

The Culture of Polis

КУЛТУРА

ПОЛИСА

Часопис за нејовање демократиске полиитичке културе

ISSN 1820-4589

Година XVI

Број 38

2019. година

Култура - Полис, Нови Сад
Институт за Европске студије, Београд

ISSN 1820-4589

КУЛТУРА ПОЛИСА, год. XVI (2019), бр. 38
THE CULTURE OF POLIS

часопис за неговање демократске политичке културе

КУЛТУРА ПОЛИСА

The Culture of Polis

часопис за неговање демократске политичке културе

Издавачи: Култура – Полис Нови Сад, www.kpolisa.com;
Институт за европске студије Београд, www.ies.rs

Уредништво: др Србобран Бранковић, др Мирко Милетић,
др Александар М. Петровић, др Славиша Орловић,
др Вељко Делибашић, др Ђорђе Стојановић,
др Милан Суботић, др Александар Гајић,
др Небојша Петровић, др Дарко Гавриловић, др Милош Савин,
др Александра Шуваковић, др Милан Игрутиновић.

Главни и одговорни уредник: др Љубиша Деспотовић

заменик гл. и одгов. уредника: др Зоран Јевтовић

помоћник гл. и одгов. уредника: др Жељко Бјелајац

секретар уредништва: др Александар Матковић

чланови уредништва из иностранства: др Василис Петсинис (Грчка),
др Пол Мојзес (САД), др Павел Бојко (Руска Федерација),
др Марко Атила Хоаре (Велика Британија),
др Татјана Тапавички - Дуроњић (РС-БиХ),
др Давор Пауковић (Хрватска), др Еуген Страутиу (Румунија)
др Даниела Блажевска (БРЈ Македонија)
др Дејан Михаиловић (Мексико)

прелом и припрема: Милан Карановић

Савет часописа: др Живојин Ђурић, председник;
др Вукашин Павловић, др Илија Вујачић, др Срђан Шљукић,
др Драган Лакићевић, др Јелисавета Тодоровић,
др Радослав Гађиновић, др Зоран Арацки, др Недељко Прдић,
др Зоран Аврамовић, др Срђан Милашиновић,
др Маријана Дукић - Мијатовић, др Јоко Драгојловић,
др Марија Ђорић.

штампа: НС Мала књига +

тираж: 400.

УДК 316.334.56:008

ЦИП - Каталогизација у публикацији

Библиотека Матице српске, Нови Сад

3

КУЛТУРА полиса : часопис за неговање демократске
политичке културе / главни и одговорни уредник Љубиша
Деспотовић. – Год. 1, бр. 1 (2004) – . – Нови Сад :
Удружење за политичке науке СЦГ Огранак у Новом Саду;
Stylos, 2004.- 21 cm

Повремено

ISSN 1820-4589

COBISS.SR-ID 199568391

САДРЖАЈ:

I ПОЛИТИКА И БЕЗБЕДНОСТ

Радослав Гађиновић, Милета Томић, <i>Агресија НАТО-а на СРЈ је злочин који се не заборавља . . .</i>	13-29
Божидар Бановић / Ђурица Амановић, <i>Прилог дефинисању структуре полицијских наука у Србији . . .</i>	31-44
Недељко Цветковић / Данило Вујовић, <i>Успон десничарског популизма у ЕУ и последице по европску перспективу Србије . . .</i>	45-59
Зоран С. Грбић / Бориша Лечић, <i>Харицитски корени исламистичког тероризма</i>	61-74
Драган М. Јевтић / Мирослав М. Талијан, <i>Психолошко-пропагандна дејства као извор угрожавања система националне безбедности и одбране</i>	75-91
Тања Милошевић / Радоица Точиловац, <i>Деца војници: случај „Исламске државе”</i>	93-106
Милован Трбојевић, <i>Организација и надлежности обавештајно-безбедносног система Босне и Херцеговине</i>	107-125

II ГЕОПОЛИТИКА И ДРУШТВО

Александар Гајић, <i>Појам, врсте и особине империја</i>	129-142
Игор Јанев, <i>Компаративни поглед на теорије Џона Ролса и Роналда Дворкина</i>	143-157
Вања Глишин, <i>Балкан између атлантизма и (нео)евроазијства</i>	159-174
Сања Арежина, <i>Рефлексија кинеског економског развоја на различите перцепције Кине у европском дискурсу</i>	175-196
Бериша Хатица / Миленко Целетовић, <i>Енергетска безбедност као фактор спољне политике Руске федерације</i>	197-217
Мирела Лончар, <i>Фетулах Гулен и међурелигијски дијалог</i>	219-229
Томислав А. Лунић, <i>Потенцијална могућност спречавања сукоба у бившој СР БиХ- случај Фикрет Абдић</i>	231-243
Бојан С. Марић, <i>Немачко-кинески односи у светлу иницијативе „Један појас, један пут”</i>	245-265
Милан Вукелић, <i>Исламкао чинилац мултикултурализма у идентитету Европске уније</i>	267-280
Катарина Штрбац / Бранислав Милосављевић, <i>Повезаност стратешке културе и стратешког понашања Израела</i>	281-293
Милован Р. Суботић / Иван Р. Димитријевић, <i>Популизам као генератор десног екстремизма на примеру мигрантске кризе</i>	295-310

III ПОЛИТИКА И ИСТОРИЈА

Миша Ђурковић, <i>Хришћанска демократија после Другог светског рата</i>	313-325
Љубиша Деспотовић, <i>Срби мухамедове вере – од Калајевих боишњака до Алијиних новобошњака</i>	327-340
Небојша Ранђеловић, <i>Кнежевина Србија у 1848. години - акти суверенитета вазалне државе</i>	341-349
Александар Матковић, <i>Утицај друштвенополитичких, социоекономских и културолошких одлика ФНРЈ на етиологију и феноменологију делинквентног удруживања младих</i>	351-363
Мартин Матијашевић / Дејан Новаковић, <i>Антијеврејска легислатива у независној држави Хрватској</i>	365-381
Слободан Продић, <i>Српска православна црква као црква дијаспоре пред изазовима свакодневице живота</i>	383-394
Горан Жеравчић, <i>Партиципативна демократија у Босни и Херцеговини</i>	395-406
Слађана Николић, <i>Женски политички лидер као централна фигура мигрантске кризе – Ангела Меркел</i>	407-419
Александра Јерков, <i>Скупштина АП Војводине и репрезентација националних мањина</i>	421-435

IV КУЛТУРА И ДРУШТВО

Дивна Вуксановић, <i>Медији – уметност – живот</i>	439-448
Павле Ботић, <i>Песимизам духа времена у књизи проповједниковој</i>	449-457
Александар М. Петровић, <i>Спорови око Хегелове философије и његова мисао о просвећивању и образовању</i>	459-477
Божидар С. Филиповић / Дејан Д. Петровић, <i>Неколико напомена о Диркемовом и Гумпловицевом погледу на Спенсеров еволуционизам, биологизам и индивидуализам</i>	479-490
Драгољуб М. Радушки, <i>Пројектни менаџмент као путоказ у реформи позоришног система Србије по западноевропском моделу</i>	491-503
Душко Кузовић, <i>Локална самоуправа и медији у реализацији архитектонског конкурса за трг Партизана у Ужицу (1946-1961)</i>	505-518
Александра Терзић, Стефан Денда, <i>Ефекти прекограничне сарадње на простору српског Баната на туристички развој региона</i>	519-532
Јована Шкорић, <i>Друштвени односи и положај ромских ученика унутар новосадских основних школа</i>	533-549
Александар М. Филиповић, <i>Технолошки развитак икт као фактор промене менаџментског приступа индустрији медија</i>	551-564

V ПРАВО И ДРУШТВО

Жељко Бјелајац / Боро Мердовић, <i>„Mass shootings” - мотив и основне карактеристике</i>	567-576
Александар Божић / Дамир Марковић, <i>Утицај прилика у Хрватској на остваривање права из пензијског осигурања у светлу одлуке европског суда за људска права у Стразбуру</i>	577-588
Дејан Д. Новаковић / Жељко В. Лазић, <i>Процена угрожености од пожара у установама за извршење кривичних санкција</i>	589-604
Јелена Шогоров Вучковић, <i>Уставна одговорност јавних власти за заштиту животне средине у Републици Србији</i>	605-614
Филип Г. Стојановић / Невена Р. Шекарић, <i>Улога полиције у сузбијању проблема лаког и малокалибарског оружја у Републици Србији и на Западном Балкану</i>	615-634
Жељко Д. Мирков, <i>Проблеми доказивања насиља у породици – анатомија једног случаја</i>	635-645
Ненад Бингулац / Ивана Спаић, <i>Оправданост прописивања постојећег распона казне затвора као прекршајне санкције у Србији и искуство земаља у окружењу</i>	647-658
Маја Суботин / Сања Војнић, <i>Феноменолошки и етиолошки аспекти самоубиства</i>	659-669
Јоко Драгојловић, <i>Кривично дело преваре у осигурању</i>	671-682
Надежда П. Љубојев / Маријана Дукић-Мијатовић, <i>Овлашћење аутора на интерактивно чињење дела доступним јавности</i>	683-694
Јелена Матијашевић-Обрадовић / Сара Зарубица, <i>Значај медицинског вештачења урачунљивости у кривичном и парничном поступку</i>	695-706
Ана Опачић / Владимир Козар, <i>Мобинг и отказ</i>	707-718

VI ЕКОНОМИЈА И ДРУШТВО

Данијела Дашић / Светлана Мухић, <i>Управљање односима са клијентима кроз персонализовану услугу и квалитет услуге у банкама Србије</i>	721-735
Недељко Прдић / Јована Дешић, <i>Ефекти цена на тражњу агроиндустријских производа</i>	737-747
Бранимир Калаш / Нада Миленковић, <i>Фундаменталне карактеристике и ефекти пореских облика</i>	749-760
Горан Стаменковић, <i>Меница као средство обезбеђења уговора у привреди</i>	761-772
Јована Мاستиловић, <i>Документарни акредитив</i>	773-783
Милован С. Јовановић, <i>Губитак прихода као осигурани ризик у осигурању усева и плодова у Србији</i>	785-799

VII ПРИКАЗИ И ОГЛЕДИ

Радомир Животић,

Српски језик и ћирилица – „сачувајмо српски језик” 803-810

Игор Пејић,

Одбрамбена дипломатија Републике Србије под лупом науке . . . 811-814

THE CONTENT:

I POLICY AND SECURITY

Radoslav Gaćinović, Mileta Tomić, <i>NATO aggression on Federal Republic of Yugoslavia is a crime which cannot be forgotten</i>	13-29
Božidar Banović / Đurica Amanović, <i>Contribution to defining the structure of police sciences in Serbia</i>	31-44
Nedeljko Cvetković / Danilo Vujović, <i>Rise of the right-wing populism in the EU and its consequences on the european perspective of Serbia.</i>	45-59
Zoran S. Grbić / Boriša Lečić, <i>The Kharijite Roots of Islamist Terrorism</i>	61-74
Dragan M. Jevtić / Miroslav M. Talijan, <i>Psihological propaganda as a source of treat to the system of the national security and defense</i>	75-91
Tanja Milošević / Radoica Točilovac, <i>Child soldiers: case of the „Islamic state”</i>	93-106
Milovan Trbojević, <i>Organization and competencies of the Bosnia and Herzegovina intelligence-security system.</i>	107-125

II GEOPOLITICS AND SOCIETY

Aleksandar Gajić, <i>Concept, types and the characteristics of the empires</i>	129-142
Igor Janev, <i>Comparative analysis of liberal theories of J. B. Rols and R. Dworkin</i>	143-157
Vanja Glišin, <i>Balkan between atlantism and (neo)eurasianism</i>	159-174
Sanja Arežina, <i>Reflections of Chinese economic development on different perceptions of China in European public discourse.</i>	175-196
Beriša Hatidža / Milenko Dželetović, <i>Energy security as a factor of foreign policy of the Russian Federation</i>	197-217
Mirela Lončar, <i>Fetullah Gülen and interreligious dialogue</i>	219-229
Tomislav A. Lunić, <i>The possibility of preventing the conflict in the Former Federal Republic of B&H- The case of Fikret Abdić.</i>	231-243
Bojan S. Marić, <i>Germany-China relations in the light of „One belt one road” initiative</i>	245-265
Milan Vukelić, <i>Islam as a factor of multiculturalism in the identity of the European Union</i>	267-280
Katarina Štrbac / Branislav Milosavljević, <i>Connection of strategic culture and strategic behavior of Israel</i>	281-293
Milovan R. Subotić / Ivan R. Dimitrijević, <i>Populism as a Generator of the Far-Right Extremism on the Example of Migrant Crisis</i>	295-310

III POLICY AND HISTORY

Miša Đurković, <i>Christian democracy after the Second world war</i>	313-325
Ljubiša Despotović, <i>Serbs of Muhammad's religion</i>	327-340
Nebojša Ranđelović, <i>Principality of Serbia in 1848 – sovereignty acts of a vassal state</i> .	341-349
Aleksandar Matković, <i>The effect of sociopolitical, socioeconomic and cultural features of Federal people's Republic of Yugoslavia on etiology and phenomenology of the delinquent youth associations</i> .	351-363
Martin Matijašević / Dejan Novaković, <i>Anti-legislative legislation in the independent country of Croatia</i> .	365-381
Slobodan Prodić, <i>Serbian Orthodox Church like church of diaspora in front of challenges of everyday life</i>	383-394
Goran Žeravčić, <i>Participative democracy in Bosnia and Herzegovina</i>	395-406
Sladana Nikolić, <i>The female political leader as the central figure of the migrant crisis - Angela Merkel</i>	407-419
Aleksandra Jerkov, <i>Assembly of Autonomous Province of Vojvodina and Representation of National Minorities</i>	421-435

IV CULTURE AND SOCIETY

Divna Vuksanović, <i>Media - art - life</i>	439-448
Pavle Botić, <i>Pessimism of the time spirit in the book of ecclesiastes</i>	449-457
Aleksandar M. Petrović, <i>Polemics about Hegel's philosophy and his notion on enlightenment and education</i>	459-477
Božidar S. Filipović / Dejan D. Petrović, <i>A few notes on Durkheim's and Gumplovicz's view of Spenser's evolutionism, biologism and individualism</i>	479-490
Dragoljub M. Raduški, <i>Project management as a roadmap to reform of Serbian theater system following the example of the western european model</i>	491-503
Duško Kuzović, <i>Local government and media in implementation of architectural competition for The Partizan's Square in Užice (1946-1961)</i>	505-518
Aleksandra Terzić, Stefan Denda, <i>Effects of cross-border cooperation within Serbian Banat on tourism development of the region</i>	519-532
Jovana Škorić, <i>Social relations and position of Roma students in primary schools in Novi Sad</i>	533-549
Aleksandar M. Filipović, <i>Technological advances of ict as a factor of change in managerial approach in media</i>	551-564

V LAW AND SOCIETY

Željko Bjelajac / Boro Merdović, <i>„Mass Shots” - motive and basic characteristics</i>	567-576
Aleksandar Božić / Damir Marković, <i>The influence of the opportunities in Croatia on the exercise of pension insurance law in the council of the decision of the european human rights court in Strasbourg</i>	577-588
Dejan D. Novaković / Željko V. Lazić, <i>Optimization of fire risk management models in the institutions for the enforcement of criminal sanctions in the Republic of Serbia</i>	589-604
Jelena Šogorov Vučković, <i>Constitutional responsibility of public authorities for environmental protection in the Republic of Serbia</i>	605-614
Filip G. Stojanović / Nevena R. Šekarić, <i>The role of the police in combating small arms and light weapons in the Republic of Serbia and Western Balkans</i>	615-634
Željko D. Mirkov, <i>Problems of proving domestic violence – anatomy of a case</i>	635-645
Nenad Bingulac / Ivana Spaić, <i>Justification of imposing an existing range of prison sentences as misdemeanour sanction in Serbia and experience of countries in the region</i>	647-658
Maja Subotin / Sanja Vojnić, <i>Phenomenological and aetiological aspects of suicide</i>	659-669
Joko Dragojlović, <i>The criminal act of fraud in insurance.</i>	671-682
Nadežda P. Ljubojev / Marijana Dukić-Mijatović, <i>The right of interactive communication of the work to the public</i>	683-694
Jelena Matijašević-Obradović / Sara Zarubica, <i>The importance of medical expertise of insanity in criminal and civil proceedings</i>	695-706
Ana Opačić / Vladimir Kozar, <i>Mobbing and termination of employment</i>	707-718

VI ECONOMY AND SOCIETY

Danijela Dašić / Svetlana Mihić, <i>Customer relationship management with clients through personalized service and quality of services in banks of Serbia</i>	721-735
Nedeljko Prdić / Jovana Dešić, <i>Effects price at the demand of agroindustrial products.</i>	737-747
Branimir Kalaš / Nada Milenković, <i>Fundamental characteristics and effects of tax forms.</i>	749-760
Goran Stamenković, <i>Bill of exchange as a security instrument for contracts in the economy.</i>	761-772
Jovana Mastilović, <i>Documentary letter of credit.</i>	773-783
Milovan S. Jovanović, <i>Loss of income as insured risk in crop and fruit insurance in Serbia</i>	785-799

VII REVIEWS AND ASSAYS

Radomir Životić,

Srpski jezik i ćirilica – „sačuvajmo srpski jezik” 803-810

Igor Pejić,

Odbrambena diplomatija Republike Srbije pod lupom nauke 811-814

I

ПОЛИТИКА И БЕЗБЕДНОСТ

РАДОСЛАВ ГАЋИНОВИЋ
Институт за политичке студије
Београд
МИЛЕТА ТОМИЋ
Полицијска станица
Нови Београд

УДК 327.5:343.3/.7
Оригиналан научни рад
Примљен: 28.12.2018
Одобрен: 24.01.2019
Страна: 13-29

АГРЕСИЈА НАТО-а НА СРЈ ЈЕ ЗЛОЧИН КОЈИ СЕ НЕ ЗАБОРАВЉА

Треба угасити свако светло у Београду, треба гађати сваку разводну струјну мрежу, водоводну цев, пут у фабрику која има везе са ратом... Свиђало се то нама или не, ми смо у рату са српском нацијом (они сигурно тако мисле) и улог треба да је веома јасан: свака седмица вашег пустошења Косова је још једна деценија за коју ћемо ми уназадити вашу земљу и смрвити вас. Хоћете ли 1950. годину? Ми вас можемо уназадити до 1950. године. Хоћете ли 1389. годину? Ми вас можемо уназадити и до 1389. године.

Thomas L. Friedman „Stop the music”
New York, Times, 23 april 1999
(Фридман је добитник Пулицерове награде)

Сажетак: Почетак 1999. године наговештавао је многе проблеме за становништво СРЈ. Тада је извесност извођења агресије била скоро стопостотна и неизбежна. После неуспелих преговора између представника власти СРЈ и представника побуњених Шиптара са Косова и Метохије уз посредовање представника САД, Русије и Европске уније – Кристофера Хила, Бориса Мајорског и Волфгранга Петрича, 24. марта 1999. године дошло је до оружане агресије 19 чланица НАТО-а на СРЈ, која је трајала до 10. јуна 1999. године. Напади снага НАТО по изјави тадашњег Генералног секретара западне војне организације Хавијер Солане, покренути су да би се, како он каже, спречила хуманитарна катастрофа на Косову и Метохији. Али, време је показало да је управо агресија НАТО изазвала хуманитарну катастрофу невиђених размера. Тада је заобиђен комплетан систем УН и, први пут после 1945. године, рат је пренет на једну европску земљу. Тиме је унутрашњи сукоб на Косову и Метохији добио димензију међународног оружаног сукоба, а терористичка организација „ОВК” са Косова и Метохије добила је ваздухопловну подршку 19 најмоћнијих земаља у свету што представља преседан у историји међународних политичких односа уопште.

Кључне речи: Агресија, НАТО, Србија, СРЈ, међународно право, СБ УН

Генерална скупштина ОУН је 14.2.1974. године донела Резолуцију бр. 3314 – XXIX којом дефинише агресију: ”Агресија је употреба војне силе од

стране једне државе против суверенитета, територијалног интегритета или политичке независности друге државе, или на било који други начин који није у складу са Повељом ОУН, и то: Инвазија или напад ОС једне државе на територију друге, или војна окупација, без обзира дали је привремена или не, која је резултат инвазије, напада или анексије територије друге државе извршене употребом силе; Бомбардовање које врше ОС једне земље против територије друге државе или употреба било каквог оружја једне земље против територије друге; Блокада лука или обала једне земље извршена од оружаних снага друге земље; Напад копнених или ваздухопловних оружаних снага једне земље на копно, море, ваздушни простор или морнарицу друге земље; Коришћење оружаних снага једне земље које се налазе на територији друге земље на основу споразума са том земљом, супротно условима предвиђеним споразумом или пак било какав продужетак њиховог присуства на тој територији после истека споразума; Одлука једне земље да своју територију коју је ставила на располагање другој земљи, ова друга користи за извођење акта агресије на трећу земљу и Одлука једне земље да било у своје име, или у име друге земље, упути оружане банде, групе, припаднике нередовних снага или најамника да изврше акте оружаног насиља против друге државе, а да се ти акти по тежини могу упоредити са напред наведеним актима или су од изузетног значаја за судбину односне државе.¹

Будући да агресивни рат представља злочин против мира, који повлачи међународну одговорност, логично следи да се сва територијална заузимања или користи и преимућства која одатле произилазе не могу сматрати законитим: било који разлог економске политичке или војне природе не могу служити према слову усвојене дефиниције, као оправдање агресије. Прва фаза међународног терора против СРЈ - завођење ничим изазваних економских санкција, трајала је од 30. маја 1992. до 24. марта 1999. године, а то је период који је требало да створи услове за отпочињање друге фазе међународног терора према грађанима СРЈ, тј. извођење агресије НАТО против СРЈ. Дуге припреме за агресију најмоћније војне силе на свету - НАТО потврђују, колико је та војна сила ценила Војску СРЈ и одбрамбени менталитет српског народа. Историја је то више пута потврдила. Почетак 1999. године наговештавао је многе проблеме за становништво СРЈ. Тада је извесност извођења агресије била скоро стопостотна и неизбежна. После неуспелих преговора (иницираних на основу препорука Контакт групе са састанка одржаног у Лондону 29. јануара 1999. године) између представника власти СРЈ и представника побуњених Шиптара са Косова и Метохије (преговори у Рамбујеу од 16. до 23. фебруара 1999. године и у Паризу од 15. до 18. марта 1999. године) уз посредовање представника САД, Русије и Европске уније – Кристоофера Хила, Бориса Мајорског и Волфгранга Петрича (преговоре је званично отворио француски председник Жак Ширак, а ко председници су били министри иностраних послова Француске и Велике Британије), 24. марта 1999. године дошло је до оружане агресије 19 чланица НАТО-а на СРЈ, која је трајала до 10. јуна 1999. године. Напади

¹ Смиља Аврамов, „Међународно јавно право”, Савремена администрација Београд, 1971, стр. 372 и 373

снага НАТО по изјави тадашњег генералног секретара западне војне организације Хавијер Солане, покренути су да би се, како он каже, спречила хуманитарна катастрофа на Косову и Метохији. Али, време је показало да је управо агресија НАТО изазвала хуманитарну катастрофу невиђених размера. Тада је заобиђен комплетан систем УН и, први пут после 1945. године, рат је пренет на једну европску земљу. Тиме је унутрашњи сукоб на Косову и Метохији добио димензију међународног оружаног сукоба, а побуњеничка страна у сукобу са властитом државом добила је ваздухопловну подршку 19 најмоћнијих земаља у свету што представља преседан у историји међународних политичких односа уопште.²

Брутални почетак агресије

Агресија је отпочела тзв. дејством са дистанце, по доктрини вишедимензионалних операција (*Full Dimension Operations*), уз употребу крстарећих ракета и авијације. Након овог дрског акта насиља и међународне агресије на СРЈ поставља се питање – Ко и због чега има права да употреби силу у међународној заједници и шта она може да предузме против оних који неовлашћено прибегавају употреби силе? Према Повељи УН, у систему УН забрањен је рат као и сваки други вид употребе силе. Систем колективне безбедности УН подразумева да су једино УН овлашћене да у оквиру предвиђене процедуре примењују силу. У случају изненадног напада на било коју земљу, она има право да се у складу са неотуђивим правом на самоодбрану брани од агресије, све док Уједињене нације не предузму одговарајуће мере против агресора. Одлука о примени силе спада у надлежност Савета безбедности УН, као главног органа УН за питања мира и безбедности, на основу овлашћења којима располаже у глави VII Повеље УН. Савет безбедности УН може да користи овлашћења из главе VII Повеље једино у случају када је одређену ситуацију квалификовао као претњу миру, нарушавање мира или агресију. Међутим, треба истаћи да било која држава или војно политички савез који изврше оружани напад на било коју земљу, према Повељи УН и у складу са дефиницијом агресије у међународном праву, представља агресора. Агресија се не може оправдати било каквим разлозима, јер је једино Савет безбедности позван и овлашћен да процењује да ли нека ситуација представља претњу миру, нарушавање мира или агресију. Агресија се, такође, не може маскирати „правом на самопомоћ” или „правом на превентивни рат”, јер су те категорије из давних времена, оне су укинуте и не постоје у правном поретку УН. Први пут је једна

² НАТО је у периоду од 1994. до 1995. године пет пута употребио војну силу и то увек против Срба. Најпре су 10. и 11. априла 1994. године бомбардовани српски положаји у околини Горажда, затим су 5. октобра 1994. године ракетирани српски положаји у близини Сарајева у Републици Српској. На мети борбене авијације НАТО-а, 21. новембра 1994. године, били су српски положаји у околини Удбине у Лици, 4. августа 1999. године бомбардовани су радарски системи на Пљешевици (Лика) и ракетни системи у околини Книна. Од 30. августа до 14. септембра 1995. године трајало је бомбардовање Републике Српске.

(„Примена правила међународног права оружаних сукоба”, Новинско-информативни центар Војска, Београд 2001. године, стр. 14).

суверена држава – СРЈ војно нападнута од стране НАТО на својој територији, а да није повредила права или границе једне друге државе. Први пут НАТО започиње конфликт без одобрења УН и први пут је рат објављен „у име права мешања” и то у Европи. Операција НАТО није само правно неоснована, она је исто толико апсурдна колико опасна. Треба истаћи да је суверенитет Србије на Косову и Метохији потврђен на конференцији у Рамбујеу, од међународне заједнице.

Професор Загребачког универзитета Жарко Пуховски каже: „Оно што се сада догађа у СРЈ јесте покушај НАТО, а да оправда своје постојање, јер за 49 година своје егзистенције није интервенисао, а нестало је главни разлог његовог оснивања – одбрана од комунизма.”³ Агресија снага НАТО-а на СРЈ најпре је злочин против мира, који је дефинисан Статутом Међународног војног суда у Нинбергу 1945. године, као „планирање, припремање, започињање или вођење агресивног акта и рата којим се крше међународни уговори, споразуми или гаранције, или учествовање у неком заједничком плану или завери за извршење ма ког од наведених дела”. Прави смисао стратегије НАТО у агресији на СРЈ открио је амерички Мајкл Шорт (*Michael Short*) главно командујући ваздухопловним операцијама у нападу на СРЈ цитат:” *Не може се добити рат ако не уништимо могућности нормалног живота за већину становништва. Морамо им одузети воду, струју, храну, па чак и здрав ваздух*”, говорио је током агресије на СРЈ.”⁴

Агресија НАТО почела у 19.41 сат 24. марта, а до 04.00 сати 25. марта 1999. године нападнута је из ваздуха цела територија СРЈ, тежишно снаге и објекти РВ и ПВО. О самом удару генерал Кларк каже: „Био је то синхронизован напад. Хтели смо да ослепимо југословенску војску елиминишући радаре и да је онеспособимо уништавајући јој противракетне системе”. Удар⁵ је извршен у два таласа, ешалонираним нападима⁶ авијације и крстарећих ракета. У првом таласу од 19.47 до 24.00 сата 24. марта ангажовано је око 150 авиона и око 50 крстарећих ракета. У другом таласу извршеном у времену од 01.00 до 04.00 сата 25. марта ангажовано је око 50 авиона. Прве крстареће ракете⁷ су погодиле у 19.41 сат 24. марта радарске станице за рано откривање лоциране на Црном Рту (Бар), на Копаонику и код Качарева (Панчево). Дејство авијације се наставља по још 30 објеката РВ и ПВО. Нападнуто је и 14 објеката осталих

³ Политика, 14. мај 1999. године, стр. 7

⁴ Нови гласник, Војноиздавачки завод Београд 2000, стр. 127

⁵ Удар је масовно (и снажно) дејство авијације и крстарећих ракета по објектима на већем простору (земљи и мору), ради њиховог уништења. Извршава се нападом мање или веће групе авиона и ракета на објекте напада, сасређено кад се у кратком времену концентрише ватра или ешалонирано кад се у релативно дужем времену, узастопно нападају објекти напада.

⁶ Напад је дејство једног или више авиона и крстарећих ракета на један (више) објекат ради његовог уништења. Може се изводити једновремено у кратком временском интервалу (сасређено) или узастопно у краћем или дужем временском интервалу (ешалонирано). Напад на више објеката, на већем простору сасређено или ешалонирано, често се назива масовни ваздушни напад и изједначава се са ударом.

⁷ Весли Кларк: „Модерно ратовање”: „Могао сам то тако живо да замислим. Бомбардери Б-52 тамо горе, сасвим сами, ракете се одвајају од њих, крилца ми се шире, онда се пале мали млазни мотори и ракете одлећу према циљевима”.

групација Војске Југославије, и 1 објекат МУП Србије. Поред објеката Војске и МУП, агресор је у првом удару напао и објекте војне индустрије Фабрика пољопривредних авиона „Лола-Утва” Панчево; индустријски комплекс Раковица: „21.мај”, ДП „ИМП”, ДП „Минел”, Фабрика „Искра”, ДП „Рекорд”, ИПП „Раковица”, „Ударник-промет” Раковица, ДП „Југострој” Раковица; ДП „Београдска пекарска индустрија”, Рудник Ајвалија.⁸

У трећој декади месеца маја, долази до изразитог интензивирања свих садржаја операције „Савезничка снага”, удари из ваздуха, психолошко- пропагандно, агентурно-обавештајно деловање и друго. Удари из ваздушног простора, по броју авиона (у земљу улазе групе јачине и до 70 авиона), учесталости и времену извођења (24 сата даноноћно), превазишли су све до тада извршене. Од 20. маја до првог јуна НАТО авијација је извршила 6.167 авио-полетања, што је 37% од до тада укупно извршеног налета, или то је приближно једнако налету извршеном од 24. марта до 20. априла. Борбена авијација НАТО, у трећој декади маја извршила је 4.429 авио-полетања, што је 40% од до тада извршеног налета. Само у седмици од 26. маја до првог јуна налет борбене авијације НАТО је био 2.565 летова, што је 21% од до тада извршеног налета борбене авијације. Просечно дневно, у овој седмици, у земљу је улазило 366 борбених авиона. Највећи дневни налет борбене авијације НАТО, од 535 летова извршен је 26. маја 1999. године, када је под удар стављена цела територија СРЈ. Дејства су извршена на преко 30 објеката. Јачина удара је била у функцији притисака на СР Југославију, ради остварења америчких интереса и циљева у преговарачком процесу и дипломатској иницијативи која је била у току. У функцији тих притисака је и најаву проширења листе циљева (објеката за дејство) на фабрике прехранбене индустрије, силосе, телефонске и компјутерске системе.⁹

Ничим изазвана агресија Северно атлантског пакта против СР Југославије је трајала 79 дана. СРЈ је била изложена великим цивилним разарањима што је забележено у савременој светској историји. НАТО је непрекидно бомбардовао цивилне циљеве на целој територији земље, где је нападима НАТО било изложено 200 градова и насеља, када су били угрожени животи и основна људска права целог становништва. У агресији је употребљено око 1200 авиона, од чега 850 борбених, извршено је 26289 летова, а лансирано је око 1000 крстарећих ракета, и око 2900 бомби и пројектила. При томе је изведено 2300 напада на 995 објеката на које је бачено око 21700 тона нај разорнијег експлозива – укључујући и 152 контејнера са 35450 касетних бомби, забрањених међународним конвенцијама. Највише ваздушних напада изведено је у широј области Приштине (374), Призрену (232), Београду (212), Урошевцу (205), Таковици (190), Краљеву и Ужицу (по 145) и Новом Саду (114).¹⁰

Напади на електроенергетски систем (хидро и термоелектране, трафо станице, далеководи) графитним, касетним и изузетно разорним термовизуел-

⁸ Спасоје Смиљанић, генерал – пуковник у пензији, *Агресија НАТО на СРЈ*, у Зборнику радова, *АГРЕСИЈА НАТО – узроци, карактер и последице кризе на Косову и Метохији*, Клуб генерала и адмирала, Београд, 2008, стр. 41,

⁹ Исто, стр. 46 -47,

¹⁰ „Документи Владе СР Југославије” „Међународна политика”

ним бомбама пореметили су снабдевање електричном енергијом и водом на целој територији земље што је драстично нарушило основне услове живота грађана СР Југославије. Тиме су нарочито биле погођене болнице у којима су били нарушени основни услови за лечење болесника, а и сами животи болесника у многим болницама били су угрожени. Три милиона деце било је директно угрожено неселективним бомбардовањем стамбених зграда.¹¹

Истовремено, око 250 хиљада деце избеглица из бивших југословенских република Хрватске и Босне и Херцеговине која су нашла уточиште у СРЈ још једном је било изложено ужасима рата. Током једанаесте недељне агресије НАТО на СРЈ погинуло је 524 припадника Војске Југославије и 114 припадника Министарства унутрашњих послова Републике Србије. У агресији је уништено 1109 војних објеката, односно 24% од „укупне корисне површине објеката по којима је дејствовано”, као и 18 тенкова, 10 оклопних борбених возила и 13 артиљеријских оруђа.¹² Војска СР Југославије се по мишљењу светских војних стручњака, веома успешно супротставила највећој војној сили света, мада са веома скромном и технолошки застарелом војном техником. Француски пилот у интервјуу за римску „Републику”, (неколико дана после одлуке да више неће летети над Југославијом) каже да је „хорор и права мора доживети и преживети ружу југословенске ПВО”, па се може закључити да је француски пилот преживљавао страшне психолошке тренутке на небу изнад СР Југославије маја 1999. године. Током агресије НАТО на СР Југославију Војска Југославије оборила је непријатељске авионе Ф 16, невидљиви „F 117A Stelt”, онеспособила 34 авиона, 7 хеликоптера и 11 беспилотних летилица НАТО-а. Ове податке, мада невољно потврдиле су многе стране војне делегације у сусрету са представницима војске СР Југославије. Напореда са борбеним активностима НАТО је изводио и извиђачко-диверзантске активности против СРЈ. Тако су амерички подофицири Џејмс Стоун(*James Stone*) и Еудру Рамирез(*Eudru Ramirez*) и војник Стивен Гонзалес(*Steven Gonzales*) из извиђачке чете америчке

¹¹ НАТО је у Југославији убио 88 деце. Од тога, експерти нису могли да идентификују 22 албанске деце од 14 година старости, чија су тела угњенисана у нападу НАТО бомбардера на привременом избегличком логору у селу Кориша, 13. маја и једно српско дете, старости између девет и десет година, раскомадано у нападу на Сурдулицу 27. априла 1999. године. Прва невинна и беспомоћна жртва агресије био је 17- то годишњи Сенад Дацић из села Бресник код Рожаја у Црној Гори. Он је дан после првог напада (25.марта) наишао на касетну бомбу бачену из авиона НАТО. Најмлађе жртве су безимена беба албанске националности спаљена у наручју мајке у Кориши и 11-то месечна српска девојчица Бојана Тошовић, убијена 11. априла у селу Мердаре код Куршумлије у наручју оца Божића, на степеницама породичне куће. Троје 18-то годишњака, постали су жртве западних „демократа” који се диче својом „хуманитарном мисијом”. Милан Игњатовић из Владичиног Хана, који је у предвечерје 11. маја код моста покошен шрапнелом заједно са 16- то годишњом Горданом Николић, затим Милена Малобабић, која је бежећи од смрти из Републике Српске Крајине, усмрћена у избегличком кампу, приликом бомбардовања Сурдулице и Копола Фљаринда, која је отишла у смрт са још четворо браће и сестара када је НАТО гађао аутобус на мосту преко Лаба у селу Лужане код Подујева. Са списка убијених не могу се изоставити ни три нерођене бебе чије су мајке убијене у поодмаклој трудноћи: Ана Марковић из Лесковца, Љиљана Спасић из Ниша и Ђуље Зуљфури из Призрена. Трогодишња девојчица Милица Ракић убијена је у купатилу своје куће у Батајници 17.4.1999. године. (Нови гласник, Војноиздавачки завод Београд, 2000, стр. 120).

¹² Генерал Видоје Пантелић у Блицу од 8. јануара 2000.

дивизије, чија је база у Немачкој, 31. марта 1999. године у извиђачкој мисији прешли са територије Македоније у СРЈ, када су и ухапшени. Познато је да САД своје војнике користи у тзв. „andekaver” тајним операцијама, свуда где има своје интересе. Албанско сепаратистичко-терористички покрет ангажовао је делове своје терористичке организације „ОВК” и за извођење терористичких активности у урбаним деловима Републике Србије, нарочито у Београду. Крајем маја 1999. године припадници МУП-а Републике Србије ухапсили су у Београду чланове албанске илегалне терористичке организације „Народни покрет Косова”, чије је оружано крило „ОВК”.¹³

Агресија НАТО починила велика разарања и изазвала хуманитарну катастрофу у Србији

Интензивним и непрекидним бомбардовањем села и градова Косова и Метохије само за неколико дана проузрокована је хуманитарна катастрофа невиђених размера. Скоро 800 000 цивила – углавном жена, деце, старца и изнемоглих лица било је принуђено да напусти Косово и Метохију у страху од бомби, док је 200 000 нашло уточиште у Шумадији, Војводини и осталим регионима у Републици Србији. Због потпуног уништења индустријских постројења широм земље, више од 600 000 радника је изгубило посао. Као последица тога, више од 2,5 милиона грађана остало је без средстава за задовољавање основних животних потреба. Укупна материјална штета је огромна а процењује се на око 100 милијарди долара.¹⁴ Две хиљаде цивила је убијено,¹⁵ а више од

¹³ У тој акцији МУП-а Републике Србије ухапшени су Бериша Петрит, Бериша Дритон, Абулаху Исан, Мећа Дритон и Дергута Шкодран. Већина ухапшених су студенти Београдског универзитета, а истрага је утврдила да су планирали извођење терористичких активности у Београду. Посебно су радили на припреми и организацији постављања бомбе на Трг Републике у време одржавања протестних концерата. (Политика, 30. мај 1999.)

¹⁴ Нови гласник, Војноиздавачки гласник, Београд 2000, стр. 13

¹⁵ *Кориша*: 87 цивила је убијено и преко 70 повређено у НАТО нападу на колону албанских избеглица који су се враћали својим кућама 14. маја 1999. године. *Ђаковица*: на путу Ђаковица – Призрен гађане су две избегличке колоне са 4 крстареће ракете, када је убијено 75 цивила (19 деце) и 100 рањено 14. априла 1999. године. *Грделичка Клисура*: у нападу на међународни путнички воз убијено је 55 путника, а 16 је рањено 12. априла 1999. године. *Село Лужане*: убијено 60 путника, 13 рањено када је НАТО ракетирао путнички аутобус „Ниш експрес” на путу Приштина – Подујево 1. маја 1999. године. *Сурдулица*: 27. априла 1999. године 20 цивила је убијено (укључујући и 12 деце и преко 100 рањено, 31. маја 1999. године убијено је 20 цивила, а 88 повређено у нападу на геронтолошки центар и санаторијум, а 21. априла 1999. године погинуло је 10 избеглица, а 16 их је рањено. *Исток*: 100 убијених и 200 рањених у вишедневном бомбардовању затвора у Истоку од 19.-24. маја 1999. године. *Варварин*: 24 цивила убијено, а 74 рањено у нападу на друмски мост, усред пијачног дана 30. маја 1999. године. *Београд*: бомбардовањем зграде РТС-а, 16 запослених је убијено а 19 рањено 23. априла 1999. године, у нападу на зграде владе, привредне и стамбене објекте у центру Београда 3 цивила је погинуло, а 38 рањено 30. априла 1999. године, 4 цивила (3 пацијента и 1 чувар) је убијено, а више људи повређено приликом бомбардовања болнице „Др Драгиша Мишовић” 20. маја 1999. године. *Ниш*: 16 цивила је убијено, а 80 рањено у поновљеном бомбардовању стамбених привредних и управних зграда у центру Ниша 19. априла, 7. маја и 12. маја 1999. године када су НАТО бомбардери бацили касетне бомбе. *Савине Воде*: 20 цивила убијено, а 43 рањено приликом бомбардовања путничког аутобуса „Ђаковица превоз” 3. и 4. маја 1999. године. *Алексинац*: 12 цивила је убијено и више од 40

6000 задобило је озбиљне повреде које су, у великом броју случајева изазвале трајни инвалидитет. Деца чине 30% свих убијених и 40% укупног броја повређених, док је 10% од укупног броја југословенске деце (око 300000) претрпело озбиљне психолошке трауме. Познато је у савременим војним теорије говоре да је примена силе и насиља једно од значајнијих питања на које треба дати научно заснован одговор зашто се примењују и како се превентивно борити против насиља и силе. Најдрастичнији облик примене силе је Рат. Различити су подаци о броју и врсти ратова ако се посматра само период друге половине XX века. Тако нпр. Алвин и Хенри Тофлер (*Alvin&Heidi Toffler*) у делу „Рат и антират” сматра да је у периоду после Другог светског рата било свега три седмице без рата и, сходно томе, констатује да је права иронија тај период назвати миром.¹⁶ Међутим у историји није било дрскије агресије нити примене веће силе против једне мале државе као у случају агресије НАТО пакта на СР Југославију. У том периоду се могло често чути термин „коллатерална штета” који су званичници НАТО увек употребљавали када су страдали од њихових бомби цивили. Овакво цинично понашање и омаловажавање недужних жртава у СРЈ за време бомбардовања НАТО пакта, навело је „Ди велт” (*Die Welt*) да ту реч прогласи за нај гору реч године, јер, „војни злочин приказује недужним, као неважну споредну ствар”.¹⁷ За њих су и болнице биле коллатерална штета.¹⁸

рањено 5. априла 1999. године. *Куриумлија*: 13 убијених и 25 рањених цивила 27. априла 1999. године. *Нови Пазар*: 13 цивила је убијено а 35 рањено у нападу на стамбени комплекс у центру града при чему је 25 зграда потпуно разорено 31. маја 1999. године. *Село Наговац*: 11 цивила је убијено и 5 рањено у нападу 02. априла 1999. године. *Приштина*: 10 цивила је убијено и 8 рањено 7. априла 1999. године. *Село Србица*: 10 цивила је убијено (међу којима 7 деце) у току напада касетним бомбама. *Село Мурино*: 6 цивила (од којих 2 деце) убијено је, а 8 рањено у нападу 30. априла 1999. године. *Мердаре*: 5 цивила је убијено (укључујући и једанаесто месечну бебу) а више њих је рањено када је 8 контејнера са 1920 касетних бомби бачено 10. априла 1999. године. *Догановици*: 5 албанске деце је убијено а двоје рањено од касетне бомбе НАТО 27. априла 1999. године. *Гњилане*: 4 цивила је убијено, а 19 рањено у нападу на пољопривредну задругу „Младост” и саобраћајно предузеће „Космет” 19. маја 1999. године. *Раља*: 3 цивила убијена, а 3 рањена 25. маја 1999. године. *Крагујевац*: Више од 160 радника рањено је у нападу на фабрику аутомобила „Застава” 9. и 12. маја 1999. године. *Врање*: 2 цивила су убијена а 23 рањена 22. априла 1999. године. *Нови Сад*: 1 цивил је убијен, а 45 рањено у нападу на Рафинерију нафте у Новом Саду, када су погођени и стамбени објекти у насељима „Детелинара” 6. маја 1999. године и „Шангај” 7. јуна 1999. године. *Трстеник*: у нападу на мост 1 цивил је убијен, 17 рањено 30. априла 1999. године. *Село Радоста*: 2 деце је убијено, а 1 рањено у нападу касетном бомбом 25. маја 1999. године. *Пуприја*: 1 цивил је убијен а 14 рањено у нападу на централни стамбени блок у граду, када је преко 800 стамбених јединица разрушено током напада 08. априла и 29. маја 1999. године. („Документи Владе СР Југославије, „Међународна политика” бр.1082-83, јул – август 1999., стр. 213),

¹⁶ Алвин и Хенри Тофлер (*Alvin&Heidi Toffler*) у делу „*Rat и антират*”, Паидеја, Београд, 1998, стр. 54,

¹⁷ Нови гласник, изд. Војно издавачки завод, Београд, 2000, стр. 124.

¹⁸ Приликом напада НАТО причињена је озбиљна штета на многим клиничким и болничким центрима. Листа ових установа је врло дуга *Београд*: неуропсихијатријско одељење „Др Лаза Лазаревић”, Институт за урологију и нефрологију и централна апотека Клиничког центра, 3. априла и 8. маја 1999. године, *Панчево*: градска болница укључујући породилиште 30. априла 1999. године. *Нови Сад*: градска болница 1. априла и Дом здравља Клиса 7. априла 1999. године. *Вршац*: неуропсихијатријско одељење „Др Славољуб Бакаловић” 30. априла 1999. године. *Кула*:

У току агресије НАТО агресор је порушио више од 500 мостова, 36 објеката на комуникацијама, онеспособљено је преко 470 км пута и 595 км железничких пруга и 5 аеродрома за цивилни саобраћај. Поред тога, дејствујући по цивилним објектима и инфраструктури, НАТО је уништио или оштетио већи број: ТВ и радио станица, предајника, репетитора, пошта, телефонско-телеграфских станица (Авала, Копоник, Цер, Ивањица, Чот...) оштећено је 480 школских објеката,¹⁹ пише „Политика” од 19. јуна 1999. године. Током бомбардовања центра Београда, почетком маја и нарочито у периоду од 18. до 20. маја 1999. године, оштећено је 19 дипломатских представништава – амбасада и резиденција.²⁰

Ни српске богомоље нису биле поштеђене бомбардера НАТО-а, те је током агресије на СРЈ разорено или видно оштећено 23 манастира и 19 црква.²¹

Дом здравља 25. марта 1999. године, *Ниш*: болница и поликлиника 27. марта, Дом здравља машинске индустрије 24. априла, градска болница 7. маја 1999. године. *Ваљево*: градска болница 21. априла и диспансер „Крушић” и Дом здравља Дружетић – Коцељево 23. априла 1999. године. *Краљево*: медицински центар, *Лесковац*: болница и Дом здравља 25. марта 1999. године, *Алексинац*: медицински центар и амбуланта 5. априла 1999. године, *Куришумлија*: Дом здравља, *Златибор*: диспансер и Дом здравља и амбуланта Међуречје – Ивањица 12. априла 1999. године. *Сурдулица*: санаторијум за лечење болести плућа и Дом старца 31. мај 1999. године. *Владичин Хан*: медицински центар 11. маја 1999. године. *Нови Пазар*: болница за лечење дистрофије. *Приштина*: зубна амбуланта 29. марта 1999. године, *Призрен*: Дом здравља 19. априла 1999. године. *Баковица*: општа болница. *Сува Река*: Дом здравља 19. априла 1999. године. (Документи Владе СРЈ објављени у часопису „Међународна политика” бр. 1082-83 јул-август 1999. године стр. 4 и 5).

¹⁹ Агресија НАТО је нагло прекинула образовање близу једног милиона ученика и студената у СР Југославији. Више од 480 факултета, школа и објеката за студенте и децу оштећено је или потпуно уништено (25 факултета, 15 виших школа, 100 средњих школа, 320 основних школа, 20 ученичких и студентских домова, као и преко 50 предшколских установа, укључујући и следеће: Београд: основне школе „16. октобар” и „Владимир Роловић”, обданиште у насељу Петлово Брдо, основна школа и технички школски центар у Раковици, средња музичка школа „Станислав Бињићки”, зграда факултета уметности, основна школа „Марија Бурсаћ, Нови Сад: основне школе „Светозар Марковић-Тоза”, „Ђорђе Натошевић”, „Велько Влаховић”, „Шангај” и „Ђуро Даничић”, као и обданиште „Дуга” као и вртићи у Висарионовој улици у насељу „Шангај”, технички центар и Филолошки факултет. Сомбор: основне школе „Иво Лола Рибар”, „А. Мразовић”, „Н. Вукичевић”, и „Никола Тесла” у Кљајићеву. Кула: школски центар. Шабац: основне школе „Лаза Лазаревић” и „Коста Абрашевић”. Ваљево: пољопривредна школа. Ниш: две средње школе, Грађевинско-архитектонски факултет, Машинско-технички факултет, Електротехнички факултет, Правни факултет, Економски факултет и основна школа „Радоје Домановић”. Краљево: основе шкокле у Краљеву и селима Цветке, Лакета и Лађевци. Лесковац: четири основне школе и виша медицинска школа. Владичић Хан: основна школа „Бранко Радичевић” и виша школа „Јован Скерлић” и два обданишта. На Косову и Метохији од дејства НАТО велике штете претрпео је велики број образовних институција, а посебно основне школе у Лучанима, Набрђу код Пећи, Лепосавићу као и основна школа „Миладин Поповић” у Пећи. (Документи Владе СРЈ, објављен у часопису „Међународна политика” јул-август 1999. године стр. 4).

²⁰ Оштећене су амбасе Анголе, Краљевине Данске, Ирака, Канаде, Пакистана и Зимбабве као и резиденције амбасадора Египта, Индије, Ирана, Израела, Италије, Либије, Мађарске, Пољске, Сирије, Шпаније, Швајцарске и Шведске. (Исто)

²¹ У агресији на СР Југославију НАТО је употребио најсавременије борбене системе и то авионе: АВ-8Б, Б-1Б Лансер (Ланцер), Б-52Х Stratofortress, F-117 А Night Hawk (Night Hawk), Ф-15 igl (eagle), f/a – 18 hornet, Ф-14 tomcat (tomcat), Ф-16 fajting falkon (fighting falcon), а-10а tanderbolt ii (thunderbolt ii), еа-6а prouler (prowler), tornado, harijer/si herier (harier ii/sea harrier), miraž 2000

НАТО у агресији употребио забрањену муницију

За 78 дана агресије, авијација НАТО је укупно извршила 26.095 летова²². Борбена авијација је извршила 18.168 (69,60%) летова, а помоћна 7.927 (30,40%) летова. Просечни дневни налет био је 334 лета: борбене авијације, авијација Америке је извршила 12.854 (70,75%) летова, а авијација осталих 12 земаља извршиле је 5.314 (29,25%) летова. По врстама борбене авијације извршено је: ловачко-бомбардерска авијација 10.004 (55,48%) летова, бомбардерска авијација 173 (0,95%) летова, авијација СЕАД – за неутралисање система ПВО 4.014 (22,09%) летова, ловачка авијација 3.903 (21,48%) летова, извиђачка авијација 74 (0,40%) летова. Авијација за дејство по објектима на земљи, извршила је 14.191 лет, у којима је извела 2.300 напада и ватрено дејство вала око 8.200 пута²³, што је 57,78% од броја извршених летова. Другим речима, сваки други авион борбене авијације НАТО, ангажован у борбеним дејствима, био је у ситуацији (прилици) да изврши дејство на објекте на земљи (војне или цивилне) јединице ВЈ и људе – цивиле. Такође, процена је да је НАТО на територију СРЈ лансирао од 400.000 до 420.000 пројектила различите врсте, укупне масе око 22.000 тона. Лансирано је око: 350.000 касетних потпројектила „бомбице” БЛУ-91,87. и 108Б; 30.000- 50.000 комада (граната) муниције са осиромашеним уранијумом, и око 20.000 великих пројектила (невођене и вођене бомбе и ракете), од којих је око 30% било са прецизним вођењем. НАТО није бирао своје жртве. Цивили су без сумње били мета НАТО бомбе и жртва агресије.

Према званичним државним подацима, НАТО је на људе – цивиле и цивилне објекте извршио 3.381 дејство или 36,75% укупно извршених, што без дилеме показује колико су цивилни и цивилни објекти били изложени ватреним ударима авијације НАТО. Страдали су деца, жене, старци, ново рођенчад и породиље, болесници на дијализи, избегличке колоне, новинари и сниматељи на радном задатку, земљорадници на пољима, продавци на пијачним тезгама, путници у аутобусима и возовима, пролазници на мостовима...И америчка организација „*Human Righte Watch*”, нерадо се сложила са видљивом чињеницом да су цивили били мета напада и да су агресори, на све могуће

(mirage 2000), miraž f1ct, jaguar, super etander, alenia f-104aca, amh, e-3c sentri, e-8a j-stars, e-2c hokaj (hawkeye), c-130h herkjuliz (hercules), u-2r, kc-10a ikstender (extender), rc – 12, nimrod, atlantik (atlantique 2), затим хеликоптепе: ah-64a апаџ (apache), sikorski s-65/s-80, sikorski s-70 – blek houk (black hawk), bel 212/un-1h, ch-7 ĉinuk (chinook), links (lynx), as 532 kuguar (cougar), sa 330 puma sa 342/342 gazela (gazelle). У агресији НАТО су учествовале и веома моћне поморске снаге: носач авиона theodore roosevelt (cnv 71), носач авиона invincible (r 05), носач авиона foch (r 99), крстарица, philipine sea (cg 58), ракетна фрегата hayburton (ffg-40), ракетни разараџ gonzales (ddg-66), ракетни разараџ nicholson (dd-982) и thorn (dd-988), подморница splendid (s-106), подморнице miami (ssn-755), norfolk (ssn – 714) и albuquerque (ssn-706), десантни брод nashville (lpd 13), десантни брод passau (lha4) и десантни брод pensacola (lpd 38) „Нови Гласник” изд. Војноиздвачки завод, Београд, 2000, стр. 189-203,

²² У овај број није урачунат налет бес пилотних летилица (Predator, Hunter, CL-289, Feniks), које су извршиле 111 летова.

²³ Око 600 ватрених дејстава извршиле су крстареће ракете „ТОМАНХАВК”

начине, покушавали и покушавају да сакрију злочин који су чинили, правдајући се најчешће циничним речима „жао нам је – колатерална штета”. Према подацима СМПП СРЈ „НАТО злочини у Југославији – документи и докази 24. март – 1. јун”, непобитно се може утврдити, да су цивили били мета – циљ бомби НАТО и да је над њима у агресији на СРЈ извршен злочин. НАТО је дејством из ваздушног простора убио 462 цивила, 819 лица је повређено, од чега је тешко телесне повреде задобило 564, а лакше 255 лица. Међу тешко повређеним, највише је инвалида са опекотинама највишег степена, ампутираним екстремитетима, трајно оштећеним унутрашњим органима. Десетак лица још и дан-данас се води као нестали. Укупно, од дејства НАТО и терориста ОВК у агресији на СРЈ погинуло је око 2.000 лица – цивила, а преко 6.000 је теже и лакше рањено. Под удар НАТО бомба стављено је 986, цивилних објеката инфраструктуре, по којима је извршено 2.071 дејство, при чему је уништено 119 објеката, а оштећено је 867. Од почетка агресије НАТО на СРЈ 24. марта 1999. године до 10. јуна 1999. године погинуло је 754 припадника Војске СРЈ и МУП Србије. Припадника Војске је погинуло 585 (77,6%), а МУП 169 (22,4%). Од НАТО бомби погинуо је 271 припадник Војске и МУП, што је 35,9% од броја погинулих у наведеном периоду. Од дејства терориста ОВК погинуло је 483 припадника, што је 64,1% од броја погинулих у периоду агресије. Од 271 погинулих од НАТО дејстава 249 (92,0%) су припадници Војске, а 22 (8,0%) су припадници МУП Србије. Укупно погинулих и несталих припадника Војске СРЈ и МУП Србије у време ескалирања кризе и агресије (01. јануар 1998. до 10. јун 1999. године) је 1002 и то: Војске 659 или (65,76%) и МУП Србије 343 или (34,24%). Од укупног броја погинулих и несталих припадника Војске око 15% су професионалне старешине, око 30% су били војници на служењу војног рока, око 40% су војници и старешине из резервног састава а око 15% добровољци. У агресији НАТО на СРЈ непокретна имовина Војске и Министарства одбране, била је под непрекидним ударом авијације и крстарећих ракета НАТО, свих 78 дана рата. У тим ударима уништено и оштећено је 3.350 објеката инфраструктуре и земљишних парцела. Уништено је 1.400 објеката са штетом од 13.170.558.559,00 динара, а оштећено је 1.950 објеката на којима је нанета штета у износу од 2.983.774.703,00 динара. Укупна причињена штета на непокретностима, изражена у новчаном износу, износи 16.154.333.262,00 динара или 1.423.816.149,00 УСД. Покретна имовина (средства наоружања и војне опреме, материјално-техничка средства и средства материјалних резерви), стално је била под ударом НАТО авијације у свим фазама борбе и свим стањима. На средствима покретне имовине причињена материјална штета, изражена у новчаном износу од 32.442.722.270,00 динара односно 2.859.447.750,00 УСД. Укупно на покретној и непокретној имовини Војске Југославије и СМУ, у току агресије причињена је штета у износу од 48.597.055.539,00 динара или 4.283.263.899,00 УСД.²⁴ Ако се штетама на покретној и непокретној имовини додају расходи проузроковани агресијом и

²⁴ Спасоје Смиљанић, генерал – пуковник у пензији, *Агресија НАТО на СРЈ*, у Зборнику радова, *АГРЕСИЈА НАТО – узроци, карактер и последице кризе на Косову и Метохији*, Клуб генерала и адмирала, Београд, 2008, стр. 46-51,

штете учињене животној средини, онда укупна утврђена ратна штета на војној имовини СРЈ, исказана у динарима и доларским вредностима, по вредности средњег курса 11.3458 динара за 1 УСД на дан 30. јун 1999. године износи 87.444.392.987,00 динара или 7.707.203.812,00 УСД.²⁵

Кршење међународног права од стране нато

Дакле, 24. марта 1999. године је 19 чланица НАТО, најмоћнијег војног савеза савременој историји човечанства, директним кршењем међународног права извршило бруталну агресију на СРЈ. Та повреда међународног права првенствено се састоји у очигледном кршењу одредаба садржаним у глави VII Повеље Организације Уједињених нација. Наиме, у глави VII – чланом 39. Повеље ОУН регулисано је: „Савет безбедности утврђује постојање ма какве претње миру, повреде мира или дела напада и чини препоруке или одлучује какве мере треба предузети сагласно члановима 41. и 42. да се одржи или успостави међународни мир и безбедност”. А, члан 41. предвиђа: „Савет безбедности је овлашћен да одлучи које ће се мере, које не повлаче употребу оружане силе, употребити ради извршења његових одлука, и може упутити позив члановима Организације Уједињених нација да се сагласе са тим мерама. Ове мере могу обухватити потпун или делимичан прекид привредних односа и железничких, поморских, ваздушних, поштанских, телеграфских, радио телеграфских и других саобраћајних веза, а и прекид дипломатских односа.” Док, члан 42. регулише: „Ако Савет безбедности сматра да су мере предвиђене у Члану 41. недовољне или су се показале као недовољне, може предузети акцију ваздушним, поморским или сувоземним снагама потребним ради одржања или успостављања међународног мира и безбедности. Таква акција може обухватити демонстрације, блокаду и друге операције ваздушним, поморским и сувоземним снагама чланова Организације Уједињених нација.” И најзад, чланом 44. је предвиђено: „Кад Савет безбедности одлучи да употреби силу, он ће пре но што затражи од члана који не заседава у њему да стави на расположење оружане снаге испуњавајући обавезе предузете по члану 43, позвати тог члана да, ако жели, учествује у одлукама Савета безбедности, уколико се оне односе на употребу контингента оружаних снага тог члана.” Дакле, из наведених одредби јасно произилази да су снаге НАТО-а без одобрења Савета безбедности и супротно тим одредбама најважнијег међународног правног акта извршиле напад на СРЈ као суверену државу, који по свом карактеру представља агресију, коју су ти исти актери лицемерно назвали кампањом, а саму акцију „милосрдни анђеос”. При томе су безобзирно бомбардовани цивилни циљеви, као што су насељена места и становништво у њима која немају никакав војни значај. Затим, тим нападима су такође била изложена културна добра, здравствене и школске установе, постројења и производни погони за цивилне потребе и многи други објекти који су од историјског, културног или

²⁵ Ратну штету ВЈ МО СРЈ, проценила је посебна комисија коју је формирао министар одбране и начелник ГШ ВЈ.

цивилизацијског значаја и као такви међународним правом заштићене вредности. И не само да су дејства вршена по објектима која према нормама међународног ратног права имају заштиту него су коришћена забрањена оружја и муниција, као што су пројектили са осиромашеним уранијумом, разорно запаљиве авио-бомбе, кластер (касетне) бомбе и друго забрањено оружје.²⁶

Дакле, за стручњаке за међународно право, који су објективни, НАТО је бомбардујући Југославију, без одобрења Савета безбедности, прекршио Повељу УН, нарочито поглавље VII. Ако усмеримо пажњу на аргументе о колективној самоодбрани на основу чл. 51. Повеље УН, онда је ова одредба као кодификација једног природно датог права на самоодбрану, формулисана крајње уско и изузетно прецизно. Члан 51 Повеље УН захтева као услов индивидуалне или колективне само помоћи „оружани напад против чланице УН”. Чак и ако се захтева схватање да поред члана 51 Повеље УН постоји обичајно међународно право на само одбрану и за оне које нису чланице УН, против чега је јасна одредба члана 51 УН, што значи да државама које нису чланице УН припада ограничено право на самоодбрану. Када је у питању јужна српска покрајина Михаел Гајстингер (*Michael Geistinger*), професор на институту за међународно право и међународне органе универзитета у Селебургу каже: „Косово и Метохија није чланица УН, а још мање држава у смислу међународног права,” па у том смислу СРЈ има право да на основу свог устава спречава насиље на делу своје територије.

Ремзи Кларк (*William Raksey Clark*), бивши амерички државни тужилац и председник највећег антиратног покрета у САД, у интервјуу Тањугу и РТС-у каже: „Агресијом НАТО, прекршени су сви темељни и принципи који су успостављени с циљем да штите живот на планети. Ради се, такође, о систематском кршењу међународног права у смислу разарања УН, јер су земље НАТО преотеле овлашћења УН да би могле да се понашају како им је воља у војним агресијама. Опасност од оваквих појава је огромна, јер НАТО укључује све бивше колонијалне силе. Сада жели да буде светски полицајац, да контролише исте народе које су годинама експлоатисали и њима доминирали”²⁷

О праву и правди вековима се говори и на свим нивоима се истражују модуси како истински поштовати правна акта и како успоставити један општи правни принцип чији ће темељи почивати на правди.

У првој половини месеца јуна 399 године п.н.е. Сократ (*Sokrates*) је одабрао смрт, одбивши противправно спасење, које му је понуђено, иако је неправедно осуђен. Више је волео да умре поштујући законе, како је говорио него да живи кршећи их. Недостајало је око 6% гласова и неправедна отужба би била одбијена. У знак жалости због учињеног злочина, Атињани су затворили све школе, главног тужиоца (Малета) су осудили на смрт, а Сократу су подигли бронзани споменик. Целокупна духовна цивилизација није била ништа друго до борба за успостављање права и правде. Већ Хомер (*Homeros*) у Одисеји

²⁶ Мр Радомир Гајовић генерал – мајор у пензији, *Повреда међународног и хуманитарног права*, у Зборнику радова, *АГРЕСИЈА НАТО – узроци, карактер и последице кризе на Косову и Метохији*, Клуб генерала и адмирала, Београд, 2008, стр. 41.

²⁷ Политика, 29 .октобар 1999. године

истиче да су богови јамци правде, а Хесид (*Hesiodos*) посебно издваја правду и правичност као највише вредности које лично штити Зевс. Перикле (*Perikles*), за време чије владавине је Атина доживела највећи процват, истиче да он не допушта да се у јавном животу газе закони, нарочито они који народ бране од неправде.

Праведност је оно без чега би вредности престале да вреде, без чега се губи разлика између легитимитета и илеgitимитета, између закона и безакоња, речју - цивилизације и њеног антипода. То је завештавање грчке филозофије, римског права, то су поруке ренесансе, поруке Канта, Достојевског, Бергсона, Камија и других²⁸

Ако се подсетимо ових давно прошлих времена и права у њима, онда се поставља питање - где је заправо цивилизација данас? То питање логички намеће агресија НАТО на СР Југославију. Дефиниција агресије о којој је било речи дата је у Резолуцији Генералне скупштине УН бр. 3314 од 14. 12. 1974. године. Ту се констатује да никакви разлози било које природе не могу служити као оправдање за агресију и недвосмислено утврђује да агресија повлачи међународну одговорност, а агресорски рат представља злочин против међународног мира. Поред тога, Статутом Међународног војног суда у Нирнбергу (1945) као злочини против мира утврђени су не само започињање или вођење агресорског рата, већ и његово планирање и припремање. Агресијом на СРЈ учињен је и злочин против цивилног становништва, прописан Женевском конвенцијом из 1949. године и Другим допунским протоколом уз ову Конвенцију о заштити жртава у међународним оружаним сукобима из 1977. године. Рушењем историјских и културних споменика и установа намењених науци, (васпитању или хуманитарним циљевима извршено је кривично дело културног геноцида, санкционисано Конвенцијом о заштити културних добара из 1954. године. Овом агресијом НАТО је прекршио и сопствени акт о основању (Северноатлантски уговор из Вашингтона од 4. 4. 1949. године), јер је њиме прописано да је то одбрамбени савез, који делује само ако је нападнута нека од држава чланица тог пакта. Није спорно да СРЈ није напала, нити чак претила нападом, ниједну државу, па тиме ни чланицу НАТО, што је потврда да је по свим нормама међународног права НАТО починио забрањену и ничим изазвану активност.²⁹

У оваквим околностима када УН не представља никакав значајан фактор у свету, који би имао ингеренту обавезу да спречава међународно насиље и

²⁸ Проф. др. Оливер Антић, „Заборањене хиљадугодишње поуке”, Политика 27.4.2000. године.

²⁹ Бивши чешки војни лекар, потпуковник Марек Обртел, који је служио на Косову и Метохији, у Босни и Херцеговини и у Авганистану, који је неколико пута одликован, затражио је у отвореном писму свом министру одбране Мартину Стрпницком да му се ордење одузме. У образложењу наводи да се на то одлучио када је схватио да је НАТО злочиначка организација. Обраћајући се свом министру одбране Обртел, између осталог у отвореном писму истиче: „Ратна одликовања враћам јер се дубоко стидим што сам служио злочиначкој организацији каква је НАТО са САД на челу. Овим чином желим да изразим и апсолутно неслагање са политиком САД према Русији, земљама Европске Уније и свим слободним и сувереним земљама света сада и у прошлости, а пре свега са последицама те политике. У земљама бивше Југославије схватио сам бесмисао онога што ради Америка да би казнила непослушне.”(Вечерње новости, Недеља, 4. јануар 2015).

агресију, није довољна само правна контрола међународних акција. Потребно је приступити реформи свих институција. Неопходна је реформа Савета безбедности, остваривање политичке регионализације кроз формирање организација попут Европске уније, пружања већих овлашћења Међународном суду правде, што хитније успостављање Међународног кривичног суда, оснивање економске агенције за координацију активности на глобалном и регионалном плану, као и формирање ефикасних и одговорних међународних војних снага које ће истински деловати само тамо где је заиста неопходно ради заштите живота људи од свих облика насиља.

Организација УН може да има велику улогу у свету само под условима њене рехабилитације и осамостаљивања од политичких утицаја великих сила, посебно оних које већински финансирају ОУН. Оздрављењем светске организације њена улога би се могла оснажити на плану развоја мира и решавања сукоба, нарочито делујући непристрасно као неутрални форум, утичући на различите протагонисте да путем разговора и преговарања реше међусобне сукобе. Само на тај начин УН ће бити у стању да се одлучно супротстави умножавању оружаних сукоба и све чешћем прибегавању насиља или нарастајућој економској неједнакости и социјалној неправди. Непристрасност ОУН изгубила је свој значај током агресије НАТО-а на СР Југославију. Тада је светска организација више него икада изгубила углед и разлоге свог постојања, како током агресије тако и након његовог завршетка. Завршетку агресије НАТО-а на СРЈ претходило је потписивање тзв. „Кумановског споразума”, 9. јуна 1999. године који је наговестио даље развлашћивање Србије на њеној сувереној територији. Дакле, режим који је у последњој деценији XX века испољио политички аматеризам у односу на организацију безбедности државе, потписивањем „Кумановског споразума” доказао је своју неспособност и кратковидост, понашајући се као утопљеник који се хвата за сламку, а” за Србију као државу трасирао је врло неизвесну будућност. То је заиста било тада неизбежно под међународним притиском, али се поставља питање зашто је уопште морало доћи до примене до тад невиђеног насиља (у то време посебно психолошког) према грађанима СРЈ?

„Постмодерни рат” представља врхунац високо технолошких „high-tech” ратова, чију кичму чини спектакуларно ваздушно бомбардовање и замена живе снаге (копнених трупа) све разорнијом ватреном моћи. Ако се као јединица упоређивања узме тона муниције употребљене у току једне године у Другом светском рату, у Кореји та смртоносна маса је износила 8, а у Индокини 26 тона, где су САД утрошили два пута више муниције него у целом Другом светском рату. Еквивалент од 8,3 атомских бомби бачених на Хирошиму обасуо је тло Југославије само у првих месец дана. Насупрот само прокламованој хирушкој прецизности, властита логика новог рата неумитно води тоталном разарању, све масовнијим цивилним жртвама. Постмодерни рат пројектован је као „блиц криг”-страховити ваздушни удари невидљивог противника треба да изазову масован страх који као отров улази у људске душе, одваја народ од режима коме преостаје само брза и безусловна капитулација. Сваки дан његовог непланираног и за господаре рата иритирајућег продужавања изазива из-

ливе беса, драстично увећава праг суровости. Растућа спирала деструктивности има, међутим, и изразиту социјалну функцију чији домашај превазилази локалну позорницу. Она производи планетарни страх, приказ спрженог тла показује како ће се провести непослушна, „девијантна” земља. Прво, прича о хуманитарној катастрофи као узроку разорног бомбардовања не одговара чињеницама живота. Амерички часопис „*Newsweek*” 12. априла 1999. године открива да се драматични егзодус Албанаца подудара са почетком жестоког бомбардовања. Високи комесаријат УН за избеглице саопштио је да је у времену пре бомбардовања Косово и Метохију напустило 170 000 а од почетка ваздушних напада 875 000 избеглица („Блиц”, 5. мај 1999). Чињеница да хуманитарна катастрофа није постојала пре бомбардовања, да је ултиматум – прихватити НАТО трупе или бомбардовање – старији од ње, да јој претходи, данас је готово опште место анализе. Најзад, рат не само што није спречио већ је безмерно увећао хуманитарну катастрофу, проширио је на цео простор Југославије, довео до трагичних размера. Друго, срж НАТО интервенционизма почива на аргументу о спречавању и кажњавању етничког чишћења – хуманитарна интервенција важнија је од недодирљивости националног суверенитета под чијим окриљем се овај нехумани пир збија. На тлу Југославије, под палицом америчких генерала, извршено је највеће етничко чишћење у Европи после Другог светског рата. У операцији „Олуја” 400 000 Срба завек је протерано из Хрватске. То најмасовније кршење људских права у Европи није кажњено бомбардовањем или санкцијама, није праћено потресним медијским сликама. Но, и то је само фрагмент на светској мапи етничког чишћења која захвата око 40 милиона избеглица, збивања у којима су неретко руке великих сила до лаката уpletене.³⁰

Литература:

1. Avramov, S. „*Međunarodno javno pravo*”, Savremena administracija Beograd, 1971.
2. Antić, O. „*Zaboravljene hiljadugodišnje pouke*”, Politika 27.4.2000. godine.
3. Gajović, R. general – major u penziji, *Povreda međunarodnog i humanitarnog prava*, u Zborniku radova, *AGRESIJA NATO – uzroci, karakter i posledice krize na Kosovu i Metohiji*, Klub generala i admirala, Beograd, 2008,
4. Pečujlić, M. *Posmoderni rat*, nedeljnik NIN, 20. maj 1999,
5. Pantelić, V. u Blicu od 8. januara 2000.
6. Smiljanić, S. general – pukovnik u penziji, *Agresija NATO na SRJ*, u Zborniku radova, *AGRESIJA NATO – uzroci, karakter i posledice krize na Kosovu i Metohiji*, Klub generala i admirala, Beograd, 2008,
7. Tofler, A i H. (*Alvin&Heidi Toffler*) u delu „*Rat i antirat*”, Paideja, Beograd, 1998, str. 54,
8. „Primena pravila međunarodnog prava oružanih sukoba”, Novinsko-informativni centar Vojska, Beograd 2001. godine,
9. Novi glasnik, Vojnoizdavački zavod Beograd, 2000,
10. Dokumenti Vlade SR Jugoslavije, „Međunarodna politika” br.1082-83, jul – avgust 1999.

³⁰ Мирослав Печујлић, *Посмодерни рат*, недељник НИН, 20. мај 1999,

NATO AGRESSION ON FEDERAL REPUBLIC OF YUGOSLAVIA IS A CRIME WHICH CANNOT BE FORGOTTEN

Summary: Before anything else, the aggression of NATO alliance on the Federal Republic of Yugoslavia was a crime against peace and it is defined by the Statute of the International Military Tribunal in Nuremberg in 1945 as „planning, preparation, beginning of or making aggressive acts and the war breaking international treaties, agreements and guaranties, and involvement in some joint plan or conspiracy to carry out any of the abovementioned acts.” Real meaning of the strategy of the NATO in bombing of the Federal Republic of Yugoslavia was revealed by the main commander of air force operations Michael Short, who used to say during the aggression on the Federal Republic of Yugoslavia: „It is not possible to win the war if we don't destroy the possibilities for normal life for the majority of the population. We have to deprive them of the water, electricity, food and even fresh air”. The beginning of the aggression started in 7:41 PM on March 24th 1999 and the whole territory of the FRY, mainly the air forces and its objects and anti-aircraft defence forces, was attacked until 4 AM on March 25th 1999. At that time around 250000 of children refugees from former Yugoslav republics Croatia and Bosnia and Herzegovina who had earlier found the refuge in the Federal Republic of Yugoslavia were exposed to the war horror once again. According to the report of the Ministry of Foreign Affairs of the Federal Republic of Yugoslavia The NATO Crimes in Yugoslavia – Documents and Proofs 24 March – 1 June it is possible to conclude without doubt that the civilians were the target of the NATO bombs and that the NATO conducted a crime against civilians in its aggression on the Federal Republic of Yugoslavia. By its actions from the airspace the NATO murdered 462 civilians, injured 819 people and among them seriously injured 564 people and lightly injured 255 people. Majority of the seriously injured people became invalids with the burns of highest degree, amputated limbs and permanently damaged internal body organs. During eleventh week of the NATO aggression on the FRY there were killed 524 members of the Yugoslav Army and 114 members of the Ministry of Interior Affairs of the Republic of Serbia. During the aggression there were destroyed 1109 military objects, or 24% of „whole total usable area of the objects which were hit ", as well as 18 tanks, 10 armored combat vehicles and 13 artillery pieces By the intensive and continuous bombing of the villages and towns in Kosovo and Metohija only in the period of several days there was caused a humanitarian catastrophe of unprecedented proportions. Almost 800 000 civilians, among them mostly women, children, elderly and disabled persons, were forced to leave Kosovo and Metohija due to the fear of the bombing, while 200 000 people found refuge in Šumadija, Vojvodina and other regions in the Republic of Serbia. Due to the complete destruction of industrial facilities across the state, more than 600000 workers lost their jobs. As a consequence of that, more than 2.5 million people were left without any means of subsistence. The total material damage has been enormous and it is estimated at about one hundred billion dollars. Two thousand civilians were killed and more than six thousand people suffered serious injuries which in many cases caused their permanent disability. Children accounted for 30 % of all the killed people and 40 % of the total number of injured people, while 10 % of the total number of the children in Yugoslavia (about 300 000 of them) suffered serious psychological trauma.

Key words: aggression, NATO, Serbia, Federal Republic of Yugoslavia, international law, Security Council of the United Nations

БОЖИДАР БАНОВИЋ*

Факултет безбедности

Београд

ЂУРИЦА АМАНОВИЋ

Криминалистичко-полицијски Универзитет

Београд

УДК 351.74/.76:371.3

Оригиналан научни рад

Примљен: 01.02.2019

Одобен: 26.02.2019

Страна: 31-44

ПРИЛОГ ДЕФИНИСАЊУ СТРУКТУРЕ ПОЛИЦИЈСКИХ НАУКА У СРБИЈИ**

Сажетак: Настојање аутора овог рада је да, уз поштовање досадашњих светских резултата на плану успостављања и развоја полицијских наука, као и личну и непосредну истраживачку и едукативну полицијску праксу, изнесу основне карактеристике полицијских наука, из чега произилази потреба њиховог равноправног третмана са осталим наукама. Циљ рада је да се укаже на потребу интеграције до сада развијених полицијских знања код нас у корпус полицијских наука и примену поменутих знања у едукацији полиције и њиховим свакодневним пословима. Аргументовањем посебности предмета изучавања полицијских наука и њихове структуре у контексту све актуелније расправе о потреби конституисања полицијских наука, у раду је представљена утемељеност полицијских наука као самосвојних наука. Полицијске науке имају своје поље и различите области изучавања, односно различите научне дисциплине које изучавају феномене везане за полицију. Према области и начину изучавања полицијске науке деле се на системске, специјалне и примењене. Кроз дату структуру полицијских наука у Србији, потенцирана је посебност полицијских наука (криминалистичких, полицијско пословних, полицијско управљачких, полицијско безбедносних и специјалних полицијских наука) кроз њихов предмет изучавања и структуру, односно друштвену и образовно - институционалну оправданост. Будућа истраживања у овој области представљаће додатну аргументацију за чвршће утемељење полицијских наука, са јасно утврђеним предметом проучавања, специфичним научним методама и јасним, не само практичним, већ и теоријским циљевима.

Кључне речи: научно поље, област изучавања, научне дисциплине, полиција, полицијске науке

Увод

У свету постоје дефинисане полицијске науке и оне се налазе у номенклатури са осталим наукама (Bruno, 1989, Milosevic, Mudric, 2001). Полицијске

* banovicb@fb.bg.ac.rs

** Рад је резултат истраживања на пројекту „Управљање полицијском организацијом у спречавању и сузбијању претњи безбедности у Републици Србији“, бр.242/16-6-2014, који финансира Министарство унутрашњих послова и реализује Криминалистичко-полицијски универзитет у Београду, циклус научних истраживања 2015-2019. година.

науке имају релативно дефинисане предмет и задатке изучавања, као и адекватну методологију. Састоје се из већег броја научних дисциплина, које формирају структуру полицијских наука. У Европској унији полицијске науке нису у потпуности дефинисане (Porada, Erneker, Holcr, Holomek, 2006; Buturac, Solomon, 2013). Код нас полицијске науке скромно егзистирају у научним и наставним полицијско-безбедносним институцијама, а у номенклатури наука у Србији уопште их нема.

Међутим, науку у српску полицију или тачније у полицију Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (СХС) уводи још почетком прошлог века др Родолф Арчибалд Рајс (Reiss, 1915; 1920). Прве школе које су изучавале полицијске послове настају између два светска рата, и то су биле полицијске школе, чији је родоначелник управо Арчибалд Рајс, који је своје европско знање пренео у српску полицију (Милосављевић, 1994; Amanovic, Andjelic - Nikolendzic, 2011; Kekić. Nikač, 2011; Milošević, Milošević, 2013; Milosevis, Milosevic, 2014). У фебруару 1920. године у Сремској Каменици формирана је Жандармеријска подофицерска школа. Истовремено, по жандармеријским станицама организовани су припремни курсеви за жандарме и курсеви за вође патрола. У то време, тачније 8. фебруара 1921. године основана је Прва полицијска школа у Београду (Богдановић, 2002; Амановић, 2007). На основу Уредбе о Централној школи за полицијске извршне службенике, 1931. године почела је са радом Централна полицијска школа у Земуну. Наставни предмети били су подељени на девет група. Поред полицијских стручњака, у Жандармеријској и Полицијској школи велики део су чинили и наставници војне струке. Након Другог светског рата у Србији и тадашњој СФРЈ постојала је велика потреба за полицијским кадром, али су и тада ти кадрови, углавном, били из редова војних школа и академија. Убрзо, настанком Средње школе унутрашњих послова (1967), Више школе унутрашњих послова (1972) и касније Полицијске академије (1993) отвара се пут ка развоју науке у полицији, односно остварују студијски програми из полицијских наука (криминалистичких, полицијско безбедносних и специјалних полицијских наука) ради стицања полицијског образовања (Милошевић, 1985; Милосављевић, 1994).

Тренд развоја полицијских наука у Србији, уназад готово двадесет година, покушава да прати динамику и правце присутне у другим државама савременог света (Slejter, 2001; Monk, 2001; Takar, 2002; Downes, 2004; Hanak and Hofinger, 2005). Сам развој је дугорочан, мање или више динамичан и незаустављив процес, подложен утицајима и условљен активностима академске заједнице, полицијске организације и друштвене заједнице. Уз уважавање резултата на плану успостављања и развоја полицијских наука у државама савременог света и ослањање на истраживачку и едукативну полицијску праксу, у раду ће бити представљене основне одреднице полицијских наука, разлози и претпоставке њиховог равноправног третирања у корпусу наука, а све то у контексту интеграције до сада развијених полицијских знања, њихове научне верификације, заступљености у процесу едукације полиције, а потом и у свакодневним активностима службеника полиције.

Различите у појединим, више или мање израженим елементима, постојеће класификације наука својеврсна су потврда пролазности стања које води до нових класификација и виших спознаја као скупа новог знања (Peličić, Vokan, Dobrović, Vokan, 2016). Као и код других феномена, дефинисање и диференцирање унутар система суштински зависи од критеријимима класификације. Сагласно опредељењу препознатљивом у наслову рада, пажњу ћемо посветити класификацијама које су од значаја за препознавање полицијских наука, тј. оним које пружају могућност правилнијег одређивања предмета (поља) истраживања и карактера полицијских наука, њиховог места у систему наука, узајамног односа појединих полицијских наука и њиховог односа са другим наукама. Уз различитост класификација наука, пажњу завређује и чињеница да значајан број наука има веома сродне предмета (поља) истраживања. Уосталом, као кључна карактеристика савремених наука наводи се интердисциплинарност и мултидисциплинарност истраживања, чиме се предмет истраживања сагледава са више аспеката (Nagel, 1961; Peric, 2006; Цветковић, 2018:14). Ова одлика савремених наука препознаје се и као једна од значајних карактеристика полицијских наука (Milošević, 2005c; Porada, et al., 2006; Бановић, Амановић, 2017) које изучавају феномене везане за полицију у најширем облику, са циљем задовољења све сложенијих захтева и налога друштвене заједнице и саме полиције (Palidda, 2000; Porada et al., 2006; Бановић, Амановић, 2017). Истовремено са овим, препознају се и наглашавају и друштвени и политички контекст креирања и развоја полицијских наука у разним европским државама (Palidda, 2000; Feltes, 2001; Porada et al., 2006; Weisburd and Braga, 2006; Jaschke, Björgö, Romero et al., 2008; Weisburd, Neyroud, 2011; Buturac, Solomun, 2013; Бановић, Амановић, 2017).

Предмет изучавања полицијских наука

Опште значење предмета изучавања може се уочити већ из дате дефиниције полицијских наука. Међутим, како предмет изучавања било које науке није потпуно сагледан из њеног имена, већ из описа актуелних проблема који захтевају научну верификацију, стварни предмет истраживања сагледив је из функције науке, што важи и за полицијске науке и њихове дисциплине. Као предмет изучавања полицијских наука наводе се *полицијске институције (системи), криминал, полицијски послови, полицијски кадрови, ефекти полицијског рада и методологија истраживања полицијских феномена* (Milosevic, 1985; Horton, Smith, 1988; Milosavljevic, 1994, 1997; Pagon et al., 1996; De Rover, 1998; Milosevic, Mudric, 2000; 2001; Амановић, 2003; Milošević, Mudrić, Jovanović Amanović, Dopsaj, 2005a; Milosevic, Kasetovic, Lipovac, et al. 2006a; Milosevic, Mudric, Kesetovic, et al., 2006b; Hans-Gerd Jaschke et al., 2007; Banović, Amanović, Vučković 2012; Buturac, Solomun, 2013; Milosevic, Milosevic, 2014; Amanovic, Baic, Nikac, Ljubisavljevic, 2015; Gostimirović, Damanjović, 2016; Farkas, Vera, 2017; Nikač, Leštanin, 2017).

Када се говори о *полицијским институцијама (системима)*, као предмет изучавања полицијских наука издвају се: врсте полицијских институција и институција других субјеката безбедности, њихова структура, начин њиховог функционисања, модели контроле и управљања њима, модели пројектовања полицијских институција - система, стратегије развоја полицијских институција - система, стандарди за процену квалитета њихове организационе, функционалне и економске ефикасности и ефикасности управљања. Посебан значај имају методе и стандарди изучавања полицијских институција. Једном речју, предмет изучавања су сви аспекти полицијских система, коришћењем мултидисциплинарног приступа, одговарајућих знања до којих су дошле полицијске и друге сродне науке, одговарајућим методама и методолошким инструментаријем (Милосављевић, 1994; Milosevic, Mudric, 2001; Milosevic, Mudric, Kesetovic et al., 2006b; Buturac, Solomun, 2013; Бановић, Амановић, 2017; Farkas, Vera, 2017; Amanović, Žarković, Bjelovuk, Mićović, 2017).

Криминал као сложен и вишедимензионални предмет истраживања полицијских наука може се посматрати кроз бројне аспекте, па и кроз: врсте криминала и појавне облике криминала, носиоце криминалних активности и њихове карактеристике (социолошки, психолошки, психопатолошки и патолошки аспект изучавања карактеристика, моторичке и функционалне карактеристике), жртве криминала и њихове карактеристике, карактеристике и природу података везаних за криминал, технику и методе за детектовање, прикупљање и идентификацију података, методе за анализу података, управљање полицијским операцијама у борби против криминала (прављење тактичких тимова, планирање операција - тактика и метода, контролу реализације операције и њихових ефеката, управљање појединим операцијама, управљање свим операцијама, методе евалуације ефеката полицијских операција, методе евалуације примењених тактика и метода у реализацији полицијских операција), управљање криминалом (контрола и модели контроле криминала, превенција криминала, тактике, методе и модели спречавања и сузбијања криминала, информациона технологија у функцији контроле криминала, стандарди процене квалитета свих фаза управљања криминалом, методе управљања), методе и стандарде изучавања етиолошких и феноменолошких одредница криминала коришћењем знања која су развиле полицијске и друге сродне науке (Milosevic et al., 2006b; Porada et al., 2006; Buturac, Solomun, 2013; Бановић, Амановић, 2017; Amanović et al., 2017).

Предмет изучавања *послова полиције* и агенција за националну и друге видове безбедности односи се на: врсте и структуру послова (криминалистичке полиције, униформисане полиције, судске полиције, пореске полиције, финансијске полиције, комуналне полиције, царине и послови агенција које се баве националном и другим видовима безбедности... а потом и на нпр. послове саобраћајне, речне, пограничне, интервентне, антитерористичке полиције, жандармерије), послове прикупљања, складиштења и анализе података, процене стања и промена у доменима рада свих група полиције и агенција, као и презентација добијених резултата у виду извештаја, студија и елебората.

Предмет изучавања *радних профила кадрова* су стандардна овлашћења и средстава принуде (употреба силе). Поред тога предмет изучавања су и средства којим се обављају послови и њихова примена у реализацији послова, методе рада разних видова полиције и агенција, технологија њиховог рада, полицијске операције које се реализују у разне сврхе (откривања, одржавања, спречавања, контроле, итд), модели управљања свих видова полицијских послова и послова агенција које се баве националном и другим видовима безбедности, управљање полицијским операцијама у борби против криминала (прављење тактичких тимова, прављење акционих тимова, управљање конфликтима, управљање кризним ситуацијама, управљање појединим полицијским операцијама, управљање свим полицијским операцијама, менаџмент планирања и контроле полицијских операција, методе ефекта реализованих операција), управљање административним пословима и организацијом (управљање проблемски орјентисаним пословима, ефективна реализација састанака, полицијска администрација, делегације), информациона подршка реализацији свих видова послова и њиховом управљању, стандарди и методе за изучавање послова, технологије, операција полиције и њихове ефикасности, засноване на знањима која су развиле полицијске и друге сродне науке (Милосављевић, 1994, 1997; Milošević, Mudrić, 2001; Buturac, Solomun, 2013; Бановић, Амановић, 2017; Amanović et al., 2017).

Предмет изучавање *полицијских кадрова* и кадрова који ће радити за разне агенције и друге субјекте безбедности односи се и на: организационо понашање полиције и кадрова националне и других видова безбедности (односно према дужностима и ауторитетима, етичност, мотивација, лидерство, полицијски наступ и ефективни утицај, аналитичке вештине, вештина преговарања, вештина вербалне контроле и комуникација, вештина рада у групи, брзина и квалитет доношења одлука, контрола стреса, вештина примене тактика и метода рада, вештина међународне сарадње), методологију и начин њиховог регрутовања, њихову едукацију и тренинг, затим на социјалну и физичку компетентност, каријеру, методе и модели управљања кадровима на стратешком и оперативном нивоу (управљање организационим понашањем управљање регрутовањем и селекцијом, управљање развојем каријере, управљање употребом људских ресурса у свим врстама полиције, управљање развојем способности и знања код кадрова, планирање људских ресурса, прављење стратегија употребе људских ресурса), методе и стандарди за евалуацију квалитета управљања организационим понашањем полиције и других кадрова, регрутовања, напредовања у каријери, едукације, као и методологију изучавања свих одређених везаних за кадрове (Pagon et al., 1996; Милосављевић, 1994, 1997; Milošević, Mudrić, 2001; Amanović et al., 2015; Buturac, Solomun, 2013; Бановић, Амановић, 2017; Amanović et al., 2017; Кешетовић и др. 2017).

Најшире гледано предмет изучавања *евалуације ефеката полицијског рада* односи се на: изучавање стандарда, метода и модела евалуације квалитета полицијског рада, усклађеност ефеката рада и циљева које поставља полиција и само друштво пред њу (ефекти обавештајног и контраобавештајног рада и других видова заштите, ефекти примене овлашћења и средстава принуде /силе,

полиција и окружење, полиција и јавност, полицијска етика, поштовање људских права и слобода), као и методологија која се примењује за ту врсту истраживања (Milosevic, Mudric, 2000,2001; Milosevic et al., 2005a,b; Milosevic et al., 2006a,b).

Сходно предмету изучавања полицијских наука, њихов задатак је да произведу знања која ће полицији омогућити свестрани развој, кроз смислено управљање полицијским институцијама и кадровима, као и тренутним, краткорочним и дугорочним ефектима њиховог рада у домену спречавања и борбе против свих видова криминала, одржавања, заштите и јачања безбедности грађана у оквирима дефинисаним законом уз поштовање људских права и слобода (Bruno, 1989; Milosevic, Mudric, 2001; Milosevic, 2005c; Porada et al., 2006: 20; Buturac, Solomun, 2013; Бановић, Амановић, 2017; Amanović et al., 2017).

Структура полицијских наука

Најшира одредница изучавања феномена везаних за полицију је научно поље. Када су у питању полицијске науке, научно поље представљају друштвене науке и услуге заштите (ISCED – UNESCO klasifikacija 2011). Даље, научно поље граде одређене области, а области се састоје од више полицијских наука и научних дисциплина, које изучавају поменуте феномене, коришћењем мултидисциплинарног приступа (Milošević, Mudrić, 2001; Milosevic et al., 2005a,b; Milosevic et al., 2006b; Porada et al., 2006; Buturac, Solomun, 2013; Бановић, Амановић, 2017; Amanović et al., 2017). Према области и начину изучавања полицијске науке можемо поделити на: системске или базичне полицијске науке, посебне или специјалне полицијске науке и примењене полицијске науке.

Системске полицијске науке баве се изучавањем општих законитости и теорија везаних за полицијске системе, полицијске и послове агенција, за све врсте криминала, криминалистичку технику, послове заштите, обавештајног и контраобавештајног рада агенција за националну безбедност и послове заштите агенција за заштиту и обезбеђење. Науке које се баве општим законитостима и теоријама везаним за полицијске системе, полицијске и послове агенција су *системске полицијско пословне науке*. Науке које се баве општим законитостима и теоријама везаним за све врсте криминала и криминалистичку технику су *системске криминалистичке науке*. Науке које се баве општим законитостима и теоријама везаним за заштиту, обавештајни и контраобавештајни рад агенција за националну и друге видове безбедности су *системске полицијско безбедносне науке*.

Посебне или специјалне полицијске науке баве се изучавањем специфичних законитости везаних за појавне облике криминала, учиниоце кривичних и других инкриминисаних дела, безбедност саобраћаја, организационо понашање полицајаца, податке, њихово прикупљање анализу и презентацију, полицијска овлашћења и средства принуде, за социјалну и физичку компетентност полицајаца, комуникацију полицајаца са окружењем, затим за методоло-

гију изучавања криминала и других полицијских феномена, евалуацију квалитета ефеката полицијског рада, полицијску администрацију и организацију, антрополошке карактеристике полицајаца и других субјеката безбедности, савремену информациону технологију, и на крају за управљање (менаџмент) полицијским пословима и организацијом, криминалом, полицијским операцијама, организационим понашањем кадрова, људским и материјалним ресурсима. Науке које се баве изучавањем специфичних законитости везаних за појавне облике криминала и учиниоце кривичних дела су *специјалне криминалистичке науке*. Науке које се баве изучавањем специфичних законитости везаних за анализу и презентацију података, стандарде евалуације квалитета, методологију полицијских феномена, безбедност саобраћаја, средства принуде, социјалну и физичку компетентност полицајаца, антрополошке карактеристике полицајаца, савремену информациону технологију су *специјалне полицијске науке*. Науке које се баве изучавањем специфичних законитости везаних за полицијску администрацију и организацију, полицијска овлашћења и за организационо понашање полицајаца су *специјалне полицијско пословне науке*. Науке које се баве управљањем полицијским пословима и организацијом, криминалом, полицијским операцијама, организационим понашањем кадрова, људским и материјалним ресурсима спадају групу наука *полицијског менаџмента*.

Примењене полицијске науке се баве изучавањем примене законитости до којих су дошле системске и специјалне науке у свакодневном полицијском послу и послу агенција за безбедност као што је примена најефикаснијих модела, метода, тактика, софтвера, стратегија: у контроли, сузбијању и превенцији криминала свих врста и у свим доменима; спречавању обавештајне делатности и заштити од ње, обезбеђењу јавног реда, лица, објеката и хартија од вредности, затим у безбедности саобраћаја, у контроли кризних ситуација, и на крају у технологији рада станица полиције, интервентних, жандармеријских и специјалних јединица. У основи примењених полицијских наука стоје *примењене криминалистичке науке, примењене полицијско безбедносне науке, примењене полицијско пословне науке*.

Сходно предмету и областима полицијских наука *научне дисциплине полицијских наука* могу се дефинисати на следећи начин (Milošević, Mudrić, 2002; Milosevic et.al., 2005a,b,c; Milosevic et al., 2006a,b; Бановић, Амановић, 2017; Amanović et al., 2017):

- Научне дисциплине системских полицијских наука: Полицијски системи, Наука о полицији, Послови униформисане полиције, Послови криминалистичке полиције, Послови агенција за националну безбедност, Послови алтернативних субјеката безбедности, Организовани криминал, Класични криминал, Економски криминал и корупција, Еколошки криминал, Криминал деце и малолетника, Високотехнолошки криминал, Криминалистичка идентификација, Трасологија, Оперативна техника, Истраживање докумената, Балистика (криминалистичко техничка балистика), Пожари (истраживање пожара, саботажа и диверзија), Саобраћај (криминалистичко техничка истраживања у саобраћају), Истражна техника, Обавештајне службе, Теорија обавештајног рада, Теорија контраобавештајног рада.

- Научне дисциплине специјалних полицијских наука: Професионална и серијска убиства, Разбојништво и разбојничке крађе, Пљачка, отмица, уцена, изнуда, Сексуални деликти, Деликти везани за наркотике, Саобраћајни деликти, Безбедност саобраћаја, Форензичка психологија, Полицијска психологија, Деонтологија, Психологија обавештајне делатности, Психопатологија и криминал, Менталне болести и криминал, Болести зависности и криминал, Виктимологија, Криминалистичка (судска) медицина, Информатика у криминалу, Информатика у националној безбедности, Полицијска информатика, Управљање пословима и организацијом криминалистичке полиције, Управљање пословима и организацијом униформисане полиције, Управљање пословима и организацијом националне безбедности, Управљање организационим понашањем полицајаца, Управљање кадровима, Управљање операцијама, Управљање људским и материјалним ресурсима, Полицијска статистика, Стандарди и евалуација квалитета рада полиције, Етика и људска права (теорије и стандарди), Комуникације (односи) са јавношћу, Специјално физичко образовање, Полицијско (практично) гађање.
- Научне дисциплине примењених полицијских наука: Криминалистичка тактика, Криминалистичка методика, Криминалистичка оператива, Криминалистичка техника, Привредна криминалистика, Модели контроле криминала, Превенција криминала, Оперативно криминалистички рад полиције националне безбедности, Оперативно криминалистички рад униформисане полиције, Контрола и регулисање саобраћаја, Контрола државне границе, Полицијске процедуре, Технологија рада пограничне полиције, Методе рада полиције у заједници, Кризне ситуације и њихова контрола, Технологија рада интервентних јединица (интервентне, жан-дармерија, СЈ), Управљачке рачунарске апликације у криминалистичкој полицији, Управљачке рачунарске апликације у униформисаној полицији, Управљачке рачунарске апликације у полицији националне безбедности.

Из приказане структуре полицијских наука видљиво је да су полицијске науке мултидисциплинарне, интердисциплинарне и трансдисциплинарне и да припадају широком корпусу знања које деле са другим наукама, као што су: правне науке (кривичноправне), ванправне кривичне науке, форензичке науке, менаџмент, затим, социологија, психологија, педагогија, безбедносне и политичке науке, али и техничке и медицинске науке (судска медицина, судска психијатрија, болести зависности и криминал и др.). Будући да имају различите предмете изучавања, полицијске науке дају и различита сазнања о својим предметима. Међутим, између њих постоји неоспорна веза, која омогућује да их назовемо полицијским наукама (Милосављевић, 1994). Та веза огледа се у томе што оне пружају, свака на свој начин, сходно са својим предметом, одређена знања о полицији, односно знања потребна за полицију, дајући један нови, виши систем општих знања и законитости која су заједничка за полицијске науке.

Значај конституисања полицијских наука у Србији

Поред тога што у Европи и свету постоји тренд едукације и тренинга полицијских снага заснован на полицијским наукама (Milosavljevic, 1994, 1997; Porada et al., 2006; Jaschke et al., 2007; Pagon, 2007; Dujmović, Šuperina, 2012;

Buturac, Solomun, 2013) при чему је научни метод водећи метод у едукацији (Milosevic, Mudric, 2000, 2001; Porada et al., 2006), код нас је општеприсутан тренд парцијализације знања у систему едукације у полицијским образовним институцијама као и парцијално изучавање феномена који су од интереса за полицију (Milošević et al. 2005b; Milošević et al. 2006a; Milošević et al., 2006b; Бановић, Амановић, 2017; Amanović et al., 2017). На тај начин студентима се презентује велика количина независних информација, које се не могу или не знају интегрисати у интегралан систем полицијских наука, и јединствене радне профиле полицајца (Milošević et al., 2005b; Milošević et al. 2006a; Milošević et al., 2006b; Бановић, Амановић, 2017; Amanović et al., 2017). Знања до којих се долази истраживањем полицијских феномена, поједине науке представљају као сасвим независне категорије од полиције и као такве их преносе у полицијској едукацији. Излаз из ове ситуације је конституисање полицијских наука код нас и њиховог уграђивања у едукативни систем полицијског школства као матичних наука. Данас се научне дисциплине најчешће класифицирају по предмету и методу изучавања. У том случају би се тачно знало која наука проучава које полицијске феномене, које су науке у основи појединог профила, и на основу тога би се произведена знања могла интегрисати у јединствен систем (Milošević и сар., 2005a; Milosevic et al., 2005b; Pagon, 1996; Jaschke et al., 2007; Buturac, Solomun, 2013; Milosevic, Milosevic, 2014; Amanovic et al., 2015) и тако интегрисана преносити студентима током школовања. Дефинисањем и структурирањем полицијских наука развила би се властита методологија истраживања. Њеном применом у изучавању феномена од интереса за полицију, открили би се нове законитости и дефинисале теорије, на основу којих би се могли генерисати одговори везани за: социјалну компетентност полицајца, проблеме криминала, проблеме примене савремене криминалистичке технике и информационе технологије у откривању и сузбијању свих видова криминала, системе полицијске организације, управљање полицијским пословима, управљање материјалним и људским ресурсима, управљање полицијским операцијама, технологију рада полиције, прогнозирање будућих стања и промена у поменутим доменима, уз проналажење најефикаснијих модела и метода у контроли, борби и превенцији криминала, конституисање полицијских система и система управљања који одговарају будућим дефинисаним стањима.

Дефинисањем полицијских наука, биће дефинисане и области истраживања значајних за полицију, њихове домете, правце њиховог даљег изучавања, чиме ће се одредити и оквир адекватну организацију научно-истраживачког рада.

Правце и брзину развоја полицијских наука намећу промене које се дешавају на друштвеном и технолошком плану. Интензитет тих промена је такав да од полиције тражи стална прилагођавања у смислу иновирања или промене технологије рада. Развој истраживачког софтвера а посебно примена експертских система у истраживању или у конкретној полицијској пракси, отвара могућност стварања новог знања и решавање проблема: за које нема егзактних теорија и алгоритама него постоје несигурно структурирана знања, затим ре-

шавање проблема о којима постоји мали број чињеница и могућности за њихово комбиновање, те решавање проблема у којима специјална знања нису концентрисана и расположива, и на крају за решавање проблема у којима пут решавања треба да буде транспарентан. Тамо где је већ развијена одговарајућа истраживачка методологија и солидно знање, у будућности, треба наставити на његовом продубљивању¹:

Интезиван рад на проучавању менаџмента у полицији у свим доменима (кадрови, ресурси, операције, кризне ситуације, управљачки софтвер, итд.), проучавању и конституисању нових технологија и метода рада полиције, као и конституисање полицијских наука у Србији јавља се као императив времена (Бановић, Амановић, 2017). Коректно дефинисање научних области и у оквиру њих дефинисање, проблема, предмета, циљева и метода изучавања појединих наставних предмета, омогући ће да се лакше дефинише матичност полицијских образовних институција, као и оправданост њиховог постојања, а самим тим повећао би се квалитет едукације, а тиме и радна ефикасност полиције.

Закључак

Полицијске науке код нас још увек не постоје у систему класификације наука, мада егзистирају у научним и у наставним полицијским институцијама. Покушајима њеног конституисања приговара се да су њено подручје, предмет и метод слабо и нејасно дефинисани, те да недостаје теоријско утемељење. Упркос оправданим приговорима, постоје бројни аргументи који указују да се на ову науку може гледати као на настајућу науку, односно релативно независан систем већ постојећих наука и научних дисциплина (друштвених, природних, хуманистичких и др.) које проучавају релевантне чиниоце унутрашње безбедности друштвених група и појединаца. Даљи развој истраживања у овој области представљаће додатну аргументацију за формирање самосталне научне дисциплине са јасно утврђеним предметом проучавања, специфичним научним методама и јасним не само практичним, већ и теоријским циљевима.

Према области и начину изучавања полицијске науке се деле на системске (базичне), специјалне и примењене. Предмет изучавања полицијских наука су полицијске институције (системи), криминал, полицијски послови, полицијски кадрови, ефекти полицијског рада и методологија истраживања полицијских феномена. Приликом изучавања набројаних феномена полицијске науке користите сазнања низа других наука која се могу аплицирати у полицијске науке као што то раде и друге науке са сазнањима која развијају полицијске науке. Као такве, полицијске науке користе знања фундаменталних (базичних) наука, специјалних наука као и примењених наука, па према томе и истраживања у домену полицијских наука су некад фундаментална, некад развојна, некад примењена.

¹ Стратегија развоја система обуке и образовања за потребе полиције, МУП Р. Србије, 2005: 37-38.

Свакако, да опште прихваћена тенденција потенцирања и учешћа науке и научних истраживања у раду полиције, стандарди Болоњске Декларације, позитиван став полицијске организације, политичке елите и Европске перспективе, наставиће да фаворизују развој полицијске науке која прати интердисциплинарни и европски приступ полицијским наукама и научно истраживачком раду о полицији или за полицију.

И на крају, научно истраживање полиције, треба схватити као значајну прилику за полицијску организацију у смислу њеног модерног обликовања у савременом демократском друштву. Полицијска организација нема само криминалистички и правнополитички постављене циљеве. Њен је превасходан задатак да ствара и осигурава амбијент у којем се могу слободно, демократски и на цивилизиран начин, одвијати политичке и друштвене активности у њиховој пуној интеракцији.

Литература:

1. Amanović, Đ. (2003). Teorijski osnov upotrebe sile i vatrenog oružja, *Bezbednost*, vol. 45, br.3, str. 416-430.
2. Amanovic, Djurica; Andjelic - Nikolendzic, Vesna (2011): Origins and Development of the Special Physical Education. *1st International Conference "Archibald Reiss,"* 17-18. March 2011, Belgrade.
3. Amanović, Đ., Baić, V., Nikač, Ž., Ljubisavljević, M. (2015). The paradigm of Specijal Physical Education in police education and training, *Sport Science* , Vol. 8, Supp. 2: 7-15.
4. Amanovic, Đ., Žarković, M., Bjelovuk, I., Mićović, D. (2017). Structuring of Police Sciences in the Republic of Serbia. *International Yearbook Faculty of Security*, 2017/1, International Scientific and Professional Conference, 05 December, 2016 Skopje, Republic of Macedonia.
5. Banović, B., Amanović, Đ., Vučković, G. (2012). Tehnike specijalnog fizičkog obrazovanja u funkciji kontrolisanja otpora osumnjičenog i zaštite pripadnika policije. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, vol. 50, br. 1-2, str. 235-244, Udrženje za krivično pravo i kriminologiju i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
6. Banović, B., Amanović, Đ. (2017). Konstituisanje policijskih nauka u Srbiji kao imperativne vremena. *Kultura polisa*, god. XIV, br. 33, str. 127-138.
7. Bogdanović, B. (2002). *Two centuries of the Serbian police*, MUP of Serbia, Belgrade.
8. Bruno, F. (1989). Le Scienze della Polizia, *Polizia moderna*, 2-3:2-6.
9. Buturac, K., Solomun, D. (2013). Utemeljenost savremene policijske znanosti i njen doprinos policijskoj praksi. *Policija i sigurnost*, 22(1),131-155.
10. CEPOL (2007). Perspectives of Police Science in Europe. *Project on a European Approach to Police Science*.
11. Cvetković, V.N., (2018) Smisao i perspektive nauka i/ili studija bezbednosti (O obrazovanju stručnjaka za bezbednost), *Godišnjak Fakulteta bezbednosti*, Beograd, 11-28.
12. De Rover, C. (1998). *Služiti i štiti - o ljudskim pravima i humanitarnom pravu za policiju i snage bezbednosti*. Međunarodni komitet crvenog krsta, Ženeva.
13. Downes, M. (2004). Reforma policije u srbiji, OEBS, Beograd.
14. Dujmović, Z., Šuperina, M. (2012). CEPOL i hrvatsko policijsko obrazovanje. *Policija i sigurnost*, (Zagreb), 21(1), str. 155-169.

15. Gostimirović, B. Ladin, Damanjović, T. Dalibor (2016). New Public Management u funkciji smanjenja negativnih posljedica organizovanog kriminala u Republici Srpskoj. *Kultura polisa* br. 30, Beograd.
16. Farkas, F. Barth, Vera, A. (2017). Leader Prototypicality and Displayed Power in the Police: An Empirical Analysis of the Impact on Leader Endorsement and Trust. *Leader Policing: A Journal of Policy and Practice*.
17. Feltes, T. (2001). Police Science - Is there a real need for?", *Police and Forensic Science at the Threshold of the 3rd Millennium*, Budapest, 7-8 December 2001.
18. Hanak, G., Hofinger, V. (2005). Police Science and Research in the European Union. *Report CEPOL Training and Research Committee in cooperation with Institute for the Sociology of Law and Criminology*, Vienna.
19. Hans-Gerd Jaschke, Tore Björgö, Francisco del Barrio Romero, Cees Kwanten, Robin Mawby, Milan
20. Horton, Ch., Smith, D. (1988). *Evaluating Police Work. An Action Research Project*. London: Printer Publishers, p. 19.
21. ISCED (2011). International Standard Classification of Education, UNESCO Institute for Statistics.
22. Kešetović, Ž., Banović, B., Radović, I., (2017). Obrazovanje i obuka za bezbednost pred novim izazovima, *Godišnjak Fakulteta bezbednosti*, 95-110.
23. Kekić, D., Nikač, Ž. (2011). Uloga nauka odbrane u razvoju nauke o policiji u Srbiji. *Vojno delo*, vol. 63, br. 2, str. 347-354. Belgrade, Serbia.
24. Milosavljević, B. (1994). *Uvod u policijske nauke*. Beograd: Policijska akademija.
25. Milosavljević, B. (1997) *Nauka o policiji*. Beograd: Policijska akademija.
26. Milošević, M. (1985). *Određivanje strukture motoričkih svojstava milicionara*, Viša škola unutrašnjih poslova, Zemun, Srbija.
27. Milošević, M., Mudrić, R. (2000). Reorganizacija obrazovnog sistema policije Srbije, *idejni projekat*, VŠUP, Beograd.
28. Milošević, M., Mudrić, R. (2001). Reforma obrazovnog sistema policije Srbije, *projekat*, MUP R Srbije, Beograd.
29. Milošević, M., Mudrić, R., Jovanović, S., Amanović, Đ., Dopsaj, M. (2005a). *Konstituisanje sistema za upravljanje trenutnim i kumulativnim edukacionim i trenažnim efektima (Upravljanje u SFO-u)*, monografija iz istraživačkog projekta. MUP R. Srbije, Viša škola unutrašnjih poslova, Zemun.
30. Milošević, M., Mudrić, R., Lipovac, K., Banović, B., Kešetović, Z. & Kavran, D. (2005b). *Strategija razvoja policijskog školstva Srbije. Ministarstvo unutrašnjih poslova R. Srbije –Viša škola unutrašnjih poslova*, Belgrade, Srbija.
31. Milosevic, M. (2005c). *Definisanje matičnosti Fakulteta policijskih studija*. Viša škola unutrašnjih poslova, Zemun, Srbija.
32. Milošević, M., Kešetović, Z., Lipovac, K., Banović, B., Mudrić, R., et al., (2006a). *Opinions of Professors, Students, Administration and Management Employees of the Police on Curricula for Police Studies*. Belgrade: Police College.
33. Milošević, M., Mudrić, R., Kešetović, Ž., Lipovac, K., Banović, B., et al., (2006b). *Položaj i razvoj policijskog školstva Srbije*. Monografija sa međunarodnom recenzijom. VŠUP, Zemun- Beograd.
34. Milošević, M., Milošević, M. (2013b). *Specijalno fizičko obrazovanje: Naučne osnove*. Belgrade: CEDIP.
35. Milošević, M., Milošević, M. (2014). *Specijal Physical Education, textbook on management the development of the physical integrity and capacity in police officers*. LAMBERT Academic Publishing, Germany.

36. Monk, R. (2001). *Study on Policing in the Federal Republic of Yugoslavia*. Belgrade: OSCE.
37. Nagel, E. (1961). *The Structure of Science - Problems in the logic of scientific explanation*. Harcourt, Brace World, inc. New York Burlingame.
38. Nikač, Ž., Leštanin, B. (2017). Kritički osvrt na zakon o policiji. *Kultura polisa* br. 32, Beograd.
39. Pagon, M., (1996). Policing in Central and Eastern Europe: The role and importance of cooperation, training, education and research in M.Pagon (ed.), *Policing in Central and Eastern Europe: Comparing Firsthand Knowledge with Experience from the West*, Ljubljana: College of Police and Security Studies.
40. Pagon, M. (2007). Perspectives of Police Science in Europe, *CEPOL Series No. 2*, Bramshill.
41. Palidda, Salvatore (2000). *Polizia Postmoderna-Etnografia del nuovo controllo sociale*. Milano: Giangiacomo Feltrinelli Editore.
42. Peličić, D., Bokan, D., Dobrović, D., Bokan, D. (2016). Klasifikacija nauke. *Sestrinska Rec*, br. 73 – ONLINE, str.17-21.
43. Perić, D. (2006). *Metodologija naučnih istraživanja*. Fakultet za sport i turizam-tims, Novi Sad.
44. Porada, V., Erneker, J., Holcr, K., Holomek, J. (2006). *Theoretical Foundations of Police Sciences*, Theory and Practice of Police Research in Europe Contributions and Presentations from CEPOL Police Research & Science Conferences 2003 – 2005, Bramshill / Vienna.
45. Reiss, A. (1942). *Principi moderne policije-Predlog o reorganizaciji policije*, dostavljen Vladi Srbije 1915. Štampano u štampariji "Sveti Sava" u Beogradu, str. 37-40.
46. Reiss, A. (1920). *Prilog za reorganizaciju policije*. Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd.
47. Slejter, J. (2001). *Assessment of the Human Rights, Ethics and Policing Standards in the Republics of Serbia and Montenegro*. European Council, Belgrade.
48. Strategija razvoja policijskog školstva, *Zbornik radova sa okruglog stola o reformi policijskog školstva decembr 2004*, OEBS, Beograd, 2004.
49. *Strategija razvoja sistema obuke i obrazovanja za potrebe policije*, MUP R. Srbije, 2005.
50. Takar, D. (2002). Osnovna pitanja policijskog obrazovanja i reforme školstva. *Zbornik radova sa okruglog stola Reforma policijskog školstva u Republici Srbiji*, 389 - 395.
51. Vera, A., Kokoska, W. (2009). Die Polizei als alternde Organisation–Konsequenzen für das Personalmanagement. Kuratorium der Deutschen Hochschule der Polizei (Hrsg.): Ausgewählte Aspekte des Personalmanagements der Polizei. *Schriftenreihe der Deutschen Hochschule der Polizei*. pp 11-46, Dresden.
52. Weisburd, D. and Braga, A.A. (2006). Introduction: Understanding Police Innovation. In *Police Innovation: Contrasting Perspectives*, ed. D. Weisburd and A.A. Braga. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1-23.
53. Weisburd D., Neyroud, P. (2011). Police Science: Toward a New Paradigm. *New Perspectives in Policing*, Harvard Kennedy School, Program in Criminal Justice Policy and Management, National Institute of Justice.

CONTRIBUTION TO DEFINING THE STRUCTURE OF POLICE SCIENCES IN SERBIA

Summary: Along with respect of international results so far in establishing and developing police sciences as well as our research and educational police practice, our efforts in this paper are aimed to present basic determinants of police sciences, to provide for the possibility of their equal treatment with other sciences and integration of the developed police knowledge in our country so far into the the group of police sciences, and also to implement this knowledge in the education of police and their everyday duties. Arguing specific qualities of the subject of research of police sciences and their structure within the context of increasingly current debate on the need to constitute police sciences, the paper presents the foundation of police sciences as an autonomous science. Police sciences have their field of research, they cover various fields of research and various scientific disciplines which all study the police-related phenomena. According to the field and manner of study, the police sciences are classified as systematic, special and applied. The given structure of police sciences in Serbia highlights the autonomy of police sciences (related to crime-investigation, police management, police administration, police security and special police sciences) through their subject of study, through their structure, as social and educational-institutional justification. Future research in this field will represent additional argumentation for establishing of an independent scientific discipline with clearly determined subject of research, specific scientific methods and clear not only practical but also theoretical goals.

Key words: scientific field, field of research, scientific disciplines, police, police science

НЕДЕЉКО ЦВЕТКОВИЋ*

Академија за националну безбедност
ДАНИЛО ВУЈОВИЋ

УДК 321.6/.8:323(4)

Прегледни рад
Примљен: 11.12.2018
Одобрен: 17.01.2019
Страна: 45-59

УСПОН ДЕСНИЧАРСКОГ ПОПУЛИЗМА У ЕУ И ПОСЛЕДИЦЕ ПО ЕВРОПСКУ ПЕРСПЕКТИВУ СРБИЈЕ

Сажетак: Аутори истражују узроке и карактеристике успона десничарског популизма и национализма у Европској унији, као и последице истог на интеграцију Републике Србије у ЕУ. Упоредно се анализирају утицаји већег броја фактора, од последица Светске економске кризе и Европске дужничке кризе до актуелне Мигрантске кризе и повећане опасности од терористичких напада у Европи на политички живот Европске уније и пораст десничарских и националистичких идеја у истом. Рад се до тиче и стања свести становништва земаља чланица, као и скоријих изборних резултата десничарских партија широм Европске уније. У завршном делу радом су обухваћени и потенцијални ефекти оваквог политичког тренда на позицију Републике Србије у процесу придруживања ЕУ, али и њену унутрашњу политику.

Кључне речи: популизам, национализам, Европска унија, десничарске партије, Србија, миграције, ксенофобија

Увод

Држава као суштински појавни облик политичке друштвености човека, већ вековима уназад има централно место у сфери изучавања политичке теорије. Кроз свој историјски пут држава, и последично опште-научна дефиниција исте, се мењала истим оним темпом којим су се мењале, рађале и нестајале појединачне државе. Од аутократских до демократских, од малих до великих, од унитарних до федералних, све државе, модерне или историјске, нераздвојно су повезане са становништвом које их суштински и чини тиме што оне јесу, односно које је њихов *raison d'être*¹. Опстанак државе зависи од низа фактора, спољашњих и унутрашњих, који у периодима кризе доводе до урушавања заје-

* Е-маил, телефон

¹ Гиденс наводи да термин „држава” уобичајено обухвата два појма: апарат владавине или моћи и општи друштвени систем подређен тој владавини или моћи. Видети: Anthony Giddens, *The Nation-State and Violence (Vol. 2 of A Contemporary Critique of Historical Materialism)*, University of California Press, Berkeley, 1985, стр. 17.

дничког идентитета појединаца и група који чине државу. Када са примарног нивоа политичке заједнице, односно државе, пребацимо фокус на виши ниво какав је Европска Унија² откривамо да и тамо важе исти принципи, односно да опстанак зависи од одржавања заједничког идентитета. У атмосфери политичких изазова, какву су произвеле прво Светска економска криза, а потом и Мигрантска криза, идентитет Европске уније и вредности на којима је она заснована, као и сам општи консензус о основаности њеног постојања, је доведен у питање. Успон десничарског популизма унутар појединих чланица и на нивоу целе заједнице одраз је опште кризе политичког идентитета европске наддржавне заједнице³. Спољни фактор, у виду муслиманских имиграната, је само један, иако можда пресудни елеменат радикализације политичке сцене Европске уније. С обзиром на политичку и опште-друштвену упућеност Србије, не само кроз процес придруживања, на ЕУ свака промена у политици уније мора имати утицаја и на званичне српске интересе.

Успон деснице

Сама Европска унија деловала је извесно време као идеална политичка заједница, као јединствена Европа заснована на слободама и правима грађана проистеклим из вековне борбе против ауторитаризма. Ентузијазам, како грађана чланица ЕУ, тако и оних чије су државе претендовале на чланство у истој, достигао је свој максимум у таласима проширења ЕУ у новом миленијуму, којима се број чланица безмало удвостручио. Нови становници све-европске „државе”, који су пре тога у очима „староседелаца” ЕУ, а у великој мери и својим, били поданици Русије, с обзиром да је већина нових чланица ЕУ била у саставу Варшавског пакта, били су међу главним носиоцима европолета⁴. У оваквој поставци снага, једва да је било места за тврде ставове десних политичара, осим у форми, готово експонатског, детаља који употпуњује велику слику демократске Европе, која је уз помоћ свог савезника преко океа-

² Од средине 80-их година 20. века супранационализам у ЕУ доживљава процват с обзиром на то да државе чланице, разочаране ефектима неактивности и одлагања које подразумева систем заснован на сарадњи између Влада појединачних чланица (енг. *intergovernmentalism*), као и стагнације која исти прати, развијају позитиван став према преношењу дела својих овлашћења на виши ниво. Видети: Neill Nugent, *The Government and Politics of the European Union (8th Edition)*, Palgrave, London, 2017, str. 437.

³ Легитимитет Европске заједнице има корене у телеолошкој визији да је интеграција најбољи гарант мира и напретка у Европи. Овај став је понајвише заснован на уверењу да ће резултати оправдати постојање овакве заједнице, односно да ће улог грађана бити сразмеран бенефитима. Кризе легитимитета се, према овом полазишту, догађају онда када наведени улози надвисе бенефите. Видети: Olivier Ruchet, „Cultural diversity, European identity and legitimacy of the EU: A review of the debate”, у зборнику: *Cultural diversity, European identity and legitimacy of the EU* (приредио: Dieter Fuchs, Hans-Dieter Klingemann), Edward Elgar Publishing Limited, Cheltenham, 2011, str. 6.

⁴ Маја 2009. године истраживање GfKPolonia/Rzeczpospolita је показало да чак 64% испитаника сматра да је улазак у ЕУ највећи успех Пољске од 1989. године. Видети: Aleks Szczerbiak, *Poland within the European Union: new awkward partner or new heart of Europe?*, Routledge, New York, 2012, str. 110.

на срушила дива Совјетског ауторитаризма и предводи свет ка либералној будућности и у којој има места за све, па и за оне који мисле другачије.⁵

Међутим, нестанак Источног блока и губитак традиционалног непријатеља, је можда био најбоља ствар која се могла десити европској десници. Наиме паралелно са успоном западног модела политичког живота као једине прихватљиве алтернативе демократије, свет је задесио и успон нове претње светском миру. Тероризам, посебно исламистички, је на прелому миленијума попут пожара пројурio и западом и истоком.⁶ Овај нови непријатељ дао је наду европским десничарима да могу поново да се домогну, ако не власти, онда барем већег утицаја у друштву. Укључивање Европске уније у борбу против исламистичког тероризма дало је десничарским политичарима изговор да обухвате све муслимане као потенцијалну претњу европској култури и уопште опстанку, не само ЕУ, већ и појединачних чланица.⁷

Страх од терористичких напада, само је један од разлога јачања европске деснице. Наиме пре почетка рата у Сирији, који је до максималних граница распламсао избегличку кризу, унутар саме Европске уније дошло је до постепеног сплашњавања одушевљења идејом јединствене Европе.⁸ Светска економска криза, највећа финансијска криза од Велике депресије, задесила је Европску унију и свет 2008. године, само четири године након највећег проширења ЕУ, када је примљено десет нових чланица од којих је чак осам посткомунистичких. Праћена Великом рецесијом и Европском дужничком кризом, Светска економска криза покренула је лавину последица, попут незапослености, спорог економског раста, тешко опоравка и великог задуживања појединих чланица.⁹ Пост-кризна Европа у великој мери губи своју јединственост, макар

⁵ Попут Герта Вилдерса (Geert Wilders) чији су испади, уместо као говор мржње, пред холандским судом окарактерисани као пример слободе говора. Видети: Milijana Ratković, „Migrant Crisis and Strengthening of the Right Wing in the European Union”, *Megatrend revija ~ Megatrend Review*, Univerzitet „Džon Nežbit”, Beograd, Vol. 14, № 3, 2017, стр 52.

⁶ У 20 година које су претходиле 2000. забележено је 9,082 терористичка напада, да би само у периоду од 2001-2006. године било забележено чак 20,573. Видети: Riaz Hassan, *Life as a Weapon: The Global Rise of Suicide Bombings*, Routledge, Milton Park, 2011, стр. 20.

⁷ Културолошке разлике муслиманских и арапских мигрантских група су означене као дестабилизујући фактор, односно претња тзв. културном јединству и националним идентитетима земаља чланица ЕУ, као и европским вредностима. У овом контексту може се говорити о „новом расизму”, који уместо биолошког користи културолошки дискурс. Видети: Gabriella Lazaridis, „Introduction”, у зборнику: *Security, Insecurity and Migration in Europe* (приредила: Gabriella Lazaridis), Routledge, Milton Park, 2016, стр. 9.

⁸ Можемо издвојити четири врсте фактора који утичу на пораст евроскептичних ставова према интеграцији унутар ЕУ: 1) утилитаристички – односно тзв. *cost-benefit* анализа чланства у ЕУ, 2) фактори идентитета – засновани на страху од утицаја интеграције на национални идентитет, 3) политички – тј. неповерење у супра-националне институције и виђење истих као претњу националном суверенитету и 4) културолошки – одбојност према културном и друштвеном моделу који пропагира ЕУ. Видети: Alina Bărgăoanu, Loredana Radu и Elena Negrea-Busioc, „The Rise of Euroscepticism in Time of Crisis: Evidence from the 2008–2013 Eurobarometers”, *Romanian Journal of Communication and Public Relations, National University of Political Studies and Public Administration*, Букурешт, 16(1), 2016, стр. 12.

⁹ Грчки дуг је досегао астрономских 198% БДП-а у 2012. години. Видети: Georgios Karyotis и Roman Gerodimos, „Introduction: Dissecting the Greek Debt Crisis”, у зборнику: *The Politics of*

са економског аспекта, и одаје утисак над-државне заједнице у којој постоје чланице првог, другог, а понегде и трећег реда¹⁰.

Разочарани новонасталим стањем, притиснути како економским проблемима, тако и страхом од терористичких напада, грађани ЕУ, и Владе њених чланица, су потпуно неспремни дочекали почетак Избегличке кризе¹¹. У таквој атмосфери психолошке растрзаности, између још увек присутне позитивне асоцијације на идеју ЕУ и све већег броја негативних атрибута који се истој могу приписати, грађани држава чланица потпуно оправдано покушавају да својим јединим политичким оружјем - слободним изборима -нађу решење за новонасталу ситуацију.

Узлет који су популистичке опције десне оријентације доживеле у периоду мигрантске кризе, осликавају како слабост демократског државног уређења и његову лаку „кварљивост”, тако и подложност појединачног грађанина, који би у теорији требало да буде бранилац управо те исте демократије, посезању за лаким решењима. Популисти, у свом трагању за што широм базом подршке, обећавају све и играју на карту страха и конфузије у бирачком телу¹². Појединац притиснут са једне стране свакодневним медијским бомбардовањем информацијама о опасности од терористичких напада¹³, чији степен реалности није способан сам да процени, а са друге стране незадовољан ситуацијом економске и социјалне кризе, у којој се његова очекивања не остварују, тешко може са створи реалну слику стварности¹⁴. Овакав појединац

Extreme Austerity: Greece in the Eurozone Crisis (приредили: Georgios Karyotis и Roman Gerodimos), Palgrave MacMillan, Basingstoke, 2015, стр. 3.

¹⁰ Велика рецесија је преокренула тренд економског и социјалног уједначавања земаља чланица ЕУ. Од 2008. године уочавамо трајну поларизацију између јужних и периферних чланица на једној и северних и централних на другој страни. Видети: Ulf Bernitz, Moa Mårtensson, Lars Oxelheim и Thomas Persson, „Analysing the Prosperity Gap: The Economic, Legal and Political Challenge Facing the EU”, у зборнику: *Bridging the Prosperity Gap in the EU: The Social Challenge Ahead* (приредили: Ulf Bernitz, Moa Mårtensson, Lars Oxelheim и Thomas Persson), Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 2018, стр. 7.

¹¹ Мигрантска криза је дошла усред политичке кризе Европске уније, која је и сама била нераскидиво повезана са финансијском кризом 2007-2008. године, и показала веома ограничену способност ЕУ да одреагује ефикасно, а још мање етички. Видети: Gorazd Andrejč, „Infiltrators, Imposters, or Human Beings? The Slovenian Socio-Political Imaginary Christianity, and the Responses to the 2015 – 2016 Migrant Crisis”, у књизи: *Religion in the European Refugee Crisis* (приредили: Ulrich Schmiedel и Graeme Smith), Palgrave MacMillan, Basingstoke, 2018, стр. 40.

¹² Популизам базира своју идеологију на подели друштва на „чист народ” и „корумпирану елиту”, који су међусобно супротстављени. Према популистичкој идеологији политика би требало да буде израз јединствене опште воље народа. Видети: Cas Mudde, „The Populist Zeitgeist”, *Government and Opposition - An International Journal of Comparative Politics*, Cambridge University Press, Cambridge, Volume 39 Issue 4, 2004, стр. 543.

¹³ Пример овог медијског рата је и говор мађарског премијера Виктора Орбана на Конгресу Европске народне партије на Малти 2017. године, када избеглице назива „тројанским коњем тероризма”. Видети: <https://www.ft.com/content/538b2a0a-154e-11e7-80f4-13e067d5072c>, 27/06/2018/.

¹⁴ Резултати анкете спроведене у Немачкој су показали да испитаници верују да је чак 26% становника Немачке рођено у иностранству, док је тачна цифра 12%. Видети: <http://time.com/4504010/europe-politics-swing-right/>, 27/06/2018/.

постаје марионета популистичких лидера, који страх и несигурност усмеравају у виду беса ка масама миграната који се крећу ка Европи¹⁵.

Иако нема индиција о постојању значајног броја терориста у мигрантској популацији (Gancevurt (Ganzevoort), 2017:20), означени као цихадисти, мигранти постају јединствени непријатељски фронт који хрли ка Европи и одскочна даска за све оне политичке опције које су спремне да се послуже ксенофобним и расистичким паролама како би се домогле власти¹⁶. Не желећи да пронађу решење за проблем миграната, који је само један у низу фактора који урушавају темеље ЕУ, десничари свесно утичу на избегавање постизања консензуса око јединствене политике ЕУ о истом, иако би се тиме у многоме смањио притисак на државе чланице и у великој мери развејао мит о страшној опасности коју доносе избеглице са Блиског Истока.¹⁷

Галопирајући популизам

Идеолошка основа на којој је изграђена платформа десничарских партија Европске уније у многоме је супротстављена фундаменталним вредностима демократске Европе. Популарност овакве политике међу бирачима расте са порастом броја муслиманских миграната у земљама чланицама ЕУ и актуелизацијом проблема њихове интеграције у друштво, с обзиром на то да имају „потпуно другачији религијски, друштвени и културни образац понашања” (Ђорић, 2018:45). Иако су на самом почетку мигрантске кризе званично европски лидери били јединствени у оценама да се суштинске европске вредности морају сачувати, убрзо су испливале на површину значајне разлике у њиховим ставовима о томе како то урадити и које вредности су уопште угрожене. Сукоб представника власти на националном и над-националном нивоу и данас доминира овом дебатом, уз учешће радикалних актера и у политичком миљеу популизма (Dagi (Dagi), 2018:12).

Страх од миграната до крајњих граница је подигао тензију која је већ постојала у земљама ЕУ и прогуроа популистичке лидере десне оријентације у

¹⁵ Ксенофобија је постала све истакнутија особина политичке стварности и дискурса у Западној Европи. Акти насиља и вандализма према Јеврејима и првој и другој генерацији имиграната из Африке и са Блиског истока заједно са узлетом ултра-десничарских популистичких партија откривају Европу која је у најбољем случају нетолерантна, а у најгорем расистичка. Видети: Mabel Berezin, „Xenophobia and the New Nationalisms”, u zborniku: *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism* (priredili: Gerard Delanty, Krishan Kumar), Sage Publications, London, 2006, str. 273.

¹⁶ Испитивања из 2015. године, када су фински десничари забележили драстичан скок у популарности и освојили чак 17,7% гласова на изборима, говоре да је у том тренутку чак 51% гласача сматрало да људи одређене расе нису способни да се уклопе у друштво. Видети: Milijana Ratković, „Migrant Crisis and Strengthening of the Right Wing in the European Union”, *Megatrend revija ~ Megatrend Review*, Univerzitet „Džon Nežbit”, Beograd, Vol. 14, № 3, 2017, стр. 54.

¹⁷ Јединственом политиком и праведном расподелом миграната по земљама чланицама ЕУ, у складу са индивидуалним капацитетима сваке од њих, мигрантска популација би се много лакше уклопила у демографску слику Уније. Видети: Alex P. Schmid, „Links between Terrorism and Migration: an Exploration”, *The International Centre for Counter-Terrorism – The Hague* 7, no. 4, 2016, str. 50.

први план. Људско достојанство, слобода, демократија, једнакост, владавина права и поштовање људских права, укључујући ту и права мањина, гурнуте су у запећак пред страхом од инвазије, ксенофобијом и квази-демократским, харизматичним ликовима политичара, иза којих се крију ауторитарне вредности са којима Европа има дуго и мрачно искуство.¹⁸ Популизам и ултра-конзервативна демократија чине један крај спектра политичких идеја које је мигрантска криза довела у фокус јавности, док се на другом крају налази неонацизам, чију историјску конотацију није потребно посебно објашњавати (Ratković, 2017: 50). Успон десничарских идеја у политици Европске уније указује на заокрет јавног мњења ка ауторитарној политичкој свести. Карактер припадника друштвених група, у овом случају држава чланица ЕУ, у којима влада овакав склоп политичких ставова склон је глорификовању, поданичком односу и некритичности ка ауторитетима унутар групе и непријатељском ставу према личностима ван групе (Adorno (Adorno), 1950: 228). Иако још увек релативно далеко од ауторитарне заједнице, Европска унија мерама као што је укидање неповредивости стана (осим за поједине групе попут судија, тужилаца и новинара) и контролисањем граница унутар Шенгенске зоне¹⁹ показује јасне тенденције кретања у том смеру.

Становништво земаља ЕУ, које је деценијама стварало систем јединствене Европе базиран на политичким слободама и економском благостању, застрашено анти-имиграционим и анти-Европским паролама, исламофобијом и порукама нетолеранције од стране националних лидера све се више окреће нативистичком погледу на свет.²⁰ Покушаји повратка националне државе као заштитника политичке, културне и економске баштине појединачних држава

¹⁸ Успон десничарских политичара је довео до стварања онога што је Жан-Клод Јункер, председник Европске комисије, назвао „галопирајући популизам”. Ова изјава се односила на покрете попут Шведских демократа, Националног фронта у Француској, Партије за слободу у Холандији и друге гласове екстремне деснице, који су позивали своје, некада отворене, земље на затварање и окретање ка унутра. Ова појава међутим није ограничена само на Европу. Успон деснице се подудара са Доналдом Трампом и његовим изјавама у којима се гласачи подстичу на страх од: миграната који заузимају радна места, муслимана који угрожавају њихову културу и безбедност, политичке коректности која умањује могућност слободе изражавања и, изнад свега, укорених елита, које продају гласаче зарад користи богатих и добро повезаних... Гласачи такође повезују досадашње владајуће партије са периодом економске стагнације, која је уследила после Светске финансијске кризе 2008. године... Људи су изгубили веру да могу напредовати на друштвеној лествици... Земље бившег комунистичког Истока су посебно биле погођене затварањем фабрика, високом незапослености и егзодусом младе радне снаге... Десничари су успели да се послуже не само страхом од миграната, већ и зебњом од економске неједнакости... Видети: <http://time.com/4504010/europe-politics-swing-right/>, 03/05/2018/.

¹⁹ Демо-хришћанске и поједине социјал-демократске партије у Европској унији заговарају увођење промена у Шенгенски режим како би се привременом контролом граница из Шенгенске зоне искључиле оне чланице које не могу или не желе да спрече улазак непожељних миграната на територију ЕУ. Видети: European Economists for an Alternative Economic Policy in Europe – EuroMemo Group, *The European Union: The Threat of Disintegration – EuroMemorandum 2017*, Berlin School of Economics and Law, Berlin, 2017, str. 10.

²⁰ Према нативистичком становишту државе би требало да настају искључиво припадници аутохтоних етничких група („нације”), док се сви не-аутохтони елементи (људи и идеје) сматрају суштински угрожавајућим за хомогену националну државу. Видети: Cas Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, str. 19.

чланица ЕУ у ствари крију покушај потчињавања појединца држави кроз припадност нацији и јачање идеологије засноване на друштвеној неправедности, која насиље доживљава као легитимно²¹. Иако супротна политичким идејама у којима је поменуто становништво ЕУ стасавало, ова политичка платформа остварује све јачи утицај унутар политичке арене ЕУ и држава чланица.

Пораст утицаја странака десне оријентације евидентан је у њиховим изборним резултатима. Према М. Ратковић избори за Европски парламент одржани јуна 2009. године већ показују тенденцију „скретања десно”. На овим изборима је БНП (Британска национална партија) освојио скоро милион гласова (6% од укупног броја), док је аустријски ФПО освојио 12.7%, а мађарски Јобик, познат по отвореној анти-семитској и анти-ромској реторици, чак 14.67% од укупног броја гласова (Ratković, 2017: 51). Профил бирача који гласају за ове партије сличан је у свим земљама ЕУ, па тако налазимо да су то у већини случајева припадници радничке класе, основног и средњег образовања, и млади незапослени људи. Када су у питању високо образовани гласачи, за десничарске партије гласају они који то чине из идеолошких убјеђења заснованих на мишљењу да ће глобализација, интеграција и долазак стране радне снаге ослабити суверенитет државе, ослабити национални идентитет и девалвирати традиционалну културу (Ratković, 2017:51). Мотивацију бирача, па чак и оних који спадају у високо образоване, би у складу са овим требало тражити у жељи за сигурношћу²² када је у питању будућност, било да говоримо о економској, социјалној, политичкој или културној сфери.

Шта кажу избори?

Изборни резултати десничарских партија у последњој деценији крећу се сличном путањом широм Европске уније. Било да су у питању развијене земље мигрантског одредишта - у које спадају Немачка, Француска, Велика Британија и скандинавске земље, медитеранске земље (Грчка, Италија) - које су прве на удару придошлица из Африке и са Блиског Истока, или пост-комунистичке земље у ЕУ партије националистичких популиста бележе готово непрекидан пораст броја гласача. Националистичка десница овде обухвата широк спектар

²¹ Постојање ставова који погодују развоју расистичких и ксенофобних политичких идеја унутар западноевропске популације и формирању одговарајућих међуетничких односа, а који представљају централну тему екстремне деснице, рефлектује се у начину гласања становништва, које отвара могућност легитимизације насиља. Видети: Wilhelm Heitmeyer, „Right-Wing Extremist Violence”, у књизи: *International Handbook of Violence Research* (приредили: Wilhelm Heitmeyer и John Hagan), Springer Science & Business Media, Berlin, 2003, стр. 418.

²² Сигурност је једно од примарних питања која утичу на избор гласача. Приступањем сигурности кроз призму заштите грађана у Европској унији, као што је у већини земаља чланица случај, само ојачава натовијстичку позицију деснице, коју све више усвајају у остали политички актери у ЕУ. У наредном периоду можемо очекивати да све већи број Влада изгуби вољу да брани интернационалистичку визију ЕУ када су у питању спољна, одбрамбена, трговинска и развојна политика будући да гласачко тело више не повезује ту визију са сопственом сигурношћу. Видети: Jeremy Shapiro and Jonathan Hackenbroich, *Opportunities amid Disorder: Europe and the World in 2018*, European Council on Foreign Relations, London, 2017, стр. 8.

идеја – од конзервативних националистичких либерала, као што је евроскептично крило британских конзервативаца, до отворено фашистичких снага, попут мађарског Јобика или грчке Златне зоре (EuroMemo Group, 2017: 22). У 2018. години шест земаља чланица ће бити предвођене Владама које заступају овакве ставове, с обзиром да су се Мађарској, Пољској и Словачкој придружиле и нова коалиција из Аустрије и нова чешка Влада (Šapiro (Shapiro), Hakenbroih (Hackenbroich), 2017: 7), као и новоформирана италијанска Влада.

Ни земље оснивачи ЕУ, којима можемо додати и Аустрију, Велику Британију²³ и скандинавске земље као оне у којима мигранти желе да остану, иако са економског становишта имају стабилнију унутрашњу ситуацију, нису имуне на политичке изазове који погађају ЕУ. Тако партије попут Алтернативе за Немачку (АФД)²⁴ и Слободарске партије Аустрије (ФПО) заступају неомеркантилистичко становиште о стварању уске евро-зоне коју би чиниле само најјаче извозне економије. У складу са овим ФПО захтева реконструисање постојеће евро-зоне. Оваква политичка позиција јужне државе ЕУ доживљава као економски терет (EuroMemo Group, 2017:23). Поред економских проблема, у Немачкој и Аустрији изузетно политизовано питање су и актуелне миграције²⁵. Напади на мигранте у Немачкој су постали редовна појава²⁶, док се чак 55% становника ове земље изражава негативно према мигрантима²⁷.

Највеће немачке странке, које су све изгубиле део места у Бундестагу на изборима септембра 2017. године, тешко прихватају јачање деснице. Резултати које су забележили АФД и екстремно-левичарска „Die Linke” („Левица”) значе да сада око 20% Бундестага чине екстремне партије (Šapiro, Hakenbroih, 2017:8). И Аустрија за сада иде сличним путем. ФПО је од првобитних успеха

²³ Британским референдумом о напуштању Европске уније је први отворено у политичку агенду уврштено питање дезинтеграције ЕУ. За време конзервативно-либералне коалиције од 2010 - 2015. године, демагози Партије за независност УК (УКИП) су успели да усмере гнев народа на ЕУ и да расpire ксенофобични национализам уперен према радницима имигрантима из других земаља уније. Видети: European Economists for an Alternative Economic Policy in Europe – EuroMemo Group, *The European Union: The Threat of Disintegration – EuroMemorandum 2017*, Berlin School of Economics and Law, Berlin, 2017, str. 5.

²⁴ Програм AfD се базира на осам кључних принципа којима се тежи строжијим критеријумима за добијање азила, јачању и очувању немачке културе, формама непосредне демократије, јачању националних држава насупрот ЕУ, јачању полиције и борби против организованог криминала, одвајању спољне политике од НАТО-а, повратку традиционалне породице и заштити пољопривреде и животне средине. Видети: Марија Ђорић, „Утицај савремених миграција на развој екстремизма у Немачкој”, Култура полиса, Нови Сад, бр. 35., 2018, стр. 51.

²⁵ Мигрантска криза у Немачкој утиче на јачање две врсте екстремизма. Први је исламистички фондиран екстремизам, који је резултат војних интервенција (спроведених од стране Запада) на простору Блиског истока и северноафричких земаља. Други облик насилног екстремизма који потреса Немачку је у форми екстремне деснице. Она је вигиланстички одговор на јачање исламизма. Страхујући да ће пред налетом миграната немачка култура изгубити свој базични идентитет, екстремна десница све више користи насиље. Видети: Марија Ђорић, „Утицај савремених миграција на развој екстремизма у Немачкој”, Култура полиса, Нови Сад, бр. 35., 2018, стр. 46.

²⁶ Видети: <https://m.dw.com/en/more-than-3500-attacks-on-refugees-in-germany-in-2016-report/a-37719365> и <http://www.theafricancourier.de/my-life-in-germany/more-than-2200-attacks-on-refugees-in-germany-in-2017/>, 30/06/2018/.

²⁷ Видети: <https://www.bloomberg.com/graphics/2017-europe-populist-right>, 10/06/2018/.

на локалу, преко освајања 12,71%²⁸ гласова на изборима за Европски Парламент 2009. године и 19,72%²⁹ на истим изборима 2014. године, заузео такву позицију у политичкој арени Аустрије да је њихов кандидат Норберт Хофлер 2016. године изгубио на председничким изборима за мање од једног процента. Ставови попут очувања националног идентитета, одбијања примене одлука ЕУ у Аустрији и спречавање уласка муслиманских земаља у Унију очигледно одговарају јавном мњењу у Аустрији будући да је ФПО на парламентарним изборима прошле године освојио 26% гласова, односно 51 место, што је за 11 више него на претходним изборима³⁰. Оно што је заједничко за немачке и аустријске популисте јесте то што покушавају да оставе иза себе своју анти-семитску прошлост, истовремено се поигравајући са анти-исламским и анти-имиграционим ставовима (Bekštajn (Bekstein), Rempton (Rampton), 2018:21).

Национални фронт као најутицајнија десничарска снага у Француској базира своју политичку позицију на мешавини неолибералних и национал-конзервативних елемената са снажном агитацијом против миграната³¹, као и економској политици заснованој на противљењу употреби евра и захтевима за фаворизовањем малих и средњих предузећа, као одговору на широку деиндустријализацију након увођења јединствене европске валуте (EuroMemo Group, 2017:23-24). Иако је Марин Ле Пен доживела пораз у другом кругу председничких избора 2017. године, сама чињеница да је десничарски кандидат прошао у други круг и тамо освојио трећину гласова говори о томе да у времену мигрантске кризе и терористичких напада, који су погодили и Француску, постоји место за десничарске идеје и у Француској.

Чак и у традиционално демократским и толерантним земљама Скандинавије и северне Европе, које важе за једно од преферираних одредишта мигрантске популације, десничарске идеје постају све јаче. Шведске Демократе, које су 2010. године по први пут прешле цензус од 4%, већ 2014. године освајају 12,9% гласова³². Уплив велике мигрантске популације подигао је ниво забринутости код домаћег становништва и у Данској и Финској, што је довело до резултата од 21,1%³³ на парламентарним изборима 2015. године за Данску народну партију (ДФ), односно 17,6%³⁴ за финску националистичку партију познату као Прави Финци 2015. године и улазак исте у владајућу коалицију. Герт Вилдерс, лидер холандске Партије за слободу, отворено говори о рату против Ислама и се залаже за излазак Холандије из ЕУ, што оправдава жељом за слободним одлучивањем првенствено по питањима имиграције и фискалне политике. Додатних 5 места, односно укупних 20, у холандском Парламенту

²⁸ <http://www.europarl.europa.eu/elections2014-results/en/country-results-at-2009.html>, 19/07/2018/.

²⁹ <http://www.europarl.europa.eu/elections2014-results/en/country-results-at-2014.html>, 19/07/2018/.

³⁰ <http://www.parties-and-elections.eu/austria.html>, 19/07/2018/.

³¹ Анализе јавног мњења показују да 58% становника Француске има негативан став према имиграцији која долази из земаља ван ЕУ. Видети: <https://www.bloomberg.com/graphics/2017-europe-populist-right>, 30/06/2018/.

³² <http://www.parties-and-elections.eu/sweden.html>, 19/07/2018/.

³³ <http://www.parties-and-elections.eu/denmark.html>, 19/07/2018/.

³⁴ <http://www.parties-and-elections.eu/finland.html>, 19/07/2018/.

освојених на изборима 2017. године, показује да Вилдерс није сам када је оваква позиција у питању³⁵.

Десничарске снаге у пост-комунистичким земљама Европске уније имају још већи утицај на политику тих земаља, него што је случај са „земљама староседеоцима” ЕУ. Националистичке десничарске партије су на власти у Пољској и Мађарској (EuroMemo Group, 2017:22). На последњим парламентарним изборима у Мађарској, априла ове године, владајућа националистичка коалиција предвођена Виктором Орбаном освојила је 49,3% гласова што је 4% више него на претходним изборима. Важно је напоменути да је екстремно десни Јобик освојио 19,06% гласова, што је мање од 20,22% са избора 2014. године³⁶, али је добио три места више у Парламенту, па сада има 26.³⁷ Партија Право и правда на власти је у Пољској, коју карактерише највиши степен нетрпељивости према мигрантима у ЕУ³⁸, од избора 2015. године, када је освојила 37,6% гласова³⁹. Фидес и Право и правда имају изузетно блиске политичке перспективе. Обе партије наине теже ка слабљењу принципа поделе власти и покушавају да ставе под чвршћу контролу медије и судство. Такође у обе земље су чести јавни испади национализма, који понекад доживе и радикализацију и прелазе у расизам усмерен према муслиманским имигрантима (EuroMemo Group, 2017:23). Било да су у питању ове две државе или друге земље пост-комунистичког дела ЕУ, попут Чешке или Словачке, идеологија која се највише истиче је националистички неолиберализам⁴⁰. Негде је доминантна црта национал-конзервативизам, као код Права и правде, а понегде и отворене фашистичке тенденције, као код Јобика (EuroMemo Group, 2017:23).

С обзиром на то да су прве на удару мигранта из Африке и са Блиског истока медитеранске земље Европске уније, нарочито Грчка и Италија, такође проживљавају буђење десничарских политичких идеја. Поред великог прилива мигрантске популације, економски разлози стоје иза успона деснице у овом делу ЕУ који важи за сиромашнији од развијеног Севера. Златна зора, отворено фашистичка партија, освојила је 7%⁴¹ гласова на последњим парламентар-

³⁵ <http://www.parties-and-elections.eu/netherlands.html>, 19/07/2018/.

³⁶ Јобик важи за најуспешнију анти-имиграциону партију Европе. Видети: <https://www.bbc.com/news/world-europe-34105989>, 22/06/2018/.

³⁷ <http://www.parties-and-elections.eu/hungary.html>, 19/07/2018/.

³⁸ У Пољској је највећи проценат грађана који имају негативан став према имигрантима из земаља ван ЕУ и износи 71%. Видети: <https://www.bloomberg.com/graphics/2017-europe-populist-right>, 26/06/2018/.

³⁹ <http://www.parties-and-elections.eu/poland.html>, 19/07/2018/.

⁴⁰ У пост-комунистичким земљама ЕУ партије попут Фидеса и Права и правде су заузеле став против усвајања евра. Оне желе да очувају могућност заштите сопствене валуте. И у Пољској и у Мађарској проблем кредита индексираних у страним валутама је политизован од стране деснице. Од доласка на власт, Фидес је постепено претворио ове кредите у задужења у форинтама. Фидес је био у одређеној мери спреман и на сукоб са страним банкама по овом питању. Право и правда је такође истакла овај проблем као један од основних, али је посегла за умеренијим решењима. Видети: European Economists for an Alternative Economic Policy in Europe – EuroMemo Group, *The European Union: The Threat of Disintegration – EuroMemorandum 2017*, Berlin School of Economics and Law, Berlin, 2017, str. 24.

⁴¹ <http://www.parties-and-elections.eu/greece.html>, 19/07/2018/.

ним изборима у Грчкој. Највећу популарност ова партија је забележила управо на деловима Грчке најугроженијим од стране имиграције из правца Турске, а то су острва и Атинска регија. Сличан случај је и са Италијом, у којој су снаге десног-центра, предвођене Северном лигом, освојиле 37%⁴² гласова на овогodiшњим изборима и заједно са популистичким Покретом пет звездица формирале Владу. Лидери ове две групације, Матео Салвини и Луиђи Ди Маио, постављени су за вице-премијера, док је независна личност, али се незваничним везама са Покретом пет звездица, Ђузепе Конте, постављен за премијера. Овакав расплет означава и званичну победу популизма у Италији. Означена као један од највећих противника имиграције и страног утицаја у Италији, Матео Салвини, и његова странка, заузимају тврде ставове по питању дијалога са муслиманима, избегличких кампова у Италији, али и употребе евра. Наиме, у светлу де-индустријализације, која је погодила Италију након увођења евра, Северна лига сматра да је исти прецењен и штетан за италијанску производњу, те да излазак из евро-зоне јесте први корак ка превазилажењу кризе (EuroMemo Group, 2017: 24).

Имајући у виду овакав развој ситуације у великом делу Европске уније, долазећи избори за Европски парламент, заказани за 2019. годину носе са собом зебњу да ће утицај деснице на европском нивоу јачати, те да ће угрозити и саме институције Уније, можда и довести до њене постепене дезинтеграције. На националном нивоу, резултати француских председничких избора 2017. године су показали да вредности Пете Републике још увек стоје изнад дневне политике у тој земљи. Јединствени Републикански фронт је у другом кругу спречио тријумф Марин Ле Пен. Такав начин јединственог иступања тешко можемо очекивати на наднационалном нивоу. Ако томе додамо Брежит, прећутно прихватање Влада Мађарске и Пољске са све ауторитарнијим тенденцијама, и све боље изборне резултате евро-скептичних партија на националном нивоу будућност пројекта Европске уније заиста се може описати као упитна (Šapiro, Hakenbroih, 2017:7-8).

Србија у Европи

Истовремено деловање глобализма као идеологије, глобализације као процеса (Симеуновић, 2009: 107) са једне стране и трибализације са супротне стране чији је најјачи адут нација (национализам) (Spajić-Vrkaš, 1999: 594) неизоставно доносе противречности и трвеће. У оваквом развоју догађаја јачање десничарског популизма и национализма неизоставно би оставило негативан утицај на актуелни поступак придруживања Србије у Европску породицу.

Разапета и сама између кризе сопственог идентитета четврт века након распада СФРЈ, која је, да напоменемо и то, била пред вратима чланства у ЕУ, и предугачке транзиције, коју сама Унија наизглед саботира, кроз нејасан и не-

⁴² <http://www.parties-and-elections.eu/italy.html>, 19/07/2018/.

доречен поступак придруживања, Србија се суочава са веома неизвесном будућношћу. Проблеми статуса Косова и Метохије, положаја Бошњака у Рашкој области, граница са Хрватском, као и статуса Срба у околним републикама, само су неки од многих са којима се Србија среће на путу ка Европи.

Иако већ две деценије стара, демократија, по дефиницији каква је данас на снази у ЕУ, је у Србији још увек веома крхка.⁴³ Ако поставимо питања да ли би косовски Албанци пристали на то да у склопу Републике Србије уђу у ЕУ, или да ли Бошњаци у Србији исту доживљавају као своју државу, наишли бисмо на веома шаролике одговоре. Јачање популизма и националистичких идеја у Европи, а посебно у земљама које се граниче са Србијом, могло би довести до преливања истих и у српску политичку арену. У оваквим условима, бирачко тело, које је већ сада, разочарано слабир резултатима транзиције и процеса прикључивања, као и ставом ЕУ, који чини да просечном бирачу изгледа као да нас Европа не жели, поприлично умртвљено, се може лако вратити старим националистичким паролама и са њима уско повезаним непријатељствима.

Распад СФРЈ избацио је на површину дуго потискиване анимозитете, међу којима је био и онај између православног, махом српског, и муслиманског, бошњачког, становништва.⁴⁴ Мигрантска криза и неспособност ЕУ да осмисли јединствену политику решавања исте, дале су повода спекулацијама о томе шта ће се десити са избегличком популацијом која се креће ка ЕУ. Као и у самој Унији, тако и у Србији, десничарске политичке снаге настоје да искористе страх од останка миграната на територији сопствене земље. Пласирање информација попут оне како ће Србија постати центар за мигранте, те да ће чак и они коју оду у ЕУ бити враћени у Србију, или распиривање старе мржње према становништву муслиманске вероисповести, само су неке од парола којима се десничари служе. Као одговор на овакву реторику намеће се све реалнија опасност од терористичких акција, будући да са простора Србије (Косово и Метохија и Рашка област) и БиХ долази велики број повратника са ратишта у Сирији.

Сагледавајући пост-кризну Европу и анализирајући показатеље привредне развијености Србије (БДП по глави становника, стопе незапослености и др.), долазимо до питања да ли би Србија пријемом постала пуноправни члан или би доживела судбину источноевропских земаља у ЕУ, чије грађане карак-

⁴³ „Већина балканских друштава је још увек суштински предполитичка са приметном дозом трибализма, дефицита демократичности, цивилиности и са јаким уделом конзервативне традиције у дневној политици. Присутни су и бројни наноси лошег историјског искуства оптерећено верском нетрпељивошћу, и конфликтношћу великог степена”. Видети: Љубиша Деспотовић, Радослав Гађиновић, „Савремени верски сукоби као плод геополитички индуковане парадигме”, Култура полиса, Нови Сад, бр., 2 посебно издање., 2018, стр. 15.

⁴⁴ „Главна подлога за сукобе хришћанства и ислама лежи у пољу другачијег схватања и организације цивилног и верског живота... Муслиманске идеје ислама као начина живота који у себи уједињује религију и политику, супротстављене су секуларној цивилизацијско-хришћанској идеји о њиховој одвојености, поготово у сфери рес публике, дакле јавности, и демократски организованог живота као политичке и друштвене заједнице равноправних грађана.” Видети: Љубиша Деспотовић, Радослав Гађиновић, „Савремени верски сукоби као плод геополитички индуковане парадигме”, Култура полиса, Нови Сад, бр., 2 посебно издање., 2018, стр 14.

терише висок степен разочараности сопственим статусом унутар Уније. Овакав евентуални расплет догађаја и тренутно неодређена перспектива пријема у европску породицу, изискује од Србије усмеравање свих својих ресурса ка економском опоравку и настојању изградње Србије као економског лидера региона. Оваква настојања морају узети у разматрање стварање могућих економских међудржавних савеза.⁴⁵

Јачање деснице и мигрантска криза поделили су ЕУ на два супротстављена тора са непремостивим разликама. Један представљају чланице (пре свих Француска и Немачка) које заговарају солидарност и одговорност, други представљају државе које изражавају противљење свему што носи мигрантски призвук (Мађарска, Италија, Грчка, Пољска, Аустрија....). Оваква разједињеност и неадекватност одговора на мигрантску кризу⁴⁶, може представљати окидач процеса, који се од распада СФРЈ назива балканизација, а који би могао у екстремном случају довести и до потпуне дезинтеграције ЕУ.

Литература:

1. Adorno, T. W. et al (1969): *The Authoritarian Personality*, Norton.
2. Andrejč, Gorazd (2018): „Infiltrators, Imposters, or Human Beings? The Slovenian Socio-Political Imaginary Christianity, and the Responses to the 2015 – 2016 Migrant Crisis”, у књизи: *Religion in the European Refugee Crisis* (приредили: Ulrich Schmiedel и Graeme Smith), Palgrave MacMillan, Basingstoke.
3. Bângăoanu, Alina, Radu, Loredana and Negrea-Busuioc, Elena (2016): „The Rise of Euroscepticism in Time of Crisis: Evidence from the 2008–2013 Eurobarometers”, *Romanian Journal of Communication and Public Relations, National University of Political Studies and Public Administration*, Букурешт, 16(1). Дои: 10.21018/rjcpp.2014.1.185
4. Beckstein, Martin and Rampton, Vanessa (2018): „Conservatism Between Theory and Practice: The Case of Migration to Europe”, *The European Journal of Political Research*. doi:10.1111/1475-6765.12267
5. Berezin, Mabel (2006): „Xenophobia and the New Nationalisms”, у зборнику: *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism* (приредили: Gerard Delanty, Krishan Kumar), Sage Publications, London.
6. Bernitz, Ulf, Mårtensson, Moa, Oxelheim, Lars and Persson, Thomas (2018): „Analysing the Prosperity Gap: The Economic, Legal and Political Challenge Facing the EU”, у зборнику: *Bridging the Prosperity Gap in the EU: The Social Challenge Ahead* (приредили: Ulf Bernitz, Moa Mårtensson, Lars Oxelheim и Thomas Persson), Edward Elgar Publishing, Cheltenham.

⁴⁵ Премијер Мађарске Виктор Орбан недавно је изашао са визијом „нове Европе”, најавивши том приликом нови Савез шест држава. Е6 би спојила Вишеградску групу са Румунијом и Србијом, наглашавајући том приликом да овај савез поседује велики потенцијал. www.novosti.rs/.../aktuelno.289.html:743427-I-Srbija-u-uniji-centralne-Evropa-koja-... 25/9/18

⁴⁶ Европска Унија је у претходном периоду мигрантску кризу превасходно и свакако неадекватно покушала да реши повећаним новчаним давањима, највише погођеним земљама чланицама ЕУ и разних хуманитарним фондовима. Др Драган Симеуновић, *Миграције као безбедносни изазов*, Национална Безбедност, Београд 2/2015., срт. 17.

7. Ganzevoort, Reinder Ruard (2017): „The Drama Triangle of Religion and Violence”, у књизи: Religion and Violence: Muslim and Christian Theological and Pedagogical Reflections (приредили: Ednan Aslan и Marcia Hermansen), Springer VS, Wiesbaden.
8. Giddens, Anthony (1985): The Nation-State and Violence (Vol. 2 of A Contemporary Critique of Historical Materialism), University of California Press, Berkeley.
9. Dagi, Dogachan (2018): „EU's refugee crisis: from supra-nationalism to nationalism?”, Journal of Liberty and International Affairs Vol. 3, No. 3.
10. Despotović, Ljubiša i Radoslav, Gaćinović (2018): „Savremeni verski sukobi kao plod geopolitički indukovane paradigme”, Kultura polisa, Novi Sad, posebno izdanje br., 2.
11. Đorić, Marija (2018): „Uticaj savremenih migracija na razvoj ekstremizma u Nemačkoj”, Kultura polisa, br. 35.
12. European Economists for an Alternative Economic Policy in Europe – EuroMemo Group (2017): The European Union: The Threat of Disintegration – EuroMemorandum 2017, Berlin School of Economics and Law, Berlin.
13. Karyotis, Georgios and Gerodimos, Roman (2015): „Introduction: Dissecting the Greek Debt Crisis”, у зborniku: The Politics of Extreme Austerity: Greece in the Eurozone Crisis (priredili: Georgios Karyotis i Roman Gerodimos), Palgrave MacMillan, Basingstoke.
14. Mudde, Cas (2007): Populist Radical Right Parties in Europe, Cambridge University Press, Cambridge.
15. Mudde, Cas (2004): „The Populist Zeitgeist”, Government and Opposition - An International Journal of Comparative Politics, Volume 39, Issue 4.
16. Nugent, Neill (2017): The Government and Politics of the European Union (8th Edition), Palgrave, London.
17. Ratković, Milijana (2017): „Migrant Crisis and Strengthening of the Right Wing in the European Union”, Megatrend revija ~ Megatrend Review, Vol. 14, № 3.
18. Ruchet, Olivier (2011): „Cultural diversity, European identity and legitimacy of the EU: A review of the debate”, у зborniku: Cultural diversity, European identity and legitimacy of the EU (priredili: Dieter Fuchs, Hans-Dieter Klingemann), Edward Elgar Publishing Limited, Cheltenham.
19. Simeunović, Dragan (2009): Nacija i globalizacija, Zograf, Niš.
20. Spajić-Vrkaš, Vedrana (1999): „Globalizacija I izobrazba: apokalipsa raja ili rajska apokalipsa”, Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja vol. 8 no. 4, Društvo istraživača, Zagreb.
21. Hassan, Riaz (2011): Life as a Weapon: The Global Rise of Suicide Bombings, Routledge, Milton Park.
22. Heitmeyer, Wilhelm (2003): „Right-Wing Extremist Violence”, у књизи: International Handbook of Violence Research (priredili: Wilhelm Heitmeyer i John Hagan), Springer Science & Business Media, Berlin.
23. Shapiro, Jeremy and Hackenbroich, Jonathan (2017): Opportunities amid Disorder: Europe and the World in 2018, European Council on Foreign Relations, London.
24. Szczerbiak, Aleks (2012): Poland within the European Union: new awkward partner or new heart of Europe?, Routledge, New York.
25. Schmid, A. P. (2016): „Links between Terrorism and Migration: an Exploration”, The International Centre for Counter-Terrorism – The Hague, no 4/2016.

Интернет извори:

1. <https://www.bloomberg.com/graphics/2017-europe-populist-right/>
2. <http://www.parties-and-elections.eu/>

3. <http://www.europarl.europa.eu/>
4. www.novosti.rs/.../aktuelno.289.html:743427-I-Srbija-u-uniji-centralne-Evrope-koja-...25/9/18
5. <https://www.ft.com/content/538b2a0a-154e-11e7-80f4-13e067d5072c>, 27/06/2018/
6. <http://time.com/4504010/europe-politics-swing-right/>, 27/06/2018/
7. <http://time.com/4504010/europe-politics-swing-right/>, 03/05/2018/
8. <https://www.bbc.com/news/world-europe-34105989>, 22/06/2018/

RISE OF THE RIGHT-WING POPULISM IN THE EU AND ITS CONSEQUENCES ON THE EUROPEAN PERSPECTIVE OF SERBIA

Summary: The authors explore the causes and characteristics of the rise of the right-wing populism and nationalism within the European Union, as well as its consequences on the integration of the Republic of Serbia in the EU. Through their analysis, the authors compare the effects of multiple factors, from the consequences of the Global Economic Crisis and European Debt Crisis to the current Migrant Crisis and the increased danger of terrorist activity in Europe, on the political arena of the European Union and the rise of the right-wing and nationalist ideas within it. Article also deals with the state of mind of the population of the member states, as well as recent election results of the right-wing parties across the European Union. The authors conclude with potential effects of this political trend on the position of the Republic of Serbia within the process of integration in the EU, as well as its internal politics.

Key words: populism, nationalism, European Union, right-wing parties, Serbia, migration, xenophobia

ЗОРАН С. ГРБИЋ*
БОРИША ЛЕЧИЋ**

Академија за националну безбедност
Београд

УДК 323.28:28

Прегледни рад

Примљен: 18.12.2018

Одобрен: 28.01.2019

Страна: 61-74

ХАРИЦИТСКИ КОРЕНИ ИСЛАМИСТИЧКОГ ТЕРОРИЗМА

Сажетак: У последњих неколико деценија свет је суочен са ескалацијом тероризма исламистичког типа. Активности бројних исламистичких терористичких организација, попут Исламске државе, Ал-Каиде и Боко Харам, представљају данас највећу претњу по безбедност на глобалном нивоу. У идеолошко-доктринарном погледу карактерише их заједничка идејна платформа која своју снагу црпи из далеке прошлости, из времена оснивања прве заједнице муслимана када су ударени темељи једној борбеној теократској државној заједници која је почивала на веровању у једног, јединог и јединственог Бога и на нужности апсолутне примене његових закона на земљи. На дословној примени ових принципа и начела, не либећи се притом коришћења најсвирепијег насиља у обрачуна са својим идеолошким и верским неистомишљеницима, средином 7. века, посебно је инсистирала једна групација одметнутих чланова новоуспостављене муслиманске заједнице која је касније упамћена по општем називу харицити. Припадници ове прве шизме и најранијег расколничког покрета у исламу били су зачетници појаве која се данас у академским круговима појмовно одређује и класификује на више начина, као исламистички тероризам, али и као верски тероризам, радикални фундаментализам, цихадизам и др.

Кључне речи: исламистички тероризам, харицити, Исламска држава, Ал-Каида, Боко Харам, цихадизам

Увод

Са историјског аспекта посматрано, харицити су имали кључну и пресудну улогу у почетној фази успостављања и развоја институције арапско/исламског халифата, па самим тим и политичке историје ислама. Према мишљењу познатог иранског политичара и научног радника, Али Акбар Велажатија, појавом харицита на историјској позорници значајно су се продубила идеолошка трвења унутар муслиманске заједнице. Како исправно истиче овај

* zorangrbic26@gmail.com

** borisalecic@gmail.com

аутор: „Иако су на почетку биле политичке природе, ове несугласице су због суштинске повезаности религије с политичким животом у исламу врло брзо представљене као основ верских недоумица и друштвених размимоилажења“ (Velajati, 2016: 723).

Припадници најраније верске секте у исламу ¹ (ар. *хавариџ*, једн. *хариџиј*), или првог бунтовничког покрета, како га неки аутори називају, установили су у свом деловању праксу коришћења насиља која би се, из данашње перспективе, могла окарактерисати не само као антирежимски или антидржавни рад уз коришћење свих средстава, већ и као тероризам у његовој најчистијој форми.

За овакав дискурс у поимању и осликавању додирних тачака између хариџизма и савременог тероризма исламистичког типа, залажу се поједини аутори, међу којима посебно Џефри Кенеј (Jeffrey T. Kenney), амерички професор верских студија и аутор студије *Муслимански побуњеници*,² у којој се бави упоредном анализом хариџитског покрета и египатске организације „Муслиманска браћа“. Мотив и инспирацију да се посвети поменутој теми, овај угледни научни радник пронашао је након свог дугогодишњег промишљања и закључка да су „харицити, упркос њиховом вековима дугом одсуству са историјске позорнице и даље присутни у свести Египћана“, као и да је у кругу муслиманске академске заједнице увек постојала жива забринутост за очување утицаја историјских симбола, попут хариџита, на креирање јавног мњења у муслиманским друштвима (Kenney, 2006: 3).

Историјски развој

Када је реч о осврту на историјске прилике и друштвени амбијент из којих су изникли харицити, оно што је заједничко свим ауторима који су се бавили овом исламском сектом јесте оцена да, од момента када су се појавили на историјској сцени, харицити нису престајали да врше снажан притисак на централне власти организујући убиства и сталне побуне, уз успостављање потпуне контроле над појединим деловима државне територије коју би претходно војнички освојили. Арабиста Раде Божовић управо наглашава чињеницу да су

¹ У вези с најранијим помињањем ове секте постоји мишљење, засновано на исламској традицији која се ослања на чувеног исламског теолога из 9. века Бухарија, да је постанак хариџита и целокупно касније учење ове секте потекло од извесног Зул-Хувајсира (Dhu'l-Khuwaysir), из племена Бану Тамим, који се обратио пророку Мухамеду с кратком поруком да у свом поступању и вршењу власти „буде правичан“. Очигледно да је овде реч о стављању акцента на социоекономске разлике које су довеле до појаве хариџизма, а мање на његовој верској компоненти на којој је инсистирала каснија исламска апологетика. Опширније види:

<http://muslimmatters.org/2015/08/24/khawarij-ideology-isis-savagery-part-one/>. Преузето 17.03.2017.

² Занимљиво да један од најбољих познавалаца ислама, Монгомери Ват (W. Montgomery Watt), има резерву према употреби појма *побуњеници* за хариџите, понајвише због, према његовом мишљењу, теолошке позадине њиховог покрета. Види: Watt, M.W., *Islamic Philosophy and Theology: An Extended Survey*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1985, p. 3.

<http://www.muslimphilosophy.com/books/ipt-wat.pdf>.

припадници ове секте у историји остали упамћени као сурови ратници, поред тога што су били и упорни мисионари за ширење свог начина разумевања и исповедања ислама (Божовић, 2007: 191). Њихов историјски значај за развој муслиманске заједнице огледа се, између осталог, и у чињеници да су константно представљали изазов умајадским и абасидским властима, не толико у оквиру политичких и религиозних дебата тог времена, колико због тежњи да ову заједницу, *путем насиља*, приведу идеалном типу заједнице засноване на харицитским идеолошким критеријумима за оцењивање исламских вредности.

Несугласице и спорења међу ауторима тичу се, углавном, питања да ли је реч о верској или политичкој групацији, односно покрету. Промишљајући на ову тему, Кенеј указује на врло важну чињеницу да, у вези с харицитима, постоји много сачуваних података о њиховој „величини и саставу снага“ које су се оружано супротставиле одлуци о арбитражном решавању питања власти над муслиманском заједницом, међутим, како примећује овај аутор, „...мало се тога зна о идентитету и мотивацији оних који су постали познати под именом харицити“, или о томе зашто је „ова група људи изненада променила мишљење о арбитражи?“, као и о томе „...које је значење слогана који су изговорили када су се побунили? Да ли су се идентификовали као племе, клан или на неки други начин? Који су то социјални, политички или економски разлози утицали на њихову одлуку да се побуне?“ (2006: 23). Танасковић истиче да су харицити, као трећа велика исламска следба, оставили „виднога трага у историји муслиманских народа и држава“ и наводи да су их „с обзиром на њихову карактеристичну идејну ригорозност и, условно речено, демократичност у размишљању и одлучивању, [...] неки исламолози прозвали „исламским пуристима“ (Танасковић, 2008: 164).

У почетку спонтано окупљени из круга Алијевих³ присталица незадовољних халифином одлуком да прихвати арбитражу (ар. *tahkim*) у спору који је настао с Муавијом⁴, након Османовог убиства и полагања права на халифат, до коначног раскида с Алијем дошло је током трајања битке код Сифина, јула 657. године, када је једна група ратника, махом из племена Тамим, напустила бојиште и упутила се самовољно у оазу Харура на свом повратку у Ирак. Повод за незадовољство ове групе, која је за свог вођу већ у Харури изабрала једног од својих чланова – Абдулаха ибн Вахба ал-Расибџа, сводио се у суштини на неслагање са одлуком, коју су приватиле обе стране у сукобу, да се питање избора халифе повери људима уместо богу. Из овог неприхватања су-

³ Али ибн аби-Талиб, четврти тзв. ортодоксни или правоверни халифа, владао од 656-661. године. О његовим претходницима, халифама Абу Бакру, Омару и Осману, који су наследили посланика Мухамеда на челу муслиманске заједнице, после смрти пророка 632. године, и сукобима око лидерства над овом заједницом, види опширније у следећим целовитим и исцрпним историографским делима тројице аутора: Hiti, Filip (1988): *Istorija Arapa od najstarijih vremena do danas*, Veselin Masleša, Sarajevo; Еспозито, Л. Џон (2002): *Оксфордска историја ислама*, Clío, Београд и Хурани, Алберт (2016): *Историја арапских народа*, Clío, Београд.

⁴ Муавија ибн аби-Суфјан, Алијев супарник у борби за власт, оснивач умајадске династије и Умајадског халифата, владао од 661-680. године. Умајаде је у крви сменила с власти абасидска династија, 750. године, када је и успостављен Абасидски халифат који је трајао све до 1258. године.

премације људског над божјим судом, оличеног у покличу првих харицита који је гласио: *ла хукма илла ли- 'лахи* (пресуда припада једино богу), настао је и првобитни назив ове групе *ал-Мухаккима* (у преводу они који изговарају овај поклич). У неким изворима помиње се, као првобитни назив ове групе и *ал-Харурија*, по оази у којој су се првобитно окупили ови Алијеви неистомишљеници.

Након неповољног исхода арбитаже по Алија, халифа је, у покушају да оправда своје поступке који су га навели да прихвати споразумно решење спора, одржао једну проповед у џамији у Куфи која је још више разгневила неке од његових најискренијих присталица и довела до још већег осипања његове војске. Многи су тада напустили тј. изашли из Куфе и придружили се Ибн Вахбу. Према мишљењу појединих аутора, харицити овом *изласку* дугују своје име, које у преводу има значење *они који су изашли*. Један од оних који дели ово мишљење, Неркез Смаилагић, заступа став да је „ово тумачење вјероватније од оног према којем оно има шире значење, наиме „оних који су изашли из заједнице вјерника“ (Smailagić, 1990: 240). Овај аутор помиње још једно име које су, наводно, први харицити сами себи дали а то је *аш-Шурат* (ар. једн. *аш-Шари*), у преводу продавачи, и значењу *они који су продали душу за божју ствар*.

После Алијеве проповеди, догађаји су убрзо попримили незаустављив и крајње неповољан ток по халифу и дотадашњу монолитност муслиманске заједнице. Према ономе што о овим догађајима наводи чувени француски оријенталиста Хенри Лауст (Henri Laoust): „Буна је ускоро имала своје подручје, своје вође и заматак организације. Уједињенима у варошици Нехраван, на каналу који се одваја од Тигра, тим првим харицитима на челу су стајала двојица заповједника [...]: 'Абдуллах ибн Вахб ар-Расиб и Хуркус ибн Зухајр ал-Багали“ (Laoust, 1989: 23).

Овакво стање није могло дуго да потраје. Поступци харицита изазвали су реакцију Алија и његових шиитских присталица, чим су се довољно опоравили од сукоба с Муавијом и његовим трупима. Јула 658. године Али је код Нехравана напао логор харицита наневши им тешке губитке у људству. У овој бици животе су изгубили обојица харицитских вођа, као и мноштво њихових следбеника. Ипак, пораз код Нехравана није значио и престанак побуне харицита. Она се у периоду који је уследио манифестовала у виду бројних локалних устанака харицитских огранака широм халифата.⁵ Лауст посебно истиче ову чињеницу позивајући се на исламску традицију у којој је остало забележено „да су од деветорице харицита који су избјегли покољу двојица отишла у Сицистан, двојица у Јемен, двојица у Оман и двојица у Џезиру, како би ширили своје замисли“ (1989: 24).

У вези с Алијевим убиством, које је потом уследило као чин освете преосталих харицита, Лауст и Смаилагић подсећају на исламску предају која „оп-

⁵ Врло исцрпни подаци о харицитским огранцима, или подгрупама-подсектама како их неки аутори називају, од којих су најважније и најпознатије четири: *суфрити*, *азракити*, *наџидити* и *ибадити*, могу се пронаћи код Лауста у његовој студији на коју се позивамо у овом раду.

тужује“ хариците да су поред халифе намеравали да убију и Муавију и његовог заповедника Амра ибн ал-Аса, сматрајући их одговорним за погубне (страначке) поделе и сукобе у муслиманској заједници.

Насиље у режији харицита наново је ескалирало у почетном периоду успостављања Муавијине власти. Повод за избијање побуне на чијем се челу нашао Фарва ибн Навфал, пронађен је у ал-Хасановом⁶ одрицању од халифата. Како наводе исламски хроничари, побуна је врло брзо угушена али одмах после ње избила је једна друга, много опаснија за Умајаде, коју је предводио ал-Муставрид, према Лаустовом опису, „проповедник и плаћеник“ који је покушао да заузме свети град Медину. Захваљујући војној помоћи коју су Умајади овог пута добили од Зијада ибн Абиhiја, вође ирачких шиита и некадашњег Алијевог и Хасановог присталице, и његовом савезу с властима у Дамаску, ова побуна харицита је такође угушена у крви. И поред великих губитака које су претрпели у сукобу с режимом, харицити се нису смиривали. Порази су допринели стварању култа мученика у редовима самих харицита и њихових присталица у Ираку. Метеж је захватио и друго ирачко средиште, град Басру, чије је становништво масовно страдало када су се на оружје дигли харицити предвођени Курајбом ал-Аздијем и аз-Захафом. Пред крај Муавијине владавине, 678. године, ова двојица харицита који су се, иначе, борили у бици код Нехравана, прогласили су *свети рат* против умајадског поретка али бројније и организованије режимске снаге неутралисале су овај талас побуне.

Отпор харицитских група режимским властима наставио се несмањеним интензитетом и током владавине Абасида који су 750. године срушили Умајадски халифат. У појединим рубним подручјима Абасидског халифата, попут Триполитаније и Магреба, успели су чак да трајније наметну своју власт и идеологију.

Током дуге историје развоја секташтва у исламу, једино су ибадити успели да сачувају своју заједницу и доктринарно учење. Штавише, средином прошлог века успели су да у Оману оснују независну државу као последње уточиште чистих харицита. Осим тога, преживели су још у мањим заједницама у Занзибару (област данашње Танзаније) и у још неким областима у источној и северној Африци. Оно што на први поглед представља парадокс у односу на општу представу о идеологији харицита, представља чињеница да је ова данашња заједница ибадита у потпуности посвећена сопственом мирном и демократском развоју. За разлику од других харицита, који су прибегавали политичким убиствима да би постигли своје циљеве и одржали се као заједница, данашњи ибадити свој опстанак дугују колективној способности прилагођавања историјским околностима у којима су се налазили, почев од друге половине 18. века до данас, као и (временом стеченој) склоности за прављење компромиса ради опстанка своје заједнице.

⁶ Старији од двојице Алијевих синова који, иако има и данас истакнуто место у шиитској традицији, ни изблиза није оставио дубоког трага у исламској политичкој и верској традицији колико његов борбени млађи брат, ал-Хусеин, цењен и обожаван код свих муслимана, посебно шиита.

Догма и идеологија

Уколико се оцени историјских догађаја из најраније фазе развоја ислама приступи из религијског угла, односно онога што је у то време постојало као релативно заокружен верски корпус општеприхваћених начела и принципа обавезујућих за чланове муслиманске заједнице, харицитски раскид са халифом Алијем могао би се оквалификовати као немирење са актом кршења неупитне божанске воље, или непогрешиве одлуке врховног бића. Такође, и као истовремени отпор наметању интереса који потичу од слабашне и, по правилу, крајње проблематичне, себичне и несталне воље људи, смртних и пролазних бића на *дуњалуку*.

Фазлур Рахман посебно истиче чињеницу номадског порекла харицита и приписује јој битан утицај на формирање њиховог идеалистичког погледа на свет који се испољавао, пре свега, кроз заступање идеје о једнакости. Како истиче Рахман: „Апсолутна и бескомпромисна једнакост и одговорност пред божјом влашћу сажето изражава њихов дух, а из тог духа проистекли су њихови основни принципи. Категорички захтевајући да се 'заповеди добро и забрани зло', као обавезу коју је Кур'ан поставио муслиманској заједници, они су нападали не само владајуће Умајаде него и умерену већину заједнице, коју су оптужили као 'лење' конформисте“ (Rahman, 1983: 237).

Исту тезу заступа и Ват у својој студији о исламској филозофији и теологији, када говори о пореклу првих исламских секти у исламу – харицитима и шиитима. Према овом аутору, за разлику од шиита, који су махом били припадници јужноарабљанских племена па, стога, навикнути на наследни принцип смене властодржаца и монархистички уређене заједнице, харицити, као припадници северноарабљанских племена, „слободних“ становника пустиње, признавали су и поштовали искључиво принцип једнакости и избора „првог међу једнакима“ тј. оног који је био изабран од стране најумнијих чланова (племенске) заједнице. Подразумевало се да предводник заједнице мора да поседује харизму и највише људске врлине.

По питању учињеног тешког греха, које се као проблем међу првима поставило у исламу изазвавши и прве поделе, како међу верским ауторитетима тако и у самој заједници верника, харицити су имали непоколебљив став. Из њиховог фанатично брањеног начела да тежак грешник не може (више) бити сматран муслиманом, Рахман имплицитно изводи закључак о харицитском веровању да је човек слободан у (свом) деловању и да су дела основни елемент вере. И Смаилагић у овоме види основни принцип харицитске вере. Према његовом мишљењу, харицити су инсистирали на поштовању кодекса који је, без изузетака, подразумевао да се само на основу поступака појединца може оценити степен искрености његовог веровања. Политиколог Емил Влајки заступа став да основа харицизма почива на трима начелима: а) признавању искључиво двојице ортодоксних халифа и то Абу Бакра и Омара; б) на ставу да се починиоци великог греха сматрају неверницима и, ц) обавези побуне, тј. устајања против власти халифе/имама који крши суну (Vlajki, 2016: 171).

Питање демократичности и терора

На политичком плану, како примећује Лауст, побуна харицита представљала је одбрану права искрених верника не само да се успротиве погрешној одлуци свог верског вође, већ и да заштите право свих чланова заједнице на слободан избор свог поглавара, без обзира на његово племенско-родовско порекло. За Лауста ово је био израз политичког плурализма који је неуспешно окончан, јер је у заједници превагнуло схватање халифата као унитаристичке творевине (1989: 23). Из ових плуралистичких тежњи у обликовању заједнице, рекло би се да овај аутор извлачи закључак о постојању, додуше у траговима, примеса демократичности и егалитарности у идеологији првих харицита.

Слично мишљење заступа и Рахман, мада не сугерише експлицитно елементе демократичности у идеологији харицита, као што то чини Лауст, иако и он помиње егалитаризам као теоријску платформу са које су припадници ове секте критиковали халифат. Ево шта о томе каже Рахман: „С обзиром на свој егалитаризам, [харицити] су одбацили ортодоксно гледиште да положај калифе мора бити ограничен на неког од чланова племена Курејшита⁷; они су сматрали да сваки муслиман чији је карактер беспрекоран може бити изабран на тај положај, чак и ако је 'црни роб'. Тај закон не само што је био у супротности са ортодоксним ставом, већ и, још фундаменталније, са шиитском легитимистичком доктрином, која је сматрала да се имамаат мора ограничити, посредством Алија, на наследнике Пророка“ (1983: 238).

На практичном плану, међутим, расправе ове врсте (о политичком плурализму, демократичности и егалитаризму харицита – уз све ограде) „падају у воду“ када се приступи дубљој и свестранијој анализи друштвених последица које су наступиле услед активности ове секте. Смаилагић, али и други аутори, истичу као неспорну чињеницу изразити фанатизам харицита који се врло брзо испојио у „нису екстремистичких изјава и *терористичких акција*“ прогласивши неверником сваког ко се није слагао с њиховом идеологијом. А пошто су неверници били изван закона, могли су бити несметано проглашавани за легитимну мету тј. убијани. Као директну последицу овакве харицитске догме и доктрине у настајању, Смаилагић наводи следећу констатацију: „Починили су многе злочине, не штедећи ни жене. [Њихова] моћ расла је мало по мало, како су [им] приступали нови фанатички и бунтовно расположени елементи, укључујући и извјестан број неарапских, који су били привучени начелом о једнакости које су харицити наглашавали“ (1990: 240).

Велајати наводи да је основа теолошке догме харицита и свих осталих подсекти које су настале у окриљу харицизма заправо њихова „идеја о утемељењу друштвеног система који би потпуно функционисао у складу с њиховим уверењима“. Из тог разлога су и сејали страх међу муслиманима, о чему понајбоље сведочи један историјски запис на који се позива Велајати: „Мухакимити

⁷ Водеће арапско племе у предисламској Меки којем је припадао и посланик Мухамед. Халифе из умајадске династије били су такође пореклом из овог племена.

[харицити] су са сабљама у рукама корачали базаром. Чим би приметили да се народ окупља око неке идеје коју они не подржавају, узвикивали би слоган 'пресуда је само божја' - по којем су их други муслимани препознавали - и нападали би народ. Убијали би људе све док неко из масе не би убио њих [...] Људи су живели у сталном страху“ (2016: 736). Управо овај фанатизам и нетолеранција у заступању појединих политичких захтева, који су се граничили с верским усхићењем и тражењем (у политици и свакодневном животу) идеалног (па самим тим и утопијског) поретка ствари, уз инсистирање да се ови политички захтеви, ако је то нужно, испуне насилним методима, чинили су главне одлике харицита. О каквом је фанатизму реч понајбоље сведочи пракса *имтихана* (испитивања) и *исти'арада* (верско-обредног убиства) код азракита (о којој говори Лауст) која је коришћена приликом регрутовања нових чланова секте од којих се захтевало, као израз искрене привржености, не само да закољу једног непријатељског заробљеника, већ и чланове његове најуже породице (1989: 50).

Постепено су из ових побуна харицити усавршили тактику извођења борбених акција коју Смаилагић назива *герилском* тактиком ратовања. Она се састојала у брзој мобилизацији и распоређивању борбених јединица на територији, после чега би уследио њихов изненадни напад на незаштитено становништво а затим и брза евакуација с места напада како би се избегао прогон и санкција режимских снага. Средиште харицитских борбених формација налазило се у неприступачном мочварном крају око Басре и Џухе, на левој обали Тигриса, одакле су могли брзо да узмакну у планинско подручје иранске висоравни у случају потере. Ништа мање активно подручје њиховог терора било је и Арабијско полуострво.

Занимљива је констатација, коју износи Смаилагић, о постојању *религиозног* обзира ових вођа према исламским светињама у Меки и Медини који их је одвратио од заузимања ова два града (1990: 241). Имајући у виду све оно што је до сада речено у погледу карактеристика харицита, ова нам констатација изгледа прилично неутемељено. Иако и сам аутор доводи у извесну сумњу објективност исламске традиције у погледу хронологије појединих догађаја из историје харицита, мишљења смо да тврдња о религиозном обзиру не стоји из најмање два разлога: *војне немоћи* харицита да се супротставе режимским снагама и *енергије* злогласног умајадског војног заповедника ал-Хаџаца, који је за дуже време успео да неутралише харицитско деловање. Повлачење харицита с бојишта широм ирачке провинције царства имало је, дугорочно, друге и озбиљније последице. Припадници секте отпочели су да се организују у тајности учвршћујући тако не само своју организациону, већ и идеолошку структуру.⁸ Сви ови напади на умајадске власти, као и узвратне репресивне акције режима, за Лауста представљају очигледан доказ жилавости и упорности *идеологије* харицита. И поред тога, ни овако фанатични следбеници једне жилаве идеологије као што је харицизам, нису одолели искушењима унутрашњих подела.

⁸ Опширније види: www.historytoday.com/clive-foss/islam%E2%80%99s-first-terrorists. Приступљено 19.07.2017.

Како наводи Танасковић: „Њихово политичко и војно деловање било је праћено [...] појавом разних, већином ефемерних доктринарних тенденција и секти“ (2008: 165). Имајући у виду чињеницу да су ове харицитске „тенденције“ деценијама представљале озбиљан безбедносни изазов умајадским и, касније, абасидским властима те да су у дугом временском трајању упорно терорисали већинско становништво у појединим деловима државе, тешко је прихватити Танасковићеву оцену у погледу ефемерности ових секти.

Неохарицити

Двојица турских експерата за тероризам, Серкан Тасгин (Serkan Tasgin) и Танер Џам (Taner Sam), промишљајући о узроцима савременог исламистичког тероризма, дошли су до закључка да, харицити из 7. века и припадници данашњих терористичких организација – Исламске државе, Ал-Каиде и Боко Харам, деле исту идеологију која у потпуности подрива и искривљује базичне верске основе ислама. Сходно томе, ова двојица аутора данашње терористе исламистичке оријентације с правом називају неохарицитима.⁹

Још једна заједничка црта између харицита и *неохарицита*, да употребимо тај термин мислећи, пре свега, на активисте данашње терористичке творевине у Ираку и Сирији, упада у очи а то је – обим и интензитет напора који је уложен у неутралисању и једних и других – харицита у далекој абасидској прошлости, односно, неохарицита у акцијама које је, донедавно, предузимала међународна коалиција на челу са оружаним снагама САД и НАТО.

Ево шта о режимским напорима у савладавању харицитских фанатика каже Лауст: „У последњим годинама своје владавине [халифа] ал-Мансур је уложио знатан напор да угуши устанак. Повјерио је Узиду ибн Хатиму заповједништво над изнимно снажним експедицијским одредом: '50.000 људи, каже се, за чије је опремање утрошено 63 милијуна дирхема, износ никад раније издан за војску“ (1989: 73). Уз примену оваквих мера, успех није могао да изостане. Године 772. харицити су претрпели тежак пораз у Триполитанији а њихове вође Абу Хатим и Абу Ад су убијени, али успех ових опсежних војних операција абасидских власти није у потпуности сломио харицитски покрет. Исте године суфрити из племена Бану Мидрар основали су кнежевину у Сицилији а ибадитски потомци Абдурахмана ибн Рустема – Рустемиди, учврстили су своју у Тахерту. И једни и други су, својим жилавим отпором Абасидима, помогли учвршћивању сунитске власти умајадског халифе у далекој Шпанији.

У наставку, указаћемо на још неке кључне карактеристике харицизма и закључке појединих аутора о постојању истоветне (или у најмању руку, врло сличне) идеолошке, религиозне и методолошке матрице у пракси харицита и

⁹ Опширније на ову тему види: Serkan, T./Taner, C., *Reasons for Terrorism in the Middle East*, Middle East Review of Public Administration (MERPA), Spring 2016, (2) 1. <https://merpa.scholasticahq.com/api/v1/attachments/845/download>. Преузето 04.05.2017.

појединих савремених терористичких организација од којих смо неколико њих овде већ помињали. И поред тога што је реч о првом случају секташтва у оквиру до тада јединственог верског система, какав је у време појаве Мухамеда био уобличен у исламу, харицити и њихова идеологија издржали су пробу времена рачуналог вековима. Ова секта, или покрет како је многи аутори описују, била је и остала до данас синоним за *насиље* и *политички терор*, без обзира на чињеницу што је током времена представљала узоран и често коришћен модел за практиковање тог насиља и терора у мањем или већем степењу.

Поједини заступници тезе о постојању *неохарицизма* у данашњем свету, исправно примећују када кажу да је небитно то што баштеници идеологије харицита не делују сасвим у складу с праксом својих претходника тј. што нису у толиком степену изоловани од остатка муслиманске заједнице, као што су то били харицити у својим неприступачним пустињским оазама и планинским беспућима одакле су упорно терорисали државни апарат и већинску муслиманску заједницу. Слично овима, и данашњи милитантни исламисти, иако живе унутар великих муслиманских заједница (које сматрају неверничким и непријатељским срединама) и користе се најсавременијом технологијом као средством терорисања власти и становништва, руководе се истоветном логиком (харицитског) насиља а све ради постизања политичких и идеолошких циљева прилагођених актуелном времену.

Као што је то у више наврата већ показано у овом раду, харицизам се, у најкраћем, може описати као сажетак нетолеранције. У доктрини ове секте највећи број исламских верника није сматран муслиманима, нити је називан овим именом јер се, из харицитске перспективе посматрано, многи верници нису стриктно придржавали шеријатских норми понашања. Сходно томе, нису ни заслуживали да се назову муслиманима. Према харицитском учењу, свако ко није припадао њиховој заједници био је неверник, а неверници заслужују најтежу казну – да буду убијени. У широј муслиманској интелектуалној заједници уврежено је мишљење да су харицити „увели у ислам низ посебних правила понашања и веровања, од екстремне политизације религије и проглашавања неистомишљеника за јеретике, па до неконвенционалних и бруталних обрачуна с непријатељима, односно, насиља према цивилном становништву – женама, старијим особама и деци“.¹⁰

Идентичан однос према већини оних који искрено исповедају Мухамедову веру, имају у данашње модерно доба припадници екстремно милитантних и терористичких организација као и они који деле њихов поглед на свет. Попут праксе некадашњих харицита и они примењују, крајње неселективно, како је називају поједини аутори – *варварску тактику асиметричног насиља* према својим неистомишљеницима, што у стварности обично подразумева масакре незаштићеног цивилног становништва. Једна од првих савремених исламистичких терористичких организација, која је почела да примењује окрутну ха-

¹⁰ Опширније види: <https://adenhassan.wordpress.com/2011/09/23/kharijite-islam-genesis-of-a-violent-ideology/>. Приступљено 06.04.2017.

рицитску тактику „смрти и уништења“ била је алжирска терористичка организација ГИА, почетком деведесетих година прошлог века. Чак и дословно, како то тврде неки познаваоци прилика у поменутој земљи, „нападајући изненада на градове и села а затим се брзо повлачећи у планине и неприступачне терене“.

И у делу муслиманске академске заједнице преовлађује мишљење о томе да је у појединим (муслиманским) срединама „харицизам још увек жив, те да је постао подземни резервоар радикалне нетрпеливости који чека да експлодира у тренутку избијања [крупних] политичких и друштвених преокрета“ (www.adenhassan.wordpress.com). За Танасковића нема сумње да је: „У традицији 'бунтовног ислама' (Ф. Мерниси), схваћен и примењен као позив на уклањање вођа који би се огрешили о ислам, харицитски пример [...] створио основу и образац за повезивање дисидентства с тероризмом, ту разорну спрегу актуализовану и данас“ (2008: 166).

Други савремени теоретичари ислама посебно указују на чињеницу да је идеологија харицита пустила дубоко своје корене који се до данас могу пратити, нарочито у областима које традиционално насељавају северноафрички бедуини. Том чињеницом објашњава се успех магрепских афилијација Ал-Каиде, као и већ поменутих терористичких организација ГИА и Такфир ва-л-Хиџра које, у идеолошкој и практичној равни, непосредно практикују харицитску доктрину *такфира*¹¹. И у погледу саме тактике и метода које примењују у извођењу својих операција (самоубилачке акције, тзв. спавачи, инфилтрација у редове непријатеља), ове организације се служе истим поступцима и процедурама којима су прибегавали харицити.

Дакле, могао би се изнети закључак о постојању консензуса у делу муслиманске академске и интелектуалне јавности око тога да „ако бисмо трагали за историјским коренима тактике коју примењују данашњи исламистички терористи, сасвим је сигурно да бисмо их пронашли у милитантним тумачењима ислама, током његове ране фазе историјског развоја“ (www.adenhassan.wordpress.com). Фазлур Рахман, додуше из перспективе свог времена (крај шездесетих, почетак седамдесетих година прошлог века) и избегавајући да користи „реч секта, у ригорозном смислу“, када помиње хариците, указује на постојање њиховог утицаја на „неколико нових покрета, инспирисаних радикалним идеализмом, као у случају вахабита у 12/18 веку а, у умеренијем духу и у новије време, [исти утицај постоји и на] Муслиманску браћу на арапском Средњем истоку“. Такође, према мишљењу овог експерта за ислам, постоје „извесни аспекти сличности харицитског идеала са неким аспектима доктрине радикалног исламског покрета Џемат-и ислами у Пакистану“ (1990: 238-239).

И многи исламски верски ауторитети деле ово мишљење представника научне јавности. На примеру терористичког пројекта Исламске државе који, у последње четири године, заокупља пажњу целокупне светске јавности и који се, у многим аспектима, упоређује са харицитима, најочигледније се види овај

¹¹ У поједностављеном значењу речи: прогласити неког неверником, отпадником од вере, немуслиманом.

консензуз. У прилог овоме, сведоче изјаве високих верских личности, попут великог муфтије Саудијске Арабије, шејика Абдулазиза, који сматра да Исламска држава представља продужетак харицитске идеологије. Према писању појединих медија¹², саудијски муфтија, као и сви салафисти, подржава теолошке принципе Исламске државе, али не и политичке ставове њених припадника које називају харицитима.

Амерички портал *muslimmatters.org*, у свом уводу једне опсежније анализе идеолошко-догматске подударности Исламске државе и харицита (из 2015. године), констатује следеће: „Како ИСИС наставља с убиствима и насиљем у свим провинцијама које контролише и покушава да контролише, и како наставља да погађа савјест велике већине муслимана широм свијета, оно на шта вриједи подсетити је то да смо то већ видели у историји [на примеру] секте назване Khawarij (ен. Kharijites)“.¹³

Ако се направи компаративна анализа на верско-идеолошкој равни, доћи ће се до закључка да између салафиста и Исламске државе нису постојале готово никакве несугласице све до оног тренутка када је лидер Исламске државе прогласио себе халифом. Дакле, опет је питање халифата тј. управљања целокупном муслиманском заједницом (аг. умма), као и на самом почетку њеног битисања, пре четрнаест векова, постало кључна тачка размимоилажења и раздора, овог пута између мање екстремне (салафисти) и ултраекстремне (терористи Исламске државе) исламистичке идеологије.

Поједини аутори наводе да су салафистичке терористичке организације, попут Ал-Каиде и Џабхату-л-Нусре, од самопроглашења Абу Бакра ал-Багдадија за халифу отворено одбациле пројекат Исламске државе оспоравајући истовремено ал-Багдадију право на халифат. Челници ових најозлоглашенијих дихадистичких организација - до појаве Исламске државе, називали су ал-Багдадија и његове следбенике харицитима запретивши дихадистима Исламске државе физичким истребљењем само зато што су баштинили догму и праксу харицизма. Склони смо да поверујемо да су мотиви за овакво држање челника Ал-Каиде и Џабхату-л-Нусре имали превасходно политичку позадину, док су верско-догматски принципи од којих се пошло у негирању новонастале исламистичке творевине, послужили као параван за критику ал-Багдадијевих претензија на верско, духовно и, што је најважније, политичко управљање муслиманском заједницом. Посебно интересантном сматрамо чињеницу да су салафисти, који су до тада полагали ексклузивитет на примену цихада, били непријатно изненађени успехом који је на војном (у Ираку и Сирији) и медијском (глобалном) плану постигла Исламска држава за релативно кратко време (од пар година). Стога, неуверљиво, али зато лицемерно, звучи порука духовног вође Џабхату-л-Нусре, Сами ал-Аридија, упућена свим сунитским муслиманима пред крај 2014. године, у којој се ови упозоравају да је њихова *верска обавеза* убијање припадника Исламске државе.

¹² Опширније види: <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/01/islamic-state-kharijites-continuation.html>. Приступљено 16.08.2017.

¹³ Опширније на ову тему види: <https://muslimmatters.org/2015/08/24/khawarij-ideology-isis-savagery-part-one/>. Преузето 17.03.2017.

Упоређујући Исламску државу с харицитима, већ поменути амерички портал ал-Монитор, упозорава на извесне сличности али и разлике између једних и других. Док се сличности односе на: „осуђивање других муслимана, убијање жена и деце и сукоб с другим салафистичким дихадистичким групама како би осигурали ексклузиван опсег моћи“, разлике се тичу односа према муслиманима и мањинама. Харицити, наиме, „никад нису испољавали непријатељски став према немуслиманима и никад нису угњетавали мањине“ (www.muslimmatters.org). На основу овога извлачи се, по нашој оцени, неубедљив закључак да постоји знатно више заједничких елемената „који повезују Исламску државу с различитим салафистичким покретима, укључујући и онај саудијски, него што је то случај с Исламском државом и древним харицитима“.

Закључак

Као што је то показано у овом раду, насиље у првобитној муслиманској заједници ескалирало је појавом првих секти и верско- идеолошких раскола међу њима. Када је реч о харицитима, припадници ове најраније секте у исламу били су иницијатори и извршиоци првих организованих терористичких активности у поменутој заједници. Они су створили чврст и заокружен образац верско-идеолошког обрачунавања с неистомишљеницима који је и данас актуелан у догматском и практичном деловању савремених исламистичких група, покрета и организација. Организовани приступ тероризму, промовисан по први пут у муслиманској заједници од стране харицита, настао је као логична последица отвореног питања не само легалитета и легитимитета власти већ и начина њеног консолидовања, који је био изразито репресивног карактера.

У закључку излагања о харицитима, цитираћемо поново исламолога Танасковића, који каже: „У очима већине муслимана, харицити (и они који су касније кретали њиховим трагом) заувек су [...] остали више трајни политички дисиденти него легитимна исламска следба“ (2008: 166). Не оспоравајући истинитост ове тврдње, додали бисмо јој следећу констатацију: харицизам је данас, као што смо то видели, без обзира како га доживљавали и тумачили - као политички или верски феномен, доживео своју пуну реафирмацију од стране појединих екстремних исламистичких и терористичких организација.

Литература:

1. Božović, Rade (2007): *Islam i Arapi: Bog i čovek (pogled u kulturu)*, Narodna knjiga-Alfa, Beograd
2. Velajati, Ali Akbar (2016): *Istorija kulture i civilizacije islama i Irana*, Centar za religijske nauke Kom, Beograd
3. Vlajki, Emil (2016): *Američko-islamski antisrpski džihad*, Filip Višnjić, Beograd
4. Espozito, L. Džon (2002): *Oksfordska istorija islama*, Clio, Beograd

5. Kenney, T. Jeffre (2006): *Muslim rebels: Kharijites and the Politics of Extremism in Egypt*, Oxford University Press, New York
6. Laoust, Henri (1989): *Raskoli u islamu*, Naprijed, Zagreb
7. Rahman, Fazlur (1983): *Duh islama*, Jugoslavija/Prosveta, Beograd
8. Serkan, Tasgin, Taner, Cam (2016): *Reasons for Terrorism in the Middle East*, Middle East Review of Public Administration (MERPA), Spring 2016, (2) 1. (<https://merpa.scholasticahq.com/api/v1/attachments/845/download>)
9. Smailagić, Nerkez (1990): *Leksikon islama*, Sarajevo: Svjetlost
10. Tanasković, Darko (2008): *Islam: dogma i život*, Srpska književna zadruga, Beograd
11. Hiti, Filip (1988): *Istorija Arapa od najstarijih vremena do danas*, Veselin Masleša, Sarajevo
12. Hurani, Albert (2016): *Istorija arapskih naroda*, Clio, Beograd
13. Watt, W. Montgomery (1985): *Islamic Philosophy and Theology: An Extended Survey*, Edinburgh University Press, Edinburgh (<http://www.muslimphilosophy.com/books/ipt-wat.pdf>).

Електронски извори

1. <http://adenhassan.wordpress.com/2011/09/23/kharijite-islam-genesis-of-a-violent-ideology/>.
2. <http://historytoday.com/clive-foss/islam%E2%80%99s-first-terrorists>.
3. <http://al-monitor.com/pulse/originals/2015/01/islamic-state-kharijites-continuation.html>.
4. <http://muslimmatters.org/2015/08/24/khawarij-ideology-isis-savagery-part-one/>.

THE KHARIJITE ROOTS OF ISLAMIST TERRORISM

Summary: In the last couple of decades, the world has witnessed the escalation of Islamist Terrorism. Activities of countless Islamist terrorist organizations, such as the Islamic State, Al Qaeda and Boko Haram, today pose the greatest threat to security globally. In ideological and doctrinal terms, they share a common conceptual platform that draws its strength from the distant past, reaching back to the times of founding the first Muslim community as a militant, theocratic state based on the belief in one and only, undivided God, and the necessity of unconditional application of His laws on earth. Initially proclaimed concepts and principles of the necessity of spreading Islam as the only religion, and the Muslim community as an ideal form of state and society organization, have to this day remained a paragon for the majority of modern Islamist terrorist organisations. In the mid-7th century, a group of renegades segregated from the newly established Muslim community. Later known as Kharijites, they insisted on the unconditional application of these concepts and principles, without refraining from most brutal violence when fighting against their ideological and religious opponents. These first renegades, members of the earliest schismatic movement in Islam were the originators of the phenomenon conceptually defined and classified in many ways as Islamic terrorism, religious fanaticism, radical fundamentalism, jihadism, etc.

Key words: Islamist Terrorism, Kharijites, Islamic State, Al Qaeda, Boko Haram, Jihadism

ДРАГАН М. ЈЕВТИЋ*

Универзитет одбране

Београд

МИРОСЛАВ М. ТАЛИЈАН

Војска Србије, Специјална бригада

Панчево

УДК 32.019.5:351.78

Прегледни рад

Примљен: 22.12.2018

Одобрен: 23.01.2019

Страна: 75-91

ПСИХОЛОШКО-ПРОПАГАНДНА ДЕЈСТВА КАО ИЗВОР УГРОЖАВАЊА СИСТЕМА НАЦИОНАЛНЕ БЕЗБЕДНОСТИ И ОДБРАНЕ

Сажетак: Психолошке операције имају своје корене од самог настанка човечанства. Посебну важност овакве операције добијају у новијој историји, прецизније у току Хладног рата. У овом периоду била је то једна од најзаступљенијих и најјачих операција. Овај рад даје преглед психолошких операција са посебним акцентом на психолошко-пропагандне акције, ефекте, као и мере заштите од истих. Психолошка пропаганда делује као једна од најчешћих акција психолошких операција, често представља посебну врсту акције, а субјекти према којим је усмерена, углавном нису свесни да су објекти напада.

Кључне речи: психолошка пропаганда, специјално ратовање, медијске операције, манипулација народом, јавно мњење

Увод

Уметност ратовања је савршена само када као основу користи вештину убеђивања, рекао је француски психолог Густав Ле Бон почетком 20. века у свом делу „Психологија масе”. Ова реченица вероватно најбоље одражава важност и значај психолошког оружја у данашњим сукобима (Раногајец, 2000: 145).

Узимајући у обзир бројне сукобе и ратове, посебно након завршетка Хладног рата 1990. године, скоро да нема земље која није учествовала директно или индиректно у неким војним дешавањима у прошлости и почетком овог века. Основни облик рата је оружана борба, али то није једини облик. Постоје и други облици, као што су политичке, социјалне, економске, психолошке операције итд.

Говорити о психолошким операцијама данас није једноставно, јер треба говорити о животу у нашем окружењу и код нас самих. Управо је то због тога

* jevta70@ptt.rs

што су психолошке операције, односно њени поједини појавни облици наша свакодневица, с обзиром на јачање спољних притисака кроз све облике прошлих и будућих неоружаних агресија на нашим просторима (Балкан) и континуитет спровођења, као и усмереност према циљним групама.

Реално је очекивати да ће „нападач” користити веома широке и свеобухватне облике метода и средстава за реализацију психолошких операција. За остварење победе не користи се само оружана сила као средство моћи у рукама држава, нити манипулација вољом најширих народних маса, већ све више и израженије настоји утицати на вољу и свест, опредељење и радње руководећих људи државне администрације.

Надаље, биће говора о психолошким операцијама као појавама од давних времена историје човечанства па до њихове примене у сукобима у свакодневној политици између разних групација (народних, националних, државних, религијских и др.) у савременом друштву, са циљем сагледавање значаја овог вида операција у крајњим исходима свих нивоа борбених и неборбених операција, њеног препознавања и повећања личне и колективне отпорности и заштите свих субјеката друштва од ових видова угрожавања.

У складу са искуством водећих земаља, у модерним хибридним ратовима, најефикасније и најефективније операције специјалних снага укључују утицаје који су усмерени ка уништењу система управљања, његове одбране и безбедносног сектора. Ове операције су усмерене на дискредитовање војног и политичког руководства земље у очима оружаних снага, јавних и међународних заједница путем информационих и сајбер активности (Јуриј и аутори, 2015: 2).

Тако је већ направљен посебан садржај у сајбер пољу и његово активирање може у неком тренутку да блокира активност неког менаџера и тако блокира активности структуре којом он управља или онемогући њено ефикасно функционисање или га примора да ради као неко ко ће да спроводи жељене информационе операције. Штавише, такве активности су предуслов за стварање панике, непослушност, дезоријентацију, дезертерство итд. (Јуриј и аутори, 2015: 2)...

Опште о психолошким операцијама и психолошко-пропагандна дејства кроз историју

Психолошке операције (или психолошко-пропагандна дејства) су веома важан израз стања савременог света, нарочито у оквиру пројекције војне и политичке моћи доминантних актера на светској сцени. Ове врсте операција доминантне су у примени свих облика неоружане агресије као део стратегија ниског интензитета. Оне појачавају борбену моћ, нарочито ако су координисане са тактичким и оперативним планирањем и интегрисане у сам процес војног одлучивања (Савић, 2000: 28).

Психолошке операције можемо дефинисати као политичку и војну стратегију која настоји да различитим средствима и акцијама смањи снагу неприја-

теља, односно да смањи његову отпорност и спремност за ратовање, а са друге стране да повећа сопствену снагу и добије што више савезника. Од свих деструктивних психолошких, информационих и сајбер активности, најефикасније су оне које су усмерене против руководства земље и оружаних снага.

Истраживања су показала да су такве активности по правилу комплексне и укључују елементе „индиректног утицаја”, манипулације репутацијом и сугестивног утицаја. У оквиру ових активности широм система одређени су лидери, оне особе чији утицај обезбеђује најсигурније постизање циља. Они даље бирају методе и форме утицаја и спроводе информационе операције. Одлучујући фактор је то што је довољно лансирати информацију и онда ће друштво, с обзиром на своје особености, пустити гласине и претпоставке и проширити вест (Јуриј и аутори, 2015: 3).

Психолошке операције спадају у посебну врсту специјалног ратовања, или како у задње време често могу да се чују термини медијски рат, психолошки рат, информационе операције итд. У ствари све оне представљају операције зараћених страна спроведене у циљу освајања јавног мишљења свог становништва и промену мишљења јавности појединих противничких групација. Психолошко-пропагандне активности су део психолошких операција које као основно средство спровођења борбе користе медије и пропаганду да би утицали на морал, свест, мишљење људи са циљем придобијања одређених групација непријатељског становништва у своју корист.

У психолошким операцијама без обзира на средства која се користе, настоји се да се произведу психолошки ефекти, користе се одређени психолошки механизми и законитости са крајњим намерама постизања циљева своје политике. Сама ова појава је скуп активности заснованих на најновијим достигнућима психологије појединаца и маса, односно целокупну злоупотребу научног напретка са циљем вршење манипулације народа, друштвених група или заједница (Коточевски, 2000: 94-95).

За разлику од оружаног сукоба, психолошке операције се могу одвијати у мирновременом стању, нпр. Хладни рат између САД и СССР од 1945. до 1990. године. Иако током овог периода оружане снаге ове две силе се нису никада сукобили на директан начин, односно применом конвенционалног ратовања, директно или индиректно имали су значајан утицај на светско становништво држећи га у сталном страху да у сваком тренутку може доћи до Трећег светског рата са разорним последицама. Важну улогу током Хладног рата несумњиво је имала широка употреба психолошко-пропагандних деловања које су примењивале обавештајне организације и њихове специјализоване јединице за обављање оваквих акција, као и значајан утицај и улогу медијских тела као што су „Радио Слободна Европа и Радио Либерти.”

Ова медијска тела формирао је Конгрес САД-а, уз активну улогу „Националног комитета за слободну Европу”. Комитет заправо представља антикомунистичку организацију САД-а, састављену од утицајних чланова - људи из америчке политичке јавности у то време. Првенствено, поменути медији су се користили за емитовање вести, информације и анализе из земаља источне Ев-

ропе, централне Азије и Блиског истока, уз образложење да у тим државама Источног блока, због притиска владе, локални медији нису имали потребну слободу да објективно информишу јавност и пруже реалну слику одређених политичких, војних, друштвених и других догађаја у одређеном региону или у самим земљама. У периоду до 1999. године, овим медијским телима управљала је „Информативна агенција Сједињених Држава”. Ова информативна агенција је 1999. године повучена као засебни ентитет, а њена функција преузета је од стране Стејт департамента.

Истовремено, основан је Одбор гувернера који у ствари представља нову аутономну информативну структуру САД-а, чланови тог одбора су долазили углавном из приватног сектора, посебно из „Гласа Америке”. Седиште Радио Слободне Европе/Радио Либерти од оснивања 1949. до 1995. године било је у Минхену (СР Немачка), а затим 1995. године се преселило у Праг (Чешка Република). Данас још увек ови медији емитују своје програме својим првобитним слушаоцима у већини источноевропских земаља на позив нових демократских влада, али интерес ових медија је сад усмерен Блиском истоку, посебно Ираку и Ирану, а од 2002. године и Авганистану (Cronin, 2014).

Развој и примери психолошко-пропагандних дејстава кроз историју. Психолошко-пропагандне активности нису активности које су настале у 20. веку, или током Хладног рата. Настанак психолошких операција у данашњем схватању међународних односа и употребе психолошких операција налази се далеко у људској прошлости. Трагови психолошких операција се могу пронаћи у књизи Старог завета (Библији, 4-та књига Мојсијева), код Кинеза (Сун Цу Ву), али и код старих Римљана (Савић, 2000: 29). Сун Цу у својој књизи „Уметност ратовања”, каже да није супериорност борити се и освојити у свим својим биткама, да је супериорност успети победити непријатеља без борбе (Котчевски, 2000: 134).

Пример из античке историје је и Александар Македонски који се несумњиво сматра да је био веома ефикасан у мењању разумевања и мишљења народа којих је покоравао у биткама. Након освајања у сваком граду остављао је део својих трупа са задатком да шире његову идеологију, да сузбијају дисидентска мишљења и да контролишу ново освојене територије. Цезар је такође спроводио ове акције током своје владавине, после битака и победа јавно је показивао ратни плен и заробљенике да би застрашио своје будуће противнике.

Такође, монголски лидер Џингис Кан, познат по предвођењу варварске војске у освајачке походе на Русију и Европу, користио је психолошке операције како би значајно побољшао своју доминацију у односу према својим непријатељима. Обмањивање и погрешно усмеравање његових непријатеља биле су методе којима се монголски вођа често служио да би утицао на психу својих непријатеља. Џингис Кан је слао коњанике као претходницу своје војске, са циљем да они обаве директне психолошке операције против непријатеља. Ови коњаници су ширили код становништва вести о великом броју монголске војске и њеној бруталности. Поред ове претходнице која је имала задатак да

пропагира, у монголској војсци је формирао посебну групу јахача под називом „Јахачи стреле”, чији је задатак био да обезбеде информације за своје команданте, али и да пресретају и ометају међусобне комуникације команданата непријатеља, да пресретну и униште непријатељске извиђаче пре подношења прикупљених података својим претпостављенима. На тај начин се страх од непријатеља увећавао, јер војсковође нису имале поуздане податке о Монголској армији.¹

Психолошке операције као елементе психолошког ратовања можемо пронаћи и код Наполеона. Постоје мишљења да је он први примењивао пропаганду у току припреме и извођења борбених дејстава, а забележена је његова мисао: „ваља се више плашити три непријатељска листа него хиљаду бајонета...”. У овом контексту можемо споменути и Лењина, који је изрекао да се „најмудрија ратна стратегија састоји од одлагања операције докле год морално распадање непријатеља не омогући и не олакша задавање смртног ударца...” (Савић, 2000: 30).

Другим речима, од када постоје ратови и војске, постоје и психолошка дејства. Класичан пример успешне примене ових акција су немачке трупе из Другог светског рата које су успешном применом психолошко пропагандних деловања практично без ниједног испаљеног метка освојиле Аустрију и Чехословачку.

Појам, циљ и карактеристике психолошких операција

Психолошке операције посебно се користе од стране развијених земаља, посебно САД и других чланица НАТО-а, које пружају велику пажњу савременим психолошким операцијама, њиховом односу са медијима и користе их са циљем да промене јавно мњење. На значају ових операција указује и употреба различитих термина за ове операције као што су: специјални рат, пропагандни рат, психолошки рат, медијски рат, информациони рат итд.

Према доктрини САД, „психолошке операције су активности планиране са циљем пропаганде и психолошких акција, у миру или рату, усмерене споља, ка непријатељима, пријатељима и неутралној јавности, ради утицаја на промену ставова и понашања који одговарају достизању националних, политичких и војних циљева и садрже стратегијске, оперативне и тактичке операције...”. Из ове дефиниције могу се сагледати врсте циљева – војни и политички и подела операција на три опште категорије: стратегијске, оперативне и тактичке психолошке операције.²

У извођењу ових активности најважнија је порука која треба да проиђе, али није небитан и који је извор, која су својства поруке, које су карактеристике прималаца и начин на који ће се оне доставити. Прво, мора да се де-

¹ Ed Rouse, *Psychological operations/Warfare*, Internet, <http://www.psywarrior.com/psyhist.html>, 17.10.2017.

² Department of the Army, *FM-3-05.30, Psychological operations*, 2005, Washington DC, USA.

финише против кога се делује, који је циљ који би требало да се постигне, а затим да се проучи циљна маса становништва: њихове карактеристике, специфичне слабости, осетљива подручја у односу на њихових убеђења, да би се деловало директно на њихову фрустрацију, страх, културу, проблеме итд.

Према америчком схватању, психолошко-пропагандне активности укључују планску употребу пропаганде и других психолошких активности са примарним циљем утицања на мишљење, емоције, ставове и понашање појединих група противника, како би се осигурала њихова подршка за реализацију одређених циљева. У том контексту, веома је карактеристична и дефиниција Збигњева Бжежинског, према коме „пропаганда је мишљење другог”, а данас је пропаганда јако блиска рекламама, па се ове две активности често понашају као „односи са јавношћу” или као значајни део јавности.

Према руским концептима, термин пропаганда се односи на све облике деловања на теоретским, идеолошким, политичким, културним, образовним и другим подручјима деловања.

Иако постоје различити покушаји да се дефинишу психолошко-пропагандне активности, њих можемо дефинисати као планирану, координирану и осмишљену употребу пропаганде и других облика активности које имају за циљ да утичу у жељеном правцу на свест, мишљење, ставове, емоције и морал одређеног народа (Коточевски, 2000: 134).

Психолошко-пропагандне активности имају три основне карактеристике:

- Претходно детаљно изучавање процедура и утврђивање најефикаснијих снага и метода за остваривање постављених циљева (раније испланираних);
- Комбинација активности вербалне пропаганде коришћењем различитих вешто одабраних поступака за потпуну реализацију очекиваних психолошко - пропагандних ефеката;
- Тежња у неким акцијама да се укључе и медији усмерени према јавном мњењу земље која је предмет напада (Коточевски, 2000: 94).

Спојем психолошких операција и савремених медијских технологија за манипулацију људима постижу се одређени психолошки ефекти. Пре свега, страна која води психолошки рат жели да наметне сопствени начин схватања, своју идеологију, политичку моћ и своју силу. Да би се постигли ови ефекти увек се настоји да се ослаби одбрана нападнутих снага изазивањем унутрашњих подела, неповерење, сумња у редовима одбрамбених снага и подстицање унутрашњих непријатељских елемената на извођење герилских операција које би изазивали страх, несигурност и дезорганизацију.

Одавде произилази циљ психолошког рата: да промени ставове, вредности, мишљења и понашање припадника нападнуте стране у своју корист, да се они приморају послушности, да се управља њиховим акцијама, а да често они нису ни свесни тога. Овај циљ се постиже различитим притисцима и манипулацијама. Ове притиске можемо поделити као политичке, економске и војне.

Политички притисци су активности чији је главни циљ усмерен на потпуну или делимичну дискредитацију нападнуте државе, њене владе, руководс-

тва, посебно председника државе и целокупног друштвено-политичког система. То се спроводи означавањем државе као недемократске, ненародне, диктаторске, милитантне, криминалне, мафијашке, која угрожава мир и стабилност ње саме и других држава у региону. Државе које примењују политичке притиске углавном то врше преко својих функционера кроз разне медијске интервјуе, говоре, резолуције политичких организација, дипломатским нотама итд. Они покушавају да пренесу своје ставове и наводне истине у што већем обиму и на тај начин да утичу на јавно мњење државе која је циљ ових акција. Циљ је да се овим активностима изманипулише становништво како би се проблем пренео у међународне разmere и добио на тежини. Успешно изведене активности ових врста врше девалвацију политике непријатеља, ојачавају своје позиције и намећу своју политику већини критичне масе која би даље подржавала наметнуту политику и одбацила политику државног руководства.

Економски притисци имају за циљ да вештачки изазову и потенцирају унутрашње економске кризе које би неминовно изазвале тектонске поремећаје у сфери политичког система земље и унутар целокупног друштва. Тесна повезаност економије и политике је један од главних разлога за коришћење ове врсте притиска. Користи се веома широк спектар активности: економске блокаде, уцене, нелојалне конкуренције на тржишту, енормно задуживање, једнострано и нагло укидање економских уговора итд. У основни, циљ је да се изазове економска криза са наношењем великих губитака националној економији, висок ниво инфлације, недостатак производа, изузетно повећање цена производа које директно утичу на животни стандард становништва и тиме доведе у питање њихову безбедност.

Војни притисци припадају комплексу психолошко-пропагандних активности које се примењују у новије време. Извршење војних притисака манифестује се кроз присуство огромних и упадљивих делова оружаних снага стране земље у непосредној близини државне границе земље против које се предузимају ове врсте специјалне операције, са честим убацивањем специјалних група на територији нападнуте државе и нарушавањем њеног ваздушног простора. Ова врста притисака се често манифестује са различитим вежбама и парадама земље која напада, лажна и истинска мобилизација оружаних снага, организовање различитих методско-показних вежби, распоређивање снага дуж границе нападнуте државе итд. Овим активностима настоји се да у нападнутој држави становништво живи у сталном страху да је у сваком тренутку могућ оружани сукоб или агресија која би угрозила безбедносну ситуацију и територијални интегритет државе. Извођење војних притисака има огроман психолошки и пропагандни ефекат према земљи која је њихов циљ. Са друге старе, ефекат је и напрезање оружаних снага нападнуте државе, како физички, тако и материјално, због трошења великих количина средстава за континуирано праћење и предузимање мера успешног упаривања непријатељског војног притиска.

Психолошке операције су операције које се спроводе двосмерно, према непријатељу и према себи. Психолошке операције које су усмерене према себи су:

- операције усмерене према сопственој јавности - да би пред сопственом јавношћу оправдала предузимање одређене војне операције;

- према сопственим оружаним снагама - да би се подигао морал припадника пре предузимања оружане акције;
- према савезничким снагама – са циљем добијања међународне подршке.

Пример овог обрнутог тока психолошких операција је политика САД која се посебно односила на мисију у Ираку и борби против глобалног тероризма, односно говора председника Обама након извршене ликвидације светског терористичког вође број један Осама бин Ладена о коме је у говору бивши амерички председник Барак Обама дао велико оправдање за целокупну акцију, захвалио се припадницима оружаних снага за њихову пожртвованост, благословио пале војнике у борби против тероризма и похвалио коалиционе partnere који су активно учествовали у овом рату.³

Психолошко оружје – медији и пропаганда

О улози медија у вођењу психолошких операција говори и реченица коју је изговорио председник Сједињених Америчких Држава током операције „Пустињска олуја”, када каже „Ја сам више дознао од CNN-а, него што сам дознао од CIA”.⁴ Медији се користе као сасвим ефикасно „оружје” психолошких операција (недавно прихваћени термин на западу: PSYOPS).

Психолошко оружје је модерно оружје које поседује неколико особености које га разликују од других врста оружја (Villegas, 1970: 20):

- Психолошко оружје је духовно оружје које делује директно на психу, а не на тело непријатеља;
- Психолошко оружје има највећи домет од свих оружја, оно не познаје ни границе ни фронтове;
- Психолошко оружје може деловати без мировања и његово коришћење не захтева прекид;
- Психолошко оружје не убија, већ убеди;
- Психолошко оружје придобија непријатеља и повећава морал својих снага и стога истовремено и осваја и брани;
- Психолошко оружје служи и хладном и топлим рату, тако да се може применити у сваком тренутку;
- Психолошко оружје делује глобално и на властиту моћ и на непријатеље, као и у својој позадини.

Дакле, успех психолошког оружја зависи од његовог утицаја на обликовање и усмеравање јавног мњења, односно да се дугорочним психолошко-пропагандним активностима утиче на свест, размишљање, емоције, морал и понашање становништва са циљем деловања против друштвених односа, промене друштвеног и политичког система државе или уништења целокупног система виталних друштвених вредности.

³ Macon Phillips, *Osama Bin Laden Dead*, Internet, <https://obamawhitehouse.archives.gov/blog/2011/05/02/osama-bin-laden-dead>, 17.10.2017.

⁴ Department Of The Navy, Headquarters United States Marine Corps, *Marine Corps Warfighting Publication (MCWP) 3-33.3*, Marine Corps Public Affairs Washington, D.C., 2000, page 1-2.

Терористичке организације као субјекти, да би остварили своје идеале и циљеве, било да су територијални, верски, промене владајућег система итд., у великој мери користе психолошке ефекте као елемент, односно као оружје, да би привукли пажњу, створили анархију, позвали на заузимање стране и слабљење јавног отпора или стварање послушности и дисциплинованости (Котчевски, 2000: 133). Овим методама терористичке организације стварају страх, а исходи терористичких акција су често веома застрашујуће и са великим бројем жртава.

Терористичке акције су неизбежни део свих терористичких организација и оне се широко користе да би изазвали у људима страх и уклонили њихово право независног размишљања и доношења одлука, да би сломили вољу отпора народа, али у исто време и да би привукли пажњу државних и међународних институција и организација. Као додатни циљ свега наведеног је и регрутовање појединаца, примењивање суве диктатуре у редовима организације и непоколебљива послушност. За постизање ових циљева, терористичке организације често врше јавне ликвидације непослушних појединаца или заробљених особа. Простор деловања тероризма обухвата отмице, уцене, претњу силом у оквиру интензивне психолошко-пропагандне делатности, психофизичко злостављање, саботаже, диверзије, атентате, појединачна и масовна политичка убиства, ређе над стварним и потенцијалним противницима, а чешће над невиним жртвама (Сименуновић, 1989: 132).

Главна сврха је да се утиче и врши психолошки притисак на припаднике терористичких организација и неодређених грађана како би се приморали послушности и бескомпромисности извршавања задатака. Најчешћи облик психолошког оружја за обликовање јавног мњења је употреба пропагандних дејстава, односно пропаганда (Котчевски, 2000: 134-135.).

Психолошко-пропагандна дејства - Под појмом психолошко ратовање људи најчешће помисле на политичко ратовање и пропаганду и по аутоматизму то повежу са медијима као директним актерима који воде овај рат. Реч пропаганда потиче од латинске речи „*propagare*” што у буквалном преводу значи ширење, односно ширење идеја и мисли, покушај деформације истине и њено прихватање од стране ширих маса. Овај термин почео је да се користи од стране католичке цркве 1582. године у Уредби Грегора XIII, у којој се потенцира да је сврха реда (језуита) „пропагирање и одбрана вере и напретка душе у животу и науке христијанске.” Овај термин је почео чешће да се користи са Уредбом (була) у 1662. години, са којом је католичка црква ширила веру.

Модерне психолошко пропагандне делатности су посебан и независан вид специјалног рата. Као посебан вид, ове делатности су саставни део унутрашњих и спољашњих ненаоружаних облика угрожавања националне безбедности. Психолошко-пропагандне делатности представљају злоупотребу темељних активности заснованих на основу достигнућа психологије појединаца и маса и научним достигнућима како би се извршила манипулација људима, друштвом или заједнице са циљем утицаја на јавно мњење, свест, опредељење и понашање људи у земљи где се то примењује.

Вршењем ових активности настоји се да се изазове ефекат на лице које је предмет напада, са пријемом одређених информација сачињених тако да утичу на свест примаоца, како он не би могао остати инфериоран према садржају презентованих података. Остварењем овог циља утиче се на обликовање и усмеравање јавног мњења. Уз помоћ психолошких и пропагандних делатности код људи се ствара конфузно расположење, које вештом манипулацијом може да се даље трансформише у обавештајну снагу уперену против друштвених односа, у смеру промена друштвеног и политичког поретка нападнуте државе, или ка потпуном уништењу виталних вредности државе. Овим делатностима угрожава се сигурност појединца или друштва, искривљењем истине и лажи-ма, систематским обмањивањем своје и међународне јавности.

У радовима разних аутора намећу се следећи приступи у примени психолошког утицаја како би се манипулисало људском свешћу, мислима, веровањима и њиховим активностима (Јуриј и аутори, 2015: 9):

- Психоаналитички орјентисан простор, који користи „подсвест” за циљеве манипулације,
- Хипнотички приступ, који користи транс,
- Приступ уводне хипнозе, који укључује употребу језичких стратегија да би неутралисао отпор према предлогу,
- Приступ неуро лингвистичког програма, који обезбеђује посебно направљен неуро-семантички хипертекст, који садржи најважније речи и фразе намењене особи или групи особа које су део предлога.

Манипулација информацијама постоји на следеће начине:

- Половична или селективна истина,
- Цитирање анонимних извора или власти,
- Вишеструко понављање непоузданих информација,
- Смишљено наглашавање појединих информација,
- Преувеличавање детаља, и
- Етикетирање (Јуриј и аутори, 2015: 10).

Британски научник, Ј. Шер, рекао је: „Акценат је стављен – и требало би – да буде померен са идентификовања претње на идентификовање слабих тачака које могу да се употребе за подривање државе изнутра, уништавање веза унутар власти и уништавање односа између државе и друштва.” Заправо је тражење рањивих објеката у информационој структури оно на чему је изграђена доктрина „меке моћи”. У исто време, брзи развој технологије трансформише основу доктрине „меке моћи” у концепт модерних ратова и ратова будућности, где су питања информационе борбе фокусирана на четири области: морал, психологију, електронику и сајбер (Јуриј и аутори, 2015: 3).

Тако су не присилне методе стране политике у водећим земљама главна парадигма националне безбедности и превасходно су фокусиране на манипулацију појединца, друштва и појединих земаља, као и на њихове информационе и сајбер ресурсе.

Да би се постигао жељени ефекат и пренос пропаганде крајњим корисницима, користе се различити облици радњи које се спроводе коришћењем медија: радио, телевизија, новине, интернет, итд. Најчешћи облици преноса су:

- Радио емисије, један од најбржих облика преноса података (карактеристичан је велики опсег овог медија);
- Телевизијске, документарне емисије, филмови. Телевизија је једна од најефикаснијих форми због визуализације (једна слика једнако 1000 речи);
- Писане поруке, летци, графити, постери, карикатуре;
- Специјални пропагандни тимови (теренски оператери који разним дебатама, говорима, формирањем удружења, невладиних организација и др., директно утичу на јавно мњење).

Наметљива технологија је посебно ефикасна на интернету. Постоје многи разлози који су томе узрок:

- веродостојност ресурса информационе мреже, који је још увек на високом нивоу;
- публика може да буде укључена у информациони систем надајући се да ће решити неке проблеме;
- формирање заједница на друштвеним мрежама које су засноване на емпатији, саосећању (Јуриј и аутори, 2015: 9).

Психолошко-пропагандне активности и утицај медија нису фокусирани само на одређена подручја, њихов опсег је веома широк у целом спектру друштвеног поретка у облику политичких, економских, војних, верских, културних и друштвених притисака итд (Коточевски, 2000: 135).

Медијска анализа показује да је тренд употребе негативних социополитичких информација постао широм распрострањен. То је довело до следећих последица:

- Повећан проток негативних информација, што је довело до добити која је проистекла из изопаченог понашања, не само индивидуалаца већ и читавих друштвених заједница.
- Јачање потенцијала друштвених медија да ефикасно утичу, без изузетка, на друштвене групе или негативне егоистичне циљеве.
- Способност друштвених медија да утичу не само на мишљење људи, већ такође улазе у сферу подсвести, што доводи до тога да индивидуалац постаје зомби.
- Појављују се нове могућности да информација активно интервенише у процесима конфликтног менаџмента и информација постаје средство психолошког рата.
- Стварање информационог оружја и могућност да се информациони рат води као главно средство како би се наставила државна политика (Јуриј и аутори, 2015: 11).

Читав спектар манипулативне технике се користи, како би се сакрила чињеница о информационо-психолошком утицају. Такви приступи су: анонимна власт, свакидашња прича, полуистинито или селективно понашање, претеран број информација, употреба пречица, коментара, придруживање публици, замена теза, замена или поновно писање историје, промена нагласка, комбинација чињеница, лажни прототип итд. (Јуриј и аутори, 2015: 11).

Нажалост, активности извора националних медија, који намерно или неонамерно подржавају активност информација које се преносе на радио фреквенцијама, како би постигли јефтину „сензационалност”, значајно погоршавају ситуацију. Практично, непоуздани и неовлашћени извори имају широку примену. Негативне поруке далеко превазилазе позитивне. Подстиче се стални

притисак, сарказам и подсмивање активностима руководиоца безбедносних снага, што ствара зазор и песимизам у јединицама снага које се боре против тероризма, безбедносним и одбрамбеним секторима.

Обично је у већини случајева употреба ових акција усмерена ка специфичној групи људи који су емотивно лабилни, интелектуално незрели, људи који немају поверења у друштвени поредак, где је најважније утврдити идеалан мотив који би ове категорије људи груписао. Посебно је битно да при спровођењу ових активности, порука која се жели пренети, пре свега би требало да буде веродостојна, јака, конкретна, разумљива и као додатни елемент да иста потиче из познатих и „веродостојних” извора. Најбоље је одабрати људе који су, према перцепцијама и разматрањима, блиски суштини поруке коју извођач жели да пласира. Такође, поред уверљивости поруке, битно је да се истовремено дотакне и емотивна страна људи, односно да се дође до њиховог срца како би се створили услови за лакше управљање вољом и јавним мњењем тих људи.

Због великог ефекта и разорних резултата који се постижу психолошко-пропагандним активностима против националне безбедности, као и против важних, виталних и трајних интереса земље, готово да нема државе или државника, а да нису покушали да се заштите од ових активности, како у садашњости, тако и у прошлости, нпр: Наполеон је рекао: „Јавно мњење је основа моћи. Шта је једна држава ако је изгубила јавно мњење, онда је само једно велико ништа”. Jean-Marie Domenach, француски писац и интелектуалац 20. века је рекао, „Да није било пропаганде, тада се уздрмавања фашизма и комунизма не би могла ни замислити”. Лењин је такође изразио своје мишљење у вези с тим: „Подстрекивање народних маса и пропагандне активности су једине битне ствари.” Хитлер је својом књигом „Мој рат” утицао на осећања и мишљења немачког народа и успео да добије власт. За психолошко-пропагандне активности он је рекао: „уз помоћ пропаганде успели смо да одржимо власт, опет уз њену помоћ моћи ћемо да освојимо свет” (Јуриј и аутори, 2015: 11).

Психолошке-пропаганде у војним операцијама - Кад причамо о психолошко-пропагандним активностима у војним операцијама, у великим, моћним и комплексним војним системима као што су оружане снаге САД, ове операције планирају и организују се преко специјализованог особља, школованог и обученог за вођење оваквих активности. Конкретно, у саставу Специјалне оперативне команде армије САД налази се 4. психолошка оперативна група, јединица падобранског типа са тимовима за психолошку подршку који се придодaju у саставима других јединица на тактичком и оперативном нивоу. Циљне групе ових операција су цивилно становништво у зони утицаја и интереса операције, као и војни персонал непријатеља.

Ове операције планирају се унапред и имају циљ да обухвате и да се усмере према појединцима у цивилном становништву и сваком непријатељском војнику појединачно субјективним деловањем на његову свест, емоције и разум, чиме би се изазвала индивидуална реакција која би довела до групне реакције, односно до масовне хистерије, анархије и дезорганизованости. Паралел-

но овоме, изводе се и информативне операције које би омогућиле оптималну и квалитетну подршку сопствених снага. Начини извођења психолошко-пропагандних дејстава у војним операцијама:

- растурање и дистрибуција пропагандних летака и материјала информативног карактера (израђених на језику који је лако размљив непријатељу или становништву коме су намењени);

- блокада непријатељских цивилних и војних електронских медија и емитовање унапред припремљених наменских програма преко својих медија;

- дистрибуција унапред припремљених копија (фалсификата) дневних штампаних медија непријатеља са наменским садржајем;

- телевизијски спотови, емисије, документарни филмови, наменски израђени са циљем индоктринације цивилног становништва и добијања њихове наклоности, као и медијско-пропагандне активности са циљем подстицаја побуне против непријатеља;

- употреба хуманитарних, медијских и невладиних организација и субјеката који би вршили пропаганду и индоктринацију месног становништва, локалних власти или непријатеља у зони интереса са циљем уношења забуне и опште несигурности, а у интересу циљева операције (Јовановски, 2012: 44-45).

Овакве операције су саставни део историје и данашњих ратова и сукоба. У садашњици оне су незаменљив део сваког сукоба, а често пута су се психолошко-пропагандне активности показале као пресудне у њиховом исходу и остварењу циљева.

Психолошко-пропагандне операције су, један од саставних елемената извођења специјалног рата, као облик испољавања агресије широког спектра субверзивних активности. Државни агресори теже да вођењем специјалног рата на све начине осујете вољу и способност народа да им се супротстави, да његове одбрамбене ресурсе сведу на најнижу лествицу, тако да се сам чин поробљавања спроведе без активирања борбених потенцијала. Субверзивна и психолошка дејства типичан су пример ове врсте активности, која теже потпуном разбијању и деморализацији народа, противничких снага и њихове спремности на борбу и одбрану (Крстић, 2016: 51), изазивањем незадовољства, дестабилизације народних маса, завађањем националних група, стварањем раздора и националне нетрпељивости.

Од давнина, искусна влада и војсковође су настојале да достигну победу над противником тако што су нарушавали руководство њихове војске за време мира и тако покушавали да задобију победу пре одлучне битке.

Превенција психолошко-пропагандних деловања

Психолошке операције као неоружани облик агресије на глобалном плану, имају стратегијски значај, тако да предузимање одговарајућих мера и поступака за развијање отпорности и заштите негативних утицаја психолошких

операција треба схватити као стратегијску категорију заштите информационог простора једне државе. Једна од важних компоненти одбране неке земље је активна психолошка одбрана што представља надлежност и активност посебних стручних тела и органа. У активној психолошкој одбрани, према противнику се укључује целокупни државни систем пропагандног деловања. Њега чине државни и приватни органи, институције и организације, као и обавештајно-безбедносне службе (Миљковић, 2016: 133). Одговор против ових неоружаних облика угрожавања националне безбедности користећи конвенционалне моделе одбране и класичне начине ангажовања органа безбедности једноставно није могућ.

Ефекти ове врсте ратовања, као и мере које се требају предузимати у циљу заштите од ових врста акција и заштите интереса земље и националних интереса су облик специјалног ратовања који је усмерен ка искоришћавању психолошких ефеката у своју корист. Многи научници су радили на овом питању и дали свој допринос у подизању свести становништва и уз подршку научних достигнућа у овој области помогли становништву у остваривању психолошког сазревања и правилног јавног мњења и расуђивања.

Превенција психолошко-пропагандне активности првенствено треба да се састоји од подизање психолошке свести људи, посебно друштвених група које су осетљивије на ову врсту акције. Да би се постигла успешна надоградња психолошке свести и отпорност на пропаганде, значајан утицај имају развој демократског, слободног и здравог друштва чиме би се омогућио развој стабилних, отпорних и психолошко зрелих особа, што би даље директно спречило утицај од стране било какве политичке индоктринације и психолошке пропагандне акције других држава.

Главни предуслов је здраво и квалитетно информисање становништва, стално допуњавање информација са детаљним, истинитим и правовременим елементима. Недостатак информација о појединим догађајима за које се верује да могу да утичу на безбедност, изазива несигурност и потребу појединаца да започну потрагу за одговорима. Ова ситуација може довести појединца да на основу сопственог искуства или путем медија добије информације за које би помислио да су релевантне, а да на крају буде обмањен и да дође до погрешних закључака. Поготово је то опасно за појединце које се налазе на вишим позицијама у друштву и доносе битне одлуке. Због тога људи не смеју бити неинформисани. Сталним информисањем и ажурирањем података новим чињеничним информацијама, требало би стално да се надопуњује тако конфузни мозаик у главама људи, чиме би се одстранио потенцијални ризик од манипулације јавним мњењем (Коточевски, 2000: 135).

У том смислу важну улогу играју и психолошке припреме становништва путем медија у смеру подизања свести о томе, упознавања са проблемима којима се може срести и методама субјеката који користе ове акције за постизање својих циљева. Можемо рећи да скоро у свим ситуацијама, нападнута популација није ни свесна да се на њиховим мишљењима врши неко психолошко-пропагандно деловање.

Зато је потребно правилно информисање становништва, детаљна анализа актуелних непријатељских дејстава, обучавање људи како да се заштите од манипулација јавног мњења, да развију и одрже психолошку стабилност, како да контролишу своје емоције, како се понашати у стресним ситуацијама и смање негативне ефекте стреса, како да препознају дезинформације и како да успешно делују и шире информације у свом окружењу са циљем постизање јединственог и исправног јавног мњења.

У том смислу потребно је да органи система безбедности увећају своје активности, посебно у смеру образовања кадрова, у циљу стварања што веће масе стручно оспособљеног одбрамбеног особља које би могло да ефикасно делују у правцу друштвеног сазревања, те да у сопственим редовима повећају морални статус припадника као један од конститутивних механизма за успешно супротстављање психолошко- пропагандним активностима и очување виталних и трајних националних интереса државе. Државе, нарочито мале и недовољно развијене, често су циљ психолошко-пропагандних деловања са разних страна. У деловању против националних интереса држава неопходно је трајно утемељење и учвршћивање државних интереса - стварање здравог и стабилног економског развоја и психолошки зрелог јавног мњења кроз подстицање образовања и стварање интелектуално зрелог друштва вредног поштовања.

Гаранција безбедности за појединца, социјалне групе, заједнице и нације као целине је могућа само на основу систематских превентивних активности државе и војне контроле које се фокусирају на предвиђању могућих претњи и њиховом правовременом откривању и неутралисању.

За борбу против негативних информација и психолошког утицаја, неопходно је обезбедити заштиту личних података и започети праксу одговорности за клевету. Искуство показује да је особа крива за почињени злочин само ако суд тако одлучи. Тако, негативне информације о лидерима државе и структура одбране, које су дистрибуиране у информационом (сајбер) простору, би требало да буду детаљно прегледане и особе које су криве за њихово дистрибуирање би требало да буду изведене пред суд правде. Ова одлука би требало да се заснива на чињеници да у ратним условима они постају саучесници информационих операција великих размера земље агресора.

Зато је неопходно урадити следеће:

- обезбедити државну контролу над дистрибуцијом непотврђених информација;
- оформити одговорна одељења у структурама одбране како би се спречило ширење информација у информационом (сајбер) простору и обезбедио правовремени одговор;
- осигурати одговорност особа које шире и чувају информације које имају деструктиван утицај, у складу са међународним законодавством и
- спровести организационе активности са власницима веб сервера и мрежа и других сличних техничких могућности који се могу користе у криминалне сврхе.

Закључак

Без обзира колико моћно изгледала психолошко-пропагандна деловања, у одређеним ситуацијама, она нису непобедива и она у својој суштини садрже одређена ограничења. Пре свега, уколико непријатељ не оствари прави војни успех, онда ни психолошко-пропагандне активности не би могле бити успешне. Према бројним истраживањима на ову тему напомиње се да су овакве акције успешне једино ако су у складу са већ постојећим социјалним трендовима за остварење одређених ефеката од таквих акција, иначе успех није могућ.

Познавање циљева, функција и ресурса који се користе за психолошко-пропагандна деловања, успешно помаже да се не подлегне овим акцијама и спречава њихов успех у остваривању крајњег циља. Едукацијом становништва олакшава се процедура решавања ових ситуација и спречава се могућност да се становништво несвесно навуче на ширење гласина и непроверених информација.

Психолошко-пропагандне активности не можемо да класификујемо као дефинитивно негативне или неконвенционалне активности због чињенице да их користи свака од зарађених страна као ефективан начин за слабљење непријатељског морала и стварање повољнијих услова за сопствену одбрану и постизање крајњих политичких и војних циљева, да се из рата изађе као победник. А једна од основних карактеристика психолошко-пропагандних акција је изобличавање и девалвирање непријатељског деловања, односно деловање у правцу непријатељског, сопственог и међународног јавног мњења.

Литература:

1. Jovanovski Vladimir (2012), „Specijalni operaciji i asimetrično vojuvanje – 2”, *Voen magazin „ŠTIT”*, br. 53.
2. Jurij Danik, Serhij Hudz (2015), „Specijalne operacije za razbijanje države i sistema vojne kontrole”, *Vojni institut Korolev Žitomir*, Ukrajina.
3. Kotočevski Mitko (2000), *Nacionalna Bezbednost na Republika Makedonija - 02.del*, Makedonska Civilizacija, Skoplje.
4. Kotočevski Mitko (2000), *Nacionalna Bezbednost na Republika Makedonija - 03.del*, Makedonska Civilizacija, Skoplje.
5. Krstić Marko (2016), „Obaveštajna služba kao faktor primene sile u međunarodnim odnosima”, *Vojno delo*, br. 1.
6. Miljković Đ. Milan (2016), *Posebnost informacionih operacija u radu savremenih obaveštajnih službi*, Fakultet bezbednosti, Beograd.
7. Ranogajec Vera (2000), „Psihološki rat”, *Polemos*, br. 3, Zagreb.
8. Savić Slobodan (2000), *Savremene vojne operacije*, Sektor za školstvo, obuku, naučnu i izdavačku delatnost, Beograd.
9. Simeunović Dragan (1989), *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd.
10. Villegas Diaz (1970), *Psiholoski rat*, Madrid.
11. Cronin Audrey Kurth, Ludes James (2004), *Attacking Terrorism: Elements of a Grand Strategy*, Georgetown University Press.

12. Department Of The NAVY (2000), Headquarters United States Marine Corps, Marine Corps Warfighting Publication (MCWP) 3-33.3, Marine Corps Public Affairs Washington, D.C.
13. Department Of The ARMY (2005), Headquarters Washington DC, FM3-05.30.
14. Rouse Ed, *Psychological operations/Warfare*, Internet, <http://www.psywarrior.com/psyhist.html>, 17.10.2017.
15. Phillips Macon, *Osama Bin Laden Dead*, Internet, <https://obamawhitehouse.archives.gov/blog/2011/05/02/osama-bin-laden-dead>, 17.10.2017.

PSYCHOLOGICAL PROPAGANDA AS A SOURCE OF TREAT TO THE SYSTEM OF THE NATIONAL SECURITY AND DEFENSE

Summary: Psychological operations have their roots pulled from the very beginning of the mankind. These kind of special operations get their importance in recent history with the Cold war. Especially in this period was one of the most powerful operations practiced. With my work I tried to give a review of psychological operations with particular emphasis on propaganda and psychological effects, effects and measures of protection against psychological and propaganda activities. Psychological and propaganda activities as one of the most used forms of psychological operations, they often represent a special kind of action and attacked entities generally are not even aware that they are object of attack.

Key words: psychological propaganda, special warfare, media operations, manipulation of the people, public opinion

ТАЊА МИЛОШЕВИЋ*

Војна академија

Београд

РАДОИЦА ТОЧИЛОВАЦ**

Министарство одбране

Београд

УДК 323.28:342.7

Прегледни рад

Примљен: 13.12.2018

Одобрен: 15.01.2019

Страна: 93-106

ДЕЦА ВОЈНИЦИ: СЛУЧАЈ „ИСЛАМСКЕ ДРЖАВЕ”

Сажетак: Главни циљ овог рада јесте анализа феномена који се јавља у историји човечанства још од првих ратова – феномена деце војника, а за оквир овог рада узета је терористичка творевина која представља најпознатију и најубитачнију терористичку организацију 21. века – „Исламску државу“. Кроз рад ће се читаоцу представити и јасније објаснити термин „дете војник“, а затим ће се, кроз примере регрутације и употребе деце у оквиру „Исламске државе“ представити начини регрутације, као и мотиви деце која добровољно приступају овој терористичкој организацији. Методом анализе документаца који приказују животе деце војника у оквиру „Исламске државе“, као и сведочења хуманитарних радника, научника, новинара, и саме деце војника, аутори ће направити класификацију деце војника по функцији које они заузимају у оквиру саме организације, а затим и класификацију по начину уласка у свет тероризма.

Кључне речи: деца војници, Сирија, Ирак, „Исламска држава“, регрутација, тероризам, људска права, права детета, хуманитарно право

Увод

У нашем језику је популарна изрека да „на млађима свет остаје“. Међутим, када говоримо о „деци војницима“, можда је најбоље присетити се чувене реченице Нелсона Манделе да се „не може приказати искренији увид у душу човечанства од начина на који оно третира своју децу“.

Према подацима Савета за иностране послове (ен. Council on Foreign Relations), у свету се тренутно одвија 25 оружана сукоба, при чему је пет сукоба дефинисано као „критични сукоби“.¹ У сваком од ових сукоба, свакога дана, страдају невине жртве, цивили, међу којима је велики број деце.

* tanja.z.milosevic@gmail.com

** tocilovac1977@gmail.com

¹ Council on Foreign Relations. (updated September 21, 2018). Global Conflict Tracker. <https://www.cfr.org/interactives/global-conflict-tracker#!/global-conflict-tracker>; Приступљено: 21.09.2018.

Деца могу бити жртве рата на много начина. Пре свега, први губитак у животу сваког детета које се налази у зони оружаног сукоба јесте њихова невиност, детињство и право на одрастање у здравој средини. У најблажем облику, свако дете које је осведочио оружаном сукобу, не само данас, већ током целе историје човечанства, изгубило је члана породице, или лично присуствовало неким (или свим!) грозотама које рат са собом доноси. Породице бивају приморане да напусте свој дом, било да би пронашли уточиште тик иза борбених линија, или још даље – на другом континенту, о чему сведочи дугогодишњи прилив миграната са Блиског истока, али и са севера Африке, који је и наша држава остела на својој кожи. Нека деца ће постати избеглице, нека ће постати сирочад. А нека од њих, она којима судбина подели најгоре карте, постаће – деца војници.

У свести сваког здраворазумног човека је симтагма „дете војник“ у потпуности контрадикторна, јер оно морално у нама захтева да оне најневиније заштитимо од свих недаћа које савремени свет садржи у себи. Ипак, она се толико усталила у модерној политичкој теорији да је и сама постала термин.

Иако термин „дете војник“, или „деца војници“ сам по себи садржи две кључне речи: „дете“ и „војник“, требало би у овом тренутку нагласити да је зарад проглашења одређеног детета „дететом војником“ потребно да дата особа задовољи први услов – да је у питању дете, док се реч „војник“ у овом случају односи на шири појам – учесника или припадника одређене оружане снаге или оружане групе, без обзира да ли то дете заправо у својим рукама носи оружје или не. Париска повеља о заштити деце од незаконитог регрутовања и коришћења од стране оружаних снага или наоружаних група (ен. *The Paris Principles and Guidelines on Children Associated with Armed Forces or Armed Groups*) из 2007. пружа следећу дефиницију термина „дете војник“: „дете повезано са оружаном снагом или оружаном групом се односи на било коју особу испод 18 година старости које је, или је било, регрутовано или коришћено од стране оружане снаге или оружане групе у било ком облику, укључујући, али не ограничавајући се само на њих, децу, дечаке и девојчице, коришћене као борце, куваре, носаче, шпијуне, или децу коришћену у сексуалне сврхе“². Стога, јасно је да је ова дефиниција, коју користе и Уједињене нације, врло промишљено оформљена, како ниједна жртва рата не би била изостављена. Иако не узима свако дете ратник активно учешће у рату, они, нажалост, постају сведоци страшних догађаја у оквиру ратне зоне, а неки од њих, иако не држе у рукама пушку и не циљају на непријатеља, и сами постају оружје. Широм света је у последњих пар година примећен пораст учешћа деце у самоубилачким терористичким нападима, а организације које се тренутно најчешће одлучују на оваква дела јесу Боко Харам у Нигерији и „Исламска држава“ у Сирији и Ираку.

² UNICEF. (2007). *The Paris Principles: Principles and Guidelines on Children Associated with Armed Forces or Armed Groups*. <https://www.unicef.org/emerg/files/ParisPrinciples310107English.pdf>; Приступљено: 21.09.2018.

Деца војници у свету

Према извештају организације Child Soldiers International³, у периоду од 2016. године до данас, деца војници учествовали су у најмање 18 оружаних сукоба широм света, док најмање 46 земаља још увек регрутује децу млађу од 18 година у своје војне редове. Такође, према наводима ове организације, 2017. године је више од 240 милиона деце било на неки начин укључено у ратна збивања, било као посматрачи и сведоци разарања својих земаља, било као активни учесници рата.

Сваке године, генерални секретар Уједињених нација објављује Извештај о деци и оружаним сукобима⁴, а извештај за 2018. годину, који обједињује податке прикупљене током претходних дванаест месеци, такође садржи и „листу срама“ (ен. The List of Shame), у којем су наведене оружане групе које међу својим редовима имају и децу војнике. Ове године, на листи нашле су се оружане снаге следећих седам држава: Авганистан, Мијанмар, Сомалија, Јужни Судан, Судан, Сирија и Јемен. Поред тога, још 56 невладиних оружаних група користи децу као војнике, међу којима су најистакнутије: Исламска држава, Боко Харам у Нигерији и, између осталих, ал-Шабаб у Сомалији.

Такође, у овом извештају се наводи и податак да зараћене стране у чак четрнаест земаља данас регрутују и користе децу у борбама, међу којима су, поред претходно наведених, и Централноафричка Република, Колумбија, Демократска Република Конго, Ирак, Мали, Нигерија и Филипини.

Међутим, за потребе овог рада, прикупљени и анализирани подаци односиће се искључиво на случајеве коришћења деце у оружаним сукобима на територији и од стране „Исламске државе“, као и на методе регрутације и мотиве деце која су, у одређеним случајевима, одлучила да се прикључе „Исламској држави“.

„Исламска држава“

Оно што је некада у свести човечанства била Ал Каида, данас је – „Исламска држава“. Иако је „Исламска држава“ настала пре свега као огранак Ал Каиде у Ираку 2004. године, под вођством Јорданца Абу Мусаба ал Заркавија, може се рећи да она постаје „озбиљан играч“ на шаховској табли тероризма тек под вођством Абу Ејуба ал Масрија, под којим ова терористичка организација 2006. године постаје позната под именом „Исламска држава у Ираку“. Међутим, тек од доласка Абу Бекра ал Багдадија⁵ можемо говорити о „Ислам-

³ Више о томе видети на: <https://www.child-soldiers.org/>; Приступљено: 21.09.2018

⁴ Извештај о деци и оружаним сукобима за 2018. годину доступан је на следећој адреси: https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/a_72_865_s_2018_465.pdf Приступљено: 21.09.2018

⁵ Сва тројица познатих вођа Исламске државе – ал Заркави, ал Масри и ал Багдади указују на припадност, то јест, националност носилаца имена. Ал Заркави потиче из града Заркаа, ал Масри

ској држави у Ираку и Сирији“, или „Исламској држави“, која и дан-данас представља озбиљну претњу не само по безбедност Блиског истока, већ и по безбедност читавог света. Данас се ова оружана група сматра најбогатијом терористичком организацијом света, те је покораване овог „гиганта тероризма“ један врло тежак и захтеван задатак. У лову на „Исламску државу“ данас учествују многе државе, међу којима су најактивније Сједињене Америчке Државе, Француска, Велика Британија, Русија, као и неколико арапских земаља.

Иако се у последње време јављају вести и подаци да је „Исламска држава“ ослабљена, а да ће ускоро бити и поражена, те да је ова организација изгубила велики део своје територије у Ираку и да је у мају 2018. године ухапшено пет најважнијих вођа „Исламске државе“ у Сирији и Турској, чињеница је да ће борба против ове организације трајати још дуги низ година.⁶

Како наводи новинар *Гласа Америке* (ен. Voice of America), „након четири године бомбардовања, елиминације главних вођа ИД, као и других покушаја САД и коалиције, још увек има између 28,600 и 31,600 бораца ИД у Ираку и Сирији“ (Seldin, 2018). Међу овим борцима налазе се и деца војници, иако се њима тренутно не може знати тачан број. Према подацима из 2016. године, аналитичари су установили да је око 1500 деце у том тренутку било у борбеним редовима „Исламске државе“, док је у датом тренутку било око 31,000 трудница на територији ИД (Kuntz, 2016). Како наводе Бенотмен и Малик (Benotman and Malik, 2015:8), бар педесеторо деце са британским пасошем тренутно борави на територији контролисаној од стране ове терористичке организације. Поред тога, према подацима из 2017. године, најмање осамдесеторо деце са „холандском везом“ живело је на територији „Исламске државе“, а половина деце било је мушког пола. Већина ове деце је у „Исламску државу“ пристигло у пратњи једног родитеља, док су други рођени овде, из бракова припадника „Исламске државе“ и холандских држављана. Мање од двадесет процената холандске деце има девет или више година, те су, узевши у обзир њихово старосно доба, највероватније прошли војну обуку ове терористичке организације. Уз то, тридесет процената чине деца од 4 до 8 година старости, док деца млађа од три године чине 50 процената „холандске деце“ у „Исламској држави“. (NCTV, AIVD, 2017:6). Из свега приложеног, јасно је да је број деце у „Исламској држави“ велик, а оно што ми знамо представља само мали део целокупне слике. Постоји могућност да је велики број деце остало незапажен, те заједно са старијим борцима они равноправно делају на ратиштима широм територије контролисане од стране „Исламске државе“.

Узевши у обзир да је будућност сваке државе њена омладина, чињеница је да је ова терористичка организација – самопрокламована „држава“ – у потпуности пригрлила овај мото и почела да ради на својој будућности. Баш због

потиче из Египта (Маџр (مصر) је арапски назив за државу Египат), док ал Багдади вероватно долази из Багдада. Сви надмци су формирани нисбом, то јест, извођењем придева из именица (топонима).

⁶ Више о детаљном историјату Исламске државе видети на следећем линку: <https://www.history.com/topics/21st-century/isis>; Приступљено: 24.09.2018.

начина образовања нових бораца, као и велике количине деце која ће бити рођена на територији којом влада „Исламска држава“, јасно је да, кад год један борац буде убијен, подмладак ће заузети његово место на борбеној линији. Стога проучавање начина регрутације, образовања и индоктринације младих бораца „Исламске државе“ представља кључни задатак у борби против ове терористичке творевине.

Деца војници „Исламске државе“

Према Извештају о деци и оружаним сукобима за 2018. годину (General Assembly Security Council, 2018), који је објавио генерални секретар Уједињених нација, ова организација забележила је 523 случаја регрутације деце у оружаним сукобима у Ираку, од којих је 109 случајева (101 дечак, 8 девојчица) званично и потврђено. Од тога, 59 деце, укључујући и осам девојчица, регрутовано је од стране „Исламске државе“. У овим случајевима, дечаци су коришћени као бомбаша самоубице и борци, у логистици, као и приликом производње експлозивних направа, док су девојчице коришћене као супруге за борце „Исламске државе“. Поред тога, током 2017. године, најмање 1,036 деце (1,024 дечака и 12 девојчица) задржано је у притворним центрима за малолетнике због сумње да су у контакту са припадницима „Исламске државе“. Узевши у обзир да улога деце војника у рату може варирати од физичког ратовања до помагања бораца, а у случају женске деце и ради пружања сексуалног задовољења борцима, битно је напоменути да је, према овом извештају, шест девојчица од 16 и 17 година присиљено да се удају за припаднике „Исламске државе“ у Хавији, док је једна седамнаестогодишња девојчица сексуално злостављана од стране припадника „Исламске државе“, да би касније била присиљена да учествује у производњи бомби. Уз то, Уједињене нације су потврдиле постојање 32 случаја отмице деце од стране припадника „Исламске државе“ на територији Ирака, при чему 22 случаја датирају из претходних година.

Узевши у обзир да је „Исламска држава“ такође присутна и на територији Сирије, генерални секретар Уједињених нација напоменуо је у свом извештају да је ситуација у овој држави видно погоршана, те да је у односу на претходну, 2016. годину, примећен пораст од 13% када говоримо о регрутацији и коришћењу деце у оружаним сукобима. На територији Сирије пријављен је и потврђен чак 961 случај (872 дечака и 89 девојчица). Деведесет процената деце је учествовало у самом ратовању (861 особа), док је 26 процената (254) било млађе од 15 година. Уз то, примећен је и тренд појаве страних држављана међу децом војницима, при чему је потврђено 36 оваквих случајева. Такође је важно напоменути да је забележен случај детета војника које има само четири године, што је алармантан податак. На територији Сирије, утврђено је 24 случаја силовања и других видова сексуалног насиља, који је већим делом вршено над девојчицама, док је у току протекле године киднаповано укупно 57 деце.

Стога, када се бројке зброје, јасно је да је на територији „Исламске државе“ у току протекле године регрутовано 1484 детета, док је над бар тридесе-

торо извршен неки вид сексуалног насиља, мада је сигурно да је овај број надалеко већи, а да је бар 89 деце киднаповано директно од стране припадника „Исламске државе“.

Регрутација малолетних бораца

Постоји неколико начина на које се једно дете може регрутовати и постати дете војник. Пре свега, иако је законом забрањено да малолетна лица постану чланови било које војске, многе државе, међу којима је и Република Србија, пружају средњошколско, као и високошколско образовање будућих војних кадрова, при чему се сама држава обавезује да малолетна лица неће укључивати у оружане сукобе. Међутим, за разлику од Републике Србије, држава у стању рата лако може искористити ову погодност и своје (будуће) професионалне војнике прикључити у борачке снаге.

Ипак, узевши у обзир да је тема овог рада регрутација малолетника у правојне формације, главни акценат ће бити на присилном регрутовању, као и на такозваном „добровољном“ прикључивању оружаним снагама.

У најчешћим случајевима, деца су присилно регрутована и приморана да се прикључе оружаној групи. „Децу чекају испред школа, отимају их на пијацима или просто скупљају са улица. У неким случајевима, село или одређени крај мора предати одређени број деце. Деца и њихове породице су под таквим притиском да одбијање не представља опцију. Одбијање учешћа у илегалним оружаним групама значи смрт“ (Vree, 2007:14). Дакле, присилно регрутовање се у највећем броју случајева заснива на киднаповању, али и на застрашивању деце и/или њихових породица.

С друге стране, позната је чињеница да одређени број деце војника заправо у службу дате оружане групе ступа „добровољно“, иако је очигледно да дете просто нема довољно јасно поимање самог рата, те свакако нема представу у шта се упушта. Према извештају Женевског центра за демократску контролу оружаних снага из 2006. године, најчешћи разлози из којих ће једно дете одлучити да постане дете војник су следећи: политичка и безбедносна ситуација (ратно стање, страна окупација, тортура од стране власти, итд); социоекономско стање породице (сиромаштво, незапосленост, необразованост, насиље у породици, изабљивање, сексуално злостављање, итд); потреба за заштитом (губитак породице или породичног дома, дискриминација, узнемиравање и малтретирање детета или чланова породице); културолошки феномен (на пример, у одређеним земљама, становништво је усвојило културу ратовања и поседовања оружја, те прикључивање оружаним групама може представљати врло позитиван чин; пример такве земље је Колумбија.); идеолошка и/или религијска уверења (ово је најчешћи случај када говоримо о припадницима „Исламске државе“, било деце, било одраслих), и тако даље⁷. У одређеним

⁷ Више о разлозима за добровољно приступање оружаним групама видети у: Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces. (2006). Child Soldiers. Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces.

случајевима, додатно охрабрење деци представља чињеница да чланови њихових породица већ припадају датим оружаним групама, те приче о доброј заради, забави, и високом положају служе као добар подстрек за млади ум.

Припрема војника од малих ногу

Оно што „Исламску државу“ као регрутера деце за потребе ратовања чини другачијом од осталих терористичких организација јесте чињеница да она својим најмлађим члановима пружа свеобухватно „терористичко“ образовање. Узевши у обзир да је „Исламска држава“ експанзионистички ширила своју територију великом брзином, било је очигледно да ће она велику пажњу посветити и образовном систему који ће формирати за потребе становништва који живи на њеној територији, те да ће оформити образовне установе са посебним курикулумом, специјално дизајнираним за оспособљавање будућих генерација бораца „Исламске државе“. Како примећује Лечић (Лечић, 2017:12), „[п]о освајању територије и увођењу своје управе, ИД интензивно предузима мере на верском образовању, или боље рећи, верско-политичкој индоктринацији локалног становништва путем јавних проповеди. На тај начин постепено се, кроз својеврсну верску едукацију, врши и потпуна регрутација нових бораца у редовима војске халифата“.

Као што је већ напоменуто, многе паравојне формације и терористичке организације широм света користе децу као војнике, а „Исламска држава“ свакако не заостаје на овом пољу. Од успона „Исламске државе“, небројено пута су медији приказивали слике „младунаца Исламске државе“ (ен. Cubs of the Islamic State)⁸, будућих војника ове терористичке организације. Између осталог, у камповима за обуку деца „Исламске државе“ уче како да рукују оружјем, али и како да обезглаве човека, док ће неки од њих завршити као бомбаша самоубице.⁹ Није познат тачан број кампова за „производњу“ младих убица ове терористичке организације, али се верује да је у једном тренутку постојало бар пет оваквих кампова – један у центру Мосула, затим један у предграђу овог града, као и камп у предграђу Дамаска који носи име оснивача Исламске државе – „Камп Заркавијевих младунаца“, те један камп у близини Алепа и још један у Ал Букамалу, на истоку Сирије (Omar, Vinograd, Balkiz, 2014).

Полазници ових курсева у већини случајева немају избора – најчешће су у питању деца која као пратња својих очева долазе у безизлазну ситуацију, те беспоговорно усвајају ставове чланова својих породица. Штавише, сваки страни ратник у обавези је да пријави своје дете (или децу) и пошаље га (их) на обуку (Almohammad, 2017).

⁸ Ово омладинско крило Исламске државе добило је име по угледу на баатистичке „младунце лавова“ Садама Хусеина (ар. أشبال صدام), јединице основане 1998. године, у којој су учествовала деца од 10 до 15 година старости. Више о Садамовим младунцима видети овде: <http://www.sowi.uni-mannheim.de/militias-public/data/pgag/431/evidence/>; Приступљено: 25.09.2018

⁹ Више о томе видети у: <https://www.nbcnews.com/storyline/isis-uncovered/isis-trains-child-soldiers-camps-cubs-islamic-state-n241821>; Приступљено: 24.09.2018.

Обука будућих бораца у највећем броју случајева почиње дубоком индоктринацијом и „испирањем мозга” деце, која се своди на проучавање ше-ријата и учење куранских ајета напамет. Након тога следи „милитаризација”. Сам процес обуке будућег војника не траје више од две недеље, до месец дана, а „дипломци” ове школе првобитно учествују у рату као саборци старијих бораца, да би касније, ако преживе, били довољно обучени да самостално ратују. „Генерација ратника” која похађа курс може обухватати 40 до 60 полазника, при чему, након завршетка школовања једне генерације, следећа генерација заузима њено место (Omar, Vinograd, Balkiz, 2014). С друге стране, сведочења два дечака која су успела да побегну из „Исламске државе” указују на чињеницу да млађа, слабија деца чешће завршавају у камповима који се баве верском индоктринацијом, док старији одмах почињу са војним курсом, који су ова два брата (15 и 16 година старости) језидске припадности похађала заједно са око 200 друге деце. Према њиховим наводима, „школовање” младих бораца састојало се из обуке у руковању калашњиковом, постављању импровизованих експлозивних направа, као и детонацији експлозивног појаса приликом самоубилачких бомбашких напада (Kuntz, 2016). У овом тренутку је прикладно указати на чињеницу да деловање „Исламске државе” на овом пољу, то јест, узимање језидске деце и деце друге верске припадности под своје окриље умногоме подсећа на *данак у крви* који је практиковало Османско царство у нашем региону.

Након повлачења ове терористичке организације из Мосула, у једном сиротишту које је она користила као камп за образовање младих бораца, пронађени су уџбеници коришћени за индоктринацију деце. Уџбеници су били прилагођени животу у оквиру „Исламске државе”, при чему је уџбеник назван „English for the Islamic State” садржао речи које би припаднику „Исламске државе” биле најкорисније: „army” (ср. војска), „bullet” (ср. метак), „sniper” (ср. снајпер), „gun” (ср. пиштољ), „martyr” (ср. мученик), „weapons” (ср. оружје), „exile” (ср. егзил), и тако даље. Поред тога, уџбеници за проучавање математике у највећим случајевима користе ситуације са којима се полазници курса могу сусрести у ратној зони, како би усвајање градива, али и прилагођавање на рат, протекло у најбољем могућем реду (Kalin, 2017).

Узевши у обзир да се према међународном хуманитарном праву регрутација појединаца млађих од 15 година, чак и у неборачним улогама, сматра ратним злочином, „Исламска држава”, кроз организацију образовних установа, покушава да оправда укључивање деце у ратовање. Ипак, на ратишту се могу видети и деца од 15 година, али и они млађи од 15. Поред тога, деца која су присилно регрутована у борбене редове „Исламске државе” су, након избављења, осведочила да су током ратовања служили и као „донатори крви” приликом лечења старијих бораца, што очигледно представља још једну улогу младе деце у ратовима. (Omar, Vingrad, Balkiz, 2014).

Улога деце у рату

Када говоримо о улози деце у оружаним групама, подела се може извршити на два начина. Према улози коју деца врше у оквиру саме оружане групе,

деца се најопштије могу поделити на борце и неборце. Улога бораца је у потпуности јасна: они равноправно са пунолетним припадницима оружане групе учествују у борби, било носећи пушку, или као бомбаши самоубице. У овом тренутку, интересантно је напоменути да и деца која се често користе за потпомагање бораца, а не у директној борби, често завршавају као бомбаши самоубице. Како наводе Мазурана и МекКеј (Mazurana, McKay; 2001:35), у одређеним земљама „девојчице млађе од 10 година су често одабране да буду бомбаши самоубице због свог ситног стаса и свог пола – ко би посумњао да девојчица носи бомбу испод хаљине? Експлозивни се такође постављају и око струка старијих девојчица, чинећи да делују као да су трудне, те се претпоставља да оне тако одвлаче пажњу на путу приликом бомбашких мисија“. Даље, у својству небораца, деца могу извршавати најразноврсније задатке – они су кувари, носачи, чувари, шпијуни, а међу девојчицама најчешћа улога је – супруга, или сексуални роб (Vree, 2007). Узевши у обзир да у свести просечног човека дете не може представљати претњу, деца представљају најбоље изворе информација, јер ће старији често пред њима изражавати своја мишљења, при чему им неће пасти на памет да би њихове речи дете некемо могло да пренесе. Када говоримо о „Исламској држави“, деца војници могу бити третирани и као неки вид „проповедника“, јер они својом дечијом маштом представљају живот у халифату на лепши начин, при чему њихове приче могу имати регрутни карактер и привући још деце у окриље „Исламске државе“. Поред тога, ова организација је позната по ширењу пропагандног материјала и пуштања промотивних видео снимака у етар који садрже приказе деце ратника, тако да је улога деце као промотера ове терористичке организације врло јасна.

С друге стране, поставља се питање: зашто би неко регрутовао малолетна лица? Постоји неколико одговора на ово питање. Пре свега, оно што се највише истиче као особина деце ратника јесте то да сам приказ детета у ратној зони изазива моралну дилему: да ли је оправдано убити дете у рату, па чак и када то дете држи оружје у рукама? За већину професионалних војника, али и уопштено, за сваког моралног човека, убити дете представља ситуацију у којој не би желели да се нађу.

С друге стране, дете које држи оружје у рукама ће се лакше одлучити да оконча нечији живот, јер је том понашању подучено, или просто окончавање туђег живота не схвата као потпуно уништење свог противника. Ваха (Vaha, 2011) у свом раду наводи следеће сведочење америчког војника који је служио у Ираку: „Ако неко може пуцати на мало дете и нема проблем са тим, та особа има неки проблем. Наравно, ја сам имао проблем са тим. Али, након што су на мене пуцали цео дан, више није битно да ли сте војник или дете... Урадио сам оно што сам морао да урадим“. Из овог сведочења се може закључити да, након дугог периода ратовања, граница између детета и војника почиње да бледи, па наоружани појединац постаје само – оружје које прети да опали. С друге стране, након дугог ратовања, дете више неће исказивати страх – једноставно ће запуцати на свог противника, без размишљања о последицама.

Поред тога, са напретком технологије наоружања, ношење оружја у рукама више не представља потешкоћу чак ни малом детету. Ипак, историја нас

учи да ни пре напретка технологије и конструисања лакше носивог оружја деца нису била поштеђена. Најбољи пример из српске историје јесте Момчило Гаврић¹⁰, најмлађи савезнички војник за време Првог светског рата, који је пушку у руке узео у својој осмој години живота. Пушка коју је Гаврић носио у рату била је скраћене цеви како би ово дете војник могло њоме да барата. Међутим, за таквим прерадама оружја данас нема потребе, јер данас једна полуаутоматска пушка просечно тежи између 2 килограма и 700 грама до око 4 килограма, док просечан пиштољ тежи од килограм и 300 грама до 2 килограма и 250 грама.¹¹

Трећи разлог за регрутовање деце у борбене редове јесте чињеница да су деца сугестибилна, те их је лако контролисати и утицати на њихово размишљање. Дете, посебно у млађим годинама, може се упоредити са пластелином – уз довољно притиска, можете га обликовати како год пожелите! А деца су пластелин који може попустити из страха, из поноса што негде припада, из љубави према свом родитељу. Примера ради, документарца агенције Vice News о „Исламској држави“ из 2014. године¹² приказује борца Абдулаха Белгијанца (ен. Abdullah al-Belgian) у пратњи свог видно младог сина (по процени аутора, дете има око 7 година), који одговара на питања свог оца о „Исламској држави“, при чему говори да би желео да постане цихадиста, те да је неопходно убијати кефире¹³. Јасно је да су ставови ове деце научени, те приказују ставове њихових родитеља. Уз то, јасно је да ће дете, посебно оно које долази из лоше средине (лоша ситуација у породици, сиромаштво, насиље у породици, итд) лакше прихватити наредбе својих надређених, у жељи да се докаже и да припада некој групи.

¹⁰ Више о животу Момчила Гаврића видети на:

<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:451827-Momcilo-Gavric---najmladij-vojniki-Prvog-svetskog-rata>; Приступљено: 24.09.2018

¹¹ Одређени модели пиштоља су врло лагани за ношење, као што су полуаутоматски пиштољ Глок 17 (ен. Glock 17), који тежи нешто више од пола килограма, и Смит & Весон револвер модел 642 (ен. Smith & Wesson model 642 Revolver), који тежи 430 грама. Према званичном извештају организације Conflict Armament Research Ltd., која је пратила наоружање „Исламске државе“ у периоду од 2014. до 2017. године, најчешће коришћено оружје међу борцима јесу полуаутоматске пушке калибра 7,62×39 mm, које у просеку могу тежити до четири килограма, што представља тежину коју дете врло лако може држати у рукама, уз помоћ ремена. Поред овог оружја, у „Исламској држави“ се користе у борби и следећи типови наоружања, мада у мањем броју случаја: митраљеви калибра 7.62 x 54R mm, затим митраљеви калибра 7.62 x 39 mm, РПГ-7 ручни бацач ракета калибра 40 mm, као и карабини калибра 5.56 x 45 mm. Узевши у обзир да, као што је већ наведено, „Исламска држава“ има велики број деце војника у својим редовима, чињеница да је и оружје које она сама у оквиру ратовања користи лаке носивости потврђује чињеницу да сама деца војници „Исламске државе“ врло лако бивају укључена у борбене редове.

¹² Документарца је доступан на следећој адреси:

<https://www.youtube.com/watch?v=AUjHb4C7b94>; Приступљено: 24.09.2018.

¹³ У самом документарцу, помиње се реч „kuffār“ (ар. كفار) са значењем „неверници“, „отпадници од вере“. Поред овог случаја, познат је и случај Халеда Шаруфа, који је на друштвеним мрежама објавио фотографију свог седмогодишњег сина са одсеченом главом сиријског војника. Више о овом случају видети на следећем линку:

<https://www.dailyleague.com.au/news/nsw/the-photo-that-will-shock-the-world-jihadist-khaled-sharroufs-son-7-holds-severed-head/news-story/ea5201d8e7f6fac960022548f51e3b4f>; приступљено: 24.09.2018.

Како већина добровољних бораца сваке оружане групе приступа датој јединици и из материјалних разлога, важно је у овом тренутку напоменути да деца немају исте жеље и исте потребе као и одрасли војници, те је јасно да дете као војник представља „јефтинију радну снагу“. Велики број деце ће прихватити да се боре за мало хране и припадност групи, док ће старији војници ипак имати представу о потенцијалним финансијским повластицама које доноси припадност одређеној оружаној групи, као што је, на пример, „Исламска држава“.

Још један разлог за регрутовање деце у оружане групе јесте – сексуално експлоатисање, мада је овај разлог регрутације својственији девојчицама, посебно у „Исламској држави“, узевши у обзир да се у исламу предвиђају озбиљне казне за хомосексуалност. Може се рећи да су жене унутар „Исламске државе“ постале валута, узевши у обзир да се оне на територији ове терористичке организације могу мењати за оружје, или било шта што је „власнику“ дате жене потребно у датом тренутку.¹⁴ Поред тога, као што је већ напоменуто, жене се користе и за „производњу“ нових потенцијалних бораца, узевши у обзир да је политика „Исламске државе“ таква да охрабрује рађање што више деце.

Закључак

Као што је напоменуо бивши председник Сједињених Америчких Држава Џон Ф. Кенеди, „деца су живе поруке које шаљемо у време које ми нећемо доживети“. „Исламска држава“ чини баш то – кроз децу шаље поруке пре свега садашњим гледаоцима, али и будућности. Владајући врх „Исламске државе“ је посветио пуну пажњу формирању младих бораца који ће, након што њих не буде било, наставити борбу ове терористичке организације. На хиљаде деце данас учествује у раду ове терористичке организације, било на наговор чланова својих породица, пре свега очева, било као жртве киднаповања. Поједини приступају овој оружаној групи и наизглед добровољно, јер, не можемо причати о намерама и жељама једног детета које није довољно дорасло да схвати савремени свет. Ипак, деце је све више, а пуно је и деце која ће у „Исламској држави“ бити и рођена.

„Исламска држава“ свету шаље поруке мржње, а главни носиоци порука неретко су деца, усликана како држе одсечене главе својих непријатеља, како увежбавају руковање оружјем, или како рецитују куранске ајете са пуно жара. Уједно, може се рећи да „Исламска држава“ шаље и поруку будућем свету, јер, ови „младунци Исламске државе“ ће одрасти, и они који преживе страхоте и опасности ратовања, постаће најватреније вође будуће „Исламске државе“.

Чак и када једнога дана ова терористичка организација буде побеђена у потпуности, чињеница је да ће иза ње остати велики број деце, коју ће свет

¹⁴ Више о третману жена унутар Исламске државе видети у:

<https://www.newsdeeply.com/syria/articles/2017/09/15/in-syrias-war-economy-women-have-become-a-form-of-currency>; Приступљено: 24.09.2018.

сматрати невиним жртвама рата. Неки од њих ће то и бити, а неки ће, уз помоћ рехабилитационих центара и озбиљне помоћи психолога, постати нормални чланови друштва.

Ипак, за неке је можда већ касно. Чињеница је де неко ко навикне на рат, ко одраста у окриљу једне такве организације као што је „Исламска држава“, можда неће моћи да се уклопи у обичан, конвенционалан живот. Неки од њих ће постати пси рата, а конфликта је широм света пуно. Као што је небројено пута напоменуо Амин Малуф, мржња се учи – нико од нас није рођен са мржњом у срцу. Осим деце „Исламске државе“. Чини се да чак и у утробама њихових мајки они почињу да усвајају доктрину „Исламске државе“, те прве кораке не праве придржавајући се за столове и столице, већ за пушке и бомбе. Такође се чини и да ће неко ко је „рођен са пушком“ пушку носити целог свог живота. Колико год он кратак или дуг био.

Стога, феномен детета војника је можда и најкомплекснији феномен не само за проучавање, већ и за третирање, јер, човечанство дете види као нешто невино. Међутим, „младунци Исламске државе“ постаће лавови. Како стари „Исламска држава“, стариће и они, и узимаће места својих старијих сабораца на ратишту. Међународној заједници остаје само да пронађе начин да најмлађе борце избави – на време, а да се образовање старије деце војника пресеке у корену, или бар док не постане касно.

Литература:

1. Almohammad, Assad. (2017). *ISIS Child Soldiers in Syria: The Structural and Predatory Recruitment, Enlistment, Pre-Training Indoctrination, Training, and Deployment*. ICCT Research Paper.
2. Benotman, N., Malik, N. (2015). *The Children of Islamic State*. Quilliam, London, the Great Britain.
3. Conflict Armament Research Ltd. (2017). *Weapons of the Islamic State: A three-year investigation in Iraq and Syria*. Published online by Conflict Armament Research.
4. Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces. (2006). *Child Soldiers*. Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces.
5. Lečić, Boriša. (2017). *Islamska država – od utopije do krvave distopije*. Kultura polisa br. 33, godina XIV, str. 9-24.
6. Mazurana, D., McKay, S. (2001). 'Child Soldiers: What about the girls?' *Bulletin of the Atomic Scientists*. Vol. 57, No. 5, pp. 30-35.
7. NCTV, AIVD. (2017). *The Children of ISIS: The indoctrination of minors in ISIS-held territory*. National Coordinator for Security and Counterterrorism, General Intelligence and Security Service. The Hague.
8. Vaha, E. M. (2011). *Child Soldiers and Killing in Self-Defence: Challenging the 'Moral View' on Killing in War*. Journal of Military Ethics: Vol. 10, No. 1, pp. 36-51
9. Vree, Suzannah. (2007). *Child Soldiers: The Shadows of their Existence*. Wres Ubags and War Child Netherlands.

Електронски извори:

1. <https://www.child-soldiers.org/>; Pristupljeno: 21.09.2018.
2. Carey, S., Mitchell, N. (2013). *Pro-Government Militias: Documentation for Saddam's Lion Cubs*. <http://www.sowi.uni-mannheim.de/militias-public/data/pgag/431/evidence/>; Pristupljeno: 22.09.2018
3. Carrié, S., Zayat, R., Masi, A. (2017). *Syria's Women: Policies and Perspectives*. In *Syria's War Economy, Women Have Become a Form of Currency*. <https://www.newsdeeply.com/syria/articles/2017/09/15/in-syrias-war-economy-women-have-become-a-form-of-currency>; Pristupljeno: 22.09.2018
4. Council on Foreign Relations. (updated September 21, 2018). Global Conflict Tracker. <https://www.cfr.org/interactives/global-conflict-tracker#!/global-conflict-tracker>; Pristupljeno: 21.09.2018.
5. Fraser, K. (2014). The photo that will shock the world: jihadist Khaled Sharrouf's son, 7, holds severed head. <https://www.dailytelegraph.com.au/news/nsw/the-photo-that-will-shock-the-world-jihadist-khaled-sharroufs-son-7-holds-severed-head/news-story/ea5201d8e7f6fac960022548f51e3b4f>; Pristupljeno: 23.09.2018.
6. General Assembly Security Council, United Nations. (2018). *Promotion and protection of the rights of children - Children and armed conflict. Report of the Secretary-General*. United Nations. Dostupno na: https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/a_72_865_s_2018_465.pdf; Pristupljeno: 21.09.2018.
7. History.com Editors. (2018). ISIS. <https://www.history.com/topics/21st-century/isis>; Pristupljeno: 17.09.2018
8. Kalin, Stephen. (2017). *In Mosul orphanage, Islamic state groomed child soldiers*. Reuters. <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-iraq-children/in-mosul-orphanage-islamic-state-groomed-child-soldiers-idUSKBN15W0OU>; Pristupljeno: 24.09.2018.
9. Kuntz, Katrin. (2016). *Islamic State's Child Soldiers: First Come the Sweets, Then the Beheadings*. Spiegel Online. <http://www.spiegel.de/international/world/islamic-state-how-the-is-trains-child-soldiers-a-1103941.html>; Pristupljeno: 24.09.2018
10. Omar, A. Ch., Vinograd, C., Balkiz, G. (2014). *ISIS Trains Child Soldiers at Camps for 'Cubs of the Islamic State'*. NBC News. <https://www.nbcnews.com/storyline/isis-uncovered/isis-trains-child-soldiers-camps-cubs-islamic-state-n241821>; Pristupljeno: 24.09.2018
11. Seldin, Jeff. (2018). *Far From Dead: Tens of Thousands of IS Fighters Linger in Iraq, Syria*. Voice of America. <https://www.voanews.com/a/far-from-dead-tens-of-thousands-of-is-fighters-linger-in-iraq-syria/4527452.html>; Pristupljeno: 24.09.2018.
12. Subašić, B. (2013). Momčilo Gavrić – najmlađi vojnik Prvog svetskog rata. <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:451827-Momcilo-Gavric---najmladji-vojn timer-Prvog-svetskog-rata>; Pristupljeno: 17.09.2018
13. Top Gun Orlando (n.d.) <http://topgunorlando.com/guns/>; Pristupljeno: 17.09.2018
13. UNICEF. (2007). *The Paris Principles: Principles and Guidelines on Children Associated with Armed Forces or Armed Groups*. <https://www.unicef.org/emerg/files/ParisPrinciples310107English.pdf>; Pristupljeno: 21.09.2018.
14. Vice News. (2014). (published on YouTube.com) <https://www.youtube.com/watch?v=AUjHb4C7b94>; Pristupljeno: 21.09.2018.

CHILD SOLDIERS: CASE OF THE „ISLAMIC STATE”

Summary: The main purpose of this paper is the analysis of this phenomenon that has been occurring in the history of humanity since the earliest of all wars – the phenomenon of child soldiers. The authors decided to set the main frame of this paper within the terrorist creation that represents the most famous and most deadly terrorist organization of the 21st century – the „Islamic State”. The introductory part of this paper serves the goal of presenting and clarifying the meaning of the term „child soldiers”, and then, through examples of regrutation methods and use of children within the „Islamic State”, the authors will present different types of regrutation of children, as well as the motives of the children that voluntarily enlist to serve this terrorist organization. With the use of methods of analysis of documentaries depicting the lives of children within the „Islamic State”, as well as through confessions of humanitarian workers, scientists, journalists, and the child soldiers themselves, authors will create a classification of child soldiers regarding their role in the organization, followed by a classification regarding the manner of enlisting to serve in the world of terrorism.

Key words: child soldiers, Syria, Iraq, the Islamic State, regrutation, terrorism, human rights, rights of children, humanitarian law

МИЛОВАН ТРБОЈЕВИЋ*

Академија за националну безбедност
Београд

УДК 351.78:341.1

Прегледни рад
Примљен: 05.02.2019
Одобрен: 28.02.2019
Страна: 107-125

ОРГАНИЗАЦИЈА И НАДЛЕЖНОСТИ ОБАВЕШТАЈНО– БЕЗБЕДНОСНОГ СИСТЕМА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Сажетак: Обавештајно-безбедносни системи су данас један од најважнијих елемената система националне безбедности савремених држава, а разлог томе је јачање разних глобалних безбедносних претњи, које угрожавају како националну, тако и међународну безбедност. Ово условљава перманентно реформисање обавештајно-безбедносних система у смислу делокруга и праваца рада, али и организационе структуре. На тај начин државе, прилагођавајући обавештајно безбедносне капацитете актуелном времену, једино могу парирати савременим безбедносним претњама.

Имајући то у виду, предмет овог рада је истраживање и критичка анализа настанка, историјски развој, организација и делокруг рада обавештајно-безбедносног система Босне и Херцеговине. Наиме, угрожавање безбедности ове државе или било ког њеног ентитета, имало би велике негативне рефлексије на безбедност Западног балкана, али и шире, што потврђују историјска дешавања на овом простору.

Кључне речи: обавештајно-безбедносни систем, ентитет, федерација, министарство унутрашњих послова, закон

Увод

Политичке промене и увођење вишепартијског система у Босни и Херцеговини (БиХ), једној од република у саставу тадашње Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ), започете су доношењем уставних амандмана 1989. године. Тиме је омогућено формирање политичких партија, а годину дана касније и одржавање вишестраначких избора¹. На основу изборних резултата формирани су органи власти на свим нивоима у БиХ.

* trbojevicmilovan1@gmail.com

*trbojevicmilovan1@gmail.com

¹ Први вишестраначки избори за органе власти на свим нивоима у БиХ одржани су 18.11.1990. године.

Референдум о независности БиХ² је један од догађаја који ће имати пресудну улогу за даљњи развој политичких односа у БиХ. Наиме, то је био увод у четворогодишњи грађански рат на том простору, који је окончан Дејтонским мировним споразумом³, који обухвата више докумената међу којима је Анекс 4: Устав БиХ. У том документу БиХ је дефинисана као самостална и суверена држава састављена из два ентитета: Републике Српске (РС) и Федерације БиХ (ФБиХ)⁴. Држава БиХ има следеће заједничке институције: Председништво, Савет министара, Парламентарну скупштину, Централну банку и Уставни суд. У надлежности ентитета су законодавна, извршна и судска власт, с тим да у ФБиХ постоји и кантонални ниво власти.⁵ Неколико година после Дејтонског мировног споразума, формиран је Брчко дистрикт, подручје са посебним статусом у оквиру БиХ, који има висок степен аутономије.

Аналогно уставном уређењу и административно-територијалној подели државе формиран је обавештајно-безбедносни систем у БиХ. Наиме, Дејтонским мировним споразумом обавештајно-безбедносни систем у БиХ остао је у надлежности ентитета. Међутим, под снажним притиском међународне заједнице и Високог представника у БиХ у периоду од 2002. до 2004. године донета је одговарајућа законска регулатива на основу које су основане нове обавештајно-безбедносне установе на нивоу државе БиХ, а поједине обавештајно-безбедносне установе РС и ФБиХ, су интегрисане. Наиме, 2002. године је усвојен Закон⁶ на основу кога је основана Агенција за информације и заштиту БиХ. Потом су 2004. године донети: Закон о полицијским службеницима БиХ⁷, Закон о Државној граничној служби⁸ и Закон о Обавештајно-сигурносној агенцији БиХ⁹, којим су обједињене Обавештајно сигурносна служба ФБиХ и Обавештајно безбедносна служба РС и формирана Обавештајно-сигурносна агенција БиХ-ОСА.

Делокруг рада Министарства унутрашњих послова РС регулисан је Законом о унутрашњим пословима¹⁰, а унутрашњи послови из надлежности ФБиХ уређени су Законом о унутрашњим пословима ФБиХ¹¹, док је рад полици-

² Референдум је одржан 29. фебруара и 1. марта 1992. На референдуму је гласало 63,6 % становника, од којих се 99,7 % изјаснило за независност. Велика већина Срба је бојкотовала референдум, те је излазност била 63,7% грађана СР БиХ, од чега је 92,7% гласало за независност. Тадашњи законски услов за валидност резултата референдума је био да на референдум изађе више од две трећине грађана (више од 66%), те да исти број афирмативно гласа. Обзиром да овај услов није испуњен, политички представници Срба су референдум прогласили неважећим. Скупштина није никад прогласила независност.

³ Конференција је трајала од 1. до 21. новембра 1995. године у америчкој војној бази Рајт Петерсон у Дејтону, а Споразум је званично потписан у Паризу 14. децембра.

⁴ Члан 1. тачка 3. Устава БиХ.

⁵ Федерација БиХ је подељена на десет кантона.

⁶ Службени гласник БиХ, број 15/02

⁷ Службени гласник БиХ, број 27/04.

⁸ Службени гласник БиХ, број 50/04.

⁹ Службени гласник БиХ, број 12/04.

¹⁰ Службени гласник РС, број 39/04.

¹¹ Службене новине Федерације БиХ број 19/03.

је Брчко дистрикта дефинисан Законом о полицији Брчко дистрикта БиХ.¹² Законом о одбрани БиХ¹³ регулисан је рад обавештајно- безбедносних органа у Оружаним снагама и Министарству одбране. Дакле, наведени Закони дефинишу рад обавештајно-безбедносног система Босне и Херцеговине

Историјски развој и организација обавештајно-безбедносног система

Након одржаних вишестраначких избора 1990. године у БиХ и победе три националне странке¹⁴ преузимају кључне полуге власти, а постепено и обавештајно-безбедносни систем који је деловао на нивоу СР БиХ. Наиме, после сецесије БиХ и избијања ратних сукоба у марту 1992. године на том простору настала су два паралелна обавештајно безбедносна система. Под бошњачком контролом са радом је наставио део МУП-а СР БиХ, док су се унутар новоформиране Армије БиХ¹⁵ развили први војни обавештајно-безбедносни органи. На другој страни, односно делу територије СР БиХ на којој је основана Српска Република БиХ¹⁶ егзистирао је други део МУП-а СР БиХ, Војска Српске Републике БиХ¹⁷ у којој су такође основани обавештајни и безбедносни органи. Бивша Служба државне безбедности (СДБ) МУП-а СР БиХ подељена је по истом принципу као и БиХ. Тако је простору под бошњачком влашћу наставила да функционише СДБ у коме су остали да раде бошњачки и хрватски кадрови, а у Српској Републици БиХ основана је Служба националне безбедности (СНБ)¹⁸, која ће 1993 године променити име у Ресор државне безбедности (РДБ)¹⁹. Надаље, након војног сукоба Бошњака и Хрвата 1993. године основана је Хрватска Република Херцег- Босна (ХР Х-Б)²⁰, која је након тога формирала посебан обавештајно-безбедносни систем. Тако су на територији БиХ у једном периоду егзистирала три паралелна обавештајно безбедносна система.

Обавештајно- безбедносни систем Републике БиХ у периоду од 1992. до 1996. године чинили су: Савет за националну безбедност; МУП у оквиру кога

¹² Службени гласник Брчко дистрикта број 2/00.

¹³ Службени гласник БиХ, број 88/05.

¹⁴ Српска демократска странка, Странка демократске акције и Хрватска демократска заједница

¹⁵ Основана 15.04.1992. године од дела јединица Територијалне одбране СР БиХ и паравојних добровољачких група.

¹⁶ Проглашена је 09.01.1992. године, а 12.08.1992. године променила име у Република Српска.

¹⁷ Основана је 12.05.1992. године одлуком Скупштине Српске Републике БиХ, а 01.01.2006. године ушла у састав Оружаних снага БиХ.

¹⁸ Законом о унутрашњим пословима, који је донет 28.02.1992. године, уређено је да у оквиру МУП-а Српске Републике БиХ делују две службе: Служба јавне безбедности и Служба националне безбедности.

¹⁹ Законом о изменама и допунама Закона о унутрашњим пословима, који је донет 30.12.1993. године, уређено је да у оквиру МУП-а Републике Српске делују: Ресор јавне безбедности и Ресор државне безбедности.

²⁰ Хрватска заједница Херцег Босна-политичка, културна и територијална целина Хрвата у БиХ, основана 18.11.1991. године прогласила је државу 28.08.1993. године и променила име у Хрватска Република Херцег-Босна.

су деловале: Служба јавне безбедности и Служба државне безбедности; Кон-траобавештајна служба Армије БиХ и Обавештајно одељење Министарства иностраних послова (Савић, Делић, Бајагић 2002:502).

На простору Хрватске заједнице Херцег-Босне, од пролећа 1993. године егзистирао је самостални обавештајно-безбедносни систем кога су чиниле: Служба националне сигурности (СНС), наследница СДБ која је деловала на простору под контролом Хрватског већа одбране (ХВО) и Сигурносно информативна служба (СИС), чији су основни задаци били контраобавештајна заштита ХВО и обавештајно деловање према оружаним снагама Армија: БиХ и РС. Након Дејтонског мировног споразума СИС је променила име у Сигурносно обавештајна служба, али надлежности нису мењане.

Вашингтонским споразумом од 18.03.1994. године предвиђено је да се од територије ХР Х-Б и територије Републике БиХ под контролом Армије БиХ формира Федерација БиХ, што је касније и имплементирано, међутим на том простору су и даље функционисала два одвојена обавештајно-безбедносна система: Републике БиХ и ХР Х-Б.

У другом ентитету Српској Републици БиХ, односно РС, почетком ратних сукоба развио се аутономни обавештајно безбедносни систем. Након подела по националној основи МУП-а РС БиХ, основано је Министарство унутрашњих послова Српске Републике БиХ²¹, што је представљало нуклеус обавештајно-безбедносног система Српске Републике, Од тада па до половине 1998. године обавештајно безбедносни систем су сачињавале следеће установе: Врховни савет одбране, Обавештајна управа Генералштаба Војске Српске Републике, СНБ (од 1993. године РДБ) у оквиру МУП-а (Бајагић 2008:397). Законом о Обавештајно безбедносној служби Републике Српске²², 1998. године РДБ је реорганизован у нову обавештајно безбедносну установу под именом Обавештајно безбедносна служба (ОБС). Ова Служба је претстављала аутономни државни орган задужен за реализацију обавештајних и контраобавештајних послова у Републици Српској.

Дејтонски мировни споразуми предвидео је постојање обавештајно-безбедносне системе Ф БиХ и РС, међутим у пракси су наставила да функционишу, као и до тада, сва три неовисна обавештајно-безбедносна система, изузев што је парцијално реорганизован обавештајно безбедносни систем у ФБиХ. Наиме, у јануару 1996. године укинута СДБ и основана нова аутономна обавештајно-безбедносна служба под именом Агенција за истраживање и документацију (АИД). Поред АИД-а основана је и Војна обавештајно-сигурносна служба ФБиХ.²³ Оваква структура обавештајно безбедносних система остала је непромењена све до 2002. године када је донет Закон о обавештајно сигурносној служби Федерације БиХ²⁴ којим су АИД и СНС интегрисане у нову обавештајно безбедносну установу под именом Обавештајно сигурносна служба ФБиХ (ОСС).

²¹ Почело са радом 01.04.1992. године са седиштем у Српском Сарајеву.

²² Службени гласник Републике Српске, број 21/98.

²³ Службене новине Федерације БиХ број 15/96.

²⁴ Службене новине Федерације БиХ број 2/02.

Структура оваког обавештајно-безбедносног система у БиХ егзистирала је до 2002. године када је отпочела реформа истог. Од тада до 2004. године донето је више Закона који су дефинисали организацију и надлежности обавештајно-безбедносног система у БиХ на државном нивоу.

Обавештајно-безбедносни систем Босне и Херцеговине

Организациона структура обавештајно-безбедносног система БиХ успостављена је складу са уставним уређењем и административно-територијалном поделом државе. Наиме, на нивоу БиХ устројено је Министарство безбедности које у свом саставу има више независних установа које обављају безбедносне послове. Поред тога, на нивоу БиХ аутономно делују и следеће обавештајно-безбедносне установе: Обавештајно сигурносна агенција, Агенција за идентификацију докумената, евиденције и размену података и обавештајно-безбедносни органи у Оружаним снагама и Министарству одбране БиХ.

У складу са Уставом БиХ полицијски послови су у надлежности ентитета²⁵, а према Статуту Брчко дистрикта ови послови су надлежности Дистрикта²⁶. Дакле, на нивоу ентитета формирана су Министарства унутрашњих послова, с тим да је министарство у РС надлежно за све полицијске послове који нису пренети у надлежност Министарство безбедности БиХ, док највећи део послова у ФБиХ обављају Кантони.²⁷ Брчко дистрикт има сопствену полицију која је надлежна искључиво за територију Дистрикта.

Министарство безбедности Босне и Херцеговине

Министарство безбедности егзистира у саставу Савета министара БиХ и надлежно је за: заштиту међународних граница, унутрашњих граничних прелаза и регулисање саобраћаја на граничним прелизима БиХ; спречавање и откривање учинилаца кривичних дела тероризма, трговине дрогом, фалсификовања домаће и стране валуте и трговине људима и других кривичних дела са међународним или међуентитетским елементом; међународну сарадњу у свим областима из надлежности министарства; заштиту лица и објеката; прикупљање и коришћење података од значаја за безбедност БиХ; организацију и усаглашавање активности ентитетских министарстава унутрашњих послова и Брчко дистрикта БиХ у остваривању безбедносних задатака у интересу БиХ; провођење међународних обавеза и сарадњу у провођењу цивилне заштите, координисање деловања ентитетских служби цивилне заштите у БиХ и усклађивање њихових планова за случај природне или друге несреће које захватају територију БиХ и доношење програма и планова заштите и спасавања и уређује процедуре везано за кретање и боравак странаца у БиХ²⁸.

²⁵ Члан III, тачка 2ц и 3а Устава Босне и Херцеговине, <http://www.cebh.ba/04.01.2019>.

²⁶ Члан 8. тачка 1к Статута Брчко дистрикта, Службени гласник Брчко дистрикта број 1/00, 17/08, 39/09 и 2/10.

²⁷ Члан III/4 Устава Федерације БиХ, Службене новине БиХ број 01/94,13/97,16/02, 22/02, 52/02,18/03,63/03, 9/04, 20/04, 33/04,71/05, 72/05 и 88/08.

²⁸ Члан 14 Закона о министарствима и другим органима управе Босне и Херцеговине, Службени гласник БиХ, бр. 5/03.

У надлежности Министарства безбедности Босне и Херцеговине су следеће полицијско– безбедносне организације: (1) Гранична полиција Босне и Херцеговине; (2) Агенција за истраге и заштиту Босне и Херцеговине; (3) Служба за послове са странцима; (4) Дирекција за координацију полицијских тела Босне и Херцеговине; (5) Агенција за полицијску подршку Босне и Херцеговине; (6) Агенција за форензичка испитивања и вештачења Босне и Херцеговине и (7) Агенција за школовање и стручно усавршавање кадрова.

Организациона структура Министарства безбедности БиХ дефинисана је кроз секторе и то: Сектор за заштиту и сасавање; Сектор за правне, кадровске, опште и финансијско-материјалне послове; Сектор за међународну сарадњу и европске интеграције; Сектор за имиграције; Сектор за азил; Сектор за борбу против тероризма, организованог криминала и злоупотребе наркотика; Сектор за информатику и телекомуникационе системе; Сектор за заштиту тајних података; Сектор за општу и граничну безбедност, те Инспекторат. Сваки сектор у свом саставу има неколико одсека²⁹.

Гранична полиција Босне и Херцеговине

Гранична полиција БиХ (ГП БиХ) основана је на основу Закона о државној граничној служби БиХ³⁰, који је 2000. године донео Високи представник ОХР-а³¹ у БиХ. Процес преузимања послова надзора и контроле преласка државне границе, од ентитетских и кантоналних МУП-ова текао је, споро и уз доста потешкоћа, све до краја 2002. године.

У октобру месецу 2004. године донет је нови Закон о државној граничној служби³², у коме је ова Служба дефинисана као управна организација у саставу Министарства безбедности БиХ, са оперативном самосталношћу, основана ради обављања полицијских послова везаних за надзор и контролу преласка државне границе БиХ³³. Изменом овог Закона који је ступио на снагу 18.04.2007. године Државна гранична служба БиХ преименована је у Граничну полицију БиХ³⁴.

ГП БиХ у оквиру своје надлежности врши: спровођење одредби Закона о граничној контроли³⁵, те Закона о кретању и боравку странаца и азилу³⁶; спречавање, откривање и истраживање дела која су прописана кривичним законима у БиХ, када су та дела усмерена против безбедности државне границе, односно када се ради о делима злоупотребе путних исправа и обавези поседовања визе, те одредаба о кретању и боравку странаца и азилу, као и у случају када се ради о кривичним делима која обухватају превоз робе преко државне

²⁹ <http://www.msb.gov.ba/05.01.2019>.

³⁰ Службене новине Федерације БиХ број 3/00.

³¹ Office of the High Representative (OHR)-ад хос међународна институција одговорна за спровођење цивилних аспеката Дејтонског мировног споразума у БиХ.

³² Службени гласник БиХ број 50/04.

³³ Исто, члан 2.

³⁴ Службени гласник БиХ број 27/07.

³⁵ Службени гласник БиХ, бр. 53/09 и 54/10.

³⁶ Службени гласник БиХ, бр. 36/08.

границе чији промет није допуштен; спречавање, откривање и истраживање других кривичних дела на захтев надлежних органа; пружање полицијске подршке у склопу Министарства безбедности у спровођењу Закона о кретању и боравку странаца и азилу и других важећих прописа из ове области; предузимање мера заштите ваздушног цивилног саобраћаја и безбедности просторија међународних аеродрома у БиХ; обезбеђује своје организационе јединице од опасности и друге послове прописане Законом³⁷.

ГП БиХ врши послове из своје надлежности на читавој територији БиХ. Ово овлашћење односи се на послове надзора и контроле преласка државне границе, али у зони од 10 км од државне границе. Изван ове зоне, Гранична полиција може деловати само ако послове из своје надлежности спроводе на возовима, летелицама и пловним објектима³⁸.

На челу ГП БиХ налази се директор, који има заменика и једног помоћника директора (за организацију и операције). Директора и заменика директора именује и разрешава Савет министара БиХ, на мандат од четири године, уз могућност ризбора. ГП БиХ у свом сатаву има главну канцеларију у Сарајеву и шест теренских канцеларија. У центри се налазе следеће организационе јединице: Кабинет директора, Управа за операције, Управа за администрацију, Канцеларија за професионалне стандарде и унутрашњу контролу, Канцеларија за стратешко планирање и европске интеграције, Централна истражна канцеларија, Канцеларија за обуку и усавршавање и Канцеларија за интерну ревизију³⁹.

Државна агенција за истраге и заштиту Босне и Херцеговине

Високи представник за БиХ, 2002. године, донео је Закон⁴⁰ на основу кога је основана Агенција за информације и заштиту. Агенција је по делокругу рада и методологији имала карактер обавештајно-безбедносне установе. У њеној надлежности било је прикупљање и обрада података од интереса за спровођење међународних и кривичног закона БиХ, као и заштита високих функционера, дипломатско конзуларних представника, објеката и институција БиХ, као и дипломатских мисија. Није имала полицијска овлашћења.

Усвајањем Закона о државној агенцији за истраге и заштиту⁴¹, 2004. године, Агенција за информације и заштиту трансформисана је у Државну агенцију за истраге и заштиту Босне и Херцеговине- СИПА⁴², добила је полицијска овлашћења и постала је прва полицијска установа надлежна за читав простор БиХ. Овим Законом СИПА је дефинисана као управна организација Министарства безбедности БиХ, са оперативном самосталношћу, чије су надлежности: спречавање, откривање и истрага кривичних дела из надлежности Суда

³⁷ Члан 7. Закона о граничној полицији.

³⁸ Исто, члан 8.

³⁹ <http://www.granpol.gov.ba/05.01.2019>.

⁴⁰ Закон о Агенцији за информације и заштиту, Службени гласник БиХ, број 15/02.

⁴¹ Службени гласник БиХ, број 27/04.

⁴² SIPA – State Investigation and Protection Agency – Државна агенција за истраге и заштиту.

БиХ, а посебно организованог криминала, тероризма, ратних злочина, трговине људима и финансијског криминала. Поред тога, надлежна је за физичку и техничку заштиту лица и објеката, заштиту угрожених сведока, као и других послова и задатака дефинисаних овим Законом.⁴³ Доношењем Закона о изменама и допунама Закона о државној агенцији за истраге и заштиту БиХ, послови и задаци заштите личности и објеката прешли су у надлежност Дирекције за координацију полицијских тела БиХ⁴⁴.

На челу СИПА налази се директор, који има заменика. Именује их Савет министара БиХ на предлог министра безбедности, на мандат од четири године, уз могућност реизбора.⁴⁵

СИПА је организована на унитарном принципу, тако да је супрематија у одлучивању додељена центру (Кунић 2006:77). Централа је у Источном Сарајеву, а регионалне канцеларије смештене су у Бањалуци, Мостару, Сарајеву и Тузли. Унутрашња организациона структура Агенције у централи је успостављена на следећи начин: Кабинет директора; Криминалистичко–истражно одељење; Финансијско–обавештајно одељење; Центар за истраживање ратних злочина; Одељење за заштиту сведока; Одељење за обезбеђење личности и објеката; Одељење за унутрашњу контролу; Јединица за специјалну подршку; Служба за оперативну подршку; Служба за администрацију и унутрашњу подршку, и Служба за материјално–финансијске послове.⁴⁶

Служба за послове са странцима

Законом о служби за послове са странцима⁴⁷, 2005. године, основана је Служба за послове са странцима. Она је управна организација у саставу Министарства безбедности БиХ, с оперативном самосталношћу за вођење административно–управних и инспекцијских послова прописаних Законом о кретању и боравку странаца и азилу.⁴⁸

У надлежности ове Службе између осталих су следећи послови: управни послови везани за кретање и боравак странаца у БиХ прописани Законом о кретању и боравку странаца и азилу (издавање потврда о боравку странаца, поништавање визе и др.); решавање о управним стварима по захтевима (отказ привременог или сталног боравка, протеривање странца из земље и др.); вођење предмета и евиденција прописаних Законом о кретању и боравку странаца и азилу; инспекцијски послови над спровођењем Закона о кретању и боравку странаца и азилу; обрада података и вођење евиденција у складу са Законом о кретању и боравку странаца и азилу; покретање поступака ради потраживања средстава утрошених за враћање странаца и други послови прописани законима

⁴³ Члан 3 Закона о државној агенцији за истраге и заштиту, Службени гласник БиХ, број 50/04.

⁴⁴ Службени гласник БиХ, број 49/09.

⁴⁵ Члан 7 Закона о изменама и допунама Закона о државној агенцији за истраге и заштиту, Службени гласник БиХ, број 49/09.

⁴⁶ <http://www.sipa.gov.ba/06.01.2019>.

⁴⁷ Службени гласник БиХ, број 54/05.

⁴⁸ Члан 2 Закона о служби за послове са странцима, Службени гласник БиХ, бр. 54/05 и 36/08.

Службом руководи директор, који има заменика и помоћника задуженог за унутрашњу контролу. Сву тројицу, именује Савет министара БиХ.

Служба се састоји од организационих јединица у седишту и изван седишта Службе. Централну Службу, поред директора, заменика директора и помоћника директора, чине и основне организационе јединице: Кабинет директора, Канцеларија за стратешко планирање, анализу и статистику и Канцеларија за унутрашњу контролу, те три Сектора: за оперативну подршку, за администрацију и за реадмисију, прихват и смештај. Поред централе Службе, постоје и теренски центри који обављају: инспекцијски надзор над спровођењем законских одредаба које регулишу питања кретања, боравка и запошљавања странаца и административно–управне послове прописане Законом, а лоцирани су у: Сарајеву, Бањалуци, Мостару, Бихаћу, Тузли, Требињу, Зеници, Бијељини, Брчком, Источном Сарајеву, Добоју, Травнику, Горажду, Орашју, Ливну и Љубушком⁴⁹.

Дирекција за координацију полицијских тела Босне и Херцеговине

Дирекција за координацију полицијских тела је управна организација са оперативном самосталношћу у саставу Министарства безбедности БиХ и има следеће надлежности: комуникација, сарадња и координација између полицијских тела БиХ; комуникација, сарадња и координација између полицијских тела БиХ; комуникација и сарадња са одговарајућим страним и међународним органима; комуникација, сарадња и координација између полицијских тела БиХ и одговарајућих органа у БиХ са одговарајућим страним и међународним органима; стандардизација рада у вези са полицијским питањима у БиХ; дневно обједињавање безбедносних информација значајних за БиХ, и праћење безбедносног стања и обавештавање надлежних полицијских и других тела БиХ; организовање и спровођење физичке и техничке заштите лица и објеката органа БиХ и дипломатско–конзуларних органа; прикупљање, праћење, анализирање и коришћење података значајних за безбедност БиХ; спровођење међународних уговора о полицијској сарадњи.⁵⁰

Дирекцијом руководи директор, који има два заменика. Директор и заменици не могу бити из истог конститутивног народа. Сву тројицу, именује Савет министара БиХ.

У организационом смислу Дирекцију сачињавају: Кабинет директора; Канцеларија за професионалне стандарде; Сектор за координацију и сарадњу; Сектор за међународну оперативну сарадњу; Сектор за обезбеђење ВИП особа и објеката; Сектор за стратешку анализу, процене и планирање и ИТ подршку; Сектор за људске ресурсе, правне, материјално–финансијске послове и Писарница.⁵¹

Сва полицијска тела БиХ, те одговарајући органи у Босни и Херцеговини, имају обавезу сарадње са Дирекцијом, те да јој, на њен захтев, пруже по-

⁴⁹ <http://sps.gov.ba/organizacija/06.01.2019>.

⁵⁰ Члан 6 Закона о Дирекцији за координацију полицијских тела и о агенцијама за подршку полицијској структури БиХ, Службени гласник БиХ, бр. 36/08.

⁵¹ <http://www.dkpt.ba/10.01.2019>.

моћ у обављању послова из њене надлежности, у складу са законом и другим прописима. Такође, Дирекција је дужна да сарађује и пружа помоћ свим полицијским телима БиХ, те другим надлежним органима на њихов захтев⁵².

Дакле, Дирекција за координацију полицијских тела представља везу између полицијских субјеката ентитета, полиције Брчко дистрикта и полицијских субјеката на државном нивоу, те координирајуће тело за све полицијске структуре у БиХ.

Агенција за полицијску подршку Босне и Херцеговине

Агенција за полицијску подршку је управна организација у саставу Министарства безбедности БиХ, надлежна за стручну, техничку и логистичку подршку полицијским телима БиХ, конкретно за: вођење централне евиденције података запослених у полицијским телима БиХ; обједињавање података о потребним кадровима у полицијским телима БиХ; припремање анализа, извештаја и прегледа из надлежности Агенције за полицијску подршку, за потребе других органа; пружање стручне помоћи полицијским телима БиХ у вези са споровима који се воде код надлежних судова и других органа; спровођење интерне контроле трошења буџетских средстава; вођење законом прописане финансијске и материјалне евиденције; предлагање Савету министара, уз сагласност са полицијским телима, одговарајућих аката којима се утврђује стандардизована опрема за полицијска тела БиХ; обављање и спровођење процедуре набавки за потребе Агенције и учествовање у изради апликативних и системских програма за различите базе података и одржавање база података.⁵³

На челу Агенције је директор, који има заменика, а обојицу именује Савет министара БиХ, на мандат од четири године, уз могућност реизбора.

Анализом правног положаја и надлежности, уочавамо да Агенција за полицијску подршку обавља тежишно-нормативну делатност, као и послове евиденције, аналитике и логистике, те да је њена основна делатност, пружање стручне помоћи полицијским телима БиХ.

Агенција за форензичка испитивања и вештачења Босне и Херцеговине

Агенција за форензичка испитивања и вештачења основана је 2008. године доношењем Закона о Дирекцији за координацију полицијских тела и о агенцијама за подршку полицијској структури БиХ⁵⁴. Надлежна је за обављање стручних послова форензичких испитивања и вештачења за потребе полицијских тела БиХ и других надлежних органа. Прецизније, Агенција има следеће надлежности: балистичка и механоскопска вештачења; хемијска и токсиколошка испитивања; дактилоскопска вештачења; графолошка вештачења; биоло-

⁵² Члан 6 Закона о Дирекцији за координацију полицијских тела и о агенцијама за подршку полицијској структури БиХ, Службени гласник БиХ, бр. 36/08.

⁵³ Исто, члан 24.

⁵⁴ Службени гласник БиХ број 36/08.

шка испитивања; биохемијска испитивања; анализа ДНК; специјалистичке обуке; вођење евиденције, статистика и база података; вештачење пожара и експлозија; пружање стручне помоћи осталим телима полицијских структура БиХ; стандардизацију рада на терену и остале послове прописане законом и другим прописима.⁵⁵

Агенцијом руководи директор, а у његовом одсуству заменик, које именује Савет министара БиХ на предлог министра безбедности БиХ. У свом саставу има три основне организационе јединице-Секторе: за форензичка испитивања и вештачења, за криминалистичко-техничка вештачења, специјалистичке обуке и подршку, за администрацију, финансије и аналитичко-информатичке послове. Сваки сектор подељен је на више одсека.

Агенција за школовање и стручно усавршавање кадрова

Агенција за школовање и стручно усавршавање кадрова је управна организација у саставу Министарства безбедности БиХ и надлежна је за школовање, стручно оспособљавање и усавршавање припадника полицијских тела БиХ и других служби и агенција из области безбедности, као и школовање полицијских кадрова БиХ.

Агенцијом руководи директор. Директор има заменика, а обојицу именује Савет министара БиХ, на предлог министра безбедности БиХ на мандат од четири године, уз могућност ризбора.

Имајући у виду да је Агенција за школовање и стручно усавршавање формирана с циљем едукације и школовања кадрова за потребе полиције и безбедносних служби у БиХ, остаје нејасно њено својство управне организације, како је дефинисано у Закону⁵⁶.

Обавештајно сигурносна агенција

Обавештајно сигурносна агенција (ОСА) основана је, 2004. године, Законом о Обавештајно-сигурносној агенцији БиХ, а настала је спајањем ентитетских обавештајно-безбедносних служби: ОСС Ф БиХ и ОБС РС. Ова установа је аутономно административна организација БиХ, задужена за прикупљање података о спољним и унутрашњим претњама по безбедност БиХ, њихово анализирање и уступање надлежним институцијама БиХ.⁵⁷ Претњама по безбедност БиХ сматрају се претње суверенитету, територијалном интегритету, уставном поретку, основама економске стабилности БиХ, као и претње глобалној безбедности које су штетне по БиХ, укључујући: тероризам и међународни тероризам; шпијунажу усмерену против БиХ; саботажу усмерену против виталне националне инфраструктуре БиХ; организовани криминал; трговину дрогама, оружјем и људима; незакониту међународну производњу оружја за масовно уништење или његових компоненти, као и материјала и

⁵⁵ Члан 14 Закона о Дирекцији за координацију полицијских тела и о агенцијама за подршку полицијској структури БиХ, Службени гласник БиХ, бр. 36/08.

⁵⁶ Исто, члан 2.

⁵⁷ Закон о Обавештајно-сигурносној агенцији БиХ, члан 6.

уређаја који су потребни за његову производњу; незакониту трговину производима и технологијама које су под међународном контролом; радње кажњиве по међународном хуманитарном праву и дела организованог насиља или застрашивања националних или верских група у БиХ.⁵⁸

Закон о обавештајно сигуносној агенцији дефинисао је механизме руковођења и контроле рада агенције од стране извршне и законодавне власти. Руковођење и контролу од стране извршне власти врше Председништво БиХ и Веће министара, односно председавајући Већа⁵⁹, а законодавна власт врши парламентарну контролу преко Сигурносно-обавештајне комисије за надзор рада ОСА.⁶⁰

Агенцијом непосредно руководи генерални директор, а у његовом одсуству заменик, који је задужен и за руковођење оперативним активностима организационих јединица. Обојицу именује Веће министара на предлог председавајућег Већа. На исти начин именује се и Главни инспектор ОСА, чији је основни задатак спровођење унутрашње контроле, односно установљивање да ли се активности ОСА одвијају у складу са важећим прописима. Свако од ових места попуњава се припадником из једног од три конститутивна народа, односно према националном кључу.

ОСА се састоји од организационих јединица у централи и теренских канцеларија. У централи ОСА, у Сарајеву, налаза се следеће организационе јединице: операције; аналитика; техника; администрација; интерна ревизија; канцеларија за сарадњу и центар за едукацију. Теренске канцеларије баве се пословима из надлежности Агенције на одређеном делу територије БиХ, а седишта су у Бањалуци, Брчком, Сарајеву и Мостару.⁶¹

Анализом организационе структуре и делокруга рада може се закључити да је ОСА класична обавештајно-безбедносна установа у чијој су надлежности: обавештајни, контраобавештајни и безбедносни послови.

Агенција за идентификацију докумената, евиденције и размену података

Одлуком Савета министара БиХ од 29.04.2002. године основана је Дирекција за имплементацију пројекта ЦИПС (Citizens Identity Protection System – Систем заштите личних података)⁶². Ова установа је основана као привремено тело, с циљем да након завршетка имплементације ЦИПС пројекта престане са радом. Међутим, она је имплементирала много више пројеката него што је то било првобитно предвиђено и информатички је одржавала систем. Због тога је, 2008. године донет Закон о Агенцији за идентификационе документе, евиденцију и размену података БиХ⁶³, чијим ступањем на снагу престала је важити

⁵⁸ Исто, члан 5.

⁵⁹ Исто, члан 7-17.

⁶⁰ Исто, члан 18-23.

⁶¹ <http://www.osa-oba.gov.ba/10.01.2019>.

⁶² Службени гласник БиХ број 12/02.

⁶³ Службени гласник БиХ, број 56/08.

Одлука о оснивању Дирекције за имплементацију ЦИПС пројекта, али су сви ресурси Дирекције прешли су у надлежност новоформиране Агенције. На овај начин задржан је континуитет у раду.

Према закону, ова Агенција је управна организација у саставу Министарства цивилних послова БиХ, задужена за област идентификационих докумената, складиштење, персонализацију и транспорт докумената, те централно вођење евиденција и размену података између надлежних органа у БиХ⁶⁴. Обавља следеће послове: предлаже и проводи стратегију и политику развоја у БиХ у области идентификационих докумената; врши набавку, складиштење, персонализацију, контролу квалитета и транспорт идентификационих докумената за потребе надлежних органа БиХ; технички дизајнира и формира евиденције дефинисане законом; одржава и управља базама података у које се похрањују подаци из евиденција које су дефинисане законом; обезбеђује адекватну инфраструктуру, посебне услове за рад и заштиту података, те друге техничке предуслове за несметано функционисање база података које су у њеној надлежности и база података које су у надлежности других министарстава, институција и органа, на њихов захтев; издаје податке о евиденцијама и из евиденција овлашћеним институцијама; пројектује, развија и одржава софтверска решења потребна за вођење евиденција у надлежности Агенције; развија, одржава и унапређује телекомуникационе мреже за пренос података за потребе Агенције, те других органа јавне безбедности; дефинише стандарде за опрему коју ће надлежни органи набављати и користити у процесу обраде и размене података; дефинише стандарде неопходне за приступ систему централне евиденције и размене података ради безбедности и заштита података и система, те проводи управне поступке који се тичу делокруга Агенције у складу с важећим законским прописима⁶⁵.

Агенција води евиденцију: јединствених матичних бројева (ЈМБ); пребивалишта и боравишта држављана БиХ; личних карата држављана БиХ; грађанских, службених и дипломатских пасоша; возачких дозвола; регистрације моторних возила и докумената за регистрацију; личних карата за стране држављане; новчаних казни и прекршајну евиденцију, те друге евиденције за које постоји сагласност изворних органа, а уз посебну одлуку Савета министара. Искључиво је надлежна за техничко одржавање и електронско архивирање података и информација које се воде у евиденцијама, као јавног добра на нивоу БиХ, али није власник података, него је то изворни орган. Агенција не издаје наведене документе, већ је то у надлежности других државних субјеката⁶⁶.

Агенцијом руководи директор, а у његовом одсуству заменик, које именује Савет министара БиХ у складу са Законом о министарским именованима, именованима Савета министара и другим именованима БиХ.⁶⁷

⁶⁴ Члан 3 Закона о Агенцији за идентификациона документа, евиденцију и размену података БиХ.

⁶⁵ Исто, члан 8.

⁶⁶ Ентитетских и кантоналних полиција, те полиције Брчко дистрикта БиХ и др.

⁶⁷ Службени гласник БиХ, број 37/03.

Обавештајно-безбедносни органи у Оружаним снагама и Министарству одбране БиХ

Оружане снаге БиХ настале су интеграцијом ентитетских Војски: Федерације БиХ и Републике Српске.⁶⁸ У склопу Оружаних снага као носилац војно-обавештајних послова Законом је одређен Војнообавештајни род, који: прикупља, обрађује и дистрибуира информације у вези са Оружаним снагама, у циљу подршке војним мисијама Оружаних снага. Такође, Војнообавештајни род пружа помоћ ОСА БиХ у прикупљању стратешких војних података и вршењу контраобавештајних послова.⁶⁹ Војнообавештајни род је у непосредној надлежности Заменика министра одбране за политику и планирање.⁷⁰

Поред војнообавештајног рода, у саставу Оружаних снага као безбедносни сегмент делује Војна полиција, која је надлежна за: послове сузбијања криминалитета у Оружаним снагама и Министарству одбране БиХ, обезбеђење значајних војних објеката, контролу и регулисање војног друмског саобраћаја и друге послове дефинисане Законом и подзаконским актима.

Надаље, у саставу Министарства одбране делује Сектор за обавештајно-сигурносне послове који се дели на два одељења: за обавештајне послове и стратешке анализе и за коонтраобавештајне послове (Бајагић 2008:402).

Министарство унутрашњих послова Републике Српске

Министарство унутрашњих послова РС је јединствен републички орган управе⁷¹, надлежан за област унутрашњих послова на читавој територији овог ентитета. Законом о полицији и унутрашњим пословима у РС је успостављена јединствена централизована полицијска организација, која је у потпуности усклађена са правнополитичким и територијалним уређењем Републике. Овим Законом је уређена надлежност, делокруг и основи организације и руковођења у МУП-у, полицијски и други унутрашњи послови из делокруга рада Министарства и друга питања⁷².

МУП РС обавља стручне послове који се односе на заштиту од угрожавања Уставом утврђеног поретка и угрожавања безбедности РС; заштиту живота и личне безбедности грађана; заштиту свих облика својине; спречавање и откривање кривичних дела; проналажење и хватање починилаца кривичних дела; одржавање јавног реда и мира; обезбеђивање одржавања јавних скупова; обезбеђење одређених личности и објеката; криминалистичко-техничка вештачења; безбедност и контрола саобраћаја на путевима; промет, превоз и инспекцијски надзор у вези са прометом и превозом експлозивних материја; пре-

⁶⁸ Закон о одбрани БиХ, Службени гласник БиХ број 88/05.

⁶⁹ Исто, члан 9.

⁷⁰ Исто, члан 19.

⁷¹ Закон о полицији и унутрашњим пословима, Службени гласник Републике Српске, број 57/2016 и 110/16.

⁷² Исто, члан 1.

воз опасних материја; заштита од пожара, као и друге послове утврђене Законом о републичкој управи.⁷³

Закон о полицији и унутрашњим пословима, као остале унутрашње послове прописује: управно–правне послове који се односе: на јединствени матични број, пребивалиште и боравиште, путне исправе, личне карте, возачке дозволе, регистрацију возила, контролу набављања, држања и ношења оружја; аналитичко–информатичке, материјално–финансијске и имовинске послове; школовање и стручно оспособљавање; послове који се односе на агенције за обезбеђење лица и имовине и детективску делатност и израда законских и подзаконских аката из области унутрашњих послова.⁷⁴

Организациону структуру МУП-а Републике Српске чине унутрашње и спољне организационе јединице. Организационе јединице у седишту министарства су: Кабинет министра; Служба министра; Служба за заштиту интегритета и таконитости у раду; Полицијски одбор; Кабинет директора полиције; Управе: полиције, криминалистичке полиције, за организовани и тешки криминал, за борбу против тероризма и екстремизма, за обезбеђење личности и објеката, за полицијску подршку, за информационо–комуникационе технологије, за правне и кадровске послове, за материјално–финансијске и имовинске послове, за полицијску обуку; Специјална антитерористичка јединица и Центар за обуку. Спољне организационе јединице чини десет полицијских управа са њиховом организационом структуром.⁷⁵

Министарство унутрашњих послова Федерације Босне и Херцеговине и Кантонална министарства унутрашњих послова

Федерација БиХ је сложен ентитет који се састоји од десет кантона. Сходно томе, организован је безбедносно–полицијски систем. Наиме, ради се о децентрализованом полицијском систему који функционише на нивоу кантона, а мањи део послова је у надлежности Федералног МУП-а и то: спречавање и откривање кривичних дела тероризма, међукантоналног криминала, стављања у промет опојних дрога и организованог криминала, те проналажење и хватање починилаца тих кривичних дела и њихово привођење надлежним органима; обезбеђење одређених личности и зграда Федерације; школовање, стручно оспособљавање и усавршавање и држављанство Федерације. Унутрашњи послови из заједничке надлежности Федерације и кантона су провођење закона и других прописа о држављанству и путним исправама држављана БиХ са територије Федерације, о боравку и кретању странаца на територији Федерације, о агенцијама за заштиту људи и имовине, као и други послови одређени законима Федерације.⁷⁶

⁷³ Службени гласник Републике Српске, број 118/08.

⁷⁴ Члан 6. Закона о полицији и унутрашњим пословима.

⁷⁵ <http://www.mup.vladars.net/12.01.2019>.

⁷⁶ Члан 2. Закона о унутрашњим пословима Федерације БиХ, Службене новине Федерације БиХ, број 49/05.

У оквиру министарства ФБиХ налазе се: Кабинет министра; три Сектора; Инспекторат; Јединица за интерну ревизију; Полицијска академија и Федерална управа полиције. Кабинет министра у свом саставу има: Одсек за односе са јавношћу и Одсек за међународну сарадњу. Сектори су: за управне послове, за материјално— финансијске послове и за заједничке послове. Федералну управу полиције сачињавају: Директор; Заменик директора; Федерална истражна криминалистичка служба; Сектор за подршку; Специјална полицијска јединица; Сектор униформисане полиције; Центар за форензичка испитивања, вештачење и истраживања; Јединица за професионалне стандарде⁷⁷ и три Теренске канцеларије: Сарајево, Мостар и Тузла.

У свим кантонима, донет је Закони о унутрашњим пословима, којим се дефинисани послови, организација и надлежност кантоналног МУП-а, руковођење министарством, начин вршења полицијских послова, права и дужности овлашћених службених лица, међусобни односи и сарадња министарства са Федералним министарством унутрашњих послова и министарствима унутрашњих послова других кантона итд. (Маслеша 2001:645). На основу тога и других законских прописа у кантонима Ф БиХ, успостављена су министарства унутрашњих послова са мањим или већим међусобним разликама када је у питању унутрашња организација. Кантона полиција врши управне, стручне и друге послове који се односе на: заштиту живота и личне сигурности грађана, заштиту имовине, спречавање и откривање кривичних дела, проналажење и хватање починиоца кривичних дела, одржавање јавног реда и мира, вршење криминалистичко—техничких послова, контрола и регулисање саобраћаја на путевима и др. (Маслеша 2001:647). Кантонални МУП-ови су организована кроз полицијске управе, а оне у свом саставу имају полицијске станице, које извршавају послове и задатке из области јавне безбедности.

Полиција Брчко дистрикта Босне и Херцеговине

Полиција Брчко дистрикта БиХ обавља послове из своје надлежности сходно одредбама Статута Брчко дистрикта БиХ⁷⁸ и Закона о полицији Брчко дистрикта БиХ⁷⁹, а то су: заштита живота и имовине; заштита људских права и слобода грађана загарантованих Уставом БиХ и Статутом Брчко дистрикта БиХ; спречавање, откривање и истраживање кривичних дела и прекршаја који нису у искључивој надлежности других полицијских органа БиХ; послови и задаци који се односе на одржавање јавног реда и мира; обезбеђење одређених личности и објеката у Дистрикту; послови и задаци који се односе на одржавање јавних скупова; послови безбедности саобраћаја на путевима Дистрикта; послови контроле набавке, држања и ношења оружја и муниције и вођења прописаних евиденција; послови који се односе на област производње, промета и складиштења експлозивних материја, који су у надлежности Дистрикта; послови који се односе на рад агенција за заштиту људи и имовине; спро-

⁷⁷ <http://www.fmup.gov.ba/12.01.2019>.

⁷⁸ Службени гласник Брчко дистрикта БиХ, број 17/08.

⁷⁹ Службени гласник Брчко дистрикта БиХ, број 31/09.

вођење прописа о оружју и муницији; управни и други стручни послови утврђени законом или другим прописима.⁸⁰

Полицијом Брчко дистрикта руководи Шеф који има заменика, а Полиција има следеће организационе сегменте: Јединица опште полиције, Јединица криминалистичке полиције, Јединица саобраћајне полиције, Јединица за истраживање ратних злочина, Јединица специјалне полиције, Јединица за сузбијање тероризма и насиља, Јединица за професионалне стандарде, Јединица за административну подршку и логистику и Оперативно-комуникацијски центар.⁸¹

Закључак

Перманентне промене у међународним односима, као и пораст безбедносних изазова, ризика и претњи, чине безбедносну ситуацију врло комплексном, како на националном, тако и наднационалном нивоу. Ово условљава перманентно реформисање обавештајно-безбедносних система у смислу делокруга и праваца рада, али и организационе структуре. На тај начин државе, прилагођавајући обавештајно безбедносне капацитете актуелном времену, једино могу парирати савременим безбедносним претњама.

На развој и функционисање обавештајно-безбедносног система у БиХ, значајно су утицале следеће чињенице: наслеђе безбедносно-обавештајног система СР БиХ и СФРЈ, грађански рат, специфично политичко уређење дефинисано Дејтонским мировним споразумом, у коме је национални баланс битна категорија, што директно имплицира и национални кључ у обавештајно-безбедносним установама.

Дејтонски мировни споразум, као и Устав БиХ, оставио је обавештајно-безбедносни систем у надлежности ентитета. Међутим под притиском Високог представника у БиХ у периоду од 2002-2004. године основано је неколико обавештајно безбедносних установа у БиХ (СИПА, ОСА и ДГС) на државном нивоу, иако је то изван уставног оквира и представља најдиректније преузимање ентитетских надлежности у корист државе БиХ.

На основу свеобухватне анализе сматрамо да овакав обавештајно-безбедносни систем није у могућности да у потпуности заштити националну безбедносту државе БиХ, од савремених изазова ризика и претњи. Наиме, из законске регулативе је видљиво да исти није прилагодио организациону структуру и делокруг рада актуелним претњама по националну безбедност БиХ. Поред тога, наводимо и чињеницу да је исти оптерећен низом проблема, од којих су по нашем мишљењу најизраженији: деструкција приликом реализације послова из своје надлежности, што је најчешће продукт партијског кадрирања, затим сукоба надлежности са ентитетским безбедносно-полицијским системима, што доводи до објективних али и субјективних пропуста који директно утичу на стање националне безбедности БиХ.

⁸⁰ Члан 12. Закона о полицији Брчко дистрикта БиХ.

⁸¹ <https://policijabdbih.gov.ba/12.01.2019>.

Литература:

1. Bajagić Mladen (2010): *Špijunaža u XXI veku – savremeni obaveštajno-bezbednosni sistemi* (drugo dopunjeno izdanje), Marso, Beograd.
2. Kunić Petar (2006): *Upravno pravo*, Pravni fakultet u Banja Luci i Visoka škola unutrašnjih poslova u Banja Luci, Banja Luka.
3. Masleša Ramo (2001): *Teorije i sistemi sigurnosti*, Magistrat, Sarajevo.
4. Savić Andreja, Delić Milan, Bajagić Mladen (2002): *Bezbednost sveta: od tajnosti do javnosti*, Institut bezbednosti, Viša škola unutrašnjih poslova, Policijska akademija, Beograd.
5. Ustav Bosne i Hercegovine, <http://www.cebh.ba/04.01.2019>.
6. Statut Brčko distrikta, *Službeni glasnik Brčko distrikta*, broj 1/00, 17/08, 39/09 i 2/10.
7. Ustav Federacije BiH, *Službene novine BiH*, broj 01/94, 13/97, 16/02, 22/02, 52/02, 18/03, 63/03, 9/04, 20/04, 33/04, 71/05, 72/05 i 88/08.
8. Zakon o Agenciji za informisanje i zaštitu BiH, *Službeni glasnik BiH*, broj 15/02.
9. Zakon o Državnoj graničnoj službi, *Službeni glasnik BiH*, broj 27/04 i 49/09.
10. Zakon o Obaveštajno-sigurnosnoj agenciji, *Službeni glasnik BiH*, broj 12/04.
11. Zakon o unutrašnjim poslovima R. Srpske, *Službeni glasnik R. Srpske*, broj 39/04.
12. Zakon o unutrašnjim poslovima FBiH, *Službene novine BiH*, broj 19/03.
13. Zakon o policiji Brčko distrikta, *Službeni glasnik Brčko distrikta*, broj 2/00.
14. Zakon o Državnoj graničnoj službi, *Službene novine FBiH*, broj 3/00.
15. Zakon o vojnoobavestajno-sigurnosnoj službi, *Službene novine BiH*, broj 19/03.
16. Zakon o odbrani BiH, *Službeni glasnik BiH*, broj 2/02.
17. Zakon o obaveštajno-bezbednosnoj službi, *Službeni glasnik R. Srpske*, broj 15/96.
18. Zakon o obaveštajno-sigurnosnoj službi FBiH, *Službene novine BiH*, broj 19/03.
19. Zakon o ministarstvima i drugim organima uprave Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik BiH*, broj 5/03.
20. Zakon o službi za poslove sa strancima, *Službeni glasnik BiH*, broj 54/05 i 36/08.
21. Zakon o graničnoj kontroli, *Službeni glasnik BiH*, broj 53/09 i 54/10.
22. Zakon o kretanju i boravku stranaca i azilu, *Službeni glasnik BiH*, broj 36/08.
23. Zakon o Direkciji za koordinaciju policijskih tela i o agencijama za podršku policijskoj strukturi BiH, *Službeni glasnik BiH*, broj 36/08.
24. Zakon o Agenciji za identifikacione dokumente, evidenciju i razmenu podataka BiH, *Službeni glasnik BiH*, broj 56/08.
25. Zakonom o ministarskim imenovanjima, imenovanjima Saveta ministara i drugim imenovanjima BiH, *Službeni glasnik BiH*, broj 37/03.
26. Zakon o policiji i unutrašnjim poslovima, *Službeni glasnik Republike Srpske*, broj 57/16 i 110/16.
27. Zakonom o republičkoj upravi, *Službeni glasnik Republike Srpske*, broj 118/08.
28. Odluka Saveta ministara BiH o osnivanju Direkcije za implementaciju projekta CIPS, *Službeni glasnik BiH*, broj 12/02.
29. <http://www.msb.gov.ba/05.01.2019>.

30. <http://www.granpol.gov.ba/05.01.2019>.
31. <http://www.sipa.gov.ba/06.01.2019>.
32. <http://sps.gov.ba/organizacija/06.01.2019>.
33. <http://www.dkpt.ba/10.01.2019>.
34. <http://www.osa-oba.gov.ba/10.01.2019>.
35. <http://www.mup.vladars.net/12.01.2019>
36. <http://www.fmup.gov.ba/12.01.2019>.
37. <https://policijabdbih.gov.ba/12.01.2019>.

ORGANIZATION AND COMPETENCIES OF THE BOSNIA AND HERZEGOVINA INTELLIGENCE-SECURITY SYSTEM

Summary: Intelligence-security systems today are among the most important elements of national security systems of contemporary states, and the reason for this is strengthening of various global security threats, both for national and international security. This requires permanent reforming of intelligence-security systems with regard to the scope and directions of operation, but also their organizational structure. Thus only countries, adjusting their intelligence-security capacities to current situations, may respond to contemporary security threats.

Bearing this in mind, the subject of this paper is research and critical analysis of the emergence, historical development, organization and scope of operation of the Bosnia and Herzegovina intelligence-security system. In fact, threats to security of this state or any of its entities would have great negative effects on the security of west Balkans, but also wider, which is confirmed by historical developments in this region.

Key words: intelligence-security system, entity, federation, ministry of internal affairs, law

II

ГЕОПОЛИТИКА И ДРУШТВО

ПОЈАМ, ВРСТЕ И ОСОБИНЕ ИМПЕРИЈА*

Сажетак: Савремене политичке науке са пажњом се баве теоријским проучавањем историјски најкрупнијих видова политичког удруживања – империја. Ово интересовање потиче из савременог уочавања империјалног понашања појединих великих сила и проналажења њихових сличности са империјалним претечама из прохујалих епоха. Рад полази од одређења империје, крећући се од њених историјских почетака везаних за политичку моћ римским магистрата, преко њихових одређења као великих суверених политичких ентитета чије компоненте нису суверене, до вида политичке контроле коју врши једна политичка јединица над другом од које је одвојена и која јој је туђа. У даљем току рада дају се основне типологије империја и њихове кључне особине, које се прате у компаративној историјској динамици. Задњи део рада бави се питањем како промене ових особина утичу на настанак, раст, развој и пропадање империјалних творевина.

Кључне речи: империја, империјализам, хегемонија, границе, геополитика, однос центра и периферије

Савремене политичке науке су у великој мери заинтересоване за теоријско проучавање историјски најкрупнијих видова политичких творевина – империја. Ово интересовање потиче из покушаја савременог уочавања империјалног понашања појединих великих сила и проналажења њихових сличности са империјалним претечама из прохујалих епоха. Тако нпр. велики број савремених поређења између античког Рима и савремених САД почива на њиховом одређењу као империја у пуном смислу те речи. Истраживачи који користе ово поређење уочавају како обе републике имају сличан историјски пут, сличне еволутивне фазе развоја које се слично очитују и на вођење унутрашње и спољне политике, али те сличности уочавају и у другим империјалним историјама. Другим речима, везе и сличности између Рима и САД нису посебне у упоредној историјско-цивилизацијском анализи: ова веза и низ упадљивих сличности, према овој школи мишљења, постоји, у нешто мањој или нешто

* Рад је настао у оквиру пројекта 179014 кога финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије

већој мери, и између свих других историјски значајних империја. За поређење са САД најчешће се узима Рим као историјска најпознатија и најпроученија империја, и то само из разлога што она потиче из истог културног круга (западног, европског) из кога су настале и САД, као и због су се САД у значајној мери директно угледале на Римску републику и по питању сопственог друштвеног устројства, наравно имајући у виду и све крупне разлике између модерног и предмодерног света и светоназора.

Многи међу онима који се приклањају оваквом поређењу немају никакву дилему о томе да је савремена Америка права империја. „Преко 2.400 америчких историчара верује да Америка представља империју чија даља експанзија мора бити заустављена: до краја 2007. године. Толико њих је потписало *online* петицију против рата у Ираку која се прва појавила у оптицају у септембру 2003. Према Пету Бјукенену (1999) знатни део америчке спољне политике током двадесетог века био је нежељено империјалан. Чалмер Џонсон (2000) се фокусирао на империјални „повратни удар“ (*blowback*) - на издатке и ненамеравне последице америчких акција у иностранству. Баћевић (2002) је приредио зборник са двадесет есеја који су проучавали различите аспекте развојних перспектива и проблема америчке империје. Рајн (2003) је писао о идеологији америчке империје, а Ман (2003) није сумњао у њено постојање које је засновано на „безобзирној ароганцији“ и њеној недоследности. Фергусон (2004) је заговарао империјално квалификовање за све америчке виталне активности у спољним односима - од обезбеђивања морских путања сигурних за међународну трговину до извоза америчке робе за потрошњу и забаву. Гован (2004, 691) је сагласан са овим виђењем, истичући да Сједињене државе „поседују снажне елементе оног што називамо капиталистичком светском империјом“. Морган (2008, 215) понавља широко прихваћене погледе када закључује да је „америчка империја уложила труд у војску, која, као римске легије у прошлом миленијум, представља главно средство да наметне своју империјалну вољу.“¹

Појам империје

Појам империје везан је за антички Рим и његово наслеђе. „Термин империја потиче такође из латинског језика, од речи *imperium*,² која означава војну власт магистрата, власт коју су овоме поверавали римски народ и сенат, при чему је народ био схваћен не у модерном смислу речи, као заједница индивида, већ као заједница римских фамилија које су повезане заједничким религиозним култом предака и традицијом. Прерастањем Римске републике у царство чији је владар постајао *император* – онај ко трајно, а не само на одређени, делегирани период врши улогу војног заповедника, онај у чијим се рукама концентрише оно што се у модерној теорији назива извршна власт –

¹ Smils Vaclav, *Why America is not a New Rome?* MIT Press, London, 2010, стр. 42-43.

² Шаркић Срђан, Маленица Антун, *Правне теорије и институције антике*, Нови Сад, 1994, стр. 58.

такав облик политичке заједнице добија назив империја.³ Термин империја, дакле, садржи својеврсну вишезначност која је произашла из проширења, тј, промене његовог значења услед историјских промена. Ово је јасно видљиво ако се фокусира на јасан контраст између његовог оригиналног значења и каснијег изведеног значења појма империје. Изворно, *imperium* је означавао свако право да се командује и управља (*imperare*) унутар успостављеног римског државно-правног поретка; он је представљао моћ коју је изабрани римски магистрат имао над народом. Тек касније, у периоду принципата и домната, појам је означавао трајну одлику личне моћи императора. „У свом изворном смислу право *imperium*-а јасно се простирало на коначна питања живота и смрти и увек садржавало елемент мистериозности. Премда узвишено значење *imperium*-а никада није до краја исчезнуло у римском разумевању државних послова, од друге половине првог века појам је задобио своје конкретне значење као политичке и територијалне одреднице моћне државе која је контролисала велика пространства, па је *imperium Romanum* постао коришћен у смислу сличном као што га и ми користимо.“⁴ Временом, термин империја био је употребљаван пре свега за земље које су себе сматрале за државно-правне наследнике и настављаче Римског царства као што су, најпре, биле Византија (Источно римско царство), немачко Свето римско царство и Руско царство. Касније се појам почео користити и за друге моћне, вишеетничке предмодерне државе попут Египатског царства, Акада, Харапе, Хититског царства, Асирског царства, Вавилонског царства, царства Хан и Минг, Персијског царства, Парћанског и Сасанидског царства, Монголског царства, Омајадског и Абасидског калифата, Османског царства итд. Називање ових царстава империјама није подлежало строжијим проверама њихових основних одлика као што су велика територијална распрострањеност и дуговечности ових творевина, већ више њиховом идентитетском самоодређењу, као и концентрацији моћи, вишеетничком саставу и лако уочљивим империјалним начинима вођења унутрашње и спољне политике.

Постоји мноштво разноврсних дефиниција империја у савременим друштвеним наукама. За једне империја је „група земаља потчињених једној власти, велики суверени политички ентитет чије компоненте нису суверене, већ чија су унутрашња структура и званично одређење непоштоване од стране овог ентитета.“⁵ За друге империја је „вид политичке контроле коју врши једна политичка јединица над другом од које је одвојена и која јој је туђа“⁶; за треће она је „специфична државна творевина која се простире на великој територији, која има посебно привредно устројство и културну особеност и представља политички организовану целину.“⁷ Ајзенштат сматра да се „појам империја

³ Гајић Александар, *Идеја светске државе*, Правни факултет, Београд, 2012, стр. 21.

⁴ Smils Vaclav, *Why America is not a New Rome?* MIT Press, London, 2010, стр. 47.

⁵ Taagepera Rein, „Size and duration of empires: Systematics of size“ *Social Science Research* 7, 1978, стр. 113.

⁶ Schroeder, Paul, Is the U.S. an empire? *History News Network*. February 3. 2003, стр. 1. <<http://hnn.us/articles/1237.html>>.

⁷ Симић Драган, *Поредок света*, Завод за уџбенике, Београд, 1999, стр. 17.

нормално користио да одреди политички систем који обухвата велике, релативно обједињене територије и којем је центар, отелотворен било у личности императора или главним политичким институцијама, чини самостални ентитет.⁸ Антрополог Фернандо Коронил указује на „релативно велике геополитичке формације које успостављају доминацију која хијерархијски диференцира становиштво преко трансрегионалних граница“⁹

Иако све империје одликује државно и политичко јединство оличено у централној власти која испољава јединствену визију и вољу која креира овај поредак, у суштини тај израз воље је, без обзира каквим се атрибутима легитимише (верским, културно-цивилизацијским, моралним итд) - политички. Империјална израз воље се огледа у постизању положаја где један субјекат задобија и трајно покушава да задржи за себе позицију коначног, врхунског ауторитета над свим другим субјектима до којих допире, како у погледу виталних политичких одлука, тако и свих других питања. Позиција надмоћне, јединствене воље настоји да се прошири и постане свемоћна и свеобухватна. „Као прво, империја није иста ствар као што је економска моћ. Ако приватне корпорације из једне државе инвестирају у слабију државу и тако утичу на њене унутрашње токове, ми то можемо називати „економским империјализмом“. Али, у концептуалном апарату који се овде пропагира, то је различито од империјализма владе. Империја изискује испољавање моћи од стране државе. Мада овакво испољавање може да прати или подржава и економска експлоатација од стране приватних корпорација, империја подразумева да је држава главни чинилац и да држава управља, руководи и одлучујуће утиче на политичке – а не само економске – процесе и политике слабијих друштава. Империја је социо-политичка релација, а не само економска.“¹⁰

Дефинисање империје служи њеном јасно разликовању од империјализма – специфичног вођења политике и других феномена политичке надмоћи у међународним, пре свега међудржавним односима. Но, постоје велике разлике између предмодерног и модерног империјализма и по начинима и по циљевима ове политике. У првом, предмодерном империјализму била је, пре свега, битна војно-безбедносна надмоћ зарад ширење империјалне идеје, док у другом, модерном империјализму најважнија је економска надмоћ и евентуална (већ према приликама) добит. На прелазу између 19. и 20. века Хобсон је, међутим, развио теорију модерног империјализма као вођења политике која, из угла империјалног друштва као целине (иако у знатној мери вођена економским мотивима) не доноси добит, пошто су трошкови одржавања контроле над периферимама већи од вредности добара које се тамо експлоатишу. Ова добра се шаљу у империјални центар где се, опет, ова неравноправно распоређују у корист изразите мањине смештене на врху империјалног здања. Због тога до-

⁸ Eisenstadt Shmuel Noah, „Empires.” у *International Encyclopedia of the Social Sciences*, edited by David L. Sills. The MacMillan Company & the Free Press. New York, 1968, стр. 41.

⁹ Coronil Fernando. “After Empire: Reflections on Imperialism from the Americas.” in *Imperial Formations*, edited by Ann Laura Stoler, Carole Mc Granaha and Peter C. Perdue, School for Advanced Research Press, Santa Fe, 2007, стр. 243.

¹⁰ Go Julian, *Patterns of Empire - The British and American Empires, 1688 to Present*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, стр. 7-8.

њи слојеви у империјалним центрима немају никаву добробит, већ често и индиректну штету. „За разлику од каснијих марксистичких теоретичара империјализма, Хобсон није сматрао да ће капитализам пропасти ако остане без експанзије ка прекоморским земљама и без политичко-војног обезбеђења тамо уложеног капитала. Хобсон је чак био убеђен да се проблеми смањене потрошње у капиталистичким земљама могу решити преко активне социјалне политике која ће довести до повећања куповне моћи маса.“¹¹

У савременој друштвеној теорији веома су значајне уочене разлике између империја и „великих сила“ и „хегемона“. Великом силом називамо државе са знатним војним капацитетима, пространом територијом и бројним људством. Међутим, ако те велике државе не користе своје потенцијале да наметну своју вољу и тако прошире свој директни и индиректни утицај на друге народе и њихов друштва и од њих направе зависне политичке ентитете, сателите и вазале - онда ове „велике силе“ нису империје у правом смислу те речи, чак и ако посредно, водећи спољну политику на империјалистички начин, у суштини врше пресудан утицај на своје спољно окружење. Концепт „хегемона“ (који изворно потиче из теоријског промишљања Антонија Грамшија, италијанског марксистичког мислиоца из прве половине 20. века) првобитно се односио на видове културне и идеолошке надмоћи као и процесе који их успостављају, одржавају и, уопште говорећи, прате, а тек касније и на политичке и економске односе. Хегемон (од грчког назива за „предводника“) је држава која поседује релативну надмоћ, укључујући ту и ону економску и политичку. То је, на пример, држава која има највећи степен економских активности или највећи удео у светском БДП; или она која има највећу културну и идеолошку привлачност што значајно утичу на туђе вредносне токове, на туђе идентитетско формирање или преобликовање. Хегемон је и она држава која има највећи утицај у војним односима (у трговини оружјем, у учешћу у војним мисијама и сличном), која пресудно утиче на опредељење других држава да се упусте у војно интервенисање. Сви аспекти предводничког понашања, дакле, чине државу хегемоном, без да она постане империја у пуном смислу тог одређења.

Поједини истраживачи, међутим, инсистирају на одређењу империје уз коришћење критеријума доминантне структуре хегемоније. Имајући ову структуру у виду, они уочавају разлику између хегемоније и империје. Та разлика никада није оштра с обзиром на прелазне, хегемонске облике интеграције подручја изван империје који временом потпуно улазе у њихову орбиту. „Хегемонија је превласт унутар једне групе формално равноправних политичких актера. Империјалност, напротив, нема бар формално ову једнакост, па себи подређене државе своди на статус вазалних држава, односно сателита.“¹² „Сателити се на крају апсорбују у јединствени поредак, а „порозна граница“ се просторно даље помера.“¹³

¹¹ Минклер Херман, *Империје – логика владања светом од старог Рима до Сједињених држава*, Албатрос плус, Београд, 2009, стр. 34.

¹² Минклер Херман, *Империје – логика владања светом од старог Рима до Сједињених држава*, Албатрос плус, Београд, 2009, стр. 17.

¹³ Гајић Александар, *Идеја светске државе*, Правни факултет, Београд, 2012, стр. 23.

Империјалне особине и врсте империја

„Свака империјална моћ, по незаустављивој логици своје природе, настоји да достигне свемоћ (омнипотенцију) да се „обоготвори“ на што већој територији, по могућности да се заувек и коначно протегне на читав земаљски шар.“¹⁴ Последица оваквог положаја и његових неминових геополитичких импликација огледа се у односима са другим самосталним политичким ентитетима, као и границама које империје досежу. „Империјалне границе зато не разграничавају равноправне политичке субјекте, већ омеђавају простор домаћаја империјалне политичке моћи и утицаја. Унутар тих граница врши се интеграција становништва у јединствени поредак, док је њихово спољно одређење провизорно, а линија разграничења порозна – она пропушта појединце и трговачку размену, будући да је спремна да се даље помера и напред шири. Разграничење јесте израз асиметрије, јер империја не признаје суседе за себи једнаке, равноправне, већ само за оне до којих њена лична тренутна моћ није успела да досегне.“¹⁵

Гледајући одлике које све империје (у мањој или већој мери) поседују, њихови истраживачи указују на то да се њихова власт по правилу протеже на културно и етнички разноврсно становништво, знатно другачије од културе и етничитета у центру политичке моћи. Све империје одликују се великом територијалном распрострањеношћу, сложеном етничком структуром становништва, као и надмоћношћу централне власти над периферијом. Периферију чине некада самостални а потом подвлаштени и у један шири политички поредак „усисани“ субјекти, са различитим степеном самосвојности и административно-политичке аутономности. У империјама политичке елите различитог етничког или националног порекла бивају принуђене да извршавају и тако учествују - са мањим или већим степеном аутономности - у вољи која се формира у центру империјалне политичке моћи. Да ли из страха, постојећих или обећаних погодности или из свог дубоког убеђења – тек, оне прихватају вредности и циљеве које постоје у доминантном центру империје. У исти мах, они се труде да искористе сваку постојећу прилику да саме повећају повратни утицај на центар империјалне моћи. Када се описани односи између центра и периферије унутар империјалне структуре једном успоставе, елите простора прикључених империјама задржавају свој статус у матичним друштвима и њиховим политичким структурама. Такође, што је још значајније, оне добијају значајну ширу улогу и функцију у империјалном, надржавном здању. Елите на периферији - већ у складу са сопственим могућностима и положајем - узимају удела и у подухватима империје који настају у њеном центру и, такође према могућностима и положају - учествују у делу добити будућих империјалних подухвата, нарочито оних везаних за даљу империјалну експанзију. Припадници елите у центру и на периферији имају заједничке и савезнике и непријатеље. Провинцијалне елите на тај начин постају расадници базичних импери-

¹⁴ Симић Драган, *Поредак света*, Завод за уџбенике, Београд, 1999, стр. 18.

¹⁵ Гајић Александар, *Идеја светске државе*, Правни факултет, Београд, 2012, стр. 23.

јалних виђења и гласноговорници добробити кога империјални поредак наводно доноси свима. Формира се мрежа односа за међусобну подршку између центра и периферије империје, и то не само у односима према противницима и непријатељима, већ и унутар саме империјалне структуре моћи. Што је империјална структура сложенија и већа – то она има и више унутрашњег раслојавања на фракције, било да се оне креирају по интересним, било по концептуалним (идејним) унутрашњим разликама.

„Силу која не располаже значајном територијом не можемо озбиљно означити као империју.“¹⁶ Крајњи циљ империје је да се прошири на цео свет, да га обухвати и интегрише унутар јединственог поретка. Шта у кокретном смислу подразумева „цео свет“ - релативна је и крајње дискутабилна ствар. „Облик екумене, одређује се преко видног поља и хоризонта цивилизација, пре кроз културне и технолошке него кроз географске факторе. Оно што „свет“ јесте зависи од раширености трговинских односа, од густине токова информација, поретка сазнања, поморских способности и многих других ствари.“¹⁷ Све то - гледано у свом јединству - значи да се империја јасно одликује својствима дуготрајне експанзивности у просторном смислу, као и вољом да траје дуги низ поколења.

„Временско трајање империја мора да прође најмање један циклус упона и пропадања и започне нови циклус. Мерило дуготрајности неке империје на тај начин своди се на способност институционалних реформи и способност самообнављања, пре него на харизматичне квалитете њених оснивача.“¹⁸ Неке империје трају миленијумима (попут Египатског царства, Рима и његовог настављача Византије, Кинеског царства итд), док друге трају неколико векова. Историја империја се одликује динамичним периодом успона, јачања и ширења, и дугим, постепеним периодима пропадања. „За успон и трајање неке империје, између осталог, важни су услови и облици замена појединих извора моћи. Они регулишу циклусе, који се код империја са дужим веком трајања понављају... Колико дуго ће нека империја остати у горњем сегменту циклуса, то зависи само од тога да ли се изостанак једног може надокнадити притицањем у помоћ другог извора моћи.“¹⁹

Пропадање империја није узроковано само протоком времена, то јест њиховим старењем: узроци пропасти пре свега леже у темељном вредносном опадању у односу на изворни вредносни систем на коме је настала империјална идеја. Оно се, последично, одражава на функционисање целог империјалног система. Ово опадање може се пратити у различитим сегментима друштвеног живота у распону од демографије, преко војних капацитета, до веровања, привреде... Посматрајући империје кроз призму односа центра и периферије уочава се да њихово политичко пропадање почиње у тренутку када се појаве периферне интеракције са окружењем мимо или против тежњи центра, а не

¹⁶ Минклер Херман, *Империје – логика владања светом од старог Рима до Сједињених држава*, Београд, 2009, стр. 21.

¹⁷ Исто, стр. 24.

¹⁸ Исто, стр. 20.

¹⁹ Исто, стр. 92.

нужно само онда када центар престане да доминира над периферијом.²⁰ Такви случајеви дешавају се најчешће на крају процеса распада империјалног државног ткива. Они су узроковани како ароганцијом моћи а фактичком слабошћу империјалног центра, тако и другим разлозима који морају бити знатно суштинскији од видљивих последица опадања који се очитују у догађајима као што евентуални продори непријатеља, разне варварске најезде на територију империјалне периферије и немогућности да се те најезде војно сузбију.

Разлози пропасти империја леже пре свега у губитку моћи које су омогућиле да дође до њиховог стварања. Јачање и слабљење империја културно-цивилизацијским, војним или економским разлозима, појединачно или у збиру, не може се зато једноставно и једнозначно објаснити.²¹ „Ако следимо модел успона и пропадања, онда је историја готово сваке империје обележена кратком и динамичном фазом успона и дугим периодом пропадања. При томе је оно прво углавном идентично са добом војне експанзије, док се реформе, предузете онда када прође врхунац империјалне снаге, могу повезати са спорим или бржим пропадањем... Реформе државне управе, привредног поретка, пореског, финансијског и војног система, тада нису ништа друго до покушаји да се, у принципу неизбежно пропадање империје спречи или бар успори.“²²

Неки међу истраживачима империја који посматрају ток њихових успона и падова указују пре свега на значај хегемонистичке војне силе помоћу које се оне шире, а која по њима пресудно утиче на дуготрајност империјалног здања, односно на спречавање (или барем одлагање) њеног пропадања. „Коначно, империја захтева војну надмоћ. Ако је ова надмоћ очигледна, она не мора бити стављана на пробу. Империје морају поседовати надмоћне војне ресурсе – у другом случају они пропадају – и ти ресурси су резервисани за извршну власт. У Риму, *imperium* је значио контролу моћи, укључујући ту и моћ да се поразе непријатељи и командује војском. Повратно, право апсолутне моћи доприносило је мистици и апсолутности намештења извршне власти. Када се нација претвара у империју, настаје и нова политичка стварност коју називам „идеолошка домен“. Ова домен се центрира око шефа извршне власти, у којој он, око војних и политичких тела, ствара или од њих преузима моћ како би спровео своју светску политику...Када нека нација има идеолошки политички домен директно видљив у форми моћног шефа извршне власти, војне и политичке структуре са глобалним дOMETИМА, и када има дубока идеолошка усмерења која говоре да доносе мир, прогрес и правду свету – она је на путу да постане империја.“²³

Сам облик државног уређења империјалног центра од другостепене је важности за настанак и развој империјалне моћи. Најчешћи историјски случај

²⁰ Motil Alexandar, *Imperial Ends: The Decay, Collapse and Revival of Empires*, Columbia University Press, New York, 2001, стр. 17.

²¹ Исто.

²² Минклер Херман, *Империје – логика владања светом од старог Рима до Сједињених држава*, Албатрос плус, Београд, 2009, стр. 95.

²³ Maier Charles, *Among Empires: American Ascendancy and its Predecessors*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 2007, стр. 70-71.

је да империје настају из моћних монархија са наследном влашћу или из аристократских и (њима у организационом смислу сличних а у вредносном смислу потпуно супротних) олигархијских структура. Постоје, дакако, и примери како су империјалне структуре настале и развиле се из демократских облика владавине и како су се, подржавајући овај облик власти на просторима своје експанзије, оне управо на овај начин проширивале. Античка Атина, Римска република и Британска империја (као демократска парламентарна монархија) типични су примери демократских империја. Постоје и случајеви империја које су у свим развојном историјском путу више пута мењали видове владавине, осцилирајући, у појединим раздобљима, између монархистичког, аристократског, олигархијског и републиканског облика власти.

Империја намеће сопствену моћ ширењем утицаја према својој спољашњости на различите начине: освајањем, претњом, придобијањем, или другим видовима стављања под политичку контролу спољашњег простора и народа који је на њему настањен. Историјска сазнања нам недвосмислено указују да је већина империја настала као последица војне експанзије моћних држава које су себи потчиниле околне политичке творевине и придружиле их сопственој широј политичкој заједници. У новонасталој империјалној структури, политичка елита која је укорењена у првобитном политичком језгру из којег је израсла империјална државна власт по правилу наставља да влада на целом простору нове заједнице. Она то чини уз мање или више поштовање затечених локалних специфичности простора који су јој присаједињени и уз мање или веће инсистирање на томе да се на овим просторима поступно уведе империјални вредносни поредак. „Поред идеолошке, психолошке и културне надмоћи, империје доминирају пре свега уз помоћ апарата присиле којим се контролишу поданици и обезбеђују витални ресурси, као што су вода (пошто су готово све древне империје настале у сливу водених токова и контролисале систем за наводњавање, одомаћила се и конструкција „хидрауличке империје“, или, пак, поједина рудна богатства.“²⁴ Потчињавање може бити изведено на различите начине: оно може бити извршено директно (постављањем сопствених органа власти, односно управника-администратора) или, пак, индиректно (кроз пресудни утицај на постојеће домаће политичке процесе на просторима који се контролишу). Њихов исход увек је исти: потчињавање домаћих лидера који, у суштини, добијају мандат да управљају не у интересу своје политичке базе, већ у интересу империјалног центра, све на основу његових директних и индиректних инструкција.

„Три институције, изнад свих осталих, пресудне су за сваку империју: владар, војска и граница-фронтир. Границе се обично не третирају као институције. Свеједно, оне представљају важно место империјалне политике, место активности континуране размене између стваралаца политике у центру и њених заступника на ободу, које, заузврат, уобличава њихове агенде кроз дијалог, некад и насилно, са учесницима смештеним изван њихове надлежности. Империјална политика стога потиче како од споља тако и из њеног центра

²⁴ Гајић Александар, *Идеја светске државе*, Правни факултет, Београд, 2012, стр. 25.

према напоље. Фронтири су, штавише, пресудни за кредибилитет режима.²⁵ Својеврсна „култура фронта“ - укупна политичка и културна ситуација која постоји на пограничју - утиче повратно не само на политичке одлуке и њихову динамику у империјалном центру, већ једнако и на економију, као и на укупно функционисање владајућих институција, на цео вредносни и ритуални поредак без кога нема империјалне развојне динамике. Граница је простор империјалне аутолегитимације. То је место где се њена мисија, она која произлази из „воље за империјом“, сусреће са изазовима на које треба да пружи адекватан одговор: Тај одговор се огледа у способности да се изгради, сачува или унапреди империјални поредак и афирмишу његове вредности – мир, цивилизација, добробит становништва итд. Границе су, из империјалне перспективе, место асиметричног сусрета поретка и беспоретка, цивилизације и варварства, морала и неморала. „Овде се једни поред других не налазе равноправни актери, као што је случај са државним границама. На империјалним границама завршава се свет добрих и цивилизованих и почиње непредвиљиви свет у коме влада неред и према коме се увек мора бити на опрезу. У том смислу, империјалне границе јесу границе између космоса и хаоса.“²⁶

Просторне и временске координате империјалног протезања, начин њиховог настанка и функционисања само су видови онога што се налази у империјалном средишту - „воље за империјом“ као њеном базичном, конституишћом силом. Разумевање „воље за империјом“ помаже нам у разумевању смисла постојања империја.

Закључна разматрања

Зашто, дакле, настају и постоје империје? Да ли је у настанку ове воље питању само склоп индивидуалних мотивација или је у питању институционализовано колективно понашање у односу на кога су лична мотивација и интереси од другостепене важности? Не постоји слагање унутар савремене науке о овом питању. Једна група истраживача увиђа рационалне видове организовања држава из којих израстају империје, па, стога, сматрају да су и мотиви „воље за империјом“ рационални. Други, напротив, гледајући бројне индивидуалне и колективне психолошке феномене који се чешће него другде испољавају у империјама (част, амбиција, сујета, али и снажан алтруизам, осећај мисије, жудња за саможртвовањем за виши циљ итд) сматрају да је „воља за империјом“ пре свега ирационална појава. Историја нам често показује да је овај ирационални момент пресудан за настанак и живот империја: „воља за империјом“ се напаја верско-политичким мотивима који имају и своје рационалне моменте и у политичкој, културној, друштвеној и економској сфери, али чије су коначне тежње такође смеша свакодневних рационалних циљева и оних

²⁵ Maier Charles, *Among Empires: American Ascendancy and its Predecessors*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 2007, стр. 78.

²⁶ Минклер Херман, *Империје – логика владања светом од старог Рима до Сједињених држава*, Албатрос плус, Београд, 2009, стр. 131.

других, крајње ирационалних и несвакидашњих, попут тежњи за доношењем трајног мира и вечног поретка, свеопштег благостања итд. Ови ирационални мотиви у себи очигледно садрже јак призив религиозно-есхатолошких стремљења. „Постоји позната изјава британског историчара Џона Роберта Силија, који је 1883. године изјавио да је британска империја настала 'in a fit absence of a mind', то јест у одсуству свести шта се то дешава... Ова тврдња указује у којој мери теорије империјализма преувеличавају целисходност свих оних актера који су на неки начин учествовали у историји настајања империја. У основи империје не стоји нека *grand strategy*. Већина империја своје постојање дугује мешавини случајности и појединачних одлука које су често доносили људи који за тако нешто нису имали политички легитимитет.“²⁷

Без обзира на видове свог испољавања, постојање самосвести и плана или њиховог одсуства и преплитања ирационалних порива са случајношћу и непланским, често оконостима изнуђеним појединачним одлукама, „воља за империјом“ увек има светске претезије. Ова воља тежи да се овековечи, без обзира колики су реални домети моћи која је понета овим имплусом. „Воља за империјом“ нема јасно одређен план, уобличену велику стратегију, али империји зато никада не мањка свест о својеврсној мисији. У питању је рационализација својеврног осећаја „призовања“ да она мора да наметне свој поредак, онај којим се остварује њена сврха, смисао.

Уочени „мисионарски“ призив увек представља знатно више од саме рационализације интереса империјалних структура, свих њених група и појединачних припадника. Она је и много више од самолегитимације њихових групних стремљења. Мисионарски призив, у ствари, пре и изнад свега представља њихово искрено и непоколебљиво самоубеђење, јаку увереност у њихову историјску улогу. Главни потези и крајњи циљеви империјалних структура не могу објаснити конкретним интересима њених носилаца, пошто да су они усмерени на будуће, често нејасне циљеве и удаљена, будућа поколења. „Мисија империје њеним протагонистима намеће дужности према пројекту који због своје дуговечности увелико превазилази ограничени хоризонт појединачних интереса. Стога се империјална мисија може схватити као средство којим се логика перспективе једне вишевековне државе намеће онима који у њој, током ограниченог времена, држе власт.“²⁸

Империја има митове о свом настанку, о сврси своје мисије, о вредностима које ствара и проноси светом, о разлозима зашто функционише на начин на који функционише. Логика њеног деловања под утицајем је тих митова. Управо у симбиози са њима настаје својеврсна „логика империје“. Неки истраживачи су покушали да синтетички дефинишу неколико најважнијих категорија ове логике деловања империјалних митова, уочавајући историјске правилности које су, потом, генерализовали. У њихову прву категорију спадају митови који желе да покажу како експанзија појавача империјалну снагу, и, последично, њену способности да се одбрани од спољних изазова. „Освајање

²⁷ Исто, стр. 19.

²⁸ Исто, стр. 117.

повећава моћ, према овом виђењу, пошто оно доноси ресурсе, једнако људске и материјалне који се могу користити у даљем такмичењу са другим великим силама. Рањива подручја на периферији се посматрају као Ел Дорада, јефтина за освајања а складишта бројних ресурса која се морају приграбити пре него што падну у руке противницима.“²⁹ Друга категорија митског империјалног мишљења сматра да је напад најбоља одбрана. „Овај поглед сматра да се кумулативни добици на империјалној периферији могу убрати агресивним акцијама где ће пасивност донети кумулативне поразе. На пример, решења за безбедносне проблеме на „турбулентним границама“ империје је да освоје још нових територија са циљем да казне или предупреду упаде суседних варвара... Трећи допринос веровању о безбедности кроз експанзију је идеја да претње чине друге државе попустљивим. То уверење води ка представама о непријатељима као „папирним тигровима“: главни противник се види као незамењиви непријатељ и велика безбедносна претња, док се, у исто време, он види и превише slabим, инертним, неодлучним да се супротстави агресивним контрамерама.“³⁰

Основна подела империја је она геополитичка: на телуократске (или копнене) и таласократске (или поморске). Ова типологија не указује нам само на простор на коме се империја развила и установила свој политички центар, већ и на начине њене даље експанзије. За поделу на телуократске и таласократске империје важно је на какве се територије шири моћ из империјалног центра као и да ли је та веза територијално непрекидна, или дисконутинуирана, повезана само путем светског мора. Док телуократске, територијално повезане империје стварају јединствени поредак различитих хијерархијских нивоа, код поморских, морем одвојених империјалних посета појављује се својеврсни дуализам: један поредак, слободнији, влада у империјалном центру, метрополи, а потпуно супротан томе, неслободан и крајње репресиван, влада у прекоморским поседима, колонијама.

Друга међу постојећим империјалним типологијама је она везана за начин настанака империја, то јест да ли су оне настале војним освајањем или привредним продором, односно - који је од та два вида империјалног настанка имао приоритет. „У складу са тим можемо разликовати поредак које обухвата просторе на којима се влада - класично „светско царство“ од поретка који почива на трговачкој структури и контроли светске привреде. Ова два типа империје у историји се појављују ретко у чистом облику.“³¹ Ако неки вид империје и настане из трговачког вида империјалне политике, на њега се надовезује војно освајање и контрола, и обрнуто. Па, ипак, приоритетни начин контроле може да остане онај привредни. Дата подела се само делимично преклапа са основном поделом на копнене и поморске империје, с обзиром да прве теже више војном освајању као главном виду свог ширења, а друге привредном почињавању.

²⁹ Snyder Jack, *Myths of Empires: Domestic Policy and International Ambitions*, Cornell University Press, London, 1991, стр. 3.

³⁰ Исто, стр. 4 – 7.

³¹ Минклер Херман, *Империје – логика владања светом од старог Рима до Сједињених држава*, Албатрос плус, Београд, 2009, стр. 70.

Александар Мотил,³² међутим, има трећу типологију која одређује чак три основна типа империјалних структура: континуиране, дисконтинуиране и хибридне. „Према његовом мишљењу, у континуираним империјама, све њима придодате територије настављају се једна на другу у територијалном континуитету... Дисконтинуиране империје су оне у којима централна власт управља територијама које су чешће енклаве или прекоморски поседи, територијално издвојени од империјалног државног језгра. Све поморске империје, а нарочито европске колонијалне империје током претходна три века, представљају класичне примере дисконтинуираних империја. Хибридне империје, већ у складу са својим називом, представљају комбинацију два претходно описана модела, јер обједињавају владање над просторно повезаним територијама (такав је нпр. био Бизмарков Немачки рајх до 1914. године) са прекоморским колонијама империје. Мотил поставља и типологију империја према степену моћи између центра и периферије, делећи их притом на: формалне, неформалне и хегемонистичке империје. У формалним империјама, центар административно директно управља над апаратом периферије, непосредно именује и разрешава периферне политичке и управљачке елите, периферијама намеће вођење спољне и унутрашње политике. У неформалним, периферија је под доминантним утицајем, али не и под пуном контролом центра. Империјални центар утиче пре свега на вођење унутрашње и спољне политике на ободним просторима периферија. Најзад, у хегемонистичким империјалним односима преовлађују ситуације у којима империјална језгра не могу контролисати постављање и смењивање периферних елита и управљача, већ могу имати само делимичан утицај на њихово одобравање спољне и унутрашње политике која се креира у центру.“³³

Литература:

1. Coronil Fernando, „After Empire: Reflections on Imperialism from the Americas.” in *Imperial Formations*, edited by Ann Laura Stoler, Carole Mc Granaha and Peter C. Perdue, School for Advanced Research Press, Santa Fe, 2007
2. Gajić Aleksandar, *Ideja svetske države*, Pravni fakultet, Beograd, 2012
3. Go Julian, *Patterns of Empire - The British and American Empires, 1688 to Present*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011
4. Eisenstadt Shmuel Noah, „Empires.” u *International Encyclopedia of the Social Sciences*, edited by David L. Sills. The MacMillan Company & the Free Press. New York, 1968
5. Maier Charles, *Among Empires: American Ascendancy and its Predecessors*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 2007
6. Minkler Herman, *Imperije – logika vladanja svetom od starog Rima do Sjedinjenih država*, Albatros plus, Beograd, 2009
7. Motil Alexandar, *Imperial Ends: The Decay, Collapse and Revival of Empires*, Columbia University Press, New York, 2001,

³² Motil Alexandar, *Imperial Ends: The Decay, Collapse and Revival of Empires*, Columbia University Press, New York, 2001, стр. 13.

³³ Гајић Александар, *Идеја светске државе*, Правни факултет, Београд, 2012, стр. 26.

8. Schroeder, Paul, Is the U.S. an empire? *History News Network*. February 3. 2003, str. 1. <<http://hnn.us/articles/1237.html>>
9. Simić Dragan, *Poredak sveta*, Zavod za udžbenike, Beograd, 1999
10. Snyder Jack, *Myths of Empires: Domestic Policy and International Ambitions*, Cornell University Press, London, 1991
11. Smils Vaclav, *Why America is not a New Rome?* MIT Press, London, 2010
12. Taagepera Rein, „Size and duration of empires: Systematics of size“ *Social Science Research* 7, 1978
13. Šarkić Srdan, Malenica Antun, *Pravne teorije i institucije antike*, Novi Sad, 1994

ONCEPT, TYPES AND THE CHARACTERISTICS OF THE EMPIRES

Summary: Modern political science carefully theoretically studies the most comprehensive forms of political association - the empires. This interest comes from the contemporary perception of the imperial behavior of some „Great Powers” and the finding of their similarities with the imperial precursors of previous epochs. The Paper begins with the definition of the empires, starting from its historical beginnings in connection with the political power of the Roman magistrates, through their determination as large sovereign political entities whose components are not sovereign, to the form of political control carried out by a political unit above the others of which it is separated and alien to them. In the further course of the Paper the basic typologies of the empires and their most important characteristics are being observed in a comparative historical dynamics. The last part of the Paper deals with the question of how changes in these characteristics affect the emergence, growth, development and decay of imperial structures.

Key words: empire, imperialism, hegemony, boundaries, geopolitics, relationship between the center and the periphery

ИГОР ЈАНЕВ

Институт за политичке студије
Београд

УДК 141.7:177

Прегледни рад
Примљен: 24.12.2018
Одобен: 21.01.2019
Страна: 143-157

КОМПАРАТИВНИ ПОГЛЕД НА ТЕОРИЈЕ ЏОНА РОЛСА И РОНАЛДА ДВОРКИНА*

Сажетак: У овом раду је изложена концепција правде и права двојце кључних либералних теоретичара у које спадају Џ. Ролс и Р. Дворкин. Њихове теорије правде су анализиране из угла модернизације теорије политичког Система односно форме друштвено-политичког облика. Потврђује се основна полазишна претпоставка да новија анализа политичког облика има тенденцију веће динамизације у опису основних категорија које су до сада сматране статичним категоријалним полазиштима.

Кључне речи: слобода, једнакост заједништво, политика, правда, парво, систем, друштво

Џ. Ролс и теорија правде кроз категорију системске дистрибутивности

У свом филозофском покушају да повеже политику и правду, као етичку категорију, Џ. Б. Ролс је у делу „Теорија правде”, донекле објаснио социјалну природу појма *правде*, узимајући пре свега у обзир расподелу друштвених „добара” односно дистрибутивну димензију овог за правду битног феномена. Замишљајући друштво као предузеће¹, где појединци у узајамној сарадњи креирају више него индивидуално *збирна* добра (*слободу*, *мир* и *богатство*), поставља се опште питање *правде* као расподеле тих вредности индивидуумима на морално утемељен начин. На сличан начин као раније марксизам, Ролс уочава дистрибутивни карактер *правде* која је зависна (категорија) од друштвене динамике и услова који измичу формалним правним одредницама. Правда је *заједничка брига свих* у друштву, јер појединци имају интерес да створе уређење *сарадње* које је, индивидуално узевши, најбоље за њих. Ролс

* Овај рад је настао у оквиру пројекта 179009 Демократски и национални капацитети Србије у процесу међународних интеграција Министарства просвете, науке и технолошког развоја.

¹ У оквиру своје либералне концепције он поставља у средиште предузеће односно фирму, што је у основи екстензија или наставак традиције класичног либерализма.

узима у обзир, као што видимо, *системске* аспекте правде када међу доктринама правде (као нпр. „*сваком према његовом раду*”) издваја теорију „*процедуралне правде*”, где нису битни једино индивидуални аспекти, већ и „*основна структура*” друштва. Правда добија одговор кроз питање када се за ту (неку) друштвену структуру (*систем* установа) може тврдити да је *морално исправна* (или праведна). У делу „Теорија правде Ролс” заступа схватање да је правду могуће свести на теорију *рационалног избора* понашања.² Ако у сваком друштву сваки индивидуум члан колектива има *право на вето* у одлучивању о моделу правде, а сви колективно трагају за најбољом варијантом праведног уређења, решење изналажења *модела* ће трајати док се не постигне општи консензус о некој алтернативи понуђеног *решења*. На сличан начин као у Теорији игара, аутор користећи ову методу сматра да ниједан „рационални индивидуум” (судеоник одлучивања) неће прихватити у систему „једногласности” било који *нов* посебан „систем расподеле” добара, ако за овог појединца није бољи избор „опција тренутне сарадње”, у оквиру постојећег поретка кооперације. Ролс, како видимо, користи аналогију са „играчима” из Теорије игара, где ови сви индивидуално настоје да максимизују своју корист кроз рационално (индивидуално) конкурентно одлучивање. У овом моделу игре (тј. *систему*) нико од играча - судеолика одлучивања не може да се на крајњи исход „жали за неправедан третман” од других (тј. Друштва/државе). Ролс изводи очигледан закључак који се види и из модела, а то је да је *оптимум* „кооперација” последично „*нужно праведна*”, а да је *модел* који је регулише (тј. систем процедура) увек консеквентно „*праведан*”. Будући да у животу, *сагласност за модел* максималне корисности подразумева „погађање”, а то зависи од „релативне” снаге учесника, Ролс увиђа да правила кооперације зависе од „преговарачких способности” и „ресурса” којим ови субјекти располажу. Праведан модел Ролса, како видимо постаје зависан од „сила” индивидуа које када нису једнаке модификују „систем” правде и ова категорија постаје у ствари функција преговарачких и имовинских потенцијала учесника, и расподеле ових моћи.³ Аутор примећује да у овим условима пука сагласност не дефинише адекватно правила и нема за коначни исход праведност, ако бар не постоји „*правична почетна расподела*” добара. Зато према Ролсу базични услови „*правичног погађања*” морају претходно и „*првобитно*” бити дефинисани. Ролс уводи појам „*првобитног положаја*” којим се одређују полазни услови „*правичности*”, а на бази оваквог равноправног мерила се најзад вреднује „једногласна сагласност” која је основ (свих) правила режима, која су универзално прихваћена.

Овде запажамо либералну интерпретацију деформитета *правде* (односно проблем „дистрибутивне правде”), што је пре њега уочио и марксизам. У суштини он својом „теоријом правде” решава питање етичке природе методом налажења тзв. „*најнижег заједничког имениоца*” (да се послужимо терминима Х. Маркузеа) где се сви чланови друштва према његовом императиве „*осећају*

² Види Dž. Rols, „Teorija pravde”, CID, Podgorica 1998.

³ Исто. Правда као категорија постаје динамички условљена, чиме се оваква етика приближава моделу који би се могао разматрати у оквиру мултиваријабилне анализе, Операционих истраживања и Опште теорије система.

најмање морално оштећеним”. Ово није идеална правда, већ једна врста како би смо рекли „Парето оптималне” правде (у терминологији Теорије игара). Позитивистички прилаз који је настао под утицајем модерних метода формалне науке, довео је Ролса до одређења правде као системског феномена, где индивидуе тежећи максимизацији корисности, креирају кроз вид „ценкања” најприхватљивији модел правде (у функцији личног интереса и корисности).

Интересантно је да Ролс користи и неке елементе *друштвеног уговора* како би објаснио компромис који се добија из поменуте процедуре *једногласног* одлучивања. Он тврди да рационални индивидууми, у једнаким условима, када постигну *договор* креирају правила и режим који су „правични”, а на бази овог метода покушава одредити и сам „*првобитни положај*” правичности односно *првобитне услове* за равноправну основу *правде* и модела правде. Пошто запада у парадокс тражења уговорних услова за први *првобитни* уговор (јер основа за садашњи или последњи уговор је неки други претходни уговор о правилима „уговарања”, а за њега у времену уназад трећи, па четврти, и тако у недоглед до почетка), Ролс уочавајући бесконачност процеса тражења претходних *уговора*, решава тај проблем („уговора за првобитни положај”) уводећи нов појам „рефлексивне равнотеже”, који уводи категорију „моралне интуиције”.⁴ Овде, како можемо приметити, Ролс није до краја доследан и у недостатку логичких аргумената истоветног типа, у теорију уводи класичне етичке категорије. Индивидуи са личним интересима, наиме, промишљањем вреднују и суде о пропустима или поступцима, аргументују, прикупљају и испитују такве вредности и судове, праве принципе где структуришу исте, па и онда праве *теорије*, а у случају конфликта правила и принципа врши се њихово ревидирање или допуњавање. Ролс у основи уводи процес преиспитивања моралних ставова и начела, које доводе до измена моралног разумевања и схватања (као субјективне категорије), а овај се одвија у кретању *оцењивања* од посебних до општих судова (тј, правила / принципа) и обратно (од општих до посебних). Процес кретања доследног етичког закључивања, за Ролса јесте *коначан* у ланцу поступака ревидирања *начела* (тј. принципа или правила) који консеквентно достижу и коначне закључке. Ово се завршава по Ролсу „тачком” где се „наши принципи” не могу „даље ревидирати”, коју он назива термином „тачка рефлексивне равнотеже”.⁵ Ово методолошки, како видимо, делимично наликује Келсеновим „пра-нормама” које су крајњи резултат неког „ланца”. Првобитни услови „правичности” (односно правила за „првобитни положај”), према Ролсу, треба да се узму и открију тако да интуитивно људи користећи елементе рефлексивног закључивања добијају „знање” о *равноправности, једнакости* и *слободи* и то настало знање треба исто узети у обзир при изналагању „првобитних услова” правде. Индивидуе, следећи критеријуме личног добра али и

⁴ Види о Теорији правде у зборнику „Savremena politička filozofija” Издавачка Књижарница З. Стојановића, 1998, стр. 16-22. као и стр. 166-195. Види и у Dž. Rols, „Teorija pravde”, CID, 1998

⁵ Исто, „Savremena na politička filozofija”, стр. 16, 17. Ова Ролсова „равнотежа” је унутрашње рационална и субјективна, као заједнички именоватељ рационалних и аутономних људи, док основна норма у правној теорији Келсена има логичко-правну дедуктивну природу, независну од рефлексивности и моралних димензија.

поседујући „осећај” за правду, „разумеју и доживљавају себе” као слободна бића, те моралним закључивањем долазе до коначних првобитних уговорних услова (имајући овде у виду и првобитно *одсуство свих знања*).

На овом месту разматрања треба уочити да Ролс почиње да користи класичне етичке формуле, а не ослања се више једино на утилитарни критеријум личног добра са друштвеним ефектима. Недовољно уверљиво делује Ролсово потпуно ослањање на класичне аргументе, када већ утилитарни или прагматични не дају одређене резултате. Дакле, људи сада нису само „робови жеља”, већ они имају „рефлексивну способност” да се уздрже од порива и преиспитају да ли су „жељене ствари добре”.⁶ Одатле, Ролс дедукује аутономност личности или слободу људи, а фактом да су сви барем минимално способни за слободу, као *аутономност*, они су како закључује „једнаки”. Ролс како видимо једним долази у колизију с класичним идејама о *друштвеном уговору*, када на једном месту уговор о друштвеном систему⁷ види у оквиру мотива и игре корисности, представљајући га као компромис (игра нужности подвргавања околностима), а други пут друштвени уговор (модел) је по аутору резултат *консензуса*. Општи став који је део Ролсовог главног закључка је да је друштвени модел или систем ипак ствар вида консензуса о правилима. Овде је Ролс узео у обзир да људи немају ирационалне намере и делују увек разумно према другима и рационално према себи, што је вид идеализације.

По узору на Теорију игара, чији је исход увек неки компромис, Ролс уводи фактор индивидуалног ризика у игри одлучивања при избору друштвеног модела. Он даје пример два хипотетичка система (П, Q), где људи (учесници) праве избор између тих могућих друштвених система (*модела*). Претпоставка је да су у систему П богаташи имућнији него они богаташи у (алтернативном) систему Q, међутим, у систему П су људи много сиромашнији него они сиромашни у поретку Q. Треба напоменути да овде Ролс није алутирао на капитализам (као П) и социјализам (Q), већ апстрактне друштвене моделе. Наредна претпоставка је да човек не може поуздано да одреди своје богатство (приходе и припадност друштвеној класи), па отуда ризик у избору због калкулације са вероватноћом, и одатле дилема за индивидуе при избору модела - система (исто као у Теорији игара).⁸ Исход дилеме (одлуке) је по аутору да сводећи фактор ризика на минимум, да индивидуе бирају систем у којем су најсиромашнији и даље имућнији него у алтернативном систему (односно тада је Q боље од П). У правцу избора Q, иде и рационалност да се (у тим условима) занемари од људи разлика у степену имућности у системима (П, Q). Алтернативно резонување, када постоји код доносиоца одлука склоност да преузму ризик, што је по Ролсу мање вероватно (истичући фактор: обазри-

⁶ Исто. Ролс „све-наменска” основна средства и вредности назива „добрима” и ова нису предмет жеља већ потреба. Овде сви људи исказују рационално понашање према личним интересима.

⁷ Исто, стр. 18.

⁸ Рационални избор је вид одмеравања ризика и вероватноћа, где се претпоставља да треба предвидети и понашање других или ризике, па дилеме са фактором страха и претпостављеног понашања (других или заједнице) доводе до модификованог избора опције или опција односно врсте и количине добара које се потражују и лицитирају / размењују.

ности), доводи до *избора* система где би најбољи И најбоље прошао (тј. До система П). Из ових услова конфликтног избора („конфликтне игре”) Ролс долази до закључка да би рационални избор већине људи био „максимин” односно у Теорији игара Парето исход (или под-оптимални избор). Већина људи у друштву, ако се омогући да бирају поредак, у свом непознавању будућности прихода, одлучиће се за варијанту где је најгори исход најмање лош тј. за систем Q. Оваквим резонавањем где се индивидуе свде на играче у, како уочавамо, „конфликтној игри”, Ролс избор система у суштини своди на „стратешку игру” или игру са „високим” ризицима (нпр. „Chicken dilemma”). Општини закључак Ролса је да би у демократским условима модерног либерализма избор народа био егалитарно уређење. Друштвена неједнакост, етички би се могла по Ролсу оправдати само ако је та у корист материјално најугроженијих. Избор егалитарног система и егалитаризма је тако и морално оправдан, па и као резултанта представља (барем по аутору) део либералне традиције.⁹ Будући да индивидуум треба да ужива најширу слободу која је „спојива” и не угрожава слободу осталих људи, Ролс изводи либералне принципе и правила на слободу изражавања, право и слободу слободног мишљења, приватне својине, слободу окупљања и друге слободе и на другој страни одговарајућа либерална правна ограничења (нпр. од произвољног поступања државе, хапшења и сл.).

Политичка теорија Ролса укључује поред начела слободе где је ова условљена системом за који су сви дали сагласност, и начело једнакости, које је такође, видимо, условљено системским варијаблама. Ролс заузима став да није довољно пружити људима формалну једнакост или равноправан третман, а да се не узима при том у обзир разлика у друштвеном „положају” и склоностима индивидуа. Тзв. „збирна корисност” није мерило правде у друштву слободних и једнаких, „као што мисле утилитаристи” каже Ролс. Нормативни значај аутономности живота индивидуа, онемогућава просто и пуко сумирање жеља, захтева или склоности и не важи прост принцип да сваки индивидуум вреди као један (где нико не вреди мање или више од једног) или да се *утилитаристички максимум* (и тиме оптимум) правде постиже када је „просечно збирно задовољење склоности максимизовано”. Доносиоци одлука, у смислу воље индивидуа, морају бити носиоци одлука о начелима и правилима (принципа) и режима као система, а то укључује „уговорност” (тј. консензус) као начин формулисања правде. Према Ролсу, једино метод „уговорности” воља, где је укључена консензусност, може обезбедити праведност и једнакост, као битан услов правде. Овде закључујемо да се Ролс поново приклања аналогјама из Теорије игара, којима прикључује и неке принципе Опште теорије система. На овај начин Ролс долази до сличних закључака као и марксистичка доктрина, али не методом дијалектике, већ употребом неких начела који су корелативни принципима Опште теорије система. У систему који представља консензусни

⁹ На овом месту се либерализам аутора изједначаје се парадигмом социјал-демократије. Слободан избор рационалних људи води виду социјалистичког модела у коме се задржавају основне либералне вредности и изабрана основна добра за која се људи надмећу у систему конкуренције.

избор људи, моралне „неповољности” по Ролсу не могу бити предмет „оправданог” етичког оспоравања, јер ове су израз система који је успостављен тренутном вољом доносилаца одлука, где поредак даје предности, као и пропусти или неповољности (системског вида). Неправичне неповољности или неправичне погодности израз су дакле неког правичног система и евентуално случајне друштвене индивидуалне расподеле надарености или (не)способности. Расподела богатства не треба да се мења због „околности за које људи нису одговорни”, односно незаслужене неједнакости „не могу да утичу на дефиницију правде”. Међу захтевима за интервенцију у оваквом моделу, Ролс се залаже да економско - социјалне неједнакости могу бити везане једино за „положаје у друштву” који су иначе „отворени” за све индивидууме (одн. „дати шансу сваком”), и када се за те неједнакости може у разумном периоду очекивати превазилажење, државним унапређењем стања људи (посебно најсиромашнијих). Отуда став да учинак „друштвене сарадње” или доходак друштвеног богатства¹⁰ мора бити праведно расподељен, у смислу „заслужене равноправности” и једнакости.

Овде је и познат Ролсов изузетак, системски дедукован, да је одступање расподеле од начелне равноправности оправдана једино за најсиромашније у њихову корист, јер ови носе „бреме неједнакости” односно формалну (системску) једнакост. Ово „бреме неједнакости” управо због начела правде треба занемарити и поништити односно извршити *позитивну* дискриминацију.

Разрађујући методе мерења „богатства” (добара), као услов расподеле и правде, и критикујући просту утилитаристичку интеграцију и „институционализам” и поборнике једнаких вредности за „несамерљиве” принципе: а) слободу; б) праведну једнакост; ц) првенство најсиромашнијима, Ролс креира његову хијерархију примене основних начела институционално праведног друштва. Ту спадају следеће норме: а) једнака слобода; б) правична једнакост; ц) првенство најсиромашнијих. Ролс рангира те норме, тако што начело слободе генерално „претходи” начелу једнакости, међутим, ове норме су у посебном складу, тј. заради повећања једнакости не може да се задира у слободу људи или права институција система, међутим ове норме морају уважити начело праведне једнакости („прилика” сваког) и у крајњој линији начело обавезне користи најсиромашнијима (звано од Ролса „принцип разлике”).¹¹ У Ролсовом поретку уз неповредиво начело за „правичном једнакошћу прилика”, врховно начело је како видимо ипак начело слободе. Ту су за њега подразумеване класичне (либералне) слободе индивидуалног нивоа. Свако треба да има најширу слободу спојиву са сличном слободом других, где спадају слобода говора, окупљања, савести, исказивања мишљења, итд. Ове слободе су преузете из скупа грађанских слобода и права. У оваквој хијерархији основних норми/вредности Ролсовог модела или поретка, начело умањења економских неје-

¹⁰ Аутор поставља начело за „правичном једнакошћу прилика”, што уз све остало укључује и једнакост могућности за образовање или оспособљавање и све друге услове који су везане за друштвене околности и прилике (односно не односе се на природни таленат и марљивост).

¹¹ Види и чланак Ролса „Основне слободе и њихово првенство” у истом Зборнику. Види више оп. cit. „Теорија правде”.

днакостиили „принцип разлике” (*позитивна дискриминација*) има нешто нижи приоритет према *слободи и једнакости*. Прво правило његовог социјалног система је да друштвени положаји и државне службе морају бити доступне *за свакога и једнако*, а друго правило је да се и на овом плану мора спроводити позитивна дискриминација. У целини друштво на себе мора преузети терет изједначавања положаја људи, тамо где нису разлике израз природних способности. Овим се уводе основе либералне доктрине социал-демократије.

Оцењујући Ролсова политичка и филозофска гледишта, можемо, приметити да се аутор новим методама (Теоријом игара и принципима аналогним начелима Опште теорије система) обраћа познатим класичним проблемима политичке теорије и етике. Он сматра да овако изложена *теорија правде* која укључује друштвени статус људи, мерен богатством материјалних и нематеријалних добара (где нпр. спадају слободе, мир, итд.) правилније дефинише феномен правде. Увиђајући да правда и право нису само одређене апстрактне и формалне категорије, он правду у основи изједначује са концептом „дистрибутивне правде”, што је за савремена либерална тржишна друштва и најбитнија компонента правде.

Р. Дворкин и статичка детерминисаност основних етичких категорија

Роналд Дворкин наставља либерлану теорију критикујући елементе Ролсове политичке филозофије и на овој критици изграђује сопствену филозофију правде. Политичка теорија Дворкина је делимично везана за савремен концепт *правде* и опште принципе дистрибутивне равноправности, а правна теорија је разграната у више смерова који се у општим цртама ослањају на класична етичка (или вредносна) начела и критику позитивизма. Критикујући Ролсово виђење *правде* кроз напад на његов наводно „консеквенцијалистички” и „консензусни” метод, у чијој основи је (горе описани) *уговор* индивида, Дворкин задржава статичан и апстрактно формални императив да се индивидууми морају у општим условима третирати као једнаки.¹² Дворкин даје пример нефункционисања *правде* у систему *консензусног избора* поретка када људи у „првобитном почетном незнању” (у Ролсовом „првобитном стању”) *изаберу* компромисни (једногласни) *модел* са ограничењем неке например најосновније слободе (као нпр. „слободе говора”), а ради осигурања неке за њих „веће вредности” (нпр. веће друштвене стабилности, хармоније група и сл.). У „првобитном положају”, за који Ролс претпоставља апсолутни недостатак знања, Дворкин сматра да Ролсова теорија не може да јасно и недвосмислено утврди било првенство вредности *једнакости* или *слободе*, и Ролс ово чини углавном само начелно. Нигде нпр. не следи да опште егалитаристичко начело „креира било какво првенство”, нити да било која *хијерархија* основних принципа (или вредности) „нагиње егалитарном избору” односно моделу, сматра Дворкин.

¹² Види R. Dworkin, „What is Equality?”, „Equality of Resources”, Philosophy and public affairs, 1981. Види op. cit. „Savremena politička filozofija”, стр. 31-36.

Принцип „дистрибутивне правде”, који заступа Ролс, би требало да води рачуна о „индивидуалним одређењима људи”, међутим, како учачамо код Дворкина, оваква се начела не смеју и не могу доводити у везу са неким „*коначним друштвеним исходом*” и принципима тог исхода или модела, јер правда може да креира (по Дворкину) једино „општа историјска начела”, каква су и сама општа начела правде. Само у „историјском контексту” има смисла говорити о општим принципима, чиме се *априорна* хијерархија Ролсових начела мора одбацити. Ако нпр. „избор људи доводи до укидања слобода”, па и кроз процес либералног (демократског) усаглашавања, *модел* који ће настати неће одражавати идеал правде, већ *стање* неправде. Ипак, Дворкин генерално усваја главну Ролсову тезу да правда подразумева праведну равноправну расподелу богатства која је заснована на односу (тј. редукцији) онога што индивидуално неком припада и онога што је варијабла системских *околности*, где појединац у неком амбијенту делује. Системска димензија Ролсовог погледа је и у опсервираној противречности између једнакости и слободе, и у истовремено „не-противречној вези” ових категорија. Третирање индивидуа као *једнаких* је третирање тих истовремено и као *слободних аутономних* бића, али са одговорношћу за своју *изабрану* (моделом) „ситуацију”. При томе, људи се *не могу* сматрати одговорним за оно што је резултат *околности ван њихове контроле* и избора.

Критикујући Ролсову егалитаристичку филозофију и посебно његово схватање да се „морају узети у обзир” и *склоности* и *капацитети* индивидуа у процени „равноправности” (или „разлике у богатствима”), Дворкин сматра да се у поступцима процењивања задовољења друштвене једнакости не може узимати и мерити критеријум(ом) *задовољења појединих* потреба или склоности, као ни „благаостање”.¹³ Ако неко има „скупе склоности” не треба да се оцењује или тумачи да други (по себи) имају по природи „мање жеље и зато добијају мање” или *треба* мање да добију да би расподела оскудног богатства била *равноправна* и тиме праведна. Исто важи и за мање *способне*, јер и они имају истоветан проблем као и људи са „скупим” склоностима. Овде Дворкин износи познату либералну и „либертаријанску” интерпретацију блиску интерпретацији идеологија које критички одбацују левичарски схваћену *једнакост* као наметнуту категорију страну „*слободи*”. На другој страни, Дворкин у левичарском духу примећује да ако су друштвена средства *оскудна*, повећање поседовања једних „значи умањење поседовања других”, а ако је то поседовање важан елемент напретка и успеха, и то једнако важан за успех сваког у животу, онда људи треба да брину и о овој вези процеса прерасподеле, јер „нико нема веће право на те ресурсе” од неког другог (једнаког члана). Дворкинова критика Ролса усмерава се, идејно и у битним елементима, и на Ролсово „начело разлике”, где Ролс одмах и у фундаменту даје „привилегован третман” најсиромашнијима. Дворкин поставља питање где повући границу (у како каже „процентима”) додељеним за најсиромашније, и закључује да ће политика која уважава такво начело варирати у зависности од величине такве групе одређене као „најсиромашнија”, јер није јасна „горња граница” обима групе, а

¹³ Види op. cit. „Savremena politička filozofija”, стр. 32.

проценти „могу произвољно варирати за одређење” најсиромашнијег дела популације. Дворкин сматра „неправичним” занемарити утицај овог „системског” благостања на оне који не потпаду у групу најсиромашнијих, „али се ипак морају мучити да би обезбедили пристојан живот”. Стога, Дворкин одлучно и принципијелно одбацује уважавање Ролсовог „начела разлике” односно регулисану позитивну дискриминацију, као могући основни егалитаристички принцип.

По питању како утврдити границу и однос морално индивидуално заслужених добара за поједине личности (индивиде) и независних „околности” („спољних”, ван контроле индивиде), Дворкин генерално одбацује ставове Ролса мада сматра да и „биолошки” (наслеђени) тзв. ресурси, као и *друштвено наслеђени ресурси* морају бити подведени под категорију *околности*.¹⁴ Дворкин, за разлику од Ролса, сматра да у *првобитном стању* може бити морално прихватљива једино *једнака* првобитна расподела. Ова првобитна расподела, међутим, „није дугог века” и због различитих индивидуалних капацитета, које Дворкин образлаже на примеру трампе и аукције почетних ресурса, долази временом до раслојавања међу људима и неједнаке расподеле. При неједнаким способностима људи, чак и при *једнакој* расподели првобитног богатства (тзв. „спољног вида”), људи ће и даље имати неједнаке услове за стицање дохотка и услове живота. Када су капацитети (тј. „унутрашњи” квалитети код људи) неједнаки за расподелу, у апстрактној првобитној аукцији добара не може да се јасно утврди принцип и правило једнакости расподеле ресурса (тј. начело или закон у првобитном стању), а имајући ту посебно у виду да у првобитном стању морају егзистирати слободе, „док год се правила не познају”, нико не познаје који су му бољитци од (размене) добара и проблем расподеле стога нема јединствено праведно решење. Ситуација је овде идентична као код личних (*унутрашњих*) способности тј. са појавом неједнакости у жељама и склоностима у вези са „скупоћом” укуса и задовољењем (индивидуалних) потреба. На примеру две индивиде у апстрактном систему *две личности - избирача* (тј. потрошача), једној треба „више ресурса” него другој индивидуи да би остварила „исти ниво” благостања. Одавде онај појединац са *већим* потребама представља лице са природним „хендикепом”, апстрактно гледајући ово је исто као *мање* способна особа (према личним „унутрашњим” карактеристикама) у систему (са две особе) где постоји неједнакост првобитних ресурса (чак и када је богатство „спољног вида” равномерно подељено). Дворкин сматра да друштво може *оправдано* да компензује једино „хендикеп” везан за „личне способности” тј. недостатке, а не може никако бити оправдано *системско* (друштвено) надокнађивање „хендикепа” склоности (односно укуса или жеља). Ролс, по Дворкину, није у праву када дискутује о првобитној расподели и заговара потпуно *незнање* „спољних” друштвених околности, или знање једино „својих” способности. Ако се, апстрактно, у замишљеној аукцији за добијање првобитних добара (на бази жеља) нпр. претпостави да сви појединци-учесници издва-

¹⁴ Код Ролса су, за разлику од Дворкина то једино друштвени „спољни” ресурси, док су „унутрашњи капацитети” (код оба ова филозофа и теоретичара) индивидуалне људске надарености и способности.

јају једнаке ресурсе и за *осигурање* своје имовине или добара по истој премији, претпостављајући различитост личних способности и могућност да се уместо куповине на аукцији роба инвестира у то *осигурање*, добиће се крајњи исход где ће једни бити на губитку јер имају управо више способности од неопходног, против чијег су се евентуалног *недостатка* прекомерно осигурали.¹⁵ Други учесници могу бити на малом (релативном) добитку јер би њихов аукцијски положај био гори од оног проистеклог *осигурањем*, иако у односу на остале остварују (релативну) добит. Трећа група акцијских учесника може бити на „нултом трошку” (и нултој добити), јер ће проћи са адекватном надокнадом за свој инвестирани трошак и поседовани лични капацитет (ма колики овај био).

Услови праведности овог првобитног акцијског система (односно модела), који мора поседовати и неке основне слободе може се анализирати кроз две *стратегије*, имајући у виду да различито одабране *слободе* увек имају за последицу другачији индивидуални избор добара на аукцији у првобитном стању (а овде треба укључити и *права*, као и *стабилност* или мир као основна *добра* на аукцији). Дворкин напада Ролсову „интересну стратегију” где у „првобитном положају” избор лица пада на аукцијске ресурсе засноване на *лично перципираним* индивидуалним „интересима”, јер првобитни учесници у аукцији (понуди) према Дворкину неће много (или битно) трошити на основне *слободе* или *права*, тј. запоставља ће их у односу на друге материјалне вредности, чак и ако су добро информисани.¹⁶ Уз то, Дворкин тврди да без информација „конкуренција” нема битан смисао, јер корисник не зна шта може да чини са имовином, нити колико су му корисна *добра* за које се „надмеће”, као што не могу ово проценити ни супарници. Дворкин зато предлаже другачију „стратегију” (или модел) одређења „основне линије слобода”, коју назива „конститутивном”, одређујући *критеријум* адекватности за систем основних права из угла *дистрибутивне једнакости* богатства. Сагласно мишљењу Дворкина, стратегија или модел „основне линије” (или главног приоритета) треба да се од старта ослања на општа и стандардна начела слободе и права, где теорија *опортуних трошкова* (и оданде користи) у дужем периоду, намеће хијерархију права и вредности у којој основне слободе имају (или добијају) доминантно место међу видовима / типовима „добара”.¹⁷ Када се дистрибутивна једнакост изражава ценом *опортуних трошкова*, тада је вредност спољњег „ресурса” поседованог од неког лица једнака пропуштеној цени коју *други плаћа* тиме што је не поседује (где је ова вредност у корист првог лица). Цене „опортунитета” су динамички различите у случају веће групе лица (тј. другачије него у систему два лица), а различите аукције другачијих *линија* приоритета за „слободе / принуде” имају у њиховој позадини различито дефинисане „цене опортунитета” односно трошкове и користи.¹⁸ Ако се и када се не води довољно

¹⁵ Исто, стр. 36, 37. Ови способни су превише уложили у осигурање, што им доноси губите у добрима, што се посебно види када се претпостави да уопште нису морали да се осигурају (где би тада њихови добици били највећи).

¹⁶ Исто, стр. 37, 38.

¹⁷ Теорија опортуних трошкова процењује трошкове који се односе на оно што би се алтернативно могло добити при другачијем избору или одлуци која носи трошак.

¹⁸ Исто, стр. 38.

рачуна о *индивидуалним склоностима*, закључује Дворкин, постаје је практично немогуће одредити опортуне трошкове и праву цену „аукцијских” ресурса.

Надаље, Дворкин уводи класичну тезу да је у оквиру модела једнакости ресурса и права, најбоље да систем остави људима класичне „максималне услове” за *слободан живот*, где треба да се води рачуна о следећем: а) хијерархији вредности добара у категоријалном смислу, где би доминантно место требало да имају основне слободе и права; б) хијерархији забрана и интервенција, где треба елиминисати нелогичне „увредљиве” забране које су засноване на друштвеним или правно неутемељеним и нелогичним аргументима или друге забране и интервенције којим се угрожава аутономност или индивидуална слобода и вредности; ц) максимизацији *избора*, посебно индивидуалних могућности и прилика да све индивидуе воде живот који сматрају најбољим и могу изабрати начин нужног ограничења својинских права. Као и Ролс, Дворкин закључује да је генерално могуће креирати праведан друштвени систем који установљава режим надокнада приближавајући државу идеалу дистрибутивне правде. Овде би богате индивидуе, чији су нагомилани ресурси услед околности увећани, и потом расподељени, најмање требало „да се жале” на неправедни третман јер би њихова лична аутономност практично остала потпуно неугрожена. Из ових определења произлазе низ умерених тзв. „левичарских” ставова Дворкина којим се он делимично надовезује на тзв. „леви либерализам” Ролса. Дворкинов поглед на систем укључује „стандарде” и норме једнакости за унапређење националног „тржишта” добара, где су ту укључена и нематеријална добра. Ту је у практичном смислу инкорпориран цео систем социјалног осигурања, што иначе произлази из његових теоријских закључка о хипотетичком осигурању у условима првобитне аукције.

У свом чланку „Слобода, једнакост и заједништво” Дворкин се у генералном смислу, уз одређене претпоставке, слаже да је либерална демократија „једини прихватљиви политички систем”. Овај систем укључује слободу и самоуправу под условима „једнакости”. Данашња теоријска усмерења и концепти се битно „разилазе” у погледу ових *основних* категорија (вредности), а ово је случај и у конкретним „политичким реторикама” где се нпр. САД битно разликују од виђења либерализма у поређењу са политичким схватањима у Западној Европи. Чак и у САД „либерална теорија” има разнорodne и супротстављене правце, од „Реганомике” (тзв. „Трицкле-даун” политике) која је заговарала пореско јачање најбогатијих (што би преко општег просперитета довело и до „унапређења положаја осталих” група), па до либералних егалитариста. „Конзервативци” говоре о „себичности гласача”, либерали ово одбацују, а неолиберали и „умерени” напуштају класични либерализам, који је „одбачен од гласача”, док „реализам” узима „ствари какве јесу”, без „слуша за заједнички интерес и видове одговорности” који оданде произлазе, каже аутор. Основне просветитељске вредности, тј. „*слобода, једнакост и братство*” су, како каже Дворкин, „узајамно супротстављене” и то на „тријадни” начин.¹⁹

¹⁹ Где се основна вредност „братство” може подвести термиолошки и категоријално под вредност „заједништва” (која може бити или јесте и основна категорија модерних праваца либерализма, где спада и Комунитаризам (који не треба мешати са комунизмом)).

Ове три вредности је практично немогуће истовремено остварити у либералној демократији. Поборници афирмације основне (водеће) вредности „*заједништва*” (у просветитељству познате категорије „братства”²⁰) се најчешће сврставају међу критичаре либерализма, посебно када истичу „лоше стране” инсистирања на индивидуализму (слобода и права) које иде на штету друштва или „колективних вредности”. Критичари, као и поборници комунитариста²¹ скоро по правилу (или „аксиоматски”) сматрају да ће друштво које води „одговарајућу бригу за заједницу посветити мање пажње једнакости и слободи”.²² Насупрот општој тенденцији да се издвоји једна од три основне вредности (либералне групе: слобода, једнакост, заједништво) „која би била доминантна” у односу на остале две вредности, како уочавамо Дворкин сматра да суштина либералне традиције треба да подразумева *уједињење* три основне вредности. Он закључује да „најуверљивији либерализам је управо онај који прихвата ово јединство” вредности односно таквих кључних категорија. Све те главне вредности нису у трајном или оштром антагонистичком сукобу. *Једнакост* не може бити дефинисана као стање истог богатства, односно „уравниловка” без обзира на уложени рад и трошење, а *слобода* може бити одређена једино као стање личног *неспречавања* и од државе „не-задирања” у приходе. Према Дворкину, поједностављене „просветитељске” вредности, у оквиру осиромашених дефиниција класичног вида, неизоставно воде у узајамни сукоб тих основних наведених полазних вредности (тј. идеала: слободе, једнакости и братства или заједништва), јер ниједна од три вредности не би била остварива, без „компромитовања друге две” вредности. Као што је код Дворкина уочено, упрошћавањем дефиниција се основне вредности не са-односе (тј. „релирају”) или како он каже *не изједначавају* са врлинама, већ са „пороцима” и „неправдом”. Категорија и вредност „једнакост” где би идејно и концепцијски *чланови заједнице требало да буду „једнако имућни”* без обзира на свој рад и трошење, није никакав „егалитаристички приступ”, већ је то „не-егалитаристичка неправда” и *неједнакост*. Слично и по питању вредности „слободе”, која не може бити „слобода од опорезивања” или слобода „да чинимо шта год желимо”. Поред тога и „комунитаризам” или „заједништво”, које даје примат *заједничким интересима*, не може бити индивидуалистички узев „безобзирно”, већ мора бити ствар индивидуалног респектовања и узајамног (тј. релираног) друштвеног обзира, јер је „нелегитимно” свако деловање заједнице (и у име заједнице) које подразумева дискриминацију или *ограничавање основних слобода* и једнакости.

Дворкин, преузимајући нека системска начела, сматра да правилно дефинисање ових трију вредности није једино у њиховом „резултирајућем конфликту” или нерешивом сукобу, већ у *обједињавању*, што је по њему резултат етичке димензије. Несвесно, Дворкин овде користи и дијалектичко резонување када говори да три вредности стоје у јединству, без обзира на њиховсукобљени вид и да се оне узајамно „учвршћују”. Ипак, основу јединства вредности Двор-

²⁰ Види чланак „Sloboda, jednakost i zajedništvo” у истом op. cit. „Savremena politička filozofija”, стр. 271.

²¹ Комунитаризам је правац изникao из либерализма или се сматра видом либералне концепције у проширеном смислу тог правца у политичкој филозофији и теорији.

²² Исто, стр. 271, 272. (То је основни став класичне критике комунитаризма).

кин налази у етичкој сфери, а не у оквиру теорије система или дијалектике. Он издваја „етички индивидуализам” као основу јединства фундаменталних вредности и политичког система либерализма (тј. либералне демократије). Либерализам укључује етички индивидуализам као темељну вредност, иако, сходно његовом погледу, тиме се не пледира да једину темељну вредност „представља појединачни живот”. По Дворкину, етички индивидуализам се често назива и „хуманизмом”.²³ Либерализам подразумева да људски индивидуални живот има „унутрашњу политичку вредност” и да је појединачна успешност императив колективног циља, те стога држава и легитимна власт има за основну обавезу побољшање живота људи. Дворкин сматра да либерализам у којем је инхерентно „укорењен” етички индивидуализам *уједињује*, а не раздваја, једнакост, заједништво и слободу, које као вредности једна другу подржавају и „одражавају”, укључујући и корен и заједнички садржалац индивидуализам. Либерализам је, наиме, „изразито егалитаристичка” теорија. Дворкин сматра да је, из наведених разлога праведности расподеле, либерална теорија неспојива са доктринама које ограничавају слободу (па одбацује нпр. Марксизам). По Дворкину, етички индивидуализам укључује и једнакост и слободу, који као принципи могу егзистирати без узајамног супротстављања, и поред својих противречних елемената. Његов етички индивидуализам је окренут начелу слободе, као и егалитаристички принцип „у једнакој мери”, јер индивидуе морају имати пуну „слободу да формирају лична схватања о томе какав је живот најбољи”. Прихватање начела и модела једнакости (према овоме) „као најбољу концепцију дистрибутивне једнакости”, укида супротности (ове две главне вредности, слободена једној и на другој страни дистрибутивне једнакости). Из овога, аутор закључује да је слобода нужна за једнакост, и то, како аутор примећује, „не на основу сумњиве и крхке претпоставке да људи доиста вреднују битне слободе више него остале ресурсе”, већ зато што слобода, било да је људи вреднују изнад свега осталог или не, „јесте од суштинског значаја за сваки процес у којем је једнакост дефинисана и осигурана”. Дакле, по аутору, ово интер-аговање вредности, слободу (или слободе) не чини средством дистрибутивне правде више него што ову (правну једнакост и правду) чини средством за слободу. У пракси „правичан порески систем” је средство, како каже, којим се утврђује „колики део свог физичког прихода човек у моралном смислу треба да задржи”. Дворкин напослетку као нужност признаје да једнакост захтева нека законска ограничења укупне слободе, „која је нужна као заштита сигурности власништва и људи”, а и људи немогу бити „плански прилагођени” када нису сигурни у контролу (и безбедност) стечених (и оних које стичу) „ресурса” (или дохотка / добара). Либерализам ипак није само учење које прихвата идеју друштвене једнакости, већ прихвата и одређене идеје *комунитаризма* („заједништва”). Супарничко учење комунитаристичког правца, наспрам класичних либерала, углавном дефинише овај (свој) поглед као колективни избор облика „доброг или вредног живота”. Према схватању Дворкина, либерализам „не само да није непријатељски настројен” према заједништву, већ му и тежи.

²³ Исто, стр. 274, 275.

Он га замишља као систем заснован на начелу, а „не на врлини”. Дворкин у основи сматра да либерални принцип комунитарности треба да ослоне на класични Платонов (измењен и допуњен) концепт, где је „добар живот могућ једино у праведном друштву”. На сличан начин као и код начела једнакости, Дворкин покушава да *комунитарно заједништво* објасни као не-противречан принцип у односу на начела: слободу и једнакост.²⁴

Закључак

Ролс запажа да људи у капиталистичким друштвима пре имају склоност да изабирају егалитарне, него не-егалитарне поретке и правила, јер већина људи средње класе живи у условима непрекидног ризика од смањења животног стандарда или флукуација прихода. Демократски избор људи у развијеним друштвима, у одсуству пропаганде, био би вероватно у свим државама социјал-демократија. Ролс се не изјашњава о конкретном моделу система, мада подразумева да политички облик модерне либералне демократије генерално не треба мењати. У овом контексту Ролс остаје у оквирима академске дискусије о егалитаризму и сукобу начела једнакости и грађанских слобода које су у његовом од датог модела зависном концепту, добрим делом релативизоване. Битан допринос Ролса је у томе што он разуме да дотадашње основне категорије (нпр. правда) и принципи или вредности (једнакост, као и слобода) морају бити постављене у оквиру динамичније системске анализе, кроз оцењивање битних друштвених варијабилних категорија. На овај начин он се приближава дијалектичком погледу где између слободе и једнакости не мора егзистирати проста супротност, већ не-противречна релација извесне усклађености нормативних императива односно мудус анти-противречне кохезивне коегзистенције основних вредности. Полазећи од принципа блиског теорији игара примењивих на моделу добара он настоји да докаже да се праведни систем и правда могу дедуковати и креирати спонтаним дејством ефеката конкуренције где избор људи кроз такву интеракцију одређује начела правде И основних категорија. Одвајање од традиције класичних статичких етичких категорија је основа његове модерн релације између фундаменталних вредности једнакости, слободе и заједништва. Дворкин није до краја спровео своје полазне филозофске поставке када је реч о примени динамичке филозофије на вредновање постојећих етичких категорија и друштвених система. Његов либерализам подсећа на одбрану типичних десних либералних принципа, блиских класичном стичком либерализму и новом либертаријанизму колективистичког усмерења. Дворкинове концепције су донекле блиске и Теорији Система, па и савременој дијалектици, тако што два фундаментална либерална вредносна начела могу бити противречна, а да ипак формирају системско учвршћујуће јединство. Дворкин је ипак окренут, за разлику од Ролса, формланом начину објашњења, па нпр. сматра да је „слобода је суштински део схватања једнакости” односно формално-структуралистички увиђа сводивост или надовезивост једног прин-

²⁴ Исто, стр. 288.

ципа на други. Свако одступање од полазних основних класично схваћених слобода сваку заједницу претвара у „анти-егалитаристичку” или генерализовано неправедан политички облик. Да би теорија функционисала, он поред релације конфликта (у тржишним интересима) уводи и принцип који би смо назвати „координацијом”. Једнакост, као једнака економска дистрибуција не зависи од „пуног исхода који је могуће мерити”, или „степен задовољености” склоности, већ од „процеса усклађених одлука” у којима људи утврђују цену својих „опортунитета” и за друге људе, и своје акције и планове обликују „тако да употребе” свој индивидуални „правични део ресурса” (водећи рачуна о другима). Да би се друштво приближило идеалу једнакости, ово зависи од етичких димензија, од примерености „процеса расправе” и избора који оно у ту сврху даје, а да би овај процес био „примерен” потребно је „много слободе”, будући да „права цена коју други морају платити да би неко имао исте ресурсе или прилике може бити откривена само када су амбиције и уверења људи аутентични” и када су избори и одлуке разумно „усклађени са овим амбицијама и уверењима”.

Литература:

1. Dž. Rols, „Teorija pravde”, CID, Podgorica 1998.
2. R. Dworkin, „What is Equality?”, „Equality of Resources”, Philosophy and public affairs, 1981.
3. R. Dvorkin, „Suština individualnih prava”, CID, Podgorica 2001.
4. Zbornik „Savremena politička filozofija” Izdavačka Knjižarnica Z. Stojanovića, 1998.

COMPARATIVE ANALYSIS OF LIBERAL TEORIES OF J. B. ROLS AND R. DWORIN

Summary: This paper deals with the conception of justice and the rights of two key liberal theorists, which include J. B. Rols and R. Dvorkin. Their theories of justice have been analyzed from the angle of modernization of the theory of the political system and the form of social-political form. It confirms the basic starting assumption that a newer analysis of the political form has a tendency of greater dynamization in the description of the basic categories that have so far been considered static categorical starting points.

Key words: state, politics, law, capacity, institutions, interest(s)

ВАЊА ГЛИШИН*

Факултет за европске правно-
политичке студије
Нови Сад

УДК 316.334.3:316.752

Прегледни рад
Примљен: 03.01.2019
Одобрен: 13.02.2019
Страна: 159-174

БАЛКАН ИЗМЕЂУ АТЛАНТИЗМА И (НЕО)ЕВРОАЗИЈСТВА

Сажетак: Посматрајући међународне односе на почетку 21. века учавамо да су оријентације великих сила на глобалној мапи „нове, а старе“, што нас не чуди, с обзиром на то да се геополитички чворови „замршени“ током 19. и 20. века нису „од-мрсили“, већ остају попут историјске судбине терет многим народима и државама.

У нашем фокусу биће Балкан, вишевековни геополитички чвор и спона између различитих цивилизација, религија, народа и континената. Настојаћемо да кроз две велике геополитичке концепције – атлантизам и (нео)евроазијство – представимо овај простор и укажемо на изазове и потенцијалне претње и ризике. Да бисмо у томе успели, пре свега ћемо направити осврт на класична геополитичка учења руске и англосаксонске школе и њихову пројекцију Балкана у двовековном историјском контексту.

Кључне речи: геополитика, Балкан, атлантизам, (нео)евроазијство, Русија, САД

Увод

Простор Балкана је својим географским, геополитичким и геостратешким потенцијалима одувек играо значајну улогу у историјском „тренутку“ војних сукоба, народних кретања, цивилизацијских судара и мешања, религијских „успона“ и „падова“, генерацијских рађања и умирања, живота и страдања. Балкан је својеврсни „геополитички крст“, „раскрсница“ путева, „чвор“ – историјски, политички, културни – који се вековима све јаче стеже и лавиринт у ком су се многи изгубили.

Посматрајући Балканско полуострво са географског и геополитичког аспекта, учавамо да се налази на размеђу три континента, између неколико цивилизација, много политичких жеља и превише амбиција – другачије речено, ово је гранична зона религијског, војног (*terra militaris*) и цивилизацијског карактера, западу исток, а истоку запад, „капија“ Европе, али и лоцирана *terra nullius* (празна земља) погодна за територијално ширење, продор и освајања „централних сила“.

* glisinvanja2@gmail.com

Геополитички значај овог простора укратио је интересе глобалних актера – САД и Русије, што је Балкану предодредило улогу контактеног полигона.

Геополитичке идеје и концепти: атлантизам и евроазијство

Англосаксонска геополитичка школа

Крајем XIX и почетком XX века, упоредо са развојем немачке геополитичке школе, развија се и англосаксонска у Великој Британији и Сједињеним Америчким Државама. Значај и утицај англосаксонских геополитичких идеја приметан је током целог XX века, са највећим изразом током светских ратова и великих глобалних промена. Својим радовима, велику пажњу света изазвали су Алфред Мехен, Хелфорд Џ. Макиндер и Николас Спајкмен о којима ће у наставку рада бити више речи.

Амерички адмирал и геостратег Алфред Мехен (*Alfred T. Mahan*, 1840-1914), своје геополитичке радове је посветио проучавању и анализи значаја мора и поморске моћи држава. Мехен се сматра идеологом новог светског поретка *Pax Americana*¹ као и родоначелником поморске геостратегије. Основне постулате своје геостратегије, изнео је у књизи „Утицај поморске силе на историју“ из 1890. године. Кључни појмови које истиче су морски простор и поморске силе² (*Sea power*), а суштински циљ јесте превласт над морским простором³.

Посматрајући однос мора и копна, Мехен је државе поделио у две категорије. Прву чине силе мора (*Sea power*) којој припадају таласократске државе, а другу категорију чине силе копна (*Land power*), односно телуократске државе. У овом односу снага, Мехен предност даје таласократским државама истичући да је „морско царство без сумње светско царство“⁴ и додаје да Америка има „поморску судбину“⁵.

¹ Мехен је „антиципирао смену на челној позицији светских сила и појаву новог вође „светског поретка“, при чему ће одлазећи *Pax Britanica* заменити нови, виталнији и експанзивнији – *Pax Americana*. Степић, М. (2016): Геополитика: Идеје, теорије, концепције; Институт за политичке студије, Београд, стр., 96

² „Поморска сила је за Мехена посебан облик цивилизације који има све неопходне претпоставке за планетарно ширење, запоседање и остваривање светске превласти“. Деспотовић, Љ. (2012): Српска геополитичка парадигма, Каирос, Сремски Карловци, стр., стр., 19

³ „Како је, тврди Мехен, један једини циљ сваке земље да освоји свет, следи да је за то неопходан услов постизање превласти и надзора на мору. (...) Приморске, а нарочито острвске државе имају за такве циљеве најповољнији положај.“ Оне су судбински предодређене да буду „господари света“. Степић, М. (2016): Геополитика: Идеје, теорије, концепције; Институт за политичке студије, Београд, стр., 98

⁴ Морске силе имају већи маневарски простор и могућност боље контроле глобалне комуникације. Пророковић, Д. (2012): Геополитика Србије, Службени гласник; Геополитика, Београд, стр., 66

⁵ Наведена „Manifest Destiny“ („Иspoљена Судбина“) у првом ступњу се састоји из стратешке интеграције читавог америчког континента, а потом и успостављања светске превласти“. Дугин, А. (2004): Основи геополитике, књига I, Екопрес, Зрењанин, стр., 56

Претња поморским силама и њиховим претензијама ка „светском царству“ је Русија, моћна континентална држава на евроазијском копну. Мехен је сматрао да снажне поморске земље, окупљене у коалицији око заједничког интереса, могу да спрече руски излазак на топла мора. С тим у вези, он је понудио **стратегију анаконде** закључивши да „под контролом поморских сила морају да се налазе приобална подручја на сопственој територији уз покушај „откидања“ таквих територија од непријатељске копнене масе“ (Зарић, М. И., 2015:25). Другачије речено, треба онемогућити Русији да контролише приобалне области, важне луке и морске пролазе, затим је све више притискати ка унутрашњости континента, према хладном северу, „чврстим загрљајем анаконде“.

На приказаној карти [карта 1] се јасно виде простори којима треба да преовладају атланстичке силе, притискајући приобалне зоне Евроазије. Међутим, да би Америка постала велесила, Мехен указује на неколико кључних услова: „1) активна сарадња са британском поморском велесилом; 2) осујећивање немачких поморских претензија; 3) пажљиво праћење експанзије Јапана у Тихом океану и одупирање тој експанзији; 4) заједничке акције Европљана против народа Азије“ (Дугин, А. 2004:57-58), на чијем испуњењу је Америка марљиво радила током XX века.

Карта 1: Мехенова „Стратегија анаконде“ (преузето: Дугин, А. 2004:57)

Сер Хелфорд Џ. Макиндер (*Halford J. Mackinder*, 1861-1947) један је од најистакнутијих геополитичара, чија је теорија **срца света** (*Heartland*) почетак теорија нове оријентације.

У свом раду „Географска осовина историје“, изложивши своје виђење односа историје и географије, поставио је основе геополитичке теорије. Макиндер полази од тога да је историја стално надметање таласократских и телуократских сила за светску превласт, а „кључ“ светске превласти је контроли-

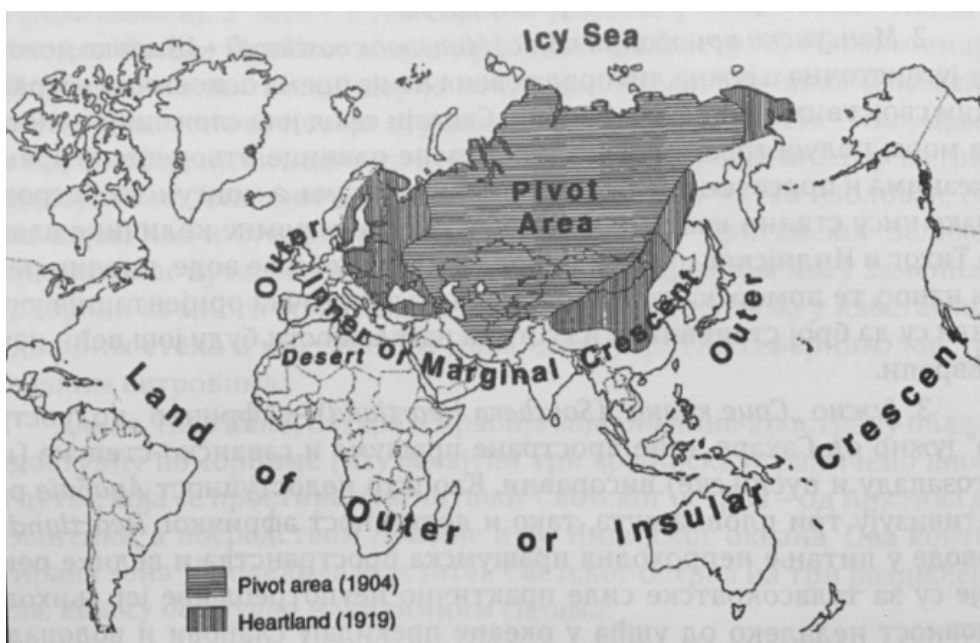
сање **Светског острва** (*World island*) – Азије, Европе и Африке. „У самом центру је „географска осовина историје“ или „осовински ареал“ (*pivot area*). Тај геополитички појам је географски истоветан са Русијом.“ (Дугин, А., 2004:48) Затим следи појас који се „подудара са приобалним просторима евроазијског континента“ и представља „зону најинтензивнијег цивилизацијског развоја“ (Исто, 48) – **унутрашњи или периферни полумесец** (*inner or marginal crescent*). И крајња спољашња зона (географски и културно) у односу на „континенталну масу Светског острва“ је **спољашњи или острвски полумесец** (*outer or insular crescent*). [Карта 2]

Макиндер је на основу наведене пројекције света, 1919. године, представио „формулу“ која води ка успостављању светске лидерске позиције:

Ко влада Источном Европом, влада Срцем копна,

Ко влада Срцем копна, влада Светским острвом,

Ко влада Светским острвом, влада светом.

Карта 2: Макиндерово Срце копна (*Heartland*) из 1919. године; Осовинска област (*Pivot area*) из 1904. године, увећана за источно и западно проширење. (Стенић, М., 2016:194)

Унутрашњи полумесец је гранични простор између две противуречности – „копнених разбојника“ који су, према Макиндеровом мишљењу, „ауторитарни, хијерархични, недемократски и нетрговачки“ народ, и „поморских разбојника“, које карактерише демократичност и трговачка способност. (Дугин, А. 2004:48-50) Историјски токови нам сведоче да први стално врше притисак из *Heartland*-а према периферији, док потоњи врше притисак на Светско острво из зоне Острвског полумесеца. Из наведеног можемо закључити да је унутрашњи месец најпокретљивија зона, предодређена за „развој цивилизација“.

Макиндер, као англосаксонски стратег, указивао је да би највећи изазов поморској моћи било стварање чврсто евроазијског савеза који би објединио јаке државе континенталног простора и њихове ресурсе. С тим у вези, он је упозоравао да Немачка, иако поражена у Првом рату, представља опасност која се огледа у историјској жудњи за надмоћном државом. Такође, потенцијална „осовина“ Берлин-Москва, коју је заговарао Карл Хаусхофер, представља претњу таласократским силама коју на све начине треба осујетити. На Версајској мировној конференцији на основу Макиндерове геополитичке теорије, створен је „санитарни кордон“ [Карта 3] од земаља централне и југоисточне Европе, чије је „наводна функција идеолошке заштите од „црвене заразе“ из Русије“ (Степић, М. 2016: 195). Међутим, јасно је да је Макиндер „ударио темељ основне намере у англосаксонској геополитици која је кроз пола века прерасла у геополитику САД и Северноатлантског Савеза: на било који начин осујетити саму могућност стварања евроазијског блока, стварања стратешког савеза Русије и Немачке, геополитичко јачање *Heartland-a* и његову експанзију. Постојана русофобија Запада у XX веку није толико идеолошког колико геополитичког карактера“ (Дугин, А. 2004:51).

Карта 3: Земље Санитарног кордона (Mackinder, J. H. 1942:115)

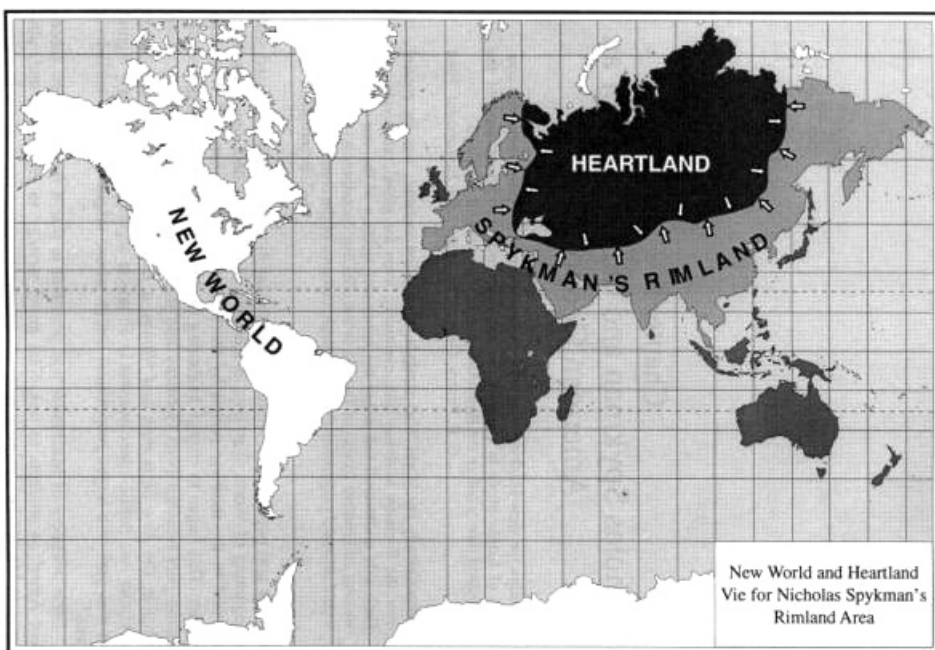
На карти [3] видимо да у састав кордона улазе Пољаци, Чеси, Словаци, Мађари, Срби, Хрвати, Словенци, Румуни, Бугари и Грци, народи који према Макиндеровом мишљењу „не могу самостално да играју значајнију улогу у новом послератном европском поретку, али повезани у један стратегијски низ (кордон) имали би пресудну улогу у обуздавању и контролисању копнене моћи на Великом континенту“ (Зарић, М. И., 2015:26).

На учења Мехена и Макиндера, надовезао се својим делима („Америчка стратегија у светској политици“ и „Географија света“) Николас Спајкмен (Nicholas J. Spykman, 1893-1943), трећи значајан англо-амерички геополитичар. Спајкмен је, током проучавања Макиндерових радова, дошао до закључка да је значај *Heartland-a* прецењен, те је настојао да докаже геополитички значај приобалног простора евроазијског копна, тзв. *Rimland-a*. Супротно Макиндеровим проценама, Спајкмен је сматрао да је *Heartland* „само потенцијални простор који све културне импULSE добија из приобалних зона и који у самом себи не носи никакву самосталну геополитичку мисију или историјски импULSE“ (Дугин, А. 2004:63-64). Такође био је става да *Heartland* као регион „неће моћи да се уједини на бази моћне транспортне, односно, комуникацијске инфраструктуре, и да, упрокос изванредној одбрамбеној позицији не би могао да се офанзивно надмеће са поморском силом Сједињених Држава“ (Килибар-

да, 3. 2008:40). С тим у вези, Спајкмен је предложио измењену геополитичку формулу за „владање светом“:

*Онај ко доминира над rimland-ом, доминира над Евроазијом,
Онај ко доминира над Евроазијом, држи судбину света у својим рукама.*

Разлика између Макиндрове и Спајкменове геополитичке формуле, огледа се у акцентовању географског простора као пресудног за управљање светом. Док је за Макиндера пресудно Срце копна, као велика копнена тврђава, Спајкмен наглашава значај контактне зоне или зоне раздвајања између Срца копна и Спољашњег полумесеца. Та велика тампон зона укључује земље источне и западне Европе, блискоисточне земље, Авганистан, Индија, Тибет, Кина и Источни Сибир. [Карта 4] Спајкменове идеје биле су основа за „стратегију "окружења" која је резултирала пактоманијом у зони *Rimland*-а - *NATO* у Европи, *CENTO* у западној Азији и *SEATO* у југоисточној Азији, и *ANZUS* на Пацифику“ (Грчић, М. 2000:60).

Карта 4: Просторни положај Rimland-a и Heartland-a (Colonel Kirby E. Watson 2011:5)

Спајкменов допринос атлантизму је веома значајан, а његова предвиђања и пројекције утицале су на најважније геополитичке процесе током XX века. Америчка (таласократска) победа у Хладном рату показала је тачност Спајкменових геополитичких ставова, те се он може назвати „архитектом светске победе либерал-демократских земаља над Евроазијом“ (Дугин, А. 2004:67).

Руска геополитичка школа

Русија је територијално највећа држава на свету, која се простире на Евроазијском континенту, представљајући моћну телурократску државу. Као таква, Русија је велики изазов таласократским земљама, које настоје да „Великог континенталног медведа“ изолују и потисну што даље од топлих мора, ка хладном северу.

Основе руске „географске школе геополитике“ утемељио је генерал Дмитриј Алексејевич Милјутин (*Дмитрий Алексеевич Милютин*, 1816-1912) својим делом „Критичко разматрање значаја војне географије и војне статистике“, године 1846. Своје ставове је заснивао на „физичко-географским условљеностима територијалног пространства, положаја, економских приоритета и геостратегијских интереса Русије“, залагавши се за „доследну оријентацију земље ка климатски топлијим областима и толим морима“ (Степић, М. 2013:21). На основу тога, генерал Милјутин је дефинисао руске геополитичке приоритете:

- Будући да је главни руски супарник Британска империја, Русија би требало да усмери своје активности на два региона – у Европи и на Блиском Истоку да оствари антиенглески савез са Немачком и Француском, а у централној Азији да заузме кључне позиције са којих може да угрожава Индију као основу енглеске моћи;
- Руски интерес је да Турска буде потиснута из Европе, те је неопходно ангажовање Русије на Балкану и њено покровитељство у формирању Балканског савеза;
- Русији су Иран и Кина природни савезници, те би она требало да се са њима повеже и да им гарантује безбедност. (Исто, 21)

Приоритети руске геополитике, према генералу Милјутину, нису изгубили на актуелности ни током XX века, а простор који обухвата руска интересна зона подударна је Спајкменовом *Rimland*-у, што значи да је то појас супротстављених интереса телурократских и таласократских сила, односно појас могућих сукоба.

Руска евроазијска геополитичка школа почела је са развојем 1917. године, након Октобарске револуције, у периоду великих промена у царској Русији које су изнедриле болшеvizам. Николај Сергејевич Трубецкој (*Николай Сергеевич Трубецкой*, 1890-1938) утемељио је евроазијски поглед на свет. У књизи „Европа и човечанство“ изложио је принципе евроазијства засноване на „дуалности, различитости и оштрој подељености света на две целине:

1. На једној страни је романско-германска *Европа*, која се самоидентификује као „центар“, са универзалистичким, хегемонистичким, апсолутистичким и колонијалистичким претензијама усмереним на принудно европеизовање остатка наводно варварске и заостале периферије света;
2. На другој страни је *Човечанство*, јединствена целина мноштва народа, култура и цивилизација које се разликују од европског романско-германског света и његовог агресивног тоталитаризма.“ (Степић, М. 2016:214)

Према пројекцији Трубецкоја, *Човечанство* треба да се супротстави романско-германској Европи која има „расистичке“ тежње да буде „мерило кул-

туре и прогреса“. За њега је „западни део света дегенеративан, лош и опадајући у сваком погледу. Он попут Освлада Шпенглера верује у *залазак Запада*“ (Пророковић, Д. 2012:84). С друге стране, „парадигму „човечанства“ идентификовао је у Евроазији, тј. у њеном вишедимензионалном стожеру Русији, чији се историјски, етно-национални, културни и државотворни развој дијаметрално разликује од развоја романско-германског света“ (Степић, М. 2016:215).

Петар Николајевич Савицки (*Пётр Николаевич Савицкий*, 1895-1968) је један од најзначајнијих представника руске геополитичке школе. Његово стваралаштво одише идејама руских словенофила Данилевског и Леонтјева, као и идејама Ламанског који га је инспирисао својом поделом Евроазије у три макро-целине. С тим у вези, основна Савицкова идеја говори о Русији као посебној цивилизацијској творевини дефинисаној кроз квалитет „средишњости“.⁶ „*Средишњост* Русије је за Савицког основ њеног историјског идентитета – она није део Европе нити наставак Азије. Она је самостални свет, самостална и посебна духовно-историјска геополитичка реалност коју Савицки назива *Евроазија*.“ (Дугин, А. 2004:82)

Савицки је много допринео и теоријом о „месту развоја“ којом је имао за циљ да истакне руску посебност. То је аналогно Рацеловом „простору“ (*Raum*) или Шмитовом „Великом простору“ (*Grossraum*), представљајући јединствену целину, односно, „место развоја“ је „најважнија геополитичка *златна нит* метафизичког интегрисања истовремено и биологизма (Рацел, Кјелен...) и посибилизма (де ла Блаш)“ (Степић, М. 2013:43), које означава да се „објективно и субјективно сливају у нераскидиво јединство, у нешто целовито“ (Дугин, А. 2004:84).

Значај идеја Петра Савицког (али и других теоретичара класичних идеја евроазијства) потврђује чињеница да се, након свих турбуленција од треће деценије па до деструкције СССР-а, руски излаз тражи класичним евроазијским идејама трагајући за „трећим путем“ и поновним враћањем Русије на „сцену великих сила“.

Балкан између атлантизма и (нео)евроазијства

Након представљања основних постулата класичне геополитике атлантизма и евроазијства, уз осврт на балкански простор, можемо констатовати да је Балкан место *контакта* Истока и Запада, и *геополитичка неминовност* за остваривање кључних геополитичких и геостратешких циљева.

Балкан не губи на значају ни у данашњем глобалном и регионалном односу снага, с обзиром на то да се један део овог простора налази у Макиндеровом „Срцу копна“, односно у Спајкменовом „Римленду“. Из атлантистичке визуре, овај простор је значајна тампон зона између сила копна и сила мора,

⁶ „Један његов чланак – „Географски и геополитички основи евроазијства“ из 1933. године – почиње следећим речима – *Русија се са много више основа од Кине може назвати Средишњом Државом*“. Дугин, А. (2004): Основи геополитике, књига I, Екопрес, Зрењанин, стр., 82

док је за Русију веома важан пут ка Западу, Средоземљу и топлим морима, о чему сведоче вишевековна историјска дешавања.

Сједињене Америчке Државе су одмах након Другог светског рата почеле са реализацијом атлантистичких геополитичких постулата. Један од најзначајнијих корака је стварање Северноатлантске алијансе – НАТО пакта, која је служила Америци за, у почетку *обуздавање*, а потом отворену *експанзију* у циљу остваривања геополитичких пројекција. Државе западне Европе које су прихватиле Маршалов план – америчку економску помоћ, стављене су у зависан положај као један стабилан амерички ослонац за даљи продор на исток. С друге стране, око Совјетског Савеза су се окупиле земље истока формирајући пандан НАТО пакту – Варшавски пакт. Улога Варшавског пакта била је, пре свега, да учврсти комунистичку интересну сферу и спречи ширење утицаја атлантизма. У том односу снага, на Балкану је левитирала једна велика држава - Југославија, која је била на „мети“ интереса и Истоку и Западу. Њена међублоковска улога и значај за *виталну безбедност САД* (С. Вудворд), нестаје завршетком Хладног рата, те тако Балкан поново постаје „простор геополитичке прекомпозиције и надметања блискоисточних сила, Средње Европе као стратешког дела Запада и источног утицаја који је у том тренутку био у константном повлачењу“ (Гајић, А. 2015:239-240). Балканска међублоковска улога је нестала, али значај који овај простор има за даљи атлантистички продор ка „Срцу копна“, остаје актуелан. С тим у вези, *Балкан је за Сједињене Државе посебно важан*⁷ те су оне настојале да на овом простору, након Хладног рата, остваре неколико циљева. Професор Љубиша Деспотовић је указао на следеће циљеве: **Први** – искористити економско и војно посустајање и геополитичку дефанзиву Русије за запоседање кључних стратешких простора Балкана и дугорочније спречавање Руске Федерације да се врати у, за њу, другу по значају виталну геополитичку зону (примарна је простор земаља бившег СССР-а). **Други** циљ је успоравање геоекономског и геополитичког повратка СР Немачке на просторе Украјине, Подунавља и Балкана. **Трећи**, подстицање ривалства парцијалних геополитичких интереса појединих чланица Европске уније (Велике Британија, Француска, Италија, Шпанија, Немачка и сл.) ради њихове лакше контроле и обуздавања, како ЕУ не би израсла у опасног економског и геополитичког ривала Америке. И **четврти** циљ се односи на убрзани пријем земаља с простора југоисточне Европе и западног Балкана у евроатлантске интеграције. (Деспотовић, Љ. 2012: 121)

У кругу северноатлантских сила, Балканско полуострво је одређено и као веома значајно војностратигијско подручје на које се надовезује простор источног Средоземља што га чини важним копненим, поморским и ваздушним мостом на размеђу Европе, Азије и Африке.⁸ У периоду Хладног рата, водеће

⁷ „(...) Балкан је геополитичко чвориште и има велики значај за НАТО и у том смислу САД очекују помоћ свих европских држава.“ Пророковић, Д. (2012): Геополитика Србије, Службени гласник; Геополитика, Београд, стр., 436

⁸ „Са становишта стратегије, Средоземно море је било унутрашње море Запада и претпоље европске одбране.“ Шушић, Б., Славољуб (2004): Геополитички кошмар Балкана, Војноиздавачки завод, Београд, стр., 56-60

државе супротстављених блокова (СССР и САД) одредиле су основне стратегијске правце, а „четири од укупно пет основних стратегијских праваца на јужноевропском војишту (ломбардијско-панонски, јадранско-панонски, албанско-бугарски, егејско-босфорски и северноафричко-блискоисточни)“ (Шушић, С., 2004:36-39) простирало се, делом или у целини, преко Балкана.

Успех у Хладном рату је Сједињеним Државама улио осећај месијанства и предодређености за глобално вођство и уређење света по сопственим мерилима. Ову идеју изузетности професор Љ. Деспотовић је представио кроз глобалистички концепт *геополитике деструкције* према ком она представља „идеолошко-политички концепт (кондензован у тријади појмова: *глобализам, глобализација, нови светски поредак*) потчињавања света интересима САД-а и атлантистичке геополитичке парадигме, реализован кроз процесе делимичне или потпуне девастације државних, националних, идентитетских, институционалних, економских, културних, научних, образовних, војних, религијско-конфесионалних и територијалних капацитета нација које су означене као мета њиховог разорног деловања“ (Деспотовић, Љ., 2015:65). Овај геополитички концепт, Сједињене Државе су почеле да реализују већ деведесетих година, а резултате такве политике можемо видети од Источне Европе, преко Балкана до Блиског Истока и северне Африке.

Како наводи Драган Петровић, стиче се утисак да су англосаксонске силе користиле *идеолошки сукоб Исток-Запад* да би оствариле своја најмање два важна стратешка циља. **Први** је да се, „под плаштом борбе против комунизма, обрачунају и потисну што више свог најважнијег геополитичког противника у борби за светску моћ, Русију. (...) Ако се таква сила (Русија) и не може лако опрхвати у миру, онда се на Балкану, српски фактор („мали Руси“) ⁹ могу деструисати далеко лакше, и на тај начин постићи најмање два циља. *Први* је смањење државе и моћи српског фактора на Балкану, чиме он у будућности неће представљати савезника који би много значео руским интересима, поготову у случају потенцијалног распламсавања борбе између Москве и англосаксонских сила. *Друго*, малтретирање и поражавање Срба као руског савезника на Балкану, био би велики шамар Русији и опомена другим земљама да није захвално бити пријатељ са Русијом. **Други** је да се искористи идеолошки сукоб Исток-Запад да би се читавом Западу англосаксонске силе под плаштом прагматске борбе и организације одбране од комунизма и најезде са Истока, наметнуле као врховни господар и хегемон“ (Петровић, Д. 2014:106-107).

Политика ширења НАТО пакта по завршетку Хладног рата указује да Западне земље, пре свега САД, имају за циљ стављање постсовјетског простора под таласократску контролу и то: стварањем Макиндеровог „санитарног кордона“, пружањем Мехенове „анаконде“, овладавањем „Римлендом“ и потискивањем Русије дубоко ка унутрашњости континента.

⁹ „Запад на глобално важном Балкану стереотипно идентификује српског чиниоца као „руски предстражу“ коју је неопходно што више и дугорочно ослабити. У тој неокенанистички артикулисаном регионалној (балканској) стратегији обуздавања, Косово и Метохија се од геокултурног, геополитичког и геоекономског „адута“ српске моћи насилно трансформишу у једног од њених главних *балансера*.“ Степић, М. (2012): Косово и Метохија: Постмодерни геополитички експеримент, Институт за политичке студије, Београд, стр., 205

Геополитичар Миломир Степић, указао је на четири смера евроатлантског, таласократског продора:

1. северним „краком“ у Пољску и прибалтичке републике бившег СССР;
2. средишњим „коридором“ у Чешку, Словачку, Мађарску и покушајима привлачења Белорусије и Украјине;
3. балканском трасом, интересно пристрасним војно-политичким ангажманом, стационирањем трупа САД и НАТО на кључним позицијама, те војним запоседањем готово свих држава насталих из „геополитичке транзиције“ простора бивше СФРЈ;
4. црноморско-кавказско-каспијским „краком“ ка јужним границама Русије и узаврелој етно-контактној зони православља и ислама, директно у средиште *Heartland*. (Степић, М. 2016:411)

Од 1999. до 2017. године НАТО пакту се прикључило 13 чланица, од Естоније на северу до Бугарске на југу, чинећи тако један ланац којим евроатлантске силе контролишу Источну Европу и западну обалу Црног мора. Такође, балкански излаз на Јадранско¹⁰, Јонско и Егејско море стављен је под контролу Западних сила. Атлантистичке структуре, поред *средњоевропског залеђа Балкана* (Аустрија, Мађарска, Чешка и Словачка) и наведеног акваторија, контролишу и балканску *политичко-географску екстензију* која се преко Турске простире према Блиском истоку. (Деспотовић, Љ. 2017:139) Српски фактор¹¹, као традиционално руски пријатељ и савезник, је изолован у „срцу“ Балкана уз настојања да се што више ослаби и истргне из руског видокруга. Све наведено указује да се „амерички мостобран“¹² шири ка „непријатељском“ простору, заузимајући све значајније геополитичке тачке у циљу изоловања „континенталног медведа“ и спречавања потенцијалне евроазијске континенталне сарадње, тзв. „осовине Берлин-Москва“.

Географско ширење Северноатлантског пакта на земље Балкана и постављање војних база на Балканском полуострву, Миломир Степић види као стварање „интегралног Балканског геополитичког и геостратегијског лука“ атлантизма, сачињеног из северозападног и југоисточног сегмента. Оба смера имају исходиште у „геополитички и геостратегијски кључним областима Балкана: северозападни у „Динарској тврђави“, а југоисточни у „Централној области Балканског полуострва“, тј. у самом његовом средишту – „Балканском језгру“. „Кичма“ Балканског геополитичког и геостратегијског лука формирала се од читавог низа упоришта, база, полигона и других инсталација, за САД

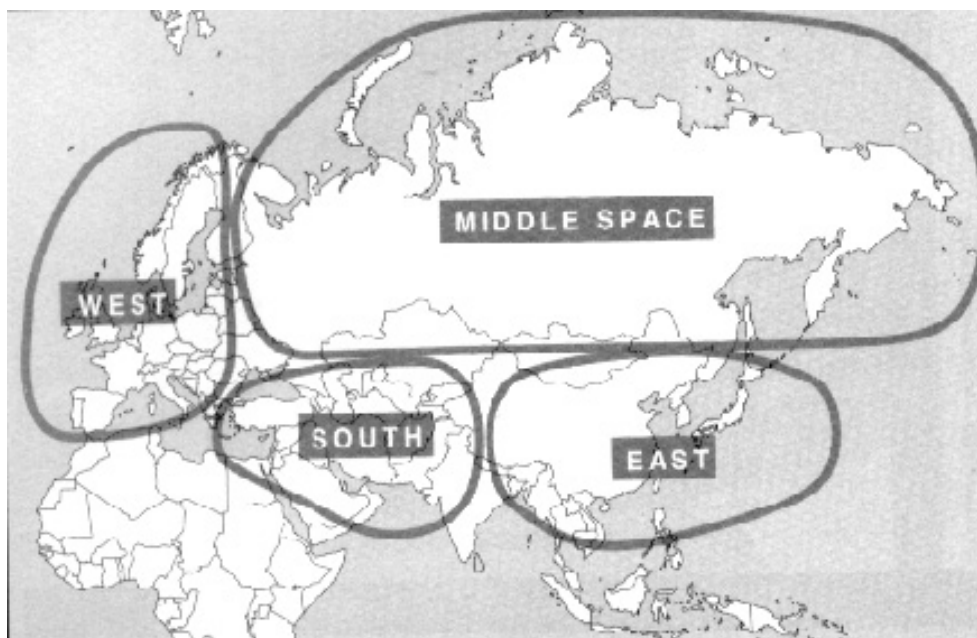
¹⁰ М. Степић закључује да је у интересу глобалне силе – САД, да запоседне упоришне тачке на балканској обали Јадрана и тиме стави под своју контролу Отранска врата „као улаз у овај Средоземни „залив“, који најдубље залази према Централној Европи и Немачкој. Степић, М. (2012): Косово и Метохија: Постмодерни геополитички експеримент, Институт за политичке студије, Београд, стр., 16

¹¹ „Русија представља потенцијалну снагу света, а Балкан, првенствено Србија – његову предстражу према Западу.“ Нарочницаја, А. Наталија (1997): Балкан и поствизантијски простор у центру духовног и геополитичког супарништва на прагу XXI века (превео Путник Дајић), Југословенски историјски часопис (Број 1), Београд, стр., 179-195

¹² „Европа је најбитнији геополитички мостобран на евроазијском континенту.“ Бжежински, З. (2001): Велика шаховска табла, ЦИД/Романов, Подгорица, Бања Лука, стр., 57

и НАТО лако доступних како из Јадранског и Егејског басена (акваторије, лука и аеродрома у приобаљу или на острвима), тако и из Панонске низије (геостратегијска „Панонска лезежа“ коју је по окончању Хладног рата од ВУ преузео НАТО)“. (Степић, М. 2012:105)

Америчка награда за све напоре које улаже на Евроазијском простору, према Збигњеву Бжежинском, је *Евроазија*. Представљена као шаховска табла илуструје простор на ком се води борба за превласт у свету. Велико пространство преплављено различитим цивилизацијама, културама, обичајима, језицима, погледима на свет и веровањима, тешко је хомогенизовати у једну јединствену целину, што је америчка шанса да по принципу *divide et impera* очува свој светски примат. Дефинисањем четири *велика простора* на евроазијској шаховској табли, Бжежински је позиционирао и главне играче. *Западни* простор обухвата део Европе који је укључен у Европску унију и НАТО или треба да буде укључен. *Јужни* простор се својом западном границом наслања на југоисточни део Балканског полуострва, обухвата Блиски и Средњи Исток, велики део постсовјетске централне Азије, део Индије и део Кине. *Источни* простор се поклапа највећим својим делом са Кином и Корејским полуострвом. Наведена три простора попут Спајкменовог *Rimland-a* опасују Макиндерово *Срце света*, односно *Средњи* простор који обухвата Русију. [Карта 5]

Карта 5: *Евроазијска шаховска табла Збигњева Бжежинског*

Према Бжежинском, Сједињене Државе могу наставити примат на овом простору уколико се 1) средњи простор више приближи развијеном Западу; а 2) јужни регион не потпадне под доминацију само једне силе и 3) ако се Исток не уједини под условом да се Америка избаци из поморских база. С друге стране, америчкој „игри“ на евроазијској шаховској табли дошао би крај ако би

1) средњи простор одбацио Запад уз тежњу ка стварању утицајног самосталног геополитичког ентитета који би остварио утицај на јужни простор или сарадњу са источним играчем; или 2) уколико би се два источна играча ујединила; и на крају, ако би 3) државе западног простора одлучиле да се ослободе америчког присуства. (Бжежински, З. 2001:36-37)

Посматрајући евроазијску шаховску таблу, уочавамо да је тачка контакта *Западног* и *Јужног* простора на Балкану, што је уједно потенцијална тачка „пуцања“ и могућа „крвава“ граница различитих цивилизација. С обзиром на то да је спона између Западног и Јужног простора слаба, Америка је тежила учвршћивању горепоменог *геополитичког* и *геостратегијског* лука преузимањем контроле кључног простора на његовој траси - Косова и Метохије и на тај начин је „опорављеној Русији баражирала повратак на Балкан и продор на Средоземно *топло море*“ (Степић, М. 2016:480).

Према мишљењу Александра Дугина, најважнији руски партнер у Европи за стварање континенталног блока и чврсте осовине је Немачка, снажна регионална сила Средње Европе. За геополитичку престоницу, Дугин одређује Берлин и указује да „само Немачка и немачки народ поседују све потребне квалитете за делотворну интеграцију тог геополитичког региона – историјску вољу, изванредно развијену привреду, привилегован географски положај, етничку хомогеност и свест о својој цивилизацијској мисији“ (Дугин, А. 2004:193-194). Остваривањем ове геополитичке пројекције, створила би се *Осовина* Берлин-Москва, поделиле би се сфере утицаја на руску и немачку и онемогућио би се атлантистички *санитарни кордон*, као и контрола *Rimland-a*. Руско-немачка сарадња, како указује Дугин, допринела би „излечењу болести обојице партнера“. То значи да би Русија економски просперирала, а Немачка би добила „стратешку заштиту“ и „ресурсну независност“ од Сједињених Држава. (Исто, 199) Сходно томе, најважнији задатак САД-а је да спрече да се „немачки капитал и технологија споје са руским привредним ресурсима и радном снагом у непобедиву комбинацију“ (Деспотовић, Љ. 2015:66).

Према Дугиновој пројекцији, руском утицају припада већи део Балкана што без сумње указује на значај овог простора за даљу експанзију ка југу и југозападу, али и спречавање атлантистичких геополитичких планова. Међутим, ширењем НАТО пакта, видимо да је Балкан - простор потенцијалног руског утицаја, готово у потпуности стављен под контролу атлантиста предвођених Сједињеним Америчким Државама.

Леонид Савин указује да би Русија требало да брани своје интересе у југоисточној Европи спроводећи следеће војно-политичке мере: прво, „зарад подршке стабилности Србије, он предлаже враћање мировњачког континента на Косово и Метохију, чије би присуство смањило ризик избијања етничког насиља. Други корак било би успостављање руских војних база на територијама Србије и Црне Горе, (...)“ (Вуковић, Н. 2015:50). Поред тога Савин подразумева и друге видове сарадње, од културне до економске.

С обзиром на то да је Савин наведене ставове изнео у својој књизи „Ка геополитици“ (2011. године), данас можемо закључити да је Америка стратеш-

ки предухитрила Русију, будући да је Црну Гору ставила под своју контролу прикључењем у НАТО пакт 2017. године. А сама прича о изградњи руске војне базе у Србији наилази на оштре критике западних званичника, што спречава озбиљније помаке у том правцу. То значи да Америка предњачи и у том смислу, јер у источном делу Косова и Метохије има велику и добро опремљену војну базу *Бондстил* која представља стратешко упориште у овом делу Европе.

Нема дилеме да је основни циљ (нео)евроазијства борба против америчке превласти на Европском континенту и потискивање САД из простора *Rimland-a* преузимањем важних (гео)стратешких зона. Међутим, како закључује Степић, (нео)евроазијству неће више бити довољан традиционалан копнени, телуократски код, већ телуократско-таласократски који ће остварити овладавањем припадајућих океанских акваторија. (Степић, М. 2012:113) Поред наведеног, још један значајан задатак Русије јесте да не пусти вашингтонског *тројанског коња* (Турска на пример – спроводник интереса Америке, према Бжежинском) у „нови систем Евроазије и спречи катастрофалан домино-ефекат у међународној политици (јер окупиравши Либију, Запад то исто покушава да учини и са Сиријом, а након ње са Ираном... Русијом). Не сме се дозволити ни заустављање интеграционих процеса – најпре на тлу земаља Заједнице независних држава, а затим их треба наставити привлачењем других играча“ (Савин, Л., 2013:209).

Занимљиво је истаћи да се у светским експертским круговима полемише о опадању моћи САД. Томас Барнет, амерички стратег и геополитичар, указује да „Америка није у стању да буде глобални лидер: сувише је дискредитована у иностранству, има премало ресурса код куће и премало воље“ (Савин, Л., 2013:207). Иако изгледа споља „савршено безбедна, Америка је на почетку XXI века изнутра наизглед кренула путем културног и моралног самоуништења“ (Трифковић, С., 2017:52).

Закључак

Борба која се води између две велике светске геополитичке концепције – атлантизма и неоевроазијства – указује нам да ова прва предњачи на балканском простору и прорачунато стеже обруч – на балканској „шаховској“ табли око православне Србије, а на евроазијској „шаховској“ табли око православне Русије. С друге стране, у многим научним круговима се полемише о „паду“ Америке и њеној „неспособности“ да и даље буде водећа светска сила. Те две крајности изазивају следеће питање: „Да ли ће Русија успети да пронађе простор за експанзију своје моћи између америчког „успона“ и „пада“!?”

Одговор на ово питање није једноставан. **Прво**, неминовно је да Русија представља једну од најмоћнијих светских држава, али она није једина сила поред Америке. Успон Кине, буђење Индије, као и демографски бум у муслиманском свету, јесу фактори који могу да изазову потрес глобалних размера и на тај начин промене могућности руског проналажења простора између аме-

ричког „успона“ и „пада“. **Друго**, Америка је балканским *геополитичким луком* учврстила тампон зону, а изолацијом Србије у „срцу“ Балкана, онемогућила је озбиљније руске активности на овом простору. **Треће**, америчка контрола Немачке уз наметање спољнополитичких потеза, спречава озбиљнију сарадњу на релацији Берлин-Москва, што штети – економски, политички, енергетски, војно - и Немачкој и Русији. **Четврто**, Турску и даље контролише Америка, што омета изградњу руских стратешких коридора који би преко територије Турске и Црног мора требало да се пружају према Европи. **Пето**, контролисани сукоби на руским границама - на Блиском Истоку и у Украјини - захтевају додатно руско ангажовање и материјалне издатке. Другачије речено, генерисањем нестабилности у руском „дворишту“ спречава се, бар на одређено време, озбиљније руско ангажовање у удаљенијим деловима света.

Закључили бисмо да се амерички *Егидо* у последњих неколико година проширио и учврстио на Балкану, остављајући Русији минималан маневарски простор и могућност за озбиљнији утицај. Међутим, то не искључује потпуно Русију, будући да она на овом простору још увек види Републику Србију и Републику Српску као потенцијалне савезнике, што нам потврђују актуелне посете руских званичника као и више од двадесет потписаних споразума, уговора и протокола о будућој сарадњи Србије и Русије.

Литература:

1. Avijucki, V. (2009): *Kontinentalne geopolitike: svet u XXI veku*, Clio, Beograd
2. Bžežinski, Z. (2001): *Velika šahovska tabla*, CID/Romanov, Podgorica, Banja Luka
3. Vuković, N. (2015): *Srbija i Balkan u neoevroazijskoj geopolitičkoj koncepciji*, Kultura polisa, god. XII, posebno izdanje, Kultura-Polisa, Institut za evropske studije, Novi Sad
4. Gajić, A. (2015): *Između evroatlantizma i evroazijstva-položaj savremene Srbije*, Kultura polisa, god. XII, posebno izdanje, Kultura-Polisa, Institut za evropske studije, Novi Sad
5. Gajić, A. (2015): *U vrtlogu tranzicije: Srbija u savremenom svetu (2005-2015)*, Institut za evropske studije, Beograd
6. Grčić, M. (2000): *Politička geografija*, Geografski fakultet, Beograd
7. Grosu, A. (2014): *Pariz, Berlin, Moskva: Put nezavisnosti i mira*, Fondacija Dostojanstvo, Novi Sad
8. Despotović, Lj. (2010): *Obeležja geopolitičkog položaja Srbije i srpskih zemalja u kontekstu aktuelnih procesa balkanizacije*, Sociološki pregled, vol. XLIV (2010), no. 4, Beograd
9. Despotović, Lj. (2012): *Srpska geopolitička paradigma*, Kairos, Sremski Karlovci
10. Despotović, Lj. (2015): *Geopolitika destrukcije*, Kairos, Sremski Karlovci
11. Despotović, Lj. (2017): *Globalizacija i geopolitika identiteta*, Kairos, Sremski Karlovci
12. Despotović, Lj., Drobac, M. (2008): *Geopolitika i terorizam: u vremenu globalizacije*, Stylos, Zrenjanin
13. Dugin, A. (2004): *Osnovi geopolitike*, knjiga I, Ekopres, Zrenjanin
14. Zarić, M. I. (2015): *Klasične evroatlantske geopolitičke teorije: relevantnost na početku 21. veka*, Kultura polisa, god. XII (2015), posebno izdanje, Kultura – Polisa, Novi Sad, Institut za evropske studije, Beograd
15. Kilibarda, Z. (2008): *Osnove geopolitike*, Službeni glasnik, Beograd

16. Kjelen, R. (1923): *Država kao životni oblik* (preveo dr Franjo Mađarević), Izdanje I.Đ. Đurđevića, Beograd-Sarajevo
17. Naročnickaja, A. Natalija (1997): *Balkan i postvizantijski prostor u centru duhovnog i geopolitičkog suparništva na pragu XXI veka* (preveo Putnik Dajić), *Jugoslovenski istorijski časopis* (Broj 1), Beograd
18. Petrović, D. (2014): *Geopolitika Balkana*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd
19. Proroković, D. (2012): *Geopolitika Srbije*, Službeni glasnik; *Geopolitika*, Beograd
20. Savin, V. Leonid (2013): *Od šerifa do teroriste – ogledi o geopolitici SAD*, *MIR Publishing*, Beograd
21. Sakan, M. (2012): *Geopolitika u savremenom svetu*, NUBL, Banja Luka
22. Stepić, M. (2012): *Kosovo i Metohija: Postmoderni geopolitički eksperiment*, Institut za političke studije, Beograd
23. Stepić, M. (2013): *Geopolitika neoevroazijstva: pozicija srpskih zemalja*, Institut za političke studije, Beograd
24. Stepić, M. (2016): *Geopolitika: Ideje, teorije, koncepcije*; Institut za političke studije, Beograd
25. Trifković, Srđa (2017): *Kontinuitet Hladnog rata – međunarodni odnosi početkom XXI veka*, *Geopolitika*, Beograd
26. Šušić, B., Slavoljub (2004): *Geopolitički košmar Balkana*, Vojnoizdavački zavod, Beograd
27. Colonel Kirby E. Watson (2011): *The New Geography: The Map, The Satellite and The Computer*, U.S. Army War College Carlisle Barracks, Pennsylvania
28. Mackinder, J. H. (1942): *Democratic Ideals and Reality*, National Defense University Press, Washington DC

BALKAN BETWEEN ATLANTISM AND (NEO)EURASIANISM

Summary: Looking at international relations at the beginning of the 21st century, we note that the orientation of the great powers on global map „new, yet old“, which is not suprising, since the geopolitical knots „intricate“ during the 19th and 20th centuries are not „eradicated“, but remain as a historical destiny the burden of many nations and states.

In our focus will be the Balkans, a multi-age geopolitical knot and a link between different civilizations, religions, peoples and continents. We will try to present this space through two great geopolitical concepts – Atlanticism and (neo)euroasianism – and we point out the challenges and potential threats and risks. In order to achieve this, we will first of all make a review of the classical geopolitical teachings of the Russian and Anglo-Saxon schools and their projection of the Balkans in a two hundred year historical context.

Key words: geopolitics, Balkans, Atlanticism, (neo)Eurasian, Russia, USA

РЕФЛЕКСИЈА КИНЕСКОГ ЕКОНОМСКОГ РАЗВОЈА НА РАЗЛИЧИТЕ ПЕРЦЕПЦИЈЕ КИНЕ У ЕВРОПСКОМ ДИСКУРСУ

Сажетак: Од како је достигла високу економску развијеност и постала највећи поседник девизних резерви НР Кина је почела да шири своје присуство широм света што је довело до преклапања њених интереса са интересима водећих сила у свету, пре свега САД и Европском унијом. Како Европа представља најзначајније кинеско тржиште, Пекинг константно ради на јачању политичких и економских односа са европским државама и Европском унијом. Међутим, временом је растао број чинилаца који су оптерећивали добру сино-европску сарадњу, међу којима је водећи њихов однос са водећом светском силом – САД. Ширење теорије о „кинеској претњи“ из САД ка европским државама, довело је до појаве негативне перцепције у европском дискурсу, где се НР Кина доживљава као претња развоју и нормативним вредностима европских држава, за разлику од позитивне перцепције која НР Кину гледа као прилику за развој европских држава. У чланку аутор изводи поделу на две дијаметрално различите перцепције које постоје у европском дискурсу, објашњава разлоге за њихово постојање и рефлектовање на билатералне и мултилатералне односе НР Кине и европских држава. На крају чланка, аутор даје процену која од две перцепције је реалнија и доминантнија у јавном дискурсу, односно изводи пројекцију у ком правцу ће се кретати даља сарадња НР Кине и Европе.

Кључне речи: Кина, развој, Европа, Европска унија, САД, сарадња, кинеска претња, перцепција

Увод

Иако је НР Кина са европским државама развијала односе још од свог оснивања 1949. године, кинески капитал није имао већи приступ европском тржишту све до Светске економске кризе и кризе еврозоне 2008. и 2009. године. Слабљење економских и финансијских капацитета водећих држава Европе створило је инвестициони „вакуум“, који је својим капиталом почела да попу-

* Е-маил, телефон

њава НР Кина. Као највећи поседник девизних резерви на свету притекла је у помоћ европским државама желећи да спречи слабљење Европске уније као важног актера за очување мултиполарног света (COASI, 2018: 81). Истовремено, НР Кина је штитила своје извозно тржиште, извор нових технологија и опреме и један од највећих извора страних улагања. Помажући Европској унији да остане „на ногама“, смањила је могућност да и сама претрпи губитке, у исто време желећи да отвори европско тржиште за кинеска улагања и одоबровољи европске званичнике да попусте ограничења трговине наоружањем и осетљивим производима високе технологије (Sagers, 2012)¹ који су јој потребни за национални програм наоружања и достизање „кинеског сна“ (*Zhongguo Meng*, Weibin, 2013).²

Помоћ коју је пружила Европи, током кризе Евразоне, омогућила је НР Кини да интензивније развија односе са европским државама. Повећана је размена посета на високом нивоу, унапређена је трговинска сарадња, повећан уплив кинеских директних инвестиција и потписани бројни споразуми о партнерству. Успешности оваквог приступа додатно је помогла већа пројекција „меке моћи“ НР Кине у свету (оснивање института Конфуције, културних центара, научне размене, панда дипломатија и др.), промовисање кинеског модела неусловљавања инвестирања и давања помоћи, и Џоу Енлајеви (*Zhou Enlai*) принципи из педесетих година: међусобно поштовање суверености држава, принцип једнакости, обостране користи (*win-win*) и принцип немешања у унутрашње ствари других држава.

Напредак у односима је настављен након промовисања кинеске иницијативе „Један појас, један пут“ (ОБОР, *Yidai Yilu*) 2013. године, која је обухватила претходно установљене механизме сарадње са државама дуж древног пута свиле, од којих је у Европи најважнији Механизам за сарадњу НР Кине са 16 држава Централне и Источне Европе (ЦИЕ), тзв. Механизам „16+1“³. Велики број европских званичника је изразио подршку овом пројекту потписивањем заједничких декларација или других врста званичних докумената. Четрнаест

¹ Санкције су уведене од стране већине европских држава и САД након насилног гашења немира на Тијенанмену 1989. године, од стране тадашњег кинеског руководства.

² Председник Си Ђинпинг је на Трећем пленуму 18. конгреса у новембру 2012. године споменуо визију „кинеског сна“, за коју је накнадно објаснио да значи остварење великог броја унутрашњих реформи договорених Програмом од 60 тачака на Трећем пленуму, а то су: релаксација политике једног детета како би се подмладила нација, смањење контроле на тржишту како би се омогућила његова већа улога (нарочито у секторима који се баве водом, енергијом, саобраћајем, телекомуникацијама), спровођење реформи над постојећим земљиштем, реформисање система пријаве боравка (*Хукоу*), отварање сектора у којима постоји монопол државних предузећа, борба против корупције, изградња инфраструктурне мреже, итд. Реч је о идеологији ублажавања неједнакости у земљи у којој све више долази до разлика у богатству са циљем повећања животног стандарда средње класе, сиромашних руралних регија, избегавајући „замку средњих примања“ и економске стагнације. Све ово је председник Си Ђинпинг свео на четири речи: сарадња, развој, мир и *win-win* резултати.

³ Шеснаест држава Централне и Источне Европе су 5 држава централне Европе (Пољска, Мађарска, Чешка, Словачка и Словенија), три балтичке државе (Естонија, Летонија и Литванија) и осам држава југоисточне Европе (Бугарска, Румунија, Србија, Црна Гора, Хрватска, Македонија, Босна и Херцеговина и Албанија).

европских држава су постале чланице Азијске инфраструктурне инвестиционе банке, институције основане 2015. године као подршка ОБОР, иако су САД лобирале против чланства у њој. Захваљујући сарадњи у оквиру ове иницијативе, у области инфраструктуре, енергетике, телекомуникација и др., НР Кина великим делом учествује у динамици унутрашњих политика ових држава, појединим политикама Европске уније (ЕУ), попут Инвестиционог плана за Европу (тзв. Јункеров план) и Трансевропске политике транспортне мреже, као и финансијским механизмима попут Европског фонда за стратешке инвестиције и Европске банке за обнову и развој (García-Herrero, 2015; China Daily, 2016). Самим тим, отвара се простор за различита мишљења и перцепције о њеним намерама и циљевима у овим државама и шире на европском континенту.

У претходном периоду, истраживања о односу НР Кине са Европом су углавном била фокусирана на билатералне односе, сарадњу НР Кине са Европском унијом и 16 држава ЦИЕ у оквиру Механизма „Кина+16“. У овом истраживању акценат је стављен на дијаметрално различите перцепције које постоје у европском дискурсу, разлозима за њихово постојање и рефлектовању на билатералне и мултилатералне односе НР Кине и европских држава. Аутор током истраживања одговара на питања: Како европске државе перципирају јачање политичких и економских односа са НР Кином? Да ли кинески развој више користи или представља претњу развоју европских држава? Како динамика између перцепција и актуелног развоја утиче на будуће сино-европске односе? Дајући одговоре на ова питања аутор изводи закључак која од постојећих перцепција ће превагнути и у ком правцу ће се кретати будући сино-европски односи. У истраживању ће бити коришћена релевантна академска и политичка документација, изјаве званичника и вести из европских и међународних медија. Такође, ради аутентичности, истраживање је обogaћено формалним и неформалним интервјуима и разговорима које је аутор имао са европским званичницима, аналитичарима, истраживачима, новинарима и привредницима, који су на различите начине били директно укључени у различите аспекте сино-европских односа.

Чланак се састоји од пет делова. У уводном делу, аутор наводи контекст у коме ће се истраживање обавити, објашњава суштину проблема којим ће се бавити у чланку и поставља хипотезе. У другом делу, аутор се бави увођењем два различита термина – позитиван/оптимистички и негативан/песимистички – који описују стање свести на Западу након краја Другог светског рата и оснивања НР Кине 1949. године. Такође, аутор наводи постојање две перцепције о НР Кини – „Кина [као] прилика“ и „Кина [као] претња“ – које су се формирале у последње две деценије у Европи и свету, од како је својим убрзаним развојем почела да привлачи пажњу. У оквиру ових перцепција дата су бројна мишљења која званичници, аналитичари, истраживачи и новинари имају о кинеском развоју и његовом рефлектовању на европске државе, Европску унију као наднационалну заједницу која окупља 28 европских држава и на континент у целини. У трећем делу, аутор наводи ставове на којима се темељи перцепција „Кина [као] прилика“, посматрајући је кроз призму различитих мишљења која постоје у европским државама и на нивоу Европске

уније. У четвртном делу дају се аргументи за супротстављену перцепцију „Кина [као] претња“ и разлози због којих се она појавила у јавном дискурсу. У закључним разматрањима биће сумирано истраживање и закључци до којих се дошло, након чега аутор врши процену која од две перцепције је реалнија и доминантнија у јавном дискурсу, односно изводи пројекцију у ком правцу ће се кретати даља сарадња НР Кине и Европе.

Различите перцепције кинеског економског развоја у Европи

Захваљујући убрзаном развоју, НР Кина је током протеклих неколико деценија привлачила пажњу бројних аналитичара, истраживача и новинара. Анализом њихових књига, научних радова, извештаја и политичких предлога могу се издвојити две доминантне групе мишљења о кинеском развоју. За једну се може рећи да одражава позитивне/оптимистичне ставове, док друга кинески развој сагледава на негативан/песимистичан начин. Позитивна/оптимистична група мишљења је након отпочињања политике „отварања према свету“ НР Кину перципирала као државу која ће временом од комунистичке државе са планском привредом заснованој на лењинистичком моделу постати држава заснована на либерално-демократским вредностима и уклопити се у постојећи западни поредак. Негативна/песимистична група мишљења је НР Кину перципирала као државу која се неће уклопити у постојећи западни систем вредности, већ ће настојати да мења постојећи поредак у синоцентрични свет заснован на кинеским вредностима.

Данас је евидентно да заговорници прве групе мишљења нису били у праву јер НР Кина није постала либерално-демократска држава по угледу на западне државе. Политички систем који је развила пре се може назвати „демократија са кинеским карактеристикама“ коју Кинези описују као делиберативну демократију – систем који комбинује ауторитативно вођење земље од стране партије, ширу партиципацију народа у политичким процесима, управљање кроз владавину права, док се одбацују парламентарни органи и вишепартијски избори. Кинеско друштвено уређење је „социјализам са кинеским карактеристикама“ који представља до сада невиђену мешавину комунистичког капитализма, или пак капиталистичког комунизма, у коме КПК истовремено делује као управни, извршни и надзорни одбор мултинационалне компаније (Dinić, 1999: 34). Када је у питању кинески модел економског развоја, нико не може да оспори његову успешност, имајући у виду да се кинеска економија сваких десет година током три деценије удвостручавала (Zakaria, 2009: 88), 400 милиона Кинеза се извукло из сиромаштва, просечан лични доходак је порастао готово седам пута, а стопа запослености је 2008. године прешла 700 милиона становника. Међутим, то што заговорници прве групе нису били у праву не значи да је друга група мишљења превагнула као тачна, нити да у свету треба да постоји само западни модел развоја. Иако се он по завршетку Хладног рата показао бољим у односу на Совјетски модел развоја свакако не значи да га није потребно унапређивати, развијати и комбиновати са другим моделима

развоја који су се показали успешним, и не значи да га је у истом облику могуће успешно применити на сваку државу у свету. Надаље, то значи да је могуће да се појави неки други модел развоја или неки други систем вредности који би за поједине државе био прихватљивији од западног.

Како је јачање економских могућности НР Кине водило ка јачању њене позиције у свету, услед чега је долазило до све већег преклапања кинеских интереса са интересима водећих сила у свету, почели су да се формирају различити ставови о НР Кини и њеним намерама. Већина ових ставова се могла чути приликом јавних наступа политичара и државног руководства или прочитати у научним и стручним радовима, као и у новинским чланцима. Груписањем ових ставова добијамо две потпуно различите перцепције о НР Кини – „Кина [као] прилика“ и „Кина [као] претња“. Свака од ових перцепција се може применити на Европу где су подељена мишљења политичког естаблишмента и јавног мњења о НР Кини, њеном развоју и утицају који има на европске државе, Европску унију и Европу као континент. Нека од ових мишљења имају утемељење у чињеницама, док су друга последица предрасуда и митова који се стварају на основу пласираних прича или паушалних пројекција о намерама кинеског руководства. У наредна два дела покушаћемо да објаснимо разлоге за сваку од ових пројекција, а затим и да изведемо процену која од њих је реалнија, односно у ком правцу ће се кретати сарадња НР Кине и Европе.

Перцепција „Кина као прилика“

Од почетка 21. века, када је НР Кина достигла високу стопу девизних резерви, а нарочито након Светске финансијске кризе 2008. године, када се већина светских привреда суочавала са њеним последицама таворећи у предворју или пак у самом епицентру рецесије, све већи број европских државних и недржавних актера почео је да перципира Пекинг као потенцијалног партнера за сарадњу.⁴ Током кризе, НР Кина је показала висок степен солидарности са европским државама и ЕУ. Активно је пружала финансијску подршку еврозони преко Европског фонда за финансијску стабилност и Европског стабилизационог механизма. Путем ММФ-а дала је помоћ у вредности од 43 милијарде долара. Уложила је милијарде девизних резерви у обвезнице држава чија је презадуженост претила опстанку евра – Грчке, Ирске, Португалије и Шпаније. Помоћ је пружила и путем директних инвестиција у националне компаније од стратешке важности којима је био неопходан прилив свежег капитала. Повећала је увоз из Европе, склапајући уговоре у Немачкој, Британији и Шпанији вредне више од 15 милијарди евра (Song, 2012). На тај начин је НР Кина, помажући европским државама да преброде нестабилност тржишта показала да представља „одговорну велику силу“ (*Fuzeren de Daguo*) која преузима одговорност у решавању глобалних проблема (Arežina, 2018: 147). Директор Ев-

⁴ У 2001. години НР Кина је била поседник 210 милијарди долара девизних резерви, да би након тога девизне резерве почеле веома брзо да расту, те су крајем 2018. године достигле цифру од 3,057 билијарди долара.

ропског стабилизационог механизма и шеф Европског фонда за финансијску стабилност Клаус Реглинг (*Klaus Regling*) је у октобру 2011. године изјавио да је НР Кина била добар и лојалан купац европских обвезница у тренутку када је Европи то било највише потребно и да се нада да ће и даље наставити да на улагање у овај фонд гледа као добру инвестицију. Он је нагласио да НР Кина није заузврат тражила никакве политичке или економске уступке приликом пружања помоћи европским државама путем овог фонда (Rabinovitch, 2011). Грчки премијер Јоргос Папандреу (*George Papandreou*) је истакао да помоћ коју НР Кина даје Грчкој представља помоћ целој ЕУ (Ministry of Foreign Affairs of the PR China, 2010). Шпански премијер Хозе Луис Родригес Запатеро (*José Luis Rodríguez Zapatero*) је указао да улагање НР Кине у шпанске обвезнице подстиче поверење у финансијска тржишта, а португалски премијер Хозе Сократес (*Jose Socrates*) је након помоћи коју су добили из Пекинга односе са НР Кином назвао „приоритетом“ за своју владу (Wagner, 2010).

Овакво понашање, као и потреба већине европских држава за приливом свежег капитала помогло је НР Кини да отвори врата до тада затвореног европског тржишта и уложи капитал у бројне компаније, од којих су неке од стратешког значаја. За разлику од САД, где је Комитет за стране инвестиције (CFIUS) одлучивао о томе јесу ли велике кинеске инвестиције у складу са националном безбедношћу, у Европи је ово питање било мање политизовано, те је било више простора за улазак кинеског капитала. Тако су већ у 2015. години кинеске излазне директне инвестиције почеле све више да иду ка Европи као крајњем одредишту (Blanchard, 2017). Уколико се сабере укупан кинески капитал уложен у Европу у последњих 10 година долази се до цифре од близу 318 милијарди долара, што је 45% више него у САД (Blic, 2018).

Ушавши на европско тржиште Кинези су применили приступ давања на значају свакој држави како би се задржао позитиван приступ и нада за еволуцију односа. Организоване су посете на високом нивоу, потписани су бројни споразуми о стратешком партнерству и слободној трговини, формирани разни механизми за сарадњу на билатералном и мултилатералном нивоу. Резултат тога је да свака од европских држава сматра да је најбољи кинески пријатељ, партнер или улазна врата у Европу, те се све време чини да постоји 28 капија за улазак кинеског капитала на европско тржиште (Szczudlik-Tatar, 2016). Српска министарка инфраструктуре Зорана Михајловић је истакла да када се узму у обзир реализовани пројекти „не би било нескромно или погрешно Србију назвати главним кинеским партнером у Европи“ (Le Corre, 2018). Сличне изјаве, у претходном периоду, су имали и званичници Словеније, Мађарске и Пољске, који су претендовали да њихове државе буду кинески „мост“ ка Европи.

Па ипак, поједине европске државе попут Велике Британије (23%), Немачке (19%), Италије (13%) и Финске (7%) су се издвојиле у односу на остале када је у питању прилив кинеских директних инвестиција. Од стратешки најважнијих инвестиција могу се издвојити изградња нуклеарне централе *Hinkley Point C* у Великој Британији од стране *China National Nuclear Corporation*, *China General Nuclear Power Group* и *Electricité de France*. У Немачкој је ком-

панија *Midea Group* постала власник 94,55% водеће немачке компаније за производњу робота *Kuka* (Nakamura, 2016; Chazan, 2017). Компанија *Three Gorges Corporation* преузела је 21,3% португалске енергетске компаније *Energias de Portugal*, док је компанија *China's State Grid Corporation* купила 25% португалске националне компаније за управљање електро mreжом *Redes Energéticas Nacionais* и 35% италијанске националне Агенције за гас и електричну енергију *CDP Reti*. Кинеска компанија *Shanghai Electric* је преузела 40% италијанске компаније *Ansaldo Energia* (Reuters, 2014), а *China Investment Corporation* шпанску енергетску компанију *Repsol*. У Швајцарској је кинеска компанија *Synorpec* постала власник компаније *Addax Petroleum*, која се бави нафтним и гасним истраживањима, а компанија *ChemChina* је преузела 94,7% компаније *Syngenta*, највећег светског произвођача пестицида. У Грчкој је кинеска компанија *COSCO*, која је већ укључена у рад терминала у лукама Антверпен, Роттердам и Валенсија, 2009. године узела у концесију 33% луке Пиреј, а затим 2016. године и преосталих 67% (Arežina, 2018: 233).

Посебно важан регион, за који Кинези показују нарочито интересовање од великог *bing-bang* проширења Европске уније 2004. године, је Централна и Источна Европа. Криза еврозоне 2009. године је учинила да и државе овог региона осете потребу за додатним приливом финансијских средстава, која би надоместила ослабљена улагања водећих економских сила Европске уније, те је врло брзо већина њих усвојила стратегију „окретања према Истоку“ активно апсорбујући инвестиције које су долазиле из НР Кине (Liu, 2013: 3). У том смислу су руководства појединих држава, попут Чешке, Мађарске и Србије, у медијима настојале да пласирају само оне вести које би код јавног мњења створиле позитивну перцепцију према сарадњи са НР Кином. У Србији је председник Борис Тадић 2009. године прогласио НР Кину четвртим стубом спољне политике, поред ЕУ, САД и Руске Федерације, истичући да се НР Кина током финансијске кризе 2008. године понашала као светски економски лидер помажући државама којима је помоћ била потребна (RTS, 2009). Портал *Chin-flueCE* је, анализирајући 1.257 медијских објава о политичкој и економској сарадњи између НР Кине и Чешке у периоду између 2010-2017. године, дошао до закључка да је НР Кина у чешким медијима често приказивана као добра пословна прилика, али и као нормативни модел (Le Cotte, 2018). Председник Милош Земан (*Miloš Zeman*) је 2014. године изјавио да жели да учи од НР Кине како је „стабилизovala“ своје друштво, што је наишло на критику од стране чешког јавног мњења (BBC, 2014). Добра сарадња чешког руководства са НР Кином је резултирала посетом кинеског председника Си Ђинпинга Прагу 2016. године. Том приликом су опозициони лидери заједно са противетански оријентисаним становништвом организовали протесте на улицама, те је председник Земан био принуђен да користи полицију да их спречи да дођу до Прашког дворца, а протестанте је назвао „особама са душевним сметњама“. Слично је било и у Мађарској где је премијер Виктор Орбан у својим говорима неколико пута поменуо НР Кину као добар пример успешног друштва базираног на раду и као могућу алтернативу западним економијама базираним на шпекулисању. У својој изјави из маја 2017. године он је рекао да „постаје вео-

ма увредљиво да неколико развијених држава константно уче свет о људским правима, демократији, развоју и тржишној економији. Свима је доста тога; а Кинезима највише“ (Mahony, 2014).

Након што је 2013. године формиран Механизам „16+1“, државе су препознале прилику за јачање сарадње са НР Кином на свим нивоима. Пољска влада је то назвала „изузетном приликом“, Мађари „отварањем према Истоку“, а српски званичници „лепком за поуздано партнерство“ (Kynge, Peel, 2017). Мађарски премијер Виктор Орбан (*Viktor Orbán*) је, након потписивања првог мултилатералног кинеског пројекта у Европи о модернизацији железничке линије Будимпешта-Београд 2013. године, изразио захвалност НР Кини на средствима која ће уложити, а „која еврозона није у стању да обезбеди“ (Segovina, 2014). Након тога је у јануару 2018. године, на Форуму водећих немачких компанија у Берлину, истакао да „Централна Европа има озбиљан проблем када се ради о инфраструктури; постоји још много тога што треба да буде урађено у овој области. Ако Европска унија не може да нам обезбеди финансијску подршку, ми ћемо се окренути Кини“. Задовољство због добре сарадње са НР Кином показао је и председник Србије Александар Вучић, који је у више наврата, истицао да „је пријатељство између Кине и Србије било демонстрирано, доказано и потврђено у најтежим моментима српске историје“ (Le Corre, 2018).

Инвестициони фонд који је Пекинг основао као подршку Механизму „16+1“, са почетном капитализацијом 10+3 милијарде долара, од великог је значаја за државе Централне и Источне Европе, имајући у виду да ће се количина средстава из структурних фондова за развој ЕУ сигурно смањивати у наредном периоду, што не одговара државама нето примаоцима, попут Пољске, које ће бити принуђене да траже алтернативне изворе инвестирања како би одржале раст својих економија. Средства из овог фонда су одређена углавном за ревитализацију и изградњу дотрајале инфраструктуре, али и као подршка кинеским компанијама за активно учешће у јавно-приватним партнерствима и приватизационим процесима у државама ЦИЕ. За државе које нису чланице ЕУ, те немају могућност коришћења структурних и кохезионих фондова ЕУ, веома је значајна могућност добијања преференцијалних зајмова. Кинеске банке ове зајмове дају на 10–20 година са каматном стопом 2–4% и грејс периодом 3–7 година, без икаквих условљавања. С друге стране, Кинезима су државе ЦИЕ изузетно привлачне за улагање јер представљају „мост“ или „врата“ ка крајњој дестинацији новог пута свиле – развијеним државама Западне Европе. Кинезима су посебно интересантне државе које нису чланице ЕУ јер представљају терен на коме кинеске компаније стичу неопходно искуство за рад у складу са ЕУ регулативом у условима смањене тржишне конкуренције. Такође, кинеским компанијама одговара што ове државе имају директан и привилегован приступ на тржиште ЕУ, ниже порезе, квалификовану радну снагу са ниским примањима и могућност да дају државне гаранције за добијање преференцијалних кредита.

Тако су неке од највећих кинеских компанија уложиле више стотина милиона евра у стратешки важне компаније држава Централне и Источне Европе.

Компанија *Lenovo* је дошла у Мађарску и Словачку, компанија *Hisense* у Словенију и Мађарску, а компанија *Great Wall Motors* у Бугарску. Компанија *Huawei* је отворила канцеларије у скоро свим државама ЦИЕ, у Пољској је отворила Центар за менаџмент за Централну, Источну и Јужну Европу и нордијске државе, а у Румунији Европски центар за дизајн. У чешкој је компанија *China Energy Company Limited* (CEFC) постала власник мањинског пакета авио-компаније *Travel Service*. У румунској нуклеарној електрани *Cernavodă* већ раде два нуклеарна реактора кинеске компаније *Candu*, а у току је изградња још два. Компанија *Xanga Investment and Development Group* је постала власник *Debrecen International Airport* у Мађарској. У Албанији је кинеска компанија *Geo-Jade Petroleum Corp* преузела нафтну компанију *Banker's Petroleum*. У Србији су кинеске компаније *Hesteel Group Company Limited* и *Zijin Mining* постале већински власници Железаре Смедерево и Рударско-топионичарског басена Бор. У Босни и Херцеговини је кинеска компанија *Dongfang Electric Corporation* изградила термоелектрану Станари снаге 300 MW и повећала капацитете рудника, у складу са директивама ЕУ (2001/80/EC) о заштити животне средине (Arežina, 2018: 301).

Још једну прилику за сарадњу, европске државе су виделе у новој кинеској иницијативи „Један појас, један пут“, за коју је председник Си Ђинпинг (*Xi Jinping*) најавио да ће служити промовисању пријатељства народа и економске користи свих учесника. Већина европских држава је пружила подршку иницијативи „Један појас, један пут“, а 14 држава чланица ЕУ су постале чланице Азијске инфраструктурне инвестиционе банке, међу којима су се издвојиле Велика Британија, Немачка, Француска, Шведска, Холандија, Данска, Пољска, Мађарска и др. На нивоу ЕУ је установљена сарадња копног крака овог пројекта са Јункеровим планом и Трансевропском политиком транспортне мреже, као и са финансијским механизмима попут Европског фонда за стратешке инвестиције и Европске банке за обнову и развој. Посебна сарадња је успостављена са чланицама Механизма „16+1“ које представљају важан инфраструктурни „мост“ ка развијеним државама Западне Европе. Тако су претходних неколико година успостављене бројне железничке линије које повезују кинеске градове са Европом преко Синђијанга, централне Азије и региона ЦИЕ. Возови саобраћају на релацијама Лајпциг-Шенјанг, Чунђинг-Синђијанг-Дуисбург, Ливу-Мадрид, Вухан-Синђијанг-Праг, Ченгду-Синђијанг-Лођ, Џенгџоу-Синђијанг-Хамбург, Суџоу-Забајкалск-Варшава, Лођ-Ченгду-Сијамен, Нирнберг-Ченгду, Вухан-Лион, Лођ-Кутно и др (Arežina, 2018: 337-338).

Перцепција „Кина као претња“

Убрзани развој НР Кине све је више указивао на њен потенцијал да постане истинска глобална сила, те су првобитно позитивни и ентузијастични ставови о сарадњи са њом почели да се мењају. Да би спречили појаву негативних ставова, кинески званичници су осмислили доктрину о „мирољубивом и хармоничном развоју“ која је требала да изгради један позитивнији и одмере-

нији приступ како би се уздизање у моћи учинило прихватљивим и легитимним у очима света, нарочито оног дуж њених граница (Wen, 2007).⁵ Иако је суштина кинеске стратегије била да не привлаче превише пажње на путу ка остварењу пројектованих циљева, успон НР Кине је ипак „изазвао страх и нелагодност, а не ентузијазам међу државама широм света“ (Pei, 2009). Теорија о „кинеској претњи“, која се почетком 21. века појавила у САД, почела је све више да узима маха и да се шири на остале државе у свету.

У Европи је јачање негативних ставова било најприметније на нивоу Европске уније, где су се у оквиру механизма *ASEM* (*Asia-Europe Meeting*) решавала бројна спорна питања од интереса за две стране, попут укидања санкција на наоружање и високу технологију, потписивања Споразума о слободној трговини и јединственог Билатералног инвестиционог споразума, добијања статуса тржишне економије, заштите интелектуалне својине, спречавања „манипулисања“ кинеском валутом, недовољне отворености кинеског тржишта, непоштовања људских права, односа Пекинга према Тајвану и Тибету, тензија у Јужном и Источном кинеском мору и др. Иако је глас ЕУ требало да одражава јединственост свих држава чланица, све више су се могли чути подељени ставови по питању решавања поменутих отворених питања са Пекингом. Најбољи пример за то су санкције на наоружање и високу технологију за чије укидање кинески званичници лобирају већ тридесет година. Тако су поједине европске државе попут Француске, Немачке, Италије и Шпаније заговарале јачање сарадње са Пекингом и укидање санкција, док су се за опрезнији приступ и останак санкција на снази залагале Данска, Норвешка, Шведска, Ирска, Португалија и Пољска (Shambaugh, 2004: 244). Такође, постојала је групација држава, попут Велике Британије и Холандије, које су биле неутралне и нису желеле да се изјашњавају у корист или против санкција. Као формални разлог останка санкција на снази увек се помињало непоштовање људских права у НР Кини, утицај који би раст кинеске војне моћи у региону Југоисточне Азије имао на односе са Тајваном (иако државе ЕУ доследно признају начело „једне Кине“, не продају оружје Тајвану, осим Француске 1992. године, нити постоји „тајвански лоби“ у ЕУ), као и то да би евентуална испорука оружја и војне технологије оптеретила традиционално савезничке односе ЕУ и САД (нарочито имајући у виду да је Доњи дом америчког Конгреса већ претио завођењем санкција европским предузећима која би то учинила, Arežina, 2018: 143).

Након формирања Механизма „16+1“, неповерење које је до тада постојало по питању јачања сарадње са НР Кином почело је да јача. Водеће државе Европске уније су са задршком прихватиле могућност да државе ЦИЕ у оквиру посебног механизма раде на јачању односа са НР Кином, привлачењу кинеских инвестиција и пласирању својих производа на велико кинеско тржиште.

⁵ Кинески премијер Вен Ђијабао (Wen Jiabao) образложио је ову доктрину у фебруару 2007. године констатујући да је „корачање путем мирног развоја стратегија и спољна политика за коју је Кина одређена. Водећи се овим начелним принципом, требало би да искористимо шансе које нам се пружају, не подлежемо провокацијама и концентришемо се на сопствени развој, а да притом не тежимо да преузмемо улогу вође у међународној арени. Захваљујући оваквој политици успели смо да направимо више простора за дипломатски ангажман Кине“.

Нарочито им се нису допале изјаве појединих званичника који су НР Кину истицали као добар модел за развој свог друштва. Чешки председник Милош Земан је 2014. године изјавио да жели да учи од НР Кине како је „стабилизovala“ своје друштво, што је наишло на критику од стране чешког јавног мњења (BBC News, 2014). Мађарски премијер Виктор Орбан је у својим говорима неколико пута поменуо НР Кину као добар пример успешног друштва базираног на раду и као могућу алтернативу западним економијама базираним на спекулисању (Mahony, 2014). Посебну пажњу је изазвало нејединство ЕУ након доношења пресуде Сталног арбитражног суда у Хагу о поморским правима у Јужном кинеском мору 2016 године, када је Европској унији требало три дана дуготрајних преговора да да Заједничку изјаву, јер су се Грчка, Мађарска и Хрватска противиле било каквом оштром тону. Штавише, мађарска влада је накнадно дала изјаву у којој је потврдила кинеску позицију да „спољни притисак и мешање могу имати негативан утицај на тренутну ситуацију“. Европски медији су то окарактерисали као поделу унутар ЕУ насловима „Изјава ЕУ о Јужном кинеском мору показује поделе“ (*Reuters*), „ЕУ није у стању да усвоји изјаву која потврђује одлуку о Јужном кинеском мору“ (*Euractiv*), „Ђутање ЕУ о одлуци о Јужном кинеском мору показује унутрашњи несклад“ (*ABS CBN News*). Због свега тога, Механизам је од стране бриселских званичника виђен као „тројански коњ“ и још један у низу кинеских покушаја да уђу у Европску унију на мала врата и да је разбију на Исток и Запад. На то је указивао и немачки министар спољних послова Зигмар Габриел (*Sigmar Gabriel*), који је у августу 2017. године упозорио ЕУ да „уколико не развије стратегију према Кини, она ће успети да подели Европу“. Како је сарадња у оквиру Механизма расла тако су се све чешће могла чути упозорења из Брисела да државе ЦИЕ воде рачуна да „приликом закључивања економских споразума са НР Кином не прекрше регулаторне прописе ЕУ“. Ово је јасно говорило да Брисел политиком двоструких стандарда ставља ове државе у подређен положај у односу на старе државе чланице, које нису добијале слична упозорења приликом склапања споразума.⁶

Посебна упозорења су се односила на аплицирање држава које нису чланице ЕУ за коришћење преференцијалних кинеских зајмова. Да овај проблем заслужује већу пажњу указало је 16 америчких сенатора у августу 2018. године у писму државном секретару Мајкл Помпеу (*Michael Pompeo*) и секретару трезора Стивену Мнучину (*Steven Mnuchin*). Позивајући се на изјаву кинеског председника Си Ђинпинга на 19. Конгресу КПК да „кинески развој неће бити претња за друге државе, и да се Кина без обзира на степен развијености неће понашати као хегемон или тежити ширењу“ сенатори су указали да учешће појединих држава у пројекту „Појас и пут“⁷ доводи до њихове презадужености, наводећи као пример Црну Гору, Пакистан, Шри Ланку и Џибути.

⁶ Пример за то је опомена коју је Европска комисија изрекла Пољској 2012. године у вези са намером да унилатерално сарађује у енергетским питањима са НР Кином, док истим поводом 2013. године, када су Немачка, Велика Британија, Аустрија и Италија деловале једнострано, Брисел није реаговао.

⁷ Скраћени назив за иницијативу „Један појас, један пут“.

Они су истакли да се задуживањем код кинеских финансијских институција ове државе стављају у зависнички положај, а крајње последице осим њих често сноси Међународни монетарни фонд (односно САД као највећи контрибутор) који их спасава од превеликих дугова и банкрота. Дуговања ових држава често доводе до неизвршења финансијских обавеза и конверзије дуга у капитал, што представља безбедносни проблем за ове државе јер су пројекти углавном од стратешког значаја. Такође, доводе и до промена спољно-политичких одлука ових држава што се најбоље може видети приликом гласања у оквиру међународних организација где њихове одлуке иду у корист Пекинга (United States Senate, 2018).

Како би спречили да се код бриселских званичника формира изразито негативан став према Механизму „16+1“ званичници НР Кине и држава ЦИЕ увек су у својим говорима наглашавали да је циљ овог механизма да се, кроз регионални приступ заснован на једнакости и узајамном поштовању и користи, међусобном развоју и заједничком труду, унапреди однос НР Кине и Европе (Li, 2013). Званичници држава ЦИЕ истицали су да њихова намера није да формирају блок против ЕУ, већ да делују у складу са европским правилима. Штавише, у пракси се могло видети да се ове државе између себе више доживљавају као ривали у жељи да привуку што више кинеских инвестиција него што желе да изазову негативне реакције Брисела. Са кинеске стране је објашњено да НР Кина приступ државама овог региона изводи из кинеске стратегије за Европу и синтезе економских интереса према континенту као целини. По речима кинеских званичника, Механизам „16+1“ не представља покушај спровођења стратегије „завади па владај“, већ још један кинески „мост ка Европи“ који, пре свега, треба да послужи као пут ка јачању односа са Европском унијом (Xinhua, 2013).⁸ Кинески премијер Ли Кеђијанг (*Li Keqiang*) је на четвртном Самиту „16+1“, одржаном у граду Суџоу 2015. године, изјавио да је намера НР Кине интегрисање активности Механизма у шири оквир сарадње са дугорочним стратегијама ЕУ и плановима за сарадњу између НР Кине и ЕУ, као што су Стратешка агенда за сарадњу ЕУ–Кина 2020 и Јункеров план, што би имало синергетски ефекат (нарочито у области инфраструктурног развоја) и неутралисало потенцијалне критике које долазе из институција и држава чланица ЕУ. У исто време, НР Кина ће покушати да усклади сарадњу овог Механизма и са Тринаестим петогодишњим планом и осталим дугорочним плановима који се тичу спровођења унутрашњих реформи, а који пре свега обухватају мењање државног економског модела и креирање модерног просперитетног друштва до 2020. године, као и планове за проширење транспортних линија између ЕУ и НР Кине. Према његовим речима, Механизам „16+1“ представља само један од инструмената којим би се реализовала кинеска стратегија развоја. У том смислу, НР Кина сваку од ових 16 држава сматра својим значајним партнером, не опредељујући се ни за једну од њих појединачно нити дајући некој на значају више него осталима (Kaczmarek et al., 2015).

⁸ Пример за то је кинеско инсистирање да Грчка остане унутар еврозоне како не би ослабила позицију ЕУ у глобалној економији.

Како је иницијатива „Један појас, један пут“ добијала на замаху реализацијом бројних пројеката у Азији, Европи, Африци и шире, све више су се могли чути негативни коментари попут оних да представља инструмент за стварање новог светског поретка, Маршалов план са кинеским карактеристикама и да НР Кина користи помоћ и инвестиције да би заузврат тражила политичке и економске уступке и колонизовала државе. Последица тога је била смањење почетног ентузијазма држава широм света да учествују у њеној реализацији. То се одразило и на Европу, где су Немачка, Француска и Италија у фебруару 2017. године код Европске комисије иницирале предузимање одређених мера по питању уласка страних инвестиција у Европу. Разлог за то су биле све чешће оптужбе НР Кине за крађу напредних технологија приликом куповине европских компанија и све веће залагање појединих држава чланица ЕУ за кинеске интересе приликом гласања у оквиру различитих европских политика. Разлике између европских држава по питању спремности за сарадњу са НР Кином могле су се видети и на првом Форуму појаса и пута за међународну сарадњу, који је одржан у Пекингу 14. и 15. маја 2017. године, када је неколико водећих држава чланица ЕУ одбило да потпише Заједничку изјаву, јер поједине одредбе нису биле у складу са европским стандардима. Иако је догађају присуствовао велики број званичника из организација и држава широм света (XinhuaNet, 2017), било је евидентно да нема много високих званичника држава чланица ЕУ. Од старих држава чланица Форуму су присуствовали само премијери Италије, Шпаније и Грчке, док су од нових држава чланица били присутни само највиши званичници Пољске, Мађарске и Чешке. Од западно-балканских држава, форуму је присуствовао једино премијер Србије (Arežina, 2018: 342).

У септембру 2017. године, Европска комисија је као одговор на иницијативу Немачке, Француске и Италије предложила усвајање новог закона о успостављању заједничког европског оквира за надгледање страних директних инвестиција које долазе у Европу, посебно оних које се тичу улагања у стратешке секторе. Предложени оквир би требало да представља први корак ка успостављању механизма сличног Комитету за стране инвестиције у САД који стопира улазак страних инвестиција које могу да угрозе националну безбедност. Следећег месеца, САД су отпочеле „тихе разговоре“ са америчким партнерима како створити алтернативне механизме финансирања у односу на иницијативу „Један појас, један пут“, које би понудили државама којима је потребан прилив капитала. С тим у вези, са Јапанском банком за међународну сарадњу и Удужењем европских институција за финансирање развоја потписани су меморандуми са циљем промовисања сарадње на „одрживим инвестицијама“ у државама у развоју и промовисању „демократских вредности, самоодрживих друштава и јачања најбољих пракси“ (Smith, 2018). Затим су у децембру САД, Јапан и ЕУ направиле неформални савез у оквиру Светске трговинске организације за борбу против непоштених трговинских пракси трећих држава, где се првенствено мислило на НР Кину.

Стратегија националне безбедности САД, која је објављена у децембру 2017. године, додатно је појачала негативну перцепцију европских држава, јер

је критиковала НР Кину због коришћења економских подстицаја и казни, утицаја и имплицирања војних претњи како би друге државе поштовале њене политичке и безбедносне приоритете. У светлу све већег броја забрана улагања кинеског капитала у америчке компаније од стране Комитета за стране инвестиције, Стратегија је позвала Брисел на дијалог по питању борбе против „нефер кинеске трговине у циљу смањења њихових преузимања осетљивих технологија“ и на европском континенту (US Embassy in Georgia, 2017). Неколико месеци касније, у 2018. години, објављена је и Стратегија националне одбране САД која је НР Кину означила као економског „предатора“ који застрашује своје суседе (Smith, 2018). Након тога се огласио француски председник Макрон критикујући иницијативу „Један појас, један пут“ изјавом да „древни путеви свиле нису били само кинески и да ти путеви не могу да воде ка новој хегемонији која би трансформисала државе дуж тог пута у вазале“. На то се надовезала немачка канцеларка Ангела Меркел која је упозорила државе ЕУ које учествују у кинеским инфраструктурним пројектима да не смеју да нарушавају заједничку спољну политику ЕУ (Reuters, 2018).

Аларми који су се палили у Бриселу и престоницама водећих европских држава за резултат су имали потписивање Заједничке изјаве 27 амбасадора држава чланица ЕУ у Пекингу у априлу 2018. године, уз изузетак амбасадора Мађарске, у којој се наводи да је иницијатива "Један појас, један пут" у супротности са Агендом ЕУ за либерализацију тржишта и да помера распоред моћи у корист кинеских компанија које су субвенционисане од стране државе (Engdahl, 2018). Иако су против Механизма за надгледање страних инвестиција на нивоу ЕУ биле државе које сматрају да би његово увођење представљало недозвољено интервенисање ЕУ у ексклузивне надлежности држава чланица, попут Финске, Холандије и Португалије, као и државе чије националне економије се заснивају управо на високом степену отворености према страним инвестицијама и трговини са иностранством, попут Данске, Кипра и већине држава ЦИЕ, током бугарског председавања Европском унијом Брисел је успео да излобира довољно гласова за предлог Европске комисије и да 13. јуна усвоји предложени оквир (Le Core, 2018). На проблем неједнаких услова на кинеском тржишту за европске компаније указао је председник Европске комисије Жан Клод Јункер (*Jean-Claude Juncker*) на 20. Самиту ЕУ-Кина, одржаном 16. јула 2018. године у Пекингу (COASI, 2018). Услед тога су се европске инвестиције у НР Кину смањиле на 7 милијарди евра у 2017. години, наспрам 30 милијарди евра директних кинеских инвестиција у ЕУ. У међувремену су 10. јула отпочели трипартитни разговори унутар ЕУ, између Европске комисије, Европског парламента и Савета, који су завршени 20. новембра одлуком о формирању Механизма за надгледање страних инвестиција на нивоу ЕУ (European Commission, 2018). Након што је Корепер одобрио наведену одлуку, 10. децембра ју је подржао и Парламентарни комитет за међународне инвестиције, након чега ће уследити гласање у Европском парламенту, а затим и формална одлука Савета (Europarlament, 2018).

Све је видљивије да европске државе са опрезом гледају на куповину компанија са технолошким иновацијама од стране кинеских компанија. Тако је

у Немачкој спречено преузимање компаније *Aixtron*, која се бави производњом полупроводника, од стране кинеске компаније *China's Fujian Grand Chip*. Такође, спречен је и улазак кинеске компаније *State Grid Corporation of China* на немачко енергетско тржиште куповином 20% компаније *50Hertz Transmission*, која дистрибуира струју на истоку Немачке, у Берлину и региону Хамбурга, као и преузимање компаније *Leifeld Metal Spinning*, која производи метале високог квалитета за авио и нуклеарну индустрију и друге намене, од стране кинеске компаније *Yantai Taihai Group* (Kastner, 2018). У Белгији су политичари због притиска јавности спречили куповину 14% белгијске компаније за дистрибуцију гаса и електричне енергије *EANDIS* од стране кинеске компаније *China's State Grid* (Seaman, 2017: 39), а у Пољској је министар одбране позивајући се на заштиту националне безбедности блокирао тендер којим би велики део земље који се налази у својини Војне агенције за имовину завршио у рукама кинеске компаније (Kuo, 2017).

Након што су САД отпочеле трговински рат са НР Кином у марту 2018. године, а нарочито након што су кинеске компаније *ZTE* и *Huawei* означене као безбедносно опасне због могућег прислушкивања корисника од стране кинеске државе, врло је вероватно да ће све више европских држава на инсистирање Вашингтона смањити сарадњу са кинеским компанијама, а у конкретном случају чак и тражити начин да прекину већ уговорене послове са њима (већина европских држава има постављену телекомуникациону мрежну опрему ових компанија и договорено активирање 5G мреже, Mozur, Zhong, 2019).

Закључак

Полазна основа овог истраживања била је јачање присуства НР Кине на међународној сцени, што је последица њеног убрзаног економског развоја и потребе да и даље одржи висок економски раст, задовољи потребе унутрашњег тржишта за животно важним ресурсима и новим тржиштима за дистрибуцију домаћих производа, а све са циљем побољшања стандарда својих грађана и очувања Комунистичке партије Кине на власти. Повећано присуство НР Кине у свету довело је до преклапања кинеских интереса са интересима водећих сила у свету, пре свега САД. То је изазвало јачање негативних ставова према Пекингу и увођење мера које за циљ имају смањење политичког и економског присуства НР Кине на њиховој територији. Из САД се негативан дискурс пренео на Европу у којој водеће државе ЕУ све више почињу да показују тенденцију смањења кинеског присуства на својим тржиштима, али и на јединственом тржишту ЕУ.

На почетку истраживања пошло се од два доминантна мишљења која су се појавила у јавном дискурсу након краја Другог светског рата и оснивања НР Кине 1949. године – позитивног/оптимистичног и негативног/песимистичног. Позитивно/оптимистично мишљење да ће се НР Кина након отпочињања политике „отварања према свету“ уклопити у постојећи западни поредак се временом показало као погрешно, јер се НР Кина након деценија реформи није

развила у државу засновану на либерално-демократским вредностима. Негативно/песимистично мишљење да се НР Кина неће уклопити у постојећи западни систем вредности, већ ће настојати да мења постојећи поредак у синоцентрични свет заснован на кинеским вредностима се такође показало као нетачно. Аргументи у прилог томе могу се наћи у историјским записима који сведоче да Кина никада није била хегемонистички расположена нити је тежила освајању и колонизовању других територија. Чак ни у 15. веку, када је имала највећу морнарицу на свету, коју је предводио један од највећих морепловаца свих времена адмирал Џенг Хе (*Zheng He*), Кина није покушала да запоседне ни педаљ друге земље (Brautigam, 2009: 23). Захваљујући томе настала је позитивна представа о Кини пријатељски расположеној према свима, чији пројекти и идеје су усмерене да допринесу напретку, миру и стабилности (Swaine, Tellis, 2000: 15). Стога се пре може рећи да НР Кина покушава да поврати место које јој припада, јер је она до доласка западних освајача у 19. веку била економски најјача сила света (Novačić, 2012: 211), која је изумела бројне ствари од великог значаја за свет који данас познајемо, попут папира, барута, компаса, механичког сата, штампе и др.⁹ Све је јасније да кинеско руководство покушава постојећи поредак да прилагоди новим измењеним околностима, у којима растуће силе попут Бразила, Индије, НР Кине и Руске Федерације представљају значајне актере међународних односа чије мишљење треба уважити у оквиру међународног система успостављеног након Другог светског рата. Истовремено, Пекинг активном сарадњом са државама у развоју жели да укаже да постоје и други модели развоја, поред Вашингтонског, који би им у савременим измењеним околностима били прихватљивији и ефикаснији за примену, односно послужили као полазна основа за формирање сопственог модела развоја.

Током истраживања, на основу ставова званичника и јавног мњења, препознате су две перцепције које егзистирају на нивоу Европе – „Кина [као] прилика“ и „Кина [као] претња“. Свака од њих обухвата један број држава које развој НР Кине гледају као прилику за јачање својих економија, односно оних које га гледају као претњу развоју свог друштва и економије јер се њихови интереси преклапају са кинеским. Евидентно је да су европске државе, желећи да просперирају од „кинеског убрзаног развоја“, годинама радиле на јачању односа са НР Кином, како би повећале трговинску размену, привукле више кинеских инвестиција и отвориле велико кинеско тржиште за своје производе. С тим у вези, велики број њих је дао подршку иницијативи „Један појас, један пут“ и ушао у чланство Азијске инфраструктурне инвестиционе банке. Међутим, како је обећано да ће све државе дуж новог пута свиле имати бенефит од учешћа у његовој реализацији, а трговинска размена је наставила да расте углавном у корист НР Кине (Gaens, 2009: 118), кинески капитал све више

⁹ Кина је у 10. веку била лидер, научно и технолошки напреднија од европских земаља. Пре Опијумских ратова, који су је претворили у колонију, 1820. године кинески бруто национални доходак чинио је 32,4% укупног светског бруто производа и био је за 30% већи од европског и америчког заједно, а затим се смањивао због освајања и стране експлоатације, после чега је уследила дуга пауза у њеном економском развоју.

улазио у стратешки важне националне секторе, одакле су преузимане напредне технологије, поједине европске државе све више почеле да показују склоност да гласају у корист НР Кине у оквиру политика ЕУ, у водећим државама ЕУ почело је све више да јача негативно расположење према сарадњи са Пекингом. У том смислу, све чешће су се могли чути позиви из Брисела да се кинеско тржиште отвори за инвестиције које долазе из Европе, и да европским компанијама, под истим условима као и кинеским у Европи, буде омогућено да врше улагања у НР Кини. Стране компаније који желе да улажу на кинеском тржишту и даље то не могу да раде у секторима који су од стратешког значаја. И даље се, као предуслов за приступ кинеском тржишту, од европских компанија тражи да оформе *joint venture* са кинеским компанијама како би могле да обаве технолошки трансфер (Brunet, Guichard, 2011: 97-98). Такође, константно су присутни разни политички притисци, а већина европских компанија је истиснута у светлу антикорупционе кампање. Као пример се могу навести фармацеутска компанија *GlaxoSmithKline* и компанија за продају хране и млека *Danone*, које су оптужене за подмићивање кинеских грађана. Одговарајући на критике, у јануару 2017. године, кинески председник Си Ђинпинг на Светском економском форуму у Давосу обавезао се да ће НР Кина у наредном периоду постати отворенија за уплив страних директних инвестиција и увоз из иностранства. Па ипак, крајем 2017. године, не показујући посебан ентузијазам због најаве кинеског председника, компаније које су чланице Немачке привредне коморе по први пут нису планирале инвестиције на новим локацијама у НР Кини, а скоро 13% немачких компанија је најавило да би у наредне две године могле у потпуности да се повуку са кинеског тржишта. С тим у вези, изасланик Велике Британије у Кини је приметила да је НР Кина почела да показује превише самопоуздања и да је потценила ниво фрустрација коју производи њен државни капиталистички модел (Smith, 2018).

Може се рећи да је промовисање кинеске стратегије „Произведено у Кини 2025“ (*Zhongguo Zhizao 2025*) 2015. године, која за циљ има јачање кинеске индустрије високе технологије и пласирање ових производа широм света, вероватно био преломни моменат да званичници САД отпочну активно лобирање против иницијативе „Један појас, један пут“. Услед тога, све чешће су се могле чути америчке оптужбе да НР Кина представља „економског предатора“ који жели да створи синоцентричан светски поредак. Резултат је био отпочињање „трговинског рата“ са Пекингом у марту 2018. године, који производи негативне последице на готово две трећине светске привреде. Иако се очекивало да ће овакви потези америчке администрације окренути Брисел и Пекинг већој међусобној сарадњи, нарочито имајући у виду заједничку жељу за балансиранијим међународним поретком који је базиран на ефективном мултилатерализму, до тога није дошло, јер је однос са Вашингтоном много важнији и НР Кини и ЕУ од њиховог међусобног односа (COASI, 2018: 82). У том смислу, европска комесарка за трговину Цецилија Малстром (*Cecilia Malmström*) је више пута истакла да се слаже са појединим критикама које САД упућују Пекингу, али да увођење казних тарифа према НР Кини представља „погрешан приступ за решавање проблема у међународној трговини“ (Brunsden, 2018).

Да је европски дискурс све више почео да се окреће ка америчким позивима на борбу против „нефер“ кинеске трговине указује и увођење Механизма за надгледање страних инвестиција унутар Европске уније. Очекује се да ће увођење овог механизма довести до јачања тензија између Брисела и Пекинга, јер ће Европска унија овај механизам користити као додатно средство притиска на НР Кину током преговора о отварању кинеског тржишта, али и других важних питања. За сад само 14 од 28 држава чланица ЕУ имају механизам провере страних директних инвестиција по питању безбедности и нарушавања јавног реда. Систем је различит од државе до државе и њихов приступ није координисан чак и када инвестиције могу имати утицаја на више њих (European Parliament, 2018). Са развојем јединственог механизма на нивоу ЕУ улазак страног капитала ће константно бити под лупом јавности и званичника у Бриселу који ће просуђивати да ли је нека инвестиција прихватљива или не са становишта безбедности. Велики утицај на доношење одлука ће имати перцепција званичника и јавног мњења у државама чланицама да ли кинески економски развој више користи њиховом развоју или представља претњу. У том смислу се препоручује да Пекинг развије комуникациону стратегију на нивоу целе Европе и ангажује лобисте у свакој европској држави који ће радити на разбијању предрасуда које постоје о НР Кини услед јачања негативног дискурса. Уколико Пекинг то не уради, може се очекивати да ће одлуке држава чланица по питању блокирања инвестиција које долазе из НР Кине све више бити у складу са сигнаlima који долазе из Брисела, чак и у државама које су до сада показивале посебан интерес да са Пекингом негују добре односе. Мало је вероватно да ће Чешка, Грчка и Португалија прекинути везе са својим европским суседима, са којима деле заједничко наслеђе, економске интересе и социјалне везе. Такође, притисак ће се повећати и на потенцијалне државе чланице које ће, уколико желе да напредују на путу ка Европској унији, морати такође да покажу кооперативност и солидарност са одлукама Брисела. Једини изузетак може да се деси у случају Србије, која захваљујући напретку у Дијалогу Београда и Приштине може на неко време да избегне да буде у фокусу бриселских критика.

Литература:

1. Arežina, Sanja (2018): *Kina u Evropi*, Službeni glasnik, Beograd.
2. BBC News (2014): „Czech president pelted with eggs on revolution anniversary“, <https://www.bbc.com/news/world-europe-30086495>.
3. Blanchard, Jean-Marc F. (2017): „The Security Implications of China’s Overseas Investment Boom“, *The Diplomat*.
4. Blic (2018): „Analiza Kina u Evropu uložila 318n milijardi dolara, sve važnije Srbija i Hrvatska“, <https://www.blic.rs/biznis/strategija/analiza-kina-u-evropu-ulozila-318-milijardi-dolara-sve-vaznije-srbija-i-hrvatska/mqdgq9y>.
5. Brautigam, Deborah (2009): *The Dragon’s Gift*, Oxford University Press, New York.

6. Brunsden, Jim (2018), „EU trade chief Malmstrom criticises US tariffs on China“, *Financial Times*, <https://www.ft.com/content/98cdcc44-bb2e-11e8-94b2-17176fbf93f5>.
7. Cerovina, Jelena (2014): „Kineski zid na putu Srbije ka EU“, <http://www.politika.rs/scc/clanak/295299/Kineski-zid-na-putu-Srbije-ka-EU>.
8. Chazan, Guy (2017): „EU capitals seek stronger right of veto on Chinese takeovers“, *Financial Times*, <https://www.ft.com/content/8c4a2f70-f2d1-11e6-95ee-f14e55513608>.
9. *China Daily* (2016): „China vows win-win cooperation between OBOR, Juncker plan“, http://www.chinadaily.com.cn/business/2016-02/18/content_23534806.htm.
10. COASI (2018): „20th EU-China Summit report“, Beijing.
11. Dinić, Jordan (1999): „Osnovne odrednice međunarodnog položaja NR Kine“, *Međunarodna politika*, br. 1077.
12. Engdahl, William F. (2018): „Will EU Block China Economic Sil Road?“, <http://www.williamengdahl.com/englishNEO26Apr2018.php>.
13. European Parliament (2018), „Screening of foreign direct investment in strategic sectors“, <http://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-a-balanced-and-progressive-trade-policy-to-harness-globalisation/file-screening-of-foreign-direct-investment-in-strategic-sectors>.
14. European Commission (2018): „Commission welcomes agreement on foreign investment screening framework“, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-6467_en.htm
15. European Parliament (2018): „Foreign investment to be screened to protect EU countries' strategic interests“, <http://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20180528IPR04446/foreign-investment-to-be-screened-to-protect-eu-countries-strategic-interests>.
16. Gaens, Bart, „The Development of the EU's Asia Strategy with Special Reference to China and India: Driving Forces and New Directions“, in: Bart Gaens et al., *The Role of the European Union in Asia*, University of Helsinki, MPG Books Group, Farnham, 2009.
17. García-Herrero, Alicia (2015): „China's interest in the Juncker Plan: not so strange after all“, Bruegel, <http://bruegel.org/2015/10/chinas-interest-in-the-juncker-plan-not-so-strange-after-all>.
18. Gong, Weibin (2013): „Chinese Experience of Development“, Predavanje, Seminar „China's issues“, Chinese Academy of Governance, Beijing.
19. Kastner, Jens (2018): „Germany toughens stance on Chinese investment“, *Asian Review*, <https://asia.nikkei.com/Business/Business-Deals/Germany-toughens-stance-on-Chinese-investment>.
20. Kaczmarek, Martin et al. (2015): „The China/Central and Eastern Europe summit: a new vision of cooperation, old instruments“, *OSW*, <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2015-12-02/china/central-and-eastern-europe-summit-a-new-vision-cooperation-old>.
21. Kuo, Mercy A. (2017): „China in Eastern Europe: Poland's Perspective“, *The Diplomat*, <https://thediplomat.com/2017/12/china-in-eastern-europe-polands-perspective>.
22. Kynge, James, Peel, Michael (2017): „Brussels rattled as China reaches out to eastern Europe“, <https://www.ft.com/content/16abbf2a-cf9b-11e7-9dbb-291a884dd8c6>.
23. Le Corre, Philippe (2018): „China's Rise as a Geoeconomic Influencer: Four European Case Studies“, Carnegie, <https://carnegieendowment.org/2018/10/15/china-s-rise-as-geoeconomic-influencer-four-european-case-studies-pub-77462>.
24. Le Corre, Philippe (2018): „The West Scrutinizes Chinese Investment“, YaleGlobal Online, <https://yaleglobal.yale.edu/content/west-scrutinizes-chinese-investment>.

25. Li, Keqiang (2013): „Remarks by H.E. Li Keqiang Premier of the State Council of the PR China at the Meeting of Heads of Government of China and Central and Eastern European Countries“, Bucharest.
26. Liu, Zuokui (2013): „The Pragmatic Cooperation between China and CEE: Characteristics, Problems and Policy Suggestions“, Working Paper Series on European Studies, Institute of European Studies, Chinese Academy of Social Sciences, Vol. 7, No. 6.
27. Mahony, Honor (2014): “Orban wants to build ‘illiberal state’”, EU Observer, <https://euobserver.com/political/125128>.
28. Ministry of Foreign Affairs of the PR China (2010): „Premier Wen Jiabao Meets with Greek Prime Minister George Papandreou“, https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/topics_665678/wenjiabaozonglifangwenouyasiguo_665782/t759474.shtml.
29. Ministry of Foreign Affairs of the Hungary (2016): “Statement on the situation in the South China Sea”, <http://www.kormany.hu/en/ministry-of-foreign-affairs-and-trade/news/statement-on-the-situation-in-the-south-china-sea>.
30. Mozur, Paul, Zhong, Raymond (2019): “Huawei and China, Facing U.S. Charges, Have Few Ways to Retaliate”, *The New York Times*, <https://www.nytimes.com/2019/01/29/technology/huawei-indictment-criminal-charges.html>.
31. Nakamura, Yu (2016): „China’s Midea looks to buy German robotics know-how with Kuka bid“, *Asian Review*, <https://asia.nikkei.com/Business/China-s-Midea-looks-to-buy-German-robotics-know-how-with-Kuka-bid>.
32. Novačić, Aleksandar (2012): *Radanje velike Kine*, Službeni glasnik, Beograd.
33. Pei, Minxin (2009): „Think Again Asia’s Rise“, *Foreign Policy*, 6 July 2009; <https://srkaufman72.wordpress.com/2009/07/06/foreign-policy-think-again-asias-rise/>, 10. 6. 2017.
34. Rabinovitch, Simon (2011): „EFSF head optimistic of China’s support“, *Financial Times*, <https://www.ft.com/content/0fe3e0c4-012e-11e1-ae24-00144feabdc0>.
35. Reuters (2018): „Exclusive: China may pare back ‘divisive’ eastern Europe summits“, <https://www.reuters.com/article/us-china-easteurope-exclusive/exclusive-china-may-pare-back-divisive-eastern-europe-summits-idUSKCN1GO1PI>.
36. Reuters (2014): „UPDATE 3-Shanghai Electric buys stake in Italian power engineering firm“, <https://www.reuters.com/article/ansaldo-energia-shanghai-elec/update-3-shanghai-electric-buys-stake-in-italian-power-engineering-firm-idUSL6N0NU37220140508>.
37. RTS (2009): „Četiri stuba srpske spoljne politike“, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/123751/cetiri-stuba-srpske-spoljne-politike.html>.
38. Sagers, Chrisella (2012): „China’s ‘Going Out’ Strategy“, *Diplomatic Courier*, <http://www.diplomaticcourier.com/news/regions/brics/952?showall=1>.
39. Seaman, John, et al. (2017): „Chinese Investment in Europe“, PISM, https://www.pism.pl/files/?id_plik=23889.
40. Shambaugh, David (2004): „China and Europe: the emerging axis“, *Current History* Vol. 103, No. 674.
41. Smith, Jeff (2018): „China’s Belt and Road Initiative: Strategic Implications and International Opposition“, The Heritage Foundation <https://www.heritage.org/asia/report/chinas-belt-and-road-initiative-strategic-implications-and-international-opposition>.
42. Song, Tao (2012): „Kineska pomoć Evropi“, *Politika*.

43. *South China Morning Post* (2018): „Merkel warns against China's influence in Balkans”, <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy-defence/article/2134196/merkel-warns-against-chinas-influence-balkans>
44. Szczudlik-Tatar, Justyna (2016): „China-EU Relations“, PISM, 27 July 2016; <http://www.pism.pl/publications/bulletin/no-45-895>.
45. Swaine, Michael D., Tellis, Ashley J. (2000): *Interpreting China's Grand Strategy: Past, Present and Future*, RAND, Santa Monica.
46. *The Telegraph* (2010): „China offers to help Portugal overcome financial crisis”, <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/china/8116475/China-offers-to-help-Portugal-overcome-financial-crisis.html>
47. United States Senate (2018): “Senators’ Letter to Michael Pompeo and Steven Mnuchin”, 3 August 2018.
48. US Embassy in Georgia (2017): „National Security Strategy of the United States of America”, <https://ge.usembassy.gov/2017-national-security-strategy-united-states-america-president>.
49. Wagner, Wieland (2010): „China Expands Its Influence in Europe“, *Spiegel*, <http://www.spiegel.de/international/world/capitalizing-on-the-euro-crisis-china-expands-its-influence-in-europe-a-734323.html>.
50. Wen, Jiabao (2007): „Our Historical Tasks at the Primary Stage of Socialism and Several Issues Concerning China's Foreign Policy“, *People's Daily*.
51. *Xinhua* (2013): „Central Committee's Decision on Major Issues Concerning Comprehensively Deepening Reforms“, Chapter 7, Point 26.
52. *XinhuaNet* (2017): „Spotlight: World leaders chant Belt&Road chorus“, http://www.xinhuanet.com/english/2017-05/14/c_136282837.htm.
53. Zakarija, Farid (2009): *Postamerički svet*, Heliks, Smederevo.

REFLECTIONS OF CHINESE ECONOMIC DEVELOPMENT ON DIFFERENT PERCEPTIONS OF CHINA IN EUROPEAN PUBLIC DISCOURSE

Summary: With the PR China reaching an imposing level of economic development and becoming the most prominent holder of foreign exchange reserves, its presence expanded around the globe, which has led to the overlapping of its interests and the interests of the world's leading powers, primarily the US and the EU. Given that Europe represents the most important Chinese market, Beijing is constantly working towards consolidating political and economic relations with European countries and the European Union itself. However, over time, there has been an increase in the number of factors that hampered the good functioning of the Sino-European cooperation. The dominant one among them is their respective relationship with the world's leading power – the United States. As the "Chinese threat" theory spread from the United States to European countries, it left in its wake a negative perception which pervaded the European public discourse, where the PR China is perceived as a threat to the development and normative values of the European countries, which stands in visible contrast to the positive approach that PR China wishes to cultivate, being the developmental opportunity for the European countries. In the article, the author differentiates between two diametrically different perceptions observed in the European discourse on China, explains their origins and background, as well as the ways they reflect on both the bilateral and multilateral relations between the PR China and the European countries. At the clo-

sing of the article, the author offers an assessment of which of the two perceptions is more realistic and dominant in the public discourse and gives a projection of the direction of further cooperation between the PR China and Europe.

Key words: China, development, Europe, European Union, United States, cooperation, Chinese threat, perception

БЕРИША ХАТИЦА*
Универзитет одбране
МИЛЕНКО ЦЕЛЕТОВИЋ
Телеком а.д. Србија

УДК 338:339.9(470)
Прегледни рад
Примљен: 21.11.2018
Одобрен: 23.12.2018
Страна: 197-217

ЕНЕРГЕТСКА БЕЗБЕДНОСТ КАО ФАКТОР СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ РУСКЕ ФЕДЕРАЦИЈЕ

Сажетак: Смањење светских резерви енергената и њихово прогнозирано повећање потрошње у будућности појачаће конкуренцију на енергетским тржиштима. Појачање конкуренције се очекује како у сегменту производње енергената (инвестирања у нова налазишта/изворишта), тако и у сегменту транспорта (транзит) и потрошње. Међусобна повезаност великих потрошача и произвођача биће изражена, као и њихове тежње за диверсификацијом. Потрошачи ће тежити диверсификацији извора снабдевања и маршрута достављања енергената, док ће произвођачи тежити диверсификацији потрошача уз максимално избегавање транспортна енергената преко територија трећих земаља (транзитера).

Руска Федерација, као велики произвођач и извозник енергената, различитим билатералним и мултилатералним споразумима користи сопствене компаративне предности и енергетску безбедност ставља у функцију руске спољне политике. Узимајући у обзир комплексност савремених међународних односа, у којима светске силе користе све расположиве механизме за остваривање сопствених интереса, поставља се питање у којој мери Руска Федерација користи енергетску безбедност као фактор спољне политике?

Циљ рада је да се у светлу савремених међународних односа свеобухватно сагледа енергетска политика Руске Федерације као фактор спољне политике. Значај рада се огледа у покушају да се теоријски уобличи комплексност енергетске безбедности Руске Федерације као фактора спољне политике.

Кључне речи: безбедност, енергената, међународни односи, спољна политика, енергетска безбедност, Руска Федерација

Увод

Завршетак Хладног рата и распад Совјетског Савеза означио је потпуни слом руске државе. Руска Федерација (у даљем тексту РФ) је тада изгубила статус велике силе и као правна наследница Совјетског Савеза задржала је статус нуклеарне силе и сталне чланице Савета безбедности УН уз право ула-

* hatidza.berisa@mod.gov.rs

гања вета. У осталим сегментима руска држава је изгубила све квалитативне и квантитативне показатеље моћи уз системску кризу у свим сферама државног деловања и друштвеног живота. Један од кључних проблема са којима се РФ сустрела током деведесетих година 20. века био је проблем консолидовања државе и дефинисање националних интереса и приоритета, као и механизма за њихово остваривање. Руска Федерација је очекивала распад НАТО и успостављање новог светског поретка на основи равноправности и међусобног уважавања, што се није догодило. Сједињене Америчке Државе су као победник у Хладном рату успоставиле једнополарни светски поредак ширећи властиту зону утицаја, дубоко задирући у зону утицаја бившег Совјетског Савеза, што је било противно интересима РФ.

Крајем деведесетих година прошлог века долази до промена у државном врху РФ и након деценије лутања, долази до стварања предуслова за консолидацију и опоравак државе. Поступно се консолидује систем државне власти путем монополизације појединих државних структура и сузбијањем приватних центара моћи који су били под контролом „утицајних“ пословних лица (олигарха). Власти РФ повратком политичке контроле врше и повраћај државног монопола над великим привредним системима, посебно у енергетском сектору и тиме стварају услове за поступан економски опоравак под централним руководством државе. Након рата у Ираку на почетку 21. века и наглог скока цена енергената на светском тржишту долази до пуног економског опоравка руске државе. Високи приходи од продаје енергената на светском тржишту стабилизовали су унутрашње економске прилике, а промишљени и усаглашени потези државних органа у различитим областима спољнополитичког деловања повратили су РФ статус светске силе. Као један од важних фактора руске спољне политике појављује се енергетска безбедност, која посебно постаје актуелна у времену повећања потрошње енергената у развијеним европским и азијским економијама, чије економске активности директно зависе од стабилности снабдевања енергентима.

Енергетска безбедност као део опште безбедности

Питање обезбеђења безбедности представља једну од фундаменталних потреба држава, друштава и појединаца, што подразумева гаранцију сигурности и благостања, економске стабилности, друштвеног реда и слободног живота без страха. Општа безбедност подразумева одсуство страха, као и одсуство претњи по безбедност. Безбедност представља универзални циљ, а њено обезбеђење налази се у врху приоритета сваке државе. Завршетком Хладног рата и отпочињањем процеса глобализације знатно се мења приступ ка обезбеђењу безбедности. Савремени безбедносни концепти су, по обиму задатака и фактора, значајно шири у односу на традиционалне¹ и обухватају све сегменте др-

¹ У Војној енциклопедији из 1970. године наводи се да: „Безбедност, у правним изворима и доктринама има различито значење, зависно од тога да ли се третира као јединствен, интегрални појам за целокупну безбедност државе или, пак, само за поједине елементе - јавну, државну или

жаве и друштва. Наведени ставови налазе место у највишим стратегијским документима држава, укључујући и Стратегију националне безбедности Републике Србије, у којој се у поглављу безбедносно окружење истиче да је безбедност из претежно војне сфере проширена и на друге области, првенствено економску, енергетску, социјеталну и еколошку безбедност, укључујући безбедност појединца и друштва у целини. Иначе, безбедност је „један од најчешће помињаних, а најмање објашњених појмова. Под националном безбедношћу у ужем смислу речи подразумева се стање заштићеног, слободног, стабилног и извесног постојања, функционисања и развоја једне државе (земље)“ (Илић, 2012: 123-138)

Појам и принципи енергетске безбедности

У научној литератури не постоји заједничка, општеприхваћена дефиниција појма енергетске безбедности. Разлог за наведено лежи у чињеници да не постоји општеприхваћена дефиниција појма безбедности, као ширег појма од појма енергетске безбедности. Према дефиницији Светског енергетског савета енергетска безбедност је „стање доступности енергије у количини и квалитету, неопходним постојећим економским условима”². „Међународна агенција за енергију („IEA“) дефинише енергетску безбедност са становишта циљева субјеката енергетског тржишта, односно њиховог статуса у увозно/извозном процесу. По овој дефиницији, енергетска безбедност са аспекта земаља увозница, схвата се као континуиран и неометан приступ довољним количинама енергије, по прихватљивој цени и уз поштовање еколошких стандарда. Са становишта држава снабдевача (извозница), она представља могућност неометане испоруке, односно дотока енергената до купаца и континуиран прилив финансијских средстава од продаје енергената, док за транзитне земље енергетска безбедност представља могућност неометане и континуиране наплате транзитних трошкова уз стабилну снабдевеност домаћег тржишта“ (Милосављевић, 2013: 257)

Из горе наведених дефиниција неоспорно је да се енергетска безбедност треба посматрати кроз призму заједничког интереса земаља произвођача, купаца и транзитера (земаља преко чијих територија се транспортују енергенти). Самим тим, ради дугорочног обезбеђења енергетске безбедности потребно је пронаћи заједничку меру интереса произвођача, купаца и транзитера. Дефиницију енергетске безбедности са аспекта купца/продавца даје домаћи аутор Милан Симурдић, истичући да за купца (потрошача) она представља „стабилно, поуздано и по прихватљивим ценама, снабдевање енергентима, док за произвођача то значи стабилну и предвидљиву тражњу и цене које оправдавају по правилу велике износе који се улажу у истраживање, производњу и транспорт енергије“ (Симурдић, 2010: 148) Јевгениј Примаков, бивши начелник Спољне

војну безбедност које, такође, представљају одређене целине”. Војна енциклопедија. Издање 1970. године, Београд. Том 1. Стр. 597.

² „Припритеты энергетической политики: от энергетической политики – к энергетической дипломатии”. Энергетическая политика России на рубеже веков. Папирус ПРО Москва. 2003. година. Стр. 23.

обавештајне службе, министар спољних послова и председник Владе РФ, сматрао је да енергетска безбедност мора да садржи троструку гаранцију, гаранцију испорука од стране држава произвођача, гаранцију транспорта од стране земаља преко чије територије се он врши, као и гаранцију потражње од стране држава потрошача, уз солидарну поделу ризика и одговорности свих наведених субјеката за континуирано и неометано функционисање глобалног тржишта енергената. (Примаков, 2011:91) У стратешко-доктринарном документу РФ „Енергетска стратегија Русије за период до 2030. године“ наводи се да је енергетска безбедност витална компонента националне безбедности, која се дефинише као стање заштићености државе грађана, друштва и економије од свих облика опасности и претњи у енергетској сфери. Претње су одређене спољним и унутрашњим факторима. (<http://minenergo.gov.ru/node/1026>)

Недвосмислено је да на ниво енергетске безбедности испоручиоца енергената утиче стабилна испорука и поуздани купац, а за купца стабилност снабдевања од стране испоручиоца. Управо наведена међузависност испоручиоца и купца говори о принципу одговорности и међузависности, уз одговорност транзитера уколико се енергенти транспортују преко трећих земаља. Неопходност за остварење наведених принципа садржана је у избалансираности интереса. „Ипак, када дође до поремећаја равнотеже, сукоби сваке врсте између добављача и потрошача³ су могући“. (Ковач, Поповић, 2013:26)

Без обзира на чињеницу што је ограничен број добављача енергената, међу њима влада оштра конкуренција, а њихови неспоразуми могу да доведу до оружаних сукоба. Свако јачање појединих земаља на уштрб других само продубљује конфронације и угрожава енергетску безбедност. Због тога је важно да земље купци (увозници) енергената испоштују принцип диверсификације извора и добављача. (Ковач, Поповић, 2013:26)

Конкуренција добављача енергената, која је заснована на тржишним принципима и која је усмерена на проширење листе купаца је логична појава у либералном економском окружењу. Међутим, врло често трговање енергентима и договарање њиховог транспорта добија политичку димензију и често је предмет одређених уцена које воде у конфронтације и сукобе. Транспарентност цене у трговању нафтом је постигнута путем берзанског пословања и не постоје механизми за политизацију њеног промета на светском тржишту. Највећу нетранспарентност има трговање природним гасом, чија се цена утврђује искључиво у билатералним споразумима између добављача и купца. Овакав начин трговине отвара могућности за политичке притиске током преговора и склапања уговора. Уколико се ради о само једном могућем добављачу тада се трговина одвија у условима не-фер конкуренције. „Због тога је још један од принципа енергетске безбедности, принцип деполитизације и фер конкуренције“. (Ковач, Поповић, 2013:26) У условима глобалног смањења производње енергије, неминовно доћи ће до оштре борбе за обезбеђење енергената међу потрошачима, па се наведени принцип, поред добављача, треба поштовати и међу потрошачима.

³ Пример: спор између Руске Федерације и Украјине у јануару 2009. године (прим. аутора).

У савременом свету није могуће разматрати економски развој и напредак без стабилног снабдевања енергентима. Без економског развоја је немогуће решити нагомилане глобалне проблеме, као што су борба против сиромаштва, епидемија, загађења природне средине. „Снабдевање енергијом и тражња, тржишна утакмица, заједничке инвестиције, глобално загревање, емисија угљен-диоксида, заједничка стабилност и многи други фактори индицирају да је енергетска безбедност, пре свега, глобално питање, тако да можемо истаћи и принцип глобалности. У оквиру овог контекста не треба заборавити да је енергетска безбедност неодвојиви део глобалне безбедности“.(Ковач, Поповић, 2013:26)

Узимајући у обзир значај енергије за обезбеђење квалитета живота, неопходно је истаћи и „принцип социјалне орјентације који носи енергетска безбедност, како за индивидуалне земље, тако и за свет у целини“. (Ковач, Поповић, 2013:26)

Значај енергетске безбедности као фактора међународних односа

На глобалном нивоу већ дуги низ година траје борба за овладавањем светским ресурсима, који су директно повезани са перспективама светског економског развоја. Процене о смањењу резерви енергената на светском нивоу, у условима повећане потрошње енергената у водећим светским економијама и економијама у развоју, условљавају пооштравање конкуренције у борби за овладавање изворима енергената, као и транспортном инфраструктуром за достављање енергената од извора до крајњих потрошача. Евидентно је да земље које односе победе у наведеним „борбама” значајно ојачавају спољнополитичку позицију уз обавезно праћење унутрашњег економског развоја. Са друге стране, земље које губе суочавају се са економским проблемима, унутрашње политичким нестабилностима праћеним социјалним напетостима.

Главни носиоци борбе за овладавање енергетским ресурсима и путевима транспорта енергената су пре свих светске силе, па проблеми енергетске безбедности добијају глобални карактер јер се борба за енергенте води у свим деловима света. Енергетска безбедност постаје важан сегмент међународне политике и економије, што уједно повећава њен значај у међународним односима.

Процес глобализације донео је јаче повезивање произвођача и потрошача и уједно је појачао конкуренцију међу њима. Раст конкуренције је присутан у свим економским гранама, укључујући и поље енергетике. Паралелно, политичко-безбедносна ситуација у свету се погоршава и неретко долази до одређених несугласица међу најзначајнијим произвођачима и потрошачима енергената. Све више су присутне несугласице и између транзитера и произвођача и/или потрошача, што додатно компликује односе. У таквим условима произвођачи траже нове путеве (инфраструктурне пројекте) за достављање енергената потрошачима, у циљу „заобилажења” непоузданих транзитера, а потрошачи чине све да диверсификују снабдевање енергентима путем стварања услова за набавку енергената од више добављача. У таквим условима при-

сутна је оштра борба добављача и транзитера да сачувају монополски положај у снабдевању потрошача, као и тежња потрошача да диверсификује снабдевање енергентима проналаском нових добављача и транзитера. Основни постулат геополитике енергената гласи: „Ко контролише енергетске ресурсе, контролише свет“. С обзиром на тренутну ситуацију у сфери енергетике, овај постулат можемо преформулисати: „Ко у будућности буде контролисао маршруте транспорта енергената, контролишаће свет“. (Милосављевић, 2013: 262)

Управо наведени постулати најсликовитије описују значај енергетске безбедности као фактора међународних односа, а посебно у условима смањења светских резерви и порастом потреба и повећања потрошње енергената у најразвијенијим светским економијама.

Спољна политика Руске Федерације

Еволуција међународних односа на почетку 21. века и консолидација руске државе, приморали су државно руководство РФ да темељно размотри међународну ситуацију и редифинише приоритете руске спољне политике, узимајући у обзир растућу улогу земље у међународним односима, као и намеру РФ да поред учествовања, намеће и креира приоритете међународне политике.

Основни стратешко-доктринарни документ Русије у области спољне политике је „Концепција спољне политике РФ”⁴, која представља систем погледа на садржај, принципе и основне правце спољнополитичке активности. (<http://www.kremlin.ru/acts/news/785>.)

Основни ставови спољне политике Руске Федерације

Спољна политика РФ је усмерена на учвршћивање позиције земље у свету, у условима, где поред позитивних тенденција развоја угледа Русије, постоје и негативне појаве које је неопходно узимати у обзир при реализацији спољнополитичких активности. Државно руководство Русије сматра да свет пролази кроз фундаменталне и динамичне промене, које дубоко дотичу интересе РФ и њених грађана. Нова Русија је стајући на чврсту основу националних интереса добила нову улогу у глобалном свету. У условима када се полако брише граница између унутрашњих и спољних механизма обезбеђења националних интереса и безбедности, спољна политика постаје један од важних инструмената постепеног развоја земље и обезбеђења њене конкурентноспособности у свету.

У наведеним условима главни спољнополитички напори РФ усмерени су на достизање обезбеђења безбедности земље, очување и учвршћивање њеног суверенитета и територијалне целovitости и чврстих и ауторитарних позиција у међународном друштву који одговарају интересима РФ, као једног од ути-

⁴ Ступила на снагу 15.07.2008. године.

цајних центара савременог света и неопходних за раст њеног политичког, економског, интелектуалног и духовног потенцијала; формирање повољних спољних услова за модернизацију Русије, превођење њене економије на иновациони пут развоја, повећања квалитета живота грађана, развој права и институција и обезбеђење конкурентности земље у глобализованом свету; настојање за успостављање праведног и демократског светског поретка; формирање добросуседских односа; тражење заједничких интереса са другим земљама и међудржавним организацијама у процесу решења задатака, који одређују националне приоритете Русије, стварање на тој основи система билатералних и мултилатералних партнерских односа, који треба да обезбеде стабилност међународног положаја земље у условима колебања међународне коњуктеуре; свеобухватна заштита права руских грађана; прихватање Русије у свету као демократске земље и подршка и популаризација руског језика. (<http://www.kremlin.ru/acts/news/785>.)

У први план, као главне факторе за ширење утицаја државе на међународну политику, поред војне моћи држава истиче економске, научно-техничке, еколошке, демографске и информационе факторе. Русија све већу важност придаје диверсификацији економских веза и сматра да економска узајамна зависност држава постаје један од важних фактора подршке међународне стабилности. За РФ нови изазови и претње (пре свих тероризам, наркотрафикинг, организовани криминал, ширење оружја за масовно уништење, регионални конфликти, демографски проблеми, глобално сиромаштво укључујући дефицит енергената, итд.) имају глобални карактер и захтевају адекватан одговор међународног друштва. Међу интересима РФ налази се и учврђивање позиције државе, а успешна реализација њених спољноекономских интереса, обезбеђење политичког, економског, информационог и културног утицаја у иностранству захтева коришћење свих расположивих државних финансијско-економских механизма и адекватно обезбеђење ресурса спољне политике РФ. Намера руске државе је да трансформише ресурсно-сировинску орјентацију економије на иновациони пут развоја. Свесна је да својим природним и нагомиланим финансијским ресурсима значајно доприноси обезбеђењу стабилности глобалне економије и финансија. Један од главних приоритета руске спољне политике у сегменту међународних економских односа је добијање максималних бенефита и максимално смањење ризика при даљој интеграцији Русије у светску економију, узимајући у обзир неопходност обезбеђења економске, енергетске и прехранбене безбедности земље, као и ширење списка роба и повећање броја земаља за развој спољноекономских и инвестиционих веза Русије. Русија настоји да настави повећање потенцијала и модернизацију енергетског комплекса, потврђујући репутацију одговорног партнера на енергетским тржиштима, обезбеђујући стабилан развој сопствене економије и доприносећи балансираности светских енергетских тржишта.

Такође, РФ настоји да учврсти стратешко партнерство са водећим произвођачима енергетских ресурса, активно развија дијалог са земљама-потрошачима и земљама транзитерима, ослањајући се на принципе обезбеђења енергетске безбедности дефинисаних у документима Санкт-Петербуршког

Самита Г-8 из 2006. године, и на основу тога да мере које гарантују поузданост испоруке енергената треба да се додатно подржавају мерама за обезбеђење стабилности потражње и поузданости транзита. (<http://www.kremlin.ru/acts/news/785>)

Енергенти као средство спољнополитичког притиска

Покретачка снага већине индустријских система у савременим светским економијама базира се на дублираном систему енергетског погона. Покретачи највећих америчких фабрика су нафтни деривати или електрична енергија, док су резервни покретачки системи пројектовани за потрошњу природног гаса. Такође, у европским фабрикама замена за нафтне деривате је гас, па се слободно може констатовати да је природни гас замена (резерва) за нафту.

Са енергетске тачке гледишта фактор нафте је очигледан и она представља мотор за светску економију. И док је светско тржиште нафте демонополизовано уз деловање тржишних принципа, гасне корпорације имају монопол у свим земљама на европском континенту сем Данске, где постоји микроскопски мала, скоро фиктивна, али присутна конкуренција међу гасним компанијама. Поставља се питање због чега постоји слободно тржиште нафте и скоро потпуни монополи по питању гаса? Очигледно је да на глобалном нивоу владају двоструки стандарди у многим сферама, укључујући и сферу енергената. Са једне стране постоји декларативна борба за либералне економске принципе, као што су слободна конкуренција, тржишни приступ, демократија, а са друге стране имамо чврсте монополе и важне сегменте светске економије који функционишу на другим принципима. Полазећи од чињенице да гас има улогу резервног енергента и својеврсног „заштитника“ светске економије, то се лако закључује да, уколико у нафтној сфери дође до колапса проузрокованог потребима на тржишту или политичким несугласицама, гас има улогу да ублажи негативан утицај на светску економију (пре свих економије западних земаља). Због тога се дозвољава да гас буде у оквирима великих монопола јер представља резервни енергент светске економије.

Управо због наведене карактеристике геополитика нафте се значајно разликује од геополитике гаса. Колебања на тржишту гаса су другачија и имају другачију учесталост од колебања на тржишту нафте. Образовање цене на тржишту гаса није транспарентно као у случају нафте и у највећем броју случајева предмет је затворених (поверљивих) договора између добављача и потрошача. (Дугин, 2014: 205-216) Наведени општеприхваћени начин трговине енергентима отвара могућности да повлашћена страна у преговорима врши притисак на страну која је економски слабија. У вези са наведеним треба имати у виду да повлашћена страна може бити добављач, у случају да потрошач нема диверсификовано снабдевање, али и потрошач, уколико економија добављача зависи од финансијских средстава добијених продајом енергената потрошачу а да потрошач истовремено има диверсификовано снабдевање. Такође је значајан утицај земље транзитера, уколико се енергенти транспортују преко треће земље. Земља транзитер, због повољног географског положаја и из-

грађене инфраструктуре, врло лако може условљавати добављача или потрошача диктирајући услове за дозвољавање транспорта енергената⁵. У договарању цене гаса повлашћена страна може од слабије стране да тражи одређене политичке, економске или друге врсте уступака које ће слабија страна, због животно важне улоге енергента за привредне процесе, морати да прихвати. Гасни монополи су користећи повлашћену позицију формирали низ механизма за држање друге стране у подређеном положају.

За разлику од тржишта нафте, где се плаћа само купљена роба, у случају гаса се унапред резервишу одређене количине, које се плаћају у случају потрошње али и у случају неповлачења резервисаних количина. Тако су гасни монополи осигурани за добијање добити како у случају продаје, тако и у случају непродавања резервисаних количина гаса, а подређена страна је приморана да плаћа и оно што није потрошила. Узимајући у обзир велике климатске промене и тешку предвидивост метеоролошких услова⁶, као и релативно дуги рок важења билатералних уговора, очигледно је да ће купац покушати да обезбеди потребне количине гаса и за најсуровије зимске услове, које највероватније неће у потпуности потрошити, а које ће морати да плати. Тако постојећи систем куповине гаса приморава слабију страну да уђе у спиралу плаћања роба коју није потрошила, као и гасну и финансијско-дужничку зависност од добављача. Све наведено указује на значај енергената, пре свега природног гаса, као средства за спољнополитичке притиске.

Управо због нетранспарентности трговања гасом и међусобне зависности добављача, транзитера и потрошача, у наставку рада бавићемо се тежишно енергетском политиком РФ у сегменту природног гаса.

Енергетска политика Руске Федерације

Руска Федерација је почетком 21. века користила све механизме за повратак међународног угледа и наметања себе као незаобилазног субјекта међународних односа. Један од механизма за реализацију наведених циљева било је коришћење „геополитике енергената“ (Дугин, 2014: 205-216)

У последње две деценије дошло до велике промене у енергетској политици РФ, чији су основни ставови дефинисани у стратегијско-доктринарном документу „Енергетска стратегија Русије до 2030. Године“. У Енергетској стратегији се наводи да енергетску политику РФ одређују изазови и претње по енергетску безбедност земље, а да се главни изазови и претње енергетској безбедности РФ налазе унутар самог енергетског сектора Русије, и да унутрашњи фактори представљају већу опасност од спољних. Као главни вектори развоја енергетског комплекса Русије одређени су: прелазак на пут иновационог и енергоефективног развоја; промена структуре и обима производње енергоре-

⁵ Пример односа Руске Федерације и Украјине по питању транспорта гаса за европске потрошаче (прим. аутора).

⁶ У зимским условима вишеструко расте потрошња енергената (прим. аутора).

сурса; формирање конкурентног тржишног окружења и интеграција у светски енергетски систем. Један од главних приоритета руске енергетске политике је развој тржишне инфраструктуре енергетике (тржишни механизми, инситути отвореног трговања енергоресурсима, инфраструктура за њихов транспорт).

Посебна важност се посвећује повећању цене гаса и механизма минимизације негативних социјално-економских последица општег раста цена енергоресурса. Државна подршка и стимулисање стратешких иницијатива у енергетици је основа за реализацију великих енергетских пројеката у будућности. Главни спољни изазов за РФ у енергетској сфери представља нестабилност светских енерготржишта. Због тога Русија настоји да: повећа стратешко присуство на тржишту високотехнолошких производа и интелектуалних услуга у енергетском сектору; диверсификује извоз енергената ширењем „географије” извоза и номенклатуре енергената у условима стабилних и растућих испорука енергоресурса највећим светским потрошачима; рационално смањивање удела енергената у структури руског извоза, прелазак од продаје примарних сировинских и енергетских ресурса у иностранство до извоза производа високог степена обраде, као и развој продаје нафтних деривата, произведених у иностраним рафинеријама које су у власништву руских нафтних компанија; развој великих чворишта међународне енергетске инфраструктуре на територији Русије. (<http://www.kremlin.ru/acts/news/785>)

Узимајући у обзир горе наведено, као и тенденцију пораста значаја енергената у 21. веку и његовог коришћења у политичке сврхе, односно као средства за достизање националних интереса, и чињенице да је РФ један од највећих светских извозника енергената, у наставку рада ближе ће бити одређени чиниоци енергетског сектора РФ, као и енергетска политика РФ према европским, далекоисточним и земљама Блиског истока и централне Азије.

Чиниоци енергетског сектора Руске Федерације

Руска Федерација је земља са највећим залихама рудног богатства на свету. Према појединим проценама залихе обухватају од једне четвртине до једне трећине залиха планете Земље. Наведене залихе Русији дају веома конформну позицију по питању перспективе даљег економског развоја. Истовремено, Русија је главна мета оних земаља које схватају да ће резултат борбе за сировине (пре свих енергената) бити пресудан за економски напредак и да ће земље које располажу природним богатствима имати значајну предност у односу на остале.

Поред владања великим залихама рудних богатстава, Русија је трећи највећи произвођач нафте на свету (British Petroleum, BP Statistical Review of World Energy 2016) и други највећи произвођач природног гаса. Руска производња нафте чини око 12% светске производње и 11-12% извоза на светском тржишту. (Ковач, Поповић, 2013:23) Уједно је највећи светски извозник и нафте и гаса. (Ковач, Поповић, 2013:34) Током Совјетског Савеза највећа налазишта нафте су исцрпљена и Русија улаже значајна средства у истраживање нових. Такође је приморана да експлоатише мање издашна налазишта, која су

на великим удаљеностима од потрошача, што повећава цену производње и транспорта. Већи део производње нафте налази се у западном Сибиру и на нафтним пољима Приобское, Приразломное, Мамонтовское, Малобалиское и Сургут. Очекује се почетак производње нафте у Сахалинској области (Далеки исток). (Ковач, Поповић, 2013:34-35) Руска Федерација улаже значајне напоре да убеди светску јавност да велики део Арктика припада њеној територији, а самим тим и неистражене, али по многим проценама огромне количине енергената који се налазе у рејону Северног пола.

Након распада Совјетског Савеза и неуспеле економске транзиције (перестројке) и приватизације државне и друштвене имовине, дошло је укрупњавања власништва над нафтним сектором Русије, који се нашао у рукама појединаца (олигарха). Несавесно и нестручно вођење нафтних компанија довело је до пада производње и девастације нафтне индустрије у целини. Након промене државних власти 1999. године и доласком Владимира Путина на место председника РФ долази до консолидације нафтног сектора и након неколико судских процеса против олигарха⁷ држава поново власнички улази у нафтне компаније. Поред тога, „отварају се врата” страном капиталу за мањинско власништво у руским нафтним компанијама, тако да свежи капитал и нове технологије, уз пораст цене нафте на светском тржишту, дају нови импулс за нагли развој руског нафтног сектора. Током година се издвојило неколико великих руских компанија које су предводнице инвестиција у нафтом сектору, од којих су највеће „Росњефт“ и „Зарубежњефт“ које руска држава није приватизовала. Поред тога, руска компанија „ТНК“ има значајне заједничке инвестиције у земљи и свету са британском компанијом „Бритиш петрол“, са којом је формирала компанију „БП/ТНК“, што говори о инвестиционој отворености руских компанија и њиховој спремности за пословање по правилима светског тржишта. Опоравак нафтног сектора директно је означавао и опоравак руске државе јер сваки долар преко цене нафте од 26 долара по барелу доноси милијарду долара у државни буџет РФ. (Ковач, Поповић, 2013:35)

Статистички преглед светске енергетике Бритиш Петролеума (British Petroleum, BP Statistical Review of World Energy 2016) показује да се Русија налази на другом месту по светским резервама природног гаса од око 32,3 трилиона кубних метара. Ове резерве чине око 17% укупних светских доказаних резерви (British Petroleum, BP Statistical Review of World Energy 2016) и углавном се налазе у Сибиру. Само поља Јамбург, Уренгој и Медвежје садрже око 45% руских резерви гаса. (Ковач, Поповић, 2013:36) У протеклих две деценије сектор природног гаса добио је стратегијски значај у РФ, а највећа руска компанија која се бави истраживањем налазишта, експлоатацијом, транспортом и продајом гаса је државни Газпром. Компанија је неприкосновени лидер руског гасног сектора уз учешће од 94%. На глобалном нивоу компанија је власник 25% потврђених резерви гаса и 16% светске производње. Капацитети за транспорт гаса у Русији су такође у власништву Газпрома и, у складу са

⁷ Најпознатији је против господина Ходорковског који је резултирао одузимањем његове фирме „Јукос”.

савезним законом „О извозу гаса“, ова компанија једина има право на извоз гаса. Такође, сви гасоводи који воде из Каспијског региона су у рукама овог гиганта, тако да он има потпуни монопол на транспорт енергије у Европу. (Ковач, Поповић, 2013:36) Поред инвестиција у сектору гаса, Газпром је уз сагласност Кремља ушао у област електричне енергије, куповином акција *РАО „ЕЭС России“* и компаније „*Мосэнерго*“, што му је омогућило контролу над производњом и дистрибуцијом електричне енергије.

На основу горенаведеног недвосмислено се закључује да руска држава има пуну контролу над највећим руским компанијама које се баве производњом и извозом нафте и гаса, што потврђује чињеницу да је енергетски сектор има стратегијску важност за РФ.

Енергетска политике Руске Федерације према европским земљама

Енергетску политику РФ према европским земљама треба да се посматра кроз призму односа РФ са институцијама ЕУ, али и билатералним односа РФ са чланицама ЕУ и осталим земљама које су ван чланства. Она је уједно интегрални део свеукупних (политичких, културних, друштвених, безбедносних и др.) односа, који након Хладног рата добијају посебну специфику и који су тренутно оптерећени многим противречностима. Енергетске везе РФ и европских земаља представљају суштину економских односа, који се заснивају на принципу дубоке међузависности. Европске земље желе да задрже и унапреде постојећи ниво своје енергетске безбедности тако што настоје да осигурају потпуно задовољење својих потреба за енергентима у будућности, при чему је Русија главни снабдевач европског енергетског тржишта. Са друге стране, Русија у циљу остваривања сопствене енергетске безбедности жели „безбедност тражње“, односно поузданост европске потражње за енергентима, као и статус примарног снабдевача европског тржишта. (Милосављевић, 2013:336-337)

Велики број аутора сматра да основу енергетских односа РФ и европских земаља представља Енергетски дијалог Русија-ЕУ, који је формално започео на Самиту Русија-ЕУ 2000. године у Паризу, са циљем изградње ефикасне енергетске заједнице између ЕУ и РФ развојем односа у сегменту трговине енергијом, уз формирање стабилних основа за стратешко енергетско партнерство. Европа је изабрала Русију због географске близине извора енергената, постојања и развијености инфраструктуре за транспортовање енергената и присутности раније успостављених трговинских веза у овом економском сегменту. Све наведено је утицало на чињеницу да је европским потрошачима најрентабилнији увоз био увоз енергената из РФ, јер су извори блискоисточних и централноазијских енергената били далеко и не постоји неопходна инфраструктура за њихов транспорт. Најзначајнији циљеви успостављеног Енергетског дијалога су унапређење инвестиционих могућности у руски енергетски сектор, унапређење и ширење енергетске производње и транспортне инфраструктуре, минимизирање утицаја на животну средину, подстицање отварања тржишта енергије и унапређење енергетске ефикасности и штедње

енергије. (Милосављевић, 2013:336-339) Одмах након успоставља Енергетског дијалога односи РФ и ЕУ у енергетској сфери су се развијали динамично уз пуно поштовање међусобних интереса, уважавање и проналажење општеприхватљивих решења.

Међутим, након енергетских криза са Украјином 2006. и 2009. године односи се нагло погоршавају. Европска унија је усвојила документе и почела процес диверсификације снабдевања енергената у циљу смањивања зависности од РФ. У Енергетски дијалог се све више укључивала политика, а његову основу представљао је дијалог у вези снабдевања гасом. Русија је вешто користила постојећу инфраструктуру за транспорт гаса у Европу, којој је испоручивала две трећине свог извоза. Руски гас у Европу се транспортује преко 13 гасовода.

Слика 1. Постојећи и планирани нафтоводи и гасоводи за снабдевање Европе (<http://www.allvoices.com/contributed-news/7768653-russiachina-oil-pipeline-opens>)

Четири од њих су директни (ка Немачкој, Финској, Естонији и Летонији), четири иду преко Белорусије (даље ка Литванији и Пољској) и пет преко Украјине (даље ка Словачкој, Румунији, Мађарској и Пољској). Највећи део гасоводне мреже (дванаест од укупно тринаест гасовода) изграђен је за време СССР и представља снажан механизам везивања европских земаља за РФ. Спознавши степен сопствене гасне зависности од РФ, политичко вођство ЕУ је почело тражити алтернативне правце и снабдеваче енергијом, а покренуло је и процес развоја обновљивих или алтернативних извора енергије, а све у циљу диверсификације снабдевања и смањења утицаја од РФ. Европско руководство је закључило да руска страна користи своју енергетску позицију за уцењивање мањих земаља, изазивајући процепе у јединству европских земаља, ради остваривања геостратегијских интереса. Европске земље су покушале реализова-

ти неколико пројеката, а пре свих изградње гасно-транспортне инфраструктуре за допремање гаса из Каспијског региона и Блиског истока. Наведени пројекти су требали да уз снабдевање гасом из Норвешке (22-23% европских потреба) и Алжира (око 20% европских потреба) умање утицај Русије по питању зависности европских потрошача. Међутим, РФ је учинила све да заустави наведене пројекте, што јој је успело тиме одстранила додатну конкуренцију у снабдевању европских потрошача природним гасом.

Са друге стране, Русија је заједно са Немачком изградила гасовод „Северни ток“ и тиме избегла компликованост договора са транзитним земљама у вези испоруке гаса европским потрошачима, а посебно након кризе са Украјином 2009. године, када је била привремено заустављена испорука гаса преко њене територије. Русија је планирала и изградњу гасовода „Јужни ток“, који је требао да допрема руски гас у Европу јужном маршрутом, преко акваторије Црног мора и балканских земаља до европских потрошача. Поред руске стране, за изградњу наведеног гасовода посебно су биле заинтересоване балканске земље које се налазе на крају постојећих гасовода и које „страдају“ у сваком руско-украјинском спору, јер једини пут за њихово снабдевање гасом води преко Украјине. Балканске земље немају могућност набавке било којег другог гаса сем руског јер је постојећа транспортна инфраструктура пројектована за допремање руског гаса само преко Украјине. Гасовод „Јужни ток“ је требао балканским земљама да донесе диверсификацију маршруте за снабдевање руским гасом, као и финансијске бенефите за транзитни транспорт гаса преко њихових територија. Истовремено је требало да анулира угроженост балканских земаља након најављеног прекида испоруке руског гаса преко територије Украјине 2019. године, као и да затвори „јужни крак“ руских енергетских „клевшта“ у обухватању Европе. Иако су балканске земље имале потписане билатералне споразуме са руском страном, Европска комисија је донела тзв. „Трећи енергетски пакет“ који не дозвољава да власник гасовода може бити и произвођач гаса, што се косило са одредбама потписаних билатералних уговора. Након серије разговора и политичких притисака Бугарска је, као једна од земаља учесница пројекта преко чије територије је требао да прође гасовод „Јужни ток“, одустала и изашла из споразума са руском страном, што је аутоматски означило привремено, а можда и трајно, затварање пројекта гасовода „Јужни“.

На основу изнетих чињеница може се закључити да европске земље покушавају на све начине да смање руски енергетски утицај у Европи и да зауставе нове руске гасне пројекте. Европске институције сматрају да „Русија поједине одлуке око енергетске инфраструктуре доноси арбитарно и не увек у складу са чисто економским, еколошким или безбедносним критеријумима, а такође јој се замера и спровођење наводне стратегије „подвајања“ – форсирање сарадње са појединим „изабраним“ европским енергетским компанијама, односно склапања билатералних послова с појединачним државама чланицама ЕУ, што у значајној мери спречава развој заједничке енергетске политике ЕУ“ (Милосављевић, 2013:346) Поједини западни аутори сматрају да Русија не ради ништа неуобичајено што не раде друге земље. Она само умешно користи

своје предности и слабости њених партнера у обезбеђивању националних интереса у области енергетике.

Руска страна је на административна ограничења ЕУ формулисана у „Трећем енергетском пакету“ одговорила усвајањем „Закона о процедурама за стране инвестиције у компаније од стратешког значаја за националну одбрану и безбедност“, који предвиђа да страни капитал у стратешки важним компанијама не сме бити већи од 10-25%. Наведене рестриктивне одредбе фактички представљају одбрану руских стратешких компанија од уплива иностраног капитала.

Из горенаведеног закључује се да и Русија и европске земље покушавају да пронађу нове правце и механизме за диверсификацију и функционисање енергетског сектора. Конфронтиције и честе несугласице су последице вођења енергетске политике по систему „туђе хоћемо, своје недамо“. Међутим, међусобна повезаност Русије и европских земаља је толико велика да се тешко могу очекивати велике промене у њиховим односима. Несумњиво је да ће руска страна покушавати да билатералним споразумима са најзначајнијим европским земљама, пре свих Немачком и Италијом, покушавати да наруши европско јединство и наметне своје интересе, као и да ће администрација ЕУ, пре свих Европска комисија, покушавати то да спречи. У таквим односима највише могу да страдају мале европске земље, укључујући и балканске, које би могле постати колатерална штета у случају прекида испоруке руског гаса преко Украјине и његовог преусмеравања на испоруку преко гасовода „Северни ток“.

Руски национални интерес је да остане доминантни снабдевач природним гасом европских потрошача и да спречи проширивање конкуренције на европском тржишту гаса. Са друге стране, свесна да у великој мери зависи од финансијских средстава добијених продајом енергената на европском тржишту, као и опасности да нова заостравања односа могу да умање финансијски прилив, Русија ће покушати да смањи зависност од европских потрошача отварањем нових тржишта.

Енергетска политике Руске Федерације према далекоисточним земљама

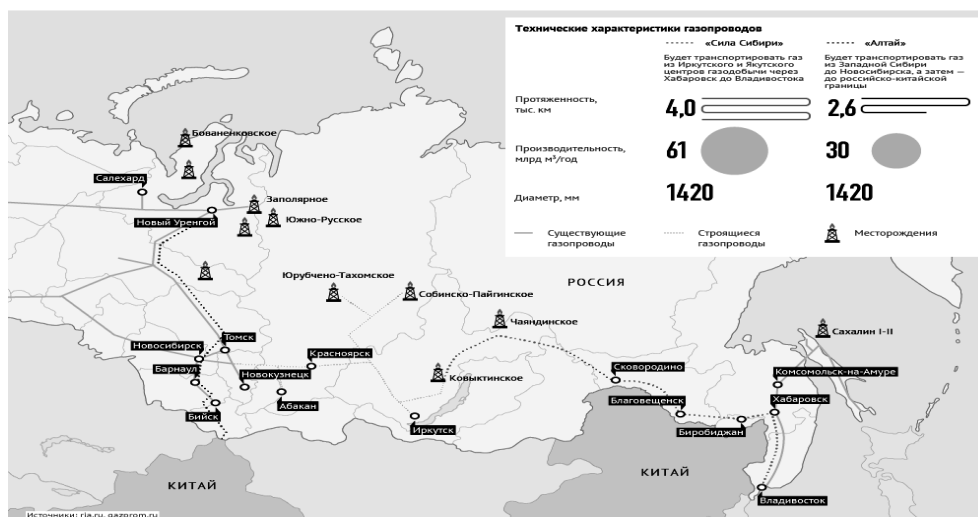
Руска Федерација је крајем прве и почетком друге деценије 21. века уложила значајне напоре да промени стратегију извоза енергената. Промена стратегије се односила првенствено на природни гас, јер се продаја нафте одвија по устаљеним тржишним принципима и подразумевала је диверсификацију „купаца“. Поред стабилности испорука на европско тржиште, Русија је одлучила да рашири „географију“ извоза, пре свега повећањем сопственог присуства на енергетском тржишту Далеког истока. Тржиште Далеког истока је једно од најперспективнијих тржишта, пре свега због економске моћи Кине и процена да ће се константно повећавати потражња за енергентима у овом делу света. За разлику од гасне мреже за достављање енергената у Европу, инфраструктура за транспорт гаса у Кину није развијена. Поред тога, Русија је за нас-

туп на кинеско тржиште гаса требало да обезбеди додатне количине гаса како би обезбедила статус поузданог добављача. Све наведено је изискивало огромна улагања од стране руских компанија. Међутим, поред одличних перспектива повећања извоза и обезбеђења додатних финансијских средстава за руски буџет, међу руске званичнике увукла се бојазан због непредвидивости понашања далекоисточних купаца. Поставило се питање шта ако руска страна уложи огромна средства у нова изворишта гаса и инфраструктуру за транспорт енергената до Кине, а кинеска страна након изградње гасовода крене да уцењује руске добављаче по питању цене гаса и потребних количина? Руска страна се уплашила да након улагања огромних средстава постане зависна од кинеског тржишта. Због тога је руско руководство одлучило да понуди кинеским државним органима да заједно улажу у гасна налазишта и транспортну инфраструктуру, као и да дугорочним уговорима осигурају количине гаса за испоруку. Кинеска страна је прихватила руски предлог и 2014. године су руски Газпром и Кинеска национално нафтно-гасна корпорација *CNPC* потписали уговор за 30-годишњу испоруку руског гаса Кини. (<https://ria.ru/infografika/20140521/1008659818.html>.)

Такође су договорени оквири за улагање финансијских средстава у два основна гасовода за допремање гаса из РФ у Кину. Ради се о гасоводима „Сила Сибири” и „Алтай”. Руска стране је наведеним споразума избегла да упадне у евентуалну клопку зависности од испорука гаса Кини. Према мишљењу Александра Дугина, доступ источно-сибирским ресурсима је животно важан за Кину. (Дугин, 2014: 217-218)

Газопроводы «Сила Сибири» и «Алтай»

Проектируемые маршруты доставки природного газа из России в Китай

Слика 2. Основни пројекти гасовода за допремање руског гаса у Кину (Дугин, 2014: 217-218)

Поред кинеског, за руску страну је такође интересантно енергетско тржиште Јапана. Највећи проблем за дугорочне споразуме са Јапаном представља чињеница да је Јапан острвска земља и да су потребна огромна улагања за допремање гаса на његову територију, као и присутност међудржавног спора око статуса Курилских острва. Једино решење за испоруку гаса Јапану представља изградња фабрике за компримовање гаса ради његовог даљег транспорта бродовима. Међутим, руска и јапанска страна још нису достигле дугорочне договоре како би се обезбедила сигурност и исплативост за инвестирање у наведене пројекте.

Енергетска политике Руске Федерације према земљама Блиског истока и централне Азије

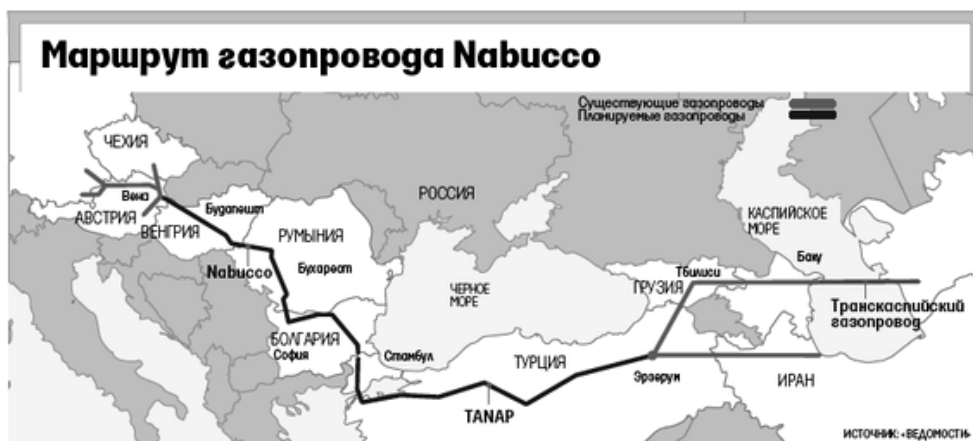
Енергетска политика РФ према земљама Блиског истока и централне Азије део је опште политике и у функцији је реализације руских националних интереса. Основни потрошачи руских енергената су Европа на западу, Кина на истоку и Турска на југу и РФ је изузетно важно да задржи статус поузданог достављача енергената и уједно да не дозволи другим конкурентима да заузму њен део тржишта. При томе РФ има четири суседне каспијске земље које имају доступ евроазијским изворима енергената: Иран, Казахстан, Азербејџан и Туркменистан. Све наведене земље имају пријатељске односе са РФ и Русији је изузетно важно да сачува добре односе са њима због других геостратешких интереса. Истовремено, Иран, Казахстан, Азербејџан и Туркменистан могу да буду основни руски конкуренти за снабдевање енергентима Турске и Кине, и у перспективи европских земаља. Такође могу да буду и партнери у евентуалном заједничком евроазијском енергетском пројекту. Поједини руски експерти сматрају да су сазрели услови за разраду наведеног пројекта, чијом реализацијом би се подигао ниво енергетске безбедности а уједно и избегле евентуалне несугласице између наведених земаља.

Са друге стране, исти експерти сматрају да је САД, као главном супарнику РФ, изузетно важно да се Европа (већински НАТО), Турска (чланица НАТО) и Кина снабдевају енергентима са територија које су под америчком контролом, или евентуално да се енергенти транспортују преко територија (транзитера) које контролишу САД. (Дугин, 2014: 217-218) Русија је свесна озбиљности одржавања добрих односа са прикаспијским земљама, као и са Турском, као важним потрошачем руских енергената. О томе сведочи и чињеница о релативно брзом помирењу Русије у Турске након обарања руског бомбардера изнад Сирије од стране турске ловачке авијације.

Руска Федерација има деценијске пријатељске односе са Ираном, на чијој територији се налазе највеће светске резерве гаса у износу 34 трилиона кубних метара. (British Petroleum, BP Statistical Review of World Energy 2016) Иран је потенцијално један од могућих конкурената РФ за снабдевање европских потрошача. Међутим, велика иранска налазишта гаса налазе се на југу земље, а Иран не располаже развијеном транспортном инфраструктуром за допремање гаса са југа на север земље и евентуално даље ка Турској и европ-

ским потрошачима. Руска страна је Ирану понудила да му, као пријатељска земља, помогне у снабдевању провинција на северу земље тако што би испоручивала потребне количине гаса, а Иран да заузврат Русији уступи исте количине на југу земље, како би га Русија продала Индији. Тако би Русија помогла Ирану да обезбеди сопствене потрошаче и сачува новац за „беспотребно” улагање у гасну инфраструктуру. У ствари, РФ својим активностима одвраћа Иран да се изградњом гасоводне мреже приближи Средоземном мору и самим тим елиминише потенцијалну конкуренцију за снабдевање европских потрошача.

Такође је интересантан однос РФ са Азербејџаном и Туркменистаном, са чијих територија је требало да се транспортује гас за потребе бившег европског пројекта Набуко, основног конкурента бившем руском пројекту Јужни ток. Пошто Азербејџан не располаже довољним количинама гаса, европски пројекат је предвиђао изградњу Транскаспијског гасовода (Азербејџан-Туркменистан по дну Каспијског мора) како би се туркменистански гас преко Азербејџана транспортовао према Европи.

Слика 3. Планирана маршрута гасовода Набуко
(<http://cdn.vedomosti.ru/image/2015/1t/1zj87/default-2kp.png>)

Пројекат Набуко је пропао јер између осталог, руска и иранска страна нису дозволиле изградњу Транскаспијског гасовода из „еколошких” разлога и тиме су спречиле допремање туркменистанског гаса до Турске и европских земаља, највећих купаца руског гаса.

Казахстан је уз Белорусију највећи руски савезник и Русији су изузетно важни односи са наведеном земљом. Казахстан располаже са резервама гаса у износу 0,9 трилиона кубних метара са годишњом производњом од око 45 милијарди кубних метара и извозом око 13 милијарди кубних метара (British Petroleum, BP Statistical Review of World Energy 2016) не представља велику конкуренцију РФ. Казахстан највише гаса извози у Кину и суседне земље централне Азије. Русија не гледа на Казахстан као на земљу конкурента, посебно због чињенице што нема могућност да значајно угрози руски извоз у Кину.

Туркменистан је земља са значајним резервама природног гаса - 17,5 трилиона кубних метара (British Petroleum, BP Statistical Review of World Energy 2016) и земља која покушава да води самосталну неутралну политику. Не налази се у интеграцијским пројектима којима руководи РФ и води политику сарадње и разумевања. Географски положај Туркменистана и констелација снага у каспијском региону не дозвољавају му значајније инфраструктурно повезивање са великим потрошачима енергената. Туркменистан се фактички налази у руско-иранским „клештима” тј. „клештима“ главних конкурената који све чине да му не дозволе приближавање европским и турским потрошачима енергената.

Закључак

Руска Федерација као главни снабдевач европских земаља, Турске и Кине енергентима тежиће ка очувању монополске позиције уз диверсификацију купаца и маршрута транспорта енергената до крајњих купаца. По питању односа са европским земљама, пре свих земљама чланицама ЕУ, остаће напетост због политичких несугласица уз велику међузависност продавца (РФ) у купаца (европске земље). Руска страна ће на основу наведене зависности наставити да користи енергенте као средство за достизање спољнополитичких циљева. Покушаће да наруши европско јединство закључивањем билатералних енергетских споразума са великим европским земљама или њиховим енергетским гигант-компанијама, пре свих са Немачком и Италијом, и тако ублажи политички притисак у постојећој и прогнозираној коњуктуре међународних односа на европском континенту. Најављени прекид испорука руских енергената преко украјинске територије и њихово преусмеравање на гасовод „Северни ток“ обезбедиће учвршћивање осовине Берлин-Москва, јер би руска страна својим поступцима дала Немачкој улогу кључног чворишта за расподелу руског гаса европским потрошачима. Снабдевање балканских земаља енергентима, пре свих Мађарске, Србије, БиХ, Хрватске, Румуније и Бугарске биће отежано и зависиће од могућности европске инфраструктуре за транспорт енергената из Немачке према Балкану. То би могло да доведе до пораста броја транзитера, као и до повећања цене енергената за крајњег купца, што би се одразило на смањење конкурентности иначе релативно слабих балканских економија. Једини излаз за балканске земље представљало би оживљавање пројекта „Јужни ток” или било ког другог пројекта (нпр. Турски ток) којим би се директно допремали руски енергенти на Балкан. Руска Федерација јасно показује спремност за реализацију таквих пројеката, али не наилази на разумевање европских чиновника, пре свих представника Европске комисије.

Развој енергетских веза Русије и Кине развијаће се у мери интереса обе стране, које отворено показују заинтересованост за заједничке енергетске пројекте. Због бојазни руске стране да не постане превише зависна од кинеског тржишта, Москва ће сваки корак енергетског сегмента спољнополитичког наступа према Пекингу предузимати опрезно, уз тежњу да повећа извоз енергената.

Руски спољнополитички наступ према блискоисточним и централноазијским земљама у сегменту енергетике биће усмерен на учвршћивање пријатељских односа са земљама партнерима, али и спречавање потенцијалних конкурената, пре свих Ирана и Туркменистана, да се инфраструктурно приближе главним руским купцима енергената (европским земљама и Турском).

Литература:

1. Александар Дугин. „Война континентов”. Издање Академический проект, Москва 2014. Године
2. *Vojna enciklopedija*. Izdanje 1970. godine, Beograd. Tom 1.
3. Jevgenij Primakov. „Svet bez Rusije? Čemu vodi politička kratkovidost”. Službeni glasnik. 2011. godine.
4. Milan Simurdić. „Ruska energetska politika i Balkan”. Zbornik radova ISAC fonda. Beograd 2010. godine.
5. Mitar Kovač, Milan Popović. „Evropska energetska bezbednost i Ruska Federacija”. Vojno delo. Zima 2013.
6. Predrag Ilić „O definisanju i definicijama nacionalne bezbednosti”. Vojno delo leto 2012.
7. „Припритеты энергетической политики: от энергетической политики – к энергетической дипломатии”. Энергетическая политика России на рубеже веков. Папирус ПРО Москва. 2003. година.
8. Slađan Milosavljević. „Energetski i vojni aspekt Strategije bezbednosti Ruske Federacije u kontekstu savremenog međunarodnog poretka i odnosa prema Republici Srbiji”. Univerzitet u Beogradu Fakultet bezbednosti. Doktorska disertacija. 2013. godina.

Интернет извори:

1. British Petroleum, BP Statistical Review of World Energy 2016.
<https://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/energy-economics/statistical-review-2016/bp-statistical-review-of-world-energy-2016-full-report.pdf>.
2. <http://www.allvoices.com/contributed-news/7768653-russiachina-oil-pipeline-opens>.
3. Dnevni list Vedomosti. <http://cdn.vedomosti.ru/image/2015/1t/1zj87/default-2kp.png>.
4. „Концепсия внешней политики Российской Федерации”. Zvanični sajt predsednika RF.
<http://www.kremlin.ru/acts/news/785>.
5. Ruska informativna agencija Ria novosti
<https://ria.ru/infografika/20140521/1008659818.html>.
6. „Энергетическая стратегия России на период до 2030 года”. Zvaničan sajt Ministarstva energetike RF. <http://minenergo.gov.ru/node/1026>.

ENERGY SECURITY AS A FACTOR OF FOREIGN POLICY OF THE RUSSIAN FEDERATION

Summary: Reduction of world energy reserves and their projected increase in consumption in the future will boost competition in energy markets. Strengthening of competition is expected in the segment of energy production (investments in new sites / sources), as well as in the segment of transport (transit) and consumption. The

interconnection of big consumers and producers, will be expressed, as well as their desire for diversification. Consumers will strive for diversification of supply sources and energy delivery routes, while manufacturers will strive for diversification of consumers with maximum avoidance of transport energy through the territory of third countries (transiters).

The Russian Federation, as a major producer and exporter of energy products, uses various comparative advantages and different bilateral and multilateral agreements and places energy security in the function of Russian foreign policy. Taking into account the complexity of modern international relations, in which the world powers use all available mechanisms for the realization of their own interests, the question arises as to what extent does the Russian Federation use energy security as a factor of foreign policy?

The aim of the paper is to in the light of contemporary international relations comprehensively comprehend the energy policy of the Russian Federation, as a factor of foreign policy. The importance of the paper is reflected in an attempt to formulate theoretically the complexity of the energy security of the Russian Federation as a factor of foreign policy.

Key words: security, energy products, international relations, foreign policy, energy security, Russian Federation

МИРЕЛА ЛОНЧАР*

Факултет политичких наука
Београд

УДК 28:304(5)

Прегледни рад
Примљен: 02.12.2018
Одобрен: 23.01.2019
Страна: 219-229

ФЕТУЛАХ ГУЛЕН И МЕЋУРЕЛИГИЈСКИ ДИЈАЛОГ

Сажетак: Овај рад бави се анализом модела међурелигијског дијалога којег заступа један од најпознатијих исламских лидера данашњице, Мухамед Фетулах Гулен. Гулен је турски писац, бивши имам који је основао исламски, социјални покрет Хизмет у секуларној Републици Турској. Хизмет покрет се у званичним изјавама декларише као неполитички, али његовом анализом налазимо да ипак изазива одређене политичке последице. Једна од политичких последица је и оптужба од стране турских власти о покушају организовања пуча 2016.године у Републици Турској. Циљ овог рада је да одговори на питање, да ли је међурелигијски дијалог који је промовисан од стране исламског лидера Фетулаха Гулена могућ у данашњем свету разних култура и религија. Оно што је кључно за овај рад, јесте чињеница, да је модел дијалога који се анализира, промовисан од стране лидера једне религијске деноминације, тачније ислама. Како је ислам увек политички, како вели Мирољуб Јевтић, налазимо да је друштвена и научна оправданост овог рада значајна и да ће дати скроман допринос даљим истраживањима која се односе на постизање дијалога од стране верских лидера и институција. Како би урадили детаљну анализу овог истраживачког питања, послужили смо се тезом познатог Америчког политиколога Самјуела Хантингтона о „сукобу цивилизација“ који је према његовим речима неминован. Да ли је то тачно, у раду ћемо покушати да утврдимо, а као један од битних података за анализу, представљаће нам Гуленова теза о „инклузивној цивилизацији“.

Кључне речи: Ислам, међурелигијски дијалог, Мухамед Фетулах Гулен, покрет Хизмет, инклузивна цивилизација

Уводна разматрања

Када се 1993.године појавио текст „Сукоб цивилизација“ од познатог Америчког политиколога Самјуела Хантингтона, дошло је до разних реакција на исти. Многи су га оспоравали, док је од стране других примљен са разумевањем. Оно што је било од круцијалне важности за појаву овог текста јесте поставка коју је овај познати Амерички политиколог бранио, а она гласи: „Моја поставка је да темељни узрок сукоба у овом новом свету неће бити ни доми-

* mirelaloncar@hotmail.com

нантно идеолошки нити економски. Велике поделе међу људском врстом и превладавајући извор сукоба биће културни“ „Сукоб цивилизација ће доминирати глобалном политиком“ (Huntington, 1993:22-49).

Наиме, Хантингтон сматра да на свету постоји седам или осам великих цивилизација и у њих убраја: Западну, Конфуцијанску, Јапанску, Исламску, Хиндуистичку, Словенско-православну, Латиноамеричку и највероватније и Афричку цивилизацију. Он вели: „најважнији сукоби будућности појавиће се дуж нестабилних граница које ове цивилизације раздвајају једну од друге“. Сукоб цивилизација се појављује на два нивоа, тврди он. „На микро-нивоу, дуж нестабилних граница између цивилизација суседне групе се муче, често насилно, за контролу територије и једни и других. На макро-нивоу, државе из различитих цивилизација такмиче се за релативну војну и економску моћ, боре се за контролу међународних институција и трећих страна те се надмећу у истицању својих посебних политичких и религијских вредности“(Huntington, 1993: 22-49).

Како видимо култура и религија представљају темеље цивилизација и управо њихова различитост довешће до могућих сукоба у претпоставкама Хантингтона.

Како смо утврдити поставку коју Хантингтон брани и која се заснива на сукобу цивилизација, у овом раду покушаћемо да анализирамо да ли је могућ међукултурни и међурелигијски дијалог, пошто, како закључујемо из Хантингтоновог мишљења управо различите религије и културе довешће до сукоба у будућности. Данас постоје бројни покушаји који имају за циљ успостављање и подстицање дијалога и сарадње међу различитим религијама,¹ како би спречили неслагања и могуће сукобе. Наша анализа покушаће да пружи скроман допринос разумевању облика међурелигијског дијалога који Мухамед Фетулах Гулен „формално“ заступа. Исламска цивилизација представља једну од најзначајнијих цивилизација у историји људског рода. У складу са том чињеницом, Гулен и његов исламски покрет Хизмет свакако су значајни за анализу.

Фетулах Гулен - да ли је Гулен шампион дијалога или сукоба?

Данас постоје многе институције које имају за циљ оснаживање међурелигијског дијалога, како би дошло до бољег разумевања и могуће сарадње међу различитим религијама и културама. Поред институција, улога верских лидера у настојању постизања могућег међурелигијског дијалога, такође је изразито битна и неминовна. Један од верских лидера чији концепт дијалога ћемо у овом раду анализирати јесте турски проповедник, писац, бивши имам Мухамед Фетулах Гулен. Гулен је данас један од најпознатијих верских лидера

¹ Пример институционализације дијалога можемо видети на моделу „Куће једнога“, институције која се гради у Берлину са циљем унапређења међурелигијског дијалога између припадника три монотеистичке религије: јудаизма, хришћанства и ислама. Погледати више о томе на: <https://house-of-one.org/en>, Приступљено: 13.11.2017.године

(Wagner, 2013). Гулен је познати верски лидер, што због покрета Хизмет (Служба)² чији је оснивач, што због оптужби које му се приписују за организацију покушаја пуча у Републици Турској јула 2016.године.³ Наиме, ми ћемо се у овом раду сконцентрисати на домете међурелигијског дијалога који су постављени од стране овог муслиманског лидера, чији покрет броји од 16 до 22 милиона људи⁴ као и мноштво образовних, и других институција свуда по свету. Али, како би се усмерили на домете и концепт дијалога који је постављен од стране Мухамеда Фетулаха Гулена, прво ћемо представити ко је он и шта је његов циљ.

Мухамед Фетулах Гулен рођен је 1941.године у источној Турској у религиозној породици⁵. Још од раног детињства заинтересовао се за проучавање религије и уз помоћ многих исламских учитеља као што је Саид Нурси⁶ успео је да се обликује у исламског лидера који се залаже, како он вели за „умерени, модерни ислам“ који има за циљ стварање инклузивне цивилизације. Ту инклузивну цивилизацију, он назива “златна генерација“ идеалних људи. Идеални људи ће бити религиозни и образовани. Они ће се уклапати у савремене токове друштва али ипак гајити и традиционалност, сматра Гулен. Најзначајнији задатак Гуленовог идеалног човека јесте повезивање Запада и ислама, како би међурелигијски дијалог био остварен. Овај циљ је првенствено оличен у неопходном дијалогу ислама и Запада, тачније ислама и јудео-хришћанске цивилизације. Међурелигијски дијалог Гулен настоји да оствари

² О Хизмет покрету и Фетулаху Гулену погледати у: Ђурковић, Миша, (2016) Фетулах Гјулен и џемат Хизмет, Поља геополитике- зборник радова, *Култура полиса*, год. XIII, посебно издање. О томе шта представља Хизмет покрет погледати детаљније на сајту истог: <http://www.gulenmovement.com/what-is-hizmet-movement.html>, Приступљено: 11.11.2017.године

³ У ноћи између 15. и 16. јула 2016.године дошло је до покушаја пуча у Републици Турској. Председник Републике Турске Реџеп Тајп Ердоган је за овај немили догађај оптужио Хизмет покрет и њиховог оснивача Мухамеда Фетулаха Гулена, који је негирао организацију истог. Хизмет покрет је проглашен за терористичку организацију Мухамеда Фетулаха Гулена (ФЕТО) од стране владајуће партије, Партије правде и развоја (АКП) у Републици Турској и председника Републике Турске, Реџепа Тајпа Ердогана још од 2014. године, када је овај покрет оптужен за корупцију у државним институцијама Републике Турске. Погледати више о томе у : Christopher Holton and Clare Lopez, (2015) *The Gulen movement: Turkey's Islamic Supremacist Cult and its Contributions to the Civilization Jihad*, The Center for security Policy, Washington DC

⁴ Погледати више о томе у: Jeff, Jager, (2016) Understanding the Gülen Movement, *Small Wars Journal*

⁵ Република Турска формирана је 1923. године након распада Османског царства. Највећи допринос у формирању Републике Турске имао је њен први председник Мустафа Кемал Ататурк који је за водећу идеологију земље изабрао секуларни национализам. Такође, Ататурк је начинио радикални рез од ислама и Османског царства. Ове чињенице битне су ради анализе региона и окружења у којем је Фетулах Гулен рођен и у којем је почело његово исламски орјентисано деловање на младе људе, пре свега студенте који су данас чланови Хизмет покрета.

⁶ Саид Нурси био је лидер исламског покрета- Нурси покрета. Он се залагао за модерни, умерени ислам. Циљеви на којима је Саид Нурси радио јесту: синтеза ислама и науке, прихватање демократије као најбољег начина владавине, слободно тржиште и квалитетно образовање. Сви ови ставови утицали су и на Фетулаха Гулена, који их је усвојио. На темељу идеја Саида Нурсија, Гулен је формирао агенду свог покрета, који траје више од педесет година. Погледати више о томе у : Helen Rose, Ebaugh, (2010) *The Gülen Movement: A Sociological Analysis of a Civic Movement Rooted in Moderate Islam*, Springer Science+Business Media B.V., Dordrecht, The Netherlands

путем метода „сарадње“ зарад „квалитетног образовања“ која спаја религију и науку (Gülen, 2005:47-57).

Гуленов покрет Хизмет формиран је шездесетих година двадесетог века у Турској и одатле се проширио, прво на земље Централне Азије, затим на Балкан, па на Западну Европу, да би на крају нашао присталице и у Сједињеним Америчким Државама где данас исламски лидер борави и чека одлуку о могућем изручењу у Републику Турску како би одговарао за оптужбе за које се терети (Лончар, 2017).

Хизмет покрет броји мноштво институција, пре свега школа и универзитета. Поред образовних институција, за наш рад битне су институције које су задужене за промовисање међурелигијског дијалога и сарадње јер, како каже Гулен - „дијалог је неопходан“ (Ebaugh, 2010:38-40). Међутим, иако се Гулен формално позива на дијалог, оно што је сада у фокусу јесте заправо свађа, и то свађа међу муслимана у Републици Турској, која је резултовала двогодишњим ванредним стањем, након покушаја пуча 2016.године. Није згорег напоменути и то, да поред институција образовног карактера и организација за промоцију дијалога, мрежа „Гуленоваца“ делује и у свим осталим порам друштва. Гуленовци су у медијима, војсци, полицији итд. Ова широка мрежа утицала је на то да Гулен ради на стварању „државе у држави“ или једног облика „паралелне државе“ и тиме изазове многе политичке и друштвене последице у Републици Турској.

„Дијалог је неопходан?“

Мухамед Фетулах Гулен основао је социјални, верски „неполитички“ покрет Хизмет⁷, који се формално води одређеним идејама и вредностима. На сајту Гуленовог покрета назначене су следеће идеје: идеја „квалитетног образовања“, идеја успостављања моста између ислама и Запада, идеја демократије као најбољег могућег политичког система, идеја ненасиља као и идеја о неопходности међурелигијског и међукултурног дијалога.⁸ Идеју о неопходности дијалога Гулен је формално представио 1999.године у Парламенту светских религија у Кејп Тауну (Gülen, 2009:4). Гулен је од почетка свог деловања формално бранио идеју о значају дијалога. У ту сврху, Гулен се састао са Папом Јованом Павлом II 1998.године, док се са Грчким Патријархом Бартоломејем састао раније, осамдесетих година двадесетог века како би допринео сарадњи монотеистичких религија, које, како он каже, долазе из истог корена, а то је Бог (Ebaugh, 2010: 38-40). Поред ових састанака, Гулен је организовао и многе друге састанке који су имали за циљ успостављање дијалога и сарадње, и то са: Цоном О'Конором - архиепископом Њујорка, Ватиканским амбасадором у

⁷ О политичком деловању Хизмет покрета погледати више у : Мирела, Лончар, (2017) *Основе политичког деловања Хизмет покрета*, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд

⁸ Више о вредностима и идејама за која се Гулен залаже погледати на сајту Гуленовог покрета: <http://www.gulenmovement.us/gulen-movement/values-promoted-by-gulen-movement>, Приступљено: 12.11.2017.године

Турској, Патријархом турске јерменске заједнице, Рабином турске јеврејске заједнице као и другим утицајним верским лидерима (Лончар, 2017:34). Како видимо, Мухамед Фетулах Гулен се формално ангажовао за промоцију вредности дијалога. Формирао је и институције које су задужене за успостављање истог и то организовањем разних конференција, панела, скупова итд. Да ли је тај дијалог искрен и да ли је он могућ и са представницима других религија, као и са атеистима анализираћемо у овом раду. Ово истраживачко питање као и одговор на њега биће нам од круцијалне важности, како би доказали да ли је дијалог за који се залаже Гулен могућ и искрен.

Институционализовање дијалога

Мухамед Фетулах Гулен се, како налазимо, ангажовао на институционализацији међурелигијског и међукултурног дијалога и у ту намену формирао одређене институције које имају за циљ унапређење истог. Као најзначајнија институција под окриљем Хизмет покрета која се бави промоцијом и успостављањем међурелигијског дијалога јесте „Фондација новинара и писаца“⁹ која је формирана 1994.године у Истанбулу. Фондација је у почетку формирана са циљем давања упутстава за решавање конфликта који је избио у Босни и Херцеговини. Поред овог задатка, Фондација има за циљ јачање дијалога кроз организацију разних конференција, вечера итд. Ова фондација има контакте свуда у свету и живу сарадњу са водећим Америчким новинама „The Los Angeles Times“ и „The Washington Post“ (Ebaugh, 2010:89-90).

Поред „Фондације новинара и писаца“ под окриљем Хизмет покрета налазимо и друге институције које имају за циљ успостављање дијалога, а то су: „Rumi Forum“, „Алијанса за заједничке вредности“, „Пацифички институт“, „Нијагара Фондација“, „Институт дијалога Југозапада“ као и многе друге институције. Неке од ових организација и институција налазе се у Републици Турској¹⁰ док неке налазимо у САД (Holton and Lopez, 2015:73-74).

Могућност међурелигијског дијалога?

Како видимо Гулен и његов покрет Хизмет ангажовали су се како учењем, тако и институционално, како би „формално“ успоставили дијалог међу припадницима разних конфесија. Међутим, увидом у остварене састанке и конференције које је Хизмет покрет организовао можемо закључити да је Гулен првенствено радио на успостављању дијалога са хришћанима и јеврејима, дакле „људима књиге“¹¹, док политеисте и атеисте како видимо није ук-

⁹ Погледати више о томе на: <http://jwf.org/>, Приступљено 15.11.2017. године

¹⁰ Већина Гуленових институција у Републици Турској је затворена, док су запослени ухапшени због оптужби о умешаности Хизмет покрета и Фетулаха Гулена у покушај пуча који се догодио 2016.године.

¹¹ Гулен брани став да монотеистичке религије, јудаизам, хришћанство и ислам долазе од истог извора, а то је Бог. На основу тог става он брани могућности међурелигијског дијалога, али како видимо само за монотеистичке религије, дакле Аврамовске религије.

ључио у процесе око формирања потребног дијалога. Зашто је то тако, покушаћемо да објаснимо увидом у Гуленово дело „Бисери мудрости“. Гулен у свом делу вели следеће: „Куран је уникатна књига која захтева правду, слободу, једнакост, част, саосећање за све креације. То је такође књига која забрањује опсесију, политеизам, неправду...“ Гулен се води Кураном и као сваки добар верник - мумин, брани став о забрањености политеизма. Он даље вели: „Религија је начин успостављен од стране Бога, док је атеизам начин и пут Сатане“ (Gülen, 2005:4-10). Став према атеистима је још оштрији него према политеистима. Уз све те чињенице остаје нам само да се запитамо колико је могућ дијалог који Гулен брани с обзиром на оштре ставове према политеистима и атеистима?

Како смо анализирали Гуленове ставове према припадницима монотеистичких конфесија, као и према припадницима политеизма и атеизма, ова анализа не би била потпуна уколико се не би осврнули и на значајне мањине у Републици Турској оличене у Курдима и Алевитима. Наиме, Мухамед Фетулах Гулен је „формално“ укључивао Курде у своје активности и покренуо оснивање школа и читалачких хала у Турској како би „побољшао“ статус Курда. Он је покренуо и први ТВ програм на курдском језику. Међутим, иако се „отворио“ према Курдима, он се категорички оградио од тероризма ПКК јер како је сам навео, брани идеју ненасиља. Поред ових наведених чињеница о ангажовању Хизмет покрета на побољшању положаја Курда у Републици Турској, неки му приписују да је његов циљ заправо асимилација Курда. Поред „формалног“ ангажовања за побољшање односа према Курдима у Турској, Гулен се „ангажовао“ и према Алевитима, који су шиити. Гулен сматра да је решавање питања Алевита много теже него решавање питања Курда. Он је предложио пар решења за ову мањину. Та решења су оличена у формирању „кућа окупљања“ које би се налазиле у близини џамија. Гулен сматра да између сунита и Алевита има много повезаности, док су неке од њих Мухамед и Куран. (Лончар, 2017:100-102).

Људска права и слободе под окриљем Хизмет Покрета

Следећа битна ставка коју ћемо анализирати тиче се Гуленовог става по питању људских права и слобода. Гулен се формално позива на демократију као најбољи могући политички систем. Демократија се заснива на владавини народа, као и на поштовању људских права и слобода. Како би нам били јасније шта представљају људска права и слободе према Гулену који је лидер исламског покрета, приказаћемо неке чињенице и идеале на које се он формално позива. Мухамед Фетулах Гулен се у својим ставовима позива на Османско царство као идеал којем треба тежити (Ebaugh, 2010:33). Овај податак нам је јако битан. Наиме, морамо нагласити да је Османско царство било трајно опредељено за оружани цихад и изражавало неравноправност немуслимана и жена, како каже Халил Иналцик (Иналцик, 1974). У Османском царству људи нису имали једнака права и то је кључна тачка за ову анализу, јер, иако се Гулен формално позива на демократију која захтева поштовање људских права,

бранећи модел Османског царства, он заправо велича идеју поменутог царства које је изражавало неравноправност према немуслиманима и женама. И тај податак нам говори о изразитом дефициту демократије. Тачније, позивање на демократију и истовремено на модел Османског царства није могуће, што због разлике у правима човека, што због политичког уређења.

Када дубље уђемо у анализу ставова Фетулаха Гулена, јасно нам је шта суштински мисли, а формално заступа. Наиме, морамо нагласити да су људска права и слободе другачије схваћене у Западном свету, а другачије у исламском, а како се покрет Хизмет декларише као исламски покрет морамо представити шта је у исламским димензијама прихватљиво и могуће по питањима људских права и слобода. Идеја Гуленовог исламског покрета као институције која на својим темељима „формално“ брани дијалог, људска права и слободе као и толеранцију постала је донекле и прихватљива на Западу, с обзиром на тврдњу Хакана Јавуза који вели да, Гулен позивањем на Западне вредности заправо настоји да приближи ислам Американцима (Holton and Lopez, 2015:23-24). Коначна мисија ислама, који је планетарна идеологија, је да се шири по целом свету. Људска права представљају једну од највећих вредности Западног света, као и Организације Уједињених нација (ОУН) која је након Другог светског рата донела Декларацију ОУН, а након ње и Пактове о људским правима и слободама. Како је ОУН формирана према принципима Западних вредности, тачније ОУН је формирана на темељима јудео-хришћанске цивилизације, морамо нагласити да се појам људских права и слобода другачије тумачи у Западном свету, а другачије у исламском. У исламу права жена и немуслимана су ограничена у односу на мушкарце и муслимане. То су ставови које заступа Организација Исламске сарадње (ОИС) у својој Декларацији. Организација Исламске сарадње јесте организација која окупља земље са претежно муслиманским становништвом, док је једна од њених чланица и Република Турска, држава у којој је рођен Мухамед Фетулах Гулен. Поред појма људских права, за нашу анализу битан је и појам људских слобода. Наиме, појам слободе није исто схваћен у јудео-хришћанској, Западној цивилизацији и у исламу. У исламу слобода значи повиновати се Богу, Алаху и то је једина права слобода, с обзиром на то да је Алах изнад свега, док човек преставља Алаховог роба (Јевтић, 2009). У исламу нема слободе избора, тачније слобода избора подразумева да се увек изабере Бог, док Западно схватање слободе не подразумева избор Бога нити било које религије.

Циљ Гуленовог покрета, циљ ислама?

Гуленов социјални покрет Хизмет је првенствено друштвени покрет који почива на исламским вредностима. Ислам је главни пол Хизмет покрета. А како је ислам главни пол овог покрета налазимо да је овај покрет и политички, јер је ислам увек политички, како вели Мирољуб Јевтић.¹² Сам ислам је неод-

¹² Мирољуб Јевтић је професор на Факултету политичких наука, утемељивач научне дисциплине Политикологија религије. Погледати више о томе на: Мирољуб, Јевтић, (2014) *Искушења поли-*

војив од политике, пример за то дао је сам Мухамед, с обзиром да је Мухамед био и верски и политички лидер и управо тај податак нам је круцијалан за даљу анализу. Поред тога, циљ ислама је стварање заједничке државе свих муслимана, исламске државе. У том циљу муслимани чине све како би ширили утицај ислама. Гуленов метод у ширењу ислама јесте метод „образовног цихада“ (Jager, 2016). Поменути метод је усмерен на земље Запада као и на величање Западних вредности. Све то у вишем циљу који је оличен у тријумфу ислама и успостављању „инклузивне цивилизације“ коју заступа исламски лидер Гулен. А стварање исламске државе и тријумф ислама могућ је само ако цела планета буде под исламом, где ће се примењивати исламско право - шеријат. На челу исламске државе треба да буде постављен халиф у сунитској верзији ислама, док у шиитској имам.

Пошто видимо да је циљ ислама његов тријумф, како би наступио коначни мир, то за последицу мора имати и пораз других религија и култура, тачније цивилизација. А како се то поклапа са успешним међурелигијским дијалогом који брани Гулен остаје нам да се запитамо, с обзиром да овде налазимо доминацију, тачније залагање за искључиво један религијско-политички образац који се према муслиманима схвата као идеалан пошто у исламском тумачењу води коначној вредности - миру.

Критички осврт на Гуленов покрет

Поред чињеница изложених у овом раду о „дометима“ међурелигијског дијалога од стране имама Мухамеда Фетулаха Гулена и његовог Хизмет покрета овај рад би био непотпун када се не би осврнули на критике које се упућују на рачун поменутог покрета. Наиме, повезаност Гулена са Централном обавештајном агенцијом (ЦИА) из Сједињених Америчких Држава од великог нам је значаја за расветљавање праве природе Хизмет покрета. Поред навођења о повезаности Гулена са ЦИА-ом, приказаћемо и став турске власти о Мухамеду Фетулаху Гулену као и о његовом покрету с обзиром на то да је тај покрет званично настао и развијао се у Републици Турској, да би се касније проширио свуда по свету и деловао како друштвено тако и политички.

Први аспект критике покрета односи се на повезивање Гулена и Хизмет покрета („терористичке организације ФЕТО“ која има за циљ стварање државе у држави, како наводе турске власти) са америчком обавештајном службом ЦИА-ом. Наиме, адвокат Роберт Амстердам, који је ангажован од стране турских власти да испита случај Гуленових институција и природе самог покрета, наводи да Гулен и ЦИА имају дугу историју сарадње.¹³ Власти у Турској су оптужиле Грама Фулера, бившег агента ЦИА-е за повезаност са Хизмет покре-

микологије религије, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд., као и на: Miroljub, Jevtić, (2007) Political science and religion, *Politics and Religion*, Vol I, no.1/2007, Belgrade.

¹³ Погледати више о томе на: <https://ahvalnews.com/fetullah-gulen/cia-collaborated-gulen-lobbyist>, Приступљено: 20.07.2018.године

том као и за умешаност у покушај пуча 2016.године. Грам Фулер је на свом сајту написао да се он повукао из ЦИА-е пре 30 година, да није одлазио у Турску у протеклих пет година, да је Гулена видео само једном и да није умешан у организацију покушаја пуча 2016.године у Турској.¹⁴ За нашу анализу значајне су и тврдње турског тужиоца Зафера Дура који сматра да је Хизмет покрет формиран од стране ЦИА-е. Ову тврдњу турски тужилац брани изјавом да је структура Хизмет покрета слична структури Мормонске цркве као и Сајентолошке цркве, тако да та чињеница представља по њему кључног индикатора који повезује Гулена са ЦИА-ом. Дура сматра да без јаке интернационалне помоћи, Гулен не би могао да створи импозантну мрежу људи и институција, како у Турској тако и у свету. Поред ЦИА-е, Дур повезује Гулена и са немачком обавештајном службом као и са обавештајном службом Велике Британије.¹⁵

Други аспект наше критике односи се на став турских власти о деловању овог утицајног имама као и његове организације. Наиме, садашњи председник Републике Турске Реџеп Тајп Ердоган извесно време био је у одређеној сарадњи са поменутиим имамом док није дошао на власт. Након сарадње долази до погоршања односа двојице „кључних људи“ у Републици Турској. Фетулах Гулен оптужује Ердогана за вођење ауторитативне политике која скреће са пута модернизације земље и удаљује се од Европске Уније, док тадашњи премијер, а сада председник Ердоган оптужује поменути покрет за корупцију и назива исти терористичком организацијом „ФЕТО“ која има за циљ свргавање власти у Републици Турској и стварање „паралелне државе“. Ова ситуација је кулминирала и у јулској ноћи 2016. године када је организован покушај пуча у Републици Турској. За овај покушај пуча оптужен је лично Мухамед Фетулах Гулен, као и мрежа његових сарадника који су ушли у поре турског друштва, полиције, образовног система и војске како би утицали на исте својим ставовима и вредностима. Последице овог покушаја пуча су вишеструке и трају и данас с обзиром да је у Републици Турској две године било на снази ванредно стање, као и многа хапшења, оптужбе, откази и протеривања људи који се доводе у везу са поменутиим покретом. Поред Републике Турске последице покушаја пуча осећају се и у региону, с обзиром на то да су институције Гуленовог покрета формиране и у другим земљама у којима председник Ердоган тражи затварање истих. Односи турске владе и САД такође су затегнути због захтева за изручењем турског имама које САД одлажу због непостојања чврстих доказа око умешаности Фетулаха Гулена у организацију покушаја пуча. Недавни догађаји и хапшења Гуленових следбеника на територији тзв. Косова и њихова депортација у Републику Турску говоре нам о озбиљности ситуације која захвата и наше подручје.

¹⁴ Погледати више о томе на: <http://grahamefuller.com/tag/gulen/>, Приступљено: 20.07.2018.године

¹⁵ Погледати више о томе на: <https://www.rt.com/news/357944-gulen-movement-founded-cia/>, Приступљено: 20.07.2018.године

Закључак

У овом раду изложили смо модел дијалога који „формално“ заступа Мухамед Фетулах Гулен. Након тога, изложили смо и чињенице које упућују на дубоке политичке последице које се доводе у везу са Хизмет покретом. Сумирајући све, закључујемо да је Мухамед Фетулах Гулен више радио на свађи муслимана него на промоцији и унапређењу међурелигијског дијалога. И дан данас та „свађа“ траје и налази свој оквир у подељености Републике Турске.

Литература:

1. Wagner, Walter, (2013) *Beginnings and Endings: Fetulah Gülen's Vision for Today's Worlds*, Blue Dome Press, New York
2. Gülen, M. Fethullah, (2005) *Pearls of wisdom*, The Light, Inc., Somerset, New Jersey, USA
3. Gülen, M. Fethullah, (2009) *The Messenger of God-Muhammad-An Analysis of the Prophet's Life*, Feedbooks, Paris, France
4. Đurković, Miša, (2016) Fetulah Gjulen i džemat Hizmet, Polja geopolitike- zbornik radova, *Kultura polisa*, god. XIII, posebno izdanje.
5. Ebaugh, Helen Rose, (2010) *The Gülen Movement: A Sociological Analysis of a Civic Movement Rooted in Moderate Islam*, Springer Science+Business Media B.V., Dordrecht, The Netherlands
6. Inaldžik, Halil, (1974) *Osmansko carstvo*, Beograd
7. Jager, Jeff, (2016) Understanding the Gülen Movement, *Small Wars Journal*
8. Jevtić, Miroljub, (2014) *Iskušenja politikologije religije*, Centar za proučavanje religije i versku toleranciju, Beograd
9. Jevtić Miroljub, (2007) Political science and religion, *Politics and Religion*, Vol I, no.1/2007, Belgrade.
10. Jevtić, Miroljub, (2009) *Politikologija religije*, Centar za proučavanje religije i versku toleranciju, Beograd
11. Lončar, Mirela, (2017) *Osnove političkog delovanja Hizmet pokreta*, Centar za proučavanje religije i versku toleranciju, Beograd
12. Holton Christopher and Lopez, Clare, (2015) *The Gulen movement: Turkey's Islamic Supremacist Cult and its Contributions to the Civilization Jihad*, The Center for security Policy, Washington DC
13. Huntington, Samuel P., (1993) „The Clash of Civilizations?“ *Foreign Affairs*, Vol. 72, No.3, pp.22-49

Интернет извори:

1. <https://ahvalnews.com/fetullah-gulen/cia-collaborated-gulen-lobbyist>
2. <http://www.gulenmovement.com/what-is-hizmet-movement.html>
3. <http://www.gulenmovement.us/gulen-movement/values-promoted-by-gulen-movement>
4. <http://grahamefuller.com/tag/gulen>
5. <http://jwf.org/>
6. <https://house-of-one.org/en>
7. <https://www.rtv.com/news/357944-gulen-movement-founded-cia/>

FETULLAH GÜLEN AND INTERRELIGIOUS DIALOGUE

Summary: The model of interreligious dialogue advocated by the Islamic leader of the Hizmet Movement, Muhammad Fetullah Gülen, aims to create an inclusive civilization of modern and religious people. As Muhammad Fetullah Gülen bases his model of interreligious dialogue predominantly on the values of the West, we can conclude that this Islamic leader serves as takijah for the purpose of spreading Islam in the region of the Republic of Turkey and everywhere in the world, and most of all in the West. The ultimate goal of an inclusive civilization is that it represents a homogeneous civilization of religious people of Islamic denomination that is exclusive to atheists and polytheists. Fetullah Gülen, through the method of "co-operation" of various religions, is trying to achieve the victory of Islam in the possible "conflict of civilizations", but the only thing Gülen has achieved so far is the Musliman conflict.

Key words: Islam, interreligious dialogue, Muhammad Fetullah Gülen, Hizmet, inclusive civilization

ТОМИСЛАВ А. ЛУНИЋ*

Факултет безбедности
Београд

УДК 355.4:327(497.4/.7)

Прегледни рад
Примљен: 22.12.2018
Одобрен: 28.01.2019
Страна: 231-243

ПОТЕНЦИЈАЛНА МОГУЋНОСТ СПРЕЧАВАЊА СУКОБА У БИВШОЈ СР БИХ – СЛУЧАЈ ФИКРЕТ АБДИЋ

Сажетак: Рад је посвећен догађајима везаним за распад бивше СР БиХ. Аутор је указао на потенцијалну могућност мирног решавања сукоба између три супротстављене стране: српске, муслиманске и хрватске. Фикрет Абдић, контроверзна личност и бизнисмен с краја 80-тих година XX века, излази на прве вишестраначке изборе испред СДА и осваја преко милион гласова. Као апсолутни победник избора, ипак пропушта прилику да постане председник Председништва СР БиХ и ту функцију препушта Алији Изетбеговићу. То је можда био и погрешан потез јер је убрзо букнуо крвави рат. У раду смо указали на напоре које је Фикрет Абдић улагао да смири и неутралише сукоб како са српском, тако и са хрватском страном. Било је и покушаја да преко споразума које је потписао са Републиком Српском, али и са Хрватима из БиХ, народ с подручја АП Западне Босне поштеди рата и убрза преговоре око поделе територија. Одржавао је коректне односе и са Србима у Хрватској. Ипак, у намерама није успео. Власти БиХ су га прво напаале војно, а након рата су га осудили и за издају. С обзиром да се од почетка сукоба залагао за мир, поставља се питање зашто га ондашња, али и садашња муслиманска власт углавном сматра издајником? Односно, какав би исход рата био да се Фикрет приклонио Алији Изетбеговићу и кренуо у бескомпромисни рат са Србима и Хрватима?

Кључне речи: рат у бившој СР БиХ, АП Западна Босна, Фикрет Абдић, Агрокомерц

Увод

Фикрет Абдић је једна од најконтроверзнијих личности бивше СФРЈ. Осим успешне пословне каријере и стварања магната Агрокомерц, Фикрет је имао доста успеха и на политичком плану. 1990. године остварио је најбољи појединачни резултат на првим вишестраначким изборима у СР БиХ. Функцију председника Председништва препушта Алији Изетбеговићу. Опцији СДА

* tomislav.lunic@gmail.com

приклонио се због обећања да ће му бити омогућена подршка у уздицању Агрокомерца. Грешку је вероватно направио пошто се није водио политичком логиком, него је сараднике бирао по основу економских „прорачуна“ и обећања. Током ратних година схватио је да је изабрао „погрешну опцију“ и улази у ново врзино коло које је кулминирало сукобом са Алијом Изетбеговићем и снагама концентрисаним на стварању унитарне БиХ.

У раду су изнети пре свега фактографски подаци, званични објављени интервјуи, белешке са седница Председништва, званични документи који су сведочанство једног времена крвавих сукоба и превирања. У том смислу текст представља покушај да се чињеницама опише време распада бивше СР БиХ. Фикрет, показало се, није успео своју економску бистрину и предузетнички дух да употреби на смиривању страсти између три зараћене стране, већ је свој политички активизам платио затворском казном и осудом за издају муслиманског народа. У том смислу нам само чињенице могу расветлити и демистификовати позадину „мрачне“ стране историје некадашње заједничке државе.

Фикрет Абдић - творац Агрокомерца и победник првих вишестраначких избора у СР БиХ

Фикрет Абдић је творац једног од најмоћнијих привредних гиганата социјалистичке Југославије- Агрокомерца. Фикрет га је градио корак по корак. Пут је био трновит, а започет је у Земљорадничкој задрузи Мала Кладуша где се и првобитно запослио. Ускоро прелази у општину Велика Кладуша, а мало касније (1963) бива изабран за посланика у Скупштини БиХ као најмлађи посланик у бившој Југославији. Све је почело припремом 500 страница материјала где се објашњава стратегија дугорочног развоја општине Велика Кладуша на темељу пројекције дугорочног развоја Земљорадничке задруге (Абдић, 2016:417). Уследиле су године успеха и експанзије Агрокомерца. Још тада је Фикрет добио надимак Бабо. У народу се почело причати: „Ајд’ се јави Баби, он ће те запослит.“ (Абдић, 2016:415). Народ је Фикрету говорио: „Ви сте нам дали крух и омогућили живот и зато сте наш Бабо и заувек ћете остати Бабо.“ (Абдић, 2016:415). Данас се пише да је Агрокомерц настао као политичка творевина тајних служби у функцији великосрпског национализма, а све са циљем да му јавност у Сарајеву припише издајнички карактер. „Таква је теза потребна да би се мене лакше прогласило издајником и ратним злочинцем и затрло све што је створено у Агрокомерцу.“ (Абдић, 2016:419). Иде се и дотле да се нпр. и пројекат изградње фарме за узгој кока с производњом од 1,2 милиона кока посматра на погрешан начин. Фарма је изграђена у Босанској Бојни где живи претежно српско становништво и то након детаљно припремљене студије и елабората. Један од разлога тог пројекта је и чињеница да је за прехрану толиког броја кока била неопходна огромна количина кукуруза, коју је Фикрет довозио из Војводине. Босанска Бојна је имала повољан географски положај и релативно велики простор довољан за тако велику фарму. Такође, велики број становника из тог краја је колонизован у Војводини. Дакле, у пи-

тању је чист прагматизам и економска логика. Међутим, чим се заратило Фикрета су прогласили четником који је Србима омогућио највећу фарму за узгој кока у Европи. Без обзира на накнадне коментаре и конструкције, Фикрет је у то време остварио огроман успех. Слоган његовог тима је гласио: „Учити од најбољих и настојати бити бољи и од њих.“ (Абдић, 2016:420). Фикрет је још 70-тих сарађивао са бројним великим системима у свету.¹ „У периоду славе Агрокомерц је запошљавао 13.600 радника, у Великој Кладуши и бившим републикама бивше државе. У годинама између 1982. и 1986. годишња стопа раста производње износила је 10 одсто, роба се извозила широм Европе.“ (НСПМ, 2017).

Крај 80-тих обележиће „афера Агрокомерц“ за коју Фикрет каже да представља монтирани политички процес против њега и његових сарадника. „За јавност све је почело 15. августа 1987. године, када је у „Борби“ објављен чланак Звонимира Аздејковића, њиховог дописника из Крушевца, под насловом „Удар од 22.000 милијарди“, наднасловом „Агрокомерц издавао мјенице без покрића“...се оцјењује да је начин „пословања без новаца“ великог комбината из Велике Кладуше највећи послеријатни удар на домаћи монетарни систем“ (Абдић, 1990:20). Фикрет је написао опширно образложење које је назвао „Економско покриће Агрокомерца“, и у 72 тачке аргументовао неодрживост оптужби против њега и његових сарадника (Абдић, 1990:26-45). Како Фикрет констатује, афера је конципирана по класичном бољшевичком обрасцу уклањања непожељних и успешних привредника, односно њиховој компромитацији и склањању са политичке сцене. Фикрет је требао да буде контрареволуционар, односно подривач система. Ухапшен је 8.9.1987. У првостепеном поступку осуђен је на 4,5 година затвора, али пресуда није никада добила правоснажност. Фикрет 23.10.1989. излази из затвора. Чак ни после 30 година од афере и након бројних анализа, новинских чланака и истраживачких радова, није одгонетнуто шта се десило у чувеној „меничној афери“ која је потресла целу бившу СФРЈ.

По изласку из затвора Фикрет постаје још популарнији у народу. На првим вишестраначким изборима одржаним 18. новембра 1990. Фикрет је добио највише гласова (1.045.539)², што је била апсолутна победа. Алија Изетбеговић је тада освојио 879.266 гласова, док су са српске и хрватске стране највише добили Биљана Плавшић са 573.812 гласова и Стјепан Кљујић са 473.002 гласа (Службени лист СРБиХ, 1990:1263). Фикрет је два месеца пре избора приступио странци СДА на чијем челу је био Алија Изетбеговић који му је обећао помоћ око уздизања Агрокомерца. Односно, Алија је био најконкретнији у обећањима.³ Фикрет је допринео популаризацији СДА. На скупу у Великој

¹ Немачки Крафт је једна од компанија са којом је Агрокомерц сарађивао. Агрокомерц је крајем 1976. процењен од стране америчких стручњака на вредност тадашњих 3,67 милијарди USA долара (данашњих 18-20 милијарди USA долара). Детаљније у: Fikret Abdić Babo (2016): *Od idola do ratnog zločinca i natrag*, Naklada Kvarner, Rijeka.

² Фикрет је уживао поверење Муслимана, али и преостала два конститутивна народа БиХ- Срба и Хрвата.

³ Детаљније на: <https://www.youtube.com/watch?v=xhPAGK9WBUo&t=3844s> (интервју са Фикретом Абдићем, Face TV, 4. август 2012, посећено 11.12.2018).

Кладуши (15.септембра 1990), пред око 400 хиљада људи, Фикрет је својим говором изазвао огромно одушевљење (Абдић, 2016:7). Ипак, чим је победа остварена он се полако искључује из свих важнијих активности СДА. Опструкције су убрзо почеле. Фикрет прво није изабран у Извршни одбор огранка СДА у Великој Кладуши, што звучи невероватно за једног изборног победника. Кап која је прелила чашу био је Конгрес СДА који је одржан 29. новембра 1991. Тада су изабрани делегати, људи који ће без поговора учинити све што се од њих буде тражило. Фикрет се није слагао са таквом одлуком и тврдио да су одлукама на том Конгресу изневерана обећања која су дата бирачима. „Конгрес СДА означио је и мој дефинитиван разлаз са Алијом Изетбеговићем.“ (Абдић, 2016:77). Са друге стране, Алија је сматрао да је СДА заслужна за победу Фикрета, односно репутација коју је стекао у „меничној афери“, као и изванредан број гласова Срба и Хрвата.

Сукоб са Алијом Изетбеговићем и формирање АП Западна Босна

Фикрет Абдић није био задовољан политиком коју је водио Алија Изетбеговић. „Наклоњен преговорима и компромисима, Абдић није био спреман да безусловно подржава Изетбеговићев програм.“ (Антић, Кеџмановић:313). На записнику 67. седнице Председништва СР БиХ од 10./11.04.1992. истакнута је потреба „да се у Пословнику Предсједништва утврди консензус као основни принцип одлучивања првенствено о три витална питања- равноправност народа и народности, о границама и употреби оружаних снага.“⁴ Томо Шимић каже да: „...та одлука није никад потпуно проведена јер Изетбеговић није хтио доћи у ситуацију да појединачно најбројнији народ, Муслимани, дође у ситуацију да своју вољу није у стању наметнути Предсједништву БиХ.“ (Шимић, 2006:47). Тензије нису престајале. Почели су крвави сукоби. Фикрет је 22.04.1992. из свог кабинета као члан Председништва, послао Џорџу Бушу писмо, где му скреће пажњу како је негативно формулисан његов покушај да реално сагледа и реши проблеме везане за положај Срба са једне стране, и улоге ЈНА у сукобу три стране са друге стране: „... у појединим средствима информисања сам и недавно прибавио себи назив прочетнички оријентисаног човјека, али ти моји искрени напори да се разговорима обезбиједи мир нису помогли.“ (Предсједништво БиХ, 1992:2). Даље, појашњава свој став: „То, међутим, никад није пољуљало моју вјеру у могућности демократског и мирног рјешавања тзв. југословенске кризе. Несклон различитим екстремним позицијама успостављеним развојем догађаја на тлу БиХ, настојао сам да јасно сагледам ситуацију и отворим путеве за мир пред којим неће стајати барикаде што руше људско достојанство и воде у потпуну заосталост.“ (Предсједништво БиХ, 1992:2).

2. мај 1992. представља важан моменат за БиХ. Муслиманске власти тај датум посматрају кроз призму покушаја државног удара. Фикрету Абдићу се замера да је под сумњивим околностима дошао у Сарајево, алудирајући на сарадњу са српском страном, пошто је пут ка Сарајеву наводно био блокиран.

⁴ Записник 67. седнице Председништва СР БиХ од 10./11.04.1992. године.

Стјепан Кљујић, некадашњи члан Председништва БиХ, у једном интервјуу коментаришући 2. мај каже: „... јер да су они ушли у Предсједништво, да су ликвидирали Ганића и мене, да су Бабу Абдића ставили на телевизију, он би рек’о да остајемо у Југославији.“⁵ Кљујић даље наставља: „Точно је можда да би тада мање жртава било, јер би нас пет хиљада поубијало, али гдје би данас били Бошњаци? Какав би њихов положај био? Гдје би били Хрвати у Босни и Херцеговини? Гдје би били нормални Срби?“⁶ Кљујић у пренесеном значењу хоће да каже да би Фикрет сачувао мир у БиХ, али тада би се променило стање у држави, односно народ би у том случају много изгубио. Остаје питање шта су Бошњаци добили, а шта изгубили оним што се десило?! Односно, да ли је Југославија ипак била бољи избор за становништво БиХ?

04.08.2012. у интервјуу код Сенада Хацифејзовића на Face TV, Фикрет је причајући о 2. мају и наводном државном удару рекао: „Ја сам спасио Предсједништво. Ја сам сачувао институцију Предсједништва.“ Журио је у Сарајево пошто је рачунао да су три члана Председништва тамо. Дакле, рачунао је да би он био четврти члан и зато је гледао да стигне што пре. Тамо није желео да подгрејава ситуацију која је била изузетно напета. Зато је ћутао. А својим доласком је одбранио Председништво и поступио државнички. Кључно је да се седнице Председништва одрже, није важно где, што је и дефинисано тадашњим планом одбране. Дакле, седнице не морају да буду у Сарајеву, али је неопходно да се одрже уз присуство најмање четири члана (од укупно седам). Фикрет закључује да се тек после његовог одласка из Сарајева пласира прича о државном удару.⁷ Фикрет даље констатује: „Ако хоћемо државу масу ствари треба испровјеравати. Једнако тако што треба провјерити како то да ја 2. маја сам хтео државни удар, а да сам ја 8. маја именован руководиоцем радне групе за преговоре са ЈНА? То треба изанализирати. Друго, треба изанализирати и све моје забиљешке које сам ја водио са војском. Треба то анализирати. И треће, треба анализирати још неке документе о којим не би у овом часу говорио, овај, који су урађени, а који су битни, да би се створила слика права о свим стварима. Значи, ту морамо бити начисто.“⁸ У службеној забелешци из 18. маја 1992. записано је: „Након што је отворена расправа о двије главне тачке, г. Абдић каже да је за примирје од барем 15 дана, с тим што оно мора омогућити наставак Кутиљерове конференције о уставној трансформацији БиХ.“(С.З, 1992).⁹ Овде се види да Фикрет инсистира на преговорима. У питању су догађаји везани за Кутиљеров план. Коментаришући „хапшење“ Алије Изетбеговића рекао је да је реалније да се каже да је у питању било задржавање, јер истовремено је генералу ЈНА Милутину Кукању било онемогућено да са сво-

⁵ Детаљније на: <https://www.youtube.com/watch?v=4LqHn9tVqI4&feature=youtu.be> (интервју са Стјепаном Кљујићем, посећено 06.12.2018).

⁶ Исто.

⁷ Детаљније на: <https://www.youtube.com/watch?v=xhPAGK9WBUo&t=3844s> (интервју са Фикретом Абдићем, Face TV, 4. август 2012, посећено 11.12.2018).

⁸ Исто.

⁹ Детаљније у: Предсједништво БиХ, кабинет г. Фикрета Абдића, *Службена забилјешка о преговорима обновљеним 18. маја 1992. године у штабу UNPROFOR-a, Сарајево*.

јим снагама изађе из блокираног дела Сарајева.¹⁰ Фикрет инсистира на суду војних структура, стручњака и интелектуалне елите који ће да дају реални суд о стварној позадини тог догађаја.

Фикрет је сматрао да Алија тежи ка стварању унитарне државе која би се темељила на бошњачкој превласти. Као члан Председништва, али и СДА, бунио се против самовоље Изетбеговића и људи који су пре свега Алији лојални, где није могао као тадашњи члан СДА дати нека кадровска решења, уколико се Алија са истима не слаже. Односно, било је случајева да се некомпетентни људи али лојални Алији стављају на кључна места, док су се Фикретови предлози листом одбијали. То можемо да видимо и на магнетофонском снимку 119. седнице Председништва Републике БиХ, одржане 14. јуна 1992. године : „...онај ко је мени на скуповима СДА носио воду, стављао цвијеће кад ја говорим, бринуо се да имам микрофон, да тај сад одлучује о кадровској политици, а да се ја потпуно искључим. Дакле, овим се даје неповјерење задњем, дакле кандидату - не мом кандидату него човјеку за кога сам се ја залагао. Тражим од мандатара да о томе одговорно, у овом политичком тренутку, води рачуна и упозоравам - и мандатара и г. Изетбеговића да је то крајње вријеме и највећи облик дрскости која се примјењује према мени као човјеку са највећим бројем гласова и човјеком са највећим повјерењем у БиХ. Да немам право никог. Дакле од општине, сада видим, па до горе. Отворена се борба води ко има симпатије према Фикрету Абдићу на једној страни. А на другој страни, грађани се питају шта је то са Фикретом - увијек је имао ријеч, увијек је био одлучан, итд. Шта је.“(Шимић, 2006:90). Даље, Фикрет подвлачи: „Не може Фикрет бити папагај ничији. Он је самостална личност, човјек који даје, образлаже и брани своје приједлоге и који поштује и странку и људе све у њој, али не дозвољава да се води та секташка политика и постоји читава плејада људи који се у том правцу врло активно ради. То је недопустиво у једној цивилизацијској земљи, у једном демократском друштву.“(Шимић, 2006:90).

Тензије су се из дана у дан пооштравале, а излаз из проблема се није могао ни наслутити. Фикрет је изашао из Сарајева 02.08.1992. Ратне године су исцрпеле и народ и власт, а избио је и нови сукоб између Хрвата и муслимана. Фикрет, али и остали чланови председништва долазе у безизлазну ситуацију. У лето 1993. године након неуспешних женевских преговора и у време најжешћих сукоба између АБиХ и ХВО, Фикрет Абдић шаље писмо Алији Изетбеговићу и члановима Председништва БиХ. Између осталог Фикрет каже: „...једина алтернатива свему овоме остају преговори, зато си одговоран прије свега пред муслиманским народом да учиниш све што је у твојој моћи како би

¹⁰ Детаљније на: <https://www.youtube.com/watch?v=xhPAGK9WBUo&t=3844s> (интервју са Фикретом Абдићем, Face TV, 4. август 2012, посећено 11.12.2018). Тада је дошло до напада који су извршиле снаге тзв. Армије БиХ на колону возила ЈНА у Добровољачкој улици у Сарајеву, која се повлачила према касарни у Лукавици. Према подацима МУП-а Републике Српске, у нападима који су се одиграли 2. и 3. маја било је 42 погинула војника и цивила, од чега 5 официра, 73 рањених, а 215 је заробљено или отето. У извјештају МУП-а Републике Српске, судским списима и према Републичком центру за истраживање ратних злочина Републике Српске, овај догађај, као и убиства 2. маја, воде се под заједничким именом Случај Добровољачка (Детаљније на: https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Напад_на_колону_ЈНА_у_Сарајеву).

се кроз државне медије у БиХ створила атмосфера за преговарачки амбијент.“ (Абдић, 2016:129). Даље, на страни 6. истог писма, Фикрет подвлачи: „Ја сада само инзистирам на преговорима, преговарачком процесу, како би се ово крвопролиће свих, а прије свега нашег муслиманског народа зауставило.“ (Абдић, 2016:129). Из наведеног писма можемо да закључимо да је Фикрет био за мирно решавање сукоба, односно за седање за преговарачки сто. Није вредело, сукоб на релацији Алија-Фикрет полако је улазио у све веће размере.

Током ратних година, због неслагања око многих питања са властима БиХ, Фикрет је формирао странку (Демократска Народна Заједница Босне и Херцеговине- ДНЗ БиХ). Заказује седницу, одржава оснивачку скупштину где долази 50 хиљада људи. „Члан Предсједништва СР Босне и Херцеговине Фикрет Абдић основао је 27. септембра 1993. године у свом упоришту у Великој Кладуши, на крајњем сјеверозападу Бихаћке Крајине, Аутономну Покрајину Западну Босну.“ (Антић, Кеџмановић: 313). Фикрет о АП ЗБ каже: „Прво, Аутономна Покрајина Западна Босна је привремени облик организирања. То је прво. У заглављу стоји Република Босна и Херцеговина, Аутономна Покрајина Западна Босна. То је прва ствар. Друга, Аутономна Покрајина Западна Босна није формирана на бази Републике Српске и Херцег Босне, нег' на бази Бихаћке Републике која је била у Другом свјетском рату. То је основица. Треће, угледни људи, а није још увијек вријеме, а неки су умрли, су били с којима сам ја договарао, којима је стало до тога да спасе Западну Босну.“¹¹ У наставку Фикрет закључује: „Мој је циљ био да ја сачувам привреду тог подручја. И људе. Под број један људе. И привреду.“¹² АП ЗБ је као аутономија имала мање надлежности од данашњег кантона. У питању је била политичка аутономија у оквирима БиХ. Убрзо је дошло до војног обрачуна са Алијиним снагама. Да не би испало је један члан врховне команде напао другог члана врховне команде, Фикрет Абдић је 29.09.1993. смењен са места члана Председништва БиХ и то од стране само 69 посланика (укупно их има 240). Мухамед Филиповић је на седници којом је председавао Миро Лазовић рекао да је Фикрет: „направио стварни акт сецесије који представља ужасно тежак ударац за Босну и Херцеговину, па онда конзекветно и за Крајину.“¹³ Даље закључује: „... покренут је формални поступак за опозив Фикрета Абдића тај поступак треба довршити...“¹⁴ Скупштина није имала кворум за тај потез. Гласало се по принципу ко је против, а ко уздржан, а не ко је за. Абдић коментаришући тај поступак каже: „Кад би се рекло ко је за, онда би се знало да одлука не постоји. Према томе, то је основа, и на њу се неко мора осврнути. Непобитне су то чињенице.“¹⁵ Још за време тих припрема око формирања странке, Фикрет каже да су се вршиле страшне репресије од стране чланова 5. Корпуса. Коментари-

¹¹ Детаљније на: <https://www.youtube.com/watch?v=xhPAGK9WBUo&t=3844s> (интервју са Фикретом Абдићем, Face TV, 4. август 2012, посећено 11.12.2018).

¹² Исто.

¹³ Детаљније у: Magnetofonski snimak sa sjednice Skupštine Republike Bosne i Hercegovine (28. i 29.09.1993. godine, traka 16/2 AG).

¹⁴ Исто.

¹⁵ Детаљније на: <https://www.youtube.com/watch?v=i8ACuNBD0lw&t=1723s> (интервју са Фикретом Абдићем, РТРС, Емисија: „Некад Било“, 2012, посећено 8.12.2018).

шући то време Фикрет подвлачи: „Атиф Дудаковић ће морати рећи. Он каже ја сам војник, ја извршавам наредбу. Мене само интересује, одлеж’о сам десет година, девет мјесеци и два дана. Мене интересује само наредба. Ко је дао наредбу Дудаковићу? Он никад још није рекао ко му је дао наредбу, а ја знам да наредбу нема. Да је била сједница Предсједништва и чланови Предсједништва се морају изјаснити. И да је Татјана Љујић вриснула, рекла па неее, кад’ је доносила одлука како поступити у Западној Босни. Одлука није донешена. А онда је Алија јавио, вјероватно, али то мора Дудаковић рећи. Ја сам обавјештен о рату на Јоховици, као и сви грађани. Ја нисам појма имао да је почела ватра. И кад је почео рат онда је готово. Јер 4.10. је почео сукоб, а тек 12. је формирана Народна одбрана. Имају документа.“¹⁶ Фикрет такође напомиње да се на Јоховици и Скоковима нису сукобили 5. корпус и народ који се окупио на оснивачком скупу ДНЗ-а, већ су се сукобиле 2 бригаде 5. корпуса (521. и 527. бригада) и остатак 5. корпуса. Те две бригаде су, каже Фикрет, заштитиле народ од репресије 5. корпуса (Абдић, 2016: 345).

22.10.1993. Фикрет Абдић је са Радованом Карацићем, уз присуство Слободана Милошевића, потписао Декларацију која обе стране обавезује на мир. Дан раније, 21.10.1993, у Загребу, уз присуство Фрање Туђмана, Фикрет са Матом Бобаном потписује заједничку изјаву.¹⁷ Сматрао је да с тим потезима народ у АП ЗБ може заштитити од катастрофалне судбине. Након преговора између Хрватске и БиХ створена је Федерација БиХ (Вашингтонски споразум)¹⁸. Тада је позиција АП ЗБ знатно ослабила. „То је вријеме кад се Туђман одриче Абдића, а хрватска јавност се згражава над заједничким снимцима Абдића и Мартића.“ (Време 1105- интернет издање, 8.3.2012, Мухарем Баздуљ). У лето 1994. снаге 5. корпуса улазе у Велику Кладушу, а Фикрет са својим јединицама прелази у тадашњу Републику Српску Крајину. У писму Лорду Овену и Тровалду Столтенбергу, Абдић позитивно говори о Србима и њиховој бризи о муслиманском народу који је бежао пред налетом Алијиних снага: „Велику љубав, топлину и разумијевање пружио нам је народ Кордуна и Баније.“ (Писмо Овену и Столтенбергу, 1994:1). Сличан опис тих догађаја Фикрет понавља и у писму госпођи Садако Огата, високом комесару УН за избеглице: „Наду, повјерење, материјалну и здравствену помоћ, у оквирима својих могућности, те велику људску љубав пружио нам је народ Кордуна и Баније.“ (Писмо Садако Огати, 1994:2). Са друге стране, Фикрет Абдић се жали на пропусте међународног фактора који је „дозволио“ да припадници 5. корпуса изврше малтретирања и бројне масакре над народом који је покушавао да побегне: „Колоне људи дуге око пет километара које су се кретале да напусте Западну Босну пресјекли су припадници 5. корпуса, убијајући све што им се нашло на путу. Број мртвих, несталих и малтретираних остат ће дуго једна од добро

¹⁶ Детаљније на: <https://www.youtube.com/watch?v=xhPAGK9WBUo&t=3844s> (интервју са Фикретом Абдићем, Face TV, 4. август 2012, посећено 11.12.2018).

¹⁷ АП ЗБ је понудила и Алији Изетбеговићу белу књигу која никада није потписана. Детаљније на: <https://www.youtube.com/watch?v=xhPAGK9WBUo&t=3844s> (интервју са Фикретом Абдићем, Face TV, 4. август 2012, посећено 11.12.2018).

¹⁸ Федерација Босне и Херцеговине основана је 18. марта 1994. године потписивањем Вашингтонског споразума којим је прекинут муслиманско-хрватски сукоб.

чуваних тајни, којој је допринјела и Међународна заједница чији су се представници појавили у времену када је поприште масакра било очишћено, тврдећи у старту да су услови за повратак у Западну Босну нормални. Силом је спријечен излазак људи који су кренули и са простора Цазина и Бихаћа. У једном тренутку запретила је политичка катастрофа за постојећи режим јер се спремао потпуно напуштање Западне Босне.“ (Писмо Овену и Столтенбергу, 1994:1). Велику Кладушу Фикрет је следеће године поново освојио, али исте године је Армија БиХ у сарадњи са хрватским снагама сломила и последњи отпор АП ЗБ.

Крај рата, оптужница и повратак на политичку сцену

Аутономну Покрајину Западну Босну пред крај рата Фикрет је уздигао у статус републике. Република Западна Босна у статусу републике постојала је свега седам дана. Укинута је 7. августа 1995. године, након што су је војнички поразиле бошњачка и хрватска војска, а њена територија је припојена Федерацији БиХ.

Непосредно после рата, у интервјуу за С4Н, Фикрет је рекао следеће: „Ми нисмо ратовали са Србима. Сада смо доказали да нисмо ратовали са Хрватима. Не би ратовали ни са Муслиманима, да се није војно хтјело угушити наше политичко опредељење што наравно нисмо дозволили.“¹⁹ Даље на питање новинарке о његовом изручењу заједно са најближим сарадницима у Сарајево, рекао је следеће: „Изручење не долази у обзир. Дакле, нема никаквих елемената за изручење. Из пуно разлога. Прије свега, ако се дође на утврђивање кривње, наше кривње, у чему моје нема никакo. Ми смо били одвојени од Сарајева и добивали смо само наредбе чијом реализацијом смо улазили у све веће сукобе, и све више имали страдавања и материјалних разарања. Ми би доживјели далеко тежу судбину од Сребренице, да није било наше опције. Само је ту сврху имала наша аутономија.“²⁰ Абдић је, нема сумње, имао потенцијал да преговара са српском страном. Хасан Бишчевић, некадашњи шеф његовог кабинета у Ријеци, ишао је у другу крајност па је рекао да се Фикрет чак лажно представљао као Муслиман. Фикрет о томе каже: „... јер сам ја, наводно Тодор, крштен у православној цркви у Книну. Но, на такве бесмислене оптужбе штета је трошити ријечи и вријеме читатеља.“ (Абдић, 2016:150). Ни мало блажи није био Мухамед Зулић, за кога је Фикрет рекао да га је чак спасио од сигурног затвора: „Тко је том четнику Фикрету Абдићу дао хрватску путовницу?“ (Абдић, 2016:142). Фикрет своје понашање и блискост са свим странама описује овако: „Зато је мој став био јасан- боље је и данима преговарати и договарати се, него ратовати и пролијевати крв. Ја сам као члан Предсједништва Републике БиХ био готово непрестано на терену и покушавао смирити узавреле страсти које су водиле у ратну стихију, крвопролиће и разарање.“ (Абдић, 2016:136).

¹⁹ Детаљније на: https://www.youtube.com/watch?v=im_pW9mgEOk&feature=youtu.be (интервју са Фикретом Абдићем, С4Н television interview, 06.10.1995, посећено 10.12.2018).

²⁰ Исто.

У јулу 2002. године, Жупанијски суд у Карловцу Фикрета је осудио на двадесет година затвора. Након жалбе, Врховни суд Хрватске казну му је преиначио на петнаест година. Абдић је у интервјуу код Сенада Хашифејзовића рекао да му се судило мимо Хага у празној столици и да је то нелегитимно. Наиме, Фикрет се пита зашто чак и у Хрватској њему није суђено у судовима у Осијеку, Загребу, Ријеци или Сплиту, где постоји могућност да се суди за ратни злочин „оваквог карактера“, већ у Карловцу чије правосуђе нема тај капацитет. Фикрет закључује да није злочинац јер није починио злочин. Јер, да је починио злочин, судио би му Хаг, а не домаће правосуђе.²¹

9. марта 2012. године, након што је одлежао две трећине казне, Фикрет је пуштен на слободу. Убрзо након повратка креће са активностима. Као члан Лабуристичке странке БиХ 2.10.2016. бива изабран за градоначелника Велике Кладуше. Фикрет је убедљиво победио своје противнике Асмира Ћуфуровића (СДА), Адмила Мулалића (ДНЗ), Аду Пајазетовића (Покренимо Кладушу) и са 77. година постаје најстарији начелник једне општине у БиХ. Фикрет је освојио скоро дупло више гласова од другопласираног кандидата Адмила Мулалића из ДНЗ-а.²² Мало касније издаје књигу својих мемоара (Од идола до ратног злочинца и натраг). На промоцији књиге, 28. децембра 2016. године, Фикрет и даље подвлачи да је требало преговарати са Србима и Хрватима: „Шта је сметало што смо сјели са Србима и Хрватима. Шта је сметало што смо сјели заједно за стол? То је био начин да ја остварим своје и право вас који сте за мене гласали. Можда бих ја у тим бројним преговорима постигао више са српском и са хрватском страном, него они који су тада преговарали.“²³ Осврнуо се и на сукоб са АБиХ: „Није било разлога за оружану борбу, но она се десила као последица тога да би се сачували економски потенцијали овог краја и како бих ја стекао кредибилитет да учествујем у мировним преговорима.“²⁴ На промоцији књиге је рекао и да је он избачен из мировних преговора, иако је имао легалитет да га представља. Из наведеног се види да Фикрет и даље остаје при ставу да је било важно дуже преговарати, а такође можемо да приметимо да је феномен распада бивше СФРЈ посматрао са прагматичније стране и то пре свега у контексту економског опстанка, односно самог егзистирања народа на том простору. Даље, Абдић каже ...“ја вам предлажем да сугеришете свима онима који нас осуђују за сада за све што чинимо, да прочитају књигу, па онда иза тога да са њима разговарате. То нам је јако потребно. То ће нас довести до

²¹ Абдић каже да ако је крив, требао му је судити Хаг. Он је требао да буде третиран као и остали кључни политичари Милошевић, Туђман итд. Ипак, Хаг шаље спис да у овој фази не могу покренути поступак, а да ће се укључити ако буде требало. Фикрет закључује да то говори о свему. Детаљније у: : <https://www.youtube.com/watch?v=xhPAGK9WBUo&t=3844s> (интервју са Фикретом Абдићем, Face TV, 4. август 2012, посећено 11.12.2018).

²² Председник Општинске изборне комисије у Великој Кладуши Јасмин Хушић рекао је: „Асмир Ћуфуровић (СДА) освојио је 2004 гласа, Адмил Мулалић (ДНЗ) 4757, Адо Пајазетовић (Покренимо Кладушу) 2922, Фикрет Абдић (Лабуристичка странка) 8915 и било је 1052 неважећих листића.“ (Детаљније у: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/sluzbeno-fikret-abdic-nacelnik-velike-kladuse/161002073> (посећено 27.01.2019)).

²³ Детаљније у: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/fikret-abdic-nakon-promocije-knjige-ja-sam-drzavnik-idol-a-ne-zlocinac/161228123> (посећено 05.12.2018).

²⁴ Исто.

помирења. То ће нас довести до заједништва и тако даље.²⁵ У тим речима се може запазити оптимизам и жеља да се се коначно крене путем компромиса и сарадње.

Закључак

Живот Фикрета Абдића обојен је непрестаним успонима и падовима. Као творац Агрокомерца стоји иза једног од највећих економских чуда бивше СФРЈ, а са друге стране, ужива и велику популарност у народу. Као изборни победник на првим вишестраначким изборима у СР БиХ, није преузео функцију председника Председништва коју препушта Алији Изетбеговићу. Да се десило супротно, постоје индиције да се рат не би на тај начин распламсао. Фактографски подаци, разноврсни документи потврђују ту тезу. Тачно је да је тешко да се зауставе разарања када „запуца прва пушка“, али било је неопходно дати већи политички напор да се последице максимално ублаже, јер сукоб три нације на тако малом простору води у несумњиву катастрофу. То се и десило. У том смислу можемо да закључимо да је Фикретоно инсистирање на преговорима представљало рационалнију и бољу опцију.

Већи део бошњачког народа Фикрета сматра издајником. Многе су књиге о томе написане, ТВ емисије емитоване, прављени филмови и репортаже. Фикрету се приписује кривица за међумуслимански сукоб који се десио на територији западног дела БиХ. Фикрет се окривљује и за споразуме које је потписао са Србима и Хрватима за време рата, за контакт који је одржавао са Слободаном Милошевићем и Фрањом Туђманом, за економске активности и сарадњу са Хрватима и Србима у време рата. Поставља се реторичко питање да ли би тај простор „боље прошао“ да Фикрет није преговарао? Да ли је потписивање споразума са српском и хрватском страном био лош избор? Да ли је једино решење био рат и стварање унитарне Босне без Срба и Хрвата? Да ли је реално да муслимански народ окружен Србима и Хрватима опстане а да са њима не комуницира? На сва ова питања можемо да одговоримо одрично јер само можемо да наслутимо колико би у супротном било већих последица по све зарађене стране које су ионако изузетно страдале.

У једној реченици можемо да закључимо да се Фикрет Абдић залагао за мир. Његове изјаве током рата, али и после рата и више од десет година проведених у затвору то потврђују. Са друге стране, његов предузетнички дух допринео је економским резултатима, али и великом угледу како на простору око Велике Кладуше, Цазина, Бихаћа, тако и на целој територији бивше СФРЈ. Вероватно је Фикрет зато и изабран за најстаријег начелника Велике Кладуше 2016. године. Ипак, остаје бреме рата и можемо да кажемо, неуспелог покушаја смиривања страсти и разарања. Из тога је важно да извучемо закључке, да не бисмо поново ушли у „врзино коло“ са огромним жртвама, чији смо сви сведоци.

²⁵ Детаљније у: <https://www.youtube.com/watch?v=S8O8nVZ0ABI&t=3180s> (промоција књиге Фикрета Абдића, посећено 07.12.2018).

Литература:

1. Abdić, Fikret (1990): *Moj odgovor*, "MASMEDIA", Zagreb.
2. Antić, Čedomir; Kecmanović, Nenad (2016): *Istorija Republike Srpske*, Službeni glasnik Republike Srpske, Banja Luka.
3. Bazdulj Muharem, *Uspenje i sunovrat krajiškog Babe*, Vreme 1105- internet izdanje, 8.3.2012.
4. Fikret Abdić Babo (2016): *Od idola do ratnog zločinca i natrag*, Naklada Kvarner, Rijeka.
5. Magnetofonski snimak sa sjednice Skupštine Republike Bosne i Hercegovine (od 28. i 29.09.1993. godine, traka 16/2, AG).
6. Predsjednik Autonomne Pokrajine Zapadna Bosna i član Predsjedništva R BiH Fikret Abdić, *Pismo gospođi Sadako Ogata, visokom komesaru Ujedinjenih Nacija za izbjeglice*, 15.09.1994.
7. Predsjedništvo BiH, kabinet g. Fikreta Abdića, *Pismo Predsjedniku Sjedinjenih Američkih Država, gospodinu Džordžu Bušu*, 22.04.1992, Sarajevo.
8. Predsjedništvo BiH, kabinet g. Fikreta Abdića, *Službena zabilješka o pregovorima obnovljenim 18. maja 1992. godine u štabu UNPROFOR-a*, Sarajevo.
9. Republika Bosna i Hercegovina, Autonomna Pokrajina Zapadna Bosna, Fikret Abdić, *Pismo Kopresjednicima, gospodi Oweni i Stoltenbergu*, 12.09.1994.
10. Službeni list SRBiH, br. 42, 19. decembar 1990.
11. Šimić, Tomo (2006): „Dokumenti Predsjedništva BiH 1991-1994“, *NATIONAL SECURITY AND THE FUTURE* 1-2 (7).
12. Šimić, Tomo (2006): „Dokumenti Predsjedništva BiH 1991-1994“, *NATIONAL SECURITY AND THE FUTURE* 4 (7).

Интернет извори:

1. <https://www.youtube.com/watch?v=S8O8nVZ0ABl&t=3180s> (promocija knjige Fikreta Abdića, pristupljeno 07.12.2018).
2. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/fikret-abdic-nakon-promocije-knjige-ja-sam-drzavnik-i-idol-a-ne-zlocinac/161228123> (portal klix, pristupljeno 05.12.2018).
3. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/sluzbeno-fikret-abdic-nacelnik-velike-kladuse/161002073> (portal klix, pristupljeno 27.01.2019).
4. <https://www.youtube.com/watch?v=4LqHn9tVqI4&feature=youtu.be> (intervju sa Stjepanom Kljujićem, pristupljeno 06.12.2018).
5. <https://www.youtube.com/watch?v=i8ACuNBD0lw&t=1723s> (intervju sa Fikretom Abdićem, RTRS, Emisija: „Nekad Bilo“, 2012, pristupljeno 8.12.2018).
6. <https://www.youtube.com/watch?v=xhPAGK9WBUo&t=3844s> (intervju sa Fikretom Abdićem, Face TV, 4. avgust 2012, pristupljeno 11.12.2018).
7. https://www.youtube.com/watch?v=im_pW9mgEOk&feature=youtu.be (intervju sa Fikretom Abdićem, C4N television interview, 06.10.1995, pristupljeno 10.12.2018).
8. https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Napad_na_kolonu_JNA_u_Sarajevu (pristupljeno 12.12.2018).
9. <http://www.nspm.rs/hronika/afera-agrokor-sta-spaja-hrvatski-agrokor-i-agrokomerc-iz-velike-kladuse-u-bih.html> (Nova srpska politička misao–internet izdanje, 6.4.2017, pristupljeno 30.1.2019).

THE POSSIBILITY OF PREVENTING THE CONFLICT IN THE FORMER FEDERAL REPUBLIC OF B&H – THE CASE OF FIKRET ABDIC

Summary: The paper discusses the events of breakup of the former Federal Republic of B&H. The author suggested the possibility of a peaceful resolution of the conflict between the three conflicted sides: Serbian, Muslim and Croat. Fikret Abdic, a controversial figure and a businessman from the late 1980s, entered the first multi-party elections in front of the SDA winning over a million votes. Having won the election by a landslide, nevertheless, he missed the opportunity to become the president of the Presidency of the Federal Republic of B&H and passed the position to Alija Izetbegovic. The move appears to be a miscalculation since the bloody war quickly ensued. In the paper, we emphasise the efforts Fikret Abdic invested to ameliorate and neutralize the conflict both with the Serbian as well as the Croatian side. He endeavored to spare the people from the region of the Autonomous Province of West Bosnia through the agreement he signed with the Republika Srpska and the Croats from B&H, through the timely negotiations over the division of the territory. He was on good terms with the Serbs in Croatia. However, his endeavors failed. The B&H authorities first launched a military attack against him, and after the war ended, he was convicted of treason. Bearing in mind that since the very start of the conflict, he was a peace advocate, the question arises why the the authorities of the time, as well as the current Muslim authorities deemed him a traitor? Speciafically, what would the outcome of the war be, had Fikret joined forces with Alija Izetbegovic and set off to an unrelenting war against the Serbs and Croats?

Key words: war in the former Federal Republic of B&H, Autonomous Province of West Bosnia, Fikret Abdic, Agrokomerc

БОЈАН С. МАРИЋ*

Републички фонд за здравствено осигурање
Крагујевац

УДК 339.9(430+581)

Прегледни рад
Примљен: 14.12.2018
Одобрен: 21.01.2019
Страна: 245-265

НЕМАЧКО-КИНЕСКИ ОДНОСИ У СВЕТЛУ ИНИЦИЈАТИВЕ „ЈЕДАН ПОЈАС, ЈЕДАН ПУТ”

Сажетак: Основни задатак овог рада представља утврђивање главних детерминанти немачко-кинеских политичких и економских односа, са посебним нагласком на мега-пројекат "Један појас, један пут", обнародован од стране кинеског председника Ши Ђинпинга 2013. године. Савезна Република Немачка и Народна Република успоставиле су дипломатске односе 11. септембра 1972. године. У погледу политичких односа, врхунац је остварен потписивањем Споразума о свеобухватном стратешком партнерству из 2014. године, чиме су ионако чврсти односи утемељени на основу „стратешког партнерства у глобалној одговорности“ из 2004. године., унапређени на још виши ниво. Имајући у виду да је немачко-кинеска спољнотрговинска размена годину дана након успостављања дипломатских односа износила само милион немачких марака, а да је иста према подацима Немачке Савезне статистичке службе (Statistisches Bundesamt) током 2017. године износила фасцинатних 186 милијарди евра, при чему је Кина постала први немачки спољнотрговински партнер, евидентно је какав је импресивни напредак на пољу економске сарадње између двеју држава остварен за претходних 45 година.

Кинески председник Ши Ђинпинг представио је септембра 2013. године идеју о економском препороду Пута свиле, којим се још од другог века Нове ере одвијала сарадња између древне Кине са Европом, Блиским Истоком и централном Азијом. Немачки званичници изразили су у самом старту подршку најави покретања Иницијативе Појас и Пут, настојећи да обезбеде да кинеске инвестиције у њихову државу, ЕУ и државе укључене у процес европских интеграција буду на транспарентној основи. Позитивна перцепција Немачке према овој иницијативи била је обликована жељом да се реализацијом предвиђених инфраструктурних пројеката омогући даље јачање спољнотрговинске размене, пре свега, бољег приступа немачке робе кинеском тржишту. Развој догађаја утицао је да почетни ентузијазам у Немачкој спласне и да уступи место стрепњи да би њени интереси могли бити угрожени од стране кинеских у оквиру Иницијативе „Један Појас, Један Пут“, и то кроз куповину немачких предузећа од стране кинеских које би трансферисале немачку технологију даље у Кину, угрожавања немачких економских интереса на подручју Средње и Југоисточне Европе, као и маргинализовања немачких лука и железничких чворова у светлу кинеских улагања у друге државе које се налазе на траси иницијативе.

* bojan.erdogljija@gmail.com

Кључне речи: СР Немачка, НР Кина, Европска унија, Иницијатива „Један Појас, Један Пут“, билатерална сарадња, економија, инвестиције

Уводна разматрања

Савезна Република Немачка и Народна Република успоставиле су дипломатске односе 11. септембра 1972. године. Исте године две државе потписале су и трговински споразум. Трговинска сарадња двеју држава одвијала се и пре званичног успостављања билатералних односа између двеју држава, и то на основу споразума између Немачког комитета за Источно европске економске односе и Кинеског савета за промоцију међународне трговине, потписаног 1957. године, обзиром да није постојао званични контакт између влада двеју држава (Deutsche Welle, 2012). Имајући у виду да је немачко-кинеска спољнотрговинска размена годину дана након успостављања дипломатских односа износила само милион немачких марака, а да је иста према подацима Немачке Савезне статистичке службе (Statistisches Bundesamt) током 2017. године износила фасцинантних 186 милијарди евра, при чему је Кина постала први немачки спољнотрговински партнер, евидентно је какав је импресивни напредак на пољу економске сарадње између двеју држава остварен за претходних 45 година.

Поновно уједињење (Deutsche Wiedervereinigung) двеју немачких држава, СР Немачке (Западна Немачка) и Немачке Демократске Републике (Источна Немачка), које је извршено 3. октобра 1990. године, представљало је крај подељености немачког народа, као одлуке сила победница у Другом светском рату.¹ Високо подигнута црно-црвено-златна заставица на Бранденбуршкој капији, у поноћ 3. октобра 1990. године, симболично је означила рађање реуједињене Немачке.² НР Кина је подршком процесу немачке реунификације очекивала да једна нова Немачка, као економски најјача и најмногљуднија држава тадашње Европске заједнице, буде привржена Политици једне Кине (one-China policy), која се односи на став да постоји само једна држава кинеског народа, коју оличава НР Кина, са Тајваном као својим саставним делом, који по Уставу НР Кине представља једну од њене 23 покрајине. Немачка подршка територијалном интегритету и суверенитету НР Кине, као и кинеска подршка њеном реуједињењу, омогућила је да билатерални односи између двеју држава буду засновани на принципу међусобног уважавања и реципроцитета. У погледу политичких односа, врхунац је остварен потписивањем Споразума о свеобухватном стратешком партнерству из 2014. године, чиме су ионако чврсти односи утемељени на основу „стратешког партнерства у глобалној одговорности“ из 2004. године., унапређени на још виши ниво. Редовне

¹ Савезничке силе поделиле су Немачки Рајх на Конференцији одржаној у Потсдаму од 17. јула до 2. августа 1945. године на 4 окупационе зоне. Сектори под контролом САД-а, Велике Британије и Француске уједињени су 23. маја 1949. године, у Савезну Републику Немачку, са престоницом у Бону. Немачка Демократска Република створена је од совјетске окупационе зоне 7. октобра 1949. са престоницом у Источном Берлину.

² Немци уједињење из 1990. називају - Поновно уједињење Немачке (Deutsche Wiedervereinigung), пре свега због разлике у односу на уједињење из 1871. године.

међувладине консултације одржавају се редовно од 2011. године, при чему су последње одржане 2016. године (Auswärtiges Amt, 2018).

Ако Немачку посматрамо као најупечатљивијег репрезента геоекономске логике на европском континенту, међу државама ван западног света издваја се Кина, као пример класичне геоекономске силе. Обе државе ослањају се на економску снагу у остваривању властитих националних интереса. Раст утицаја на функционисање данашње ЕУ и све израженија амбиција за значајнијим ангажманом у међународним пословима СР Немачка дугује, пре свега, снази своје економије, која, као трећи светски извозник и увозник, као и четврта светска економија, мерено по величини БДП-а, представља економску суперсилу. „Нарасла економска моћ јача и политичке апетите ове државе од осамдесет и два милиона становника, при чему као илустрација, између осталог, може да послужи њено настојање да добије место сталне чланице Савета безбедности Организације Уједињених нација, што изискује промену Повеље ОУН“ (Марић, 2017: 194). Кина представља највећег светског извозника, са извозом који је током 2016. године представљао 13.2 % укупног светског извоза (Federal Ministry for Economic Affairs and Energy, 2017). Иницијатива кинеског председника Ши Ђинпинга (Xi Jinping) објављена током 2013. године о економском појасу „Један појас, један пут“ у континенталној Азији и његовом поморском краку представља основу кинеског геоекономског продора. Реализовањем овог амбициозног економског и инфраструктурног плана, подручје економске и политичке синосфере несумњиво ће бити увећано, а тиме задат и један од последњих кочева у ковчег униполарног америчког света.

Иницијатива „Један Појас, Један пут“, позната и под називом Нови Пут свиле, као део кинеске трговачке и економске стратегије, у циљу обнове старог трговачког правца-пута свиле, привлачи значајну пажњу у Немачкој. Како пут свиле, поред поморског, има и копнени крак, који је предвиђен да се простира од западне кинеске провинције Синкјанг до немачког лучког града Дуизбурга, чворишта немачке железнице, тако расте и интерес немачких привредних кругова за овај мегаломански пројекат. Успешним завршетком овог пројекта, олакшаће се извоз немачких производа на огромно тржиште Кине и Средње Азије, што посебно може добити на тежини имајући у виду да због слабог раста државе ЕУ стагнирају у погледу немачког увоза. СР Немачка и НР Кина несумњиво би овим пројектом продубиле билатералне односе.

Политички односи између СР Немачке и НР Кине

Процес немачког приближавања НР Кини био је у великој мери надахнут тзв. Источном политиком (*Ostpolitik*), чије су главне архитекте крајем шездесетих и почетком седамдесетих година двадесетог века биле социјалдемократе, предвођене првим послератним социјалдемократским канцеларом Вилијем Брантом (Willy Brandt). У циљу остварења процеса немачке реунификације, немачке политичке елите биле су свесне неопходности успостављања кооперативних односа са државама комунистичког блока, у првом реду са његовим стожером, Совјетским Савезом. Процес нормализације односа СР Немачке

са државама источног блока, укључујући и ДР Немачку (Источну Немачку), познат под називом *Ostpolitik*, представљао је „други корак према развијању суверене немачке спољне политике након Другог светског рата, следећи политику западних интеграција првог канцелара СР Немачке, Конрада Аденауера (Konrad Hermann Joseph Adenauer). Концепт „приближавањем до промена“ (Wandel durch Annäherung) представљао је важан чинилац у проширивању опсега немачке спољне политике“ (Meister, 2014: 1). Као и у случају СССР-а и других држава некадашњег комунистичког блока, СР Немачка настојала је да политиком постепеног приближавања продубљује односе са НР Кином.

Након поновног уједињења немачког народа, а нарочито током ере социјалдемократског канцелара Герхарда Шредера (Gerhard Fritz Kurt Schröder), који је дужност канцелара обављао у периоду од 1998. до 2005. године., СР Немачка настојала је да свој приступ према најмногољуднијој држави света конципира на платформи у чијој бити била је премиса да је најбољи пут за билатералну сарадњу између двеју држава, као и модернизацију кинеског друштва, политика „Промене кроз трговину“ („Wandel durch Handel“). Политика кооперације уместо политике конфронтације са Кином, спровођена од стране немачког политичког естаблишмента, предвођеног социјалдемократама, није имала алтернативу (Kundnani, 2012: 3). Између концепта “Промене кроз трговину” и концепта “Промене кроз преплитање” (“Wandel durch Verflechtung”), који је немачка влада инаугурисала као принцип спољне политике према Руској Федерацији у самом зачетку постхладноратовског периода, могла би да се направи озбиљна аналогија. Како кроз трговину, у односу према НР Кини, тако кроз настојање да са РФ оствари чврсту сарадњу, кроз јачање сарадње на свим пољима, настојећи да је у политичком и сваком другом смислу „усидри“ на европском континенту, немачка влада унапређивала је билатералне односе са ова два светска колоса, чланице Савета безбедности Уједињених нација.

Доласком лидерке Хришћанско-демократске Уније Ангеле Меркел (Angela Dorothea Merkel) на чело немачке владе 2005. године, немачка спољна политика попримала је све више контуре засноване на вредносној оријентацији, за разлику од ере њеног претходника Шредера, у чијем фокусу је било вођење спољне политике засновано на бизнис-логици. Самим тим, питање људских права у НР Кини „изронило“ је на врх листе приоритета у немачко-кинеским односима. Већ на самом почетку свог мандата канцеларка Меркел упутила је озбиљне критике кинеским руководиоцима у погледу озбиљног нарушавања људских права. Сусрет Меркелове из 2007. године у Берлину са тибетанским духовним вођом Далај Ламом (14. Далај Лама Тензин Гјатсо), као и њено одбијање да присуствује свечаном отварању Летњих Олимпијских игара у Пекингу 2008. године, представљали су јасне поруке кинеској влади од стране немачке канцеларке. Иако је 1999. године, дакле на самом почетку Шредерове владе инициран немачко-кинески дијалог о владавини права, Шредер се суочио са бројним критикама унутар немачког друштва, чија оштрица је била усмерена ка тврдњи да је питање људских права жртвовано у циљу економског продора на огромно кинеско тржиште. Током Шредереве канцеларске ере, немачко-кинеска спољнотрговинска размена се утростручила (Schnellbach, Man, 2015: 4-8).

Финансијска криза са којом су се чланице евро-зоне суочиле током 2009. године утицала је да критике у погледу кршења људских права у НР Кини из редова немачке политичке врхушке постану постепено „пригушене“. Како су Немачкој, као извозној оријентисаној економији, са извозом од безмало половине БДП-а, била потребна нова тржишта у светлу финансијске кризе са којом су њени европски партнери били опхрвани, а што је самим тим довело до стагнирања немачког извоза у ове државе, могућност динамизирања немачког извоза у „највећу светску радионицу“ довела је до побољшања билатералних односа између двеју држава. Крај Меркелиног првог (2005-2009. године) и почетак другог мандата (2009.-2013. године), који је коинцидирало са почетком избијања финансијске кризе, представљао је весника нове етапе у немачко-кинеским односима.

Европска финансијска криза довела је до веће пенетрације Кине у „самом срце“ европске породице народа. Док су се државе ЕУ суочавале са озбиљним потешкоћама, кинеска привреда наставила је са остваривањем високих стопа привредног раста, при чему је поменуте 2009. године забележила економски раст од 8,7 %. Како истиче Сања Арежина, „Кина, свесна тога да мултиполарни свет може постојати само уз уједињену Европску унију и јак евро који спречава јачање долара, је током кризе 2009. године притекла у помоћ са девизним резервама које поседује. Тиме је, у исто време, штитила своје извозно тржиште, извор нових технологија и опреме и један од највећих извора страних улагања“ (Arežina, 2015: 27). НР Кина је оваком врстом економске политике желела да од водећих чланица ЕУ, укључујући и Немачку извуче и остале концесије, укључујући и могућност да буде укинут ембарго на извоз европског наоружања у Кину, као и да стимулише још значајнија улагања својих компанија на тржиште ЕУ.

Како су у наведеним околностима вредносни оријентири засновани на поштовању људских права постепено узмицали пред могућностима јачања немачко-кинеске сарадње, ниво билатералних односа између двеју држава уздигнут је са нивоа Стратешког партнерства на ниво Свеобухватног стратешког партнерства. Током посете кинеског председника Ши Ђинпинга Берлину на позив тадашњег немачког председника Јоахима Гаука (Joachim Gauck), а која је трајала у периоду од 28. до 30. марта 2014. године, потписана је Заједничка Декларација између двеју држава. Како стоји у тесту декларације, „обе државе сложиле су се да је даље интензивирање немачко-кинеске сарадње од фундаменталног интереса за обе државе и интереса Европе и Азије у циљу неговања мира, стабилности, промоције просперитета, као и одрживог развоја у свету“ (The Federal Government, 2014).

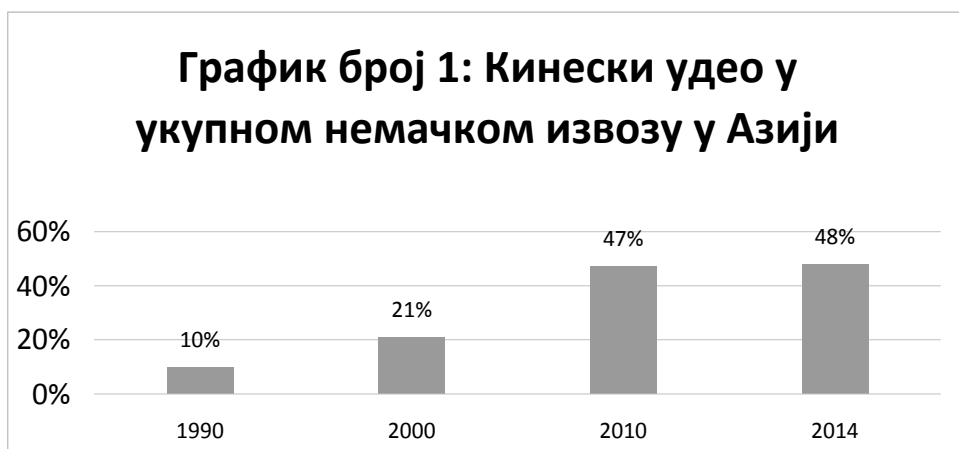
Карактерично за обе државе на међународној позорници је да своје националне интересе покушавају да остваре кроз пројекцију економске моћи, уз политику уздржаности у домену примене војне силе. Како су основне смернице спољне политике Кине структуриране на начелима Пет принципа мировне коегзистенције, инаугурисаних на Азијско-афричкој конференцији у Бандунгу (Индонезија) 1955. године од стране тадашњег кинеског премијера и шефа дипломатије Џоу Енлаја (Zhou Enlai), уздржаност СР Немачке приликом одређених војних интервенција Северноатлантске алијансе чини могућност уна-

пређења континуирано добрих билатералних односа између двеју држава реалним.³ Приликом војне интервенције у Либији, Немачка је у Савету безбедности Уједињених нација 2011. године гласала против употребе војне силе у Либији, у сагласју са Кином и Русијом, а у супротности са својим кључним партнерима унутар евроатлантског корпуса – Сједињеним Америчким Државама, Великом Британијом и Француском. Гласајући на тај начин Немачка је испољила велику спољнополитичку самосталност, показујући да је кадра да доноси одлуке које нису увек по мери њених главних партнера. Управо се та одлука Немачке посматра као крунски доказ њене нарастајуће улоге на глобалном нивоу.

Немачко-кинеска економска сарадња

Спољнотрговинска сарадња

Успон Кине у ранг глобалне економске силе, као веома важне извозне дестинације, имао је за последицу интензивирање трговинских односа двеју држава. Активнијем укључивању Кине у глобалне економске токове, а самим тим и јачању економске сарадње са ЕУ и Немачком, допринео је њен приступ Светској трговинској организацији, поплочан 15-ишњим исцрпљујућим преговорима. Трговинска размена Немачке и Кине се, од 1990. године, увећала за 24 пута, чинећи 2014. године 48 % немачке трговине са Азијом (German Chamber of Commerce in China, 2015). Како се кинеска економија налази у процесу ребалансирања, при чему ће већи нагласак бити на подстицању домаће потрошње, науштрб инвестиционих активности, извоз капиталних добара, које чине највећи део немачког извоза у Кину, може доживети одређено смањење, имајући у виду да ће Кина имати мање потреба за увозом тих добара.

Извор: *German Business in China*

http://china.ahk.de/fileadmin/ahk_china/Marktinfo/Studies/2015_BCS_China_Report_EN.pdf

³ Пет Принципа Мировне коегзистенције обухватају следећа начела: 1. Узајамно поштовање територијалног интегритета и суверенитета; 2. Узајамно ненападање; 3. Узајамно немешање у унутрашње односе; 4. Једнакост и узајамна корист; и 5. Мирољубива коегзистенција.

Као чланица ЕУ, немачка влада не може да преговара самостално о Споразумима о слободној трговини са партнерима изван ЕУ. ЕУ је одговорна за трговинску политику својих држава чланица, у чије име преговоре обавља Европска комисија. На основу напред наведеног, немачко-кинески трговински односи одвијају се под окриљем Трговинског споразума из 1978. године који је тадашња Европска економска заједница потписала са Кином, као првом „земљом са државном трговином“ (Babić, 2010: 430). Даљи развој трговинских односа ЕУ и Кине може бити отежан чињеницом да су посланици Европског парламента, у мају 2016. године, убедљивом већином гласали против доделе статуса тржишне економије Кине. У ЕУ постоји велика забринутост да би, уколико Кина од стране СТО-а добије статус тржишне економије, хиљаде радних било изгубљено, нарочито у индустрији челика. О поменутом страху довољно говоре речи европског комесара за здравство и безбедност хране, Литванца Витениса Андриукайтиса (Vytenis Andriukaitis), упућене посланицима Европског парламента: „Наша досадашња анализа и повратне информације многих актера говоре да би таква одлука имала изузетно високу цену у смислу потенцијалног губитка радних места у Европској унији“ (Nova srpska politička misao, 2016). Добијањем статуса тржишне економије, европске рестрикције усмерене ка увозу кинеске робе не би биле више могуће. Имајући у виду значајну потпору коју кинеске компаније добијају од стране државе, при чему се омогућава њихов извоз по повољнијим ценама на европско тржиште, разуман је став чланица ЕУ да би укидањем увозних рестрикција јефтина кинеска роба могла да „преплави“ европско тржиште.

НР Кина представља за Немачку првог трговинског партнера, чинећи 8 % укупне немачке спољнотрговинске размене. За Немачку, Кина представља најважније тржиште ван оквира ЕУ, док Немачка за Кину представља најважније тржиште унутар ЕУ, које представља њеног најважнијег партнера. После ЕУ и САД, Кина представља најважније немачко извозно тржиште. Према подацима Министарства привреде и енергетике, немачки извоз се у Кину, у периоду од 2000. до 2014. године увећао за чак осам пута. Рекордан извоз на кинеско тржиште немачка привреда остварила је током 2017. године, у износу од 86. 2 милијарде евра, у години у којој је остварен и рекорд у обиму укупне спољнотрговинске размене између двеју држава, и то у износу од 186 милијарди евра. Немачка у Кину највише извози аутомобиле, машине, електро-техничке и фармацеутске производе, односно производе са високим степеном додатне вредности. Производи аутомобилске и машинске индустрије чине половину немачког извоза у Кину. Трансформација кинеске економије са акцентом на извоз на економију засновану на иновацијама и подстицању домаће потрошње представља добру прилику за немачку привреду. Ако се као податак изложи да је само током 2015. године на кинеском тржишту продато 4.4 милиона немачких возила, јасно је да се даљим подстицањем потрошње, пре свега, растуће кинеске средње класе, указује одлична шанса за немачку аутомобилску и друге индустрије (Auswärtiges Amt, 2018). Према прогнозама америчке консултантске компаније ИХС (IHS Inc.) очекује се да се до 2024. године потрошња на кинеском тржишту учетворостручи, а да кинеска економија прести-

гне америчку мерено по величини БДП-а (SEE biz, 2014). У погледу увоза из Кине, Немачка највише увози текстил, као и производе информационо-комунационе технологије, попут мобилних телефона и персоналних рачунара (German Chamber of Commerce in China).

Табела број 1: *Немачко-кинеска спољнотрговиска размена у периоду од 2013. до 2017. године (износи су у милијардама евра)*

Година	Извоз	Увоз	Укупно
2013	69	71	140
2014	74.5	79.3	153.8
2015	71.2	91.5	162.7
2016	76.1	93.7	169.8
2017	86.1	100.6	186.7

Извор: *Statistisches Bundesamt*

Економије обеју држава симетричне су у погледу зависности од извоза, Немачка нарочито. Имајући у виду да немачки извоз представља 46 % БДП-а, а кинески близу петине националне економије, евидентно је колико економски успех и очување социјалног поретка ових држава зависи од одржавања високе стопе извоза. Како истиче амерички геополитички аналитичар Џорџ Фридман (Friedman György), „за Немачку, која се сећа масивних социјалних турбуленција током двадесетих година прошлог века, одржавање потпуне запослености допире до срца социјалног поретка земље. За Кину, чија је Комунистичка партија обликована протестима незапослених у Шангају 1927, одржавање потпуне запослености је одбрана владе. Обе земље с подозрењем гледају на незапосленост не само због економије већ и социјалне стабилности и преживљавања владе. Стога, извоз није само број већ темељ обе земље” (Nova srpska politička misao, 2014).

Инвестициона сарадња

На основу података Немачке у трговинске коморе у Кини, 5. 200 немачких компанија послује на кинеском тржишту, запошљавајући 1.1 милион радника. Немачке инвестиције у Кини су до 2014. године достигле износ од 48 милијарди евра, при чему су немачки инвеститори у континуитету у Топ 10 страних инвеститора у Кини. Снажан континуирани привредни раст Кине и њено интегрисање у глобалну економску мрежу, немачке компаније искористиле су на одличан начин, „усидривши“ се на кинеском тржишту. Како су немачке инвестиције оријентисане на стварање производа са додатом вредношћу уз коришћење најсавременијих технологија, у значајној мери доприносе развоју кинеске економије нагласком на развој вештина кинеских радника, при чему се потискује значај ниско плаћених послова и послова који изискују нижи ниво вештина. Такође, немачке компаније не користе кинеско тржиште као полигон за јефтину производну базу намењену светском тржишту (German Chamber of Commerce in China). Највећи део инвестиција у последњих неколико година

припада капитално интензивном сектору, пре свега сектору аутомобилске индустрије. Индикативан је пример највећег немачког произвођача аутомобила Фолксваген (Volkswagen), који је у последњих неколико година остварио значајне подухвате на кинеском тржишту, посебно у виду заједничког улагања са својим кинеским партнерима, попут компанија “SAIC Motor” и “Прва аутомобилска група” (FAW). Као круна ове сарадње, извршни директор Фолксвагеновог огранка за Кину изабран је као једини немачки представник и једини руководилац из ауто-бранше у Централно саветодавно тело кинеског премијера (Erber, 2014: 1).

Извор: *German Business in China*

http://china.ahk.de/fileadmin/ahk_china/Marktinfo/Studies/2015_BCS_China_Report_EN.pdf

Највећи део Немачких инвестиција у Кини концентрисан је у њена три главна економска центра. Близу 90 % немачких инвестиција лоцирано је у економским центрима округа Шангај, Пекинг и Гуангџо. Мањи обим инвестиција реализован је у североисточним провинцијама Љаонинг и Јилин, као и у покрајинама Сичуан и Чунгкинг на западу државе. На основу анализе Немачке трговинске коморе у Кини, немачке компаније преферирају да инвестирају у развијеним приобалним подручјима, при чему су инвестиције у мање развијеним унутрашњим областима у повоју (German Chamber of Commerce in China).

Ипак, да није све тако идилично у погледу активности немачких компанија на кинеском тржишту, говоре жалбе које на рачун повећаног учешћа кинеске владе у економији износе представници немачког бизниса у овој азијској држави. Током 2017. године, кинеске власти усвојиле су Закон о сајбер безбедности чије одредбе прописују строжију контролу Интернета од стране државе, што би могло да има реперкусије и на немачке компаније, обзиром да користе VPN линкове (Виртуелна приватна мрежа) за поверљиву комуникацију са седиштима својих компанија у матичној држави. Такође, жалбе се односе и на

покушај kinesких власти да своје функционере поставе у управљачке структуре фирми које су основане кроз заједничка немачко-кinesка улагања (The Star Online, 2018).

Карактеристично за kinesко, као и за тржишта других растућих економија, представља чињеница о изражености јаким протекционистичких тенденција у економији, при чему држава својом онипотентношћу гуши предузетнички потенцијал друштва. У складу са наведеним условима, поред одржавања добрих политичких односа, који помажу продору немачког капитала у економије „државног капитализма“, Немачка подупире пословне подухвате својих компанија у земљама у развоју и у растућим економијама, попут азијских, и путем извозних и инвестиционих гаранција, у циљу заштите од потенцијалних политичких ризика, као и активностима које су усмерене на развојну помоћ. На основу података Савезног Министарства за економију и енергију, Савезна влада је у 2015. години обезбедила извозне кредитне гаранције у износу од 25.8 милијарди €, а инвестиционе гаранције у износу од 2.6 милијарди € (Annual Economic Report, 2016: 53).

Прве инвестиције kinesких компанија у Немачку везују се за средину последње деценије XX века. Пре 2011. године поменуте инвестиције биле су на ниском нивоу, при чему је њихова вредност износила мање од 3 % укупних страних инвестиција у Немачкој. Према проценама америчке консултантске агенције „Родијум група“ (Rhodium Group), 2011. година представљала је прекретницу у погледу раста прилива kinesког капитала на немачко тржиште. Имајући у виду да су 2010. године kinesке инвестиције износиле 186 милиона евра, а да су само годину дана касније уседмостручене на ниво од 1.4 милијарди евра, евидентно је да се радило о гигантском расту за кратак временски период. Најзаступљеније су биле greenfield (нове) инвестиције, тако да је Кина током 2014. и 2015. године била рангирана као први страни инвеститор у погледу броја нових инвестиција. На основу података Немачких покрајинских економских развојних агенција, у току ове две године kinesки инвеститори учествовали су у покретању 190 од укупно 260 greenfield инвестиција у Немачкој (Bian, Emons, 2017: 159). Најзаступљеније су биле инвестиције у следећа три сектора: машинска, аутомобилска и индустрија комуникационих и информационих технологија. Како је Немачка лидер на глобалном нивоу у овим секторима, које одликује примена најсавременијих технологија, при чему Кина жели да оствари напредак на том пољу, самим тим избор ових индустријских бранши за kinesка улагања у Немачку сасвим је разумљив.

Расту kinesких инвестиција у Немачку „кумовале“ су две околности: интернационализација kinesких компанија, оличена у трансформацији kinesке економије као примаоца страних инвестиција ка економији која све више инвестира по свету, као и атрактивност Немачке као инвестиционе дестинације. Интернационализација kinesких компанија, оличена у „going out“ (Zou Chuqi), („изласку на страна тржишта“) политици којом Кина пласира вишак капитала са циљем да се продуби приступ страним тржиштима, природним ресурсима и напредним технологијама“, представљала је саставни део политике економских реформи и отварања према свету од почетка 21. века, када је

Кина приступила СТО-у. „Њену суштину представља охрабривање предузећа која су у државном власништву да уђу на СТО тржиште, али и конкретну помоћ кинеске државе за пословне подухвате у иностранству“ (Arežina, 2015: 40-45). Ова врста економске политике институционализована је у оквиру 10. Петогодишњег плана развоја (2001-2005), као и у потоња три развојна државна плана: 11. Петогодишњи план развоја (2006-2010), 12. (2011-2015), као и 13. (2016-2020).

Немачка, као атрактивна инвестициона дестинација, чији су синоними добар пословни амбијент и правна сигурност улагања, уз изузетан географски положај, препозната је и од стране кинеског капитала. На основу Извештаја Института за светску економију и политику Кинеске Академије друштвених наука, Немачка је рангирана као држава са најмањим ризиком за кинеска страна улагања у три узастопне године (2013-2015) (Bian, Emons, 167). Са разноврсном транспортном мрежом, као и густом мрежом националних и међународних аеродрома, Немачка омогућава једноставан приступ домаћим и страним тржиштима. Представљајући право глобално логистичко чвориште, кроз Немачку пролази више робе него кроз било коју другу европску државу. Налазећи се на тржишној раскрсници Европе, са неупитно одличном географском локацијом, Немачка, самим тим, додатно добија на својој атрактивности као важна инвестициона дестинација. Више од половине становништва ЕУ настањено је у подручју удаљеном 500 километара од немачких граница, а скоро свака тачка Европе је достижна од Немачке за три сата лета авионом или 24 сата вожње аутомобилом (Trade&Invest, 2016). Више од 55. 000 страних компанија послује у Немачкој, запошљавајући више од 3 милиона радника. Податак да су страни инвеститори улагали у 39 различитих сектора, довољно говори о заинтересованости страних улагача за улагања у Немачку.

Имајући у виду заинтересованост Кинеза за улагања у немачке компаније, које на таласу технолошке иницијативе познате као 4. индустријска генерација (Industrie 4.0), настоје да сачувају своју лидерску улогу у свету погледу информационих технологија које неустављивом брзином утичу на промене у производном сектору, кинески званичници покушавају да немачко тржиште искористе у светлу дигитализације своје привреде. Раст кинеских улагања на немачком тржишту изазвао је у последњем периоду низ негативних реакција од стране немачког политичког естаблишмента. Наиме, појавила се бојазан да би улагања у немачке компаније кинеска страна могла да искористи за пренос високих технологија у Кину, чиме би се нарушила безбедносна технологија, којом компаније успостављају светске стандарде. У немачким круговима истиче се пример шведске компаније „Волво“, купљене од стране приватног кинеског ауто-гиганта. Компанија, која се суочавала са тешкоћама у пословању наставила је са прављењем губитака и падом продаје и након преузимања од стране кинеског власника, а при чему је технологија трансферисана у Кину (Bian, Emons, 12).

Куповина удела у немачком произвођачу аутомобила и камиона „Дајмлер“ од стране кинеског инвеститора Ли Шуфуа (Lǐ Shūfú), власника кинеске аутомото компаније „Дили“, са седиштем у Ханџоу, изазвала је и реакцију

немачке канцеларке Меркел. Након финансијске трансакције у износу од 9 милијарди \$, која је представљала највећу кинеску инвестицију у Немачкој, Меркелова је указала на огроман изазов који кинеске инвестиције представљају немачкој индустрији. Инвестиција реализована почетком 2018. године је само највећа на листи значајних кинеских инвестиција у Немачкој у последњем периоду, не и једина. Поред стицања удела у „Дајмлеру“, кинески инвеститори узбуркали су „духове“ у Немачкој и куповином произвођача робота „Кука“, шампиона роботике у Европи. На листи кинеских преузимања углавном су компаније које припадају специфичној бранши немачких Малих и средњих предузећа (Mittelstand).⁴

Табела број 2: Десет највећих кинеских инвестиција у Немачкој
(износи су у милијардама \$)

	Купац	Аквизиција	
1	Geely	Daimler	9.05
2	Midea	Kuka	4.1
3	HNA Group	Deutsche Bank	3.5
4	Beijing Enterprises	EEW Energy	1.6
5	ChemChina	Krauss Maffei Group	1.06
6	Creat Group	Biotest	0.9
7	China Three Gorges	Blackstone's Meerwind	0.7
8	Sany Heavy Industry	Putzmeister	0.6
9	Zhengzhou Coal Mining Machinery	Bosch's starter motors and generators unit	0.6
10	Weichai Power	Kion Group	0.5

Извор: *Bloomberg data*

Према речима заменика немачког министра економије Матијаса Махнига (Matthias Machnig), „кинеске инвестиције расту у много стратешких сектора. Проблем је уколико постоји само интерес за трансфер технологија из Немачке у Кину, и наравно уколико је реч о безбедносним питањима“ (Bloomberg, 2018). Немачка заједно са Француском и Италијом предводи напоре унутар Европске уније усмерене ка строжијој контроли страних инвестиција, нарочито оних са кинеским предзнаком. Страховањима лидерима држава „старог језгра“ придружио се и председник Европске комисије Жан-Клод Јункер (Jean-Claude Juncker), који је крајем 2017. године најавио стварање новог европског оквира за контролу страних инвестиција, у циљу заштите европских стратешких интереса. Посланици Одбора Европског парламента за међународну трговину усвојили су у мају 2018. године текст којим се подржава план Европске комисије за усвајање најављеног европског оквира за контролу страних улагања.

⁴ На основу критеријума Института за истраживање средње класе, основаног у Бону 1957. године на иницијативу Лудвига Ерхарда, са примарним задатком да проучава развој и проблеме малих и средњих предузећа, под термином Mittelstand подразумевају се она МСП предузећа која запошљавају до 500 радника, за разлику од критеријума Европске комисије, која под њима подразумева она која запошљавају до 250 радника.

Иницијатива Један појас, један пут

Кинески председник Ши Ђинпинг представио је септембра 2013. године идеју о економском препороду Пута свиле, којим се још од другог века Нове ере одвијала сарадња између древне Кине са Европом, Блиским Истоком и централном Азијом. Путеви ћилибара, соли и свиле представљали су сталне руте које су територијално надилазиле границе држава и изузимајући амерички и аустралијски континент, чиниле свет повезаним. Економски појас Пута свиле и поморски Пут свиле за 21. век (The Silk Road Economic Belt and 21st Century Maritime Silk Road Belt) како гласи пуноправан назив ове иницијативе, у међународним круговима познатији је под називом Један Појас, Један Пут (One Road, One Belt, OBOR). Копнени економски појас пута свиле односи се на развој копнене трасе инфраструктуре од Кине преко централне Азије и шире. Копнени крак промовисан је 7. септембра 2013. године у Казахстану. Поморски појас пута свиле, који је обнародован 31. октобра исте године у Индонезији, обухвата поморске руте кроз Индијски океан и Персијски залив. Према речима кинеских званичника, иницијатива обухвата сарадњу Кине са скоро 60 држава, које чине преко 60 % светског становништва и близу 30 % светског БДП-а.

Иницијатива има финансијску потпору од стране Кинеског државног фонда у износу од 50 милијарди \$, за које је предвиђено да се усмере у разноврсне инфраструктурне пројекте. Такође, још један извор финансирања представља Азијска инфраструктурна банка са седиштем у Пекингу (АИИБ). АИИБ, основана 2013. године, уз Развојну банку Брикс-а са седиштем у Шангају, представља противтежу западним финансијским институцијама, у циљу стварања нове архитектуре светског финансијског система. Водећи савезници Сједињених Држава у Европи изразили су жељу да се придруже АИИБ-у, која ће деловати под кинеским окриљем. САД са неповерењем гледају на иницијативу својих савезника, као одраз бојазни да овај кинески успех додатно може утицати на већ започет процес ерозије њене моћи у домену глобалних финансија (Ruska reč, 2015).

Како је навео кинески амбасадор у Београду Ли Манчанг, „Иницијативе за Појас и Пут имају циљ да промовишу повезаност азијског, европског и афричког континента и помогну да се ускладе и координишу стратегије развоја земаља на маршрути Појаса и Пута, да се искористи трговински потенцијал региона, промовише улагање и потрошња, креира потражња и могућности за запослење, поспеши сарадња међу народима и културна размена, као и заједничко учење међу људима релевантних земаља, да им помогне да се разумеју, верују и поштују једни друге и да живе у хармонији, миру и благостању” (Politika, 2015).

Иницијатива Појас и Пут је по речима кинеских званичника отворена ка свим државама, међународним и регионалним чиниоцима, као и приватним и јавним компанијама. Истицањем чињенице да је овај пројекат отворен за приватне компаније у светлу конструкције и финансирања инфраструктурних про-

јеката, кинеска страна жели да оповргне чињенице да његовом реализацијом жели да другим државама наметне свој модел државног развоја. Како се процењује да ће укупне инвестиције у инфраструктурне пројекте износити скоро 3 билиона долара, и то у изградњу путева, железница, лука, аеродрома, енергетских коридора до телекомуникационих мрежа, пружа се одлична прилика за ангажовање и страних компанија, поред кинеских. Иницијатива која је обнародована 2013. године представља саставни део далекосежних унутрашњих и спољнополитичких реформи унутар Кинеске комунистичке партије, у циљу афирмисања тржишних потенцијала и модернизације управљања јавним капиталом (Plevnik, 2016: 13-14).

Копнени економски појас пута свиле који се простире од Азије ка Европи састоји се од три главне руте: Северне, Централне и Јужне, као и од неких мањих секундарних рута. Северна рута, која почиње у Пекингу, дели се пре кинеског града Коргаса близу границе са Казахстаном у два дела: један део који је усмерен ка Астани, други ка Омску, при чему се оба огранка поново спајају близу Перма и настављају даље ка Москви. Од Москве предвиђено је да једна траса даље иде ка Хелсинкију, док би друга траса ишла ка немачком Дуизбургу, чворишту немачке железнице, завршавајући се у холандској луци Ротердам, што посебан акценат ставља на став Немачке према овом пројекту. Централна рута предвиђена је да се простире од Пекинга, преко кинеских провинција, настављајући даље јужно ка Самарканду у Узбекистану, Техерану, Истанбулу и евентуално Паризу. Јужна рута у пројекцијама кинеских планера почиње у Фуџоу, са једним краком који иде ка Ханџоу и другим који иде ка Душанбеу, потом спуштајући се ка Карачију и пролазећи кроз Иран, Ирак и Сирију, пре него што се заврши у Југоисточној Европи (Ibid. 31-32).

Замишљени поморска рута пута свиле састоји се из два крака. Први крак поморске трасе спаја кинеске луке са Европом и источноафричком обалом. Рута почиње у Шангају, пролази кроз Јужно кинеско море, наставља ка Куала Лумпуру, кроз Малајски мореуз до Коломба, раздваја се у тој тачки ка Калкути, Карачију, и ка Најробију, и пролази кроз Суецки канал до Атине. Од Пиреја, поморска рута раздваја се у два правца: једна иде дуж обале Албаније, Црне Горе и Хрватске пре него што се заврши у Венецији, која ће бити повезана са Ротердамом копнено. Други правац би се протезао од Атине ка Сицилији, преко Сардиније, са завршетком у Марсељу. Други крак Поморског Пута свиле за 21. век повезује кинеску обалу преко Јужно кинеског мора са Јужним Пацификом (Ibid. 33).

Међу чланицама ЕУ постоје различита мишљења у погледу Иницијативе Појас и Пут. Посебно би требало да се нагласи разлика у ставовима према овом пројекту између западноевропских и држава Централно-Источне Европе, (ЦИЕ), са којима кинеска страна остварује сарадњу у оквиру платформе „Сарадња 16 + 1“ (16 + 1 Cooperation). Од 16 држава ЦИЕ које сарађују са Кином у оквиру поменуте платформе, 11 представљају чланице ЕУ (Бугарска, Хрватска, Чешка Република, Естонија, Мађарска, Летонија, Литванија, Пољска, Румунија, Словачка и Словенија). Државе ЦИЕ посматрају сарадњу са НР Кином у оквиру Иницијативе Појас и Пут као прилику за даље економско јачање и инфраструктурно повезивање (PAGEO, 2017).

Уз разумљиву жељу држава ЦИЕ да кроз сарадњу са кинеским партнерима унапреде своју инфраструктурну мрежу, „Пекинг кроз инвестиције у инфраструктуру Централне и Источне Европе жели да убрза стварање мреже лука, логистичких центара, путева и железница како би се дистрибуирали кинески производи и унапредила трговина на релацији Исток-Запад“ (Aregžina, 56). Како наводи професорка Факултета политичких наука у Београду, др Драгана Митровић, „Кина, осим пласмана малог дела својих, на свету највећих девизних резерви, упошљава и вишак радне снаге, а и шаље моћну поруку највећим пословним партнерима о високим технолошким, оперативним и уопште пословним капацитетима“ (Večernje novosti, 2013). Бенефити Кине реализацијом зацртаних пројеката односили би се на јачање њене енергетске безбедности, упошљавање домаћих грађевинских компанија, као и на обезбеђивање ваљане прехране пољопривредним и производима животињског порекла становништва најмногљудније државе на свету.

Термин пут свиле могао би за Немце поред геоекоомског значаја да има и емоционални предзнак, обзиром да се његовим творцем сматра немачки географ Фердинанд фон Рихтхофен (Ferdinand von Richthofen), који је овај термин употребио 1877. године (Seidenstraße). Немачка је перцепирана од стране НР Кине као држава од велике важности у реализацији пројекта Појас и Пут. Кинески председник Ђинпинг посетио је немачко железничко чвориште Дуизбург у марту 2014. године, непосредно након обнародовања пројекта, како би присуствовао свечаности поводом доласка првог „Јухин“ воза из Чонгкинга. Овај догађај је у кинеским медијама представљен уз велику помпу, као вододелница пројекта Појас и Пут. Кинеска страна настојала је да у сарадњи са немачким институтима и фондацијама организује бројне „округле столове“, како би се немачкој јавности овај пројекат што више приближио (Gaspers, Lang, 2016: 26-27).

Немачки званичници изразили су у самом старту подршку најави покретања Иницијативе Појас и Пут, настојећи да обезбеде да кинеске инвестиције у њену државу, ЕУ и државе у процесу европских интеграција буду на транспарентној основи. Канцеларка Меркел изразила је приликом посете Пекингу октобра 2015. године подршку дугорочној визији пројекта, изјавивши да „ЕУ жели да буде део овог подухвата“ (Ibid.). И поред почетне подршке пројекту, у оквиру немачке владе образовале су се посебне јединице за праћење реализације пројекта и његове економско-политичке импликације. Као додатак овом мониторингу, Немачко министарство спољних послова обухватило је и анализу пројекта са реперкусијама на регион Евроазије.

Позитивна перцепција Немачке према овој иницијативи била је обликована жељом да се реализацијом предвиђених инфраструктурних пројеката омогући даље јачање спољнотрговинске размене, пре свега, бољим пласманом немачке робе кинеском тржишту. У том светлу, преговори унутар немачко-кинеске сарадње на пољу инфраструктурне сарадње односили су се на сектор железничког саобраћаја, бродарства и логистике. Као индикативан пример „меденог месеца“ сарадње наводи се потписивање Декларације о сарадњи између Немачке државне железнице „Дојче Бан“ и Кинеских железница, као и

између немачке логистичке компаније „ДХЛ“ и кинеског града Ченгдуа. Такође, под окриљем сарадње у оквиру поменутог пројекта немачка страна сагледавала је могућности и бољег позиционирања немачких фирми на кинеском тржишту (PAGEO, 2017).

Иницијатива Појас и Пут уз садејство са амбициозном кинеском стратегијом „Made in China 2025“, представљеном од стране кинеског премијера Ли Кеђијанга (Li Keqiang) и његовог кабинета у мају 2015. године, а која има за циљ свеобухватни напредак кинеске индустрије засноване по узору на немачку 4. индустријску генерацију (Industrie 4.0), изазвала је страх у Немачкој да би Кина могла постати уместо економског партнера озбиљан такмац. Студија угледног немачког института Merics, специјализованог за Кину, указала је да иако Кина не може да у догледном периоду претекне Немачку у домену високих стандарда, опасност лежи у чињеници да би Кина могла на глобалном тржишту постати озбиљан такмац немачким компанијама у пласману производа са додатом вредношћу, користећи погодности бољег пласмана роба захваљујући развоју инфраструктуре кроз Иницијативу Појас и Пут. Кинеске компаније, здушно потпомогнуте од стране државе, могле би да истисну немачке компаније са глобалног тржишта, у складу са програмом „Made in China 2025“ (Hanemann, Huotari 2016: 6).⁵

Сарадња држава Централне и Источне Европе са Кином у оквиру Иницијативе „16 + 1“, уз даље динамизирање сарадње у оквиру Иницијативе Појас и пут, подстакла је страхове у Немачкој у погледу даље пенетрације кинеског капитала на унутрашње немачких пословних интереса, нарочито у државама Вишеградске четворке (Мађарска, Пољска, Словачка и Чешка Република), које представљају тзв. „немачко централноевропско производно језгро“. Процењује се да су немачке инвестиције у све четири државе Вишеградске групе достигле износ већи од 70 милијарди евра. Примера ради, Словачка, иако популационо мања од Србије за два милиона становника, успела је да сагласно подацима немачке Савезне статистичке службе привуче четири пута више инвестиција из Немачке него Србија, а које се процењују на близу 2 милијарде евра. Укупна спољнотрговинска размена Немачке са ове четири државе током 2017. године износила је 277 милијарди €, што је представљало 12 % немачке спољнотрговинске размене са читавим светом. Јефтинија радна снага у државама Вишеградске четворке у односу на западноевропске државе, као и флексибилнији прописи „упалили“ су црвени аларм у Берлину, у светлу могућности снажног уплива кинеског капитала на ова тржишта, имајући у виду на основу напред наведених података који значај ове економије имају за Немачку. Државе Вишеградске групе и остале државе ЦИЕ већ имају континуитет у јачању спољнотрговинске размене са Кином и њених инвестиција.

За Немачку је будућност држава средње Европе, након збацивања комунистичких „окова“, неизоставно лежала у укључењу у евроинтеграцијске процесе. На тај начин, Немачка би била окружена стабилним државама, са којима

⁵ Видети више у: Thilo Hanemann, Mikko Huotari, *Record flows and growing imbalances*, Merics&Rhodium Group, 2016.

би нарочито могла да динамизира економску сарадњу. Показало се да су све државе средње Европе постале пуноправне чланице ЕУ, а да је јака економска повезаност користила како овим државама, тако и Немачкој. Немачке компаније значајно су инвестирале на овим тржиштима, а ове државе су тиме доста добиле на пољу модернизација својих привреда (Вајес, et. al. 2012: 16-17). За државе Вишеградске четворке, интеграција у регионалне ланце вредности и отворена трговина која је динамизирана након стицања пуноправног чланства у ЕУ помогла је да ове државе одржавају високе стопе учешћа производног сектора у БДП-у (Рере, 2017: 7). Самим тим, Немачка не сме допустити да Вишеградска група и остале државе ЦИЕ постану ослонац кинеске геоекономске експанзије, науштрб њених економских интереса.

Како би ублажила страховања Немачке у погледу даље сарадње између Кине и држава ЦИЕ, кинески министар спољних послова Ванг Ји (Wang Ji) предложио је канцеларки Меркел током њене посете у Пекингу маја 2018. године да и сама Немачка узме учешћа у оквиру сарадње „16 + 1“, кроз образовање новог формата сарадње у виду „Кина, Немачка + 16 држава ЦИЕ“. Овај предлог кинеског дипломате резултирао је учешћем Немачке и Француске у својству посматрача на Самиту „16 + 1“ у Софији одржаног почетком јула 2018. године. Како истиче српски дипломата и новинар Драган Бисенић, „та иницијатива је новина која може значајно да промени процес одлучивања у групи, али и преговарачку тежину сваке од источноевропских држава укључених у ову форму сарадње. Спремност Кине да своје економске предности учини комплементарним с Немачком и источноевропским развојним потребама чини се занимљивом и разумном, али је јасно да ће се поставити питање будућег модела финансирања пројеката који је сада јасан и недвосмислен, будући да се заснива на кинеском новцу“ (Dnevni list Danas, 2018).

На подручју Југоисточне Европе немачке компаније страхују да би њихов преференцијални статус могао бити угрожен даљим упливом кинеског капитала. Као пример, бројне анализе указују да су у овом делу Европе у сектору трговине, банкарства, телекомуникација и ревизије немачке компаније доминантне, заједно са аустријским и италијанским. Кроз немачке трговинске ланце пласира се огромна количина робе кинеског порекла на тржишта држава Југоисточне Европе. Кроз даље интензивирање економских односа између Кине и држава ЈИЕ ствара се могућност промене баланса снага на тржишту и отвара простор за жестоку конкуренцију између кинеских и компанија из Немачке и осталих богатих западноевропских држава (Plevnik, 65). У оштрој трци са кинеским компанијама, за немачке компаније биће знатно теже да сачувају своје „пол позиције“ на овим тржиштима у односу на сучељавање са домицилним компанијама.

Кинеска подршка развоју лучке и железничке инфраструктуре у државама Јужне и Југоисточне Европе у оквиру Појаса и Пута изазвала је, такође, знаке опреза у Немачкој. Као примери наводе се лука Пиреј у Грчкој, где је уложено милијарди долара кинеског капитала у развој лучке инфраструктуре, као и пруга Београд-Будимпешта, која представља тренутно највећи инфраструктурни пројекат у Србији. Предвиђено је да кинеска роба стиже бродовима

у Пиреј, након чега би се железницом повезала на модернизовану пругу Београд – Будимпешта, на којој се радови врше средствима из кинеског кредита, чиме би се роба у знатно краћем временском периоду транспортовала даље ка Западној Европи. „Први воз који је том новом трасом стигао у Европу прошао је у мају 2014. године управо преко Грчке, Македоније, Србије и Мађарске до Чешке. Преусмеравањем поморске трговине од Источне Азије ка Грчкој преко Суецког канала Кинези штеде седам до десет дана у поређењу са традиционалним путем свиле и директно угрожавају Русију преко које иде целокупан транспорт, али и неколико лука: Ротердам, Истанбул, Напуљ, Трст, Ријеку и Копар, док Пиреј постаје главно чвориште које повезује кинеске фабрике са потрошачима широм Европе, Блиског Истока и Северне Африке“ (Arežina, 55). За немачку страну проблем би могао да се јави у потенцијалном губљењу важности луке Хамбург, која представља најважније чвориште за трговину између Европе и Кине и чији се промет током 2016. године у износу од преко 30 % односио на трговину са Кином. Током 2016. године дошло је до смањења промета у луци Хамбург управо у корист луке Пиреј, при чему се очекује да ће у будућности расти пласман робе преко железничке инфраструктуре изграђене у оквиру Појаса и Пута, маргинализујући утицај немачких лука (PAGEO, 2017).

Закључна разматрања

У условима када се међународни поредак и трговина суочавају са растом протекционизма, чији су барјактар Сједињене Државе, на челу са њеним председником Доналдом Трампом (Donald John Trump), као и у доба релативно похабаних трансатлантских односа, чини се да значај немачко-кинеских односа добија на значају. Као две најјаче економије својих континената, високо зависне од својих извозних капацитета, за очекивати је да своје ресурсе упрегну у одбрану принципа слободне трговине, имајући у виду да обе државе „убирају“ плодове глобализације на ефикасан начин. Колапс принципа слободне трговине и даље разбукување протекционистичких метода у оквиру трговинских ратова, могли би да угрозе постојећи социјални поредак у овим државама, у великој мери заснован на остваривању импресивних извозних резултата.

Континуиран раст у спољнотрговинској размени између двеју држава резултирао је чињеницом да за Немачку Кина представља главног спољнотрговинског партнера у свету, док, с друге стране, Немачка представља главног кинеског спољнотрговинског партнера у Европи. За разлику од немачких инвестиција у Кину које су присутне још од деведесетих година, динамизирање кинеских инвестиција у локомотиву европске економије коинцидирало је са почетком избијања европске финансијске кризе, нарочито у периоду након 2011. године. Куповина високо-технолошких компанија од стране кинеских државних и приватних компанија, здушно потпомогнутим државним капиталом, утицала је да Немачка у садејству са својим кључним европским партнерима ступи у процес осмишљавања стратегије којом би се пооштрила контрола

аквизиција домаћих компанија од стране кинеских, у циљу заштите европских стратешких интереса. Међу немачким и европским политичарима присутна је бојазан да куповина високо-технолошких компанија на европском тлу од стране кинеских представља само параван за трансфер напредних технологија из ових компанија у Кину.

Иако је СР Немачка перцепирана од стране званичника НР Кине као једна од главних европских тачака Иницијативе „Један појас, један пут“, могло би се закључити да је немачко-кинеска сарадња у оквиру овог грандиозног инфраструктурног пројекта на нижем нивоу од кинеских очекивања. Сарадња у оквиру овог пројекта између двеју држава углавном је била усмерена на побољшању железничког саобраћаја и логистичких услуга, као у случају трасе Ду-избург - Чонгкинг и сарадње између немачке логистичке компаније „ДХЛ“ и кинеског града Ченгдуа. Даљи наставак немачко-кинеске сарадње у оквиру поменуте иницијативе биће обликован намером немачке стране да се ова сарадња одвија у оквиру европске димензије, преточена у тежњу Берлина да кинеске инвестиције буду реализоване у складу са европском регулативом и прописима.

Литература:

1. Annual Economic Report (2016): Federal Ministry for Economic Affairs and Energy, Berlin.
2. Arežina, Sanja (2015): “Kineska „ofanziva šarma“ na Centralnu i Istočnu Evropu“, *Kultura polisa*, год. XII, бр. 27, 39-64.
3. Babić, Blagoje (2010): “Odnosi Kine i Evropske Unije: Geoeкономска осовина u razvoju“, *Međunarodni problemi*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Vol. LXII, Beograd br. 3, 418-462.
4. Bajec, Juriј, et. al. (2012): *Srpsko- nemački odnosi: stvarno i moguće*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.
5. “Beziehungen zu Deutschland”, Auswärtiges Amt, https://www.auswaertiges-amt.de/de/aussenpolitik/laender/china-node/-/200472#content_0, 25.10.2018.
6. “Beziehungen zwischen der Volksrepublik China und Deutschland“, *Auswärtiges Amt*, Internet, http://www.auswaertiges-amt.de/DE/Aussenpolitik/Laender/Laenderinfos/China/Bilateral_node.html , 22.10.2018.
7. Bian, Shuwen, Emons, Oliver (2017): “Chinese investments in Germany: increasing in line with Chinese industrial policy“, in: Jan Drahoкoupil (ed.): *Chinese investment in Europe: corporate strategies and labour relations*, ETUI aisbl, Brussels, 157-177.
8. Bisenić, Dragan, “Nemački заокрет kineske saradnje“, *Dnevni list Danas*, 09.11.2018., број 7587.
9. Erber, Georg (2014): German-Chinese economic relations-opportunities and risks for Germany, DIW Economic Bulletin 2.
10. Economic Overview Germany: Marcet, Productivity, Innovation, Germany (2016): Trade&Invest, Issue 2015/2016.

11. “EU: Odluka da se Kini dodeli status tržišne ekonomije u okviru STO je neodrživa zbog potencijalnog gubitka radnih mesta u Evropi“, Nova srpska politička misao, časopis za političku teoriju i društvena istraživanja, <http://www.nspm.rs/hronika/eu-odluka-da-se-kini-dodeli-statusa-trzisne-ekonomije-u-okviru-sto-je-neodrziva-zbog-potencijalnog-gubitka-radnih-mesta-u-evropi.html?alphabet=l>, 21.10.2018.
12. Facts about German trade foreign (2018), Federal Ministry for Economic Affairs and Energy (BMWi), https://www.bmwi.de/Redaktion/EN/Publikationen/facts-about-german-foreign-trade-2017.pdf?__blob=publicationFile&v=6, 17.10.2018.
13. “For Merkel, Some China Investments Are More Welcome Than Others“, Bloomberg, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-02-27/merkel-fixes-sights-on-china-as-chinese-investors-target-germany>, 29.10.2018.
14. Fridman, Džordž, “Nemačka i Kina“, Nova srpska politička misao, časopis za političku teoriju i društvena istraživanja, <http://www.nspm.rs/savremeni-svet/nemacka-i-kina.html>, 19.10.2018.
15. Gaspers, Jan, Lang, Bertram (2016): “Germany and the ‘Belt and Road’ Initiative: Tackling Geopolitical Implications through Multilateral Frameworks“, in Frans-Paul van der Putten et. al. (eds.): *Europe and China’s New Silk Roads*, ETNC Report, 30-34.
16. German business in China (2015): German Chamber of Commerce in China.
17. Hanemann, Thilo, Huotari, Mikko (2016): Record flows and growing imbalances, Merics&Rhodium Group.
18. *Joint Declaration between Germany and China*, The Federal Government, <https://www.bundesregierung.de/Content/EN/Pressemitteilungen/BPA/2014/2014-03-28-china-declaration.html?nn=447370#Start>, 20.10.2018.
19. “Kina po paritetu kupovne moći prvi put pretekla SAD“, SEE biz, <http://www.naslovi.net/2014-10-18/seebiz/kina-po-paritetu-kupovne-moci-prvi-put-pretekla-sad/12006278>, 22.10.2018.
20. Kundnani, Hans, Parello-Plesner, Jonas (2012): “China And Germany: Why The Special Relationship Matters For Europe“, *ECFR*, May 2012, 1-11.
21. Li Mančang, “Glavne inicijative kineske spoljne politike“, Politika, <http://www.politika.rs/sr/clanak/325908/Свет/Главне-иницијативе-кinesке-спољне-политике>, 30.10.2018.
22. Marić, Bojan (2017): “Evropske integracije i transatlantski односи kao kamen temeljac spoljne politike Savezne Republike Nemačke“, *Megatrend revija*, vol. 14, br. 3, 187-207.
23. Meister, Stefan (2014): “Reframing Germany’s Russia Policy – and Opportunity for the EU“, *European Council on Foreign Relations*, April 2014, 1-12.
24. Mihejev, Vladimir, “Da li će svetski novac uskoro govoriti na kineskom jeziku“, Ruska reč, http://ruskarec.ru/opinion/2015/03/31/da_li_ce_svetski_novac_uskoro_govoriti_na_kineskom_jeziku_38591.html, 14.11.2018.
25. Mitrović, Dragana, “Kinezi s Morave merkaju Evropu“, Večernje novosti, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:417926-Kinezi-s-Morave-merkaju-Evropu>, 05.11.2018.
26. “Mounting angst in Germany over relationship with China“, The Star Online, <https://www.thestar.com.my/business/business-news/2018/04/15/mounting-angst-in-germany-over-relationship-with-china/>, 24.10.2018.
27. Pepe, Jacopo Maria (2017): “China’s Inroads into Central, Eastern, and South Eastern Europe Implications for Germany and the EU“, *DGAP analyse*, Nr. 3 / March 2017, 1-11.

28. Plevnik, Jasna (2016): *The Belt and Road Initiative and its Implications for Southeast Europe*, Center for international relations and sustainable development, Belgrade.
29. Schnellbach, Christoph, Man, Joyce (2015): "Germany and China: Embracing a Different Kind of Partnership?", Center for Applied Policy Research, *Working Paper*, Munich, 1-21.
30. Viktor, Eszterhai, "The One Belt One Road from Germany's perspective", PA-GEO, <http://www.geopolitika.hu/en/2017/08/15/the-one-belt-one-road-from-germanys-perspective/b>, Interent, 04.11.2018.
31. "40 years of Sino-German relations", Deutsche Welle, <http://www.dw.com/en/40-years-of-sino-german-relations/a-16299632>, 16.10.2018.

GERMANY-CHINA RELATIONS IN THE LIGHT OF „ONE BELT ONE ROAD” INITIATIVE

Summary: The basic purpose of the paper is to determine the main determinants of Germany-China political and economic relations with a special emphasis on the mega project "One Belt One Road", promulgated by Chinese President Xi Jinping in 2013. The Federal Republic of Germany and the People's Republic of China established their diplomatic relations on 11 September 1972. The political relations reached the pinnacle when the two countries signed the Comprehensive Strategic Partnership Agreement in 2014, promoting the already firmly established relations based on "strategic partnership in global responsibility" from 2004 to an even higher level. Having in mind that the Germany-China foreign trade was only one million Deutsche Marks one year after the establishment of diplomatic relations, only to reach fascinating 186 billion Euros during 2017 (according to the data of Federal Statistical Office of Germany - Statistisches Bundesamt), with China becoming a top German foreign trade partner, the impressive progress in the field of economic trade between the two countries achieved in the past 45 years is evident.

Chinese President Xi Jinping presented in September 2013 the idea of an economic revival of the Silk Road that had been used since the 2nd century AD for cooperation between Ancient China and Europe, Middle East and Central Asia. German officials expressed early support to launching the initiative of One Belt One Road, striving to ensure that Chinese investments in their own country, the EU, and the countries involved in the process of European integrations lay on transparent grounds. The positive German perception of this initiative was shaped by the desire to enable further strengthening of foreign trade, primarily better access for German goods to the Chinese market, by implementing planned infrastructural projects. Developments dwindled the initial enthusiasm of Germany to give way to concerns that its interests might be threatened by Chinese interests within the initiative "One Belt One Road," by Chinese companies purchasing German companies that would transfer the German technology further to China, threatening German economic interests in the area of Central and Southeast Europe and marginalizing German ports and railway nodes in the light of Chinese investments in other countries located on the route of the initiative.

Key words: FR Germany, PR China, European Union, Initiative "One Belt One Road", bilateral cooperation, economy, investments

ИСЛАМКАО ЧИНИЛАЦ МУЛТИКУЛТУРАЛИЗМА У ИДЕНТИТЕТУ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

Сажетак: Рад под називом „Ислам као чинилац мултикултурализма у идентитету Европске уније“, покушаће да допринесе разумевању једног сложеног проблема, који је актуелан већ дуги низ година и предмет је озбиљне дебате међу државама чланицама Европске уније (ЕУ). То је идеја мултикултурног друштва, идеала већине европских држава који је представљен као услов за остварење модерне демократије. У главном фокусу рада, поред феномена мултикултурализма, биће ислам тј. фундаменти и праксе ове религије. Пажљивом анализом, аргументовано ћемо покушати да донесемо закључак да ли је могуће асимиловати становнике исламске вероисповести у културни модел Европе, а да притом, она не изгуби свој хришћански облик. Ово питање представља својеврсни изазов за многе истраживаче, а посебно за политикологе религије, без чијих стручних знања је готово немогуће анализирати проблем који је можда и један од најозбиљнијих с којим се ЕУ од свог настанка сусрела.

Кључне речи: мултикултурализам, ислам, муслимани, Европска унија, западна Европа

Увод

Стварање ЕУ резултат је процеса добровољне интеграције националних држава Европе. Настала је од Заједнице за угаљ и челик да би касније прерасла у јединствену економску, социјалну и политичку заједницу (Hiks, 2007:23). Од њеног оснивања, било је бројних подела које су оптерећивале народе држава чланица. Поред територијалних граница, економских и политичких несугласица, ЕУ су у великој мери оптерећивале и културне разлике (Hiks, 2007:153), које подразумевају и религијске противречности. Да би се оне превазишле било је потребно омогућити егзистенцију различитих култура на европском тлу, уз њихову потпуну равноправност. Такав облик организације друштва назван је мултикултурализам. Међутим, те културне разлике, временом су почеле да изазивају озбиљне проблеме и одмах је било јасно да ту жељену

* milanvukelic86@hotmail.com

равноправност и једнакост неће бити лако остварити. (Јевтић, 2011:109-110) Највећи проблем који и данас оптеретује државе ЕУ јесте интеграција становника исламске вероисповести. Због непознавања основа светских религија, творци мултикултурализма нису могли да уоче да хришћанство и ислам нису исто и да муслимани, никада не могу прихватити једнакост са домаћим немуслиманским становништвом.

На основу живота Исуса који је имао индиферентан однос према држави, теолошки је оправдано створити секуларно друштво. С друге стране, муслиманима је узор пророк Мухамед, који представља пример како сваки верник треба живети. Дакле, они морају oponaшати његове поступке ако желе да обезбеде спасење и вечни живот. Лик Мухамеда, за муслимане је оличење државе, он је био и „веровесник, првосвештеник, шеф државе, врховни судија и командант војске.“ (Јевтић, 2011:120) Према томе муслимани по узору на оснивача њихове религије, ако су истински верници, морају живети у јединственој верској држави и никако не могу прихватити једнакост са хришћанима. Уосталом, у неким исламским државама, као што је нпр. Авганистан, евроамерички концепт мултикултуралности је и законом строго забрањен. (Јевтић, 2011:121)

Појам хришћанског идентитета Европске Уније (ЕУ)

Питање европског идентитета актуелно је готово од проналска Старог континента. Одговори које смо до сада добили нису аргументовани, у себи садрже бројна уопштавања, противречности па и покушаја да се по сваку цену дође до усклађености неких, наизглед неспојивих ствари, зарад налажења решења овог врлог сложеног питања. (Мајер, 2009:13-14)

Један од твораца ЕУ бивши министар спољних послова Француске Роберт Шуман (Robert Schuman) по убеђењу неоспорни демократа, сматрао је да Европа мора бити хришћанска. У свом делу „За Европу“, Шуман каже следеће: „Демократија ће бити хришћанска или је неће ни бити. Антихришћанска демократија биће карикатура која ће потонути у тиранију и анархију“.¹ Дакле, његова порука је и више него јасна. Без хришћанских вредности неће бити ни демократије.² Мишљење Роберта Шумана дели и Лари Зидентоп (Larry Siedentop), британски филозоф и политиколог, који у својој књизи „Демократија у Европи“ тврди да хришћанство није само извор европске културе, већ и облик чистог либерализма, дакле истински устав Европе. (Мајер, 2009:31)

Да је било покушаја да се идеја хришћанског идентитета Европе институционализује сведочи „Повеља о европском идентитету“ састављена у Либеку 1995. године, као идеја тадашњег председника Чешке Вацлава Хавела (Václav Havel). Повеља је требала да представља један вид позива свим чланицама ЕУ, да се придруже потрази за европским идентитетом. Хавел је сматрао да

¹ Видети новински чланак: Јевтић Миролуб, Религијско питање растаче Европску унију, *Политика*, 09.01.2018.

² Исто, *Политика*...

бројни сложени прописи ЕУ треба да добију свој смисао и да грађанима држава чланица пруже осећај „отаџбинске припадности“. (Majer, 2009:14)

Током 2003. године на завршној дебати Европске конвенције о нацрту Устава за проширење ЕУ, представници земаља чланица покушали су да разреше ово и више него компликовано питање, а то је да ли хришћанство чини културни основ ЕУ и представља њену уједињујућу снагу, или је пак, одговор на ово питање другачији. После дуге расправе сви изнети предлози су, услед недостатка концензуса, били одбачени. Било је и предлога либерала и социјал-демократа да се у први план ставе ефекти просветитељства као основе за стварање модерне демократске правне државе, засноване на секуларизму. (Majer, 2009:16) Они су заступали ставове Холбаха (Holbach), Русоа (Rousseau), Волтера (Voltaire) и других француских просветитеља који су сматрали да је религија последица ниског степена образовања и привредне неразвијености и да ће, како животни стандард и степен образовања буде растао, религија полако нестајати. (Јевтић, 2011:155-156) Међутим, овим ставовима успротивили су се представници хришћанских демократа и конзервативаца, па се ни они нису нашли у преамбули. (Majer, 2009:16-17)

На основу свега наведеног, поставља се питање да ли једна политичка заједница, што ЕУ свакако јесте, у којој није успостављен осећај заједништва и припадности између грађана држава чланица, уопште има будућност? (Majer, 2009:20) Да ли је „ЕУ осуђена да функционише као машинерија институција и правила без душе, као некакав политичко-административни робот, који је, уколико нам се посрећи, ефикасан и издржљив, али нам вечно остаје стран, пошто између њега и нас не може настати унутрашња спона?“ (Majer, 2009:18-19)

Мултикултурно друштво као идеал ЕУ

Појам мултикултурализма појавио се крајем 20. века, пре свега у Канади, САД, Аустралији, западноевропским земљама... Бројни аутори и теоретичари покушали су да дефинишу овај појам, што се показало као веома тежак посао, управо због сложености коју мултикултурализам са собом носи. Оно са чим су се сви сложили јесте да концепт мултикултурног друштва почива на два фундамента. То су: признавање различитости и признавање идентитета. У пракси мултикултурализам представља скуп државних политика чији је циљ успостављање и одржавање складних односа између припадника различитих етничких и верских група, као и прихватања сваког вида различитости у општем смислу. Може се рећи да је колевка мултикултурализма Канада. У овој земљи први пут је јавно употребљен појам мултикултурализам 1971. године, од стране тадашњег премијера Пјера Трудоа (Pierre Trudeau), у циљу промовисања једнакости, толеранције и инклузија мањинских културних група. Такође, у овој земљи направљен је и први споменик мултикултурализму, чији је творац Франческо Пирели (Francesco Pirelli). Споменик је у облику глобуса у чијем је центру човек који спаја два меридијана, док остале меридијане држе голубови, симбо-

ли мира. Канада је прва и званично усвојила политику мултикултурализма (између 1970. и 1980. године) и данас се сматра земљом која је највише постигла у афирмацији овог „политичког идеала.“³ На развој мултикултурализма веома је утицао и концепт цивилног друштва. Заговорници ове идеје, од њеног настанка, трудили су се да што је више могуће лимитирају утицај државе у решавању међуљудских односа и створе простор у којем ће појединци или групе самостално деловати. (Јевтић, 2014:184)

Од самог настанка ЕУ, управо због немогућности да се постигне заједнички идентитет између држава чланица, модел мултикултурализма је успостављен као једино и нужно решење. Чак и у време Заједнице за угаљ и челик, неопходно је било превазићи националне противречности две најважније земље Немачке и Француске, а касније и осталих земаља које су приступале овој организацији. Битно је напоменути да су то све биле хришћанске земље, римокатоличке и протестантске. Уласком Грчке православље је пореметило тај баланс, али Грчка се врло брзо уклопила у европски миље. Међутим, како је време одмицало а стопа наталитета је у земљама Европе била све нижа, настао је проблем недостатка радне снаге. Тада су земље ЕУ биле принуђене да увозе радну снагу из других, нехришћанских крајева света. Због неопходности суживота на истој територији, европске земље су као модел регулисања заједничких односа између припадника различитих култура усвојили модел мултикултурализма. (Јевтић, 2011:109)

Новопридошлице које су у земље западне Европе долазиле из хришћанских земаља, било је много лакше асимиловати јер почивају на истој култури и религији, али потребом да се увози радна снага из нехришћанских крајева света долази и до првих проблема. Додуше, у прво време мултикултурни модел уређења друштва заиста је деловао као одржив. Новопридошли, културолошки другачији грађани, нису имали неке посебне захтеве, радили су послове које домаћини нису желели, а уз то су у земље домаћина донели другачију музику, храну, гардеробу... Разлог те повучености и пасивности новопридошлог становништва јесте чињеница да они нису били држављани земаља домаћина, с тога су посматрани као привремени радници који ће се по окончању посла вратити својим матичним земљама и са собом однети своје културне моделе. (Јевтић, 2014:185-186) Такође, ти новопридошли грађани су били нижег нивоа образовања од домицилног становништва, али како је време одмицало, они су почели да се одомаћују и привикавају на земље домаћина. Почели су да оснивају породице, њихова деца прошла су кроз исти образовни и социјални систем као и деца домаћег становништва, чак су многи стекли и виши ниво образовања и што је веома важно нису имали проблема са држављанством као њихови родитељи. Дакле нису осећали никакав страх од околине и нису морали да прикривају своју различитост, чак напротив. Домаћини, опијени идеалом мултикултурализма, постицали су их да отворено истичу своју културу сматрајући да је то један од услова за развој друштва. Међутим, та другачија култура подразумевала је и различитост у религији и политичким ставовима што је почело

³ Више о томе: <http://www.cink.rs/index.php/m/85-multikulturalizam>, 22.05.2018

да ствара озбиљне проблеме. Најизричитији у томе били су муслимани, чије се виђење друштва у потпуности разликовало од европског. И не само то, начин живота који су практиковали умерени мултикултурни домаћини за муслимане је грех, па су они отворено почели да позивају своје домаћине да пређу на ислам, једину веру која ће им омогућити спасење и вечни живот. (Јевтић, 2011:114-115)

Многи стручњаци предвидели су да ће до оваквог проблема доћи. Један од њих је и Самјуел Хантингтон (Samuel Huntington), вероватно и најзначајнијих политиколог 20. века, који је у свом епохалном делу „Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка“ изјавио следеће: „... Разлике међу цивилизацијама нису само стварне, оне су и суштинске. Цивилизације се једна од друге разликују по историји, језику, култури, традицији и, што је најзначајније, религији. Припадници различитих цивилизација имају различите погледе на однос између Бога и човека, појединца и групе, грађанина и државе, родитеља и деце, мужа и жене, као и различите погледе на релативан значај права и одговорности, слободе, ауторитета, једнакости и хијерархије. Ове разлике представљају резултат векова. Оне неће ускоро нестати. Оне су кудикамо фундаменталније од разлика између политичких идеологија и политичких режима. Различитост нужно не значи сукобе, а сукоб нужно не значи насиље. Вековима, међутим, разлике међу цивилизацијама производе су најдуготрајније и најсуровије сукобе.“(Хантингтон, 1997:330)

Зашто ислам не може прихватити европски културни модел

Западноевропске државе, чланице ЕУ, као свој основни извор легитимитета истичу поштовање људског достојанства, слободе, демократије, једнакости, правне државе, људских права...(Зечевић, 2017:29) У исламу, сва наведена начела имају у потпуности другачије значење. Ова религија има своје специфично виђење људских права која, не само да се разликују од европских, већ им се и отворено супростављају. (Јевтић, 2009:214)

По исламском учењу право човека је пре свега обавеза да се у потпуности посвети свом творцу тј. Богу. Дакле према фундаментима ове религије, човек је пре свега Алахов роб-Абдулах, па онда све остало. Сходно томе, сваки систем у којем се не влада по Божијем верском праву шеријату, за муслимане који су искрени верници је неприхватљив. (Јевтић, 2009:214-215)

Готово све земље ЕУ уређене су по секуларном политичком моделу који инсистира на потпуном раздвајању вере и државе. Појам секуларизам настао је у европској политичкој теорији и пракси и подразумева да је религија приватна ствар појединца и да она не сме утицати на јавну власт. (Јевтић, 2009:79) Дакле у европским земљама секуларизација је услов за успостављање модерне демократије и „без јасног свођења религије на поље приватности није могуће остварити све оно што је као идеал записано у најзначајнијим документима ОУН, и у трактатима о демократском политичком покрету“. (Јевтић, 2009:89) С друге стране, многим исламским земљама није потребан никакав Устав нити

закони, јер сво што је потребно за функционисање друштва налази се у Курану. (Јевтић, 2009:80)

С обзиром на то да је ЕУ заједница држава, битно је разјаснити разлику између европског и исламског виђења овог појма. У евроамеричкој политичкој теорији и пракси држава представља апарат за принуду, која под претњом примене силе приморава грађане да се понашају по одређеним правилима.⁴ У исламу, виђење овог појма је потпуно другачије. У исламски организованом друштву, све се врти око религије па су и право и држава потпуно у њеној функцији. Ислам је за муслимане инегрални поглед на свет и зато је он и вера и држава, или како би Арапи рекли „дин ва даула“. Муслимани, да би се у потпуности остварили као верници морају живети у јединственој исламској држави-халифату, која неће имати границе и у којој ће се владати по шеријатском верском праву. (Јевтић, 2009:206-208) О томе, један од најзначајнијих исламских политичких лидера шејк Бакер ал Садр (Baker el Sadr) каже: „Исламска држава није само неопходност верског закона, већ поред тога и неопходност цивилизације. Она чини једини пут који омогућује процват људских могућности у исламском свету и његово уздизање на њему својствен природни ранг, на висок ниво заиста људске цивилизације, исто као и његово ослобођење од свих форми расула, опчињености и лутања.“⁵ Дакле из наведеног се види да муслимани, пристигли на територију држава ЕУ, ако су искрени верници, никада не могу прихватити уставни и правни поредак држава домаћина, јер је супротан исламском верском учењу. Чак напротив, они морају уложити напоре, онолико колико је у њиховој моћи, да од држава домаћина направе исламске државе у којима ће се владати по шеријатском верском праву.

Често се може чути, међу државама чланицама ЕУ али и ван ње, да је један од највећих проблема ове организације управо недостатак демократије из разлога што грађани који су држављани Уније немају много утицаја на доношење одлука. Такође, сав политички живот грађана одвија се у оквирима националних држава, а не на нивоу ЕУ. (Зечевић 2017:29) За разлику од поменутог Роберта Шумана који је сматрао да демократија мора бити хришћанска, муслимани имају другачије виђење овог појма. Сама реч демократија означава владавину права, штоје за ислам је у старту неприхватљиво. По овој вери, једино Бог има легитимитет да влада и њему припада сва власт, а људи су само Божији намесници на земљи. Тако да се међу исламским учењацима о овом политичком појму, већ дуго времена води полемика. (Velić 2009, 639)⁶

Рецимо турски социолог Али Булач (Ali Bulaç) у свом делу „Ислам и демократија-теократија и тоталитаризам“ истиче да је демократија искључиво резервисана за Запад. Његово мишљење дели и бивши краљ Саудијске Арабије

⁴ Видети више о томе: Јовановић, Слободан (1936): *Држава*, књига I и II, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд. Овде преузето из: Јевтић, Мирољуб (2009): *Политикологија религије*, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд, стр. 205-206. фн. 734.

⁵ Видети о томе: El Sadr, Baker (1981): *Les sources de pouvoir dans Vetat islamique*, Teheran, Paris, овде преузето из: Јевтић, Мирољуб (2009): *Политикологија религије*...стр. 207, фн. 740.

⁶ Више о односу исламске религијеи демократије видети: Velić, Abdulgafar (2009): *Islam i demokratija*, *Glasnik rijaseta Islamske zajednice u BiH*, vol. LXXI, broj 7-8, Sarajevo.

Абдул Азиз бин Фахд (Abdul Aziz bin Fahd) који каже да је демократија западна институција и да је страна исламу. Као пример наводи систем избора за који нема места у исламској религији, већ се владар одређује на основу консултација и договора између верских ауторитета. Такође има и исламских теоретичара који имају и либералније виђење појма демократија и сматрају да је ислам не треба у потпуности одбити. Постоје и реформатори који инсистирају да се појам демократија у исламу користи као шурократија, теократија или исламократија. (Velić, 2009: 640-641)

Где год су се муслимани насељавали и ширили границе своје вере, долазило је до потпуног преображаја културе домаћег становништва. Западноевропски званичници, творци мултикултурног друштва, сматрали су да ће муслимани, када осете чари модерне европске културе, заборавити на своју веру и фанатизам који она у себи носи, што се показало као фатална грешка. (Heris, 2009:24) Звучи просто невероватно предлог Дејвида Милибанда (David Miliband), бившег британског министра иностраних послова, који је 2007. године предложио да се ЕУ прошири и да се у чланство приме земље Северне Африке, Блиског Истока... Да је овај „суицидни“ план британског министра успео, муслимани би за кратко време постали већина у земљама ЕУ.⁷

Последице мултикултурализма у државама чланицама ЕУ

Последице мултикултурног експеримента у државама ЕУ видљиве су свакоме и то на први поглед. Ко год је прошао кроз метро у Паризу могао се задесити у ситуацији да прескаче муслимане који се моле на пролазу и притом ометају путнике који журе на воз. (Јевтић, 2011: 116) У Француској је 2013. године, у предграђу Париза, француска полиција морала да употреби сузавац и гумене метке како би растерала групу од 60 муслиманских демонстраната који су се побунили због заустављања двадесетпетогодишње муслиманке која је носила хиџаб. Власти Француске су 2011. године донеле закон о забрани ношења традиционалне исламске женске ношње у јавности, а за то је одређена и казна од 150 евра.⁸

После сукоба Палестинаца и Израела током 2014. године, јеврејска заједница Француске подржала је Израел, па су држављани Француске исламске вероисповести оптужили владу за подржавање антиисламске и антиарапске политике. Врло брзо дошло је до стравичних нереда на улицама француских градова у којима су муслимански протестанти палили синагоге и јеврејске културне центре. Једна од јеврејских организација супроставила се демонстрантима и ситуација је била на ивици грађанског рата. (Јевтић, 2014:188)

Недавно је престижни француски дневник „Паризијен“ (Le Parisien) објавио податак да је 50 000 јевреја насељених у Паризу морало да потражи нове домове, из разлога што се не осећају безбедно услед константних напада који се неретко завршавају и убиствима, од стране једног дела радикализованих

⁷Видети новински чланак: Јевтић Миролуб, Религијско питање растаче Европску унију, *Политика*, 09.01.2018.

⁸ <https://www.blic.rs/vesti/svet/sukob-blizu-pariza-zbog-zene-u-nikabu/xgk7tcw>, 25.05.2018.

француских муслимана. Ову ситуацију дневник је назвао „тихим етничким чишћењем“⁹ И други градови држава чланица ЕУ, попут Хага, Лондона, Брисела...били су суочени са гневом муслимана који су протествовали због израелске антиисламске политике. (Јевтић, 2011:115)

Многе европске метрополе данас су суочене са проблемом ширења исламских квартова у којима муслимани живе по шеријату, истискујући доминично становништво, а све чешће се могу чути и захтеви да територије европских градова, насељене муслиманима, треба да добију и аутономију. (Милошевић, 2012:50) Најтипичнији пример је квартал Моленбек у Бриселу. Ова некада рурална област која је назив добила по млину и потоку (на белгијском језику речи *moleen* и *beek*), данас је легло исламских екстремиста и место где су планирани многи терористички напади, па између осталог и недавни у Паризу. Насеље броји око 10 хиљада становника, углавном муслимана турског и мароканског порекла, али и миграната са севера Африке. Како преноси амерички Си Ен Ен (CNN), неке од локалних џамија су коришћене за регрутацију бораца који су се у Сирији и Ираку борили на страни Исламске државе. Иначе, ово „дихадистичко насеље“ удаљено је само пет километара од седишта Европске уније.¹⁰ Белгија, чија је престоница дом ЕУ, на добром је путу да постане прва „исламска демократија“ у Европи и потпуно падне на колена пред надоласком исламским становништвом. На територији ове државе делује партија ИСЛАМ, која је основана 2012. године и како време одмиче, остварује све запаженије резултате. План ове политичке партије је јасан, претворити Белгију у исламску државу у којој ће се владати по шеријату, а рок да се то деси партија ИСЛАМ одредила је 2030. годину. На изборима 2014. године, ИСЛАМ је у Бриселу освојила 9.421 глас, што је скоро 2%. На предстојећим изборима у Белгији ова партија ће се кандидовати у 28 општина, а у Бриселу њено име ће стајати на 14 од 19 изборних листа.¹¹

Догађај из 2014. године, у немачкој покрајни Северној Рајни Весфалији, у граду Вуперталу изазвао је шок целокупне европске јавности. На улицама града примећени су момци у наранџастим прслуцима са натписом „шеријатска полиција“ који су одлучно патролирали градом и опомињали пролазнике да се придржавају шеријатског верског права. Од стране немачких политичара уследиле су веома оштре критике, савезни министар полиције Томас де Мезијер (Thomas de Maizière) истакао је да се шеријат неће толерисати на тлу Немачке, а Хајко Мас (Heiko Maas) министар правде истакао је да Немачка неће трпети паралелно правосуђе и да је за успостављање права и спровођење закона у Немачкој одговорна искључиво држава.¹²

Слична ситуација као у Вуперталу, забележена је и у Лондону. Групе радикалних муслимана, који себе називају „муслиманском лондонском патролом“ више пута су виђени како патролирају улицама главног града Енглеске и

⁹ Видети новински чланак: Јевтић Миролуб, Незнање-основ мултикултурализма, *Политика*, 29.05.2018

¹⁰ https://www.b92.net/info/vesti/tema.php?yyyy=2015&mm=11&nav_id=1063621, 24.05.2018.

¹¹ <http://webtribune.rs/belgija-postaje-prva-islamska-demokratija-u-evropi/>, 24.05.2018.

¹² <http://www.pecat.co.rs/2014/09/alahova-policija-u-vupertalu/>, 24.05.2018.

опомињу људе да се налазе у „муслиманској области“. Тако су рецимо у дис-трикту Вајтчапел, који се налази у источном делу Лондона, зауставили жену која је носила сукњу и рекли јој да се не може тако одевати у овом делу града, јер је то муслиманска територија. Такође су, само пар минута касније напали мушкарца који је носио конзерву пива, дајући му до знања да је у овом делу града алкохол забрањен, а потом су га натерали да проспе пиће у канту за от-патке. Ови исламисти су чак грађанима забрањивали и пролазак поред локалне џамије, зато што нису одевени онако како шеријат налаже.¹³

У Енглеској, која се тренутно налази у фази напуштања ЕУ, према званичној статистици из 2011. године живи највише муслимана на територији ЕУ. Процентуално, највише их је настањено у граду Бредфорду, чак 32.4 %, следи га Блекбурн 28.4 %, Бирмингем са 26.9 %, затим Лутон 24.4 %... Ипак, бројчано, бар како тврди популарни лист „Економист“ (The Economist), највише муслимана живи углавном граду Француске-Паризу, чак 1.7 милиона.¹⁴

Опасност за чланице ЕУ, услед огромног прилива муслиманског становништва, представљају и потенцијални терористички напади. Европа је суочена са досада највећим степеном тероризма у њеној историји. Само у периоду од 2014-2016. годинена територији западне Европе у терористичким нападима погинуло је 273 људи, што је више од збирног броја погинулих у ранијим годинама, који износи 263. Нападаци су углавном били муслимани повезивани са организацијом Исламска држава. У кординираним бомбашким нападима у Паризу новембра 2015. године погинуло је 130 особа, у Ници је џихадиста камионом усмртио 84 људи, у Бриселу је 2016. године усмрћено 32 људи... (Nesser et al, 2016:3) Наравно, наглашавамо да ислам као религија не подржава тероризам и свакако да су, услед деловања исламских екстремистичких организација попут Исламске државе и Ал Каиде, највећи губитници управо умерени муслимани суочени са растућом исламофобијом.

Најозбиљнија опасност која прети европским државама од прилива исламског становништва јесте могућност потпуне исламизације. Према подацима Пју истраживачког центра (Pew Research Center) током 2016. године у Европи је било 25.770,000 муслимана, што је 4.9 % европског становништва. Највише их је у Немачкој 5.720,000, а следи је Француска са 4.950,000... Како тврде истраживачи Пју центра, у случају да ниво миграција у будућности буде на најнижем нивоу до 2050. године у Европи ће живети 35.770,000 муслимана или 7.4 %. Ако ниво миграција буде на средњем нивоу до 2050. године број становника исламске вероисповести у Европи биће 57.880,000 тј. 11.2% становништва. У најгорем случају за Европу, ако ниво миграција буде на високом нивоу, У Европи до 2050. године живеће 75.550,000 што је 14 %.¹⁵ Ови подаци су заиста фрапантни и доказују да Европа треба добро да размисли о својој будућности...

¹³ <https://www.gatestoneinstitute.org/3555/sharia-law-london>, 24.05.2018.

¹⁴ <http://www.telegraf.rs/vesti/svet/2059752-ovo-su-evropski-gradovi-sa-najvise-muslimana-brisel-je-u-vrhu-iznenadice-vas-ko-je-na-prvom-mestu-foto>, 24.05.2018.

¹⁵ Видети више о истраживању: <http://www.pewforum.org/2017/11/29/europes-growing-muslim-population/>, 24.05.2018.

Управо због растућег броја муслимана, што је концепт мултикултурализма омогућио, а актуелна мигрантска криза је само погоршала ситуацију, на територијама држава чланица ЕУ све више јачају десничарске политичке партије, које своју политику заснивају на ксенофобији, пре свега усмереној према исламу. Типичан пример је француски Национални фронт на чијем је челу Марин Ле Пен (Marine Le Pen). На председничким изборима 2018. године, ова политичка партија је освојила 21.3 % гласова, што је њен најбољи резултат у историји. Француски медији Национални фронт представљају као екстремно десничарску, иако се она труди да колико је то могуће, поправи свој имиџ.¹⁶

Априла 2013. године у Немачкој је основана политичка партија Алтернатива за Немачку (AfB). Партија се декларише као „евроскептична“, мада се не противи чланству Немачке у ЕУ, већ само еврo као заједничкој валути. Популарност ове партије порасла је после серије сексуалних напада миграната у Келну, а партија је недавно усвојила платформу у којој се наглашава да „ислам не припада Немачкој“ и у којој се позива на забрану изградњи џамија у овој земљи. Алтернатива за Немачку је у Бундестаг ушла 2016. године, а на савезним изборима 2017. године освоја 12.6 % гласова и постаје трећа најјача партија у Немачком парламенту.¹⁷ Лидер ове партије је Фрауке Петри (Frauke Petry), а AfB је чак и тужила Ангелу Меркел (Angela Merkel) због трговине људима и примања великог броја миграната у Немачку, позивајући се на члан 96 немачког Кривичног закона. (Ђорић, 2018:50)

Од изразито десничарских покрета у Немачкој треба поменути и грађанску иницијативу ПЕГИДА (Патриотски Европљани против исламизације западног света), основана у Дрездену, која од 2014. године организује протесте против исламизације Немачке и целе западне Европе.¹⁸ Ова организација критикује законе који омогућавају мигрантима да се доселе у Немачку, чланови ПЕГИДЕ су протествовали против предлога да се током Божићних празника празничне песме певају и на арапском језику, а како наводи оснивач овог покрета Луц Бахман (Lutz Bachmann), постоји могућност да се у будућност покрет ПЕГИДА трансформише у политичку партију која би се звала „Народна странка за слободу и директну демократију“ (FDDV). ПЕГИДА има своје присталице и огранке широм Европе, пре свега у скандинавским земљама Шведској, Данској и Норвешкој (Ђорић, 2018:51-52). У Немачкој су активне бројне десничарске организације у виду партија и политичких покрета, које се залажу за очување хришћанског идентитета Немачке и контролисање прилива миграната исламске вероисповести.¹⁹

У Аустрији делује изразито десничарска Слободарска странка (FPÖ), која је у парламенту ове државе присутна више од 60 година. Ова партија је предводила кампању која је подстакла и многе друге да промене своју политику

¹⁶ <http://www.telegraf.rs/vesti/svet/2906985-da-li-desnica-udara-evropu-jace-nego-ikad-sve-o-desnicarskim-partijama-i-protestima-kakva-je-buducnost-eu-i-kakva-je-situacija-u-srbiji>, 24.05.2018.

¹⁷ Исто, 24.05.2018.

¹⁸ Исто, 24.05.2018.

¹⁹ Видети више о томе: Ђорић, Марија (2018): Утицај савремених миграција на развој екстремизма у Немачкој, *Култура полиса, год. XV (2018), бр. 35*

према мигрантима. Слободарска странка је 2000. године поново ушла у парламент Аустрије, због чега су многе чланице ЕУ замрзла односе са Аустријом на неколико месеци.

Мађарска партија ФИДЕС-Мађарски грађански савез, највећа је грађанска партија у овој земљи. Њен лидер и премијер Мађарске Виктор Орбан (Viktor Orbán) изричит је у одбијању да прими мигранте на територију своје земље, упркос инсистирању многих високих званичника земаља ЕУ. На територији Мађарске делује и ултрадесничарска партија Јобис-Покрет за бољу Мађарску, која је друга по снази у овој земљи. Њен главни циљ, како лидери партије наводе, јесте „заштита мађарских вредности и интереса“²⁰

У Пољској, владајућа партија Право и правда (PiS) отворено се противи примању муслиманских миграната у своју земљу, настоји да под своју контролу стави медије и судове због чега је ушла у сукоб и са ЕУ.²¹

Председник Чешке Милош Земан (Miloš Zeman) изричит је у својим ставовима да муслимани нити могу, нити желе да се прилагоде европском начину живота. Ова земља Вишеградске четворке је током 2017. године примила само 116 захтева миграната за азил и у њој живи свега неколико хиљада муслимана. Земан који је лидер Партије права грађана, на последњим председничким изборима освојио је 52 % гласова.²²

Наведени политички субјекти само су неки од многобројних који се противе исламском утицају на територији европских држава. Међутим, у концепт мултикултурализма уложено је много и од њега се не може тек тако лако одустати. Многи мигранти добили су држављанства европских земаља, неки су засновали породице са припадницима домицилног становништва, њихово протеривање изазвало би озбиљне поделе у државама, али и бројна радна места би остала празна. (Јевтић, 2011:118)

Да модел мултикултурног друштва није оправдао очекивања, сложили су се и они који су се за њега највише залагали. Немачка канцеларка Ангела Меркел у говору пред активистима Младе уније изјавила је следеће: „Покушај стварања мултикултурног друштва је пропао, апсолутно пропао“.²³ Исто мишљење изнео је и бивши британски премијер Дејвид Камерун (David Cameron), који је 2011. године на међународној конференцији о безбедности одржаној у Минхену рекао: „да се мултикултурализам у Британији показао неуспешним и да би га требало заменити јасним осећајем националног идентитета који је отворен за све.“²⁴ Исто мишљење има и бивши председник Француске Никола Саркози (Nicolas Sarkozy) који је на телевизији ТФИ (TFI) критиковао мултикултурни пројекат речима: „Били смо забринути за идентитет особе која дола-

²⁰ <http://www.telegraf.rs/vesti/svet/2906985-da-li-desnica-udara-evropu-jace-nego-ikad-sve-o-desnicarskim-partijama-i-protestima-kakva-je-buducnost-eu-i-kakva-je-situacija-u-srbiji>, 24.05.2018.

²¹ Исто, 24.05.2018.

²² <http://www.politika.rs/sr/clanak/397248/Zeman-pobedio-ostaje-predsednik-Ceske>, 24.05.2018.

²³ <http://www.politika.rs/sr/clanak/315768/Tema-nedelje/Veliki-nesporazum-civilizacija/Merkelova-i-smrt-multikulturalizma>, 25.05.2018.

²⁴ <https://www.blic.rs/vesti/svet/kameron-multikulturalizam-propao-u-britaniji/s6c7v1k>, 25.05.2018.

зи, а недовољно за идентитет земље која га прихвата“.²⁵ Саркози је такође изјавио да се мора створити „француски ислам, а не ислам у Француској“.²⁶ Овом изјавом, бивши француски председник показао је да о исламу као религији не зна ништа ! Ислам је јединствена вера и она се не може мењати и реформисати онако како неке одговара. Своју „исламолошку необразованост“ показао је и актуелни председник Француске Емануел Макрон (Emmanuel Macron) који је у интервјуу за „Журнал ди диманш“ (Journal du Dimanche) изјавио да жели да помогне муслиманима тако што ће: „реорганизовати ислам у Француској, како би муслиманску веру увео у боље односе са државом и другим вероисповестима...“²⁷ С обзиром на овакве изјаве бившег и садашњег председника државе која је једна од стубова ЕУ, није ни чудо што Француска данас има озбиљан проблем са растућим исламским фундаментализмом и тероризмом чији су почионици муслимани француски држављани, инспирисани радикалном исламском идеологијом.

Закључак

На основу свега наведеног надамо се да смо успели да докажемо да су државе чланице ЕУ направиле озбиљну грешку улажући у мултикултурни концепт друштва мислећи да ће интегрисати муслимане у своје земље и од њих направити „узорне Европљане“. Своју катастрофалну грешку, која је последица непознавања основа религија, у овом случају ислама, полако су почели да увиђају, а то су и признали лидери најмоћнијих земаља ЕУ. Међутим, идеја мултикултурализма у европским државама и даље живи, ову праксу је сада тешко прекинути, а ускоро се најављује нови талас миграната који ће на све могуће начине покушати да дођу до граница западноевропских држава. С тога се поставља питање да ли Европи уопште има спаса или је она осуђена да постане исламска, што је и циљ многих њених „мултикултурних“ држављана.

Литература:

1. Velić Abdulgafar, (2009): Islam i demokratija, *Glasnik rijaseta Islamske zajednice u BiH*, vol. LXXI, broj 7-8, Sarajevo.
2. Đorić, Marija (2018): Uticaj savremenih migracija na razvoj ekstremizma u Nemačkoj, *Kultura polisa*, god. XV (2018), br. 35.
3. El Sadr, Baker (1981): Les sources de pouvoir dans Vetat islamique, Teheran, Paris.
4. Zečević, Slobodan (2017): *Egzistencijalna kriza Evropske unije kao kriza njenog ustavnog poretka, Evropska unija nove i stare dimenzije krize-zbornik radova sa naučne konferencije „Evropska unija-od krize ka dezintegraciji“*, Fakultet političkih nauka, Beograd.

²⁵ <http://www.vijesti.me/svijet/i-sarkozi-kritikovao-multikulturalizam-6254>, 25.05.2018.

²⁶ <http://en.rfi.fr/france/20110228-fillon-warns-against-islam-debate>, 25.05.2018.

²⁷ <https://www.blic.rs/vesti/svet/ambiciozna-reforma-makron-zelim-da-reorganizujem-islam-u-francuskoj/s9rglyx>, 25.05.2018.

5. Jevtić, Miroljub (2014): *Iskušenja politikologije religije*, Centar za proučavanje religije i versku toleranciju, Beograd.
6. Jevtić, Miroljub (2009): *Politikologija religije*, Centar za proučavanje religije i versku toleranciju, Beograd.
7. Jevtić, Miroljub (2011): *Politički odnosi i religija*, Centar za proučavanje religije i versku toleranciju, Beograd.
8. Jevtić, Miroljub (2018): Religijsko pitanje rastače Evropsku uniju, *Politika*, 09. januar
9. Jevtić, Miroljub (2018): Neznanje-osnov multikulturalizma, *Politika*, 29.maj
10. Jovanović, Slobodan (1936): *Država*, knjiga I i II, Izdavačko i knjižarsko preduzeće Geca Kon, Beograd.
11. Milošević, Zoran (2012): O integraciji muslimana doseljenih u države Evropske Unije, *Vojno delo*, jesen/2012
12. Majer, Tomas (2009): *Identitet Evrope*, IP „Albatros plus“, JP „Službeni glasnik“, Beograd.
13. Nesser, Petter, Stenersen, Anne, Ofteidal, Emilie (2016): Jihadi Terrorism in Europe: The IS effect, *Perspectives on Terrorism* vol 10, No 6.
14. Hantington, Samjuel (1997): Sudar civilizacija, *Nacionalne manjine u međunarodnom i jugoslovenskom pravnom poretku*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd.
15. Heris, Li (2009): *Samoubistvo razuma*, Dan Graf, Beograd.
16. Hiks, Sajmon (2007): *Politički sistem EU*, Službeni glasnik, Beograd.

Интернет грађа:

1. https://www.b92.net/info/vesti/tema.php?yyyy=2015&mm=11&nav_id=1063621,
2. <https://www.blic.rs/vesti/svet/sukob-blizu-pariza-zbog-zene-u-nikabu/xgk7tcw>,
3. <https://www.blic.rs/vesti/svet/ambiciozna-reforma-makron-zelim-da-reorganizujem-islam-u-francuskoj/s9rglyx>
4. <https://www.blic.rs/vesti/svet/kameron-multikulturalizam-propao-u-britaniji/s6c7v1k>,
5. <http://webtribune.rs/belgija-postaje-prva-islamska-demokratija-u-evropi/>,
6. <http://www.vijesti.me/svijet/i-sarkozi-kritikovao-multikulturalizam-6254>,
7. <https://www.gatestoneinstitute.org/3555/sharia-law-london>,
8. <http://en.rfi.fr/france/20110228-fillon-warns-against-islam-debate>,
9. <http://www.pecat.co.rs/2014/09/alahova-policija-u-vupertalu/>,
10. <http://www.pewforum.org/2017/11/29/europes-growing-muslim-population/>,
11. <http://www.politika.rs/sr/clanak/397248/Zeman-pobedio-ostaje-predsednik-Ceske>,
12. <http://www.politika.rs/sr/clanak/315768/Tema-nedelje/Veliki-nesporazum-civilizacija/Merkelova-i-smrt-multikulturalizma>,
13. <http://www.telegraf.rs/vesti/svet/2059752-ovo-su-evropski-gradovi-sa-najvise-muslimana-brisel-je-u-vrhu-iznenadice-vas-ko-je-na-prvom-mestu-foto>,
14. <http://www.telegraf.rs/vesti/svet/2906985-da-li-desnica-udara-evropu-jace-nego-ikad-sve-o-desnicarskim-partijama-i-protestima-kakva-je-buducnost-eu-i-kakva-je-situacija-u-srbiji>,
15. <http://www.cink.rs/index.php/m/85-multikulturalizam>,

ISLAM AS A FACTOR OF MULTICULTURALISM IN THE IDENTITY OF THE EUROPEAN UNION

Summary: The paper entitled "Islam as the Factor of Multiculturalism in the Identity of the European Union" will attempt to contribute to the understanding of a complex problem, which has been going for many years and is the subject of serious debate among EU member states. This is the idea of a multicultural society, the ideals of most European countries that have been presented as a condition for the realization of modern democracy. In the main focus of this paper, besides the phenomenon of multiculturalism, there will be Islam, fundamentals and practice of this religion. With careful analysis, we will try to make a conclusion on whether it is possible to assimilate the inhabitants of Islamic religion into the cultural model of Europe, while not losing its Christian form. This question is a challenge for many researchers, especially for the politologists of religion, without whose professional knowledge is almost impossible to analyze a problem that may be one of the most serious the EU has encountered since its inception.

Key words: Multiculturalism, Islam, Muslims, European Union, Western Europe

КАТАРИНА ШТРБАЦ*

Дирекција за европске интеграције и
управљање пројектима

Београд

БРАНИСЛАВ МИЛОСАВЉЕВИЋ

Институт за стратегијска истраживања
Београд

УДК 355.01(411.16)

Прегледни рад

Примљен: 12.12.2018

Одобрен: 17.01.2019

Страна: 281-293

ПОВЕЗАНОСТ СТРАТЕШКЕ КУЛТУРЕ И СТРАТЕШКОГ ПОНАШАЊА ИЗРАЕЛА¹

Сажетак: Израелска стратешка култура је пажљиво развијана у протеклих седам деценија, уз примарну улогу државних институције и најважнију израелских одбрамбених снага. Стратешку културу Израела у великој мери је одредила геополитика. Поглед на карту Блиског истока указује на изолацију ове државе, окружене ако не непријатељским, онда бар недобронамерним суседним државама. Као део стратешке културе Израела, можемо разликовати неке специфичне приступе, који и поред одређених особености имају заједнички карактер, што значи да претње према Израелу представљају уједно и претњу за јеврејску заједницу. С друге стране, војна димензија има централно место у осигурању опстанка Израела на просторима Блиског Истока. Специфичност израелске стратешке културе је у њеној доминантној оријентацији на три главна тока о којима ће више бити речи у раду. Поред наведеног, аутори у уводном делу разматрају проблем дефинисања стратешке културе и употребе наведене синтагме. Иначе, у домаћој научној и стручној јавности је веома мало пажње посвећено овој тематици, што раду даје посебну димензију.

Кључне речи: стратешка култура, Израелске одбрамбене снаге, палестински сукоби, геополитика

Увод

Од свог постанка, Израел је окружен углавном непријатељским државама са укупно 80 милиона становника, па је гаранцију свог опстанка видео у снажној војсци и одбрани. Израел је своју независност прогласио 14. маја 1948. године, а само дан касније био је нападнут од стране суседних арапских држава. Од тада, Израел је неколико пута ратовао са суседима, окупирајући притом неке прекораничне територије, укључујући Западну обалу, Синајско полуострво, појас Газе и Голанску висораван. Израелска влада је потписник мировних споразума са Египтом и Јорданом, међутим напори да се проблеми са арап-

* kstrbac@yahoo.com

¹ Поједини погледи у раду одражавају лични став аутора, а не институције у којима су запослени.

ским суседима реше дипломатским и мирним путем имали су ограничени домет. Западна обала и појас Газе представљају спорне делове територије око којих и на којима се воде сукоби и дан данас (Милошевић, 2009: 15).

Постојање и развој Израела у великој мери је одредила његова геополитика, јер само поглед на карту Блиског истока недвосмислено указује на изолацију ове државе, која је окружена ако не непријатељским, онда у најмању руку недобронамерним државама (Berti, 2015:1). То је створило одређену врсту стратешке искључивости те земље, која се манифестује у припреми за најгори сценарио - „нема померања ни за педаљ“, што је сасвим разумљиво с обзиром на чињеницу да се ради о малој територији државе. Израелска територија има веома ограничену стратешку дубину и у случају рата, израелска војска практично нема могућност предвиђања повлачења. У фигуративном смислу, Израел није у могућности да промени простор на време (Miller, 2008:36), па приступ безбедности те државе није искључиво одбрамбени. Наиме, израелска одбрамбена политика је одбрамбена на стратешком нивоу и заснива се на одвраћању, а остварује се ради очувања *status quo*, док се на оперативном и тактичком нивоу она трансформише у акцију офанзивног карактера (Maoz, 2009: 13). Најважнија мисија одбрамбених снага Израела је спречавање упада непријатељских снага на властиту територију и преношење борбе на територију непријатеља, у циљу стварања „вештачке“ стратешке дубине.

Кратка историја, појам и чиниоци стратешке културе

У модерно доба стратешка култура је прошла кроз неколико фаза развоја. За почетак се узимају седамдесете године прошлог века, када је настала кованица „стратешка култура“ и појавили први научни радови који су били усмерени на однос између културе и стратешког понашања. Истраживања стратешке културе у овом периоду била су углавном фокусирана на понашање две супер-силе у области нуклеарне стратегије. Из тог доба је посебно значајан став да стратешку културу треба посматрати као независну детерминанту стратешких образаца политике у циљу предвиђања националне стратегије. Након тога је дошло до опадања интересовања за стратешку културу због критика углавном таутолошке природе, узрокованих неспособношћу да се направи разлика између идејне димензије културе и посматраног понашања. Други период развоја стратешке културе је везан за крај осамдесетих година XX века и покушаје да се избегне детерминистичка афирмације прве генерације. Тада је упоређено неколико приступа чиме се дошло до појма културе као елемента који подразумева доношење одлука са различитим опцијама (изборима). Трећи период у развоју стратешке културе започет је деведесетих година прошлог века као одговор на потребу за јаснијом концептуализацијом и методологијом, али и као реакција на уочене слабости у дотадашњем теоријском одређењу овог појма. С тим у вези, уочена је и потреба за развијањем строжијег концепта стратешке културе, као и за изградом истраживачке стратегије којом се може мерити како стратешка култура заправо утиче на стратешке изборе. Кроз наве-

дене периоде, појам стратешке културе се развијао и обогаћивао, а њени експланаторни и предиктивни потенцијали све више добијају на значају у научној заједници (Hudson, 1997:7-9). Студије стратешке културе допринеле су појављивању великог броја радова о различитим културама и идентитетима, а истраживачи су схватили важност односа између спољашњих и унутрашњих чинилаца националне политике безбедности. Студије културе су надограђене интердисциплинарним истраживањима антропологије, историје, социологије и психологије. Под утицајем конструктивизма, започета су истраживања са циљем одређења како се стратешка култура обликује и развија током времена (Kartchner, 2009: 38).

Упркос свему, истраживачи нису јединствени у дефиницији појма стратешке културе. Идејом о повезаности културе и понашања држава наглашава се посредничка улога културе у концепту који се назива „стратегија акције“ (Swedler, 1986: 273-286), а који је намењен за управљање понашањем држава. Према најопштијем значењу, појам стратешка култура је концепт који се односи на понашање држава, али постоји могућност да буде заступљен и у истраживању понашања других актера безбедности (појединаца, група, организација и других). Теоретичар који се сматра пиониром овог концепта употребио га је у вези са нуклеарним стратегијама великих сила и дефинисао као „укупан збир идеала, условних емотивних одговора и образаца уобичајеног понашања, које су припадници једне националне заједнице усвојили учењем или опонашањем и који су им заједнички када је реч о (нуклеарној) стратегији“ (Троје, 2009: 3).

Поред наведеног, стратешка култура се одређује и као „интегрисани систем симбола (аргументацијска структура, језици, метафоре) који служе за сачињавање свеобухватних и дуготрајних склоности кроз формулисање концепта улоге и значаја војних снага у међународној политици као и за стварање концепција, поткрепљених са великом количином чињеница да би стратешке склоности биле реалистичне и оствариве“. С тим у вези, стратешка култура се дефинише као „интегрисани систем симбола (аргументацијска структура, језици, метафоре) који служи за сачињавање свеобухватних и дуготрајних склоности кроз формулисање концепта улоге и значаја војних снага у међународној политици као и за стварање концепција поткрепљених чињеница да би стратешке склоности изгледале савршено реалистичне и оствариве“ (Johnston, 1995: 46).

За поједине ауторе стратешка култура представља „скуп уверења и ставова о употреби силе као и праксе везане за употребу силе који постоје у оквиру једне групе и који се временом развијају кроз јединствени продужени историјски процес“ (Троје, 2009: 3). И други теоретичари стратешке културе су приликом одређења садржаја појма дали акценат на различите чиниоце и елементе као кључне компоненте стратешке културе.

Стратешке одлуке и правци будућег стратешког деловања државе на плану националне безбедности, као и карактер њене војне доктрине су првенствено опредељени исходом унутрашње политичке борбе између цивилне и војне организационе културе. С друге стране, постоји мишљење да пресудан

утицај на сагледавање и разумевање безбедносног окружења и избор начина деловања државе у домену безбедности имају вредности, уверења и преференције војне организационе културе. С тим у вези, вредности, уверења војне организације односе превагу приликом одлучивања која ће питања и проблеми бити разматрани и на које приоритетне задатке ће се усмерити расположиви ресурси, а који ће бити третирали као аномалије или потпуно одбачени као неважни. Улога и значај културе у стратегијском приступу безбедности могу се разматрати на три нивоа. Први ниво је индивидуални који обухвата културну димензију лидерства, руковођења и интерперсоналних комуникација и односа, која посебно долази до изражаја у интервенцијама на терену, приликом успостављања комуникације са локалним становништвом у циљу постизања „културног разумевања и културне свести“ (Kim, 2009: 4-7). Други ниво разумевања културе је тактички ниво војних акција који обухвата компоненте које могу утицати на успех или несупех војних тактика. Ова димензија је првенствено намењена војним снагама на тактичком нивоу и у функцији је формулисања војне доктрине. Последњи ниво, који се односи се на политичка и стратешка деловања, уједно је и предмет највећег спорења, јер се односи на утицај културних фактора у формулисању, имплементацији и примени политике и стратегије односно на доношење одлука, понашања и деловање.

С обзиром да не постоји јединствено одређење предметног појма, по аналогiji се не би могло расправљати ни о факторима стратешке културе. Међутим, као фактори стратешке културе најчешће се наводе они који се сматрају за најрелевантније, и то:

– *физички фактори (елементи)*: географски положај и границе, територијална дубина и приступ природним ресурсима који утичу на то како држава доживљава излагање спољашњим претњама и како одлучује да одговори на њих (најочитији пример је територија Израела),

– *национална историја*: дуготрајност државе и потешкоће (лакоће) изградње нације, које утичу на то како држава доживљава своју могућност да преживи и како тумачи степен опасности претњи (стварних или претпостављених) које су директно усмерене на ту државу,

– *самоперцепција*: начини на које нација схвата своје историјско искуство, регионалну и глобалну улогу и њену „националну судбину“, што неизбежно утиче на идентификацију својих непријатеља, затим перцепција државе о претњама и разумевање државе о томе шта треба да има у виду када је у питању њихова одговарајућа стратешка акција,

– *митови*: митови државе стварају колективни наратив који утиче на начин на који се држава осећа и како се односи према свом окружењу и који значајно утичу на ставове државе о ономе што представља рационалну, прикладну и легитимну безбедносну политику (пример косовског мита за српски народ),

– *вредности*: вредности државе пружају заједници референтне тачке у смислу „доброг“ и „зла“, које имају дубок утицај на начин интерпретације стратешких опција, одлука и које легитимизују стратешке политике,

– *норме (националне и транснационалне)*: прихваћени и очекивани начини понашања и поверење у њих су посебно релевантни у вођењу националне политике

- земље у вези са одлуком да ли да се прибегне сили или не, а у вези са ограничењима која треба поштовати у случају доношења одлуке да се примени сила;
- *организација одбране*: кредибилитет и поштовање које оружане снаге уживају унутар једне државе и њихова интеграција или одвајање од цивилног друштва утичу на став друштва у погледу употребе силе и у погледу безбедносног етоса земље, попут његовог отелотворења од стране војске,
 - *кључни текстови*: традиционални текстови анализе мира и сукоба (на пример, Сун Цу „Уметност рата“, или грчке „Илијада“ и „Одисеја“) који могу наводити актере у одређеном културном контексту на одређену стратешку мисао и понашање због посебног начина на који се интерпретирају. Такође, ту спадају и религиозни текстови, узимајући у обзир вредности и норме које се могу извући из њих и обликовати стратешку културу државе тако што ће створити линију разграничења између онога што је законито и онога што није у употреби силе.

Ови фактори не исцрпљују све изворе стратешке културе, већ су у функцији разумевања стратешке културе једне државе. Посебна потешкоћа је неслагање о утицају који сваки појединачни фактор има на стратешко понашање државе. Поменути недостатак сагласности је поставио питање настанка стратешке културе у жижу научних расправа (Lantis, 2009: 39). С тим у вези, интересантно је да се научна мишљења и континуиране дискусије о променама у развоју стратешке културе разликују не кроз простор, већ кроз време. Наиме, док се већина досадашњих студија о стратешкој култури фокусира на континуитет понашања државе, поједине од њих указују и на могућност промена, што значи да ако историјска сећања, политичке институције и мултилатералне обавезе обликују стратешку културу, онда би било логично прихватити став да ће се безбедносне политике временом развијати (Vanchoff, 1999: 2).

С тим у вези, поставља се дилема који пресудни фактори могу довести до промене стратешке културе и политике безбедности. У анализи овог проблема уочавају се два основна фактора. Први је „спољни шок“, који мора бити радикалан и у функцији промене историјских уверења (Lantis, 2002: 28). Као пример наведеном може послужити одговор америчке владе након терористичког напада 11. септембра 2001. године у виду промене смера безбедносне политике и тумачења опасности. Нова оријентација стратешке културе САД укључила је потврђивање америчког доминантног положаја у међународној безбедности, унапређење унутрашње безбедности, усвајање нове доктрине која подразумева употребу војне силе за остваривање безбедности кроз примену превентивних напада и спремност за једностране интервенције. Међутим, и ове промене су биле веома тешке и као такве изазвале су дубоке поделе у америчком друштву (Kartchner, 2009:45).

Други фактор се јавља у околностима када су принципи стратешке мисли међусобно супротстављени, као на пример када се држава суочава са стратешком културном дилемом везану за одбрану демократије и отпор употреби војне силе. На тај начин она се суочава са изазовом заштите демократије која захтева војни одговор. Зато је стратешка култура важна ако њени главни принципи помажу у разумевању окружења и осигуравају људске потребе. У случају несклада у принципима стратешке културе, последица може бити и повлачење

државе из мултилатералних споразума и развој алтернативних дипломатских иницијатива или уговора. На тај начин одређене дилеме у стратешкој култури доводе до нових спољнополитичких оријентација (Baylis, 2010: 95-96).

Стратешка култура и поткултуре Израела

Постоје различити приступи дефинисању стратешке културе Израела, али и је карактеристично да сви они препознају како претња према држави Израелу представља уједно и претњу за јеврејску заједницу, при чему се посебан значај придаје војном сектору који треба да осигура опстанак те државе и њени становника. Унутар стратешке културе Израела могу се разликовати три главна тока, који указују на доминантне одлике поткултуре те државе (Kimmerling, 2001: 208-228):

Безбедносна оријентација је најважнији „главни пут“, али и уједно најсложенија оријентација Израела који је уплетен у конфликте са својим арапским суседима, при чему је улог опстанак или уништење. Основна претпоставка опстанка је потреба да се одржи апсолутна војна супериорност у региону. У том контексту, најважнија дужност сваког припадника израелског друштва је војна служба. Држава притом има неоспорно право да дефинише свој карактер, али не сме да злоупотребљава спремност грађана да се жртвују и да користе војну силу у циљу политичког опстанка елита на власти.

Конфликтна оријентација претпоставља да је арапско-израелски сукоб наставак историјског антисемитизма. У тренутној геополитичкој ситуацији, као и у догледној будућности, не постоји могућност мировног споразума. У духу ове оријентације, војна сила се сматра најважнијим фактором који утиче на односе између држава, народа и верских група. Поновљени циклуси рата су зато неизбежни и морају се завршити победом Израела, а сви остали појединачни циљеви су нужно подређени овој мисији. Ова оријентација наглашава да Израел мора поседовати и задржати што више територија, при чему су њени највећи заговорници јеврејски насељеници на Западној обали.

Мирна оријентација је антитеза конфликтне оријентације јер се Израелско-Арапски сукоб не посматра у контексту ранијег прогона Јевреја, већ кроз интересе очувања земљишта, воде или тржишта. Циљеви се могу постићи и у условима преговора, при чему достизање мира захтева компромисе (нпр. формула „земљиште за мир“). Мир, уз признање Израела као легитимне суседне државе, сматра се према овој оријентацији најбољом гаранцијом сигурности и мира у региону Блиског истока и шире.

И поред различитих приступа, „безбедносна оријентација“ представља основу израелске стратешке културе од успостављања модерне јеврејске државе. Међутим, од 1973. године почиње ерозија те оријентације као последица ратних догађања, демографских и генерацијских промена, промене улоге медија, пораста индивидуализма и појаве религиозног национализма. Поред наведених, и друге промене у израелском друштву довеле су до померања тежи-

шта традиционалног консензуса о стратешкој култури. Пример тих промена је долазак 800.000 имиграната који су се населили у Израелу након нестанка Совјетског Савеза, што је уједно представљало велики изазов, отварајући питања асимилације и очувања националног идентитета. И у овој ситуацији је кључна улога била поверена Израелским одбрамбеним снагама, које међутим нису биле у стању да апсорбују велики потенцијал и да код миграната створе осећај сталне спољне претње и потребу да се жртвују за израелску државу. То је потом довело до модификација у систему регрутације и попуне резервног састава Израелских одбрамбених снага и релативизовало концепт по коме се сви Израелци морају жртвовати у име националне безбедности. Прилив руских имиграната поклопио и са променама вредности, посебно међу доминантним етничким и културним заједницама, будући да је војна служба традиционално била веома цењена. Нови тренд сада „идеалног Израелца“ види као предузетника у подручју високих технологија, адвоката или медијску личност, што се огледа у растућем тренду избегавања обавезе служења у резервном саставу и погоршања морала у јединицама резервног састава. То је приморало Команду Израелских одбрамбених снага да искључи резервисте током ратних операција у Либану 1982. године и из службе безбедности на окупираним територијама од 1997. године (Peri, 2001: 109).

Прва карактеристика израелске стратешке културе је перцепција Израела да је изложен сталној егзистенцијалној претњи. Та перцепција је изведена из колективног памћења јеврејске дијаспоре која је започела 63. године пре нове ере римским освајањем Палестине, а појачана након неуспелог устанка против Римљана и уништења Храма у Јерусалиму 70. године нове ере. По свету расељени јеврејски народ је у наредна два миленијума преживео многе тешке тренутке, укључујући антисемитске погроме и прогоне у XIX и XX веку, нацистички холокауст у Другом светском рату и ратове нове државе Израел са арапским државама после 1948. године. Ова перцепција претње је стога дубоко укореењена у колективној историји Јевреја и изграђеном колективном наративу по коме „јеврејски народ подлеже прогону и самоти на свим местима и временима“ (Inbar, 1998: 66)

Масовне миграције Јевреја из разних делова света у Палестину, организоване и подстицане од ционистичког покрета у првим деценијама XX века, а још више први арапско-израелски рат 1948. године, допринели су да се перцепција угрожене егзистенције у суштини тумачи као стална претња из околних арапских/муслиманских држава, које израелска војска перцепира као непријатеље, превасходно посвећене уништењу Израела (Avner, 1987: 16).

Перцепција опасности и велики демографски диспарат у односу на арапски (и све више панмуслимански) свет, утицали су да Израел расподељује ову макро претњу у низ концентричних кругова који приближно прате географске мапе. Најблискија претња је „палестински круг“, који укључује палестинске држављане Израела, као и Палестинце који живе на окупираним територијама и у изгнанству на другим местима. Овај ниво је еквивалент претњама унутрашње безбедности у израелској перцепцији, јер укључује побуњеничке активности и герилске нападе на израелске цивилне и војне циљеве који се

одвијају унутар државних граница, у појасу Газе или на Западној обали. На следећем нивоу претњи су суседне арапске државе, Либан, Сирија, Јордан и Египат. Овде се као претња углавном перципирају прекогранични удари. Размере ових претњи су флукуирале од герилских и криминалних прекограничних дејстава из суседних држава (нпр., Палестинаца и либанског Хезболаха) до војних напада армија арапских држава. Последњи ниво претњи је најшири по свом обиму и садржају јер обухвата арапски (Ирак, Саудијска Арабија, итд.) и муслимански (Иран, Пакистан) свет. Иако се тај ниво традиционално посматра тек као потенцијална претња, употреба ракета дугог домета од стране ирачких снага против Израела за време рату у Заливу 1991. године те наоружавање и подстицање активности екстремистичких покрета Хамас и Хезболах од стране Ирана указују на способност „периферних“ држава да нанесу директну или индиректну штету јеврејској држави (Kimmerling, 2000: 221-222).

Друга карактеристика стратешке културе Израела је посебан однос између војске и цивилног друштва. Наиме, у Израелу је линија раздвајања војног и цивилног сектора нејасна и неодређена а повезана је са начином на који су оснивачи израелске државе прибегли милитаризму ради изградње јединственог националног идентитета, жртвовања за безбедност државе и реализације процеса изградње нације. Наиме, у првим годинама постојања Израела, оружане снаге (ИДФ- Израелске одбрамбене снаге) су издигнуте на ниво симбола државности, национализма и „израелности“, што је сматрано крајње неопходним потезом у процесу стварања нове државе, али и ефикасном мером у успостављању и очувању идентитета Израела (Zeev, 2006: 582).

Израелска држава је у протеклим деценијама на разне начине остваривала милитаризацију друштва - од војних комеморација и сећања на ратне празнике, преко организованих посета војним гробаљима, до успостављања образовног система у коме се наглашава улога војске у успешној историји савременог Израела. Поред тога, не треба заборавити ни јавно величање војних симбола, као ни друштвене пројекте у којима су оружане снаге (ИДФ) директно учествовале, а нарочито систем универзалне војне службе у циљу онемогућавања оштрог раздвајања војске и грађана. Као резултат свега тога, створена је „нација са оружјем“ у којем се израелски грађани лако идентификују са војском и имају изграђен осећај националне припадности.

Утицај стратешке културе на обликовање доктрине и операција Израела

Ситуација у којој се као изолована држава налази под сталном егзистенцијалном претњом која потиче од арапских непријатеља, утицала је да Израел гледа на војну акцију као једини начин којим се постижу сигурни циљеви и опстанак, те да рат сматра суштински неизбежним. Што се тиче израелске стратешке доктрине, она се заснива на комбинацији одвраћања кроз квалитативну супериорност, превентивне нападе и несразмерне одмазде (Giles, 2009: 109). Трагање за одвраћањем кроз квалитативну супериорност и употребу ре-

сурса на ефикаснији начин него што непријатељ може учинити сматра се пресудним за суочавање са квантитативно надмоћним арапским непријатељем. То је утицало да Израел улаже велика средства у развој и опремање оружаних снага што је резултирало стварањем најнапредније и најсофистицираније војске на свету (Hogowitz, 1993: 14-15).

И поред квалитативне надмоћности Израела у односу на своје арапске непријатеље, било је случајева у којима одвраћање или није успело или је било доживљено као ризик од неуспеха од стране израелског војног естаблишмента. У таквим случајевима, неуспех одвраћања је надокнађен применом још једног основног начела стратешког понашања Израела, доктрине превентивног напада. Та доктрина је примењена 1967. године, када је одвраћање доживело неуспех приликом египатске мобилизације трупа на Синају, након чега је Израел одлучио да први нападне Египат (Hogowitz, 1993: 21).

Ако превентивни напади представљају одговор на неуспех у одвраћању у контексту константне претње, онда је несразмерна одмазда (нпр. тешки ваздушни удари у појасу Газе након ракета лансираних на израелске градове) одговор на нападе на израелске циљеве које је Израел формулисао у оквиру стратешке културе која ставља националну безбедност изнад свега осталог (Giles, 2009:109).

Недостатак географске дубине и ресурса су ојачали перцепцију Израела о изложености спољним претњама, што је утицало да војни и политички естаблишмент у земљи усвоје „привилеговану“ стратегију која је усмерена на „довођење сукоба на територију непријатеља“. На тај начин се остварује стратешка дубина окупацијом кључних граничних подручја као што су Голанска висораван и Западна обала. Окупација Западне обале има веома важну симболичку и верску вредност, јер многи Израелци ову територију сматрају недељиви део „божије обећане земље“.

Дубоко поверење у етос националне одбране и безбедности, остварено је, између осталог, кроз систем универзалног војног регрутовања који је од Израела направио „нацију у оружју“. Систем војног регрутовања обухвата све 18-годишње израелске мушкарце и жене (уз изузетке) који морају да служе у војсци три и по године, а након тога су дужни да остану у резервама ИДФ-а и да учествују у планираним годишњим обукама све до 50 година живота. На тај начин, израелска војска може да се ослони на ефикасну тројну структуру - професионалну војску која представља командну и оперативну кичму, потпуно обучене војнике спремне за тренутну акцију, те велики број резервиста. Ова ефикасна структура, заједно са високом способношћу мобилизације, од кључног је значаја за побољшање брзине и ефикасности државе приликом реаговања на нападе и за смањење демографских недостатака Израела у односу на арапске државе (Hogowitz, 1993: 15).

Када је реч о стратешком доношењу одлука у Израелу, ту је најважнија карактеристика тајност. Најпознатији историјски пример за то је тајност која је пратила одлуку о нуклеарном наоружању, у коју је био упућен само ограничен број политичких и војних личности који су били одабрани (Giles, 2009: 111).

Ова тенденција тајности, у одсуству било какве Беле књиге одбране, има своје корене у стратешкој култури развијеној из тајног милитаризма који је карактерисао Хагану, прву јеврејску тајну оружану организацију активну у Палестини. У погледу стратешког процеса доношења одлука, карактеристична је доминација оружаних снага у целом процесу, што поново објашњава природу израелске стратешке културе, у којој је је ИДФ главни чувар и преносилац националне безбедносне етике, при чему има монопол над војним ресурсима и интегрисан је у цивилно друштво до тачке да лако остварује свој политички утицај. Након доношења одлука, актери који су укључени у тај процес суочавају се са неопходношћу да легитимишу своје изборе и политике пред јавношћу. Овај услов је укорјењен у стратешку културу Израела, у којој разлика између „праведних“ и „неправедних“ ратова дефинише ограничења на која би морале бити спремне безбедносне политике и акције израелских војника.

Разликовање између „праведних“ и „неправедних“ ратова које су дефинисале војска, политички естаблишмент и цивилно друштво Израела, диференцијација је која потиче од јудејских вредности, односно кључних јудејских текстова (изнад свих се налази Талмуд) на којима јудаизам почива и делује као извор националних норми војног понашања. Ти извори такође признају да је израелска војна моћ кључна за тај опстанак. У таквој констелацији, мирно оријентисани заговорници повратка окупираних територија представљају жестоке присталице израелске нуклеарне способности као крајњег заштитника израелске државе. Међутим, ова подршка израелској нуклеарној способности није универзална, јер поједине мале десничарске групе сматрају да је територијална дубина кључ за израелску безбедност и сумњају у нуклеарни програм управо зато што подрива разлоге за задржавање окупираних територија. Коначно, све три оријентације сматрају да израелски Арапи практично немају никакву улогу у апарату државне безбедности или у решавању сукоба.

У разматрању стратешке културе посебно место има израелски нуклеарни став који је најзначајнији и најинтересантнији аспект безбедносне политике ове државе. Нуклеарна стратегија која је у најкраћем одређена ставом да „Израел неће први употребити нуклеарно оружје на Блиском истоку“ утицала је на обликовање две основне компоненте израелске стратешке културе. С једне стране, осећај сталне претње која би могла довести до потпуног разарања Израела подстакла је развој нуклеарног оружја као средства осигурања опстанка кроз одржавање. С друге стране, израелско схватање непријатеља као неумољивог и фанатичног и сопствена перцепција као суштински изоловане државе, довели су до прихватања нуклеарне политике са циљем избегавања даље изолације државе на међународном плану и смањења ризика од арапског напада (Inbar, 1998: 72).

Са аспекта ризика од стицања оружја за масовно уништење од стране арапских држава, интересно је анализирати како је израелска стратешка култура обликовала начин на који је држава одлучила да одговори на овај ризик. Наиме, израелска стратешка култура је у овом случају супротстављена дубокој посвећености националним нормама (на пример, да се што више избегну „ратови по избору“) али почива и на недостатку поверења у норме

међународне заједнице, посебно оне које се односе на режим међународног неширења овог оружја. Овај недостатак поверења је укорењен у колективном памћењу јеврејског народа, који сматра да је био историјски прогоњен на многим местима и препуштен сопственој судбини у већини држава. Недостак поверења према међународној заједници у модерном добу је допринела и Резолуција УН против ционизма из 1975. године, а за коју се у Израелу сматра да манифестује одређену дозу међународне нетрпељивости према јеврејском народу. Због тога у светлу овог аспекта стратешке културе Израела треба тумачити израелску стратегију у односу на ризик од ширења нуклеарног оружја арапских држава. Уместо да се ослања на непролиферацију која подразумева изградњу норми против употребе оружја за масовно уништење, Израел је прибегаво спровођењу активних мера усмерених на нарушавање било какве могућности стицања овог оружја од стране арапских држава

Закључак

Предложена анализа у овом раду није имала за циљ да понуди исцрпно и потпуно објашњење стратешког понашања Израела, већ да укаже на висок степен конзистентности између стратешке културе и стратешког понашања те државе. С тим у вези, намеће се закључак да стратешка култура игра пресудну улогу у обликовању стратешког понашања Израела. У изградњи стратешке културе ове земље посебну улогу имали су геополитички фактори и природа израелског друштва. Наиме, кључни елементи стратешке културе Израела формиран су под утицајем геополитичких фактора, „менталитета опсаде” и жеље да се постигне брзо „војно поравнање” које подразумева преношење сукоба на територију непријатеља. Намера преношења сукоба на територију непријатеља произилази из ограничења стратешке дубине Израела. Наведени елементи су обликовани у складу са дуализмом Израела у приступу безбедносној политици. Наиме, на стратешком нивоу доминира размишљање о одбрамбеним околностима као „опкољеној тврђави”. Међутим, на нижим нивоима (тактичком и оперативном) безбедносна политика се преводи у акције офанзивних карактера. Разлог томе треба тражити у најважнијем циљу - не дозволити непријатељу наступање на територији Израела. Друштвени фактори такође објашњавају специфичност израелског приступа. Култура импровизације и иницијативе типични су за израелску војну сферу, а култ практичне акције се одражава у природи „новог израелског друштва”. У новије време се уочавају тенденције повећавања улоге технолошког фактора, које потичу потичу од промењених социо-економских услова у Израелу.

С обзиром на дужину трајања сукоба, може се рећи да је модерна историја Израела у ствари историја арапско- израелских ратова. Они се воде још од формалног настанка државе 1948. године, јер сваки од народа у конфликту мисли да полаже право на спорну територију. С једне стране, Јевреји се позивају на историјска права и право на самоопредељење, док Арапи сматрају да им је угрожен територијални интегритет. Проблем код успостављања прегово-

ра је чињеница да сукобљене стране одбијају да признају легитимитет једна другој. Овај сукоб има дубоке корене, што отежава могућност да се трајно реши и да стране постигну одржив компромис. Највећи успех у преговарању је постигнут деведесетих година XX века, али он није дуго трајао. Шансе за мир угрожава и чињеница да постоје терористичке организације које делују по свом нахођењу и без поштовања међународног права. Најзад, не може се занемарити ни улога великих сила, посебно САД-а, које имају сопствене интересе у овом подручју. Зато је вероватно да ће арапско- израелски сукоби остати доминантно обележје Израела и у будућности.

Извесно је да концепт стратешке културе има дугу традицију али се само из савремене перспективе може говорити о његовом постојању у свим сферама живота. Конкретно, када је у питању област међународних односа и безбедности, посебно се наглашава да развој концепта културе у тим областима чине политичка, организациона, институционална и стратешка култура. Полазиште наведене анализе није схватање стратегије као дела неке одређене културе, већ као постојање стратешког својства смишљене и испланиране културе, с циљем да дугорочније обезбеди амбијент који ће допринети остварењу основних циљева. Поред наведеног, културне елементе треба уважити и у разматрању и стварању стратегија безбедности, не само у контексту разумевања културе као носиоца изградње идентитета или оцене културних конфликта, већ и кроз схватање културне симболике безбедности и културних вредности, као и кроз анализе промене културе и постојање њених стратешких својстава, као важног елемента изградње друштва.

Литература:

1. Avner Yaniv (1987): *Deterrence Without the Bomb: The Politics of Israeli Strategy* Lexington, Mass: Lexington Books
2. Banchoff Thomas (1999): *The German Problem Transformed: Institutions, Politics, and Foreign Policy, 1945–1995*, University of Michigan Press
3. Benedetta Berti (2015): Seeking stability: Israel's approach to Middle East and North Africa – Analysis, *Eur-Asia Review*, p. 1, dostupno na: <http://www.eurasiareview.com/19032015-seeking-stability-israels-approach-to-middle-east-and-north-africa-analysis/>
4. Giles F Gregory (2009): Continuity and Change in Israel's Strategic Culture, in: Jeannine L. Johnson, Kerry M. Kartchner, and Jeffrey A. Larsen (eds.), *Strategic Culture and Weapons of Mass Destruction* Palgrave Macmillan, New York
5. Zeev Maoz (2006): *Defending the Holy Land: A Critical Analysis of Israel's Security & Foreign Policy*, University of Michigan Press
6. Inbar Efraim (1998): Israeli National Security 1973-1996, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 555
7. Johnston A. Iain (1995): Thinking about Strategic Culture, *International Security*, Vol. 19, No.4, p.46, dostupno na: <http://www.fb03.uni-frankfurt.de/45431264/Johnston-1995-Thinking-about-Strategic-Culture.pdf>
8. Kartchner M. Kerry, Jeannie L. Johnson, Jeffrey A. Larsen (ed) (2009): *Strategic Culture and Weapons of Mass Destruction: Culturally Based Insights into Comparative National Security Policymaking*, Palgrave Macmillan, New York,

9. Kim Jiyul (2009): *Cultural Dimensions of Strategy and Policy*, US Army War College
10. Kimmerling Baruch (2000): The Social Construction of Israel's 'National Security', in Stuart Cohen, (ed.): *Democratic Societies and Their Armed Forces: Israel in Comparative Context*, Frank Cass, London
11. Kimmerling Baruch (2001): *The Invention and Decline of Israeliness: State, Society, and Military*, Berkley
12. Lantis S. Jeffrey (2009): Strategic Culture: from Clausewitz to Constructivism, in: Johnson L. Jeannie, Kartchner M. Kerry, Larsen A. Jeffrey (eds.): *Strategic Culture and Weapons of Mass Destruction*, Palgrave Macmillan, New York
13. Maoz Zeev (2009): *Defending the Holy Land. A Critical Analysis of Israeli Security and Foreign Policy*, Ann Arbor
14. Miller H. Jacob (2014): *Strategic Culture as the Basis for Military Adaptive Capacity: Overcoming Battlefield Technological Surprises*, University of Pennsylvania, p 36, <https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1205&context=curej>
15. Milošević Milan, Srećković Zoran (2009): *Obaveštajne službe*, MC Odbrana, Beograd
16. Swedler Ann (1986): *Culture in Action: symbols and strategies*, American Sociological Review, Vol. 51, No.2,
17. Troje Asle (2009): Strateška kultura kao analitički alat: istorija, mogućnosti, geopolitika i vrednosti –primer EU, *Bezbednost Zapadnog Balkana*, CCVO, br.14, Beograd
18. Hudson M. Valerie (1997): Culture and Foreign Policy: Developing a Research Agenda in Hudson M. Valerie (ed.): *Culture and Foreign Policy*, Boulder, Lynne Rienner
19. Horowitz Dan (1993): The Israeli Concept of National Security, in: Yaniv Avner (ed.): *National Security and Democracy in Israel*, Boulder: Lynne Rienner
20. Yoram Peri (2001): Civil-Military Relations in Israel in Crisis, in Maman Daniel, Eyal Ben Ari, Rosenhek Zeev (eds): *Military, State, and Society in Israel* Transaction Publishers, New Brunswick

CONNECTION OF STRATEGIC CULTURE AND STRATEGIC BEHAVIOR OF ISRAEL

Summary: The Israeli strategic culture has been carefully developed over the past six decades, with the appropriate role of state institutions and the most important Israeli defense forces. Israel's strategic culture has been largely determined by geopolitics. A look at the map of the Middle East points to the isolation of this state, surrounded if not hostile, then at least to the indomitable neighbors. As a part of Israel's strategic culture, we can distinguish some specific approaches that, despite their characteristic, have a common character that threats to Israel are also a threat to the Jewish community. On the other hand, the military dimension has a central place in ensuring survival in the Middle East. The specificity of the Israeli strategic culture is in its dominant orientation to the three main streams that will be discussed more in this paper. In addition to the aforementioned authors, the introductory part considers the problem of defining the strategic culture and the use of the mentioned syntagm. In the domestic scientific and professional public, very little attention is given to this topic, which gives the work a special dimension.

Key words: strategic culture, Israel Defense Forces, Palestinian conflicts, geopolitics

МИЛОВАН Р. СУБОТИЋ*
Институт за стратегијска истраживања
Београд
ИВАН Р. ДИМИТРИЈЕВИЋ**
Факултет безбедности
Београд

УДК 323.28:314.15
Прегледни рад
Примљен: 18.01.2019
Одобрен: 23.02.2019
Страна: 295-310

ПОПУЛИЗАМ КАО ГЕНЕРАТОР ДЕСНОГ ЕКСТРЕМИЗМА НА ПРИМЕРУ МИГРАНТСКЕ КРИЗЕ

„Истином сматрају само оно што лепо звучи.“
Бертолт Брехт (1898-1956)

Сажетак: Популизам је један од оних појмова који су нам се, чини се преко ноћи, „десили“. Подробном анализом овог феномена, ипак видимо како је, чак и у теоријском смислу он термин који се, на успешан или мање успешан начин, анализира више од пола века, док је у практичном смислу свакако много старији. Још увек недо-вољно омеђен у научној и академској литератури, појам изазива колоквијалну збрку и дозвољава етикетирање најчешће политичких противника. Чињеница је да је попули-зам умногоме присутан у савременом политичком тренутку најстаријег континента и да су створене јаке десно-популистичке опозиционе странке, што се може видети у Француској, Холандији, Данској, Шведској и Немачкој. У неким државама, дес-ничарски популисти су постали део власти, као у Белгији, Финској, Аустрији. У вели-ком броју земаља ЕУ, популистичке странке у целини чине владу, као у Пољској, Мађарској, Чешкој и онедавно у Италији. Да ли је популизам аналитичка категорија, који су то главни елементи популистичког репертоара, те да ли је мигрантска криза, и у којој мери, утицала на стварање и одржавање популистичких странака, покрета и група на европском тлу, само су нека од питања на које овај рад покушава да одгово-ри.

Кључне речи: популизам, десни екстремизам, елементи популизма, тероризам, мигрантска криза

Уводна разматрања

Тврдња како живимо у доба до сада незабележеног успона популизма, како у академском тако и у медијском дискурсу, представља опште место. Тај успон најдиректније илуструју догађаји који су пре само неколико година из-

* milovan.subotic@mod.gov.rs

** ivan.dimitrijevic@fb.bg.ac.rs

гледали немогући, попут брегзита и Трампове победе. На ширем плану то укључује и све снажнију подршку за популистичку десницу која је Норберта Хофера (Norbert Gerwald Hofer) у Аустрији и Марин ле Пен (Marine Le Pen) у Француској довела надамак победе на председничким изборима, радикално антимуслиманску партију Герта Вилдерса (Geert Wilders) учинила најпопуларнијом странком у Холандији, те обезбедила значајне изборне успехе радикално десничарских антиимигранстких партија у Шведској и Немачкој. Овде треба додати и консолидацију све ауторитарнијих популистичких режима у Мађарској и Пољској и радикализацију популистичке реторике у остатку источне и централне Европе, метеорски успон „Покрета пет звездица“ у Италији, побуну популиста на левици која се испојила у кампањама Бернаја Сандерса (Bernard Sanders) у САД, првог лабуристе скептичног према НАТО Џеремија Корбина (Jeremy Corbyn) у Британији и Жан-Лика Меланшона (Jean-Luc Mélenchon) у Француској, као и леве покрете попут „Подемоса“ у Шпанији и „Сиризе“ у Грчкој. Ни регион није остао поштеђен популистичке реторике. „Земље Западног Балкана се налазе у некој врсти перманентних предизборних активности које су од овдашњих политичких елита препознате као идеална прилика за одржање власти путем популизма.“ (Subotić, Dimitrijević, 2018: 81).

Сви ти догађаји и покрети често се квалификују као популистички. Да ли на њих можемо гледати као на јединствену појаву? Живимо ли заиста у ери популизма, или је термин популизам, као што неки аутори тврде, непримерен опис, журналистички клише и политички епитет чија основна сврха није анализа већ стигматизација противника? (Tamas, 2017).

Ипак, имајући у виду да је популизам (овако или онако схваћен) нешто што нас окружује и неминовно утиче на наше животе, на њега треба гледати као на корисну појмовну алатку, неопходну и незаменљиву када треба описати стање ствари у данашњем свету. Како ћемо објаснити временско и просторно груписање које конституише популистички тренутак, те одговорити на његова кључна потпитања: Зашто се популизам тако укоренио, зашто је ухватио маха и у оним деловима света за које се сматрало да су „дубоко демократски“, и зашто је крај двадесетог и нарочито почетак двадесетпрвог века тако повољна временска одредница за овај феномен?

Ако говоримо о популизму као категорији у времену, важно је истаћи да је још половином прошлог века литература о популизму била оптерећена сумњама у вези с природом, идеологијом, па чак и постојањем предмета своје анализе. Неки од покрета који се у најширем смислу доживљавају као популистички могу се пронаћи на левици, попут случајева у Северној и Јужној Америци али и све чешће на десници, као што је најчешће случај у Европи. Такође, „постоје и популистички покрети 'хибридног карактера' који недвосмислено комбинују елементе левице и деснице“ (Weyland, 2003: 1106). Друштвена база популизма може бити аграрна, што је случај у САД крајем 19. века или у источној и централној Европи између два светска рата, или „претежно урбана, попут већине случајева у Јужној Америци“ (Roberts, 1995: 88). „Протагонисти популизма могу славити друштвени и културни либерализам (пример Холандије и неких других земаља северне и западне Европе у последњих петнаестак

година), или га нападати, као у Мађарској и другим земљама источне и централне Европе последњих година“ (Brubaker, 2017: 1198).

Оно што популистичку идеју понајпре подупиरे јесте идеја „доброг и поштеног народа“ кога су превариле и изманипулисале „корумпиране и неспособне политичке елите“. Конкретан садржај и програм неког популистичког пројекта увелико зависи и о вредностима и обележјима доминантних политичких елита којима се супротстављају. „Уколико су те елите углавном либералне, онда ће популизам бити доминантно реакционаран, онакав какав превладава у Европи у последњих двадесетак година. Ако су, пак, доминантне елите углавном конзервативне, популизам ће – како то сугеришу случајеви Уга Чавеза (Hugo Rafael Chávez) у Венецуели и Рафаела Корее (Rafael Correa) у Еквадору – бити утемељен на левим политичким вредностима, као што је, на пример, заговарање интереса радника насупрот интересима богатих предузетника.“ (Šalaj, Grbeša, 2017: 326).

Оно што се, без обзира на леви или десни идеолошки предзнак, може сматрати „најмањим заједничким садржиоцем“ најразнороднијих популистичких мантри јесте тврдња како говоре у име „народа“, а против најразличитијих „елита“. С обзиром на различита разумевања појма „народ“, важно је истаћи његову вишезначност.¹ То може бити „обичан свет (народ као плебе), суверени народ (народ као демос) и културно или етнички засебан народ (народ као нација или етнос)“ (Meny, Surel, 2000: 46).

Инкриминишући карактер популизма доводи у сумњу чињеница да је „осим што није некаква нова категорија“ (Skinner, 2009: 336) нешто што веома лако може да заличи на демократију. Такође, проблем је то што је популизам морално и политички оптерећен термин. Он је једновременно и оружје политичке борбе и алатка академске анализе.

Неки од покушаја дефинисања појма

Појам „популизам“ је, најблаже речено, споран. Расправе о њему нису довеле до прецизне и општеприхваћене дефиниције. Обично се набрајају њени елементи који, према Вајлсу чине „синдром популизма“ (Wiles, 1969: 112). Поменимо само неке од преко двадесет елемената који су најфреквентније заступљени у дефиницијама популизма: „морализам, мистична веза вође и народа, изолационизам, носталгија за прошлошћу, глорификација силе, антииндивидуализам, антиелитизам, антиинтелектуализам, антимилитаризам и антиестаблишмент“ (Исто, 113).

Сматрајући да о популизму очито постоје различити приступи приликом дефинисања појма, Канованова (Margaret Canovan) је у свом истраживању дала предност типологији, а не трагању за дефиницијом. Она разликује две врсте популизма са својим подврстама, а то су: „аграрни популизам - фармерски ра-

¹ Класификација преузета из Meny, Y., Surel, Y. „Par le peuple, pour le peuple: le populisme et les democracies“, Paris: Fayard, 2000, у: Brubaker R: „Between nationalism and civilizationism: the European populist moment in comparative perspective“, *Ethnic and Racial Studies*, 1191-1226, 2017.

дикализам, и аграрни социјализам интелектуалаца - народњаштво и *политички популизам* - диктаторски, демократски, реакционарни и политичарски“ (Canovan, 1999: 4).

Позивање на народ, дабоме, није увек у складу са демократијом. Сартори (Giovanni Sartori) понудио је поуздано мерило за разликовање демократске од недемократске употребе појма „народ“. Он разликује пет значења тог појма: апроксимативна већина („много људи“), интегрална већина („сав народ“), народ као ентитет („органска целина“), као множина („принцип апсолутне већине“) и народ као множина изражена „принципом ограничене већине“ (Sartori in: Donovan, 2019).

Популизам се обично представља као израз „органске целине“ народа, мада тако нешто реално не постоји, осим као митска слика. Али, дешава се да популизам обухвати већи део народа који се осећа и понаша као интегрална или апсолутна већина. Тада популизам може не само да угрози демократију, уколико се јавља у демократском поретку, него и да је разори, као што је то био случај, на пример, са фашистичком Италијом или нацистичком Немачком. Популизам у земљама без демократије, упркос томе што се на њу позива, доводи у питање сам почетак стварања елементарних претпоставки демократије.

У новијој литератури популизам се најчешће посматра као спој масе и вође и као преплитање рационалних и ирационалних чинилаца.

Протагонисти тезе да је за популизам карактеристичан специфичан облик организовања политичких странака, сматрају да „под популизмом подразумевамо посебан тип устројства политичке странке у којем кључну улогу има тзв. харизматични лидер“ (Taggart, 1995: 41). И вођа и маса полазе од убеђења о завери против њиховог народа, показују страх према сложености света и одбацују представничку демократију. То је, сматра Тјери де Босе „културна матрица популизма“ (Beause, 1987). Иза популизма као „мистике народа“, контроверзни француски филозоф Паскал Брикнер истиче оно што назива „игром удвоје између једног политичког слоја који се нада да ће остати на власти, и јавног мњења које нити је довољно обавештено нити је нарочито заинтересовано да се упозна са ситуацијом, већ изненада у неком мање или више харизматичном лидеру препознаје отелотворење својих неостварених жеља“ (Bruckner, 1986: 76). Такође, наставља Брикнер, „из страха од будућности, стрепње од непознатог, забринутости због губитка или неоствареног идентитета, бојазни од оног другог, носталгије за некадашњом величином, 'мали човек' тражи растерећење у припадништву маси и следбеништву вођи, а вођа се односи према њему по начелима 'обрнуте психоанализе', појачава његове фрустрације и агресивности да би га спречио да стекне личну независност“ (Исто, 77).

У пежоративној употреби, популизам се користи за одбрану једне сужене и анемичне концепције демократије, онако како је један од највећих аналитичара овог феномена Ставракакис назива, „демократије без демоса“ (Stavrakakis, 2014: 567). Неки аутори, попут Милера, тај негативни суд уграђују у дефиницију популизма и одређују га као суштински антидемократску појаву (Müller, 2016), док неки други опет наглашавају суштински демократску при-

роду популизма. Протагониста тзв. демократског популизма је Кенован који га описује као саму “идеологију демократије” (Canovan in Meny, Surel, 2002: 29), док „колега по виђењу“, Кристофер Лаш, на популизам гледа као на “аутентични глас демократије” (Lash, 1996: 105).

На основу до сада изнетог можемо установити одређене карактеристике популизма. Реч је о историјској појави која има заједничка обележја али и одређене специфичности. Оно што је заједничко не допушта да га сведемо на овај или онај конкретни облик: фашизам, нацизам, бољшевизам, нити на огледну демократију. Реч је о споју учења и практичног деловања те се не може свести само на идеологију (национализам, шовинизам, клерикализам и слично), нити само на овај или онај облик деловања (странка, покрет, војска, црква, паравојска и слично). Тако схваћен, популизам карактеришу неки од елемената који најфреквентније појављују: страх од еманципаторских промена, мржња према њиховим покретачима и настојање да се они силом онемогуће. „Циљ учења и деловања је уништење непријатеља, оличеног у разним заверама против властите нације, чије паклене планове (сценарије) остварују друге нације и „издајници“ у властитим редовима. Пут избављења из угрожености води преко враћања светим традицијама, ка изолационизму од света, а главни актер избављења је снажан национални покрет предвођен харизматским вођом. Такав покрет се ослања на затечене и нове апарате моћи (војне, полицијске, пропагандне). Највидљивији симптоми популизма су: антииндивидуализам, антирационализам, антиплурализам, антихуманизам, антилиберализам, антисоцијализам, антиинтелектуализам, антиелитизам, једном речју – антимодернизам.” (Роров, 1993).

Концепт „народ против елита“ и неки од осталих елемената популистичког репертоара

Централни елемент популистичког репертоара је тврдња да говоримо и поступамо у име народа. Чињеница да је то централни или чак конститутивни елемент популизма универзално је прихваћена у новијој литератури. Међутим, пошто је тврдња да говоримо и поступамо у име народа централна и у савременим демократским контекстима, аутори обично додају да је специфичност популизма тврдња да се говори и поступа истовремено у име народа и против “елита”.

Вратићемо се на тренутак напору дефиниционог одређења појма „популизам“, али анализирајући искључиво однос „народ – елита“. Са утицајног становишта које заступа Муд, популизам се дефинише као „визија друштва које је недвосмислено подељено између народа и корумпиране елите” (Mudde, 2004: 543).

На вертикалној оси, коју Муд нарочито апострофира, народ се дефинише у опозицији према економским, политичким и културним елитама. „Он је морално исправна категорија (мада не нужно безгрешан), економски је угрожен,

марљив, посвећен породици, говори отворено и обдарен је здравим разумом, док “елита” – богати, моћни, добро повезани, прекомерно (!!) образовани и институционално етаблирани – живе у другачијим световима, играју по другачијим правилима, заштићени су од економских недаћа, служе само себи, често су корумпирани, немају додира са бригама и проблемима обичних људи и презиру њихове вредности, навике и начин живота.” (Mudde, 2004: 544).

Према Милеру (Müller), народ се може дефинисати не само у односу на слојеве на врху већ, такође на вертикалној оси, и односу на оне на дну. Тако се „слојеви на дну друштвене лествице могу приказивати као паразити или нерадници, као овисници или девијанти, као непослушни или опасни, као они који не заслужују бенефиције и не завређују поштовање и отуда не припадају такозваном пристојном, поштеном, нормалном, радном народу” (Müller, 2016: 23).

Посматрано према тзв. хоризонталној оси, народ се перципира као заокружен колективитет, а главна супротност, без обзира да ли је реч о левом или десном популизму, је између „унутрашњег и спољашњег“ (Brubaker, 2017: 12). У левом популизму заокружени колективитет се дефинише економски или политички, а претећа “спољашњост” се идентификује са неконтролисаним трговином, нерегулисаним глобализацијом, Европском унијом, или (нарочито у Јужној Америци) са америчким империјализмом. Десни популизам приказује народ као културно и етнички ограничен колективитет који дели заједнички и особен начин живота. Тај колективитет је угрожен од спољашњих група или сила, укључујући и “унутрашње аутсајдере”: оне који живе унутра, а који се чак и када јесу држављани не виде као да припадају или потпуно припадају нацији (Brubaker: 2017: 13).

Поред овог кључног популистичког обрасца оличеном у црно-белом односу на релацији „народ – елита“, важно је истаћи и неколико „**праћећих елемената популистичког репертоара**“ које би било најбоље посматрати у две равни: као разраду или спецификацију вертикалног опозита између народа и елите и хоризонталног антагонизма између унутрашњег и спољашњег“ (Brubaker, 2017: 14).

Први од ових праћећих елемената била би „*антагонистичка реполитизација*“, која почива на неопходности поновног преузимања демократске политичке контроле над оним доменима живота за које се сматра да су деполитизовани и де-демократизовани, то јест, повучени са подручја демократског одлучивања“ (Sanovan, 2002: 29). У корпусу оваквих и сличних размишљања може бити и „противљење преношењу кључних аспеката националног суверенитета на Европску унију која пати од дубоког 'демократског дефицита' и оптерећена је деполитизујућом конституционализацијом начела економских слобода“ (Grimm 2015: 463).

Мајоритаризам је други праћећи елемент популизма и тумачи се као потврђивање интереса, права и воље већине против интереса, права и воље мањине. Мајоритаристичка критика може бити уперена против људи на врху, али и оних на дну или оних на маргинама. Бранитељи права већине нападају привилеговану мањину. Али такође могу нападати права и бенефиције дате људи-

ма на дну лествице, попут одређених бенефиција из пакета социјалне помоћи или процедуралне механизме заштите осигуране правним системом, наводно на рачун “пристојне, радне већине” (Pratt, 2007). Могу се оспоравати покушаји да се промовишу интереси, заштите права или уважи достојанство маргиналних група дефинисаних верском, расном или етничком припадношћу, имиграционим статусом, сексуалном оријентацијом или родом.

Као трећи елемент јавља се антиинституционализам, или тачније речено, *селективни антиинституционализам*. Када се једном докопају власти, популисти могу изградити сопствене институције или покушати да успоставе доминацију и контролу над постојећим институцијама (Müller, 2016: 61-62). Популисти се често залажу за „директну демократију уместо представничке, обично кроз 'проверене' процедуре као што су референдум и плебисцит, а понекад кроз експерименте са 'хоризонталним' дистрибуираним, партиципативним и умреженим облицима политичког ангажовања“ (Tormey, 2015: 13).

Следећи од поменутих пратећих елемената јесте *протекционизам*. Под њим, у најширем смислу; сматрамо потребу да „штитимо народ, од претњи које долазе одозго, одоздо, и данас нарочито споља“. Више је варијетета протекционизма попут економског, безбедносног или културног. „Економски протекционизам наглашава претњу коју јефтина страна роба представља за домаће произвођаче, као и јефтина инострана радна снага за домаће раднике. Безбедносни истиче претње од тероризма и организованог криминала, док културни протекционизам наглашава претњу познатом начину живота коју представљају 'аутсајдери' који се разликују по вероисповести, језику, исхрани, облачењу, говору тела и начинима коришћења јавних простора.“ (Moffit, 2016: 59).

Последњи, по овом редоследу пети, елемент популистичког репертоара није стриктно везан за садржај популистичке реторике, попут прва четири. Он са популистичком реториком кореспондира у смислу начина њене презентације и то кроз: *стил комуникације, реторике, представљања и говора тела*. Овај популистички стил подробно описује Остиги као “низак пре него висок, као стил који даје предност сировом и грубом (али топлем и неспутаном) у односу на рафиниран и култивисан (али хладан и уздржан) језик“ (Ostiguy, 2009: 41). У складу са популистичком реториком објашњеном у овом „петом елементу“ популизма је и „истицање опозиције између здравог разума и једноставног изражавања у односу на ограничења и спутаност уљудног говора и политичке коректности“ (Moffit, 2016: 61).

Популисти очито, не само да критикују правила којима је регулисан прихватљив говор, већ и налазе задовољство у кршењу тих правила. „Стратегијом провоцирања која треба да привуче пажњу они у први план стављају своју спремност да крше табуе, одбијају коришћење еуфемизма и нарушавају конвенције уљудног говора и 'нормалног' понашања“ (Исто, 62). Као што примећује Колеман, „Трамп често користи упадљиву грубост, сирове сексуалне референце и позу 'лошег момка' да би пројектовао слику аутентичности, насупрот наступу Хилари Клинтон који се доживљава као неаутентичан и програмиран“. (Coleman, 2016).

Демографске, економске и културне трансформације као плодно тле протекционистичког популизма

Околности, које су погодиле демографским, економским и културним трансформацијама, отвориле су могућности за прецизније уобличене популистичке политике које наглашавају како „штите народ и уобичајени/прихваћени начин живота од претњи које долазе одозго, споља или са маргина друштва“ (Duyvendak, 2011:22). Масовна имиграција, од које све већи део потиче са територија изван Европе, пружила је најдиректнији и најкозистентнији подстицај протекционистичком популизму у Западној Европи, и у нешто мањој мери у САД. Имиграција је тако променила структуру тржишта рада, знатно увећала расну, етничку, језичку и верску хетерогеност становништва и постепено и темељно трансформисала урбани јавни простор. Упоредо са овим дешавањима, појачале су се тврдње које говоре о потреби да се од миграната заштите радна места, културни идентитет и начин живота народа, који се неретко тумачи као „домицилни“, „староседелачки“ или „аутохтони“. Ова потреба за протекционизмом последњих година је на најстаријем континенту најчешће довођена у везу са заштитом од исламизације Европе².

Масовни прилив мигрантске радне снаге, уз отварање националних економија, део је ширег скупа економских трансформација које су одредиле делимично преклопљене, али ипак особене облике савремених популизма у Западној Европи. „Постојање два међусобно опонентна режима: за проток капитала и проток имиграната, сведочи да се популисти воде оним што често зовемо политиком двоструких стандарда.“ (Суботић, 2017: 89). У односу на брз раст, релативну стабилност, респектабилну једнакост и општи просперитет у првим послератним декадама, „економске трансформације су у неколико последњих деценија отвориле нов простор за изношење тврдњи о иступању у име 'малих' или 'обичних' људи против 'оних на врху', као и против спољашњих група и сила које прете 'нашим радним местима', 'нашем' просперитету, 'нашој економској сигурности', 'нашем' начину живота...“ (Brubaker, 2017: 24).

Чињеница је да су за успех популиста умногоме заслужне и партије социјалдемократске провенијенције које се у овим новим околностима нису снашле, тј. нису искористиле политичку шансу коју су те велике економске промене донеле. Уместо тога, њихов неолиберални заокрет је оставио отворен простор за улазак неких других партија, како са левице тако и (нарочито карактеристично за европски континент) са деснице, које су иступиле са популистичким економским програмима.

Иако многи од савремених популистичких образаца скоро једнако важе и за САД и Западну Европу, устројство институција Европске уније омогућило је особен фокус и произвело привлачну мету за економске и културне облике протекционистичког популизма у Европи. Може се рећи да овај „рај за популисте“ траје више од четврт века, још од одржавања бурних референдума о

² Више о (не)оправданости страха од исламизације Европе у: Subotić, Milovan, „(Ne)opravdan strah od islamizacije Evrope“, Viteška kultura - Chivarious culture, br. 7, Beograd, 2018. (283-304).

Мастрихтском споразуму у Данској и Француској 1992. године. „Евроскептични популисти апострофирају нарочит демократски дефицит Европске уније, наметање државних политика одозго, квазиуставно промовисање тржишних слобода на рачун свега другог, укидање националних граница, као и положај истовремено 'изнад' и 'изван' националних електората“ (Vasilopoulou, 2013: 159).

Нови таласи еманципаторског либерализма иницирани шездесетих година двадесетог века су, у домену политике идентитета и разлике, очигледно отворили простор за усмеравање популистичких напада према идеји о политичкој коректности и тиме омогућили иступање у име симболички занемарене, или обезвређене већине против наводног привилеговања мањина. „Ограничавање говора који се сматра увредљивим или штетним за мањине, карактеристичне за дискурсе и праксе мултикултурализма, очито провоцира иступе против перципираног симболичког уздизања и посебног третмана расних, етничких и верских мањина, било имиграната или неимиграната.“ (Skrentny, 2002: 162) Такође, све шире признавање права ЛГБТ популације, праћено стигматизацијом противника таквих права као хомофобичних или, однедавно, трансфобичних, отворили су простор за иступе у одбрану традиционалних облика брака и породице, као и традиционалних родних и сексуалних норми. У северној и западној Европи, „еманципаторски либерализам у домену рода и сексуалности присутан је у културно протекционистичкој популистичкој политици на један другачији начин: „цивилизацијски“ популизам прихвата родни и сексуални либерализам као централни елемент 'пост-хришћанског' Запада који је суштински неускладив са исламом“ (Brubaker, 2017: 1198).

Улога масовних имиграција у комбинацији са економским променама и новим таласима еманципаторског либерализма очито није занемарљива. Оне се у очима популиста претварају у сјајан „алат“ за приказивање овог „репертоара“ као добро осмишљеног пројекта иза којег стоје друштвено, економски и културно либералне елите.

Популизам и мигрантска криза

Средњорочни трендови у савременој Европи који се огледају у слабљењу партијске демократије, медијатизацији политике и комерцијализацији медија, као и очигледно све већи јаз између грађана и „места на којима се доносе одлуке“, могу помоћи у објашњавању успеха популизма у неколико последњих деценија. Они помажу и да се објасни склоност политичких актера да се директно обраћају „народу“ и усвајају бар неке елементе популистичког стила комуникације. Уважавајући ове околности лакше је разумети зашто на таласима криза антиимиграциони популисти и евроскептичне партије постају структурна одлика политичког пејзажа у већини европских земаља. Криза није неутрална категорија у анализи друштва, „то је категорија друштвене и политичке праксе која се мобилише да би се обавио одређени политички посао“ (Brubaker, 2011: 103), или како то Мофит примећује: „криза не претходи и није наза-

висна од популистичке политике, напротив она је централни део популистичке политике“ (Moffit, 2016: 111).

Осим Шпаније и Грчке, где је популистички образац „отишао улево“ и јасан је продукт економске кризе, популистичку реакцију десног предзнака је најдиректније и најочевидније изазвала мигрантска криза, која је „више него било који други геополитички процес уздрмала европски континент“ (Деспотовић, 2017: 169). Мада је број имиграната 2015. године био велики, он објективно није био несавладив. Бројка од 1,3 милиона поднетих захтева за азил у земљама ЕУ готово је двоструко већа од претходно забележеног највећег броја захтева из 1992, али то је и даље само „једна четвртина једног процента становништва ЕУ“.³

Најдиректнији политички ефекти мигрантске кризе осетили су се у Немачкој, Шведској и Мађарској. У Немачкој, криза је истовремено произвела тренутак несвакидашње отворености (одлука Ангеле Меркел у септембру 2015. године, да отвори границе Немачке свим азилантима који су путовали преко Мађарске и Аустрије и примерена реакција немачког цивилног друштва) и снажну реакцију против такве отворености која се „манифестовала трансформацијом „Алтернативе за Немачку“ (Alternative für Deutschland, AfD) из неолибералне, тзв. професорске партије у антиимигрантску, антимуслиманску популистичку партију која је остварила, до тада незамисливе, изборне успехе на локалним изборима 2016. и савезним изборима 2017.“ (Goerres, Spies, Kumbin, 2017: 29). У Шведској, која је 2015. примила више избеглица по глави становника него Немачка (Rydigen, Van der Meiden, 2016), на изборима 2018. године, екстремно десничарска антиимигрантска партија Шведских демократа освојила је 17,6 посто гласова, што је значајан раст у односу на 12,9 колико су добили на претходним изборима.⁴

У Мађарској, једној од главних станица на западнобалканској рути, премијер Виктор Орбан је преузео антиимигрантску иницијативу изградњом ограда од бодљикаве жице. У популистичким круговима десног предзнака, он се приказује као усамљени лидер који је прихватио задатак да „сачува Европу од ње саме“, а посебно од онога што описује као европски „самоубилачки либерализам“.⁵ Следећи Орбанов пример, водећи политичари у Пољској, Словачкој и Чешкој прихватили су ову реторику. Колики је бесмисао у данашњој „деидеологизацији идеологије“ илуструје и пример премијера Словачке који је, као номинално социјалдемократ (!), обећао да „земља неће примити ниједног муслимана“ (Matharu, 2016). У Аустрији, још једној важној мигрантској

³ Према: Prema: Number of Refugees to Europe Surges to Record 1.3 Million in 2015, Pew Research Center - Global Attitudes & Trends, August 1, 2016. http://www.pewglobal.org/2016/08/02/number-of-refugees-to-europe-surges-to-record-1-3-million-in-2015/pgm_2016-08-02_europe-asylum-11/01/2019.

⁴ Види: „Švedsko upozorenje Evropi“, Radio Slobodna Evropa, 11. septembar 2018. <https://www.slobodnaevropa.org/a/%C5%A1vedska-izbori-rezultati-desnica-poruke-evropa-populizam-/29481858.html> 14/01/2019.

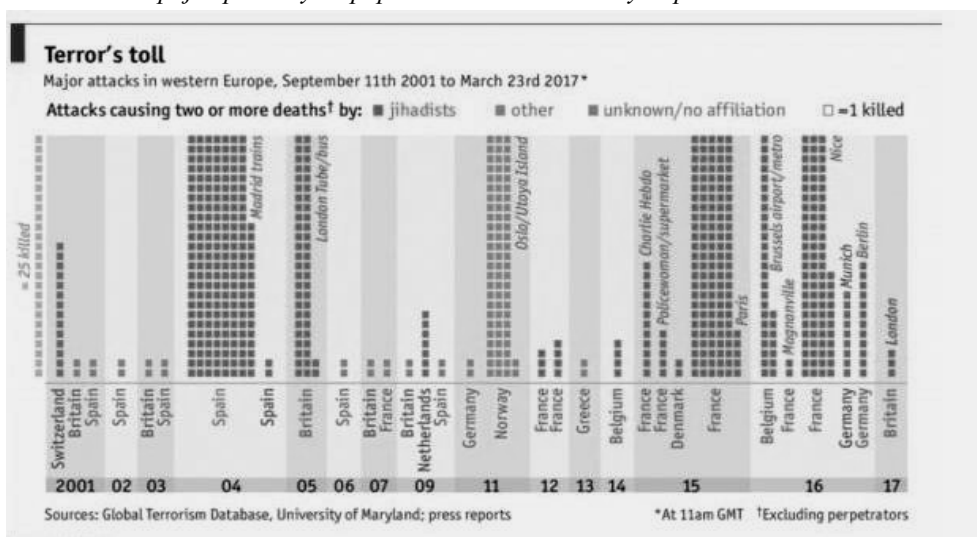
⁵ Orbán: Hungary's sovereignty depends on receiving EU funds, <https://budapestbeacon.com/orban-hungarys-sovereignty-depends-on-receiving-eu-funds/>, 11/11/2018.

станици на путу до Немачке и северних земаља, подршка за радикално десничарску, антиимигрантску „Партију слободе“ нагло је порасла и она се последњих година редовно налази на врху популарности аустријских странака. То важи и за истоимену партију Герта Вилдерса (Geert Wilders) у Холандији, која „жестином антимуслиманске реторике одскаче чак и на популистичкој десници“ (Vossen, 2016: 26).

Избегличка криза је, како то с правом примећује (Offe, 2016: 19), „као и економска пре ње, изазвала ширу кризу европских институција“. Даблински систем који регулише пријављивање за азил почео је да бива преоптерећен, а Шенгенски споразум о слободном кретању унутар ЕУ се нашао на ивици колапса. Слобода кретања, која је била један од најпопуларнијих аспеката европске интеграције, дошла је у ситуацију да зависи од, очигледно порозних, спољних граница Уније.

Талас терористичких напада 2015. године, донео је нову „подршку“ популистичким одговорима на све сложенију кризу. Укупан број жртава у најновијим терористичким нападима је приближно 400, што је знатно мање од готово 3000 убијених у нападу 11. септембра или приближно 2.500 жртава за које су одговорне ИРА и ЕТА у великој Британији и Шпанији (види графикон).

Број жртава у терористичким нападима у Европи 2001-2017⁶

Ипак, повећана учесталост и симболички одјек напада у Паризу, Бриселу, Берлину, Лондону, Копенхагену, Стокхолму и Барселони, као и огромна медијска пажња коју су привукли, омогућили су популистичкој десници да изгради и драматизује осећај небезбедности и рањивости, као и да шмитовску политичку семантику пријатеља и непријатеља удруже са хангтинтоновском тезом о сукобу цивилизација. То се на најнепосреднији и најдиректнији начин одиграло у Француској, где је била највећа концентрација напада, и где је ван-

⁶ <https://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2017/03/terrorism-timeline> 05/01/2019.

редно стање званично проглашено у новембру 2015, те продужавано шест пута.⁷ И док се напади од 11. септембра, као и они у Мадриду 2004. и Лондону 2005. тумаче као акутни и непоновљиви догађаји, актуелни талас терористичких напада у Европи иде у прилог тврдњама популиста о хроничној небезбедности.

Још један важан пратилац, неки би рекли и генератор криза, јесте криза јавног знања на коју указују дебате о лажним вестима, и алтернативним чињеницама и времену после истине. Као у Хакслијевом „Врлом новом свету“, „преобиље и наизглед демократска хипердоступност 'информација' у хиперповезаном дигиталном екосистему, продубљена умножавањем дезинформација које се пласирају ради профита или као попаганда, ослабили су ауторитет посредничких институција које производе и дистрибуирају знање: универзитети, наука и штампа“ (Persily, 2017: 67-68). Криза јавног знања отвара врата популистима а посебно, у садашњој конјуктури, популистичкој десници. Истовремено, то је и прилика за генерисање и ширење не само „алтернативних чињеница“, већ и читавог алтернативног погледа на свет који није само заштићен од сваког оспоравања него добија и обиље потврда са континуираним приливом нових „информација“. На овај начин могуће је стварати или продубљивати моћ баш оних криза на које популисти наводно реагују, као и моћ да заостре и продубе поделу између „народа“ и „елите“, и нарочито, између инсајдера и аутсајдера, које су главно популистичко оружје данашњице.

Уместо закључка

Популизам је очигледно појам који је заузео битно место у политичкој пракси, академском дискурсу, на страницама медија. Тај термин се најчешће користи као синоним за „противнике елита“ и чини се независним од неких одређених политичких идеја, јер прецењује понашање, на уштрб садржаја. Отуда се термин првенствено повезује с одређеним расположењем и емоцијама, па се може често чути да су популисти „љути“, а да су њихови гласачи „разочарани“ или хронично „незадовољни“. Још једна заједничка нит међу популистичким лидерима јесте да они не воле „сложене демократске системе“ савремене владе. Уместо тога, више воле директну демократију, нешто налик референдуму. У том случају лидер доноси одлуку на начин који једноставно није могућ у традиционалној демократији.

Економска криза која је нарочито погодила поједине земље ЕУ попут Грчке, Шпаније, Италије или Исланда, осетила се и далеко изван граница ових, кризом најтеже погођених земаља. Популисти су искористили кризу да драматизују њене ефекте и поједноставили их као борбу за радна места и тржишта сопствених држава. Ова матрица се показала као успешна на примеру Трампове победе на изборима у САД, као и припреме, касније и успеха, британског

⁷ О томе како људска права постају талац борбе против тероризма, на, између осталог, примеру Француске, види: Суботић М, Миленковић М. „Борба против тероризма из угла редефинисане безбедносне парадигме и теорије политике“, Војно дело 2/2018.

брегзита. Ипак, изван Шпаније и Грчке, које су следиле левичарски популистички образац, најдрастичнију популистичку реакцију на десном идеолошком полу изазвала је избегличка криза из 2015. године. Европски национално-популистички дискурси су искористили прилику да све чешће истичу претњу од исламизације најстаријег континента. Оно што је такође ишло на руку десним популистима били су и терористички напади на европском тлу који су коинцидирали са мигрантским таласом. Обећана је одбрана националне, као и европске хришћанске културе и идентитета од утицаја ваневропске (не-хришћанске) имиграције великог обима.

На крају се поставља кључно питање, боље речено два: Да ли популизам узима све више маха у Европи и да ли је будућност Европе у рукама популиста? На прво је одговор недвосмислено потврдан и то је појашњено на страницама овог рада. Што се тиче другог питања, оно је комплексније, па би такав био и одговор. Наиме, околности и даље иду на руку популистима, и тренд даљег успона популистичких идеолога и протагониста ће се наставити. Уочи избора за Европски парламент, маја 2019. године, шансе за даљи раст популистичких опција су велике. Оно што за популисте представља проблем је како наставити успешно са популистичким мантрама након освајања власти. Тврдње о изузетности, о правој адреси којој се народ обраћа против елита и експлоатација вечите угрожености на линији: елите изнутра и мрски непријатељ споља, није лако дуготрајно одбранити у периоду када популисти дођу на власт. Овакве тврдње ће у неком тренутку постати лака мета за дискредитацију од стране организованих политичких противника, који политичку идеологију не темеље на израженим популистичким обрасцима.

Литература:

1. Beauce T. (1987): A description applied by a French diplomat, *Le Monde*, 5 september
2. Brubaker R. (2017): Why populism?, *Theory and Society*, 1 – 51, October 26.
3. Brubaker R. (2017): Between nationalism and civilizationism: the European populist moment in comparative perspective, *Ethnic and Racial Studies*, 40(8), 1191-1226.
4. Brubaker, R. (2011): Economic crisis, nationalism, and politicized ethnicity, In Calhoun, Craig & Derluigan, Georgi (Eds.), *The Deepening Crisis: Governance Challenges after Neoliberalism* (pp. 93-108). New York: Social Science Research Council and NYU Press.
5. Bruckner, P. (1986): *The Tears of the White Man: Compassion As Contempt*, The Free Press, 1986.
6. Canovan, M. (2002): Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy, In Y. Meny & Y. Surel (Eds.), *Democracies and the Populist Challenge* (pp. 25-44). London: Palgrave Macmillan UK.
7. Canovan, M. (1999): Trust the People: Populism and the Two Faces of Democracy", *Political Studies*, 47/1, 2-16.
8. Coleman, G. (2016): On Truth and Lies in a Pragmatic, *Performative Sense (with my respects to Nietzsche) or why Reality Needs a Better PR Department*, Medium, November 20.

9. Duyvendak, J. W. (2011): *The Politics of Home*, London: Palgrave Macmillan UK.
10. Despotović, Lj. (2017): *Globalizacija i geopolitika identiteta*, Sremski Karlovci: Kairos.
11. Goerres, A., Spies, D. C., & Kumlin, S. (2017): *The Electoral Supporter Base of the Alternative for Germany*, Rochester, NY: Social Science Research Network.
12. Grimm, D. (2015): The Democratic Costs of Constitutionalisation: The European Case, *European Law Journal*, 21(4), 460-473.
13. Lasch, C. (1996): *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy*, W. W. Norton & Company.
14. Matharu H, (2016): Slovakian Prime Minister says 'Islam has no place in this country' – weeks before it takes over EU presidency, *Independent*, May 27, 2016, <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/islam-has-no-place-in-this-country-says-slovakian-prime-minister-weeks-before-it-takes-over-eu-a7052506.html>, 12/01/2019.
15. Meny, Y., Surel, Y. (2000): *Par le peuple, pour le peuple: le populisme et les democracies*. Paris: Fayard.
16. Moffitt, B. (2016): *The Global Rise of Populism: Performance, Political Style, and Representation*, Stanford University Press.
17. Mudde, C. (2004): Populist Zeitgeist, *Government and Opposition*, 39(4), 542-563.
18. Müller, J.W. (2016): *What is populism?*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
19. Number of Refugees to Europe Surges to Record 1.3 Million in 2015, Pew Research Center - Global Attitudes & Trends, August 1, 2016. http://www.pewglobal.org/2016/08/02/number-of-refugees-to-europe-surges-to-record-1-3-million-in-2015/pgm_2016-08-02_europe-asylum-01/
20. Offe, C. (2016): *Europe entrapped*, Cambridge ; Malden, MA: Polity.
21. Orbán: Hungary's sovereignty depends on receiving EU funds, <https://budapestbeacon.com/orban-hungarys-sovereignty-depends-on-receiving-eu-funds/>, 11/11/2018.
22. Ostiguy, P. (2009): *The high and the low in politics: a two-dimensional political space for comparative analysis and electoral studies*, Kellogg Institute.
23. Persily, N. (2017): Can Democracy Survive the Internet? *Journal of Democracy*, 63-76.
24. Popov, N. Srpski populizam: od marginalne do dominantne pojave, *Dodatak Vremena* br. 135, 24. maj 1993.
25. Pratt, J.(2007): *Penal Populism*. London and New York: Routledge.
26. Roberts, K. M. (1995): Neoliberalism and the Transformation of Populism in Latin America: The Peruvian Case, *World Politics*, 48(1), 82-116.
27. Rydgren, J., & Van der Meiden (2016): Sweden, Now a Country Like All the Others? The Radical Right and the End of Swedish Exceptionalism. *Working Paper*, Department of Sociology, Stockholm University.
28. Šalaj B., Grbeša M. (2017): Što je populizam i kako ga istraživati“, *Društvena. istraživanja*. Zagreb, god 26. br. 3, 321-340.
29. „Švedsko upozorenje Evropi“, Radio Slobodna Evropa, 11. septembar 2018. <https://www.slobodnaevropa.org/a/%C5%A1vedska-izbori-rezultati-desnica-poruke-evropa-populizam-/29481858.html> 14/01/2019.
30. Sartori, G. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis, Cambridge, Cambridge University Press, 1976, u: Donovan M. *Populism and the origins of the “Second Republic” - A historical institutional perspective*, <https://www.sisp.it/files/papers/2009/mark-donovan-420.pdf>, 11/01/2019.
31. Skinner, Q. (2009): A Genealogy of the Modern State, *Proceedings of the British Academy*, 162, 325-370.

32. Skrentny, J. D. (2002): *The minority rights revolution*, Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press.
33. Stavrakakis, Y. (2014): *The Return of the People, Populism and Anti-Populism in the Shadow of the European Crisis*, Constellations, 21(4), 2014.
34. Subotić M, Dimitrijević I. (2018): Ekstremizam na Zapadnom Balkanu kao prepreka proklamovanoj politici EU o pomirenju i dobrosusedskim odnosima, *Zbornik Srbija i Svet 2017.*, ur. D. Proroković i V. Trapara, Institut za političke studije, Beograd.
35. Subotić M, Milenković M. (2018): Borba protiv terorizma iz ugla redefinisane bezbednosne paradigme i teorije politike, *Vojno delo* 2/2018.
36. Subotić, M. (2017): Migracije danas – nosilac materijalnih, duhovnih i mnogih drugih razmena među ljudima (i)li instrument za širenje islamističkih ideja u Evropu, *Kultura Polisa, posebno izdanje* 2, (81-94).
37. Subotić, M. (2018): (Ne)opravdan strah od islamizacije Evrope, *Viteška kultura - Chivalrous culture*, br. 7, Beograd (283-304).
38. Taggart, P. (1995): New populist parties in Western Europe. *West European Politics* 18(1), 34–51.
39. Tamas, G. M. (2017, February 24). The Mystery of Populism” Finally Unveiled, (opendemocracy) .<https://www.opendemocracy.net/wfd/can-europe-make-it/g-m-tamas/mystery-of-populism-finally-unveiled>, 21/12/2018.
40. Tormey, S. (2015): *The end of representative politics*, Malden, MA: Polity Press.
41. Vasilopoulou, S. (2013): Continuity and Change in the Study of Euroscepticism: Plus ça change?, *JCMS: Journal of Common Market Studies* 51(1), 153-168.
42. Vossen, K. (2016): *The Power of Populism: Geert Wilders and the Party for Freedom in the Netherlands*, Routledge.
43. Weyland, K. (2003): Neopopulism and Neoliberalism in Latin America: How Much Affinity?, *Third World Quarterly*, 24(6), 1095-1115.
44. Wiles, P. (1969): *A Syndrome, Not A Doctrine. In Populism - Its Meanings and National Characteristic*, edited by G. Ionescu and E. Gellner. London: Weidenfeld and Nicolson.

POPULISM AS A GENERATOR OF THE FAR-RIGHT EXTREMISM ON THE EXAMPLE OF MIGRANT CRISIS

Summary: Populism is obviously a term with significant position within political practice, academic discourse, media pages. This term is often used synonymous with “establishment opponent”, and seems independent from certain political ideas, because it overestimates the behavior over contents. That is why the term is primarily related to certain sentiments and emotions, so it could often be heard that populists are “mad”, and their voters “disappointed” or chronically “dissatisfied”. One more common thread among populist leaders is that they do not love “complex democratic systems” of contemporary government. Instead, they prefer direct democracy like referendum. In that case, the leader makes decision in matter which is simply not possible in traditional democracy.

Economic crisis, which particularly hit certain EU countries like Greece, Spain, Italy, and Iceland, was felt beyond borders of these countries that were hardest hit by it. Populists used the crisis for dramatizing its effects and simplified it as a struggle for workplaces and national markets. This pattern showed successful on the example of Trump’s victory on the USA elections, as well as during preparation and forthcoming success of Brexit. Still, outside of Spain and Greece that followed leftist populist pattern, the most drastic populist reaction on the far-right ideological spectrum was caused by the refugee crisis in 2015. European

national and populist discourses used the opportunity for pointing out more often the threat from Islamization of the Old Continent. What also went in hand for the far-right populists, were terrorist attacks on the European soil, which coincided with the migrant wave. They promised the defense of national, as well as European Christian culture and identity, from the influence of outer-European (non-Christian) immigration of large volume.

At the end, there is a key question, or better two of them: Does populism takes more swing in Europe and is the Europe's future in the hands of populists? The first answer is unequivocally affirmative, and that is clarified in this paper. As for the second question, it is more complex, so the answer would be the same. Namely, the circumstances are still in populist's favor, and the trend of further rise of populist ideologists and protagonists will continue. What is the problem for populists is how to continue successfully with populist mantra after coming into power. Claims about excellence, the right address for people to refer against the elites, and the exploitation of eternal vulnerability on the line "elites inside and hateful adversary outside", are not easily defensible on the long run in the period after populists come into power. These claims are eventually going to become an easy target for discredit by organized political opponents that are not basing their political ideology on expressed populist patterns.

Key words: populism, far-right extremism, populism elements, terrorism, migrant crisis

III

ПОЛИТИКА И ИСТОРИЈА

МИША ЂУРКОВИЋ
Институт за европске студије
Београд

УДК 94(4)“1845/...“:32(27+321.7)
Оригиналан научни рад
Примљен: 01.02.2019
Одобен: 22.02.2019
Страна: 313-325

ХРИШЋАНСКА ДЕМОКРАТИЈА ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА*

Сажетак: У овом раду аутор обрађује развој хришћанске демократије после Другог светског рата у Европи. Нагласак је на деловању кључних политичких партија. Посебно су обрађени настанак и развој италијанске партије Хришћанска демократија и немачке Хришћанско демократске уније. Аутор показује како су се мењали програми, структура и оријентација ових партија. Други део чланка обрађује деловање и проблеме кључних ХД партија после 1990 као што су ЦДУ, аустријска ОВП и холандска ЦДА. На крају се даје кратак преглед историје европског оквира сарадње ових партија који је довео до формирања ЕПП, која је и данас најважнија групација у Европском парламенту, и даје председника Европске комисије већ две деценије.

Кључне речи: хришћанска демократија, католицизам, Европа, комунизам, политичке партије

Прошле године је објављен веома занимљив зборник о хришћанској демократији (ХД) који су уредила двојица пољских аутора. У изванредном уводу, Волфрам Кајзер, који је данас без сумње највеће име за истраживање историје и развоја ХД, дао је веома користан преглед проблема који су повезани са радом на овом пољу.¹ Златно доба истраживања ХД прошло је одавно и данас највећи број институција и фондација новац даје за истраживање популистичких и евроскептичких партија. Много је мање активних ХД партија него раније, оне мање афирмишу своју хришћанску страну, њихови истраживачки центри и фондације подржавају истраживање других, популарнијих тема, водећи католички универзитети такође се више не баве истраживањем ХД нити анализом рада таквих партија и покушајима да се на њих утиче. Но, Кајзер примећује да је и даље остало много проблема који су и кроз историју дефинисали претходна истраживања и рад на том пољу: пре свега оно што он зове „менталитетом опсаде“ код римокатоличке струје.

* Чланак је настао као део рада на пројекту 179014 који подржава министарство просвете, науке и технолошког развоја републике Србије.

¹ Kaiser, (2018).

Наиме, иако ХД јесте преобладајуће католички феномен, истраживачи су константно и дуго игнорисали нимало занемарљиву традицију калвинистичке и протестантске хришћанске демократије која иде од Кујперса. Ни данас нема озбиљне размене нити компаративних истраживања између медитеранско-романске традиције и скандинавских центара. Део менталитета опсаде је и одбијање да се истражи компаративна историја односа ХД партија и социјал-демократије у двадесетом веку. Ово је један од теоријски најзанимљивијих изазова, јер су њихов однос обележили и заједничка борба против тоталитаризма и тоталитарних идеологија, и борба за исте гласаче, и заједничка изградња државе благостања, али и велике коалиције, посебно у германским земљама.

Кајзер такође указује и на оно што је све време било једно од најважнијих питања после Другог светског рата, на дебату о такозваном великом Х (*capital C*), односно о томе у којој мери хришћанско (или католичко) у имену хришћанска демократија треба да буде наглашено и истакнуто. Француска МРП је нпр. од почетка била противна и самом називу *хришћанска демократија*, сматрајући да је неприхватљиво да у имену партије буде и конфесионална одредница, иако је њена политика припадала том пољу. У сваком случају, ХД партије су заиста обележиле период друге половине двадесетог века у западној Европи, остављајући иза себе богато и занимљиво наслеђе у које спадају и држава благостања, и њена реформа од осамдесетих, и формирање ЕЕЗ и ЕУ, и еволуција у питањима вредности и идеологије која је умногоме пратила оно што се са Ватиканом дешавало око и након Другог ватиканског концила. Овде можемо да дамо само једну кратку скицу развоја ХД у поменутом периоду, са навођењем најважнијих актера, партија и резултата, и да упутимо читаоца на релевантну литературу помоћу које може да прошири своја сазнања.

Иако су неке политичке групације попут италијанских католика почеле да обнављају рад још за време рата, стварно формативни период хришћанско-демократских партија било је време између 1945 и 1950. У том периоду формирала се и нова међународна констелација хладног рата и европских интеграција, која ће дати оквир за њихово будуће деловање. Најважније партије о којима говоримо су италијанска Демокријанска партија (*Democrazia Cristiana*, DC), немачка Хришћанско-демократска унија (CDU) заједно са сестринском партијом Хришћанско-социјалном унијом (CSU) из Баварске, затим француски Народни републикански покрет (MRP), Аустријска народна партија (OVP), Хришћанска социјална народна партија Швајцарске (SKVP), белгијска Хришћанско-социјална партија (CVP/PSC), холандске Католичка народна партија, Антиреволуционарна партија и Хришћанска историјска унија, које су се 1980 стопиле у Хришћанско-демократски апел (CDA). Шпанија и Португалија, иако традиционално јаке католичке земље, већи део овог периода провеле су под фашистичким диктатурама Франка и Салазара, а након демократизације, тамо нису формиране хришћанско-демократске партије, већ су припадници деснице формирали више конзервативне партије које носе име Народних партија и које јесу чланови Европске народне партије. Грчка Нова демократија има елементе хришћанско-демократске партије такође, но она је активна тек од 1974, након укидања диктатуре.

У источној Европи било је покушаја после Другог светског рата такође да се на католичкој традицији формирају ХД партије, али је са комунизмом тај талас прекинут.² Након обнављања партијског плурализма, било је покушаја формирања или обнове партије те провинијенције, но без већих успеха. Већина десних партија у почетку је деловала под јаким утицајем англоамеричке конзервативне и либертаријанске традиције, да би током последњих десетак година десне партије преузимале популистичке и протестне позиције уз велику подршку римокатоличког становништва, иако не и саме цркве.

Најбољи компаративни преглед одлика ХД партија може се наћи код Пелинке.³ Он полази од одвајања народних партија, које по *кеч ол* („catch all”) принципу покушавају да заузму централну, „националну” позицију на партијском спектру и класних, идеолошких или филозофских, идеолошких партија са друге стране. ХД су очигледно по својој конфесионалној природи полазиле из ове друге перспективе, али су у пракси заправо с временом све више еволуирале ка позицијама народњачких партија, односно ка центру и десном центру. С друге стране, оне никад нису достигле ону масовност и број чланова које су имале социјалдемократске партије. Оне су углавном биле гласачке а не партије чланова, уз неколико изузетака. Највећи број чланова достигла је италијанска Хришћанска демократија 1963 године, 1.630.000. Осим ње је само још белгијска ЦВП имала одлике чланске партије (од шездесетих је и ЦДУ кренула у том правцу), док је највећу густину чланства имала ОВП, и то пре свега захваљујући корпоративној основи организације коју је наследила из предратног периода.

Занимљиво је да су после рата демохришћани настојали да праве радикалан отклон од католичких партија из међуратног периода, иако су јасно баштиниле ту традицију, бираче, социјалну основу па чак и ону организациону. Међутим, сматрало се да су многе од тих партија дискредитоване (*Центрум* је нпр. 1933. гласао за Хитлерове декрете којима је укидана демократија).

Питање односа према конфесионалној природи је све време било једно од најважнијих. Постојала је дилема да ли се делимично оградити од тог наслеђа како би се изашло у сусрет новим бирачима, пре свега секуларним и интерконфесионалној популацији, што би водило ризику да се изгуби дистинктивна одлика, па и традиционални бирачи, или се више везивати за велико Х чиме се сужавао простор деловања. МРП је била најуспешнија у излажењу ка ширим слојевима (између осталог и због чињенице да није имала *хришћанска* у називу), па су за њу подједнако гласали и радници, и сељаци, и samozапослени, и млади. Већина партија је лавирала од шездесетих, да би од седамдесетих углавном клизили ка оној првој стратегији, губећи много од свог основног идентитета и програма, пре свега кад су у питању вредности, однос према породици, абортусу, контрацепцији, браку итд. У прво време деловања то су, међутим, биле најважније битке које су водили: Пелинка даје примере деловања ОВП у Аустрији током спорова о Конкордату са Ватиканом, или пример

² Ово је предмет зборника Kosicki, Lukasiewicz, (2018).

³ Pelinka, (2004).

сукоба у Белгији око државног финансирања католичких школа у периоду 1954–1958.

У погледу економске и социјалне политике, ХД странке су такође имале знатну еволуцију током пола века. Не сме се заборавити да је хришћанска демократија од почетка настала као критика либералног индивидуализма и *laissez-faire* схватања економије. Стога су корпоративизам и разни облици хришћанског социјализма и социјализације привреде увек били део ове традиције између два рата. Тако је ЦДУ у свом првом програму после рата, написаном 1947. још увек заступала корпоративизам и хришћански социјализам. Међутим, већ 1949. године у новом програму наглашава се социјално-тржишна привреда која постаје оквир за разумевање економског система грађеног у другој половини двадесетог века у западној Европи. Лудвиг Ерхард, као министар финансија а затим и премијер, уз помоћ интелектуалне и саветничке подршке Милер-Армака, Репкеа, Ојкена и других великих мислилаца поставио је ефикасан привредни систем који је Немачку (а затим и Европу) обновио и уздигао до високог нивоа благостања и социјалне заштите. У Италији су ову линију (уз подршку Де Гасперија) гурали и спроводили Луиђи Еинауди и Ђузепе Пеља, а касније и сам премијер. Сматра се да су њихове одлучне протржишне реформе после рата поставиле основу за италијанско економско чудо. У Француској је Жак Ријеф, још један члан *Монт Пелерин клуба* који је од 1958. био Де Голов саветник, играо велику улогу у промовисању социјал-тржишне привреде.

Како Кајзер примећује,⁴ они су сви кренули од католичке традиције супсидијарности, централног места породице и ограничавања државног деловања у привреди, да би с временом све више клизили ка мешовитој економији са све већом државном интервенцијом, национализацијама великих инфраструктурних предузећа, стварањем великих државних корпорација и државе благостања са великим јавним службама. Посебно ваља истаћи како су у исто време градили унутрашње јединствено европско тржиште, истовремено промовишући високе царине и протекционизам према трећим земљама. Кајзер говори о „протекционистичкој хармонизацији” пољопривреде, али и угља и челика. Пољопривреда и данас има повлашћено место у буџету ЕУ и то је велико наслеђе ХД партија и традиције.

Не ради се само о класичним безбедносним разлозима очувања основе за исхрану у случају рата, већ о борби за одбрану и очување села, јер је по ХД оно здравије и спречава пауперизацију и централизацију живота у држави. Почев од осамдесетих година, и ХД партије су кренуле да се прилагођавају трендовима деконструкције државе благостања, али то је у Европи ишло далеко спорије и умереније него у англоамеричком свету. У неким сегментима (као што су пензионе реформе) направљени су међутим озбиљни резони. Због старења становништва константно се помера граница за одлазак у пензију, а просечне пензије су у свега пар деценија са нивоа од 80% просечне плате снижене на испод 50%.

⁴ Kaiser, (2014).

Две најважније партије свакако су италијанска ДЦ и немачка ЦДУ. До 1958. године, за време Четврте француске републике, значајно место је имала и француска МРП, али након Де Головог повратка на власт и формирања Пете републике она је изгубила свој утицај и недуго затим се распала. Њено велико наслеђе је иницијатива за угаљ и челик, односно Шуманов план који је предложио њихов тадашњи лидер, министар спољних послова Француске Роберт Шуман. Сада ћемо кратко изложити историју ове две највеће партије, јер то изванредно илуструје сложеност самог феномена ХД и дилеме са којима су се све ове партије суочавале. На крају ћемо подсетити и на историју и резултате њихове институционализоване сарадње, данас оличене у Европској народној партији која већ две деценије у континуитету има највећи број посланика у Европском парламенту и даје председнике Европске комисије.

Италијанску Хришћанску демократију формирала је група људи које је већ 1943. почео да повезује Алчиде де Гаспери. Тицијана ди Мајо⁵ скреће пажњу да је он био члан прве делегације Народне партије коју је Дон Стурцо одвео у посету немачкој Партији центра 1921. године. Занимљиво, на том самиту упознао је и Конрада Аденауера, а ово познанство ће бити један од темеља хришћанско-демократске обнове западне Европе после Другог светског рата.

Италијанска ХД је била најмоћнија партија ове врсте у Европи, која је у континуитету била на власти 45 година. Цена за ту снагу била је изразита унутрашња сложеност која је више пута доводила партију на ивицу пуцања, али су је опасност од комуниста и синекуре од тога сачувале. У светлу изузетно јаке Комунистичке партије Италије, ХД је уз велику помоћ цркве и западних савезника (често и мафије) успела да обједини различите групе и да на кључним изборима 1948. освоји власт и спречи комунисте да преузму државу. Све време их је, међутим, опседао питање како да се смањи утицај комуниста и како да се земља модернизује упркос њиховој снажној опозицији. Залагање за улазак у НАТО и за европске интеграције великим делом је било подстакнуто идејом да се тиме смањује простор за комунисте (занимљиво, управо су лидери леве фракције унутар партије, Фанфани и Моро били најгласнији у томе).

Де Гаспери је окупио неколико врло разнородних група. Била је ту најпре група која је са њим била у Италијанској народној партији (Гронки, Пеља, Пићони, Шелба, Сењи). Затим се прикључила утицајна група професора из Федерације католичких универзитета Италије, међу којима с били Моро, Андреоти и Ла Пира, али и група професора са миланског Католичког универзитета светог срца окупљених око Досетија који ће бити главни Гасперијев опозиционар у партији. Коначно, дошла је и важна група потекла из организације *Гвелфи*, католичког покрета отпора, у којој су били Фанфани и Бонтадини.⁶

Нити је Ватикан желео чисто католичку партију, нити је Де Гаспери хтео да прави конфесионалну организацију. Од почетка се ишло на што ширу организацију која је требало да обухвати све класе и да допре до свих бирача, иако

⁵ Di Maio, (2018).

⁶ Masala, (2004), даје одличну кратку историју ове партије, са нагласком на разним струјама (*corrente*).

се одредница хришћанско одржала у имену. Но огромну улогу у првих десетак година рада имала је Католичка акција. Мазала указује на то да су сви лидери (осим оних који су дошли из Народне партије) били део Католичке акције, која је 1946. имала чак два и по милиона чланова и одиграла велику улогу на првих неколико избора. Лидер омладине Католичке акције Луиђи Ђеда захтевао је ближу сарадњу са осталим антикомунистичким групама, као што су монархисти и неофашисти, као и јаче истицање католичког елемента. Де Гаспери и црква су добро балансирали између тих захтева и комунистичке опасности, што је довело до победе 1948, али и тзв. Операције Стурцо, када су за важне изборе за управљање Римом 1952. године преко Ђеде направили савезништво са радикалним десничарима. Досети је у том периоду био вођа леве фракције у партији. Аминторе Фанфани, који је после Гасперија преузео странку, почео је да прави јаку партијску организацију, те је преко управљања јавним сектором и предузећима обезбедио партији засебну економску основу, што јој је обезбедило слободу деловања и у односу на Католичку акцију и у односу на цркву.

Други велики идеолошки сукоб између различитих струја био је око економске политике, када је Пеља 1951. изашао са програмом мера тржишних реформи. Оне су спроведене уз отпор синдиката, Досетија и леве струје, али су већ крајем педесетих резултати били уочљиви. Каснији вођа десне струје у партији био је протржишни Ђулио Андреоти, премијер државе у више наврата и симбол њиховог каснијег контроверзног периода сраслости са државом, повезаности са мафијом, коришћења контроверзних мера из корпуса Операције Гладио, отмице и убиства Алда Мора, вође леве фракције и тадашњег премијера Италије. Мазала указује на то да од шездесетих година долази до класичне бирократизације партије, када све гори људи долазе на истакнута места и када се сем антикомунизма губе вредносне основе партијског деловања.

Други део приче је земљишна реформа коју су спровели, као и формирање посебне институције Каза мецођорно за обнову и развој југа Италије, који је у економском погледу страховито заостајао у односу на остатак земље.

Што се тиче европске политике, Де Гаспери је био један од иницијатора помирења са Немачком, увођења Немачке у клуб равноправних одмах после рата и радикални подржавалац Шумановог плана (као и НАТО). Фанфани и Моро већ имају више задршке ка тим процесима и заправо се од тада ХД много мање бавила општим европским пословима и интеграцијама него сложеним унутрашњим проблемима и односима. Били су веома резервисани према Јелисејским споразумима из 1963. (само је Шелба имао разумевања за Де Голову политику, док је Фанфани 1962. одбио позив Француске за ближу билатералну сарадњу). Начелно су подржавали улазак Британије и земаља ЕФТА у ЕЕЗ, као вид противтеже немачко-француској доминацији.

Треба поменути и неразјашњену епизоду са убиством премијера Алда Мора за које су тада оптужени припадници Црвених бригада, да би се касније открило како је у питању опет била Гладио структура. Постојале су спекулације да се Моро припремао за историјско национално помирење са комунистима, те да је због тога елиминисан, а да је било веома угодно да се за то управо оптуже комунистичке екстремистичке организације.

Када је 1990. срушен комунистички свет и када су нестали и италијански комунисти, нестало је и фактор који је разнолике групе одржавао у истој партији. Почео је процес распада, да би се оно што је остало 1994. преименовало у некадашњу Италијанску народну партију. С временом су све фракције некадашње ХД изгубиле сваку релевантност у италијанској политици.

Други важан пример, странка која након краја хладног рата не само да није нестала већ је добила још већу важност, јесте немачка ЦДУ. ЦДУ је од 2005. до данас убедљиво најважнија политичка партија у Европи, а током последњих десетак година, након избијања последње велике глобалне финансијске кризе, лидер ове партије, Ангела Меркел, доноси све најважније одлуке о питањима европске економије и спољне политике. Но, стварање ове партије у другој половини четрдесетих година било је далеко од обећавајуће будућности.

Немачка је била окупирана, подељена и унижена, а немачки народ побеђен и збуњен у погледу тога каква га будућност очекује. Није случајно што је процес враћања Немаца ишао преко римокатоличке линије. Тада је веома раширена била слика о две Немачке (коју Волфрам Кајзер с правом побија), о томе како је Хитлер наводно изданао пруске, јункерске, милитаристичке, протестантске традиције, док је са друге стране постојала Немачка јужне, рајнске, католичке, грађанске и универзалистичке традиције коју сада треба подићи и реафирмисати, да би се преко ње цео немачки простор реинтегрисао у западни свет. У сваком случају, ЦДУ је настао као лабава мрежа у којој су далеко преовлађујући били католици, иако је номинално од почетка постојала тежња ка интерконфесионалности. Иако су касније протестанти у већем броју улазили у чланство, занимљиво је да бројчана надмоћност католика никада није престала!⁷ ЦДУ је јавно критиковала нацизам, централизацију, национализам, милитаризам и од почетка градила програм у коме су европске интеграције биле шанса за пуни повратак Немачке у европске оквире.

Компликовани процес дешавања на католичком политичком простору у првих десетак година после рата може се пратити кроз одличну студију Ноела Керија⁸. Агонија и коначно одумирање Партије центра трајало је још извесно време после рата, да би се ЦДУ педесетих (а посебно након 1953) искристалисао као једина релевантна странка на простору десног центра. Настали су као синтеза политичког католицизма и либерално-конзервативних елемената из протестантске политичке традиције. Фактички се њихова историја може посматрати као историја три дуга таласа владавине. Први је почео после рата и потрајао све до избора из 1969, када су први пут отишли у опозицију. Вратили су се са Хелмутом Колом 1982 и на власти остали све до 1998. године. Већ 2005. почео је трећи период, обележен са четири мандата Меркелове.

Све до 1967. када уведе генералног секретара, партију је карактерисала лабава, децентрирана организација и релативно мали број чланова. Упркос томе су 1957. освојили апсолутну већину (тада су први пут изашли у коалицији

⁷ Pelinka, (2004), стр.186.

⁸ Cary, (1996).

са ЦСУ). Лапенкупер⁹ наглашава да су педесетих у чланству доминирали самозапослени и припадници средње класе, а да је било мало радника. Но крајем педесетих почиње нестајање хришћанске димензије из политичког програма и странка креће ка *кеч ол* позицијама. Овај први период свакако је обележио оснивач и дугогодишњи канцелар Конрад Аденауер, који је својим ауторитетом, међународним и унутрашњим угледом покривао и непопуларне мере као што су биле Ерхартове тржишне реформе, увек мало преко мере онога што би католици у Немачкој могли да прихвате. Велика вододелница била је 1963. година, када је Аденауер потписао Јелисејске споразуме са Аденауером улазећи у пројекат који је фактички за циљ имао еманципацију ЕЕЗ и Европе од америчког протектората. Американци су аутоматски подстакли побуну у ЦДУ, споразум је саботиран у Бундестагу и Аденауер је био принуђен да се повуче са чела владе и ЦДУ. Иако је покушао све што може да до тога не дође, наследио га је бивши министар финансија Лудвиг Ерхарт, који је водио атланстичко крило у странци. Он ће на том месту остати до 1966, промовишући функционалистичко виђење ЕЕЗ, за разлику од Аденауера који је био за што јаче институционално организовање заједнице. Ерхарт је такође прихватио велике концесије Француској у пољопривредној политици, но поред свог доброг односа са прекоатлантским партнерима, у земљи је (као и у Европи) бивао све више изолован и неомиљен.

Године 1966. Ерхарт је смењен, а партија се приближила економском програму СДП-а, што је укључивало економско планирање, „глобалну контролу” и сличне нове мере социјализације привреде. Владу је формирао Курт Георг Кизингер и водио је до наредних избора 1969. Тек након одласка у опозицију, ЦДУ почиње озбиљно да се бави својом организацијом и изградњом шире партијске инфраструктуре. До 1983. било је 735.000 чланова. Године 1978, након непријатног искуства са ЦСУ која је претила да прошири свој рад на територију целе Немачке, ЦДУ доноси први свеобухватни програм. Нагласак је на породичној политици, социјално-тржишној привреди и европским интеграцијама. Приметан је био покушај повратка изворним коренима и хришћанско-демократским вредностима. На основу тих ставова, бирачи су им 1982. вратили поверење и омогућили формирање владе. Кол је кренуо са тржишним реформама, дочекао крај комунизма и припремио и извео уједињење две Немачке. То су и године константног раста немачке привреде и њеног генералног успона у Европи и свету.

После 16 година на власти, међутим, нове генерације бирача тражиле су промене и ЦДУ је 1998. завршила у опозицији. Наредне године обележила је велика афера током које је Кол признао да је странка имала тајне фондове, али је одбио да разјасни одакле су паре стизале. Године Шојблеовог вођења странке обележила је ова афера и оптужбе за корупцију, па је већ 2000. године Ангела Меркел преузела странку. Због свега што се дешавало, на наредним изборима је одлучено да заједнички кандидат за канцелара буде шеф ЦСУ Едмунд Штојбер. Већ 2005. Меркелова се, међутим, сама кандидовала и освојила први од своја четири мандата.

⁹ Lappenküper (2004), стр. 22.

ЦДУ је дакле настала као покушај парије да уђе у клуб центлмена, да би с временом постајала све значајнија у том клубу а завршила као његов апсолутни лидер, од кога данас све зависи на просторима Западне и Централне Европе. Данас су они главни носиоци европских интеграција, сачували су евро, очували мир на континенту пацификујући украјинску кризу, развијају стратешко енергетско партнерство са Русијом итд. Највеће критике Меркелова међутим трпи због такозване политике „отворених врата”, због које је само 2015. у Немачку ушло преко милион имиграната. То је данас велики предмет спора са партнерима из ЦСУ, и нешто што Меркелову чини лаком политичком метом.

Чланак ћемо завршити вредним увидима Фрејзера Данкана о разлозима постепеног пада ХД партија током деведесетих.¹⁰ Он је веома добро уочио важне трендове у промени становништва, класне припадности и других параметара због којих ХД партије имају проблеме, као и нове политичке изазове који су условили њихов генерални пад од почетка деведесетих година. Данкан се фокусира на три најважније традиционалне ХД странке, које делују након пропасти италијанске партије истог имена: ЦДУ, ОВП и холандски ЦДА. Он полази од стандардних претпоставки да су за пад подршке ових странака одговорни пре свега општи пад религиозности на западу, али и нестанак комунистичке опасности. Но у својој основној тези овај аутор тврди да постоји читав низ других разлога повезаних са унутрашњом динамиком ових партија и њиховим односима са окружењем.

Један од тих разлога је бројчано смањење припадника главних друштвених група које су их подржавале, као што су сељаци, верници и samozапослени, па су због тога морали да иду у сусрет белим оковратницима, односно запосленима у јавној управи, средњој класи итд, што је опет повлачило прилагођавање програма и јавног дискурса. Овај процес није увек доносио резултате. Јако тешко су долазили до младих и до припадника савремене урбане средње (постмодерне) класе.

Други велики изазов је појава озбиљне конкуренције на десници (посебно у Аустрији и Холандији са ФПО и Болкенштајновом ВВД; ЦДУ ће свој проблем у виду АФД добити тек после 2012). Као и ЦДУ средином деведесетих, обе партије су мењале програме у правцу прилагођавања ветровима тржишних реформи и смањења социјалних давања (питања буџетског дефицита, пензија и незапослености). ЦДУ је од 1993. почела да се залаже за дерегулацију, а ЦДА је себи дозволила хибрис залагања за укидање минималне наднице, што је био шок за њихове традиционалне бираче. То је довело до озбиљних губитака на изборима, па су крајем деценије вратили традиционалне елементе социјалне државе у програме. Појава Зелених је угрозила покушај да се из хришћанске перспективе заснује еколошки програм којим су желели да привуку млађе и образованије бираче.

Највећи изазов су добили на имиграционом питању. Слично као ФН у Француској, ФПО у Аустрији је читаву стратегију базирао на заустављању

¹⁰ Види, Duncan, (2006).

имиграције и са тим програмом је прешао 20% подршке. То је натерало и ОВП, као и друге партије десног центра, да прихвати програме за заустављање имиграције. Јавила се појава која ће две деценије касније постати опште место: партије десног центра, које су увелико вредносно отклизале ка левици, због успона радикалне деснице почињу да кооптирају њихове програме, реторику и мере за заустављање имиграције. Уз то су прихватили и теме безбедности, борбе против криминала и несигурности које су ишле у пакету са антиимиграционом реториком. Но док су се они премишљали око ових програма, конкуренција је већ приграбила знатан део бирача.

Као још један узрок пада, Данкан наводи велике унутрашње сукобе фракција које су тражиле различите програме и мере. У ЦДА је био велики сукоб око економске политике и тек је донекле Схефер 1997. обновио јединство и смирио страсти. У ОВП је било сукоба око коалиционе стратегије: Бусек је водио либералније крило које је нагињало ка зеленима и социјалистима, док је традиционално крило *челичних шлемова* од почетка било за коалицију са ФПО¹¹. У ЦДУ је постојао традиционални сукоб између бизнис и социјалног крила странке, али је Колова харизма све то покривала. Коначно, још један важан разлог пада јесте недостатак доброг и харизматичног лидера. Кол је деведесетих већ увелико био на измаку снага и требало је времена да се после тога партија консолидује са новим вођом. ОВП је такође лутао, да би се тек са Шиселом консолидовао и зауставио пад. Највећи проблеми су били у ЦДА, која је након Луберсовог повлачења 1994 запала у низ криза. Након дванаест година на власти отишли су у опозицију. Схефер није имао довољно харизме и на изборима 1998. странка је освојила само 18% гласова. Опоравак је почео тек са враћањем традиционалнијим позицијама и избором новог харизматичнијег лидера Болкенендеа. Тако је ЦДА у наредних десет година поново преузела власт у Холандији.

Данкан је са правом закључио свој текст указивањем на то да пад није био неизбежан и да су га великим делом иницирали и субјективни чиниоци. Наредна деценија је показала да су се све партије опоравиле и на велика врата вратиле у власт. ЦДУ од тада држи место премијера, ОВП је у континуитету на власти, а ЦДА је читаву деценију после 2000. био на челу Холандије. Нова криза десила се тек у овој деценији, у нешто другачијим глобалним околностима.

Треба на крају указати на то да ХД снаге и партије имају и свој континуирани европски оквир деловања. Тиме се посебно бавио Волфрам Кајзер.¹² Већ у марту 1947. године у Луцерну се окупила група политичара која је представљала настајуће хришћанско-демократске групе и партије. Они су обновили предратне везе католичких политичара и дебатовали о будућности Европе и

¹¹ Све ово ће се поновити после две деценије, када ће на крају заправо због имиграционог питања победу у странци однети конзервативнија струја са Курцом на челу, која ће раскинути коалицију са СДП и формирати је са Слободарима уз давање места министра полиције генералном секретару ФПО Киклу.

¹² Kaiser, (2014), као и у познатој књизи Kaiser, (2007), *Хришћанска демократија и извори Европске уније*.

европских интеграција. Наравно, питање Немачке било је једно од најважнијих. Тако је у Луцерну формирана прва међународна хришћанско-демократска организација под називом Нове међународне екипе (*Les Nouvelles équipes internationales*). Почетна подела била је на француски МРП и белгијски ПСЦ с једне стране, који су хтели мање хришћанства и мање везе са Ватиканом, и германске СКВП, ЦДУ, ОВП и италијанску ХД са друге стране, који су били за више конфесионални модел и јаче програмско повезивање. До педесетих није могло да дође до договора, па су прихватили да НЕИ остане општи форум са минималним заједничким садржаоцем.

Са падом значаја МРП, нестала је препрека за ближе повезивање. Значајно је и да 1954. у НЕИ улазе и обе холандске протестантске партије. Године 1965. појачава се сарадња и група прераста у ЕУЦД (Европска унија хришћанских демократа). У међувремену су све значајнији били редовни сусрети генералних и организационих секретара који се све озбиљније баве разменом искустава око стварања инфраструктуре, кориговања програма, употребе радија, телевизије и креирања медијске слике. Од 1970. јача међусобна сарадња, што је 1976. резултовало прерастањем у ЕПП, Европску народну партију, и доношењем првог заједничког програма две године касније.

У међувремену је постојао озбиљан сукоб око односа са конзервативним партијама, посебно из Британије, Скандинавије и бивших јужноевропских диктатура. Око питања проширења Уније углавном су били против Де Гола и подржавали су улазак Британије и јаче везивање за Америку. Године 1999. ЕПП се проширила и британским торијевцима и осталим припадницима групе Европске демократе, након чега су постали највећа парламентарна група у Европском парламенту. Савез је трајао десет година, након чега су 2009. торијевци уз пре свега источне конзервативне партије напустили ЕПП-ЕД групу и формирали свој посланички клуб. ЕПП је и даље, пре свега због немачког утицаја, најважнија политичка снага у Европи која има своју фондацију, посебне секције и солидно координише рад својих чланица. Већ је обичај међу њеним чланицама да једна другу подржавају на домаћим изборима. Овај савез опстаје упркос проблемима и полако напредује у конфедерацију од које сви имају користи.

Ако се схвати да је златно доба ХД био период борбе са комунизмом, данас нас посебно занима шта је то што ХД као систем вредности нуди Европи и свету у наредном веку. Шта је ХД данас, који су њени циљеви, у којој мери је остала посвећена својим изворним програмима, да ли су то данас народњачке партије или су и даље ХД и тако даље.

Литература:

1. Bratt, D, J, (1998), *Abraham Kyper, A Centennial Reader*, Wm. B. Eerdmans publishing
2. Van Kersbergen, K, (1995), *Social Capitalism: A Study of Christian Democracy and Welfare State*, Routledge
3. De Gasperi, A, (1984), *I Tempi e gli uomini che prepararono Rerum Novarum*, Vita e Pensiero, Milan

4. Di Maio, T, (2018), "Alcide de Gasperi and Konrad Adenauer: A New Approach", P.H. Kosicki, S. Lukasiewicz (eds.), *Christian Democracy Across the Iron Curtain*, Palgrave Macmillan
5. Duncan, F, (2006), "A Decade of Christian Democratic Decline: The Dilemmas of the CDU, OVP and CDA in the 1990s", *Government and Opposition*, vol 41, No 4, pp 469–490.
6. Durand, J. D, (1995), *L'Europe de la Démocratie Chrétienne*, Edition Complexe, Paris
7. Ivanov, S, S, (2016), „Христјанска демократија: Идеологија и политика», *Vestnik Povolžskogo instituta upravljenja*, br 1(52), str. 114- 121.
8. Ђурковић, М, (2007), *Konzervativizam i konzervativne stranke*, Službeni glasnik, Beograd
9. Kaiser, W, (2007), *Christian Democracy and the Origins of European Union*, Cambridge University Press.
10. Kaiser, W, (2014), "Transnational Christian Democracy: From the Nouvelles Equipes Internationales to the European People's Party", M. Gehler, W. Kaiser (Eds), *Christian Democracy in Europe Since 1945*, vol 2, Routledge
11. Kaiser, W, (2018), "Introduction: From Siege Mentality to Mainstreaming? Reascerching Twentieth-Century Christian Democracy", P. H. Kosicki, S. Lukasiewicz (eds.), *Christian Democracy Across the Iron Curtain*, Palgrave Macmillan
12. Kalyvas, S, N, (1996), *The Rise of Christian Democracy in Europe*, Cornell University Press
13. Kornvel, Dž, (2000), *Hitlerov papa*, Službeni list SRJ, Beograd
14. Lappenküper, U, (2004), „Between Concentration Movement and People's Party: The Christian Democratic Union in Germany", M. Gehler, W. Kaiser (Eds), *Christian Democracy in Europe Since 1945*, vol 2, Routledge.
15. Leonardi, R, Wertman, D, (1989), *Italian Christian Democracy: Politics of Dominance*, Palgrave, Macmillan.
16. Masala, C, (2004), „Born for Government: the Democrazia Cristiana in Italy", M. Gehler, W. Kaiser (Eds), *Christian Democracy in Europe Since 1945*, vol 2, Routledge
17. Naugle, D, (2001), *The Lordship over the whole of life: An Introduction to the Thought of Abraham Kuyper*, Friday Symposium. Dallas Baptist University. February 2, https://www3.dbu.edu/naugle/pdf/abraham_kuyper.pdf
18. O'Saliven, N, (2008), *Konzervativizam*, Ukronija i Centar za konzervativne studije, Beograd
19. Pelinka, A, (2004), „European Christian Democracy in Comparison", M. Gehler, W. Kaiser (ur.), *Christian Democracy in Europe Since 1945*, vol 2, Routledge
20. Pombeni, P, (2006), „Идеологија кршћанске демократије", Michael Freeden (ur.), *Političke ideologije – novi prikaz*, Algoritam, Zagreb
21. Fogarty, M, (1957), *Christian Democracy in Western Europe 1820–1953*, University of Notre Dame Press.
22. Hase R., Šnajder H., Vajgelt K., (ur.), (2005), *Leksikon socijalno-tržišne privrede*, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd
23. Carlson, A, (2007), *Third Ways*, Intercollegiate Studies Institute
24. Cary, N, D, (1996), *The Path to Christian Democracy: German Catholics and Party System from Windthorst to Adenauer*, Harvard Unviersity Press, Cambridge

CHRISTIAN DEMOCRACY AFTER THE SECOND WORLD WAR

Summary: In this paper, the author deals with the development of Christian democracy after the Second World War in Europe. The emphasis is on the functioning of key political parties. The emergence and development of the Italian party Christian Democracy and the German Christian Democratic Union have been specifically addressed. The author shows how the programs, structure and orientation of these parties have changed. The second part of the article deals with the functioning and problems of key HD parties after 1990, such as the CDU, the Austrian OVP and the Dutch CDA. Finally, a brief overview of the history of the European framework for the co-operation of these parties is given. It led to the formation of the EPP, which is still the most important group in the European Parliament, and has been keeping the place of the President of the European Commission for two decades.

Key Words: Christian Democracy, Catholicism, Europe, Communism, Political parties

ЉУБИША ДЕСПОТОВИЋ
Институт за политичке студије
Београд

УДК 323.1(=163.41):28
Оригиналан научни рад
Примљен: 11.12.2018
Одобрен: 23.01.2019
Страна: 327-340

СРБИ МУХАМЕДОВЕ ВЕРЕ

Од Калајевих Бошњака до Алијиних Новобошњака

...будући да закон и вера може се променити, а род и језик никада.

Доситеј Обрадовић

Укратко речено: башка је вјера, башка народност!

Мехмед - бег Капетановић Љубушак

Сажетак: У раду ћемо настојати да у контексту научних поља геополитике и филологије истражимо историјски контекст настанка синтетичких нација као договорних нација а посебно феноменологију Срба мухамедове вере прекодирану у историјском распону од бошњаштва до новобошњаштва. Истражићемо такође и важне историјске, културолошке и религијске компоненте нових идентитета који се стварају већ више од једног века на просторима ex Југославије.

Кључне речи: Срби, ислам, Бошњаци, синтетичке нације, геополитика, филологија

Увод

Стицајем тешких историјских околности, геополитичких планова, вишевековне окупације, масовних злочина и политичког насиља, екстремних егзистенцијалних услова, сваковрсне оскудице, бездржавности и бесперспективности учинили су да је један део српског етничког корпуса, под окрутним околностима борбе за голи опстанак или у мањем делу због чувања иметка, положаја и привилегија, оптирао ка верској конверзији. Многи Срби тога времена прихватили су то само као привремено решење за своје приватне и породичне проблеме.¹ У тим злокобним временима била је то доминанто индивидуална и породична перцепција решавања нагомиланих егзистенцијалних проблема, а

¹ Бењамин фон Калај у својој *Историји српског народа* о томе пише: „Да би ту судбину избегли, многи српски племићи примише Мухамедову веру, услед чега остадоше у уживању својих добара и свога утицаја у земљи“. стр. 148.

никако колективно-национална. Јер, одиста, у временима беспућа и безнађа српски народ, изузев своје Цркве, није имао ништа што би га заштитило од бруталних зулума отоманске окупације и беспризорне пљачке. Ни државу, ни властелу, ни војску, ни школу, ни градове, ни путеве, ни вође, ни путовође. „У сваком случају, за Србе хришћане под отоманском окупацијом био је намењен статус раје или 'стоке', као друштвене групе која је изопштена из друштвеног миљеа.” (В. Станковић, 2012: 193)

У првом кораку то су били само индивидуални чинови промене вере, али не и свог народносног и националног кода. Генерацијама ће верски конвертити љубоморно чувати српско презиме, а скривено *своје светосавско предање* и крсну славу, неретко тајно обележавајући велике хришћанске празнике и ходочастити на поклоњење моштима узвишених Христових угодника у бројним православним манистрима подигнутим диљем земаља српских да их окаде и обележе занавек. Неки то чине и данас, али и даље стидљиво и скривено, иако се наше време од стране политичких елита кодира као демократско и оно које поштује људска права и слободе, међу којима је верска слобода једна од најважнијих. „Код доброг броја исламизованих Срба остала је свест о српској традицији и вери, славиле су се славе и хришћански празници (Божић, Савиндан, Илиндан итд.), кришом се чувале породичне православне иконе.” (В. Умељић, 2018: 128) Отуда у *Катехизису српског народа* из 1888. године на питање: 'Које су вероисповести Срби?' стоји јасан одговор: 'Православне, католичке и мухамеданске'. А на друго питање 'Зар су и ти последњи Срби?' следи одлучан одговор: „Да, њихов језик и обичаји су српски, њихови преци су од искона били истински Срби.” (Н. Поповић, 2000: 40)

Битно је на самом почетку подсетити на важну историјску чињеницу – *исламизација Срба* је почела са отоманском окупацијом и као процес „дугог трајања” остављао је иза себе погубне последице по српски народ. Он ће бити озбиљно заустављен тек тријумфом *Српске револуције* и стицањем политичке аутономије Кнежевине Србије тридесетих година 19. века. Али још задуго, због тегобне турске окупације и насиља које је чињено према њему, обичан српски човек ће своје исламизирани сународнике третирати као потурице стављајући знак једнакости између исламске вере и турске националности. На ту околност с правом скреће пажњу и Салих Селимовић: „Међутим муслимани нису били Турци, јер је највећи број био словенског, односно српског порекла, којем је матерњи језик био српски, док је мањи број био албанског порекла. За све време турско-османске доминације српски језик је био очуван код наших муслимана.” (С. Селимовић, 2012: 55)

Тек ће стицајам интензивне примене разних и разноврсних *геополитичких пројеката* и скривених планова *верски конвертити* са индивидуалног аспекта, преко *колективне националне конверзије*, бити прекодирани у нове идентитете синтетичких нација као договорних нација на трагично разореном простору бивше Југославије. За настанак нових синтетичких идентитета најзначајнији су, дакле, геополитички пројекти који су имали двоструки циљ: прво, **спречити** језичко-културно јединство, национално укупњавање и државно уједињење српског народа на вековним просторима свога историјског бивс-

творања, и то по европском моделу да је *нација заједница језика*; и друго, само у обрнутом смеру, **отети** му језик и културну баштину која је на њему створена, затим преко *верско-националне конверзије* и сам народ који га говори као свој матерњи језик, а са тим народом и његове територије које је током историје крвљу бранио од завојевача и ослобађао од окупације. Иза ових и оваквих геополитичких пројеката стајали су Аустрија и Ватикан (свако вођен својим геополитичким интересима), као и отоманска Турска, која је геополитичком инфилтрацијом преко Балканског полуострва окренула векторе своје територијалне трансгресије према просторима Европе. Са Принејског полуострва исламска најезда је додуше протерана Реконквистом, али се на Балкану преко исламизованог становништва задржала до дана данашњег. И, наравно, у синхронијској равни посматрања, геополитичка наступања САД, Велике Британије и Немачке, убрзавајући процесе формирања синтетичких нација и подржавајући њихове државолике политичке заједнице у настајању. Све то је чињено кроз варијанту територијалног награђивања њихових трабаната на терену за верно служење интересима империје у политици дисциплиновања Срба, који су већ одавно проглашени највећим геополитичким опонентима Запада у региону југоисточне Европе.

Европски филолошки концепт, један језик – једна нација и бошњаштво

Поштујући логику, стандарде и реалност историјског моделирања европских нација, неприхватљиво је припаднике једног народа различитих верско-конфесионалних исповести називати другачијим именима. Неприхватљиво је то и са стандарда социологије религије као друштвене науке. „Научно стајалиште религију и нацију прихвата као двије потпуно засебне појаве, као два облика културног и колективног идентитета који се морају јасно разликовати. Религијски и национални идентитети разликују се по томе што је први једноначан, а други вишезначан.” (Ц. Сарач, 2009: 159) Стога је наш уважени филолог и универзитетски професор Петар Милосављевић потпуно у праву када на ту *праксу двоструких стандарда* скреће пажњу великом делу домаће интелектуалне јавности заблуделе од тзв. политичке коректности и лажног европејства. „У складу са оваквом европском логиком, неприхватљиво је о овим становницима говорити као о припадницима два народа, Србима и Муслиманима, већ треба говорити о припадницима двеју вероисповести једног истог народа. У складу са правилима која се поштују у Европи, неприхватљиво је за припаднике једне вероисповести говорити да су Срби, а за друге да су Бошњаци.” (П. Милосављевић, 2012: 164)

Утврђујући историјске чињенице, реконструишући геополитичке планове и спољнополитичке интересе конкретних историјских актера, ми немамо намеру да у овом раду оспоримо демократско право сваког индивидуума са ових простора да се о својој националној припадности изјашњава потпуно слободно, по властитим схватањима и субјективном разумевању етничке при-

падности. Али такође немамо ни намеру да одустанемо од научно објективног реконструисања историјских разлога, скривених интереса и политичких злоупотреба које су под лажним идеолошким маскама и у френетичним пропагандним кампањама убеђивале људе да су нешто друго од оног што су уистину били вековима, како у биолошком, језичко-културном тако и националном смислу. „Један значајан део популације муслиманске вере данас не сматра себе Србима муслиманске вероисповести већ Бошњацима. То право им се не може укинути. Јер истицање властитих националних осећања спада, такође, у европске вредности.” (П. Милосављевић, 2012: 169)

„Обнова идеје о Србима три вере, прецизније о Србима као *мултиконфесионалном народу*, нормална је последица пропасти Југославије и пропасти идеје југословенства на којој је држава почивала”, сматра колега П. Милосављевић. Отуда као мото овог рада она знаменита мисао Доситеја Обрадовића из *Писма Харалампију*, кад мудри Доситеј каже да се **закон и вера могу променити, али род и језик никада**. Исто то тврди и Мехмед-бег Капетановић Љубушак када пише: „**Башка је вјера, а башка народност**“. Иако изречене још пре готово два века, обе мисли и поруке у суштинском смислу кондезују модерни европски став да је нација заједница језика и да се верске или конфесионалне различитости унутар истог националног корпуса не могу третирати и називати другачијим именима. И српска политичка елита и црквени великодостојници, особито у другој половини 19. века, правили су исту грешку. Код Срба су једно време паралелно егзистирала два некохерентна концепта формирања нација, *конфесионални-ексклузивни* (који је подстицан и од разних страних, српству ненаклоњених фактора) и *секуларни-инклузивни* (подстицан од српске интелигенције и једног дела друштвене елите), заснован на европском моделу заједничког језика и заједничких политичких установа једног народа. На терену реалне историје, уз немерљив коауторски допринос страног фактора, превагнуо је конфесионални модел заснован на тзв. *православном ексклузивизму* и самим тим недопустиво трагично редуковао читав етнички корпус српског народа само на православу конфесионалну припадност. Ни са становишта нације, ни са становишта православног хришћанства то није била исправна политика. Са становишта нације она је просто одгуривала Србе других вероисповести из властитог националног корпуса дајући простора да их кроз верско-националну конверзију прекодирају у друге нације и тиме се гушила перспектива секуларног концепта формирања нација. Са становишта православља, као превасходно персоналистичке вере, то је такође била грешка, јер су припадници православне конфесије и друге националности, али стога нису и не могу се сматрати Србима.

„Иза доктрине да Срба има разних вера стоји и европска пракса и европска филологија, као и јасно изражена доктрина главног српског филолога Вука Караџића, који још од 1814. године говори да Срба има три вере: православне, католичке и муслиманске. Много је нас живих који се сећају да су још при пописима становништва пре 70-их година постојали Срби муслимани, и да је то примано као нормално.” (П. Милосављевић: 164) О томе сведочи и Ерве Лоријер у књизи *Убице у име Божије*, када цитира Бењамина фон Калаја, који

у својој *Историји српског народа* пише: „**У Босни и Херцеговини, под трима религијама, има само један народ – српски.** (Kallay (Benjamin von) / Geschichte der Sreben von den altesten Zeiten bis 1815, (nem. prevod str. 170/173) изд. из 1878.)

Плански је, дакле, због геополитичких, верских и политичких интереса генерисан процес стварања синтетичких нација као договорних нација, и то на основу верско-конфесионалне припадности, а у њима се одступило од европског концепта националности као заједнице једног истог језика, без обзира на верско-конфесионалне разлике. Професор П. Милосављевић с правом подсећа да је овај принцип у Европи важио још од 1781. године, када је проглашен *Патент о верској толеранцији*. „У Европи је прихваћено становиште да један народ може да има више вера, односно да се једним језиком може служити више вероисповести. На том принципу је и организован живот у европским државама и народима... Треба, рецимо, имати у виду да истим језиком могу говорити припадници разних вероисповести. Али исто тако треба знати да и припадници истих вероисповести могу говорити разним језицима.” (П. Милосављевић, 167–168) Тако је због геополитичких интереса спољних фактора, инволвираних у простор ех Југославије, *победио концепт религије као вододелнице нација*, производећи као последицу сталне сукобе и у ратним раздобљима стравичне злочине. Увек ће спољни фактори регионалног или ванрегионалног значаја индуковати сукобе, усмеравајући исти народ подељен по верско-конфесионалним торовима да се туче за њихове интересе и стварајући му привид да се бори за „своје”. Нигде другде као на овим просторима ти сукоби нису били тако криви и нигде толико злочиначки индуковани од стране туђина.

Геополитички аспекти формирања бошњачког идентитета и Калајев пројекат формирања босанске нације

Иако, као школован историчар, сведочи истину о националном саставу БиХ, Бењамин Калај ће мало касније изменити своје научне ставове и бацити их под ноге када су му то налагали геополитички интереси Аустроугарске царевине, чији је високи службеник у окупираној Босни био. „Бењамин Калај (1839–1903), дошавши на чело окупационе управе у Босни и Херцеговини (1882), је, полазећи од Андрашијевих идеја ’аустроугарског Балкана’ у Босни и Херцеговини, разрадио целовиту државну политику која се заснивала на следећим тачкама: стварање босанске нације и утемељење духа ’бошњаштва’ као политичке и националне идеологије, продубљавање јаза између православних Срба и муслимана, те форсирање босанских муслимана и католика, постепено покатоличавање босанских муслимана, потискивање Срба под видом борбе против ’велико-српске опасности’, колонизација страног, углавном римокатоличког живља у Босни и Херцеговини.” (М. Суботић, 2012: 79) Реч је, заправо, о процесу трансформације национализма из елитног типа (када је он везан углавном за културну елиту етнице) у масовни тип (када се интензивним иден-

титетским инжењерингом шири на целу популацију једне заједнице), како констатује М. Екмечић. Историчар европског формата Душан Батаковић такође разложно аргументује наведене чињенице. Нарочито сериозно објашњава концепт наметања новог националног идентитета, који се због интереса Аустроугара у БиХ имао конструисати познатим и провереним методама идентитетског инжењеринга. „Б. Калај, заједнички управник БиХ, развио је идеју о посебној босанској нацији, чији би носиоци били босански муслимани, наводно старо богумилско племство које је примањем ислама сачувало своје привилегије. (...) Калај је очекивао да ће идеологију босанске нације најпре прихватити муслимани, чији је идентитет био пре свега регионалан и верски, али не и национално дефинисан. Нови идентитет требало је, затим, наметнути Србима, који су имали већ профилисану националну свест.” (Д. Батаковић, 2018: 147)

Дакле, стварање бошњачке нације² је геополитички индукован процес, баш као што је то много раније било и са Србима римокатоличке вере, који су касније, после прве конверзије (конфесионалне), били подвргнути и другој (националној), а која је интензивирана у 20. веку јер су одлукама Првог римокатоличког конгреса 1900. у Загребу прекодирани у Хрвате. „Аустроугари су због сламања интеграционе идеје савеза српских територија гледали на босански ислам као на перспективу коју треба развијати и утапати у хрватско-народно, односно римокатоличко-вјерско тијело, уз благонаклоност и помагање РКЦ. Играјући на карту *аутономашења исламског фактора* у Босни и Херцеговини, настојало се што дуже зауставити процес заживљавања интеграционе идеје савеза Јужних Словена.” (М. Нухић, 2012: 202) О томе изворно сведочи и Хасан Ребац када пише: „Наш муслимански свет, иако је то неоспорно део српског народа у својој вековној концепцији исламске државе, изгубио је осећај своје националне припадности, па се сада, у заједничкој борби с православном браћом против католичке Аустрије за верску аутономију, није називао Србима, него само србофилима... Она (мисли се на Аустрију) је на разне начине умекшала прваке наших муслимана, а са верским системом аутономије је развијала, уместо српске националне свести, верску муслиманску свест, па је изгледало да ствара муслиманску нацију.” (Х. Ребац, 2015: 23–24)

О очигледно геополитички индукованом процесу стварања бошњачког идентитета, као негацији дотадашње српске припадности и однарођавању *Србомуслимана*, јасно сведоче и наредни редови. „Један од нових идентитета који се појавио на простору бивше Југославије јесте 'бошњачки', чиме је остварен давно осмишљен пројекат Аустроугарске о удаљавању муслимана из БиХ од српског националног корпуса, као и о супротстављању нове нације 'Бошњака' Србима, те стварања повољне ситуације за превођење Срба у ислам и нову нацију, као проверено атлантистичку по свом вредносном и политичком опредељењу.” (З. Милошевић; А. Мировић 2013: 224)

² „**Бошњаштво** је назив којим се означава етнополитичка концепција чија је суштина у ставу да у старој историјској земљи Босни (и Херцеговини), старијој и од Србије и од Хрватске, као њено аутохтоно становништво, с непрекинутим етничким, културним, психичким па и државотворним континуитетом од раног средњег века до данас, живе Бошњаци, и да је то једино њима одговарајуће народно и национално име.” Д. Тансковић (2000) *Ислам и ми*, Партеон, Београд, стр. 170.

И поред свих напора аустроугарског окупационог режима и Бењамина Калаја, процес стварања босанске нације у том периоду није успео. Упркос примени сваковременог политичког насиља, идеју бошњаштва у то време прихватао је привремено само мали део Срба муслимана. „Калај је за своју политичку идеју подршку добијао претежно од муслиманског племства и дела интелектуалаца, али није требало да прође ни двадесет година да би се видело како је целокупан напор био узалудан, те да је оваква политика јединог трага оставила у пораслој свести код народа како је то било смишљено политичко насиље.” (М. Радаковић, 2002: 21) Калајев поројекат бошњаштва ипак је оставио трага у једном делу муслимана у БиХ. Они ће посебно у смутним временима, када се све љуља и претемељује, када пропадају царевине и империје (Први светски рат), када се руши заједничка држава Краљевина Југославија, под окриљем нацизма и фашизма, па онда Брозове СФРЈ, а посебно на њеним развалинама деведесетих година прошлог века у конвулзијама крвавог верског и грађанског рата, под симбиозом атлантизма и радикалног ислама, покренути поступак свог поновног етничког одређења и изградње националног идентитета. „Апсурдним проглашењем м/Муслимана као верског одређења (махом исламизованих Срба) у нацију и њиховим (само)идентификовањем са целом Босном и Херцеговином, као ’својом републиком’, из целине српског простора издвојен је централни део геостратегијски кључне планинско-котлинско-долинске области Балкана – тзв. динарске тврђаве.” (М. Степић, 2012: 269)

Историјски фалсификати као облик интелектуалног тероризма

Бошњаци ће, као и свака закаснела нација са ексјугословенског простора, градити свој идентитет на историјским фалсификатима, натегнутим тумачењима и неутемељеним интерпретацијама које су морале да попуне зјапеће историјске периоде *бездржавне празнине* и *тамне вилајете колективног памћења*. А особито тегобну стварност вишевековног идентитетског (не)постојања и мучног осциловања између онога што су историјски били (Србомуслимани) и онога што њихова актуелна политичка и верска елита жели да постану (Новобошњаци). „У данашњој идентификацији сопственог идентитета муслимани Босне гледају селективно на хисторијске догађаје у прошлости. Оно што им одговара, што се некад давно збило, а што би данас дало на значају муслиманским идејама идентитетског представљања, то се данас одобрава и узима, а што не одговара, они то једноставно прешућују као да се није ни десило, или као нешто што у данашњици нема толиког значаја.” (М. Нухић, 2013: 382)

Рачунали су, такође, и на својеврстан национални замор Срба у Краљевини Југославији, а у Брозовој Југославији пак на *системски аутошовинизам као синдром српске националне ентропије*, те конформизам српских комуниста. О том националном замору у контексту Краљевине Југославије сведочи професор Правног факултета у Београду *Мехмед Беговић*, када у својој књизи *Муслимани у Босни и Херцеговини*, објављеној 1938. године, између осталог пише: „Изгледа да је код Срба наступила нека врста националног замора.

Стварањем заједничке државе Срби сматрају да су постигли свој идеал и вековни сан и да развијање култа српског национализма није више потребно у новој држави.” (М. Суботић, 2013: 421)

Тај процес се наставља и у Брозовој Југославији, у периоду либерализације верског живота и намере комунистичког вођства да преко афирмације новог националног идентитета муслимана у СФРЈ пацификују растући радикализам грађана исламске вероисповести. Са друге стране, намеравали су да кроз дезинтеграцију српског националног корпуса лакше контролишу Србе који се под диктатом коминтерновске врхушке двадесетих година прошлог века, као и од партијског вођства КПЈ, кодирају као великосрпски и хегемонистички народ. Врсни познавалац балканског ислама Александар Поповић тај нарасли муслимански национализам и радикализам, базиран на историјским фалсификатима и мистификацијама, назива својеврсним *интелектуалним тероризмом*: „У Босни и Херцеговини, у оквиру југословенске културе уопште, овај покрет је одмах склизнуо ка валоризацији, а затим ка прецењивању сопствене културе, да би потом, код извесног броја протагониста (иначе веома снажно подржаних од домаћих политичара муслимана) прерастао најпре у мистификовање, а онда и у чисто и просто фалсификовање историје националне књижевности, односно, укратко, националне историје; док се истовремено свим средствима настојало да се дискредитују сви они који нису подлегли тој уцени, која је (услед снажне политичке конотације) превазилазила уобичајени интелектуални тероризам.” (А. Поповић, 1990: 28)

Политичка мистификација, етнички стереотипи, историјски фалсификати, крађа језика и културно-историјског наслеђа, медијска пропаганда и други облици манипулација у стварању идентитета синтетичких нација, као договорних нација, познати су инструментарији етничког инжењеринга примењивани и у случају грађења бошњачког идентитета. Тај својеврсни *интелектуални тероризам* не погађа само невине жртве супротне стране, која је означена као мета, већ и сопствени идентитетски супстрат удаљајући га од његовог изворног историјског порекла и отуђујући га од суштине народног бића из кога је настао, трагично га антагонизујући против Срба, а у корист актуелних геополитичких ментора тога процеса.

Новобошњаштво као завршни пројекат довршетка Калајевог инжењеринга босанске нације

У савременој рецепцији бошњаштва (необошњаштво) Дарко Танасковић препознаје две доминантне концепције или струје: *интегрално бошњаштво* и *муслиманско бошњаштво*. „Интегрално бошњаштво одређује се темељним ставом да су сви изворни становници Босне (и Херцеговине), дакле сви Босанци (и Херцеговци) који говоре заједничким ’босанским’ језиком, без обзира на верску припадност, у националном смислу Бошњаци, односно да би то требало да буду.” (Д. Танасковић, 2000: 175) Концепт интегралног бошњаштва, иако привидно инклузиван, схваћен је и примењен накардно, јер дезавуише европ-

ску идеју нације као заједнице једног језика. Проблем са таквом новобошњачком и крајње искривљеном рецепцијом европске идеје лежи пре свега у историјским фалсификатима и њиховом стављању у функцију потреба консолидације новог синтетичког идентитета бошњаштва. А међу бројним фалсификатима и натегнутим тумачењима два су највећа: *прво*, европска лингвистичка наука не препознаје постојање тзв. босанског језика.³ Он и није кодиран у науци као такав до поменуте Калајеве насилне идентитетске политике. А и тада не као научна чињеница, већ као неуспео политички покушај и део геополитичког пројекта разједињавања српског етничког корпуса у тадашњој БиХ, као и због потребе конструисања новог идентитета босанских муслимана. „Бењамин Калај је, као што је познато, у покушају стварања посебне босанске нације за основни критеријум узео језик, настојећи инаугурисати ’босански језик као камен-темељац те замишљене босанске нације. Калај, међутим, и да је хтио, није могао створити неки нови језик који би био другачији од Вуковог српског, јер су у тадашњој Босни живјели искључиво Срби раздијељени по вери, али обједињени језиком. БиХ као чиста штокавска територија сва је (и по Вуковом одређењу Срба) била српска, па су ту Вукове идеје и реформе најприје и најлакше прихваћене.” (М. Ковачевић, 2012: 151)

Колико је то био сложен задатак, али и кошмаран период пун историјских противречности, политичког насиља, верског прозелитизма и политичког лутања сведочи и академик Милорад Екмечић када констатује да је за последњи један век *муслиманско становништво у Босни и Херцеговини мењало називе свог идентитета више од девет пута*. „Калајева ’босанска нација’ представљала је други покушај да се на истом простору прогласи једна синтетичка нација, која се измишља из политичких интереса. Прва је била ’османлијска нација’ 1868. (1876. и 1908). Тада ни босански муслимани нису прихватили ово хабзбуршко синтетизовање нације, иако су је након 1993. присвојили као основу свог идентитета. После промене идентитета од *муслиманског у бошњачки* 1993. године, први приручници босанског језика су рађени на основу Калајевих из 1883. године.” (М. Екмечић, 2007: 313)

Сва каснија језичка „поигравања” Бошњака са називом језика (од „босанског” до „бошњачког” и опет назад ка „босанском”, све у зависности од потреба тренутне етно-политике) у највећем броју случајева наслањаће се управо на ту и такву „традицију”. О томе јасно и прецизно сведочи Салих Селимовић, не остављајући дилему који је то језик и како се у појединим периодима дуге отоманске окупације све називао. „И поред прихватања вере освајача, никада наши домаћи муслимани нису заборавили свој матерњи језик, а у отменијим круговима се увек писало ћирилицом, коју су често називали босанчицом, беговско писмо или стара Србија, како су је они сами називали. Ћирилица и српски језик су били у употреби и на турском двору, а Дубровнику су у преписци са турским достојанственицима, који су били ’наше горе лист’, користили ћирилицу и српски језик још од 1420. године.” (С. Селимовић, 57)

³ Види у књизи Лазе М. Костића (2000) *Наука утврђује народност БиХ муслимана*, Добрица књига, Нови Сад, стр. 9–51.

И *друго*, Босне и Херцеговине као јединствене државне целине није било од 12. или 13. века па све до бруталне Брозове комунистичке интервенције да се формира авнојевска БиХ како би се у контексту нове Југославије дезинтегрисао српски политички и територијални корпус. Оно пак што се данас сматра државом на тој територији, јесте последица дејтонске принуде организоване од стране САД и њених атлантских савезника из ЕУ, а никако плод некаквог историјског и демократског договора грађана који на том простору живе вековима. Из дуге историјске перспективе сагледано, или је то у државном смислу била српска Босна, или отоманска Босна, или аустроугарска Босна, или Брозова Босна или дејтонска Босна, али свакако не независна и суверена држава која би логиком свог историјског и државног континуитета створила услове за настанак онога што се данас од једног дела бошњачке интелигенције настоји наметнути у секуларном концепту интегралног бошњаштва. Дакле, иако заснована на модерном европском концепту формирања нације као заједнице једног језика, без обзира на верско-конфесионалне разлике, она је промашила суштину те идеје, јер се темељи на филолошким и историјским фалсификатима. Ево о томе сведочанства и једног римокатоличког братра из БиХ, Тома Ковачевића, који је давно пре аустријске окупације писао: „Сви житељи босански, изузимајући мало Османлија, Чивута и Цигана, спадају у число Јужних Словена србског огранка, и то без разлике вјероисповеданија, јер и они Срби који су вјероисповеданије мухамеданско примили, по крви и језику ипак остају Срби.” (Л. М. Костић, 2000: 47)

Друга концепција савременог бошњаштва заснована је на тзв. *исламском ексклузивизму*. Она полази од потребе да заокружи бошњашки кропус идентитетским обележјима која су доминантно исламског верског и цивилизацијског карактера. „С обзиром на то да је управо теза о континуитету између богумилства и ислама у Босни носећи беоцуг концепције доминантног *муслиманског необошњаштва*, његови главни идеолози, којима је, иначе, идеја интегралног бошњаштва начелно блиска, морали су пронаћи најприкладнију формулу превођења изворног, идеалног свебосанства у реалност животне сведености овога концепта на његову муслиманску конституенту.” (Д. Танасковић, 177) Нешто слично тврди и колегиница Џенита Сарач када пише да постоје „...четири константе којима је ограничен бошњачки идентитет: словенско етничко порекло, језик, земља Босна као културно-политички простор и ислам као вјерска и цивилизацијска припадност.” (Ц. Сарач, 2009: 161) Само што се у овом одређењу бошњаштва српска компонента прекодира као словенска, језик се оставља без националног предзнака, а земља Босна књижи као простор исламске верске и цивилизацијске припадности. Овакво кодирање „земље Босне” коректно је у оном делу одређења када је не именује као државну целину, јер она то одиста вековима није била. Са друге стране, иако су у последњих сто година све доминатније изражене исламске компоненте верских и културолошких обележја, ауторка пренебрегава важну чињеницу да је тај исти простор вековима пре тога, упркос османској окупацији, све до ослобођења чувао и сачувао српско-православну, а једним мањим делом и римокатоличку цивилизацијску традицију. „Данашњи пројекат 'бошњаштва' је ревизиони процес босанских

муслимана да историјску грешку чисто вјерске одреднице замјене за територијално-национално вјерску одредницу. И даље је, као и у време аустријског Калајавог режима, у Босни и Херцеговини остао ислам као веза са нацијом, само што се од 90-тих година од стране панисламистичке политичке елите босанских муслимана у првом реду истиче државност везана за националност, а што све проистиче из вјероисповести, односно ислама.” (М. Нухић, 204)

Иако су у почетку били против имена ’Бошњаци’ као обележја новог идентитета босанских муслимана, јер се челницима СДА чинило да разводњава исламску компоненту и даје предност територијалној, у време дејтонског конституисања БиХ преломљено је да име тог новог колективног идентитета ипак треба да буде *Бошњаци*. Хавиер Боугарел констатује: „Што се тиче националног имена ’Бошњак’, оно је симболизирано подизање босанских муслимана на статус политичке и суверене нације. Како је с поносом писао лист *Љиљан*, ’Муслимани су из рата изашли као – Бошњаци’.” (Х. Боугарел, 2009: 129) О геополитичком континуитету интереса страних фактора који су стајали иза концепта *бошњаштва* и *новобошњаштва* сведочи и колега Дарко Танасковић када аргументовано пише: „Као и у прошловековној прилици свог првог политичког афирмисања у режији Бањамина Калаја, бошњаштво је и сада промовисано одлучујућом интервенцијом страних сила, с практично идентичним геополитичким исходиштем и осмишљеношћу.” (Д. Танасковић, 173) То је особито јасно истакао и академик Милорад Екмечић у свом говору на Конгресу српских интелектуалаца у Сарајеву 1992. године: „Европа формално усваја статус ’муслиманске нације’, који нигде другде у њој не постоји, али га трпа у један строго чувани резерват.” А тај резерват је управо *средњобосански простор*, по схватању њихових европских ментора. Схвативши да је исламистички дискурс надаље међународно неодржив, вођство СДА, а пре свих Алија Изетбеговић и Ејуп Ганић, 1993/94. године са тешком муком пристају на бошњачко име као националну афирмацију исламског идентитета босанских муслимана. „Међутим, како у међународној заједници најзначајније одлуке доносе хришћанске земље, то је коришћење назива муслимани, који у себи садржи припадност религији, могло да остави одређену дозу резервисаности, па је одлучено да се искористи назив ’Бошњаци’, који има секуларну форму и не асоцира на припадност одређеној вери.” (В. Антић, 2013: 328) Са друге стране, Алија и његови фанатични следбеници утеху су нашли у панисламској рецепцији бошњаштва као понајбољих муслимана, „од самог Алаха одабраних да буду катализатор уједињавања свеколиког муслиманства.” (Д. Танасковић, 183) „Босанска нација и ’бошњаштво’ су само траса тог великог свјетског процеса који одводи босанске муслимане у исламску свјетску заједницу.” (М. Нухић, 2013: 363) Да БиХ радикални исламисти већ сматрају исламском земљом јасно је поручио и ирански врховни Ајатолах Хамнеи на исламистичком летку којим су биле облепљене сарајевске улице у августу месецу 1992. године. На том исламистичком летку, поред осталог, јасно је писало да је „нација са старом исламском традицијом у својој земљи, Босни и Херцеговини, изложена геноциду због свог опредељења исламу” и да, ако западне земље нису спремне да зауставе рат и страдање муслимана, онда нека барем отворе пут панислам-

ским земљама и младим муслиманима, као и иранским муџахединима, „док сами муслимани не узму учешће у рату и не отерају Србе из ове исламске земље.” (З. Петровић Пироћанац, 2014: 34)

Закључак

Презентованим анализама, које су се кретале у научним пољима *геополитике и филологије*, јасно смо истакли историјску позадину и прецизно експлицирали геополитичку димензију актуелних пројеката националног инжењеринга који су активно радили на стварању и консолидацији нових идентитета, вођени политичким интересима *етније у настајању* и страних ментора тога процеса. *Необошњаштво* је, дакле, трагичан наставак расрбљавања Срба исламске вероисповести који је плански започео Бењамин Калај, као аустријски намесник, наставио Јосип Броз кроз концепт муслимана (са великим М), а особито милитантно⁴ и радикално⁵ заокружио Алија Изетбеговић и његов панисламски покрет предвођен Странком демократске акције.⁶ Надамо се да ће у неким бољим временима демократске обнове ових простора бити створени услови за један цивилизованији дијалог о вечно тегобним питањима националних одређења грађана који на њему живе, него што је то до сада било.

Литература:

1. Антић В. (2013) „Српско питање и религија у дејтонској Босни и Херцеговини“, у зборнику: *Српско питање на Балкану*, ИПС, приредио М. Суботић, Београд.
2. Абазовић Д. (2009) „Босанскохерцеговачки муслимани на почетку новог миленија: социолошки поглед“, у зборнику: *Расправе о националном идентитету Бошњака*, Институт за историју, Сарајево.
3. Батаковић Д. (2018) *Златна нит постојања*, Катена Мунди, Београд.

⁴ „На почетку рата локални екстремисти су основали нову ’Ханџар дивизију’, преузевши име и етос злогласне формације јуришних СС-одред. Према извештајима, ова јединица је имала до шест хиљада бораца и, као и њена претходница, проводила више времена у убијању и пљачкању него у борбама... Нова Ханџар дивизија је имала нескривено ’фашистичку културу’, коментаришао је један од неколико западних извештача који су то приметили, додавши да јединицу предводе ветерани из авганистанског цихада и да се у њеним редовима бори добар број албанских муслимана (муџахедина из албанских земаља – више их је било са Косова него из Албаније...” (Ц. Шиндлер, 2009: 140)

⁵ У сарајевском недељнику *Вокс*, из децембра месеца 1990. године, на питање шта са Србима у Исламској републици Босни и Херцеговини, између осталог пише: „Добар Србин је жив и послушан Србин; или мртав непослушан Србин”. (З. Петровић Пироћанац, 2014: 14)

⁶ Реч је о *Исламској декларацији* Алије Изетбеговића: „На почетку декларације он износи да је њен циљ ’стварање јединствене исламске заједнице од Марока до Индонезије’ и да ’Муслиман може гинути само са именом Аллаха и у име ислама’. Он се слаже с тим да је ислам у потпуности политичка религија: ’Повјест не позна ниједан истински исламски покрет који није истовремено био и политички покрет’.” Ц. Шиндлер (2009) *Несвети терор, Босна, Ал каида и успон глобалног цихада*, Службени гласник, Београд, стр. 41.

4. Боугарел Х. (2009) „Од Муслимана до Бошњака: питање националног имена босанских муслимана“, у зборнику: *Расправе о националном идентитету Бошњака*, Институт за историју, Сарајево.
5. Велацић С. (2009) „Хомогенизација Бошњака кроз препород 1990“, у зборнику: *Расправе о националном идентитету Бошњака*, Институт за историју, Сарајево.
6. Диклић М. (2012) „Зашто је Броз систем елиминисао Србе исламске вере?“, у зборнику: *О Србима муслиманске вероисповести*, ИПС, приредио др Момчило Суботић, Београд.
7. Јарчевић С. (2007) *Бивши Срби*, Графомаркетинг, Нови Сад.
8. Кермани Н. (2013) *Ко смо ми, Немачка и њени муслимани*, Самиздат Б92, Београд.
9. Калај Фон Б. (2010) *Историја српског народа*, Чигоја штампа, Београд.
10. Костић М. Л. (2000) *Наука утврђује народност БиХ муслимана*, Добрица књига, Нови Сад.
11. Ковачевић М. (2012) „О наметању босанског имена српском језику“, у зборнику: *О Србима муслиманске вероисповести*, ИПС, приредио др Момчило Суботић, Београд.
12. Камберовић Х. (2009) „Бошњаци 1968: политички контекст признања националног идентитета“, у зборнику: *Расправе о националном идентитету Бошњака*, Институт за историју, Сарајево.
13. Милосављевић П. (2012) „О Србима муслиманске вероисповести“, у зборнику: *О Србима муслиманске вероисповести*, ИПС, приредио др Момчило Суботић, Београд.
14. Ребац Х. (2015) *Срби исламске вере*, Центар академске речи, Шабац.
15. Умељић В. (2018) *Балкански гамбит Ватикана*, Катена Мунди, Београд.
16. Суботић М. (2012) *Идентитет и геополитичка стварност Срба*, ИПС, Београд.
17. Суботић М. (2013) „Српска политика 'на парче' или недостатак националне идеје“, у зборнику *Српско питање на Балкану*, ИПС, Београд.
18. Сарач Џ. (2009) „Неуспјех секуларизације и јачање религијског идентитета почетком 1980-их година у Босни и Херцеговини“, у зборнику: *Расправе о националном идентитету Бошњака*, Институт за историју, Сарајево.
19. Селимовић С. (2012) „Ток и неке карактеристике исламизације у Рашкој области“, у зборнику: *О Србима муслиманске вероисповести*, ИПС, , приредио др Момчило Суботић, Београд.
20. Станковић В. (2012) „Изградња националног идентитета муслиманских Словена на Балкану“, у зборнику: *О Србима муслиманске вероисповести*, ИПС, приредио др Момчило Суботић, Београд.
21. Танасковић Д. (2000) *Ислам и ми*, Партенон, Београд.
22. Ћурак Н. (2002) *Геополитика као судбина, случај Босна*, ФПН, Сарајево.
23. Екмечић М. (2007) *Дуго кретање између клања и орања*, Завод за уџбенике, Београд.
24. Маројевић Р. (2012) „Турци, Бошњаци или Срби исламске вјероисповести“, у зборнику: *О Србима муслиманске вероисповести*, ИПС, приредио др Момчило Суботић, Београд.
25. Милошевић З., Мировић А. (2013) „Етноконфесионални идентитет Срба у *Дневном авазу*“, у зборнику: *Национални идентитет и религија*, ИПС, Београд.
26. Нухић М. (2012) „Ислам као детерминирајући фактор у животу М(м)услимана“, у зборнику: *О Србима муслиманске вероисповести*, ИПС, приредио др Момчило Суботић, Београд.
27. Нухић М. (2013) „О исламском идентитету муслимана у Босни и Херцеговини“, у зборнику: *Национални идентитет и религија*, ИПС, Београд.
28. Радаковић М. (2002) *Настанак државе, мисија на Балкану*, Компутер бук, Београд.

29. Поповић А. (1990) *Југословенски муслимани*, Акваријус, Београд.
30. Поповић Б. Н. (2000) *Српски национални програм*, ДМП, Београд.
31. Петровић З. Пироћанац (2014) *Хоћеш ли и даље да будеш Србин?*, ИПС, Београд.
32. Степић М. (2012) „Српске земље у балканској апликацији обуздавања: југословенска и постјугословенска 'формула'“, у зборнику: *Разбијање Југославије*, ИПС, Београд.
33. Халед А. Ф. (2012) *Глобални ислам*, Службени гласник, Београд.
34. Шиндлер Ц. (2009) *Несвети терор, Босна, Ал Каида и успон глобалног џихада*, Службени гласник, Београд.

SERBS OF MUHAMMAD'S RELIGION

Summary: This time we will try to research, in the context of scientific field of geopolitics and philology, the historical context of the occurrence of synthetic nations as agreed nations and in particular, the phenomenology of the Serbs of Muhammad's religion, transcoded into the New-Bosniaks. We will also research important historical, cultural and religious components of new identities that have been created for more than a century on the territory of ex-Yugoslavia.

Key words: Serbs, Islam, Bosniaks, synthetic nations, geopolitics, philology

КНЕЖЕВИНА СРБИЈА У 1848. ГОДИНИ – АКТИ СУВЕРЕНИТЕТА ВАЗАЛНЕ ДРЖАВЕ

Сажетак: Револуционарна 1848. година оставила је дубок траг и на догађаје у Кнежевини Србији. Вазални статус Србије није био сметња да Србија поступа као држава са свим елементима суверености. „Мађарска буна„ није угрозила само власт бечког двора у Угарској, већ и статус Срба, који су у Аустријском царству имали персоналну аутономију. Слање добровољачких јединица под командом Ствана Книћанина, уз наклоност бечког двора, представљало је акт суверености. Сам Франц Јозеф се према Србији односио као према суседној држави, а не као аутономној турској провинцији. У самој Кнежевини Србији државни апарат се понашао у складу са актуелним историјским тренутком. Иако Народна скупштина Уставом из 1838. године није била предвиђена као орган државне власти, сазвана је на Петровдан 1848. године. Скупштина је сазвана првенствено због догађаја у суседној монархији, али је имала много дубљи друштвени и државотворни карактер.

Кључне речи: Кнежевина Србија, суверенитет, скупштина, 1848. година.

Уводно разматрање

Револуционарна 1848. година у Европи за Кнежевину Србију је имала вишеслојно значење. Та година је представљала средишњицу уставобранитељског режима, који је, са свим својим наличјима, успоставио Србију као кнежевину са свим државним атрибутима. Кратку, али чини се успешну дефиницију уставобранитеља дао је Слободан Јовановић. Он каже: „Уставобранитељима се зове она политичка странка која је извојевала Устав од 1838; оборила кнеза Милоша 1839, а кнеза Михаила 1842; увела исте године на престо Александра Карађорђевића, и под његовим именом владала Србијом све до 1858, кад је успостављена династија Обреновића., (Јовановић, 1990: 26) Вођство уставобранитеља сачињавали су људи које су снага њихове личности, или сплет догађаја, или најчешће и једно и друго, избацили на чело долазећег режима. Најужи круг њиховог вођства чинили су Тома Вучић Перишић, Аврам Петроније-

* necer@prafak.ni.ac.rs

Небојша Ранђеловић, Кнежевина Србија у 1848. години - акти суверенитета вазалне ... вић, браћа Симић – Стојан и Алекса, Хаџи-Милутин Гарашанин и његов син Илија. (Ранђеловић, 2009: 84)

Иако је одредница почетка уставобранитељских времена доношње устава од 1838. године, права владавина Уставобранитеља почиње са одласком Обреновића из Србије. Слаб кнез и јака саветска олигархија, на први поглед представљали су главну одлику овог раздобља. Али ови правно-политички атрибути нису једина одлика овог, за стасавање српске државе, важног периода.¹

Уставобранитељски режим имао је своју идеологију и на унутрашњем и на спољашњем плану. Унутрашња политика Уставобранитеља сводила се на стриктно владање у духу Устава и пратећег законодавства. То је значило стварање бирократске државе са управом без икаквог учешћа народа. Савет јесте био „скуп народних првака,,, али Савет, као оличење олигархијских тежњи, није могао да буде замена за Скупштину. Иако одржавање скупштине није било забрањено, скупштине су биле изузетак. Скупштини се прибегавало само када је то било неопходно и када се излаз из државне кризе није могао наћи другде.² По гледишту проф. М. Ђорђевића гарантовање својине, предузетничких и трговачких слобода, од сељака, не тако давно ограниченог феудалним наметима, створило је конзервативног ситног сопственика. Поново ће се сељак сетити скупштине када увиди да га закон, који му је штитио својину, није штитио од законитог губитка својине. (Ђорђевић, 1973: 59)

Уставобранитељски поредак деловао је и опстајао вођен крутим чиновничким системом који је чинио државни апарат. Сам Илија Гарашанин, пишући свом пријатељу Богдану Ђорђевићу, дао је виђење како треба да делује тај систем. Његов идеал је био да грађани дрхте пред чиновницима, а чиновници пред њиховим министром. О учешћу народа у креирању власти није било ни говора. Правитељство је било ту да брине народне бриге и отправља народне послове, а народ је требало да брине о свом имању и да се понаша

¹ Тако је, иако као орган врховне државне власти према Уставу из 1838. године Народна скупштина није постојала, промена на престолу (након одласка кнеза Михаила) обављена на Скупштини, чији су ауторитет признале и сизеренска и протекторска сила.

² По неким ауторима (нпр. Ч. Митровић, М. Брашић) у време династичке промене 1842-43. Одржане су четири скупштине: 2. септембра 1842, 26. октобра 1842, 4. јуна 1843. и 28. јула 1843. године. С обзиром на садржину рада и питања о којима је одлучивано, може се извести закључак да се ради о заседањима исте скупштине. На скупштинском заседању 2. септембра 1842. године за кнеза је изабран Александар Карађорђевић, а на заседању 26. октобра прочитан је султанов берат, којим се потврђују одлуке скупштине. Незадовољна чином избора кнеза мимо њеног пристанка, Русија је захтевала да се одлуке претходне скупштине пониште и да се поново приступи избору кнеза. Додатни услов је био да Тома Вучић и Аврам Петронијевић напусте земљу. О овим питањима расправљала је скупштина сазвана 4. јуна 1843. године, да би на следећем (видовданском) заседању Александар Карађорђевић био поново изабран, што је саопштено београдском паши и изасланику руског цара Ливену. За разлику од претходне скупштине, владиним расписом је тачно предвиђено ко улази у састав скупштине. Након одлуке скупштине, на заседању 28. јула, да се Вучић и Петронијевић макар привремено удаље из Србије, Русија је дала пристанак да се одлуке скупштине потврде. Ако би се прихватио приступ поменутих аутора, онда би могло да се закључи да је било пет, а не четири скупштине, јер би се као посебна скупштина могло сматрати и видовданско заседање 1843. године.

у складу са прописима Правитељства. Можда је уставобранитељски однос према народу, држави и власти, у једној реченици, најбоље исказао саветник Јеремија Станојевић: „Море, народ је пупила, а Правитељство тотор, па треба да се стара о њему... Чињенице казују да је овакав приступ уставобранитељског режима био нужност, јер, како пише Слободан Јовановић „апетит за политичком слободом још се није био пробудио и није се могао пробудити; требало је да се, прво, једна преча потреба, потреба за правном безбедношћу задовољи...“ (Ранђеловић, 2009: 85)

Србија и револуционарна 1848. година

Догађаји, које је донела ова година, потресли су Европу и револуционарним таласом пробудили, не само социјалне и политичке процесе, већ и националноослободилачке тежње. Кидање остатака феудализма понело је знак једнакости са тежњом за националном еманципацијом појединих народа. Нарочито велики ломови потресли су Аустрију јер је није мимоишао ни један од поменутих сегмената револуционарних збивања у Европи. На једној страни, револуционарни покрет је на место ментално ограниченог цара Фердинанда и кнеза Метерниха довео тек пунолетног Франца Јозефа и Бахов режим. На другој страни, у Угарској је, оно што је начето револуцијом, прерасло у народну буну у коју су се укључили сви слојеви мађарског живља са јединственим циљем: стварање самосталне мађарске државе. Ова буна није испољила само тежњу Мађара за стварањем самосталне државе, већ и мађарски национални егоизам који је претио да нарочито угрози словенски живаљ на тим просторима. Тако су у гушењу мађарске буне, на страни бечког двора, активно учешће узели тамошњи Срби и Хрвати. Мађарска буна је, међутим, толико узела маха да је Беч, револуцијом начет, није могао сам угушити. Она је коначно угушена војном интервенцијом руског цара, вођеног принципом Свете алијансе, који је налагао братску солидарност према угроженом аустријском монарху.

Хрвати, које је повео бан Јелачић, ратовали су против мађарских устаника, не са циљем да одбране нека велика стечена права, већ да помогну Бечу да спречи стварање мађарске државе, под чије скуте нису желели. Срби су се борили јер нису желели да изгубе оно што имају и зато што им се указала могућност да добију више но што су имали. Исход ових збивања, за Србе, била је српска Војводина која је персоналну аутономију пречанских Срба оваплотила у територијалну. Световне одлике Војводине песонификовао је војвода, а духовна патријарх.

Уз Србе из Угарске, против мађарских устаника, ишле су и чете Срба из Кнежевине Србије. Припадници ових чета имали су статус добровољаца, али њихова организованост, личност њиховог вође Стевана Книћанина и читав поступак њиховог припремања и пребацивања на угарско ратиште указивали су на дубоку умешаност Правитељства Кнежевине Србије. Оно што се догодило у време мађарске буне демантује тврдње да са 1856. годином и Париским уговором почиње излазак Србије из тесног круга међународних односа који су

јој били доступни. Србија је, у ствари, осам година раније својим учешћем у догађањима у Угарској прешла границу својих могућности у међународним односима, коју су јој пређашњи уговори обележили. (Ристић, 1896:7) На почетку је учешће Србије било тајно, прикривено одзивом србијанских добровољаца који независно од свог правитељства иду у помоћ пречанској браћи. Иако је свако војно дејство према побуњеним Мађарима одговарало бечком двору, постојао је и страх од војног организована словенског елемента у монархији (нарочито компактних и ратоборних Срба). Како је изгледало да ће Беч сам угушити мађарску буну, присуство српских добровољаца би временом могло да постане реметилачки чинилац, па је у том смислу аустријски генерални конзул у Београду Мајерхофер интервенисао код српског правитељства и захтевао да оно опозове добровољце из Угарске. Наравно, због тренутног положаја бечког двора интервенција је била пријатељска, а не ултимативна. У том смислу била је поверена мисија Атанасију Николићу, коме су српски добровољци формално обећали повратак у кнежевину, али су даље остали на тлу побуњених крајева Угарске. Устанак Мађара је, међутим, толико узео маха да бечка влада више није имала времена за тактичке игре са словенским елементом у монархији, већ јој је једини циљ и животна питање опстанка монархије постало угушење покрета у Угарској. Свако деловање, војно, али и било које врсте, против Мађара Бечу је било потребно. Тако је српски покрет у Војводини добио службено признање бечког двора, а деловање Србије постало је отворено и званично. (Ћоровић, 1997: 497) Из Србије је почело да стиже све више добровољаца али и помоћ у новцу и муницији. Окончањем мађарске буне почео је и повратак добровољаца у Србију, својом вољом, без ичије интервенције са стране.

Треба напоменути да је на почетку било интервенција и Порте и Русије да Србија остане неутрална према догађајима у Угарској. О мерама које треба предузети по питању неутралности писале су и Србске новине, као званични орган Кнежевине,³ а умереност и уздржљивост саветовала је и Француска. Ове препоруке биле су млаке и у складу са непосредним током догађаја. Развој покрета у Угарској је, на крају, изазвао и војну интервенцију саме Русије, која је на почетку прокламовала своју неутралност препоручивши је и осталима.

Својим учешћем у Мађарској буни Србија је створила фактичко стање које је о развоју њене државности говорило више но тада важећи и међународно признати правни акти. Тако су на Србију гледали и многи савременици и потоњи хроничари минулих догађаја. Француски писац Рене Таљандије казује да до 1848. године Србија није давала другачије знаке живота, до као део Отоманског царства и наводи да "њене побуне, њени ратови, њене победе, установа њене самосталности - све се то догађало у крилу царевине; први пут 1848. она је узела учешће у спољашњим догађајима, вршила право мира и рата у своје властито име, извршила дело суверенства." (Taillandier, 1875: 368) Можда би се могло рећи да су овакве оцене претенциозне, те да деловању Србије дају већи значај него што је био у стварности. Чињеница је,

³ Србске новине, 1848, бр. 49.

међутим, да је овакав излазак Србије ван својих граница показао да фактичке могућности Србије премашују њен формални статус.

Петровска скупштина

Ови догађаји су имали одраз и на унутрашње односе у Србији и јак утицај на унутрашњи сегмент развоја њене државности. Снага тог утицаја показала се и на Петровској скупштини сазваној 28. јуна 1848. године. Може се, чак, рећи да је Петровска скупштина била репрезент стицаја свих тежњи које су утицале на развој државности Србије тога времена, као и слика стицаја спољних и унутрашњих фактора изазваних револуционарним догађањима у Европи.

Повод за сазивање скупштине били су догађаји у Угарској и улога Срба у њима, али је стварних разлога било више. Многе противречности уставобранитељског режима, као и јавно и тајно деловање опонената и присталица режима, казивали су да је скоро сазивање скупштине неминовно, али и корисно. Како је Савет у договору са кнезом закључио, скупштина треба да буде сазвана због настанка догађаја и „усколебаним стањем у Европи и у неким пределима суседства нашег и због могућности да се јаве још тежи и важнији догађаји”. (Митриновић, 1937: 56) Но, тежи догађаји наступили су и пре самог сазивања скупштине. Подстакнути догађајима у Угарској и српским покретом кнежеви Милош и Михаило Обреновић напустили су место свог сталног боравка и, што из родољубивих побуда, што из разлога личног интереса, настојали да се укључе у српски покрет. Како обреновићевци у Србији нису мировали и како је режим зазирао од њиховог деловања и веза са Обреновићима у емиграцији, настојало се да се на сваки начин осујети деловање кнежева Милоша и Михаила.⁴ То је био и један од разлога одлагања дана сазивања скупштине, па је скупштина, уместо 1, сазвана 28. јуна 1848. године у Крагујевцу.

Уз наведене проблеме Правитељство Кнежевине Србије имало је пред собом задатак да ток рада скупштине спроведе тако да опредељење за помоћ и учешће у српском покрету у Угарској нађе потврду у скупштини, а да се у исто време не отварају по правитељство непријатна питања. Требало је да Скупштина буде средство владе, а никако влада предмет напада и провере од стране скупштине. Опасности по режим вребале су са свих страна. Догађаји у Аустрији ишли су Србима на руку, али се никако није смело дозволити да покрети изазвани револуцијом узму маха и са друге стране Саве и Дунава. Револуција и позиви на увођење парламентарне владавине могли су да угрозе крхке темеље успостављеног режима у Кнежевини Србији. Свака агитација и било какво политичко померање у Србији, могло би да иде на руку Обреновићима, круговима домаћих незадовољника и Вучићевој демагогији. Сам Вучић је, као појединац, представљао опасност. У себи је спојио неспојиве идеје и постајао све

⁴ За то су коришћена сва могућа средства, па и везе са Илирским покретом. У служби напора београдског режима била је и нечасна улога Људевита Гаја за време бављења кнеза Милоша у Загребу

више опозиција режиму који је сам утемељио. Залагао се за политичке слободе, које је и сам гушио, захтевао је сазивање скупштине (чак једанпут годишње), јавно исказивао незадовољство сатусом који је имао и почастима које је захтевао а није добијао. На другој страни био је против давања сваке помоћи Србима у Угарској и против било каквог мешања у мађарску буну, јер је, по њему, „наше до баре (тј. Саве и Дунава) и преко баре немамо шта да тражимо”.⁵ Постојао је у неговању свог туркофилства и русофилства, од ауторитета је признавао само представнике Турске и Русије, а најверованије у инат кнезу Александру, обновио је своје везе са Милошем Обреновићем. Његова, простом народу пријемчива, демагогија могла је рад скупштине да одвуче на сасвим другу страну и направи, за владу, неслагљиве последице.

Да би се све поменуте опасности предупредиле требало је добро припремити скупштину и пред њу изаћи са јасним програмом. За то се нарочито залагао Илија Гарашанин, јер, како је тврдио, српски народ очекује значајне резултате од скупштине. Али без јасног програма акције мало се могло постићи, а демагози, као што је Вучић, лако су могли да се дочепају власти и да њоме манипулишу за своје циљеве.

У таквом тону је и отворена скупштина. У својој беседи кнез је навео да је скупштина „сазвана тога ради, да се у овим бурним обстојателствима Европе у нашој земљи мир и поредак одрже, и наредна права и слободе на Уставу земаљском основане од сваке повреде сачувају и обезбеде.” (Продановић, 1947: 161) Скупштини није омогућено да ради у пленуму, већ је своје захтеве формирала радећи по окрузима, како би се спречило да постизањем јединства у захтевима ствари крену непредвиђеним током. И поред таквих мера скупштина је изашла са захтевима несвојственим њеном сељачком саставу и по режим врло неоповољним. Разлог за то је лежао у чињеници да је свакој групи посланика (у огромној већини неписмених) био придодат по један писар. Регрутовани из реда млађих припадника тек зачете интелигенције, писари су, подстакнути либералним идејама и актуелним догађањима у Европи, неписменим посланицима потурили идеје као што су били захтеви за слободом науке и штампе. (Ђорђевић, 1973: 60)

Основни захтеви, међутим, тicali су се редовног одржавања скупштине и подношења рачуна, нарочито финансијских, за рад владе у протеклих шест година. Ти захтеви су директно погађали основе установљеног бирократског режима. На захтев за редовно сазивање скупштине дат је одговор да се у Савету већ припрема нацрт закона о народној скупштини, а тражено подношење рачуна обећано је за прво наредно скупштинско заседање. Обећани закон није донет, нити се скупштина састала у наредних десет година.

Међу стотинак захтева које је поднела скупштина било је и ретроградних којима су посланици за народ, притиснут бирократским режимом, тражили старе правике, али и оних који су својим социјалним карактером одражавали тежње народа да се растућим изопаченостима бирократије стане на пут. Тако је тражено да се замене неспособни чиновници, да се вишим

⁵ Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846-1869, 8.

чиновницима смање плате, те да се чиновништву и свештенству забрани бављење трговином. Неки од ових захтева формално су били прихваћени, али то није изменило фактичко стање.

На постављање оваквих захтева, велики утицај имало је и Вучићево присуство. Он је довео своје Гужане са намером да узурпира рад скупштине и наметне јој своју вољу. За разлику од поменутих тежњи, изазваних општим кретањима друштва у земљи и ван земље, Вучић је на скупштину дошао да води свој лични рат за показивање своје моћи, за обрачун са неким људима и задовољење своје личне сујете. Он је на скупштини деловао као апсолутни победник, али његова победа фактички ништа није променила. Да би се задовољио „војвода и предводителј народа” оставке су дали саветници Стеван Книћанин и Лазо Зубан и директор кнежеве канцеларије Алекса Јанковић. (Продановић, 1947: 162) Потоњи догађаји показали су да је ово задовољење било формалне, а не фактичке природе.

Петровска скупштина окончна је без икаквих последица по режим и његове постављене смернице на спољашњем и унутрашњем пољу. Она је, међутим, дала слику режима у Србији и слику онога што ће бити путоказ Србији условљен актуелним догађањима. Показала је однос снага у Србији и, можда предсказала будућност установљеног режима.

Та и таква Србија ушла је у предратна, ратна и поратна збивања Кримског рата и са Париског конгреса изашла у новом руху.

Закључна разматрања

Уз све шаренило одлика уставобранитељског режима, овај режим је устоличио државни апарат, што је предуслов постојања и развоја сваке озбиљне државе. Више се није могао ставити знак једнакости између државног апарата и кнежеве свите, што је карактерисало Милошеву владавину. За Уставобранитеље неки писци кажу да су направили хиперпродукцију закона и уредаба. Примена многих била је јако отежана због фактичког стања државе у настајању. Али треба имати у виду и да је то била и нужност. Уставобранитељи су за собом оставили значајне системске законе, почев од знаменитог Српског грађанског законика 1844. године, па надаље. Такође не треба занемарити напоре режима на унапређењу просвете. У неписменој Србији, где је слање деце у школу углавном схватано као намет, ово је био тежак пионирски задатак. Бирокуратски државни механизам, базиран на изградњи јаког чиновничког апарата, за последицу је имао издизање чиновништва као посебног, привилегованог слоја друштва. За чиновнике су уведене униформе, чији су обавезан део били мундир и рукавице, уведена су и чиновничка звања, по угледу на руско чиновништво. Поједини нижи чиновници, без образовања, навикнути на турски начин одевања, деловали су у новој улози гротескно. Аномалију стварања чиновничког апарата представљао је и однос многих чиновника према свом положају као према малом феуду, што је отварало пут корупцији и злоупотреби сваке врсте. Чини се да је најбоља слика аномалија новог режима дата на

Петровској скупштини 1848. године. Сазвана првенствено због актуелних збивања у револуционарној Европи, скупштина се изродила у озбиљну критику режима. На скупштини су изнети захтеви да се: неспособни чиновници отпусте из службе и да се замене способним, да се за кривицу не премештају из места у место, да се вишим чиновницима смањи плата, да се чиновницима и свештенству забрани трговање. Изнет је захтев да се изврши увид у државне финансије, захтевана је и слобода штампе, и као најважније, захтевано је редовно одржавање скупштине. Било је и ретроградних захтева. Притиснут теретом новог стања (по виђењу проф. М. Ђорђевића), народ често није видео могућност да се оно превазиђе, већ је тражио нешто што је раније било, неке старе правце.

Спољна политика Уставобранитеља била је по много чему ограничена статусом Србије. По слову Устава, Србија је била султанова самоуправна провинција. Имала је Турску за сизерена (формално и суштински) и протектора оличеног у Русији, која је свој статус заснивала на фактичком стању и слову мировних уговора са Турском. Фактички, Србија је већ у то време вршила многе „акте суверенства„. Већ пред крај Милошеве владавине у Србији су били акредитовани конзули значајних европских сила. Неки од њих били су акредитовани код Порте, али су неки били акредитовани и код српског кнеза. У време Мађарске буне, српске снаге, под командом Стевана Книћанина, и уз благослов бечког двора, учествовале су у борбама Срба Војвођана против Мађара. Франц Јозеф, тада тек пунолетни аустријски цар, према Србији је се опходио као према значајном и лојалном суседу. Иако је, како наводе неки писци, уставобранитељска спољна политика углавном била туркофилска (сам Тома Вучић је био оличење такве политике), њене одлике казују да је она била далеко комплекснија и у служби изградње фактичког суверенитета. О томе говори и Гарашаниново „Начертаније„, нека врста зачетка српског националног програма. На Париском конгресу 1856. године, где је склопљеним мировним уговором и формално окончан Кримски рат, таква политика Србије је вољом сила учесница успешно материјализована. Ту је српско питање изашло из оквира билатералних или понекад трилатералних односа заинтересованих сила. Србија је постала предмет конгресних расправа и део мировног уговора који су потписале све релевантне силе ондашње Европе. Њен положај више нису гарантовали протектор и сизерен, већ све европске силе. Србија је овим уговором о миру престала да буде само предмет, већ је у неким питањима постала партнер и пуноправни судеоник међународних односа.

Литература:

1. Bartulović, Ž, Ranželović, N, (2012), *Osnovi ustavne istorije Jugoslovenskih naroda*, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš
2. Đorđević, M, (1973), *Pregled Razvitka političkih i pravnih ustanova Srbije od kraja XVIII do početka XX veka*, Fakultet političkih nauka u Beogradu, Beograd

3. Jovanović, S, (1990), *Ustavobranitelji i njihova vlada, Druga vlada Miloša i Mihaila*, BIGZ, SKZ, Beograd
4. Č.Mitrinović, M. N. Brašić, (1937), *Jugoslovenske Narodne skupštine i Sabori*, Narodna skupština Kraljevine Jugoslavije, Beograd
5. J. Prodanović, (1947), *Istorija političkih stranaka i struja u Srbiji*, Prosveta, Beograd
6. Randelović, N, (2009), *Istorija prava II – Osnovi srpske istorije prava*, Sven, Niš
7. J. Ristić, (1896), *Spoljašnji odnošaji Srbije novijega vremena I*, Državna štamparija, Beograd
8. V. Ćorović, (1997), *Istorija Srpskog naroda*, Glas Srpske, Banja Luka
9. S. R. Taillandier, (1875), *La Serbie au XIX secle*, Didier et C, Paris

Извори:

1. Srbske novine, 1848, br. 49.
2. Uspomene i doživljaji Dimitrija Marinkovića 1846-1869, sradio Dragoslav Stranjaković, Beograd 1939.

PRINCIPALITY OF SERBIA IN 1848 – SOVEREIGNTY ACTS OF A VASSAL STATE

Summary: The revolutionary year of 1848. left a deep mark on events in the Principality of Serbia. The vassal status of Serbia was not an obstacle in Serbia acting as a state with all elements of sovereignty. The „Hungarian Revolution” did not only endanger the rule of Vienna in Hungary, but also the status of Serbs, who had personal autonomy in the Austrian Empire. Sending volunteer units under the command of Stevan Knjčanin, with Vienna’s approval, represented an act of sovereignty. Franz Joseph himself treated Serbia as a neighboring country and not as an autonomous Turkish province. In the Principality of Serbia itself the state apparatus behaved in accordance with the current historical moment. Even though the National assembly was not envisioned as a part of government authority, it was convened on Saint Peter’s Day in 1848. The assembly was convened primarily because of events in the neighboring monarchy, but it had a much deeper social and state-building character. The demands of the assembly members and the government’s responses were an image of the dynamic development of social and state relations in Serbia. Even though the majority of considered demands was not fulfilled, the mere convocation of the assembly, its flow and importance, have exceeded the importance of a political event caused by an international situation.

Key words: Principality of Serbia, sovereignty, assembly, 1848.

АЛЕКСАНДАР МАТКОВИЋ*

Факултет за европске правно-
политичке студије
Нови Сад

УДК 316.722:343.95(497.1)

Прегледни рад
Примљен: 25.12.2018
Одобрен: 22.01.2019
Страна: 351-363

УТИЦАЈ ДРУШТВЕНОПОЛИТИЧКИХ, СОЦИОЕКОНОМСКИХ И КУЛТУРОЛОШКИХ ОДЛИКА ФНРЈ НА ЕТИОЛОГИЈУ И ФЕНОМЕНОЛОГИЈУ ДЕЛИНКВЕНТНОГ УДРУЖИВАЊА МЛАДИХ

Сажетак: У раду се истражује однос између општих друштвених специфичности ФНРЈ и делинквентног удруживања младих у периоду постојања наведене државе. Први део посвећен је анализи генералних обележја омладинских делинквентних група на простору САД након Другог светског рата. Други део фокусиран је на одлике младалачких делинквентних банди у Федеративној Народној Републици Југославији. У оквиру трећег дела, уочавају се етиолошке и феноменолошке специфичности локалног делинквентног удруживања младих у периоду ФНРЈ. Констатовано је да су предметне локалне делинквентне групације током егзистенције ФНРЈ поседовале многе сличности са америчким „прототипом“ омладинске банде у послератном периоду, али да су се, истовремено, одликовале и значајним особеностима. Истовремено је закључено да разлоге поменутих локалних специфичности треба тражити путем мултифакторског приступа, имајући у виду генерални друштвени амбијент послератне Југославије, те збирно уважавајући њене социополитичке, социоекономске и културолошке карактеристике.

Кључне речи: делинквенција, криминалитет, млади, омладинске банде, ФНРЈ, социјализам, послератни период

Увод

Феномен омладинских делинквентних банди¹ у периоду након Другог светског рата (нарочито током 1950-их година) представљао је специфичну,

* al.matkovic@gmail.com

¹ У теорији постоји упадљива неуједначеност у погледу употребе и дефинисања појмова „омладинска банда“, „омладинска делинквентна група“ и др. Имајући у виду да упуштање у сложеност описаног проблема превазилази тематске оквири овога рада, те задржавајући нужне ограде и свест о релативности сваког опредељивања у том смислу, зарад једноставнијег приступа, за потребе овог рада термини „омладинска банда“ и „омладинска делинквентна група“ биће коришћени као синоними, док ће се под њима подразумевати свака група млађих лица (малолетних и пунолетних) која поседује одређени (виши или нижи) степен организованости и инкорпорише међу чланством свест о заједништву егзистирања и деловања, а чији припадници учествују у извршењу различитих делинквентних радњи, са нарочитим акцентом на делинквентним актима са елементима насиља.

омасовљену и интернационално распрострањену појаву која је оставила значајан одраз на друштвену реалност како тога доба, тако и деценија које су уследиле. Стога не чуди податак да је научној обради поменутог питања посвећена значајна пажња од стране бројних аутора. Иако су истраживања вршена у различитим земљама, ипак је приметно да су у фокусу већине анализа биле делинквентне групе са простора Сједињених Америчких Држава, као својеврсног епицентра омладинске послератне делинквенције. То је уједно довело и до стварања одређеног „прототипа“ делинквентне банде по моделу карактеристичном за велике градове САД, при чему су локалне особености таквих групација у другим државама понекад недовољно уважаване.² Имајући у виду наведено, у оквиру овога рада настојаће се да се поближе размотре специфичности омладинских банди на простору Југославије у оквирном временском периоду од 1945. до почетка 1960-их година, тј. у раздобљу које се практично подудара са постојањем Федеративне Народне Републике Југославије.

Општа обележја омладинског делинквентног удруживања у САД након Другог светског рата

На територији Сједињених Америчких Држава, делинквентне банде несумњиво су биле присутне и у ранијим епохама, али су након Другог светског рата доживеле велику експанзију и претрпеле значајне трансформације.³ Говорећи о општим узроцима настанка наведених организација, бројни криминолошки правци и теорије покушали су да понуде одговор на ово питање (уп: Sheldon *et al*, 2013: 190 и д; Bartollas *et al*, 2014: 76 и д).⁴ Ипак, треба напоменути да наведена теоријска усмерења већином објашњавају узроке криминалних и делинквентних појава на уопштенијем нивоу, тј. да углавном нису фокусирана на специфичне узрочнике формирања делинквентних омладинских банди.

Ограничавајући се на специфичне узроке послератног омасовљења омладинских делинквентних групација, као најчешћа објашњења за поменућу експанзију, наводе се, пре свега, нагла индустријализација и урбанизација, праћене низом других чинилаца, као што су: миграција домаћег становништва у велике градове, интензивна имиграција и масовни прилив странаца у САД, настанак културолошких антагонизама између различитих група становништва, погоршавање животних услова, пораст незапослености и сиромаштва и др (уп: Miler, 1958; Clark, 1962; Bernstein, 1964). Осим наведеног, поједини аутори посебан значај порасту послератне делинквенције младих приписују и једном специфичном узроку: негативном утицају филмова, стрипова, телевизијског програма и других садржаја који инкорпоришу различите елементе насиља (Jovanović, 1964; Todorović, 1971).⁵ Са друге стране, поред набројаних, објек-

² О овом проблему и о разликама између европских и банди на простору САД, в: Klein *et al*, 2001.

³ Уопштено о бандама на простору САД, в: Short Jr, 1968; Short Jr, Hughes, 2006; Klein, 1997; Spengel, 1990.

⁴ Више о поменућим криминолошким теоријама у: Schafer, 1969; Williams III, Mc Shane, 2013; Ignjatović, 2006; Akers, Sellers, 2013.

⁵ Остављајући по страни искључива становишта која утицај поменућих садржаја (пре свега филма) или пренаглашавају, или га потпуно негирају, чини се најприхватљивијим одредити се

тивних, не треба сметнути с ума ни чиниоце субјективне природе, који су, по природи ствари, такође морали играти значајну улогу у опредељењу дела млађе популације за припадништво делинквентним бандама (Bartollas *et al*, 2014: 48 и д).

У погледу организације и структуре младалачких банди у послератним Сједињеним Америчким Државама, као један од кључних појмова треба истаћи територију банде. Територија (енг. сленг: *turf*) представљала је део градског подручја који су припадници одређене банде настањивали и на који су полагали право. Сукоб око територије представљао је један од најчешћих повода за обрачун између ривалских групација (прелазак преко туђе територије, боравак на њој, покушај њеног трајнијег заузимања и др). У вези са наведеним, треба поменути и територијално распрострањавање банди – на простору великих градова у САД, склоност ка удруживању у делинквентне банде углавном се повезује са омладином настањеном у појединим карактеристичним градским насељима (радничка насеља, гетои и друге зоне у којима преовлађује сиромаштво). Осим заједничке територије, као важан критеријум формирања младалачких банди у Сједињеним Државама треба истаћи и заједничко расно и/или етничко порекло њихових чланова. Велики број тадашњих делинквентних групација био је сачињен од припадника исте расе, односно исте националности, иако то није било искључиво правило, будући да су многе од њих имале мешовито чланство (Van Pelt, 2018; Schneider, 2001: 32, 51 и д). Чланство је уобичајено било хијерархијски организовано, са лидером – вођом на челу банде (енг. *President*), а неретко и са другим функцијама, попут заменика вође (енг. *Vice President*), саветника (енг. *War Counsellor*, *Warlord*) и сл. Поједине веће банде имале су и јуниорску секцију, тј. подмладак сачињен од млађих, неафирмисаних чланова (Van Pelt, 2018). Америчке банде су уобичајено имале своје посебно име – по правилу, у питању су били карактеристични, звучни називи са одређеном симболиком. Идеолошка димензија, циљ и програм деловања групе, као и кодекс понашања њених чланова неретко су били јасно дефинисани. Визуелни идентитет банде (утврђен идентичан начин одевања, лого или симбол банде, истоветне тетоваже, начин опхођења и друга колективна обележја) такође је представљао њену важну карактеристику и по правилу му је поклањана значајна пажња (уп: Schneider, 2001).

У погледу полне структуре, мушкарци су представљали убедљиву већину припадника означених групација. Но, и поред тога, постојао је незанемарљив број женских чланова унутар појединих банди, при чему су егзистирале и банде сачињене искључиво од женских припадника.⁶ Говорећи о социоекономском статусу чланова, најчешће се радило о лицима из нижих друштвених слојева, потеклим из сиромашних, радничких породица, фреквентно из редова

за умерено полазиште. У том смислу, иако је спорно да ли и у којој мери филм и остали наведени фактори утичу на појаву и пораст делинквентних тенденција и делинквенције уопште, сасвим је оправдано претпоставити да они могу, код одређених појединаца која већ имају делинквентне предиспозиције, утицати барем на одабир начина испољавања поменутих предиспозиција (у конкретном случају, путем формирања делинквентних банди).

⁶ Милер у својој студији наводи да је унутар 7 анализираних бостонских банди укупно било 204 члана, од чега 154 мушкарца и 50 жена (Miller, 2011: 26).

имиграната. По правилу је била реч о лицима којима је био онемогућен (или пак веома лимитиран и отежан) приступ вредностима и идеалима „више класе“, тј. могућностима њиховог задовољења легитимним путем (уп: Short Jr. *et al*, 1965а: 56; Nye *et al*, 1958: 381; Miller, 1958: 5-19) Ипак, значајно је истаћи да је велики део истраживача пажњу фокусирао на делинквентне групације лица из нижих друштвених слојева САД, уз занемаривање делинквентних појава међу омладином средње и више класе, што је могло имати утицаја на одређено дисторзирање реалне слике о обележјима и дистрибуцији делинквенције међу младима тога доба.

Што се тиче врсте и обележја делинквентних радњи, као основне, можемо уочити две карактеристичне категорије: а) вршење појединих кривичних дела из домена имовинског криминалитета (примера ради: крађа, тешка крађа, одузимање туђе ствари, уништење или оштећење туђе ствари, разбојничка крађа, разбојништво); б) учествовање у различитим актима насиља (физички обрачуни [масовни или појединачни] између припадника различитих банди, напади припадника банди на друга лица и др). Поводом прве категорије (имовински криминалитет), треба приметити да је његово вршење, најчешће, стајало у директној вези са лошим економским положајем припадника делинквентних банди, тј. са објективним стањем сиромаштва и немаштине. Међутим, таквим мотивима не може се објаснити један специфичан вид делинквенције који се нарочито омасовио након Другог светског рата (Shalloo, 1954: 6): вршење различитих вандализама од стране деце и омладине. Наиме, сматра се да су се у позадини описаних вандализама налазиле одређене особине карактеристичне за део младих, попут малициозности, жеље да се другоме нанесе штета и сл (Cohen, 1955). У погледу друге категорије (акти насиља), примећује се да су склоност ка насиљу и учешће у физичким обрачунима представљали кључна обележја омладинских делинквентних банди, при чему је тенденција ка паралелном вршењу првопоменутих противправних радњи (тј. имовинских кривичних дела) могла, али и не морала да буде присутна у оквиру конкретне банде.⁷

Говорећи о регистрованим насилничким актима банди на територији различитих великих градова САД, у означеном периоду су најкарактеристичнији били следећи облици насиља: масовне туче (енг. сленг: *rumbles*), тј. унапред заказани или спонтани масовни обрачуни припадника различитих банди; колективни напади на појединца-припадника супарничке банде (енг. сленг: *japping*); туче појединаца-припадника различитих банди; физички напади на друга лица која нису припадала поменутиим делинквентним групацијама, тј. напади на „обичне грађане“ (Van Pelt, 2018; Schneider, 2001). У погледу метода вршења насилних аката, поред употребе физичке снаге, коришћени су и различити типови оруђа и (најчешће хладног) оружја (металне или дрвене палице, ланци, ножеви, „боксери“ [енг. *brass knuckles*], различито импровизовано оружје и други подесни предмети). Услед недоступности ватреног оружја, оно је ређе

⁷ Отуда не треба поистовећивати делинквентне банде које учествују у имовинском криминалитету, са оним бандама које су инволвиране искључиво у физичке обрачунае са супарничким групацијама (енг. *fighting gangs*).

коришћено (и то најчешће у виду пиштоља кућне израде – енг. *zip guns*). Физичке последице обрачуна најчешће су се исцрпљивале у домену наношења лаких и тешких телесних повреда, но поједини сукоби завршавали су се и смртним исходима (Miller, 1966: 96-112; Miller, 2011: 25-26, 816-820 и д; Schneider, 2001: 72 и д; Van Pelt, 2018).

Употреба алкохола била је широко распрострањена међу делинквентном омладином, док је коришћење дрога у периоду на који се односи ова анализа још увек било слабије заступљено (Miller, 2011: 26). Експанзија нарко тржишта представљала је управо један од кључних чинилаца који је утицао на корениту трансформацију структуре и деловања делинквентних банди од почетка шездесетих година двадесетог века, на даље (Матковић, 2018: 304, 306). Уколико су поједини чланови банди ипак уживали наркотице, они су често били предмет критике остатка групе, а некада су и одстрањивани из саме групе, услед непоузданости и немогућности да адекватно учествују у тучама и другим карактеристичним делинквентним активностима тадашњих банди (Van Pelt, 2018).⁸

Одлике омладинских делинквентних банди у ФНРЈ

Као и у многим државама света након Другог светског рата, омладинска делинквенција је и на простору Федеративне Народне Републике Југославије била присутна и омасовљена. У погледу узрока њеног настанка, треба начелно приметити да водеће криминолошке теорије које објашњавају узрочност описане негативне друштвене појаве имају ограничену примену на објашњење локалних прилика у Југославији, услед коренито другачијег локалног друштвеног амбијента у односу на државе „запада“ у којима су те теорије настале (Матковић, 2018: 314). Неки од универзалних фактора који су допринели експанзији колективне делинквенције младих на глобалном нивоу, па тако и на простору Југославије, јесу: општи утицај кризних фактора послератног раздобља, нагла индустријализација и урбанизација, промене положаја и статуса младих у друштву (пораст индивидуалних слобода деце и омладине) и др (уп: Todorović, 1970; Todorović, 1973; Jovanović, 1965). Такође, општи индивидуални чиниоци који доприносе вршењу делинквентних радњи код малолетника и других млађих лица морали су и на локалном подручју представљати важан фактор у обликовању и испољавању омладинске делинквенције (уп: Bartollas *et al*, 2014: 48 и д; Todorović, 1973). Са друге стране, неопходно је имати у виду и специфичности југословенског друштва непосредно након Другог светског рата: друштвенополитичке промене, економске реформе, промене својинских односа и др.⁹ Поменути чиниоци несумњиво су допринели настанку особености код омладинских банди у послератној Југославији.

⁸ За додатне одлике омладинских банди на простору САД после Другог светског рата, уп. и следеће радове: Gilbert, 1986; Miller, 1974; Spergel, 1966; Short Jr. *et al*, 1965b.

⁹ Детаљније о општедруштвеним одликама ФНРЈ у: Bošković, 1963; Đorđević, 1976; Bičanić, 1962; Vuković, 1962. и др.

Као и на простору САД, феномен омладинских банди у означеном периоду стајао је у непосредној вези са територијом на коју је банда полагала право и на којој су били настањени њени чланови. Та територија уобичајено је представљала једно од градских насеља унутар градске целине, или пак ужу територију (блок зграда-кварт, улицу, скуп више улица). За разлику од агломерација на простору Сједињених Држава, у којима се феномен банди махом везује за поједине издвојене делове града са израженом гетоизацијом, расном или етничком сегрегацијом, са уочљивим доминантним профилом становништва у погледу економског статуса, класне припадности, образовног профила и др, такво стање није било присутно на простору градова ФНРЈ. Из поменутих околности, проистиче низ других значајних обележја локалних банди у градским насељима широм Југославије. Сходно релативно хомогеном распореду становништва по свим наведеним критеријумима, присуство банди било је карактеристично не само за поједина насеља на периферији градова (тзв. радничка насеља), већ и за централне градске зоне. За разлику од америчких банди код којих је масовна имиграција на простор САД условила фреквентно формирање и сукобљавање група по расним и етничким критеријумима, омладинске банде у ФНРЈ биле су сачињене од домаћег становништва- по правилу, независно од етничког порекла чланова. Изузетак су представљала она подручја Југославије са израженијим присуством националних мањина, где су се могле уочити поједине банде сачињене искључиво или претежно од приданика поједине мањине.¹⁰ Ипак, приметно је да је чак и у поменутим, мешовитим срединама, у оквиру исте банде веома често било и лица различитих националности (Матковић, 2018: 310-311).

У погледу устројства и структуре банди, многе од њих су имале полуорганизован облик, без јасно профилисаног вођства и хијерархије, као и без прецизно формулисаних идеолошких полазишта, циљева и интерних правила понашања и деловања. Као и на простору САД, доста банди имало је свој назив, али то није био увек случај – често су се припадници одређене групе делинквентата идентификовали само по делу града који су настањивали, без другог посебног назива којим би означили своју групацију (Todorović, 1973). Банде су неретко имале и *ad hoc* карактер, тј. окупљале су се повремено, најчешће у циљу вршења одређеног појединачног делинквентног акта (примера ради: унапред договорена туча са омладином из супарничког насеља унутар истог града, организовано праћење и заштита пријатеља приликом проласка кроз делове града на које су право полагале супарничке банде и др).¹¹ Заједничка визуелна обележја чланова исте групације (одећа, тетоваже и сл) била су присутна код појединих банди, али то није било редовно правило.

У погледу полног профила, убедљиву већину припадника банди (нарочито оних банди које су биле фокусиране на различите насилничке и вандалистичке акте) чинили су мушкарци, при чему су специфични примери банди

¹⁰ Као пример, може се навести једна од тадашњих најпознатијих новосадских банд Црна легија, која је била сачињена од лица мађарске националности настањених на подручју градског насеља Телеп (Врговић, 2011: 244-246).

¹¹ За примере на простору Новог Сада, уп: Врговић, 2011: 289-290.

сачињених искључиво од женских особа морали бити веома ретки или сасвим непостојећи.¹² Говорећи о социоекономском статусу, уочава се да су припадници локалних омладинских делинквентних група потицали из породица различитог имовног стања и различитог положаја у друштвеној структури. Сходно општој природи тадашњег југословенског друштва и примарној заступљености средње класе као друштвено доминантне, није била толико изражена поларизација становништва на богате и сиромашне. Истовремено, услед различитих фактора повезаних са тежњом ка идеалу бескласног друштва, није била шире заступљена ни класна сегрегација међу становништвом (те самим тим и међу омладином). То је, између осталог, имало за резултат и међусобну интеракцију деце и омладине различитог социоекономског статуса, те самим тим и стварање предиспозиција за њихово неселективно прикључивање делинквентним групацијама.

Поводом типова и карактеристика делинквентних радњи, као и у случају тадашњих омладинских банди у САД, локалне банде се уопштено могу поделити на: 1. оне које су биле фокусиране на вршење имовинских деликата; 2. оне усмерене на насилничко и вандалистичко понашање; 3. банде које комбиновано спроводе оба поменута облика делинквентног понашања (уп: Јовановић, 1965: 108-110; Todorović, 1973: 57-59; 183-194). Метод вршења насилничких аката такође је био сличан приказаном модусу који су примењивале банде на простору САД (употреба физичке силе, различитог хладног оружја, оруђа и других подесних предмета) [Матковић, 2017].¹³

Као и у случају омладинских банди на простору Сједињених Америчких Држава, употреба алкохола била је веома распрострањена и међу делинквентном омладином у Југославији. Према Т. Марковићу, у периоду ФНРЈ је око 40% свих видова насилних аката младих лица чињено под дејством алкохола (Todorović, 1973: 57). Што се тиче употребе наркотика, она није имала битнијег утицаја на формирање и деловање југословенских банди у означеном периоду. Иако је, како је већ наведено, и на простору САД наркоманија била слабије заступљена међу омладином све до краја педесетих и почетка шездесетих година двадесетог века, на простору ФНРЈ је, према расположивим подацима, ова појава била углавном непозната још дуже, све до друге половине 1960-их година.¹⁴

Етиолошке и феноменолошке специфичности делинквентног удруживања младих у ФНРЈ

У погледу узрочних фактора феномена омладинских делинквентних банди након Другог светског рата, уочавају се универзални елементи који су

¹² Барем у оном домену делинквенције који се тиче насилничког и вандалистичког понашања.

¹³ О оружју које су користиле поједине банде у Новом Саду током 1950-их година, в: Врговић, 2011: 244 и д.

¹⁴ Као тачну годину регистравања групног испољавања ове појаве на простору већих градова Југославије, Тодоровић наводи 1967. (Todorović, 1973: 183).

имали утицај на настанак и експанзију наведене појаве како на простору САД, тако и на територији ФНРЈ. Ради се, са једне стране, о различитим чиниоцима личне, тј. субјективне природе – чиниоцима који су карактеристични за процес одрастања и сазревања и који су стога, универзални и својствени значајном делу популације младих. Са друге стране, поред субјективних, приметни су и универзални узрочници објективног карактера. Реч је о хетерогеним факторима, при чему се нарочито издвајају: нагла послератна индустријализација и урбанизација, интензивни миграциони процеси и проблеми у прилагођавању досељеног становништва новој животној средини, породични и други микросоцијални проблеми једног дела омладине, либералнији приступ васпитању и одгоју и пораст нивоа индивидуалних слобода деце и омладине након Другог светског рата и др (уп: Todorović, 1966; Todorović, 1973; Jovanović, 1965: 117-122).

Међутим, на простору ФНРЈ могу се уочити и важни посебни чиниоци који су могли допринети индивидуализацији одлика омладинске делинквенције на локалном нивоу. У питању су сви они елементи повезани са специфичностима новоформиране послератне Југославије – особито: природа ратних последица на југословенском простору (укључујући како генералне, тако и оне последице које се посебно односе на децу и омладину: нпр. масовна појава ратне сирочади); револуционарне промене југословенске државе и друштва; транзициони период праћен друштвеном кризом; локалне особености нагле индустријализације југословенског друштва по моделу самоуправног социјализма; веома нагла урбанизација, праћена огромним приливом сеоског становништва у градове и новоформиране градско-индустријске центре (чији инфраструктурни и други капацитети често нису пратили динамику описаних наглих промена); особена мултикултуралност повезана са националним пореклом и верским осећањима југословенских народа и националних мањина настањених на територији Југославије; трансформације традиционалне патријархалне породице и традиционалног начина васпитања сходно духу социјализма, те други макросоцијални и микросоцијални фактори.

Говорећи о феноменолошким аспектима, овде такође долазе до изражаја малопре наведене опште специфичности југословенског социјалистичког друштва. Поредeћи амбијент формирања и деловања омладинских банди у САД са истоврсним амбијентом на простору ФНРЈ, уочавају се упадљиве разлике. Неке од најзначајних особености прилика у Југославији у том смислу јесу: низак ниво имиграције, праћен одсуством расне, националне, верске и друге сегрегације повезане са гетоизацијом становништва; тежња ка умањењу класних разлика, тј. мање присутно сталешког раслојавања, слабије присутна подела на богате и сиромашне и доминација средње класе; друштвена оријентација ка вредностима средњег staleжа (одуство идеала богатства и моћи карактеристичних за америчко друштво); у односу на мегалополисе на простору САД, живот у сразмерно мањим градовима, те самим тим одсуство низа криминогених и делинквентних фактора у том смислу (пренасељеност, отуђење, атомизација, дехуманизација и др); нижа општа стопа криминалитета и боља друштвена контрола криминалног и делинквентног понашања. Осим тога, тре-

ба посебно истаћи врло активну улогу југословенске социјалистичке државе у обезбеђивању основног нивоа животног стандарда и социјалне сигурности становништва, путем различитих планских мера (политика запошљавања, решавање стамбеног питања путем доделе друштвених станова, бесплатна здравствена заштита, бесплатно школовање, социјална заштита и систем социјалне помоћи најугроженијим категоријама становништва и др). Такође, важно је приметити и друштвену праксу „отворених могућности“, тј. велику друштвену покретљивост у класном, економском и културном погледу, односно реално оствариву могућност напретка појединца на друштвеној лествици на основу сопственог труда и ангажовања.¹⁵ Та специфичност југословенског друштва у значајној мери је одударала од америчког друштвеног амбијента, у оквиру кога се немогућност побољшања сопственог друштвеног положаја и друштвеног статуса узимају као важни криминогени и делинквентни фактори.¹⁶

Осим наведеног, значајно је засебно издвојити два фактора која су директније и непосредније могла утицати на природу омладинске групне делинквенције у југословенском друштву. Први од њих повезан је са просторном дистрибуцијом омладинских банди, у смислу еколошких зона распрострањања делинквенције унутар градова.¹⁷ Како је већ истакнуто, за разлику од великих градова на простору Сједињених Америчких Држава, у градовима послератне Југославије није била толико изражена сегрегација становништва по основу имовног стања и општег друштвеног статуса. За то је на првом месту била заслужна недовољна класна издиференцираност тадашњег југословенског друштва, са доминантно заступљеном средњом класом и слабо израженим класним одступањима. Са друге стране, иако су на простору већих градова постојала поједина насеља која су била начелно сматрана за елитнија или пак за насеља која је већином настањивало сиромашније становништво, таква подела у пракси није била стриктна. У оквиру „елитних“ градских зона често је у великој мери било настањено становништво средњег staleжа (које је и иначе било доминантно у друштву), али и значајан број сиромашних породица и појединаца. Истовремено, на простору четврти које су традиционално сматране за пребивалиште сиромашнијих слојева („радничка насеља“ и друге зоне), неретко су истовремено били настањени припадници више средње класе, као и други имућнији појединци. Дакле, за разлику од гетоизације, изолације и сегрегације типичних за мегалополисе САД, описана доследна и искључива подела није била присутна на простору југословенских урбаних простора. Као резултат тога, постојала је међусобна интеракција омладине која је потицала из породица различитих по социоекономском статусу и културном нивоу. То је даље водило ка могућности стварања банди мешовитог чланства (по социоекономским и културолошким критеријумима), што представља значајну специфичност у односу на простор САД. Истовремено, тиме се парцијално може објаснити наизглед неочекивано учешће у делинквентним активностима једног

¹⁵ О поменутих особеностима југословенског друштва више у: Bošković, 1963; Dorđević, 1976.

¹⁶ О статусној фрустрацији у контексту омладинских банди, в: Cohen, 1955; Miller, 2011.

¹⁷ О еколошким зонама у социолошким и криминолошким теоријама и о социјалној екологији уопште, в: Park et al, 1967; Shaw, McKay, 1942; Morris, 2002. и др.

дела омладине која није имала уобичајене предиспозиције за прикључење банди. Утицај вршњака у комшилуку, интеракција са проблематичним појединцима, притисак групе, жеља да се буде прихваћен у друштву и да се не одудара од пријатеља, жеља за истицањем - само су неки од значајних чинилаца у том смислу.

Други фактор тиче се природе образовног система у периоду ФНРЈ. У југословенском друштву образовање је било у искључивој надлежности државе, будући да нису постојале приватне школе, факултети и друге приватне образовне институције. Самим тим, сва деца и омладина нужно су похађали исте врсте државних образовних институција, чиме је додатно поспешиван фактор колективизма и интензивне интеракције између деце из различитих друштвеноекономских слојева и хетерогоне културно-васпитне позадине. Отуда проистиче још један елемент који је значајно утицао на повезивање омладине и формирање делинквентних банди независно од породичних и других прилика њихових припадника. Са друге стране, по аналогiji са управо приказаним негативним утицајем комшилука, таква вршњачка интеракција у оквиру образовног колектива је на истоврстан начин могла снажно утицати на доношење или оснажење одлуке о приступању делинквентној банди и једног дела младих који не одговарају очекиваном „прототипу“ делинквентна те категорије.

Треба истаћи следеће специфичности у домену структуре и организације банде. Бројност чланова варирала је од групе до групе, при чему су поједине имале и до неколико десетина чланова, али су многе биле значајно мање – понекад су бројале свега неколико припадника (Todorović, 1973: 57 и д).¹⁸ Такође, број банди унутар истога града био је неупоредиво мањи него што је то било карактеристично за велике градове САД.¹⁹ У погледу организованости, поједине локалне банде заиста су поседовале чврсту и разрађену структуру налик на добро организоване делинквентне групе са простора Сједињених Држава. Ипак, то није било правило, нити пак доминантан облик, будући да су многе југословенске банде биле веома слабо организоване. Пракса да банда усвоји одређени посебан назив за себе била је распрострањена и у Југославији, али то није био увек случај. У погледу руководства, делинквентне групације су често, али не и редовно имале свог вођу, при чему су друге руководеће функције карактеристичне за организацију банди у САД, неретко биле сасвим одсутне. Идеологија, сврха постојања, програм деловања и кодекс понашања унутар банде фреквентно нису били званично и прецизно установљени. Подела послова у банди такође често није била реализована у већој мери. Заједнички визуелни идентитет и „униформисаност“ чланова банде у неким локалним

¹⁸ Осим што су, по критеријуму бројности чланства, банде у ФНРЈ неретко биле значајно мање у односу на просек омладинских банди у САД, у литератури се наводи да су југословенске банде биле мање омасовљена појава и у односу на многе европске земље, укључујући и поједине социјалистичке државе. Примера ради, Тодоровић наводи како су у Пољској, СР Немачкој и скандинавским земљама постојале банде које су инкорпорисале и до 100 чланова (Todorović, 1973: 48).

¹⁹ Оријентације ради, према неким проценама, током 1950-их година на простору Њујорка деловало је више стотина банди у којима је укупно учествовало око 6000 припадника (Van Pelt, 2018).

групацијама јесу били присутни, али су и тада често били у мањој мери разрађени него што је то било уобичајено у делинквентним групама младих у САД (уп: Todorović, 1973). Спрам свега наведеног, за многе од тадашњих делинквентних група може остати дискутабилно да ли је уопште основано називати их омладинских бандама у ужем смислу, или је пак реч о махом неорганизованим групама пријатеља који су били настањени у истом делу града и склони делинквентном понашању.²⁰

Као обједињујући закључак, може се констатовати да су локалне делинквентне групације младих током егзистенције ФНРЈ поседовале бројне сличности са америчким „прототипом“ омладинске банде послератног периода, али да су се, истовремено, одликовале и значајним особеностима. Разлоге постојања поменутих особености могуће је одредити двојако: а) негативно: преко одсуства фактора присутних на простору САД који су утицали на формирање и обликовање тамошње делинквенције младих; б) позитивно: уочавањем посебности југословенског друштва значајних за наведени омладински делинквентни феномен. Чиниоци утицаја на настанак описаних делинквентних специфичности јесу комплексни и хетерогени, услед чега морају бити истраживани путем мултифакторског приступа, имајући у виду генерални друштвени амбијент послератне Југославије, те збирно уважавајући њене социополитичке, социоекономске и културолошке карактеристике.

Литература:

1. Akers, Ronald L; Sellers, Christine S. (2013): *Criminological Theories: Introduction, Evaluation, and Application* (6th edition) Oxford University Press, Oxford.
2. Bartollas, Clemens; Schmallegger, Frank; Turner, Michael G. (2014): *Juvenile Delinquency*, Pearson, New York.
3. Bernstein, Saul (1964): *Youth on the Streets*, Association Press, New York.
4. Бићанић, Rudolf (1962): *Економска политика ФНРЈ: Економски систем, људи у економици, народна имовина*, Бироизвод, Загреб.
5. Бошковић, Mirko (1963): *Друштено-политички систем Југославије*, Naprijed, Загреб.
6. Clark, John. P. (1962): Socio-economic class and area as correlates of illegal behavior among juveniles, *American Sociological Review*, 27(6), pp. 826-834.
7. Ђорђевић, Jovan (1976): *Друштено-политички систем СФРЈ*, Radnička štampa, Beograd.
8. Gilbert, James (1986): *A Cycle of Outrage: America's Reaction to the Juvenile Delinquent in the 1950s*, Oxford University Press, New York/ Oxford.
9. Ignjatović, Ђорђе (2006): *Криминалошко наслеђе*, Službeni glasnik, Beograd.
10. Jovanović, Ljubiša (1964): Film i strip kao krimogeni uzroci, *Pregled*, br. 4, str. 27-45.
11. Jovanović, Ljubiša (1965): Maloletnički kriminalitet u Socijalističkoj republici Srbiji u periodu od 1959. do 1964. godine, *Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu*, br. 4, str. 97-124.
12. Klein, Malcolm W. (1997): *The American street gang: Its nature, prevalence, and control*, Oxford University Press, Oxford.

²⁰ О термиолошким дилемама у погледу употребе термина „банда“, „ганг“, „делинквентна група“ и др. уп: Todorović, 1973: 13-21.

13. Klein, Malcolm; Kerner, Hans-Jürgen; Maxson, Cheryl; Weitekamp, Elmar, eds. (2001): *The Eurogang Paradox - Street Gangs and Youth Groups in the U.S. and Europe*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht/ Boston/ London.
14. Matković, Aleksandar (2017): Ulični kriminalitet u Novom Sadu, nekad i sad - od utopije do realnosti, *Kultura polisa*, br. 34, str. 233-251.
15. Matković, Aleksandar (2018): Kriminološka obeležja mladalačkih delinkventnih bandi u Novom Sadu u periodu 1945-1965, *Kultura polisa*, br. 35, str. 301-317.
16. Miller, Walter (1958): Lower class culture as a generating milieu of gang delinquency, *Journal of Social Issues*, 14(3), pp. 5-19.
17. Miller, Walter B. (1966): Violent Crimes in City Gangs, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 364(1), pp. 96-112.
18. Miller, Walter (2011): *City Gangs* (posthumno objavljena monografija): <https://live-crim.ws.asu.edu/sites/default/files/%5Bterm%3Aname%5D/%5Bnode%3Acreate%3Acustom%3AYm%5D/city-gangs-book.pdf>, pristup 18.09.2018.
19. Miller, Walter B. (1974): American youth gangs: Past and present, *Current perspectives on criminal behavior*, pp. 410-420.
20. Morris, Terence (2002): *The Criminal Area: A Study in Social Ecology* (reprint), Routledge, Abingdon.
21. Nye, F. Ivan; Short, James F; Olson, Virgil J. (1958): Socioeconomic Status and Delinquent Behavior, *American Journal of Sociology*, 63(4), pp. 381-389.
22. Park, Robert E; Burgess, Ernest W; McKenzie, Roderick D. (1967): *The City: Suggestions for Investigation of Human Behavior in the Urban Environment* (reprint), University of Chicago Press, Chicago.
23. Schafer, Stephen (1969): *Theories in criminology: Past and Present Philosophies of the Crime Problem*, Random House, New York.
24. Schneider, Eric C. (2001): *Vampires, Dragons, and Egyptian Kings: Youth Gangs in Postwar New York* (2nd printing), Princeton University Press, Princeton and Oxford.
25. Shalloo, J. P. (1954): Vandalism: Whose Responsibility?, *Federal Probation*, 18.
26. Shaw, Clifford R; McKay, Henry D. (1942): *Juvenile delinquency and urban areas*, University of Chicago Press, Chicago.
27. Shelden, Randall G; Tracy, Sharon K; Brown, William B. (2013): *Youth Gangs in American Society* (4th edition), Wadsworth/Cengage Learning, Belmont.
28. Short Jr, James; Rivera, Ramon; Tennyson, Ray (1965a): Perceived opportunities, gang membership, and delinquency, *American Sociological Review*, 30(1), pp. 56-67.
29. Short Jr, James; Strodbeck, Fred (1965b): *Group process and gang delinquency*, University of Chicago Press, Chicago.
30. Short Jr, James F. (1968): *Gang delinquency and delinquent subcultures*, Harper & Row, Oxford.
31. Short Jr, James F; Hughes, Lorine A, eds. (2006): *Studying Youth Gangs*, AltaMira Press, Lanham/ New York/ Toronto/ Oxford.
32. Spergel, Irving (1966): *Street Gang Work: Theory and Practice*, Reading, Addison-Wesley.
33. Spergel, Irving A. (1990): Youth Gangs: Continuity and Change, *Crime and Justice*, 12, pp. 171-275.
34. Todorović, Aleksandar (1966): *Prestupništvo maloletnika u industrijskim naseljima*, Institut za kriminološka i kriminalistička istraživanja, Beograd.
35. Todorović, Aleksandar et al. (1970): *Prestupništvo maloletnika u Beogradu*, Institut za kriminološka i kriminalistička istraživanja, Beograd.
36. Todorović, Aleksandar (1971): *Masovna kultura i maloletничко преступništvo*, Centar za političke studije i društveno-političko obrazovanje, Beograd.

37. Todorović, Aleksandar (1973): *Sociologija maloletničke bande*, Radnički univerzitet "Radivoj Čirpanov", Novi Sad.
38. Van Pelt, David (2018): *Brooklyn Rumble: Mau Maus, Sand Street Angels, and the End of an Era*, Van Pelt's Inc, New York.
39. Vrgović, Vladimir (2011): *Novi Sad: hronika 1944-1969*, Prometej, Novi Sad.
40. Vuković, Mihailo (1962): *Privredni sistem FNRJ*, Svjetlost, Sarajevo.
41. Williams III, Franklin P; Mc Shane, Marilyn D. (2013): *Criminological Theory* (6th edition), Pearson, international edition.

THE EFFECT OF SOCIOPOLITICAL, SOCIOECONOMIC AND CULTURAL FEATURES OF FEDERAL PEOPLE'S REPUBLIC OF YUGOSLAVIA ON ETIOLOGY AND PHENOMENOLOGY OF THE DELINQUENT YOUTH ASSOCIATIONS

Summary: In this paper the author examines the relationship between the general social specifics of Federal People's Republic of Yugoslavia and delinquent youth associations from that period. The first part is devoted to the analysis of the general features of delinquent youth groups in the United States after the Second World War. The second part is focused on the characteristics of youth gangs in the Federal People's Republic of Yugoslavia. Within the third part, the etiological and phenomenological specificities of the post-war local delinquent youth associations are observed. It was noted that the local delinquent groups from the aforementioned period possessed many similarities with the American "prototype" of the youth gang in the post-war era, but that they were still distinguished by significant characteristics. At the same time, it was concluded that the reasons for the mentioned local specificities should be sought through a multifactor approach, bearing in mind the general social environment of the post-war Yugoslavia, and collectively taking into account its sociopolitical, socioeconomic and cultural characteristics.

Key words: delinquency, crime, youth, youth gangs, Federal People's Republic of Yugoslavia, socialism, post-war period

МАРТИН МАТИЈАШЕВИЋ*

Факултет безбедности

Београд

ДЕЈАН НОВАКОВИЋ**

Министарство правде Републике Србије

Београд

УДК 323.28(497.13)

Прегледни рад

Примљен: 23.12.2018

Одобрен: 28.01.2019

Страна: 365-381

АНТИЈЕВРЕЈСКА ЛЕГИСЛАТИВА У НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТСКОЈ

Сажетак: У раду се анализира антијеврејска легислатива у Независној Држави Хрватској и приказују правни механизми прогона. Аутори праве паралелу са антисемитском легислативом у нацистичкој Немачкој, где се јасно уочава преузимање и усвајање већине правних института којима су на најгрубљи начин кршена права јеврејске заједнице. Разлике које се уочавају су у прилагођености ових института политичким и друштвеним приликама у НДХ, где се они проширују на трећу расну категорију Србе. Реконструкцијом појединих законских одредби и мера јасно се може видети систем прогона Јевреја и Срба. У својим почецима, првом тромесечју успостављања НДХ он је имао делимичне обресе мера у нацистичкој Немачкој са почетака владавине нациста 1933-1935. године, да би већ крајем 1941. и почетком 1942. године он имао систематски карактер идентичан оном у нацистичкој Немачкој и проширен са отварањем првих логора за децу у Европи.

Кључне речи: прогони, кршења, систематски, јеврејска, заједница, злочини

Уводна разматрања

У хрватској историји није било много показатеља да би се злочин таквих размера могао догодити, у XIX и првој половини XX века било је антисемитских памфлета и инцидената, па чак и политичких странака с антисемитским тенденцијама у идеологији и програму, али антисемитизам никада није попримио екстремне форме, погроме и убиства, као, на пример у Русији или Пољској (Голдштајн, 2013:12). Међутим, јачање нацизма у Немачкој и почетак Другог светског рата распламсао је антисемитске тенденције у Хрватској, посебно по окупацији Краљевине Југославије и формирању квислиншке Независне државе Хрватске. Следећи пример нациста усташе су својим плановима за убијање Срба додали и још оштрије мере против Јевреја. Све је то планирано унапред и по узорима је личило на немачке планове, јер се састојало од три

* matijasevic@fb.bg.ac.rs

** upravnikdn@gmail.com

фазе: екскомуникације, концентрације и екстерминације (Голдштајн, 2013:12). Независна Држава Хрватска је била формирана на националној основи. У новој држави НДХ је постојао образац и принцип којим је била одређена пожељна нација. Настанак ове државе није био везан за неке одређене правне принципе, те је она у историографији називана „марионетском државом (Затезало, 2007:55).

Анте Павелић је преузео власт 16. априла 1941. године, у Загребу. „Његово формално преузимање власти било је објављено у Одредби о именовању Прве Хрватске Државне Владе у којој се прогласио поглавником и узео место председника владе и министра за спољне послове.“ За Хрвате су нове политичке елите говориле да они нису народ словенског порекла већ готског, још од старина (Затезало, 2007:39). Прихватањем чињенице о германском пореклу хрватског народа, којем је и он припадао, Павелић је све радње и сву политику у држави спроводио како је то било рађено у Трећем рајху (Иванковић, 2013:120). Практично, од самог успостављања НДХ, у нови законодавни систем уведени су основни антисемитски и антиромски закони који су важили у Трећем Рајху. Прилагођавајући их локалној ситуацији, усташе су их прошириле на трећу расну категорију коју је, на неки начин, требало искоренити из „чистог хрватског животног простора“, односно на Србе са тих подручја (Писари, 2014:27). Дана 22. априла, новопостављени министар унутрашњих послова Андрија Артуковић је изјавио за „Der Deutsche Zeitung ni Kroatien“ да ће влада Независне Државе Хрватске „ускоро решити јеврејско питање на исти начин као што га је решила немачка влада,“ истичући „да ће се свом строгошћу надзирати, да се расни закон у најскорије време стриктно примени,“ почетком маја Анте Павелић је дао сличну изјаву за исте новине: „јеврејско ће се питање радикално решити према расним и господарским гледиштима.“

У међувремену је 30. априла 1941. године Службени лист објавио „Законску одредбу о заштити аријске крви и части хрватског народа“ које су забраниле бракове између Јевреја или других особа „неаријскога“ порекла с особама „аријскога“ порекла. Јевреји нису могли избећи те одредбе за разлику од Срба који су могли прећи на католичку веру, јер је положај Јевреја био јасно одређен одредбама о расној припадности. Сви Јевреји изнад 6 година старости су у јавности морали носити жути знак, а кретање им је било ограничено (Голдштајн, 2013:12). Док је на темељу тачке 5. законске одредбе о заштити аријске крви и части хрватског народа прописана 4. јуна 1941. године Наредба о промени жидовских презимена и означавању Жидова и жидовских твртки (Народне новине, 4. јуна 1941).

Независна Држава Хрватска је добила категорију нижих грађана, то јест грађана које је требало „уобличити“, у најранијим данима државе или их, што је касније урађено, одстранити. Прихватањем расног антисемитизма за један од кључних политичких ставова, марионетска држава је „брже напредовала“ и у њиховом извршавању (Zuckerman, 2011:90).

Институционализација прогона јеврејске заједнице у НДХ

Тешко је реконструисати и установити којим су се редом репресивне мере у свим деловима Независне Државе Хрватске почеле спроводити. Прве су на удару биле особе које су потпадале под удар расних закона (од 30. априла 1941), затим југословенски оријентисани појединци, познатији „левичари“ (Нинић, 2007:304), синдикални функционери и поједини комунисти (Кризман et al, 1998:3).“ Становништво са расним и наравно, политичким предзнаком на које су примењиване мере репресије је било претежно јеврејско, српско и ромско. Већ 25. априла 1941. године била је ухапшена велика група адвоката, адвокатских чиновника и индустријалаца и интернирана у логор Керестинец, затим у сабирни логор на загребачком сајмишту, одакле су транспортовани у Госпић у логор на Јадовном и на острво Паг. Према изјави једног преживелог интелектуалца „универзитетски професори, намештеници, судије, адвокати, лекари и други интелектуалци (ЈИМ, 16195), мушкарци и жене, одвођени су у препуне полицијске затворе. Сваки је интелектуалац код куће припремао спрем у затвор (Neufeld, 2005:155).“

На предлог министра унутрашњих послова прописана је и проглашена управо горе поменута Законска одредба о расној припадности, која се састојала од 7. чланова (Elmundosefarad, 2016:205). У потпису закона су стајали поглавник Анте Павелић и председник законодавног повереништва при поглавнику др Милован Занић. О Жидовском закону (ЈИМ K21ф:1, 1a,2,2a,2б) како су га звали, говори и новински чланак објављен 3. маја у Загребу, који преносимо у оригиналу и целисти:

„Жидовски народ гријеши као и цигани против битног закона свих народа свијета, да нема своје властите земље већ наметнички живи у земљама других народа. У својој повијести код свих народа свијета доживљује тај народ исту судбину: Долазак у земљу људима, који о њима не знају ништа, па су их чак којегадје с весељем примали. Учвршћивање у тој земљи помоћу разних повластица. Врхунац успјеха помоћу богатства, кредита, кадгод и знања, и почетак мржње код домаћина. Отпор, гдје се измењују раздобља борби и мировања између њих и „урођеника“. Отворено непријатељство, погроми, уништавања или жидовски закони помоћу власти, као код нас, да се заштитимо од њих. Овај круг збивања видимо у Египту, у Риму, у Њемачкој, у Француској, у Енглеској, Шпањолској, па и код нас. Све мјере, које подузимају данас европски народи, да се заштите од њих заправо су само понављање мјера, на које смо били заборавили посљедњих 150 година као потребној и нужној мјери за опстанак и живот сваког народа. Идеје француске револуције и идеје демократије имале су послужити као најбоље средство, да заборавимо на мјере опрезности и народне хигијене у борби са Жидовством. Најбоље се то види из црквених була разних папа током повијести. Папа Хонорије III, приморао их је својом булом 29. травња 1221. године да носе посебан знак препознавања и забранио им је да врше службе. Папа Гргур IX, забранио им је као ми данас 5. ожујка 1233. године да употребљавају кришћанску службу. Папа Еуген IV заб-

ранио им је 5. коловоза 1442. године да живе заједно са кришћанима. Папа Павло IV забранио им је, да врше било коју радиност у занатству 14. септембра 1533. године. Папа Пио V забранио им је 19. септембра 1567. да поседују некретности, а 26. маја 1569. потјерао их је из свих земаља папине државе осим Рима и Анcone. Папа Клемент VII. забранио им је, да продају нове предмете 28. маја 1592., а годину дана касније забранио им је, да читају Талмуд. Бенедикт XIV издао је посебну булу 9. маја 1749. због бракова између кришћана и Жидова. У међувремену доживљавали су Жидови повуда исте успјехе и неуспјехе. Као најорганизиранији народ они су увијек имали иста средства одбране и нападаја, а закон о чувању чистоте своје крви створио је од њих посебан људски тип у толикој мјери, да их се скоро увијек може препознати. У својој охолости и лукавости они потпуно одговарају наслову, којим их наимљу папе: „*impia iudeorum perfidia*“. Наш закон не иде даље од дједова, а један од њих тврди, да не губе свој расни мирис ни у десетороструком крижању. (E. Gans).“

У истом тексту се наставља: „Како видимо мјере папа против Жидова имале су увијек слична обиљежја: а) Чување расе забраном мјешовитих бракова и кришћанских дојкиња. б) Мјере, које заштићују разне професије од жидовског утицаја: забранама, да врше јавне службе, ограничењем жидовске трговине само на извесне предмете, забрана да поседују некретности? в) Мјере, којима се оградјује кришћански живот од Жидова: гетом којим се жидовима оградјује Жидове од кришћана, ношење посебних знакова, по којима се може препознати, изгнањем из различитих земаља или подручја. д) Мјере, за изравну заштиту Вјере: уништавањем Талмуда и забраном, да га читају, посебним законима о новим покрштеним Жидовима.“

Затим аутор чланка прави паралелу са Немачком. „Како видимо из свих података, није био Адолф Хитлер, велики вођа њемачког народа, први, који је покренуо свијет у борби против свога највећег непријатеља. Њемачки народ је само имао снаге и памети, да се стресе пирова и лажи, којима су Жидови оплели Европу посљедњих 150 година либерализма и демократије. Сви они који на живе без глава попут муха, који имају искуства и памћења, који су читали старе књиге и слушали своје претке, знали су да постоји жидовско питање у свим земаљама свијета. Већина људи још није ни данас свијесна о тежини питања, које смо ми данас започели, питања која постоји за све народе свијета.“

Медији су немилосрдно писали и подржавали прогон Јевреја у Независној држави Хрватској, што се и види по новинама “Хрватски народ“, у којима су по датумима објављивани следећи чланци 1941. године, упоредо са доношењем свих репресивних мера:

- 20.4. Против Жидова треба предузети најстрожије мере;
- 22.4. Жидовима забрањено полагање у кафане;
- 1.5. Законска одредба о расној припадности;
- 11.5. Испостава редарства за надзор над жидовима;
- 13.5. Евакуација Срба и Жидова из северног дела Загреба;

- 23.5. Жидовске знакове морају носити сви Жидови;
- 4.6. Повереништво за ликвидацију Жидовских спортских клубова;
- 5.6. Жидови не смеју утицати на изградњу културе;
- 6.6. Наредба о промени жидовских презимена;
- 7.6. Жидови смеју куповати само у жидовским радњама;
- 7.6 Утврђивање расне припадности;
- 7.6 Жидови су дужни пријавити своју имовину;
- 7.6. Градско поглаварство у Славонском Броду преноси оглас Ортскоманде у коме се наређује следеће: „Свима жидовима и припадницима жидова забрањује се сваки приступ и задржавање у јавном и градском купалишту. Прекршитељ ове наредбе бит ће најстрожије кажњен. Власници купалишта имају исписати и на видно место прилепити ово наређење“ (ЖИМ K21ф:1, 1a,2,2a,2б);
- 25.6 Упркос забрани Жидови се купају на Сави;
- 28.6 Изванредна законска одредба;
- 27.8 Хрватски национални бојкот жидова;
- 31.8 Стрељања 122 комуниста и жидова (ЖИМ K21ф:1, 1a,2,2a,2б).

Спремност НДХ за кооперативност и готовост да на територијама на којима се протезала њена власт доследно спроведе све одредбе „расног закона“ су имале дубље корене који су сезали у пројектовану слику о поновном „успостављању“ „правог порекла“ хрватске нације (Затезало, 2007:41), види се и по томе што је јуна месеца основано „Раснополитичко повјеренство“ у надлежности Министарства унутрашњих послова којем је задатак био утврђивање расне припадности, посебно у „сумњивим случајевима“, што се и види из Наредбе о устројству и делокругу рада расно-политичког поверенства (ЖИМ K21ф:1, 1a,2,2a,2б) у Загребу, 4. јуна, објављена у „Народним новинама“, а на темељу тач. 5 законске одредбе о расној припадности.

У Закону о расној припадности, којим је хрватски народ био дефинисан као аријевски, одређено је да „као Јеврејин у смислу ове законске одредбе вреди особа, која потиче од двеју или више предака другог кољена, који су Јевреји по раси“, док је у Закону о заштити крви забрањено склапање брака, односно „мешање“ између аријеваца и неаријеваца (Народне новине, бр. 4, 17. априла 1941).

Са друге стране, „Законска одредба о заштити народне и аријске културе хрватског народа (Elmundosefarad, 2015) у НДХ“ састојала се од три члана. У првом се означава да: „Жидови по раси не смеју никаквом сарадњом утицати на изградњи народне и аријске културе, па им се забрањује свако суделовање у раду, организацијама и установама друштвеног, омладинског, спортског и културног живота хрватског народа уопште, а напосе у књижевности, новинарству, ликовној и музичкој уметности, урбанизму, казалишту и филму.“ Овај члан је био основа закона. У друга два члана се наводи: „Провадба обе законске одредбе повјерава се надлежним министарствима богоштовља и наставе, удружбе и унутарњих послова“ и у члану три: „Ова законска одредба ступа на снагу даном проглашења у Народним новинама (Zuckerman, 2011:95).“

Истовремено је „Законском одредбом о заштити народне и аријске културе хрватског народа“ Јеврејима забрањено Жидовима „судјеловање у раду,

организацијама и установама друштвеног, омладинског, спортског и културног живота хрватског народа уопће, а напосе у књижевности, новинарству, ликовној и гласбеној умјетности, урбанизму, казалишту и филму“.

Готово од самога оснивања усташке државе, власти су бациле око на јеврејску (и српску) имовину. Тако су донесене посебне „законске одредбе“ по којима је јеврејска покретна и непокретна имовина проглашена „државним власништвом“. Од јеврејске интелигенције се захтевало да напусти своју службу. Болнице су чишћене од Јевреја лекара и медицинских радника (Голдштајн, 1997:21). Школе су отпуштале професоре, а правосуђе је било очишћено од судија, тужилаца и адвоката. Законском одредбом нарочито се искључују из књижевности, новинарства, ликовне и музичке уметности те урбанизма, позоришта и филма (Кризман, 1996:96). Потписници овог закона били су поглавник др Анте Павелић, министар богоштавља и наставе др Миле Будак и министар унутарњих послова др Андрија Артуковић (Народне новине, 4. јуна 1941).

Још оштрије се наставило по окупацији Краљевине и формирању НДХ, у прилог овој тврдњи говори хронологија правног прогона у НДХ током 1941. године:

- 18. априла, донесена Законска одредба о сачувању хрватске имовине којом су се поништили сви правни послови између Жидова међусобно и између Жидова и трећих особа, склопљених унутар два месеца пре проглашења НДХ,
- 30. априла, донесена Законска одредба о расној припадности, Законска одредба о држављанству, по којој је држављанин НДХ само особа аријског порекла, Законска одредба о заштити аријевске крви и части хрватског народа,
- 2. маја, донесена Законска одредба о редовитом пословању и спречавању саботаже у привредним предузећима уперена искључиво против Жидова,
- 3. маја, основан Уред за обнову привреде који је једини био овлашћен трговати Жидовском имовином, имовином предузећа, донесена Законска одредба о преласку с једне вере на другу, којом су били укинута сви дотадашњи законски прописи о преласку с једне вере на другу,
- 6. маја, донесена Законска одредба о забрани запослења женским особама у неаријевским кућанствима, затим је затражена обавезна пријава свих Жидова, забрањено је ритуално клање и стављање у промет свих врста животињског меса ритуално закланих животиња,
- 17. маја, на основу наредбе Министарства народног господарства НДХ започело отпуштање свих Жидова из државне службе,
- 4. јуна, донесене законске одредбе о промени жидовских презимена, о означавању жидовских трговина, законска одредба о заштити аријевске културе хрватског народа, затим наредба о утврђивању расне припадности државних и самоуправних службеника и вршитеља слободних академских звања, основано расно политичко поверенство,
- 5. јуна, законска одредба о обавезној пријави Жидова и Жидовских предузећа и спречавању прикривања жидовског иметка,
- 26. јуна, наредба да сви жидови морају предати своје фотоапарате, кинокамере и кинопроекторе, донесена изванредна законска одредба по којој су сви жидови сматрани колективно одговорним за узнемиравање пучанства и отежавање опскр-

бе и према томе ће се према њима поступати и спремати поврх казнено-поправне одговорности у заточеничка збиралишта под ведрим небом.

- 1. јула, основано Државно равнатељство за господарску понову са правом откупа жидовске имовине,
- 27. августа, донесена законска одредба којом управљање свим зградама и имањима чији су власници жидови прелази у надлежност градских и котарских представништава с правом убирања закупнине,
- 2. октобра, донесена законска одредба о поступању приликом нападања комуниста када се починитељ не пронађе, чиме је формалноправно озакоњена и легализован систем одмазде, с којим су жидови већ до тада као први узимани за таоце и погубљивани,
- 10. октобра, донесена законска одредба о подржављењу иметка жидова и жидовских предузећа, којом је Жидовима остављена могућност да се у одређеним случајевима не изврши конфискација или да се она изврши уз одређену накнаду,
- 26. новембра, донесена законска одредба о упућивању непоћудних и погибљених особа на присилан боравак у сабирне и радне логоре, чиме је формалноправно озакоњен систем логора,
- 6. фебруара 1942. године, донесена законска одредба о уновчењу подржављених жидовских зграда и градилишта,
- 2. августа 1942. године, Влада НДХ посебном окружницом најавила предстојећу акцију исељавања жидова у источне делове Рајха (Кризман, 1996:247).

Антијеврејске мере и наредбе у пракси

Мере и наредбе које су спровођене у неколико градова НДХ могу делимично реконструисати како су спровођене горе поменуте законске одредбе кроз наредбе и друге активности. У Загребу, 21. априла. Према одредби министарства унутрашњих послова Жидовима је забрањен пролазак поред „кафана, рестаурација и гостионица“ на подручју Државе Хрватске (ЈИМ К21ф:1, 1а,2,2а,2б). Донесено је и од стране Предстојништво градског редарства у Осијеку следеће саопштење:

- „1. Допушта се Жидовима посећивање стражње дворане кафане „ROYALE“, у којој се смеју задржавати од 8 сати ујутро до 7 сати навечер.
2. Жидови смију посјећивати све бријачнице у граду Осијеку и то од 10.30 до 12 сати прије подне.
3. Жидови морају носити и надаље жуте траке, док исте не буду замијењене нови жутим плочицама. Правовремено ће се огласити – путем новина мјесто и вријеме издавања нових плочица за Жидове.
4. На натписним плочама жидовски твртки имаде се најкасније до 12. о. мј. крај имена твртке великим словима означити име и презиме Жидова власника, односно сувласника.
5. Жуте ознаке за трговине с натписом Жидовска твртка имаду се одмах по примитку налијепити на врата и излоге трговина, а исто тако имаду се у року од 3 дана натписне плоче пословница, предузећа и вршитеља слободних звања означити наредном прописаном жутом лименом плочицом. Жуте ознаке треба безувјетно да нас до подне подићи код редарства.” Саопштење је потписао Предстојник град. редарства извесни Мајсан (ЈИМ К21ф:1, 1а,2,2а,2б).

Повјереник Божидар Церовски у Загребу 22. априла 1941. објављује одлуку да: „Жидови морају носити жидовски знак обавијест испоставе усташког повјереништва – жидовски одсјек, као и да се позивају сви жидови, који су обухваћени жидовским законом бр. XLV – 68 З. п. од 30. травња 1941. године мушког и женског спола без разлике година старости и било које вјероисповијести, да одмах након примитка жидовског знака, прикопчају тај знак на лијеву страну прсију или лијеву лопатицу. Сваки аријевац дужан је сваког Жидова или Жидовку, који се овом позиву не одазове пријави испостави Усташког ред. повјереништва, жидовски одсјек, Боговићева ул. бр. 7, 1. кат. Жидовски знакови примају се у Боговићевој ул. бр. 7 од 8 сати у јутро овим абecedним редом:

У петак 23. свибња 1941. г. од А до Д
у суботу 24. свибња 1941. г. од Е до Х
у понедељак 26. свибња 1941. г. од И до Н
у уторак 27. свибња 1941. г. од О до С
у сриједу 28. свибња 1941. г. од Ш до Ж.

Тко се не одазове позиву и не прикопча знак на одређеном мјесту, бит ће најстроже кажњен (ЈИМ 2158 к21 1-А-1).“

Треба поменути и одлуку Главног равнатељства да се у циљу што делотворнијег и успешнијег осигурања јавног реда и сигурности на подручју котарске области Загреб, а на темељу прописа става 66. и 67. Закона о унутрашњој управи, од 19. априла 1929. доноси следећа одлука:

„Свим особама на подручју котарске области Загреба које се у смислу постојећих прописа сматрају Жидовима, забрањује се до даљнега свако кретање изван мјеста њиховог сталног боравишта. Особе неаријевског поријекла које се у већем броју налазе смјештене у појединим установама/убожнице, болнице и слично имају се држати одјељено од особа аријског поријекла. Не смију напуштати просторије односно подручје дотичне установе. Само у изнмним и нарочито оправданим случајевима дозволити након предходног одобрења овог Главног равнатељства за поједини случај удаљења из мјеста сталног боравишта слободног кретања жидова мимо горње забране. Сваки прекршај ове одлуке најстрожије ће се казнити по прописима З.о.о. редарственим прекршајима и редарском поступку од 5. маја 1941. Област Загреб – одсјек за сузбијање протудржавне дијелатности (ЈИМ К21ф:1, 1а,2,2а,2б).“

Посебна испостава усташког редарства за надзор Жидова издала је оглас усташког повереника за град Загреб Божидара Церовског: „Позивају се сви жидови да се пријаве у усташком редарству. Загреб, 10. маја. У Боговићевој улици бр. 7, основана је испостава усташког редарства, коју води г. Ивица Бараковић. Сврха испоставе је у првом реду да води надзор о жидовима на подручју града Загреба. Тим поводом издао је Усташки повјереник за град Загреб г. Божидар Церовски овај оглас, који је објелодањен данас. Тај оглас гласи: „Позивају се сви чистокрвни жидови мушког спола од 16 до 69 године живота да се пријаве код испоставе усташког редарственог заповједништва у Боговићевој улици бр. 7, ради евиденције. Тко се не одазове позиву сносит ће законске посљедице. Пријаве морају услиједити овим редом: Понедељак: 12. свибња

1941. сви Жидови од А – Г. Уторак: 13 . свибња 1941. сви Жидови од Х – Н. Сриједа 14. свибња 1941. сви Жидови од О – Ж.“ (ЈИМ К21ф:1, 1а,2,2а,2б).

Како је изгледала пријава припадника јеврејске заједнице може се видети у бројној архивској грађи Јеврејског историјског музеја. У документима се наилази на плакате, објаве, дописе, текстове, у једном од њих се каже: „Данас је био први дан пријављивања Жидова у Загребу.“ Загреб, 12. мај 1941. године (ЈИМ К21ф:1, 1а,2,2а,2б). У коме се каже: „У Загребу живи око 20.000 Жидова – ствара се велика картотека, у којој ће бити уписани сви Жидови с градског подручја као што смо већ јавили у броју нашег листа од недјеље, у Боговићевој улици 7. налази се испостава повјереништва усташког редарства за град Загреб. У тој испостави водит ће се евиденција о Жидовима, који станују на подручју града Загреба. Данас је био први дан пријаве Жидова, и као што се могло очекивати у Боговићевој улици број 7 сакупило се много Жидова који су чекали док дођу на ред. Унаточ тога што су се данас могли пријавити само жидови мушкарци од 16 до 60 година, и то од слова А-Ц, ипак се рачуна да је дошло око 2500 особа. Према нашим обавјештењима сврха тих пријава је у првом реду та, да се створи евиденција Жидова који станују на подручју града Загреба, а осим тога ваља пописати сав иметак који поседују Жидови било на подручју града Загреба, било изван тог подручја. На тај начин биће направљена точна картотека о свим Жидовима у Загребу, а сваки појединац који се пријави добит ће посебну исказницу тзв „*жидовску легитимацију*.“ Сви Жидови који су се пријавили морали су испунити посебан упитник, у коме су наведени тачно сви њихови особни подаци. Пријаве ће се примати још сутра и прекосутра. Рачуна се да ће бити пријављено преко 8.000 Жидова мушкараца, јер број свих Жидова на подручју Загреба износи по прилици око 20.000. Пријавити се мора сваки чији су родитељи били Жидови. Према томе, пријавити се мора и онај, који се накнадно покрстио односно био је крштен одмах код порода, али су му родитељи остали Жидови. Онај који је крштен одмах након порода, а један од родитеља није био Жидов, сматрат ће се полужидовом и према томе се не треба пријавити. Када буде истекао рок пријава сви они Жидови који се нису пријавили, па према томе немају прописану жидовску легитимацију, бит ће најстроже кажњени према закону. Жидови по раси не смију сурадњом утјецати на изградњу народне и аријске културе (ЈИМ К21ф:1, 1а,2,2а,2б).

У Осијеку је 16. маја 1941. од стране Усташког повјереника и редарства Станка Пуретића објављено: „Упозорење жидовима о кретању и промету у граду Осијеку и околици,“ у коме се каже: „Без добивене траке не смију се Жидови нигдје кретати осим у свом властитом стану. Они Жидови, који још нијесу подигли траке нека одмах дођу по њих у Усташки стожер, гдје ће их због немара већ стићи законске посљедице. У граду и околици смију се кретати само од 6 сати ујутро до 9 сати навечер. Забрањује се Жидовима посјеђивати казалиште и кине, а по пријашњим прописима не смију залазити у каване, гостионице и буфете. Не смију залазити у паркове и сједати по клупама. Не смију се састајати по приватним становима, а на улици могу ићи највише двојица заједно. За сајамских дана смију ићи куповати потребне животне намирнице на тргу истом послје 10 сати до поднем, а у трговинама могу куповати

само од 3 до 5 сати поподне. Прекршај ових прописа кажњава се првих пута с 5.000 динара, других пута с 10.000 динара и осам дана затвора, а трећи пута с 25.000 динара и мјесец дана затвора (ЈИМ К21ф:1, 1а,2,2а,2б).“

Усташки стожер у Осијеку, стожерник А. Намш објавио је следеће упозорење Жидовима: „Забрањује се жидовима¹ употреба јавних купалишта као и сваке вожње чамцима. У случају прекршаја бит ће кажњен не само жидов односно жидовка, већ и онај који је изнајмио или допустио употребу купалишта или чамца. Власници купалишта или чамаца дужни су стога да легитимирају своје муштерије ако им нису познати као аријевци. Казна је за жидова од 1.000 до 5.000 динара, а за сукривца Аријевца од 500 до 1.000 динара (ЈИМ К21ф:1, 1а,2,2а,2б).

У Загребу, 22.маја. „Донијели смо садржај обавијести усташког повјереништва у погледу знакова, које ће носити Жидови у Загребу. Сваки Жидов и Жидовка без обзира на добу, добит ће знакове у испостави жидовског повјереништва (Жидовски одсек у Боговићевој улици). Знакови ће се дијелити почев од сутра од 8 сати у јутро, па све до сриједе. Огласу пријаву упута, када ће појединци добивати знакове, јер је то различено према алфаветском реду. Жидовски знакови већ су готови. На жутој тканини отиснута је шестерокрака звијезда и велико слово „Ж“. Тај знак носит ће сваки Жидов прикопчан на лијевој страни прсију и отрага на левој лопатици, тако да ће се моћи одмах распознати Жидова. У смислу споменуте обавијести, сваки Жидов или Жидовка, који неће носити овакав знак, бит ће најстроже кажњени. У обавијести позива се сваки Аријевац, да уколико му је познато, да који Жидов или Жидовка не носи такав знак, да га пријави усташком редарственом повјеренству - Жидовски одсек у Боговићевој улици број 7. Они Жидови, који добију већ сутра тај знак, а то су они чије презиме почиње са А, па све до Д, морати ће одмах прикопчати тај знак, без којег неће моћи изаћи на улицу. Уједно су подузете најстроже мјере, да се ова одредба поштује, што до сада није увек био случај (ЈИМ К21ф:1, 1а,2,2а,2б).“

У Загребу, 27. маја преноси се следећа вест. Државни тајник у министарству унутарњих послова разаслао је окружнице Равнатељству за јавни ред и сигурност те свим редарственим равнатељствима, предстојништвима градских редарства, котарским областима и котарским испоставама о изнимкама у погледу ношења жидовског знака. Ова окружница гласи: „У јавној служби налази се још становити број Жидова, јер им се на мјесту које заузимају, још није могла наћи замјена. Јавни намјештеник може правилно и с успјехом вршити повјерену му службу само ако имаде пуни ауторитет и потребни углед. Недвојбено је да то не може имати службеник ако на себи носи знак, који га понижује пред народом. Стога се одређује да Жидови који су у јавној служби нису дужни до даљње одредбе односно док им служба не престане носити знакове, које одређују поједине локалне власти ради жигосања Жидова и да се на исте не могу примјенивати никакве посебне мјере, које би могле бити штетне по

¹ Напомена: Сва јавна документа, где се Јевреји помињу као Жидови морала су се у НДХ писати малим словима. Аутори преносе објаве у изворном облику.

интересе и углед службе у којој се налазе. У колико првостепене власти сматрају гледе појединог Жидова, који је у јавној служби, да је то штетно по државне и јавне интересе, треба да поднесу о томе извештај с образложеним приједлогом власти, која је мјеродавна да донесе одлуку гледе даљег останка тога Жидова у јавној дјелатној служби, а док та одлука не буде донесена, не предузимати никакових понижавајућих мјера против тога Жидова јавног намјештеника (ЈИМ К21ф:1, 1а,2,2а,2б).“

У Загребу, дана 4. јуна 1941. објављен је општи проглас који се односио и на Србе и на Јевреје: „1) Сви Срби и Жидови на подручју Дубровника, Гружа и Лапада, без обзира на вјероисповијест имају у одређеном року предати све своје: аутомобиле, камионе, мотоцикле, бицикле, радио апарате, фото апарате, писаће стројеве, апарате за умножавање, тискарске боје, моторне чамце, једрилице, чамце свих врста, гондуле, погонски материјал (бензин и нафту), уља за подмазивање, дијелове мотора, сав прибор за поправке и монтирање кола, гуме свих врста за било која возила, јахаћи прибор, сваки и најмањи дио војничке спреме и оружја (хладног и ватреног), налив пера, писаћи папир сваке врсте, матрице и папир за умножавање, индиго папир, тинту свих врста и боја, штампиле, справе и материјал за њихову израду, све неупотребљиве фотографске плоче и филмове у исправном стању. Затим све справе (апарате), хемикалије и прибор (материјал) за израду фотографских негатива, диапозитива и слика, далекозере (дурбине). 2) Тко утаји било који од напријед наведених предмета, потпуно или дијелимично, или их преда другој особи у похрану или их прода иза часа издања овог прогласа; тко преда непотпуно возило (без гума или којеј дијела возила); тко на било који начин покуша саботирати, казнит ће се по усташком кратком закону. 3) Водена возила предават ће се у градској луци у спремишту Хрв. веслачког клуба „Нептун“. 4) Сва остала возила предават ће се у гаражи Виле Банац, изнад градског купалишта на плочама, а сви остали предмети на првом кату исте зграде. 5) На све предате предмете издават ће се Редарствено Равнатељство Велике Жупе „Дубрава“ потврде, 6) Сви Жидови и Срби, без обзира на вјероисповијест, који буду ухваћени на улици или јавним локалима послѣ 20 сати, бит ће одмах упућени на присилни рад. У случају да пруже и најмањи отпор, бит ће им на лицу мјеста суђено кратким усташким поступком. Наглашавамо да су Жидови који су може бити поднијели било којој власти молбу да буду опроштени од вршења одредаба законских мјера предузетих против Жидова, такођер дужни строго се придржавати наредбе под 6). Те наредбе морају се такођер придржавати и сви Жидови који су поднијели Министарству унутарњих послова молбу да им се призна почасно аријевско право, док од Министарства не добију позитивно рјешење. 7) Забрањује се свако кретање возилима из луксуза и по приватном послу. Допушта се кретање моторним возилима која припадају властима: градским, усташким, здравственим, војничким и ауто–таксијима. Право на слободно кретање моторним возилима имају и лијечници у пословима свога знања. Прекршитељи наредбе под овом точком остат ће без возила, те ће бити и новчано кажњени. 8) Предавање возила и предмета вршит ће се на дане 29,30 и 31. септембра 1941. године и то

сваки дан од 8 до 14 сати. Они на које се овај опћи проглас односи, нека добро припазе на рок (ЈИМ К21ф:1, 1а,2,2а,2б)!“

Усташко редарствено повереништво у Загребу 6. јуна (жидовски одсјек) издало је оглас да Жидови смеју куповати само у Жидовским радњама и да не смеју куповати пре 10 сати:

1. „Забрањује се свим Жидовима, да излазе или отпутују са територија града Заграда.
2. Строго се забрањује Жидовима, да купују робу или животне намирнице у трговинама или на тржницама, прије 10 сати.
3. Жидови смију куповати сами у жидовским радњама и трговинама.
4. Све жидовске трговине морају одмах прописно означити своје радње и трговине и то овако: На лист жутог папира у величини (16*25цм) треба по дужини листа с јасно црним словима написати „Жидовска твртка“. Ове ознаке имаду се прилијепити у средини свих излога и вратију у висини од (150цм) изнад земље, односно пода, видљиво са уличне дотично улазне стране.
5. Позивају се сви Жидови њемачки држављани, да се пријаве код Усташког редарства, Жидовски одсјек, Боговићева ул. бр. 17. да подигну жидовске знакове које морају носити.
6. Поновно се опомињу сви Жидови, да се не задржавају и некрећу по забрањеним деловима града.

Затворени су и послати у концентрациони логор слиједећи жидови који су затечени у парковима и забрањеним дијеловима града гдје се Жидови не смију кретати: Heinrich Valdemar, трговачки путник, Proger Julijus, трговачки путник, Frank Tito, ђак. Остали жидови млађи од 18 година и старији од 60 година кажњени су ради кретања по забрањеним дијеловима града новчаном глобом (ЈИМ К21ф:1, 1а,2,2а,2б).“

Комадант места поручује грађанству Сплита! Сви „Жидови без разлике вјере и држављанства имају се до 29. септембра најкасније до 12 сати – подне код њемачке команде на пристаништу (Хотел Амбасадор) пријавити. Тко се не пријави бит ће вјешан. Са сваким сплићанином, који жидове крштене или непокрштене скрива или не пријави, бит ће као са жидовским слугом на исти начин поступано. Кућевласници имају одмах све чифутске и комунистичке натписе и паролe одстранити са својих кућа (ЈИМ К21ф:1, 1а,2,2а,2б).“

Усташки повереник град. редарства Станко Пуретић, објављује прописе који се односе на возњу Жидова трамвајем и друге мере: „У Осијеку су јучер ступили на снагу прописи о возњи Жидова градским електричним трамвајем. Жидови, који се служе овим прометним средством, смију се возити када трамвај има приколицу само на предњем перону приколица. Према томе у прва кола (мотор) не смију уопће улазити, нити смију и приколицама седити или стајати на стражњем перону. Када трамвај нема приколицу него само мотор, тада се Жидови смију возити само на предњем перону ових кола, тј. у простору код возача.“ Као и да се: „Дозвољава Жидовима набављање животних намирница, без обзира где их набављали, сваког дана од 10 сати па надаље. Дозвољава се Жидовима посећивање тријачница преко читавог дана. Дозвољава се Жидовима почевши од 6 сати на вечер пролаз Старчевинском, Капућинском

улицом, Тргом Анте Павелића и Жупанијском до Десетићине улице. Изузети су они који станују у тим улицама, те се дозвољава само прилаз до њихових станова. Ова наредба ступа одмах на снагу. Прекршитељи ове наредбе бити ће најстроже кажњени (ЈИМ К21ф:1, 1а,2,2а,2б).“

У Сплитској општини по налогу Немачке команде места донете су мере које је потписао Градски начелник, инж. Мирко Карловац и у којима се каже: „ставља се грађанству слиједеће на знање:“

1. Од данас уводи се као редовита валута куна. Однос између куне и лире је: 1 лира 2 ½ куне.
2. Водови војних телефона стављају се грађанству на чување. Тко опази злонамјерно дирање истих мора одмах пријавити Војној команди.
3. Свака продаја рационираних животних намирница без одговарајућих бонова најстроже је забрањено.
4. Сви велетрговци дужни су да до 2. октобра пријавити своје залихе рационираних и осталих животних намирница.
5. Сви остали трговци дужни су да до горњег рока пријавити залиху рационираних животних намирница.
6. Од сутра морају сви дућани и сви обрти редовито обављати свој рад. Дућани морају бити отворени од 8–12 и од 15–17 сати.
7. Позивају се тежаци да носе своје продукте редовито и искључиво на пазару.
8. Кућевласници су дужни да одмах пријаве опћинском редарству станове које су испразнили жидови као и оне које они још обитавају.
9. Свако прекршење ове наредбе бит ће најстроже кажњено (ЈИМ К21ф:1, 1а,2,2а,2б).

Из Хрватског листа од 16. априла 1942. бр. 89, међу стандардним градским вестима наводи се и: „Градња настанби за Жидове. Меродавне власти су одлучиле да недалеко од тењаке на градском земљишту одреде једно место где ће Жидови себи саградити настанбе. У ту сврху одређена је за сада површина од 7 кат јутара. Жидови ће онде сами провести канализацију и уредити пут, а затим подићи бараке у којима ће становати. На овом земљишту које ће се према потреби и повећати, моћи ће се жидови бавити пословима око земље за своју прехрану. Радна колона жидова започет ће одмах посао око канализације земљишта. Настањивањем Жидова у баракама изван града решиће се питање њихове изолације од осталог грађанства (ЈИМ К21ф:1, 1а,2,2а,2б).“

Кроз преглед ових мере од априла 1941. до априла 1942. године може се видети како су изгледали механизми прогона, за свако непоштовање постојао је преки суд, казне су се углавном кретале од протеривања у логоре до ликвидација, јула 1941. године на основу министарске наредбе о мјесној надлежности покретног пријеког суда, у којој се каже (Elmundosefarad, 2015): „На темељу законске одредбе о покретном пријеком суду од 24. липња 1941. године бр. 26863 изашиљем овиме покретни пријеки суд који се састоји од др Мехмеда Хајровића, предстојника Котарског суда у Прњавору као предсједника, усташе др Октавијана Свјежића и Срећка Ровера, усташе из Сарајева, као чланова тога суда, др Антуна Матијевића, котарског судца из Сарајева, као државног тужи-

теља код тога покретног пријеког суда. За замјенике чланова покретног пријеког суда именујем Драгу Малтарића, судског приправника и Касима Буквића, усташу, обадвојицу из Сарајева. Мјестна надлежност постављенога пријеког суда протеже се на подручје судбених столова у Билећу, Луци, Дервенти, Сарајеву, Травнику, те за подручје Судбених столова у Доњој Тузли и Мостару узевши дијелове потоњих двају Судбених столова, који се налазе привремено под управом војних области. Овим се ограничује мјестна надлежност покретног пријеког суда у Загребу постављеног министарском наредбом од 24. јуна 1941. године бр. 26863. Овај покретни суд надлежан је судити сва кажњива ђела из §а 2 законске одредбе о покретном пријеком суду од 21. липња 1941. са свим накнадним промјенама и допунама ове законске одредбе (Архив Владимира Дедијера, број 426761941, Бр. Рег. 9/1 37 к. 87).“

Закључна разматрања

Разлика која се може уочити између квислиншких власти у Србији и НДХ је пре свега у антисемитској законској регулативи, у Србији су то биле Наредбе Немачке команде, на основу којих су полицијске власти спроводиле антијеврејске мере, док у НДХ основа прогона произилазила из законских одредби самостално донетих, које су биле копија антисемитске регулативе у Немачкој.

Грађанска равноправност која је формално и делимично фактички била ограничена Корошчевим Уредбама, јер је он главни и одговорни за њихово доношење, није имала континуитет у доношењу шире антисемитске регулативе од Владе Милана Недића по окупацији Краљевине Југославије, док је од стране власти НДХ постојао континуитет чије утемељење је оставио Корошеч, јер се не сумњиво може видети да се он залагао за постепено доношење још ширих антисемитских закона. „Тако се већ у старој Југославији чије владе су све више пошле путем сарадње са фашизмом-припремала и трагедија југословенског Јеврејства.”

У овом смислу неопходно је навести запажања Милана Кољанина: На институционалном и персоналном нивоу елементи континуитета између Бановине Хрватске и НДХ постојали су и у државној управи. Мирко Ламер, предстојник Одјела за трговину, обрт и индустрију Банске Власти и др Владимир Кошак, генерални директор Похида, Ламер је у време НДХ наставио да обавља функцију која се односила и на јеврејску имовину, и у томе је сарађивао са Кошаком који је постао министар финансија у „подржављењу” (државној пљачки) јеврејске имовине, односно њеној потпуној „аризацији”. У правној регулативи постојао је изванредан континуитет између Бановине Хрватске и НДХ, што се огледало у области законских прописа о јеврејској имовини. Бановина је донела низ прописа о надзору над Јеврејима који су, бежећи из Трећег рајха, тражили азил у Југославији. Управне власти Бановине имале су наређење да ове емигранте држе под надзором и гоне их са свог подручја по чему су многи оштро поступали (Кољанин, 2008:155). Оно што је за Југослави-

ју био изнуђени политички компромис, то је на разним окупационим подручјима (изузев на италијанском) и у сателитској Независној Држави Хрватској било део остваривања окупационе или државне политике и део једног новог, тоталитарног друштвеног система створеног на (идеолошким и политичким) рушевинама Краљевине Југославије.

Новоуспостављени поредак, је био заснован на фашистичким и националсоцијалистичким принципима који су у својој основи имали идеју људске неједнакости из које је проистекло друштвено маргинализовање, затим и физичко уништење политичких и “расних” противника, које су оличавали и Јевреји. Оцена да је постојала суштинска разлика у дефинисању и третирању “јеврејског питања” пре и после осовинске агресије априла 1941. односи се на целу Југославију. Ипак, треба нагласити да је у том погледу значајан изузетак била Бановина Хрватска. Између ње и усташке НДХ су постојали извесни елементи континуитета у разним сферама. То се не односи само на раширеност и прихваћеност екстремних идеологија у хрватском јавном мњењу. Више извора се слаже у томе да је међу Хрватима постојало врло широко сепаратистичко, антијугословенско и антисрпско, расположење на које су и спољни и унутрашњи чиниоци озбиљно рачунали. Оно је хранило и хрватски антисемитизам који је нов снажан подстицај добио преорјентацијом руководства Бановине ка немачкој политици (Жидов, 1940: бр. 48).

И у Италијанској окупационој зони на снази су били расни закони, али може се уочити да они нису били тако оштро тумачени и примењени као на територији под контролом НДХ. У завршетку овог поглавља како бих заокружио преглед и анализу антисемитске легислативе, приказаћу Италијански расни закон (Elmundosefarad, 2015) који је важио у окупационој зони Далмација. Закон је из 1938. године и важио је на територији целе Италије и окупираним зонама које су контролисали.

Литература:

Архивска грађа

1. Јеврејски историјски музеј
2. JIM 2158 k21 1-A-1
3. JIM K21f:1, 1a,2,2a,2b,
4. JIM K21-1a-1/10
5. JIM fond „Žrtve“, broj žrtve 16195.
6. Arhiv Vladimira Dedijera, broj 426761941, Br. Reg. 9/1 37 k. 87

Монографије, чланци, публикације

1. Goldštajn, Ivo (2013): *Genocid nad Židovima u Nezavisnoj državi Hrvatskoj, Holokaust u Jugoslaviji*, Јеврејска општина Земун, Земун.
2. Zatezalo, Đuro (2007): *Jadovno, knjiga I: Kompleks ustaških logora 1941*, Музеј жртава genocida, Београд.

3. Zuckerman, Boško (2011): *Psihologija Holokausta*, Bet Israel, Zagreb, 2011.
4. Ivanković, Milanka (2013): *Jevrejski intelektualci i studentska omladina među prvim žrtvama masovnih egzekucija u NDH*, Tokovi istorije 1/2013, Institut za noviju istoriju, Beograd.
5. Krizman, Narcisa (1996): „Logori za Židove u NDH“, Antisemitizam, Holokaust, Antifašizam, Zagreb.
6. Koljanin, Milan (2008): *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*, Institut za savremenu istoriju, Beograd.
7. Lengel-Krizman, Narcisa, Sobolevski, Mihail (1998): „Hapšenje 165 jevrejskih omladinaca u Zagrebu u maju 1941. godine“, Časopis Novi Omanut, novembar–decembar 1998/5759, Zagreb.
8. Lengel Krizman, Narcisa (1996): *Hronologija židovskog stradanja 1938-1945 u Antisemitizam Holokaust Antifašizam*, Židovska općina Zagreb, Zagreb.
9. Ninić, Ivo (2007): „Nestanak najdražih“, *Mi smo preživeli*, knjiga 4, Savez jevrejskih opština Srbije, Beograd.
10. Neufeld, Edmund (2005): „Progon židovskih advokata u NDH“, *Mi smo preživeli, knjiga 3*, Savez jevrejskih opština Srbije, Beograd.
11. Pisari, Milovan (2014): *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta*, Forum za primenu istoriju Beograd, Beograd.
12. Romano, Jaša (1980): *Jevreji Jugoslavije 1941-1945*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd.
13. Culinovic, Ferdo (1961): *Jugoslavija između dva rata*, knj.II, Svetlost, Zagreb.

Новине, гласници:

1. “Iz štampe”, *Židov*, br.48, 22.novembar 1940, 8.
2. Narodne novine«, 4. lipnja 1941.
3. Narodne novine, br. 4, 17. travnja 1941.
4. (»Narodne novine«, 4. lipnja 1941.)
5. Službene novine R.D.L. br. 1728 od 17. studenog 1938. - XVII.

Електронски извори:

1. Zakonska odredba o zaštiti arijevske krivi i časti hrvatskog naroda, izvor: <http://elmundosefarad.wikidot.com/zakonska-odredba-o-zastiti-arijske-krvi-i-casti>, 25.03.2018.
2. Naredba o promeni Židovskih prezimena i židovskih tvrtki, izvor: <http://elmundosefarad.wikidot.com/naredba-o-promjeni-zidovskih-prezimena>, 25.03.2018.
3. Nezavisna Država Hrvatska, Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti, izvor: <http://elmundosefarad.wikidot.com/zakonska-odredba-o-rasnoj-pripadnosti>, pristupljeno: 25.03.2018.
4. Naredba o mesnoj nadležnosti pokretnog prekog suda, izvor: <http://elmundosefarad.wikidot.com/naredba-o-mesnoj-nadleznosti-pokretnog>, pristupljeno: 25.03.2018.
5. Italijanski rasni Zakoni u Dalmaciji, izvor: <http://elmundosefarad.wikidot.com/italijanski-rasni-zakoni>, pristupljeno: 25.03.2018.

ANTI-LEGISLATIVE LEGISLATION IN THE INDEPENDENT COUNTRY OF CROATIA

Summary: This paper analyzes anti-Jewish legislation in the Independent State of Croatia and presents legal mechanisms of persecution. The authors are parallels with anti-Semitic legislation in Nazi Germany, where it is clearly noted the takeover and adoption of most legal institutes that have violated the rights of the Jewish community in the worst way. The differences observed are in the adaptability of these institutions to political and social conditions in the NDH, where they expand to the third racial category of the Serbs. Reconstruction of certain legal provisions and measures clearly shows the system of persecution of Jews and Serbs. In its beginnings, in the first quarter of the establishment of the NDH he had a partial outline of measures in Nazi Germany from the beginnings of the rule of the Nazis from 1933 to 1935. in 1941 and at the beginning of 1942 he had a systematic character identical to that in Nazi Germany and extended to the opening of the first camps for children in Europe.

Key words: persecutions, violations, systematic, Jewish, community, crimes

СЛОБОДАН ПРОДИЋ*

Српска православна Епархија
далматинска
Шибеник, Република Хрватска

УДК 323(497.11):271-222(497.11)

Прегледни рад
Примљен: 11.12.2018
Одобрен: 19.01.2019
Страна: 383-394

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА КАО ЦРКВА ДИЈАСПОРЕ ПРЕД ИЗАЗОВИМА СВАКОДНЕВИЦЕ ЖИВОТА

Сажетак: Реалност Српске Православне Цркве између осталог јесте да је број њених митрополија и епископија у иностранству већи од броја митрополија и епископија унутар граница Републике Србије. Ова ситуација настала је низом догађаја у различитим периодима историје, а оно што је битно нагласити, реч је о процесу који наставља да траје. У овом раду покушаћемо да изложимо кратак пресек настајања ове појаве, а такође и да укажемо на неке специфичне елементе везане за живот појединих митрополија и епископија СПЦ у расејању.

Кључне речи: Српска православна црква, црквена дијаспора, Република Србија, међународни односи

Историографске напомене о настанку СПЦ

Српска православна црква (у даљем делу текста СПЦ) као аутокефална архиепископија постоји од 1219. године. Она је настала кроз дијалог и договор световне власти средњовековне Србије и Византије, као и кроз дијалог и договор Саве Немањића са тадашњим Архијерејским Сабором Васељенске патријаршије и васељенским патријархом Манојлом Првим Цариградским. 1346. године, у време краља Стефана Уроша Четвртог Душана Немањића, српска архиепископија бива уздигнута на ниво патријаршије са седиштем у пећи. Пропаст средњовековне српске државе оставља траг и на Пећку патријаршију. Наиме, она је 1459. године укинута и престаје да постоји све до 1557. године. Ферманом султана Мустафе Трећег из 1776. године долази до укидања Српске патријаршије и СПЦ поново потпада под јурисдикцију Цариградске патријаршије. Последица великих сеоба Срба ка просторима северно од Саве и Дунава јесте и постојање два црквена седишта - Карловачке митрополије (од 1773. године) и Београдске митрополије која је од 1832. године проглашена за ауто-

* porodicaprodic@gmail.com

номну, а од 1879. године је аутокефална. У административном смислу, настаanak Карловачке митрополије представља први значајан корак у стварању црквене дијаспоре, док је проглашење аутономије Београдске патријаршије од великог значаја у смеру поновног остваривања самосталности СПЦ.

Након Првог светског рата и настанка нове државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а потом и Краљевине Југославије, 1920. године долази до уједињења СПЦ.¹

Територијално уређење СПЦ у периоду до краја Другог светског рата

Попут других канонски признатих аутокефалних цркви, тако је и СПЦ, још од 1219. године, сачињена од епископија.

Епископије или епархије представљају црквено-административну целину сачињену од парохија (црквених општина) и манастира, а на њеном челу налази се епископ (архијереј, владика).

Митрополије су такође црквено-административна целина, али таква која је сачињена од више епископија. За разлику од неких других православних цркви (као на пример Румунске православне цркве или Руске православне цркве). СПЦ не примењује митрополијски систем који подразумева одређену аутономију митрополија.

Под утицајем дешавања на међународној политичкој сцени, кроз историју СПЦ имала је различит број епископија. У времену средњег века, у зависности од тога у којој се мери увећавала или смањивала тадашња Србија, повећавао се или умањивао број епископија. Сачувани историјски извори из периода до 1463. године омогућавају нам да пратимо постојање 23 епископије СПЦ.² У периоду од 1557. до 1766. године све је израженија пракса уређења нових епархија у правцу кретања сеоба српског народа. Када је реч о броју епископија, обновљена СПЦ у једном тренутку имала је око 40 епископија.

Одлазак значајног броја Срба на просторе северно од Саве и Дунава у време патријарха Арсенија Трећег (Чарнојевића) иницирао је организовање једне аутономне црквене области - Карловачку митрополију. У оквирима ове митрополије постојало је седам епархија и једна архијерејска. Од 1726. године, када је настала Београдско-карловачка митрополија, број епархија се повећава за пет, тако да је она бројала укупно дванаест епископија. Осим у овој митрополији, српски народ је до окончања Првог светског рата, живео и унутар три епархије Црногорско-приморске митрополије, четири епархије Српске цркве у Босни и Херцеговини, у две епархије Далматинске црквене области и шест епархија на просторима Старе Србије и Македоније.

¹ Подробније: Branislav Gligorijević, „Ujedinjenje Srpske pravoslavne crkve i uspostavljenje srpske patrijaršije u Jugoslaviji”, *Istorija 20. veka*, god. XV, br. 2 (1997), str. 7-18.

² Подробније: Марија Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Историјски институт, Београд, 1985.

После уједињења 1920. године, СПЦ највећим делом налазила се унутар граница Краљевине Југославије. Изван граница новонастале државе СПЦ је имала само Епархију будимску. Када је реч о Епархији темишварској потребно је напоменути да је од 1921. године, након Уговора о миру, значајан део територије ове епископије припао Краљевини Југославији. То је био повод да епископ Георгије (Летић), који је у то време био на челу ове епархије, седиште епископије премести у Велику Кикинду. Делом ове епархије који је територијално био у Румунију управљао је викарни епископ чије је седиште било у Темишвару.

У овом периоду историје СПЦ посебна пажња се мора обратити и на постојање Српског православног викаријата скадарског и на устројење епархија у САД и Канади.

Питање постојања Српског православног викаријата скадарског покренуто је после Првог светског рата са циљем решавања питања црквене јурисдикције над српским живљем у Скадру и његовој околини. Први кораци у вези са овим предузети су током 1914. године, у време када је Митрополијом пећком руководио митрополит Гаврило (Дожић). Он је као свог намесника поставио архимандрита Виктора (Михаиловића). 1922. године он бива рукоположен за епископа и постављен за викарног епископа скадарског. Пред многобројним тешкоћама са којима се суочавао, он је 1929. године био принуђен да се врати у Југославију. 1931. године поново је покренуто питање овог викаријата.³ Временом, са умањењем броја Срба који су живели на простору Албаније, значај викаријата слаби. Питање његове обнове поново је покренуто почетком 90-их година 20. века.

Када је реч о СПЦ у САД и Канади, потребно је нагласити да је друга половина 19. века време интензивнијег насељавања Срба на овим просторима. Било је то и време настанка првих Српских православно црквеношколских општина које су, у најранијој фази свог постојања, биле под јурисдикцијом руских епископа у Америци. Пре Првог светског рата предузети су први кораци да ове црквене општине буду под јурисдикцијом Карловачке митрополије. До реализације ове идеје није дошло услед избијања Првог светског рата. 1921. године основана је Епархија америчко-канадска са седиштем у Чикагу. Од 1926. године ова епархија добија и свог првог епископа. Био је то Мардарије (Ускоковић).⁴

Према Уставу СПЦ од 16. новембра 1931. године, изван Краљевине Југославије налазило се пет епархија: Православна чешка епархија са седиштем у Прагу, Српска православна црква у Сједињеним државама Америке и у Канади са седиштем у Чикагу, Мукачевско-прјашевска епархија у Прикарпатској Русији са седиштем у Мукачеву, Српска православна епархија задарска са седиштем у Задру и Српски православни викаријат скадарски са седиштем у Скадру.

³ Подробније: Dimitrije Kalezić, „Srpske škole u Albaniji“ - <https://www.rastko.rs/rastko-al/zbornik/1990/dkalezic-skole.php> 04/12/2018; „Skadarski vikarijat“ www.stari.mitropolija.me/ustrojstvo/uvod.html 04/12/2018

⁴ Подробније: Епископ Сава (Вуковић), *Историја српске цркве у Америци и Канади 1891-1941*, Епархија шумадијска, Крагујевац, 1994.

Две године након завршетка Другог светског рата, сада у једној потпуно другачијој држави, СПЦ је, прилагођавајући се новонасталој политичкој ситуацији, према Уставу из 1947. године (члан 15) имала изван државних граница следеће епископије: Српска православна црква у Сједињеним државама Америке и Канаде, са седиштем у манастиру Светог Саве (Либертвил), Српска православна епархија будимска, делови Епархије вршачке и темишварске ван граница Југославије, са седиштем у Темишвару, Православна епархија Чешко-моравска у Чехословачкој, Српски православни викаријат скадарски и Српске православне црквене општине и парохије ван граница Југославије (цркве у дијаспори).

Настајање епархија СПЦ изван граница СФРЈ

Период Другог светског рата изазвао је значајне промене у животу СПЦ. Ове промене, између осталог, огледају се и у чињеници да је одређени број Срба током 1941. године, након капитулације Краљевине Југославије, био одведен у заробљеништво.⁵ По окончању рата, због промене политичког система, један део заробљеника одлучује да се не враћа у новонасталу државу. Значајан број Срба, видећи у ком правцу се развијају догађаји на просторима некадашње државе, а због учешћа у организацијама и покретима који су били противници новонасталог режима, настојао је да крајем рата напусти просторе Југославије и да нова станишта за себе и своје породице пронађе у државама западног света. Скупа са овим људима, у правцу Запада одлази и одређени број свештеника СПЦ. Доласком у Енглеску, Аустрију, Западну Немачку, САД, Канаду или Аустралију, народ је узимао активно учешће у тамошњим црквеним општинама, а свештенство је најчешће настављало да се бави својим пастирским радом међу сународницима.⁶

Зарад плодотворнијег црквеног живота, постојала је потреба да се изван граница СФРЈ устроје нове епископије. Рад ових епископија у овом периоду, али и касније, обележиће низ изазова политичке природе. Околност да су свештенство и народ који је напустио простор Југославије током и непосредно након Другог светског рата од стране тадашње власти посматран као политичка емиграција, ствара унутар СПЦ атмосферу неповерења. Емиграција је епископат СПЦ који је наставио да живи унутар СФРЈ посматрала као на сараднике режима. Узајамно неповерење унутар више црквене јерархије кулминирало је током 1963. године. Већ поменути епископ Дионисије (Миливојевић) не прихвата одлуку о административној подели Америчко-канадске епархије.

⁵ Данас се најчешће наводи податак да је око 210.000 војника, махом Срба, одведено у немачко, а да је око 20.000 њих одведено у италијанско заробљеништво. Погледати: Miljan Milkic, „12 dana otpraga“, *Odbrana*, специјални прилог, 1. april 2017, str. 31.

⁶ Интересантан је пример епископа Дионисија (Миливојевића) који је по окончању Другог светског рата учинио много тога да доведе и збрине у САД српске заробљенике из логора по Немачкој, Аустрији и Италији. Претпоставља се да је на основу његових гарантних писама у САД дошло око 16.000 Срба, међу којима је било и тридесетак свештеника.

То ће бити почетак црквеног раскола који ће трајати до 1991/92. године и који ће оставити последице на функционисање епархија СПЦ у иностранству.⁷

Са друге стране, СПЦ је 1963. године поделила Епархију америчко-канадску на три нове епископије: Источноамеричку и Канадску, Средњозападноамеричку и Западноамеричку.⁸ 1969. године основана је Западноевропска и Аустралијско-новозеландска.⁹ 1973. године, из практичних разлога, одвојена је као нова Епархија аустралијско-новозеландска, а 1984. године основана је Епархија канадска.

Почетком 90-их година 20. века уследиће значајно увећање броја епархија СПЦ. Разлози да поједине епархије постану део дијаспоре били су административна подела епархија које су већ постојале, а такође и распад СФРЈ те настанак нових међународно признатих држава.

Типови миграција Срба и њихов утицај на функционисање црквеног живота у дијаспори

Разлог настанка данашње административне поделе СПЦ, то јест околност да она има већи број епархија у иностранству него у Републици Србији у значајној мери инициране су миграцијама становништва.

Економске миграције српског народа током 20. века, а које остављају свој траг на црквени живот у иностранству, можемо поделити у три категорије:

Прва категорија јесу миграције Срба које су трајале до времена пре почетка Другог светског рата. Реч је о иселавању Срба са простора на којима су живели најчешће према Америци (како Северној, тако и Јужној), а једним делом и према Аустралији. Тачан број ових миграната није могуће навести. Према појединим истраживачима реч је о 80.000 и преко 100.000 иселеника.¹⁰

Друга категорија јесу миграције које су започеле ктајем 60-их година 20. века. Овај талас економским миграната са простора некадашње СФРЈ најчешће је био усмерен ка земљама Западне Европе (Аустрија, Западна Немачка, Француска...) али није занемарљив број оних који су тих година отишли у САД, Канаду или Аустралију.¹¹

⁷ Погледати: Вељко Ђурић Мишина, *Герман Ђорић: Патријарх у обезбоженом времену*, Манастир Сланци, Београд, 2012, стр. 595-645.

⁸ За прве епископе ових епархија изабрани су Стефан (Ластавица), др Фирмилијан (Оцокољић) и Григорије (Удицки). Подробније: Епископ Сава, *Епархије и епископи 1920-1970*, Српска православна црква 1920-1970, Београд. 1971, стр. 516, 522, 527.

⁹ Први епископ ове епархије био је Лаврентије (Трифунковић), особа која ће оставити огроман траг на живот СПЦ изван граница СФРЈ. Подробније: Srdan Cvetković, „Vladika Lavrentije u dojavama doušnika Službe državne bezbednosti: Prilog proučavanju odnosa Srpske pravoslavne crkve i vlasti u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Arhiv - časopis Arhiva Jugoslavije* 1-2 (2010), стр. 87-97.

¹⁰ Погледати: Гордана Благојевић, *Срби у Калифорнији: Обредно-религијска пракса и етницитет верника српских православних парохија у Калифорнији*, Етнографски институт, Београд, 2005, стр. 24-25.

¹¹ Подробније: Radovan Milovanović, *Jugoslovenski radnici u Inostranstvu*, Београд, 1980; Mladen Vedriš, „Suvremene vanjske migracije iz SFRJ“, *Revija za sociologiju* 3-4 (1980), стр. 123-130; Branko

Трећа категорија јесу исељеници с почетка 90-их година 20. века. Једна од карактеристика ових економских емиграната јесте да они не крећу више само према земљама Запада. Штавише, значајан број њих креће према Чешкој, Словачкој, Мађарској, Русији... Такође, није занемарљив број оних који одлазе у Јужноафричку Републику, затим према земљама арапског света, Кини или неким другим земљама Далеког Истока.

Када је реч о миграцијама Срба иницираних политичким ангажовањем, највећи број њих је у вези са временом Другог светског рата. Ратови на просторима некадашње СФРЈ такође представљају повод политичким миграцијама. Такође, није занемарљив број младих који из Србије одлазе у иностранство ради школовања. Део тих људи одлучио је да се не врати у Србију, а истовремено има активно учешће у животу црквених општина СПЦ.

У време прве генерације исељеника, црквени живот био је усмерен ка обезбеђењу елементарних услова за обављање богослужбеног живота. Било је то време недостатка свештеника и храмова. Са друге стране, било је то време када је црква још увек представљала значајан чинилац у свакодневици живота међу. Спремност ове генерације исељеника да остане хомогена, да цркву доживљава као део свог личног (породичног) живота, а ништа мање и као део свог националног идентитета, омогућила је да се у релативно кратком времену остваре намере у вези са постојањем места за богослужење, а такође да се устроје школе и различите верско социјалне организације попут „Кола српских сестара”. Важно је нагласити да организације и друштва овог типа и данас најчешће функционишу при црквеним општинама у иностранству. Резултати њиховог рада неретко се препознају управо на пољу очувања језика, писма или обичајима првенствено међу младим Србима.

Посебан период у историји СПЦ у дијаспори јесте утицај политичке емиграције. Њихов неретко испољени етнофилетизам цркву посматра не само као нераскидиви део српског бића, него и као организацију кроз коју се може наставити политичка ангажованост. Овакве идеје нису биле стране и појединим свештеницима СПЦ у иностранству тако да оне остављају траг и на њиховом пастирском раду. Власт у СФРЈ ово је прилично вешто искористила јер наредна генерација економских емиграната, она која је просторе Југославије напуштала у периоду с краја 60-их и током 70-их година 20. века, СПЦ у иностранству неретко посматра као нешто у чему баш и није пожељно учествовати. Тадашња власт акценат ставља на организовање југословенских клубова којих је, поменимо, само у Западној Немачкој крајем 70-их, било преко 90.¹² Када се свему томе дода да ови економски емигранти у иностранство одлазе са идејом о „привременом раду”, те да су неретко били под будним оком државних органа, они готово да немају значајнијег удела у животу СПЦ тог времена.

Као што смо напоменули, током ратова 90-их година 20. века, са простора некадашње СФРЈ у различите делове света кренуће и значајан број Срба.¹³

Pavlica, „Migracije iz Jugoslavije u Nemačku - migranti, emigranti, izbeglice, azilanti“, *Međunarodna politika* 1-2 (2005), str. 121-158.

¹² Погледати: „Srbi u Nemačkoj“ <https://emigracija089.wordpress.com/srbi-u-nemackoj/> 05/12/2018.

¹³ Погледати: „Migracije, krize i ratni sukobi na Balkanu s kraja 20. veka“ (ur.) Goran Panev, *Društvo demografa Srbije*, Beograd, 2011.

Њихов долазак у поједине земље најчешће је подразумевао укључивање у живот тамошњих парохија СПЦ, поготово уколико је реч о свештеницима. За разлику од емиграната из 60-их година, ове особе су једноставније прихватане од стране црквених општина и врло брзо су почињали да буду њихов активан чинилац. Околност да се број емиграната повећавао потакла је предузимање корака у смеру оснивања нових црквених општина и повећавање броја храмова. Последица тога било је и јесте повећање броја свештенослужитеља, па самим тим и стварање нових епископија пре свега на простору Европе али и другим деловима света.

Карактеристика тренутног живота појединих епархија СПЦ у дијаспори (оних на просторима изван граница некадашње СФРЈ) јесте константан прилив економских емиграната. Реч је о Србима који одлазе из Републике Србије, Републике Босне и Херцеговине, Републике Црне Горе и Републике Хрватске услед немогућности проналажења запослења или услед незадовољства првенствено економском ситуацијом у већини поменутих држава. Значајан број ових емиграната укључује се у црквени живот. Околност да је реч о млађим људима који су у већини случајева упознати са основним елементима православне вере, да је махом реч о особама које имају средње и високо образовање, те да имају предзнање језика држава у који се досељавају учинила је тренутну ситуацију свакодневице живота парохија СПЦ у дијаспори приметно другачијом у поређењу са оном која је била специфична за другу половину 20. века.

Препреке и њихово превазилажење у процесу побољшања квалитета црквеног живота у дијаспори

У овом поглављу покушаћемо да укажемо на тренутне изазове са којима се сусрећу поједине епископије СПЦ у дијаспори, а које их онемогућавају да имају квалитетнији црквени живот. Карактеристичан пример јесте Епархија будимска. Реч о епархији која се суочава са интересантним проблемом. Наиме, упркос томе што је статистички број житеља Мађарске који се изјашњавају као Срби данас већи него, на пример, пре неколико деценија, број оних који живе активним црквеним животом приметно је мањи.¹⁴ Били смо сведоци да је током 90-их година 20. века један број Срба, најчешће оних са простора Војводине, почео да се настањује у Мађарској (највише у Будимпешти). Ипак, била је то кратковремена епизода. Штавише, значајан број ових досељеника напустио је Мађарску и вратио се у Србију или је нова станишта пронашао у неким другим земљама.¹⁵ Са друге стране, однос државних институција Републике Мађарске прилично је добар према Епархији будимској. То се, између осталог,

¹⁴ Епархија будимска данас има 11 активних парохија док на територији Мађарске постоји преко 40 храмова СПЦ од којих је највећи број по местима у којима више нема српског живља. Упркос малобројности Срби у Мађарској су прилично добро организовани. Погледати: „Samouprava Srba u Mađarskoj“ www.szerb.hu/sr/06/12/2018.

¹⁵ Према попису из 2011. године, у Републици Мађарској живи 10.380 Срба. Погледати: „Srba u Mađarskoj tri puta više“ 08/04/2013 www.dijaspora.gov.rs/srba-u-madjarskoj-tri-puta-vise/06/12/2018.

огледа и у спремности да се преко Министарства за људске ресурсе обезбеде средства за реновирање храмова који су враћени реституцијом, али и за изградњу Музеја СПЦ у Будимпешти.¹⁶ Ситуација са Србима у Румунији, који црквено-административно подпадају под Епархију будимски, прилично је слична оној у Мађарској. Основни проблем јесте смањење броја верника изазвано одласком Срба из Румуније у друге земље и природним изумирањем становништва. За разлику од Мађарске, када је реч о мешовитим браковима, Срби у Румунији нису пред изазовом одбацивања своје и прихватањем друге вере имајући у виду да су Румуни у значајној мери окренути својој Румунској православној цркви.¹⁷

Када је реч о изазовима са којима се сусрећу поједине епископије СПЦ у иностранству значајну групу представљају изазови који су последица вишегодишњих несређених односа унутар парохиија, док ништа мању групу чине изазови који су проузроковани спољашњим околностима, то јест односом друштва у којима живе верници парохиија и епископија.

Када говоримо о изазовима који су последица односа унутар самих парохиија СПЦ у иностранству потребно је нагласити да је, још пре Другог светског рата, народ који припада одређеној црквеној општини био тај који је прикупљао средства помоћу којих би било могуће функционисање целокупног живота заједнице. На овај начин створена је ситуација да црквене општине буду финансијски независне и да свака, сама за себе, решава своја финансијска питања. Улога црквених одбора у свему томе била је и остала од великог значаја. Економски посматрано, ова пракса се показала веома плодотворним пре свега имајући у виду да не само СПЦ, него и друге верске заједнице које постоје на простору одређене државе, морају да функционишу по прецизно одређеним правилима, па самим тим и економским. Непоштовање ових прописа било је и јесте значајан проблем и повод за ситуације у којима је СПЦ сама себе значајно дискредитовала како пред државним институцијама појединих држава, тако и пред верницима.

Значајан корак који је предузет у правцу превазилажења поменутих изазова али и унапређењу квалитета црквеног живота дијаспоре СПЦ јесте озбиљнији одабир кандидата за епископе који ће се налазити на челу епархија у иностранству. У другој половини 20. века пракса је била да се за епископе ових епархија изабирају кандидати којима би то биле прве епископије. Недовољно искуство у руковођењу епархијом, неретко и непознавање званичног језика државе као и изостанак других, ништа мање важних елемената које треба да поседује епископ не само у иностранству, у значајној мери успоравали су

¹⁶ Погледати: „SPC dobija muzeje u Budimpešti i Sentandreji - Počinje obnova crkvenih zdanja u Mađarskoj“ 20/03/2018 - <https://www.ekapija.com/news/2065870/spc-dobija-muzeje-u-budimpesti-i-sentandreji-pocinje-obnova-crkvenih-zdanja> 06/12/2018.

¹⁷ Према попису из 2011. године, у Републици Румунији живи око 18.500 Срба. Погледати: Стеван Бугарски, „Срби у Темишвару“, *Теме* 28/2 (2004), str. 765-778; „Православна Српска епархија темишварска у Румунији“ 27/01/1999 www.rastko.rs/rastko-ro/00ah_ser.htm 06/12/2018; Мира Канкараш Трклја, „Sve ih je manje, ali se ne daju - sa Srbima u Temišvaru na Božić“ 07/01/2018 <https://rs-lat.sputniknews.com/analyze/> 06/12/2018.

развој црквеног живота у дијаспори. Данас, када су епархије у иностранству по броју верника неретко веће од епископија у Србији и у ситуацији када је потребно учинити читав низ корака ка унапређењу међуцрквених и међународних односа, пажљивији избор кандидата за епархије у дијаспори знак је да епископат СПЦ има реално другачији став у вези са овим питањем.¹⁸

Као посебна врста препрека у побољшању квалитета црквеног живота у појединим епархијама СПЦ јесте њихов положај у државама које су настале након распада СФРЈ. Осим свуда присутног проблема изазваног приметним одливом становништва, постоје и проблеми политичке природе. На пример, у Републици Црној Гори епископије СПЦ суочавају се са неприликама које су инициране активностима државних власти у процесу стицања аутокефалности Црногорске православне цркве. У Републици Босни и Херцеговини верници СПЦ, поготово у Федерацији Босне и Херцеговине, неретко су изложени опструкцији у процесу повратка у места где су живели пре избијања рата 1992. године. Многи од њих, уколико и успеју да остваре повратак, доживљавају нове непријатности које имају за циљ да им се отежа и онако лош положај који имају у друштву. Посебно тежак је положај епископија које су на простору Републике Хрватске. Са изузетком Митрополије загребачко-љубљанске, чији је један део на простору Републике Словеније, преостале епархије СПЦ сусрећу се са израженом нетрпељивошћу већинског становништва према Србима. Упркос томе, активности свештенства СПЦ у Републици Хрватској, поготово од почетка 21. века, усмерене су ка томе да се верницима пружи могућност не само постојања редовног богослужбеног живота кроз обнављање порушених цркви и постојање свештенства, него је, уз значајну помоћ Републике Србије и њених институција, предузет низ корака који иду у правцу побољшања квалитета свакодневног живота у надолazeћем времену. Примери тога јесу обнова рада појединих школских установа, као на пример, Богословије у манастиру Крка или оснивање Српске православне опште гимназије у Загребу.¹⁹ Од значаја је и присуство цркве у средствима јавног информисања као и активна издавачка делатност. Један од највећих проблема са којима се СПЦ суочава у Републици Хрватској поред малобројности верника јесте околност да је реч махом о људима старије животне доби. Ово је пажњу свештенства усмерило ка решавању социјалних, здравствених и материјалних проблема. Као начин у решавању поменутих проблема било је интензивирање контаката са другим епископијама СПЦ у дијаспори имајући у виду да је, када говоримо о Епархији далматинској, са њених простора значајан број Срба одселио у различите делове света. Одазив на молбе за пружање помоћи које организује епископија најчешће је позитиван. Као разлог наводи се да исељеници, поучени ранијим непријатним искуствима, заправо највише поверења имају управо у СПЦ и

¹⁸ Пример овакве праксе јесте епископ Силуан (Мракић), рођен у Аустралији, где сада обавља своју епископску дужност, као и епископи Никодим (Косовић) и Херувим (Ђермановић), који су рођени у Републици Хрватској (први у Задру, а други у Вуковару), а сада се налазе на челу Епархије далматинске и Епархије осјечкопољске и барањске.

¹⁹ Погледати: „Кантакузина Катарина Бранковић - Српска православна опћа гимназија” <https://www.srpskagimnazija-zg.org> 07/12/2018.

њену делатност на пољу пастирско-социјалног рада и политичког неангажовања.

Питање хришћанског схватања политике од великог је значаја за будућност епископија СПЦ у дијаспори. Напоменули смо да је у ранијем периоду значајан број свештеника био политички ангажован. Највећи број њих припадао је десничарским и конзервативним странкама мада је био и оних који су, почев од 19. века, прихватили левичарске идеје. На просторима изван своје матичне државе, где је однос не само према религији, него и према политици неретко другачији услед религијске разноврсности и мултикултурализма или је реч о друштвима која су непријатељски настројена према православним хришћанима, политичко ангажовање свештенства је контрапродуктивно њиховој примарној улози у друштву. Хришћанин (било обичан верник или свештеник), својом утилатеристичком етиком, у суштини је неодговарајући кандидат за политичку ангажованост јер, најчешће, држава у којој он жели да оствари политичку ангажованост, у основи није хришћанска по свом опредељењу.²⁰ Околности живота у једној средини која је безмало у целости усмерена као обезбеђењу материјалне егзистенције и што је могуће лакшем подношењу финансијске оптерећености различитим видовима задуживања, ствара ситуацију у којој највећи број верника СПЦ у иностранству није у прилици да себе посвети неком политичком ангажману. Учествовање у политичким кретањима државе у којој живе православни хришћани могу узети, рецимо, изласком на изборе јер то је њихово право, а понегде и обавеза. Са друге стране, православни хришћани за себе и своје ближње неупоредиво више могу учинити ангажовањима која иду у смеру да се у свакодневици живота одрже морална и етичка начела проистекла из учења православне вере. У савременим мултикултуралним, мултиетничким, мултиконфесионалним друштвима изажен је процес умањења значаја националног. Ништа мање није приметан процес смањења важности религије у животу заједнице. Овакви процеси осећају се и унутар парохија и епархија СПЦ у дијаспори. Православље се често поистовећује са националним првенствено због околности да се име државе, па самим тим и нације, налази у имену одређене помесне православне цркве. Дијаспора је, поготово с краја 20. века, постала и простор за национална сукобљавања. Национална нетрпељивост прелива се и у сегмент верског живота тако да се Срби, Хрвати или Муслимани у иностранству поистовећују са вером заборављајући најчешће на етичку димензију вере у односу према ближњем и према непријатељу. У раскораку између прокламоване верске слободе и кретања на друштвено политичкој сцени, православни хришћанин који живи у дијаспори данас је пред изазовом превазилажења изазова да постане пасивни посматрач урушења етичких норми и вредности проистеклих управо из његове вере, а истовремено он је пред искушењем да крене путем фундаментализма. У делима савремених православних богослова најчешће насталих под утицајем радова свештеника Александра Шмемана и руских богослова који су након или пре

²⁰ Подробније: Александар Фатић, „Хришћанско схватање политике”, *Култура полиса*, год. XI (2014), бр. 24, стр. 117.

Октобарске револуције емигрирали на Запад или митрополита Јована Зизијуласа, доскора се као одговор на ове изазове инсистирало само и искључиво на литургијским сабрањима.²¹ Са друге стране, искуство кроз које су прошле епископије СПЦ током ратова на просторима некадашње СФРЈ, усмерило је вернике и свештенство на потребу интензивнијег учешћа у активностима социјалне и културне делатности при парохијама. Сама концепција сабрања хришћана суштински је евхаристична јер хришћани се, како у прошлости, тако и данас, окупљају у храму претходно се припремивши за евхаристију. Окончање евхаристијског сабрања није и не треба да буде искључење хришћанина као појединца из свакодневице или оправдање његове неактивности према ономе што се догађа у његовом окружењу. Напротив. Оно што је постало незаобилазни део црквеног живота највећег броја парохија СПЦ у иностранству јесте да по окончању богослужења имамо продужетак сабрања најчешће са циљем предузимања конкретних корака на пољу социјалне делатности. Ова пракса се показала као важан елеменат црквеног живота и то не само за појединца, него и за читаву заједницу којој он припада јер омогућава да се оствари на делу оно чему хришћанска вера заправо и учи човека, а уједно је и својеврсна припрема за већ поменуто учешће у евхаристијском сабрању (причешћивању Тајнама Христовим). Када се овоме додају активности које постоје на пољу очувања националног идентитета (језик, писмо, фолклор, култура...) слободно се може рећи да ће у надолazeћем времену парохије СПЦ у иностранству постати изузетно важна средишта не само верског живота, него и свих других елемената везаних за сваковрсни опстанак Срба као народа.

Литература:

1. Gordana Blagojević, Srbi u Kaliforniji: Obredno - religijska praksa i etnicitet vernika srpskih pravoslavnih parohija u Kaliforniji, Etnografski institut, Beograd, 2005, str. 24-25.
2. Srdan Cvetković, „Vladika Lavrentije u dojavama doušnika Službe državne bezbednosti: Prilog proučavanju odnosa Srpske pravoslavne crkve i vlasti u socijalističkoj Jugoslaviji“, Arhiv - časopis Arhiva Jugoslavije 1-2 (2010), str. 87-97.
3. Branislav Gligoriјеvić, „Uјedinjenje Srpske pravoslavne crkve i uspostavljenje srpske patrijaršije u Jugoslaviji“, Istorija 20. veka, god. XV, br. 2 (1997), str. 7-18.
4. Veljko Đurić Mišina, German Đorić: Patrijarh u obezboženom vremenu, Manastir Slanci, Beograd, 2012, str. 595-645
5. Marija Janković, Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku, Istorijski institut, Beograd, 1985.
6. Episkop Ignjatije Midić, Sećanje na budućnost, Beograd, 1995, str. 142-148.
7. „Migracije, krize i ratni sukobi na Balkanu s kraja 20. veka“ (ur.) Goran Panev, Društvo demografa Srbije, Beograd, 2011.
8. Miljan Milkić, „12 dana otpora“, Odbrana, specijalni prilog 1. april 2017, str. 31.
9. Branislav Pantović, Milesa Stefanović-Banović, „Srpska pravoslavna crkva kao deo kulturno-istorijskog nasleđa „naših“ iseljenika u Argentini“, Zbornik radova sa naučne

²¹ Погледати: Епископ Игњатије Мидић, *Сећање на будућност*, Београд, 1995, стр. 142-148.

- konferencije sa međunarodnim učešćem „Očuvanje i zaštita kulturno-istorijskog nasleđa Srbije u inostranstvu” (IV), Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2013.
10. Branko Pavlica, „Migracije iz Jugoslavije u Nemačku - migranti, emigranti, izbeglice, azilanti“, Međunarodna politika 1-2 (2005), str. 121-158.
 11. Episkop Sava (Vuković), Istorija srpske crkve u Americi i Kanadi 1891-1941, Eparhija šumadijska, Kragujevac, 1994.
 12. Episkop Sava, Eparhije i episkopi 1920-1970, Srpska pravoslavna crkva 1920-1970, Beograd, 1971, str. 516, 522, 527.
 13. Aleksandar Fatić, „Hrišćansko shvatanje politike”, Kultura polisa, god. XI (2014), br. 24, str. 109-127.
 14. Mladen Vedriš, „Suvremene vanjske migracije iz SFRJ“, Revija za sociologiju 3-4 (1980), str. 123-130.
 15. Dimitrije Kalezić, „Srpske škole u Albaniji” <https://www.rastko.rs/rastko-al/zbornik1990/dkalezic-skole.php> 04/12/2018.
 16. „Kantakuzina Katarina Branković - Srpska pravoslavna opća gimnazija” <https://www.srpskagimnazija-zg.org> 07/12/2018.
 17. „Nacrt sporazuma o vaspostavljanju crkvenog jedinstva“ 17/05/2002 www.poa-info.org/istorija/resavanje/nis.html 04/12/2018.
 18. „Pravoslavna Srpska eparhija temišvarska u Rumuniji“ 27/01/1999 www.rastko.rs/rastko-ro/00ah_ser.htm 06/12/2018.
 19. „Samouprava Srba u Mađarskoj“ www.szerb.hu/sr/ 06/12/2018.
 20. „Skadarski vikarijat www.stari.mitropolija.me/ustrojstvo/uvod.html 04/12/2018.
 21. „SPC dobija muzeje u Budimpešti i Sentandreji - Počinje obnova crkvenih zdanja u Mađarskoj“ 20/03/2018 - <https://www.ekapija.com/news/2065870/spc-dobija-muzeje-u-budimpesti-i-sentandreji-pocinje-obnova-crkvenih-zdanja> 06/12/2018.
 22. „Srba u Mađarskoj tri puta više“ 08/04/2013 www.dijaspora.gov.rs/srba-u-madjarskoj-tri-puta-vise/ 06/12/2018.
 23. „Srbi u Nemačkoj“ <https://emigracija089.wordpress.com/srbi-u-nemackoj/> 05/12/2018.
 24. Mira Kankaraš Trklja, „Sve ih je manje, ali se ne daju - sa Srbima u Temišvaru na Božić“ 07/01/2018 <https://rs-lat.sputniknews.com/analize/> 06/12/2018.
 25. „Ustoličen prvi srpski Episkop buenosajreski i južno-centralnoamerički g. Kirilo (Bojović)“ 03/09/2018 www.spc.rs/sr/ustolicen_prvi_srpski_episkop_buenosajreski 09/12/2018.

SERBIAN ORTHODOX CHURCH LIKE CHURCH OF DIASPORA IN FRONT OF CHALLENGES OF EVERYDAY LIFE

Summary: The Serbian Orthodox Church has become a diaspora's church since most of its dioceses are located outside the borders of the Republic of Serbia. Everyday departure of the population leads to an increase in the number of believers abroad. There are many challenges ahead of the priesthood and people of these church municipalities. Their overcoming will enable the preservation of church unity and will create conditions for further progress in order to preserve national identity.

Key words: Serbian Orthodox Church, diaspora's church, national identity

ПАРТИЦИПАТИВНА ДЕМОКРАТИЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Сажетак: Аутор у тексту анализира позицију партиципативне демократије у демократским теоријама и анализира типологију механизма партиципације грађана у процесу политичког одлучивања и методе оцјењивања степена развијености партиципативне демократије с циљем утврђивања теоријског идентитета партиципативне демократије у Босни и Херцеговини. Главну препреку у његовој анализи представља проблем адекватног теоријско-аналитичког оквира и универзалне типологије механизма партиципације грађана у процесу политичког одлучивања. Полазећи од типологије механизма партиципације грађана који су развили Ров (Rowe) и Фруве (Frewer) и користећи холистички приступ врједновања партиципативне демократије анализира основне карактеристике партиципативне демократије у БиХ те износи свој суд о њеној природи и карактеру.

Кључне ријечи: Теорије демократије, партиципативна демократија, партиципација, политичко одлучивања, заинтересована јавност, цивилно друштво, организације цивилног друштва, БиХ

Увод

Циљ овога рада је анализа развијености партиципативне¹ демократије у Босни и Херцеговини. Појам ”демократија” се данас у јавном дискурсу користити као синоним за добар политички поредак, скоро да би могли рећи једини општеприхваћени политички поредак. Међутим иза те јавне опште прихваћености крију се веома различита тумачења шта је то демократија, која су често и веома противрјечна. Схватање и дефиниције демократије су толико различити да је понекад упитно постоји ли ишта, осим самог имена, што их повезује. (Matan, 2014: 75) Иако велики број теоретичара демократије указује на противрјечности у тумачењу појма демократије и на срозавање демократије на

* goran.zeravic@gmail.com

¹ У литератури се још користе термини учесничка, судионичка, делиберативна, директна демократија.

језичку фразу иза које не стоји никакво смислено значење, до данас није постигнут консензус око нормативног оквира за оцјену степена демократичности неког политичког система. Још веће контроверзе изазива однос појединих политичких теорија према партиципацији грађана у политичком одлучивању, односно несугласје над пожељном структуром и поступком партиципације, те улогом и утицајем коју јавност треба да има у процесу политичког одлучивања. У демократској традицији грађанска партиципација представља демократски идеал према којем се политичке одлуке доносе кроз сучељавање аргумената према којима се усклађују политичке одлуке, умјесто да се демократско одлучивање сведе на пуко надгласавање. Стога је веома интересантно видјети како се развија партиципативна демократија у земљи која нема значајнију демократску традицију.

Посебну практичну вриједност ова анализа има у контексту европских интеграција. Наиме потакнута искуством петог таласа проширења ЕУ све више инсистира на сарадњи између влада држава кандидаткиња и јавности и све више придаје важност улози цивилног друштва у процесу ЕУ интеграција. Иако укључивање јавности и цивилнога друштва у процес доношења политичких одлука никада *de jure* није постао дио политичких услова за приступање ЕУ, сарадња државе и организација цивилнога друштва (ОЦД) *de facto* је постала саставни дио политичких критеријума за отпочињање преговора о пуноправном чланству у ЕУ.² Како ЕК није никада службено дефинисала своје захтјеве у смислу врсте институционалних механизма сарадње владе и цивилног друштва који је потребно успоставити, нити степена сарадње између влада и цивилнога друштва који се мора досегнути како би државе кандидаткиње доказале да су достигле одговарајући степен демократске стабилизације и тиме статус кандидата, ова анализа се може посматрати и као покушај да се додатно нормативно дефинише партиципација грађана у процесу политичког одлучивања.

Како би се процијенио степен развијености партиципативне демократије у БиХ, односно сарадње влада на свим нивоима и цивилног друштва неопходно је било прво поставити одговарајући теоријско нормативни оквир. Међутим, тај задатак се показао све само не једноставан.

Позиција партиципативне демократије у теоријама демократије

Цјелокупна класична политичка теорија демократије темељи се на широком и масовном индивидуалном учествовању сваког грађанина у политичком одлучивању. Према класичним теоретичарима демократије партиципативна демократија има интегративни учинак на цјелокупну заједницу, те масовно учешће појединаца у избору представничке владе представља идеалан начин заштите приватних интереса појединаца и осигурање добре владавине. И Русо (Rousseau), и Мил (Mill) и Кол (Cole), као најеминентнији представни-

² Више о очекивањима ЕК од држава кандидата за пуноправно чланство видјети у: Balkan Civil Society Development Network, EC Enlargement Strategy Paper and Progress Reports, 2013.

ци класичне теорије демократије, су сматрали да што више појединаца учествује у политичком одлучивању то су колективне одлуке прихваћеније (Pateman, Kindle Edition: 573-678). За класичне теоретичаре учествовање грађана у политичком одлучивању није имало само значај у осигуравању једнаких политичких права за све. По њима, тај значај је био знатно шири. Учествовање има врло важну улогу у осигуравању социјалног легитимитета колективних одлука и представничких тијела, као и едукативну улогу. Према класичним теоријама демократије посебно је значајна уска повезаност између партиципације и контроле. Појединац појачава осјећај слободе учествовањем у одлучивању јер му то даје врло реалан степен контроле над животом и структуром свога окружења (Rousseau, 1978: 94).

Крајем 19. и почетком 20. вијека појављује се велики број критика "класичне" теорије демократије. Најизложенији дијелови класичне теорије демократије критици су биле тезе о масовном учествовању и одлучујућој улози народа у процесу доношења политичких одлука. Такав пад популарности концепта масовног учествовања народа у процесу доношења политичких одлука код западних теоретичара демократије може се приписати колапсу Вајмарске Републике, односно масовном учествовању народа у појави и развоју фашизма и нацизма, као и успостава тоталитарних режима након II Свјетског рата темељених на масовном учествовању грађана. Савремени теоретичари одбацују цјелокупну политичко-теоријску традицију засновану на широком и масовном индивидуалном учествовању сваког грађанина у политичком одлучивању. Што више највећи број савремених теоретичара редуцира демократију на такмичење између политичких вођа, односно елита. Према њима народ је посве неактиван, ниједи проматрач политичког живота, у којему демократски изабране вође имају искључиву улогу. "Изборна маса", каже Шумпетер (Schumpeter), "није способна дјеловати осим у стампеду, тако да су вође ти који морају бити активни, покренути и одлучивати, што демократију своди на такмичење између челника за гласове". (Schumpeter, Kindle Edition: 5730)

Поједини теоретичари попут Дала (Dahl) су отишли корак даље те утврдили да у политици не постоји ништа осим "интересних група различитих типова и величина, од којих свака од њих настоји на различите начине остварити своје интересе и унаприједити своје циљеве, обично на рачун барем дијела осталих". (Dahl, 1956: 131) Изван тога је мноштво пасивних појединаца, које Дал ставља под заједнички оквир "апатична маса". Апатичне масе (већина) пристају на те аранжмане својим неучествовањем. Управо тај стални не директни (или прећутни) пристанак апатичних маса услов је надметања посебних група.

Сартори (Sartori) је опет у партиципативној демократији видио супстрат за представничку демократију и као такву опасну за саму демократију, али и за стабилност политичког система. Наиме Сартори је сматрао да сви људи, па чак ни већина, нису способни нити заинтересовани да се активно укључе у политику, па када би неким случајем и најшири круг људи активно и учествовао у политици, политички поредак не би могао функционисати ни рационално, ни ефикасно нити демократски. (Sartori, 1962: 54)

Међутим у последњих двадесетак година смо свједоци оживљавања академске дебате у чијем се средишту поново нашло питање партиципације грађана у процесу политичког одлучивања. Дебата је потакнута све очитијим трендом пада нивоа грађанског ангажмана, ниског изборног одазива, нарушавања повјерења јавности у институције представничке демократије и других знакова јавне апатије, скептицизма, цинизма и недостатка повјерења у политичаре и политичке странке. Поједини теоретичари су склони тврдњи да су данашње дебате и нуђење потпуно различитих ствари, под појмовима грађанског учествовања (*citizens participation*) и грађанског активизма (*citizens engagement*), заправо бескористан концепт који више збуњује него што освјетљава. (Ekman, Amna, 2012: 284)

Савремени приступ учествовању грађана у процесу доношења политичких одлука

Неоспорно је да се демократија као политички систем, а посебно представничка демократија, суочава са низом изазова и врло значајним турбуленцијама. Одговор на те турбуленције значи да постоји потреба да се формулише нова визија о улози и важности свих учесника у управљању, што подразумева нове парадигме мишљења и понашања. За разлику од претходних погледа на демократију као надметање вођа или елита, нова демократска парадигма у средиште демократије ставља сарадњу.

Нови холистички приступ партиципацији грађана у процесу доношења политичких одлука карактерише интегративна визија која претвара грађанина у учесника у јавној политици. Холистички приступ полази од увјерења да креатори јавних политика у циљу постизања својих циљева морају дијелити информације и заједнички радити на рјешавању проблема са великим бројем политичких и друштвених фактора. То подразумева нови нагласак на хоризонталној сарадњи између власти, приватног сектора и грађана. Холистички приступ подразумева сарадњу са различитим групама грађана, односно стварање мрежне структуре неопходне за такву сарадњу што значи одмак од традиционалног хијерархијског односа између управљачког центра и система којима се управља и трансформацију према новим, сложенијим односима сарадње различитих међузависних центара.

Липнек (Lipnack) и Стемпе (Stamps) закључују да се "мрежна структура" појављује као потпис организације друштва у информацијском добу, баш као што је бирократија обиљежила индустријско доба, хијерархија пољопривредно доба, а мала скупина луталица номадско раздобље. (Lipnack, Stamps, 1994: 78) У последњем десетљећу прошлог вијека мрежна структура се такође промовише на разини система управљања као прилика за укључивање "гласа заједнице", али и других учесника који учествују у процесу стварања јавних политика. Без обзира на ову глобалну расправу о будућности постојећих демократија пракса је врло јасно показала потребу дубоких трансформација, које би водиле обнови повјерења грађана у главне демократске институције.

Типологија механизма учествовања јавности у процесу доношења политичких одлука

Упоредо са повећањем интереса политичких теоретичара, али и практичара за питања грађанског ангажмана и даљег развоја демократије, јавља се и све већи број различитих техника/инструмената, које једним именом називамо механизми учествовања заинтересоване јавности у процесу доношења политичких одлука. Број механизма учествовања који се јављају у пракси умногостручио се током последњих двадесетак година, и креће се у распону од традиционалних (нпр. јавни састанак) до најновијих (нпр. консензус конференција), па до механизма који траже одговоре од учесника који учествују у процесу (нпр. анкете) и оних који укључују ставове и мишљења учесника у интеракцији у групама (нпр. фокус групе). Према Ров (Rowe) и Фруве (Frewer) у студијама случаја и техничким извјештајима, који се односе на САД и Велику Британију, а које су они проучавали у периоду од 2000. до 2005. године, постоји преко 100 различитих механизма који се користе у пракси (Rowe, Frewer, 2005: 256). Неки од механизма су композитни процеси, неки посебне технике, а неки алати. С обзиром на овако велики број механизма присутних у пракси, као и конфузија око тога шта сваки од тих механизма садржава, и разлика међу њима, није изненађујуће да још увијек не постоји никаква значајна типологија о томе који механизам треба користити у којем случају како би се осигурало ефикасно учествовање заинтересоване јавности.

Генерално говорећи у стручној литератури постоји веома мало покушаја да се развије типологија механизма. Међутим, многи аутори су препознали комплексну природу концепта партиципације, разликовали подтипове за учествовање и повезали различите механизме са одређеним подврстама. На примјер, Арнштајн (Arnstein) је развио "типологију" учествовања идентификујући осам типова учествовања који се разликују према степену утицаја јавности (Arnstein, 1969: 215-24). Глас (Glass), идентификује пет различитих циљева учествовања³ с којима су повезане четири "техничке категорије" утемељене на структурним карактеристикама. Насупрот томе Глас (Glass 1979: 180-89), Нелкин (Nelkin) и Поллак (Pollak) су размотрили пет варијабли које би се могле користити за разликовање модела⁴, иако нису примјењивали те варијабле на било који структурирани начин. (Nelkin, Pollak, 1979: 55-64)

Најамбициознији покушај да се направи типологија механизма консултација дошао је од Ров и Фруве. Полазећи од дефиниције учествовања јавности као праксе укључивања припадника заинтересоване јавности у планирање, развој и обликовање јавних политика организација/институција одговорних за развој одређених јавних политика, Ров и Фруве разликују три основна типа учествовања на темељу протока информација између учесника и спонзора: 1) јавне комуникације, 2) јавне консултације и 3) учествовање јавности. (Rowe,

³ Размјена информација, образовање, изградња потпоре, допунско одлучивање и репрезентативни инпут

⁴ Тко учествује, општа намјера, тко проводи поступак, која је дистрибуција техничке стручности и постоји ли доиста избор.

Frewer, 2005: 254) На темељу таквог приступа Ров и Фруве су идентифицирали 25 формалних механизма⁵ (Rowe, Frewer, 2005: 276-77).

Основне карактеристике партиципативне демократије у БиХ

Дејтонским мировним споразумом очуван је државни суверенитет, успостављена је сложена административна и управна структура с подијељеним надлежностима између државе и ентитета, али истодобно је и конзервиран принцип етнонационалне искључивости, који је био један од кључних узрока и оружаног сукоба. У циљу заштите националних интереса и једнакоправности трију конститутивних народа у БиХ, успостављен је висок степен децентрализације.

Босанскохерцеговачко друштво је типично транзицијско постауторитарно (посткомунистичко) друштво. Ова карактеристика последица је искустава људи који су 50 година живјели у мање или више ауторитарном друштву, обликованом колективним начином размишљања и друштвеним нормама. Промјене које су настале у ближем и даљем окружју захтијевале су потпуну промјену колективног начина размишљања, што није могло бити безусловно. Међутим, колективни начин размишљања у БиХ никада није у потпуности напуштен и поред чињенице да је деведесетих година прошлог вијека уведен вишестраначки демократски систем. Заправо, демократски је систем само „прилагођен” реинтерпретацији пријашњег искуства. Како новоуспостављени систем, базиран на демократским вриједностима, тржишној привреди и индивидуалним правима није испунио очекивања већине грађана БиХ, они су се врло брзо вратили својим старим „колективним” моделима промишљања, старом начину рада и друштвеним и политичким навикама стеченима у претходном раздобљу.

У том контексту треба проматрати и развој партиципативне демократије у БиХ. Наиме, ниједан ниво власти нема јасну визију улоге заинтересоване јавности и цивилног друштва у економском и друштвеном развоју БиХ, због чега не изненађује непостојање јасног стратешког оквира сарадње, као и изостанак јасно утврђених циљева и инструмената сарадње. Тек на државном нивоу, Савјет министара БиХ (СМ БиХ), суочен са захтјевима процеса европских интеграција у неколико посљедњих година демонстрира политичку спремност да јасно формулише своју политику сарадње са заинтересованом јавношћу и цивилним друштвом и изгради адекватне институционалне механизме. У мају 2007. године потписан је Споразум о сарадњи између СМ БиХ и невладиног сектора у БиХ с циљем успостављања стратешког оквира за развој сарадње између СМ БиХ и организација цивилног друштва (ОЦД) које дјелују на простору БиХ. Споразум никада није у потпуности проведен. Настојећи превладати ситуацију у којој се читав процес нашао, СМ БиХ у новембру 2017. склапа нови Споразум о сарадњи са ОЦД. Нови Споразум о сарадњи јасно повезује сарадњу СМ-а БиХ и цивилног друштва с развојем јавних политика, те препознаје различите међусобне одговорности обје стране у овоме процесу.

⁵ 7 за јавне комуникације, 10 за јавне консултације и 8 за учествовање јавности.

На нивоу Федерације БиХ (ФБиХ) тренутно не постоји стратешки документ који артикулише владине циљеве сарадње са цивилним друштвом. Влада ФБиХ нема ни визију ни стратегију за укључивање заинтересоване јавности и ОЦД у развојне процесе, нити унутар Владе ФБиХ постоји свијест о важности и друштвеним ефектима укључивања заинтересоване јавности и цивилнога друштва у процес развоја јавних политика. Влада ФБиХ показује своју спремност на *ad hoc* сарадњу с заинтересованом јавношћу и ОЦД, али успостављање стратешкога оквира и институционалне сарадње није политички приоритет ове владе.

Република Српска такође нема усвојен специфичан стратешки оквир за сарадњу с цивилним друштвом. Међутим, сарадња с заинтересираном јавношћу и цивилним друштвом уграђена је у низ стратешких докумената Владе РС-а. Примјерице, Стратегија развоја локалне самоуправе 2009. – 2015. предвиђа јачање улоге и укључивање заинтересиране јавности и ОЦД у процес усвајања и праћења спровођења локалних развојних стратегија и одлука. Као и у случају Владе ФБиХ, садашња Влада Републике Српске нема јасну визију учествовања заинтересоване јавности и цивилнога друштва у развојним процесима, као ни у креирању и провођењу јавних политика.

Институционални механизми сарадње су инструменти реализације владиних политика и посебно су усмјерени, али се не ограничавају само на стварање услова за учешће грађана и организација цивилнога друштва у креирању и спровођењу јавних политика. Током 2014. године СМ БиХ усвојило је измјене и допуне Правила о консултацијама у изради правних прописа (Правила о консултацијама) којима су уведене обавезне online консултације с грађанима и ОЦД као минималан стандард у провођењу јавних консултација и предуслов за стављање нацрта одређеног правног прописа у даљу парламентарну процедуру усвајања. У складу са измијењеним и допуњеним Правилима о консултацијама и у сарадњи с Делегацијом ЕУ-а у БиХ, развијена је интернетска платформа за консултације с грађанима и ОЦД (www.eKonzultacije.ba).⁶ Платформа eKonzultacije је службено покренута 20. априла 2016. Она омогућава већу транспарентност и ефикасност те смањује трошкове процеса јавних консултација. Од подизања апликације eKonzultacije у значајној је мјери унапријеђен квалитет јавних консултација на простору БиХ. Наиме, до данас је у провођењу јавних консултација путем апликације eKonzultacije учествовала 31 институција с простора БиХ, које имају овлашћење да припремају и предлажу правне прописе надлежним тијелима (СМ БиХ и Парламентарној скупштини БиХ). Именовано је 50 координатора консултација и 243 водитеља консултација за поједине правне прописе. У раздобљу од јануара до септембра 2018, проведено је 173 од планираних 281 консултација за 2018. годину, у којима је учествовало 27 регистрованих корисника (ОЦД или физичка особа). Пристигла су 73 коментара, односно 124 приједлога за измјену или допуну предложеног правног прописа, од чега је прихваћено 9 (7,26%). Јавни корисници апликације

⁶ Интернетска платформа www.eKonzultacije.ba развијена је у оквиру пројекта „Јачање капацитета државних институција за учествовање у политичком дијалогу (ЦБГИ)“ који је финансирала ЕУ у оквиру ИПА II програма.

покренули су и 21 иницијативу за измјену или доношење одређеног правног прописа који није био у годишњем плану законодавних активности СМ БиХ за 2018.

Почетни резултати у примјени нових стандарда у јавним консултацијама и увођење могућности да се грађани, заинтересована јавност и ОЦД, укључе online у процес креирања јавних политика више су него задовољавајући, узимајући у обзир да институције БиХ имају надлежност над тек веома малим бројем правних прописа и јавних политика, који имају значајан утицај на свакодневни живот грађана БиХ. Већина јавних политика од посебнога интереса за грађане БиХ (привреда, здравствена, социјална и образовна политика) у надлежности су ентитета или у ФБиХ у надлежности кантона.

Упркос свим напорима међународне заједнице како би се потакнуо процес сарадње Владе ФБиХ с заинтересованом јавношћу и цивилним друштвом и развој институционалних механизма сарадње с цивилним друштвом у ФБиХ, у посљедњих неколико година није дошло до значајног напретка. Сви облици сарадње Владе ФБиХ с цивилним друштвом су *ad hoc* и спорадични и углавном се свode на укључивање заинтересиране јавности и цивилног друштва у припрему појединих законских прописа за које постоји велики интерес јавности у облику савјетовања. Иако на нивоу Федерације постоји Уредба о правилима за учествовање заинтересиране јавности у поступку припреме федералних правних прописа и других аката, према извјештајима самих организација цивилног друштва постоји одређен помак у примјени *Uredbe* од једнога броја федералних министарстава у односу на раздобље 2012–2016. Но, још се увијек не може говорити о потпуно функционалном институционалном механизму.

Постоји неколико институционалних механизма сарадње између Владе РС-а и организација цивилног друштва на нивоу Републике Српске (РС). Слично као и у случају Владе ФБиХ, сви облици сарадње с цивилним друштвом су спорадични и препуштени *ad hoc* дјеловању. Сарадња се углавном свodi на повремене консултације с ОЦД у припреми појединих правних прописа и финансирање појединих пројеката ОЦД без јасних циљева или очекиваних резултата.

Цивилно друштво и партиципативна демократија у БиХ

Цивилно друштво у БиХ је подијељено на традиционалне мале локалне организације које су наслоњене на етнонационалне концепте, без значајнијих техничких капацитета и егзистенцијално зависне о средствима из локалних буџета и фондова, и организације западноевропског типа, окренуте интересима међународних донатора и њиховим пројектима, занемарујући при том заговарачку компоненту свога дјеловања, те стога са врло малим друштвеним легитимитетом и утицајем на медије и јавност.⁷

⁷ Све анализе цивилног друштва указују на чињеницу да због своје структуре, начина дјеловања и окренутости донаторима и пројектима, цивилно друштво у БиХ у цјелини није дорасло да значајније утиче на друштвене и политичке процесе. Тек 2,85 % од укупног броја регистрованих

Без обзира на то колико били критични према постојећим формалним институционалним механизмима укључивања заинтересоване јавности и ОЦД у процес доношења политичких одлука и колико се они примјењују у пракси, још више упада у очи непостојање неформалних и ванинституционалних механизма утицаја јавности и ОЦД на процесе одлучивања, који нису ничим ограничени осим способношћу заинтересоване јавности и ОЦД да сами артикулишу своје захтјеве и да општу јавност придобију за своје ставове. Анализа (не)способности јавности и ОЦД да путем неформалних и ванинституционалних канала врши значајнији утицај на процес доношења одлука указује на непостојање културе и традиције грађанског активизма.

Додатној неефикасности утицаја коју јавност и ОЦД имају на креирање јавних политика у БиХ доприноси чињеница да само цивилно друштво не успијева окупити значајнији број ОЦД око одређених иницијатива, нити они успијевају усагласити јединствен став око којег би се окупио већи број ОЦД, чак ни око питања јавних политика које се тичу директно начина функционисања цивилног друштва. Бројни су примјери иницијатива цивилног друштва покренутих отвореним писмима према институцијама БиХ и међународне заједнице које је подржао тек мали број ОЦД и које нису привукле готово никакву пажњу јавности у БиХ. Чак су се и спонтане демонстрације које су произиласе из незадовољства неком одређеном чињеницом или стањем сводиле на захтјеве за инстант рјешења, без правога познавања процеса који могу довести до стварног рјешења тог проблема. Једно је захтијевати инстант-промјене, а сасвим друго развити механизме партиципације и учествовати у самим процесима који ће резултирати жељеном промјеном. (Dmitrović, 2011, 5)

Очекивања грађана БиХ од владиних институција врло су висока, а да се при томе нема довољно спознаје како функционише јавна управа, конкретније, како функционише демократски систем креирања јавних политика и како они сами могу учествовати у томе и утицати на политичке процесе. Највећи проблем партиципативне демократије у БиХ је забрињавајући изостанак политичког и друштвеног активизма. Како сматра Стојиљковић *„Нема цивилног друштва без претходне, или бар паралелне, еманципације поданика у самосвесног и одговорног грађанина, осетљивог на узурпацију својих права али и спремног на испуњење својих грађанских обавеза. Корпус прихваћених и упражњаваних права и обавеза грађане јасно разликује од поданика, односно од бахатих примитиваца или од инфантилних особа неспремних да прихвате одговорност и бригу о себи”*. (Стојиљковић, 2013, 22-23)

Према мишљењу самих организација цивилног друштва „извршна власт у БиХ, али и саме институције међународне заједнице искључују јавност и ОЦД из свих политичких процеса када оцјене да критички став цивилног друштва може успорити одређене процесе или угрозити њихове интересе и циљеве”. (Dmitrović, 2011, 6)

организација цивилног друштва је окренуто опћим друштвеним интересима, док је преосталих 97,15 % организација основано ради задовољавања искључиво потреба свога чланства или уског круга одређених друштвених или интересних група те да више од 90 % организација цивилног друштва у БиХ дјелује искључиво у својим локалним заједницама. (Žeravčić, 2008: 116).

Завршна разматрања

Иако у БиХ постоје све формалне претпоставке за учествовање грађана и организација цивилнога друштва у процесу креирања јавних политика, генерално гледано, искоришћеност постојећих могућности у пракси је минимална. За то постоји неколико кључних разлога. Као што је претходно речено, институције власти тек спорадично користе јавне консултације као инструмент укључивања заинтересоване јавности и организација цивилнога друштва, а процеси одлучивања проводе се формално и без интенције приређивача правних прописа да се пружи било каква повратна информација на примједбе и приједлоге добијене од грађана и ОЦД. Како је због специфичне уставне структуре, али и сложених политичких и међунационалних односа у БиХ, сам процес доношења политичких одлука је врло компликован и спор и врло се често одвија унутар непринципијелних и нестабилних владајућих коалиција састављених од политичких фактора, који свјетоназорски и идеолошки стоје потпуно на супротстављеним странама, укључивање јавности као додатног фактора из перспективе постојећих политичких елита и владиних бирократа само је додатно усложњавање и успоравање читавог процеса. Постоји много случајева гдје се учествовање јавности у политичком одлучивању своди само на потврђивање већ усвојених одлука или до учешћа јавности долази на надзиран, манипулативан начин (иза затворених врата) или у сарадњи с одабраним стручњацима, а да се при том коначан приједлог поднесе јавности само као информација. (Dmitrović, 2011, 5)

Стога је све раширенија пракса, поготово за владајуће коалиције, политички осјетљивим питањима и јавним политикама да се читав процес доношења одлука измјешта из институција система и да се компромиси покушавају постићи у неформалном дијалогу политичких лидера, при чему се из самог процеса одлучивања искључују не само јавност и цивилно друштво него и парламентарна опозиција. Бројни су примјери такве праксе. Овој појави прећутну сагласност дају и представници међународне заједнице у БиХ, који апсолутан приоритет дају политичкој консолидацији институција БиХ у односу на сам демократски процес. Еклатантан примјер је процес креирања и усвајања *Реформске агенде* при којем је главну ријеч водио високи представник међународне заједнице у БиХ и који је текао потпуно нетранспарентно и изван демократских институција система.

Истовремено, анализа односа међународне заједнице према развоју партиципативне демократије, уопштено на простору западнога Балкана па тиме и у БиХ, недвојбено указује на то да се јавност и цивилно друштво користи искључиво као инструмент за реализацију сопствених интереса, политичких циљева и приоритета, не водећи превише бригу о дугорочној одрживости партиципативне демократије. У претходном раздобљу међународна заједница је недвојбено показала да би увијек одабрала императивно испуњавање нормативних и административних критеријума на штету смислених и демократских процеса, што значајно доприноси порасту локалног „демократског дефицита“.

Литература:

1. Arnstein, R. Sharry (1962): *A ladder of citizen participation*. Journal American Institute of Planners Vol. 35.
2. Dahl, A. Robert (1956): *A Preface to Democratic Theory*, University of Chicago Press, Chicago
3. Dmitrović, Tijana (2011): *Stvarni uticaj civilnog društva u Bosni i Hercegovini-Analize i preporuke za politike*, IBHI, Sarajevo
4. Ekman, Joakim, Amna, Eerik. (2012): *Political Participation and Civic Engagement: Towards a New Typology*, Human Affairs 22
5. Glass, J. James. (1979): *Citizen participation in planning: The relationship between objectives and techniques*, Journal of the American Planning Association Vol. 452
6. Matan, Ana (2014): *Pojmovne borbe za demokraciju*, Zbornik demokracija u 21 stoljeću, FPZ, Zagreb
7. Lijphart, Arend (1992): *Demokracija u pluralnim društvima*, Globus, Nakladni zavod, Školska knjiga, Zagreb
8. Lipnack, Jessica, Stamps, Jeffrey (2014): *The Age of the Network: Organizing Principles for the 21st Century*, Oliver Wight Publication, Essex
9. Mill John S. (1963): *Essays on Politics and Culture*, New York
10. Nelkin, Dorothy, Pollak, Michael (1979): *Public participation in technological decisions: Reality or grand illusion?* Technology Review Vol. 81
11. Pateman, Carole (1970): *Participation and Democratic Theory*, Cambridge University Press. Kindle Edition
12. Ravlić, Slaven (2000): *Pluralizam i participacija: demokratska teorija R. A. Dahla*, Polit. misao, Vol XXXVII
13. Rousseau, Jean Jacques (1978):, *Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima – Društveni ugovor*, Školska knjiga, Zagreb
14. Rowe, Gene, Frewer J. Lynn (2005): *A Typology of Public Engagement Mechanisms*, Science, Technology, & Human Values, Vol. 30 No. 2, Spring
15. Sartori, Giovanni (2001): *Demokratija što je to?*, CID Podgorica
16. Sartori, Giovanni (1962): *Democratic Theory*, Wayne State University Press, Detroit
17. Schumpeter, Joseph (2012): *Capitalism, Socialism, and Democracy*, Start Publishing LLC. Kindle Edition.
18. Smootha, Sammy (2002): *Types of democracy and modes of conflict management in ethnically divided societies*, Nations and Nationalism, (8) 4,
19. Stojiljković, Zoran (2013), *Civilno društvo, sindikati i politika*, Skripta, Beograd
20. Young, Iris, M. (2000): *Inclusion and Democracy*, Oxford University Press, Oxford
21. Žeravčić, Goran (2008): *Analiza institucionalne suradnje vladinog i nevladinog sektora u BiH*, Kronauer Consulting Publishing, Sarajevo

PARTICIPATIVE DEMOCRACY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary: The author in the text analyses the position of participatory democracy in democracy theories and typology of mechanisms of participation of citizens in political decision making as well as methods of assessment of the level of development of participatory democracy in order to determine theoretical identity of participatory democracy

in Bosnia and Herzegovina (BiH). The problem of adequate theoretical and analytic frame and universal typology of mechanisms of citizens' participation in political decision making represent the key obstacle to his analysis. Starting from the typology of mechanisms of citizens' participation developed by Rowe and Frewer and using a holistic approach to assessing participatory democracy, the author analyses the basic characteristics of participatory democracy in BiH and presents his stand on its nature and character.

Key words: Theories of Democracy, Participative Democracy, Participation, Political Decision Making, Interested Public, Civil Society, Organizations of Civil Society, Bosnia and Herzegovina

СЛАЂАНА НИКОЛИЋ*

Регионална агенција за развој и
европске интеграције
Београд

УДК 314.15

Прегледни рад
Примљен: 12.01.2019
Одобрен: 17.02.2019
Страна: 407-419

ЖЕНСКИ ПОЛИТИЧКИ ЛИДЕР КАО ЦЕНТРАЛНА ФИГУРА МИГРАНТСКЕ КРИЗЕ – АНГЕЛА МЕРКЕЛ

Сажетак: Мигрантска криза проузроковала је поделе између држава чланица Европске уније више него икада. Број смртности миграната на европским границама показала је свету да Европска унија није успела да пронађе заједничко решење за кризу.

Немачка канцеларка Ангела Меркел, с' једне стране, игра централну улогу у настојању земаља Европске уније да формулишу заједнички одговор. Са друге стране, углавном источноевропске групе, предвођене мађарским премијером Виктором Орбаном, активно се супротстављају сваком аспекту тог плана.

Овај текст говори о одговору Европске уније и Савезне Републике Немачке на мигрантску кризу и о главној улози, коју је у њој има Ангела Меркел. Немачка канцеларка је одувек била водећа фигура у ЕУ, међутим, њен став постао је још јачи у контексту избегличког питања. Ова позиција, наравно, имала је своју, пре свега, политичку цену на изборима.

Такође, дат је и кратак осврт на положај жена у друштву кроз историју и њихов активизам у политичком животу, који се у данашње време није много променио.

Кључне речи: Liderство, Ангела Меркел, Политика ЕУ, Немачка, Европа, мигрантска криза, избеглице, улога и положај жена

Увод

Улога жене се током историје много пута мењала. Од традиционалне улоге, мајке и домаћице, преко родне равноправности, жена је преузимала све већи политички утицај у друштву. Око тога, да ли је жени место у политици, деценијама су се водиле жустре полемике. Једна страна је бранила став да жена у политику може увести нешто ново, свежије и другачије, док друга страна сматра да је без мушког лидерства у државном врху немогуће.

Функција жене у политици у Републици Србији је, нажалост, чешће вреднована кроз број њених појављивања у медијима и коментаре о њеном стилу

* nsladja86@yahoo.com

облачења, а ређе кроз непристрасну анализу програма, вредности за које се залаже и остварених активности. Одређена одговорност за овакав став је и на нашим женама јер, као и женама у многим другим земљама, још увек живе на прекретници између своје традиционалне улоге у друштву и својих нових политичких амбиција.

Међутим, чињенице су да лоша економска ситуација у српском друштву највише погађа женску популацију – резултати истраживања Републичког завода за статистику 2017. године говоре да је стопа запослености мушкараца 52,8%, а жена 38,1%, што је за 14,7% мање.¹

Студије о положају жена на тржишту рада Републике Србије спроведене у последњих неколико година указују на присутну родно засновану дискриминацију на истом, а које се односе на велику стопу незапослености, смањењу економске активности и повратку традиционалној улози жене домаћице.

Стопа незапослености у другом кварталу 2018. године, сходно расположивим подацима Републичког завода за статистику износи 16,5 %². Сталне националне тензије не дозвољавају да транзиција у демократско друштво дође до свог природног позитивног завршетка. У оваквој атмосфери, где је примарна брига како и чиме прехранити укућане, жене питање своје улоге у јачању демократског друштва стављају у други план. Међутим, патријархално друштво, које још увек влада у овој земљи, не дозвољава женама да „дигну” главу од ових елементарних питања и преузму свој део одговорности у политичком животу. Нити новој струји политички освештених жена да преузме конкретну јавну политичку позицију.

Напротив, сав потенцијал јавног деловања усмерен је ка мушкарцима, а жене бивају позициониране три корака иза политичког лидера, како на изборним постерима, тако и у стварности.

Под називом, „За округлим столом”, чије окупљање је у мају ове године организовала Агенција Уједињених нација за родну равноправност (UN Women) и Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања, закључено је да је све лошији положај жена у Србији, тачније „Неравноправност на тржишту рада у Србији”.³ Том приликом, Повереник за заштиту равноправности, Бранкица Јанковић, истакла је да највећи број притужби које Повереник добија управо је на том тржишту, а то се посебно види кад је материнство у питању, јер жена после породичног боловања буде пребачена на ниже радно место или у најгорем случају, добије отказ.

Студија из 2003. године мерила је индикаторе хипотезе о „правичнијем полу” (нпр. жене у парламенту, жене на министарским положајима и жене на положајима заменика министара, итд.) наспрам мера либералне демократије

¹ Републички завод за статистику Републике Србије, <http://publikacije.stat.gov.rs/G2017/Pdf/G20176008.pdf>, приступљено 15.9.2018.

² Републички завод за статистику Републике Србије, <http://www.stat.gov.rs/sr-Latn/oblasti/trziste-rada/anketa-o-radnoj-snazi>, приступљено 10.9.2018.

³ <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/3130813/ekonomsko-osnazivanje-vazno-za-vecu-rodnu-ravnopravnost-na-trzistu-rada.html>, приступљено 22.9.2018.

(нпр. владавина права, слобода штампе, избори) на узорку од 99 земаља. Резултати су показали да су присуство жена у влади и либерална демократија у великој мери обрнуто сразмерни корупцији онда, када су изоловани једни од других. Али, када би били стављени у исти модел, последице политичког присуства жена по корупцију постале би безначајне, док би либералне институције остале веома снажан показатељ ниског нивоа корупције. Изабрати или именовати већи број жена на лидерске положаје је племенит и правичан циљ по себи, али не би сам по себи „почистио„ владу. Потребне су делотворне провере и равнотежа између различитих полула власти, без обзира на пол политичара.

У „цивилизованом„ друштву жене имају уставом загарантована права и једнакост са мушким полом, али ипак у пракси то изостаје, па са правом можемо поставити питање једнакости међу половима.

Како бисмо установили узрок обесправљивања жена, неопходно је размотрити историјски развој улоге жене у друштву. Друштвена улога жене је одређена друштвеним односима, а како су друштвени односи одређени економском тог друштва, тако можемо и историјску улогу жене посматрати паралелно са економским развојем, као кључним и најутицајнијим фактором. Како је породица основна јединица друштва, а брак одраз породичних односа, тако је и најподесније посматрати улогу жене кроз различите облике брака, који су карактеристични за поједине периоде развоја људског друштва.

„Пад” жене, тј. њеног положаја у друштву, почиње са појавом приватне имовине, као последице вишка у производњи. Појава приватног власништва и тежња за његовим увећањем, ради трговине и личног богатства, довела је до нових друштвених односа, па је самим тим утицала и на брак и улогу жене у друштву.

Данашњем друштву су пуна уста демократије, слободе и једнакости, а у пракси можемо видети да су се односи међу половима, између осталог, веома мало променили. Иако су на површини наизглед другачији, они увек одржавају експлоатацију, без наговештаја да ће се ситуација суштински променити у корист жена. Акценат се одржава на ситним правима, која не мењају ситуацију значајно.

Феминистичких покрети иако истичу неповољан положај жена, суштински немају ефективно решење за побољшање тог положаја, јер не успевају да уоче праве узроке подређености. Како смо установили да економски, а самим тим и политички систем који му је подршка и допуна, представљају узрок неједнаког положаја жена, у том смеру треба тражити и решење.⁴

Један од најзначајнијих аспеката ослобођења жена је њихова едукација – прво ка упознавању са њиховим правима, а касније и образовним радом на њиховом ослобађању и организовању. Економски развој, демократске инсти-

⁴ Национална стратегија за родну равноправност за период од 2016. до 2020. године са акционим планом за период од 2016. до 2018. године: http://aler.rs/files/NACIONALNA_STRATEGIJA_za_rodnu_ravnopravnost_za_period_od_2016_do_2020_godine_sa_akcionim_planom_za_period_od_2016_do_2018_godine_SI_gl_RS_br_4_2016.pdf, приступљено 25.9.2018.

туције и правни оквир јесу неопходни, али не и довољни услови за унапређење положаја жена у јавном животу. Политичка култура, партијска и медијска култура, јавно мњење и стање друштвене свести, представљају важне факторе који утичу на припрему и оспособљавање жена за политички живот.

Данас је број жена изабраних у парламенту већи у неким мање развијеним земљама (Јужна Африка, Мозамбик, Венецуела) него у Америци, Француској или Јапану, где је број жена на универзитетима, на управљачким функцијама у приватним фирмама и у традиционално мушким професијама рапидно повећан.

Индекс развијености друштва и ниво демократизације институција јесу у директној вези са бројем жена у парламентарном животу, али примери Кине и Кубе, где је број жена политичарки значајан, указују и на утицај других параметара, пре свега вредносно-нормативног оквира друштва и образаца културног живота. Поједина истраживања сугеришу да су жене у протестантским друштвима политички активније него у католичким, јер је положај жена у католичким земљама другачији због хијерархијске и ауторитарне природе те религије.⁵

Познат је пример дуге традиције владиних интервенција у спровођењу родне једнакости у скандинавским земљама, која је допринела формирању свести јавног мњења о неопходности равноправног положаја мушкараца и жена. Пошто су жене главни корисници државних социјалних програма и најчешће су запослене у јавном сектору и државној администрацији, квалитет односа популације жена и државе благостања резултирао је њиховом бољом интеграцијом у политички систем. Све ово указује на чињеницу да је проблем родне равноправности знатно сложенији него што се у први мах може претпоставити.

Постоје две врсте маргинализације жена. Прва је функционална и тиче се вертикалне и хоризонталне поделе рада у политици, која резултира смањењем броја жена на представничким местима и у процесу одлучивања, односно, искључивањем жена од стране утицајнијих мушкараца. Жене су присутније у телима која се баве социјалним програмима, културом, образовањем и у администрацији, а мушкарци у финансијским, транспортним, спољнополитичким и економским ресорима. Друга врста маргинализације је хијерархијска и следи „закон увећане диспропорције” или натпросечног присуства образованих мушкараца, бољег друштвеног статуса, у вишим сферама политичког система. Овај феномен се манифестује као „гвоздени закон у политици”, који упућује на правило да тамо где расте моћ, број жена опада.

Нема емпиријских доказа да је присуство жена у парламенту негде смањило његову политичку ефикасност или да је довело до опадања компетентности изабраних тела.

⁵ Inglehart Ronald, Norris Pippa, *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change around the World*, Cambridge University Press, 2003. године, доступно на: https://www.hse.ru/data/2013/02/20/1306830406/Inglehart&Norris_Rising%20Tide.pdf, pristupljeno 25.9.2018.

Стога, политичка мобилизација жена мора да се одвија на различитим структуралним нивоима и да буде усмерена ка већој моћи и партиципацији. Присуство жена у политичком животу је потврда легитимитета политичког процеса и различитости, као аксиома модерног демократског друштва.

Питања у средишту овог дела рада јесте зашто жене нису у репрезентативној демократији и како објаснити баријере за веће ангажовање жена у политичкој арени?

У литератури је до сада развијено неколико хипотеза за објашњење мање заступљености жена у политици. Једна од најчешћих је да су жене мање од мушкараца заинтересоване за политику и да се ретко идентификују са интересима владајуће политике. Она је везана за конзервативне представе о жени, које директно опредељују понашање бирача.

Актуелна подела рада и владајућа друштвена структура су препреке које у првом реду спречавају жене да буду активне у политичком животу.

Партијска лојалност је кључни услов селекције. Директна дискриминација се манифестује тако што се мушкарци међусобно умрежавају и искључују жене из канала за политичку промоцију. Индиректна дискриминација се огледа у погрешној перцепцији или заблуди да је жена мање способна од мушкарца да обавља водеће политичке функције. Ове системске препреке, у већој или мањој мери, код жена стварају аверзију и тешко премостиву дистанцу према политичком активизму.

Све теорије политичке репрезентације жена своје упориште налазе у класичној подели коју је дефинисала Хана Ф. Питкин (Hanna Fenichel Pitkin), где је успостављена разлика између формалистичке, дескриптивне или симболичке и супстантивне репрезентације. У новије време, у литератури је присутна дебата око три концепта: жироскопске, сурогат и антиципаторске репрезентације.⁶

Жироскопска је везана за ситуацију када представник у парламенту размишља у складу са својим схватањима, која проистичу из његовог искуства. Сурогат је концепт када представник заступа мишљење бирача из своје изборне јединице и дели њихове вредности и интересе, латици,, који упућује на правило да тамо где расте моћ, број жена опада. независно од својих, а трећи тип се фокусира на мишљење за које представник претпоставља да би његови бирачи одобрили на следећим изборима, а не на оно што им је обећано на претходним.

Прва подела се критикује, јер се базира на статичним интересима, док друга подразумева да су представници и они чији се интереси представљају увек у сталној интерактивној комуникацији.

Репрезентација није пасивна процедура прихватања ставова одоздо, већ је динамичан, перформативан и конститутивни процес. Стога, централно питање није како представити женске интересе, већ како конституисати родне односе унутар представничке демократије.

⁶ Fenichel Pitkin, Hanna, „*The Concept of Representation*„ University of California Press, Los Angeles, London, 1967.

Најчешће се наводе три аргумента за подједнаку репрезентацију жена у политици. Први заступа начело праведности и односи се на тезу да одсуство жена из политике и јавног живота доводи у питање демократичност једног друштва. Други је прагматичне природе, јер имплицира да жене могу најбоље представљати сопствене интересе. Трећи стаје у одбрану различитости, јер се женско искуство и квалитети битно разликују од мушких.

Основно питање од кога полазе различите концепције гласи: како жене треба да буду представљена у политици?

Политичка репрезентација обједињује три димензије: идеолошку (идеје и веровања), функционалну (интереси) и друштвену (идентитет). Истраживање Интерпарламентарне уније (ИПУ) о препрекама са којима се жене суочавају при уласку у политику, показало је да су:

На првом месту приватни, културни, психолошки и материјални разлози, као што су обавезе у кући и породици, предрасуде о месту жена у друштву, недостатак подршке породице, недостатак самопоуздања и финансијских средстава. Другу групу чине политички разлози, као што су недостатак подршке политичке партије, недостатак искуства у јавном деловању, изостанак подршке изборног тела и других жена политичарки. Трећа група разлога тиче се корупције у политици, недовољног образовања, безбедносних услова и сигурности.⁷ Наравно, треба напоменути да постоје жене попут Маргарет Тачер, Индире Ганди и Беназит Буто, које су упркос тој родној неравноправности, ушле у историју због свега што су постигле.

Такође, не треба изоставити чињеницу да сада имамо нову генерацију образованих и паметних жена, које се налазе на челима држава широм света. На жалост, не у толико великом броју, јер од 190 држава у свету, председница и премијерки имамо само у 19 држава.

Највећи број жена лидера је у Европи и она на свом тлу данас броји пет премијерки, међу којима се, поред немачке канцеларке Ангеле Меркел, британске премијерке Терезе Меј, норвешке премијерке Ерне Солберг и румунске премијерке Виорке Данциле, налази и наша српска премијерка Ана Брнабић. Председнице Влада имају и Исланд, Бангладеш, Перу, Нови Зеланд и Намибија. Жене председнице постоје још у девет земаља: у суседној Хрватској, Естонији, Литванији, Малти, Маршалским острвима, Маурицијусу, Тајвану, Чилеу и Непалу.

Овде би посебну пажњу посветила кључном европском лидеру 21. века, канцеларки Савезне Републике Немачке, Ангели Меркел. Уласком у свој четврти мандат, постала је један од најдуговечнијих демократски изабраних светских лидера. Иако је део коалиционе Владе, у којем је по дефиницији одлучивање компликованије, она не само да је истрајала у својим принципима, него је упркос ставу јавног мњења и могућности да заради јефтине политичке поене, показала како размишља прави државник, а не класичан политичар мо-

⁷ Equality in Politics: A Survey on Women and Men in Parliaments, 2008.

<https://www.ipu.org/resources/publications/reports/2016-07/equality-in-politics-survey-women-and-men-in-parliaments>, приступљено 22.9.2018.

дерног доба. У свакодневној кампањи следи гесло, које је још деведесетих поставио Бил Клинтон, тврдећи како је „сваки дан борба за гласове”.

Немачка канцеларка Ангела Меркел је више пута номинована на Европским и глобалним листама као „најснажнија жена на свету,„ С' обзиром на сложеност доношења одлука, са којима се Меркелова свакодневно суочава, занимљиво је испитати њену личност и лидерски стил који има.

Ангела Меркел рођена је 17. јула 1954. године. Одрастала је у Немачкој и провела првих тридесет година свог живота иза „Гвоздене завесе”. Она је канцеларка Савезне Републике Немачке од 2005. године и вођа Хришћанско - Демократске уније од 2000. године. Поред политичке каријере у Немачкој, она је такође била „неизабрани” вођа Европе Уније.

Концепти „Заједничко човечанство” и „морална одговорност” обележили су њен рад током 2015. године. Када детаљно погледамо проблем миграције, изазов је био схватити како успорити ток избеглица, без жртвовања хуманитарне стране. Иако неки тврде да она није трансформациони него трансакциони лидер, велико је питање да ли су трансформациони лидери нешто што одваја државнике од обичних политичара?⁸

Имајући у виду растући талас популизма, као и кризу кроз коју је Европска унија прошла од избијања економске и финансијске кризе 2008. године, врло често њен рационални приступ стварима сачувао је не само Савезну Републику Немачку, него и Европску Унију од опасности којој су били изложени.

Наредни део рада бавиће се Ангелом Меркел, као лидером и карактеристикама њеног вођства, посебно у смислу до сада остварених резултата, али онога што јој није пошло за руком.

По речима Јуриана Миделхофа (Jurriaan Middelhoff), Петронеле Шхијвенарс (Petronella Schijvenaars) и Крист Де Ландтшера (Christ'l De Landtsheer) са Универзитета у Антверпену, оно што руководи мотивацијом Ангеле Меркел је „у највећој мери прагматизам”. По свему што чини, она политичким проблемима приступа на прагматичан начин, видно пажљиво и методично. Она не предузима ризике и испробава решања пре него што им допринесе,⁹

Поред прагматизма, они издвајају и моћ и жељу за контролом, као важан фактор њеног вођства, јер по речима једног од њених раних официјелних фотографа „чак и кад је била неспретна и стидљива, могли сте да осетите њену енергију, могли сте да осетите њену моћ, од почетка.”¹⁰

Иако је особа која уме сјајно да се прилагођава, она јасно уме да нагласи шта жели, па макар то не наилазило на сагласност свих са којима сарађује.

⁸ Трансакциони лидери су једноставним речником казано они, који „одрађују посао”, не изазивајући превише реакција код следбеника и свакако не они „који померају границе” а трансформациони су они, који код следбеника изазивају снажна осећања, играју на карту харизме и са врло jakim моралним принципима. Видети шире о томе у James McGregor Burns, *Leadership*, Open Road, New York, 2012.

⁹ Jurriaan Middelhoff, Petronella Schijvenaars, Christ'l De Landtsheer „The psychological profile and leadership style of Angela Merkel, the world's most powerful woman,„ приступљено 01.08.2018.

¹⁰ Исто, стр. 16.

Њен „природњачки background”, који је био веома јасно приметан приликом решавања кризе Еура, допринео је да цела ствар буде вођена „методолошки корак по корак”.¹¹

Она врло добро зна да су важни и циљ, али и процес који води до циља, као и да са „њеном радном етиком, она жели да демонстрира да влада функционише као једна добро подмазана машина. Како даље истичу, као трансакционим лидеру, њој недостаје „маште и често је помало ригидно, што њене политичке изборе чини да су монотоног квалитета.”

Мигрантска криза

Мигрантска криза је довела до велике забринутости како немачког становништва, тако и целокупног европског друштва, пре свега због оптерећења социјалних служби, а затим и у свеобухватној безбедносној сигурности. Уједно се гласно говори и о могућности губитка хришћанског идентитета, због масовних долазака миграната муслиманске вероисповести. Тај верски елемент је кључна ствар у политици, а Немачка као највећа земља Европе је „кључ опстанка” исте. Сви ови аргументи су послужили опозиционим партијама да чврсто наступе у предизборној кампањи за парламентарне изборе у СР Немачкој 2017. године и добију велику подршку грађана.

Резултат је био наклоњеност бирача у Немачкој, где су десни популисти први пут после нацистичке Немачке ушли у Бундестаг и то као трећа снага у Бундестагу, а који су чак у источним покрајинама били другопласирани странка, а у Саксонији чак првопласирани. Тако су Ангели Меркел немачки гласачи после две године, испоставили рачун за избегличку кризу. Са политиком „отворених граница”, канцеларка Меркел је оставила довољно простора десном центру, што је резултирало да се политика Савезне Републике Немачке орјентисе у десно, јер велика коалиција је отишла у историју.

Популистичке странке са аргументима које су износиле и пласирале, допринеле су да им гласачко тело да предност. Алтернатива за Немачку (АФД), управо десно орјентисана странка, наставља је да и даље изазива осећај код људи да су границе препуне избеглицама. То је због тога што се трауматски шок показао ефикасним.

Поставља се питање да ли су „аргументи” десног блока утемељени?

Ако су дали резултате на изборима, бројке показују да је неоправдано веровати да би 1,3 милиона миграната уз 2,4 милиона немачких становника турског порекла, могло нарушити хришћански идентитет, који броји преко 80 милиона становника СР Немачке.

Статистички подаци које је изнео министар унутрашњих послова, Хорст Зеховер (Horst Seehofer), говоре да је СР Немачка једна од најбезбеднијих земаља на свету. У последњих 25 година, иста је забележила највећи пад криминала, али ипак то није био довољан аргумент за гласаче десног блока, јер лоше вести су те, којима су се исти руководили на последњим изборима.

¹¹ Исто, стр. 16.

Од 2015. године, број избеглица које долазе у Грчку и Италију, нагло је пао за око 75%. Политика према мигрантима постала је знатно рестриктивнија, а разлог лежи и у томе што се процена и тврдња канцеларке Ангеле Меркел са почетка мигрантске кризе, да прилив толиког броја тражилаца азила је заправо прилика за Немачку да добије изузетно квалификовану радну снагу, показала као лоша процена и да су заиста у питању људи са нижим стручним квалификацијама.

Са друге стране, без немачког „да” и њених пара у мигранској кризи, Европа би поприлично била „пољуљана” и претрпела би велике негативне последице по њено друштво, а изгубила би се колика-толика контрола над мигрантима. Активним учествовањем у овој кризи, Савезна Република Немачка је сачувала Европу, а самим тим и себе, и тако одржала своје место у светској политици. У поређењу са Конрадом Аденауером (Konrad Hermann Joseph Adenauer), који је придружио Немачку западу, као и Хелмутом Колом (Helmut Josef Michael Kohl), за чије време је уједињена Немачка, Ангели Меркел недостаје историјска синтеза по којој ће је памтити, а то није „зелено светло” за насељавање Европе, нити санкције против Русије.

Оснажени десничарски популисти и нерешено питање миграната, могли би довести не само до кризе владе у СР Немачкој, већ би могли угрозити јединство Европске Уније. Они добијају све више присталица у Немачкој, Француској, Аустрији, Данској и Холандији, а све због заједничког непријатеља - Ислама. Главни разлози за јачање ових странака и раста броја њихових присталица, заправо су терористичке претње, мигрантска и економска криза и свеобухватна несигурност у будућност. Подаци говоре да је у све више чланица Европске Уније, тачније од 15% до 20% грађана, пришло екстремној десници.

Да ли ће Немачка успети да integriше мигранте у њено становништво је питање на које ће време дати одговор. За сада, тек сваки осми мигрант је у Немачкој интегрисан у друштво. Успех у том правцу је важан за опстанак Ангеле Меркел на власти.

Улога Ангеле Меркел у управљању мигрантском кризом 2015. године

Током 2015. године, серија криза у којима се Европа суочавала током протеклих година била је праћена кризом миграната. Још једном стратешки ставови немачке канцеларке Ангеле Меркел интензивно су разматрани. Мигрантска и избегличка криза са којом се свет, а посебно земље Европске Уније суочио, половином 2010. године, највећи талас доживела је 2015. године. Избеглицама, које су бежале од рата, пре свега из Сирије, придружили су се и мигранти, који су напустили своју земљу због лоше економске ситуације. Поред избеглица из Сирије, у земље ЕУ, стигли су и мигранти из Авганистана, Ирака, Пакистана, Еритреје, као и из земаља са Балкана. Пре свега из Албаније, али и са Косова и Метохије. Италија и Грчка су прве земље ЕУ у коју улазе

мигранти преко Медитерана. Балканске земље су примале избеглице из Грчке, пролазећи кроз Македонију и Србију, даље кроз Мађарску или Хрватску. Циљ миграната јесу земље Западне Европе, али пре свега Немачка.

Након Другог светског рата, Немачка се обавезала да ће заштитити Јевреје, као и све људе који беже од рата. Управо се политика Ангеле Меркел према мигрантима базира на овој обавези. Популарност коју је она уживала до момента избијања кризе, била је велика. На скупу који је одржала њена странка 2010. године, изјавила је да сви који долазе у СР Немачку морају се интегрисати, а пре свега научити немачки језик, јер без тога, боље да и не долазе. Изјавом да је „Такозвани мултикултурални концепт према којем људи срећно живе једни поред других”¹², задобија још веће поверење и популарност код Немаца.

Првобитна политика према мигрантима временом се мења. Мађарска, чланица ЕУ, затвара границе према Србији и Хрватској за мигранте. Подигла је ограду дуж целом границом са Србијом. Проблем настаје и због тога што све земље чланице ЕУ имају различито политичко виђење проблема и решавања истог. Велика Британија се оградила о истом реципроцитету збрињавања избеглица и понудила збрињавање 20.000 Сиријаца. Пољска, Ческа, Аустрија, Хрватска и већ поменути Мађарска су против примања и збрињавања избеглица. Након заустављања возова у Мађарској, Ангела Меркел у септембру 2015. године отвара границе за мигранте, а мало пре тога изговара чувену реченицу „Ми то можемо учинити”.¹³

Отварањем граница, позивајући мигранте да слободно дођу у СР Немачку, она мења курс своје дотадашње политике. Занемарује „Даблински споразум”, који предвиђа да мигранти буду враћени у првобитну земљу уласка, док се не реши питање њиховог азила.

Мигрантска криза донела је канцеларки, поред незадовољства свог народа и драстичан пад популарности код истих. Ситуација која је задесила земљу, а то је између осталог, прилив од преко милион миграната у 2015. години, довела је и до бујања десничарских партија, као и страха од буђења фашизма.

Алтернатива за Немачку (АФД) је једна од партија коме је мигрантска криза донела популарност и гласове. Њихова политика базира се на антиисламској и антимигрантској платформи. Желе „чисту” Немачку, тј да заправо врате Немачку Немцима. Забрињавајућа чињеница јесте да је ова партија 2017. године ушла у Парламент. Први пут након Другог светског рата, једна ултрадесничарска партија успела да је освоји довољан број гласова и да се нађе у Парламенту. Народ тражи кривца у Ангели Меркел, за коју сматра да је својом политиком довела до бујања и стварања атмосфере за пораст и популизам оваквих партија.

Проблем са којим се такође сусреће, јесте и неслагање у њеној партији, као и сестринској партији - Хришћанско социјалној унији (ЦСУ), коју води

¹² <https://www.dw.com/sr/merkel-propao-multikulturalni-koncept/a-6119843>, приступљено 20.9.2018.

¹³ <https://www.blic.rs/vesti/svet/noc-kada-je-angela-izgubila-kontrolu-kako-je-jedna-recenica-promenila-politicku/08lgs53>, приступљено 23.9.2018.

Хорст Зехофер. Ксенофобија и исламофобија су кључне за манипулисање од стране ових партија. Председник странке ЦСУ и министар унутрашњих послова Хорст Зехофер, један од највећих противника и критичара политике Ангеле Меркел у мигрантској кризи, уздрмао је јавност када је у једном интервју рекао да „Ислам не припада Немачкој”¹⁴, а и јасно је дао до знања какав је његов став према приливу миграната. Та изјава је Зехоферу донела додатне гласове и политиче поене.

Ангела Меркел успротивила се овој изјави, коментаришући да у Немачкој живи преко четири милиона муслимана, да је поред традиције која је везана за Немачку, а то је хришћанско-јеврејска, она постала и муслиманска традиција. Бројни напади који су окренути према њој, постављају најважније питање, а то је пре свега: *зашто Ангела Меркел и поред пада популарности, неслагања у својој странци и бујања ултрадесничарских партија, не мења политику према мигрантима?*

Поред притисака који су земље чланице ЕУ вршиле на њу, она се и даље држала политике „отворених врата”, покушавајући да помогне и остале државе да дају преко потребну помоћ мигрантима, са циљем да се тако одржи и стабилност ЕУ. Радна снага која је држави попут Немачке, са константним растом привреде, веома потребна, мигранти су неко ко је њој потребан.

Први талас избеглица из Сирије који је дошао у Савезну Републику Немачку, били су махом образовани и стручни људи, који су пристигли у земљу са одређеним капиталом. Образованији сталеж, осим потребе за радним местом, лакше се асимилије у друштво. Годинама уназад, СР Немачка бележи пад наталитета. Исламске земље из које долазе мигранти су земље са порастом наталитета, који канцеларки и њеној политици одговара.

СР Немачка као привредни гигант у свету, бележи велики извоз на годишњем нивоу, распрострањен на свим континентима. Исламске земље бележе високу стопу становништва и као такве су одлично тржиште, а као доказани „пријатељи” муслимана, отварају им се врата на то тржиште.

Велики број миграната у СР Немачкој, доводи до тога да она може да их контролише и да држи контролу у својим рукама. Они су смештени у прихватне центре и дужни су да уче немачки језик. Покушаће да их асимилије у друштво и да их усмери у правцу, који су њој потребни. Мигранти пристигли у Немачку су сви пописани и она има јасну контролу над њима. Верске слободе су битне и она се залаже за њих, противно страху Немаца, да ће исламисти постати већина у њиховој држави.

Када су државе чланице почеле да затварају своје границе, било је јасно да би оваква ситуација довела до беса, немоћи и безизлазне ситуације за мигранте. Недостатак послова и новца довео би до пљачкања, отимања, разбојништва, где је и био случај у неколико држава. Отварањем граница, Ангела им је дала могућност рада и запослења, а тиме купила социјални мир и стабилност у региону.

¹⁴ <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/horst-seehofer-der-islam-gehoert-nicht-zu-deutschland-geschichte-eines-satzes-a-1198520.html>, приступљено 23.9.2018.

Забринутост Немаца не јењава и у 2018. години. И даље се тражи решење мигрантске кризе. Министар унутрашњих послова Хорст Зехофер дао је Меркеловој захтев да промени политику и стопира долазак миграната у Немачку, јер ће у супротном изаћи из Владе, што би тим његовим потезом значио и пад исте.

Почетком јула 2018. године у Берлину, постигнут је договор да се близу границе направе прихватилишта за мигранте, одакле ће бити транспортовани у земље ЕУ, у коју су прву ушли.

Ангела Меркел је потписала и сарадњу са 14 земаља за прихватање миграната који су стигли у Немачку. Међу земљама потписницама нису Мађарска, Ческа и Пољска, јер не желе да буду део те сарадње. Како се ближе избори у Баварској области, потез министра Зехофера не треба да нас чуди, поготово што је антимигрантска политика увек добар 'рецепт' у постизању гласова. Постало је јасно да нерешавање мигрантске кризе доводи само до јачања и 'бујања' десничарских партија, а по саме европске вредности, мора се зауставити њихово јачање.

Први пут је од избијања кризе, Ангела Меркел била у ситуацији да мора да промени политику „отворених врата”. Остала је доследна својим принципима и поред критика, притисака и директних последица по место канцеларке. Да би одржала мир и стабилност, ипак је принуђена да мења своје ставове. Избеглице ће у камповима, који ће бити стационирани у Грчкој и на северу Африке, чекати одговор од ЕУ да ли ће добити азил, а тиме ће спречити улаз и прилив миграната у Савезну Републику Немачку.

После толико година у политици, поставља се питање: да ли ће Ангела Меркел успети да исплива у овој кризи?!

Закључак

Иако је мигрантска криза у Европској унији свој врхунац доживела 2015. године, њене последице се осећају и данас. Показало се да је кључну улогу у отклањању кризе одиграла немачка канцеларка Ангела Меркел. Њени ставови, као и практични потези, показали су како се понаша државник насупрот политичару, односно како се следе принципи насупрот ставовима јавног мњења и цене на изборима.

Међутим, последњи избори у Савезној Републици Немачкој, као и истраживања јавног мњења, показују да је та цена дошла на наплату и остаје да се види како ће се канцеларка Меркел изборити са највећом политичком кризом до сада.

Ипак, како год се њена политичка прича завршила, оно што је она урадила као политичар и као жена током ова четири мандата на месту канцеларке најмоћније земље Европске уније, остаје важан подсетник да је могуће водити принципијелну политику и у свету, у којем перманентне изборне кампање постају начин на који политика функционише, а и у свету где је положај жена у политичком животу, а и генерално у друштву, јако отежан и недовољно цењен.

Литература:

1. Crawford Alan, Czuczka Tony, „*Angela Merkel A Chancellorship Forged in Crisis*” Great Britain by TJ International Ltd, Padstow, Cornwall, UK, 2013.
2. De Landsheer Christ’l, Middelhoff Jurriaan, Schijvenaars Petronella, „*The psychological profile and leadership style of Angela Merkel, the world’s most powerful woman*”, *Political Communication Research Unit*, University of Antwerp, Belgium, Paper for the 24th World Congress of Political Science, July 23-28, 2016.
3. Inglehart Ronald, Rising Pippa Norris Tide, „*Gender Equality and Cultural Change around the World*”, Cambridge University Press, 2003.
4. Lemke Christiane, Welsh Helga, „*Germany Today Politics and Policies in a Changing World*”, Unit A, Whitacre Mews, 26-34 Stannary Street, London SE11 4AB, United Kingdom, 2018.
5. Mills Clifford W, „*Modern World Leaders Angela Merkel*”, An imprint of Infobase Publishing 132 West 31st Street, New York, NY 10001, 2018.
6. Nykänen Anne, „*Merkel, Germany and Europe’s Migrant Crisis – Analyzing Domestic-International Synergies in Chancellor Merkel’s Policy Framing Process*”, *University of Tampere*, Finland CEEISA-ISA Conference 22-25 June 2016.
7. Toygür İlke, Benvenuti Bianca, „*The european response to the refugee crisis: Angela Merkel on the move*”, Istanbul Policy Center-Sabancı University-Stiftung Mercator Initiative, 2016.

THE FEMALE POLITICAL LEADER AS THE CENTRAL FIGURE OF THE MIGRANT CRISIS - ANGELA MERKEL

Summary: The migrant crisis has caused divisions between the Member States of the European Union more than ever. The number of migrants' mortality at the European borders has shown the world that the European Union has failed to find a common solution for the crisis.

German Chancellor Angela Merkel, on the one hand, plays a central role in the European Union's efforts to formulate a common response. On the other hand, mainly Eastern European groups, led by Hungarian Prime Minister Viktor Orban, are actively opposed to every aspect of that plan.

This text talks about the response of the European Union and the Federal Republic of Germany to the migrant crisis and the main role that Angela Merkel has in her. The German Chancellor has always been a leading figure in the EU, however, her attitude has become even stronger in the context of the refugee issue. Of course, this position had its political preference in the elections.

Also, there is a brief overview of the position of women in society through history and their activism in political life, which has not changed much nowadays.

Key words: Leadership, Angela Merkel, EU Policy, Germany, Europe, migrant crisis, refugees, role and position of women

СКУПШТИНА АП ВОЈВОДИНЕ И РЕПРЕЗЕНТАЦИЈА НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА

Сажетак: Начин на који су националне мањине представљене у Скупштини АП Војводине интересантан је из неколико разлога. Најпре, због етничке хетерогености ове покрајине, а, затим, и због тога што је, због релативно честих измена изборних система, могуће пратити начин на који примена различитих изборних модела утиче на број представника мањинских националних заједница у Скупштини. Рад анализира број представника националних мањи-на у Скупштини АП Војводине кроз осам изборних циклуса и пет изборних модела и нуди закључке који су постављени шире од пуког броја изабраних представника националних мањина. Рад на овај начин тестира и међу псефолозима опште прихваћене тезе о утицају изборних система на парламентарну репрезентацију националних мањина – да пропорционални изборни системи погодују парламентарној репрезентацији националних мањина, док већински системи погодују националним мањинама које живе концентрисане на једном подручју и довољно су бројне да у одређеној изборној јединици чине већину. Из закључака изнетих на крају рада види се да очекивани ефекти изборног система на парламентарну репрезентацију националних мањина у Скупштини АП Војводине нису потврђени и да је број посланика који припадају националним мањинама пре био последица изборног успеха странака које нису регистроване као странке националних мањина и општих политичких прилика, а не примене одређеног изборног модела.

Кључне речи: парламентарна репрезентација, националне мањине, изборни системи, Скупштина АП Војводине

Увод – националне мањине у Скупштини АП Војводине

Опредељење за одређен тип изборног система кључно је за састав парламената. Изборни системи су „централни нерв“ политичког система, којим се „одређује положај свих субјеката у изборном систему и процесу“ (Јовановић 1997: 14). Самим тим, различити изборни системи на различите начине утичу и на парламентарну репрезентацију националних мањина. Изборни системи се

* aleksjerkov@gmail.com

деле у групе на основу неколико кључних елемената: броја представника који се бира у свакој изборној јединици, формуле за прерачунавање гласова у мандате која може бити већинска, пропорционална или комбинована, могућности бирача да гласају за одређене кандидате или целе листе, као и од изборног прага, односно процента гласова који учесник на изборима треба да освоји да би учествовао у расподели мандата, што може бити прописано законом, или одређено на основу броја мандата који се осваја у изборној јединици. Комбинација ових параметара од пресудног је значаја за број освојених места у парламенту (Kasapović 2003: 160-161).

Када је у питању формула за прерачунавање гласова у мандате која представља основ за најчешћу поделу изборних система они се деле у две основне групе – већинске изборне системе и пропорционалне изборне системе. Последњих деценија у порасту је коришћење комбинованих, хибридних или мешовитих изборних система – оних који комбинују елементе и карактеристике ова два базична типа система. Радне дефиниције два основна типа изборних система изразито су општег карактера. Већински системи су модели у којима побеђује кандидат са више освојених гласова од противкандидата. Пропорционални системи су модели у којима листе добијају број мандата пропорционалан броју освојених гласова. У оквиру ове две велике групе система постоји велики број различитих варијација (Орловић 2015: 35-45).

Пуна слобода у коришћењу политичких права – бирачког активног и пасивног права, права на политичко организовање, права на слободу говора, слободу окупљања и удруживања, слобода медија – темељ су без кога би политичка репрезентација националних мањина била немогућа, непотпуна и дефектна. Кроз генезу људских права, политичка права националних мањина развила су се као незаобилазна и неодвојива компонента која увек прати два основна корпуса мањинских права – право на коришћење матерњег језика и право на образовање. Наука и политика фокусирају се на политичку интеграцију националних мањина, под којом се најчешће подразумева управо парламентарна репрезентација, као највидљивији облик политичке партиципације националних мањина. Као разлог да се политичка права националних мањина уврсте у корпус фундаменталних мањинских права, најчешће се наводи тврдња да се остала мањинска права и спречавање њиховог кршења и дискриминације не могу ефикасно гарантовати уколико сама мањина не учествује у политичком процесу доношења одлука којима се уређује област заштите мањинских права (Nogowitz 1993: 17). Истраживачи који се баве етнички хетерогеним или подељеним друштвима закључују да конвенционалне демократске институције без представника мањина немају потребан капацитет да изграде стабилне и одрживе демократске политичке системе (Lijphart 1997: 23).

Парламенти су највиша представничка тела. Најопштија дефиниција концепта репрезентације би била да посланици репрезентују грађане. Ово, међутим у много чему не одговара парламентарној стварности. Посланици, осим грађана, представљају и политичке странке које су их кандидовале за посланике. У федералним или регионално уређеним државама они представљају федералне јединице или регије из којих долазе (Пајванчић 2008: 19). У

национално мешовитим друштвима посланици репрезентују и своје етничке заједнице. Скупштина Војводине има 120 посланика који су се у прошлости бирали по пет изборних модела – већинском систему са два кандидата у другом кругу, једнокружном већинском систему, већинском систему са три кандидата у другом кругу, мешовитом и пропорционалном систему. У свим изборним системима било је кандидата који су припадали националним мањинама, а кандидовале су их и странке националних мањина и друге странке. Од 2000. године странке националних мањина учествују у власти у АП Војводини, а у три последња сазива председник Скупштине Војводине био је управо посланик изабран из редова највеће странке војвођанских Мађара. Ово је показатељ да парламентарна репрезентација националних мањина у АП Војводини није само формална, већ и суштинска – политички представници националних мањина кључни су чиниоци приликом доношења одлука.

Циљ истраживања је да се сагледају ефекти које је примена различитих изборних система имала на парламентарну репрезентацију националних мањина у АП Војводини. Број посланика који припадају одређеним мањинским групама поређен је са бројем припадника тих мањинских група, и, кроз поређење процентних поена освојених места и удела у становништву, анализирано је које су мањинске групе биле подпредстављене, које надпредстављене, а које су биле представљене сразмерно свом уделу у становништву. Почетна намера приликом спровођења овог истраживања била је да се у свим изборним циклусима за посланике у Скупштини АП Војводине анализирају и етничка структура и страначка припадност кандидата, и, касније, састав парламента када је етничка припадност посланика у питању. Ово би било драгоцено приликом извођења закључака да ли све политичке странке у национално мешовитим или доминатно мањинским срединама кандидују припаднике националних мањина у покушају да привуку бираче из тих мањинских заједница. Међутим, извештаји који су доступни до избора 2004. године односе се само на укупне резултате избора, те је планирано истраживање прилагођено доступним подацима.

Већински изборни систем са два кандидата у другом кругу 1992. године

Избори за Скупштину АП Војводине 1992. године одржани су по већинском изборном систему који је подразумевао да, уколико нико од кандидата не освоји надполовичну већину гласова, два најбоље пласирана кандидата одлазе у други круг избора. Осим потребног броја освојених гласова, дефинисана је и обавеза да на изборе изађе довољан број бирача. На њима су учествовала 362 кандидата, а у првом кругу гласања изабрано је њих 38. У другом кругу гласања учествовала су 163 кандидата, а изабрано је њих 80.

Резултати избора показују да је изабрано 14 посланика мађарске националности, односно да су припадници мађарске националне мањине освојили 11.67% мандата. Ово значи да је мађарска национална мањина била подпред-

стављена у парламенту, будући да је њихов удео у становништву Војводине, према попису из 1991. године, био 16.8%. Посланика словачке националности било је 2.5%. Удео Словака у укупном становништву је био 3.1%, што значи да су и они били подпредстављени. Два посланика из реда Буњеваца чинила су 1.66% посланика у Скупштини, што је готово двоструко више у односу на њихову заступљеност у популацији. У посланичким клупама је 1992. године седео и један посланик хрватске националности, што је чинило 0.83% посланика у Скупштини Војводине. Ово говори да су Хрвати били знатно подпредстављени, имајући у виду чињеницу да је попис 1991. године показао да је удео Хрвата у популацији Војводине био 3.7%.

Када се погледају изборне јединице у којима су посланици који су припадали националним мањинама изабрани, види се да су посланици мађарске националности долазили из свих општина у којима мађарска национална мањина чини већину становништва. Од девет посланика који су изабрани у Суботици, чак осам је било из реда националних мањина – четири из мађарске, два из буњевачке и један из хрватске. У обе изборне јединице у Бачкој Тополи, Сенти и Кањижи изабрани су посланици мађарске националности, као и у једној од три изборне јединице које су установљене у Бечеју. Посланици мађарске националности изабрани су и у Фекетићу и Ади, општинама у којима је постојала по једна изборна јединица. Кандидати мађарске националности који су освојили мандате припадали су Демократској заједници војвођанских Мађара, Социјалистичкој партији Србије и групама грађана. Мали број посланика мађарске националне мањине, упркос чињеници да су изабрани у свим изборним јединицама у којима мађарска етничка заједница чини већину, показује да број изборних јединица у територијама на којима они живе није био довољан да обезбеди њихову сразмерну парламентарну репрезентацију. Када су у питању посланици словачке националности, интересантно је да њих нису кандидовале странке словачке националне мањине, него у два случаја групе грађана и у једном случају Социјалистичка партија Србије. Оба посланика буњевачке националности били су кандидати Буњевачко-шокачке странке, а једини посланик хрватске националности био је кандидат Демократског савеза Хрвата у Војводини.

Табела 1 – Број посланика који припадају националним мањинама у Скупштини АП Војводине након избора 1992. године

Етничка група	Проценат мандата	Проценат у становништву	Презаступљеност/ подзаступљеност
Мађари	11.67	16.8	-5.13
Словаци	2.5	3.1	-0.6
Хрвати	0.83	3.7	-2.87
Румуни	0	1.37	-1.37
Буњевци	1.66	0.8	0.86
Русини	0	0.93	-0.93
Роми	0	2.15	-2.15
Македонци	0	0.62	-0.62

Једнокружни већински систем 1992. године

Једини ванредни избори за Скупштину АП Војводине одржани су у децембру 1992. године. На њима је учествовало 518 кандидата. Они су спроведени према изборном моделу релативне већине. Овога пута у парламент је ушло 24 посланика мађарске националности. То је 20% посланика. Будући да је немогуће да се положај мађарске националне мањине поправио од маја до децембра исте године, разлоге за оволико повећање броја посланика мађарске националности треба тражити у другим факторима. Најпре, треба рећи да је број посланика из ДЗВМ био 16, што је више него што је укупно било посланика мађарске националности у претходном сазиву. Осим тога, на овим изборима учествовало је и неколико странака које су бојкотовале претходне изборе, а чији су кандидати припадали националним мањинама – Демократска странка, Лига социјалдемократа Војводине, ДЕПОС и Реформски демократски савез Војводине. Из њихових редова изабрани су сви остали посланици који су припадали националним мањинама, како мађарској, тако и словачкој и хрватској, које су једине успеле да освоје мандате у парламенту. Словаци су и овај пут освојили три мандата, а Хрвати један мандат. Без представника у Скупштини Војводине су остали Буњевци, а, гледајући резултате избора по изборним јединицама, закључује се да су у изборним јединицама у којима су мандате освојили Буњевци овај пут мандате освојили посланици мађарске националности.

Разлози за промену броја посланика који припадају одређеним националним мањинама леже у томе што су поједине странке које нису учествовале на првим изборима овај пут освојиле мандате. Ово је видљиво и када се погледа списак општина из којих су долазили посланици. Из Новог Сада, из ког су на претходним изборима сви посланици припадали Социјалистичкој партији Србије и били српске националности, сада су изабрана два посланика мађарске националности, оба кандидати коалиције РДСВ, ДС, ДЕПОС. Сличан случај је и са Сомбором, из ког на првим изборима није било посланика из реда националних мањина, као и са Зрењанином. Интересантно је да из Ковачице, у којој су постојале две изборне јединице, није било посланика српске националности – један изабрани посланик био је мађарске националности, а један словачке. Као и прошли пут, нико од посланика словачке националности није изабран на предлог странака словачке националне мањине. Нови изборни модел помогао је националним заједницама које су у својим изборним јединицама бројније од осталих да остваре бољи изборни резултат.

Табела 2 – Број посланика који припадају националним мањинама у Скупштини АП Војводине након ванредних избора 1992. године

Етничка група	Проценат мандата	Проценат у становништву	Презаступљеност/ подзаступљеност
Мађари	20	16.8	3.2
Словаци	2.5	3.1	-0.6
Хрвати	0.83	3.7	-2.87

Румуни	0	1.37	-1.37
Буњевци	0	0.8	-0.8
Русини	0	0.93	-0.93
Роми	0	2.15	-2.15
Македонци	0	0.62	-0.62

Већински систем са три кандидата у другом кругу од 1996. до 2000. године

Избори 1996. године одржани су на основу Одлуке о избору посланика у Скупштину АП Војводине која је прописивала да у други круг избора уђу три најбоље пласирана кандидата из првог круга. У првом кругу избора учествовало је 634 кандидата, а у другом 353.

Етнички састав парламента унеколико је промењен након ових избора. У њему је било 17 посланика мађарске националности, што је мање него и претходном сазиву парламента. Промениле су се и странке које су их кандидовале. Овог пута примат има СВМ, који је кандидовао чак 13 изабраних посланика. Као предлагач посланика који су изабрани а припадници су националних мањина поново се појављује СПС, са четири посланика мађарске националности изабрана из њихових редова. Странка која је до тада кандидовала највећи део изабраних посланика мађарске националности, ДЗВМ, овог пута освојила је само један мандат. СПС је кандидовао и једног од два посланика словачке националности, док је други, као и у свим претходним сазивима, био кандидат групе грађана. Новина у овом сазиву Скупштине АП Војводине јесте и изостанак посланика хрватске националности и избор два посланика румунске националности – обојица су били кандидати СПС-а. Они су заузимали 1.42% места у парламенту, што значи да су били равномерно заступљени у односу на свој удео у становништву Војводине. Очигледно је да овај систем није погодно за избор кандидата који припадају националним мањинама. Једина национална мањина која је освојила више мандата у односу на претходне сазиве јесте румунска национална мањина, док су све остале етничке групе остале подпредстављене у парламенту.

Табела 3 – Број посланика који припадају националним мањинама у Скупштини АП Војводине након избора 1996. године

Етничка група	Проценат мандата	Проценат у становништву	Презаступљеност/ подзаступљеност
Мађари	14.6	16.8	-2.2
Словаци	1.66	3.1	-1.44
Хрвати	0	3.7	-3.7
Румуни	1.42	1.37	0.05
Буњевци	0	0.8	-0.8
Русини	0	0.93	-0.93
Роми	0	2.15	-2.15
Македонци	0	0.62	-0.62

Избори за Скупштину АП Војводине 2000. године одржани су истовремено са председничким изборима у Савезној Републици Југославији и били су под њиховим снажним утицајем. На њима су странке које су чиниле Демократску опозицију Србије оствариле убедљиву победу, освојивши 118 од 120 мандата. Избори су организовани по истом изборном систему као и избори претходне године, са три кандидата у другом кругу. У првом кругу је учествовало 630 кандидата, а у другом 310.

На њима је мандате освојило 27 кандидата из реда националних мањина. Највећи број посланика из реда националних мањина припадао је мађарској националној мањини – њих 19. Од тог броја, њих десет су изабрани као кандидати Савеза војвођанских Мађара, двоје као заједнички кандидати СВМ-а и ДОС-а шест као кандидати ДОС-а, а један као кандидат Демократске странке војвођанских Мађара. Сви су изабрани из изборних јединица у којима мађарска национална мањина чини већину становништва, осим кандидата из Житишта и једне изборне јединице у Панчеву. Овога пута нико од посланика из Новог Сада, у ком је било 13 изборних јединица, није припадао националним мањинама. Оба посланика словачке националне мањине били су кандидати Демократске опозиције Србије, као и четири посланика хрватске националности. Разлог за оволико повећање броја хрватских посланика у Скупштини Војводине, које је довело до њихове надпредстављености, јесте у томе што су у Демократској опозицији Србије учествовале две хрватске странке – Демократски савез Хрвата у Војводини и Хрватски народни савез – које су имале по једног кандидата. Преостала два посланика хрватске националности кандидати су других странака које су припадале Демократској опозицији Србије. Новина у овом сазиву војвођанске скупштине су по један посланик из македонске и русинске националне мањине, обојица кандидати Демократске опозиције Србије.

Када се говори о успеху кандидата који припадају националним мањинама на овим изборима, не треба губити из вида да на овим изборима за бираче није била пресудна национална, већ страначка, припадност кандидата, о чему сведочи убедљива победа једне од политичких опција која је на њима учествовала.

Табела 4 – Број посланика који припадају националним мањинама у Скупштини АП Војводине након избора 2000. године

Етничка група	Проценат мандата	Проценат у становништву	Презаступљеност/ подзаступљеност
Мађари	15.83	16.8	-0.97
Словаци	1.66	3.1	-1.44
Хрвати	3.33	3.7	-0.37
Румуни	1.42	1.37	-1.37
Буњевци	0	0.8	-0.8
Русини	0.83	0.93	-0.1
Роми	0	2.15	-2.15
Македонци	0.83	0.62	0.21

Мешовити изборни систем од 2004. до 2016. године

По мешовитом изборном систему одржана су три изборна циклуса. За ове изборе, као и за све друге одржане након њих, на располагању су и подаци о кандидатима, који ће бити анализирани.

На изборима 2004. године учествовале су листе десет странака, од којих је седам освојило мандате. На овај начин је распоређено 60 мандата. Листа Српске радикалне странке освојила је највећи број мандата на пропорционалним изборима – 21 мандат, од тога су три мандата припала припадницима мађарске националне мањине. Демократска странка је била другопласирана и на пропорционалним изборима освојила је 15 мандата – од тога су два мандата припала мађарској националној мањини, један словачкој, један румунској, један хрватској и један русинској. Коалиција Заједно за Војводину и Савез војвођанских Мађара освојили су по шест мандата – свих шест у случају СВМ-а припала су посланицима мађарске националности, а у случају коалиције Заједно за Војводину један. Остале странке које су освојиле мандате по пропорционалној компоненти нису ниједан мандат доделиле посланицима који припадају националним мањинама. Ово значи да су, по пропорционалној компоненти избора, посланици мађарске националности освојили 12 мандата, или, у процентима 20%, што је за 7% више од њиховог учешћа у популацији. Посланици који су припадали осталим националним мањинама – румунској, русинској, словачкој и хрватској – сви изабрани са листе Демократске странке, освојили су по 1.66% мандата.

Ова ситуација се изменила након другог круга избора по већинском систему. Пре него што пређемо на резултате, треба рећи да су све политичке странке истакле кандидате који су припадници националних мањина, посебно у изборним јединицама у којима припадници тих националних мањина чине значајан део становништва. У појединим изборним јединицама – попут изборне јединице 1 у Ади у којој је било седам кандидата – није било ниједног кандидата који не припада мађарској националној мањини. Демократска странка је по већинском изборном систему освојила 34 мандата. Од тога је само један посланик припадао некој мањинској групи – словачкој. Савез војвођанских Мађара освојио је пет мандата по већинском изборном моделу. Од 36 мандата, колико је освојила Српска радикална странка, ниједан није припао националним мањинама. Коалиција Заједно за Војводину освојила је један мандат и он је припао посланику мађарске националности. Социјалистичка партија Србије и Демократска странка Србије нису успеле да освоје ниједан мандат по већинском систему на који су кандидовале некога од припадника мањинских група. Један од посланика Покрета Снага Србије припадао је мађарској националној мањини. Странке које нису освојиле мандате по пропорционалном систему, а освојиле су по већинском, углавном су имале представнике који припадају националним мањинама. Тако су Реформисти Војводине, ДСВМ и Г17+ освојили по један мандат који је припао посланицима мађарске националности, а коалиција Суботица наш град један мандат који је припао посланику буње-

вачке националне мањине. Групе грађана су освојиле један мандат који је припао посланику мађарске националне мањине и један који је припао посланику словачке националне мањине.

Анализа етничког мозаика већинске и пропорционалне компоненте избора потврђује већ уочене тенденције. Посланика који припадају мађарској националности, којих је након пропорционалних избора било 20%, сада је било 22, односно 18.33%, што представља незнатно смањење, али ова група је и даље за више од три процентна поена била надпредстављена у парламенту у односу на своју тадашњу бројност. Разлог за ово је добар изборни успех Савеза војвођанских Мађара. Представника осталих националних мањина било је знатно мање. Након већинских избора, два представника, односно 1.66% мандата, имали су Словаци, а Буњевци су успели да освоје један мандат. То значи да су Словаци и у овом сазиву Скупштине Војводине били подпредстављени, док су Буњевци успели да остваре равномерну парламентарну репрезентацију. Русини, који на већинским изборима нису повећали број представника у односу на пропорционални, остали су равномерно заступљени у скупштини. Хрвати у овом изборном систему остају подпредстављени, будући да на већинским изборима нису успели да повећају број мандата и да он остаје на 0.83% парламента, а удео хрватске националне мањине у становништву Војводине тада је био 2.7%. Румуни, који нису освојили додатне мандате на већинским изборима са 0.83% мандата остају подпредстављени.

Табела 5 – Број посланика који припадају националним мањинама у Скупштини АП Војводине након избора 2004. године

Етничка група	Проценат мандата	Проценат у становништву	Презаступљеност/ подзаступљеност
Мађари	18.33	15.2	3.13
Словаци	1.66	2.9	-1.24
Хрвати	0.83	2.7	-1.87
Румуни	0.83	1.35	-0.52
Буњевци	0.83	0.8	-0.03
Русини	0.83	0.8	-0.03
Роми	0	2.15	-2.15
Македонци	0	0.6	-0.6

Када се анализира етнички састав сазива Скупштине Војводине након избора оджаних 2008. године, види се да ипак није било значајних промена у односу на претходни сазив.¹ Након пропорционалног дела избора, у Скупштину је са листе Демократске странке био изабран по један посланик из реда мађарске, хрватске, румунске и русинске националне мањине и два посланика словачке националне мањине. Са листе коалиције Заједно за Војводину, са које

¹ Ово су први избори спроведени након укидања законског изборног прага за странке националних мањина. За разлику од републичког и локалног нивоа, где је ова мера довела до великог броја листа и странака које су учествовале на изборима, на покрајинском нивоу ово није био случај. Мандате су успеле да освоје исте странке које су ту могућност имале и пре увођења специјалних механизма за парламентарну репрезентацију националних мањина.

је изабрано пет посланика, изабран је један посланик словачке националне мањине. Листа Српске радикалне странке освојила је 20 мандата, од тога један посланик мађарске националне мањине и један буњевачке. Социјалистичка партија Србије и Демократска странка Србије, које су освојиле три, односно четири, мандата, нису ниједан доделиле припадницима националних мањина. На крају, коалиција окупљена око Савеза војвођанских Мађара освојила је пет мандата.

Мађарска национална мањина након пропорционалног дела избора имала је седам мандата, или 11.66%. Разлоге мањег броја посланика мађарске националности треба тражити у нешто лошијем изборном успеху Савеза војвођанских Мађара и мањег броја кандидата мађарске националности на листама осталих странака. Три посланика словачке националне мањине чинила су 5% мандата у парламенту, што значи да је ова национална мањина била знатно надпредстављена након пропорционалног дела избора. Хрватска, Румунска, Русинска и Буњевачка национална мањина имале су исти број представника као и на претходним изборима, што је у свим случајевима, осим код хрватске националне мањине, равномерно њиховом учешћу у популацији Војводине.

Након већинских избора, мађарска национална мањина добила је још осам представника – четири које је предложила коалиција око Демократске странке и четири које је предложила коалиција око Савеза војвођанских Мађара. Тиме је проценат посланика који припадају мађарској националној мањини износио 12.5%. Уз два додатна посланика који припадају словачкој националној мањини, оба кандидована од стране Демократске странке, проценат посланика словачке националности смањен је на 4.17%, али је ова национална мањина остала знатно презаступљена. Македонска национална мањина добила је једног представника, а број представника хрватске, буњевачке, румунске, русинске и словачке националне мањине није се мењао. Све ове етничке групе, осим румунске и хрватске, након одржаних већинских избора остале су равномерно представљене.

Табела 6 – Број посланика који припадају националним мањинама у Скупштини АП Војводине након избора 2008. године

Етничка група	Проценат мандата	Проценат у становништву	Презаступљеност/ подзаступљеност
Мађари	12.5	15.2	-2.7
Словаци	4.17	2.9	1.27
Хрвати	0.83	2.7	-1.87
Румуни	0.83	1.35	-0.52
Буњевци	0.83	0.8	0.03
Русини	0.83	0.8	0.03
Роми	0	2.15	-2.15
Македонци	0.83	0.6	0.23

Последњи избори одржани по мешовитом систему били су 2012. године. На пропорционалном делу избора учествовало је 14 изборних листа, од којих

је седам освојило мандате. Коалиција окупљена око Демократске странке освојила је највише мандата – 16. Од тога су два мандата припала мађарској националној мањини и по један мандат словачкој, русинској, румунској и хрватској националној мањини. Лига социјалдемократе Војводине освојила је осам мандата. Од тога, један мандат је припао румунској националној мањини. Српска радикална странка је освојила пет мандата, а међу њима није било припадника националних мањина. Српска напредна странка је освојила 14 мандата, од тога је један мандат припао буњевачкој националној мањини. Демократска странка Србије ниједан мандат од четири освојена мандата није доделила припадницима националних мањина, као ни Социјалистичка партија Србије од освојених девет. Савез војвођанских Мађара овај пут је остварио лошији резултат и освојио четири мандата.

Након доделе мандата, мађарска национална мањина је имала шест представника, или 10%, најмање од како се избори спроводе по мешовитом моделу. Румунска национална мањина имала је два представника, а буњевачка, хрватска, русинска и словачка национална мањина имале су по један мандат. Када се погледа однос снага између румунске и словачке националне мањине на овим и претходним изборима, јасно је да се овде не ради о промени у бирачком телу или нивоу поштовања њихових права, већ о прерасподели односа снага у странкама које су их кандидовале, или политичкој процени ових странака.

Резултати већинских избора донели су промене у погледу етничког састава парламента. Мађарска национална мањина добила је још осам политичких представника – пет које је предложила Демократска странка и три које је предложио Савез војвођанских Мађара. Овим је удео посланика мађарске националности у Скупштини Војводине порастао на 11.67%, незнатно мање него на прошлим изборима. Словачка национална мањина добила је још два представника – оба из реда Демократске странке. Са три посланика, или 2.5%, ова мањина је представљена пропорционално свом уделу међу грађанима Војводине. Остале националне мањине – хрватска, буњевачка, русинска и румунска – нису мењале број својих представника након већинских избора.

Табела 7 – Број посланика који припадају националним мањинама у Скупштини АП Војводине након избора 2012. године

Етничка група	Проценат мандата	Проценат у становништву	Презаступљеност/ подзаступљеност
Мађари	11.67	13	-1.33
Словаци	2.5	2.6	-0.1
Хрвати	0.83	2.43	-1.6
Румуни	1.66	1.32	-0.34
Буњевци	0.83	0.8	0.03
Русини	0.83	0.78	0.05
Роми	0	2.15	-2.15
Македонци	0	0.54	-0.54

Пропорционални изборни систем 2016. године

Једини избори за посланике у Скупштини Војводине одржани по пропорционалном изборном систему били су 2016. године. На њима је учествовало 15 изборних листа, а њих девет је учествовало у расподели мандата. Највише мандата је освојила изборна листа Српске напредне странке – 63. Од тога, један посланик је ромске националности, један буњевачке и један словачке. Листа Демократске странке освојила је десет мандата, од тога по један посланик хрватске и словачке националности. У посланичкој групи Лиге социјалдемократата Војводине, која је освојила девет мандата, један посланик припада мађарској националној мањини. Посланичка група Савеза војвођанских Мађара има шест чланова. Новонастали Мађарски покрет освојио је два мандата.

То значи да мађарска национална мањина има девет политичких представника, или 7.5%. Ово је најниже у целокупном посматраном периоду одржавања вишестраначких избора за Скупштину АП Војводине. Имајући у виду опште уврежено мишљење да пропорционални изборни систем одговара политичкој репрезентацији националних мањина, ова ситуација на први поглед може деловати парадоксално. Међутим, разлози за овакву подпредстављеност мађарске националне мањине леже у томе што листа која је освојила највише мандата – листа Српске напредне странке – није у делу листе на ком су се налазили посланици који су освојили мандате имала ниједног припадника мађарске националне мањине. Истовремено, странка која је традиционално имала кандидате и посланике који припадају мађарској националној мањини – Демократска странка – овога пута није остварила задовољавајући успех. Словачка национална мањина након ових избора имала је два представника, што је, такође, мање него у претходним сазивима. Ова мањина је са 1.67% мандата подпредстављена у Скупштини Војводине, као и Хрватска са 0.83% мандата. Буњевачка и ромска национална мањина имају по један мандат. Ромска национална мањина је подпредстављена у парламенту, али ово је први пут да има политичке представнике.

Имајући у виду да су све националне мањине у овом сазиву Скупштине Војводине подпредстављене, чини се да пропорционални изборни систем најмање погодује њиховом избору. Ипак, треба бити опрезан при закључивању да је ова подпредстављеност мањинских група последица пропорционалног модела. Из пређашњих резултата на пропорционалном делу избора, чини се да је разлог за њу, пре свега, композиција политичких снага у Скупштини АП Војводине. Да би се могло са сигурношћу утврдити да ли ове ефекте производи изборни систем или однос политичких странака, требало би сачекати неколико изборних циклуса и евентуалну промену односа политичких снага и видети да ли то са собом носи промене када је у питању парламентарна репрезентација националних мањина.

Табела 8 – Број посланика који припадају националним мањинама у Скупштини АП Војводине након избора 2016. године

Етничка група	Проценат мандата	Проценат у станов- ништву	Презаступљеност/ подзаступљеност
Мађари	7.5	13	-5.5
Словаци	1.67	2.6	-0.93
Хрвати	0.83	2.43	-1.6
Румуни	0	1.32	-1.32
Буњевци	0.83	0.8	0.03
Русини	0	0.78	-0.78
Роми	0.83	2.15	-1.32
Македонци	0	0.54	-0.54

Закључак

Анализа етничког састава свих сазива Скупштине АП Војводине показује да су само мађарска и словачка национална мањина у свим сазивима Скупштине имале своје заступнике. Остале националне мањине су мандате освајале у зависности од изборног успеха странака које их традиционално кандидују, политичке стратегије странака на тим изборима и тренутне политичке атмосфере у друштву. Све етничке заједнице су у просеку подзаступљене. Највећи проценат подзаступљености имају Хрвати и Роми, али је структура њихове подзаступљености различита. Роми су све до избора одржаних 2016. године остали попуто ван парламента, док су Хрвати, осим у изборном циклусу 1996. године, константно имали политичке представнике, али у броју који је био мањи од њиховог удела у друштву. Најмањи проценат подзаступљености имају Буњевци који су, осим у првом сазиву парламента, били потпуно искључени из његовог рада све до 2004. године, од када су константно благо презаступљени. Румуни су у свим сазивима, осим у оном од 1996. године, били подзаступљени, као и Словаци који су подзаступљени у свим сазивима, осим у сазиву од 2008. године. Мађарска национална мањина подзаступљена је у свим сазивима осим у сазивима од 1992. и 2004. године. Из резултата избора од 2004. до 2016. године види се да је парламентарна репрезентација русинске националне мањине зависила искључиво од изборног успеха Демократске странке, са чије су листе ови посланици увек бирани у Скупштину.

Табела 9 – Процентуални удео посланика који припадају националним мањинама у Скупштини АП Војводине, 1992–2016.

	1992	1992	1996	2000	2004	2008	2012	2016	просек
Мађари	-5.13	3.2	-2.2	-0.97	3.13	-2.7	-1.33	-5.5	-1.44
Словаци	-0.6	-0.6	-1.44	-1.44	-1.24	1.27	-0.1	-0.93	-0.63
Хрвати	-2.87	-2.87	-3.7	-0.37	-1.87	-1.87	-1.6	-1.6	-2.09
Румуни	-1.37	-1.37	0.05	-1.37	-0.52	-0.52	-0.34	-1.32	-0.84
Буњевци	0.86	-0.8	-0.8	-0.8	0.03	0.03	0.03	0.03	-0.18
Русини	-0.93	-0.93	-0.93	-0.1	0.03	0.03	0.05	-0.78	-0.44

Роми	-2.15	-2.15	-2.15	-2.15	-2.15	-2.15	-2.15	-1.32	-2.04
Македонци	-0.62	-0.62	-0.62	0.21	-0.6	0.23	-0.54	-0.54	-0.39
Просек	-1.6	-0.76	-1.47	-0.88	-0.39	-0.71	-0.75	-1.49	

Гледано по изборним системима, два најнегативнија резултата су остварена на првим и последњим изборима – једни су одржани по већинском систему и бојкотовале су га готово све опозиционе странке, а други су одржани по пропорционалном систему са листама. У оба случаја изразита подпредстављеност мађарске националне мањине утиче на лош збирни резултат. По пропорционалном изборном систему све етничке групе су подпредстављене, осим Буњевачке чији један посланик чини да та група буде пропорционално представљена. Исти случај је и са русинском националном мањином која је, као и буњевачка, у сва три изборна циклуса одржана по мешовитом систему представљена сразмерно свом уделу у становништву Војводине захваљујући једном посланику, у сва три случаја изабраном са пропорционалне листе. На основу података се може закључити да је најповољнији изборни систем за парламентарну репрезентацију националних мањина које живе у Војводини мешовити изборни систем, будући да је у три изборна циклуса која су по њему спроведена у Скупштину изабран највећи број представника националних мањина. Као што се видело, посланици из реда националних мањина бирани су и на пропорционалним листама и на већинским изборима.

Литература:

1. Jovanović, Milan (1997), *Izborni sistemi – Izbori u Srbiji 1990 – 1996*, Institut za političke studije – Službeni glasnik, Beograd
2. Orlović, Slaviša (2015), *Izborni bumerang*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd
3. Pajvančić, Marijana (2008), *Parlamentarno pravo*, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd,
4. Horowitz, Donald (1993/4), *The Challenge of Ethnic Conflict. Democracy in Divided Societies*, Journal of Democracy
5. Kasapović, Mirjana (2003), *Izborni leksikon, odrednica: Izborni sustav, Politička kultura*, Zagreb
6. Lijphart, Arend (1997), *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*, Yale University Press, New Haven, Conn. and London
7. Pokrajinska izborna komisija, *Izveštaj o ukupnim rezultatima izbora za poslanike u Skupštinu AP Vojvodine održanim 31. maja i 14. juna 1992. godine*, <http://pik.skupstinavojvodine.gov.rs/sadrzaj/1decembar%201992.pdf>
8. Pokrajinska izborna komisija, *Izveštaj o ukupnim rezultatima izbora za poslanike u Skupštinu AP Vojvodine 2008. godine*, <http://pik.skupstinavojvodine.gov.rs/sadrzaj/2008izvestajorezultatima2008.pdf>
9. Pokrajinska izborna komisija, *Izveštaj o ukupnim rezultatima izbora za poslanike u Skupštinu AP Vojvodine 2012. godine* <http://pik.skupstinavojvodine.gov.rs/Strana?s=rezultati2012&i=2012>

10. Pokrajinska izborna komisija, Izveštaj o ukupnim rezultatima izbora za poslanike u Skupštinu AP Vojvodine 2016. godine
<http://pik.skupstinavojvodine.gov.rs/sadrzaj/2016RezultatiOpstine.pdf>

ASSEMBLY OF AUTONOMOUS PROVINCE OF VOJVODINA AND REPRESENTATION OF NATIONAL MINORITIES

Summary: The article focuses on 8 electoral cycles conducted under 4 different systems and analyzes the way in which different electoral rules affected minority representation in the Assembly of Autonomous Province of Vojvodina. AP Vojvodina is ethnically most diversified region of Serbia, and therefore parliamentary representation of national minorities is of outmost importance.

Analysis shows that minorities have been represented in the Assembly through all electoral systems, and minority MPs were elected from all party lists, not just lists of the national minority parties. The same can be concluded when it comes to majority electoral systems where candidates who belong to national minorities were coming from all parties in constituencies populated by national minorities were living.

Through analysis of effects which different electoral systems have on minority representation article concludes that often number of seats held by minority MPs is not consequence of the electoral system and does not reflect position of that minority in society, but rather is a consequence of political relations among parties, electoral success of the parties which traditionally include candidates who belong to national minorities and overall political situation in the country.

Key words: national minorities, Assembly of AP Vojvodina, electoral systems, elections, parliamentary representation

IV

КУЛТУРА И ДРУШТВО

ДИВНА ВУКСАНОВИЋ*

Факултет драмских уметности
Београд

УДК 316.74:7

Прегледни рад
Примљен: 12.12.2018
Одобрен: 23.01.2019
Страна: 439-448

МЕДИЈИ – УМЕТНОСТ – ЖИВОТ**

Мами Мимици и тати Пуру с љубављу...

Сажетак: Тема чланка односи се на проблематизовање релације која се успоставља између естетског и стварног у савременом добу, и то с обзиром на појавни контекст медијске културе и савремене уметности. Анализа започиње избором две слике које би требало да илуструју данашње релације што се успостављају између живота, с једне стране, и уметности и медија, с друге. Обе представе, које су нека врста симболичког полазишта и оквира за интерпретирање поменутих односа, реферишу на Платонову филозофију: прва евоцира идеју неопходности изградње дома током живота (анализа текстуалног дела постера о дизајну куће), док друга сугерише немогућност сазнања истине и адекватну перцепцију стварности услед многобројних медијских посредовања, подсећајући нас изнова на познату алегорију о пећини. У овом контексту сагледана, релација између естетског и стварног показује да се домен естетског привида све више шири на рачун традиционалног схватања стварности било у метафизичком, друштвеном-економском или критичком виду њеног тумачења. Основни разлог за експанзију сфере деловања естетског привида у односу на живот, па тако и на концепт стварности који га уоквирава, почива, по нашем мишљењу, на чињеници која указује на системско деловање медијске културе која опкољава и премрежује живот. Иза ове експанзије стоје, наравно, профит и неолиберална тржишна економија коју битно оснажују медијске и креативне индустрије; оне, пак, делују тако да савремени доживљаји стварности и живота, па самим тим и уметности и медијских производа, постају синтетичко једно – мешавина различитих хибридних форми које нам отежавају разумевање света и живота, као и њихову адекватну перцепцију, проблематизовање, те аутентичне естетске доживљаје остварене кроз уметност.

Кључне речи: медији, уметност, живот, естетско, стварност

Савремена естетика, уколико претендује на потпуност истраживачких подухвата, требало би да, као релевантне предмете својих преиспитивања,

* zoran.jevtovic@filfak.ni.ac.rs

** Рад је настао као део пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, под називом: „Историја српске филозофије,, бр. 179064.

маркира како живот (естетика /свакодневног/ живота) и његове релације са стварношћу, тако и најразличитија медијска посредовања која су, такође, у посебном односу према стварности. Чулна реалност, као један од предмета естетике, најшире гледано, данас је, у домену своје филозофске проблематизације, присутна на два начина: примарно, кроз преиспитивања естетске стварности која је *увек већ* ту и која је и до сада била предмет естетике, а у зависности од интерпретативног угла посматрања и епистемологије и онтологије, и секундарно, као она стварност/илузија која је произведена артифицијелним путем – било да је у питању сфера уметности (филозофија уметности) или област деловања медија (филозофија медија). Тако, условно речено, естетика са стварношћу успоставља двоструки однос: директно и посредно. Отуда, рекли бисмо, крајњи домет савремене естетике почива у настојањима да се критички преиспитају сви постојећи чулни модалитети стварности, без обзира на начине њиховог настанка, као и укрштања и дијалектичког посредовања.

Међутим, сваки покушај дефинисања појмова као што су уметност, живот, стварност, а потом и медији и естетика, у сваком па и у нашем времену, унапред је осуђен на пропаст. Иако су ови појмови начелно недефинљиви, ипак о њима имамо неку слутњу. Према тој мутној представи, живот је, примера ради, најпре некакав спонтанитет, нешто непосредно дато, нешто што потиче из „природе”, што се креће, пулсира и дише, док је уметност, макар она и опонашала живот, нешто артифицијелно, произведено. Слично као за уметност, и за медије се може рећи да представљају својеврсно посредовање које је артифицијелне природе. У савременој епохи, оно је најчешће техничког карактера. Што се, пак, стварности тиче, она је била (и остала) велика тема метафизике, а потом и друштвених наука, док се данас, између осталог, реалност одређује и према феноменима естетске (медијске) стварности, а ова је утемељена у капиталистичкој (неолибералној) економији, која је, уколико се држимо Марксових (Marks) теза, конститутивна и за друштвену стварност. И напоследку, данашња естетика, како нам се чини, настоји да ове појмове узајамно приближи, односно интерпретира у духу обухватних синтеза изведених на најразличитије начине.

Вековима се уметност трудила да опонаша живот, тј. природу (традиционална теорија *mimesis*-а, како је проблематизована од Платона /Platon/ и Аристотела /Aristotel/ до данас), а потом је, у добу модерности, дошло до раскида међу њима. Уметност је кренула да се развија властитим путем, углавном избегавајући опонашање, настојећи чак да успостави, првенствено у оквирима авангардних покрета, радикално-критички однос према традиционалном схватању уметности. Данас, међутим, захваљујући појави мас-медија, нових медија и мултимедије, долази до новог значајног преокрета. И уметност и живот, на име, користе предности нових, пре свега комуникационих технологија, које их у све већој мери посредују. Тако живот једним делом губи своју првобитну непосредност и аутентичност, док у случају уметности нестаје аура дела (Бенјамин /Benjamin/), захваљујући потенцијалима техничке репродукције, односно бесконачног копирања уметности.

У оба случаја, посредовање се обавља посредством технологије, а често је реч управо о медијима или новијим комуникационим технологијама. Захваљујући њима, готово читав живот бива технички посредован, па тако постаје делом артифицијелан, што је некада било ексклузивно својство везано за уметност. С друге стране, и уметност, у знатно већем обиму него раније, бива окупирана од стране технологије и света медија, губећи неке своје типичне особине, а задобијајући неке посве нове. Услед свеопштег посредовања, могло би се рећи да живимо време хибрида: тоталне медија(тиза)ције како живота тако и уметности, путем савремених медија и нових комуникационих технологија. А како ове техно-активности поседују карактеристику хомогенизације, то данас живот све више личи на уметност, а уметност на живот; а све заједно на медијски посредоване егзистенције.¹

Наведени генерални увиди представљају првобитни контекст за тумачење и проблематизовање теме о медијима, уметности и стварности, јер већ својим основном намером, која раздваја појам естетског од актуелног поимања стварности, сугеришу, штавише имплицирају становиште да све што је естетско (чулно) није нужно и стварно, као и обратно – што, заправо, представља једну од старих метафизичких тема које је филозофија користила и варијала још од времена компетиције између Сократа (Socrates) и софиста, па све до данас. Но, ако апстрахујемо од историјата питања односа истине (стварности) и естетског привида, и позабавимо се актуелним друштвеним тренутком, изнова нећемо моћи да избегнемо суштину проблема што проистичу из овог односа, који се, по нашем мишљењу, додатно компликује и мултипликује у нашем времену. О чему је, заправо, у основи, реч?

Наше полазиште за реактуелизовање ове проблематике тиче се улоге савремених медија у производњи како „истине” (схваћене, првенствено, у смислу медијски пласираних информација), тако и (естетског) привида, који је по свом пореклу, свакако, чулне природе, али је у нашем времену превасходно генерисан техничко-технолошким путем. Данашњи живот је, такође, захваљујући деловању медијске културе Запада, подвргнут мноштву видова посредовања. Дакле, основна идеја текста је да покаже како се естетски простор(и) шире и све више усложњавају, потискујући у други план оно што је стварносно, па тако и сам живот. Иако, наравно, теоријско идентификовање концепата стварности и живота није легитимно, овде ћемо га ипак користити, али опрезно и крајње условно. Чињеница је да мишљење о реалности, као и доживљај стварности, непосредно утичу на доминантни начин и тзв. стилове живота одређене епохе. Јер, проблематизовање појма стварности у нашем времену није више само начелне, већ је, у извесном смислу, и техничке природе, што се директно доводи у везу с експанзијом тзв. медијских култура нашег доба.

Другим речима, криза метафизике, овога пута, бива изазвана не мишљењем, нити вером или идеолошким средствима, већ континуираним медијским посредовањима. Тачније, новим комуникацијским праксама. Оно што у овом

¹ Упор. Дивна Вуксановић, „Медијске егзистенције: Постиндивидуализам и имагинација,, у: *Филозофија медија*: Онтологија, естетика, критика, Факултет драмских уметности у Београду – Институт за позориште, филм, радио и телевизију, Чигоја, Београд, 2007, стр. 59-72.

контексту тумачења односа естетског и стварног желимо да нагласимо јесте став да свет привида или, прецизније формулисано, естетског привида данас углавном продукују медији делујући синергијски – што фактички значи да у нашем добу сви раположиви медији, како они стари, тако и нови, функционишу системски, конституишући привид стварности, а насупрот самом животу, односно хуманој егзистенцији. То је, донекле, становиште које је различито у односу на став традиционалне метафизике према чулним привидима – било да је реч о обманама у области перцепције или о естетској рецепцији уметности. Према нашим уверењима, ово питање релевантно је како за рефлексије о стварности, истини и чулном сазнању, тако и за савремену уметност, медијске феномене и живот данашњег човека.

Иако уистину мислимо да естетски привид који је медијског карактера дословно угрожава стварне животе људи (ера тзв. трансхуманизма) – како бисмо се одупрли некритички заснованом медијацентризму, на овом месту ћемо се оградити од уопштавања, реферишући искључиво на агресивну (медијску) културу Запада, која свој цивилизацијски напредак углавном повезује са експанзијом нових комуникационих технологија, при чему у тим процесима, који су у основи тржишног карактера, великим делом учествују медији. И не само што у томе партиципирају, него и производе једну нову стварност, конкурентну како метафизички схваћеној реалности, тако и економско-политичкој стварности, те, напослетку, и самом животу. Занимљиво је да се данас стварност „производи” управо онако како је то Бењамин уочио мислећи на масовно репродуковање уметности. Наиме, она настаје као продукт медијске индустрије, па самим тим постаје и она стварност која је стандардизованог и робног карактера. Иако звучи апсурдно, данас се стварност уистину производи медијским путем, управо онако како је Холивуд некада фабриковао снове. Свакако, реч је о чулно опажљивој и симболичкој стварности која је техничким путем трансформисана, чиме је, уједно, изменила и своју структуру и свој идентитет. Стварност је, дакле, актуелно гледано, не само медијски/естетски производ, већ и фетиш по себи.

Једно од упоришта одбране стварности привидом, *prima facie* парадоксално, а заправо дијалектички, налазимо у сфери уметности, која естетски привид, по нашем мишљењу, држи ближе истини и животу, него што то чине медији – како масовних тако и нових комуникација. Како бисмо илустровали ову хипотезу, и на проблемски начин отворили дискусију о њој, послужимо се примером који спаја старе идеје са новим, маркетиншким, односно комерцијалним начином њихове реализације. У питању је текстуални део једног постера – дакле, рекламног средства, који као своју референцу користи Платона у функцији својеврсног *brand-name*-а, а који треба да укаже на неопходност дизајнирања животног простора по мери античких грчких филозофа. Због чега би позивање на Платона у данашњем времену било упутно са становишта изградње дома током живота?

Реферисање на Платона у контексту поменутог постера смештено је у оквиру тумачења који се тичу изградње дома (куће) као егзистенцијалне преференце, а цитат дословно гласи: „Сваки човек треба да изгради кућу пре него

што умре.” Иако је овде, свакако, реч о комерцијалној употреби филозофије у маркетиншке сврхе, наведени пример, у извесном смислу, упућује на старе епистемолошке, метафизичке и естетичке проблеме, сагледане у посве новом контексту њиховог разумевања и тумачења. Поставља се, наиме, питање – какав је дом намењен данашњем човеку, где он и у чему обитава? Каква је стварност у којој се затекао, на који начин је доживљава и рефлектује о њој и какав живот води с обзиром на своје позиционирање у стварности, те какву релацију успоставља према свету уметности и медија?

На најповршнијем интерпретативном нивоу, реч је о коришћењу античког ауторитета за промовисање одређеног стила живота – прецизније речено, савремене архитектуре и дизајна. Наиме, сам начин дизајнирања и пројектовања куће у којој ће се живети показује, како одређени маркетиншки стручњаци верују, и одабрану „форму”, односно, шире гледано, идеју егзистенције. У исто време, дом који се гради манифестује и позадински систем вредности, и то како на базичном нивоу (што задовољава наше основне физичке потребе), тако и у погледу културе (схваћене као начина живота) која се одређеном праксом, тј. животним стилем заступа. У овом смислу, појам живота може се повезати с естетиком свакодневног живота, тј. чулно успостављеним амбијентом дома и животног окружења, као и естетских потреба и вредности које одатле проистичу.

Дакле, људски живот, који се остварује у одређеном амбијенту и дизајниран је на специфичан начин, говори не само о материјалној култури (појединца) већ и о нематеријалним, културалним и естетским вредностима егзистенције. Дизајн животног простора сажима, заправо, ове две врсте вредности – визуализовану, чулно опажљиву материјалну културу, с једне стране, и симболички културални план живљења (који је чулно неопажљив), с друге стране. По нашем мишљењу, ова два плана сагледавања живота и стварности - из визуре естетике и метафизике, узајамно се прожимају и фактички значе један те исти процес у кретању. Утолико је, према нашем схватању, значајније да се њихово преплитање размрси и истражи с обзиром на место и улогу медија који су се последњих деценија активније укључили у ово посредовање.

Свеукупност живљења, која подразумева обе поменуте димензије живота, а које најчешће нису у хармоничном и симетричном односу, савремени социолози и социолошкиње (културе) називају „светом живота”.² Тако, примера ради, ауторка Ивана Спасић, изнова преиспитујући однос метафизике и свакодневице, посматрано из угла социологија свакодневног живота, у интерпретативне кругове својих идеја призива већ поменутог Платона, а у контексту оних аналогја које се могу повући између његовог доживљаја истине и чулних (естетских) обмана. У ту сврху, искоришћена је Платонова алегорија о пећини,³ која у нашем тексту може да послужи као друга референтна слика и

² Ивана Спасић, „Свакодневни живот као свет живота: феноменологија и егзистенцијализам”, у: *Социологије свакодневног живота*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2004, стр. 54-84.

³ У седмој књизи Платонове Државе (514а), у разговору с Глауконом, Сократ говори следеће, излажући, при том, у алегоријском облику, основну идеју која се тиче сазнајне позиције античког

оквир што указује на релацију између естетског и стварног света, медијске културе и уметности. Уједно, познату метафору „пећине”, употребљену у овој алегорији, у нашем случају ваљало би интерпретирати као симболички дом савременог човека, о чему је претходно већ било речи.

„За филозофију и науку свакодневица традиционално представља контрастан појам.” тврди Ивана Спасић, констатујући, нешто касније, да на сличној интерпретативној линији стоји и критичка социологија. У наставку уводног параграфа њене научне студије о социологијама свакодневног живота следи елаборација борбе супротности, што резултира позивањем на оригиналну Платонову онтологију: „Оне се од својих почетака конституишу насупрот свакодневном животу и њему примереном мишљењу: истинито знање насупрот мњењу, епистеме насупрот *doxa*, рефлексивна насупрот ‘пуком живљењу’. Тако су и друштвене науке, укључујући социологију, све доскора себе разумева-вале. Темељна метафора која изражава ту супротстављеност јесте Платонова слика уобичајеног људског живота као пећине у којој људи, заточени а да то и не знају, посматрају тек сенке на зиду, мислећи да су оне све што постоји. Треба их, међутим, отуд избавити и извести на бљештаву светлост истине.”⁴

Запажање које би могло бити подстицајно за даљу расправу, започето у духу повлачења паралеле између текста на постеру о дизајнирану кућа и Платонове метафоре пећине, тиче се питања да ли ми данас, уствари, опажамо сенке (на зидовима својих вредносних станишта), или пак сенке сенки, односно медијски посредовану реалност или *mimesis mimesis*-а, што је некада, али и у скорој прошлости била улога резервисана за уметност. Из овога, надаље, проистиче још темељније питање – шта је (наша) реалност, односно свакодневица, тј. „дом”? Један од потенцијалних одговора – мада дилема, према нашем схватању, остаје отворена – јесте да обитавамо у медијској пећини, тј. опкољени светом спектакла и да иза његове завесе не постоји истина, тј. евентуални излаз из пећине. Овакву суморну слику метафизике у нестајању и естетике у настајању (медијским путем) нуди, како се чини, дух данашњег времена и владајући симболички поредак вредности. А у њему доминирају деформисане слике реалности коју испрва продукују, а потом и заступају савремени комуникациони медији.

човека: „Замисли да људи живе у некој подземној пећини, и да се дуж целе пећине провлачи један широк отвор који води горе, према светлости. У тој пећини живе они од детињства и имају окове око бедара и вратова тако да се не могу маћи с места, а гледају само напред, јер због окова не могу окретати главе. Светлост им, међутим, долази од ватре која гори изнад њих и далеко иза њихових леђа. Између ватре и окованих води горе пут, а поред њега замисли да је подигнут зид као ограда какву подижу мађионичари да изнад ње показују своју вештину. — Замисли — рече он. — Замисли уз то још да поред тог зида људи проносе разне справе, и то кипове људи и других животиња од камена и дрвета, као и све могуће творевине људске уметности, али тако да оне изнад зида штрче, и да при том, као што то обично бива, поједини од њих у пролазу разговарају а други ни речи не говоре. — Твоје је поређење необично — рече он — а необични су и твоји затвореници. — Слични су нама — рекох. — Зар мислиш да они виде нешто друго осим својих сенки и сенки других људи, које светлост ватре баца на супротан зид пећине?” Платон, *Држава* (пето издање), БИГЗ, Београд, 2002., стр. 206.

⁴ Ивана Спасић, „Увод: Свакодневни живот и социологија”, *Op. cit.*, стр. 6.

Отуда се данас чине још актуелнијим питања: ‘шта је реалност, а шта живот’, имајући у виду да савремени медији не само што производе део те реалности и тржишно конструишу стилове живота, већ доводе у питање комплетну метафизику, замењујући је, уз помоћ естетике привида која је у служби медија, тржишном логиком капитализма. У оваквом контексту посматрано, медији и њима примерено естетско деловање, нису, у основи, у служби истине, било да је она метафизичког или друштвено-економског карактера, а понајмање су у критичком односу према затченој стварности и животу у њој. Њихова основна и једина улога – ако се занемаре они малобројни медији који проблемски делују у јавним просторима – јесте да задовољне медијску публику и тзв. нормалног грађанина/ку, тиме што ће, заправо, доносити профит и нормирати свакодневни живот својих конзумента.

Из контекста тумачења зоне деловања естетског привида, као и његовог статуса у савременом добу хотимично ћемо изоставити читаво поље уметности, која, по нашем уверењу, губи значај као конституенс перцепције и сазнања живота и стварности, а у односу на тзв. медијску културу, којој делом припада и свет савремене уметности. С друге стране, из анализа ћемо изоставити и оно традиционално мишљење које подстиче поверење у уметност, што га је заслужила било као одсликавање, тумачење или критика стварности; своје даље истраживачке премисе поставићемо у односу на онај естетски привид који је подржан медијима, чиме се проблемски актуелно бави филозофија медија, као један од значајних праваца развоја савремене естетике.

Поставља се питање, у контексту претходно заузете позиције - како бисмо, у светлу сазнања о снажном дејству медија на културу, естетске доживљаје и савремени живот, дефинисали стварност – да ли као илузију или као нешто друго? У том смислу, потребно је добро познавати начине како функционишу медији данас, а посебно тзв. *mainstream* медији. Најпре, појединачни медији нису у могућности да продукују целовиту слику ни живота, ни света, а ни реалности – оно што приказују у погледу садржаја, без обзира на то да ли им је основни комуникацјски канал аудитиван или визуелан, или је, пак, у питању мултимедија – јесте партикуларна слика света. Уз то, овај део укупне слике стварности или живота који медији преносе најчешће је монтиран или је снимљен тако да сугестивно делује на реципијенте, односно конзументе и кориснике медијских прилога.

Међутим, иако савремени медији нису у могућности да путем свог деловања пренесу информације које представљају истину (стварност) схваћену као целина (Хегел /Hegel/), њихов партикуларни допринос креирању медијске слике света напослетку ипак формира утисак о животу и целини света који се, најчешће препознаје као глобални спектакл. Штавише, савремени медији обезбеђују, пре свега, утицај на јавну перцепцију стварности, и у том смислу, утичу на „дисторзију“, реалности⁵ која је, како се у појединим написима тврди,

⁵ „While some may believe that reality is just an illusion, others may believe that our today is as real as it can get. But one thing we will all agree on is that media only shows us a part of the picture and not the whole picture.” Najwa Shabir, „Reality and Why Media Distorts It”, у: *Kashmir Observer*, на

двоструког карактера. Другим речима, медији, по дефиницији, захваљујући својим техничким карактеристикама, искривљују реалност, што омогућава њихова специфична структура која и обезбеђује само посредовање. Савремени теоретичари медија ово искривљавање, односно ишчашење слике света виде двоструко, у зависности од тога чему су медији у основи намењени.

Условна подела савремених медија на информативне, с једне стране, и забавне с друге,⁶ истовремено диктира и њихов однос према истини, животу и стварности. Наиме, од медија који служе искључиво у сврху забаве (и стицања профита) не очекује се релација кореспондирања или адекватације у односу на тзв. стварност и све њене битне атрибуте, за разлику од информативних медија, где су очекивања, у том погледу, веома захтевна, пошто је њихов основни циљ дефинисан тако да на „објективан“, начин пласирају, односно преносе „чињенице“, јавности(ма). Не треба, при том, занемарити идеју да, са изузетком малобројних алтернативних медија, они углавном, с покрићем служења јавности(ма), треба да послују тако да власницима доносе профит, јер – како је познато – информације су данас постале роба која се размењује на тржишту захукталих медијских индустрија. Та роба је, уједно, и естетски привид истине, пошто је прикрива и покрива искључиво тржишним вредностима. Истина више не пада у домен медија, а новинарство, као један од некадашњих носилаца идеје потраге за истином, великим делом постаје погон за дезинформисање: "Новинарство се изгубило негде између прокламоване улоге чувара демократије, људских слобода и контролора власти и логике капитала и егзистенцијалне потребе да се преживи и опстане у било ком медију."⁷

Од медија који служе забави и отворено су тржишног карактера (индустрија забаве), при чему ту спадају, делом, и уметности попут филма или видеоигара, не очекује се да на било који начин реферишу на ствари истине, живота, свакодневице. Намена им је, како је познато, посве друкчија. Они делују у домену фикције која је перципирана, реципирана и рефлектована као таква. Насупрот њима, од информативних медија очекује се супротно: да заступају ствар истине и реалности у јавним медијским просторима. Отуда, када информативни медији, било у начелу или у појединачним случајевима (емисије или читави програми) не одговоре овом задатку – а то је најчешће случај – бивају критиковани за продуковање неистина, полуистина или комплетних фалсификата истине, те злоупотребе јавних простора. Али у оба случаја, по нашем мишљењу, сама природа технолошки заснованих комуникација своди медије на исто – индустрију која производи робу, а не смисао и истину.

Ипак, подела на забавне и информативне медије, иако је, свакако, реч о теоријском поједностављивању ради бољег увида у актуелне токове функцио-

страница: <https://kashmirobservers.net/2016/features/reality-and-why-media-distorts-it-6188>,; Приступљено 20. 07. 2018.

⁶ Вид. у чланку: „Does media distort views on reality?”, *Quora*, на страници: <https://www.quora.com/Does-media-distort-views-on-reality>,; Приступљено 20. 07. 2018.

⁷ Зоран Јевтовић, Момчило Цебаловић, „Пропагандни ланац дезинформисања у кризним ситуацијама”, у: *Култура полиса*, часопис за неговање демократске политичке културе, Култура – Полис Нови Сад и Институт за европске студије, Београд, год. XV, стр. 405-421, 2018.

нусања света медија, условног је карактера и, по нашем мишљењу, захтева допуну у „трећој“, инстанци – а то је свет који комбинује информације и забаву, односно хибридно поље деловања тзв. „инфотејнмента“, (*infotainment*). Јер, у сфери актуелних медијских активности очигледно је да посредовање, као такво, узима маха и када је реч о основним, а некада раздељеним функцијама медија (информативна, образовна, културална и забавно-рекреативна). Слично као и у случају претходно наведених функција и поделе медија на забавне и информативне, и синтагма која се тиче одређења света инфотејнмента, као њихове мешавине, често се међу теоретичарима медија, експертима и новинарима користи с критичким предзнаком,⁸ што бисмо, овом приликом, желели да подцртамо и оснажимо. Ово отуда што свет инфотејнмента најадекватније илуструје индустријску природу савремених медија. Према нашем схватању, реч је, заправо, о индустријализованој производњи естетског привида, а насупрот оном „природном“, (чулне обмане) или ауратском (уметност).

Констатација да медији данас производе хибридне садржаје може се применити и на изванмедијски простор, у коме медијска култура такође делује, али посредно. Очеvidно је, напиме, да читава савремена естетска култура – уколико је она, као јединствена творевина, уопште могућа – под снажним дејством медијских посредовања и активности креативних индустрија, подлеже процесима хибридизације – што вреди како за свет уметности, тако и за сам живот. И додатно, већина некадашњих хуманистичких вредности транспонује се у трансхуманистичке матрице живљења у садејству с новим технологијама. Тиме све постаје слично – хомогенизовано и хибридно – човеков стварни дом и његов симболички простор – који је и привид и реалност уједно.

И да резимирамо: естетско које је у служби медијских индустрија потискује оно што је естетско по себи (чулно) или доживљајно (уметност). Захватајући све сфере живота, медијска култура, заједно са креативним индустријама, успоставља доминацију над животом и свим његовим феноменима. А како је сама хибридна, ту своју особину преноси било на уметност, или на живот; и то се догађа неповратно. Савремена пећина проширује се и дизајнира не по мери човека, већ технологије која обезбеђује профит. Свако апстраховање, у сврху раздвајања ових феномена, уколико се критички не доведе у питање читав систем посредовања, постаје излившно, пошто подржава вештачки произведену конструкцију стварног, егзистирајућег на естетски начин, и то искључиво у циљу репродуковања света капитализма.

⁸ Примера ради, наводимо једно такво место: „A cross between entertainment and informational content is termed infotainment. This type of human interest and social news receives a large amount of criticism when compared to journalism. Much like soft news, it covers subjects that are not necessarily related to large serious events. Infotainment focuses on celebrities, various movie reviews, concerts in the area, and even sports. It helps boost publication ratings as it draws the attention of many viewers or readers, bringing a lighter take on the news.” Вид. на страници: „Open School of Journalism”: <https://www.openschoolofjournalism.com/resources/encyclopedia/infotainment>, Приступљено: 10. 07. 2018.

Литература:

1. „Does media distort views on reality?“, Quora, na stranici: <https://www.quora.com/Does-media-distort-views-on-reality>.
2. Jevtović, Z., Cebalović, M., „Propagandni lanac dezinformisanja u kriznim situacijama“, u: *Kultura polisa*, časopis za negovanje demokratske političke kulture, Kultura – Polis Novi Sad i Institut za evropske studije, Beograd, god. XV, str. 405-421, 2018.
3. „Open School of Journalism“, na stranici: <https://www.openschoolofjournalism.com/resources/encyclopedia/infotainment>.
4. Platon, *Država* (peto izdanje), BIGZ, Beograd, 2002.
5. Shabir, N., „Reality and Why Media Distorts It“, u: *Kashmir Observer*, na stranici: <https://kashmirobserver.net/2016/features/reality-and-why-media-distorts-it-6188>.
6. Spasić, I., *Sociologije svakodnevnog života*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2004.
7. Vuksanović, D., „Medijske egzistencije: Postindividualizam i imaginacija,, *Filozofija medija: Ontologija, estetika, kritika*, Fakultet dramskih umetnosti u Beogradu – Institut za pozorište, film, radio i televiziju, Čigoja, Beograd, 2007.

MEDIA - ART - LIFE

Summary: The subject of the article relates to reflecting a relationship that is established between aesthetic and real in the modern age, with regard to the emerging context of media culture and contemporary art. The starting point of the text are two images that should illustrate today's connections that are established between life, on the one hand, and art and media, on the other. Both representations, which are some kind of symbolic framework for interpreting the mentioned relations, refer to Plato: the first evokes the idea of the necessity of building a home during life (the analysis of the text of the poster about the design of the house), while the other suggests the inability to know the truth and the adequate perception of reality due to numerous media mediation to whom these terms are subjected, reset us to the famous allegory of the cave. In this context, the relation between the aesthetic and the real shows that the domain of aesthetic perception is expanding to the detriment of the traditional understanding of reality either in the metaphysical, socio-economic or critical form of its interpretation. Behind this expansion are, of course, a profit and a neoliberal market economy that is significantly empowered by the media and creative industries; they act in such a way that the contemporary experience of reality and life, and therefore art and media products, become a synthetic one - a mixture of different hybrid forms that make our world and life difficult to understand, as well as their adequate perception and aesthetic experiences achieved through art.

Key words: media, art, life, aesthetic, reality

ПАВЛЕ БОТИЋ*

Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 27-23/-24:27-29

Прегледни рад
Примљен: 08.01.2019
Одобрен: 11.02.2019
Страна: 449-457

ПЕСИМИЗАМ ДУХА ВРЕМЕНА У КЊИЗИ ПРОПОВЈЕДНИКОВОЈ

Сажетак: У раду истражујемо духовне и личносне последице култа времена, својственог старозаветној Књизи проповједниковој. Проповједникова ташта философија времености секуларизује човекову личност до песимизма и нихилизма, лишавајући је истинитог богоопштења, самим тим и вечности.

Кључне речи: Књига проповједникова, дух времена, таштина, песимизам, нихилизам, смрт, вечност, Богочовек

„Опет видјех под сунцем да
није до брзијех трка, ни рат до
храбријех, ни хљеб до мудријех,
ни богатство до разумнијех, ни
добра воља до вјештијех, него да
све стоји до времена...”

*Књига проповједникова*¹

Соломонова *Књига Проповедникова* умногоме се разликује од других старозаветних књига, понајвише исповедањем теологије светског духа времена. И док је за старозаветне Свете пророке Мојсеја, Илију, Јеремију, Језекиља, Исаију, Данила, Авакума, Амоса, Наума... вечност која ће се оваплотити у Богочовеку Христу темељна свевредност, дотле за Проповедника у *Књизи Проповедниковој* управо време представља центар и смисао човековог постојања на Земљи. Јер старозаветни Проповедник се не покорава духу вечности, него духу времена. Одакле Проповеднику хесиодовско-есхиловски култ времена у *Светом Писму Старога Завета*?

* antifon@neobee.net

¹ *Књига проповедникова* 1998, 9, 11.

Најпре, Проповедник у *Књизи Проповедниковој* је син Давидов, највећи и најславнији оновремени цар Јерусалимски. Обременен религијом времених послова, а натоварен делима људских руку, Проповедник се пречесто задовољавао земаљским успехом или се самообмањивао поседом и имовином². Потом, Проповеднику као бездетном човеку и преживљеном чулнику, ништа грехохлепно није страно³. Коначно, према сопственом расуђивању, Проповедник разабра све што под сунцем бива и претиче мудрошћу, паганском образованошћу⁴ или знањем све синове људске који живљаху пре њега у Јерусалиму! Усамљеном Проповеднику на царској власти, који се покајним молитвама не обраћа Живоме Богу, није дато да разликује духове⁵. Попут сваког световног философа Проповедник телесно расуђује о духовној стварности, коју није у стању ни да одгонетне, нити да дешифрује природном снагом своје безнадежне дијалектике⁶. Немоћан пред тајном времена, Проповедник постаје идолослужитељ времену:

² „Велика дјела учиних: сазидах себи куће, насадих себи винограде; Начиних себи вртове и воћњаке, и насадих у њима свакојаких дрвета роднијех; Начиних себи језера водена да заљевам из њих шуму гдје расту дрвета; Набавих себи слуга и слушкиња, и имах слуга рођенијех у кући мојој; и имах говеда и оваца више од свијех који бише прије мене у Јерусалиму; Такође накупих себи сребра и злата и заклада од царева и земаља...” (*Проп.* 2, 4-8)

³ „... набавих себи пјевача и пјевачица и милина људских, и справа музичких свакојаких... И што год жељаху очи моје, не брањих им нити ускраћивах срцу својему каквога весела, него се срце моје веселаше са свакога труда мојега, и то ми бијаше дио од свакога труда мојега... Јер ко је јео и уживао више него ја?” (*Проп.* 2, 8-10; 2, 25)

⁴ „... Проповеднику као образованом човеку није страна ни египатска, ни вавилонска, па ни одједи касније хеленске мудрости.” (Радовић 1979, 24)

⁵ У делу нововековних верника духа времена од Лутера и Еразма до Пруста и Томаса Мана живи хуманистичка прелест човековог временског идентитета: „Вредно постаје само оно од човека оплођено време. Његова је вредност у томе што га вредноћа човекова онтологизира и супстанцијализује, отргнувши га на тај начин од неостварене празнине и узалудности. Ако није тако осмишљено, оно остаје апстрактно и празно. И такво је све док није засејано семењем људског чина, људским пословима... Бити у исправном односу према темпоралном, значи имати свој временски идентитет.” (Радовић 1979, 24)

⁶ „'Таштина над таштином, све је таштина' записао је двадесет један век пре Растка један стари цар, који је био огрезао у задовољства овога света. Приближујући се мрачном гробу, и не

„Свему има вријеме, и сваком
послу под небом има вријеме.

Има вријеме кад се рађа, и
вријеме кад се умире; вријеме кад
се сади, и вријеме кад се чупа
посађено;

Вријеме кад се убија, и вријеме
кад се исцјељује; вријеме
кад се разваљује, и вријеме кад
се гради;

Вријеме плачу и вријеме смијеху;
вријеме ридању и вријеме игрању;

Вријеме кад се размеће камење,
и вријеме кад се скупља
камење; вријеме кад се грли, и
вријеме кад се оставља грљење;

Вријеме кад се тече, и вријеме
кад се губи; вријеме кад се чува,
и вријеме кад се баца;

Вријеме кад се дере, и вријеме
кад се сашива; вријеме кад
се мучи, и вријеме кад се говори;

Вријеме кад се љуби, и вријеме
кад се мрзи; вријеме рату и
вријеме миру...”⁷

Проповедник у славословљењу времена тражи на земљи оно што постоји само само на небу и у вечности⁸. Зато пребива у лажи темпоралности и у егзистенцијалној магији будућности⁹. Насупрот новозаветном оцеломудреном ду-

очекујући после смрти ништа друго осим казне Божје, ова његова безнадежност била је природна.” (Свети Николај Жички и Охридски 2001, 574)

⁷ Проп. 3, 1-8.

⁸ в. Свети Игњатије Брјанчанинов 2008, 44.

⁹ „Прошлост не постоји, јер је већ минула и из реалности се претворила у нешто о чему само може да се размишља. Ни будућност објективно не постоји. Она још увек није наступила, сва је у областима претпоставки, нека врста потенцијалног постојања, дакле, ипак у области онога о чему само може да се размишља. Реална је само садашњост, но и она је само граница између прошлости и будућности, граница танка као оштрица бритве.” (Архимандрит Рафаил Карелин 2014, 14)

ху покајања и опраштања, песимизам (безнадежност) *Књиге Проповједникове* производи из духа антрополошког времена, које из свога входа не искључује ни страст мржње, ни демонизам убијања. Речју, корен Проповједниковог временог песимизма се налази у његовим гресима!

Проповједнику коме је све досадило, промичу дословна и симболичка значења завета Бога и човека („ко зна шта значе ствари?“¹⁰), јер *Стари Завет не садржи у себи самом свој пуни смисао!*¹¹ Проповједнику измиче Новозаветно (Богочовеково) довршење, испуњење и откривење тајне *Старог Завета*.

Не примајући Силу Божије логосности, Проповједник се потчињава паганском божанству времена¹², које га печати греховним стањем и песимизмом. Страст песимизма се познаје у грехоплодним значењима рефрена *Књиге Проповједникове: Таштина над таштинама, све је таштина* (Проп. 1, 2)¹³. Мудрословни Проповједник у *Књизи Проповједниковој* не познаје вољу Речи Господње и не прима мудрост Логоса Божијег¹⁴, и зато не може разоткрити илузорност страсти и греха. Другим речима, самовољни Проповједник не види да ташта дела људских руку или служење себи не заустављају смртоносни вход времена¹⁵! Јер, заводљивост демонске мистике греха не смирава и не осмишљава човека, а након причешћивања грехом у ђавовођеном човеку се неминовно јавља осећање губитка, празнине и одвратности¹⁶. Штавише, људска пала природа ће тек у Оваплоћеном Богочовеку, достићи свест о ужасима греха, о робовању смрти и о паклу ђавољег насиља над човеком.

¹⁰ Проп. 8, 1.

¹¹ в. Амфилохије Радовић 1996, 11.

¹² „Планета је наша немилосрдна; она је од вајкада била гробница и за богове, и за људе. Многе је богове унела она у свој поменик; но није било тако бесмисленог бога као што је дух времена, јер је ... у њему обоготворила све болести своје, све грехе своје, све пороке и преступе своје.” (Преподобни Јустин Ћелијски 1923, 145-150)

¹³ Свети Теофан Затворник таштину човека види као његово обезбожено излагање из себе и пребивање у испразности мртвих ствари овога света: „У појединостима безблагодатан човек је овакав: одвративши се од Бога, он управља пажњу на себе и самога себе поставља за главни циљ свеколиког свога живота и делања. То већ и стога што за таквога не постоји ништа што би било више од њега самог, а особито стога што, добивши најпре од Бога сваку пуноту, а онда се од Бога испразнивши, хита и пашти се како би и чиме би све себе испунио. Празнина која је у њему настала отпадношћу од Бога, непрестано му распаљује незајажљиву жеђ, неодређену, а непрестану. Човек постаје безданим понором, и свим снагама настоји да испуни тај свој бездан, али нити види, нити осећа насићење. Зато је целог свог века у зноју, муци и великим главобољама, занет разноликим предметима, у којима очекује да нађе утољење жеђи која га изједа. Ти предмети упијају сву човекову пажњу, све његово време и све делање. Они су у његовим очима највредније благо, у коме он живи срцем. Из тога је разумљиво зашто човек, који је себе поставио за искључиви свој циљ, никада не пребива у себи, него – стално изван себе, у стварима које је створила или изабрала сујета. Од Бога који је пунота свега, отпао је. Сам је празан.” (Свети Теофан Затворник 2013, 84-85)

¹⁴ „Ријечи које вам ја

говорим не говорим од самога себе, него Отац који пребива у мени, Он твори дела.”

(Јн. 14, 10)

¹⁵ „Пошто Богочовекове Речи садрже сву истину Божју и сву мудрост Божју, то став човеков према Њима показује какав је човек: мудар или луд.” (Преподобни Јустин Ћелијски 2004, 687)

¹⁶ в. Архимандрит Рафаил Карелин 2014, 257.

Проповедников Бог у *Књизи Проповедниковој* није Бог старозаветних пророка. Проповедник не верује пророчки, и Духовдано не прориче Оваплоћење, Страдање, Васкрсење и Вазнесење Богочовека Исуса Христа¹⁷. Изван опита и подвига, проповедник у песимизму своје временослужитељне душе језикује размишљајући о Богу или замишљајући Бога¹⁸. Проповедник приповеда и поучава о имагинарном Богу¹⁹, кога још није познао, кога није у срце свога бића примио и кога је само устима (вербално) „послушао”²⁰. Како страсноумни песимизам Проповедников поставља богозаборавни дух времена изнад Светог Духа Вечнога Царства Небеског, то у његовој души неминовно производи болну омразу и према животу и према синовима људским²¹:

„Јер се неће спомињати мудрац
као ни безумник довијека;
јер што сада јест’, све се забо-

¹⁷ Насупрот Проповеднику старозаветни Пророк и Мученик Исаија благовести домострој спасоносноности Христовог страдања, којим се искупљује и од смрти спасава грехопали човек:

„А Он (Богочовек, прим. П. Б.) болести наше носи и
немоћи наше узе на се, а ми ми-
шљасмо да је рањен, да га Бог
бије и мучи.

Али Он би рањен за наше при-
јеступе, избијен за наша безако-
ња; кар бјеше на њему нашега
мира ради, и раном његовом ми
се исцијелисмо.”

(Иса. 53, 4-5)

¹⁸ „Оци Цркве сматрају да се јеретици који богословствују *замисљајући и размишљајући* налазе у егистенцијалној лажи.” (Митрополит Јеротеј Влаховс 2013, 228)

¹⁹ „Дознах да што год твори Бог
оно траје довијека, не може му
се ништа додати, нити се од тога
може што одузети; и Бог твори
да би га се Бојали...”

„Нека гријешник сто пута чини
зло и одгађа му се, ја ипак знам
да ће бити добро онима који се
боје Бога, који се боје лица ње-
гова.”

(Проп. 3, 14; 8, 12)

²⁰ „Главна је свему што си чуо:
Бога се бој, и заповести његове
држи, јер то је све човјеку.

Јер ће свако дјело Бог изни-
јети на суд и сваку тајну, била
добра или зла.” (Проп. 12, 13-14)

²¹ „Песимист не може жртвовати свој живот, зато што живот за њега нема вредности. Кад човек даје нешто што воли, он жртвује, кад даје нешто што мрзи, он не жртвује, но баца. Песимист, даље, не може волети живот, зато што му се чини без довољног смисла и без довољно радости. Живот је за њ’ бесмислица и бол, а бесмислица и бол, или бесмислен бол не може се волети.” (Свети Николај Жички и Охридски, *Сабрана дела II*, 2001, 526)

равља послије, и мудрац умире
као и безумник.

Зато ми омрзе живот, јер ми
није мило што бива под сунцем,
јер је све таштина и мука духу.

И омрзе ми сав труд мој око
којега се трудих под сунцем, јер
ћу га оставити човјеку који ће
настати након мене...

Јер што бива синовима људ-
ским то бива и стоци, једнако им
Бива; како гине она тако гину и
Они, и сви имају исти дух; и чо-
вјек ништа није бољи од стоке,
јер је све таштина.”²²

У тамници духа времена Проповедник остаје без свеоружја Божјег: без покајничке љубави према Вечности Беспочетног Оца, и без саможртвене љубави према ближњима. За временоиманог Проповедника не постоји надвремена реалност Царствујучше Вечности Оца и Сина и Духа Светога. Проповедников култ времена одводи га на границу нихилизма: изједначавајући смртност људског постојања са смртноћу постојања животиња, Проповедник сведочи да човек није у стању ни да песимистичним духом времена осмисли своје битије, нити да непреображеном људском мудрошћу превазиђе метафизику егзистенцијалног беспућа и бесмисла. Због тога што се узалудно сједињује са безразложним духом времена, Проповеднику је све мучно, све неподношљиво и све ташто²³.

Историја киселе темпоралности Соломоновог Проповедника наговештава песимистичну мисију мноштва великаша и првосвештеника, фарисеја и књижевника, културолога и писмењака, властодржаца и интелетуалаца, грађана и грађанки који погружени у противречни дух времена непрестано измишљају професије или по своме обличју и подобију стварају нове богове. Као такви, ови светски људи из себе и из историје бесомучно протерују Христа Бога Цркве. Тако се институционализовано наметнуо тирански песимистични жртвеник времена у богоотпадништву свога латинства, протестантизма, европејства, културализма, нихилизма, конзумеризма..., жртвеник који живи

²² Проп. 2, 17-18; 3, 19.

²³ „Од свега се човек може одморити, али никада - од себе: од самоосећања и самосазнања. То је соломоновски умор од постојања, и соломоновска мука од битисања.” (Преподобни Јустин Ћелијски 1987, 219)

од богопротивног прилагођавања и изједначавања²⁴. Под образином духа времена столећима се духовно ослабљенима кријумчаре песимизам модернитета и таштина савремености у фалсификованој форми мудрости, слободе, напретка, просвећења, науке, културе, цивилизације, уметности, моде, такмичења...²⁵!

Проповедник је адамовски проклет у онтолошком песимизму и метафизичкој времености дела својих (*1. Мојс.* 3, 17), јер не твори вољу Божију, и немарно ради дело Господње²⁶. Отуда Проповедниково основно стваралачко начело гласи: *нема ништа ново под сунцем*²⁷.

Но, Безгрешни Господ Христос крстоносном смрћу својом разобличава страст песимизма и скида проклетство смрти са рода људскога, свагда уништавајући мудрост мудрих и одбацујући разум разумних²⁸.

Насупрот жречевима побуњеног духа времена, Свети Апостоли и Свети Оци Цркве Христове причешћивани Речју Истине Његове, сведоче богооткривену тајну човековог спасења, опомињући: *не владајте се према овоме вијеку!*²⁹ Апсолутна Вечност не иде за релативним временом, нити се Духовдано прилагођава световном³⁰. И не мери се вечност временом, већ се време мери вечношћу³¹. У домостроју спасења човековог Оваплоћени Богочовек који је Победилац греха, смрти и ђавола, Својом Божанском Силом крштава и обесмрћује време. Према Светом богочовечанском Откривењу Христос је увек и свагда једино Ново под сунцем: „Онај који је савршени Бог постаје савршени човек, и тиме се остварује оно што је од свега новог најновије, једино Ново под сунцем, чиме се открива неизмерна сила Божија”³². Стога и није временом духу дато да разликујући духове тумачи јеванђелске Тајне науке Господње.

²⁴ „... Морамо објаснити да ново доба за јеретичке западне цркве не почиње од Реформације, нити од Француске револуције, него још од једанаестог столећа, од отпада хришћанског Запада од хришћанског Истока. Од тада настаје у западном хришћанству прилагођавање и изједначавање. То и јесте суштина њиховог новог доба, модерног времена, модернизма, којим се они хвале. За Источну Цркву не постоји ни ново, ни старо доба, од кад се Христос јавио свету, него је све подједнако исто и истинито и независно од времена, од прилика и од коњукура.” (Свети Николај Жички и Охридски *Сабрана дела V*, 2001, 482)

²⁵ в. Преподобни Јустин Ћелијски 1923, 45-50.

²⁶ „Проклет био ко немарно ради дело Господње...”

(*Јерем.* 48, 10)

²⁷ в. *Проп.* 1, 9.

²⁸ в. *1. Кор.* 1, 19.

²⁹ „И не саображавајте се овоме вијеку, него се преображавајте обновљењем ума свога, да искуством познате шта је добра и угодна и савршена воља Божија.” (*Рим.* 12, 2)

³⁰ „Јеретички богослови назвали су Православну Цркву погрдним именом 'окамењена црква' (*Narnack das Wesen des Christenthums*). Због чега? Због тога, како веле, што ова Црква 'не иде за временом', или што се не прилагођава времену! Међутим, баш у томе је слава Православља, што не иде за временом, нити се прилагођава времену...” (Свети Николај Жички и Охридски, *Сабрана дела V*, 2001, 480)

³¹ в. Преподобни Јустин Ћелијски 1923, 45-50.

³² Свети Јован Дамаскин 2006, 236.

Тајновиђење се даје само сиромашнима духом: само ће послушна и смирена чистота човечијег срца бити награђена богопознањем³³.

Тајну времена није открио страсни човек, већ Безгрешни Богочовек Оваплоћењем, Крштењем, Преображењем, Страдањем, Васкрсењем и Вазнесењем својим³⁴. Отуда и многобројне јеванђелске параболе започињу формулативним исказом: *У време оно...*, како би се опет и опет исповедио централни догмат Цркве од Истока, догмат о Оваплаћењу Сина Божијег и Бога, Исуса Христа, и како би се време Христом осмислило, испунило и обожило.

Благовеститељна свеистина гласи: *тајном времена влада Христова Црква*. Тројични Бог ствара време као припрему за вечност, а у Цркви се решава основно питање човековог битија, питање да ли је човек сапричасник истинитом Богу вечности, или заједничари са лажним и песимистичним божанством, са духом времена³⁵.

Растојање између светског духа времена и Тројичног духа вечности, растојање је између смрти и живота, болести и здравља, лажи и истине, таме и светлости, греха и покајања. А ако се од песимизма духа времена и од сваког греха не ослободимо самоодрицателним и крстоносним покајањем и апостолском вером у Богочовека, сви ћемо изгинути³⁶!

Слободи синова и кћери човечијих дато је време, како би у њему мењали грех за Безгрешног, који ће својим Другим доласком време укинути. Све за радост благодати вечнога живота или за песимизам суда вечне смрти.

Литература:

1. Ignjatije, Sveti Brjančaninov (2008): „Brige”, u knjizi, *Enciklopedija duhovnog života*, prev. Mladen Stanković, Pravoslavna misionarska škola pri hramu Svetog Aleksandra Nevskog, Beograd, str. 43-44.
2. Jerotej, Vlahos mitropolit (2013): „Posvetovnjačenost u bogoslovlju”, prev. Lada Akad, *Knjiga o prelesti i lažnom duhovništvu*, Zbornik radova, prir. Jovan Srbulj, Vladimir Dimitrijević, Pravoslavna misionarska škola pri Hramu Svetog Aleksandra Nevsko, Beograd, 226-240.
3. Jovan, Sveti Damaskin (2006): *Tačno izloženje pravoslavne vere*, Jasen, Beograd.
4. Justin, Prepodobni Čelijski (1923): „O duhu vremena”, *Hrišćanski život*, Sremski Karlovci, god. II, br. 4, 145-150.
5. Justin, Prepodobni Čelijski (1987): „Na terasi atoma”, u knjizi, *Filosofske urvine*, Beograd, str. 218-222.
6. Justin, Prepodobni Čelijski (2004): „Tajna Spasiteljevog učenja i tajna spasenja”, u knjizi, *Dogmatika Pravoslavne Crkve II*, Beograd, str. 681-743.

³³ в. Мт. 5, 3-9.

³⁴ „Јер је плата за гријех смрт, а дар Божији је живот вјечни у Христу Исусу, Господу нашем.” (Рим. 6, 23)

³⁵ в. Архимандрит Рафаил Карелин, 2014, 14-15.

³⁶ в. Лк, 13, 1-5.

7. Karelin, Rafail arhimandrit (2014): „Zagonetka vremena”, u knjizi, *Umeće umiranja ili umetnost življenja*, prev. Božana H. Stojanović, Manastir Uspenja Presvete Bogorodice, Podmaine, Budva, str. 11-15.
8. Karelin, Rafail arhimandrit (2014): „Tragičan vek”, u knjizi, *Umeće umiranja ili umetnost življenja*, prev. Božana H. Stojanović, Manastir Uspenja Presvete Bogorodice, Podmaine, Budva, str. 256-260.
9. Nikolaj, Sveti Žički i Ohridski (2001): „O omladinskom pesimizmu”, *Sabrana dela*, II, SPCO Linc, Austrija, Slovo, Šabac, str. 526-535.
10. Nikolaj, Sveti Žički i Ohridski (2001): „Ljubostinjski stoslov”, *Sabrana dela*, V, SPCO Linc, Austrija, Slovo, Šabac, str. 477-492.
11. Nikolaj, Sveti Žički i Ohridski (2001): „Život Svetog Save”, *Sabrana dela*, V, SPCO Linc, Austrija, Slovo, Šabac, str. 569-647.
12. Radović, Miodrag (1979): „Vreme i mudrost u *Knjizi Propovednikovoj*”, *Polja*, Novi Sad, br. 240, str. 22-26.
13. *Sveto Pismo, Stari Zavjet Gospoda našeg Isusa Hrista* (1998): prevod Svetog arhijerejskog Sinoda SPC, Beograd.
14. *Sveto Pismo, Novi Zavjet Gospoda našeg Isusa Hrista* (1998): prevod Svetog arhijerejskog Sinoda SPC, Beograd.
15. Teofan, Sveti Zatvornik (2013): „Stanje grešnika”, *Put ka spasenju*, prev. Vesna Nikčević i dr Ksenija Končarević, Versko dobrotvorno starateljstvo Arhiepiskopije beogradsko-karlovačke, str. 84-88.

PESSIMISM OF THE TIME SPIRIT IN THE BOOK OF ECCLESTIASTES

Summary: In this paper we research personal and spiritual implications of the cult of time that is characteristic for the Old Testament's Book of Ecclesiastes. The Preacher's vain philosophy of temporality secularizes human personality until it reaches pessimism and nihilism and so dispossessing it of the communication with God, hence, of the eternity.

Key words: Book of the preachers, the spirit of time, vanity, pessimism, nihilism, death, eternity, Godman

АЛЕКСАНДАР М. ПЕТРОВИЋ*

Филозофски факултет
Косовска Митровица

УДК 101:141.2

Прегледни рад
Примљен: 28.01.2019
Одобрен: 12.02.2019
Страна: 459-477

СПОРОВИ ОКО ХЕГЕЛОВЕ ФИЛОСОФИЈЕ И ЊЕГОВА МИСАО О ПРОСВЕЋИВАЊУ И ОБРАЗОВАЊУ

Сажетак: У Хегеловом односу према савремености постојали су и конфликтни моменти, али не у толикој мери као они који су наступили након његовог упокојења. Полемички родоначелник био је његов колега Шелинг, са тезом да треба «затрти змајево семе Хегеловог пантеизма», а одмах до ње је била пласирана и теза да је она била израз епохе преокренут у апологију рестаурације, коју је заступао чудни Рудолф Хајм. Свакако да је острашћеност ових оптужби изгубила из вида смисао његовог удубљивања у мисаони хоризонт Платонове «Државе», који је кретао од јасности и лепоте грчког живота. Грчка паидеја као праведно и државотворно поимање образовања сачувана је у његовој «Философији државног права» кроз интерпретацију смисла животног и владајућег духа уопште, како је то у својој одбрани Хегела добро скицирао Карл Розенкранц. Светско-историјски начин размишљања који је он са тиме отворио, подразумевао је философску научност која је способна да методички осветли ход културног развоја света у стремљењу према идеји самог добра. Оно појам света преиспитује кроз догађања његове светскости и људског постојања у затворености земље и отварањима ка небесима, напуштајући у својој космологији бивствовања метафизику ствари и сведеност мисаоних одређења у њима, према суштинском отварању духа ка суверености мисаоне слободе субјекта оријентисаног тежњом ка самоостваривањима духа напосто. Методичку развијеност начина обухватања сфера егзистенције света, са дидактичким упутствима из искуства мишљења историје философије кроз иманентно довршавање историје бивствовања у себи, сачињава ону страну његове универзитетске педагогије која и даље отвара светско-историјске перспективе образовања, а то значи и смисао савременог образовања.

Кључне речи: Рана полемика око Хегела, Познавање света и наука, Философско просвећивање, образовање у философији, Смисао и будућност знања

Из велике јелинске старине настали су важни садржински моменти Хегелове философије на тај начин, да је он сачинио друштвени и философски лик

* aleksandar.petrovic@pr.ac.rs

епохе, полазећи од јасности и лепоте грчког живота. Тај једноставан факт није лако садржајно показати, али он се контрастивно види и у туђини испуњења парадигматичне форме изворне државности као идеала друштвеног живота. Шта историја чини са философијом и шта философија смера са историјом, види се из акта мишљења који одређује суштину неке мисаоне личности која постоји у свету. То се непосредно оваплоћује у начину на који философи виде и разматрају њима савремене процесе збивања и друштвену улогу философије у њима.¹ За Хегела се слободно може рећи да није био никакав дивљи брбљивац, него да је храбро улазио мисаоним сазнањима у ту стварност и изналазио смисао скровитих структура егзистенције, које су имале и своје друштвено и културно значење. Колико је он у томе био у праву, можемо да утврдимо у судару са владајућим идејама његовог времена, које су као духовне тенденције одударале од његових увида.²

¹ Напон између садржаја поимања и друштвене реалности позиционише појам условљен објективношћу, са чиме се испуњава функција критике одређене стварности према правцима превазилажења недостатака (Adorno W. Theodor: *Drei Studien zu Hegel* /Gesammelte Schriften, Bd. 5. Hrsg. Von Gretel Adorno und Tiedemann, Frankfurt am Main, 1971, S. 247-283 /). Адорново добро увиђање значаја принципа негативности као унутрашње мотивације рада појма, ипак није артикулисано у светлу догађања света живота као праизворно сукобљавање небеског и земаљског, које светско-историјско поимање код Хегела изнутра носи. До сличног становишта доспевао је и Гадамер, уводећи другост другачијег у онтолошку игру: „Суштина духа се састоји у томе да уједини оно супростављено, или, како је Хегел волео са се изрази, да постигне самоспознају у другости и да на тај начин превазиђе отуђење. У моћи ума је на делу структура дијалектике која, као универзална структура бића, у себе укључује такође и човекову историјску суштину, а коју је Хегел систематски експлицирао у својој *Логисти*,” - Gadamer, Hans Georg: *Hegels Dialektik*, Fünf hermeneutische Studien, Tübingen, 1971. (*Хегелова дијалектика*. Пет херменеутичких студија, прев. Е. Перунчић, Београд, 2003., стр. 105) Зачуђујуће је, колико је попуштајући Хајдегеровом утицају пројекта онтологије ствари и наивности апстраховања од њих, умевао да подлегне физиократском позитивизму и натурализацији мишљења света које је управо Хегелова *Наука логики* снажно превазилазила. Од савремених философа и Еуген Финк сматра Хајдегерово тумачење Хегелове философије једностраним, јер онтолошко искуство не досеже до бивствовања самог, па ни до бивствовања бивствујућег, јер је то искуство човековог отварања према бивствовању, где, дпдуше, не може да се изједначи историја философије са светском историјом, али дијалектичка противречност знања и оног што је по себи у искуству мишљења, бива превладавано појмом света или превладавањем његове унутрашње противречности истином његовог космолошког положаја прве суштине (Хегел, *Енци. фил. наука*, § 30-33 /прев. Сарајево, 1987., стр. 60-61). Услед тога, излажући искуство мишљења питања бивствовања, Хегелова философија то чини по себи и за себе, тј. отвара пут онима који заједно с њиме мисле у погледу кретања бивствовања самог, и према Хајдегеровом тумачењу, заузима критичку дистанцу. Поштујући суверенитет опстанка у шта-бивствовању, тако-бивствовању, тубивствовању и правом бивствовању, Хегел је показао за Финка Јанусово лице спекулативног достојанства (целине Неба и Земље у идејности по себи и за себе), кроз промишљање појмивих садржаја, а које Хајдегер по њему није разумео, јер је је био опседнут недовољно феноменологизованом онтологијом ствари приликом тумачења. Радећи на стварности бесконачног бивствовања Хегел је по Финку задобио резултат јединственог проласка кроз ствари, тумачећи их са мање натуралистичких наивности, као и са упућивањима ка слободној властитости бивствовања /ипостасности, еголошке осуштињености/, по многоначинској усклађености историјског света, као догађању самопросветљености бивствовања самог. (Eugen Fink, *Sein und Mensch: Vom Wesen de ontologischen Erfahrung*, Freiburg-München: Verlag Karl Albert, 1977, S. 235.)

² На тај начин судио је о његовој философији и опонент Рудолф Хајм: «идеализам Хегела је био производ естетике и расуђивања које је уз помоћ естетике успокојавало своју савест. Ево зашто

Те увиде заступао је и Шелинг, који се обрушио на «чисто рационалну спекулацију», да би затро «змајево семе Хегеловог пантеизма» (игноришући аргументацију са краја *Енциклопедије философских наука*), а Хајм са заменом теза у квазиреволюционарном заносу, који је ту видео 'заstraшујућу доктрину' и 'технички посао'. У поспрдним осудама Хегелове философије утркивао се и Шопенхауер са својим отужним одавањима ирационализму вољности и ситном плуцкању на «софисту» и «философастера», који цинизам је следио и Ниче. Тако су они поставили схематизме или утврдили по-ставе као фрејмоване калупе, који су даље подразумевали консензусе око обрушавања на Хегелову философију без обзира на аргументованост, па је из њих иведена мода да се он више саморазумљиво одбацује неголи оповргава кроз разумевање изложеног у самим делима.

Другачије тежње стигле су из англо-саксонског поимања (Ф. Бредли, Џејмс Вилиам, Мак Тагарт и др.), које су, без обзира на владајући ортодоксни марксизам, а који је у Хегеловој философији видео један од своја «три извора», укључивале и неохегелијанску опцију XIX и почетка XX века. Уследила је

наречени није издржао пробу стварности. Беде отаџбине оскрнавиле су његове идеале. Он би се сам осећао осујећеним у извршеном другом устанку народа, мада се тај устанак тада не би преокренуо у ново ропство.» (Rudolf Heym, *Hegel und seine Zeit*, Berlin: Verlag von Rudolph Gaertner, 1857/Hildesheim: Georg Olms Verlagbuchhandlung, 1962/; Рудолф Гайм, *Гегел и его время*: Лекции о первоначальном возникновении, развитии, сущности и достоинстве философии Гегеля, /перев. С немецкого П. Л. Соляникова/, Санкт-Петербург: «Наука», 2006., стр. 209-210) О неумеренности ове тенденциозне интерпретације извесних пасажа Хегелових 'реастаураторских' реченица, из којих би могла да се изведе продукција квијетизма и сервилности, супростављајући се Хајму, проговорио је други његов предани ђак, Карл Розенкранц: „Nein, solch ein Verchoster Schwabenmagister, solch ein in Seinem Stubenidealismus verkommener Lump, solch in seine Schriften, in eine Weisheit verliebte Narr, ist Hegel nie Gewesen. Diese todte frasse, ist das alleinigste Eigentum ihres Schöpfers, des Herrn Dr. Haym.. Es war seine Pflicht. Er machte aber manche Modificationen aus Pädagogischer Rücksicht... als einen Akt der Abstraction Beschreib, bei welchem das Tugend vorerst Sehen und Hören vergehen müsse...“ (He, тек код једног надуваног магистра вребања, тек једне у његовом постепеном идеализму надолazeће протуге, тек у његовом спису у значајно изживљеном будалесању, Хегел није препознатљив. Ова убитачна фраза је свејединствена аутентичност његовог стварања, њега др Хајма... То је заиста његова обавеза. Он је могао понешто и да измени из педагошке перспективе... па је то описао као један акт апстракције, по коме врлина унапред гледању и слушању мора да предњачи...) /Karl Rosenkranz, *Apologie Hegel gegen Dr. R. Haym*, Berlin: Verlag von Duncker und Humboldt, 1858., S. 28./ До каквих изопачења је дошао Хајм могуће је видети из тога, како он разуме познати исказ из предговора *Философије права* о умности стварности, суморно га сравњујући са ранијим обрасцима апологије постојеће власти, те је савим растрешено називајући 'страшном доктрином', која објављује да је све свето, те петрификује све постојеће као такво. Та 'страшна доктрина' је формулисана у контексту полемике са философима, који уместо да 'достигну то што јесте, а то што јесте јесте разум', у заносу са конструкцијама идеала државе 'онаквих каква она треба да буде', по њему, промашују. Он је незналачки заузео погрешну позицију да је Хегел био ван његовог времена, и као неразумно укореењен у свом времену, да није био у дослуху са духом епохе. Са тиме је извео деструктивну оцену која се заразно проширила након Хегелове смрти, да његово мишљење није одговарало духу епохе, и да је тај неодговарајући приступ постао главни узрок краха хегелијанства као 'техничког дела'. Ово удобно углављивање погрешних тумачења, утицало је рушитељски на наше убичајене умне претпоставке, несрећно утичући и на серију будућих разглашених несхватања («Begriffsphantasmen und scholastischen Sophismen», «geistloser Scharlatan», «луди честољуб» итд.), као више него епохалан феномен.

касније и интензивна популаризација Хегела у француској интелектуалној средини Александра Кожева и Жана Иполита, као и верзије неокантовских интерпретација Рихарда Кронера и Паула Хенсена или такозваног «неомарксизма» Ђерђа Лукача и Ернста Блоха, те «франкфуртске школе» Адорна, Хоркхајмера и Маркузеа, са варијацијама код нас у «праксис-философији» итд. У целини гледано, Хегел баш и није постао херој савремене философије, а посебно је осуђивано његово главно дело «*Наука логики*» (истина оног /правог/ ја је чисто знање, чисти појам у самоодређености, као што је истина егзистенције њена суштина), али с обзиром на опште стање философије у двадесетом веку, то је посебно и не само позитивно питање.³ Његов неограничен историјски и сазнавалачки оптимизам човеку двадесетог века изгледао је наивно, толико да се граничи са «неопростивом дрскошћу» (раније Ниче, Шопенхауер, Хајм, а касније Хајдегер,⁴ неоструктуралисти, неопозитивисти, прагматисти и неолиберали, као и постмодернисти). Међутим, наступајући реализам, са својим наводно великим примедбама који налази бројне превиде, интерпретативно је

³ Постхегеловско доба је пуно неповрећа према спекулативној онтологији и на њу се готово позитивистички гледа као на мисаону измишљотину или денатуризовану теологију. Види и моју подробнију студију - Петровић, Александар: *Хегел и идејни динамизам платоновске дијалектике*: Прилог савременом разумевању научне логики као онтолошког и теолошког вида бивствовања, Нови Сад; Косовска Митровица: Универзитет у Приштини, Филозофски факултет у Косовској Митровици; Култура полиса; Графомаркетинг, 2010., [329 стр.]

⁴ Пишући о «начелу западног мишљења» које ваља да буде помишљено и промишљено као у Хераклитовој философији, што је излагао летњег семестра 1943. године, Мартин Хајдегер је у другом параграфу изразио запрепашћење пред Хегеловим тумачењем, по коме он није мрачан: «У складу с Хегелом, њена се суштина састоји у томе, да би се оно начелно притајено и недоступно износило на светло знања, која се одликују безусловном уверљивошћу. Тада само оно што зна себе уводи у јасност безусловног знања, где пропада било какав остатак мрачног, тј. још несазнатог безусловног. Подсећајући се на суштину философске истине као на 'апсолутну науку', Хегел је следећим речима завршио своје наступно академско предавање, излагано 28 октобра 1816. г. на Хајделбершком Универзитету: „Суштина умиверзума, начелно скривена и повучена у себе, нема никакву силу која би могла да покаже противљење мушкости сазнавања; она /суштина умиверзума/ дужна је да стане пред њега /мислиоца философије/ и да пред његовим погледом раскрије и преда му своје богатство и дубину.“ [Hegel, a.a. O. XVII. 22] Опет, на основу реченог постаје јасно, да Хегел Хераклита опажа у ракурсу новоевропске и своје сопствене спекулативне метафизике, која се излаже у његовом делу, које је намерно названо 'Наука логики'. О томе, како Хегел поима своју 'Логику' и њено одношење према мишљењу Хераклита, и како самим тим осмишљава такво мишљење, говоре његове наредне речи: «Код Хераклита нема ни једног становишта, које ја не бих преузео у своју 'Логику' [Hegel, a.a.O. XVII. 344...]. Ствар је у томе, што је сама претпоставка Хегелове метафизике, а заправо мисао о томе да умиверзум не може да остане пред мушкошћу сазнавања и дужан је да се раскрије пред вољом за безусловном тежњом сазнању, то јест пред вољом ка апсолутној уверљивости/извесности, појављује се као сасвим негрчко. Умиверзум, или грчки – *хо космос*, напротив, по својој бивственој природи јесте нешто себе-скривајуће и по томе суштински 'мрачно'. Однос начелног мишљења према томе, шта је оно дужно да мисли, начелно се тим последњим и опредељује. Ако мишљење мисли то, што се скрива, што иступа као себе-скривајуће, тада такво постојање, дубинско мишљење у свом сазнању, никада не може да буде 'воља', која умиверзум принуђује да се открије.» /M. Heidegger: *Heraklit* II Abteilung, Vorlesungen 1925-1944, Gesamtausgabe Bd. 55, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1994 (herausgegeben von Manfred S. Frings), S 27-29/ Аспект вољности као интенционалног разумевања је и љубав, па ови Хајдегерови интерпретативни тонови и њу протерују из философије, јер и принуда је вишезначног вида, у смислу да су страсти погубне, али да ништа велико не настаје без пасије (Хегел).

симплификовао философску проблематику и занемарио циљ да се недвосмислено тежи ка истини. То се огледа у речнику који следи поспрдно тумачење укупних напора немачке класичне философије, према циничним становиштима осуда за тоталитаризам и солипсистички холизам, у распону од «превазилажења» до «пребољевања» и на крају у феноменолошкој постмодерни и објаве рата свему јединственом и дисфрагментованом у погледу поимања стварности. Међутим, у смислу нуспродукта, запређено је и тиме, да се све преокрене у рутински занат посматрања културних и друштвених процеса, остварујући се једино у разним верзијама историзма: романтичарског, позитивистичког, философије живота, феноменолошког, структуралистичког, постмодерног. Све те верзије као да су начиниле прелаз са временског процеса кретања философске мисли према истини на тзв. «логички динамизам историје», где се захватају проблеми и ситуације према здраворазумским мотивима у формирањима перспектива занимања и актуелности, а сасвим по страни остављајући спекулативна разматрања о значењима постављености оног што се поставља у оптицај.⁵ Ако философија постоји, пре свега у самом философирању као духовном кретању, онда је одређена саморазумљива архитектура мисли тек ташта самосталност, без доказних дилема. И њена методологија, могуће је да заступа промашен приступ са изостављањем спекулативног умског увида који разрешава доказне дилеме или дијалектичким демонстративностима отвара ареале сувислости философског доказивања.⁶ Тако су и методолошки правци заснивања разних врста историзама и социологизама, у разматрању услова психичке мотивације личности, кроз канале и механизме деловања реалија на мислиоца, примењени и на Хегела, управили конституцију мисаоности према биографизму и психологизму. Повезујући психичке мотивационе тачке са биографским фактима, они су разлагали његове основне мисли у раштркан низ случајева, који се накнадно није могао повратно уверљиво реконструисати без чититих крпљења и дорада. Релативизација ту пре свега деструише људску ипостас или састав постојећег бића у виду негативности спекулативног става као позитив-

⁵ Унеколико је прихватљива теза о Хегеловој «философској диктатури» у смислу одсуства полагања рачуна о формално-логичкој страни аргументације, када је хегеловска терминологија заклонила језик популарне публицистике у смислу жаргонске рутинизације, слично томе како се дешавало и код нас са незграпним марксистичким речником друштвеног система /петрификаторске идеологије/ «примењеног у пракси», као да се мишљење не увежбава и не побољшава кроз практиковање, него да то обављају неки биолошки процеси или «медицинске испостаси».. Размишљајући о немачком духовном животу деветнаестог века Вилхелм Вилденбанд се запитао како је техничка терминологија философије могла да покаже толико велик утицај на савременике, а да притом редувантни садржаји постану уобичајени. Релативизација захватљивости таквих садржаја очигледно је била одлучујућа за ширење и популарност употребе, а томе су значајно допринели интерпретативни дефицити Хајма, Фриза, Екснера, Тренделенбурга, Шопенхауера, Ничеа, умногоме Хајдегера, либертиниста, неопозитивиста, постмодерниста итд.

⁶ И наш словенски мислилац Јан Паточка је сјајно нагласио изузетну дубину проблема: „Али прави фундамент хришћанства и поновног откривања вечности ипак претпоставља понављање нечега што је на самом почетку европске епохе било једина стварност: душе као онога у нама што је у односу са бесмртним, смрти неподложним елементом васељене који омогућује истину и у њој живот не нат човека, већ истинског људског створа.“ /Паточка, Јан (2013), *Избор из философских списа* (Европа и европско наслеђе при крају XIX века), Нови Сад: Академска књига., стр. 150./

но-умске оријентације која би да превазилази противречности и откривањем истинитог разреши ствари. Позитивистичка кокодакања са другачијим и новим, само су надвикивања са пустињом оправдавања формализма у логичким анализама, које би да преклопе смисао бивствовања, а где је и само супростављање као успостављена супротност индиферентна у противречностима самог бивања које их у себи носи. Та вазда је ништавило супротност бићу и бивствовању.

Управо је Шелинг међу првима загламио у правцу искуственог или емпиријски утврдивог мишљења (позитивизма), које показује сву наводну испразност спекулативног става, а приземни физиологизам који је наметао, одјекнуо је у људској појави званој Рудолф Хајм, пре свега књижевно-филолошки активног писца, који је у студији *Hegel und seine Zeit* (1857) осликао такве моменте, који су јединство појма и реалности или Хегелове идеје, тежили да покажу као ништавне. Те идеје су по њему фиксирале разлоге разиласка унутар саме Хегелове школе, не посматрајући их као споредне и субјективне узроке, него као моменте који су постали неразрешива унутрашња противречност и «нецеремонијална двосмисленост» садржаја самог система и мудрости Хегелове дијалектике. Према Хајму, то се видело у томе, што су у његову школу ушли људи са различитим философским и друштвено-политичким убеђењима, тако да касније нису могли да се усагласе, те су са тиме исходовали да је распад био неминован отпочетка. Са спекулативном дијалектиком је Хегел наводно претендовао на обједињавање и помирење `несједињивих противречности`, што је по Хајму, упркос великом труду, пропало. Таква непомирљивост и несједињивост се по њему види у сукобу старохегелијанаца и млађих ученика, вођеном на пољу теолошке и етико-политичке проблематике. Хајм је сматрао да је сам Хегел за то пружио довољно повода, са садржајима неуралгичних тачака самог система, што може да се сведе на то да је ту «апсолутни дух» добровољно подређен реакционарном «духу времена». Ма како време да се разумева према карактеризацијама појава у њему, и са донешеном укупном оценом која се онда узима за реалност, оно што је у својој апологији Хегелове философије приметио Карл Розенкранц, да Хајм заправо замера његовом систему `страшне доктрине` што предњачи врлина («један акт апстракције, по коме врлина унапред гледању и слушању мора да предњачи...“ /К. Розенкранц, *Апологија Хегела*, 1858, стр. 28/), управо открива позитивистичке примедбе по којима је све ван друштвене реалности непотребно и лажно, субјективност потрпа функционалним рутинама, а мисао ван таквог контекста проказана. Очито социјални радикализам или револуционарност Хајмовог приступа, у којој је он философију држао за прекретничку могућност историје, као неку преконституишућу моћ, подразумевао је прекомерно пружање позитивистички формулисаног отпора, не презирући ни насилне акте, који се тешко слажу са добрим философским укусом. То није подразумевало, као Хегелово критичко-дијалектичко превладавање, да се превладане противречности устаљивањем прихватају као добар обичај, него као аподиктичко сервирање неке наводно више социјалне правде у све ширем обиму, у друштву које би све силовито мењало, што је више него агресиван приступ питању промена. Оно што је мудро не може да се дичи

агресивношћу, као ни касније тзв. «беспоштедне критике свега постојећег», критике ради самодовољности критике, као продужеци ове хајмовске психологистички мотивисане критике из неуралгичног крила прекомерне агресивности.⁷ 1905. г. Вилхелм Дилтај је објавио «*Историју младог Хегела*» и извршио његову актуелизацију кроз осамостаљена и на чудан начин и самодовољна Хегелова младеначка истраживања с обзиром на зрела и довршена, тако да их је тумачио у аналогiji са ирационализмом романтичарског украшавања философије живота и тзв. «мистичким пантеизмом».⁸ «Осмишљавања» типова «погледа на свет» тиме су унеколико приписивана и Хегелу, без обзира на његово позно упозоравање на накнадну несједињивост отуда проистеклих подела и деоба, као и на ненадокнадивост првобитног начела које ваља извести из њега самога и поткрепити доказима за егзистентност.⁹ Очигледа неспретност која

⁷ Додуше, као умесну можемо да региструјемо и сувислу критику појма апсолутног бивања коју је почетком прошлог века извео наш академик Брана Петронијевић, када је разликовао Хегелову утемељујућу концепцију прелажења (пуне промене) битија у ништа путем бивања, као «непосредног ишчезавања једног у другом», као да се са тако спроведеном разликом може извршити непосредно разрешавање питање идентитета, са аутоматским показивањем суштине. Његов приговор је да то није «прелажење» као процес из узастопног односа негације, него «оно што је већ прешло», као претпоставка која мисли да ће се идентитет увек наћи, куд год да се ударало из различитости разлике (па и оне која се односи на себе саму). Петронијевић је кренуо од тога да мора да постоји непоништивост првобитне датости бића, јер поистовећивање и изједначавање са извањштеним небићем у миру бивања и мирном привиду, није кадро да очитује «фундаменталан начин реалности» (Петронијевић, Бранислав (1998): *Принципи метафизике*, I, у *Изабрана дела*, Т.2., Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, стр. 107/. Небиће ту за њега значи «апсолутно одсуство сваког садржаја», сваке врсте стварности /исто, стр. 109/, па изгледа да је у праву и са могућном противречношћу у негацији негације, која би да неутралише само поништавање, али се не види у којој мери истоветности, тј. колико разликовања могу даље да је одреде у многоодносној суштини, која такође трпи привид апсолутног бивања као себеизостајање отпочетка у њему самом. То указује на дезоријентисаности у свету према кретању у датостима промена, јер се ту не би претпостављало само мењање бића које се исказује положајем суштине, чак ни у непосредности квалитативног бивања (исто, стр. 114.). Додуше, скривеност тих положаја као метафорично узето небиће према целини симултане конфигурације света, у складу је са прекидима у дискреционисању реалних тачака његових просторних протезања, а и изненадних прескока тачака времена при прелазима из једног сада у друго сада, према вертикали вечности. Вертикала човековог усправног хода (божанског) ту је ипак одржива, мада је збрка са небићем више него очигледна.

⁸ У *Енциклопедији...* (прим. Уз парг. 523), Хегел је истакао како «Оптужба против филозофије због пантеизма умјесто атеизма пада нарочито у новију образованост, у нову побожност и нову теологију, за коју филозофија има превише о Богу, толико да би Он, по њезину увјеравању, имао бити све и да би све имало бити Бог... Стога ублажавање пријекора због атеизма и пријекор због пантеизма има свој основ само у површности предоцбе, у коју је та благост себи разриједила и испразнила Бога... Само властита непромишљеност и искривљавање појмова које из ње произлази, јест оно што производи предоцбу и увјеравање о пантеизму.» (Г. В. Ф. Хегел, *Енциклопедија филозофских знаности*, Сарајево: Свјетлост, 1987., стр. 476-477) Хегел ту јасно побија идеју Бога као сложену од Њега и света у посебности чврстих супстанцијалности, или тзв. «пантеизам» који подразумева бесконачну распршеност божанске стварности и бесконачни материјалитет по коме се распршава, па његова теолошка доктрина или усолошка теологумена не значи испражњеност средишта свег живота и бића, није уклетa спинозистичка хиперфизикалност.

⁹ Несхватљиво потцењивање позног списка *Докази за опстанак Божији*, губи из вида да је сам Хегел то видео као нешто намењено људима, а не Богу, и пре свега као завршетак истраживања која су тематизовала *Науку логике*. Преокретање философије у историју философије и чињење

наступа када се човек ослободи своје обузетости постојећим, оним што га затиче у околном свету, као да је извесан мамурлук од заборавног сна који манифестује извесну изгубљеност међу стварима, вероватно и услед сазнања да нас је у својој стези држало оно што је саморазумљиво као наметнути 'природан став'. 'Природан став' је подједнако неприродан услед одсуства слободе у нама, па натурализације које хоће да 'ослободе' човека од 'спекулативног баласта' губе из вида судбоносну коб која све своди на једнодимензионалност, сасвим изгубивши могућност његовог сагледавања као сасвим извесне наивности, која додуше јесте невина или сама ништа није крива, али је крива самоизолатија једнодимензионалности којом се ограничила. Ако смета руководећа врлина, тј. свака философија која није у функционалним натурализмима позитивистичких схватања објективна, него своју објективност достиже, као код Хегела кроз 'рад појма' као прорађујућа разазнавања јединственог основа стварности, или барем показује врлински труд да се он разазна, онда и сам човек као инсуфицијентно функционалан у таквом свету, тешко да може да има своје место и сувило одређење. Насупрот томе, уздигнутост врлинског односа има за задатак да као и код Платона у његовој *Држави*, не само упути на посредујући положај људског мисаоног бића као услов хармонизације егзистенцијалних проблема друштвености, него и да поучавањем или паидеутиком обликује човека оним уобличавањем у појмљено претресене ствари по огледалу стварности у уму, које су достојне његовог постојања. Сумаглица од разазнавања добрих и лоших људи, одређених партијских политичких схватања итд., развејава се обраћањем пажње на смисао политичности, тј. односа појединца и друштва у држави као укупности темељних рефлексија у свом основу или јединству диференциране јасноће и спекулативне дубине. У актима одлучивања доносимо одлуке, у актима упознавања упознајемо и стварамо обличја упознатости ствари, као трајну хабитуалност знања које обезбеђује скривено богатство живота у смисленом деловању, тј. постављамо тезу о бивствовању целокупног предметног поља живота као стварности неке ствари, успостављајући суштински однос према њему. Упитност у вези с њом окреће нас према општем пољу стварнога као таквом, па поставља питање о важењу могућих објеката који су претходно пројектовани пре сваког фактичког сусрета са њима, у чему се и отвара перспектива важења. Саморазумљивости у природном ставу, као она важења која се спонтано унапред узимају без упитности, постају искључена и предата интенционалној анализи значења предметности, да би се у свом генералном ставу препознала као варка и растворила у разумевању рефлексивне опредмећености света. Бивствовање за нас није актуелно све док упознајемо тек бивствујуће ствари и сматрамо да је оно за нас апсолвирано као саморазумљиво, дочим оно није никакво својство ствари или није

доступним искључиво онога што је унутар тог предмета, редукује ствари на историзам који не може да покрије своје слабости у свођењу на примереност или непримереност издвајања тема и проблема које ништа не утемељује. Првенство мисаоног резултата није само рад рефлексије у себе, него пре свега тим напором ослобођена егзистенција по себи и за себе, до које се доспело посредовањем, али она сама и значи и омогућава то посредовање као неко «право ја сада», тј. ипостас или споство /свој састав, склоп опстанка/ који омогућава улажења у пружајуће релације.

никакав реалан предикат, како је истакао Кант; није фактолошко и онтичко, него онтолошко, као ејдетско сазнање суштинских разноврсности начина постојања. И за Аристотела биће као биће или његову суштину посматра наука кроз човека, а не било каква људска необавезна емпиријска појава или натурална проста потенција. Свако сазнавање тако је борба са бићем (гигантомахиа око суштине), да оно отвори своје затворено богатство одређења и пружи могућност кретања према слободи бивствовања, из које важење истине поприма сувислост значења. У коначности се збива и обухватање активном страном бесконачног, сежући у нашу потребу саморазграничења као осветљавања властитости објективног бића међу бићима, али и субјективног утемељивања.

Однос мишљења и бивствовања са њиховим идентитетом разумеван је код Хегела у традиционалном контексту, као проблем одговарања човековог сазнања према њему спољашњем природном и друштвеном бивствовању. По својој унутрашњој заснованости реалне ствари имају мисаону подлогу и ми можемо да их појмимо достижући супстанцијалну мисаоност коју подразумевају. Мислећи ум познаје само оно што је само по себи већ разумно и у томе се показује у идентитету са собом, кроз одговарање појма стварности, или улажења у идејно становиште јединства појма и реалности. То јединство сачињава активну страну бескраја, и оно није ниште тек помишљено у нашим главама, него закономерност проишцања ствари која отвара своје садржине разумевајућој егзистенцији. У исходу супстанција је истоветна античком поимању космичког и естетичког схватања ствари, а субјект је рефлексивног статуса европског разумевања односа према предметности. Да би засновао тезу о «супстанцији-субјекту», Хегел је извршио сједињавање јелинства са протестантизмом, али оним кога је лишио прозних неуверљивости, трансформишући модусе бивствовања у хришћанском култу, одговорно схватајући и разумно испитујући смисао пресуштаствених састава или супертрансценденталија.¹⁰

¹⁰ У самој реализацији вере као у себи развијеном знању, када оно наступа као конкретно ослобађање истински довршене идејности, Хегел ипак види „изоловано казивање посвећених“ и дискреционише поступак реализације саме философије, понављајући на другачији начин Кантово убеђење. Унеколико се може видети и неусаглашеност око црквеног учења о евхаристији /благодати светих тајни/, као духовном преображавању просфоре или приношења хлеба и вина на литургији, када он Лутероно реформаторско тумачења види као „просветитељску прозу“, али не користи „домишљатост ума“ да то тумачи у духу `квасца појма` или апостолског прејемства `семеног логоса`, као што и пише у *Светом Писму Новог Завета*, а такође ни критички став према чињеници да није Лутер први који је превео Свето Писмо на народни језик, него само први који је то учинио преведећи га на Немачки језик. Словенски Апостоли Св. Кирило и Методије под покровитељством ученог и благородног патријарха Фотија превели су га на словенски језик шест векова раније (види и мој рад - *University in Constantinople IX, and X century with a prepositions of culture work in Byzance of that period*, „Duchovne, intelektualne a politicke pozadie cyrilometodskej misie pred jej prichodom na Vel'ku Moravu“, Monografia prispevkov z medzinarodného sympózia Nitra, 2. Júl 2007, str. 22-33, Nitra, 2007. ISBN 978-80-8094-240-3; а такође и - *Константинопольский университет и СЛОВО Константина Философа как его вклад в славянскую духовную традицию*; в - *Синергетика образования: Южное отделение российской академии образования*, (выпуск двенадцатый), Москва – Ростов на Дону, 2008., стр. 410-424.; ISBN 5-8429-00-80-7). Због таквог реформаторског минимализма и могућег притајивања пантеистичких компромиса он ипак није могао да се окарактерише као гностичар, како је то спорно навео Густав Сиверт поистовећујући истовремено фундаментално Хајдегерово „бивствовање у

Полазећи од свог поимања истински бесконачног, Хегел је сматрао да се бесконачно садржи у наступајућем резултату, увиђајући да: «оно прво, будући да је логичка апстракција бивствовања или коначни свет, то је прво, непосредно, које се не јавља као положено, него се у самом исходу полаже као положено, не као непосредно него као изведено из непосредног према положеном, тако што, напротив, апсолутни дух јесте истинит у делатности полагања идеје, природе и коначног духа. Такође, апсолутни, себе самог сазнајући дух, јесте прво и јединствено истинито, у коме коначни свет који јесте нешто тако положено, има бивствовање као моменат.»¹¹ Такав дух захтева и првенство као стварна идеја, тако да апсолутном духу припада првостепена контролабилност и управљачка снага у Хегеловој онтологији. У пар. 575. *Енциклопедије философских наука*, место апсолутног духа у систематизованој форми је место себе знајуће идеје стварности: «Оно логичко постаје природом, а природа духом. Природа која стоји између духа и његовог бића не раставља их, додуше, на екстреме коначне апстракције, нити она себе раставља од њих у нешто самостално, што би као друго растављало само друге, јер је закључак у идеји, а одређена широкост је битно само као тачка пролаза и негативан моменат и по себи је идеја; али посредовање појма има вањску форму прелажења, а знање форму тока нужности, тако да је само у том једном екстрему слобода појам постављен као његово састављање са самим собом.»¹² Бескрајна мисаона активност то састављање и чини састављивим, јер се може састављати тек оно што јесте, а не амбигуитети и сурогати.

Овако онтолошки установљена самоодносност поиманог, претпоставља такву целовитост унутар појавности, да је вазда сама са собом повезана, да исходи из стварања из себе и посредује у препознавању себе у сругом и другачијем. Идентитет је тако пронађен у разикованом уздизању, тј. у јединству идентитета и диференције као диференцијални модус властитог значења. Умно происхођење достигнуто као начело и јесте та самоодносна стварност (право, активно јаство, бескрајно активан мисаони састав постојећег), која за разлику од коначне, поседује актуалну бесконачност и бивствујућу самосталност, која се не троши прелажењем у другобивствовање, вазда својом појмивошћу остајући код себе. Што се тиче наше егзистенције као духовних бића у коначном свету, свету уобичајених ствари и релација, од великог је значаја хришћанско откривење као апсолутна религија која нуди ненадокнадиву оријентацију у

свету“ са “*Sein in der Wahrheit zugleich*“ (Gustav Siewerth, *Das Schicksal der Metaphysik von Thomas zu Heidegger*, Düsseldorf: Patmos Verlag, 1987., S. 481.) Ту се загубила опшност /католичанственост бића/ у спајању натурализма и рефлексije у слепљивању непосредности. За разлику од тога, Хегел успут тврди: „По суштини се као *ортодоксна* /православна/ сада појављује *философија* – не само она, али она понајвише, а будући да она заснива и обезбеђује та становишта, те основне истине хришћанства, које су увек имале снагу... (то су истинска одређења мишљења које зна шта и како се мисли)... то ваља да остане унутар сфере наше пажње, уколико делујемо научно.“ (Hegel G.W.F. *Vorlesungen über die Philosophie der Religion*. Hrsg. von W.Jaeschke. Hamburg, 1983–1985., Teil II, S. 213-214/

¹¹ Hegel G.W.F. *Vorlesungen über die Philosophie der Religion*. Teil 1–3. Hrsg. von W.Jaeschke. Hamburg, 1983–1985. Teil 1. S. 223. Такође, „Упознати оно што је умно, то је ствар образовања мисли и посебно ствар философије, која се у том смислу лепо може именовати светском мудрошћу.“ /с. 239/

¹² Г. В. Ф. Хегел, *Енциклопедија философских знаности*, Сарајево: Свјетлост, 1987., стр. 485

коначности. Та потреба јесте услов усправљања и постизања достојанства узвишавања до бесконачног и неопходног суштаства као разумног узрока постојања света.¹³ За то је било потребно да се формулишу категоријална одређења, која би била кадра да опишу структуру апсолута као субјекта, који заиста може да буде Творац света. И Кант је у познијој фази сматрао да Бог који није кадар да створи свет из небића и није Бог достојан поштовања, тако да деистичко напуштање властите творевине више личи на абдикацију поимања, неголи на било шта друго. Поимање Бога у том смислу је виша исходна тачка захваћености бивствовања по себи, које свет види као физико-теолошки исход слободног полагања или слободног стварања, које онда белегује и бића по Његовом лику и подобију као пре свега слободна и постојећа. За Оног Ко је апсолутно слободан да може да ствара апсолутну реалност, оно моћи бити више није ништа тек могуће, него је омогућавајуће. Да то више није само ствар радозналост испитивања, него и дубинска унутрашња потреба нашег знања о Богу и опстанка свега што јесте, одређивања нашег идентитета, као сила егзистенције исказиво је у појму и поимању које га садржајно одређује и мисаоно обликује. За разлику од шелинговских могућности постојања (моћи бивствовања), ова Хегелова омогућеност да се буде, не претпоставља ништа друго сем егзистенцију самог себе у стремљењу ка јединству бесконачног и коначног, тако да се из тога отвара пут према онтолошком доказу Божијег постојања. Њега је Кант оповргавао и исмевао, те разарао као апстракцију на основу несклада са нашом моћи суђења, са тврдњом да је постојање предикат а не субјект збивања, те да је у основи нешто трпно и подносеће.¹⁴ За Хегела, међутим, Божија егзистенција постојања унутар себе јесте идентична појава његове слободе бивствова-

¹³ Хришћанска идеја за Хегела је дата у представној форми, али она такође подразумева логосно уређивање и категоријална философска средства назначивања садржаја, спадајући у сферу апсолутног духа. Историјски се то збивало у погледу формулација на Васељенским Саборима /нарочито са халкидонским *Оросом вере* или са *Вјерују*/ у погледу конституције веома важних појмова суштине и добра. У том смислу он посматра и Кантову критику Анселмовог онтолошког аргумента, која иде за потребом да покаже нејединство у поимању Бога и нужно постојећег бивствујућег као апсолутне нужности која не може да не буде. Оно је такав субјект бивствовања, или такво постојеће, биће које се не да утврдити за себе и у себи унутар свог бивствујућег «предиката». Оно се показује да прелази у свој предикат, у бивствовање, тако да појам није егзистенција као бивствовање у себи, у његовој могућности бивствовања у којој он не може да егзистира унапред, уколико Бог постоји. Он тиме постоји нужно, а не случајно, тј. као бивствовање уопште, а његов посебан вид вид присуства на онај начин на који он стварно постоји. Онај Који Јесте обухвата тиме све егзистенцијално велико и значајно, држећи га на окупу да се не распадне, или – умност је мерило онога што је стварно као феноменологија духа која се упрстењава у прстен првобитности Божије као најчвршћег начела.

¹⁴ Кант је онтолошки доказ сматрао основом свих других доказивања Божијег постојања и оспоравао га примером представе о умишљених и стварних стотину талира. Талири који су у мојој глави, али не и у мојој каси показују да реалност постојања не може да се уброји у појмљене знаке постојања, него само у апстрактна представљања. Поимање припада субјективности и утолико значи колико обману, толико и самопоимајући идејни циљ, а доказати да је тек појам оно што је реално из извођења и закључивања које заснива реалност. Утолико би за њега доказивање постојања Бога било логичко порицање, јер Његову егзистенцију ставља у зависност од наших моћи доказивања или нашег знања о Њему. Пре би требало размишљати обрнуто, да наше знање о Богу зависи од Божијег бивствовања, што је Хегел као тезу у целини спровео демонстрирањем апсолутног извода кроз конкретизовање садржаја оног што се ту поима.

ња, где слобода постојања не може да буде виђена као механизам слепе нужности, него као савршено постојећи дух који има знање о себи самом као непосредну самоизвесност присуства. У том смислу: «Следи да религија јесте однос духа према апсолутном духу, Само на тај начин дух, као знајући, јесте уједно и предмет знања. То није просто одношење духа према апсолутном духу; овде се апсолутни дух односи према томе што смо ми за разлику од њега поставили с друге стране, а на тај начин, тачније говорећи, религија је идеја духа који се односи сам према себи, самосвест апсолутног духа.»¹⁵ Изискивати и оприсутњавати такво јединство које сачињава суштину религије и теоријски и практично за човека, у томе се састоји висина богослужења у свим видовима значења самог постојања. Егзистенцијална пракса и теоријске могућности човековог духа у том су смислу захваћене у корену, на најизворнији начин.

Апсолутни дух је на овај начин иступио и као исход духовног узгона људског сазнања и показао безусловно присуство у његовој самосвести. Сасвим је промашено ипак, када се тај дзх појављује тек захваљујући одређеној духовној активности човека, јер би се он сводио тек на форме људске субјективности, макар и «просветљене». Он егзистира независно и од човека, тј. егзистира по себи, а његово бивствовање обухвата и нас који како делимични у свом склопу постојања не значимо самим тим и незнатлачку безначајност. Хегел је систематизовао тај састав држања и његов «систем» није био оповргнут

¹⁵ Потреба за 'апсолутним почетком' и посматрање природе као 'другобивствовања' апсолутне идеје, још од Шелинговог времена је проказивана као 'гностичка неман' увучена у хришћанство, које то наводно не може да трпи. Истина је да клубашко и занешено романтичко самонаглашавање властитих погледа, који су наводно неприступачни 'за неупућене', и не могу другачије да се превазиђу сем истрајним радом на рефлексiji садржаја поимања и евентуално изградом изнутра заокруженог мишљења као «система ствари». Наглашавајући појам 'ограничености' (Schranke) који према Хегелу важи за припросто и сладуњаво мишљење које је лукавством спретног емпиризма уграђивано у прву философију (клубашка гноза), је одлично нагласио како противречности настају, са остајањем унутар ограничења, у значењу зла; и које се превазилазе са откривањем и укидањем коначности у бесконачном. Превазиђене противречности, које би требало да значе и њихову усвојиву снагу или да се даље могу прихватати за обичај, нису нешто што једва остаје у сфери мњења и нагађања, јер су оријентисане према самој личности: «Сваки нови ступањ излажења изван себе, то јест даљег одређивања јесте такође једно улажење у себе, а већа екстензија јесте исто тако виши интензитет. Стога оно најбогатије јесте оно најконкретније и најсубјективније, а оно што се враћа у најједноставнију дубину јесте оно најмоћније и најобухватније. Највиши, најзаостренији врх јесте чиста личност, које једино благодаречи апсолутној дијалектици, која је њена природа, исто тако све обухвата и држи у себи, јер се она претвара у оно што је најслободније, - у једноставност, која је прва непосредност и општост.» Хегел, Г. В. Ф.(1979.): *Наука логики* III, Београд: БИГЗ. (прев.Н. Поповић), стр. 248-249. Претходно, оно значи и спекулативну компетенцију која може да се релативизује, али коју такође потврђује и историја догађања која непристрасно сагледава след факата: «Појам није само душа, већ је слободан субјективан појам који постоји за себе и стога има личност, - практичан, по себи и за себе одређени, објективни појам, лоји је као лице (als Person) непродорна, атомска субјективност, - али исто тако није искључива појединачност, већ је за себе општост и сазнавање и у своме другоме има за предмет своју властиту објективност. Све остало јесте заблуда, мутноћа, мњење, стремљење, самовоља и пролазност; једино апсолутна идеја јесте *биће*, непролазан живот, *истина која зна себе и јесте сва истина*» Хегел, Г. В. Ф.(1979.): *Наука логики* III, Београд: БИГЗ. (прев.Н. Поповић), стр. 233-234. Укорененост овакве истине у стварности испуњена је опструкцијама, а и деконструкцијама као и чистим деструкцијама које нису ништа ново за наше постмодерно доба.

зналачким аргументима другачије систематизације, уколико се изузме Хајдегера претензија тумачења те систематизације као вештине терминологизације описа стварности, где он предлаже редувантни «корак уназад» и рустични «искорак» у историјском мишљењу укотвивши се далеко од метафизике времена у анаксимандровско време испаштања казне и припремања за надолазак бивствовања. Међутим, ваља се сложити са Еугеном Финком да садржаји који се узимају у обзир пате од скраћивања (јеретичности) и да је ту човек прикраћен као опстанак или тубивствовање свођењем на формалну логичку апстракцију. Такође, и Хајдегера самокритика која услеђује након 'окрета' према хоризонту отворености људског бића за само бивствовање, још увек не допире до утемељеног логоса целине (сабране збраности))који све спаја и рашчлањује. Човеково бивствовање у свету ипак ваља разумевати пре свега као случај општег бивствовања у свету свих коначних ствари као бивствовању напросто, тј. као безусловно или апсолутно бивствовање које тим коначним стварима пружа утемељење постојања.¹⁶

У предговору својој *Философији историје*, Хегел је објаснио да начелно разликује достизање суштинског и нужног, оног „правог историјског“ (geschichtliche, res gestae) садржаја, од «само историјског» (historische, historia rerum gestarum), који је ограничен случајним емпиријским датостима и прелазним ситуацијама. Философија се стога не уздиже изнад своје епохе, јер један исти дух прожима стварност и философско мишљење, тако да ми не стварамо веру, него је на историјски начин примамо путем породичног и националног духа, одакле потичемо и са којим је конкретно усвајамо. Пре него што се пробудило наше „ја“ и сазнало своју слободу и самосталност, већ смо се налазили под утицајем вере, израженим у природи и култури, тако да индивидуум живи у аромату свог народа који не може да прескочи или заскочи јер је то супстанцијалност у оквирима историје догађања где се 'мрачни деспот' самодовољног појединачног ја изворно превазилази. Све коначно и отуд неапсолутно, не само за наше философско сазнање, показује се као «неистинито», али оно само себе објективно онтолошки разматра у бесконачном као у својој вишој истини, у чему се и састоји објективизација дијалектичког истројства ствари. Беско-

¹⁶ Према Еугену Финку, човеков положај у „кентаурској метафизици запада“ није неживо-непокретна форма универзалности, нити „фундаментална онтологија“ изоловане јединке: „Устрој битка тубитка није се тумачио из отворености за свијет који влада, већ се обратно свијет тумачио из структуре обликовања свијета као тубитка. Човјеков однос према свијету као изворна отвореност нашега бића за универзум морао се неизбежно прикрити када се свијет проматрао као нешто што пријања уз човјека и што му припада, - као поље простора и временакоје је сам зацртао, али и другачије, као референцијални склоп хуманих 'особина'. Екстатика тубитка постала је готово 'својство', а човјек посједник 'разумијевања битка'. Није се појаснило како је човјечанство скупа са својим егзистенцијалним устројем 'битка-у-свијету' само у свијету као свемиру и како је у њему изложено и скривено на чудан и двозначан начин. С тиме је повезано то што појам тубитка у Heideggerovim споменутих списима остаје 'трансценденталнофилософски' апстрактан.“ /Еуген Финк, *Игра као симбол свијета*, Загреб: Деметра, 2000, прев. Д. Домић, стр. 57/ Конкретизацију таквог поимања унутар философске предагогије, са потпуно афирмативним приступом Хегеловим теоријским решењима, разрадио је касније у студији - Fink, Eugen (1978), *Grundfragen der systematischen Pädagogik*, Freiburg im Breisgau: Verlag Rombach.

начна конкретност апсолутног духа је и у томе да се степени одређености његовог поимања не остављају иза његовог кретања, као они који се супростављају његовим обликовањима, него су моменти који се превазилазе са вишим, идеалним равнима, до којих дух доспева у свом развоју.¹⁷ То из перспективе *Науке логики* значи да се сачињава корак уназад, повратак у истинитост која је омогућила начелност приступа и отварање хоризонта значења порађајући идеално начело.¹⁸ Бовствовање у себи као егзистенција коначног бива пронађена је као усправљена присутност, као просфороидно битисање у свету које плени састав држања реалности еманципованоћу свог достојанства свог положаја. Непотрошива слобода суштинске енергије живућег духа у борби са метафизичком учмалошћу, с тиме је постала особина карактеристичне монадичке ипостаси, првостепеног састава постојања или усмерења интелектуалног склопа одређене индивидуе као бивствујуће у свету и његовој историји. Тај светско-историјски смисао догађања историје није више онтичка њена раван или романтичарски, духовно-типолошки или превратнички историзам који своју утемељеност налази у забораву и утапању у бића међу бићима као ствари међу стварима, у непробуђеној наивности. Превладавање те наивности збива се и даље у дијалогу са великим мислиоцима, неки кажу прошлости, а можда је боље рећи осадашњења њихових актуалних тематизација са којима су могли да покажу снагу оперативног излагања на крај са уоченим проблематикама. Сукоб као супростављање мишљења доприноси стишавању и превазилажењу полемике која продубљавањима мишљења ипак омогућава помирење и спокој у широким доношењима судова и усвајањима закључака.

Образовање и са њиме повезано просветљавање, на показани начин чине претежни део Хегелових интенционалних анализа статуса умности и карактера

¹⁷ У том погледу је Хусерл још изричитији од Хегела: «Колико год се Платон трудио да у таквом радикалном духу утемељи логику, ипак није продро до нужних почетака и метода, а већ је Аристотел запао у веома природну саморазумљивост унапред датог света, чиме је напустио свако радикално утемељење сазнања. Тако је дошло до тога да је античка наука и поред свих својих постигнућа вредних дивљења, и поред својих претензија да буде филозофија, да стварно буде у потпуности задовољавајућа наука из последњег оправдања, ипак успоставила само оно што зовемо догматична наука и допуштамо да важи само као степен који претходи правој филозофској науци, а не као сама та наука.» /Едмунд Хусерл, *Прва филозофија*: Критичка повест идеја, Сремски Карловци-Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, (прев. Д. Проле) 2012, стр. 112/

¹⁸ За разлику од рђаве бесконачности која је као онострано путем требања сасвим одређена коначношћу која се узима за супстанцијалност, за окончаено бесконачно, Хегел пледира за апсолутном бесконачношћу као афирмативном, као за јединством коначног и бесконачног где бесконачно у себи обухвата коначност а она сама је фактички обесконачена као негирање негације, враћајући се самом себи путем посредовања у резултату као одредби свог почетка или идеалитет као истинску бесконачност. /Хегел, Г. В. Ф. (1979.): *Наука логики* I, Београд: БИГЗ. (прев. Н. Поповић), стр. 148/ Оваква права бесконачност идеалног начела има и своју антрополошку релевантност: „Човјек, какав је извана, тј. у својим дјеловањима (дакако, не какав је само по својој тјелесној вањштини), какав је он унутрашњи, па ако је он само изнутра, тј. само у намјерама, настројеностима, крепостан, моралан итд., и ако његова вањштина није идентична с тиме, онда је оно унутрашње исто тако шупље и празно као и спољашњост.“ - Хегел, Г. В. Ф. (1987): *Енциклопедија филозофских знаности*, Сарајево: Свјетлост (Б. Зонефелд), стр. 141. /G.W.F. Hegel, *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (1817), Hamburg: F. Meiner, 1965.; §140/

духовности, до којих васпитним мерама ваља dospети и аутопсично се освечодчити о њихову релевантност. Нови правац утемељивања васпитања који је откривен и поново покренут преко Песталоција почетком модерне, заснивао се на интелектуалном усавршавању које се у елементарним формама примењивало на широке народне масе, добијајући и раширене форме примене на разне степене народног образовања, о којима се старала држава. Осмишљавање таквог приступа социјалној и државној заједници много је добило када је Вилхелм фон Хумболт 1817. Године позвао Хегела на философску катедру у Берлин, јер је његова систематизација промислила важна философска учења, која су феноменолошки и логички духовно унапређивала свет развијајући их до енциклопедијске транспарентности.¹⁹ Вера у несаломиве, мада често скривене али никада истребиве човекове наде у духовним стремљењима, била је Хегелово мисаоно оруђе против млитавости и песимизма, које је нашло упориште у историјском смислу васпитавања и државном образовању. Радост која се осећа у пријањању на учење и у сазнавањима, свестраност усавршавања људске личности, педагошкој протретици је испунила давно очекиване хоризонте. Сам Хегел настојао је да ободри људско срце на егзистенцијално јунаштво: «Смем да желим и да се надам да ми се даје са нађем и заслужим ваше поверење на путу на који ступамо. Али пре свега ја само желим да са собом донесете уверљивост и веру у саме себе. Мушко одношење према истини, вера у моћ духа јесте први услов философског истраживања; човек је дужан да уважава сам себе и да се сматра достојним свега највишег.»²⁰ Човек је увек много више од оног што се непосредно може видети у његовом постојању, и срећно обликовање мисли то показује у основним степенима. У том смислу може да се каже како је уследила и извесна рехабилитација Хегеловог мишљења, нарочито у сфери философије педагогике, када је Еуген Финк, на трагу продуктивног излагања Хусерлових идејних подухвата, рехабилитовао Хегелову философију државног права, а што је и код нас снажно одјекнуло у промишљањима идеје универзитета и педагошких реформи у радовима Милана Узелца. Са истог подручја философије државног права, Алекса Буха је разматрајући темељне извесности извршио рехабилитацију обухватног критичког схватања

¹⁹ «Министарство високо цени проналажење тако дубоког мислиоца и академског предавача, основано опремљеног научним знањима и надахнутог озбиљним и правилним стремљењима, те ће оно убрзано да сарађује у свему што је неопходно, за опремање Вашег пребивања овде. У садашње време оно би тек по могућности да убрзо види остварење жеља многих лица, које дано очекују намештења на катедри философије.» Према опису Куна Фишера који је и навео овај цитат из писма, предложена му је позивна Фихтеова катедра 26. 12. 1817., са чиме се Хегел сложио и прокламовао: «Те државе образују значајан контраст, дајући нам у широким размерама такав пример, да је народ обавезан да има просвету, која је израсла из духа хришћанске религије.» У том духу је сачињена и студија његовог следбеника - Rosenkrantz, Karl (1848), *Die Pädagogik als System: Ein Grundriß von Karl Rosenkrantz, Doctor der Theologie und orbentlichen Professor der Philosophie an der Universität zu Königsberg*, Königsberg: Verlag von Gebrüder Vorntäger.

²⁰ «Након тога што је немачка нација уопште спасила своју националност, темељ сваког живухер живота, наступило је време да се у држави, упоредо са управљањем стварним светом, расцвате такође самостално слободно царство мисли.» Хегел је то казао 22 октобра 1818. Наступајућим говором према аудиторијуму, потцртавајући да порицање сазнања истине претпоставља тек површност знања и сујету мњења.

апсолутног мишљења у философији са становишта епохалног мишљења, које је Хегел осмислио историјским смислом догађања, кроз самоодносну рефлексију као жив узор будућности философије када она буде у стању да поново озбиљно преузме задатке спекулативног мишљења.²¹ Истина као целина у историјском мишљењу јединства стварности као конкретни идеализам, проговара и у великим радовима Ивана Иљина почетком прошлог века, као и код Алексеја Феодоровича Лосева,²² у радовима до пред крај прошлог миленијума. Апсолутно виђење сопственог састава као «самое само», хегеловска је инспирација код Лосева, са којом он види и могућност укључивања православне писане подвижничке традиције у највише домете и исходе европских универзитетских парадигми изучавања ствари. Нешто слично формулисао је и позни Хусерл на својим бечким предавањима, када је утврдио да философија преузима бесконачне задатке и артикулише их, тј. да философ у коначности иступа на активну страну бесконачног налазећи разрешења.²³ У том смислу је Хегелова замисао образовања духа итекако актуелна, попут оне Платонове, а овде или онде проналажене и саморазумљиво усвајане предрасуде, као и пребрзо доношени судови, исхитрене спорадичне тврдње, услед наивног подлагања уверењима свог времена, све мање ће моћи да буду разлози за занемаривање и пренебрегавање грандиозних доприноса који ће се све теже прикривати и од њих одвраћати пажња. Светско-историјска замисао образовања духа за све оне које то занима, на тај начин је уграђена у културу нашег времена и рефлексивно богатство тих садржаја постало је својина човечанства.

²¹ Fink, Eugen (1978), *Grundfragen der systematischen Pädagogik*, Freiburg im Breisgau: Verlag Rombach.; Узелац, Милан (2013), *Филозофија образовања* I, II, Вршац: Виша школа за образовање васпитача.; Алекса Буха, *О темељним изјесностима*, Београд: Плато, 1999.

²² И. А. Иљин, «Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека», Санкт-Петербург: «Наука», 1994; Лосев А. Ф. (1993): *Бытие. Имя. Космос*. Москва, Издательство мсылъ.

²³ Едмунд Хусерл је у уз провизорни појам редукције као озбиљан услов за трансцендентално конституисање ствари и изворно образовање смисла, зналачки напоменуо: «У ствари, читав један свет – ако би са том субјективношћу могли да изједначимо Хераклитову *psuché*, тада би за њу без сумње вредела његова реч: 'Границе душе нећеш идући пронаћи, ако и свим путевима пролазиш: тако дубок темељ (логос) има.' Заиста, сваки докучени 'темељ' поново упућује на темеље, сваки отворени хоризонт буди нове хоризонте, а ипак је бесконачна целина у својој бесконачности струјећег кретања усмерена на јединство неког смисла, али опет не тако, као да бисмо могли без даљњег да га сасвим дохватимо и разумемо; него, чим се мало домогнемо универзалне форме образовања смисла, ширине и дубине целокупног овог смисла стичу аксиоматске димензије: отварају се проблеми тоталитета као проблеми универзалног ума. Ипак, такво нешто није блиско почетницима, они почињу са слабо повезаним упућивањима, веома постепено се учи да се нађе суштаствен поредак рада и, што значи исто, како да се задовоље велика становишта, која се у току указивања и описивања касно сазнају као свеодређујућа.» /Husserl, E.: *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie*, Hrsg. Walter Biemel, Husserliana Bd. VI, M. Nijhoff, Haag. /прев. З. Ђинђић, Бгд: Дечје новине, 1991., стр. 139/

Литература:

1. Adorno W. Theodor (1971), *Drei Studien zu Hegel* /Gesammelte Schriften, Bd. 5. Hrsg. Von Gretel Adorno und Tiedemann, Frankfurt am Main, S. 247-283 /
2. Gadamer, Hans Georg (1971), *Hegels Dialektik*, Fünf hermeneutische Studien, Tübingen (*Hegelova dijalektika*. Pet hermeneutičkih studija, prev. E. Perunčić, Beograd, 2003.)
3. Fink Eugen (2000), *Igra kao simbol svijeta*, Zagreb: Demetra
4. Fink, Eugen (1977), *Sein und Mensch: Vom Wesen de ontologischen Erfahrung*, Freiburg-München: Verlag Karl Albert
5. Heym, Rudolf (1962), *Hegel und seine Zeit*, Berlin: Verlag von Rudolph Gaertner, 1857 /Hildesheim: Georg Olms Verlagbuchhandlung (Рудолф Гайм, *Гегель и его время*: Лекции о первоначальном возникновении, развитии, сущности и достоинстве философии Гегеля, /перев. С немецкого П. Л. Соляникова/, Санкт-Петербург: «Наука», 2006.)
6. Hegel, Georg Vilhelm Fridrih (1979.): *Nauka logike I-III*, Beograd: BIGZ. (prev.N. Popović)
7. Hegel, G. V. F. (1987): *Enciklopedija filozofijskih znanosti*, Sarajevo: Svjetlost (B. Zonenfeld) /G.W.F. Hegel, *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (1817), Hamburg: F. Meiner, 1965/
8. Hegel G.W.F. (1983–1985): *Vorlesungen über die Philosophie der Religion*. Teil 1–3. Hrsg. von W.Jaeschke. Hamburg
9. Huserl, Edmund (2012), *Prva filozofija*: Kritička povest ideja, Sremski Karlovci-Noví Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, (prev. D. Prole)
10. Husserl, E.: *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendentalen Phänomenologie*, Hrsg. Walter Biemel, Husserliana Bd. VI, M. Nijhoff, Haag. /prev. Z. Đinđić, Bgd: Dečje novine, 1991./
11. Ильин, Иван Александрович (1994), «Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека», Санкт-Петербург: «Наука»
12. Лосев А. Ф. (1993): *Бытие. Имя. Космос*. Москва, Издательство мсль
13. Patočka, Jan (2013), *Izbor iz filozofskih spisa* (Европа i evropsko nasleđe pri kraju XIX veka), Novi Sad: Akademska knjiga
14. Petrović, Aleksandar (2010): *Hegel i idejni dinamizam platonovske dijalektike*: Prilog savremenom razumevanju naučne logike kao ontološkog i teološkog vida bivstvovanja`, Novi Sad; Kosovska Mitrovica: Univerzitet u Prištini, Filozofski fakultet u Kosovskoj Mitrovici; Kultura polisa; Grafomarketing, [329 str.]
15. Petrović, Aleksandar (2007): *University in Constantinopoles IX, and X century with a prepositions of culture work in Byzance of that period*, „Duchovne, intelektualne a politicke pozadie cyrilometodske misie pred jej prichodom na Vel'ku Moravu“, Monografija prispevkov z medzinarnodného sympózia Nitra, 2. Júl 2007, str. 22-33, Nitra
16. Петровић, Александар (2008): *Константинопольский университет и СЛОВО Константина Философа как его вклад в славянскую духовную традицию*; в - *Синергетика образования*: Южное оделение российской академии образования, (выпуск двенадцатый), Москва – Ростов на Дону, стр. 410-424
17. Petronijević, Branislav (1998): *Principi metafizike I, II*, /1904;1912 /, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
18. Rosenkranz, Karl (1858), *Apologie Hegel gegen Dr R. Haym*, Berlin: Verlag von Dunc-ker und Humbolt

19. Rosenkrantz, Karl (1848), *Die Pädagogik als System: Ein Grundriß von Karl Rosenkrantz*, Doctor der Theologie und orbentlichen Professor der Philosophie an der Universität zu Königsberg, Königsberg: Verlag von Gebrüder Vorntträger
20. Gustav Siewerth (1987), *Das Schicksal der Metaphysik von Thomas zu Heidegger*, Düsseldorf: Patmos Verlag
21. Uzelac, Milan (2013), *Filozofija obrazovanja I, II*, Vršac: Viša škola za obrazovanje vaspitača; (2015) *Druga metafizika*, elektronsko izdanje: ISBN 978-86-89715-01-9

POLEMYCS ABOUT HEGEL'S PHILOSOPHY AND HIS NOTION ON ENLIGHTENMENT AND EDUCATION

Summary: In the times of Hegel happens very great expects (anticipatings) from the reforms practicing on the University in Berlin. He stands inclusive in that processes explain the consideration programm about sence of Greek paideia and aspects of her adoptions in the contemporary of him German society and notial European world. In the number of long discussions about possibilities and borders of social and historical explanations of human culture on the points of high values, historical conceptualization of that system means cosmo-logical prepositions of influence inside of that content. Genesis and substance of the Hegel's system himself, was in the r more graduate due to the spirit of Greeks oldness, than to the modern, sed Hegel criticized limits (applied to the genesis also) 'pure historical knowings' who are absorbed by the outside and accidental circumstances and who ignored reaching of result in his necessity; in the history of religion even in the other realms. Significance of doctrines and ideas by the 'criteria of truthness' is not given by the current value in history, sad in the world-history as a happening of being. and it is not exhausted by the deepness of tenses and contradictions between Hegel and his time. Unless Hegel was make a aesthetic decorated ideal of the constellation of world and to him adequate philosophy on the base of conviction and appropriating of antique, and by that not modern spirit to him was victible. In that measure a realationships to him epoche we must repraesent as a conflict moments without harmony, and a significance of overcoming of her in a not complete adequate situation. But, thesis that hegelianic philosophy after stay a real expression of them own time, changed it in the apology of himself, as a philosophy of restauration, loose from the mind a sence of his interpretation of a horizon of ideas in Platos 'Republic', who generated from the level of the clearness and beauty of the life of Greeks, also as a transformed cosmic metaphysic not just as arbitrary repraesentation of subject, sad a conception on a world-historic level.

New streaming in the education, founding by Pestalocci in the beginning of modern epoch, grounding on the intellectual independent, applied in the elementar form to the pure simple people and experienced there, also was due in the ladge form on different levels to result in applying to education of all people, leading by the own state. Tendence to the good shows the knowledge as a big service to the state, by the way of justified conceptions and progress in the world. That role specifically take a philosophical knowledge, who was able for the methodical enlighting and showing the walking of progression of world, specifically usual and political, what gives to her a deepest character. Russian successors of that thinking, mainly Ivan Aleksandovich Ilyn, justifly conceptualized it, and in the creative inspiration gives a nice interpretation of ideas of philosophical enlightenment, and by the customary methodology take it to the spirit of nation. Highly education in Russia and other Slavic countries, with it level of adopting of classic ideas, shows as a credible and stabile members of world-history and high dignitaries cultures.

Key words: Early polemic about Hegel, Notion of world and knowledge, Philosophical enlightenment, Philosophical education, Sence of the knowing and the future

СПОРЫ ОБ ФИЛОСОФИИ ГЕГЕЛЯ И ЕГО МЫШЛЕННЫЕ О ПРОСВЕЩЕННУЮ И ОБРАЗОВАННУЮ

Абстракт: В время Гегеля случилось очень большое ожиданные от реформах сопровождаемым на Берлинском Университете. Он подал свое участие в этом движении, исползуя программу обсуждения о смыслу греческой пайдеи и ее возможности принятия в их современности немецкого общества. Поскольку Гегель выработал эстетически окрашенный образ устройства мира и соответствующей ему философии на основе освоения и присвоения античного, а отнюдь не современного ему духа, постольку отношения Гегеля с его эпохой можно изобразить как конфликтные моменты. Но тезис что позже гегелевская философия стала действительным выражением своего собственного времени, превратившись в его апологетику как философию реставрации, погубило из вида смысл его углубления в ноетический горизонтъ Платонового «Государства», который отправлялся от ясности и красоты греческой жизни. Смысль греческой пайдеи, идеала образования, как правового и государственного понимания и подання интерпретации смысла жизненного духа вообще, не может быть на этом горизонте снятый, будучи Гегель сам выработал этот философский и общественный образ спекулятивной диалектики. Новое направление воспитания, открытое Песталотци в начале новейшего времени, основанное на интеллектуальной самостоятельности, показалось примененное в элементарной форме и к простому народу. Таковом применении соответствовала система, в которой учение о духовном развитии мира было обосновано феноменологически и логически и развито энциклопедически. Такова была система Гегеля, философская наука, способная методически осветить и указать ход развития мира, в особенности нравственного и политического начала, что и подает ей глубочайший характер. Стремления к добру как великую услугу государству оказывает наука, путем правильного понимания состояний и развития мира. Классическое философское образование с этим стало быть учреднительным для образа едукации университетской программы. Русские последники этой мысли, прежде всех Иван Александрович Ильин, правильно это понимали и в творческом вдохновении хорошо толковали идеи философского просвещения, в применении нравственной мефодологией в народу близком духе. Высокое образованные в России и словянским странам вообще, с этим идейным уровнем оказалось достойным и стабильным членом мировой истории и высочайшей культуры.

Ключевые слова: Сознание и познание Гегеля, Философское просвещение, Образованные в философии, Реформы Университета, Смысл знания и будущее

БОЖИДАР С. ФИЛИПОВИЋ*

ДЕЈАН Д. ПЕТРОВИЋ**

Филозофски факултет

Београд

УДК 141.155:316.2

Прегледни рад

Примљен: 21.01.2019

Одобрен: 22.02.2019

Страна: 479-490

НЕКОЛИКО НАПОМЕНА О ДИРКЕМОВОМ И ГУМПЛОВИЦЕВОМ ПОГЛЕДУ НА СПЕНСЕРОВ ЕВОЛУЦИОНИЗАМ, БИОЛОГИЗАМ И ИНДИВИДУАЛИЗАМ

Сажетак: Аутори указују на одређене елементе Диркемове и Гумпловицеве рецепције Спенсеровог еволуционизма. За Диркема и Гумпловица је Спенсер представљао незаобилазну тачку у изградњи њихових социолошких теорија, без обзира на све међусобне разлике. У погледу схватања односа између појединца и друштва нису прихватили Спенсерову позицију (методолошког) индивидуализма. Последњи увид је занимљив јер је Спенсер на особен начин интегрисао индивидуализам и еволуционизам у својој теорији.

Кључне речи: еволуционизам, биологизам, индивидуализам, Спенсер, Диркем, Гумпловиц

Увод

У *Структури друштвеног делања* Парсонс ничеански констатује „Спенсер је мртав” (Parsons, 1966: 3). Овде немамо намеру да утврђујемо ко је ’убио’ Спенсера. Још мање нас занима опсежна, свеобухватна и минуциозна компарација теорија тројице класика социологије. Његово дело можда и јесте ’мртво’, али је као изванредан негатив наставило да пребива у најважнијим идејама Диркема и Гумпловица. Зашто је однос Диркема и Гумпловица према Спенсеру уопште релевантан за социологију? Зашто би тај однос требало да нас интересује? Шта спаја Диркема и Гумпловица? Уколико се погледају основни биографски подаци можемо уочити њихово јеврејско порекло. Гумпловиц је одрастао у угледној јеврејској породици у Кракову. За Диркема је јудаизам представљао и део породичног наслеђа јер је његов отац био рабин. Оба аутора, без обзира на све разлике, допринела су успостављању социологије као науке. Ипак, у теоријском погледу најзначајнија веза је еволуционизам и биологизам.

* Е-маил, телефон

** Пројекат одобрен...

Оквири рада нам не дозвољавају да посветимо потребну пажњу свим наведеним 'спојницама' које се сигурно не могу тако лако и једноставно побројати и утврдити (како је то горе учињено). Ограничења нам не дозвољавају чак ни опширнију анализу њихових схватања еволуционизма. Зато ћемо у наставку посветити пажњу само одређеним елементима тог односа који нам се чине посебно интересантним. Желимо да укажемо на 'читања' Спенсера од стране два аутора који су енглеском социологу приступили са различитих позиција. Док је Диркем покушавао да социологију 'одвоји' од проблема расе, за Гумпловица је то била значајна тема. У Спенсеровом еволуционизму и биологизму проналазили су, али и критиковали оно што им је било потребно за изградњу њихових теорија. Оба аутора су одбацивала Спенсеров изразити индивидуализам који је у његовој теорији на веома особен начин спојен са еволуционизмом.

Спенсер и еволуционизам

Претерано би било тврдити да је Диркем читаву докторску дисертацију писао зарад полемике са Спенсеровом теоријом. Међутим, у *Подели* проналазимо бројна реферисања на славног енглеског социолога чије дело Диркем користи као темељ изградње сопствених полазишта, истовремено га постављајући и у средиште критичких пропитивања. Од самог почетка своје академске каријере Диркем је био подробно упознат са његовим радом (Jones, 1975: 345) и највише пажње му је посветио од свих савременика либералне провенијенције. Спенсер је уживао велику популарност у Француској тога периода. Његово дело *Принципи психологије* (*Principles of Psychology*) на француски преводи Рибо (Théodule-Armand Ribot), једна од значајних фигура у Диркемовом животу (Jones, 1974b: 209). Спенсеров утицај се примећује и протеже ван оквира Диркемовог схватања узрока и последица поделе рада, мада се оквиру ове теме најбоље могу уочити разлике и сличности између два аутора. Тема поделе рада била је готово искључив забран економских теорија. Најзначајнији представник класичне школе политичке економије, са којим Диркем такође полемише, свакако је био Адам Смит (Adam Smith). Спенсер је био велики поборник Смитове филозофије и политичке теорије (Perrin, 1995: 806) и у једнакој мери је покушао да своје виђење моралних темеља модерног друштва утемељи на индивидуализму.

Гумпловиц је такође показивао изузетно поштовање према Спенсеру. У суштини, енглеског мислиоца је посматрао као утемељивача социологије и шампиона ове науке (Gumplowicz, 1999: 31). У потпуности се слагао са Спенсером и његовим ставом да у научном изучавању друштвених појава нема места за емоције, односно да научник мора што објективније приступити свом предмету изучавања (Gumplowicz, 1999: 26–27). Такође је благонаклоно је гледао како се његов енглески савременик односио према сазнањима из домена биологије. Наиме, сматрао је штетним некритичко позајмљивање појмова и закона установљених унутар ове природне науке и њихово преношење у соци-

ологију. Друштвене појаве се не могу свести на биолошке, с обзиром да представљају засебну врсту феномена. Другим речима, иако људи представљају основне чиниоце сваког облика друштвености којима се бави социологија, њихове специфичности се не могу спознати на основу постојећих сазнања о човеку као биолошкој врсти. Самим тим, сазнања из биологије, сматрао је Гумпловиц, могу послужити само као илустрације у социологији и ништа више од тога (Gumplowicz, 1999: 28).¹ Иако је Спенсер направио „скоро фаталну брљотину” (Gumplowicz, 1999: 27) прихватајући став о сличности социологије и биологије, његови „научни инстинкти” (Gumplowicz, 1999: 28) сачували су га од изградње социологије по аналогiji са биологијом. Примере из ове науке користио је само као илустрације којима је ближе појаснио своју оригиналну друштвену теорију (Gumplowicz, 1999: 28–29). Исти научни инстинкти нису спасили Спенсера од грешке коју је Гумпловиц највише истицао. Спенсер није прихватао тезу о полигенетском пореклу људске² врсте, што је по Гумпловицевом мишљењу његове резултате студија учинило парцијалним (Gumplowicz, 1999: 30–31).

Гумпловицев однос према Диркему може се у најбољем случају окарактерисати као амбивалентан. Иако је Диркема сврстао међу значајне фигуре савремене социологије (Gumplowicz, 1899: 153), ретко га је помињао у својим делима. Често само успутно, без удубљивања у појединости његове друштвене теорије³. У овом контексту занимљив је податак да је 1885. године Диркем објавио приказ Гумпловицевог дела *Grundrise der Sociologie* где је између осталог написао: „Иако не прихватамо његове принципе, његов метод, нити највећи део његових закључака, без двоумљења увиђамо вредност и заинтересованост за ову књигу“ (Durkheim, 2009[1885]: 344).

Диркем је, само наизглед парадоксално, највише труда у полемици са Спенсером улагао на оним местима где су сличности са енглеским социологом биле знатне, а фундаменталне претпоставке готово истоветне. Биологизам и еволуционизам представљају најочигледније тачке пресека између Спенсерове и Диркемове социологије (LaCapra, 2001: 118). Органска подела рада, односно један од два основна типа солидарности, већ у самом називу носи јасан печат биологизма. Идеја да сваки (друштвени) орган има утврђену функцију настаје из претпоставке о сродности или блискости друштва и живог организма. Без обзира колико функционализам дуговао Диркемовој социологији, његове ко-

¹ Иако Гумпловиц овде критикује биологизам, истина је да његову друштвену теорију значајно одликује поменути приступ. Додуше, у његовим ранијим делима, попут *Rasse und Staat* биологизам је мање суптилан уз експлицитно поистовећивање државе и организма (Gumplowicz, 1875: 3) или посматрање различитих појавних облика државе кроз историју као фазу у развоју државног организма (Gumplowicz, 1875: 23–24).

² Гумпловиц је био присталица ове тезе, што је у његовом случају значило да огромна разноликост људских друштава свој узрок има у разноликости првобитних хорди из чијих сукоба су ова друштва настајала. Такође је сматрао да је његово схватање порекла људске врсте у потпуности у складу са Дарвиновом теоријом еволуције.

³ Нека као пример послужи треће издање *Allgemeines Staatsrecht* из 1907. године, где се Диркем помиње само на једном месту и то одломак из *Поделе* који Гумпловиц користи као илустрацију исправности свог становишта о полигенетском пореклу људске врсте (Gumplowicz, 1907: 85).

рене, макар посредно, морамо тражити у биологизму Херберта Спенсера (Stocking, 1984: 145). Истине ради, француски класик био је у много мањој мери склон објашњењу друштвених појава помоћу аналогича из живог света (биологије).

Веома често се биологизам и еволуционизам, унутар социологије или друштвене теорије, посматрају као комплементаран пар појмова који почива на заједничким основама и премисама. Еволуционизам се друштвеним наукама XIX века може пронаћи и без свог биологистичког садржаја. Појам се у случају оба аутора јавља као напредак у погледу диференцијације друштва који омогућава његово структурално-функционално усложњавање. Такође, код Спенсера и Диркема проналазимо фундаменталну дихотомију којом се објашњава еволутивни ток. Док Диркем истиче поделу на друштва механичке и органске солидарности, Спенсер развој види као напредовање од милитаристичких ка индустријским друштвима. За оба аутора се величина (бројност) друштва јавља као кључни фактор или основни предуслов еволутивног развоја. Друштво може постати структурално комплексније и функционално диференцираније само уколико постоји довољна 'материјална густина'. Међутим, већ на примеру 'првог узрока' уочавамо ехо различитих наслеђа која баштине.

Спенсер тврди да еволуцију покреће намера за остварењем већег благостања (*welfare*), па тиме и задовољства, односно среће (Spencer, 1898: 247, Elwick, 2003: 48). Са друге стране, Диркем се изричито противи таквом погледу на узрок еволуције (поделе рада), јер сматра да се тиме она своди на психолошку, индивидуалну равну потрагу за већим богатством, задовољством и срећом, те примећује да је оно „класично у економској политици” (Диркем, 1972: 244). Сасвим супротно, за њега повећање обима и густине једног друштва ствара услове у којима је „борба за живот жешћа” (Диркем, 1972: 271). Готово да би се могло тврдити да је за Диркема друштвена беда, несрећа и одсуство задовољства покретач друштвене еволуције. Противљења Спенсеровом схватању узрока поделе рада (еволуције) Диркем поткрепљује и доказима физиолога (Laplace) о немогућности бесконачног увећања среће, односно задовољства. Другим речима, људска природа има ограничене могућности за увећањем људске среће, док се лимити напретка поделе рада и њених последица по увећање корисних средстава за задовољство разнородних људских потреба не могу уочити.

Утицај различитог наслеђа је нарочито видљив у случају Гумпловица. На првом месту, еволуционизам и биологизам чврсто су испреплетени унутар теоријског система поменутог социолога, док се друштвена диференцијација јавља тек након формирања државе (која претходи друштву). Штавише, пољско-аустријски социолог тврди да човек природно тежи стварању државе (Gumplowicz, 1875: 1; Gumplowicz, 1999: 117), па тако држава увек настаје чином освајања једне расе или хорде и самим тим, потчињавањем друге⁴.

⁴ Раса су се у каснијим делима растопиле у прилично опште дефинисане друштвене групе, али је Гумпловиц наставио да инсистира на исправности својих закључака карактеристичних за његова ранија дела (Gumplowicz, 1909: IX–XII).

Претходно је условљено одликама људске врсте чинећи установљење државе природним процесом (Gumplowicz, 1875: 1). Примат државе у Гумпловицевој теорији⁵ јесте место сусрета две линије контекстуалних утицаја. Пољски познаваоци рада овог мислиоца инсистирају на томе да је код њега била присутна идентификација са пољском нацијом, с обзиром на то да је одрастао у јеврејској породици где је тежња ка асимилацији била изузетно изражена (Adamek and Radwan-Pragłowski, 2006: 382; Gella, 1964: 227). Када је Краљевина Пољска и Велико војводство Литванија престала да постоји 1795. године територије ове лабаве конфедерације подељене су између Русије, Пруске и Хабзбуршке монархије (Davies, 2001: 269–273). Пољаци су се нашли у новој ситуацији – без државе и међусобно раздвојени границама поменутих европских сила. Разумљиво је да је питање државе било од изузетне важности за пољске интелектуалце, па се промишљања о држави могу наћи и у списима Гумпловица насталих током периода његовог живота који је провео у родном Кракову (Adamek and Radwan-Pragłowski, 2006: 283–284).

С друге стране, доласком у Грац, где је и остао до краја живота, Гумпловиц се нашао у средини у којој су немачки либерали заговарали јаку државу као једну од фундаменталних претпоставки либерализма специфичног за Хабзбуршку монархију (Kwan, 2013: 8–9). Доласком Тафеа (Eduard Taaffe) на чело владе 1879. године, немачки либерали у *Reichsrat*-у прелазе у опозицију. Грац постаје једно од жаришта растућег немачког национализма који је исту државу приказивао као неспособну да заштити права Немаца од настртаја словенских народа широм царства (Kwan, 2013: 125–126).

Без обзира на важност државе за Гумпловицеову социологију, за разлику од Диркема који је видео социологију као средство трансформације француског друштва, пољско-аустријски социолог није сматрао да његова друштвена теорија може променити државу, односно друштво. Тако, на једном месту наводи:

„Социологија проматра гибања тих заједница и група, чији смисао баш јест развитак човјечанства, те истражује законе тих гибања. Али ни споменуто већ пронашашће и познавање тих закона не може ипак учинити људе способнима, да тај смисао промјене, да социјалним гибањима и социјалном развитуку други правац даду, и да их ослободи од власти закона, којима су подвргнути” (Gumplowicz, 1912: 168).⁶ У овом погледу Гумпловиц је ближи Спенсеру него

⁵ Занимљиво је да је сама академска каријера Лудвига Гумпловица била везана за област државног права, као и његова докторска дисертација коју је одбранио у Кракову 1862. године. Непосредно након његовог доласка у Грац 1875. године ту стиче звање *Privatdozent*-а, док своју звање редовног професора државног права стиче на тамошњем универзитету 1892. године. Штавише, своју теорију је у својим раним делима посматрао као саставни део нове науке о држави (*Staatwissenschaft*), која је након 1885. године једноставно преименована у социологију.

⁶ Овде такође не треба заборавити и разлике у институционалним позицијама са којих су Диркем и Гумпловиц пропагирали своје верзије социологије. Чак и да је Гумпловицева теорија била активистички оријентисана, питање је колико је један пољски Јевреј који је целокупну академску каријеру на једном периферном универзитету провео предавајући државно право, у клими растућег национализма, могао да учини своју социологију довољно утицајном да доспе на терен свакодневне политике.

Диркему. Спенсер је сматрао да интервенција државе мора бити минимална (Spencer, 1981: 187), јер у супротном може изродити само нежељене последице.

Са друге стране, у погледу схватања покретача еволуције Гумпловиц има поглед који је доста близак Диркему. Код овог аутора је задовољење потреба узрок друштвене еволуције, али су сукоби раса, а у каснијим радовима сукоби друштвених група, мотор државног, односно друштвеног напретка. Наиме, у првобитној хорди основу друштвене солидарности чини сингенизам или осећај припадништва базиран на заједничком крвном пореклу, као и истоветним културним обрасцима специфичним за дату хорду (Gumplowicz, 1999: 147). Пољско–аустријски социолог тврди да су чланови првобитне хорде или је можда правилније рећи првобитних хорди, били заузети са задовољењем елементарних потреба (глад, жеђ и сексуални нагон), најпре унутар граница ових првобитних људских заједница. Сукоби између хорди настају јер се поменуте елементарне потребе све теже задовољавају унутар једне хорде. Пошто постају све многољудније, са повремених пљачки – где се све што је потребно отима од суседа – прелази се на поробљавање и експлоатацију као начина задовољења потреба победника. Одавде произилази елементарни облик друштвене диференцијације, односно подела на победнике и побеђене. Из претходног је могуће закључити да раније поменута фундаментална дихотомија присутна како код Спенсера, тако и код Диркема не постоји у теоријском систему Лудвига Гумпловица. Уколико се жели применити овакав бинарни образац на Гумпловицеву социологију, онда је у том случају могуће говорити, у недостатку бољег израза, о постојању „преддржавног” и „државног” стања.

Настанком државе, а тиме и друштва, под утицајем два основна друштвена процеса, како Гумпловиц назива задовољење потреба и експлоатацију (Gumplowicz, 1999: 117), остварује се даља друштвена диференцијација и усложњавање друштвене структуре. Међутим, треба напоменути да пољско–аустријски социолог уводи категорију средњег слоја или сталежа (*Mittelstand*) која не настаје диференцијацијом из првобитне две друштвене групе из чијег је сукоба настала држава, односно друштво. Овде Гумпловиц говори о раси или племену⁷ занатлија и трговаца који се насељавају на територији новонастале државе и задовољавају потребе и победника и побеђених, чиме осигуравају свој опстанак. Зашто занатлије и трговци не могу да настану диференцијацијом из првобитне две групе, од којих настају племство и сељаштво, јесте питање на које овај социолог никад није дао убедљив одговор.⁸ Када се ова три слоја, различитог расног порекла, формирају, даља друштвена диференцијација се одиграва на горе описан начин. Сагласност са Спенсером, по овом питању, значила би да се неусклађеност људских потреба и могућности (аномија),

⁷ Ове две категорије Гумпловиц у својим делима користи као синониме што, свакако, доприноси конфузији и отежава анализу његовог дела.

⁸ У једном од својих раних дела *Раса и држава* (*Rasse und Staat*), Гумпловиц тврди да је долазак и насељавање расе трговаца и занатлија неизбежно, с обзиром да племство неће да се бави овим делатностима, док са друге стране не жели да ослободи сељаке да би се бавили овим пословима (Gumplowicz, 1875: 22).

карактеристична за савремена друштва његовог доба, јавља заправо много раније – у релативно једноставним друштвима механичке солидарности. Другим речима, уколико су људске потребе задовољене⁹ не може се јавити ни подстицај за даљу поделу рада, односно понашање које би омогућило њен даљи напредак.

Индивидуализам и еволуционизам

Веома велики део критика које Диркем упућује на Спенсеров рачун тиче се разумевања односа између индивидуалног и колективног. Критика Спенсера и тзв. „економиста“ – под којима је Диркем најчешће подразумевао поборнике класичне економске теорије и утилитаристе – могла би се подвести под заједнички именитељ оспоравања утилитаризма. Једна димензија неслагања са утилитаризмом односи се на претпоставку о могућности објашњења друштвених појава кроз интересе или потребе појединца. Сматрајући да се социологија не може засновати као засебна наука ван оквира реализма, Диркем је као улог у борби против утилитаризма и сродних ’деривата’ видео управо њену независност и самосталност. Утилитаризму Диркем оспорава логику објашњења друштвених чињеница која почива на задовољењу индивидуалних људских потреба. Однос између појединачних потреба и друштвеног одговора, као начина њиховог задовољења, не може бити унапред дефинисан и одређен (Barnes, 1982: 558), јер потребе не могу бити узете за узрок друштвених чињеница. Друга димензија овог спора тиче се морала који не почива примарно на интересима појединаца и договорима који индивидуе међусобно успостављају с намером конституисања друштвеног света (Диркем, 1972: 220).

Различито схватање односа између појединца и друштва пролама се кроз све заједничке проблеме којима су два класика посветили своју пажњу. Могло би се рећи да је Диркем у својим критикама упућеним на Спенсеров рачун у највећој мери циљао на његов методолошки индивидуализам (Gray, 1996: 20). ’Почетак’ ове дистинкције проналазимо у епистемолошким позицијама и схватању предмета истраживања социологије. Француски класик је свој социолошки реализам често апострофирао као предуслов сваког социолошког истраживања (Dirkem, 2012: 116–117). Такво схватање друштвене стварности, као реалности *sui generis*, не налазимо код Спенсера.¹⁰ Треба истаћи да све разлике између Спенсера и Диркема имају своје епистемолошке импликације и корене у схватању самог друштва. Иако Спенсер друштво дефинише као засебан ен-

⁹ Диркем је био свестан да су људске потребе историјски условљене.

¹⁰ „Тако, упркос биолошким сличностима на којима се толико дуго задржавао, г. Спенсер не види у друштвима неку стварност у правом смислу речи, која би постојала сама собом и на основу посебних и нужних узрока, која би се, доследно томе, наметала човеку сопственом природом и којој би он морао да се прилагоди да би живео, исто онако као и физичкој средини; него је то поравнање које су постигли појединци како би развили живот у дужину и у ширину. Он се цео састоји у сарадњи било позитивној, било негативној, а и прва и друга имају за једину сврху да појединца прилагоде његовој физичкој средини“ (Диркем, 1972: 336).

титет (Spencer, 1897: 448), оно, за разлику од Диркемовог схватања, ипак проиходи из делова од којег је сачињено.¹¹

Занимљиво је да Спенсер и Диркем нуде веома сличну аналогију како би показали своје, сасвим супротне, епистемолошке позиције. Тако Спенсер у *Социјалној статистици* тврди следеће:

„У хемијској комбинацији једног елемента са другим, Далтон је показао могућности једињења између атома и атома. Оно што ми зовемо тежином тела, јесте збир гравитационих тенденција засебних честица. Снага шипке метала представља укупан ефекат неодређеног броја молекуларних адхезија. И снага магнета је кумулативни резултат поларитета својих ситних честица. На исти начин, свака друштвена појава мора имати своје порекло у неком својству појединца” (Spencer, 1851: 17).

Сасвим другачију перспективу нам нуди Диркем:

„Кад год неки елементи, комбинујући се, самим тим комбиновањем развију нове феномене, свакако треба појмити да су ти феномени смештени не у елементима, већ у целини обликованој њиховим сједињавањем. Жива ћелија садржи само минералне честице, као што друштво не садржи ништа осим појединаца: а ипак сасвим је очигледно немогуће да феномени својствени животу пребивају у атомима водоника, кисеоника, угљеника и азота. Јер како би животна кретања могла да настану у оквиру неживих елемената? Како би се, уосталом, биолошка својства распоредила међу тим елементима? Она се не би могла подједнако наћи у свима њима пошто они нису исте природе: угљеник није азот и стога не може попримити иста својства нити играти исту улогу. Ништа мање неприхватљиво је да се сваки вид живота, свако од његових главних обележја отеловљује у различитој групи атома. Живот не може тако да се разложи; он је један и, сходно томе, седиште му може бити смо у свеукупној живој супстанци. Он је у целини, а не у деловима. Не могу се неживе честице ћелије хранити, размножавати, једном речју – живети; то може сама ћелија и само она. *А оно што кажемо о животу могло би да се понови о свим могућим синтезама*” (Dirkem, 2012: 22).

Занимљиво, Гиденс подвлачи Диркемову констатацију да Гумпловиц социологију исправно схвата као независну и *sui generis* науку (Giddens 1970: 174). Наведена констатација је занимљива јер се овакав поглед на социологију доводи у везу са холистичким приступом. Слично као и Диркем, користећи пример из физике, Гумпловиц покушава да аргументује своју антииндивидуалистичку епистмологију:

„Постоји закон у механици и оптици по ком израчунавамо угао преламања у односу на улазни угао и у домену ума постоји сличан закон, иако не у истој мери прецизан. Сваки зрак мисли који дотиче наш ум, прелама се у нашим гледиштима. Шта мислимо јесте нужан резултат менталних утицаја којима смо подвргнути од детињства. Појединац једноставно игра улогу призме која апсорбује зраке, раздваја их у складу са утврђеним законима и пропушта

¹¹ „Па ипак, да својства елемената одређују својства целине коју сачињавају очигледно важи за друштва као и за друге ствари“ (Spencer, 1873: 51).

их, поново у предодређеном правцу и у предодређеној боји” (Gumplowicz, 1999: 148).

Оно што је очигледно из ових примера јесте да Гумпловиц заоштрава Диркемово становиште до екстрема, тврдећи да, у суштини, појединац не мисли, чинећи га потпуним антиподом Спенсера. Рекли бисмо да се у овом случају наслућују разлике које ће се касније у социологији кристализовати кроз дихотомију (методолошког) индивидуализма и холизма.

Иако је Спенсер критиковао теорију друштвеног уговора, за разлику од Диркема није напустио индивидуалистичку логику која је била у њеној основи. Сасвим супротно од Спенсера, темеље индивидуализма Диркем лоцира у колективне основе и природу савремених, индустријских друштава. Насупрот томе, за Спенсера друштво настаје као одраз спољашње, природне средине и потреба самих појединаца за међусобном сарадњом како би се лакше остварили потребе и интереси. Прецизније, настанак верске и световне власт Спенсер објашњава психолошком осећањем страха. Док се политика јавља као последица страха од живих, религија настаје као производ страха од мртвих (Offer, 2010: 185). Као што смо рекли, могло би се рећи да се Спенсер руководио начелом методолошког индивидуализма.

Зашто се код Спенсера јавља идеја о редуковању друштва на темеље индивидуалних уговора¹² које као свој крајњи циљ имају корист и добробит уговорних страна? Не морамо ићи дубоко у анализу друштвено-историјских прилика у којима је Спенсер стварао. Немогуће би било замислити тако снажно залагање за тржишну слободу без развоја индустрије и трговине у Енглеској XIX века (Žmolek, 2013). Схватање да се читаво друштво може изградити на тржишном моделу било би много мање пожељно у друштву које није доживело тако снажан развој индустрије и трговине. Иако је у своју социолошку теорију интегрисао биологизам и еволуционизам, Спенсер се никада није одрицао свог (економског) либерализма. Ма колико поједностављено изгледало, Спенсер је савремена (индустријска) друштва видео као одраз тржишних размена између појединаца. Тржиште – врховни механизам саморегулације – јавља се као пожељни модел свеукупних друштвених односа. Констатујући све наведено, долазимо до питања односа према тржишту. За Диркема се као механизам контроле тржишта јавља *јавна свест* која „сматра неправедном сваку размену при којој цена предмета није у сразмери с трудом уложеним у њега и услугама које он пружа” (Диркем, 1972: 370). Економски (егоистички) интерес не може узети као *primum movens* даље друштвене интеграције која би била довољна за стабилност и опстанак друштва.

Но, остаје да одговоримо на питање да ли је за Спенсера индивидуални и утилитарни интерес заиста темељ читавог државног поретка у индустријском друштву. Тешко је наћи аргументе који би нам указивали на супротно. Иако се и за Диркема може рећи да је теоријски и практично бранио вредности индивидуализма (афера Драјфус), оне су за њега почивале на дијаметрално супрот-

¹² Дакле, овде у случају Спенсера не говоримо о темељном, друштвеном уговору којим се успоставља држава. Имамо у виду Спенсерово схватање индустријског друштва.

ним основама. Џонс прегнантно изражава ову разлику тврдећи да је код Диркема, за разлику од Спенсера, друштво примарно и независно, а индивидуа и њена права секундарна и зависна (Jones, 1974a: 348). Диркем се од такве врсте егоизма можда најексплицитније дистанцирао у свом раду *Индивидуализам и интелектуалци*.¹³

Закључак

Барнс Спенсерово дело *Друштвена статика* (*Social Statics*) посматра као покушај да се држава устроји на принципима акционарског друштва, које би гарантовало права њеним припадницима (Barnes, 1982: 159). За Спенсера држава треба искључиво да гарантује индивидуална права појединцима, односно негативну слободу. Као гарант слободе и међусобних уговорних односа појединаца, никако не би смела да се препусти покушајима интервенције у решавање друштвених проблема. Историјски посматрано, држава се јавља у оквирима милитаристичких друштава како би била средство тлачења једне друштвене групе над другом. Међутим, за Спенсера држава у жељеном (индустријском) типу друштва може бити само заштитник природних права човека. Она, као и читаво друштво, не претходи индивидуама које их сачињавају већ представља последицу њихових индивидуалних интереса. У делу из 1842. године под насловом *О правом домену владе* (*The Proper Sphere of Government*) Спенсер истиче:

„Зашто би онда желели владу? Не да би регулисала трговину; не да би образовала људе; да би проповедала религију; не да би давала милостињу; не да би градила путеве и пруге; већ само да брани природна права човека – да заштити лица и имовину – да спрече агресију моћних на слабе – једном речју, да спроводи правду. То је природна, изворна, служба владе. Не треба да уради мање: не би јој требало бити дозвољено да раде више” (Spencer, 1981: 187).

Могло би се рећи да Спенсер у овом случају доводи до крајњих консеквенци принцип „економиста” који су се залагали за немешање државе (*laissez-faire*) и препуштање друштвеног и привредног тока *невидљивој руци* тржишта (Smith, 1981: 456). Али у случају Спенсера влада може имати овакву улогу само уколико не постоји неки други начин да се у друштву успоставе жељени односи међу појединцима. Такав механизам не треба наметати ’одозго’ јер све што је друштву потребно су индивидуална слобода и поштовање права појединца како би приватни интерес обезбедио развој и прогрес целине. Диркем добро уочава Спенсерову визију индустријског друштва:

„Тачно је да у индустријским друштвима г. Спенсера, сасвим као и у организованим друштвима, друштвени склад нужно проистиче из поделе рада. Њега одликује то што се он састоји у сарадњи која се обавља аутоматски, са-

¹³ „Ето нас прилично далеко од оне апотеозе приватног благостања и интереса, од оног егоистичног култа ја који се с правом могао пребацивати утилитарном индивидуализму“ (Dirkem, 2007a: 43).

мим тим што сваки иде за својим сопственим користима. Довољно је да се сваки појединац посвети посебној функцији да би постао, силом прилика, солидаран са осталима” (Диркем, 1972: 217).

Из наведених разлика проистиче и другачији поглед на првобитни узрок и подстицај друштвене диференцијације, односно поделе рада код два аутора. У литератури је присутно и мишљење да разлика у погледу два аутора – поводом питања друштвене диференцијације – није толико значајна. Тачније, да се код њих разлике у погледу узрока који изазва диференцијацију заправо и не јављају (Turner, 1984).

Литература:

1. Adamek, Wojciech and Radwan-Pragłowski, Janusz (2006) «Ludwik Gumplowicz – A Forgotten Classic of European Sociology», *Journal of Classical Sociology*, Vol. 6, No.3, pg. 381–398.
2. Barnes, Hari Elmer (1982): *Uvod u istoriju sociologije*, knjiga prava, BIGZ, Beograd
3. Davies, Norman (2001): *Heart of Europe – The Past in Poland's Present*, Oxford: Oxford University Press.
4. Dirkem, Emil (1972): *O podeli društvenog rada*, Prosveta, Beograd
5. Dirkem, Emil (2007a): „Individualizam i intelektualci”, u: *Društvo je čoveku bog*, ISI FF, Beograd, str. 41–54
6. Dirkem, Emil (2012): *Pravila sociološke metode*, Mediterran publishing, Novi Sad
7. Durkheim, Emile (2009 [1885]): „La sociologie selon Gumplowicz”, in: *Textes 1: Elements d'une theorie sociale*, Les Editions de Minuit, Paris, pp. 344–354
8. Elwick, James (2003): „Herbert Spencer and the Disunity of the Social Organism”, *History of Science*, Vol. 41, pp. 35–72
9. Gella, Aleksander (1964) «Gumplowicz' Outlines of Sociology», *American Journal of Sociology*, Vol. 70, No. 2, pg. 225–227.
10. Giddens, Anthony (1970): „Durkheim as a Review Critic“, *The Sociological Review*, Vol. 18. No. 2, pp. 171–196
11. Gray, Tim (1996): *The Political Philosophy of Herbert Spencer: Individualism and Organicism*, Avebury, Aldershot
12. Gumplowicz, Ludwig (1875): *Rasse und Staat. Eine Untersuchung über das Gesetz der Staatenbildung*, Wien: Manz.
13. Gumplowicz, Ludwig (1899): *Soziologische Essays*, Innsbruck: Wagner.
14. Gumplowicz, Ludwig (1907): *Allgemeines Staatsrecht*, Innsbruck: Wagner.
15. Gumplowicz, Ludwig (1909): *Der Rassenkampf*, Innsbruck: Wagner.
16. Gumplowicz, Ludwig (1912): *Nacrt socijalne filozofije*, Osijek: Naklada prevodioca.
17. Gumplowicz, Ludwig (1999): *The Outlines of Sociology*, Kitchener: Batoche Books Ltd.
18. Jones, Robert Alun (1974a): „Durkheim's Historicism Response to Spencer: An Essay Toward in the Historiography of Sociology”, *The Sociological Quarterly*, Vol. 15, pp. 341–358
19. Jones, Robert Alun (1974b): „Durkheim's Critique of Spencer's *Ecclesiastical Institutions*”, *Sociological Inquiry*, Vol. 44: 3, pp. 205–214
20. LaCapra, Dominick (2001): *Emile Durkheim Sociologist and Philosopher*, The Davies Group, Aurora
21. Offer, John (2010): *Herbert Spencer and Social Theory*, Palgrave Macmillan, New York

22. Parsons, Talcott (1966): *The Structure of Social Action*, The Free Press, New York
23. Perrin, Robert (1995): „Émile Durkheims ‘Division of Labor’ and the Shadow of Herbert Spencer”, *The Sociological Quarterly*, Vol. 36, No. 4, pp. 791–808
24. Qwan, Jonathan (2013): *Liberalism and the Habsburg Monarchy, 1861–1895*, London: Palgrave Macmillan.
25. Smith, Adam (1981): *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Vol. I, Liberty Classic, Indianapolis
26. Spencer, Herbert (1851): *Social Statics: or, The Conditions essential to Happiness specified, and the First of them Developed*, Kohge Woodfall and Son, London
27. Spencer, Herbert (1873): *The Study of Sociology*, Henry S. King & Co
28. Spencer, Herbert (1897): *The Principles of Sociology*, vol. 1, D. Appleton and Company, New York
29. Spencer, Herbert (1898): *The Principles of Sociology*, vol. 2, D. Appleton and Company, New York
30. Spencer, Herbert (1981): „The Proper Sphere of Government”, in: Herbert Spencer, *The Man Versus the State*, Liberty Classics, Indianapolis
31. Stocking, George W. Jr. (1984): „Radcliffe-Brown and British Social Anthropology”, in: *Functionalism Historicized: Essays on British Social Anthropology*, George W. Stocking, Jr. (ed.), The University of Wisconsin Press, Madison
32. Turner, Jonathan (1984): „Durkheim’s and Spencer’s Principles of Social Organization: A Theoretical Note”, *Sociological Perspectives*, Vol. 27, No. 1, pp. 21–32
33. Žmolek, Michael Andrew (2013): *Rethinking the Industrial Revolution*, Brill, Leiden

A FEW NOTES ON DURKHEIM’S AND GUMPOVICZ’S VIEW OF SPENSER’S EVOLUTIONISM, BIOLOGISM AND INDIVIDUALISM

Summary: The two authors point out certain elements of Durkheim’s and Gumplovicz’s reception of Spenser’s evolutionism. For Durkheim and Gumplovicz, Spenser was an inevitable point of reference for the development of their sociological theories, regardless of all mutual differences. In terms of approach to the relation between individual and society, they didn’t embrace Spenser’s position of (methodological) individualism. The last insight is interesting because of the unique way in which Spenser has integrated individualism and evolutionism in his theory.

Key words: evolutionism, biologism, individualism, Spenser, Durkheim, Gumplovicz

ДРАГОЉУБ М. РАДУШКИ*

Факултет за пројектни и
иновациони менаџмент
Београд

УДК 316.74:7(497.11)

Прегледни рад
Примљен: 12.12.2018
Одобрен: 27.01.2019
Страна: 491-503

ПРОЈЕКТНИ МЕНАЏМЕНТ КАО ПУТОКАЗ У РЕФОРМИ ПОЗОРИШНОГ СИСТЕМА СРБИЈЕ ПО ЗАПАДНОЕВРОПСКОМ МОДЕЛУ

Сажетак: Ово истраживање започиње констатацијом да и поред више него очигледне подударности научне дефиниције појма пројекта и позоришне представе као пројекта, пројектни менаџмент, дефинисан као специјализована дисциплина менаџмента чији је основни циљ ефикасно управљање и реализација разноврсних пројеката, код нас још увек није довољно афирмисан и прихваћен у уметничким делатностима, посебно у позоришту. То за последицу има високе трошкове продукције и одржавања позоришног система, нерационалну употребу расположивих ресурса и релативно скромне резултате позоришног стваралаштва у односу на оне који би бити остварени. А према западноевропским искуствима, за реформу организационо-финансијског модела позоришне делатности у Србије који одавно не задовољава потребе савременог позоришног стваралаштва, најбоље полазиште представља имплементација принципа и функција, метода и техника пројектног менаџмента.

Кључне речи: пројектни менаџмент, позориште, организационо-финансијски модел, реформа, Србија

Увод

Пројекат је јединствени подухват који испуњава одређене унапред утврђене циљеве, а који је састављен од низа активности дефинисаних одређеним временским роком, људским, финансијским и другим ресурсима. Свака од планираних активности унутар пројекта усмерена је на реализацију укупног циља пројекта, а то је јединствени производ, услуга или резултат. У складу с тим, јасно је да сваки сложенији пословни подухват може бити третирана као пројекат, који захтева усклађивање свих ресурса и координацију обављања свих активности како би се циљеви пројекта реализовали што ефикасније (Јовановић и остали, 2012: 17,22).

* dragoljubraduski@gmail.com

Нема сумње да је и позоришна представа пројекат, с обзиром да је свака позоришна продукција сложени и непоновљиви пословни подухват који пред собом за крајњи циљ има јединствено сценско-уметничко остварење, а који се реализује са ограниченим људским и материјалним ресурсима и у ограниченом времену (Радушки, 2017: 111). Иако је менаџмент увелико закорачио у свет културе и позоришта, мада у развијенијим земљама крупним, а код нас још увек ситним корацима, управљање пројектом као његова најважнија специјализована дисциплина код нас још увек није добио место и улогу која му реално припада. Наиме, у западној Европи примена принципа менаџмента и пројектног менаџмента у театру сваким даном је све присутнија, док је у позоришној делатности Србије то само декларативно, па је употреба расположивих ресурса нерационална, а трошкови уметничке продукције неоправдано високи.

Предмет овог истраживања је актуелни модел организовања и финансирања позоришног система Србије, а основни циљ рада је да, на основу свеобухватне анализе тренутног стања и уочених недостатака, иницира промене и процени ефикасност могућих решења која могу послужити као добра основа за утврђивање праваца реформе нашег позоришта. У методолошком смислу, истраживање је засновано на хрестоматском избору теоријских и практичних сазнања у домену менаџмента и пројектног менаџмента у позоришту, на каузалној анализи стања и проблема у овој области код нас, као и на позитивним примерима начина организовања и финансирања позоришних система развијених западноевропских земаља кроз метод компарације и упоредне анализе. У том оквиру, основна хипотеза која се овим истраживањем жели доказати је да за реформу позоришне делатности у Србији најбоље полазиште представља управо имплементација принципа и функција, метода и техника пројектног менаџмента.

Пројектни менаџмент у позоришној делатности

У теорији менаџмента постоје три класичне организационе форме у управљању реализацијом пројеката – функционална, пројектна и матрична. Функционална организација се заснива на коришћењу постојеће функционалне организационе структуре, код пројектне организације формира се посебан пројектни тим компетентних извршилаца, док матрична организација представља комбинацију функционалне и пројектне организације, што значи да се за реализацију сваког пројекта истовремено користе постојеће функционалне јединице и формира посебан пројектни тим (Јовановић и остали, 2007: 17-23).

Имајући у виду једнократни карактер позоришног пројекта, континуирани карактер позоришне делатности и бројне специфичности саме позоришне продукције, а посебно чињеницу да у њој учествују различити, себи својствени профили уметника и других професија запослених у позоришту или ангажованих са стране за рад на пројекту, можемо закључити да је за управљање позоришним пројектом најефикаснија матрична организациона форма, која користи предности и умањује недостатке друга два теоријска модела (Радушки,

2017: 200). Другим речима, за разлику од функционалне организације типичне за наша позоришта, у матричној организацији по којој функционише већина модерних светских позоришта, формирају се пројектни тимови који врше планирање, праћење и контролу реализације пројекта и трају колико и сам пројекат, при чему у продукцији позоришне представе уједно учествују и све функционалне јединице театра.

У великој већини позоришта у Србији постојећи организациони модел подразумева три основна сектора – уметнички, технички и административни, у којима се у процесу продукције обављају следећи послови: уметнички сектор – глума, режија, костимографија, музика, сценографија, итд; технички сектор – декоративни, светлосно-тонски, реквизитерски, власуљарски, кројачки, транспорт и други; сектор општих послова – административни, правни, кадровски, финансијско-рачуноводствени маркетинг и други заједнички послови (Манџука-Муждека, 2000: 66). При томе, у анализи важећег модела позоришне организације код нас, по величини, хетерогености и обиму продукције најилустративнији пример је позоришни систем Београда (који чини шест професионалних позоришта за одрасле, четири дечија и једно омладинско). И за њега можемо рећи да се првенствено базира на функционалном облику организовања, да је скуп и нерационалан, са крутом поделом на организационе јединице и стриктним описом послова и задатака по радним местима.

У протекле две-три деценије, београдски позоришни систем делимично се прилагодио новим друштвено-економским околностима, комбинујући тржишне облике пословања и задржавајући традиционални модел организације, интеграцијом основних елемената полутржишног и полудржавног модела финансирања. Али, већина професионалних београдских позоришта задржала је организациони статус институција са секторском поделом рада, сталним ансамблима и дотацијама оснивача као основним извором финансирања. У ствари, можемо констатовати два основна типа постојеће унутрашње организације београдских позоришта, који се међусобно разликују по присуству, односно одсуству уметничког сектора.¹

Веће разлике у односу на доминантни модел организације у позоришном систему Београда уочљиве су код Звездара театра, првенствено због чињенице да ово позориште нема стално ангажован уметнички ансамбл. Звездара театар, од оснивања 1984. године, „своју добру организацију и успешну егзистенцију заснива на супротности слабостима институционалног театра”, а то су мали број запослених, минималан канцеларијски простор, кратак процес припреме представа и привремене уметничке екипе са уговорима по пројекту (Обрадовић, 1986: 55). Наиме, у сталном радном односу Звездара театар има укупно 18 запослених и сви раде на административно-техничким пословима. При томе,

¹ Поред управе, у већини београдских позоришта имамо уметнички сектор, технички сектор и сектор општих послова, док је у четири позоришта (Звездара театар, Битеф театар, Дадов и Пуж) присутан само технички и општи сектор. Први модел подразумева потпуну аутономност позоришта у процесу продукције, а други ангажовање драмских уметника са стране, углавном из других београдских позоришта, али и делимично сужен састав техничког сектора у делу сценске припреме представа (Радушки, 2012: 102).

театар послује по полутржишном принципу, односно половину прихода добија из буџета Града (за плате, материјалне трошкове и део програмских трошкова), а половину од продаје улазница и гостовања. Приближан однос је и у финансирању продукције представа, половину трошкова покрива оснивач (по приложеним уговорима, предрачунима или рачунима са одложеним плаћањем), а половину само позориште из осталих, небуџетских прихода. Сви уметници ангажовани су по уговору - глумци искључиво на проценат од продатих улазница, а писац и редитељ делом на проценат, а делом за фиксни износ. При томе, по измирењу дела трошкова продукције који не покрива држава, театру од укупног прихода оствареног продајом представа остане 30-50% за подмиривање осталих трошкова пословања.²

Савремена позоришта су у сваком тренутку ангажована на реализацији више пројеката (који се налазе у фази идејне разраде, припреме или приказивања), при чему сваки од њих захтева озбиљан, целовит управљачки приступ и поштовање одређених процедура, модела и техника. Зато, театар 21. века тражи ефикасно и рационално организовање и управљање пословањем и активношћом на реализацији позоришних пројеката, засновано на принципима и методама пројектног менаџмента. Другим речима, секторска организација је нефлексибилна и нерационална, а модерном позоришту је потребан концепт који подразумева спремност на брзе промене, менаџерски тимски рад, отвореност према новим идејама и интерактиван однос према корисницима, односно хармоничан облик хијерархијског организовања у пословном управљању у коме специјализовани стручњаци (менаџери) представљају покретачку снагу и носиоце реализовања уметничке продукције (Здравковић, 2006: 21). Зато се може рећи да је у Србији прелазак са институционалне на пројектну логику један од полазних корака у предстојећој реформи позоришне делатности, мада се то унутар наших позоришта често доживљава као кочница, а не као подстрек модернизацији пословања (Никодијевић, 2008: 267).

Модел организовања и финансирања позоришта у западноевропским земљама

Већина савремених позоришних система великог броја развијених западноевропских земаља свој организационо-финансијски модел темељи на четири основна облика продуцентско-позоришних јединица, а то су: народно позориште, државне продуцентске куће, приватне продуцентске куће и приватне позоришне трупе (Курић, 2009; Лукић, 2011; Радушки, 2012; 2017).

Народно позориште, настало у централној Европи у 19. веку као производ чврстог државотворног принципа на националној основи, финансирано је највећим делом из јавних извора, са већином уметника и свим административ-

² Посебно битан показатељ успешности пословања једног позоришта је однос између средстава добијених од државе и самостално остварених прихода. У Београду, једино се Звездара театар може похвалити већим сопственим приходима од буџетских (око 52%).

но-техничким особљем у сталном радном односу. Државне продуцентске позоришне куће финансирање пројеката такође претежно заснивају на државном буџету, али мада по правилу поседују салу у којој играју своје представе, немају све неопходне сервисе и техничке радионице и немају сталне глумце на платном списку, већ их запошљавају по уговору. Приватне продуцентске позоришне куће раде на профитном принципу и финансирају се претежно из сопствених фондова (мада делимично могу рачунати и на државне субвенције), имају специјализоване и врло развијене сегменте продукције и продаје, представе играју у властитим или закупљеним салама, док се уметнички сектор (а делом и технички) попуњава уговором на одређено време и по пројектима. Приватне позоришне трупе, које обично оснивају сами уметници, за стално запошљавају чланове увек малог ансамбла, уз минимално техничко особље и увек исту глумачку поделу, због одржавања устаљеног репертоара који нуде на тржишту.

У Шпанији, на пример, примењен је управо овакав модел позоришног организовања и финансирања. При томе, приватна позоришна иницијатива није везана искључиво за самофинансирање, за добит од продаје карата и за меценство, спонзорство и донаторство. Такву опцију данас потпуно одбацују све земље Европе које развој заснивају на идеалу једнакости у благостања и не дозвољавају да се култура одвоји од већине грађана, пружајући максималну структуралну и финансијску подршку свим облицима позоришне делатности. У Шпанији је у последње три-четири деценије адаптирано и изграђено на хиљаде државних и приватних позоришних сала, а држава је за више стотина позоришта увела субвенције, на централном и на нивоу аутономија, која на тај начин имају дугорочну стабилност у пословању и могућност да се у потпуности посвете уметничком раду.

Дакле, у Шпанији развој и регулацију тржишта у позоришној делатности држава превасходно остварује преко система буџетских субвенција позоришним компанијама и продуцентским кућама на основу годишњих програма и пројеката, у циљу да цена продукције и улазница за позоришне представе не буде превисока, јер се рентабилност рада позоришних организација не мери профитом већ остваривањем васпитно-социјалне функције. Управо зато, само национални театри запошљавају за стално одређени број уметника и административно-техничких радника, мада то важи и за свега неколико највећих државних градских продуцентских кућа, које радни однос са глумцима заснивају по уговорима на одређено време, док се представе у којима наступају налазе на репертоару. С друге стране, и сам систем финансирања потенцира успешност продаје представа (број гледалаца) као критеријум, а не број запослених у театру и број учесника на пројекту, јер је за државу добар пласман на тржишту уједно и гаранција да ће уметничко дело доћи до већине заинтересованих грађана. Таква политика води до уске специјализације највећег броја приватних позоришта у Шпанији у циљу постизања што већег броја извођења и то пред што пунијим салама, а то се не постиже спектакуларношћу и бројем актера, већ искључиво квалитетом представа, мада и славом глумаца који у њима учествују (Курић, 2009: 242).

У Француској егзистира неколико врста позоришних структура. На врху пирамиде је пет националних позоришта - Comédie Française, Théâtre de la Colline, Théâtre National de Chaillot (Париз), Théâtre des Amandiers (Нантер) и Théâtre National (Стразбур), затим 44 национална драмска центра, 81 национална сцена, државне сцене, регионални драмски центри, културни центри и око 2.000 општинских позоришних сала (Мендон, 2009: 235). Осим Comédie Française и још пар већих институција, позоришта ретко имају фиксан и сталан персонал, осим малог броја административних радника и директора. ³

Већина позоришта репертоар формира куповином представа од различитих позоришних трупa, којима реализација сваког уметничког пројекта не зависи само од сопственог капитала, већ и од дотација државних институција (министарство, регија, град), али и задобијеног поверења директора театара који би унапред купили (копродуцирали) неку још нереализовану идеју. Држава обично именује комитете стручњака који одлучују о додели субвенција, а који су састављени од управника позоришта, универзитетских радника, новинара и других компетентних представника културног живота из те регије.

За разлику од англосаксонских земаља где финансирање културе углавном зависи од донатора и спонзора, ⁴ које држава охрабрује пореском политиком, уметничка продукција у Француској првенствено почива на јавним субвенцијама, а основни принцип финансирања је солидарност и правичност расподеле јавних расхода (Микић, 2011: 77). ⁵ На пример, у Comédie Française као „јавној националној установи производног и комерцијалног карактера под надлештвом Министарства културе”, државне субвенције покривају преко две трећине, а петину трошкова рада позоришта приход од улазница (од укупно око 350.000 гледалаца, на преко 800 одиграних представа на све три сцене - Ришеље, Vieux-Colombier и Studio-Theatre, уз просечну посећеност око 85%). Ансамбл чине спољни и стални чланови. Спољне чланове ангажује управник уговором (са пробним периодом од две године) који сваког децембра за пројектује Управни одбор, а сталне чланове (сосиетери) на предлог управника из редова спољних чланова решењем поставља министар за културу. Од 400 стално запослених, само 60 су глумци, остатак чини администрација и техника, док је најмање још толико уметника и стручњака ангажовано по уговору (Радушки, 2012: 194).

У Швајцарској не постоји Министарство културе, већ Савезна служба за културу и Фондација Про Хелветија, које су на федералном нивоу задужене

³ Зато у Француској уметници често раде за више послодаваца током године и потписују уговоре на одређено време (CDD), рачунајући на два извора прихода: послодавци (позориште) им исплаћују хонораре (кад су имали пробе и представе), а када не раде примају надокнаду коју им уплаћује UNEDIC (ако не испуњава неопходне услове - 507 сати које је пријавио и платио послодавац, он губи овај статус) (Мендон, 2009: 234).

⁴ Према извештају *Giving USA 2007*, у 2006. издвојени прилози за уметност, културу и добротворне организације у САД су достигли 12,5 милијарди долара (Byrnes, 2009).

⁵ У француском парламенту се сматра непристојним да се закида на буџету намењеном култури. Приликом своје инаугурације, француски министар културе Жак Ланг је парламенту ставио до знања да се на културу, у домену финансија, мора гледати као и на најзначајније гране француске привреде (Никодијевић, 2006: 117).

за државне субвенције у овој области, мада је питање финансирања позоришта ипак првенствено у надлежности кантона. Културна политика Швајцарске усмерена је ка иницијативи приватних лица и културних организација, затим ка културној политици општина и кантона, закључно са Конфедерацијом (Драгићевић-Шешић, Стојковић, 2000: 282). Про Хелветија је задужена за развој и заштиту културног наслеђа и за везе са иностранством, а ту спадају и премије за позоришне премијере и гостовања, представљање швајцарске културе у свету, али и међународна подршка развоју културе, нпр. у југоисточној Европи.⁶

И феномен вишејезичке земље снажно утиче и на позоришну делатност, тако да нема јасно искристалисаног организационог модела, већ по кантонима коегзистирају различити облици позоришних форми, сталне и независне групе, општинска (градска) позоришта и путујуће трупе. Већина општинских позоришта у немачком говорном подручју има сталне ансамбле, што им обезбеђује разноврстан репертоар, али уз високе трошкове за плате. У француском говорном подручју театри већ дуго немају уметнике у сталном радном односу, што доноси знатно већу флексибилност, али и проблеме у креирању уметничког идентитета позоришта и у остваривању устаљеног репертоара (Monstein, 2003).

Правни облик за оснивање и финансирање општинског позоришта у француском делу Швајцарске је фондација, а општине имају своје чланове у управним одборима и уметничким саветима. У немачком делу Швајцарске већина општинских позоришта има легални облик корпорације или компаније, такође на челу са управним одбором који је веза између театра и општине, док уметнички и административни менаџери управљају позориштем. У том оквиру, свако позориште има своју мапу финансирања, на којој највећи удео заузимају буџетска издвајања са нивоа Конфедерације, кантона и општине, а затим дотације бројних фондација и компанија које у томе налазе свој интерес,⁷ закључно са средствима друштвених и цивилних организација заинтересованих да чланством у уметничком савету позоришта утичу на репертоар тог театра, а тако и на културну политику општине у којој делују. Са више од 1.500 франака по становнику, Швајцарска заузима прво место у Европи по давањима јавних власти за област културе.

Могући правци реформе позоришног система Србије на принципима пројектног менаџмента

Имајући у виду ставове компетентних представника наше позоришне, целокупне културне и стручне економске јавности, није тешко закључити да постојећи модел организовања и финансирања већ дуго не задовољава потребе

⁶ У Београду, помажући развој културе, успешно делује канцеларија фондације Про Хелветија - Swiss Cultural Programme in the Western Balkans (SCP), Local Office Belgrade.

⁷ Значајну улогу у финансирању културе имају и фондације које су углавном основале највеће швајцарске банке, а чији се капитал креће и до више десетина милиона франака. Са растом броја фондација основан је Савез фондација Швајцарске, који чини преко 11.000 фондација (Драгићевић-Шешић, Стојковић, 2000: 284).

савременог позоришног стваралаштва у Србији. У том контексту, може се рећи да још увек важи пре тридесет година изнета оцена да су највећи проблеми у позоришту везани за финансирање, организацију рада и управљање, као и за недостатак дугорочног концепта планског развоја (Ујес, 1986: 8), и да економски опстанак, даљи просперитет и уметнички домети позоришне делатности у Србији у великој мери зависе од изабраних праваца реформе.

У складу са закључцима овог истраживања, реформа важећег организационо-финансијског модела позоришног система Србије у старту би подразумевала имплементацију пројектног менаџмента у театру, постизањем широког консензуса о потрби напуштања административног, секторског модела организације и преласка на пројектну, прецизније речено, матричну организациону форму у свим позоришним установама. То би значило и доследну примену метода и техника пројектног менаџмента у процесу продукције позоришних представа, којом би управљали привремени пројектни тимови формирани за сваки уметнички пројекат.

Један је од општих предуслова је и диверсификација извора финансирања позоришне делатности, уз коришћење „fundraisinga,” као технике и вештине проналажења и прибављања додатних средстава из екстерних извора за финансирање пројеката (McIlroy, 2001: 33). Сматра се да је диверсификација извора финансирања кључни фактор опстанка и стабилности уметничких организација у турбулентним околностима (Драгићевић-Шешић, Драгојевић, 2005: 138). Али, проблем је што у пракси превелики број заинтересованих непрофитних организација јури премало расположивих грантова донаторских организација и фондација (Byrnes, 2009: 113). При томе, држава и даље носи највећу одговорност за стварање здравог културног окружења и за финансирање и развој културе и уметности,⁸ док приватни фондови могу бити искључиво допуна, а никако замена за јавне субвенције (Радушки, 2012: 177). Другим речима, не поставља се питање да ли органи државе треба да учествује у финансирању позоришта, већ у којој мери и на који начин. У оквиру спровођења националне културне политике, уставна је обавеза државе да из буџета (попуњеног првенствено кроз механизме пореског система) финансира рад и програме установа културе. Уједно, државни органи морају подржавати финансирање из мешовитих извора одговарајућим законским мерама и позитивним пореским третманом правних и физичких лица која помажу развој културе. Такође, не сме се догодити да буџетска средства буду накнадно ограничена културним организацијама које су у претходном периоду биле успешније од других у самосталном обезбеђивању додатних извора финансирања.⁹

Затим, треба рећи да је и у делу расподеле буџетских средстава актуелни модел финансирања позоришта код нас погрешно конципиран, с обзиром да су

⁸ Државе се о култури изјашњавају као о својим темељним вредностима, а у друштвеној пракси чине мало или ништа да би то становиште потврдиле (Graskamp, 2003: 53-55).

⁹ У Великој Британији, иако је подстицала развој спонзорства и „fundraising” у области културе, влада Маргарет Тачер је после неколико година смањила буџет за културу управо ограничавањем дотација оним уметничким организацијама које су се успешније од других снашле у fundraisingu (Драгићевић-Шешић, Стојковић, 2000: 305).

критеријуми за распоређивање државних дотација театрима првенствено заснивани на броју запослених. При томе, месечна примања су сталним радним односом загарантована и онима који уопште не учествују или недовољно доприносе уметничкој продукцији. Окретањем пројектном менаџменту, предмет финансирања оснивача не би било позориште, са тежиштем на платама запослених, већ позоришни пројекти, укључујући и хонораре уметника (Радушки, 2017: 150). У том контексту, један од првих корака у реорганизацији позоришног система Србије био би да се радни однос у театрима, првенствено са уметницима, убудуће заснива закључивањем уговора о раду на одређено време (до три године уз могућност обнављања) или ауторских и извођачких уговора по пројектима (осим у националним театрима, где би се спровела само рационализација броја запослених). То би краткорочно допринело смањењу буџетских издвајања за бруто зараде запослених и њихово учешће у приходима за делатност позоришта, чиме би већи део расположивих финансијских средстава оснивача могао бити опредељен за уметничку продукцију и технички развој.¹⁰ Посебно треба нагласити да то не значи да позоришта губе трајне ансамбле, јер и без сталног радног односа и загарантоване плате уметници могу бити ангажовани на више сезона, на једном или више пројеката, уговором који се може обнављати неограничено.

Дугорочну, структурну трансформацију позоришне делатности у Србији треба спровести по узору на у пракси доказан организационо-финансијски модел модерних западноевропских театара. У компарацији са овим моделом, у реформисаном позоришном систему код нас, уз народно позориште (и даље финансирано претежно из јавних извора, са већином уметника и административно-техничким особљем у сталном радном односу), постојао би већи број градских позоришта (државне позоришне продуцентске куће), финансираних првенствено из градског буџета (за материјалне трошкове пословања и плате стално запослених), са салом у власништву, али без сталног уметничког ансамбла и са рационализованим сервисима и техничким радионицама. И приватна позоришта (приватне продуцентске куће) би са уметницима склапале уговоре о раду на одређено време, представе би играле у сопственим или изнајмљеним салама, а финансирале би се из личних фондова (из раније остварене добити), од донација и спонзорства, а делом и државним субвенцијама (за посебно значајне пројекте) или кредитима са повољном каматом. Мозаик позоришне понуде употпуниле би приватне позоришне трупе, које би имале сталне уметничке ансамбле, устаљен репертоар и минималну техничку службу, а финансирале би се из зараде од продаје представа и од спонзорства и донација.

У овом моделу, сва позоришта би репертоар формирала од „својих представа”, али и куповином представа на тржишту, од других државних и приватних продуцентских кућа и позоришних трупа. Тако долазимо до четвртог, пот-

¹⁰ Важно је рећи да трансформација културног система једне земље није могућа ако правни, политички и економски систем не пружају подршку овим напорима. У том смислу и прелазак на уговорни модел радног односа у позоришту није могућ „док правна регулатива то прецизно не дефинише и док статус самосталних уметника не буде решен на одговарајући начин” (Драгићевић-Шешић, Драгојевић, 2005: 128).

пуно новог облика позоришног организовања, а то су државне и приватне позоришне сале (под појмом „позоришна кућа” предвиђеног и радном верзијом Закона о позоришту из 2002. године). Према европским искуствима, највећи део тржишних прихода позоришта не потиче од улазница већ од продаје представа менаџерима, чији је задатак избор и куповина представа за приказивање у позоришним салама које заступају. Оне поред менаџера у сталном радном односу имају минимално административно особље и неколико техничара, али поседују сву неопходну инфраструктуру за квалитетно извођење програма.¹¹ Позоришне сале у државном власништву представе би куповале буџетским средствима, а приватне сале би се првенствено договарале са продуцентима представа изнетих на тржиште о подели добити од продаје улазница.

Тако би, на примеру позоришног система Београда, Скупштина града у позоришну делатност улагала са једне стране преко мреже државних сала, са друге стране преко система субвенција градским позориштима чији је оснивач, а делом и помажући приватне театре и позоришне трупе по пројектима.¹² Практично, из буџета би се државним продуцентским кућама одобравала средства за материјалне трошкове пословања и плате запослених (за стално и на одређено време), као и за откуп представа на тржишту (за поуну репертоара), а за нове представе градска позоришта би средства добијала на годишњим програмским конкурсима, по конкретним предрачунима трошкова продукције. Поред тога, из буџета Града би се финансирале и позоришне сале у државном власништву (за трошкове пословања и откуп представа на тржишту), с тим што би и приватне сале могле рачунати на помоћ државе (због што квалитетнијег репертоара), док би приватне продуцентске куће и позоришне трупе посебно конкурисале за суфинансирање годишњих програма или појединачних пројеката (Радушки, 2012: 206). Једино би рад Народног позоришта у Београду и даље било финансиран највећим делом из буџета Републике Србије, док би већина уметника и административно-техничко особље остало у сталном радном односу.

Закључна разматрања

И на почетку новог миленијума позоришна делатност није стекла финансијску самосталност и у великој мери још увек је ослоњена на буџетске дотације, што у крајњој линији није спорно ако је модел организовања и финансирања театра постављен на начин који за циљ има аутономно остваривање

¹¹ На примеру Београда, бројне биоскопске дворане које су у центру града тренутно ван функције (Козара, Одеон, Звезда, Космај, Балкан, 20. октобар, итд), лако и брзо би се, уз релативно мала улагања, могле адаптирати у позоришне сале (Радушки, 2012: 205).

¹² По угледу на праксу многих европских земаља, у моделу финансирања позоришног стваралаштва далеко већи значај мора добити и копродукција, у којој производњу нове позоришне представе суфинансирају само позориште и инвеститор са стране, с тим да по одбитку свих трошкова зараду деле у процентуалном односу једнаком улагању средстава (или када позоришна сала суфинансира представу неког приватног позоришта или трупе у замену за један број приказивања) (Радушки, 2017: 154).

што већих уметничких домета. С друге стране, јасно је да позоришну продукцију треба посматрати као низ појединачних уметничких пројеката, да су основне карактеристике сваке позоришне представе као пројекта сасвим подударне са теоријском дефиницијом пројекта, као и да природи производње у позоришту потпуно одговарају принципи пројектне организације и пројектног менаџмента. На жалост, концепт управљања пројектом у нашој позоришној пракси још увек се не примењује.

Циљ овог истраживања био је да сагледа значај имплементације пројектног менаџмента у позоришној делатности, а уједно да, у складу са искуствима модерних светских театара, нагласи став да за реформу позоришног система Србије најбоље полазиште представља управо примена принципа пројектног менаџмента. То у театру на првом месту подразумева прелазак са функционално-секторске на пројектну организацију, односно на матричну организациону форму која би у позоришним установама значила истовремено коришћење кадровског и материјалног капацитета функционалних јединица и формирање посебних пројектних тимова у продукцији сваке позоришне представе, као и доследну примену функција, метода и техника пројектног менаџмента у процесу планирања, праћења и контроле реализације позоришних пројеката. Истовремено, као централно место реформе организационо-финансијског модела позоришне делатности истакнуто је редеофинисање начина финансирања уметничких пројеката у театру, што првенствено подразумева диверсификацију извора финансирања позоришне делатности, а затим, поново у складу са принципима пројектног менаџмента, рационализацију броја стално запослених у позоришним установама увођењем уговорног радног односа по пројекту. На тај начин, критеријуми расподеле буџетских средстава оснивача по позориштима првенствено би се заснивали на одобреним предрачунима трошкова продукције конкретних уметничких пројеката, а не као до сада претежно на покривању бруто трошкова за плате стално запослених и материјалних трошкова пословања. Такође, понуђен је и модел дугорочне, структурне трансформације позоришног система Србије по узору на праксу развијених западноевропских земаља.

На крају, са сигурношћу се може претпоставити да ће о избору праваца и модела реформе позоришног система Србије бити различитих мишљења, али се неопходност њеног спровођења и сама потреба за ефикаснијим начином организовања и финансирања позоришних установа ни на који начин не може довести у питање. С обзиром да су до сада истраживања у овој области била малобројна и без конкретних предлога и практичних резултата, можда понуђена решења у овом раду, заснована на принципима пројектног менаџмента и позитивним европским искуствима, могу послужити као добра полазна основа за даља изучавања и изналажење најбољег модела реформе позоришне делатности у Србији.

Литература:

1. Byrnes, W. (2009). *Management and the Arts*, Focal Press, Burlington.
2. Graskamp, V. (2003). *Umetnost i novac*, Clio, Beograd.
3. Dragičević-Šešić, M., Dragojević, S.(2005). *Menadžment umetnosti u turbulentnim okolnostima, organizacioni pristup*, Clio, Beograd.
4. Dragičević-Šešić, M., Stojković, B. (2000). *Kultura - menadžment, animacija, marketing*, Clio, Beograd.
5. Zdravković, M. (2006). „Savremeni menadžment u pozorištu”, *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, 10, 15-22.
6. Jovanović, P., Čolić, V., Spasić, Ž., Dragomanović, N.(2012). *Menadžer i timski rad*, VSPM, Beograd.
7. Jovanović, P., Lečić, R., Lajšić, Đ., Drobnjaković, S. (2007). *Projektni menadžer*, VSPM, Beograd.
8. Kurić, H. (2009). „Dinamična organizacija pozorišne stvarnosti”, *Scena*, 1-2, 237-244.
9. Lukić, D. (2011). *Produkcija i marketing scenskih umjetnosti*, HC IT – UNESCO, Zagreb.
10. Mandžuka-Muždeka, D. (2000). *Projektna organizacija u pozorištu*, Omega plus i Fakultet dramskih umetnosti, Beograd.
11. Mendon, L. (2009). „Scene iz svakodnevnog života jedne nezavisne pozorišne trupe u Francuskoj”, *Scena*, 1-2, 233-236.
12. Mikić, H. (2011). „Kulturna politika i savremeni izazovi finan-siranja kulture: međunarodna iskustva i Srbija”, *Kultura*, 130, 75-104.
13. Monstein M. (2003). *Švajcarska – zemlja opštinskih pozorišta*, Uvodno izlaganje na naučnom skupu, Bratislava
14. McIlroy, A. (2001). *Ulaganje u budućnost*, Balkankult, Beograd.
15. Nikodijević D. (2008). *Menadžment u pozorišnoj delatnosti*, Megatrend univerzitet, Beograd.
16. Nikodijević D. (2006). *Uvod u menadžment kulture*, Megatrend univerzitet, Beograd.
17. Obradović, M.(1986).„Zvezdara teatar ili novi procesi pozorišnog samoorganizovanja”, *Scena*, 3, 54-59.
18. Raduški, D. (2012). *Ekonomski položaj, organizaciono-finansijska transformacija i praveci razvoja pozorišnog sistema Beograda u periodu tranzicije* (dokt.dis.), Fakultet za kulturu i medije, Beograd.
19. Raduški, D. (2017). *Projektni menadžment u kulturi i pozorištu*, Fakultet za projektni i inovacioni menadžment, Čigolja štampa, Beograd.
20. Ujes, A. (1986). „Organizaciona problematika savremenog jugoslovenskog pozorišta”, *Scena*, 3, 3-13.

PROJECT MANAGEMENT AS A ROADMAP TO REFORM OF SERBIAN THEATER SYSTEM FOLLOWING THE EXAMPLE OF THE WESTERN EUROPEAN MODEL

Summary: This study begins with the statement that project management, as a specialized discipline of management whose major goal is an efficient management and execution of a variety of projects, has so far failed to be recognized and adopted in creative industry, especially in the theatre, regardless of an evident congruence between the scientific definitions of the project and of the theatre performance. This results in high production and

system maintenance costs, in an uneconomical use of available resources, as well as in relatively modest outcomes of theatrical activities in comparison with what could be achieved otherwise. According to the European experience, the best starting point in the reform of the theatre activity financing in Serbia, which, in the opinion of competent representatives of the theatre, has long failed to satisfy the needs of theatre creativity, is the implementation of the project management principles, functions and methods.

Key words: project management, reform, organizational-financing model, theater, Serbia

ДУШКО КУЗОВИЋ*

College of Engineering
Department of Architecture Engineering
Salalah, Sultanate of Oman

УДК 316.776:316.422(497.11)

Прегледни рад
Примљен: 11.11.2018
Одобрен: 30.12.2018
Страна: 505-518

ЛОКАЛНА САМОУПРАВА И МЕДИЈИ У РЕАЛИЗАЦИЈИ АРХИТЕКТОНСКОГ КОНКУРСА ЗА ТРГ ПАРТИЗАНА У УЖИЦУ (1946-1961)

Сажетак: Трг партизана у Ужицу је међу најважнијим урбанистичким и архитектонским остварењима друге Југославије. Овај рад анализира учешће локалне самоуправе у изради пројектног задатка, и реализацији архитектонског конкурса за Трг партизана у Ужицу. Рад анализира настанак идеје о реконструкцији Трга партизана, процедуре које су примењене приликом усвајања пројектног задатка, проблеме при реализацији Конкурса и начине њиховог превазилажења, презентацију конкурса кроз медије (филм, новинске и стручне чланке). Циљ рада је да се систематизују искуства из једног од најважнијих архитектонских конкурса у новијој историји Југославије и да се прикупе искуства како би се унапредила савремена пракса изградње јавног простора у држави.

Кључне речи: Трг партизана у Ужицу, Конкурс за Трг партизана, Станко Мандић, Архитектура Модерне у Србији, Архитектура Југославије

Увод

Након 1945. године приступило се променама у организацији и изгледу варошица и градова Србије. Тражен је нови урбанистички концепт насеља кроз који би се материјализовали нови друштвени односи. Основа новог концепта одабрана је да буде на начелима архитектуре Модерне и такав приступ је било потребно уградити у постојећу урбану матрицу градова као и планирану изградњу. Разлоге за такав став треба тражити у жељи да се буде различит у односу на Краљевину Југославију, која је користила у граду Ужицу (у ствари-ма државне изградње) претежно језик Класичне архитектуре. У том погледу један од најизазовнијих проблема, на простору Србије је била реконструкција града Ужица, града чија урбана структура је настала на основама урбанизма 19. века.

* dkuzovic@gmail.com

Слика 01. Житна пијаца, пре рушења, поглед ка североисточном углу (1959)

Ужице је кроз неколико урбанистичких планова трансформисано од оријенталног насеља у средњеевропски град. Најважнији планови за реконструкцију насеља су усвојени 1863. (Кузовић, 2013: 68-73) и 1891. године (Кузовић, 2013: 393-398; Кузовић, 2014: 126-128). Такође, значајан допринос промени лика града дао је урбани развој у периоду између Првог и Другог светског рата (Кузовић, 2015: 178-183; Кузовић, 2015: 43-47). Међутим, осим неколико усамљених архитектонских примера Ране Модерне, као што је породична кућа Стефановића (Кузовић, 2013в: 149-173) или хотел „Палас“, јавне грађевине (као и апсолутна већина приватних грађевина) грађене су у духу Класичне архитектуре. Стога је, након Другог светског рата, био изазов створити нови простор у сасвим новом архитектонском изразу, који ће бити илустрација новог духа друштва и нових циљева развоја.

Слика 02.

Слика 03.

*Трг партизана током изградње:
Слободан Пенезић Крцун и Добрица Ћосић (1958)*

Документација и дискусија

Генерални план Ужица за период 1946-1954. године

На основу програмских докумената сачињених непосредно након Другог светског рата могу се реконструисати основни циљеви новог Генералног урбанистичког плана Ужица 1945-1956. године (Кузовић, 2015: 316-324). Циљеви плана су засновани на решавању техничких проблема изазваних карактеристикама топографије терена на коме треба да се развија град, очувању постојеће физичке структуре централног дела града, поштовању постојеће саобраћајне матрице у насељу, минималним интервенцијама у постојеће имовинске односе и побољшању квалитета живота становника (Илић, 1953: 120). Услед неповољне конфигурације терена простора за развој града није било довољно - највећи део грађевинског земљишта погодног за градњу у долини, поред реке Ђетиње, је у том тренутку већ био искориштен. Остатак простора, на коме је требало наставити даљи развој града је топографски неповољан услед великог нагиба терена. Такође, постојећи грађевински фонд у централном делу насеља су биле зграде мале спратности, мали степен заузетости парцела и ниске густине становања.

Слика 04. *Трг партизана током изградње:
дискусија о елементима бронзане фигуре (1960)*

Под притиском неповољне топографије пажња архитеката је усмерена на промену начина коришћења већ заузетог дела града. Због економског стања државе, након ратних дешавања, већи захвати који би проузроковали промену имовинских односа (трансформација из приватног у јавно земљиште) препоручено је да се избегавају. Према циљевима, концептуално, и начину презентације нови урбанистички план, потпуно се разликовао од ранијих планова

Ужица. Како би појаснила план, архитекта Ружица Илић, је прибегла скицама које су објашњавале план. Скицама је разрадила велики број локација у граду и њима је представила нову урбанистичку концепцију и нову архитектуру. Скице су јасно и прецизно појашњавале планирану архитектонску замисао (Илић, 1953: 120). У наведеном плану је, између осталог, предложена реконструкција простора Житне пијаци и приложене архитектонске скице којима се приближно образлаже нови карактер јавног простора односно, како је замишљена реконструкција.

Прве идеје о реконструкцији простора

На седници Народног одбора општине Титово Ужице од 01. новембра 1958. године донета је Одлука о усвајању Урбанистичко-регулационог плана ужег центра града - Трга Титовог Ужица која је израђена на основу претходно сачињеног Идејног пројекта (Одлука о усвајању Идејног пројекта урбанистичко-регулационог плана ужег центра града-трга у Титовом Ужицу, број 05-11797/58, 01. новембар 1958.). У наведеној одлуци је усвојен Идејни пројекат урбанистичко-регулационог плана ужег центра града-трга који је обухватио простор између улица (данашњи називи): Сердара Мићића (од улице Сланушке до Бирчанинове), Бирчанинову, Страхињића Бана, Уремовачки поток (до Сланушке улице) и тада новопроектовану Сланушку улицу (кроз круг Артиљеријске касарне, данас Штампарија „Димитрије Туцовић“). Овом одлуком је предвиђено да инвеститори, поред наведених објеката високоградње, морају финансирати и изградњу свих објеката нискоградње, комуналних објеката, уређења дечијих игралишта, заједничких просторија за станаре, односно свих објеката који су предвиђени Идејним пројектом, Главним пројектима појединачних објеката или посебним Решењем Одељења за комуналне послове.

Слика 05. Трг партизана: Јосип Броз Тито и Јованка Броз (1958)

Идејни пројекат је предвидео изградњу неколико објеката дефинисаних у целинама под називом „Положаји“:

Положај 1 је простор између улица: Димитрија Туцовића, Трга партизана (данашња локација), Артиљеријске улице (укинута), Краља Петра и Страхинића Бана. Ту је предвиђена изградња стамбено-пословног објекта спратности Пр+Ме+5 спратова са 164 стана, градском Робном кућом, Изложбеном двораном и канцеларијама.

Положај 3 блок „А“ је лоциран на јужном делу Трга. Ту би се изградила стамбено-пословна зграда спратности Пр+Ме+4 спрата са 51 станом и 5 локала.

Положај 5 се налази на источном делу Трга, на простору између улица Димитрија Туцовића, Петра Ђеловића, Краља Петра и Артиљеријске (укинута). Ту је планирана изградња више пословно-стамбених објеката различите спратности: а) биоскоп и управна зграда Народне банке (приземље и мезанин), б) стамбено-пословни блок у улици Петра Ђеловића (приземље+мезанин+4 спрата), в) стамбено-пословни блок „А“ према Тргу партизана (приземље+мезанин+5 спратова), г) стамбено-пословна кула на Тргу до улице Краља Петра (приземље+мезанин+10 спратова). Ова целина садржи 115 станова, локале, градску кафану, биоскоп и филијалу Народне банке.

Зграда команде дивизије је лоцирана на углу улица Краља Петра, Петра Ђеловића и улице Љубе Стојановића. Спратност објекта приземље+два спрата и садржи пословне просторије и канцеларије. Намена овог објекта је промењена у објекат за потребе Пошта Југославије.

Зграда Спомен дома је лоцирана на углу улице Краља Петра, Уремовачког потока и улице Љубе Стојановића, у југозападном углу Артиљеријске касарне, спратности приземље+спрат. Садржи библиотеку са читаоницом, позориште и просторије за друштвене организације.

Зграда Хотела је планирана на углу улица Димитрија Туцовића, Карађорђеве и Бирчанинове. Планирана спратност објекта је приземље+мезанин+8 спратова (са наменом спратова само хотелске собе). Програм за овај објекат се састоји од: у приземљу (пријемни хол, портир, помоћне просторије, администрацију, салу за доручак, кафе ресторан, бар, кухињу са оставом и помоћне просторије), у подруму се налази котларница и перионица са помоћним просторијама, док се на спратовима налазе собе за госте.

Учешће локалне самоуправе у процедури припреме јавног Конкурса

Сви објекти који су грађени на Тргу партизана сматрани су објектима са посебним урбанистичким условима на које се примењује члан 7. *Уредбе о посебним условима изградње стамбених и управних зграда и о друштвеном надзору над том изградњом* (Службени лист СФРЈ број 15/58) и члан 4. *Одлуке о општем програму стамбене изградње на подручју града Титовог Ужица за период 1957-1961. године*. У исто време се приступило изради Генералног урбанистичког плана дела града у коме се налази Трг партизана и Одлука је заменила *”Одлуку о генералном урбанистичко-регулационом плану Титовог Ужица”* за део града који је дефинисан овом Одлуком. На равноправној седници Општинског већа и Већа произвођача општине Титово Ужице одржаној 31.10.1958. године донета је *Одлука о општем програму изградње ужег цен-*

тра града-трга (Народни одбор општине Титово Ужице, Одлука о општем програму изградње ужег центра града-трга, број 05-11796/1, 27.01.1959).

Слика 06. *Трг партизана током изградње (1958)*

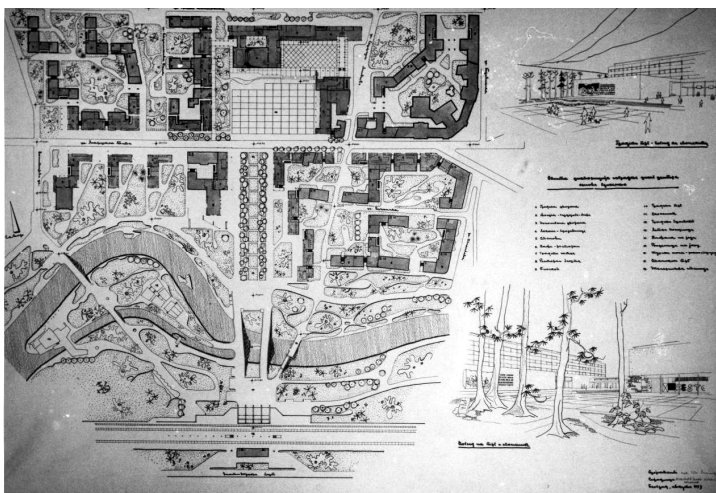
Наведеном одлуком се предвиђа осам активности на реализацији пројекта: а) изградња стамбено-пословних зграда на тргу, б) изградња Спомен дома, в) изградња Трга (попловавање, озелењавање, откоп, канализација, водовод, електричне инсталације и др.), г) рушење постојећих стамбених и пословних зграда на Тргу, д) исељење и смештај станара и корисника пословних просторија, ђ) исељење војно-механичарске радионице и гараже из круга, е) експропријација и ж) обезбеђење финансијских средстава. Како би се наведена одлука реализовала наложена је израда оперативних, финансијских и грађевинских планова а посебно је наглашено да треба предвидети могућност да се поједини објекти на Тргу партизана заврше у целости а поједини само до нивоа грубих грађевинских радова до краја јуна 1961. године. Наведеном Одлуком предвиђено је финансирање изградње кроз средства: Фонда за кредитирање стамбене изградње, Републике Србије, Федерације Југославије, и средства која се добију кроз продају изграђених станова и пословних просторија (претежно правним лицима). Посебно је наглашено да финансијски план треба да садржи и средства за изградњу станова којима би се обештетили власници станова и пословног простора који се руше на постојећој Житној пијаци. Како би се јасно дефинисао план рада и учешће свих у реализацији пројекта наложена је израда оперативних планова исељења и рушења постојећих објеката на Житној пијаци. Поред наведеног, Одлуком је наложено формирање Одбора за изградњу Трга са 7 до 13 чланова.

Слика 07. Трг партизана током изградње: објекти на Житној пијаци који се уклањају (у првом плану) и нови објекат „Кула” који се гради (у позадини) (1959)

Одбор за изградњу Трга партизана

Решењем Народног одбора општине Ужице број 05-11795 од 23.01.1958. године, формиран је Одбор за изградњу Трга партизана који се састојао од 10 чланова међу којима је био и архитекта Станко Мандић. Одбор је деловао до 01.11.1961. године када је разрешен дужности. Паралелно са локалним одбором, на савезном нивоу, је радио Одбор за градњу Трга у Титовом Ужицу коме је председавао Председник СУБНОР-а Александар Ранковић. Чланови одбора су именовани 01.02.1960. године а 01.08.1960. године формирана је Дирекција за изградњу Трга која је од Одбора преузела све обавезе и права инвеститора (Марковић, 2008: 67). Одбор за обележавање историјских места при савезу бораца Југославије, као учесник у пројекту, донео је Одлуку да се у Ужицу у оквиру Трга партизана подигне споменик Јосипу Брозџу Титу.

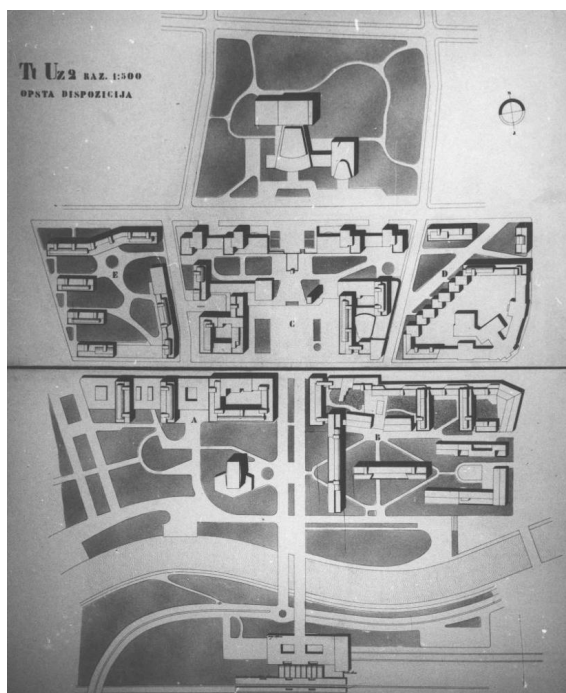
Слика 08. Конкурс за Трг партизана, конкурсни предлог арх. Станка Мандића

Урбанистичко-архитектонски конкурс

Одлука о расписивању „Конкурса за урбанистичко-архитектонско решење Трга партизана у Ужицу“ је донета у лето 1952. године. У јесен 1953. године пристигли су радови архитеката: Драгише Брашована из Београда, Ружице Илић из Ужица, Милорада Пантовића из Београда, Братислава Стојановића из Београда, Станка Мандића из Београда, Ива Куртовића из Београда и Богдана Игњатовића из Београда. Жири је донео одлуку да се не додели Прва награда већ да се равноправна Друга награда додели архитектурама Станку Мандићу и Милораду Пантовићу. Предложено је да се поједине сугестије жирија уграде у конкурсна решења два другонаграђена рада и да се потом приступи изради техничке документације. Међутим, ни један од другонаграђених архитеката није прихватио сугестије жирија. Решењем Народног одбора од 18.11.1954. године наложено је да Ружица Илић, која је у том тренутку била запослена као архитекта у Народном одбору Титовог Ужица, изврши урбанистичку разраду ужег дела града према расположивој документацији (Марковић, 2008: 62).

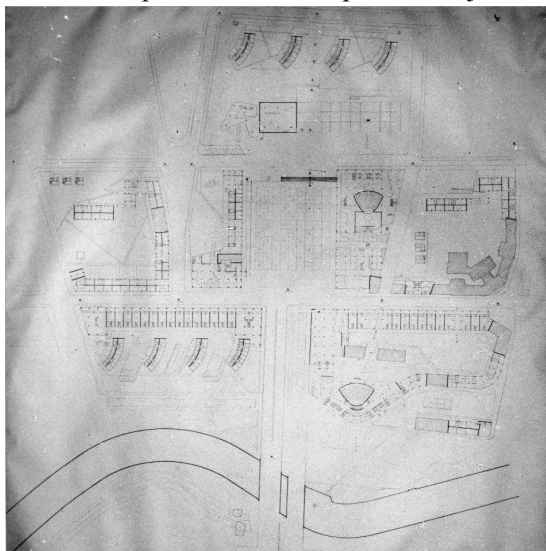
Урбанистичко решење које је предложила архитекта Ружица Илић је обухватало простор између улица Обилићеве, Омладинске, Доситејеве и Вита Пантовића. Народни одбор Градске општине је 19.01.1955. године усвојио предложено урбанистичко решење. Међутим, Решењем број 4739 од 09.04.1957. године, више од две године касније, исто тело је одбацило претходно усвојено решење архитекте Ружице Илић, и то поступајући по предлогу Савета за комуналне послове. Даља разрада локације поверена је архитектама из Београда: Станку Мандићу, Милораду Пантовићу, Братиславу Стојановићу, Драгуљубу Јовановићу, Илији Мићићу, и Мићи Радовановићу. На крају, од свих поменутих учесника, остао је сам архитекта Станко Мандић.

Решењем Народног одбора општине Титово Ужице број 05-11797 од 01.11.1958. године усвојен је Идејни пројекат, по предлогу Станка Мандића који је обухватао простор између улица Сердара Мићића, Бирчанинове, Страхинића бана до корита Уремовачког потока. Кроз простор

Слика 09. Конкурс за Трг партизана, конкурсни предлог арх. Милорада Пантовића

Касарне је предложено да се просече нова улица и тај део града уподоби за стамбену изградњу. Овим урбанистичким и архитектонским решењем је планирано 330 станова, Робна кућа, Изложбена дворана, локали, кафана, Биоскоп, филијала Народне банке, Спомен дом са позориштем, Библиотека, просторије друштвених организација и Команда дивизије (касније промењена намена у Пошта). У партеру, поред поплочаних и зелених површина, планирана је фигура Јосипу Брозу Титу. Простор Трга партизана је подељен у шест целина плус партер (Марковић, 2008:63).

Слика 10. Конкурс за Трг партизана, конкурсни предлог арх. Ружице Илић

Да би се ослободио простор за изградњу Трга партизана срушено је 70 објеката са 121 станом и 51 пословним простором. Истовремено је приступљено етапној изградњи 121 стана за расељене породице. Целокупан пројекат је процењено да ће коштати 1.407.300.000 динара. Са трошковима расељавања власника објеката на локацији укупни трошкови су требали да износе 1.536.191.397 динара. Средства за расељавање и изградњу Трга партизана су обезбеђена од стране Савезног извршног већа, Републичког извршног већа, Југословенске народне армије, Фондова Народног одбора општине Титово Ужице, Фондова Народног одбора среза, и локалних предузећа. На основу динамичког плана највећи захтеви за средствима су били током 1959. и 1960. године. Радови су морали бити завршени до јуна 1961. године (Марковић, 2008:77).

Слика 11.

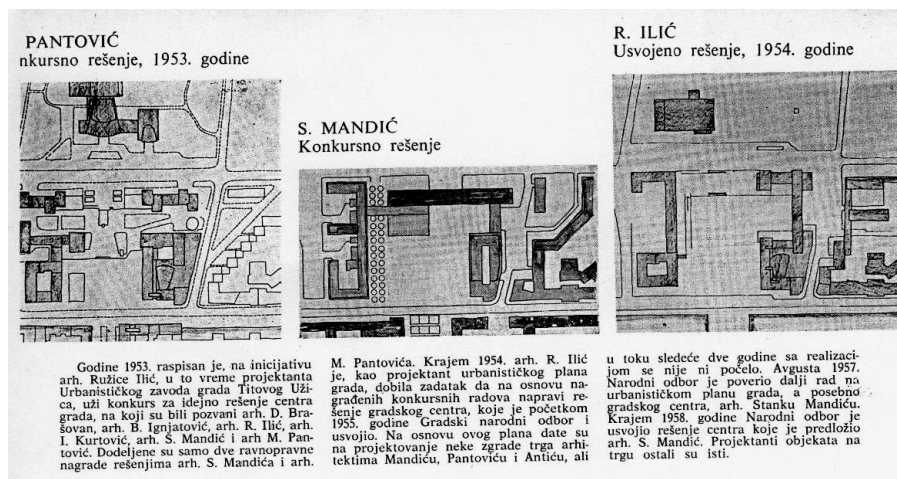
Слика 12.

Трг партизана, сцена из филма и плакат „Први грађанин мале вароши” (у доњем делу постера је фотографија јужног дела Трга партизана у Ужицу) (1961)

Медији о пројекту Трг партизана

Становништво је информисано о активностима на изградњи Трга партизана кроз штампане и филмске материјале. О проблемима током модернизације града и приватним односима учесника нових друштвених процеса (веома сличним током изградње Трга партизана) снимљен је 1961. године филм под називом „Први грађанин мале вароши“ у режији Младомира (Пурише) Ђорђевића. Продуцент филма је Авала филм, сценарио је написао Пуриша Ђорђевић, музику Бојан Адамич, сниматељ Никола Мајдак, сценографија Властимир Гаврик. Трајање филма је 90 минута а први пут приказан 13.02.1961. године. У опису филма стоји да је то љубавна драма која говори о проблемима грађана малог града који се:

„...тешко растају са његовим центром који треба да се поруши како би се изградио нови, функционалнији. Председник општине, први грађанин малог града, подржава план девојке, архитекте-пројектанта, у коју је иначе заљубљен. Но, да би грађанима доказао да стари центар не руши под њеним утицајем, председник почиње да избегава девојку, која се удаје за другог. Извршавајући обред венчања, први грађанин мале вароши остаје сам са својим градом.“ (<https://www.imdb.com/title/tt0170465/>)

Слика 13. Трг партизана, извод из чланка Архитектура и Урбанизам, број 13-14 (1961)

Након завршетка изградње, у стручном часопису Архитектура и Урбанизам, 1962. године, публикован је чланак архитекте Бранислава Миленковића „Трг Партизана у Титовом Ужицу“ у коме је представљен пројекат Трга партизана. Из приказа посебно је занимљиво следеће: (Миленковић, 1962:1-3)

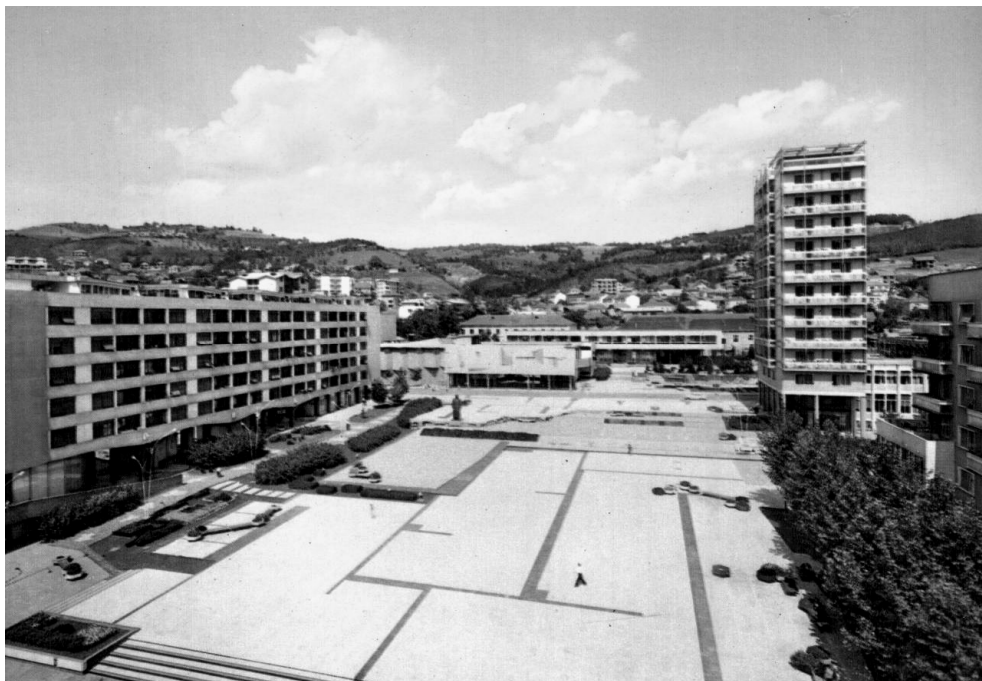
„Има много тргова код нас и у свету, али је овај посебан и, за наше оквире, значајан, јер је то најцелисходније остварење поетског понирања и оно што често употребљавамо, а ипак врло мало постижемо – људског мерила... И од воље ти је да будеш сам или део веће или још веће целине, хоћеш ли да своје ноге водиш по каменом тепиху и очи одмараш на тим тврдим, сливеним

шарама опанчарске чесме, у посебној атмосфери целина, својственим овом нашем подручју, ил ида слободно гледаш у природу и брда која се на град изненадно сурвавају.“

Прво стручно међународно признање урбанистичког и архитектонског квалитета Трга партизана у Ужицу је чланак публикован 1964. године у француском часопису *L'Architecture d'aujourd'hui* под називом „*Леп покушај просторног планирања централног трга малог провинцијског града*“. У овом чланку су приказана три најважнија архитектонска остварења Југославије након Другог светског рата: архитектонски комплекс у Велењу, меморијална архитектура Југославије и Трг партизана у Ужицу (Аноним, 1964:112).

У разговору начињеном поводом чланка у француском часопису 1965. године са архитектом Станком Мандићем аутора М. Максимовића под називом „*Арх. Станко Мандић: Стварати архитектуру – значи ли ризиковати?*“. Одговор аутора данас је посебно актуелан: (Максимовић, 1965: 20)

„Код нас је готово административно повучена граница између „архитекте“ и „урбанисте“ који су се у пракси издвојили у два посебна погона. Најчешће, урбанист сматра да је визионарски обавио свој посао, ако је то уопште његов посао, када је, програмски и наменски безсадржајним габаритима утврдио у својој надлежности одређене грађевинске линије... Неминовно је да архитект инспирисано, комплексније мисли, ствара, студира пројекат своје теме, јер физиономија зграде не почиње од њеног улаза, почиње од простора и средине, од комплекса у коме се налази.“

Слика 14. Трг партизана, стање након завршетка радова (1970)

Године 1965., у дневном листу Политика, архитекта Михајло Митровић је публикувао чланак под називом „Пример који отвара очи“. Чланак је написан четири године након отварања Трга партизана и у њему се сумирају целокупни резултати рада на реконструкцији града Ужица: (Митровић, 1965:17)

„У дугим летаргичним данима пуним просечности, конвенционалности и неумљења кроз које се непрекидно провлачи архитектонско стварање и урбанистички корак наших градова и насеља, за добар део наше земље Титово Ужице је јединствен пример успешних резултата и нада да ће седам мршавих градитељских година једног дана проћи. Титово Ужице се изграђује мимо све несрећне праксе која га са свих страна окружује. Иако мален град дубоке унутрашњости, који доскора није имао честитог пута а још увек нема ни честите пруге, који би га везали за свет, он је ипак саградио својим грађанима значане архитектонско-урбанистичке просторе и најлепши савремени трг у земљи. Он је направио здања и потезе каквих нема усред метрополе, он је уздигао грађевинаре, очувао добре занатлије, обезбедио добру урбанистичку службу и успоставио такве односе између својих хтења и потенцијалних могућности да је постао појам и нашао се на првим страницама најугледније архитектонске публицистике у свету.“

Архитекта Станко Мандић, је добио Седмојулску награду 1961. године, и потом постао потпредседник Савеза архитеката Југославије и Председник жирија за архитектуру и урбанизам за доделу Октобарске награде Београда.

Литература:

1. Anonim, (1964): „Une sympathique tentative d'aménagement de l'espace de la place centrale d'une petite ville de province“, *L'Architecture d'Aujourd'hui*, Février – Mars, str. 112, Paris.
2. Brkić, Aleksej (1992): *Znakovi u kamenu, srpska moderna arhitektura 1930-1980*, Savez arhitekata Srbije, Beograd.
3. Ilić, Ružica, (1953): „Titovo Užice“, у Zborniku: *Gradovi i naselja u Srbiji* (priredio Mihajlo Mitrović), str.120, Narodna knjiga, Beograd.
4. Kuzović, Duško (2013a): „Urbanistički plan Užica iz 1891. – ulična mreža i blokovi“, *Izgradnja*, vol. 67, br. 9-10, str. 393-398, Udruženje „Izgradnja“, Beograd.
5. Kuzović, Duško (2013b): „Transformacija urbanog razvoja na primeru prvog urbanističkog plana Užica iz 1863. godine“ *Arhitektura i urbanizam*, broj 36, str. 68-73, IAUS, Beograd.
6. Kuzović, Duško (2013v) *Arhitektura kuće Mališe Stefanovića u Užicu*, *Užički zbornik*, broj 37, str. 149-173, Narodni muzej Užice, Užice.
7. Kuzović, Duško (2014): „Generalni plan Užica iz 1891“, *Glasnik Društva konzervatora Srbije*, br.38, str.126-128, Društvo konzervatora Srbije i Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd.
8. Duško Kuzović, (2015a): „Bronzana figura na Trgu partizana u Užicu“, *Glasnik Društva konzervatora Srbije*, br.39, str.43-47, Društvo konzervatora Srbije i Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd.

9. Kuzović, Duško (2015b): „Moderna arhitektura u Srbiji – Trg partizana u Užicu“, *Glasnik Društva konzervatora Srbije*, br. 39, str. 178-183, Društvo konzervatora Srbije i Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd.
10. Kuzović, Duško (2015v): „Urbanistički razvoj Užica u periodu od 1946 do 1956“, *Izgradnja*, vol. 69, br. 3-4, str. 316-324, Udruženje „Izgradanja“, Beograd.
11. Maksimović, M. (1965): „Arh. Stanko Mandić: Stvarati arhitekturu – znači li rizikovati?“, *Politika*, 16.08.1965, str. 20, Politika, Beograd.
12. Mandić, Stanko (1959): *Gradski trg u Titovom Užicu, Funkcija i kompozicija arhitekture prostora – razmatranja, paralele, ogledi*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
13. Marković, Željko (2008): *Car&Gradski memento*, Istorijski arhiv, Užice.
14. Marković, Života (1990): Angelina Stanimirović, „Kulturno-istorijsko spomeničko nasleđe Titovog Užica“, *Užički zbornik*, broj 19, str. 67, Narodni muzej, Užice.
15. Milenković, Branislav (1962): „Trg Partizana u Titovom Užicu“, *Arhitektura i Urbanizam*, br.13, str. 1-3, IAUS, Beograd.
16. Mitrović, Mihajlo (1965): „Primer koji otvara oči, (Rezultati postignuti u izgradnji Titovog Užica ostali su usamljeni)“, *Politika*, 21.03.1965, str. 17, Politika, Beograd.

Извори:

1. Istorijski arhiv Užice:
2. Odluka o usvajanju idejnog projekta urbanističko-regulacionog plana užeg centra grada-trga u Titovom Užicu broj 05-11797/58 od 01. novembra 1958. godine.
3. Službeni list SFRJ broj 15/58.
4. Narodni odbor opštine Titovo Užice, Odluka o opštem programu izgradnje užeg centra grada-trga, broj 05-11796/1 od 27.01.1959. godine.
5. Arhiv R. i M.Poznovića i M.Iskrina iz Užica

Порекло илустрација:

1. Slika 01-07,13,14. Arhiv R. i M.Poznovića i M. Iskrina iz Užica
2. Slika 08,09,10. Muzej nauke i tehnike, Beograd.
3. Slika 11. <https://www.imdb.com/title/tt0170465/> (03.11.2018)
4. Slika 12. <https://www.imdb.com/title/tt0170465/> (03.11.2018)
5. Slika 13. Milenković, Branislav (1962): „Trg Partizana u Titovom Užicu“, *Arhitektura i Urbanizam*, br.13, str. 1-3, IAUS, Beograd.

LOCAL GOVERNMENT AND MEDIA IN IMPLEMENTATION OF ARCHITECTURAL COMPETITION FOR THE PARTIZAN'S SQUARE IN UŽICE (1946-1961)

Summary: Partisan's square in Užice city is among the best urban and architectural achievements of second Yugoslavia. Paper analyzes the activity of local governments in the process of preparation and realization of the architectural competition for Partisan's Square. During the project, special attention is dedicated to the media: film, news and articles in professional journals. This paper analyzes the emergence of the idea of the reconstruction of the Partisan's square, applied procedures, the issues in the realization of the competition, and presentation in media. The aim of the paper is to systematize the experiences one of the most

important architectural contests in the recent history of Yugoslavia and to gather experience in order to improve the modern practice of design and construction of public space in the state.

Key words: Partisan's square in Užice, Partisan's square architectural competition, architect Stanko Mandić, Modern Architecture in Serbia, Modern Architecture of Yugoslavia

АЛЕКСАНДРА ТЕРЗИЋ*

СТЕФАН ДЕНДА

Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ
Београд

УДК 316.334.54:338.483

Прегледни рад

Примљен: 23.12.2018

Одобрен: 29.01.2019

Страна: 519-532

ЕФЕКТИ ПРЕКОГРАНИЧНЕ САРАДЊЕ НА ПРОСТОРУ СРПСКОГ БАНАТА НА ТУРИСТИЧКИ РАЗВОЈ РЕГИОНА**

Сажетак. Бројне иницијативе за заједничку сарадњу на унапређењу како природне средине, на заштити културног наслеђа и промоцији туристичког развоја Баната у међународном контексту су евидентне. Обзиром да је Банат географски и историјски регион који припада трима државама, Румунији, Србији и Мађарској, вековима је представљао простор судара и сарадње различитих народа и култура. Овакав вид сарадње у новије време омогућен је првенствено појавом програма финансијске помоћи Европске уније, кроз развој прекограничних региона, а конкретно кроз такозвани ИПА програм прекограничне сарадње. Овај програм допринео је појави великог броја пројеката који су за циљ имали унапређење превасходно друштвеног и привредног развоја, а посебно ћемо се фокусирати на пројекте унапређења природних и културних ресурса на подручју Баната, и са њима у директној вези туристичког развоја овог подручја. Притом ћемо анализирати активности и ефекте спроведених пројеката и извршити процену њиховог значаја за туристички развој региона.

Кључне речи: пројекти, прекогранична сарадња, туризам, регионални развој

Увод

Савремени процеси интеграције Европе истичу улогу пограничних региона у оквиру националних територија, у функцији стварања међурегионалних и унутар-регионалних односа. По својој природи, прекогранична сарадња је комплексан феномен, који обухвата разне нивое сарадње између пограничних подручја двеју или више држава, а може се одредити као „више или мање институционализована сарадња ужих територијалних јединица суседних држава које се непосредно граниче (Perkmann, 2003). Иако Европа представља конти-

* a.terzic@gi.sanu.ac.rs, +381642604013

** овај рад је део научно-истраживачког пројекта финансираног од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја, св. бр. III 47007.

нент са највећим процесом регионалне диференцијације, она је у исто време и покретач територијалног развоја и један од најважнијих инструмената за интеграцију, обзиром да је формирање трансграничних региона у највећем броју случајева ретко покренут од стране унутрашњих иницијатива, већ је често вид притиска Европске Уније, која финансијским средствима подстиче њихово формирање и консолидацију (Нађ и др, 2005).

Иако је прекогранична и регионална сарадња један је од основних принципа европских интеграција, повезивање региона поспешује економску интеграцију, повећава стабилност и благотворно делује на изградњу поверења међу суседним земљама. Циљ је да се умање економске и социјалне разлике међу регионима унутар европског тржишта и обезбеди уравнотеженији развој. Јак подстицај унапређењу односа на овом подручју даје Европска унија, која прогрес у евроинтеграционим процесима земаља Западног Балкана условљава прихватањем регионалне сарадње. Не само да је евидентно да одређене државе Југоисточне Европе веома споро улазе у процес регионалног отварања (кроз формирање трансграничних региона), већ, одређени делови њихових политичких структура, на локалном и националном нивоу озбиљно утичу на тај процес, па је и процес интеррегионалне сарадње дуги низ година био отежан (Нађ и др, 2005). Успостављање регионалних односа од стране ЕУ се види као припрема за испуњавање институционалних, економских и политичких критеријума за придруживање Европској унији (Стојић-Карановић, 2007). Као вид одређене стимулације за придруживање Србије Европској унији, Европска унија јој је отворила врата за приступ фондовима за финансирање интеррегионалних и прекограничних подручја (Golubović, Golubović & Cvetković, 2012). Основни циљеви програма прекограничне сарадње, односе се на то да је сваки пар земаља учесника програма одговоран за спровођење сарадње са локалним властима и ЕУ делегатима, како би поспешили социо-економски развој пограничних региона, припремили регионалне актере да се носе са будућим кохезионим фондом на прекограничном нивоу, да повежу популације које живе у маргиналним подручјима националних територија како би створили заједнички преко-гранични развојни процес, и поспешили доброкомшијске односе. Обзиром да је институционални оквир на подручју Балкана процењен као веома слаб, Европска комисија је основала посебну иницијативу за институционалну изградњу тзв. „СВИБ“ (Cross Border Institutional Building). Како је спровођење прекограничних ИПА програма високо стандардизовано и регулисано регулативом 718/2007 Европске комисије за стварање инструмента предприсутне помоћи, потребно је оснивање и заједничког техничког секретаријата и секретаријата за мониторинг, како би се контролисала сарадња између земаља учесника. Подручја која могу да конкуришу за ова средства су такође стриктно дефинисана регулативом при чему „NUTS III региони дуж границе између локалних заједница и земаља корисника фонда, имајући у виду одређена прилагођавања треба да обезбеде кохерентност и континуитет у акцијама сарадње“ (Blondel, Javourez & Stojanova, 2013). Спровођење ових програма је један од главних услова приступа Европској унији, али такође и значајни финансијски допринос региону (Blondel 2013)

Прилив директних страних инвестиција је за економски развој Србије од кључног значаја, а процесом придруживања Србије ЕУ и потписивањем Споразума о стабилизацији и придруживању, потом стицањем статуса кандидата, побољшава се инвестициона клима у Србији. Посебно је значајно то што финансијска средства из ових фондова представљају углавном бесповратну помоћ која је Србији преко потребна (и која готово да не може да се добије са других страна) како би убрзала процес економског развоја. У циљу упрошћавања система спољне помоћи, као и постизања максималних резултата коришћења намењених финансијских средстава, Европска комисија је донела одлуку да све предприступне фондове (Phare, ISPA, SAPARD i CARDS), замени новим предприступним инструментом (IPA – Instrument for Pre-accession Assistance). Инструмент предприступне помоћи – ИПА успостављен је Регулацивом Европског савета бр. 1085/2006 од 17. јула 2006. године (Минић, Кроња, 2007). ИПА програм се састоји од пет компоненти од којих свака представља други сегмент аплицирања пројеката за суфинансирање од стране ЕУ, и то: Јачање капацитета и изградња институција; Прекогранична сарадња; Регионални развој; Развој људских потенцијала; и Рурални развој (IPARD) (Ловринчевић, 2011). Програми прекограничне сарадње представљају оквир за убрзање економске интеграције, јачање капацитета и унапређење културне, социјалне и научне сарадње између локалних и регионалних заједница (Мајсторовић, Станков, Стојанов, 2013).

Еврорегионални вид трансграничне сарадње представља аранжмане у виду кооперације локалних и регионалних структура власти које се налазе уз границу и чији циљ је промовисање заједничког интереса и повећања стандарда за пограничну популацију као и олакшано конкурисање код ЕУ развојних фондова (Piies, 2004, Тошић, Живановић, 2013). Средства се додељују на основу јавног конкурса, иако се ради о бесповратним средствима, постоји захтев да се обезбеди новчано учешће корисника донације у износу од минимум 15-20% од укупне вредности пројекта. Критеријуми за учешће у конкурс у се разликују у зависности од јавног позива, али право на учешће обично имају следеће институције и организације: државне институције, локални и регионални органи власти, владине агенције, јавна предузећа, образовне институције, универзитети, факултети, институти, непрофитне организације, невладине организације, привредне коморе, агенције за развој, удружења грађана, итд (Мајсторовић и др, 2013; Бјељац, Терзић, 2015).

Одређене студије су уочиле да је динамика прекограничних економских размена доминантна, те да указује на јасно преферирање локалних актера за економску сарадњу у односу на еколошку и друштвену сарадњу. Високи проценат апликација је такође индикатор високе потребе економске потпоре у пограничним регионима у време економске кризе. Овај феномен је појачан чињеницом да, у предприступном контексту, сав новац обезбеђује Европска унија на почетку имплементације пројекта, када је државама чланицама омогућено да добију само део средстава, што је очигледно од кључног значаја. Поред тога, гранична подручја остају политички осетљиви простори, чиме се национални интереси стављају у фокус, и успорава или онемогућава сарадња

на локалном нивоу (Blondel, Javourez & Stojanova, 2013). Такође је уочено да иако се одређени мулти-етнички погранични простори кроз документацију ИПА програма означавају као најперспективнији за остваривање сарадње, често се дешава да ови простори изостају из програма финансирања, било због недовољног искуства у процесу подношења предлога, било из институционалних и стручних капацитета, али и из фаворизације одређених организација које долазе из центара блиских канцеларијама ИПА прекограничних програма (олакшан лични контакт са представницима надлежних институција). На тај начин се подстичу територијални дисбаланси фаворизацијом већих и боље институционализованих локалних заједница и невладиних организација. Институционални и технички оквир аплицирања на пројекте не само да ствара простор за међународну сарадњу, већ и генерише одређене праксе у којима се репродукују територијалне разлике у оквирима пограничних региона

Прекогранична сарадња у функцији туризма– програми и пројекти у којима је учествовала Србија

Дуги низ година на подручју Европске уније велика пажња се посвећује очувању природних и културних ресурса, као и развоју туризма који на овим ресурсима почива. Конкретно, подршка овим иницијативама лако је уочљива кроз велики број разноврсних програма, који на принципима партнерства и кооперације са земљама чланицама (и потенцијалним чланицама) и привредом у целини, имају за циљ да кроз боље образовање и обуку кадрова, веће запошљавање, бржи регионални развој, боље информисање, очување и унапређење природе и културног наслеђа, унапреде квалитет ресурсне базе, подигну квалитет живота становништва и унапреде туристички сектор Европске уније. Бројни пројекти који су до сада реализовани на овом подручју, такође могу директно и индиректно имати позитиван утицај и на развој туризма (Бакић, 2008).

Србија тренутно учествује у девет програма прекограничне сарадње, са Хрватском, Мађарском, Румунијом, Бугарском, Црном Гором и Босном и Херцеговином, као и у транснационалним програмима - програм Југоисточне Европе, Јадранском програму и Дунавском програму. Међународна сарадња у области одрживог коришћења природних и културних ресурса, као и у развоју туризма, на овом подручју је очигледна потреба, јер се ови ресурси могу протезати и преко административних граница, уз присутну чињеницу да се и утицај њиховог коришћења, позитиван и негативан, може осећати са обе стране границе (Стојић-Карановић, 2007). Оквир за пограничну сарадњу између Србије и суседних земља остварен је у првој фази кроз КАРДС програм у периоду 2004-2006 године, који је настављен у периоду 2007-2013. године кроз ИПА програме преко-граничне сарадње, које финансира Европска унија са циљем промовисања добре сарадње међу државама суседима. Кроз КАРДС програм у периоду 2004 – 2006. године обезбеђена су средства за учешће државне заједнице Србија и Црна Гора у активностима у оквирима прекограничних програ-

ма суседске сарадње. Укупан буџет за Србију у оквиру овог програма износио је 17,5 милиона евра, а финансирано је 174 пројекта. У оквиру ИПА програма за период 2007-2013 за пројекте прекограничне сарадње за Републику Србију је предвиђено око 70 милиона евра, при чему је Србија имала могућност да учествује у 6 програма прекограничне сарадње са суседним државама и два трансгранична програма (<http://www.emins.org>). На основу увида у структуру и тематику пројеката који су финансирани из европских фондова а у којима је директно учествовала Србија, приметно је значајно учешће пројеката из области културе, заштите природне средине и туристичког развоја, са око 19% од укупног броја финансираних пројеката и око 30% финансијског буџета додељеног за реализацију ових програма (<http://www.evgora.gov.rs>).

Преко ИПА програма, пројекти који се финансирају обично обухватају области које се тичу друштвено-економског развоја, заштите животне средине, развоја туризма, очувања културног наслеђа, унапређења пољопривреде, образовања, научног истраживања, регионалног развоја, као и остваривања међуинституционалне сарадње, итд (Bjeljac i dr, 2015). Најзаступљеније области сарадње градова Србије су економски пројекти, културни програми и манифестације, спорт, туризам, комунални системи и инфраструктура, а ређе су здравство, школство, образовни програми, општинска организација и управа, и претежно су везане за пограничне градове са сличном етничком структуром.

Прекогранична сарадња на простору Баната

Територија Баната заузима подручје тромеђа Мађарске, Румуније и Србије, односно простор дефинисан административним и међународним границама. Српски Банат административно је подељен на округе (Севернобанатски, Среднобанатски и Јужнобанатски), углавном припада АП Војводини, док само мали део општине Панчево припада Београдском региону. Територија Српског Баната обухвата општине: Кикинда, Чока, Нови Кнежевац, Кањижа, Сента, Ада, Зрењанин, Нови Бечеј, Нова Црња, Житиште, Сечањ, Панчево, Вршац, Опово, Ковин, Ковачица, Алибунар, Бела Црква и Пландиште. Географско подручје Румунског Баната, подељено је међу тзв. жупанијама Тамиш, Караш-Северин Арад и Мехединци, док Мађарски део Баната административно припада жупанији Чонград, и обухвата општине Сегедин, Ходмезевашархељ.

Финансирање пројеката прекограничне сарадње одвија се кроз међународну иницијативу и међуинституционалне споразуме организација које имају представништва на подручјима дефинисаним ИПА програмом. У конкретном случају Баната као простора прекограничне сарадње, она се одвија на простору административно одређених округа (жупанија) – Арад, Тимиш и Караш-Северин, са Румунске стране, затим Севернобанатског, Среднобанатског, Јужнобанатског округа са Српске стране, и жупаније Чонград са мађарске стране. Ово подручје такође припада Еврорегији Дунав-Караш-Муреш-Тиса, које је изузетно значајно у функцији повезивања, сарадње и спровођења пројеката прекограничне сарадње на подручју Баната. Највећи

број програма на подручју Баната финансиран је кроз програм сарадње Румунија-Србија, односно кроз КАРДС а потом ИПА програм. Велики број пројеката који је добио финансирање кроз ове фондове у овом десетогодишњем периоду имао је за циљ унапређење сарадње, заштиту природне средине и посебно популаризацију и промоцију културног наслеђа овог простора.

У оквиру програма КАРДС Румунија-Србија, 2004 – 2006, реализовано је укупно 53 пројеката, док је на подручју Баната реализовано чак 37 пројеката (око 70%). Кроз први позив за предлоге пројеката, 2004. године, укупно је финансирано 15 пројеката, а на територији Баната чак 10 пројеката са донацијом ЕУ у износу од 1.081.294 еура (општина Вршац – 5 пројеката, Зрењанин – 2, Нови Кнежевац – 1, Сечањ - 1, Чока - 1). Пројекти који су реализовани на територији Баната обухватили су израде студија економског развоја и оснивање непрофитних организација, стварање међународне сарадње у прехранбеној индустрији, израду пројеката саобраћајница, побољшање природне средине и израда регионалног еколошког плана, организација агро-сајма, организација спортских догађаја, едукационе радионице, јачање капацитета мањинских заједница и слично. Конкретно неки од пројеката су: „Храна из Баната – умрежавање произвођача у Банату“, „Експо-агро Банат“, „ЛЕАП пројекат“, „Развој регионалног еколошког акционог плана“, „Прекогранична спортска и гастрономска искуства“, итд (<http://www.evropa.gov.rs>).

У оквиру програма КАРДС Румунија-Србија, кроз други позив за предлоге пројеката, 2005. године, спроведено је укупно 17 пројеката, од чега на подручју Баната чак 15 пројеката (укупан износ донација 922.217 евра), који су укључили програме туристичког развоја, едукацију деце, организацију спортских догађаја, едукације школске и средњошколске деце о културним и етничким различитостима, итд. Највећи број пројеката био је из области туризма (4), едукације деце (4) и спорта (2). Учесће на општинском нивоу било је следеће: Зрењанин (5), Вршац (2), Панчево (2), Кикинда (1), Нови Бечеј (1), Чока (1), Ада (1), Кањижа – Тотово село (1). Треба посебно поменути пројекте: „Мисионари будућности“, „Деца Баната“, „Банат 22 – промоција 22 туристичке дестинације“, „Унапређење туристичке понуде Новог Бечеја“, „Развој и промоција руралног туризма у пограничним областима“, „Студија одрживог туристичког развоја општине Зрењанин“, „Побољшање сарадње у области културе у регионима Јужни Банат, Тимиш и Караш-Северин“ који су посматрани као изузетно комплексни пројекти посвећени развоју туризма на подручју Баната, али су превасходно усмерени на едукативне и промотивне активности, док су активности у погледу инфраструктурног унапређења дестинација изостале.

У следећем пројектном циклусу кроз КАРДС Румунија-Србија 2006. године финансиран је 21 пројекат, а на подручју Баната 12 пројеката (укупан износ донација 692.155 евра). Међу пројектима нашло се неколико пројеката из области руралног туризма, етно радионица, спортских догађаја и слично. Највећи број пројеката реализовала је општина Зрењанин (6), Вршац (2), Панчево (1), Бела Црква (1), Сечањ (1), Ада (1). Међу финансираним пројектима су: „Развој руралног туризма у Белој Цркви“, „Пут у Европу за све“,

„Сарадња у развоју женског предузетништва“, „Академски камп – Одрживи развој региона Баната“, „Еко-статус реке Тамиш“, „Експо-агро Банат – нација органске хране“, „Пријатељи по природи“, „Етно радионица повезује жене из Србије и Румуније“, „Банатске везе – везе са коренима у музици“, итд (<http://www.evropa.gov.rs>).

КАРДС програм је заменио ИПА програм Румунија - Србија, при чему је од 2007 – 2013. године, кроз два позива за предлоге пројеката, 2009 - 2011, и 2011 – 2013. пријављен је огроман број предлога, а реализовано укупно 100 пројеката прекограничне сарадње. На територији Баната спроведено је укупно 66 пројеката у које Европска Унија уложила око 33,8 милиона евра. Међу спроведеним пројектима са посебним акцентом на развој туристичке понуде Баната посебно су истакнути следећи пројекти: оснивање регионалног културног центра наслеђа Баната - „Конкордија“, „Повећање туристичких капацитета у банатском региону“, „Унапређење прекограничне сарадње и заједничке туристичке понуде општина Вршац и Дета“, „Укуси и мириси Делиблатске пешчаре“, „Капитализација прекограничног туристичког потенцијала укључујући бициклистичке стазе дуж реке Бегеј (TZBL Timisoara-Zrenjanin Bicycle lane, 2.091.360 евра), „Произведено у Банату“, „Културно наслеђе у свакодневном животу у граничним областима“, „Караш и долина Нере - канали комуникације, путеви цивилизације“, „Жива баштина - неограничен ресурс за развој туризма“, заједнички развој студије о потенцијалној капитализацији туризма у румунско-српском Бегеј каналу и промовисање прекограничних основних улагања, обнова прекограничног туризма путем иновативних услуга за добробит локалних заједница кроз пројекат „BanaTour“, пројекат прекограничног туризма између Беле Цркве и Гилада „NEWCROSS“, итд. (<http://www.evropa.gov.rs>).

Кроз ИПА програм Мађарска - Србија, 2007-2013 спроведено је укупно 204 пројекта, у које је инвестирано укупно 50,11 милиона евра (Hungary-Serbia IPA Cross-border Cooperation Programme, Programming Document for the Programming Period 2007-2013. р. 80.). Међу пројектима из области туризма и културе на подручју Баната спроведено је пет пројеката са буџетом од нешто више од 1 милион евра, и то кроз пројекте: MUTHER-CSNB - Заједничко наслеђе граничних регија Чонград и Северни Банат (269.190 €), SUTODEVAMOXTI - Развој одрживог туризма дуж тока реке Тисе (95.378 €, општина Кањижа), Тиса, пријатељи на копну - Прекогранична тематска тура по реци Тиси (199.800 €), Ујсентиван - Нови Кнежевац, сарадња људи и културе (100.000 €), Откривање нашег заборављеног културног и природног наслеђа у мађарско-српској пограничној регији (Нови Бечеј, 272.560€), Чанадпалота и Падеј за заједнички културни развој (66.900 €) (<http://www.evropa.gov.rs>).

Нови пројектни циклус ИНТЕРРЕГ-ИПА Румунија-Србија 2014-2020. године (Interreg-IPA CBC Romania-Serbia) превидео је реализацију нових пројеката из области културе и туризма, као што су: „VISITBANAT“ - интегрисана маркетинг иницијатива за промовисање региона Баната, који се реализује у периоду 2017-2019. године под вођством непрофитне организације „Рубин фондација“ из Темишвара. Буџет пројекта износи 170.000 €; „Локално наслеђе

за активни туризам у Банату“ са циљем идентификације културног наслеђа у циљу развоја иновативних туристичких пројеката у организацији универзитета Вест из Темишвара (буџет: 345.815 €); „Поновно откривање културних традиција Валкани – Чока пограничног простора као дела историјског Баната“ још један је културно орјентисани туристички пројекат покренут од стране општине Валкани из Румуније у сарадњи са општином Чока је (буџет: 351.718 €). Културни пројекат „Религиозна музика – стварање прекограничних туристичких рута“ са буџетом од 796.409 евра; пројекат „Есо Тамиш (Timiș) – нови туристички производ“ (буџет: 973.818 €) под вођством Волонтерског центра и покрета за очивање природе из Панчева, као и пројекат „Tour de Banat“ под вођством општине Нова Црња и буџетом од 535.933 евра само су неки од бројних пројеката спроведених на овом простору са циљем промоције културног туризма (<http://www.romania-serbia.net>).

Нови пројектни циклус ИНТЕРПЕГ Мађарска - Србија 2014-2020 на подручју Баната је обухватио два пројекта из области културе и туризма и то: „Rehab NatCult Heritage“ пројекат рехабилитације заједничког природног и културног наслеђа зарад будућег развоја региона (557.602 €) у коме учествује општина Нови Бечеј, и пројекат „LIVES – Живи архиви“ под вођством Историјског архива у Сенти и буџетом до 205.057 евра (<http://www.evropa.gov.rs>).

Највећи број активности спроведених у оквирима наведених пројеката садржао је: студије туристичког развоја општина или тематских рута и туристичких производа на дефинисаном подручју, умрежавање заинтересованих страна кроз организацију скупова и радионица, организацију конференција, едукација, изложби, фестивала, продукцију промотивних материјала, брошура и филмова, медијско појављивање, док су инфраструктурни пројекти изузетно ретки. Мерљивост реалних ефеката оваквих активности је изузетно тешка, те су могућности злоупотребе и неоправданости финансијских издатака честе. Конкретно, само је пројекат под називом „Унапређење туристичке понуде Новог Бечеја“, који је спровела општина Нови Бечеј, у функцији обогаћивања туристичке понуде града и очувања културне баштине, укључио конкретну рестаурацију и конзервацију шест објеката грађевинског наслеђа, уз оспособљавање три рестаурирана објекта за туристичке сврхе. Пројекат је редак пример пројеката из области туризма који су финансирани кроз ИПА пројекте, а у којима је вршена физичка обнова и опремање објеката. Имајући у виду да је визуелна привлачност амбијента дестинације изузетно значајна у смислу поситизања веће туристичке атрактивности, овај пројекат је значајан позитиван пример приступа општем проблему са којим се сусрећу многи културно-историјски споменици и архитектонски објекти у Србији.

У циљу побољшања конкурентности региона Баната, у области подизања институционалних капацитета кроз пројекат BanaTour (2012-2014) формиран је регионални туристички центар у Ковачици, а пројекат је обухватио: развој студије изводљивости и техничке документације, едукација и обуке за циљне групе; организација семинара, радионица и студијских путовања, организација конференције, учешће на сајму туризма, маркетинг активности, креирање вебсајта и публикације са презентацијом пројекта, итд. Пројекат Банат 22

(2005-2006) у фокусу је имао промотивне активности Баната, односно 52 општине на територији Румунског и Српског Баната, а укључио је и припрему Стратегије туризма Баната, формирање два туристичка инфо-центра у Темишвару и Панчеву, и четири туристичка инфо-пукта у Кањижи, Зрењанину, Решици и Турн-Северину.

Туристички развој баната

Очекивани ефекти улагања и спровођења оваквих пројеката мерљиви су у смислу контроле квалитета туристичке понуде на дестинацијама. Спроведене акције и велика финансијска улагања у процес едукације локалног становништва, заштите и унапређења културне понуде на дестинацијама, као и знатног повећања промотивних и маркетиншких активности у области туризма, требало би да доведу до значајног повећања туристичке потражње као и квалитета живота локалног становништва на наведеним подручјима, међутим, то најчешће није случај.

Стратегија развоја туризма Баната (2008) резултат је пројекта финансираног кроз програм прекограничне сарадње (Банат 22). Указано је да су на простору Баната су евидентни бројни економски и демографски проблеми (старење становништва, низак БДП, ниске стопе инвестиција), као и релативно лоша путна и туристичка инфраструктура, мали број и низак квалитет смештајних капацитета, као и општа слаба улога и значај услужног сектора. Стратегија је указала да упркос повољном туристичко-географском положају Баната, евидентна је изразито неравномерна дистрибуција туристичких токова, како на регионалном и националном нивоу, тако и у оквирима Баната уз изразиту концентрацију туриста на одређеним тачкама, односно дестинацијама (Штетић, 2008). Притом се истиче потреба за преусмеравањем туристичких токова на периферне делове, потребу афирмације сеоског туризма, значајније инвестиције у инфраструктуру, као и интензивирање промотивних акција. Највеће идентификоване потешкоће које резултирају слабом туристичком атрактивношћу Баната, односе се на непостојање стратегија локалног развоја, као и стратегија развоја туризма на регионалном и локалном нивоу, као и проблеми реализације већ дефинисаних стратешких циљева, уз евидентно уплитање политике у струку, те се као основна мера за побољшање ситуације наводи сарадња власти, инвестиционих фондова и стручних лица (Штетић, 2008).

Уколико се имају у виду дефинисани стратешки циљеви, као и пројектне активности и улагања у туристички сектор, које су у посматраном периоду интензивно вршене (углавном кроз ИПА пројекте), као и стопе туристичког раста у посматраном периоду када су вршене знатне инвестиције у овом сектору, може се закључити да су конкретни резултати спроведених иницијатива у великој мери изостали, те да још увек нису произвели жељене и предвиђене ефекте усмерене на повећање туристичке потражње.

Са аспекта туристичког промета на простору српског Баната, у периоду од 2006-2016. године, када би ефекти улагања у туристички сектор требали бити видљиви, евидентан је стабилан раст у туристичкој посећености туристичких дестинација овог региона, осим када је у питању Средњебанатски округ који бележи константан пад посећености. Важно је нагласити да је евидентно да је током 2016. године на територији Баната боравило 26,5% туриста који су посетили Војводину, односно око 3,5% туриста који су посетили Србију. Треба истаћи и то да је десетогодишња стопа туристичког раста у Србији износила 37,2%, док се туристички развој Војводине на основу десетогодишње стопе раста од 67,1% одвијао убрзаним темпом, стопа раста у туристичкој посећености Баната у посматраном периоду износи скромних 6%, при чему је највећи раст евидентан у јужнобанатском округу (26%), док је значајан пад у посећености туриста евидентан у средњебанатском округу (-16%).

Табела 1. Туристичка посећеност Баната, раст туристичке тражње

	Туристи (2006)	Ноћења туриста (2006)	Туристи (2016)	Ноћења туриста (2016)	Промена 2006/2016
Република Србија	2006488	6592622	2753591	7533739	37,2%
АП Војводина	267198	723370	446492	1123923	67,1%
Регион Баната	70950	296090	75371	270200	6%
Севернобанатски округ	23271	154966	26166	107871	12%
Средњебанатски округ	25743	91311	21572	75085	-16%
Јужнобанатски округ	21936	49813	27633	87244	26%

Извор: Републички завод за статистику, 2006-2016.

Већина пројеката који се реализују у периоду 2017-2018. године сведоче о томе да се значајна улагања у туризам и културу на простору Баната настављају, бар када су у питању европски фондови. Обзиром да је евидентно понављање тематике којом се ови пројекти баве, те да су у реализацију истих присутне различите институције, махом новоосноване невладине организације, јасно је да се реализација истих не спроводи довољно координирано и у складу са општим интересима општина и заједница у чијим се оквирима спровode наведени пројекти. Да међуинституционална сарадња на локалним и регионалним нивоима изостаје, као и умрежавање интересних страна када су у питању овакви пројекти, сведочи и чињеница да је на сваком појединачном пројекту ангажован релативно мали број интересних страна. Поред тога, веома често се ради о затвореним групама које спровode пројекте из личног интереса и готово искључиво ради значајне финансијске а не опште-друштвене добити. Поред тога, увек постоји оправдана сумња у финансијску оправданост спроведених активности, квалитет резултата и општу одрживост оваквих пројеката, који иако врло амбициозно осмишљени још увек не дају праве резултате у сфери реалног доприноса за локалне заједнице, бар када је у питању територија Српског Баната.

Закључак

На основу анализе спроведених пројеката на простору Баната, може се рећи да је туристички и културни сектор на овом подручју у експанзији, те да је највећи број улагања у пројекте финансиране из ЕУ фондова искоришћено управо у сврху развоја туристичких и културних ресурса овог подручја. Ипак, ефекти улагања и конкретни резултати пројеката спроведених у десетогодишњем периоду финансирања из ЕУ, видљив је у скромној мери, што је обично случај када се не ради о капиталним инвестицијама. Највећи део финансијских средстава утрешен је на израду студија туристичког развоја, едукативне радионице, организацију конференција и израду публикација мањег обима и промотивног садржаја, као релативно скромне промотивне активности. Ситуација у погледу стања природних и културних ресурса на подручју Баната у основи није битно промењена. Само неколицина пројеката из сфере заштите културних ресурса обухватила је рестаурацију фасада и адаптацију простора заштићене културне баштине, као и оснивање регионалних и локалних културних центра (нпр. Конкордија са трајном етно-поставком). Врло је редак случај да пројекти финансирани на овај начин достигну одређени степен самоодрживости, као и да наставе активности реализацији пројектних циљева и након финализације пројектног циклуса. Поставља се питање да ли се овакви пројекти на простору Југоисточне Европе виде као начин добијања неповратних економских средстава, привремена финансијска ињекција за привредни сектор, као и обезбеђивање стабилног економског прилива појединцима и невладиним организацијама које функционишу у блиској вези са актуелним политичким властима, или се они заиста виде као могућност за реализацију дугорочних циљева у функцији добробити локалне заједнице за чије се потребе осмишљавају и спроводе?

Услед свега наведеног, веома је тешко са сигурношћу утврдити колики је заиста број сврсисходно реализованих пројеката и који су то пројекти који заиста дају значајан допринос развоју локалне заједнице, региона или имају шири национални значај. Обзиром да Србија као земља нема начина да финансира развојне пројекте у сфери туристичког и културног развоја, бар не у мери у којој то ЕУ може и остварује кроз ИПА програме, националне институције дужне су да спроведе контролу у домену искоришћавања финансијских инвестиција из ЕУ како би такве донације биле искоришћене сврсисходно и са трајним ефектима у циљу опште добробити локалних заједница.

Како би се досегле све могућности доступне кроз финансијску помоћ из светских и посебно европских фондова, потребно је укључити већи број постојећих националних организација и јавних институција у спровођење и контролу пројектних активности. Структура пројектног тима је такође веома важан показатељ успешности пројекта. Те је неопходно омогућити и обезбедити ангажовање стручњака (а не појединаца) из различитих области на изради студија и развојних програма од националног интереса, притом имати у виду да се интердисциплинарни и мултидисциплинарни приступ овим активностима пре-

поручује, а у циљу да се обезбеди квалитет истих, те превазиђу могуће административне препреке и ревизије. Притом, мора се обезбедити и то да активности предвиђене пројектима садрже и квантитативно и квалитативно мерљиве параметре. Контрола и континуирана ревизија спроведених активности у оквиру пројеката једини је начин обезбеђења успешности, квалитета и одрживости ефеката, као и остварења основних циљева пројеката.

Литература:

1. Bakić, S. (2008) Arhitektonsko i urbanističko nasleđe Zrenjanina. Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine, Br. 22/23, str. 7-78.
2. Bjeljac, Ž., Terzić, A., Čurčić, N., Jovanović, R. (2015) Turistički regioni u pograničnim prostorima Srbije kao model prekoračenja saradnje. Srbija, region i Evropska unija. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, str. 276-288.
3. Blondel, C. (2013). La coopération transfrontalière, un levier potentiel des réconciliations interethniques en ex-Yougoslavie? Une approche critique. *Cybergeog: European Journal of Geography*, document 641, Retrieved from <http://cybergeog.revues.org/25881>; DOI : 10.4000/cybergeog.25881
4. Blondel, C., Javourez, G., & Stojanova, M. (2013) The European cross-border cooperation in the Balkan countries: Marking space and the multi-scalar production of locality. In Bardhosi, N., Rapper, G. & Sintes, P. (Eds.) *Social Practices and Local Configurations in the Balkans* (pp. 97-120). Tirane: UET Press.
5. Golubović, S., Golubović, N. i Cvetković, P. (2012). Prekogranična saradnja u zemljama zapadnog Balkana - Mogućnosti i ograničenja. *Teme*, 36(4), str. 1613-1629.
6. Lovrinčević, V. (2011) Prekogranična saradnja kao primer uspešnog projektnog menadžmenta. *Ekonomski anali*, vol. 47, br. 25, str. 169 – 176.
7. Majstorović, V., Stankov, U. i Stojanov, S. (2013) Pogranične regije kao turističke destinacije. *Škola biznisa*, br. 2/2013, str. 15-29.
8. Minić, J., Kronja, J. (2007) Regionalna saradnja za razvoj i evropsku integraciju. Beograd: Evropski pokret u Srbiji.
9. Nadj, I., Todorović, M. i Tošić, B. (2005). Geografske odlike transgraničnog evroregiona „Dunav-Kereš-Mureš- Tisa“. *Glasnik Srpskog geografskog društva*, 85 (2), 97-110.
10. Perkmann, M. (2003). Cross-Border Regions in Europe: Significance and Drivers of Regional Cross-Border Co-Operation. *European Urban and Regional Studies*, 10(2), 153-171.
11. Stojić-Karanović, E. (2007). Regionalna i prekogranična saradnja za održivi razvoj Srbije. *Međunarodni problemi*, vol. 59 (2/3), str. 340-375.
12. Tošić, B. i Živanović, Z. (2013). Mogućnosti i ograničenja teritorijalne saradnje između srpskih i evropskih gradova. *Glasnik Srpskog geografskog društva*, Sveska 93, br. 3, str. 11-34.
13. Štetić, S. (2008) Strategija razvoja turizma Banata. Beograd. Dostupno na: <https://dokumen.tips/documents/strategija-razvoja-turizma-banata.html>
14. <http://www.emins.org/sr/publikacije/knjige/11-prekograncna-saradnja.pdf>
15. <http://www.evropa.gov.rs/Cbc/PublicSite/Projects.aspx>
16. http://www.romania-serbia.net/?page_id=218&lang=sr_RS

Abstract: Numerous local initiatives for joint cooperation in the area of improvement of natural environment and resources, heritage protection and the promotion tourism development of Banat are evident. Since Banat is a geographic and historical region that belongs to the three countries, Romania, Serbia and Hungary, for centuries it represented a space for collisions and cooperation between different peoples and cultures. This type of cooperation is nowadays enabled primarily through the emergence of EU financial aid programs, through the development of cross-border regions, and specifically through the so-called IPA Cross-Border Cooperation Program. This program contributed to the emergence of a large number of projects aimed at improving primarily social and economic development. In particular, we will focus on presenting projects of promoting natural and cultural resources in the Banat area and along with them in direct connection the tourism development potentials of this area.

EFFECTS OF CROSS-BORDER COOPERATION WITHIN SERBIAN BANAT ON TOURISM DEVELOPMENT OF THE REGION

Summary: The international cooperation in terms of initiating the process of regional development of tourism within Western Balkans is evident in the themes, structure and predicted goals of IPA CBC projects supported and financed by European Union. It is rather interesting that in some countries, like Serbia, the share of such projects are rather high, with about 19% of total number of accepted projects and about 30% of total budget. The most common areas of international cooperation of Serbian towns and regions were in previous period dedicated to economic and strategic priorities, institutional building, cultural projects, sports, tourism, education, and far less those related to communal systems and infrastructure, municipal management and organization, health, formal education, community empowerment, etc.

Considering Banat region, as the area of cross-border cooperation between Serbia, Romania and Hungary, it is administratively focused on Romanian counties of Arad, Timis and Karas-Severin, Serbian regions Severnbanatski, Srednjobanatski and Juznbanatski okrug, and Hungarian county of Csongrad megye. The greatest number of tourism development projects in the area was financed through KARDS and later continued through IPA CBC programmes. Based on the analysis of implemented projects in the Banat area, it can be said that the tourism and cultural sector in this area is in expansion, and that the largest number of investments from EU funds is used precisely for the purpose of developing tourist and cultural resources of this area. However, the effects of such investments and the concrete results of projects carried out during the tenyear funding period are visible to a modest extent. The bulk of the financial resources were spent on the development of tourism development studies, educational workshops, the organization of conferences and the production of small volume publications and promotional content, as well as modest promotional activities. On the other hand, the situation regarding the state of natural and cultural resources, as well as transport and communal infrastructure and the overall quality of living of local communities, in the Banat area has not been substantially changed. The several billion worth investments spent for tourism related projects have shown the European interest and dedication to support its development in the region, which have so far proved to be a continuing process. However, in the case of Serbian Banat, the expected effects are still missing, which is evident in the general fall in the number of tourist flows towards Banat region. Control and continuous audit of the implemented activities within the projects is the

only way to ensure the success, quality and sustainability of the effects, as well as the achievement of the basic objectives of the projects.

Key words: projects, cross-border cooperation, tourism, regional development

ЈОВАНА ШКОРИЋ*

Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 37.018:316.647.8

Прегледни рад
Примљен: 21.01.2019
Одобрен: 18.02.2019
Страна: 533-549

ДРУШТВЕНИ ОДНОСИ И ПОЛОЖАЈ РОМСКИХ УЧЕНИКА УНУТАР НОВОСАДСКИХ ОСНОВНИХ ШКОЛА

Сажетак: У раду се полази од становишта да су стереотипи и предрасуде о Ромима дубоко укоренењени у нашој култури и да је генерална слика о Ромима обојена омаловажавањем, игнорисањем и/или избегавањем што може да произведе негативне импликације на положај ромске деце унутар вршњачке групе у школским објектима. У уводном и теоријском делу овог рада укратко ће се приказати и анализирати стање, структура, проблеми и изазови ромске популације у Републици Србији када је у питању образовни систем, а након тога следи концептуализација феномена стереотипа и њихово контекстуализовање у домену поменутог проблема.

Главни истраживачки задатак овог рада представља сагледавање и анализа друштвених односа и положаја ромских ученика унутар четири новосадске основне школе, од којих се две налазе у центру града, док су две са периферије града, помоћу социометријске технике. Поред тога, добијени резултати ће омогућити и сагледавање евентуалних разлика у положајима ромских ученика у вршњачкој групи у школама у центру града наспрам оних које се налазе на периферним деловима града.

Кључне речи: ромска деца, положај у вршњачкој групи, образовни систем, стереотипи

Анализа проблема ромске популације у Републици Србији – актуелно стање, препреке и изазови (у образовном систему)

Роми представљају хетерогену етничку групу која живи у многим земљама широм света, а питања која се тичу статуса ромског народа, њихове интеграције и/или инклузије, запослености, социјалне заштите, образовања и/или квалитета живота налазе се високо на дневном реду европске (социјалне) политике. Роми су вековима уназад дискриминисана етничка група и упркос снажном правном оквиру који би требало да забрањује сваки облик дискрими-

* jovana.skoric@ff.uns.ac.rs

нације, Роми широм Европе још увек немају адекватан приступ здравству, образовању, социјалној заштити итд. Могло би се рећи да су они етничка група и национална мањина која по свим обележјима заузима најниже лествице друштвене хијерархије у већини европских земаља, а у неким регионима жртве су ропства и насилне асимилације (Радушки, 2004)

Наиме, Роми представљају највећу мањинску групу у Источној Европи (Gheorghe, 1991; Barany, 1994, 2012, Cvejić, 2014) и једну од највећих мањинских група у читавој Европи. Тачан број Рома у Европи није прецизан, а званични подаци са пописа који се односе на ромску мањину недовољни су и обично далеко од стварне ситуације, међутим према проценама стручњака њихов број на европском тлу износи преко 11 милиона (European Commission, 2012). Према последњем попису становништва у Србији има 108 193 Рома, или 1.44% од укупног становништва (RSZ, 2011). Међутим, према проценама различитих стручњака реалан број се креће око 500 хиљада и према тим подацима Роми представљају највећу националну мањину у Србији са око 6% од укупног броја становништва.

Када је аутономна покрајина Војводина у питању - у седам војвођанских округа налази се 181 ромско насеље (бројније од 15 кућа). Најмање, свега 6 насеља је у северно-бачком округу, док је у западно-бачком и северно-банатском по 15 насеља. У јужно-бачком је евидентирано 50 насеља, док је у сремском округу 45. Стање у средње-банатском округу је 32 насеља, док је у јужно-банатском 12 (RSZ, 2011). Из приказаних података може да се види да нема правилности у њиховој етнотериторијалној дистрибуцији, а различити подаци (види и Радушки, 2004) приказују благу инклинацију Рома (или њихово гравитирање) ка већим градовима попут Новог Сада, Суботице, Зрењанина, Кикинде итд.

Роми представљају једну од најсиромашнијих и најугроженијих група у Србији са акутним социјалним проблемима и оно што није спорно јесте да трпе последице трајног и снажног друштвеног искључивања нарочито када се ради о запослењу, образовању, здравству, социјалним услугама итд. (Види и Шкорић, 2017). Као резултат свега наведеног, многи Роми живе у небезбедним условима, као што су велики кампови на периферијама града, без струје и/или текуће воде, док неки живе у приколицама или чак на улици. Наиме, Роми су просторно веома дисперзивно настањени, што је важан индикатор за разумевање њиховог начина живота, али и отежавајућа околност за истраживаче у овој области.

Ромска популација је најмлађа популација у Србији; 31,80% од њих припада старосној категорији до 14 година, а 26,38% у старосној категорији до 29 година, те је јасно да оваква старосна структура није компатибилна са стварним уделом ромске деце у систему образовања. Оно што је битно да се нагласи јесте да, као и у већини европских земаља, постоји недостатак потпуно прецизних доказа о броју ромске деце у образовном систему у Србији, међутим доступни подаци указују да је образовна структура ромске деце изразито лоша и да је велики број ромске деце искључен из овог система (види и MISC, 2014).

У Србији је званично је 82 800 ромске деце која су у узрасту када би требало да похађају основну школу, међутим 65 500 њих не иде у школе (Study for the Roma Education Fund, 2004). Према званичним резултатима MISC 5 - 15% деце ромске популације је у потпуности ван система основног образовања, док је 64% ромске деце ван система средњошколског образовања (MICS, 2014: 192).

Поред тога, посебан проблем представља и рано напуштање школовања од стране девојчица између 15. и 19. година због удаје и заснивања породице (чак 43%), док је проценат код девојчица исте доби у општој популацији свега 4%. Такође, резултати MICS 5 приказују и да је тек 80% ромске деце која су уписала први разред похађала и предшколски припремни програм (док је код опште популације 98%). Целокупну ситуацију прати и велико осипање ромских ученика из система образовања и (неоправдано) смештање у специјалне школе које похађају ученици са сметњама у развоју (UNDP Србија, 2006; IP-SOS, 2012). Према извештају *Националног савета ромске националне мањине* евидентирано је да постоји извесан тренд уписивања у основне школе, али да се прва осипања јављају већ при завршетку првог разреда основне школе, а значајнија стопа осипања наступа у другом и трећем разреду основне школе када ромска деца често и прекидају своје школовање. Поред тога, *ТИМ за социјално укључивање и смањење сиромаштва* забележио је податке о некој врсти насиља од стране вршњака и/или наставника у образовним инситуцијама, коју је искусило чак 86% ромске деце у узрасту од 1 до 14 година (TIM за socijalno uključivanje, 2016).

У наредној табели ће се приказати резултати MISC истраживања у Србији и поређење њихових резултата из 2005. и 2010. године. Ово поређење је значајно и из разлога што су у том периоду уведене многе промене у образовном систему као што су увођење ППП-а као обавезног „нултог” разреда, увођење рада педагошких асистената и здравствених медијатора итд.

Индикатор	2005		2010	
	Општа популација	Ромска насеља	Општа популација	Ромска насеља
Проценат деце узраста за упис у основну школу која тренутно похађају 1. разред	94.4%	64.7%	94.9%	90.9%
Проценат деце основношколског узраста која похађају основну или средњу школу	99.1%	73.6%	98.7%	88.5%
Проценат деце која се упишу у први разред основне школе и која доспеју до 5. разреда	99.8%	97.1%		
Проценат деце која се упишу у први разред и која доспеју до 8. разреда			98.6%	85.9%
Стопа завршавања основне школе	98.5%	60.8%	104.1%	62.7%
Стопа настављања школовања у средњу школу	97.2%	73.4%	98.1%	68.1%

Табела 1. *Поређење образовних резултата из 2005. године у односу на 2010. годину (MISC, 2014)*

Из табеле MISC 5 могу да се сагледају позитивне промене у 2010. у односу на 2005. годину. Проценат ромске деце која похађају основну или средњу школу је порастао за 73.6% на 88.5%, док је проценат деце која су уписала први разред порастао са 64,7% на 90.9%, а незнатна позитивна промена видљива је и у стопи завршавања основног школовања. Оно што такође може да се закључи јесте да и даље постоји велика разлика у свим стопама када су у питању деца из ромских насеља у односу на општу популацију.

Стереотипи ка Ромима као потенцијални разлог недовољне инклузије ромске деце (у образовни систем)

Тема стереотипа и предрасуда намеће читаву палету питања: због чега се јављају стереотипи? Да ли их треба схватити као потребу појединаца да поједноставе реалност или као тенденцију да се продре иза површине информација? Да ли их је потребно сагледати као одговор на неке спољашње фрустрације или као одраз дубљих и скривених личних и мотивационих варијабли? Или су они пак производ еволутивног наслеђа или неке одређене културе? (Opacic and Vujadinovic, 2005).

Баркерова (Barker, 2003) дефиниција описује стереотипе као „унапред створене и релативно фиксне идеје о појединцу, групи или друштвеном статусу”. Ове идеје се обично заснивају на површним карактеристикама или пренаглашеним особинама посматраним у неким члановима групе (Barker, 2003: 13). Најкраће речено, могло би се рећи да стереотипи представљају менталне представе које појединци имају о групама људи (vidi i Beilock S, R. J. Rydell and A.R. McConnell, 2007; Binning and Sherman, 2011).

Стереотипи могу да садрже и неке корисне или тачне информације, али углавном су негативног карактера и могу да имају негативне импликације. Хофман (Hofman, 2004) сматра да су стереотипи у ствари „колективне конструкције” или колективне представе које могу да буду веома близу реалности, али углавном не одговарају истој. Слично томе, Бертинг (Berting, 2012) сматра да су они усађени у нашим главама у процесу одрастања у одређеном друштву и друштвеном миљеу као и језик који смо научили код куће. Поред тога, битно је напоменути да су стереотипи изузетно отпорни на промене и упркос постојању информација које им се супротстављају. Наиме, такве информације се често тумаче као изузетак од општег правила и не придаје им се много важности. Као пример може да послужи стереотип попут тога да су сви Роми прљави и када дође до ситуације када се види сређен, чист и лепо обучен Ром вероватно би закључили да тај Ром није типичан пример и да су генерално Роми и даље прљави.

Могло би се рећи, тврде Џонс и сарадници, да стереотипи представљају замку која филтрира оне информације које нису у складу са нашим претпоставкама. Тачније речено, ми смо склони да занемаримо или игноришемо чињенице које изазивају наша уверења, посебно када немамо капацитет да се

им се супроставимо. Дакле, овај селективни филтер ће појачати само оне информације које одговарају нашим претпоставкама или најкраће речено - ми видимо само оно што желимо да видимо (Johns, Inzlicht and Schmader, 2008). Слично томе, Хофман сматра да су стереотипи велика уштеда времена, у смислу да можемо формирати мишљење без познавања релевантних чињеница (Hofman, 2004).

Аронсон и сарадници сматрају да сложеност друштвене околине, са једне стране и ограничени спозајни капацитети с друге стране доводе до тога да информације које примамо морају на неки начин да се категоризују и у томе нам помажу стереотипи који олакшавају обраду информација и разумевање друштвених ситуација. Међутим, они такође упозоравају на опасност стереотипа који су у могућности да онемогуће опажање интериндивидуалних разлика и тада су они неадаптивни и потенцијално дискриминаторни (Aronson, Wilson and Akert, 2004).

Као још једна од значајних карактеристика стереотипа јесте да они могу да створе *самообистинујућа пророчанства* због корелације између веровања и понашања. У суштини, наша слика о себи у великој мери је под утицајем шта други људи мисле о нама, исто тако је и са групом људи. Као пример може да послужи стереотип да су сви Роми глупи и нису способни да се школују и у том смислу, када је у питању самообистинујуће пророчанство, код Рома може да се јави сумња у сопствене способности и вредности што може да резултира у одустајању од школовања, лошим школским постигнућима итд.

Генерално, стереотипи су све до 1970-их година имали искључиво негативну конотацију, међутим каснији истраживачи препознају и позитивне стереотипе. Наиме, позитивни стереотипи се често посматрају као охрабрујућа околност у смислу да подстиче на неку позитивну особину и/или радњу, међутим, користећи их, ви и даље нећете видети комплетну слику неке особе и/или групе. Потом, позитивни стереотипи могу да буду и штетни у смислу да постављају нереална очекивања након чега може да уследи разочарање, неуспех итд. (Rydell, McConnell and Beilock, 2009).

Упркос неким позитивним стереотипима (нпр. Роми имају природни таленат за музику, веселаци су по природи итд.), стереотипи о Ромима су претежно негативног карактера. Ови стереотипи засновани су на генерализацији и најчешће настају због опште нетолерантности на различитост и културни диверзитет, недостатка личн(и)јих контаката са Ромима, из незнања о њиховој историји, култури, традицији итд. Идентификација Рома често је на првом месту по физичком изгледу (нпр. тамна кожа и коса), мирису (нпр. прљави су и смрде) и по одећи (нпр. када жене носе традиционални шарени калдарасхи костим) итд. Поред тога, њих прате стереотипи попут тога да су лењи, непоштени, неморални, варалице и да су њихова деца неспособна за школу и друштвени живот ван њихових махала. Наиме, у Србији, као и у већини европских земаља, генерална слика о Ромима је обојена омаловажавањем, а истраживања јавног мњења показују да су предрасуде и стереотипи о Ромима универзални и свеприсутни. Неки од најчешћих јесу „Цигани краду“; „Цигани су ментално хендикепирани“; „Цигани воле да живе у изолацији, а уједињени су

међусобно”; „Цигани су паразити достојни презира”; „они су генетски предодређени да буду лопови и наркодилери”; „Цигани су извор заразе” итд. Поред тога, често се ромска заједница доживљава као „непријатна претња новим европским идејама и култури високог богатства, раста и благостања (Magyniak, 2004: 58)”.

Највећи број горепоменутих стереотипа о Ромима су се показали као нереални и нетачни. На пример, постоје докази и истраживања (npr. Ringold, 2000) која показују да Роми активно траже запослење и покушавају да се укључе у образовни систем, међутим проблем је суочавање са дискриминацијом док траже посао јер чак и када имају потребне квалификације тешко долазе до запослења, а у неким случајевима су и жртве институционалне дискриминације, а често им се изричу и највише казне за ситне преступе па им то представља препреку за запослење.

Све ово доприноси томе да Роми налазе послове у сивој зони или уопште не раде што резултира константном ризику ромског народа од дугорочне незапослености. У том случају, није тешко схватити да је куповина уџбеника, школског прибора и сл. тешко изводљиво, а излети и екскурзије, које су добра прилика да се деца интегришу у вршњачку групу, је немогуће приуштити. Са друге стране, ромски родитељи су често незаинтересовани за образовање јер код њих доминира уверење да су вредности у школама у ствари средство акултурације и да ће на крају бити апсорбовани и потпуно нестати у смислу губитка ромског идентитета, традиције, културе, вредности итд (Kurek, Osuch, Swietek and Rachwal, 2012).

С обзиром на горепоменућу ситуацију, као решење за материјалне проблеме Роми проналазе у примању социјалне помоћи и није редак случај да постају зависни од ње и на тај начин ствара се нов стереотип те се оптужују да не желе да раде и да зарађују новац. Све ово имплицира чињеницу да су данас заробљени у зачараном кругу сиромаштва и социјалне искључености, а често нису сами криви за то. Наиме, Роми се у таквој нестимулативној и игноришућој средини не осећају прихваћенима што у великој мери доприноси њиховој добровољној изолацији што даље резултира новим стереотипима да им одговара такав начин живота и да су неспособни да живе ван махала (Јакшић и Башић, 2002).

Стање у образовним институцијама је готово исто, Роми су често изложени различитим облицима манифестне и латентне дискриминације од стране наставног кадра, чланова школске управе, деце и родитеље већинске популације (npr. Hemelsoet, 2012;). Ромска деца су често смештена у последње клупе, а друга деца неће да ступају у контакте са њима, а није ретка појава ни вербалних и физичких напада (Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji, 2016). Поред тога, ромској деци су у редовним школама често понуђене „једноставније” верзије наставног плана и програма што им онемогућава стицање квалитетног и једнаког образовања. Пре свега, требало би да се постави питање да ли су образовне установе у Србији прилагођене ромској деци? Различита истраживања (нпр. Praxis, 2011; IPSOS, 2012) сведоче и о сегрегацији ромске деце у специјалне школе и одвојене институције што сигурно

не иде у прилог промоцији инклузивног образовања. Генерално, специјалне школе су махом задовољне јер ромска деца подижу ниво општег успеха тих школа, док су психолози задовољни јер су спасили ромску децу, склонили их са улице и заштитили их од могуће дискриминације у редовним школама. Такође, нису незадовољни ни родитељи ромске деце јер им деца ипак иду у школу. Једини проблем, констатује Јакшић, овим општим задовољством је што ромска деца улазе у један мрачан тунел без животне перспективе (Јакшић, 2007). Сегрегација се негативно одразила на будућност не само ромске деце, већ и читаве ромске популације. Чињеница је да су ова деца често показивала завидне успехе у специјалним школама, али им је могућност за даљим школовањем услед редукованог образовног програма изузетно смањена и сведена на минимум.

Пре доношења нових мера (Законом о образовању и васпитању из 2009 године) у специјалним школама било је чак 30% ромских ученика (Open Society Institute, 2007; IPSOS, 2012). Овај податак је крајње поражавајући јер је средина аутоматски смештала ромску децу у специјалне школе и тиме стварала још дубљу дискриминациону климу. Ромска деца у специјалним школама не могу да добију адекватно и квалитетно образовање јер боравак у овим школама само наставља неадекватно и недовољно стимулисање интелектуалног развоја што код деце може читав низ озбиљних последица.

У прилог горенаведеним тврдњама о дискриминацији ромске деце у систему образовања сведочи и истраживање Ћировића, Јошића и Жежеља приказује негативне ставове ученика према ромској деци у највећој мери због различите културе, а евидентирано је да су ромска деца често предмет изругивања од стране друге деце, али и наставника (Ћировић, Јошић и Жежељ, 2011). Као један од главних узрока социоемотивне неповезаности ромске деце са друговима из школских објеката и распрострањених стереотипа и предрасуда истиче се и нередовно похађање наставе (Мауџес, 2013). Осим тога, ромска деца су често одбачена од стране вршњачке групе и из разлога што су обично старији од својих школских другова те се из тог разлога јављају проблеми у међусобној комуникацији.

У сваком случају, ромска деца и њихове породице се не осећају прихваћенима када су у питању образовне институције што може да утиче и на слање мотивације за школовањем и постизањем бољег успеха. Поврх тога, ромски родитељи често исписују децу из школа из жеље да их заштите, а то се често тумачи као незаинтересованост за децу и образовање.

Ови видови понашања и дискриминације директно су пропорционални циљевима образовања и васпитања који су *Законом о образовању* из 2009 године предвиђени, а неки од њих јесу пун интелектуални, емоционални, социјални, морални и физички развој сваког детета, ученика и одраслог, у складу са његовим узрастом, развојним потребама и интересовањима; развој свести о себи, самоиницијативе, способности самовредновања и изражавања свог мишљења; стицање квалитетног знања, вештина и ставова које су свима неопходно за лично остварење и развој, инклузију и запослење и стицање и развијање основних компетенција у погледу комуникације на матерњем језику и/или

развој и поштовање расне, националне, културне, језичке, верске, родне, полне и узрасне равноправности, толеранције и уважавање различитости итд. (Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja - član 4, 2009).

Као један од експлицитних видова реаговања на проблем ромске популације и постојећих предрасуда и стереотипа сачињен је 2009. године када је основана Стратегија за унапређење положаја Рома у Републици Србији (Strategija za unapređenje položaja Roma u Republici Srbiji, 2010) која представља базу, тачније развојну стратегију за побољшање положаја Рома и смањење диспаритета између ромске популације и већинског становништва. Ова стратегија представља мере у области образовања, а као главни циљеви наводе се: „1) укључивање Рома у образовни систем и обезбеђивање континуитета у образовању; 2) обезбеђивање квалитетног образовања; 3) уважавање различитости и развијање интеркултуралних вредности; 4) неговање културног идентитета” (Zuković i Milutinović, 2014: 422).

С обзиром на све то, није чудна констатација Милутина Прокића који констатује да „Роми нису присутни у свести просечног грађанина као проблем овог друштва, односно као категорија људи која подноси највеће тешкоће свакодневног живота ” и закључује да „Роми немају ни снаге ни воље да се брже подигну са дна на коме се налазе” (Prokić, 1992: 112). Наиме, традиција ромске мањине баштини мноштво елемената који су другачија од вредности у друштву опште популације те је важно схватити да је проблем ромске искључености у ствари проблем целокупног друштва, а различита решења, програми, мере и афирмативне акције на свим нивоима су веома потребне.

Циљеви истраживања:

- Сагледавање положаја ромских ученика унутар вршњачке групе у четири новосадске основне школе
- Анализа и поређење положаја ромских ученика у вршњачкој групи из школа у центру града у односу на школе са периферне делова града Новог Сада

Методологија

Узорак

У истраживању је учествовало 111 ученика петих разреда основних школа са територије Новог Сада узраста од 11-12 година, од којих је 51 дечака (46%) и 60 девојчица (54%). Од укупног броја ученика њих 11 (10%) су ромског порекла, тј. 6 ромских девојчица и 5 ромских дечака.

У истраживању је учествовало четири основне школе од којих су две из центра града, док су преостале две са периферних делова града.

Технике прикупљања података

Социометријска техника (социограм) ће бити кориштен као квалитативна техника у циљу испитивања друштвених односа ромске деце као што су друштвена прихваћеност и социјални положај у односу на вршњаке. Поред тога, социометријска техника - тачније социограми ће нам омогућити и сагледавање разлике у положајима ромских ученика унутар вршњачке групе у школама из центра града и оних са периферних делова града. Питање на основу којег је формиран социограм гласило је: Наведите три најбоља друга/другарице из разреда.

Процедура

У сврху израде истраживања контактирано је са координатором за ромска питања на територији града Новог Сада ради консултација о броју и положају ромске деце у новосадским основним школама. Након првог корака и разговора са координатором ступљено је у контакт са директорима основних школа те је одабрано четири основне школе (две из центра града и две са периферије града) које су пристале да њихови ученици учествују у истраживању. Потом је ступљено у контакт са психолозима и педагозима одабраних основних школа како би им представили циљеве истраживања и како би уговорили термине за вршење самог истраживања које је протекло без проблема и/или потешкоћа.

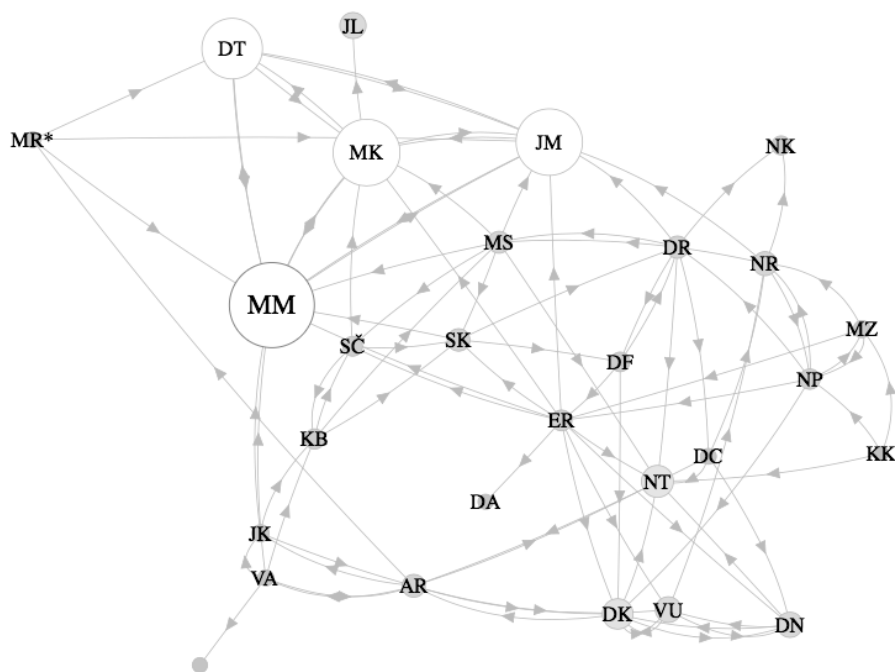
Резултати

Како би испитали друштвене односе и положај ромске деце унутар разреда у новосадским основним школама, служиће се социометријском техником. Социометријски метод, по дефиницији, мери (лат. *socius*) међуљудске везе и њен творац је амерички психолог Јакоб Л. Морен. Социометрија, најкраће рећено, представља скуп техника којима се испитују односи између припадника одређене групе. Морено је дефинише и као „математичко проучавање психолошких особина популација, експерименталних техинка и резултата добијених применом кванитативних метода” (Moreno, 1953: 15-16). Наиме, социометрија као начин мерења степена повезаности међу људима може бити корисна не само у процени понашања унутар групе, него и као средство за смањење сукоба и побољшавања комуникације унутар групе (види и Gronlund, 1959). Могло би се рећи да термин "социометрија" има неколико значења, али је историјски њена најближа веза са Мореновом анализом интерперсоналних односа у делу Ко ће преживети?. Она се традиционално идентификује са анализом података прикупљених путем социометријског теста, типа упитника у којем се, грубо речено, од испитаника тражи да наведу са којим члановима групе којој припадају најрадије обављају неке активности. У овом контексту битно је напоменути да је тежиште Мореновог приступа на емоционалним

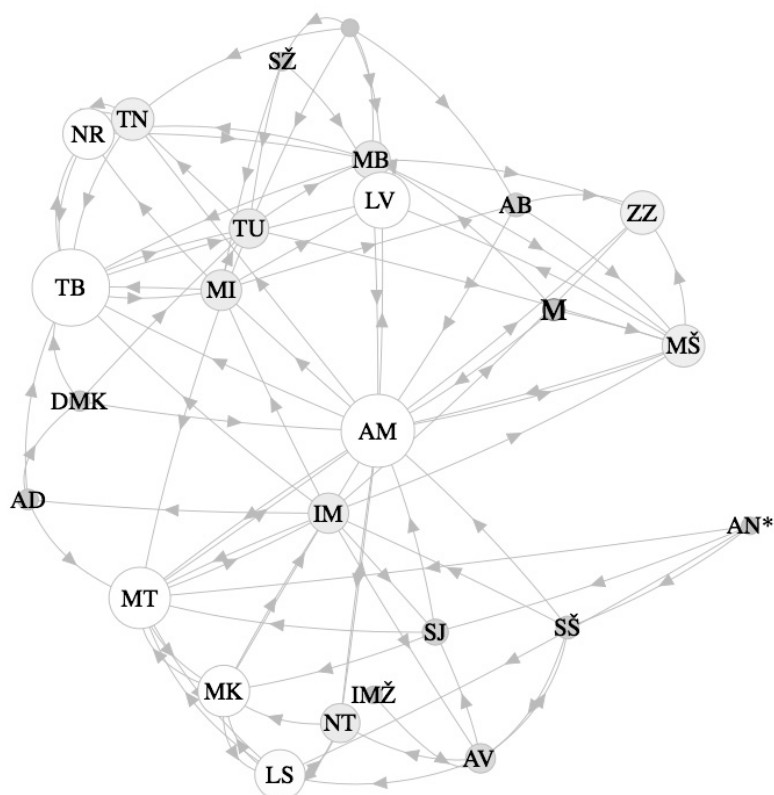
односима, међусобном привлачењу и одбијању чланова одређене групе и посредством ових елемената долази се до сазнања о емоционалној структури одређене групе (Moreno, 1953).

Морено је појединце у групама видео као "социјалне атоме" у којима појединца окружују особе са којима има позитивне или негативне односе. Појединци су били и кључна тачка обрасца односа улога које деле са другима, односно извесни "културни атом". Ако би се групе могле уредити тако да је сваки појединац окружен особама са којима има позитиван однос и уз минимални конфликт улога, тада би се појединци понашали спонтаније у међусобним односима, а последица овог спонтаног понашања била би генерисање креативних одговора на ситуације и ови одговори би тада били преношени другима (Moreno, 1953).

С обзиром на то да је један од циљева овог истраживања сагледавање положаја и статуса ромских ученика унутар новосадских основних школа, у следећим *социограмима 1 и 2* ће се илустративно приказати положај (ромских) ученика у основним новосадским школама које се налазе у центру града.

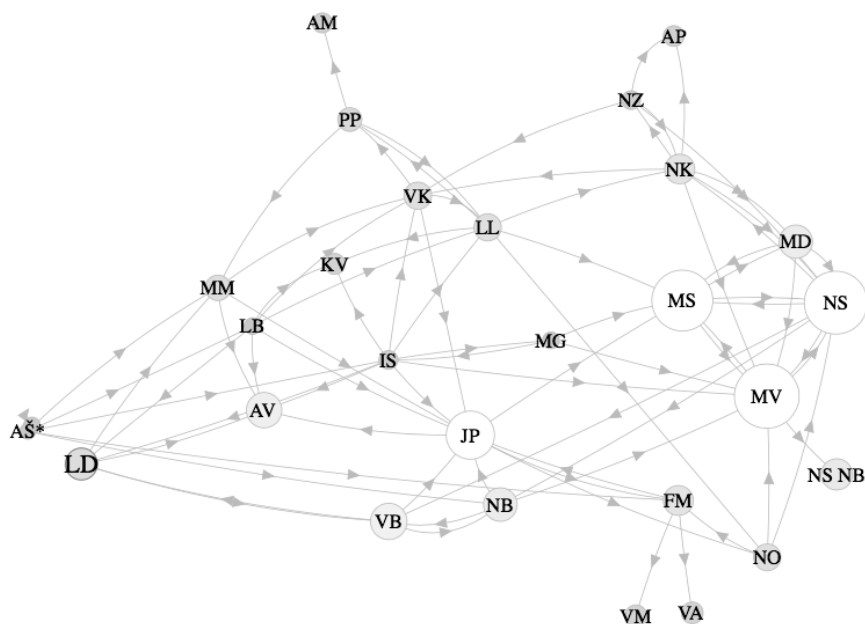
Социограм 1 – Приказ положаја ромске и неромске деце у основној школи у центру града (ромски ученици су обележени *)

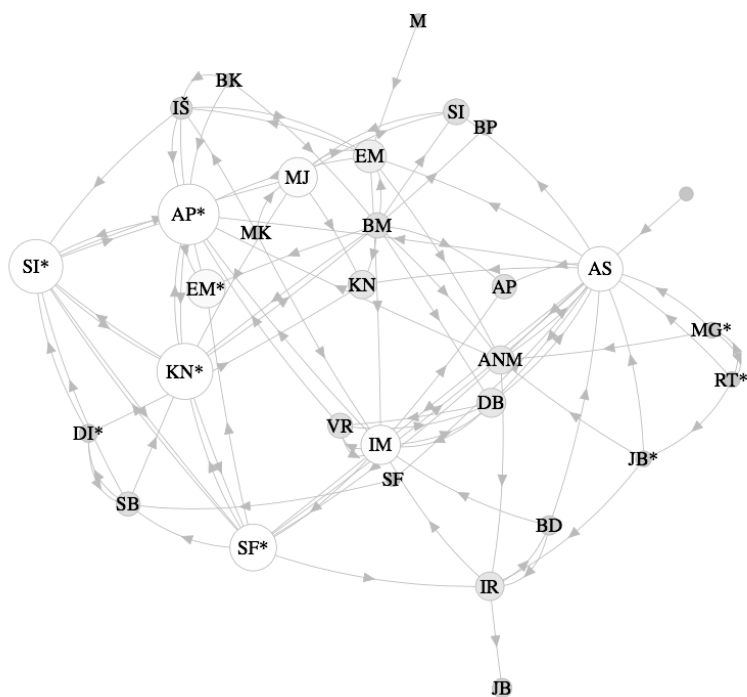
Социограм 2 – Приказ положаја ромске и неромске деце у основној школи у центру града (ромски ученици су обележени *)

На основу приказаних *социограма 1 и 2* може да се види да се ромски ученици (којих има по један у оба одељења) који похађају основне школе које се налазе у центру града, налазе на периферним деловима социограма што даље имплицира њихову неадаптираност у школску средину и неприхваћеност од стране вршњака. У првом случају, тј. на *социограму 1* један ученик (од преосталих 26) је изабрао ромског ученика за једног од три најбоља друга из разреда, док у другој школи у центру града чији су положаји приказани *социограмом 2* од преосталих 25 ученика нико није изабрао ромског ученика. Генерално, на социограмима 1 и 2 може да се примети да су остала деца прилично добро интегрисана у вршњачкој групи и умрежена међусобно, са минималним изузецима, те се јасно види негативан положај ромске деце у односу на децу из опште популације.

У наставку рада, путем *социограма 3 и 4* приказаће се положај и статус у вршњачкој групи ромских и неромских ученика у две основне школе са периферних делова Новог Сада.

Социограм 3 – Приказ положаја ромске и неромске деце у основној школи на периферији града (ромски ученици су обележени *)

Социограм 4 - Приказ положаја ромске и неромске деце у основној школи на периферији града (ромски ученици су обележени *)

На основу приказаних *социограма 3 и 4* може да се примети блага инклинација ка бољој интегрисаности ромских ученика у вршњачкој групи у школама које се налазе на периферији града. Наиме, на *социограму 3* видљиво је да, слично школама у центру града, у разреду има само један ученик ромског порекла, међутим евидентна је његова боља повезаност са децом из опште популације. Од преосталих 29 ученика, троје је изабрало ромско дете за једног од три најбоља друга из одељења што указује на повољнији положај ромског детета у односу на претходне школе. Када је у питању *социограм 4* и преостала школа на периферији града, добили смо прилично изненађујуће податке. Као прво, број ромске деце у одељењу је износио 8 што представља 27 процената од укупног броја ученика у том одељењу што није толико изненађујући податак с обзиром на то да се на периферијама града и налазе ромска насеља. Даље, оно што је представљало неочекивани податак јесте веома добра интегрисаност чак четири ромска ученика која су у *социограму 4* обележена великом круговима који представљају популарн(и)у децу са високим нивоом избора за једног од три најбоља друга од стране других ученика. У вези са тим, битно је напоменути да је на *социограму 4* уочена и корелација и узајамно одабирање између самих ромских ученика, што није могло да се уочи у претходним школама с обзиром на само једног ромског ученика у структури одељења.

Поред тога, као један од циљева овог истраживања предвиђена је и компарација положаја ромских ученика који се налазе у школама у центру града, наспрам оних које се налазе на периферији града. Као једно од првих запажања јесте да је у две основне школе у центру града веома мали број ромске деце, тачније само по једно ромско дете по одељењу која су обухваћена истраживањем. При томе, ромска деца у овим школама нису добро интегрисана, неприхваћена су и изопштена од стране деце из опште популације што је илустративно приказано на *социограмима 1 и 2*. Насупрот томе, подаци са *социограма 3 и 4* нам приказују повољнију слику положаја ромске деце унутар вршњачке групе у школама које се налазе на периферији града. Као прво, процентуално је већи удео ромске деце у разреду што је разумљиво с обзиром на чињеницу да су ромска насеља углавном на периферним деловима града, а као друго сам положај у вршњачкој групи је далеко повољнији него у школама у центру града на шта нам указују *социограми 3 и 4*. Посебно је занимљив податак да је у једној школи са периферије града у вршњачкој групи најпопуларнији ученик ромског порекла, а од 8 најпопуларнијих ученика чак 4 је ромског порекла.

Дискусија

Након раног детињства деца почињу да успостављају интензивније социјалне контакте са људима који су изван породичних кругова и то у великој мери са својим вршњацима што доводи до јачег утицаја на њихово понашање, али и на социоемоционални и когнитивни развој појединца (Bradley and Corwyn 2002). Дакле, поред родитеља, учитеља и других одраслих особа са којима деца ступаје у контакте, велики утицај имају и вршњаци. Значај врш-

њачких односа потврђен је бројном истраживањима (нпр. Spasenović, 2003; Graham, Gangluff, Kollock and Pizza, 2009 итд.) које приказују квалитет и квантитет вршњачке интеракције током одрастања на каснији развој, а с обзиром на то да деца велики део свог времена проводе у школама – испитивање вршњачких односа унутар учионица доводи до значајних података о статусу и положају појединца у структури одељења те може да буде и значајан индикатор вршњачке прихваћености или одбачености (Spasenović, 2003).

За социјално укључивање ромске деце и њихово успешно функционисање у образовном систему веома је важно да се успоставе адекватни односи са људима, пре свега са вршњацима, са којима се сусрећу у свакодневним ситуацијама. Поред тога, у вршњачкој групи дете формира слику о себи, стиче различите социјалне вештине, учи се кооперацији и дељењу итд. Наиме, деца у школским објектима, проводе много времена на изградњи својих односа са друговима из разреда, а популарност међу вршњацима сматра се једним од показатеља њихове успешне интеграције у образовни систем и у друштву уопште. Насупрот томе, непопуларни ученици, који нису добро прихваћени и интегрисани са вршњачком групом често показују асоцијално понашање, лоше ментално здравље и често имају већи ризик од напуштања школовања (види и Cillessen and Borch 2006).

Подаци добијени посредством истраживања недвосмислено указују на то да је ромске деце процентуално веома мало у систему образовања (када су у питању новосадске основне школе) и да су Роми и даље етничка група која је на маргинама друштва, неприхваћена и игнорисана што имплицира даљу потребу за бављењем овим проблемом и на теоријском и на практичном нивоу. Положај ромских ученика у новосадским основним школама које се налазе у центру града указује на постојање и перпетуирање проблема њихове инклузије у образовни систем, те је неопходна реконструкција образовних институција, јавних политика али и промена свести целокупног друштва. Резултати истраживања такође указују и на диференцијацију када је у питању положај ромске деце у школама у центру града наспрам оних које се налазе на периферним деловима града, међутим сам рад се не бави објашњењима и разлозима томе – те отвара могућности за нова питања и теме којима би се могло бавити у будућности.

Литература:

1. Arsonson, E., T.D. Wilson and R.M. Akert (2004). *Social psychology*, Prentice Hall, New York
2. Barker, R. L. (2003). *The social work dictionary*, DC NASW Press, Washington
3. Beilock, S. L., R. J. Rydell and A.R. McConnell (2007). Stereotype threat and working memory: Mechanisms, alleviation, and spillover, *Journal of Experimental Psychology* 136: 256–276.
4. Binning, K.R. and D. K. Sherman (2011). Categorization and communication in the face of prejudice: When describing perceptions changes what is perceived, *Journal of Personality and Social Psychology* 101: 321-336

5. Bradley, H. R., and R.F. Corwyn (2002). Socioeconomic status and children development, *Centar for Applied Studies in Education* 4: 372-391
6. Cillessen, H., H.N. Antonius and C. Borch (2006). Developmental Trajectories of Adolescent Popularity: A Growth Curve Modelling Analysis, *Journal of Adolescence* 29 (6): 935–959
7. Graham, J. A., Gangluff, A., Kollock, K., Pizza, J. (2009), Relational Schemas in Children's Friendship Dyads as a Function of Peer Group Status. Dostupno na: <http://www.eric.ed.gov/> , Pristupljeno: 4.3.2018.
8. Gronlund, N.E. (1959). *Sociometry in the classroom*, Harper, New York
9. Hemelsoet, E. (2012). How to Make Sense of the Right to Education? Issues from the Case of Roma People, *Ethics and Education* 7 (2): 163-174
10. Hofman, D. A. (2004): Issues in Multilevel Research: Theory Development, Measurement, and Analysis. In Steven G. Rogelberg (ed.): *Handbook of Research Methods in Industrial and Organizational Psychology*, Oxford, Blackwell Publishing Ltd, pp. 247-274
11. IPSOS (2012). *Analiza osipanja iz obaveznog obrazovanja: uloga institucija i procesi na lokalnom nivou*, DILS, Beograd
12. Irović, I., S. Jošić i I. Žeželj (2011). Primjena i validacija testa implicitnih u mjerenju implicitnih predrasuda kod djece, *Suvremena psihologija* 2: 171-182
13. Jakšić, B. (2007). Obrazovanje i školovanje romske dece. U: Tadić, Lj. i G. Bašić (ur.), *Društvene nauke o Romima u Srbiji*. Beograd, SANU, str. 81-92
14. Jakšić, B. i G. Bašić (2002). *Romska naselja, uslovi života i mogućnosti integracije Roma u Srbiju*, Beograd Centar za istraživanje etniciteta
15. Johns, M., M. Inzlicht and T. Schmader (2008). Stereotype threat and executive resource depletion: Examining the influence of emotion regulation, *Journal of Experimental Psychology* 137: 691–705
16. Kurek, S., W. Osuch, A. Swietek and T. Rachwal (2012). How to educate Roma children? Steps in building a more efficient organization for the education of the Roma ethnic minority. Dostupno na: http://traindup.org/wp-content/uploads/2015/01/roma_manual_EN_final.pdf- Pristupljeno: 4.05.2018
17. Maryniak, I. (2004). *Think Roma, say Jew – you won't get away with it*, Index on Censorship, New York
18. Maučec, G. (2013). Identifying and Changing Stereotypes between Roma and non-Roma: From theory to practice, *Innovatives Issues and Approaches in Social Science* 6 (3): 181-203
19. Moreno, J. L. (1953). *Who Shall Survive?* Beacon House, New York
20. Opacic, G. and B. Vujadinović (2005). Ethnic distance and ethnic stereotypes as factors influencing the decision on repatriation. In: Opacic G., I. Vidakovic and B. Vujadinovic (eds.) *Living in post-war communities*. Dostupno na: https://www.aijssnet.com/journals/Vol_2_No_3_May_2013/4.pdf. Pristupljeno: 4.04.2018.
21. Open Society Institute (2007). *Equal Access to Quality Education, Volume I*, Open Society Institute, New York
22. Praxis (2011). *Analiza glavnih problema i prepreka u pristupu pravu na obrazovanje pripadnika romske populacije u Srbiji*, Avantgarde print, Beograd
23. Prokić, M. (1992). Socijalno ekonomske karakteristike Roma u Jugoslaviji: U M. Macura (ur.) *Razvitak Roma u Jugoslaviji – Problemi i tendencije*, SANU, Beograd: str. 97-112
24. Raduški, N. (2004). Romska nacionalna manjina u Srbiji – demografske tendencije i problemi, *Migracijske i etničke teme* 20 (4): 433-445

25. Ringold, D. (2000). *Roma and the Transition in Central Europe: Trends and Challenges*, Clearance Center, Washington
26. RZS (2011). Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011; nacionalna pripadnost, knjiga br. 1, Republički zavod za statistiku, Beograd.
27. Rydell, R. J., A.R. McConnell & S.L. Beilock (2009). Multiple social identities and stereotype threat: Imbalance, accessibility, and working memory, *Journal of Personality and Social Psychology* 96: 949–966
28. Spasenović, V. (2003). Vršnjačka prihvaćenost/odbaćenost i školsko postignuće, *Institut za pedagoška istraživanja* 3 (35): 267-288
29. Strategija za unapređenje položaja Roma u Republici Srbiji (2010). Dostupno na <http://www.inkluzija.gov.rs/wp-content/uploads/2010/03/Strategija-SR-web-FINAL.pdf>. Pristupljeno: 2.06.2018.
30. Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji (2016). *Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period od 2016. do 2025. godine*. Beograd: Službeni glasnik RS.
31. Škorić, J. (2017). Ka socijalnoj inkluziji romske dece u obrazovanju. U: Ž. Milanović (ur.). *Konteksti*. Novi Sad: Filozofski fakultet, str. 593-605.
32. Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva (2016). Analiza primene afirmativnih mera u oblasti obrazovanja Roma i Romkinja i preporuke za unapređenje mera. Dostupno na: <http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2016/07/Analiza-primene-afirmativnih-mera-u-oblasti-obrazovanja-Roma-i-Romkinja-i-preporuke-za-unapredjenje-mera.pdf>. Pristupljeno: 15.05.2018.
33. Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (2009). Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja. Dostupno na : http://www.jjzkanjiza.edu.rs/files/Zakon_o_osnovama_sistema_obrazovanja_i_vaspitanja.pdf Pristupljeno: 23.06.2017.
34. Zuković, S. i J. Milutinović (2014). Podrška socijalno marginalizovanim grupama kroz pedagoško-savetodavni rad: primer romske populacije, *Specijalna edukacija i rehabilitacija* 13 (4). 415-431

SOCIAL RELATIONS AND POSITION OF ROMA STUDENTS IN PRIMARY SCHOOLS IN NOVI SAD

Summary: The introductory and theoretical part of paper shows a brief overview of the problem of Roma population in the Republic of Serbia. More precisely, we will see their positions, obstacles and challenges in educational system. Namely, paper presents and analyzes the results from already existing researches on the status of Roma children in schools and shows an unequal position of Roma pupils in the peer group. In view of this, that stereotypes are one of the main problems of Roma inclusion in educational system - paper also elaborated on the main theoretical perspectives of the concept „stereotypes”.

After that, the main research task of this paper is to examine and analyze the social relations and positions of Roma students within four primary schools in Novi Sad, two of which are in the city center, while two are from the periphery of the city, using sociometric techniques. The research involved 111 pupils from five grades of primary schools from the territory of Novi Sad, aged 11-12 (51 boys and 60 girls). Of the total number of pupils 10% are Roma children (11 Roma pupils).

Based on the obtained data we can conclude that Roma continue to be an ethnic group who are on the margins of the society, unaccepted and ignored. The position of Roma pupils

in elementary schools which located in the center of the city points to the existence and perpetuation of the problem of their inclusion in educational system. Their sociometric positons are unfavorable and refers on need for reconstruction of educational institutions. The results of the research also shows the difference of the position of Roma pupils in schools in the city center comapred to position of Roma pupils in the peripheral parts of the city. The first, there is a higher percentage of Roma children in the class, which is understandable because Roma settlements are mostly on the peripheral parts of the city. And the second, Roma pupils from peripheral parts of the city have a far more favorable status in group. The paper itself does not deal with the reasons of that, but it opens up possibilites for new issues and topics in the following works.

Key words: Roma students, peer group position, educational system, stereotypes

АЛЕКСАНДАР М. ФИЛИПОВИЋ

Факултет за економију и
инжењерски Менаџмент
Нови Сад

УДК 316.774:316.42

Прегледни рад
Примљен: 01.02.2019
Одобен: 26.02.2019
Страна: 551-564

ТЕХНОЛОШКИ РАЗВИТАК ИКТ¹ КАО ФАКТОР ПРОМЕНЕ МЕНАЏМЕНТСКОГ ПРИСТУПА ИНДУСТРИЈИ МЕДИЈА

Сажетак: Медији масовне комуникације су, од свог настанка и развоја, помагале и дефинисале културолошке профиле на глобалном нивоу. Није било потребно пуно времена да та грана људске делатности, због свог потенцијала, постане индустрија, јер је масовност публике било потребно снабдети масовношћу садржаја, и медијска индустрија је, ако није и најпрофитабилнија, постала можда и најутицајнија индустрија на свету, чак и за структуре моћи готово једнако важна као војна индустрија или индустрија производње погонских горива. Утицај масовних медија на сваку сферу живота је енорман и трансформишући, али начин на који се њима руководило и принципи по којима је она функционисала је задржала аспекте традиционалног менаџмента. Међутим, развојем информационо-комуникационих технологија у индустрији медија променило се готово све, иако на први поглед не делује тако, јер су глобални медијски гиганти и даље најмоћније компаније медијске индустрије. Али, како је развој ИКТ створио промене у понашању публике и начину коришћења медијских садржаја, и донео јако пуно нових стваралаца садржаја, променио се и менаџерски приступ медијима, инкорпорирајући нова искуства и могућности које доноси технологија, и како технологија свакодневно напредује и шири домен свог утицаја, тако је и менаџмент медија у константној метаморфози.

Кључне речи: Медији, масовни медији, информационо-комуникационе технологије, садржај, UGC, дистрибуција, менаџмент

Увод

Бројни Интернет мимови који карикатурално илуструју стање у модерном друштву у себи имају слику особе која у руци држи мобилни уређај. Такво друштво, које можемо назвати друштвом осветљених екрана, драматична је континуација не тако давног периода када је доминантни екран био онај телевизијски, такође важан и утицајан и по атрибутима јако сличан данашњем

¹ Информационо-комуникационе технологије

друштву. Разлика, и по мултипликованом утицају не мала, је у броју екрана које људи данас свакодневно користе, и у количини садржаја која је доступна. Када се појавила кабловска телевизија, број канала се чинио немерљиво великим јер је компаративни елемент била терестријално емитована телевизија где су се канали могли избројати на прсте једне руке. Данас, када су десетине милиона видео садржаја доступне корисницима Интернета, раније револуције медијских садржаја делују патуљасто у својој магнитуди. Ако смо некада имали друштво екрана, данас имамо друштво безброј екрана, али како ниједан екран нема смисла ако се преко њега не конзумира неки садржај, било је логично да оног тренутка када су медији постали масовни, настала је и пратећа индустрија. Медијска индустрија је врло брзо постала својеврсни филтер за реалност, моћи која је толико велика да је чак и постала заплет високобуџетних холивудских филмова, а перцепција злог медијског могула који жели да контролише свет престала је да буде наивна. Ипак, уз сву моћ коју је поседовала, медијска индустрија није била отпорна на технолошку револуцију. Често бивајући и њен катализатор, медијска индустрија је иницирала, прихватала и пратила промене, али експоненцијални технолошки раст је, логично, прерастао апсолутно све остале чиниоце друштвеног живота, јер други чиниоци расту аритметичком или геометријском прогресијом.

Медијска индустрија је једна од најдинамичнијих индустрија у свету, која се непрестано мења. Искуства ове индустрије са конвергенцијом технологије, пословних модела и регулативе предвиђа највероватнији утицај ИКТ на бројне друге индустрије. Медији често играју улогу раног индикатора начина на који ће се индустрије мењати да би се прилагодиле променама у понашању потрошача под утицаје нових технологија. Прихватање ИКТ у раној фази од стране медијске индустрије са фокусом на продуктивност донело је побољшање ефикасности у одавно утврђеним процесима и дефинисаном ланцу вредности, са јасном дистрибуцијом трошкова и зараде. Како су се технологије приближавале, стварајући нове начине за стварање, продукцију и дистрибуцију садржаја, индустрија је морала да се прилагоди рапидним променама у укусу крајњих корисника и преферираним методама приступа садржају. И док су крајњи корисници већ дуго били навикнути на релативно стабилну селекцију излаза медијске индустрије – филм, ТВ, ДВД, радио – они сада имају приступ најширем избору медија и читаву гаму уређаја помоћу којих могу да им приступе.²

Можда и кључни фактор ове свеобухватне револуције представља изум који готово да није ни постојао на почетку миленијума. Садржаји који креирају сами корисници неке медијске платформе, за који се користи скраћеница са енглеског језика UGC, данас су безмало доминантан медијски садржај. Тако нешто није било могуће без претходне технолошке револуције, на првом месту дигитализације, развоја мобилних уређаја опремљених изузетно квалитетном додатном опремом која се може користити за стварање медијских садржаја, широкопојасног Интернета великих брзина и развоја Интернет платформи

² Horizon Scan: *ICT & the Future of Media* <https://www.ericsson.com/en/news/2014/11/horizon-scan-ict-and-the-future-of-media>, приступљено 25. јануара 2019

којима се медијски садржаји дистрибуирају, почев од веб-сајтова за објављивање и стриминг медијских садржаја као што су YouTube, Dailymotion и други, друштвених мрежа као што су Facebook, Instagram, Twitter, сајтова са одабраним музичким плејлистама као што је Spotify, па чак и специјализованог сервиса за стриминг видео-игара уживо, као што је Twitch. UGC³ је сада снажно етаблиран чак и у стварању видео записа са јефтинијим интернетом и већом фреквенцијом процесора у мобилним уређајима, што омогућава да се многи важни животни тренуци могу бележити и делити са другима изузетно лако, а квалитет опреме која је на располагању свакоме ко поседује скоро сваки паметни телефон новије генерације може да створи садржај професионалног квалитета. Овде не треба занемарити ни оно што је Маркс звао „демократизација средстава за производњу“, у смислу тога да је технолошки напредак истовремено довео и до побољшања квалитета уређаја и њихово појефтинјење. Филмска камера какву користе и холивудски студији сада је доступна и малим продукцијским кућама. Врхунска опрема и софтвер за снимање звука који су данас широко доступни су били само сан за генерације и генерације музичара који се данас сећају како су некада морали да скупе јако велики новац да би снимили само демо-снимак, док данас, подразумевајући да поседујете вештину, можете да снимите, аранжирате и дистрибуирате музику из ваше радне собе. Медијска индустрија и мобилне комуникације, као и технолошка индустрија су сада тесно испреплетани, оснажујући основну улогу ИКТ. Више није могуће дискутовати о медијској индустрији без дискусије о утицају ИКТ, као што није могуће ни говорити о савременом друштву без свакодневног присуства неког или бројних аспеката инфомационо-комуникационих технологија. Информациона технологија је постала свакодневни део живота савремене породице.⁴

Истовремено, ИКТ стварају нове могућности за редистрибуцију моћи у медијској индустрији. Крајњи корисници имају приступ моћној технологији која им омогућава да стварају мреже за стварање и дистрибуцију садржаја. Ове мреже често имају глобални домет и користе друштвене мреже као механизме за дистрибуцију. ИКТ је дословно уклонио улазне препреке у медијску индустрију. Ипак, кључно питање за индустрију дигиталних медија је подизање квалитета и поузданости информација унутар таквих мрежа. Важан изум унутар медијске индустрије било је стварање тзв. агрегатора – веб сајтова или софтвера који сакупља различите информације и садржаје за крајње кориснике. То им омогућује да стварају своје пакете садржаја – док су раније зависили од медијских компанија које би то радиле уместо њих.⁵

ИКТ су већ допринеле стварању три организационе форме – ауторитарне, предузетничке и демократске. Оне представљају различите начине примене ИКТ у медијској индустрији ради изражавања моћи над садржајем и дистри-

³ UGC, *user generated content*, медијски садржај који корисници креирају сами и дистрибуирају га путем мрежа

⁴ Бјелајац, Жељко: *Безбедносна култура: Умеће живљења*, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, 2017, стр. 598

⁵ Horizon Scan: *ICT & the Future of Media*, <https://www.ericsson.com/en/news/2014/11/horizon-scan-ict-and-the-future-of-media>, приступљено 25. јануара 2019

буцијом.⁶ Примена ИКТ у тако широкој лепези облика можда рефлектује и комплексност човечанства и нашу растућу међузависност у свету који се рапидно мења.

Терминолошка разматрања

Медији

Језичка конструкција појма медиј води порекло од латинског израза *medium*, и у најширем смислу означава нешто што се налази у средини, нешто што представља средину, односно, у значењу које је важно за овај рад, означава логичке и фактичке системе који се налазе у средини између *догађаја* којим означавамо све што се десило у одређеној тачки просторно-временског континуума јавног или приватног живота, и мање или веће групе особа које су заинтересоване да сазнају чињенице о том догађају и које због те своје жеље за информисаношћу прерастају у нову социјално-психолошку категорију коју зовемо - јавност. Оваквим терминолошким разматрањем долазимо до тројства догађај – медиј – јавност, које представља један од темељних онтолошких постулата модерних људских односа али и један од важних чинилаца оно што зовемо *raison d'être* „човека каквог познајемо.”⁷

Ужи смисао појма медиј у смислу овог рада обухвата информативне медије. Нови медији са којима се срећемо већ неколико деценија су све то, али обogaћено, модификовано светом јединица и нула, односно бинарним кодом (машински језик) и пропуштено кроз тај систем медиј преко кога се може комуницирати са људима, могу им се преносити информације, утицати на васпитање и промене система вредности. Свим медијима се људи могу информисати, едуковати, могу се лагати и обмањивати⁸, чак и видео играма се људима може чинити све оно што се иначе чини помоћу осталих средстава масовног комуницирања.

Набрајање свих дефиниција медија, и одређивање једне, са претензијом да буде најтачнија и најобухватнија, такође није лак посао, па ћемо, у духу овог рада за медија рећи да су медији комплексни појам који означава системе јавног информисања који служе за дистрибуцију информација и аудио-визуелних садржаја у сврху информисања, образовања и забаве најширих слојева становништва, мада, како ћемо видети касније, медији могу имати и друге, подједнако важне и озбиљне функције⁹, а сама класична теорија медија се ме-

⁶ исто

⁷ Филиповић, Ивана, *Апорије медија у остваривању политике супресије криминалитета и заштити правног поретка*, Култура полиса, год. XV (2018), посебно издање, стр. 95-110

⁸ Види: Филиповић, Александар: *Етички изазови видео игре*, Зборник радова Факултета драмских уметности 24, Београд, 2013, стр. 145-162

⁹ Рецимо, дезинформација, обмањивање, контрола становништва. Да ли су медији толико моћни зато што могу да информишу, или зато што могу да дезинформишу? Контрола читавог друштва уз помоћ медија је честа тема у литератури, од којих је један од најпознатијих роман „1984” Џорџа Орвела

ња и прилагођава насталим променама уводећи у науку неочекиване тезе, попут теорије „нових медија”, онако како их детерминише Лев Манович¹⁰ у књизи „The Language of New Media”¹¹. По уобичајеној ужој подели, медији имају следеће облике: новине и друга штампа, радио и телевизијски програми, програми новинских агенција, електронске публикације, телетекст и остали облици дневног или периодичног објављивања уреднички обликованих програмских садржаја преносом записа, гласа, звука или слике.

Информационо-комуникационе технологије (ИКТ)

Информационе технологије (ИТ) су процес који користи скуп метода и средстава за спровођење операција прикупљања, регистрације, преноса, акумулирања и обраде информација на основу софтвера и хардвера за решавање управљачких задатака. Основни циљ аутоматизоване информационе технологије је да се кроз обраду примарних података добију информације новог квалитета, на основу којих се развијају оптималне управљачке одлуке. То се постиже интеграцијом информација, осигуравањем његове релевантности и доследности, коришћењем савремених техничких средстава за увођење и функционисање квалитативно нових облика информатичке подршке раду апарата за управљање.

Информациона технологија се бори са значајним повећањем количине обрађених информација и доводи до смањења времена обраде. ИТ је најважнија компонента процеса коришћења информационих ресурса у управљању. Аутоматизовани информациони системи за информациону технологију - ово је основно окружење, чији су саставни елементи средства и методе конверзије података. ИТ је процес који се састоји од јасно регулисаних правила за обављање послова на информацијама које круже у информационом систему и зависи од многих фактора, који су систематизовани према савременим критеријумима класификације.

¹⁰ Лев Манович, (рођен као Лев Захаревич Манович, Москва 1960). Емигрирао у САД 1981. Сматра се водећим теоретичарем дигиталне културе и медијске уметности, и професор је визуелних уметност на универзитету Калифорнија у Сан Дијегу. Његово дело *Језик нових медија* (The Language of New Media, MIT Press, 2001) сматра се „најсугестивнијим и најширим приказом историје медија од Маршала Маклуана”. <http://mitpress.mit.edu/books/language-new-media>, приступљено 15. 01. 2019

¹¹ У овој књизи Лев Манович представља прву систематску и ригорозну теорију нових медија. Он поставља нове медије насупрот историји визуелних и медијских култура у претходних неколико векова. У књизи дискутује ослањање нових медија на старе конвенције, као што су правоугаони кадар и покретна камера, и показује како нови медији стварају илузију реалности, обраћају се посматрачу и представљају простор. Он такође анализира категорије и форме јединствене за нове медије, као што су интерфејс и базе података. Манович користи концепте из историје филма, историје уметности и компјутерских наука, и уводи нове теоретске конструкције, као што су културни интерфејс, просторна монтажа и кинематографија. Теорија и историја филма имају важну улогу у овом делу. Између осталог, Манович дискутује о паралелама између историје филма и нових медија, дигиталне кинематографије, као и историјске везе између авангардног филма и нових медија <http://mitpress.mit.edu/books/language-new-media>, приступљено 15. 01. 2019

Информационо-комуникационе технологије су и научна дисциплина и пракса која се појавила крајем прошлог века, преласком друштва из индустријског у информатичко доба. Непрекидним појављивањем нових технологија њена употреба се изузетно брзо развија и шири. Има огроман утицај на људско друштво у свим аспектима. Тешко је дати праву дефиницију шта су информационе технологије, али можемо рећи да информационе технологије обухватају све облике технологија које се користе за креирање, чување и размену информација у различитим видовима (пословни подаци, говор, звук, слике, мултимедија и др.)¹²

Информационе технологије се од стране Америчке асоцијације за информационе технологије¹³ дефинишу као „изучавање, дизајн, развој, имплементација и подршка или управљање рачунарским информационим системима, софтверским апликацијама и хардвером”. Информационе технологије користе рачунаре и рачунарске програме за безбедну конверзију, складиштење, заштиту, обраду, пренос и претраживање информација.

Информационе и комуникационе технологије (ИКТ) су екстензивни термин за информационе технологије (ИТ) који наглашава улогу обједињених комуникација и интеграције телекомуникација (телефонских линија и бежичних сигнала) и рачунара, као и неопходног пословног софтвера, посредничког софтвера. Систем обухвата и складиштење података као и аудиовизуелне системе који корисницима омогућавају приступ, складиштење, пренос и манипулацију информацијама.

Термин ИКТ се такође користи да се односи на конвергенцију аудиовизуелних и телефонских мрежа са рачунарским мрежама кроз један кабл или систем веза. Постоје велики економски подстицаји (велика уштеда трошкова због елиминације телефонске мреже) за спајање телефонске мреже са системом рачунарске мреже користећи јединствени систем каблирања, дистрибуције сигнала и управљања.

Неки важни аспекти информационо-комуникационих технологија

ИКТ је широка тема чији се концепти из дана у дан развијају. Концепт обухвата све производе који ће складиштити, преузимати, манипулисати, преносити или примати информације електронским путем у дигиталном облику (персонални компјутери, дигитална телевизија, е-пошта или роботи). Установљена је хијерархија ИКТ где сви нивои хијерархије „садрже одређени степен заједништва у томе што се односе на технологије које олакшавају пренос информација и различите врсте електронски посредованих комуникација¹⁴”. Тео-

¹² Митић, Мирјана, <http://miticmirjana.weebly.com/104810501058-10901077109310851086108310861075108011121077.html>, приступљено 22.11.2018

¹³ Association for Information Science and Technology (ASIS&T) www.asist.org

¹⁴ Zuppo, Colrain M. „Defining ICT in a Boundaryless World: The Development of a Working Hierarchy”. *International Journal of Managing Information Technology (IJMIT)*. p. 19. Retrieved 2016-02-13.

ретске разлике између међуљудских комуникационих технологија и масовно-комуникационих технологија су идентификоване од стране филозофа Пијуша Матхура¹⁵. Оквир вештина за информацијско доба је један од многих модела за описивање и управљање компетенцијама за ИКТ професионалце 21. века.

Финансијски аспекти коришћења ИКТ

Новац који се троши на ИКТ широм света процењује се на 3,8 трилиона америчких долара у 2017. и расте 5% годишње од 2009. године. Процена раста целе ИКТ у 2018. години износи 5%. Највећи раст од 16% очекује се у области нових технологија (Internet of Things, Robotics, AR/VR и AI).

ИКТ буџет америчке савезне владе за 2014. годину износио је скоро 82 милијарде долара. ИКТ трошкови, као проценат прихода корпорација, порасли су 50% од 2002. године, што представља притисак на ИТ буџете. Када посматрамо ИТ буџете садашњих компанија, 75% су текући трошкови, који се користе за „држање ватре” у ИТ одељењу, а 25% су трошкови нових иницијатива за развој технологије.

Просечан ИТ буџет има следеће ставке:

31% трошкова особља (интерно)

29% трошкова софтвера

26% трошкова хардвера

14% трошкова спољних пружалаца услуга.

Процена новца који ће се потрошити 2022. године је нешто више од 6 билиона долара.

Аспект технолошког капацитета ИКТ

Светски технолошки капацитет за складиштење информација порастао је са 2,6 (оптимално компримованих) ексабајта у 1986. на 15,8 у 1993, преко 54,5 у 2000, и на 295 ексабајта у 2007, и неких 5 зеттабајта у 2014. Ово је информативни еквивалент 1,25 гомиле ЦД-РОМ-а од Земље до Месеца у 2007. години и еквивалент од 4.500 гомила штампаних књига од Земље до Сунца 2014. године. Светски технолошки капацитет за примање информација путем једносмерне технологије емитоване мреже биле су 432 ексабајта (оптимално компресоване) информације 1986. године, 715 ексабајта у 1993. години, 1,2 (оптимално компримовани) зетабајта у 2000. и 1,9 зетабајта у 2007. Ефикасан капацитет за размену информација путем двосмерних телекомуникационих мрежа на свету износио је 281 петабајта (оптимално компримованих) информација 1986. године, 471 петабајт у 1993. години, 2,2 ексабајт у 2000. години, 65 (оптимално компримованих) ексабајта у 2007. и неких 100 ексабајта у 2014. Светски технолошки капацитет за израчунавање информација са људски вођеним

¹⁵ Piyush Mathur, *Technological Forms and Ecological Communication: A Theoretical Heuristic*, Lexington Books, 2017

рачунарима опште намене порастао је од $3,0 \times 10^8$ МИПС у 1986, на $6,4 \times 10^{12}$ МИПС у 2007¹⁶.

О досадашњим трендовима у менаџменту медија

Технолошки развој са којим се свет суочио после другог светског рата, почео је током шездесетих година да показује елементе конфузије. Харолд Кунц¹⁷ је то стање назвао „дунглом менаџмент теорије¹⁸“, и систематизовао све теорије у шест главних приступа које је Врен¹⁹ детерминисао као засебне школе. То су: Процесни менаџмент (1), Емпиријска школа (2), Школа људског понашања (3), Школа социјалног система (4), Теорија одлучивања (5) и Математичка школа (6).

Научници су проучавали потребе радног појединца и начине за његову успешнију мотивацију. Као резултат тога, многи маинстреам медији данас имају психологе који помажу у развоју структуре и интерне кадровске политике. Научни приступ мотивисању запослених, без обзира колико их је, омогућава вам да створите окружење без крутог оквира који подстиче сваког запосленог да развије личну одговорност и учествује у процесу доношења одлука. Радовима многих теоретичара, временом су се формирале две теорије менаџмента као доминантне у овој школи, „Теорија система“ и „Теорија ситуације“²⁰

Теорија система види организацију као систем, односно „групу објеката и групу односа међу објектима са њихових атрибутима, повезаних тако да међусобно и са својом околином чине целину и ентитет“, а системски приступ обухвата, поред односа унутар организације и односе између организације и сопственог окружења. Фактори окружења су изван организације, па самим тим и изван контроле, али утичу, а по некада и контролишу деловање организације²¹. Овакав приступ је посебно примењив у медијским кућама, јер менаџери морају превазићи традиционалне баријере и суревњивости које често постоје у колективу између различитих одељења. Ове баријере спречавају многе медије да створе интегрисано управљање које је данас преко потребно на тржишту. „Теорија система“ сматра да менаџери морају да буду опрезни у односу на унутрашњи развој било којег одељења, које је важно за целину колектива и да обезбеде одговарајуће мере за развој других одељења²².

¹⁶ „The World's Technological Capacity to Store, Communicate, and Compute Information“, Martin Hilbert and Priscila López (2011), Science (journal), 332(6025), 60-65; free access to the article through here: martinhilbert.net/WorldInfoCapacity.html

¹⁷ Harold Kunc (Harold Koontz) (1909-1984), амерички професор пословног менаџмента на Универзитету Калифорнија у Лос Анђелесу (УЦЛА) и саветник многих од највећих америчких корпорација

¹⁸ Maričić, Nikola: *Menadžment radija*, RDU RTS i drugi, Beograd, 2007, str. 40

¹⁹ Danijel A. Vren (Daniel A. Wren), амерички пословни теоретичар и професор универзитета Oklahoma

²⁰ Maričić, Nikola: *Menadžment radija*, RDU RTS i drugi, Beograd, 2007, str. 41

²¹ Ibid, strana 42

²² Kučerov, Kiril (Кирил Кучеров): *Najvažnije etape razvoja teorije menadžmenta sredstava masovnog informisanja*, <http://5ballov.qip.ru/referats/preview/110659/?vajneyshie-etapyi-stanovleniya-teorii-menedjmenta-smi/> pristupljeno 20.02. 2015.

За разлику од апсолутизма раних теорија менаџмента, појавила се „теорија случајности”, која се и данас се користи од стране многих медија како би се постигла флексибилност у пракси управљања. На основу те теорије створен је појам „ситуациони приступ”, када менаџери усаглашавају своје методе с интерним и екстерним ситуацијама у колективу. Ситуациона теорија успоставља равнотежу са теоријом система која је у извесној мери представљала повратак тејлоризма, уз уважавање бихејвиористичке школе менаџмента²³. На медијском тржишту се услови конкуренције могу променити, па тој чињеници менаџер мора да прилагоди колективно и индивидуално деловање у свом колективу. Избор адекватне менаџмент технике зависи од ситуације и услова у којима се менаџер и организација налазе.

У закључку своје књиге „Менаџмент радија”, Н. Маричић закључује да „нема никаквог разлога или услова због којих би савремени менаџмент био непримењив на организације електронских медија. Постоји само једно одступање, и оно се односи на поимање производа (електронских медија, прим. аут.), која се код нас најчешће идентификује као емитовани програм.”

Уосталом, модерно привређивање, без обзира да ли се производе стварни (материјални) или виртуелни производи, круцијално је променило речник и терминологију. Велике светске информационе агенције одавно клијентима нуде „производе” у виду вести, репортажа, коментара интервјуа, фотографија. Банке, такође, одавно нуде банкарске „производе” у виду кредита, гаранција, депозита.... Све је то роба, све су то производи чију производњу и продају неко мора да осмисли до најмањих детаља много пре него што производња крене.

Диктат ИКТ над медијима, нова медијска индустрија и нови менаџерски приступ

Можда више него било која друга индустрија, медијска индустрија рефлектује модерно друштво и културу. Она повезује бизнисе са публиком, преноси вести о светским догађајима домаћинствима, ствара славне личности, и одређује трендове. Приступ паметним телефонима и таблетицама утицало је не само на обрасце потрошње, већ је и отворило могућност учешћа у стварању садржаја. Друштвене мреже створиле су могућност да потрошачи учествују у свим аспектима ланца медијских вредности. Многи значајни брендови су или ослабили или нестали, док су се појавили други, шампиони дигиталне ере²⁴. Ствараоци садржаја, медијске компаније и дистрибутери морају да усвоје нове, брже стратегије и искористе иновативне пословне моделе не би ли опстали у компетитивном тржишту у непрестаном порасту. Медијска индустрија још увек пролази кроз драматичне промене. Количина доступног садржаја непрестано расте, и све више људи може да му приступи захваљујући пролиферацији

²³ Maričić, Nikola: *Menadžment radija*, RDU RTS i drugi, Beograd, 2007, str. 42

²⁴ Horizon Scan: *ICT & the Future of Media*, <https://www.ericsson.com/en/news/2014/11/horizon-scan-ict-and-the-future-of-media>, приступљено 25. јануара 2019

мобилног интернета, дигиталне телевизије и технологије преноса преко ИП-а. Начин на који медији стварају садржаје, и начин на који се тај садржај користи такође се мења, захваљујући коришћењу дигиталних технологија и појаве специфичне врсте конзумента садржаја, који учествују у стварању тих истих садржаја заједно са медијима. Овај извештај доноси преглед фактора промене унутар медијске индустрије. Евидентно је да се медијска индустрија и даље мења, брзо и суштински. Нови обрасци заједничког деловања и нови савези и односи у ланцу медијског снабдевања донеће још веће иновације у медијима, у смислу и производа и услуга према конзументу, као и како је индустрија организована да би те садржаје обезбедила. Извештај²⁵ издваја три главна организациона архетипа медијске продукције унутар умреженог друштва: унилатерални/ауторитарни, предузетнички/дистрибуирани и демократски/инклузивни. Сваки од ових архетипа има различите начине оглашавања, дистрибуције и моделе развоја садржаја. Овај извештај је закључен пројекцијом шта може да уследи у медијској индустрији.

Медији тренутно пролазе кроз серију драматичних трансформација јер су традиционалне структуре моћи у индустрији изазване дигиталним технологијама. Нови облици стварања садржаја су дуго били доживљавани као потенцијално дистриптивни елементи, а садржаји који стварају корисници (user-generated content, UGC) су дистрибуирани на много различитих начина, од подкастова до блогова и Youtube видеа који су достигли критичну масу и постали „вирални”, успут изазивајући установљене методе стварања садржаја великих студија и телевизијских канала. Развој UGC је такође изазвао америчку културну доминацију широм света, јер људи свих култура и језика могу да стварају садржаје релативно јефтино. Овај тренд ће се сигурно наставити због очигледне потребе за стварање садржаја како за, тако и од стране земаља које припадају BRIC²⁶ групацији.

UGC је само почетак тих трансформација, јер дигиталне технологије омогућавају стварање нових облика дистрибуције моћи унутар медијске индустрије. Пре успона јефтиних и једноставних ИКТ, трошкови медијске продукције и дистрибуције су били много већи. Индустрије су формиране на темељу менаџмента и искоришћавања ових трошкова, и новине, телевизија, филм, и музичка индустрија са краја 20. века је цветала због добре продаје, високо плаћених звезда и разних облика оглашавања. Највећи део заједничке културе ових деценија је одређен активностима ових индустрија. Масовни медији су одиграли значајну улогу у дефинисању друштва које познајемо. Скупа продукција у комбинацији са скупим ПР-ом, маркетингом и дистрибуцијом створила је изузетно високе препреке за сваког ко је желео да уђе на тржиште. На пример, за стварање кабловске мреже неопходно је најмање 200 милиона долара, за часопис са националном покривеношћу најмање 50 милиона долара, што је довело до развоја изузетно великих и добро координисаних медијских корпорација које су доминирале медијском индустријом. У САД, неке од њих су

²⁵ Исто

²⁶ Скраћеница за економски појам заједничког наступања Бразила, Русије, Индије и Кине на тржишту и политици

били The Washington Post, NBC, 20th Century Fox и CBS, уз друге велике корпорације. Профитабилни медијски садржаји ових компанија су одређивали популарну културу. Данас, ИКТ је драматично снизила улазне баријере, и омогућила корисницима да изазову доминантну културу и изложеност оглашавању. Као резултат свега тога имамо ситуацију да укупна медијска индустрија проживљава важну борбу између старог и нових модела. Док је потпуно дигитална медијска индустрија и даље у развоју, многе новоформиране компаније представљају будуће корпорације и конгломерате медијске индустрије будућности, која се мења да би била у стању да одговори на дигиталне изазове.

Замагљивање граница између технологије и емитовања, у комбинацији са све већим бројем платформи за емитовање стварају нове могућности долажења до публике и повећања прихода. Због тога је важно разумети како дигиталне структуре и тренутна економска структура доводе до имплементације и монетизације садржаја. Интернет економија је такође послужила као катализатор економског раста, отварања нових радних места и повећане конкуренције, нарочито у медијима. Према проценама БСГ, Интернет економија доноси укупно 4,2 билиона долара на укупан БДП групе 20 најразвијенијих земаља у 2016. години. Овде Интернет економија такође садржи индустрије медијских садржаја, које запошљавају 10,8 милиона људи у 27 земаља Европске уније. Просечни годишњи раст индустрије медијских садржаја је већи од укупног просечног раста у ЕУ. Интернет се шири и диверсификује географски, и предвиђа се да ће број корисника Интернета порасти са две милијарде на пет милијарди до краја деценије. Корисници Интернета већ сада проводе 20-30% свог времена онлајн, у највећој мери користећи медијске садржаје. Због свега тога, медијски сектор је значајно другачији од других сектора и захтева одговарајућу политику и регулативе. У Европи слободни медији се сматрају делом, а најчешће и предусловом за демократију и квалитет живота. У Великој Британији креативне индустрије годишње доносе 36 милијарди фунти. Оне генеришу 70,000 фунти сваког минута за британску економију и запошљавају 1,5 милиона људи у Великој Британији. Ове индустрије чине укупно 10% прихода од извоза Велике Британије²⁷.

Нова субцивилизација

Промишљање ИКТ света је важно и са једног другог аспекта, аспекта ИКТ као значајног катализатора субцивилизације у настанку²⁸, као специјалне културолошке области и културолошке комуникације засноване на информационо - комуникационим технологијама које значајно утичу на промену у друштвеној структури и које ће, по мишљењу футуриста већ до средине или краја овог века бити доминантна субцивилизација са животом и друштвеним односима готово непрепознатљивим са данашње тачке гледишта. Тезу је раз-

²⁷ EU Media Futures Forum Final Report (2012) http://ec.europa.eu/digital-agenda/sites/digital-agenda/files/forum_final_report_en.pdf

²⁸ Terkl, Šeri: *Sami, zajedno*, Clío, Beograd, 2011

вила Шери Теркл, у књизи *Сами, заједно. (Sherry Turkle, Alone Together)* „Утицају ИКТ посебно су подложна деца и млади. Они су дигитални урођеници, мултитаскери навикли да истовремено користе Фејсбук, играју онлајн игре, шаљу СМС, скидају музику и филмове са интернета. Угодније им је да комуницирају преко тастатуре него уживо, радије шаљу СМС, него да позову гласом, јер је тако брже и заштићеније. Процес њихове сепарације и сазревања се сада одвија под будним оком ИКТ. Везе са родитељима никада нису биле тако интензивне, а опет ни тако површне. Због тога, иако наизглед тотално повезани, млади се више него икада осећају лишени пажње. Растући и развијајући се кроз технологијом посредоване односе они се све више боје праве интимности а свој умрежени живот користе као могућност да се сакрију једни од других²⁹”.

Закључак

Значај ИКТ као нове технолошке форме која је потпуно преобразила комуникацијске односе и све аспекте свакодневног живота, не прати одговарајућа истраживачка иницијатива. „Разлог томе може се пронаћи у брзини технолошких промена и иновација које су потпуно неухватљиве истраживачима чији резултати постају анахрони у тренутку завршетка пројекта. Одговоре на питања ко користи интернет и у које сврхе, ко креира ИКТ медијске садржаје и у које сврхе, да ли се може говорити о развоју зависности од интернета или медија дистрибуираних кроз ИКТ, у којој мери онлајн окружење погодује корисницима за експериментисање сопственим идентитетима и које карактеристике личности опредељују особе за фаворизовање онлајн, виртуелне комуникације насупрот непосредној³⁰”, све су то теме које би морале да буду проучене. Такође, погодности и нова поља која отвара интернет, попут онлајн куповине, блогова, видео игара и формирање аватара, могућности коришћења аватара и света видео игре са оне стране екрана у психологији, неурологији, социјализацији, обликовању колективне свести и морала, чекају да буду интердисциплинарно разматране не само у медијским, лудистичким, комуникационим или уметничким гранама науке, већ и у педагогији, медицини, филозофији. Актуелни развој ИКТ задржава као константу сегмент хипер глобалног и сегмент хипер брзине. Два главна постулата ИКТ као новог оквира за медије су телеприсутво и хипер-демократија, (брутална или тотална демократија), односно невероватни ниво могућности да се у делићу секунде пошаље УГЦ на онолико милијарди места на планети, колико има корисника Интернета или мобилне телефонске мреже³¹.

Оно што, *a propos* ИКТ осваја глобални медијски простор су најмање три лудистичко-медијска феномена: онлајн забава, друштвене мреже и мобилни телефон као канал везе за ИКТ, али и уређај за брзо креирање и дистрибуи-

²⁹ исто

³⁰ Džajls, Dejvid, *Psihologija medija*, Clio, Beograd, 2011. Ivana Stojković, prikaz u CM: Communication and Media Journal 34 (2015) 129–136

³¹ Државни удар у Турској је спречен управо масовним коришћењем ИКТ од стране Ердогана

рање медијског садржаја. Сва три феномена битно повећавају репрезентативне могућности ИКТ медија и наглашавају њихову друштвену функцију као новог, доминантног интерактивног медија и њиховог утицаја на активности корисника у физичком окружењу, али и могућност управљања утиском који корисници остављају на друге чланове друштвених мрежа и друштва уопште.

Литература:

1. Association for Information Science and Technology Bulletin (ASIS&T) www.asist.org
2. EU Media Futures Forum Final Report (2012) <http://ec.europa.eu/digital-agenda/sites/>
3. Bjelajac, Željko: *Bezbednosna kultura: Umeće življenja*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad, 2017
4. Zuppo, Colrain M. „Defining ICT in a Boundaryless World: The Development of a Working Hierarchy”. *International Journal of Managing Information Technology (IJMIT)*. p. 19.
5. Kučerov, Kiril (Kirill Kučerov): *Najvažnije etape razvoja teorije menadžmenta sredstava masovnog informisanja*, <http://5ballov.qip.ru/referats/preview/110659/?vajneyshie-etapyi-stanovleniya-teorii-menedjmenta-smi/>
6. Manovich, Lev: *The Language of New Media*, MIT Press, 2001
7. Maričić, Nikola: *Menadžment radija*, RDU RTS i drugi, Beograd, 2007,
8. Mathur, Piyush: *Technological Forms and Ecological Communication: A Theoretical Heuristic*, Lexington Books, 2017
9. Mitić, Mirjana, <http://miticmirjana.weebly.com/104810501058-10901077109310851086108310861075108011121077.html>
10. Terkl, Šeri: *Sami, zajedno*, Clio, Beograd, 2011
11. Filipović, Aleksandar: *Etički izazovi video igre*, Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti 24, Beograd, 2013
12. Filipović, Ivana, *Aporije medija u ostvarivanju politike supresije kriminaliteta i zaštiti pravnog poretka*, Kultura polisa, god. XV (2018), posebno izdanje
13. Hilbert, Martin, López, Priscilla: *The World's Technological Capacity to Store, Communicate, and Compute Information* (2011), Science (journal), 332(6025), 60-65
14. Horizon Scan: *ICT & the Future of Media*, <https://www.ericsson.com/en/news/2014/11/horizon-scan-ict-and-the-future-of-media>, pristupljeno 25. januara 2019

TECHNOLOGICAL ADVANCES OF ICT AS A FACTOR OF CHANGE IN MANAGERIAL APPROACH IN MEDIA

Summary: The mass media, since their inception and early development, have helped to define cultural profiles on a global scale. Not much time has passed before than branch of human activity, due to its potential, grew into an industry, since the massive audience had to be provided by massive amount of content, so media industry, if not the most profitable, became perhaps the most influential industry in the world, and for the power structures equally important as military or fuel industries. Influence of mass media on every aspect of human life is enormous and transformative, but the way they were managed and the principles behind it kept aspects of traditional management. Nonetheless, with development

of information and communications technology, ICT, nearly everything changed in the media industry, although it does not look like that as the global media giants are still the most powerful players in the media industry. But, as development of ICT created changes in the behavior of audience and ways of accessing media content, along with bringing a vast number of content creators, managerial approach in media changed as well, incorporating new experiences and possibilities available because of technological advances. As the technology grows exponentially and expands its domain of influence, so the management of media is in constant metamorphosis as well.

Key words: Media, mass media, information and communications technology, media content, user generated content (UGC), distribution, management

V

ПРАВО И ДРУШТВО

ЖЕЉКО БЈЕЛАЈАЦ*

Правни факултет за привреду и
правосуђе

Нови Сад

БОРО МЕРДОВИЋ

Министарство унутрашњих послова

Републике Србије

ПУ Београд

УДК 343.9

Оригиналан научни рад

Примљен: 01.02.2019

Одобрен: 26.02.2019

Страна: 567-576

„MASS SHOOTINGS” - МОТИВ И ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Сажетак: Шта је то што једну особу наведе да узме ватрено оружје у руке и насумично одузме живот и рани већи број људи из свог окружења? Који су мотиви оваквог понашања појединца и како објаснити ову појаву? Низ је питања која се постављају пред научну и стручну јавност са циљем да се оваква понашања предупреду и спрече. Нејасна дефиниција самог криминалног акта, шта се под њим подразумева и како се класификује уноси конфузију и у начине и мере које треба предузети како би се последице свеле на минимум. Ово су само нека од питања и дилема које ћемо покушати да разграничимо и појаснимо у овом раду. Непредвидивост места и тренутка, као ни самог извршиоца криминалног акта, чини ову појаву најинтригантнијом али и најинтересантнијом за психологе, криминологе и социологе, нарочито у САД. Медијски спектакл који прати овакве догађаје утицали су на то да се овакви криминални акти, услед имитације и идентификације све чешће јављају и у другим деловима света.

Кључне речи: Mass shootings, профил личности, ватрено оружје, превенција

Увод

„Mass shootings” је појава која је карактеристична за САД а нарочито од 90-тих година прошлог века заокупља пажњу научне и стручне јавности. Према неким истраживачима догађај који се одиграо 1966 године, када се Чарлс Витмен попео на торањ Тексашког универзитета у Остину, САД, и убио шеснаест особа је био прекретница у озбиљнијем схватању овог феномена. Број жртава оваквих догађаја је велики и забрињавајући нарочито ако се узме у обзир да се ради о ученицима и наставном особљу, као и о особама које су се случајно нашле на неком месту и у одређеном тренутку. У Америци се води велика дебата како и на који начин се могу предвидети овакви криминални акти, ко је крив за овакво понашање појединца? Да ли је криво само друштво, породица или васпитно образовни систем или је то одлика психичке нестабилности и деградације личности појединца? Дефинисање ове појаве је такође

* zdbjelajac@gmail.com

конфузно и уноси доста нејасноћа у процесу испитивања и истраживања оваквих догађаја. Јасно дефинисање и класификација свакако би допринело да се овој друштвено опасној и непредвидивој појави супротставимо на адекватан начин. Док амерички стручњаци и научници најчешће истичу индивидуалне карактеристике и психичке поремећаје личности као доминирајуће у одређивању понашања појединца у овим догађајима у Европи је преовладавајуће мишљење да је друштво то које мора да уради више како би се оваква понашања појединца предупредила. Прва масовна убиства, у категорији која је данас доминантна, појавила су се у САД и у самом почетку су били спорадични случајеви које су стручњаци покушавали објаснити као изоловане и случајне. Међутим, дешавања која су уследила у годинама после тога допринела су стварању утиска да се не може говорити о спорадичним случајевима већ да се ради о озбиљном криминолошком и социолошком проблему који има велике последице по животе људи али и друштва у целини. Податак да се број ових кривичних дела повећава из године у годину навео је научну и стручну јавност на темељно размишљање шта и како треба урадити у откривању етиологије оваквог понашања и које мере треба предузети како би се она превенирала или као би се њихов број смањило. Бројни криминолози и социолози су се бавили овим питањем покушавајући да нађу и открију каузалне везе између понашања појединца који дође на идеју да одузме живот већем броју људи и социјалног поретка и социјалних веза које тај појединац гради у свом окружењу. Са друге старне психијатри и психолози су склони испитивању структуре личности извршиоца ових деликата трагајући уназад и тражећи разлоге ескалације његовог понашања.

Дефиниција појма, теоријске поставке и етиологија

Као што смо навели постоји доста нејасноћа око тога шта се сматра масовни убиством (mass murder) или масовним пуцњавама (mass shootings), школским пуцњавама (school shootings), масовним убицама и сл. Неке од дефиниција покушавају да раздвоје шта се може сматрати масовним пуцњавама са неким основним елементима који их разликују од других сличних кривичних дела. Ове различите дефиниције значе да се број посматраних масовних пуцњава значајно разликује у зависности од особе или организације која их идентификује и анализира.

Масовно убиство представља чин убијања великог броја људи (четири или више), обично у исто време или у релативно кратком периоду. Према FBI (Federal Bureau of Investigation), масовно убиство се дефинише као четири или више убиства која се десе током специфичног догађаја без „периода хлађења”, између убиства. Масовно убиство се обично догоди на једној локацији на којој једна особа убије изван број људи.

Школске пуцњаве (school shootings) се дефинишу као догађаји у којима једна или више особа користећи оружје убију или ране више лица у некој образовној институцији. Извршиоци ових дела су разни појединци који могу да

болују од менталних болести, којима је ускраћено право на имиграцију, садашњи или бивши ученици, чланови особља школе или факултета или аутсајдери у заједници. Учиниоци завршавају убијањем или рањавањем жртава и често, на крају, пуцају у себе (Реск, Вруант, 2009:851). На ове две дефиниције ћемо се задржати како би избегли даљу конфузију и отишли превише у ширину која би нас удаљила од основне теме.

Према неким истраживањима у Америци све до пред крај прошлог века масовне пуцњаве и убиства су била карактеристика великих градова. То се променило 90-тих година прошлог века када се број масовних убиства повећао и „преселио„ у мање средине. Неки научници сматрају масовним убијањем убиство четири или више жртава у једној епизоди, и да представља криминални акт-убиство, објашњено истим криминолошким теоријама које се примењују и на остала кривична дела, и да не заслужују посебан третман. Други криминалисти сматрају масовно убиство као пре свега ствар психопатологије - злочин почињен од стране појединаца који пате од дубоких менталних поремећаја (психоза, шизофренија) и, према томе, најбоље се анализира кроз објектив психијатрије. Неки истраживачи заступали су став да су такви догађаји ретки и недостојни за значајну истраживачку пажњу. Отежавајућа околност за испитивање масовног убиства на систематичан начин је ограниченост расположивих примарних података: масовни убице обично након крвавог пира изврше самоубиство, недоступни су из правних разлога, не желе или не могу сарађивати са реализаторима истраживања.

Објашњење ове друштвено опасне и девијантне појаве покушали су да дају бројни психолози и криминолози користећи неке раније теоријске поставке у објашњењу девијантних и криминалних облика понашања. Већина стручњака из ове области наводи као основни разлог одсуство социјалне контроле и прекид социјалних веза појединца са друштвом. У том контексту теорија социјалне контроле и социјалних веза се намеће као основа у објашњењу ових социјално патолошких појава. Дефиниција друштвене контроле као организованог одговора на девијантне поступке постала је широко успостављена као доминантна концептуализација у академској литератури, након што је реализовано низ студија о начинима на које друштва, групе и појединце реагују на различите облике девијантног понашања (Innes, 2003:54). Социјална контрола представља способност једног друштва да преко својих институција и друштвеног уређења наметне обрасце и норме понашања и учини их ефектним и делотворним. Један од оснивача и протагониста теорије социјалне контроле је Трејвис Хирши (Travis Hirschi). Основна поставка ове теорије је да услед недовољне контроле од стране друштва кроз своје механизме и институције (васпитно образовне установе, породица, установе културе, државне органе и сл), појединац успева да наметне асоцијалне и делинквентне облике понашања. Поред ове поставке као посебан део теорије социјалне контроле издваја се мишљење Хиршија и Готфредсона (Travis Hirschi, Michael Gottfredson) о ниској или слабој самоконтроли понашања појединца. Према овој теорији слаба индивидуална самоконтрола понашања у комбинацији са слабом спољашњом социјалном контролом ствара повећану вероватноћу тенденције „окретања„

појединца ка криминалном или девијантном понашању и да ће та вероватноћа нарочито бити повећана ако постоје погодне могућности да се учини неки криминални или девијантни акт (Југовић, 2013:337). У светлу ове теоријске поставке може се тражити објашњење и масовних убистава где се акценат ставља на друштво и одсуство социјалне контроле али и на појединца и одсуство самоконтроле. Шта још детерминише и узрокује све већи број масовних убистава, посебно у Америци, покушавају да објасне многе научне дисциплине.

Свакако да је, као и код већине кривичних дела и криминалитета, један од доминирајућих фактора породица и породични односи. Као основна јединица друштва, она представља основу васпитања и социјализације најмлађих чланова друштва и од ње најчешће зависи у ком правцу ће се развити појединац и какве ће вредносне норме и системе усвојити (Мердовић, 2017:142). У том контексту деградација породице, развод брака, социјално патолошки обраци понашања чланова породице, насиље у породици, лош економски и социјални статус, неадекватне родитељске вештине и други ометајући фактори за функционисање породице су значајни предиктори девијантног понашања чланова породице. Велики број масовних убистава (четири или више жртава) у Америци се догоди у самој породици (супруг убије своју жену и децу или неког из ближе околине, комшије, сроднике и сл). Према подацима ФБИ, 87% деце старости од 0 до 14 година широм света која су убијена ватреним оружјем, су деца која живе у САД-у упркос чињеници да мање од 5% деце света живи у САД-у. У септембру 2014, ФБИ је објавио извештај " A study of the activities of an active shooter incident in the United States between 2000 and 2013 ". У свом извештају наводе да је појава масовних пуцњава у том периоду у порасту. У извештају се наводи да оваквим трендовима доприноси лакши приступ оружју. Открили су да су две трећине учинилаца школских пуцњава ватрено оружје за извршење дела узели из своје куће, или од рођака. Поред тога, поседовање оружја у домаћинству значајно повећава ризик за убиство у кући услед насиља у породици, као и стопу убистава генерално (Towers, и др.2015).

Школске пуцњаве су доживеле експанзију на глобалном нивоу од 2000. године. У последњих неколико година у Финској, Немачкој, Грчкој, Бразилу, Норвешкој, Русији и другим земљама укључујући и Сједињене Државе њихов број је вишеструко порастао. Иако могу постојати националне разлике, у свим случајевима, снимци приказују младе људе у кризи који експлодирају бесом, користећи оружје и насиље како би решили своју кризу и креирали медијски спектакл и постали познати кроз свој смртоносни поступак. Извршиоци ових деликата без дискриминације деле мушки бес и покушавају да реше кризу мушкости кроз насилно понашање; показују склоност према оружју и решавају своју кризу насиљем оркестрираним као медијски спектакл (Sumiala, J., Muschert, G. W. 2012:341). Поред школских пуцњава у којима су већином жртве ученици и наставно и ненаставно особље образовне установе, масовне пуцњаве на другим јавним местима су такође у порасту а нарочито оне које имају породични карактер.

Етиологија овог феномена је различита и вишеструка. Разлози зашто се једна особа одлучи на овако тежак преступ и у њему одузме живот већем броју

особа (било да их познаје или не) су бројни и различити али и комплементарни и међусобно се допуњују. Као што смо већ навели породица и њена деградација и дисфункционалност су један од најчешће истицаних разлога. Вероватно због тога што се основни темељ личности гради управо у породици. Један од често помињаних и навођених узрока у стручној литератури која се бави овим проблемом је доступност оружја. Ово је питање које се увек изнова покреће нарочито у западним земљама. Чињеница да су скоро сва масовна убиства извршена употребом ватреног оружја потврђује разлоге за ту дебату. Реализована су и бројна истраживања у којима је потврђивана и једна и друга теза али је евидентно да је лака доступност оружју један од предиктора криминалног понашања уопште а нарочито убистава, масовних убистава и школских пуцњава. Са једне стране су произвођачи оружја и заговорници слободне продаје наоружања а са друге противници лако доступне куповине оружја без претходне провере. Статистика показује да је упркос поштрвању законске регулативе о набавци оружја и оштријем критеријуму безбедносних провера сваког купца, број масовних пуцњава и убистава задржао исти тренд односно није дошло да смањења тих деликата поред свих предузетих мера. Догађаји који су истраживани показали су да извршиоци ових кривичних дела нису имали психијатрисјку позадину или безбедносну сметњу која би их спречила да набаве оружје. Аргумент за либералну набавку оружја је и то, како истичу неки стручњаци, да већи број грађана може носити оружје и да на тај начин може у ситуацијама масовних пуцњава спречити извршиоца да реализује своје криминалне активности. Међутим, анализом неких од масовних пуцњава показано је да су у догађајима били присутни наоружани грађани али да нису искористили оружје да спрече масовног убицу. Као разлог се најчешће наводи, паника, страх за сопствени живот и да не привуку пажњу убице на себе, и излаз најчешће траже у бежању на сигурно или скривању. Чињеница је такође да масовни убица ни изблиза не би био у могућности да убије или рани већи број особа хладним оружјем у односу на ватрено оружје. Три четвртине најсмртоноснијих масовних убистава у Сједињеним Државама које су се догодиле од 1980. године извршене су употребом ватреног оружја (Fox, 2011:11). У Аустралији, после масакра у Порт Артхур 1996. године, влада је понудила амнестију и откуп за оружје и уведено је законодавство које ограничава власништво и употребу ватреног оружја. Овим променама се приписује смањење убистава извршених ватреним оружјем (Haepeu, и др 2018:405).

Један од често навођених узрока који детерминише масовна убиства, односно њихове извршиоце, је психопатологија личности. Психопата је особа којој недостаје саосећање, односно не осећа кривицу нити кајање, нити се либи да буде агресивна и насилна како би добила оно што хоће. Психопате су углавном неодговорне, егоцентричне, харизматичне и веште у манипулацији. Грант Дуи, криминолог у Управи за извршење казни Минесоте, проучавао је више од хиљаду триста масовних убистава која су се одиграла између 1900. и 2013. године. Сто шездесет злочина класификовао је као јавна масовна убиства, она у којима је најмање четворо људи убијено у врло кратком времену. Он је закључио да су код две трећине дијагностиковани озбиљни поремећаји у

виду шизофреније, депресије и биполарног поремећаја личности. (<http://www.nedeljnik.rs/nedeljnik/portalnews/u-zlocinackom-umu-misterija-masovnih-ubica> посећено дана 22.10.2018). С друге стране, истраживање из 2016. године, је закључило да 22% масовних убиства почине људи који пате од озбиљних менталних болести, а 78% немају психичких потешкоћа. Ова студија је такође закључила да многи људи са менталним болестима не учествују у насиљу над другима и да је већина насилног понашања услед фактора који нису везани за психопатологију личности.

Интернет и медији се такође наводе као један од фактора који повећавају вероватноћу јављања масовних убиства и школских пуцњава. Према спроведеним истраживањима након школских пуцњава утврђено је да извршиоци доста времена проводе на интернету. Њихово интересовање су претходна масовна убиства или пуцњава, видео игрице са елементима насиља, интересовање за оружје и друге насилне садржаје. Неретко се дешава да убице пре или након извршеног чина, на интернету путем друштвених мрежа, објављују садржаје који могу указати на предстојећи догађај или снимке самог убиства са порукама. Разлог за оваквим публицитетом, бар према изјавама самих извршилаца, је да ће постати познати, да ће сви знати за њих без обзира на последицу. Фасцинираност насилним актима и агесијом, славом и жељом за доказивањем, имитација и идентификација, која је лако доступна на интернету и путем медија је један од фактора који доприноси учвршћивању одлуке лабилних појединаца за извршење једног овако насилног акта. Медијски спектакл који новинари праве од оваквих догађаја интригирају младе и доприносе ширењу вести, сензација и спектакла. Сензационалистичко извештавање о криминалним дешавањима доводи до повећања гледаности или читаности неког медија, бољег рејтинга и профита, али и до претеривања о природи и обиму злочина, што резултира афективним реакцијама конзумента информација, узнемирењем грађана и страхом од криминала (Бјелајац, Мердовић 2018:293). Став већине стручњака али и стручних тела и организација да треба избегавати сензационализам приликом извештавања о овим догађајима. Међу стручњацима постоји консензус да ће то помоћи у спречавању масовних убиства и спашавања невиних живота. У скорашњим истраживањима, око 80% испитаника се сложило да медијско извештавање о масовним пуцњавима може учинити учиниоце чувеним и познатим, а 70% се сложило да ово извештавање може довести до напада услед имитације (Schildkraut & McNale, 2018). Ова истраживања указују на неколико јасних закључака. Медијско извештавање о масовним убиствима доводи до тога да више људи размишља о масовним убиствима како на адекватан тако и на неадекватан начин. У ствари, извештавање о овим догађајима је у великој мери неизбежно јер људи у свакодневном животу - прегледају интернет, проверавају вести, читају друштвене медије - па се моменти размишљања о масовним убиствима брзо повећавају. Бесплатни публицитет који масовни убице добијају у суштини функционише као национална и међународна рекламна кампања (Lankford, 2018:155).

Профил личности и мотиви

Један од најстаријих систематских прегледа масовних убиства изазивао је широко распрострањен поглед у популарној штампи и стручној литератури да су масовни убице лудаци који су убијали пуцајући изненада, неплански и неселективно (Levin & Fox, 1985). Тежња многих истраживача и стручњака који су се бавили овом темом је била направити профил масовног убице са свим карактеристикама и то искористити у процесу превенције и сузбијања оваквих догађаја. У питању је идентификација заједничких карактеристика ових појединаца и креирање мера социјалне политике, законске регулативе и процедура које се могу применити како би се извршила рана идентификација потенцијалних учиниоца насиља у школама и на јавним местима. Такве забринутости генеришу списак питања, укључујући и следећа: да ли су ови насилни појединци генетски предиспонирани на ову врсту понашања, без обзира да ли имају физиолошки поремећај или су духовно и психички неподобни, без обзира на то да ли су то деца и млади који су већ испољили насиље у школама или су примери неефикасних и штетних стилова родитељства и да ли су злоупотребља, насиље и изолација настали због одвајања од других људи. Већина истраживања је показала да су масовне убице и извршиоци масовних пуцњава у школама или на другим јавним местима имали већину од следећих карактеристика: мушког пола, белци, алијенација, социјална изолација и искљученост која доводи до ерозије самопоуздања и самопоштовања, проводи време сам у кући играјући насилне видео игре и сурфујући на интернету, страх и бес, незадовољство, злостављани су или понижавани од стране друштва или породице, присуство емоционалних поремећаја и фрустрација, себе сматрају жртвом и не виде проблем у себи, други су криви за њихове проблеме, сексуални проблеми, жеља за потврдом мушкости, агресија и депресија. Неки истраживачи наводе да су масовне пуцњаве импулсивна дела која су спонтана без планирања и непредвидива. Међутим, у већини анализираних масовних и школских пуцњава са већим бројем жртава истраживачи су дошли до податка да су та дела обично планирана и да имају историју сличног понашања. Иако нису били предвиђени, околина самог извршиоца је примећивала знаке агресије и неадекватног понашања, разговоре, писања или објаве на интернету али то нису идентификовали и схватили као упозорење. Напади су обично били планирани недељама, месецима или чак годинама унапред. Иако не постоји профил школског пуцача, а два инцидента у школи нису иста, они деле заједничке карактеристике, укључујући (Bonanno, Levenson, 2014:5):

- да је већина нападача барем једној особи из свог окружења саопштила своје планове
- Већина нападача није директно претила жртви
- Пиштољи су били најчешћи избор оружја
- Већина нападача се боре са значајним личним губицима и неуспесима
- Нападници су били најчешће депресивни и / или суицидални
- Већина је имала осећај да их други малтретирају, прете и да хоће да их повреди
- Већина је доживела неку врсту увреде

На основу наведених карактеристика личности појединца извршиоца ових кривичних дела могуће је идентификовати и поједине факторе ризика. Ту се пре свега мисли на уже социјално окружење појединца. Зависно од тога како се понаша у породици и друштву, понашање у школи, емоционалне реакције, реакције на фрустрације и насиље, испољавање агресије, може се предвидети понашање неке особе. Начин живота (отуђеност) стил облачења такође може бити један од индикатора који треба узети у обзир приликом процене појединца. Запажања наставника, колега са посла, пријатеља, о понашању појединца је драгоцено у предвиђању његовог понашања. Родитељи такође имају важну улогу у овом процесу. Неки предиктори који детерминишу ово насилно понашање би били ако ученик нема емпатију према другима, види друге као инфериорне, омаловажава друге и има претеран осећај правичности, као и начин на који изражавају љутњу, фрустрацију и тугу.

Да би дошло до насиља, на основу ових индикатора, мора постојати циљ и мотив за насиље, начин извршења насилног поступка и средства за то. Тешко је предвидети овакве догађаје јер постоји много особа које имају све ове карактеристике личности а никада нису испољили агресију према другима нити узели оружје да би решили свој проблем. Из тог разлога је и тешко, готово немогуће, са прецизношћу предвидети ко ће и у ком тренутку реаговати на овако агресиван начин. Према Фоксу и ДеЛатеур постоје пет мотива који наводе масовне убице на такав чин. То су: освета, моћ, лојалност, тероризам и профит. Код већине анализираних масовних и школских пуцњава преовлађују освета и осећај моћи као доминантан мотивациони фактор.

Одабир жртава оваквих убистава је некада насумичан али некада и одређен самим местом извршења. Најчешће се дешава да сам чин започиње убиством познате особе и некога из блиског окружења извршиоца док су остале жртве насумично одабране. Понекад, масовни убице циљају на читаву категорију људи (нпр. жене, Јевреји, муслимани, немуслимати, црнци итд.), и представљају злочин из мржње у екстремном смислу. Овакав случај десио се у Норвешкој 2011. године када је Брејвик (Anders Behring Breivik) убио 77 особа а као разлог навео антиисламизам.

Закључак

Научна и струна јавност се слаже да не постоји једноставно објашњење овако комплексног проблема. Масовне и школске пуцњаве све више настају као израз беса и психопатологије појединца. Непредвидиве су и тешке за идентификовање. Забрињавајуће је што њихов број расте и што се ван територије САД (где су и најчешће) почињу јављати и у другим крајевима света у већем броју и са већим бројем жртава. Напори науке усмерени су на идентификовање узрока оваквог понашања и профилисања личности масовних убица. Неопходна је сарадња свих релевантних фактора једног друштва али и међународне заједнице. Удруживање знања и размена информација као и мултидисциплинаран приступ овом приступу је неопходан и једино исправан. Непосредно

након неког од оваквих догађаја ствара се осећај колективног страха и несигурности што покреће и политичку и научну дебату о забрани и контроли оружја, лакшој доступности менталне помоћи грађана, побољшање мера безбедности у школама и универзитетима као и на јавним местима. Зависно од профила стручњака који се бави овим питањем предлажу се и различите мере. Свака од тих мера је корисна и мора бити усклађена са општом безбедносном политиком једног друштва. Контрола медија и медијских садржаја, контрола оружја, физичко и техничко обезбеђење васпитно-образовних установа, превентивни рад полиције у заједници, законска регулатива, адекватан рад стручњака у установама за здравствену и менталну помоћ, едукација наставног особља у поступању са насиљем у школама и реаговање на такве ситуације, едукације ученика и грађана на који начин реаговати у ситуацијама масовних пуцњава, помоћ породици и родитељима као и побољшање животних услова сваког појединца у друштву су мере које треба предузимати у циљу смањивања ризичних фактора који доприносе масовним убиствима и пуцњавама у којима страдају невини.

Литература:

1. Fox, J.A., (2011). Mass shootings are a tragic fact of life in America. USA Today. посето дана 20.10.2018
<http://ezproxy.nb.rs:2166/login.aspx?direct=true&db=aph&AN=J0E393755564711&site=eds-live>
2. Fox, J.A., DeLateur, M., (2014) Mass Shootings in America: Moving Beyond Newtown, Homicide Studies, Vol. 18(1) 125 –145
3. Fox, J.A.; (2018). Preventing mass shooters. USA Today. посето дана 20.10.2018
<http://ezproxy.nb.rs:2166/login.aspx?direct=true&db=aph&AN=J0E046593869017&site=eds-live>
4. Innes, M. (2003). Understanding Social Control : Deviance, Crime and Social Order. Buckingham: McGraw-Hill Education,
5. Lankford, A. (2016). Race and mass murder in the United States: A social and behavioral analysis. Current Sociology, 64(3), 470–490
6. Lankford, A. (2018). Do the media unintentionally make mass killers into celebrities? An assessment of free advertising and earned media value. Celebrity Studies. Advance online publication. pp
7. Lankford, A., Madfis, E. (2018.). Media Coverage of Mass Killers: Content, Consequences, and Solutions. AMERICAN BEHAVIORAL SCIENTIST, 62(2), 151–162.
8. Peck, D. L., Bryant, C. D. (2009). Encyclopedia of Death and the Human Experience. Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc. 851-854
9. Raitanen, J., Oksanen, A., (2018) Global Online Subculture Surrounding School Shootings American Behavioral Scientist, Vol. 62(2) 195 –209
10. Schildkraut, J., McHale, R. (2018). Covering rampage: News consumers' perceptions about mass shootings in the media. Paper presented at the meeting of the Academy of Criminal Justice Sciences, New Orleans, LA
11. Sumiala, J., Muschert, G. W. (2012). School Shootings : Mediatized Violence in a Global Age (Vol. 1st ed). Bingley, UK: Emerald Group Publishing Limited.

12. Towers, S., Gomez-Lievano, A., Khan, M., Mubayi, A., & Castillo-Chavez, C. (2015). Contagion in Mass Killings and School Shootings. PLoS ONE, (7).
13. Jugović, A.; (2013), Teorija društvene devijantnosti, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, IP Partenon, Beograd
14. Merdović, B. (2017), „Uloga i značaj vankrivičnih subjekata u politici suzbijanja kriminaliteta,,, Doktorska disertacija, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu
15. <http://www.nedeljnik.rs/nedeljnik/portalnews/u-zlocinackom-umu-misterija-masovnih-ubica> posećeno dana 22.10.2018).
16. Haeney, O., Ash, D., Galletly, C., (2018), School Shootings - „It wouldn't happen here?"; AUSTRALIAN AND NEW ZEALAND JOURNAL OF PSYCHIATRY, Volume: 52 Issue: 5 Pages: 405-407
17. Bjelajac, Ž., Merdović, B.,(2018) „Senzacionalizam u medijima kao uzrok destabilizacije politike suzbijanja kriminaliteta,,, Kultura polisa, Institut za Evropske studije Beograd, br.35, godina HV, str. 289-300
18. Levin, J., Fox, J. A. (1985). Mass murder: America's growing menace. New York, NY: Plenum.
19. Bonanno, C. M., Levenson, R. L. (2014). School shooters: History, current theoretical and empirical findings, and strategies for prevention. Sage Open, 4, 1–11.

„MASS SHOTS” - MOTIVE AND BASIC CHARACTERISTICS

Summary: What is it that caused one person to put firearms in their hands and suddenly take away life and earlier a large number of people from their surroundings? What are the motives of this behavior of individuals and how to explain this phenomenon? A series of questions posed to the scientific and professional public with the aim to warn and prevent such behavior. An unclear definition of the criminal act itself, under the new implications and how to classify confusion, and in the manner and extent that should be presumed to minimize the consequences. These are just some of the issues and dilemmas that we will experience to distinguish and clarify in this paper. The unpredictability of the place and moment, as well as the criminal act itself, makes this phenomenon the most intriguing or most intrusive for psychologists, criminologists and sociologists, most often in the United States. The media spectacle that sent these events has contributed to the fact that such criminal acts, taking imitations and identification, are increasingly occurring in other parts of the world.

Key words: mass shooting, personality profile, firearms, prevention

АЛЕКСАНДАР БОЖИЋ*

Дом здравља
„Др Младен Стојановић”
Бачка Паланка
ДАМИР МАРКОВИЋ
Републички фонд за
здравствено осигурање
Сомбор

УДК 342.56(497.113)

Прегледни рад
Примљен: 12.12.2018
Одобрен: 13.01.2019
Страна: 577-588

УТИЦАЈ ПРИЛИКА У ХРВАТСКОЈ НА ОСТВАРИВАЊЕ ПРАВА ИЗ ПЕНЗИЈСКОГ ОСИГУРАЊА У СВЕТЛУ ОДЛУКЕ ЕВРОПСКОГ СУДА ЗА ЉУДСКА ПРАВА У СТРАЗБУРУ

Сажетак: Циљ овог рада је да прикаже како су ратна дешавања у Хрватској од 1991. године до 1995. године утицала на то да велик број лица није имао могућност остваривања права из пензијског осигурања и какву је одлуку по том питању донео Европски суд за људска права у Стразбуру. Великом броју лица је у време ратних дешавања и непосредно после тога, ускраћено право да уживају стечена права на пензију. Европски суд за људска права у одлуци, поводом представке против Хрватске, прогласио је представку недопуштеном. На основу Одлуке Суда ова лица нису стекла могућност да им се исплате пензије које нису добијали током рата. Великом броју лица и даље је онемогућено да оствари своје право на исплату пензија за одређен временски период, иако су уплаћивали доприносе у хрватски пензионери фонд. Потребно је нагласити да је Суд примењивао у доношењу Одлуке осим домаћег права и Европску конвенцију за заштиту људских права и слобода са додатним протоколима. Да би се дошло до закључка како је Суд донео одлуку којом се захтев по овом питању проглашава недопуштеним потребно је анализирати и како је Суд тумачио релевантно домаће право, што је у овом раду и учињено.

Кључне речи: Хрватска, пензије, исплата, суд, конвенција, закон

Увод

Савет Европе је регионална међународна организација европских земаља, наднационалног карактера, чији је центар у Стразбуру. Оснивачки акт Савета Европе је Статут Савета Европе, потписан 05.05.1949. године у Лондону од представника 10 европских земаља. Данас Савет Европе чини 46 земаља. Циљ Савета Европе је унапређење основних демократских права и слобода, кроз унапређење демократије, успоставе владавине права и поштовање људских права. Ти циљеви се прокламују у Европској конвенцији о заштити људ-

* aleksandar.dzbp@gmail.com

ских права и основних слобода¹, која је закључена у Риму 04.11.1950. године, до данас допуњена са 14 Протокола (у даљем тексту Конвенција).

Заштита тих права се остварује преко Европског суда за људска права. Европски суд за људска права² је стални међународни суд са седиштем у Стразбуру установљен одредбом члана 19. Конвенције. Број судија једнак је броју земаља чланица Савета Европе које су ратификовале Конвенцију.

Конвенција је међународни уговор који могу потписати само земље чланице Савета Европе. Конвенција, којом се Суд оснива и која објашњава начин његовог функционисања, садржи листу права и гаранција које признаје свака држава чланица. Конвенцију је, уз протоколе који регулишу истоветну материју, ратификовала је и Република Хрватска 05. 11. 1997.године³

Европски суд за људска права (у даљем тексту: Суд) примењује у свом раду поменути Конвенцију. Задатак Суда је да обезбеди да државе чланице поштују права и гаранције које су дате Конвенцијом. Суд то спроводи кроз разматрање представки (апликација, тужби) поднетих од стране појединаца или држава. Када се установи да је држава прекршила једно или више права и гаранција, Суд доноси одлуку, односно пресуду, ако је представку прогласио допуштеном. Пресуде су обавезујуће, а држава на коју се пресуда односи је у обавези да делује у складу са одлуком Суда. Посебно је потребно напоменути да Суд може узети предмет у поступак тек када се исцрпе сви унутрашњи правни лекови, у складу са опште признатим начелима међународног права и у року од шест месеци од дана када је донета правноснажна одлука.

Услови за (не)остваривања права на пензију у Републици Хрватској у периоду 1991.до 1995. године и поступак пред домаћим и међународним судом

У овом раду ћемо анализирати пресуду Суда поводом представки на повреду права из области обавезног пензијског осигурања, која је поднета против Хрватске 2002.године. Апликанти (подносиоци представке) против Хрватске број 15082/0⁴, су Љуба Чекић, Ката Ненадић, Љубица Мицин, Миљка Ковачевић и Јанко Шпановић, хрватски држављани рођени 1935., 1942, 1924, 1948. односно 1928. године који живе у Хрватској. Како се у овој представи ради о истом или врло сличном чињеничном и правном стању, опширније ћемо описати само садржај представке који се односи на првог апликанта, Љубу Чекић. Први апликант, Љуба Чекић подносилац представке и њен супруг живели су у Шашу. Супругу апликанта пензија је исплаћивана од стране хрватских власти до августа 1991. године када су плаћања престала. Шаш се налази у делу Хрватска који је био „окупиран” од лета 1991. до августа 1995. године. У августу 1995.године апликант и супруг су отишли из Хрватске, због војне опе-

¹ https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_SRP.pdf, 12. 05. 2018.год.

² <https://www.echr.coe.int/> 13.05.2018.год.

³ „Narodne novine-Međunarodni ugovori” број 18/97

⁴ <https://www.hrw.org/legacy/backgrounder/eca/croatia0504/2.htm>

рације „Олуја” и наставила да живе у Србији. У априлу 1997. године апликант се вратио у Хрватску.

Апликант тражи од Хрватског завода за мировинско осигурање исплату неисплаћених пензија, на основу стажа осигурања њеног супруга.

Право апликанта на породичну пензију признато је 01. 07. 1998. године и апликанту је настављено са исплатом пензија од тог датума. Апликант је потом поднео тужбу Општинском суду у Сиску тражећи исплату неисплаћених пензија за свог преминулог супруга за период од августа 1991. године до јануара 1996. године. Дана 20.03.2000.године Општински суд у Сиску је одбио захтев апликанта. Општински суд у Сиску је заузео становиште да су подносилац представке и њен супруг живели на „окупираном делу” Хрватске и да је супруг примао пензију од власти које су контролисале „окупирану територију”.

Према одредби члана 89. Закону о мировинском осигурању⁵ Републике Хрватске који је ступио на снагу 01.01.1999. године, као и према одредби члана 134. став 1. раније важећег Закона о мировинском и инвалидском осигурању⁶ једно лице има право да добија само једну пензију. Како је супруг подносиоца представке примао пензије са „окупиране територије”, нема право на исплату пензије за тај период од стране Хрватског завода за мировинско осигурање. Дана 19.05.2000. године апликант је изјавио жалбу на првостепену пресуду. Жупанијски суд у Сиску 19.10.2000. године потврдио је првостепену пресуду. Дана 28.12.2000. године, апликант Чекић и остали апликанти у каснијој представи Суду, доставили су заједничку уставну тужбу Уставном суду Републике Хрватске. У уставној тужби апликанти наводе да је повређено њихово право на мирно уживање имовине. Уставни суд је 12.07.2001. године за четири подносиоца представке одбио уставну тужбу, а исто је учинио за петог подносиоца представке 13. 09. 2001.године. Уставни суд сматра да су се одлуке нижих судова заснивале на праву, да су добро образложене и да нису повређена права грађана.

Суд при разматрању представке прво анализира релевантно домаће право. Суд бележи да су поводом представке хрватске власти заузеле следеће ставове. Закон о мировинском осигурању одредбом члана 87. став 2. утврђује да се доспели, а неисплаћени износи пензија, који нису исплаћени због околности које изазвао корисник примања, могу исплатити највише дванаест месеци уназад од дана подношења захтева за исплату. Одредба члана 89. истог закона утврђује да лице које према истом Закону стиче право на две или више пензија, може користити само једну пензију. Одредба члана 1. Закона о конвалидацији⁷ прописује да сви појединачни акти и одлуке које су донели разни органи или правна лица који су имали јавну власт у доношењу аката у судским и управним предметима на подручјима Републике Хрватске који су били под заштитом или управом Уједињених нација конвалидирају у складу са Уставом

⁵ „Narodne novine Republike Hrvatske бпој 102/98

⁶ Narodne novine Socijalističke Republike Hrvatske бпој 23/83, 49/83, 57/86 и „Narodne novine Republike Hrvatske” бпој 40/90,26/93 и 96/93

⁷ „Narodne novine Republike Hrvatske” бпој 104/97

Републике Хрватске, Уставни законом о људским правима и слободама и правима етничких и националних заједница или мањина у Републици Хрватској и законима Републике Хрватске.

Суд надаље подсећа да иако се права која произлазе из плаћања доприноса у систем социјалног осигурања, посебно право на накнаде из таквог система – на пример у облику пензије – могу тражити на основу члана 1. Протокола бр.1.⁸ Члан 1. Протокола 1. Конвенције гласи: „Свако физичко и правно лице има право на неометано уживање своје имовине. Нико не може бити лишен своје имовине, осим у јавном интересу и под условима предвиђеним законом и општим начелима међународног права Претходне одредбе, међутим, ни на који начин не утичу на право државе да примењује законе које сматра потребним да би регулисала коришћење имовине у складу с општим интересима или да би обезбедила наплату пореза или других дажбина или казни”. Али, ова одредба се не може тумачити као да даје појединцу право на пензију у конкретном износу⁹. То значи да се не би могла захтевати ни исплата разлике од онога што је исплаћено од стране „парафонда” (фонда који је функционисао на „окупираној територији” Хрватске) и оног што корисницима пензије тском Закону о мировинском осигурању припада и што им је обрачунавано током рата.

Апликанти, се жале *inter alia*, на основу члана 1. Протокола бр. 1. посебно и у вези са чланом 14. Конвенције, да су прекршена њихова право власништва због тога што су лишени делова њихових пензија само зато што су живели на „окупираним територијама” Хрватске или изван Хрватске. На крају, апликанти се жале на то да су супротно Члану 3. Протокола бр. 4. Конвенције прогнани из Хрватске и касније спречени да се врате у Хрватску дужи временски период.

Апликанти приговарају на основу члана 6. став 1. Конвенције да су поступци пред домаћим судовима поводом њихових захтева за исплату њихових пензија били непоштени и да су премашили захтев разумног рока.

Апликанти надаље приговарају на основу члана 1. Протокола бр. 1. посебно и заједно с чланом 14. Конвенције, да им је повређено право власништва јер су били лишени делова својих пензија само зато што су живели на „окупираним подручјима” Хрватске или изван Хрватске.

Такође, апликанти приговарају на основу члана 13. Конвенције да нису имали право да уложе ревизију Врховном суду о правним питањима.

Апликанти, затим приговарају на основу члана 2. Протокола бр. 4. да су изгубили своје пензије као последица тога што су одабрали остати на окупираним подручјима Хрватске. Коначно, апликанти приговарају на основу члана

⁸ *Zaštita prava vlasništva iz članka 1. Protokola 1. Europske Konvencije u praksi Upravnog suda Republike Hrvatske*, Tamara Bogdanović, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Rijeci v. 32, br. 1, стр.583-598, 2011.год.

⁹ Одлука Комисије у предмету Милер против Аустрије, бр. 5849/72 од 01. 10 1975.године, Одлуке и извештаји 3, стр. 25, и у предмету Домалевски против Пољске (извештај.), бр. 34610/97, ЕСЉП 1999-V, стр. 582, 583

3. Протокола бр. 4. да су били изгнани из Хрватске и након тога спречени да се врате кроз продужен временски период.

У погледу дужине поступка Суд примећује да се сви поступци пред хрватским судовима за прва четири апликанта окончали 12. 07. 2001. године а у односу на петог апликанта 13. 09 2001. године.

Поступци су трајали од око три године за првог и четвртог апликанта, а за другог, трећу и петог апликанта око четири године и два месеца. Суд заузима став да разумност дужине поступка треба оцењивати узевши у обзир околности предмета и имајући на уму критеријуме утврђене његовом судском праксом, и то посебно сложеност предмета, понашање апликанта и меродавних власти, као и важност онога што се за апликанта у спору доводи у питање. Суд сматра како су предмети поводом захтева за исплату њихових пензија укључивали одређени степен чињеничне сложености јер су захтевали, између осталог, да судове утврде јесу ли апликанти примали пензију од власти које су контролисале „окупирану територију” Хрватске. Апликанти по мишљењу Суда нису допринели дужини поступка. Што се тиче понашања домаћих власти, Суд бележи како иако су апликанти доставили детаљан опис свих предузетих радњи. Из списка предмета произлази да је расправним судовима требало око три године у односу на другог, трећег и петог апликанта и око две године у односу на првог и четвртог апликанта да заврше поступак. Жалбени суд у свих пет предмета о жалбама одлучио у року од око пет месеци. Поступак пред Уставним судом трајао је око седам месеци у односу на прва четири апликанта и око девет месеци у односу на петог апликанта. Суд сматра да је поступак пред жалбеним судом и пред Уставним судом трајао само неколико месеци, а то се ни у ком погледу не чини прекомерним, а да је поступак пред расправним судом трајао три односно две године, што Суд сматра оправданим, посебно с обзиром на сложену чињеничну природу поступка. У погледу укупног трајања поступка, Суд сматра како су предмет испитали судови три степена у оквиру периода од три до четири године. С обзиром на све наведене околности, Суд заузима став да се наведени временска рокови не чине неразумним.

У вези приговора о поштом поступку, уколико се приговор апликанта може разумети да се тиче оцене доказа и резултата поступка пред домаћим судовима, Суд понавља како је према члану 19. Конвенције његова дужности осигурати поштовање обавеза које су преузеле државе уговорнице Конвенције. Међутим, дужност Суда није да се бави чињеничним или правним грешкама које су наводно учинили национални судови, осим и уколико су постоји могућност да су повредиле права и слободе заштићене Конвенцијом. Одредба члана 6. Конвенције јамчи право на поштено суђење, али не предвиђа никаква правила о допуштености доказа или о начину на који би те доказе требало оцењивати. С тим у вези, ова питања која првенствено би требало да уреде домаће право и домаћи судови. Суд налази да нема ничега што би назначило да би оцена чињеница и доказа од стране домаћих судова изнесених у предметима апликаната била противна члану 6. Конвенције. Апликанти су у потпуности могли изнети своје предмете и побити доказе. Сви битни докази били су изведени, одржана је главна расправа у првом степену, те су одлуке суда обра-

зложене на задовољавајући начин. У погледу чињеница, како су презентоване, Суд није нашао ниједан разлог који би указивао да поступак није био у складу са захтевом поштења из члана 6. Конвенције. Самим тим овај део захтева је очигледно неоснован те се одбија у складу с одредбама члана 35. став 3. и 4. Конвенције.

Апликанти надаље приговарају како су одлуке домаћих судова којима су одбијени њихови захтеви за исплату примања из пензијског осигурања повредиле њихово право на имовину из члана 1. Протокола бр. 1. и да представљају дискриминацију против њих, супротно члану 14. Конвенције. Одредбом члана 1. Протокола бр. 1. Конвенције гарантује се да свако физичко или правно лице има право на мирно уживање своје имовине. Апликанти су тврдили да су одлуке домаћих судова представљале дискриминацију против њих јер су се донети закључци засновани на чињеници да су живели на „окупираним територијама” Хрватске. Суд стога сматра како се приговор може испитати на основу члана 1. Протокола бр. 1. уз Конвенцију, заједно с чланом 14. Конвенције. Суд узима у обзир како су власти бише Југославије признале право апликаната на пензију и како су након распада те исте државе, хрватске власти наставиле исплаћивати њихова примања из пензијског осигурања. Те су исплате, међутим, биле прекинуте из разних разлога, кроз период који су трајао од шест до седам година. Суд бележи како су за првог, другог и петог апликанта домаћи судови утврдили да су примали пензију од власти које су контролисале „окупиране територије” Хрватске на којима су живели аликанти. Своје одлуке о одбијању захтева апликанта за исплату пензије од стране хрватских власти засновали на одредбама Закона о мировинском осигурању којима је прописано да једно лице има право на само једну пензију. Суд надаље подсећа да иако се права која произлазе из плаћања доприноса у систем социјалног осигурања, посебно право на накнаде из таквог система, на пример у облику пензије, могу тражити на основу одредбе члана 1. Протокола бр. 1. али, ова одредба, како је већ горе наведено, по становишту Суда, не може се тумачити тако да даје појединцу право на пензију у конкретном износу. Из овог разлога Суд закључује како током врло тешког периода, које укључује распад бивше Југославије и оружани сукоб који је следио, апликанти нису, у ствари, били лишених својих пензија. Штавише, након што је сукоб прошао и апликанти се вратили у Хрватску, наставиле су се исплате њихових пензија. У таквим околностима Суд не налази да је дошло до било каквог мешања у њихова имовинска права, које би било супротно члану 1.Протокола бр. 1. уз Конвенцију. У погледу члана 14. Конвенције, Суд подсећа како, према његовој утврђеној судској пракси, члан 14. Конвенције допуњује остале материјалне одредбе Конвенције и Протокола. Одредба члана 14. Конвенције утврђује да „Уживање права и слобода предвиђених у овој Конвенцији обезбеђује се без дискриминације по било ком основу, као што су пол, раса, боја коже, језик, вероисповест, политичко или друго мишљење, национално или социјално порекло, веза с неком националном мањином, имовно стање, рођење или други статус”.Према становишту Суда наведеном у овој представци, члан 14. Конвенције нема самостално значење с обзиром да има учинак само у односу на „уживање права и слобода”

заштићених тим одредбама. Иако примена члана 14. Конвенције не претпоставља повреду ових одредаба и у тој мери је он самосталан, ипак не може бити места његовој примени осим ако дотичне чињенице потпадају у домен једне или више њих. Суд надаље истиче да је разлика у поступању дискриминирајућа ако „нема никакво објективно и разумно оправдање”, то јест, ако не тежи „легитимном циљу” или ако не постоји „разуман однос сразмерности између употребљених средстава и циља који се настојало остварити”. Штавише, у том погледу државе уговорнице уживају одређену слободу процене оправдавају ли и до које мере разлике у иначе сличним ситуацијама другачије поступање. Суд сматра да су апликанти били у положају различитом од особа које нису живееле на „окупираним територијама” Хрватске и нису примали своје пензије од неких других власти. Разлика између ове две групе зато није дискриминишућа јер постоји објективно и разумно оправдање за прекид исплате пензија лицима које су примале пензију по неком другом основу. Стога ова разлика у поступању, по мишљењу Суда, не указује на то да би било дошло до дискриминације у смислу чланка 14. Конвенције. Закључује се да је овај део захтјева очигледно неоснован и да га треба одбити у складу са одредбом члана 35. став 3. и 4. Конвенције.

У вези трећег и четвртог апликанта, Суд бележи да су домаћи судови одбили њихове захтеве јер је у односу на њих наступила застарелост за захтеве такве природе коју је прописао Закон о мировинском осигурању. Другим речима, њихови су захтеви били поднети изван прописаног рока и домаћи су судови тако били спречени испитати меритум њихових предмета. Суд стога налази како трећи и четврти апликант нису поштовали процесна правила која уређују домаћи поступак. Из тог разлога, одбија се приговор трећег и четвртог апликанта на основу члана 35. става 1. и 4. Конвенције ради неисцрпљивања домаћих правних лекова.

Апликанти су такође, приговорили да их је то што нису могли поднети ревизију Врховном суду Републике Хрватске, у односу на правна питања што их је лишило њиховог права на делотворан правни лек, супротно одредби члана 13. Конвенције. У овом предмету апликанти су имали прилику поднети захтеве за исплату општинском суду, побијати првостепене пресуде пред жалбеним судом и приговорити наводним повредама својих уставних права и слобода пред Уставним судом Републике Хрватске. Сви су искористили ове правне лекове. Из овог разлога овај приговор очигледно неоснован и Суд га одбија у складу са одредбом члана 35. став 3. и 4. Конвенције.

Апликанти су надаље су приговорили да су као последица тога што су одабрали остати у деловима Хрватске који су били „окупирани” изгубили своје пензије, позивајући се на одредбу члана 2. Протокола бр. 4. Која утврђује да свако ко се законито налази на подручју неке државе има право на слободу кретања и слободни избор свога боравишта на том подручју, слободан је да напусти било коју земљу, укључујући и своју сопствену.

Апликанти су приговорили да су били изгнани из Хрватске и након тога спречени да се врате се кроз продужени временски период, супротно члану

3. Протокола бр. 4. који утврђује да нико не сме бити протеран, употребом било појединачних или колективних мера, с подручја државе чији је држављанин ни лишен права да уђе на подручје државе чији је држављанин.”

У погледу наведеног приговора да су апликанти били изгнани из Хрватске, Суд бележи, без даљњег испитивања таквих навода, да су сви апликанти напустили Хрватску пре 05.11.1997. године кад је Конвенција ступила на снагу у односу на Хрватску. Овај приговор, дакле није у складу *ratione temporis*¹⁰ одредбама Конвенције у смислу одредбе члана 35. став 3. Конвенције и одбацује се у складу с одредбом члана 35. став 4. Конвенције. У погледу приговора да су апликанти били спречени ући у Хрватску, Суд бележи како су у ствари могли ући у Хрватску и да сви сада живе у Хрватској. Суд сматра како је утаквим околностима овај приговор непоткрепљен. Дакле, овај део захтева очито неоснован и Суд га одбија у складу с одредбом члана 35. став 3. и 4. Конвенције.

Из горе наведених разлога суд једногласно проглашава захтев недопуштеним.¹¹

Анализа одлуке Суда у Стразбзу и њене правне последице на остварење права на исплату примања из пензионог осигурања

Када анализирамо Одлуку Суда закључујемо да су за Суд релевантни делови Закона о мировинском осигурању одредбом члана 87. став 2. утврђују да се примања из пензијског осигурања која нису исплаћена због околности које је изазвао корисник примања могу исплатити, односно потраживати само за последњих дванаест мјесеци, а да за ранији период наступа застарелост. Суд није улазио у анализу стварних разлога обуставе исплата пензија у Хрватској, односно није се очитовао о чињеници да се у образложењима решења Хрватског завода за мировинско осигурање и пресуда хрватских судова изричито наводи да је до обуставе исплата пензија дошло „због ратних околности и немогућности исплате пензија на „окупираним територијама” Хрватске. Суд заузима становиште да је корисник пензије узроковао прекид исплате. Суд се није у погледу ове одредбе Закона о мировинском осигурању, изјашњавао о ратним сукобима као вишој сили која је довела до престанка исплате пензија. Позивање на одредбу закона, да је до обуставе исплате пензија дошло због околности које је изазвао корисник примања, као мериторну, имплицира да је корисник пензије изазвао ратне околности због којих је дошло до прекида исплате пензија проузроковали ратне околности због којих је дошло до прекида исплата пензија. Суд није узимао у обзир одредбу члана 5. став 2. Закона о мировинском осигурању, која утврђује да права из пензијског осигурања не могу застарети, осим доспелих а неисплаћених пензија и других новчаних давања и то само у случајевима одређеним законом.

¹⁰ <https://www.bgcentar.org.rs/ratione-temporis/> 17.05.2018.год.

¹¹ <https://www.mirovinsko.hr/UserDocsImages/publikacije/.../114-121.pdf>, 18. 05. 2018.год.

Суд, затим у својој одлуци наводи и одредбу члана 89. Закона о мировинском осигурању која прописује да лице која према прописима стекне право на две или више пензија према домаћем обавезном пензијском осигурању може да прима само једну пензију. Међутим, Суд у својој одлуци цитира само део наведене одредбе Закона, а изостављајући њен део, који следи после цитираног текста у оквиру истог става, само одвојено зарезом, а то је „према властитом избору”. Дакле, ако неко стекне право на двије или више мировина према домаћем обавезном мировинском осигурању може користити само једну од тих мировина, и то према властитом избору. Управо, због ратних околности као више силе, корисници пензија који су живели на „окупираним територијама” Републике Хрватске нису имали могућност сопственог избора коју ће пензију да примају – да ли од „парафонда” или од Хрватског завода за мировинско осигурање. Суд цитира само део једне правне норме у анализи релевантног домаћег законодавства. Фактички, Суд узима у обзир непотпуну правну норму. Непотпуна правна норма се не може сматрати правном нормом, јер не изражава свој пун смисао и циљ и може се претворити чак и у његову супротност, што се у овом случају и десило.

Суд, затим у анализи релевантног домаћег права у својој негативној одлуци наводи и одредбу члана 1. Закона о конвалидацији која утврђује да се сви појединачни акти и одлуке донете или издате од стране разних органа или правних лица које имају јавне овлашћења, донети или издати у предметима судске и управне природе на подручјима Републике Хрватске која су била под заштитом или управом Уједињених народа, конвалидирају (правно оснажују) овим Законом, у складу с Уставом Републике Хрватске, Уставним законом о људским правима и слободама и о правима етничких и националних заједница или мањина у Републици Хрватској и законима Републике Хрватске. Међутим, Суд је пропустио да наведе као одредбу члана 2. Закона о конвалидацији, по којој заинтересована странка или лице која има правни интерес може тражити од суда или овлашћеног органа управе Републике Хрватске или правне лица које има јавна овлашћења да утврди да су појединачни акт и одлука из члана 1. овог Закона у складу или противни Уставу Републике Хрватске, Уставном закону о људским правима и слободама и о правима етничких и националних заједница или мањина у Републици Хрватској или законима Републике Хрватске. Закључујемо да Суд, пропустио је да наведе законску одредбу која изричито утврђује да се поступак конвалидације може покренути само на захтев заинтересиране странке или лица које има правни интерес. Узимањем у обзир само одредбе члана 1, а не и одредбе члана 2. Закона о конвалидацији, Суд је поступао на исти начин као што чине хрватске власти. Република Хрватска признају, без икакве документације признаје као правно ваљане акте тзв. „парафонда” на основу којих су исплаћиване пензије на подручјима Републике Хрватске која су била под заштитом или управом Уједињених народа, да би се избегла исплата доспелих а неисплаћених пензија. С друге стране, Хрватска се спроводи аутоматски и конвалидацију стажа осигурања оствареног на тим подручјима у наведеном периоду и аката о утврђивању права на пензију издатих од „парафонда”, већ се то ради на захтев странке или заинтересованог лица, уз прилагање одређених доказа.

Занимљив је закључак Суда како током врло тешког периода, који укључује распад бивше Југославије и оружани сукоб који је уследио, апликанти нису у ствари били лишених својих пензија. Штавише, након што је сукоб прошао и апликанти се вратили у Хрватску, наставиле су се исплате њихових пензија. У таквим околностима Суд не налази да је дошло до било каквог мешања у њихова имовинска права, које би било супротно одредби члана 1. Протокола бр. 1. Конвенције, односно да није било ускраћено њихово имовинско право због тога што су примали пензије од стране „парафонда” за време сукоба.

Посебно треба истаћи, примену начела *ratione temporis* у вези приговора апликанти да су били изгнани из Хрватске и да нису могли ући у Хрватску. Суд бележи, без даљњег испитивања таквих навода, да су сви апликанти напустили Хрватску пре 05.11. 1997. године, тј. датума кад је Конвенција ступила на снагу у односу на Хрватску. Суд констатује да су апликанти могли ући у Хрватску и да су се вратили у Хрватску и сада живе у Хрватској и одбија овај приговор.

Закључак

Када поредимо чињенично и правно стање у описаној Одлуци, намеће се закључак да је утврђивање чињеничног стање било врло компликовано. Суд се у случају Чекић и остали против Хрватске није бавио детаљима који су од значаја за остваривање права на пензију. Споразум о социјалном осигурању између Савезне Републике Југославије и Републике Хрватске,¹² ступио је на снагу тек 01.05.2003.године. Овај споразум омогућава трансфер хрватских пензија у СРЈ и југословенских (сада српских, с обзиром на Србију као сукцесора бивше Државне заједнице Србија и Црна Гора). Већина лица који нису примали током рата пензије од стране Хрватске, односно примали су их од „парафонда” избегла је у Савезну Републику Југославију. Ова лица нису све до 1997. године,су добила могућност могли прибаве хрватске документе који су им били нужни за улазак у Хрватску. На основу хрватских докумената лица су пред хрватским пензионим фондом подносила захтеве за обнову исплате пензија, односно за исплате неисплаћених износа пензија. Чини се да је Суд у Одлуци против Хрватске био вешто усмераваан од хрватске стране. Суд је у потпуности прихватио тумачење хрватског законодавства, онако како су то заступници Хрватске¹³ презентовали током поступка. Чак су и непотпуне правне норме, које дају други или чак супротни смисао од оног што даје комплетна правна норма, узимане као веродостојне, при разматрању домаћег законодавства. Суд се стриктно држао начела *ratione temporis*, односно да Конвенција не може обавезати Хрватску ни у ком погледу за период пре 05. 11. 1997.године, кад је ступила на снагу у Хрватској. Закључак је да се пред Судом могу оства-

¹² „Службени лист СРЈ”-Међународни уговори, бр. 1/01

¹³ <https://uredzastupnika.gov.hr/vijesti/...presuda...protiv-hrvatske/3...18.05.2018.rod>.

рити одређена права, која се пред домаћим органима нису могла остварити, али су потребни јако добри аргументи као и изузетно добро презентовано релевантно домаће право.

Тек тада Суд добио комплетну слику о околностима случаја и релевантним домаћим правом, које је ипак, поред Конвенције изузетно важно, да би Суд донео правичну одлуку.

Литература:

1. *Međunarodni ugovori*, „Službeni list SRJ”, br. 1/01
2. *Međunarodni ugovori*, „Narodne novine Republike Hrvatske”, broj 18/97
3. „Narodne novine Socijalističke Republike Hrvatske” broj 23/83
4. „Narodne novine Socijalističke Republike Hrvatske” broj 49/83
5. „Narodne novine Socijalističke Republike Hrvatske” broj 57/86
6. „Narodne novine Republike Hrvatske” broj 40/90
7. „Narodne novine Republike Hrvatske” broj 104/97
8. „Narodne novine Republike Hrvatske” broj 102/98
9. Odluka Komisije u predmetu Miler protiv Austrije, br. 5849/72 od 01. 10 1975.godine, *Odluke i izveštaji 3, str. 25, i u predmetu Domalevski protiv Poljske (izveštaj.)*, br. 34610/97, ESLJP 1999-V, str. 582, 583
10. Bogdanović, Tamara (2011): *Zaštita prava vlasništva iz članka 1. Protokola 1. Europske Konvencije u praksi Upravnog suda Republike Hrvatske, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Rijeci*, br. 1, str.583-598
11. <https://www.bgcentar.org.rs/ratione-temporis/> (17.05.2018.)
12. <https://www.echr.coe.int/> (13.05.2018.)
13. https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_SRP.pdf, (12. 05. 2018.)
14. <https://uredzastupnika.gov.hr/vijesti/...presuda...protiv-hrvatske/3> (18. 05. 2018.)
15. <https://www.mirovinsko.hr/UserDocsImages/publikacije/114-121.pdf>, (18. 05. 2018.)
16. <https://www.hrw.org/legacy/background/eca/croatia0504/2.htm> (18. 05. 2018.)

THE INFLUENCE OF THE OPPORTUNITIES IN CROATIA ON THE EXERCISE OF PENSION INSURANCE LAW IN THE COUNCIL OF THE DECISION OF THE EUROPEAN HUMAN RIGHTS COURT IN STRASBOURG

Summary: The aim of this paper is to show that the war events in Croatia from 1991 to 1995 affected the fact that a large number of persons did not have the opportunity to exercise pension rights and what kind of decision was made by the European Court of Human Rights in Strasbourg . A large number of persons can not enjoy the right to retirement at the time of the war and immediately afterwards. The European Court of Human Rights, in its decision on the application against Croatia, declared the application inadmissible. On the basis of the Court's decision, these persons did not get the possibility of paying them pensions that they did not receive during the war. A large number of persons are still prevented from exercising their right to payment of pensions for a certain period of time, even though they paid contributions to the Croatian Pension Fund. It should be emphasized

that the Court applied in the adoption of the Decision other than domestic law and the European Convention for the Protection of Human Rights and Freedoms with additional protocols. In order to arrive at a conclusion that the Court rendered a decision declaring the request on this issue inadmissible, it is also necessary to analyze how the Court interpreted the relevant domestic law, which is also learned in this paper.

Key words: Croatia, pensions, payments, Court, Convention, law

ДЕЈАН Д. НОВАКОВИЋ

Министарство правде Републике Србије
Београд

ЖЕЉКО В. ЛАЗИЋ

Академија за националну безбедност
Београд

УДК 351.778.5:351.74/.76

Прегледни рад

Примљен: 17.12.2018

Одобен: 22.01.2019

Страна: 589-604

ПРОЦЕНА УГРОЖЕНОСТИ ОД ПОЖАРА У УСТАНОВАМА ЗА ИЗВРШЕЊЕ КРИВИЧНИХ САНКЦИЈА

Сажетак: Реализовано теоријско и емпиријско истраживање усмерено је на сагледавање актуелног стања у области управљања ризиком од пожара као и саме организације и начина спровођења мера заштите од пожара у установама за извршење кривичних санкција у Републици Србији. Циљ истраживања је био да се на основу теоријских и емпиријских истраживања и добијених резултата, изврши њихова презентација, дискусија и анализа и изведу закључци који ће бити основа за пројектовање оптималног модела управљања ризицима од пожара у установама за извршење кривичних санкција у Републици Србији. Када је у питању оптимизација модела управљања ризиком од пожара у установама за извршење кривичних санкција, за њих важе иста правила која се примењују у свим казнено-поправним заводима у Републици Србији. Систем управљања превентивном заштитом од пожара има за циљ широк спектар заштите у којима управљају службе за заштиту од пожара у свим заводима. Управљање ризиком од пожара и експлозија посебно је значајно за објекте са високим степеном угрожености од пожара (прве категорије), у циљу спречавања изазивања инцидентних ситуација и штетних последица, бољег разумевања ове проблематике и спречавања нехатног и неодговорног односа у спровођењу законских одредби, техничких прописа и норми и других безбедносних мера. Заштита од пожара је посебна област у систему безбедности, која даје значајан допринос укупном стању безбедности сваког система. Због тога, заштита од пожара треба да представља континуалан процес који се обавља константно, а посебно у системима у којима постоји реална опасност и ризик од пожара и експлозије. У раду су приказани и анализирани системи оптимизације модела и прорачуни управљања ризиком од пожара у установама за извршење кривичних санкција са студијом случаја КПЗ Пожаревац - Забела. Такође, поред обрађених тема дат је предлог оптималног модела за управљање ризиком од пожара у установама за извршење кривичних санкција у Републици Србији.

Кључне речи: пожари, управљање ризицима, мере заштите од пожара, осуђеници, установе за извршење кривичних санкција, затвори

Хронологија пожара у затворима –национална и међународна искуства

Ризици и претње од евентуално насталог пожара у КПЗ Забела: имајући у виду свакодневне навике, стил и начин живота у КПЗ размотрили смо основне ризике којима су Заводи за извршење кривичних санкција изложени, одредили смо врсту ризика и евентуалне последице, штете, трошкове и губитке. Идентификовали смо одговарајућу технику за управљање тим ризицима. Безбедност коришћења расположивих ресурса захтева пажљиву примену стратегија за тестирање и евалуацију које обезбеђују прецизну процену ризика. Управљање ризиком, као континуалан процес, обухвата различите аспекте могућих ризика (Ђиновић, 2001: 117). У овом раду представљен је општи модел управљања ризиком путем моделирања идентификације, анализе и евалуације ризика, извршена су и емпиријска истраживања. Дефинисана је мера за квантитативну класификацију ризика која омогућава прецизну дистинкцију случајева када је ризик мали и процена није потребна од случајева екстремно високог ризика којег је практично немогуће редуковати. Предложени модел је примењен на студији случаја анализе ризика у окружењу Завода за извршење кривичних санкција. Ризици су идентификовани и дефинисани на основу прикупљених података који се односе на тежину посла, емоционалан и ментални набој, микро климатске параметре и количину осветљења у окружењу. Такође су процењени нивои ризика могућих нежељених догађаја и појединачно разрађени у дисертацији. Основни елементи процене угрожености и полазна основа за израду је анализа (Кековић, 2006:207), односно хронологија пожара. У хронолошком погледу пожара у установама за извршење кривичних санкција од већих пожара издвајамо побуне које су се догодиле у КПЗ где су осуђена лица изазивала намерне пожаре, где су брзим интервенцијама ватрогасних служби стављени под контролу. Из хронологије издвајамо пожаре који су се догодили:

- Београдски окружни затвор, пожар се догодио дана 14.05.2007. године у кругу затвора на паркиралиштима где је изгорело више гаражних места, узрок пожара, немар, нехат. Повређених није било.
- КПЗ Забела, пожар се догодио дана 02.03.2012. године у Ресторану Препород, кухињски део објекта од око 600м², а која је у пожару цела изгорела, узрок пожара самоупала димњака. Повређених није било.
- КПЗ Сремска Митровица, пожар се догодио дана 02.07.2014. године на економији, где је пожар захватио 1 објекат у којем је било складиштено сено и слама, узрок пожара нехат, немар, опушак цигарете. Повређених није било.
- КПЗ у Нишу, пожар се догодио 30.06.2016. године, настао у издвојеном објекту магацинског простора где је у пожару у потпуности изгорео, али је брзом интервенцијом стављен под контролу и није се проширио на суседне објекте. Магацин који није био у употреби, тако да материјалне штете сем објекта није било, узрок пожара самоупала. Повређених није било. (www.mpravde.gov.rs).
- Затвор у француској регији Поату-Шаран 12.09.2016. евакуисан је пошто су осуђеници подметнули пожар и одбили да се врате у ћелије, изазван побуном затвореника, погинулих нема.

- Дана 11.02.2016. 52 затвореника је погинуло и 12 је повређено у побуни која је избила у затвору на северу Мексика, током које је избио и пожар изазван од стране осуђеника који су поред подметања пожара по спаваонама и покушали бекство.
- Дана 05.09.2016. у пожару у затвору Килинто у Етиопији погинуле су 23 особе, много је и повређених било, а узрок пожара су биле побуне осуђеника.
- Дана 01.09.2016. године у пожару у једном затвору на северу Венецуеле смртно је страдало 17 људи, док је још 11 њих повређено. Узрок пожара побуна затвореника и намерно подметање пожара. Пожар је избио током ноћи у затвору Токујито у савезној држави Карабобо, а међу погинулима је девет мушкараца и осам жена.
- Дана 09.10.2015. године Манила. Најмање девет затвореника погинуло је у пожару који је избио у затвору у централној области Филипина. То је други пожар у две године у затвору у провинцији Лејте. Узрок пожара су вероватно лоше инсталације у делу затвора који је реновиран после претходног пожара 2013. године. Затвор Лејте на Филипинима има капацитете за смештај 500 људи, али је у њему тренутно више него дупло затвореника.
- Дана 24.06.2016. године у пожару који је избио због кратког споја у Централном затвору у Кувајту погинула је једна особа, а повређено је 55 људи.

Пожари у установама за извршење кривичних санкција

Пожари су честа појава у затворима, најчешће у простору за обуку осуђеника, различитим радионицама или закључаним павиљонима и ћелијама. Велика већина ових пожара је мала по величини и није формално пријављена. За пожаре у простору павиљона или ћелија, важно је да се открију рано и ограниче док су у тињајућој фази. Из тог разлога, грађевинско-архитектонски прописи у складу са европским стандардима захтевају постављање детектора дима унутар завода. На пример, у Канади, Национални грађевински прописи Канаде (Canadian Commission on Building and Fire Codes, 1995) захтевају детекторе дима унутар сваке ћелије. Код NFPA 101 (Life Safety Code), детектори су неопходни у ћелијама у којима се налазе више од четири затвореника. У просеку, број, фреквенција и порекло пожара у федералним затворима су вероватно слични за већину објеката заводског типа. Могуће је да садржаји које затвореник по прописима може поседовати у ћелији често имају за резултат повећане ризике од пожара (National Fire Protection Association, 2003). Проблем са којим се руководиоци казнено-поправних установа сусрећу са детекторима у ћелијама је велики број лажних аларма, које обично узрокују затвореници. Аларми упозорења могу бити резултат саботаже од стране затвореника који активирају детекторе кроз намерно стварање дима у његовој близини (пушењем, верским или културним церемонијама итд.) или злонамерним оштећењем јединице.

Без обзира на узрок, лажни аларми резултују: Време изгубљено док службеници обезбеђења и противпожарне заштите истражују узрок аларма. То би могло довести до синдрома „Аске и вука“ у којем службеници обезбеђења и дежурни осуђеници обраћају мање пажње на аларме. То такође значи губитак

времена за друге запослене који морају одговарати за друге објекте унутар завода, као и значајне трошкове јер детектори морају бити испитивани и замењени ако се оштете.

Такође, морају се узети у обзир трошкови повезани са обнављањем система ради правилног рада. Повећан ризик за затворенике и стражаре, јер систем за заштиту од пожара може бити ван употребе у трајању од неколико минута, сати или чак и дана у зависности од степена штете, времена у току дана, дана у недељи или локације објекта. Неки системи на удаљеним локацијама могу бити ван употребе дуже време док чекају резервне делове или сервисере. Број пожара који укључују смртне случајеве и повреде у канадским федералним затворима је низак. Статистика ватре за ове канадске објекте за период од 1995. до 2000. године приказана је у табели 15. (Private Correspondence provided by Human Resources Development, 2002). Распон пожара у канадским федералним затворским објектима у периоду 1995-2000. године може се видети у следећој табели:

Табела 1. Распон пожара (National Fire Protection Association, 2003).

Ширење пожара	Број пожара	Проценат	Смртни исход	Повреде
Ограничено на објекту запаљења	173	63 %	0	24
Ограничено у ћелији запаљења	100	36%	1	25
Ограничено на спрату	2	1%	0	0
Укупно	275	100 %	1	49

Табела јасно показује да су готово сви пожари у овим објектима изоловани, у најгорем случају у месту порекла пожара - ћелијама, што није изненађујуће с обзиром на присуство аутоматске заштите прскалицама у свим објектима. Ово показује да се флешвер (тотално укључивање ватре у ћелији) дешава ретко, с обзиром на то да се ватра обично шири изван ћелије порекла. У канадским федералним затворима подаци о пожарима говоре (National Summary of Reported Fire Losses for Correctional Service of Canada, 2002), да већину пожара намерно изазивају затвореници, укључујући и друге облике инцидената: застрашивање особља и других затвореника, уништавање затвора или личног власништва, преусмеравање на напад или покушај бекства, покушај самоубиства и бекство од досаде. Материјали који су први запаљени у овим пожарима су обично материјали који се налазе у ћелијама. Значајно је сагледати и анализирати податке о материјалима који су први запаљени, јер нам је врста гориве материје доступне затвореницима од посебног значаја за процену ризика и оптимизацију ризика. Национална агенција за заштиту од пожара пружа смернице у овој области. Следећа табела приказује статистику из Сједињених Америчких Држава (Cote, 1997) за период од 1989-1993. године. Могу се видети водећи извори горивог материјала у намерно изазваним пожарима.

Табела 2. *Извори горивог материјала* (National Fire Protection Association, 2003).

Душек или постељина	40.3%
Смеће	10.1%
Папир	6.1%
Одећа	6.0%

Табела у суштини даје листу материјала за спаљивање на које детектори дима морају бити у могућности да реагују у случају пожара у појединачној ћелији. Као такве, ове информације су значајне за утврђивање материјала доступних затвореницима које они користе за намерно изазивање пожара. За процену угрожености неопходно је указати на експерименталне параметре да би се утврдиле разлике у одговору детектора унутар и изван ћелија. Неопходно је идентификовати изворе ватре који би били репрезентативни за пожаре који се јављају у ћелијама. Користећи статистичке податке о материјалима који су се први запалили изабрани су извори пожара.

Табела 3. *Запаљиви материјали* (National Fire Protection Association, 2003).

Модел горења	Гориво паковање
Пламен	Одећа, новине
Тињање	Ватроотпорни памучни мадрац

Сви материјали (осим новина) који су коришћени за креирање пакета горива за одабране изворе ватре су добијени од Корективне службе Канаде. Ватроотпорни душеци су у складу са Калифорнијским Заводом за стандардизацију и техничким билтенем за топлотну изолацију кућног намештаја и извршен је поступак испитивања запаљивости душека за употребу у објектима високог ризика. Извори ватре, одабрани су као изазов за детекторе дима који се налазе унутар и изван ћелија. Са већим изворима ватре, могуће је да се критични услови унутар ћелије достигну раније од оних добијених у овим експериментима. Истовремено, вероватно је да ће раније откривање пожара, било унутар или изван ћелије, доћи и као резултат већих пожара. С обзиром на то да су све Канадске затворске ћелије прављене у складу са затвореним ћелијским системом, прскалице би се више одазивале на већи извор ватре. Други не толико очигледан фактор је тај што се већи пожари сматрају лакшим за затворенике у суседним ћелијама да открију и подигну аларм и узбуњивање. Степен до ког критички услови су или нису постигнути у тестовима зависи од експерименталних услова. Очигледно је тешко екстраполирати ово са свим осталим изворима и условима ватре због многих фактора који утичу на настанак критичних стања унутар ћелије. Искуства Канадског затворског система говоре о следећем: јануар, фебруар и март су били највећи месеци са највећим бројем пожара у затвору у периоду 2003 - 2007. године. Кухиње или области за кување су биле водеће подручје порекла пожара у затвору. Осамнаест процената пожара у затворима пријављених током 2003 - 2007. године започело је у спаваћим собама или ћелијама, а 11% пореклом из просторија за веш. Један од сваких 4 пожара у затвору био је намеран. Када пожари нису ограничени на опрему за кување или у смећу и ђубрету, душеци и постељина били су водећи предмети запаљивања (Flynn, 2010).

Анализа и процена ризика од пожара

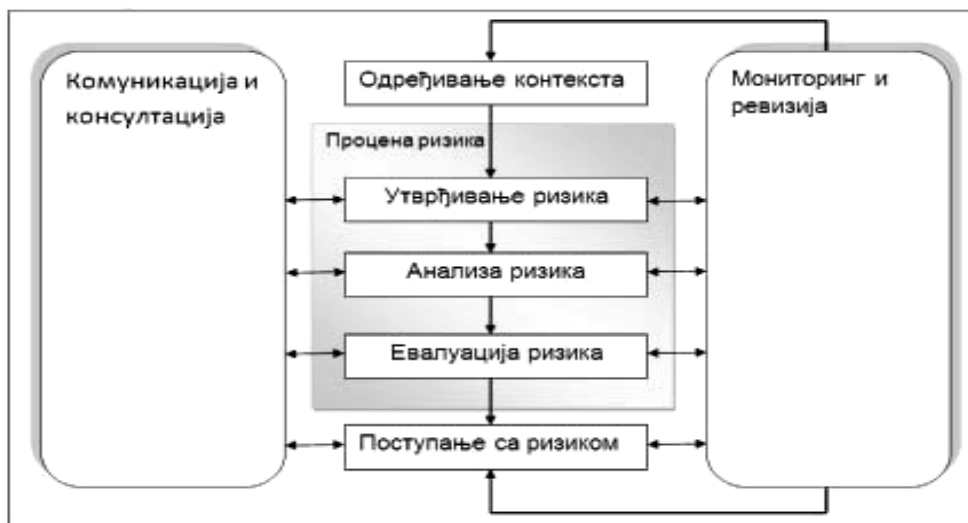
Пожар у својим појавним облицима увек је изазван приступом енергетског извора у средини у којој се концентрације материјала и кисеоника налазе изнад границе паљења. Карактеристично за установе за извршење кривичних санкција је да се велики број пожара угаси у иницијалној фази настанка у ситуацијама где је брзина ширења веома мала, па су интервенције поступајућих службеника противпожарне заштите благовремене и успешне (Вујовић, 2009:262). Опасност од пожара чине све опасности, које могу бити узрок настанка великих људских и материјалних губитака. Поменуте опасности сврставају се у две групе. Прва група обухвата примарне опасности које представљају нешто што може потенцијално да изазове повреде иницирањем или започињањем пожара, као што је истовремено присуство извора паљења, горива и одговарајуће количине кисеоника неопходне за његово неометано одигравање. Друга група обухвата секундарне опасности које чине нешто што може потенцијално да изазове повреде, обезбеђивањем услова неадекватне реакције угрожених особа у случају пожара. Пример за то су неадекватна величина и проходност евакуационих путева, непостојање паничног осветљења, недостатак путоказа и других ознака за безбедну евакуацију, неинформисаност и необученост због непостојања или непознавања плана за евакуацију у случају пожара итд. Ризик од пожара представља комбинацију вероватноће његовог настанка, због присуства одговарајућих опасности и негативног исхода, посматрано са аспекта могућих штетних последица за угрожене особе и материјална добра (Јовановић et al., 2006).

Ратко Вујовић у својој монографији „Управљање ризицима и осигурање“ указује да у било којој пословној средини праве опасности представљају ситуације у којима су се стекли услови да се пожар јави, али и да се одржи и прошири како на објекте у просторији, тако и на цео објекат. Вујовић даље указује да је од пресудног значаја одређивање отпорности на пожар разних елемената грађевинских конструкција, што се врши према условима дефинисаним интернационалним стандардима (Вујовић, 2009:262). Развој пожара зависиће од карактеристика објекта обухваћеног пожаром, објеката у његовом окружењу карактеристика употребљених грађевинских материјала и система изградње објекта, материјала који су у објекту, инфраструктуре објекта, система снабдевања енергијом, климатских услова, а пре свега јачине и правца ветрова, поузданости реаговања уграђених техничких система заштите, поузданости, обучености и брзине реакције интерних субјеката и снага заштите, ефикасности система евакуације људи и материјалних добара угрожених пожаром и ефикасности реаговања система екстерне заштите (Вујовић, 2009: 262). Стога се у анализи и процени ризика од пожара полази од одређивања безбедносног и општег контекста у коме се врши процена ризика. Процена ризика у свим својим елементима неопходна је како би се извршила оптимизација система управљања ризицима од пожара у установама за извршење кривичних санкција и дао оптимални модел управљања ризиком. Полазна основа за процену ризика

је методологија Процене угрожености од елементарних непогода и других несрећа коју је израдило Министарство унутрашњих послова марта 2017. године. Методологија је донета ради утврђивања јединствених мерила за израду Процене, повећања квалитета и упоредивости података као и унапређивања база података о ризицима од елементарних непогода и других несрећа на подручју Републике Србије и представља полазну основу за анализу и процену ризика и модел процене ризика у установама за извршење кривичних санкција.

Процена ризика од пожара је процедура за утврђивање нивоа ризика од пожара угрожених особа и материјалних добара, уз неопходно сагледавање свих заступљених организационо-техничких мера за његову контролу. Контрола ризика од пожара подразумева примену адекватних превентивних организационо-техничких мера за његову елиминацију или смањење на прихватљив ниво. Она се остварује путем (Здравковић, 2006): информисања и едукације, израде Правилника, Планова и Елабората заштите од пожара и експлозија, Елабората о зонама опасности, оперативних Карти за гашење пожара, Планова за евакуацију у случају акцидента и других нормативних аката, уградње система за перманентно надгледање објеката, система за аутоматску детекцију и дојаву пожара, система за детекцију запаљивих гасова и пара, система за инертизацију, система за отпашивање, стабилних система за гашење пожара, система за одимљавање и система паничног осветљења, и примене мобилне опреме за гашење пожара, као што су ручни преносни и превозни апарати за гашење почетних пожара, сандуци са песком и сл. У шеми 1. приказан је процес анализе контекста процене ризика (Упутство о методологији за израду процене угрожености од елементарних непогода и других несрећа и планова заштите и спасавања у ванредним ситуацијама „Службени гласник РС” број 18/2017-3).

Шема 1. Процес анализе и контекста процене ризика.

Универзални модел пожара мора се представити у складу са одређеним безбедносним контекстом инфраструктуре у коме морају бити обухваћени сви појавни облици овог штетног догађаја без обзира да ли се ради о индустрији или другим наменским објектима, да ли су мали почетни велики или катастрофални и у својим елементима мора садржати следеће фазе: енергију, пожар, продукт, модел и ширење пожара, последице, утврђивање и контексте преласка из једне фазе у другу (Вујовић, 2009: 263). Методологија снимања стања објекта за потребе процене ризика од пожара није унифицирана, тако да за ту сврху, у пракси и не постоји нека универзална форма. Међутим, чињеница је да се поменуте методологије најчешће заснивају на препорукама светских стандарда, који препоручују коришћење Главног пројекта изведеног стања објекта, у циљу прецизног идентификовања локација са специфичним примарним и секундарним опасностима од пожара. Као и код методологије снимања, и код обрасца за писање Извештаја о процени ризика, не постоји нека унифицирана форма. Међутим, без обзира на изнету чињеницу, сваки Извештаја о процени ризика има следеће тематске целине: Увод, сврха увода је да пружи основне информације појединцу или тиму процењивача ризика, за стварање визуелне слике објекта и увида у податке везане за садржај процене ризика и динамички план рада. Обавезе руководства, у овом делу се даје кратак преглед законском регулативом прописаних обавеза руководства у организацији заштите од пожара, као што су: – правила и процедуре у организацији заштите од пожара – улоге и одговорности – обука корисника објекта из области заштите од пожара – инспекција и контрола система – планови за ванредне ситуације. Већина опасности које могу да доведу до настанка пожара у објекту последица су лоше организације превентивних мера заштите од пожара. Пропусти у организацији превентивних мера заштите имају значајан негативан утицај на очување безбедних услова рада. На основу резултата бројних експертиза пожара, долази се до закључка да су, у великом броју случајева примарни и секундарни извори опасности од пожара, узрок лоше организације, о чему треба водити рачуна при анализирању ризика од пожара (Јовановић, 2006).

Посебно је значајно у области перцепције ризика од пожара развити стандарде процене ризика, алармирања и реаговања у пожарима. У монографији „Управљање ризицима и осигурање“ аутора Ратка Вујовића приказано је неколико међународних и националних стандарда за процену и евалуацију ризика. Национални институт за стандарде и технологију САД (Fire Simulation Tehnique – метода симулације пожара) који предвиђа брзину ширења пожара разматрањем промене концентрације кисеоника и дима у просторији у којој се појавио пожар. У Белгији је развијен модел FRAME (Fire Risk Assessment Method for Engineering – метода за процену ризика за инжењерство) која омогућава да се одреди довољна и економична заштита од пожара у објектима. BREZE Fire/Explosion (пожар/експлозија) је програм за моделирање случајног испуштања запаљивих и експлозивних хемијских материја. У употреби је и више рачунарских програма за процену пожарних ризика (Вујовић, 2009: 265).

Уважавајући наведено у самом процесу анализе и процене ризика неопходно је поћи од тога да је пожар процес који прати континуирани низ узасто-

пно-последичних догађаја, у директном времену у коме различите количине топлотне енергије проузрокују штетне исходе на људе, материјална добра и животну средину. То је сложени ризик кога карактеришу следећи атрибути: узрок као скуп одређених или случајних параметара настанка, ширења и временског трајања, последице која чини сума материјалних и људских губитака и одговорност коју одређују случајни фактори понашања и деловања људског фактора, у директном времену, пре и у току пожара (Вујовић, 2009: 282). Управљање ризиком од пожара се састоји од неколико фаза: идентификације, анализе, процене, обраде ризика и контроле одабране методе. Према Вујовићу ова анализа омогућава да се успостави корелација између реалних карактеристика пожара и стања којим се постиже највећи степен вероватноће поуздане заштите, у овој фази примене методе управљања ризиком утврђују се следећа својства посматраног ризика од пожара: технолошке карактеристике и вероватни узроци пожара, карактеристике урбанистичко-архитектонског решења и вероватноће ширења пожара, поузданост примењених грађевинских материјала и система градње објекта, квалитет уграђених машинских система, карактеристике унутрашње организације и едукација запослених за ефикасно деловање у случају пожара, правне и економске карактеристике ризика од пожара (Вујовић, 2009: 283). Документација која пружа битне податке за процену ризика од пожара је (Здравковић, 2006):

- Решење МУП-а РС о разврставању објекта са аспекта угрожености од пожара у одговарајућу категорију,
- Полиса осигурања,
- Главни: архитектонско-грађевински пројекат, пројекат водовода и канализације, пројекат електроенергетских постројења, развода, инсталација, заштитних система итд., машинско-технолошки пројекат и слично,
- Извештај комисије за Технички пријем објекта и употребна дозвола објекта,
- Инвестиционо техничка документација о свакој доградњи и реконструкцији објекта (ако их је било), односно Пројекат изведеног стања,
- Нормативна акта из области заштите од пожара,
- Уредбе, Наредбе и Обавештења из области заштите од пожара,
- Документација о ранијим пожарима (уколико их је било),
- Упутства за одржавање и коришћење средстава, опреме, уређаја и система за заштиту од пожара,
- Списак и количина запаљивих материјала и Правилник о коришћењу и складиштењу запаљивих супстанци,
- Подаци о контроли електричних и гасних инсталација,
- Подаци о контроли исправности преносних електричних уређаја и алата,
- Подаци о хендикепираним особама које се налазе у објекту,
- Подаци о обуци корисника објекта из области заштите од пожара,
- Подаци о упознавању са Планом евакуације и о обављеним вежбама евакуације,
- Подаци о извршеним контролама и периодичним прегледима у објекту, примењених техничких мера заштите од пожара, као што су: ручни, преносни и превозни апарати за гашење пожара, системи за аутоматску детекцију и дојаву пожара, системи за детекцију експлозивних гасова и пара, системи за одимњавање и отпрашивање, стабилни системи за гашење пожара, панично осветљење, судови и

инсталације под притиском, електроенергетска постројења, разводи и инсталације,

- Стандардна процедура за рад са отвореним пламеном, алатом који варничи, свака процена ризика која је повезана са опасношћу од пожара (уколико их има) итд.

Системска анализа ризика од пожара у себи садржи: дефинисање система класификације узрока пожара које обухвата „стабло опасности“, моделирање настанка и развоја пожара, утврђивање последица и одговорности за настале пожаре, примену превентивног инжењерства у процени опасности од пожара и начини неутралисања и елиминисања ових опасности и организовање информационог система у функцији анализе ризика од пожара. Управо, циљ системске анализе ризика од пожара јесте утврђивање опасности од пожара, примена савремених научно-истраживачких метода и утврђивање критеријума верификације узрока, последица и одговорности за настале пожаре (Вујовић, 2009: 284). Неопходно је дефинисати универзалне критеријуме анализе ризика од пожара кроз сагледавање свих аспеката делатности субјеката: производње и услуга, транспорта, складиштења, као и саму намену објеката. Модули системске анализе ризика од пожара обухватају: модул технолошких карактеристика, модул архитектонских карактеристика, модул грађевинских карактеристика, модул електротехничких карактеристика, модул карактеристика машинства, модул организационих карактеристика, модул карактеристика превентивних техничких система заштите, модул обучености запослених за реаговање у случају пожара, модул система екстерне заштите, модул осигурања људи и материјалних добара, модул утицаја окружења и модул вероватних случајних фактора као узрока пожара (Вујовић, 2009: 284).

Процена ризика од пожара почива на две компоненте: показатељима последица пожара на сличним или истим наменским објектима који се утврђују на основу статистичке анализе о броју смртних случајева, броју повређених људи, површини објекта који је захваћен пожаром, материјалној штети насталој на уништеним или оштећеним материјалним добрима, броју дана и штети насталој због застоја у радним активностима и прорачуну вероватноће настанка пожара или другог штетног догађаја у анализираној средини (Вујовић, 2009: 285).

Табела 4. *Исказивање последица по живот и здравље људи (Упутство о методологији за израду процене угрожености од елементарних непогода и других несрећа и планова заштите и спасавања у ванредним ситуацијама "Службени гласник РС" број 18/2017-3.*

Последице по живот и здравље људи			
Категорија	Величина последица	Критеријум	Одабрано
1	Минимална	<50	
2	Мала	50-200	
3	Умерена	201-500	
4	Озбиљна	501-1500	
5	Катастрофална	>1500	
Напомена: Укупан број људи захваћених неком опасношћу (мртви, повређени, оболели, евакуисани, расељени – остали без стана/куће, збринуте и склоњени).			

Концепција системске анализе ризика састоји се у углавном у разматрању следећих елемената: доношењу одлуке о идеалним мерама заштите анализаног објекта применом метода превентивног инжењерства, процена могућих узрока паљења и развоја пожара у његовој почетној фази, процена развоја пожара и његових продуката, процена вероватноће појаве и последица пожара, процена материјалних трошкова као сума вредносних показатеља губитака који би настали у процењеном пожару и процена надокнаде процењених губитака применом методе осигурања (Вујовић, 2009: 285).

Резултат процене ризика могу бити информације и подаци различитог нивоа општости и комплексности. Одабир одговарајућих техника врши се у складу са погодношћу њихове примене за ризик који се процењује и врсте резултата (квалитативни и/или квантитативни) које су потребне крајњем кориснику. Ради адекватне процене ризика потребно је користити једну или више техника, чија сложеност може варирати од једноставних до веома комплексних. Начелно, технике треба да имају следеће карактеристике (Катанчевић, 2016: 103): да буду финансијски оправдане и одговарајуће ситуацији или систему који се посматра, као и да одговарају типовима посматраних опасности, да дају резултате у форми која побољшава разумевање природе и степена ризика и последица штетног догађаја, у складу са захтевима лица која доносе одлуке на основу процене ризика и да могу бити циклично употребљаване, ради могућности коришћења резултата из претходних процена, на начин који омогућава верификацију њихове примене. Уопштено гледано, технике се, у зависности од врсте резултата, могу класификовати у квантитативне, полуквантитативне и квалитативне (Катанчевић, 2016: 103).

Закључна разматрања

Пожар има значајну улогу са становишта безбедности али и економије, јер представља свако неконтролисано ширење ватре у простору које наноси материјалну штету, а неретко односи и људске животе. Чињеница да нема области људске делатности у којој не постоји могућност настанка нежељеног догађаја – пожара допринела је да се спроводу одређене активности везане за пожарну безбедност, како би се избегла појава пожара и смањиле последице. Знатан број пожара и експлозија настаје услед непоштовања и нарушавања елементарних услова заштите, због грешака у руковању, неиспуњавања обавезног оспособљавања запослених и осуђеника, лоше организације, кршења сигурносних правила и др. Сигурност неког технолошког процеса је немогуће спровести на одговарајућем нивоу уколико нису предузете све потребне организационе и техничке мере за заштиту од пожара и експлозија.

У складу са наведеним резултатима истраживања у неколико сегмената приказан је системски приступ у оптимизацији модела управљања ризиком од пожара у установама за извршење кривичних санкција у Републици Србији. У истраживању је констатовано да се досадашњи бројни покушаји повећања безбедности заснивају на примени теоријски разрађених модела чија реална

имплементација у пракси захтева додатна организациона решења, финансијска улагања, техничке иновације, едукацију запослених и осуђених лица у овим установама. У циљу правилне процене ризика од пожара, важно је да се уочени проблеми комплексно сагледају и решавају, а то подразумева да се морају познавати опасности које доводе до пожара, а затим и мере које треба спровести како би се превентивно деловало. Процена ризика од пожара је сложен процес који захтева састављање мултидисциплинарног тима у који су укључени стручњаци из области безбедности, електротехнике, грађевине, машинства, технологије, заштите од пожара и сродних занимања. Управљање ризиком, посебно управљање ризиком од пожара је процес који организација треба да усвоји као посебну целину, усклађену са свим другим безбедносним активностима, јер је реална основа за континуирано побољшање услова рада организације у смислу смањења ризика од пожара и других несигурности.

Организације и установе треба да инсистирају и раде на унапређењу управљања и руковођења системом заштите од пожара, да стварају услове за примену најповољнијих привредних, техничких, технолошких, економских и других мера за заштиту од пожара и прихватању заштите од пожара не као обавезе, већ као начина за побољшање нивоа опште безбедности. Ради унапређења стања у области заштите од пожара неопходно је утврдити активности, задатке, носиоце активности, финансијска средства и рокове и континуирано праћење и оцењивање реализације стања заштите од пожара.

На првом месту, руководство мора бити свесно ових фактора (управљање ризицима са аспекта заштите од пожара) и предузимати потезе у циљу очувања интегритета установа у којима се управља. Зато и на овом месту наглашавамо да садашњи услови пословања указују на све веће захтеве у погледу успостављања и унапређивања концепта управљања ризицима у установама за извршење кривичних санкција.

Са друге стране, највећу корист од оваквог размишљања имају управо саме установе, Министарство правде и сама држава, јер је управо њима најважније да свој капитал осигурају од ризика губитака људских живота и материјалних вредности. Управљање ризицима представља саставни део корпоративне културе пословања у установама за извршење кривичних санкција и оно представља његову додатну вредност. Руководства у свим установама морају да се посвете овој теми и да пажљиво сагледавају своје могућности, циљеве које желе да остваре, али и ризике које такви циљеви носе са собом. Из свега наведеног следи да концепт управљања ризицима у фокус ставља улогу и значај највишег руководства Министарства правде. У зависности од тога како се овај орган управљања буде поставио, зависиће и крајњи исход, спремност да се циљеви организације позиционирају у складу са могућностима и претњама које њено окружење доноси.

Руководства у установама за извршење кривичних санкција морају да разумеју и да на адекватан начин адресирају културу ризика пословања. У свом основном значењу култура ризика пословања представља корпоративну културу пословања засновану на управљању ризицима путем које се жели на-

гласити схватање и веровање у систем вредности, знања и разумевања ризика пословања од стране свих запослених у организацији, а који су вољни да подрже ово схватање са сврхом остваривања циљева који су опште прихватљиви у организацији. Овакав стил размишљања је својствен за све облике организација било да је реч о јавним или приватним предузећима.

Руководство у установама за извршење кривичних санкција има пуну одговорност за успостављање, комуникацију и спровођење културе ризика пословања и обавезу да је усаглашава са задатим стратешким циљевима организације. Руководство је у обавези да заштити културу пословања својим унутрашњим деловањем. Та заштита се сагледава у оценама за измену/допуну културе ризика пословања према циљевима организације са аспекта заштите од пожара. Управљање ризицима је континуиран процес и захтева стално ангажовање у циљу правилне идентификације ризика којима су установе за извршење кривичних санкција изложене као и мерама превенције у циљу идентификације техника за превенцију од нежељених ефеката реализованих догађаја који имају материјално значајне последице по пословање истих.

Када говоримо о техникама за идентификацију и оцену ризика треба имати на уму да је циљ да се овим механизмима обезбеди транспарентност активности које се одвијају унутар организације, јасно назначи у којим сегментима пословања постоје пропусти и које су то мере које треба предузети како би се недостаци отклонили. Они као такви представљају специфичан, али исправан механизам у борби против коруптивних радњи, у заштити ресурса у установама за извршење кривичних санкција, али и заштите од пожара у целини.

Да би се посредством примене концепта управљања ризицима могла стварати додатна вредност по саму организацију, кроз истовремену заштиту њених ресурса и остваривање постављених пословних циљева, руководство у овом послу мора преузети кључну улогу. То значи да оно мора да демонстрира систем вредности који сви унутар организације морају да поштују, и да с друге стране да пример свима у организацији у вези с тим како ће се понашати према самој организацији, њеним ресурсима и циљевима које жели да оствари. Својим понашањем, руководство треба да запосленима пошаље јасну поруку о професионалном опхођењу унутар организације и значај система заштите од пожара. Тај систем правила мора бити димензиониран кроз јасно постављену политику пословања, корпоративне вредности и принципе који се морају поштовати, јасно дефинисану стратегију управљања ризицима и кодекс етичких и моралних вредности унутар организације.

Ово су све задаци руководства који морају бити дефинисани, усвојени и примењени на све без изузетака. Улога интерне ревизије у овом сегменту је од нарочите важности и произилази из природе њеног односа са руководством у установама за извршење кривичних санкција. Примарна улога интерне ревизије је да пружи информације старешинама и управницима о томе да ли се процесима корпоративног управљања, управљања ризицима и усклађености, адекватно управља. Такође један од адекватних решења у унапређењу послова за-

штите од пожара је и сама едукација, у којој би се у старту сви службеници обучили и упознали са основним елементима заштите од пожара и управљањем појединих ризика које спроводе службе за заштиту од пожара, превентивним мерама као и посебан акценат на систем евакуације осуђеника и осталих лица која се по било ком основу затекну у просторијама установа за извршење кривичних санкција у којима су запослени, средствима за гашење пожара, ватрогасним справама и опремом, нормативним уређењима служби за заштиту од пожара и њихов делокруг организације рада, тактиком гашења евентуално насталог пожара, и опасним материјама ако их има у установама за извршење кривичних санкција. Тиме би се много олакшао посао службама за заштиту од пожара, у којима би се само периодично по програму основне обуке периодично одржавало стечено знање и евентуално пренеле новине које су настале око система заштите од пожара и управљање ризицима у ванредним ситуацијама. Остала непоменута унапређења су такође врло важна, а односе се на обнову већ застарелих ватрогасних справа и опреме, набавка нових модернијих система заштите од којих је неколико приоритетних истакнуто, ватрогасна возила, итд.

Имајући у виду наведено, може се закључити да у установама за извршење кривичних санкција бораве лица лишена слободе због непоштовања одређених друштвених норми, која су по својој природи склона изазивању нереда и инцидентних ситуација и неретко за начин испољавања својих фрустрација приступају и изазивању пожара. Поред тога ове установе су угрожене и другим унутрашњим и спољашњим изворима ризика од пожара. Да би се на време детектовао пожар, локализовао у самом настанку и на тај начин избегле озбиљније последице, установе морају располагати квалитетним системом за процену ризика настанка пожара и управљање истим ако до њега дође. Организациона, кадровска и материјална унапређења у оквирима установа за извршење кривичних санкција допринеће успостављању савременог и ефикасног модела процене и управљања ризика од пожара у овим установама. Неформални осуђенички систем, који се развија унутар установа за извршење кривичних санкција, својим понашањем битно утиче на настанак специфичних облика угрожавања безбедности од пожара у тим установама. Безбедносна процена представља први корак ка планирању безбедносних мера и постављању техничко-организационе инфраструктуре, која те мере треба да спроведе на основу дефинисаних безбедносних процедура, а ради заштите људи и објеката у њему и у његовој непосредној околини. Пожар као феномен је ванредни догађај који захтева посебан приступ, док му затворско окружење даје још специфичнији карактер из разлога управљања ризиком у тим ситуацијама када треба водити рачуна и о смештају и безбедности осуђених лица. У установама за извршење кривичних санкција прете више различитих специфичних облика угрожавања настанка пожара, од организације простора, распореда објеката у том простору и лица која у објектима бораве, технолошких и грађевинских мера, мера заштите на електроинсталацијама, мере заштите од пожара при извођењу радова заваривања, резања и лемљења, контра-диверзионе заштите зависиће и имплементација физичко-техничког обезбеђења у тим установама

ради спречавања настанка пожара. Служба за обезбеђење, без обзира на организациони облик којим се остварује, представља организациону целину интерних субјеката обезбеђења у ужем смислу и у свом раду неретко се сусреће са изазовима и пословима које не може самостално да реализује, већ се ослања на асистенцију других државних органа. Овај моменат посебно долази до изражаја у условима настанка ванредних ситуација изазваних пожаром ширег обима када примат деловања преузимају други државни органи док се ватрогасни састав из сопствених људских ресурса установа за извршење кривичних санкција ангажује само у својству пружања асистенције овим органима. Основни приступ у пројектовању система техничке заштите треба да одговара природи проблема, што са собом носи њихову вишеслојност и скалабилност, односно отвореност пројектованих система за евентуалну будућу надоградњу како на нивоу једног система, тако и на нивоу интегралног техничког решења. Пројектовање и инсталација система техничке заштите на неком објекту је само почетак прихватања система као ефикасног средства за заштиту лица и материјалних добара у њему. Саставни део пројектних задатака је анализа угрожености од пожара која треба да послужи као основа за упознавање са њиховим појавним облицима, а у циљу проналажења одговарајућих техничких и безбедносних решења.

Литература:

1. Đinović, Lj. (2011). Razvoj metode za procenu ugroženosti od samozapaljenja deponija uglja termoelektrana – magistarski rad. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Rudarsko-geološki fakultet.
2. Keković, Z., Nikolić, V. (2006), „Upravljanje rizicima kao preduslov efikasnog kriznog menadžmenta“, u: Z. Keković, Z., Komazec, N., Glišić, G. (2008), Pristup metodologiji procene rizika, NBP - Journal of Criminalistics and Law, Vol 14. No 3, Kriminalističko policijska akademija, Beograd.
3. Vujović, R. (2009). Upravljanje rizicima i osiguranje. Beograd: Univerzitet Singidunum.
4. Jovanović, D., Zdravković, M. (2006). „Fire as an environmental risk factor“. Ostrava, Czech Republic Pozarna ochrana 2006 – mezenarodni conference.
5. Zdravković, M. (2006). Okvir za upravljanje profesionalnim rizikom, Niš: Fakultet zaštite na radu.

OPTIMIZATION OF FIRE RISK MANAGEMENT MODELS IN THE INSTITUTIONS FOR THE ENFORCEMENT OF CRIMINAL SANCTIONS IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary: Conducted theoretical and empirical research within has been focused on the assessment of the current situation in the field of fire risk management, organizational risk management, as well as on the ways of implementation of fire protection measures within the institutions for the enforcement of criminal sanctions in the Republic of Serbia. The research encompasses issues that are defined by the problem and the subject of the research, objectives and hypothetical framework using appropriate methodology. Based on

theoretical and empirical surveys and obtained results, the aim of this research was to conduct presentation, discussion and to analyse these issues, as well as to draw conclusions that will serve as the basis for designing an optimal model of fire risk management in institutions for the enforcement of criminal sanctions in the Republic of Serbia. When it comes to optimizing the fire risk management in institutions for the enforcement of criminal sanctions, they are subjected to the same rules which are applied in all penitentiary institutions in the Republic of Serbia. The fire prevention management system aims at a wide range of protection in which firefighting services operate in all institutions. Fire risk and explosion risk management is particularly important for objects with a high level of fire risk (Category 1) in order to prevent the occurrence of incidents and harmful consequences, to better understand this issue, and to prevent the inadequate and irresponsible behaviour in the implementation of legal provisions, technical regulations and standards and other safety measures. Fire protection is a special area in the security system, which provides a significant contribution to the overall security situation of each system. Therefore, fire protection should represent a continuous process that is carried out consistently, especially in systems where there is a real danger and a risk of fire and explosion.

Key words: fires, risk management, fire protection measures, prisoners, institutions for the enforcement of criminal sanctions, prisons

ЈЕЛЕНА ШОГОРОВ ВУЧКОВИЋ*

Факултет за европске правно-
политичке студије
Нови Сад

УДК 342.4(497.11):349.6

Прегледни рад
Примљен: 29.01.2019
Одобрен: 26.02.2019
Страна: 605-614

УСТАВНА ОДГОВОРНОСТ ЈАВНИХ ВЛАСТИ ЗА ЗАШТИТУ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Сажетак: Након уводних напомена о разлозима и значају одговорности јавних власти за заштиту животне средине, у раду се разматрају уставни оквири те одговорности у Републици Србији. Указујући на чињеницу да Устав Републике Србије прокламује право свакога на tzv. „здраву животну средину“, изводи се закључак да је то опште људско и уставом зајемчено право, због чега се непосредно примењује. Наспрам оваквог општег права, стоји уставом предвиђена општа одговорност свих у друштву за заштиту животне средине. Поред опште одговорности, постоји и уставом предвиђена посебна одговорност Републике и аутономне покрајине за заштиту животне средине, што чини централни део анализе у раду. Одговорност Републике је системског карактера и подразумева не само уређивање већ и унапређивање животне средине и то у равни одрживог развоја. Одговорност аутономне покрајине није системског карактера и креће се не само у оквирима уставних већ и законских норми, али је по другим карактеристикама слична одговорности Републике. На крају рада се закључује да посебну одговорност имају и јединице локалне самоуправе, како због уставних норми о њиховим надлежностима тако и због незаменљиве улоге које им законодавац даје у заштити животне средине, без обзира што то у Уставу није изричито прецизирано.

Кључне речи: јавне власти, одговорност, заштита животне средине, Република Србија, аутономна покрајина, јединице локалне самоуправе

Уводне напомене

Већ од првих зачетака норми о заштити животне средине поставило се питање ко је све у друштву дужан да је штити и унапређује. Одговор

на ово питање се постепено обликовао, темпом којим се развијало право животне средине, као нова, али изузетно динамична и свеобухватна грана права.

* jsogorov@yahoo.com

Тако се, на самом почетку, одговорност за инцидентне случајеве нарушавања животне средине углавном везивала за предузећа и друге приватноправне субјекте.

Временом је, међутим, сазревала свест да је животна средина до те мере значајно друштвено добро, да њена заштита и унапређење мора бити обавеза и одговорност свих субјеката у друштву, а посебно јавних власти. Посебна одговорност јавних власти се заснива на више кључних разлога, а сви они произлазе из општих функција јавних власти у организованом друштву. Указујемо на најважније од њих.

Пре свега, оваква одговорност произлази из нормативне функције јавних власти. Да би се успоставио систем правила понашања који штити животну средину није довољно ослонити се на мање или више развијену свест друштвених субјеката о важности и корисности заштите и унапређења животне средине. Неопходно је, као и у другим областима друштвеног живота, јасним системом правних норми утврдити правила понашања, као и права и обавезе свих субјеката у друштву. То се, опет, може постићи само доношењем закона и других прописа од стране јавних власти. Развијена друштвена свест о важности и корисности заштите животне средине може умногоме да допринесе ефикасности правног система којима се животна средина штити и унапређује, али не може да га замени.

Надаље, животна средина има глобални карактер. Она увелико превазилази појединачне интересе сваког субјекта друштва. Због тога се, уз појединачне интересе, посебно морају уважавати и опште друштвени интереси, а те интересе могу исказати и штитити само носиоци јавних власти. Најсложенија питања заштите животне средине (ваздух, вода, клима, био-диверзитет и др.) превазилазе и оквири држава, па се она морају решавати међународним споразумима. Међународне споразуме, опет, стварају и примењују јавне власти заинтересованих држава.

Из глобалног карактера животне средине произилази и потреба глобалног система њене заштите и унапређивања. Овај систем подразумева велика материјална средства, која увелико превазилазе могућности појединачних друштвених субјеката. Отуда се финансирање мора обезбедити превасходно из јавних извора.

Када се заштита и очување животне средине постави као општи друштвени циљ, неопходно је успоставити и целовити друштвени систем обавештавања о стању животне средине. Јавне власти у томе имају незаменљиву улогу. Одговорност јавних власти у погледу успостављања система информисања о стању животне средине је, тако, у Републици Србији подигнуто на ниво уставне норме.¹

Значајна је, такође координативна функција јавних власти у планирању и усклађивању функционисања система заштите и унапређења животне средине.

¹ В. чл. 74. ст. 1 *Устава Републике Србије* („Сл. гласник РС“, бр. 98/2006) у којем је предвиђено да „свако има право на здраву животну средину и на благовремено и потпуно обавештавање о њеном стању“.

Просторно јавно планирање је незаменљива основа система планирања уопште. Исто тако су значајни и други елементи јавног планирања. Не мање значајне су и активности јавних власти у координирању бројних активности најразличитијих субјеката у друштву у сфери заштите и унапређења животне средине.

Коначно, само јавне власти могу обезбедити санкционисање понашања којима се повређују норме о заштити и унапређењу животне средине. То се односи како на јавноправни систем заштите (управноправни и кривичноправни поступак) тако и на приватноправни систем којим се остварује заштита појединачних права кроз одштетне и друге захтеве приватноправних субјеката пред судовима.

Општа одговорност

У многим националним правима афирмисано је право свакога на здраву животну средину. Ово право је предвиђено и у нашем уставном систему. Према Уставу Републике Србије „свако има право на здраву животну средину и на благовремено и потпуно обавештавање о њеном стању.“²

По своме карактеру ово право је *опште људско* право.³ Ово произлази како из саме уставне норме („свако има право на здраву животну средину“ - ст. 1 чл. 74 Устава Републике Србије) тако и из чињенице да се овај члан налази у одељку који утврђује људска права и слободе.

Надаље, право на здраву животну, као опште људско право, има карактер уставом *зајемченог* права. Због тога се оно штити као и сва друга уставом зајемчена људска и мањинска права.

Поред тога, ово право је одређено као право на „*здраву*“ животну средину, што донекле сужава поље правне заштите животне средине. Наиме, овако утврђено право је постављено у функцији здравља човека, што је решење које имају и многи други устави у свету, али оно није без недостатака.⁴

С обзиром да има карактер опште људског права, право на здраву животну средину се *непосредно* примењује. То значи да закон није нужен посредник за примену уставне норме у пракси.⁵ Органи који примењују правне норме су не само овлашћени већ и дужни да уставне норме о праву на здраву животну средину непосредно примењују у сваком конкретном случају. Исто тако, свако се може позвати на право непосредне примене ових норми.

Поред тога што је опште људско и уставом зајемчено, право на здраву животну средину припада сваком („свако има право“) субјекту у друштву.

²В. чл. 74 ст. 1 *Устава Републике Србије* (у даљем тексту: Устав).

³ Упор. Маријана, Пајванчић, (2009) *Коментар Устава Републике Србије*, Београд, стр. 96

⁴ Анализу наведених карактеристика права на здраву животну средину, укључујући и осврт на предности и недостатке оваког уставног уређивања, видети нпр. у нашем раду: Јелена Шогоров Вучковић (2018.) „Животна средина и уставне норме“, Правни живот, Београд

⁵ М. Пајванчић, *нав. дело*, стр. 29.

Оно, пре свега, припада грађанима као физичким лицима, али и свим другим субјектима, укључујући и правна лица јавног и приватног права. То значи да под уставом и законом утврђеним условима сви правни субјектима могу остваривати заштиту тог права.

Наспрам оваквог општег права, стоји уставом предвиђена општа одговорност свих за заштиту животне средине. Та одговорност је, дакле, општа, она лежи на свима.

Пре свега, одговорност имају грађани, као физичка лица.

Поред њих одговорност имају и сви други субјекти, што значи сва правна лица јавног и приватног права.

Поред опште одговорности свих, Уставом Републике Србије се утврђују и посебне одговорности Републике Србије и аутономне покрајине, што је, уједно, кључно питање које се разматра у овом раду.

Посебна одговорност Републике Србије

Уз општу одговорност, Република Србија има и посебну уставну одговорност за заштиту животне средине⁶. У чему се ова посебна одговорност огледа, видљиво је из уставних норми о надлежностима Републике Србије.

Према Уставу, Република Србија је, између осталог, уређује и обезбеђује „одрживи развој; систем заштите и унапређења животне средине; заштиту и унапређивање биљног и животињског света; производњу, промет и превоз оружја, отровних, запаљивих, експлозивних, радиоактивних и других опасних материја“.⁷

Из овако одређених уставних надлежности Републике Србије, могуће је извести више закључака о карактеру њене одговорности за заштиту животне средине.

Пре свега, јасно је видљиво да је Република одговорна за уређивање заштите животне средине. То уређивање не може бити спорадично и парцијално већ *системско*, будући да наведена уставна норма налаже уређивање система заштите животне средине.

Надаље, такође је значајно што се посебна одговорност Републике не ограничава само на уређивање и обезбеђивање система заштите животне средине, већ се проширује и на систем њеног *унапређења*. Овако одређена одговорност је у складу са модерним схватањима одговорност јавних власти јер је одавно уочено да је актуелно стање животне средине такво да више није довољно да се она штити, већ да је неопходно да се и додатно унапређује.

Посебно је важно што се овим уставним нормама проширује појам животне средине. Док се у другом делу Устава, у начелним одредбама о људским правима и слободама, говори о „здројој животној средини“ и о правима и оба-

⁶ В. чл. 74 ст. 2 *Устава*.

⁷ В. чл. 97 ст. 1 т. 9 *Устава*.

везама свих у вези са њом, у уставним нормама о надлежностима Републике је реч о „животној средини“ без сужавања тог појма на појам тзв. „здраве животне средине“. Системским тумачењем устава се, дакле, може закључити да у праву Републике Србије појам животне средине није редуциран на појам „здраве“ животне средине. Овакво редуцирање би имало значајне негативне консеквенце, на које је раније указано.⁸ Да је то тако, видљиво је и из приступа законодавца при доношењу најважнијих закона из области заштите и унапређења животне средине. Тако се нпр. у Закону о заштити животне средине при одређивању предмета регулисања каже да се овим законом уређује „интегрални систем заштите животне средине којим се обезбеђује остваривање права човека на живот и развој у здравој животној средини и уравнотежен однос привредног развоја и животне средине у Републици Србији“⁹ да би се већ у следећем члану предвидело да тај интегрални систем заштите животне средине чине „мере, услови и инструменти за: 1) одрживо управљање, очување природне равнотеже, целovitости, разноврсности и квалитета природних вредности и услова за опстанак свих живих бића; и 2) спречавање, контролу, смањивање и санацију свих облика загађивања животне средине“¹⁰ што јасно показује да законодавац прихвата шири појам „животне средине“, не ограничавајући га на појам „здраве животне средине“. Овакав став се само потврђује широком дефиницијом животне средине коју овај закон одређује као „скуп природних и створених вредности чији комплексни међусобни односи чине окружење, односно простор и услове за живот“¹¹

У прилог наведеног становишта говори и чињеница да је поред одговорности за уређивање и обезбеђивање заштите и унапређења животне средине у Уставу додатно наглашено да се оваква одговорност односи и на „заштиту и унапређивање биљног и животињског света“. Тиме је јасно исказана одговорност и за очување диверзитета укупног живота, што недвосмислено превазилази оквире бриге за „здраву“ животну средину, па и оквире антропоцентричног (хомоцентричног) погледа на животну средину уопште.¹²

Исто тако је од велике важности што се овим уставним нормама заштита и унапређење животне средине ставља у раван *одрживог развоја*. Савремена схватања о животној средини у потпуности уважавају идеју одрживог развоја. Може се чак рећи да је принцип одрживог развоја (енг. *sustainable development*; нем. *nachhaltige und dauernde Entwicklung*) принцип без којег модерно право животне средине више није замисливо. Настао последњих деценија двадесетог

⁸ В. супра под поднасловом 2. као и наш рад „Животна средина и уставне нормe“, (2018), Правни живот, Београд

⁹ В. чл. 1 Закона о заштити животне средине („Сл. гласник РС“, бр. 135/2004, 36/2009, 36/2009, 72/2009, 43/2011 - одлука Уставног суда 14/2016, 76/2018 и 95/2018.).

¹⁰ В. чл. 2 ст. 1 т. 1) и 2) истог закона.

¹¹ Чл. 3 т. 1) истог закона.

¹² О антропоцентричном (хомоцентричном) погледу на животну средину и његовим ограничењима види више нпр. Schmidt Reiner, Kahl Wolfgang (2010.): *Umweltrecht*, 8. vollständig überarbeitete und erweiterte Auflage, München, стр. 9;

Шогоров Вучковић, Јелена (2015): Појам, структура и сврха права животне средине, Право и привреда, Београд

века, овај принцип се сврстао у ред фундаменталних, носећих принципа права животне средине.¹³ Неки га називају и руководним принципом права животне средине.¹⁴

Овај принцип је као неспоран прихваћен и у међународним документима. Сам појам “одрживи развој” се, иначе, јавио у једном извештају Светске комисије за животну средину и развој 1987. године. У том извештају одрживи развој се дефинише као “развој који задовољава потребе данашњице, без ризика да будуће генерације своје потребе неће моћи задовољити”.¹⁵ Убрзо затим, на Конференцији УН за животну средину и развој у Рио де Жанеиру 1992. године концепт одрживог развоја постаје идеја водиља међународне политике животне средине, што је јасно изражено и у “Рио декларацији” (посебно у Агенди 21) са ове конференције. Овај принцип је прихваћен и у праву ЕУ.¹⁶ Поред тога принцип је изричито прихваћен и у националним правима земаља чланица, а у неким је подигнут и на ниво уставне норме.¹⁷

Принцип одрживог развоја се заснива на идеји да економско и свако друго коришћење природних добара у садашњости мора бити у складу са регенеришућом способношћу животне средине, као и са очекиваним развојем и потребама у будућности.

То је видљиво не само из начелних уставних и законских решења у упоредном праву већ и из најзначајних међународних докумената о животној средини.

Поред одговорности за уређивање, Република има и одговорност и за обезбеђивање система заштите животне средине. Та одговорност је такође системског карактера и подразумева све правне, политичке и друге акте и радње Републике којима се омогућује и осигурава изградња и несметано функционисање система заштите и унапређења животне средине. То подразумева и све планске, финансијске и друге мере, акте и радње.

Посебна одговорност покрајине

Уз Републику, посебну уставну одговорност за заштиту животне средине има и аутономна покрајина.

Према Уставу, “аутономне покрајине, у складу са законом, уређују питања од покрајинског значаја у области:

¹³ Упор. Gay Beaucamp (Bušo), (2002) *Das Konzept der zukunftsfähigen Entwicklung im Recht*, Glaser (Glazer), (2006), *Nachhaltige Entwicklung und Demokratie*, с. 42 и сл.; Ivo Appel (Apel), (2005), *Staatliche Zukunfts- und Entwicklungsvorsorge*, , стр. 15 и сл.

¹⁴ W.Kluth (Klut), U.Smeddinck (Šmedink), (2013) *Umweltrecht*, Springer Spektrum, Wiesbaden, стр.3.

¹⁵ U. Ramsauer (Ramzajer), (2010), *Allgemeines Umweltverwaltungsrecht*, u zborniku radova *Umweltrecht* (Hrsg.: Hans-Joachim Koch) 3. Auflage, Franz Vahlen Verlag, München, стр. 93.

¹⁶ В. чл.11 Уговора о начину функционисања ЕУ према којем „захтеви заштите животне средине при утврђивању и спровођењу политика и мера Уније морају посебно унапређивати одрживи развој“.

¹⁷ Тако се у чл. 20а Основног закона Немачке каже: „држава штити природна добра и животиње такође и из одговорности за будуће генерације...“.

1. просторног планирања и развоја,
2. пољопривреде, водопривреде, шумарства, лова, риболова, туризма, угоститељства, бања и лечилишта, заштите животне средине, индустрије и занатства, друмског, речног и железничког саобраћаја и уређивања путева, приређивања сајмова и других привредних манифестација,
3. просвете, спорта, културе, здравствене и социјалне заштите и јавног информисања на покрајинском нивоу.¹⁸

Поред наведеног, од значаја је и уставна норма о одговорности покрајине за заштиту људских и мањинских права, с обзиром да Устав заштиту животне средине третира као опште људско право. Наиме, Устав предвиђа да и аутономна покрајина има одговарајуће надлежности у области људских и мањинских права, будући да је дужна да се стара о „остваривању људских и мањинских права, у складу са законом.“¹⁹

Како се види, аутономна покрајина има посебну одговорност за заштиту животне средине. Ова одговорност се унеколико разликује од посебне одговорности Републике у овој области.

Пре свега, одговорности аутономне покрајине у заштити животне средине се ограничавају положајем и местом који аутономна покрајина има у уставном систему земље. Због тога уређивање, унапређивање и обезбеђивање заштите животне средине нема системски карактер, као што је то случај код Републике.

Поред тога, одговорност аутономне покрајине није омеђена само уставним већ и законским нормама. С обзиром да садашњи уставни систем даје јачу правну снагу закону него конститутивном акту аутономне покрајине, то се и сва права, обавезе и одговорности аутономне покрајине у области заштите и унапређења животне средине морају посматрати не само у оквирима уставних норми, већ и свих законских норми које уређују ову област.

С друге стране, овако одређена одговорност аутономне покрајине за заштиту животне средине би морала водити закључку да друге карактеристике одговорности аутономне покрајине имају исти карактер као и посебне одговорности Републике. То значи да се посебна одговорност аутономне покрајине такође не ограничава само на уређивање и обезбеђивање система заштите животне средине, већ се проширује и на систем њеног *унапређења*. Исто тако посебна одговорност аутономне покрајине би се морала схватати као одговорност за *животну средину уопште*, а не само за тзв. „здраву“ животну средину. Једнако тако и одговорност аутономне покрајине би морала бити стављена у раван *одрживог развоја*, као што је то случај код Републике. Коначно, одговорност аутономне покрајине би, такође, била и одговорност за *обезбеђивање* система заштите животне средине.

Овакво регулисање одговорности аутономне покрајине додатно је уређено њеним статутом. Тако је одговорност аутономне покрајине за заштиту животне средине у Статуту Аутономне покрајине Војводине одређена на сле-

¹⁸ Чл. 183 ст. 2 *Устава*.

¹⁹ В. чл. 183 ст. 3 *Устава*.

дећи начин: „АП Војводина обезбеђује услове за заштиту и унапређивање животне средине, предузима мере за спречавање и отклањање штетних последица које угрожавају животну средину и доводе у опасност живот и здравље људи и уређује друга питања од покрајинског значаја, у складу са законом.“²⁰ Поред тога, у делу у којем се одређују послови које Аутономна покрајина Војводина врши, детаљније се наводе и послови из области заштите животне средине. Тако Аутономна покрајина Војводина:

- „- доноси програм заштите животне средине у складу с програмом Републике Србије;
- доноси план и програм управљања природним ресурсима и добрима, у складу са стратешким документима Републике Србије;
- врши контролу коришћења и заштиту природних ресурса и добара;
- проглашава одређену територију за заштићено природно добро и прописује мере заштите, у складу са законом;
- врши систематски мониторинг чинилаца животне средине с праћењем и проценом развоја загађења животне средине;
- уређује друга питања од покрајинског значаја у области заштите животне средине у складу са законом;
- врши друге послове прописане законом који чине њену изворну или поверену надлежност.“²¹

Овакав начин одређивања послова није сасвим у складу са уставном нормом по којој аутономне покрајине, у складу са законом, *уређују* питања од покрајинског значаја у области просторног планирања и развоја, као и у области заштите животне средине.²² Прикладније би била статутарна норма која би предвиђала да Аутономна покрајина Војводина уређује питања од покрајинског значаја у области заштите животне средине и просторног планирања, како то Устав налаже, а не само да доноси одговарајуће планове и програме заштите и да врши одговарајући надзор. То значи да је по овом питању Статут Аутономне покрајине Војводине из 2009. године био више у складу са Уставом, јер је, између осталог, предвиђао да Аутономна покрајина Војводина „уређује, унапређује и обезбеђује заштиту животне средине у складу са Уставом, потврђеним међународним уговором и законом.“²³

Посебна одговорност јединица локалне самоуправе?

С обзиром на садржину уставне норме о посебној одговорности Републике и аутономне покрајине за заштиту животне средине, оправдано се може поставити питање да ли такву одговорност имају и јединице локалне самоуправе? У раније поменутом члану 74 Устава Републике Србије се, уз општу одговорност свих за заштиту животне средине, наглашава само посебна одго-

²⁰ В. чл. 19 *Статута Аутономне покрајине Војводине* из 2014. године.

²¹ В. чл. 27 т. 5 тог *Статута*.

²² Чл. 183 ст. 2 *Устава*.

²³ В. чл. 29 т. 5 *Статута Аутономне покрајине Војводине* из 2009. године.

ворност Републике и покрајине, али не и јединица локалне самоуправе. Оваква стилизација наведене уставне норме је збуњујућа, што је већ примећено у стручној литератури.²⁴

Наиме, сам Устав при утврђивању надлежности јединица локалне самоуправе одређује да општина преко својих органа, у складу са законом, „уређује и обезбеђује обављање и развој комуналних делатности“ и „стара се о заштити животне средине, заштити од елементарних и других непогода; заштити културних добара од значаја за општину.“²⁵ Из оваквих уставних норми је јасно да је старање о заштити животне средине једна од кључних надлежности, дакле и обавеза и одговорности општине. То би, опет, значило да јединице локалне самоуправе ипак имају посебне одговорности за заштиту животне средине на свом подручју и у границама њихових надлежности утврђених Уставом и законом.

Када се детаљније анализирају закони из области заштите животне средине, посебно Закон о заштити животне средине²⁶ и Закон о управљању отпадом²⁷, јасно је видљиво да је улога јединица локалне самоуправе у заштити животне средине апсолутно незаменљива. Општине, али и градови у складу са њиховим надлежностима, су основа сваког система планирања заштите животне средине. Систем управљања отпадом на пример, да многе друге области не помињемо, је незамислив без уређивања и обезбеђивања управљања комуналним отпадом од стране јединица локалне самоуправе. С обзиром на овакав став законодавца, а имајући у виду и наведену уставну норму која се односи на надлежности јединица локалне самоуправе, мислимо да је изостављање јединица локалне самоуправе (општина и градова) из круга субјеката са посебним одговорностима за заштиту животне средине, пре редакцијски пропуст у чл. 74 Устава него што је начелан став. Због тога мислимо да и јединице локалне самоуправе, у оквирима својих надлежности и у границама утврђеним законима, такође имају посебну одговорност за заштиту, унапређивање и обезбеђивање животне средине.

Литература:

1. Appel, Ivo (2005): Staatliche Zukunfts-und Entwicklungsvorsorge, Mohr Siebeck, Tübingen
2. Beaucamp, Gay (2002): Das Konzept der zukunftsfähigen Entwicklung im Recht, Mohr Siebeck, Tübingen
3. Glaser, Andreas (2006): Nachhaltige Entwicklung und Demokratie, Mohr Siebeck, Tübingen
4. Smeddinck, U.W.Kluth, (2013): Umweltrecht, Springer Spektrum, Wiesbaden

²⁴ В. М. Пајванчић, *нав. дело*, с. 96.

²⁵ В. Чл. 190 ст. 1 т. 1 и 6 Устава.

²⁶ Закон о заштити животне средине ("Сл. гласник РС", бр. 135/2004, 36/2009, 36/2009, 72/2009, 43/2011 - одлука Уставног суда 14/2016, 76/2018 и 95/2018.).

²⁷ Закон о управљању отпадом ("Сл. гласник РС", бр. 36/2009, 88/2010, 14/2016 и 95/2018.).

5. Pajvančić, Marijana (2009): Komentar Ustava Republike Srbije, Beograd
6. Ramsauer, Ulrich (2010): Allgemeines Umweltverwaltungsrecht u zborniku radova Umweltrecht (Hrsg.: Hans-Joachim Koch) 3. Auflage, Franz Vahlen Verlag, München
7. Schmidt, Reiner; Kahl Wolfgang (2010): Umweltrecht, 8. vollständig überarbeitete und erweiterte Auflage, München
8. Šogorov Vučković, Jelena (2018): Životna sredine i ustavne norme, Pravni život, Beograd
9. Šogorov Vučković, Jelena (2015): Pojam, struktura i svrha prava životne sredine, Pravo i privreda, Beograd

CONSTITUTIONAL RESPONSIBILITY OF PUBLIC AUTHORITIES FOR ENVIRONMENTAL PROTECTION IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary: After introductory remarks on the reasons and importance of the responsibility of public authorities for environmental protection, the paper discusses the constitutional frameworks regarding stated responsibilities in the Republic of Serbia. Pointing to the fact that the Constitution of the Republic of Serbia proclaims the right of everyone to the so- "Healthy environment", the conclusion is drawn that this is a general human and constitutional right, which is why it is applied directly. Contrary to this general law, the constitution stipulates the general responsibility of all of the society regarding the protection of the environment. Apart from general responsibility, there is also a special stipulation in the Constitution regarding the special responsibility of the Republic and the autonomous province for the protection of the environment, which forms the central part of the analysis in the work. The responsibility of the Republic is of a systemic character and implies not only drafting, but also improving the environment at the level of sustainable development. The responsibility of the autonomous province is not of a systemic nature and is moving not only within the framework of constitutional but also legal norms, but it is similar to the responsibility of the Republic by the nature of its characteristics. At the end of the paper it is concluded that the local self-government units have special responsibility, both due to the constitutional norms of their competencies and the irreplaceable role that the legislator gives them in the protection of the environment, despite the fact that this is not explicitly specified in the Constitution.

Key words: public authorities, responsibility, environmental protection, Republic of Serbia, autonomous province, local self-government units

ФИЛИП Г. СТОЈАНОВИЋ*

Центар за истраживање јавних политика
Београд

НЕВЕНА Р. ШЕКАРИЋ

Институт за међународну политику и
привреду
Београд

УДК 351.74/.76(497.11)

Прегледни рад

Примљен: 16.01.2019

Одобрен: 22.02.2019

Страна: 615-634

УЛОГА ПОЛИЦИЈЕ У СУЗБИЈАЊУ ПРОБЛЕМА ЛАКОГ И МАЛОКАЛИБАРСКОГ ОРУЖЈА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ И НА ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ

Сажетак: Проблем распрострањености лаког и малокалибарског оружја на простору Западног Балкана представља ендемску карактеристику ових простора. С обзиром на свој прекогранични карактер, знатне импликације по регионалну, националну и људску безбедност и повезаност са другим облицима криминалног деловања, овај безбедносни проблем захтева заједничко и координирано деловање најзначајнијих провајдера безбедности. Како полиција представља најзначајнијег носиоца унутрашње безбедности једне земље, то је њена улога у спречавању и сузбијању проблема ватреног оружја незаменљива. Полазећи од системског приступа, у раду је акценат стављен на модификовани комбиновани модел полицијске сарадње на примеру скорашње иницијативе скопчане са проблематиком распрострањености илегалног лаког и малокалибарског оружја и муниције – Мапе пута, као свеобухватне платформе којом се има за циљ заједничка акција на стратешком, политичком и оперативном нивоу зарад постизања одрживог решења за илегално поседовање ватреног оружја. Како је мултилатерална сарадња вишеслојна и комплексна, налази овог рада указују да се понуђени модели полицијске сарадње у литератури ретко када могу пронаћи у изворном облику у пракси, тако да се они чешће преклапају и комбинују.

Кључне речи: полиција, системски приступ, малокалибарско и лако наоружање, међународна полицијска сарадња, Мапа пута, Република Србија, Западни Балкан

Увод

Чињеница је да се данас многе земље суочавају са бројним безбедносним ризицима, изазовима и претњама који, неретко, превазилазе границе националних држава и захтевају заједнички и координирани наступ у одговору на њих. Полиција, као државни орган који је задужен за одржавање јавног реда и мира, најрелевантнији је актер у случајевима када је унутрашња безбедност

* stojanovicgf@gmail.com

једне земље угрожена. Осим тога, сви они угрожавајући фактори који имају прекогранични карактер, захтевају сарадњу полицијских апарата на регионалном и међународном нивоу. У том смислу, можда најадекватнији начин за анализу полицијског деловања у контексту савремених безбедносних претњи, било на унутрашњем, било на међународном плану, представља тзв. системски приступ. Наиме, анализа рада полиције кроз призму системског приступа подразумева заједнички поглед на безбедносне изазове, ризике и претње региона, преточен у мултилатералне правне и институционалне механизме међународне, односно регионалне полицијске сарадње. У зависности од природе претњи, сложености билатералних односа, уз ефективну употребу ресурса и прилагођавање одговарајуће организационе структуре томе, полиција, као систем елемената који међусобно интерагују, настоји да одговори на мењајуће услове окружења у ком функционише.

Поред бројних безбедносних претњи које су карактеристичне за балкански простор (и самим тим и Републику Србију), чини се да проблем лаког и малокалибарског оружја временом не губи на свом значају. Наиме, бројна искуства показала су да неодговорно руковање, непрофесионално опхођење према оружју или, једноставно, одливање лаког и малокалибарског оружја из неадекватно обезбеђених складишта, углавном проузрокује негативне последице по појединца, заједницу или регион. Оглушавање о проблеме у вези са ватреним оружјем у Србији и остатку региона изгледа да је достигло максимум небезбедности. Недовољно снажно реаговање провајдера безбедности подстиче и повећава шансе за вршење других, сложенијих, безбедносних померања уз употребу овог оружја – вршење терористичких акта, недозвољени извоз у земље конфликта, коришћење оружја за тешка кривична дела и сл. Оваква динамика, уз недвосмислено опредељење региона да постане део Европске уније, условило је креирање *Мане пута*: *одрживо решење за илегално поседовање, злоупотребу и кријумчарење лаког и малокалибарског оружја на Западном Балкану до 2024. године* (енг. *Roadmap for a sustainable solution to the illegal possession, misuse and trafficking of Small Arms and Light Weapons (SALW) and their ammunition in the Western Balkans by 2024*; у даљем тексту: *Мана пута*), чијом би се имплементацијом остварили одређени безбедносни стандарди и умањиле вероватноће избијања ризика скопчаних са распрострањеношћу и злоупотребом ватреног оружја. Осим тога, управо се кроз имплементацију овог прекограничног механизма сарадње у решавању проблема распрострањености оружја може приказати добар пример развијања и унапређења полицијске сарадње на Западном Балкану.

Остваривањем планираних активности у оквиру *Мане пута* биће могуће спровести ефикасан мониторинг успешности сарадње у одговору на заједничке претње, али и идентификовати динамику полицијске сарадње, како на билатералном, тако и на регионалном нивоу. Регионална полицијска сарадња у оквиру пројеката *Мана пута* представља један од амбициознијих планова на пољу регулисања проблема распрострањености и злоупотребе малокалибарског и лаког оружја. Посматрано из перспективе системског приступа, овај вид прекограничне полицијске сарадње управо представља заједнички одговор поли-

ција земаља Западног Балкана на једну кулминативну безбедносну претњу, узимајући у обзир све елементе различитих модела полицијске сарадње, о чему ће више речи бити у наредном делу текста.

У раду је најпре представљен појам полиције, њен историјски развој у Републици Србији и нормативни оквир унутар кога овај државни орган заснива свој рад. Потом је истакнут теоријско-методолошки оквир у изучавању међународне полицијске сарадње са акцентом на системском приступу који ће представљати главно тежиште у анализи деловања полиције на конкретном безбедносном проблему – распрострањености лаког и малокалибарског оружја на Западном Балкану. Након тога, дат је кратак преглед најзначајнијих механизма које полиција упошљава у свом одговору на поменути безбедносну претњу уз апострофирање значаја једног од њих – *Mane нута*. Анализа *Mane нута*, примена системског приступа у раду полиције на примеру *Mane нута* и идентификација индикатора успешности рада полиције у сузбијању илегалне распрострањености лаког и малокалибарског оружја са конкретним бројчаним показатељима централни су део рада. На крају самог рада следе закључна разматрања.

Појам полиције

У постојећој литератури постоји мноштво радова који на различите начине анализирају и синтетишу сазнања о појму полиције. Једна група аутора слаже се да појам полиције несумњиво потиче од (ново)латинске речи *политеа* што у најширем смислу означава орган државне извршне власти задужен за одржавање реда (Николић, 2016: 56). Неки га доводе у везу и са античким периодом и речи *politia* чије се значење везује за *polis* – град - државу (Угелвик, 2018: 6). За Будимира Бабовића, делатност данашњег рада полиције у суштини одражава те основне облике организовања, који су били карактеристични пре свега за стари Рим (1997: 12). Средњовековно ослањање на силу као средство којим се усмеравало и усклађивало понашање припадника заједнице представља једну заједничку карактеристику која је подједнако била заступљена и у Кини и у Грчкој и у Риму (Кековић и Димитријевић, 2017: 162).

Зачеци, пак, институционализованијег деловања овог апарата, наслањају се на репресију и санкционисање одређених друштвених форми понашања. Првобитне цивилизацијске норме нису познавале људске слободе у данашњој мери те су се властодршци неретко ослањали на силу како би одржали или власт или поредак. За Никача, озбиљнији институционални искорак у настанку и развоју полиције везује се за класно друштво, односно појаву државних органа који учествују у доношењу правних норми: „Претече класичне организације полиције постоје у водећим земљама..., као што су Енглеска и Француска које су имале добро опремљене јединице за дубинску заштиту државне територије, обезбеђење јавних путева и одржање јавног реда и мира“ (2008: 81). Мартин ван Кревелд, пак, дискусију око институционалног утврђивања полиције окреће у другом смеру. Још се 1450. године можда први пут појављује

термин *униформисани државни орган*, који није означавао војску, већ супротно – организацију чији је циљ одржање јавног реда. Од средине средњег века, како примећује Кревелд „...градови су имали на располагању широк распон нижих државних службеника попут фењерџија, ноћне страже, пијачних и кланичних контролора, стражарских дружина и затворских чувара – укратко, запослених чији је посао покривао сваки аспект општинске управе на нижим нивоима“ (2012: 164). Све до XVIII века, доминантни униформисани систем у заједницама била је добро наоружана војска. Како би се избегло ангажовање војника у наметању јавног реда, било је потребно формирати једну, такође униформисану и јаку организацију. Тада, након 1700. године, задатак одржања јавног реда и мира прелази у надлежност лаке коњице (*Ибид*).

Укратко, стварање државног органа реда представља тежњу друштва, али и властодржаца да обезбеде ред, мир, безбедност и заштиту грађанима. Може се рећи да је настанак полиције уско повезан са настанком и развојем државе, посебно ако полицију посматрамо у њеном функционалном, а не пуком организационом облику (Zekavica, 2018: 2). Полиција данас представља орган извршне власти који има ексклузивну надлежност у очувању јавног поретка, сузбијању и спречавању појавних облика криминалитета и вршењу других послова уз могућност примене средстава принуде и/или силе. Ипак, полицијски систем много је више од репресивног апарата – он носи одлике специфичне организационе форме и хијерархије и поседује извесну ролу у друштвеним односима. Те одлике разликују се у зависности од приступа и улози коју полиција има у савременом друштву.¹

Правни оквир рада полиције у Републици Србији

Независно од степена хијерархије и приступа у раду полиције у савременом друштву, основни предуслови њеног рада свакако јесу национална и међународна легислатива. Развој полиције у Србији кроз нешто више од два века пратило је континуирано усвајање низа правних докумената који су на различите начине уобличавали и конкретизовали рад овог органа. Од 1804. године до данас, законодавно изграђивање овог државног органа може се поделити у неколико фаза: период Првог српског устанка, период вазалне Србије, период независне Србије, период Краљевине СХС односно Југославије, период од почетка рада 1941. године до краја деведесетих година XX века, период након Устава Републике Србије из 1990. године (Богдановић, 2002: 10). На послетку, може се додати период након петооктобарских промена, који ће највише бити у фокусу овог рада. Ова епоха у новијој историји полиције има

¹ Тако, на пример, поштовање људских права и слобода услед заштите унутрашњег поретка одлика је *либералног становишта* рада полиције. За *конзервативни приступ* својствено је очување политичког ауторитета и наглашеност полиције као органа принуде. Рад полиције који је у колизији са прокламованим слободама грађана, заснован искључиво на репресији и очувању интереса политичких елита најприближнији је *радикалном гледишту* (Кековић и Димитријевић, 2017: 161).

извесне специфичности у друштвено-политичком контексту. Наиме, у том периоду, тадашња држава излазила је из изолационизма, отварајући се ка споља. Тежња постконфликтног друштва ка интеграцији у унију развијених држава имала је јасно одређене задатке у контексту реформе полиције и владавине права, од којих се неки и данас реализују.

Први такав задатак уследио је приликом испуњавања услова за чланство Србије (Државне заједнице Србије и Црне Горе) у Савет Европе 2003. године и односио се на уређење надзора над сектором безбедности и усвајање реформског закона о полицији којим би се јасно и прецизно дефинисала овлашћења и надлежности полицијских службеника. Она су, наиме, морала бити усклађена са Европским кодексом полицијске етике. Две године касније, усвојен је Закон о полицији (Службени гласник РС, бр. 101/2005) који је садржински испуњавао критеријуме из ратификованих међународних извора права – Европске конвенције о људским правима, Декларације о полицији и сл. (Николић, 2016).² Додуше, најзначајнији корак у процесу реформе сектора безбедности било је издавање Ресора државне безбедности из МУП-а, доношењем Закона о БИА (Службени гласник РС, бр. 42/2002).³

Као што је претходно поменуто, основни предуслов функционисања система јавне безбедности представља уређен нормативни систем. Када је реч о полицији, основни и најважнији унутрашњи правни извор који регулише послове, надлежности и овлашћења представља Закон о полицији (*Службени гласник РС*, бр. 6/2016 и 24/2018). У Закону, у члану 1, јасно је наведено да су садржајем овог правног акта, између осталог, уређени „... унутрашњи послови, организација и надлежност Министарства унутрашњих послова, полицијски послови, организација и надлежност полиције, као и друга питања од значаја за рад полиције и МУП-а“. Враћајући се на предмет истраживања у фокусу овог рада – регионалну сарадњу полиције, у глави III Закона дефинишу се сви облици сарадње МУП-а и полиције. Конкретно, у чл. 19 Закона наводи се да „МУП остварује међународну сарадњу на нивоу министара и представника министарстава, са надлежним иностраним органима, међународним и другим организацијама, у складу са законом“. Такође се регулише и оперативна полицијска сарадња, која служи као основа за покретање било ког нивоа полицијске сарадње. Сарадњу са другим, иностраним, полицијским службама, МУП остварује на основу потврђених и закључених међународних уговора о полицијској сарадњи уз поштовање принципа узајамности и на основу чланства у међународним полицијским организацијама. Уколико се сарадња полиције

² Ипак, важно је напоменути да је пре доношења новог закона 2016. године полиција функционисала по оном из 2005. године који је у формалном смислу представљао први реформски закон. Међутим, већ 2018. године долази до измена и допуна „новог“ закона из 2016. године. Иако је процес усаглашавања са правним тековинама ЕУ у току, а процес реформе полиције се спроводи још од 2000-их, напретка у погледу деполитизације и транспарентности још увек нема.

³ Закон о БИА претрпео је неколико измена имајући у виду да је садржао два противуставна члана која су одлуком Уставног суда измењена. Ипак, до данас, овај Закон није претрпео суштинске измене које би довеле до ефикасније контроле над обавештајним делом сектора безбедности.

посматра у Гриновим терминима (Green, 2006)⁴, може се рећи да у оквиру билатералне, регионалне или глобалне сарадње, МУП размењује податке и обавештења, предузима мере против тероризма, организованог криминала, илегалних миграција и других облика међународног криминала и нарушавања безбедности границе, успоставља заједничка радна тела, упућује на обуку и образовање припаднике Министарства у иностранство, спроводи обуку у земљи за потребе полиције стране државе или међународне организације, у сарадњи са полицијама других држава, односно међународним организацијама (чл. 19 Закона о полицији, *Службени гласник РС*, бр. 6/2016 и 24/2018).

Како би се супротставили заједничким безбедносним изазовима, ризицима и претњама, државе су принуђене да већу пажњу посвете изналажењу одрживих решења и одговора. Када се говори о Западном Балкану, не може се рећи да су претње попут организованог криминала, трговине људима, оружјем и наркотицима, тероризам, илегалне имиграције и сајбер изазови географски ограничени и усмерени само на један ентитет. Напротив, измењени облици и форме данашњих претњи могу се сузбити само организованим типовима сарадње националних полиција оних држава кроз које се претње и простиру (Миљковић, 2003), што представља још једну потврду о неопходности међународне полицијске сарадње поводом конкретних безбедносних претњи којој је, између осталог, посвећена и полиција Републике Србије.

Аналитички оквир за изучавање међународне полицијске сарадње на примеру одговора на лако и малокалибарско оружје

Теорије сарадње између одређених ентитета имају функционалистичку позадину; главна теза ових теорија тиче се успостављања сарадње између субјеката у одређеној области са циљем налажења решења за конкретан проблем.⁵ Пројектовано на предмет овог рада, полицијски апарати држава Западног Балкана (субјекти) удружују се поводом спречавања и сузбијања проблема лаког и малокалибарског оружја и муниције (енг. *Small Arms and Light Weapons – SALW*) (конкретан проблем) зарад јачања безбедности сопствених држава и друштава (конкретна област). Међутим, ове теорије нуде један шири, општији поглед на проблематику која је у фокусу овог рада (тзв. макро теорије). Нешто спецификованија теорија која пружа алате за анализу понашања модерних полицијских институција у условима све веће глобализације јесте тзв. бирократска теорија међународне полицијске сарадње (Deflem, 2000: 2004) која има своје упориште у Веберовим промишљањима о бирократизацији државног апарата. Наиме, полицијске бирократије постижу институционалну аутономију у извесном тренутку на темељима сврсисходне рационалне логике у циљу

⁴ О Гриновом промишљању најефикаснијих модела полицијске сарадње биће више речи у наредном делу текста.

⁵ Детаљније о овоме видети у: Милићевић-Пророковић, Јелена (2014): „Либерални институционализам“ у: Милан Липовац, Драган Живојиновић (уред.). *Међународна безбедност-теоријски приступи*, 179-196.

упошљавања најефикаснијих средстава како би се реализовали одређени циљеви базирани на професионалном систему знања (Deflem, 2006: 242). Теорија не негира претпостављеност државе и њене контроле, али полази од претпоставки да понашање полицијских агенција није у потпуности детерминисано у контексту њене повезаности са политичким врхом држава. Уместо тога, оне (полиције, прим. аут.) обликоване су организационим трансформацијама које подразумевају општи процес рационализације који утиче на бирократску активност организације (*Ибид.*). Дајући историјско-компаративни контекст развоју овог бирократског апарата, ова теорија објашњава одлучујућу улогу знатних друштвених промена на мењајућу организацију полиције и њено повезивање са другим актерима у условима мењајућег безбедносног амбијента.⁶ Међутим, како би се у потпуности разумело не само екстерно, већ и интерно окружење полицијског система, у наставку ће бити понуђен спецификованији приступ у изучавању полицијског деловања и сарадње у одређеном окружењу, у одговору на конкретан безбедносни проблем – системски приступ.⁷

Према Алибабићу, *системски приступ* представља методолошки оквир који ставља акценат на анализу односа у систему и на анализу односа система са окружењем, након чега следи утврђивање алтернативних стратегија за реализовање циљева система (2002). Имајући у виду да су сви системи сачињени од мањих целина (подсистема), интерактивност делова система међусобно или са окружењем круцијални су у разумевању структуре и функције система. У литератури се наводи неколико основних карактеристика системског приступа: хијерархичност целине над елементима; утицај интерактивности елемената система на функционисање целине; проучавање појава и процеса у систему са становишта различитих научних дисциплина (Кековић и Димитријевић, 2017). Наиме, системски приступ пружа могућност праћења и анализе најразличитијих променљивих које утичу на систем безбедности. Речју, системски приступ пружа могућност да се на основу анализе интеракције система са подсистемима или са окружењем омогући креирање стратешких оквира за ефикасно деловање система (безбедности).

Како би се подробније илустровала функционалност системског приступа, биће приказана његова примена у функционисању полиције као (под)система безбедности. Као засебан систем, полиција је носилац унутрашње безбедности, сервис грађана и провајдер опште, личне и имовинске сигурности и безбедности грађана, следећи унутрашње и међународно законодавство. Њена структура, организација и хијерархија јасно указују да се ради о

⁶ Детаљније о овоме видети у: Deflem, Mathieu (2006): Global rule of law or global rule of law enforcement? International police cooperation and counterterrorism, *The annals of the American academy of political and social science*, 603(1), 240-251.

⁷ Системски приступ као методолошки прилаз научном истраживању алат је опште теорије система, оригинално настале унутар поља биолошких наука средином XX века. Кључни концепти ове теорије јесу теорија скупова, теорија информација и одлучивања, теорија управљања, теорија организације и теорија учења и адаптације (Bertalanffy, 1969). Како то наводи Буртон (*Burton*), системска теорија омогућава организовање емпиријских чињеница у јединствен и свеобухватан оквирни систем (2010: 5).

једном уређеном систему.⁸ Ипак, полиција као систем није изолована. Као подсистем, она корелира са другим елементима већег система – системом националне безбедности. Као део ширег система безбедности, државе и друштва (Кековић и Димитријевић, 2017: 163) интеракција полицијског система са окружењем посебно долази до изражаја кроз регионалну, односно међународну полицијску сарадњу. Како то наводе неки аутори, у контексту савремених и међусобно испреплетаних безбедносних претњи, безбедносни провајдери померили су своје тежиште рада са „хијерархијског приступа на морфологију умрежавања“ (Gerspacher & Dupont, 2007: 347). Овде још једном до изражаја долази адаптивност система полиције на мењајуће и усложњено непосредно окружење са резултатом у виду регионалне, односно међународне сарадње.

У постхладноратовској литератури могу се пронаћи различити облици и модели полицијске сарадње – од Андерсоновог централизованог и децентрализованог модела (Anderson, 1989), преко Бигоовог хоризонталног модела полицијске сарадње (Bigo, 1996), па све до Бејлеја (Bailey, 2001, 2005) који реформи полиције у иностраним државама поклања велику пажњу сматрајући тај процес значајним алатом који директно доприноси развоју и демократизацији друштва.⁹ Усложњавањем безбедносних претњи и специфичности полицијске сарадње, у литератури је развијен и комбиновани модел у који су инкорпорирани и вертикални и хоризонтални модел, али и централизована и децентрализована полицијска сарадња (Block, 2007: 6). Хоризонтални, вертикални и комбиновани модел полицијске сарадње биће конкретизовани у наредним деловима рада на одговору полиције Републике Србије на конкретну безбедносну претњу – распрострањеност и злоупотребу лаког и малокалибарског оружја.

О проблему лаког и малокалибарског ватреног оружја на Западном Балкану

Иако развој технологије и тзв. 4.0 револуција пружају неограничене могућности за комплетну трансформацију ратовања и наоружања, већина данашњих сукоба и даље се води унутар држава, између различитих, најчешће недржавних и паравојних актера. У тим сукобима најкоришћеније средство борбе јесте лако и малокалибарско оружје.¹⁰ Нагомилане количине илегалног

⁸ Организациона структура МУП-а РС и Дирекције полиције доступна је на следећој интернет адреси: http://www.mup.gov.rs/wps/wcm/connect/a3275f78-d600-45c1-9c2a-3436ae3bbe1e/2016-05-12-organizaciona+shema+velika_ispravka+1.pdf?MOD=AJPERES&CVID=liAb9Bd.

⁹ Можда најзначајније теоријско упориште у вези са деловањем државе на проблем SALW-а у постконфликтним друштвима представља концепт тзв. изградње државних капацитета (енг. *state capacity building*). Наиме, контролом над овим безбедносним проблемом настоји се ојачати монопол државе над легитимном употребом силе на рачун других, недржавних актера, кроз увођење демократског управљања безбедношћу (Tholenes, 2017: 3).

¹⁰ Појам SALW јесте најкоришћенији термин у међународној легислативи која се тиче политика контроле оружја. У националном законодавству, овај појам се преводи и као стрелачко и лако оружје под којим се сматра свако ручно преносиво смртоносно оружје које избацује, лансира,

оружја у рукама цивила недвосмислено представљају један од озбиљних безбедносних проблема – како за локалну заједницу, тако и за националну и регионалну безбедност. О томе сведоче бројна болна искуства, разне међународне иницијативе, односно, напори да се ова проблематика нормативно регулише. Као и у већини држава региона, проблематика илегалног поседовања и кријумчарења ватреног оружја интензивирана је деведесетих година XX века. Због ратног амбијента и окружења, оружје је постало лако доступно и неконтролисано. Услед осећаја страха и неповерења у сектор безбедности, велики број грађана је на легалан или нелегалан начин набављао оружје ради личне заштите.

Према последњим проценама, у свету је до краја 2017. године постојало око 857 милиона комада ватреног оружја у рукама цивила (Karp, 2018: 3). Било каква илегална активност у вези са оружјем директно доприноси негативним последицама, било у мирнодопским, било у конфликтним срединама. Штавише, акумулација огромних и неконтролисаних количина ватреног оружја може имати дестабилишуће ефекте за целе регионе. Простору Западног Балкана то, изгледа, представља ендемску карактеристику. Наиме, након окончања сукоба у СФРЈ, највеће количине оружја су нестале из необезбеђених складишта, приличан број је донет у домаћинства након рата, а немали број је завршио у криминалним организацијама које су тада биле у успону. Тако је велика распрострањеност (око 3,5 милиона илегалног ватреног оружја у региону) постала једна од карактеристика небезбедности Западног Балкана која скоро тридесет година остаје недовољно контролисана.

Нормативни оквир у супротстављању проблему лаког и малокалибарског оружја у Републици Србији

У претходним деловима рада већ је поменуто да су, независно од степена хијерархије и приступа у раду полиције у савременом друштву, основни предуслови њеног рада национална и међународна легислатива. У том смислу, у одговору на проблем распрострањености и злоупотребе ватреног оружја, полиција Републике Србије наслања своје активности на бројне националне законе и међународне документе. Као најзначајнији међународни и национални акти у домену супротстављања овом проблему, издвајају се:

- Кодекс понашања Европске уније при извозу оружја (1998);
- Протокол УН-а против илегалне производње и трафикинга ватреним оружјем, његовим деловима и муницијом (2001);

дизајнирано је да избацује или лансира, или се може преправити да избацује или лансира пројектиле, под притиском експлозива, осим старог оружја. У ширем смислу, стрељачко оружје је намењено за личну употребу и обухвата, између осталог, пиштоље, револвере, пушке, аутомате и лаке митраљезе. Лако оружје представља оно које, по правилу, користе тимови од 2-3 особе, а обухвата, између осталог, тешке митраљезе, ручне ракетне бацаче, против-авионске системе и минобацаче калибра до 100 mm (Стратегија контроле стрељачког и лаког оружја у РС за период 2010-2015. године, *Службени гласник РС*, бр. 36/2010).

- Акциони програм УН-а за спречавање, сузбијање и искорењивање илегалне трговине SALW-ом у свим аспектима (2001);
- Документ ОЕБС-а о стрељачком и лако оружју (2000);
- Међународни инструмент који омогућује државама да идентификују и прате SALW на правовремен и поуздан начин (2005);
- Закон о полицији (*Службени гласник РС*, бр. 6/2016 и 24/2018);
- Закон о оружју и муницији (*Службени гласник РС*, бр. 20/2015);
- Кривични законик (*Службени гласник РС*, бр. 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 и 94/2016);
- Закон о потврђивању уговора о трговини наоружањем; (*Службени гласник РС – Међународни уговори*, бр. 14/2014);
- Стратегија контроле лаког и стрељачког оружја у Републици Србији 2010-2015 (*Службени гласник РС*, бр. 36/2010).

Међутим, пуко усвајање закона и недовољна имплементација не могу допринети ефикасном одговору на одређену безбедносну претњу. Са друге стране, већина законских решења има репресивни карактер, док се превенцији најчешће посвећује пажња кроз конвенције, билатералне уговоре, изјаве и друге форме. Тако се, на пример, ни после измена и допуна и поштравања Закона о оружју и муницији (*Службени гласник РС*, бр. 20/2015) не показују очекивани резултати, док нова стратегија, чији би фокус била контрола лаког и стрељачког оружја, још увек није усвојена.¹¹ Овакав ограничавајући нормативни моменат покушава се превазићи укључивањем посредника (у овом случају Европске комисије и УН) у процес заговарања у изналажењу одрживог решења за заједнички безбедносни проблем. Наравно, тај напор материјализован је кроз Берлински процес и процес приступања држава Западног Балкана Европској унији, што има извесне посебности – наднационални ауторитет, прелазна мерила, рокове и циљеве на којима је потребно заједнички радити. Тако је у јулу месецу 2018. године усвојен документ у форми заједничке изјаве (енг. *Joint statement*) - *Мапа пута: одрживо решење за илегално поседовање, злоупотребу и кријумчарење лаког и малокалибарског оружја на Западном Балкану до 2024. године*.¹²

Препознајући транзиционе намере постконфликтних друштава и заговарајући процесе реформи, сарадње и демократизације, међународни актери иницирали су активности које би подстакле подизање свести о потреби решавања проблема ватреног оружја у региону Западног Балкана. То је учињено дефинисањем низа конкретних мера које би до 2024. године требало заједничким снагама реализовати с циљем креирања одрживог решења. У оваквом процесу регионалне секуритизације ватреног оружја, главни протагонисти јесу

¹¹ Процес усвајања нове Стратегије одложен је до краја 2018. године, иако је рок, према Акционом плану за Поглавље 24, већ прошао. Основни разлог оваквом стању ствари јесте усвајање Мапе пута, како би се већина ствари из овог документа инкорпорирала у нову Стратегију и тиме избегле евентуалне измене и поновно ревидирање. Ипак, за разлику од претходне, када је Акциони план донет са три године закашњења, током израда нацрта нове Стратегије урађен је и нови Акциони план.

¹² *Мапа пута* доступна је у онлајн верзији на енглеском језику на следећој интернет адреси: <http://wb-csf.eu/wp-content/uploads/2018/07/Roadmap.pdf>

носиоци највиших политичких функција у региону који су једногласно усвојили овај важан документ. Као кључни актери у оперативном спровођењу већине планираних активности препознате су полиције држава региона од чије заједничке сарадње и ефикасности умногоме зависи безбедност Западног Балкана.

О иницијативи Мапа пута

На самиту лидера земаља Западног Балкана и ЕУ одржаном у Лондону у јулу 2018. године, једногласно је усвојен документ *Мапа пута: одрживо решење за илегално поседовање, злоупотребу и кријумчарење лаког и малокалибарског оружја на Западном Балкану до 2024. године*. Имајући у виду негативне ефекте и домете нагомиланих количина ватреног оружја и огромне могућности његове злоупотребе, оваква одлука могла би да има врло позитивне импликације на јачање регионалне, националне и људске безбедности на Западном Балкану. Са друге стране, овај документ доприноси регионалном повезивању полиција Западног Балкана како би заједничким напорима одговориле на претњу која скоро подједнако угрожава сваку од држава региона. Замишљена као свеобухватна платформа за заједничку акцију на стратешком, политичком и оперативном нивоу, *Мапа пута* представља водич доносиоцима одлука и главним актерима у постизању одрживог решења за проблем илегалног поседовања ватреног оружја и муниције у региону.

Како је већ поменуто, поред бројних међународних конвенција и споразума које је Република Србија ратификовала кроз процес приступања Европској унији, Србија је усвојила и низ обавеза које се односе на контролу распрострањености ватреног оружја. Колико је ово заиста значајно и за Европску унију говори чињеница да су 2017. године, лидери Западног Балкана и ЕУ у оквиру Берлинског процеса изашли са декларацијом, издатом после Самита у Трсту (енг. *Trieste Western Balkans Summit 2017*), којом подржавају унапређење борбе против трговине стрелачким и лаким наоружањем кроз бољу физичку заштиту складишта залиха ватреног оружја и подстицање добровољне предаје оружја. Ово је, донекле, представљао иницијални нагавештај једног озбиљнијег регионалног приступа у одговору на распрострањеност и злоупотребу ватреног оружја.

Креатори *Мане пута* препознали су распрострањеност ватреног оружја као озбиљан безбедносни проблем и кроз седам специфичних циљева дефинисали активности чијим би се остваривањем до 2024. године директно допринело бољој контроли и смањивању нагомиланих вишкова наоружања и муниције на Западном Балкану. Једногласно усвајање *Мане пута* показује се као важан корак ка осигуравању мира и стабилности у региону и јачања безбедности грађана. Такође, инкорпорирање циљева *Мане пута* у нову Стратегију контроле лаког и стрелачког оружја Републике Србије требало би да допринесе њеној примени у Србији. Ипак, не треба сметнути с ума да проблем распрострањености ватреног оружја није само питање традиције или фолклора и наслеђа ратних сукоба на балканском простору, већ и последица недовољног поверења грађана у институције сектора безбедности. Да би се циљеви *Мане пута* реа-

лизовали до 2024. године, важно је радити на повећању поверења и транспарентности рада институција сектора безбедности и испуњавању обавеза из Поглавља 23 и 24 у процесу приступања Европској унији (Ђорђевић и Стојановић, 2018).

Примена системског приступа у функционисању полиције на примеру *Мане пута*

Имајући у виду фокус овог рада – регионалну полицијску сарадњу у сузбијању распрострањености и злоупотребе малокалибарског оружја на простору Западног Балкана – раније помињани комбиновани модел полицијске сарадње који интегрише и хоризонтални и вертикални можда најбоље може да послужи за објашњавање међународне и регионалне полицијске сарадње у борби против ове заједничке безбедносне претње. Ипак, узимајући у обзир комплексност полицијских активности, као и појединости билатералних и мултилатералних односа, скоро је немогуће пронаћи модел сарадње у његовом изворном облику. Другим речима, модели се најчешће мењају, допуњују и комбинују. Стога је неопходно указати на компоненте и једног и другог на конкретном примеру *Мане пута*.

Усвајање државних стратешких докумената, дефинисање приоритета у међународној сарадњи и интереси државних и недржавних актера главни су покретачи Бигоовог хоризонталног модела полицијске сарадње (1996). Остваривањем ових активности и испуњавањем већ утврђених међународних полицијских приоритета, полицијска сарадња постаје продукт реализације безбедносних стратешких документа. Степен развоја међународне полицијске сарадње условљен је и интересима и приоритетима других, непосредно инволвираних актера који учествују у таквом процесу кооперације.

Према Бигоу, постоје три саставна чиниоца хоризонталне полицијске сарадње: први чинилац подразумева постојање *геополитичког окружења* које захтева убрзану размену информација (1996). У конкретном случају, то је Западни Балкан који због своје историјске и географске специфичности заузима значајно место на кријумчарском путу (МУП, 2017: 28). Спецификовано на проблем кријумчарења ватреног оружја, Западни Балкан је веома важан транзитни простор за кријумчарење илегалног ватреног оружја ка земљама Западне и Северне Европе (*Ибид*). Други чинилац полицијске сарадње јесте убрзана *размена информација* између држава Западног Балкана. Недовољно добри односи између држава у региону отежавају брзу размену релевантних информација, имајући у виду увек присутно, „традиционално“ задржавање информација у оквирима државе. Ипак, да би се омогућила брза размена (обавештајних) података, најчешће се потписују билатерални споразуми између држава, што уједно представља основу трећег чиниоца – *правног и институционалног оквира* (Стојановић-Гајић, 2015: 27).¹³ Сличан механизам представља и регио-

¹³ Размену информација уз билатералне и међународне уговоре препознаје и Закон о полицији у члану 19 (*Службени гласник РС*, бр. 6/2016 и 24/2018).

нално/међународно повезивање око заједничког проблема и заједничко усвајање документа, односно изјаве (енг. *statement*) која је најчешће у складу са интересима свих актера, што је директно применљиво на случај *Мане пута*. Другим речима, управо би једногласно усвајање *Мане пута* требало да надомести вакуум у сарадњи и поспешује размену информација која се односи на сузбијање количина илегалног оружја. На тај начин, заједничка изјава уједно подразумева заједнички поглед на изазове, ризике и претње региону, преточен у регионални мултилатерални документ међународне полицијске сарадње по конкретним параметрима.

Дискусија о капацитетима полицијске сарадње сада се помера на вертикални модел који је развио Бењон (Benyon), такође 1996. године. Као и Биго, и Бењон нуди три нивоа анализе полицијске сарадње – макро, мезо и микро ниво. Макро ниво резервисан је за међународне акте који утичу на национално законодавство. Тако претенденти за чланство у ЕУ са Западног Балкана, кроз процес приступних преговора, теже усклађивању националног законодавства са европским *acquis communautaire*. У усклађивању националног законодавства унутар Поглавља 24 – Правда, слобода и безбедност, највећа пажња се поклања раду полиције.¹⁴ Такође, креатори *Мане пута* дефинисали су и неколико активности које се односе на усклађивање националног законодавства са ЕУ и УН стандардима који се, директно и индиректно, тичу међународне полицијске сарадње.¹⁵ На мезо нивоу, анализирају се организациона структура, пракса и постојеће процедуре за рад полицијских служби и осталих органа за спровођење закона, у међународним полицијским односима (Benyon, 1996: 357). Како је *Мане пута* креирана за дужи временски период у оквиру Берлинског процеса, а у чијој изради су учествовали актери из држава региона и институција ЕУ и УН, може се претпоставити да је за потребе овог документа спроведена квалитетна анализа рада свих полиција региона, посебно у одговору на распрострањеност ватреног оружја. Са друге стране, усвајању документа претходили су бројни мултилатерални састанци на нивоу заменика министара унутрашњих послова који су додатно допринели разумевању сарадње на мезо нивоу. Последњи, али не и најмање значајан ниво – микро ниво – тиче се процеса вођења истраге, превенције и контроле одређених облика кривичних дела. У случају *Мане пута*, микро ниво се односи на превенцију и контролу злоупотребе ватреног оружја које на Западном Балкану, а посебно у Србији, из године у годину постаје озбиљан безбедносни проблем будући да га одликује негативан тренд (Табела бр. 1).

¹⁴ Већина активности и мерила у оквиру Поглавља 24 тиче се рада МУП-а, односно полиције. Стога је МУП државни орган који првенствено руководи имплементацијом активности из Акционог плана за Поглавље 24.

¹⁵ Остали документи који чине међународни оквир полицијског деловања поводом SALW-а јесу: *EU Firearms Directive 2017/853*; *EU Deactivation Regulation 2015/2403*; *EU Implementing Act on alarm and signal weapons*; *EU Common Position on Arms Exports 2008/944*; *Regulation 258/ 2012 harmonization with the UN Firearms Protocol, Arms Trade Treaty (ATT)*; *International Tracing Instrument (ITI)*; *OSCE Guidelines*; *ISACs*. (нпр. *UN Programme of Action to Prevent, Combat and Eradicate the Illicit Trade in Small Arms and Light Weapons in All Its Aspects and Protocol against the Illicit Manufacturing of and Trafficking in Firearms, their Parts and Components and Ammunition (The Firearms Protocol)*) и сл.

Број оружја	Војска	Полиција	Цивили (укупно)	Цивили (легално)	Цивили (илегално)	На 100 становника
Албанија	21750	19000	350000	65747	284253	13.03
БиХ	27300	29000	1185000	353000	832000	31.24
Црна Гора	5396	8000	245000	103536	141464	39.14
Македонија	29530	21000	621000	169687	451313	29.79
Србија	384422	53100	2719000	1186086	1532914	39.14
Косово*	9500	21000	436000	43206	392794	23.80
Укупно и просек	477898	151100	5556000	1921262	3634738	29.36

Табела бр. 1 – *Процењене количине ватреног оружја у државама Западног Балкана (Извор: Karp, 2018)*

Важно је напоменути да се микро ниво заправо одражава на унутрашњу безбедност државе, имајући у виду да је главни актер и носилац свих активности полиција као носилац унутрашње и јавне безбедности. Такође, као добра илустрација полицијске сарадње на микро, „тактичком“ нивоу, могу послужити разне обуке и едукације, као што је, на пример, размена експерата који помажу у подизању капацитета знања полицијских службеника о конкретним безбедносним изазовима, ризицима и претњама.¹⁶

Блок (*Block*) је комбиновани модел полицијске сарадње замислио као скуп свих постојећих облика начина полицијске сарадње (2007). Суштина комбинованог модела огледа се у управљању које се спроводи на више нивоа (енг. *multi-level governance*):

- 1) вертикални – који подразумева стандардну комуникацију између традиционалних бирократских институција држава,
- 2) хоризонтални – директна комуникација кроз непосредне контакте (Kettl, 2000, према: Кековић и Димитријевић, 2017: 166).

Сагледавајући начин доношења и природу документа *Мапа пута – Одрживо решење за илегално поседовање, злоупотребу и кријумчарење лаког и малокалибарског оружја на Западном Балкану до 2024. године*, може се закључити да она садржи елементе хоризонталног, али и вертикалног начина полицијске сарадње што је, заправо, чини комбинованим моделом полицијске сарадње (Табела бр. 2). Поред овога, говорећи у Гриновим терминима, Мапа пута уједно представља и вид регионалног модела полицијске сарадње будући да остваривање постављених циљева подразумева снажне билатералне сарадње између полиција Западног Балкана.¹⁷

* Овај назив је без прејудуцирања статуса и у складу је са Резолуцијом Савета безбедности Уједињених нација 1244 и мишљењем Међународног суда правде о декларацији о независности Косова.

¹⁶ Још конкретније, за потребе Министарства унутрашњих послова, ОЕБС је организовао ангажман независног експерта чији је задатак био евалуација пређашње Националне стратегије за контролу малокалибарског оружја.

¹⁷ Према Грину, поред регионалног, постоје и билатерални и глобални модели. Успешност регионалног модела углавном зависи од јаке билатералне полицијске сарадње (2006: 693). Уколико она изостане, тешко можемо очекивати остваривање регионалних безбедносних циљева. У литератури се као најразвијенији облик регионалне полицијске сарадње наводи пример Европол-а и Шенгенски споразум. Полицијска сарадња на нивоу ЕУ подразумева координацију истражних

Теме	Илустрација комбинованог модела
Институционални оквир	Заједничка изјава у форми регионалног стратешког документа (енг. <i>Joint Statement</i>)
Ниво сарадње	Стратешки и формални приступ на сва три нивоа: макро, мезо и микро
Главни актери	Креатори политике (заменици министара унутрашњих и спољних послова Србије, Албаније, Македоније, Босне и Херцеговине, Црне Горе и Косова*) и полиције земаља Западног Балкана
Главни циљеви политике полицијске сарадње	Креирање одрживог решења за проблем илегалног поседовања ватреног оружја и муниције у региону Западног Балкана до 2024. године кроз остваривање седам специфичних циљева

Табела бр. 2. – *Илустрација комбинованог модела полицијске сарадње на студији случаја Мана пута*

Индикатори успешности рада полиције на сузбијању илегалног промета SALW-а у контексту системског приступа

Креаторима *Мане пута* недвосмислено је постало јасно да постконфликтно наслеђе и нагомилане количине ватреног оружја на Западном Балкану још увек представљају озбиљан безбедносни проблем. Према доступним подацима, процењује се да у региону између 500 000 и 1,6 милиона домаћинстава поседује ватрено оружје (Кагр, 2018: 4). Немали број тог оружја се свакодневно користи за кријумчарење, организовани криминал, али и за различита кривична дела или, пак, убиства у оквиру породице.¹⁸ Таква велика распрострањеност и нагомилане количине илегалног оружја условиле су одређене активности МУП-а како би се бројке свеле на оптималну меру.

Од 1992. до 2017. године у Србији је спроведено седам кругова легализације оружја кроз које је знатна количина илегалног оружја и муниције прешла у легалне токове или је предата МУП-у (до сада је из илегалних у легалне токове прешло нешто више од 100 000 комада ватреног оружја и нешто више од два и по милиона муниције) (Табела бр. 3).

Година легализације	Количина оружја	Количина муниције
2003.	82 769	2 226 765
2007.	8 455	11 566
2015.	7 545	160 434
2016.	1 410	61 755
2017.	1 104	57 000
Укупно	101 283	2 517 520

Табела бр. 3 – *Резултати легализација за предају оружја и муниције*
(Извор: Шатић и Стојановић, 2017)

поступака, стварање база података, као што је Шенгенски информациони систем (ШИС), обавештајни полицијски рад и заједничке акције држава чланица (Стојановић-Гајић, 2015: 36).

¹⁸ Посебан безбедносни проблем представљају случајеви породичног насиља извршени илегалним ватреним оружјем. Ово је само један еклатантан пример повезаности две безбедносне претње које, неретко, резултирају леталним исходима.

Како би *Мапа пута* остварила заједничку визију политичких актера који су једногласно усвојили овај документ – да Западни Балкан до 2024. године буде безбедан, али и извозник безбедности (Мапа пута, 2018: 3) – нужно је радити на остваривању седам стратешких циљева овог документа:

- 1) До 2023. године требало би да легислатива која се тиче контроле оружја буде у потпуности усклађена са ЕУ законодавством и стандардизована у целом региону;
- 2) До 2024. године требало би да политике и праксе које се односе на контролу наоружања на Западном Балкану буду засноване на доказима и обавештајним подацима;
- 3) До 2024. године значајно смањити нелегалне токове ватреног оружја, муниције и експлозива унутар и ван простора Западнoг Балкана;
- 4) До 2024. године значајно смањити снабдевање, потражњу и злоупотребу ватреног оружја кроз заговарање, подизање и ширење свести;
- 5) До 2024. године значајно смањити процењени број ватреног оружја у илегалном поседу на Западном Балкану;
- 6) Систематски радити на смањивању броја вишка и заплeњеног малог и лаког оружја и муниције;
- 7) Значајно смањити ризик од пролиферације и преусмеравања ватреног оружја, муниције и експлозива.

Са друге стране, потребно је нагласити у којим активностима рад полиције и регионалне полицијске сарадње највише долази до изражаја и који су то критеријуми, односно индикатори успешности у остваривању ових циљева. Креатори Мапе пута су у самом документу представили тзв. кључне индикаторе учинка (енг. *Key Performance Indicators*):

1. Број правних оквира/закона за контролу наоружања широм Западнoг Балкана у потпуности је усклађен са законодавством ЕУ, Уговором о трговини наоружањем и Протоколом о недозвољеној производњи и промету ватреног оружја;
2. Број докумената који се тичу контроле наоружања, а који одговарају потребама мушкараца, жена, дечака и девојчица;
3. Број случајева, појединача и количина злоупотреба у трговини оружјем, муницијом и експлозивом (ОМЕ) који се гоне и који су пресуђени у поређењу са извештајима полиције;
4. Број случајева и количина заплeњеног ОМЕ у држави у поређењу са бројем случајева и количине заплeњеног ОМЕ на границама;
5. Број регистрованих случајева заплeне ОМЕ на границама Европске уније којим се ушло у траг на путу ка Западном Балкану у поређењу са бројем заплeњеног ОМЕ широм Европске уније којим се ушло у траг јер долази или је преусмерено са Западнoг Балкана;
6. Број ОМЕ за који су дозволе за извоз издате од стране држава Западнoг Балкана, а који су у поступку контроле након извоза идентификовани као намењени за преусмеравање;
7. У свакој држави Западнoг Балкана успостављене су и оперативне су фокалне тачке (енг. *focal points*) за ватрено оружје;
8. Број случајева међуинституционалне сарадње на оперативном нивоу, укључујући фазе истраге, преткривичног поступка и кривичног гоњења;

9. Број случајева оперативне сарадње званичника у региону, држава чланица ЕУ и њихових служби као и међународних безбедносних агенција заснованих на обавештајним подацима укључујући и балистичке обавештајне податке у борби против кривичних дела у вези са ватреним оружјем;
10. Број инцидената са ватреним оружјем и разврставање жртава по полу и старости, у свакој држави Западног Балкана;
11. Број ОМЕ који је добровољно предат, као и оружје које је легализовано или онеспособљено;
12. Број пријављеног лаког и малокалибарског оружја, муниције и експлозива који је систематски уништен или окарактерисан као вишак;
13. Број лаког и малокалибарског оружја и објеката за складиштење муниције у складу са међународним стандардима безбедности и заштите;
14. Проценат задовољства грађана (по старости и полу) или осећај безбедности у односу на оружану насиље широм Западног Балкана (Мапа пута, 2018: 4).

Посматрајући ову лепезу индикатора учинка, може се уочити да се одређени број односи на деловање полиције унутар граница државе, док је немали број директно посвећен регионалној полицијској сарадњи. Другим речима, говорећи у терминима представљених модела полицијске сарадње, могу се уочити елементи и хоризонталног и вертикалног модела што, још једном, представља потврду да је, у конкретном случају, реч о комбинованом моделу полицијске сарадње. Тако, на пример, индикатори усмерени ка усклађивању правног оквира држава са европским *acquis communautaire* јасно указује на макро ниво вертикалног модела полицијске сарадње. У контексту овог показатеља, Србија би до краја 2018. године требало да усвоји нову Стратегију за контролу лаког и стрељачког оружја за период 2018-2023, а која би у потпуности требало да буде усклађена са Мапом пута и правним оквирима наведеним у индикатору учинка број 1. Слично, индикатори успостављања *focal points-a*, односно размене обавештајних података, поспешују регионалну полицијску сарадњу и директно упућују на размену информација као значајан сегмент хоризонталног модела полицијске кооперације. Индикатор учинка број 8, на пример, показатељ је који корелира са микро нивоом вертикалног модела; индикатор учинка број 9, показатељ је оперативне сарадње (макро ниво) на Западном Балкану (геополитичко окружење) поводом илегалног ватреног оружја. Општи закључак који се може извести јесте да представљени индикатори подједнако подразумевају евалуацију унутрашњег и регионалног учинка полиције поводом конкретног безбедносног проблема, посматрано по свим параметрима системског приступа.

Закључак

Ратно наслеђе и питање традиције на балканском простору, али и непосредно поверења грађана у институционални безбедносни апарат, показали су се као најзначајнији узроци готово укореног безбедносног проблема свих балканских држава, материјализованог у виду поседовања и промета илегал-

ног лаког и малокалибарског оружја. Импликације ове претње значајне су са становишта људске, националне и регионалне (и, на крају, међународне) безбедности, нарочито када се има у виду чињеница да је овај безбедносни феномен скопчан и са другим претњама, попут кријумчарења, организованог криминала, породичног насиља и сл. Распрострањеност ватреног оружја превазилази границе националних ентитета, што резултира удруживањем најрелевантнијих безбедносних актера у заједничком и координираном одговору на ову претњу.

Спречавање и сузбијање SALW-а постало је интегрални део процеса изградње мира у постконфликтним друштвима и реформе сектора безбедности транзиционих земаља. Улога полиције у одговору на ову претњу показала се круцијалном. Притом, у раду су анализирани параметри модела полицијске сарадње са становишта системског приступа који се чини најадекватнијим методолошким упориштем. Налази овог рада указују да се понуђени модели полицијске сарадње у литератури ретко када могу пронаћи у свом изворном облику у пракси, тако да се они чешће преклапају и комбинују. Сходно томе, комбиновани модел полицијске сарадње показао се најбољим у конкретном случају.

Досадашњи напори полицијског апарата Републике Србије у виду спроведених акција легализације свакако су вредни хвале, нарочито када се узме у обзир континуирана активност полиције у том контексту у претходне три године. Међутим, ти напори представљају тек иницијални корак у борби са ватреним оружјем. Стога сваки вид регионалне и међународне сарадње који полиција предузима у контексту решавања ове претње представља надградњу (нормативних и свих других) основа те борбе. У вези са тим, усвајање *Mane пута* доживљава се као значајан корак напред у заједничком одговору на ову претњу. Свакако, пуко усвајање таквих аката представља тек мртво слово на папиру – евалуација предузетих напора утемељених на овој иницијативи тек следи.

Литература:

1. Alibabić, Šefika (2002): *Teorija organizacije obrazovanja odraslih*, Institut za pedagogiju i andragogiju, Beograd
2. Anderson, Malcolm (1989): *Policing the world: Interpol and the politics of international police co-operation*, Clarendon Press, Oxford
3. Babović, Budimir (1997): *Policija u svetskom poretku*, Fakultet političkih nauka, Beograd
4. Bayley, David H. (2001): *Democratizing the police abroad: what to do and how to do it*, US Department of Justice, Office of Justice Programs, National Institute of Justice
5. Bayley, David H. (2005): Police reform as foreign policy, *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 38(2), 206-215.
6. Benyon, John. (1996): The politics of police co-operation in the European Union, *International Journal of the Sociology of Law*, 4(24), 353-379

7. Bertalanffy, Ludwig von (1969), *General System Theory: Foundations, Development, Applications*
8. Bigo, Didier (1996): *Polices en réseaux: l'expérience européenne*, Presses de Sciences Po.
9. Block, Ludo (2007): *Decentralisation Trends in European Union Police Cooperation: Implications for Efficacy and Accountability*, Vrije Universiteit, Amsterdam
10. Bogdanović, Branko (2002): *Dva veka policije u Srbiji*, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, Beograd
11. Burton, John Wear (2010): *Systems, states, diplomacy and rules*, Cambridge University Press
12. Deflem, Mathieu (2000): Bureaucratization and social control: Historical foundations of international police cooperation, *Law and Society Review*, 739-778
13. Deflem, Mathieu (2004): *Policing world society: historical foundations of international police cooperation*, Oxford University Press on Demand
14. Deflem, Mathieu (2006): Global rule of law or global rule of law enforcement? International police cooperation and counterterrorism, *The annals of the American academy of political and social science*, 603(1), 240-251
15. Đorđević, Saša i Stojanović, Filip (2018): Zapadni Balkan naoružan do zuba, *NIN*, 26-27.
16. Gerspacher, Nadia & Dupont, Benoît (2007): The nodal structure of international police cooperation: An exploration of transnational security networks, *Global Governance: A Review of Multilateralism and International Organizations*, 13(3), 347-364
17. Greene, Jack Raymond (2006): *Encyclopedia of Police Science: 2-volume set*, Routledge, New York
18. Karp, Aaron (2018): Estimating Global Civilian-HEID Firearms Numbers, *Small Arms Survey*, Geneva
19. Keković, Zoran i Dimitrijević, Ivan (2017): *Sistemi bezbednosti sa sistemom bezbednosti Republike Srbije*, Fakultet bezbednosti, Beograd
20. Kreveld, van Martin (2012): *Uspon i propadanje države*, Fakultet bezbednosti i Albatros Plus, Beograd
21. Mijalković, Saša (2003): Osvrt na oblike i pravce razvoja međunarodne policijske saradnje, *Bezbednost*, 45(2), 186-197
22. Milićević-Proroković, Jelena (2014): „Liberalni institucionalizam“ u: Milan Lipovac, Dragan Živojinović (ured.). *Međunarodna bezbednost-teorijski pristupi*, 179-196
23. MUP. (2017). *Strateška procena javne bezbednosti*, Beograd, MUP
24. Nikač, Željko (Ur.) (2008): *Zbirka propisa – Zakon o policiji i podzakonski akti*, Biblioteka MUP-a Republike Srbije, Beograd
25. Nikolić, Goran (2016): *Mesto i uloga OEBS-a u reformi policije u Republici Srbiji i zemljama bivše Jugoslavije*. Doktorska disertacija, Fakultet bezbednosti, Beograd
26. Stojanović-Gajić, Sonja (Ur.). (2015). *Vodič kroz saradnju u unutrašnjim poslovima u Evropskoj uniji*, OEBS i BCBP, Beograd
27. Strategija kontrole streljačkog i lakog oružja u Republici Srbiji za period 2010-2015. godine, *Službeni glasnik RS*, broj 36/2010
28. Šapić, Jelena i Stojanović, Filip (2017): *Građani na straži: Lokalni pristup u smanjivanju rasprostranjenosti oružja*, Centar za istraživanje javnih politika, Beograd
29. Tholens, Simone (2017): Winning the post-war: norm localisation and small arms control in Kosovo and Cambodia, *Journal of International Relations and Development*, 1-27
30. Zakon o oružju i municiji, *Službeni glasnik RS*, broj 20/2015
31. Zakon o policiji, *Službeni glasnik RS*, broj 6/2016 i 24/2018
32. Zekavica, Radomir G. (2018): State formation and police organization in ancient world, *Nauka, bezbednost, policija* 23(1), 1-14

Интернет извори:

1. „Roadmap for a sustainable solution to the illegal possession, misuse and trafficking of Small Arms and Light Weapons (SALW) and their ammunition in the Western Balkans by 2024”, <http://wb-csf.eu/wp-content/uploads/2018/07/Roadmap.pdf>, pristupljeno 15.7.2018.
2. „Zakon o policiji se menja posle samo dve godine, predložena još veća ovlašćenja ministra“, <https://insajder.net/sr/sajt/tema/10493/>, pristupljeno 21.7.2018.
3. „Zapadni Balkan ujedinjeno u borbi protiv rasprostranjenosti vatrenog oružja“, <https://europeanwesternbalkans.rs/zapadni-balkan-ujedinjeno-u-borbi-protiv-rasprostranjenosti-vatrenog-oruzja/>, pristupljeno 22.7.2018.
4. Zvanična internet adresa Ministarstva unutrašnjih poslova - Organizaciona struktura MUP-a RS i Direkcije policije, http://www.mup.gov.rs/wps/wcm/connect/a3275f78-d600-45c1-9c2a-3436ae3bbe1e/2016-05-12-organizaciona+shema+velika_ispravka+1.pdf?MOD=AJPERES&CVID=liAb9Bd, pristupljeno 20.7.2018.

THE ROLE OF THE POLICE IN COMBATING SMALL ARMS AND LIGHT WEAPONS IN THE REPUBLIC OF SERBIA AND WESTERN BALKANS

Summary: The problem of the proliferation of SALW in the Western Balkans presents an endemic feature of this region. Considering its cross-border character, significant implications towards regional, national and human security and its connection with other forms of criminal activities, this security issue requires a common and coordinated operation of the most important security providers. The police represent the most important provider of the country's internal security, hence, its role in preventing and combating the problem of SALW is irreplaceable. Based on the systemic approach, this paper puts an emphasis on the modified combined model of police cooperation in the context of recently adopted initiative referring to the problem of the proliferation of SALW – Roadmap. This initiative presents comprehensive platform aimed to joint action on strategic, political and operational level in order to achieve a sustainable solution for the illegal possession of SALW. As multilateral cooperation is multilayered and complex, the findings of this paper suggest that the offered models of police cooperation in academic literature could rarely be found in their original form in practice. Hence, they are more often overlapping and combining.

Key words: police, a systemic approach, SALW, international police cooperation, Roadmap, Republic of Serbia, Western Balkans

ПРОБЛЕМИ ДОКАЗИВАЊА НАСИЉА У ПОРОДИЦИ – АНАТОМИЈА ЈЕДНОГ СЛУЧАЈА

*Idem est non esse et non probari.
Ако нешто није доказано, исто је као и да не постоји.*

Сажетак: Доказивање је кључно, али и веома комплексно питање кривичног поступка. На путу до утврђивања чињеничног стања стоје бројне препреке од којих су неке објективне, а неке субјективне природе.

Наведене тешкоће посебно долазе до изражаја када су у питању кривична дела извршена унутар породице. Ова кривична дела се по правилу најчешће дешавају у оквиру домаћинства, без присуства других сведока, а када они и постоје, обично се ради о тзв. привилегованим сведоцима у кривичнопроцесном смислу који због сродства са окривљеним имају право да ускрате сведочење у кривичном поступку. Са друге стране, ако ова лица и одлуче да сведоче, њихов исказ може бити лишен обележја истинитости управо због блиског односа са окривљеном.

Имајући у виду значај доказивања у кривичном поступку, као и специфичности доказивања кривичних дела извршених унутар породице, тема овог рада је приказ случаја насиља извршеног у породици у којем су окривљени и оштећена – ванбрачни партнери били једини учесници критичног догађаја. Кроз анализу формирања и промене чињеничног стања током фаза кривичног поступка, указано је на тешкоће у доказивању које су довеле до тога да окривљени буде осуђен за битно другачије кривично дело (тешка телесна повреда из чл. 121 ст. 1 Кривичног законика) у односу на оно које му је првобитно стављено на терет (силовање из чл. 178 ст. 3 у вези са ст. 1 КЗ).

Кључне речи: приказ случаја, насиље у породици, доказивање, окривљени, оштећена

Увод

Насиље у породици део је свакодневног живота, али и доброчувана породична тајна (Константиновић Вилић, 1990: 194).

Доказивање насиља које се догоди у кругу породице, са једне стране, праћено је тешкоћама које прате доказивање било које друге врсте кривичних

* zeljko.mirkov@yahoo.com

дела, док са друге стране има и одређене специфичности које проистичу из саме дефиниције породице која представља „примарну друштвену групу везану браком и сродством, као и високим степеном личне присности, сарадње и солидарности“ (Бошковић, 1999: 258).¹ Прву групу околности чине објективне тешкоће у доказивању – на пример околност да није било очевидаца критичног догађаја, да на лицу места нема трагова папиларних линија окривљеног који би упућивали на њега као извршиоца кривичног дела или да код оштећеног због недостатка медицинске документације није могла бити утврђена тежина телесних повреда чије се постојање тражи за постојање одређеног кривичног дела, па је због те околности извршена и другачија правна квалификација радњи окривљеног.² Друга група околности које отежавају доказивање кривичног дела извршеног унутар породице проистиче из међусобног односа извршиоца кривичног дела и оштећеног, тј. њиховог личног својства које их чини члановима породице. Наиме, поједина лица могу бити ослобођена дужности сведочења, уколико су са окривљеним у одређеном степену сродства.³ То може довести до ситуације да сведок који је био непосредни очевидац критичног догађаја, па чак и оштећени, ускрате своје исказе и знатно отежају утврђивање правог чињеничног стања. Оштећени је посебно значајан као извор сазнања јер му је, као лицу којем је причињена штета, по правилу познат извршилац кривичног дела и околности његовог извршења.⁴ Чак и у ситуацији када сведоци и оштећена лица одлуче да дају свој исказ, он може бити сумњиве веродостојности управо због блиских односа са окривљеним.

Околност одсуства сведока код насиља у породици посебно долази до изражаја када се има у виду околност да се овај вид насиља, како то и сама синтагма сугерише, најчешће дешава у кругу породице – породичној кући, односно стану, а ређе на јавном месту.⁵ Поред тога, основ за примену одредбе

¹ Породица представља основ сваког друштва јер омогућава правилан развој појединца, а самим тим утиче и на развој друштва у сваком друштвено-политичком систему. По правилу, највећи део свог живота, од рођења до смрти, човек проведе у оквиру своје породице (Бошковић, 2009: 93).

² Аутор је, на пример, у својој пракси имао случај да је део медицинске документације о повређивању оштећеног, укључујући и рендгенске снимке, изгорео током пожара у кући оштећеног, а да здравствена установа није имала копију документације, тако да вештак на основу расположиве документације није могао на несумњив начин да утврди да ли је у конкретном случају дошло до померања уломака код прелома носних костију оштећеног. Из тог разлога су радње окривљеног, у складу са начелом *in dubio pro reo*, квалификоване као лака телесна повреда из чл. 122 КЗ, а не као тешка телесна повреда из чл. 121 КЗ.

³ Према одредби чл. 94 ст. 1 Законика о кривичном поступку (Сл. гласник РС бр. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 и 55/2014; у даљем тексту: *ЗКП*), од дужности сведочења ослобођено је: 1) лице са којим окривљени живи у браку, ванбрачној или другој трајној заједници живота; 2) сродник окривљеног по крви у правој линији, у побочној линији до трећег степена закључно, као и сродник по тазбини до другог степена закључно и 3) усвојеник и усвојитељ окривљеног.

⁴ Оштећени представља специфичну процесну фигуру чији се положај процесно и криминалистичко-тактички разликује од осталих сведока. Узимање исказа од оштећеног има двоструку функцију. Исказ оштећеног представља: а) извор сазнања о кривичном делу и б) средство заштите његових нарушених права и законитих интереса (Simonović, 1997: 102).

⁵ Тако, према истраживању спроведеном на узроку од 303 тужилачка предмета са територије Војводине у вези са кривичним делом насиље у породици из чл. 194 КЗ (дела извршена у периоду од 28.4.2006. до 28.10.2010. године), утврђено је да је у 64,7% ово кривично дело извршено у заједничком стану, 20,3 % у стану/кући/дворишту учиниоца, а у 7,7% у стану/дворишту/кући

чл. 94 ЗКП-а је овде учесталији него код других кривичних дела, јер су активни и пасивни субјект увек чланови породице.⁶ Саучесник, односно подстрекач или помагач могу бити и лица изван тог круга, тј. било које лице (Делибашић, 2017: 28).

У наставку ћемо дати приказ правноснажно окончаног случаја у којем је окривљеном првобитно стављено на терет извршење кривичног дела силовање из чл. 178 ст. 3 у вези са ст. 1 КЗ, извршеног на штету бивше супруге са којом је наставио да живи у истом домаћинству. Критични догађај се десио у породичној кући, без присуства сведока. Специфичну околност у поступку представљала је промена исказа оштећене током главног претреса, која је у недостатку других доказа битно утицала на промену правне квалifikације кривичног дела за које је окривљени на крају осуђен – тешка телесна повреда из чл. 121 ст. 1 КЗ. Приказ случаја ће бити дат кроз анализу фазе истраге и главног претреса, као и садржину првостепене и другостепене судске одлуке, са посебним освртом на исказе окривљеног и оштећене који су били једини учесници критичног догађаја, те разматрање одредаба материјалног кривичног права и судске праксе, у смислу да ли су радње окривљеног у конкретном случају евентуално могле бити квалификоване као кривично дело насиље у породици из чл. 194 ст. 3 у вези са ст. 1 КЗ.⁷

Приказ случаја (предоптужни поступак и главни претрес)

Захтевом за спровођење истраге Вишег јавног тужилаштва у Зрењанину, окривљеном Р. Р. је стављено на терет да је дана 9.6.2013. године у Зрењанину, употребом силе покушао другог да принуди на обљубу, тако што је питао своју бившу супругу од које је разведен Р. Н. да имају сексуалне односе, што је она одбила, а потом је употребом физичке силе одвео у спаваћу собу, скинуо са себе одећу и против њене воље доњи део њене одеће, легао на њу, ударао је рукама по лицу и глави и нанео јој тешке телесне повреде у виду прелома носних костију са померањем фрагмената уломака и мобилно искривљеном носном преградом у десно, као и нагњечење главе и десне горње вилице и носа са крвним подливима на поменутих регијама и оба очна капка десног ока, али пошто није постигао ерекцију, до сексуалног односа није дошло, чиме би извршио кривично дело силовање у покушају из чл. 178 ст. 3 у вези са ст. 1 у вези са чл. 30 КЗ.

жртве, док се у осталим случајевима који чине 9,6% узорка радило о отвореном простору, радном месту жртве или другом месту (Јовановић *et al.*, 2012:81). Такође, према анализи овог кривичног дела извршеног на подручју Полицијске станице Земун у периоду од 2008. до 2013. године на узорку од 293 предмета, утврђено је да је у 50% случајева кривично дело извршено у кући, 35% у стану, док је у 15% случајева кривично дело извршено на улици (Поповић, 2015: 480).

⁶ Стога, ово кривично дело има карактер *delicta propria*, с обзиром на то да га може извршити само одређени круг лица (Јовић, Кешетовић, 2002: 884).

⁷ У приказу случаја коришћени су само инцијали окривљеног и оштећене, а није наведена адреса на којој се одиграо критични догађај, нити било који други податак на основу којег би се могао утврдити идентитет учесника догађаја.

На саслушању у просторијама ПУ Зрењанин у присуству браниоца, окривљени је признао да је оштећеној критичном приликом ударио *два шамара*, али је *негирао* да је са њом имао сексуални однос. Окривљени је навео: „ ... Са мном у кући живи моја бивша супруга... Развели смо се пре четири године на моју иницијативу, а разлог је био тај што она често конзумира алкохол... На њену иницијативу пристао сам да станује код мене... Од развода спавамо у истој соби и у истом кревету и у више наврата смо имали интимне односе и то је била обострана жеља. Дана 9.6.2013. године оштећена је дошла са посла и видео сам да је била под видним утицајем алкохола, што је мене јако изнервирало. Током расправе сам јој у афекту ударио два шамара. Могу да изјавим да са њом те вечери нисам хтео да имам интимни однос, нити сам је присиљавао на то јер је она била пијана, нити би ми пало на памет да било шта учиним против њене воље.“

На саслушању код истражног судије, окривљени је изјавио да остаје код своје одбране дате у ПУ Зрењанин, додајући да је оштећена наведене повреде задобила од шамара које јој је задао критичном приликом, те да је приметио да јој је од тих удараца потекла крв из носа.

Током испитивања код истражног судије, оштећена је изјавила да ју је критичном приликом окривљени принудио на сексуални однос. Навела је да је окривљени почео да је гура рукама у пределу леђа у правцу спаваће собе у поткровљу, а када су стигли до собе, скинуо јој је доњи део тренирке и гаћице. Након тога супстио је и своје панталоне и гаће, оборио је на кревет и легао преко ње, којом приликом су против њене воље имали сексуални однос, а током односа јој је задао више удараца песницама у пределу главе и лица, као и у пределу десне руке коју је подигла да би се бранила од удараца.

Током истраге је прибављен налаз и мишљење вештака – психијатра из којег је произлазило да код окривљеног нема знакова неке душевне болести или поремећености, заосталог душевног развоја, нити зависности од употребе алкохола или опојних дрога. Утврђено је да је окривљени критичном приликом био у стању лакшег степена алкохолисаности, али и да је поред тога био способан да схвати значај свог дела и да управља својим поступцима. Из налаза и мишљења вештака – максифацијалног хирурга, проистиче да је оштећена задобила телесне повреде наведене у диспозитиву захтева за спровођење истраге, те да исте настају по механизму замахнуте руке – песнице у пределу носа и то кроз вишечино деловање, тј. последица су више задатих удараца, чиме је потврђен исказ оштећене у делу настанка телесних повреда.

Након спроведене истраге, окривљеном Р. Р. је оптужницом Вишег јавног тужилаштва у Зрењанину КТ бр. 109/13 стављено на терет извршење кривичног дела силовање из чл. 178 ст. 3 у вези са ст. 1 КЗ. Према наводима оптужнице, окривљени је дана 9.6.2013 године, у Зрењанину, употребом силе принудио другог на обљубу, услед чега је наступила тешка телесна повреда лица према којем је дело извршено, на тај начин што је у кући где заједно живе, пришао својој бившој супрузи, оштећеној, те против њене воље употребом физичке снаге почео да је гура рукама у пределу леђа, говорећи јој „Ајде горе“,

па када су тако стигли до спаваће собе у поткровљу куће, скинуо је оштећеној доњи део тренерке који је имала на себи и гаћице, те је спустио своје панталоне и гаће, након чега је оштећену оборио на брачни кревет и легао преко ње, а затим у више наврата својим полним органом продирао у полни орган оштећене, којом приликом је оштећеној задао више удараца песницама у пределу главе и лица, као и у пределу десне руке коју је оштећена подигла да се одбрани, чиме јој је нанео тешке телесне повреде у виду прелома носних костију са померањем коштаних фрагмената и мобилно искривљеном носном преградом у десно, нагњечина главе и лица, горње вилице и носа са крвним подливима на лицу и оба очна капка десног ока, чиме је учинио кривично дело силовање из чл. 178 ст. 3 у вези са ст. 1 КЗ.⁸

На главном претресу окривљени је изјавио да у свему остаје код својих претходно датих изјава. Међутим, *додао је једну нову околност*. Окривљени је изјавио: „... Док смо се пењали до спаваће собе која се налази у поткровљу, оштећена је *пала на степеништу*, после чега јој је кренула крв на нос, све то ме је изнервирало... У спаваћој соби је због тога дошло до свађе и том приликом сам јој ударио два шамара у пределу главе. У тренутку када сам упутио шамаре, она је обе шаке држала испред лица подигнуте са испруженим прстиима. Шамаре сам задао преко њених руку... Ударио сам само по шакама.“

Након што је окривљеном предочена одбрана дата код истражног судије у којој је навео да су повреде оштећене настале од шамара, дословно је изјавио: „Од мене је било тражено да се кратко изјасним о тим чињеницама и због тога нисам спомињао пад на степеништу. Истина је оно што сам данас рекао.“

Интересантно је да је оштећена на главном претресу изменила свој исказ дат у истражном поступку, у којем је тврдила да ју је окривљени критичног дана примирао на сексуални однос. Упозорена у смислу одредбе чл. 94 ЗКП-а, изјавила је да је до критичног догађаја живела са окривљеним у ванбрачној заједници, али да жели да сведочи. На главном претресу, а након што је председник већа на захтев оштећене прочитао њен исказ, изјавила је да то што јој је прочитано није истина. На посебно питање који део исказа није истинит, оштећена је дословно изјавила: „... Тврдим да тог дана није било секса између мене и окривљеног... Приликом давања изјаве код код истражног судије ја сам била бесна, исфрустрирана и у шоку и не знам шта сам том приликом говорила... Била сам пуна беса јер ме је окривљени претходно ударио... Тврдим да ме окривљени никада раније није физички малтретирао, нити ме је присиљавао на сексуалне односе... Не могу да разумем да између брачних другова дође до силовања кад смо пре тога тридесет година живели заједно... Тог дана одгур-

⁸ Ради се о својеврсном сложеном кривичном делу које се састоји из основног облика кривичног дела силовање из чл. 178 ст. 1 КЗ и кривичног дела тешка телесна повреда из чл. 121 ст. 1 КЗ. Разлог који руководи законодавца да конструише сложена кривична дела јесте тај што се у случају када се два кривична дела изврше заједно добија једно сасвим ново кривично дело по квалитету и тежини за које не би биле довољне оне казне које су прописане за та поједина кривична дела, тј. где се применом одредаба за одмеравање казне за кривична дела учињена у стицају не би могло доћи до адекватне казне (Стојановић, 2004: 58).

нуо ме је делом шаке у пределу носа после чега ми је кренула крв на нос... Немам страх од окривљеног, уколико би био пуштен на слободу, ја бих се вратила да живим са њим... Не постављам одштетни захтев, нити се придружујем кривичном гоњењу окривљеног.“

Пре завршне речи, имајући у виду расположиве доказе, а посебно исказ оштећене дат на главном претресу, *тужилац је изменио оптужни акт*, тако да је окривљеном стављено на терет да је извршио кривично дело тешка телесна повреда из чл. 121 ст. 1 КЗ, тако што је дана 9.6.2013. године, у Зрењанину, у кући у Ул. , другог тешко телесно повредио, на тај начин што је руком задао више удараца у пределу лица и главе оштећеној, чиме јој је нанео тешку телесну повреду у виду прелома носних костију са померањем коштаних фрагмената и мобилно искривљеном носном преградом у десно, нагњечина главе и лица, горње вилице и носа са крвним подливима на лицу и оба очна капка десног ока.

Пресуда, анализа чињеничног стања и правне квалификације кривичног дела

Окривљени је *пресудом Вишег суда у Зрењанину К бр. 80/13* од дана 3.10.2013. године осуђен због кривичног дела тешка телесна повреда из чл. 121 ст. 1 КЗ и осуђен је на казну затвора у трајању од 6 месеци. У првостепеној пресуди суд није прихватио део одбране окривљеног са главног претреса, где као узрок повреде оштећене наводи пад на степеништу док су одлазили у спаваћу собу, јер окривљени у својој одбрани у претходном поступку, ни приликом давања исказа у ПУ Зрењанин није спомињао никакав пад оштећене, а та чињеница није споменута ни од стране оштећене код истражног судије, док је на главном претресу у погледу ове чињенице изјавила да се тога не сећа. По оцени суда, до овакве промене одбране окривљеног је дошло из разлога да умањи своју кривицу. Из исказа оштећене датог истражном судији, суд је утврдио да јој је критичном приликом окривљени задао више удараца отвореним шакама у пределу лица, главе и десне руке, а по речима оштећене добила је шест или седам удараца. Овакав њен исказ делимично је потврђен и одбраном окривљеног коју је изнео пред истражним судијом, када је изјавио да је оштећеној задао два шамара у пределу главе, остављајући могућност да је она задобила констатоване повреде услед тих удараца.

Из налаза вештака судске медицине проистиче да наведене повреде оштећене могу настати услед замахнуте руке у пределу лица и носа, што потврђује исказ оштећене. Према налазу вештака психијатра окривљени је био способан да схвати значај свог дела и да управља својим поступцима, иако се налазио у стању лакшег степена алкохолисаности.

Суд је у потпуности прихватио налазе и мишљења вештака, сматрајући да су исти дати по правилима струке и од стране стручњака са вишегодишњим искуством у судском вештачењу, а на чија мишљења странке нису имале никакве примедбе.

Приликом одмеравања врсте и висине кривичне санкције, суд је оптуженом као олакшавајуће околности ценио чињенице да је неосуђиван и да се његовом кривичном гоњењу није придружила оштећена, док отежавајућих околности није било.

На наведену пресуду жалбу је уложио бранилац окривљеног због повреде кривичног закона, погрешно и непотпуно утврђеног чињеничног стања и одлуке о кривичној санкцији. *Пресудом Апелационог суда у Новом Саду Кж I бр. 4440/13* од дана 21.5.2014. године, жалба је одбијена као неоснована, а првостепена пресуда је потврђена. По оцени Апелационог суда, првостепени суд је правилно утврдио чињенично стање и у склопу изведених доказа је правилно ценио одбрану окривљеног и исказ оштећене и за такву своју оцену је дао ваљане разлоге.

Током поступка су утврђене две чињенице које су евентуално могле да утичу на то да радње окривљеног буду другачије правно квалификоване. Прва, да су окривљени и оштећена бивши супружници, који су након развода брака наставили да живе у ванбрачној заједници и друга, да је окривљени вршио физичко насиље над оштећеном, услед чега је она задобила тешке телесне повреде.

Да ли је кумулативно постојање ове две околности довољно да би се окривљеном ставило на терет кривично дело насиље у породици из чл. 194 ст. 3 у вези са ст. 1 КЗ?⁹

У погледу прве околности указујемо да је један од битних елемената бића кривичног дела насиље у породици лични однос између извршиоца кривичног дела и оштећеног – потребно је да се извршилац кривичног дела, као активни субјект и оштећени, као пасивни субјект сматрају члановима породице у кривичноправном смислу.¹⁰ Имајући у виду да се у смислу одредбе чл. 112 ст. 28 КЗ ванбрачни партнери и њихова деца сматрају члановима породице¹¹, неспорно је да је испуњен први услов да се описано понашање окривљеног третира као кривично дело насиље у породици из чл. 194 КЗ.

Међутим, поставља се питање да ли због наступања тешких телесних повреда код оштећене, радње окривљеног треба посматрати као квалификовани облик кривичног дела насиље у породици из чл. 194 ст. 3 у вези са ст. 1 КЗ

⁹ У питању је сложено кривично дело које се састоји из основног облика кривичног дела насиље у породици из чл. 194 ст. 1 КЗ и кривичног дела тешка телесна повреда из чл. 121 ст. 1 КЗ.

¹⁰ Специфичност кривичног дела насиље у породици је највећим делом садржана у својству извршиоца и пасивног субјекта. По средствима извршења и последици ово кривично дело је идентично са неким другим кривичним делима. Ипак, неће постојати његов идеални стицај са принудом (чл. 135 КЗ), тешком телесном повредом (чл. 121 КЗ), лаком телесном повредом (чл. 122 КЗ) или угрожавањем сигурности (чл. 138 КЗ). По принципу конзумпције одговараће се само за ово кривично дело за које је уосталом прописана и тежа казна у односу на друга наведена дела (Савић, Микић, 2010: 303).

¹¹ Чланом породице се у смислу истог члана сматрају и супружници, њихова деца, преци супружника у правој линији крвног сродства, усвојилац и усвојеник, хранилац и храњеник, као и браћа и сестре, њихови супружници и деца, бивши супружници и њихова деца и родитељи бивших супружника, ако живе у заједничком домаћинству, као и лица која имају заједничко дете или је дете на путу да буде рођено, иако никада нису живела у истом породичном домаћинству.

или се ради о кривичном делу тешка телесна повреда из чл. 121 ст. 1 КЗ, без обзира на лично својство окривљеног и оштећене. У одговору на ово питање треба поћи од чињенице да овај квалификовани облик кривичног дела насиље у породици представља кривично дело квалификовано тежом последицом у смислу чл. 27 КЗ.¹² У нашем случају је неспорно да је окривљени вршио насиље над оштећеном са умишљајем, задајући јој ударце рукама у пределу лица, односно да је био свестан свог дела и хтео његово извршење. Али, битна чињеница је и да ли је окривљени у односу на насталу тежу последицу – наношење тешких телесних повреда, поступао са умишљајем или из нехата. Анализирајући радње окривљеног – задавање више удараца оштећеној у пределу главе, несумњиво је да је он и у погледу ове околности поступао са умишљајем; дакле, окривљени је и у односу на радњу и односу на последицу кривичног дела наступао са умишљајем.

Проблем правне квалификације кривичног дела у оваквим ситуацијама је било спорно у судској пракси. На пример, у *пресуди Апелационог суда у Новом Саду бр. 1 Кж. 4716/11* од дана 19.4.2012. године, суд налази да је првостепени суд на правилно и потпуно утврђено чињенично стање правилно применио кривични закон када је оптуженог огласио кривим за кривично дело насиље у породици из чл. 194 ст. 3 КЗ, иако је анализом диспозитива првостепене пресуде несумњиво да је оптужени поступао са умишљајем и у односу на радњу и у односу на последицу кривичног дела.¹³

У теорији (нпр. Шкулић, 2014: 43; Ђорђевић, 2014: 71; Стојановић, 2016: 605) и у пракси (*Пресуда Врховног касационог суда бр. Кзз. 1081/15* од дана 15.12.2015. године) је временом заузет став да је кривично дело чију радњу извршења представља вршење насиља у породици супсидијарно у односу на тешку телесну повреду, уколико је она нанета са умишљајем.

У анализираном случају који је предмет овог рада, окривљени је радњама описаним у изреци првостепене пресуде са умишљајем остварио сва битна обележја кривичног дела из члана 194 ст. 1 КЗ, али и обележја кривичног дела тешка телесна повреда из чл. 121 ст. 1 КЗ. Сматрамо да у таквој ситуацији, окривљени није могао бити оглашен кривим за квалификовани облик кривичног дела насиља у породици, јер се у овом случају тешка телесна повреда нанета са умишљајем не може сматрати квалификаторном околношћу за кривично дело из члана 194 ст. 1 КЗ, с обзиром на то да умишљајно наношење

¹² Кад је из кривичног дела произашла тежа последица због које закон за то дело прописује тежу казну, та се казна може изрећи ако је учинилац у односу на ту последицу поступао из нехата, а и са умишљајем ако тиме нису остварена обележја неког другог кривичног дела.

¹³ Окривљени је оглашен кривим да је дана 22.8.2010. године, око 19,00 часова, у Кикинди, у Ул., применом насиља угрожавао телесни интегритет своје супруге, на тај начин што је у соби са електричног шпорета узео шерпу са врелом супом и бацио је према оштећеној, при чему се врела супа просула по глави и телу оштећене, наневши јој тешке телесне повреде у виду опаротина коже другог степена и то на 35% тела, тј. на лицу, грудном кошу, рукама и бутинама (*Пресуда Основног суда у Кикинди бр. 2 К. 102/11* од дана 22.9.2011. године). У образложењу пресуде наводи се да је правно квалификујући овако утврђено чињенично стање, суд становишта да су се у радњама окривљеног стекли сви битни елементи бића кривичног дела насиље у породици из чл. 194 ст. 3 КЗ.

тешке телесне повреде приликом извршења предметног кривичног дела представља засебно кривично дело, па је окривљени евентуално могао бити оглашен кривим за стицај кривичних дела из чл. 194 став 1 и чл. 121 ст. 1. КЗ.¹⁴ Мишљења смо да у нашем случају кривично дело тешка телесна повреда консумира насиље у породици, будући да се радња извршења кривичног дела састојала само у угрожавању телесног интегритета, које је за последицу имало тешке телесне повреде, а да би се о стицају могло говорити у ситуацији да је поред примене физичког насиља окривљени предузео и неку другу радњу која представља радњу извршења кривичног дела насиље у породици (претњу да ће напасти на живот или тело или дрско или безобзирно понашање).

Закључак

Током кривичног поступка у вези са предметним случајем су се јавила два основна проблема за утврђивање чињеничног стања. Први проблем је околност да су окривљени и оштећена били једини учесници критичног догађаја који се десио у оквиру породичног домаћинства, без присуства других сведока. Други кључни моменат у овом процесу се десио током главног претреса када је оштећена променила свој исказ дат током истраге, наводећи да је критичном приликом окривљени није приморао на сексуални однос, те да јој је само задавао ударце у пределу главе. Оштећена је своју промену исказа образложила стањем беса, шока и фрустрације у којем се налазила након задобијања повреда. Услед промене исказа оштећене која је утицала на оформљење чињеничног стања, тужилац је, имајући у виду расположиве доказе, радње окривљеног преквалификовао са кривичног дела силовање из чл. 178 ст. 3 у вези са ст. 1 КЗ на кривично дело тешка телесна повреда из чл. 121 ст. 1 Кривичног законика. Указаћемо на чињеницу да је за кривично дело које је првобитно стављено на терет окривљеном предвиђена казна од пет до петнаест година затвора, док је за кривично дело за које је осуђен предвиђена казна затвора у трајању од шест месеци до пет година.

Пошто је окривљени поступао са умишљајем, како у односу на радњу која су састојале у нападу на телесни интегритет оштећене, тако и односу на наступање тешке телесне повреде, радње окривљеног су правилно квалификоване као кривично дело тешка телесна повреда из чл. 121 ст. 1 КЗ, за које је окривљени оптужен и осуђен.

¹⁴ У том смислу: *Пресуда Врховног касационог суда бр. Кзз. 1081/15* од дана 15.12.2015. године. Важно питање је и да ли постоји стицај у ситуацији када је ово кривично дело учињено према више чланова породице, као и да ли је у односу на кривично дело насиље у породици могућа конструкција продуженог кривичног дела. О томе види: Марковић, Ћупина: 2017: 410-411.

Литература:

1. Bošković, D. (2009). Sprečavanje nasilja u porodici, *Bezbednost*, god. 51, br. 3, str. 93-104.
2. Bošković, M. (1999). *Kriminološki leksikon*, Izdavačko preduzeće Matice srpske i Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.
3. Delibašić, V. (2017). Zaštita od nasilja u porodici kao element bezbednosne kulture, *Kultura polisa*, god. XIV (posebno izdanje 1), str. 21-32.
4. Đorđević, Đ. (2014). Krivičnopravna zaštita od nasilja u porodici, *Zbornik radova sa naučnog skupa Nasilje u Srbiji – uzroci, oblici, posledice i društvene reakcije – Tom I* (ur. Kolarić, D.), Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, str. 64-75.
5. Zakonik o krivičnom postupku, Sl. glasnik RS br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014.
6. Jovanović, S., Simeunović Patić, B., Macanović, V. (2012). *Krivičnopravni odgovor na nasilje u porodici u Vojvodini*, Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova, Novi Sad.
7. Jović, M., Kešetović, Ž. (2002). Nasilje u porodici u svetlu novih inkriminacija (čl. 118-a KZS), *Bezbednost*, god. 44, br. 6, 866-888.
8. Konstantinović Vilić, S. (1990). Istraživanje nasilja u porodici, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, br. 30, str. 193-205.
9. Krivični zakonik, Sl. glasnik RS br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016.
10. Marković, M., Čupina V. (2017). Krivičnopravna i građanskopravna zaštita od nasilja u porodici, *Kultura polisa*, god. XIV, br. 34, str. 403-418.
11. Popović, D. (2015). Kriminalistička analiza krivičnih dela nasilja u porodici izvršenih na teritoriji opštine Zemun, *Kultura polisa*, god. XII, br. 27, str. 477-487.
12. Savić M., Mikić D. (2010). Metodika otkrivanja i dokazivanja krivičnog dela nasilje u porodici, *Bezbednost*, god. 52, br. 3, str. 298-312.
13. Simonović, B. (1997). *Pribavljanje i ocena iskaza pred policijom i na sudu*, Pravni fakultet u Kragujevcu, Kragujevac.
14. Stojanović, Z. (2004). *Krivično pravo: opšti deo*, IP Justinijan, Beograd.
15. Stojanović, Z. (2016). *Komentar Krivičnog zakonika*, Službeni glasnik, Beograd.
16. Škulić, M. (2014). Nasilje u porodici: neki problemi zakonske inkriminacije i sudske prakse, *Zbornik radova sa naučnog skupa Nasilje u Srbiji – uzroci, oblici, posledice i društvene reakcije – Tom I* (ur. Kolarić, D.), Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, str. 34-51.

PROBLEMS OF PROVING DOMESTIC VIOLENCE – ANATOMY OF A CASE

Summary: Proving represents a crucial, but also a very complex issue of the criminal proceedings. On the path to establishing the factual state there are numerous obstacles, some of which are objective, while others are subjective in nature.

These difficulties become especially evident when it comes to criminal acts committed within a family. As a rule, these criminal acts most often occur within the household, without the presence of other witnesses who, even when they are present, are usually the so-called privileged witnesses, in the sense of criminal proceedings and, due to

their kinship with the defendant, have the right to refrain from testifying in the criminal proceedings. On the other hand, even if these persons decide to testify, their testimony may be considered as untruthful, precisely because of their close relationship with the defendant.

Bearing in mind the importance of proof in the criminal proceedings, as well as the specificity of proving criminal acts committed within a family, the topic of this paper is a review of a case of domestic violence in which the defendant and the injured party – common-law spouses, were the only participants in the critical event. Through an analysis of the formation and alteration of the factual state during the stages of the criminal proceedings, it was pointed to the difficulties in proving that led to the conviction of the defendant for a significantly different criminal act (serious bodily harm, referred to in Art. 121, p. 1 of the Criminal Code), instead of the act that he was originally charged for (rape, referred to in Art. 178, p. 3 in conjunction with p. 1 of the CC).

Key words: case review, domestic violence, proving, defendant, injured party

ОПРАВДАНОСТ ПРОПИСИВАЊА ПОСТОЈЕЋЕГ РАСПОНА КАЗНЕ ЗАТВОРА КАО ПРЕКРШАЈНЕ САНКЦИЈЕ У СРБИЈИ И ИСКУСТВО ЗЕМАЉА У ОКРУЖЕЊУ

Сажетак: Постизање генералне и специјалне превенције представља увек актуелно питање не само да би се размотрила ефикасност неког закона, већ и да би се сагледала сразмера казнене политике, а наравно све како би се смањио степен криминалитета и других негативних друштвених понашања и појава. Основна хипотеза овог истраживања се односи на то да се размотре неки од значајнијих аспеката казне затвора као прекршајне санкције и да ли је потребно нагласити или оспорити њено предвиђање управо посматрано кроз призму генералне и специјалне превенције. Повод за разматрање оправданости постојећег предвиђања распона казне затвора као прекршајне санкције произилази из најављене промене казнене политике за ову казну у кривичном законодавству у Републици Србији. Истраживање ове проблематике смо фактички груписали у две битне целине које се односе на законодавно предвиђање у Републици Србији, а притоме имајући у виду не само материјалне законодавне одредбе већ и статистичке показатеље као битан елемент, док се у другој целини обрађују иста ова питања код законодавстава из окружења. На крају разматрања теме овог истраживања указаћемо на поједине предлоге и сугестије, а изнеће се и мишљења и закључци до којих се дошло.

Кључне речи: прекршајне санкције, казна затвора, упоредни приказ, заменска казна, новчана казна

Уводна разматрања

Повод за разматрање оправданости постојећег предвиђања распона казне затвора као прекршајне санкције произилази из најављене промене казнене политике за ову казну у кривичном законодавству у Републици Србији.

Основна хипотеза овог истраживања се односи на то да се размотре неки од значајнијих аспеката казне затвора као прекршајне санкције и да се донекле упустимо у анализу да ли је неопходно „линеарно“ построжити казнену поли-

* nbingulac@pravni-fakultet.info

тику и у прекршајном законодавству водећи се истим принципима, тј. повећање генералне и специјалне превенције.

Након одржане седнице Савета за националну безбедност, којим председава председник Србије, средином јануара 2019. године, поред нових мера државе у системском и систематском обрачуна са криминалом и корупцијом, предложене су мере за ефикаснији рад и пооштравање казнене политике, а предлози измена достављени су Скупштини Републике Србије.

Из саопштења Савета за националну безбедност јасно се види да је начелна идеја да се казнена политика за кривична дела буде строжија за 35 до 50 процената у односу на постојеће предвиђање. Саопштењем се наводи се да ће предлог бити да казна затвора за кривично дело силовања буде од 5 до 15 година, без могућности ублажавања казне и да се она неће моћи ублажити испод поменутог минимума. Затим, за кривично дело убиство предвиђена је казна затвора од 5 до 15 година, док се у предлогу предвиђа да ће за ово кривично дело бити казна затвора у трајању од 10 до 20 година, а за нарочито тешке облике овог дела ће бити предвиђена доживотна казна затвора.¹

Аутор овог истраживања је у својој докторској дисертацији указао на потребу увођења доживотне казне затвора у домаће кривично законодавство још 2015. године и то на следећи начин:

„Казна доживотног затвора, посматрано из угла законодавства Србије, не би представљала новину јер се већ предвиђала у правној историји, а може се видети да је овај облик кажњавања заступљен у значајнијим законодавствима континенталног права. Полазна основа поред поменуте специјалне и генералне превенције је да је овај облик кажњавања директна замена за смртну казну, а мишљења смо да је казну затвора од тридесет до четрдесет година потребно заменити управо са казном доживотног затвора. У кривичном праву Републике Србије казна затвора од тридесет до четрдесет година се предвиђа за тешко убиство (члан 114), убиство представника највиших државних органа (члан 310), тешка дела против уставног уређења и безбедности Србије (члан 321) и за скоро сва дела из групе кривичних дела против човечности и других добара заштићених међународним правом и то за геноцид (члан 370), злочин против човечности (члан 371), ратни злочин против цивилног становништва (члан 372), ратни злочин против рањеника и болесника (члан 373), ратни злочин против ратних заробљеника (члан 374), употреба недозвољених средстава борбе (члан 376), противправно убијање и рањавање непријатеља (члан 378), агресиван рат (члан 386), тероризам (члан 391), употреба смртоносне направе (члан 391в), уништење и оштећење нуклеарног објекта (члан 391г) и угрожавање лица под међународном заштитом (члан 392).

Може се видети да се казна затвора од тридесет до четрдесет година, ако се не узме у разматрање кривична дела из групе кривичних дела против човечности и других добара заштићених међународним правом, предвиђа само

¹ Саопштење Савета за националну безбедност, РТС – чланак под називом „Вучић најавио увођење доживотне казне затвора“, преузето са: <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/1/politika/3385247/vucic-najavio-drakonske-kazne-za-zlocince.html>, 21.01.2019.

за три дела. Мишљења смо да је потребно законом предвидети ову казну и за нека дела из групе кривичних дела против полне слободе и то за силовање (члан 178), обљубу над немоћним лицем (члан 179) и за обљубу са дететом (члан 180). У циљу подсећања у немачком законодавству казна доживотног затвора предвиђа се за знатно више дела, нпр. за кривично дело разбојништва са смртном последицом, за отмицу са циљем изнуде и др., а слично је и са другим законодавствима континенталног права.

Казна доживотног затвора могла би да има и ограничење које би се односило да се не може изрећи лицу које у време извршења кривичног дела није навршило двадесет и једну годину живота, као што се то предвиђа и за казну затвора од тридесет до четрдесет година. За изречену казну доживотног затвора, потребно је предвидети и условни отпуст који би био могућ након протекла двадесет и пет година издржане казне под већ предвиђеним условима за добијање условног отпуста. У немачком Кривичном законнику условни отпуст за казну доживотног затвора је могућ након протекла петнаест година, али је потребно имати на уму да се општи максимум казне затвора предвиђа управо са петнаест година. Ако би се ово становиште заузело и у домаћем законодавству, онда би условни отпуст требао да буде након издржаних двадесет година казне затвора. Мишљења смо да би условни отпуст предвиђен на овај начин могао негативно да утиче на генералну, а посебно на специјалну превенцију, јер тада би се у одређеној мери казна доживотног затвора могла изједначити под одређеним околностима са временски одређеном казном затвора. Управо због изнетог, мишљења смо да би законодавац требао да предвиди могућност условног отпуста након протекла двадесет и пет година, као што је већ изнето.

Једно од оправдања за замену казне затвора од тридесет до четрдесет година са казном доживотног затвора, видимо у томе што казна затвора од тридесет до четрдесет година у многим случајевима (може да) представља и казну доживотног затвора услед година старости учиниоца кривичног дела, при чему она има много мањи утицај на специјалну и генералну превенцију.²

Из до сада изнетог, а посебно имајући на уму значај малог екскурса, јасно је да пооштравање казнене политике има за циљ постизање генералне и специјалне превенције, што је већ и истакнуто, иако није доступан конкретан предлог новог законског текста са изменама и допунама кривичног законика, што нас и доводи до значаја истраживања ове проблематике и у прекршајном законодавству.

Прописивање казне затвора у Закону о прекршајима Републике Србије

С обзиром да је Закон о прекршајима³ материјалног карактера, законодавац је предвидео у члану 37, у оквиру главе IV под називом *прекршајне санк-*

² Ненад Бингулац, Докторска дисертација – *Правна природа и сврха казне затвора*, Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду, Привредна академија Нови Сад, 2015, стр.365-366.

³ Закон о прекршајима, Службени гласник бр. 65/2013, 13/2016 и 98/2016 – одлука УС

ције, да се казна затвора не може прописати у трајању краћем од једног ни дужем од шездесет дана.

У истом члану, али у другом ставу, законодавац прецизира изрицање казне затвора на начин што предвиђа да се казна затвора не може изрећи трудној жени, после навршена три месеца трудноће, ни мајци док дете не наврши једну годину живота, а ако је дете мртво рођено или ако је умрло после порођаја док не прође шест месеци од дана порођаја.

Може се видети да је Законом предвиђено шест ограничења од изрицања казне затвора.

Законски оквир предвиђања распона казне затвора уређује посебно када је реч о стицају прекршаја (члан 45), па тако у случајевима када је учинилац једном радњом или са више радњи учинио више прекршаја за које му се истовремено суди, претходно ће се утврдити казна за сваки од тих прекршаја, па ће се за све те прекршаје изрећи јединствена казна. Ако је за све прекршаје у стицају утврђена казна затвора, изрећи ће се јединствена казна затвора, која не може бити већа од деведесет дана.

Потребно је назначити да се казна затвора предвиђа у трајању од у трајању до 30 дана старијем малолетнику, при чему суд има обавезу да размотри природу прекршаја, личне особине и понашање старијег малолетника. Истим чланом (члан 81) се такође предвиђа да се новчана казна не може заменити за казну затвора, већ да се она наплаћује принудним путем.

Законом о прекршајима, чланом 34. предвиђа се да се за један прекршај може прописати кумулативно или засебно казна затвора и новчана казна, у зависности од конкретног дела. По логици ствари, јасно је да се за прекршај правног лица не може изрећи казна затвора.

За разлику од новчане казне и рада у јавном интересу које се могу прописати законом или уредбом, односно одлуком скупштине аутономне покрајине, скупштине општине, скупштине града или скупштине града Београда, казна затвора се може прописати једино законом, што се посебно и истиче у члану 35.

Изнето које се односи на прописивање казне затвора искључиво законом и њено изрицање једино од стране суда, у потпуности је у складу са многим правима лица лишених слободе која су загарантована од стране Уједињених нација⁴ и регулативама Савета европе⁵ и др, а што је неспорно и у складу са Уставом Републике Србије⁶ (члан 22 Устава) .

Конкретно изрицање казни у Закону о прекршајима уређује се чланом 36, на начин да се казна затвора може изрећи само као главна казна, док се новчана казна и рад у јавном интересу могу изрећи као главна и као споредна казна.

Законодавац још предвиђа да ако су новчана казна и казна затвора прописане алтернативно, казна затвора се изриче само за прекршај којим су биле

⁴ United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners, UNODC, 2015

⁵ Council of Europe. European Convention on Human Rights, Rome, 1950

⁶ Устав Републике Србије, Службени гласник бр. 98/2006

проузроковане теже последице. или за прекршаје који указују на већи степен кривице учиниоца.

Казна затвора се може предвидети и као заменска казна у случајевима предвиђеним у члану 41.

Поменути чланом се предвиђа да новчану казну коју кажњено физичко лице, предузетник или одговорно лице у правном лицу не плати (у целини или делимично), суд може заменити казном затвора тако што се за сваких започетих 1.000 динара одређује један дан затвора, с тим што казна затвора не може трајати краће од једног дана ни дуже од шездесет дана. У случајевима да поред новчане казне кажњеном лицу буде изречена и казна затвора, затвор којим се замењује неплаћена новчана казна и изречена казна затвора не могу трајати дуже од деведесет дана.

По процени суда у оправданим случајевима, с обзиром на тежину прекршаја, висину неплаћене новчане казне и имовинске могућности осуђеног суд може, уместо казне затвора, одредити да се неплаћена новчана казна замени радом у јавном интересу, с тим што осам сати рада замењује један дан затвора, односно 1.000 динара новчане казне, а рад не може да траје дуже од 360 сати.

Део неплаћене новчане казне који није могао бити замењен казном затвора или радом у јавном интересу, наплаћује се принудним путем.

Законодавац још предвиђа да ако после одлуке суда о замени неплаћене новчане казне кажњено физичко лице исплати новчану казну, казна затвора или рад у јавном интересу неће се извршити. Ако је извршење казне започето, а кажњено лице исплати остатак изречене новчане казне, обуставиће се извршење казне затвора и рада у јавном интересу. На крају, законодавац посебно истиче да замена неплаћене новчане казне казном затвора не може се одредити за новчане казне изречене према малолетницима.

Поједини аутори сматрају, када је реч о казни затвора као најтежој кривичној и прекршајној санкцији, да се она не одмерава, односно да суд врши само њен избор. Временски предвиђена казна затвора или казна доживотног затвора може, како то исти аутори истичу да „симболички“ у већој мери одрази принцип сразмерности и праведности посебно када је реч о најтежим случајевима тешких кривичних дела, причему је потребно имати свест да постоје учиниоци кривичних дела у односу на које друштво, осим њихове изолације, нема друге могућности да се заштити од њиховог даљег вршења тешких кривичних дела.⁷

Поједини статистички показатељи који се односе на прекршајне санкције у Републици Србији

Подаци који су доступни од стране Републичког завода за статистику и Министарства правде, конкретније, подаци од прекршајних судова, нису довољно систематизовани за прецизнију анализу.

⁷ Зоран Стојановић, Систем казни у кривичном праву Србије и потреба његовог даљег усавршавања, Казнена реакција у Србији, пети део, Crimen, Београд, 2015, стр. 6-7.

У овом делу истражиња указаћемо на поједине значајне податке који се односе на прекршајне санкције, а посебно на казну затвора.

На основу података Републичког завода за статистику у посматраном периоду од пет година и то од 2013. до 2018. године укупно је кажњено 1.601.835 физичких (малолетних, пунолетних и одговорних лица у правном лицу) и правних лица. Посматрано по годинама, током 2013.г. је укупно кажњено 361.510 физичких и правних лица. Током 2014.г. је укупно кажњено 296.365 физичких и правних лица. Затим, зоком 2015.г. је укупно кажњено 300.063 физичких и правних лица. Током 2016.г. је укупно кажњено 355.453 физичких и правних лица, док је током 2017.г. је укупно кажњено 288.444 физичких и правних лица.

	2013.г.	2014.г.	2015.г.	2016.г.	2017.г.
Правна лица	11863	13890	12976	18005	19367
Одговорна лица	10258	11717	10663	14422	11041
Пунолетна лица	332892	265262	270963	318315	254272
Малолетна лица	6497	5496	5461	4711	3764

Извор: Републички завод за статистику⁸

Из приказане табеле може се видети да се ради о великом броју изречених прекршајних санкција које су код правних лица са тенденцијом раста, док су код малолетних лица са тенденцијом опадања. Код одговорних лица и пунолетних лица на основу статистике може се видети да постоји значајна тенденција осцилирања.

Потребно је додатно имати на уму да је током 2017. године број предмета који су покренути пред прекршајним судовима био 691.171.⁹

Нужно је сагледати и статистику за 2018. годину која није употпуности обрађена од стране надлежних органа током писања овог истраживања, те стога ће фокус бити искључиво на делокруг Прекршајног суда у Новом Сад.

По доступним подацима, код изрицања прекршајних санкција доминира новчана казна. Током 2018. године наплаћено је око 350 милиона динара на име новчаних казни.¹⁰

Казне затвора највише доминирају код дела која се односе на насиље у породици, и по подацима за исти овај период донето је 117 пресуда. Статистика показује да је 6 лица ослобођено, а да је за поменуте прекршаје кажњени 111 лица (101 мушкарац и 10 десет жена). Изречено је 98 казни затвора до 30 дана и 13 у трајању од 30 до 60 дана.¹¹

⁸ Републички завод за статистику, Статистички годишњак 2018, Службени гласник, Београд, стр. 405.

⁹ *Ibid.*, стр. 404.

¹⁰ Каменко Козарски, председник Прекршајног суда у Новом Саду. Новински чланак под називом „Од 7.128 осуђених са замењеним казнама, само 56 упућено у затвор“, Дневник, преузето са: <https://www.dnevnik.rs/index.php/hronika/od-7128-osudenih-sa-zamenenim-kaznama-samo-56-upruceno-u-zatvor-26-01-2019>, 26.01.2019.

¹¹ *Ibid.*

На основу истог извора може се видети да је висока тенденција замене новчане казне у казну затвора, али да ипак знатно мањи број заменске казне буде и извршен, па тако током 2018. године 7.128 новчаних казни замењено је у казну затвора, али је у затвор упућено само 56 кажњених лица, а и тај број се смањио јер по доласку на издржавање казне већина је ипак платило новчану казну, те стога је свега неколико лица издржало казну затвора. То су била лица са веома ниским животним стандардом.¹²

Од значаја је указати и на податак који се односи на потернице. Прекршајни суд у Новом Саду је током 2018. године издао 780 потерница. 500 пронађених лица је окончао свој поступак пред судом, плаћањем новчане казне, док је 13 лица било упућено на издржавање казне затвора.¹³

На основу ових делимично доступних података, може се закључити да је веома мали процентуални удео заступљености казне затвора у изреченим прекршајним санкцијама, док с друге стране доминира новчана казна. Наравно, треба имати у виду да преко 60 процената прекршаја се односи на саобраћајне прекршаје где су и запрећене новчане казне.

Прописивање казне затвора као прекршајне санкције у земљама из окружења

У овом делу истраживања указаће се на који начин су неке од земаља у окружењу предвиделе законодавни распон казне затвора у прекршајном поступку, а указаће се и на потенцијална ограничења извршења ове санкције, а наравно и специфичности.

Циљ овог дела истраживања је да се на основу упоредног приказа сагледа поменуто што би можда на основу њихових искустава подстакло додатно разматрање ове проблематике у разним правцима анализе.

Прекршајна законодавства које смо обухватили у овом приказу су: Хрватске, Црне Горе, Македоније и Косова.

Разлози за одабир ових законодавстава је у томе што нека представљају веома сличан систем предвиђања прекршајних санкција док други имају скоро у потпуности различит, а ради се о релативно блиским менталитетима грађана који су имали заједничку правну историју током претходних деценијских периода.

*Прекршајни закон Р. Хрватске*¹⁴ - За прекршај који је прописан законом може се казнити учинилац новчаном казном или казном затвора. Казна затвора законом се може прописати само као строжија казна уз прописану новчану казну. Поменуто се предвиђа чланом 31.

Законодавац чланом 35 предвиђа да се казна затвора може прописати и изрећи у трајању од најмање три дана до најдуже тридесет дана, а за најтеже

¹² *Ibid.*

¹³ *Ibid.*

¹⁴ Прекршајни закон Р. Хрватска, NN 107/07, 39/13, 157/13, 110/15, 70/17, 118/18

облике прекршаја и до шездесет дана. За прекршаје насиља у породици, друге прекршаје повезане с насилљем, тешке прекршаје против околине и тешке прекршаје везане за злоупотребу опојних дрога законом се може прописати казна затвора до деведесет дана. Затим истим чланом се предвиђа да се казна затвора може изрећи само од стране суда и да се она изриче на пуне дане.

У случајевима стицаја, законодавац у члану 39. предвиђа да ако учинилац прекршаја са једном или више радњи починио више прекршаја за које му се истовремено суди и суд се одлучи да га казни, суд ће за сваки почињени прекршај утврдити казну према закону а затим ће за све те прекршаје изрећи зборну казну. Ако је за сваки прекршај утврдио казну затвора, изрећи ће збирну казну затвора која је једнака збиру појединачно утврђених казни затвора, тако да она не може прећи сто двадесет дана. Ако се збирна новчана казна замјењује казном затвора, та казна затвора и изречена укупна казна затвора скупа не могу преко стодвадесет дана.

Старијем малолетнику на основу члана 72. може се изрећи казна малолетничког затвора за прекршај за који је законом прописана као тежа казна затвор, ако суд утврди да је с обзиром на личне особине и тежину прекршаја и висок степен кривице потребно изрећи ту казну. Казна малолетничког затвора изриче се у оквиру казне затвора прописане за одређени прекршај, тиме да не може бити краћа од три дана ни дужа од петнаест дана. Законодавац додатно предвиђа да пре изрицања казне малолетничког затвора, суд мора претходно прибавити мишљење надлежног центра за социјалну заштиту о примерености те казне.

У односу на домаће законодавство може се видети да постоје разлике у односу на општи минимум и максимум. У Србији, подсећања ради, општи минимум је један дан а општи максимум је 60 дана осим за дела у стицају када је максимум 90 дана.

Слична ситуација је и код малолетничког затвора, где се у домаћем законодавству не предвиђа општи минимум, већ се одређује општи максимум који износи до 30 дана.

Замена новчане казне се предвиђа чланом 34 и то на начин да ако новчана казна, трошкови прекршајног поступка и одузета имовинска корист нису у целости или делимично плаћени у року који је одређен у одлуци о прекршају, наплатиће се принудним путем и то новчана казна изнад 2.000,00 куна која није у целости или делимично наплаћена ни присилно у року од две године од поднесеног захтева за присилну наплату замиће се радом за опште добро. Ако осуђено лице не пристане на рад за опште добро или га не изврши својом кривицом у року који је за то одређен, новчана казна замениће се казном затвора. Законодавац предвиђа да у случају да је тежина прекршаја и особине личности такве да оне указују да замена радом за опште добро на слободи неће постићи сврху кажњавања неплаћена новчана казна изнад 2.000,00 куна одмах ће се заменити казном затвора. Затим, када осуђено лице пребивалиште или стални боравак у Републици Хрватској и није уплатио новчану казну у року одређеном одлуком о прекршају, новчана казна одмах ће се заменити казном затвора.

Неплаћена новчана казна замениће се на начин да се сваких започетих тристо куна новчане казне замени са два сата рада за опште добро односно једним даном затвора, при чему рад за опште добро не сме бити краћи од шест сати нити дужи од 240 сати, а затвор не сме бити краћи од три дана ни дужи од 60 дана.

*Закон о прекршајима Црне горе*¹⁵ - Законодавац предвиђа чланом 23. да се казна затвора може се прописати само законом и то да не може бити у трајању краћем од 10 нити дужем од 60 дана. Затим, истим чланом се предвиђа да се казна затвора може прописати само за оне прекршаје чијим би извршењем могла настати опасност за живот и здравље људи или би се теже нарушио јавни ред и мир, као и за прекршаје насиља у породици. На крају истог члана предвиђа се да се она изриче на пуне дане.

Замена рада у јавном интересу за казну затвора је могуће уколико учинилац не врши рад у јавном интересу, ова казна ће се заменити казном затвора, тако што ће се свака четири започета часа рада у јавном интересу заменити са једним даном затвора. Поменуто се предвиђа чланом 26.

Стицај прекршаја, законодавац предвиђа чланом 29. и то на начин да ако је учинилац једном радњом или са више радњи учинио више прекршаја за које му се истовремено суди, суд ће претходно утврдити казне за сваки од тих прекршаја, па ће за све те прекршаје изрећи јединствену казну. Ако је за све прекршаје у стицају утврђена казна затвора, изрећи ће се јединствена казна затвора која не може бити дужа од 60 дана. У случајевима да је за неке прекршаје у стицају утврђена казна затвора, а за друге прекршаје новчана казна, изрећи ће се једна казна затвора и једна новчана казна у складу поменутих одредбама које се односе на казну затвора.

Потребно је указати да за разлику од домаћег законодавства (а о хрватског), Закон о прекршајима Црне Горе не предвиђа могућност изрицања казне затвора старијем малолетнику. Такође потребно је указати да је општи минимум изрицања казне затвора доста висок (десет дана).

*Закон за прекршаје Македоније*¹⁶ - Најзначајнија специфичност Закона о прекршајима Македоније када је упитању ова тема истраживања је у томе што се не предвиђа казна затвора као прекршајна санкција.

Законодавац је груписао прекршајне санкције у члану 4. на санкције за пунолетне и санкције за малолетне учиниоце, затим за правна лица и посебне мере.

Чланом 13. предвиђене су санкције за пунолетна лица и то на начин да се могу изрећи: упозорење; новчана казна; престанак важења возачке дозволе; забрана управљања моторним возилом; забрана обављања професије, делатности или дужности; протеривање странца из земље; обавезно лечење алкохоличара и зависника о дрогама (особе са болестима зависности); обавезно психијатријско лечење са слободе; и забрана уласка и присуства спортским такмичењима.

¹⁵ Закон о прекршајима, *Službenom listu CG*, br. 1/2011, 6/2011, 39/2011 (čl. 18. nije u prečišćenom tekstu), 32/2014 (čl. 56. nije u prečišćenom tekstu), 43/2017-Odluka US CG i 5/2017.

¹⁶ Закон за прекршоците, *Сл. весник на Р. Македонија*, бр 192/2015.

Статистички показатељи¹⁷ који су доступни не обрађују податке о повратништву и о броју извршених прекршаја током година, те се не може сагледати да ли непостојање казне затвора, али постојање нешто виших новчаних казни у односу на прекршајно законодавство у Србији заиста даје ефекте.

*Закон о прекршајима Косова*¹⁸ - Пре него што се започне разматрање проблематике истраживања овог дела рада тј. сагледавање прекршајне законодавне регулативе Косова, не значи да дефинишемо недефинисано политичко питање које је актуелно већ деценијама, нити је то могуће постићи на овај начин, већ је идеја да се настави са разрадом хипотезе овог истраживања.

Исто као и у Закону о прекршајима Македоније, ни овде законодавац није предвидео казну затвора као прекршајну санкцију, с тим да то није једина сличност.

Чланом 27. предвиђају се прекршајне санкције и то: укор; новчана казна; казнени поени; престанак важења возачке дозволе; спречавање управљања возилом; престанак обављања професије, делатности или задатка; и протеривање странца из земље.

На основу статистичких података Агенције за статистику Косова,¹⁹ иако су подаци за 2018. годину, поједини подаци нису ажурирани од 2016. године, што је случај и са онима који се односе на прекршаје.

Посматрајући пет последњих година који су обрађивани од стране Агенције, може се видети да 2013. године је било 194.955 осуђених лица. Током 2013. године је било 213.099 осуђених лица, а слично је и са 2014. годином када је било 204.166 осуђених лица. Током 2015. године је осуђених лица било 180.057, а 2016. године је било 193.085 осуђених лица.

На основу ових показатеља може се видети периодично повећавање па смањење броја осуђених лица, а на основу истих показатеља може се видети да је значајан утицај на поменуто имало повећање броја прекршаја из области саобраћаја, који су дефинитивно највише заступљени. С обзиром да то није фокус истраживања, али споменућемо да нпр. током 2016. године осуђених лица за прекршаје из области саобраћаја је било 188.229, а да су други по заступљености осуђених лица прекршаји из области привреде и то са „само“ 3.833 осуђених лица.

У стручном и научном смисли било би од користи када би постојала хипотетичка ситуација у којој би на простору примене Закона о прекршајима Косова се примењивао Закон о прекршајима Србије, што би директно значило значајно другачији казнени систем, те стога би управо на овом примеру могли да закључимо на који начин се може очекивати постизање боље генералне и специјалне превенције.

Са циљем постизања целокупности и пратећи логични след, мишљења аутора о прописивању казне затвора као прекршајне санкције у земљама из окружења биће изнето у последњем делу овог истраживања.

¹⁷ Republic of Macedonia, State Statistical Office, преузето са: www.stat.gov.mk/IndikatoriTS_en.aspx?id=6, 20.12.2018.

¹⁸ Закон о прекршајима Косова, Službeni list R. Kosova, Br. 33/8/2016, zakon Br. 05/L- 087

¹⁹ Agencija za statistiku Kosova, Statistički godišnjak 2018, str.88-90.

Закључна разматрања

Подстрек и идеја за разматрањем оправданости постојећег предвиђања распона казне затвора као прекршајне санкције произилази из најављене промене казнене политике за ову казну у кривичном законодавству у Републици Србији, а све како би се сагледало питање генералне и специјалне превенције.

Ово истраживање смо груписали фактички у две битне целине које се односе на законодавно предвиђање у Републици Србији, а притоме имајући у виду не само материјалне законодавне одредбе већ и статистичке показатеље као битан елемент, док се у другој целини обрађују иста питања од законодавстава из окружења.

Када се посматра учесталост изрицања казне затвора у прекршајном поступку, мишљења смо да она фактички представља *средство ефикасније наплате новчане казне*. Новчана казна, у смислу казнене политике, апсолутно доминира, али то је сразмерност и њеном законодавном предвиђању, док с друге стране у знатно мањем броју прекршаја казна затвора се предвиђа као једина санкција.

Нажалост због не постојања званичне статистичке анализе, која би за овај рад имала значај, а која би указала у случајевима када законодавац предвиђа алтернативну примену казне затвора и новчане казне, у којем степену се суд определио за неку од тих казни, па би се на основу тога могла урадити даља анализа која би се односила на поврат и наравно на превенцију.

Управо изнето је један од предлога надлежним органима да се започне са прикупљањем указаних података.

Имајући у виду да у упоредној анализи са другим законодавствима смо се сусрели са податком да нека од њих уопште не предвиђају казну затвора као прекршајну санкцију, с обзиром на тежину прекршаја за које она предвиђа у домаћем прекршајном законодавству, а имајући у виду претходно наше мишљење које се односи да се користи као средство за ефикаснију наплату, што и даље има посредни ефекат постизања сврхе кажњавања иако такав начин примене казне затвора није иницијално била идеја, мишљења смо да постојеће законодавно предвиђање одговара стању, тј. да пооштравање казнене политике у смислу повећања законског максимума неће постићи већи степен код генералне и специјалне превенције.

С друге стране, нисмо мишљења да би се ова прекршајна санкција требала укинути у потпуности (нпр. Македонија) или делимично (као што се она не предвиђа за старије малолетнике у Црној Гори) из разлога јер на основу статистичких података у процентуалном смислу не може се сматрати да је мањи број извршених прекршаја иако је поострожена висина новчаних казни.

Литература:

1. Bingulac, Nenad, Doktorska disertacija – *Pravna priroda i svrha kazne zatvora*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Privredna akademija Novi Sad, 2015.
2. *Zakon o prekršajima Crne Gore*, Službenom listu CG, br. 1/2011, 6/2011, 39/2011 (čl. 18. nije u prečišćenom tekstu), 32/2014 (čl. 56. nije u prečišćenom tekstu), 43/2017-Odluka US CG i 5/2017.

3. Zakon o prekršajima Kosova, Službeni list R. Kosova, Br. 33/8/2016, zakon Br. 05/L-087
4. Zavod za statistiku - Agencija za statistiku Kosova, Statistički godišnjak 2018.
5. Zakon za prekršocite, Sl. vesnik na R. Makedonija, br 192/2015.
6. Zakon o prekršajima, Službeni glasnik 65/2013, 13/2016 i 98/2016 – odluka US
7. Kozarski, Kamenko, predsednik Prekršajnog suda u Novom Sadu. Novinski članak pod nazivom „Od 7.128 osuđenih sa zamenjenim kaznama, samo 56 upućeno u zatvor“, Dnevnik, preuzeto sa: <https://www.dnevnik.rs/index.php/hronika/od-7128-osudenih-sa-zamenenim-kaznama-samo-56-upuceno-u-zatvor-26-01-2019>, 26.01.2019.
8. Prekršajni zakon R.Hrvatska, NN 107/07, 39/13, 157/13, 110/15, 70/17, 118/18
9. Republic of Macedonia, State Statistical Office, preuzeto sa: www.stat.gov.mk/IndikatorTS_en.aspx?id=6, 20.12.2018.
10. Republički zavod za statistiku, Statistički godišnjak 2018, Službeni glasnik, Beograd, 2018.
11. Saopštenje Saveta za nacionalnu bezbednost, RTS – članak pod nazivom
12. „Vučić najavio uvođenje doživotne kazne zatvora“, preuzeto sa: <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/1/politika/3385247/vucic-najavio-drakonske-kazne-za-zlocince.html>, 21.01.2019.
13. Stojanović, Zoran, *Sistem kazni u krivičnom pravu Srbije i potreba njegovog daljeg usavršavanja*, Kaznena reakcija u Srbiji, peti deo, Crimen, Beograd, 2015, str. 1-16.
14. United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners, UNODC, 2015
15. Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik br. 98/2006
16. Coucile of Europe. European Convention on Human Rights, Rome, 1950.

JUSTIFICATION OF IMPOSING AN EXISTING RANGE OF PRISON SENTENCES AS MISDEMEANOUR SANCTION IN SERBIA AND EXPERIENCE OF COUNTRIES IN THE REGION

Summary: Achieving general and special prevention is always an ongoing issue not only to consider the effectiveness of a law, but also to look at the proportions of criminal policy, and of course everything to reduce the level of crime and other negative social behavior and phenomena. The basic hypothesis of this research is that one of the more important aspects of the sentence of imprisonment as a misdemeanor sanction is to be considered and whether it is necessary to emphasize or challenge its prediction just observed through the prism of general and special prevention. The reason for considering the justification of the current prediction of the prison sentence as a misdemeanor sanction arises from the announced change of the penal policy for this sentence in the criminal legislation in the Republic of Serbia. We have factually grouped the research into two important parts that relate to the legislative prediction in the Republic of Serbia, taking into account not only the material legislative provisions, but also the statistical indicators as an important element, while the second part deal with the same issues with the legislation from some surrounding countries. At the end of the consideration of the topic of this research, we will point out some suggestions and suggestions, and the opinions and conclusions reached will also be expressed.

Key words: misdemeanor sanctions, imprisonment, comparative representation, substitute penalty, fines

МАЈА СУБОТИН*

САЊА ВОЈНИЋ

Правни факултет за привреду и
правосуђе
Нови Сад

УДК 343.98

Прегледни рад

Примљен: 01.02.2019

Одобрен: 26.02.2019

Страна: 659-669

ФЕНОМЕНОЛОШКИ И ЕТИОЛОШКИ АСПЕКТИ САМОУБИСТВА

Сажетак: Самоубиство представља изузетно комплексну социјалнопатолошку појаву којом се угрожава најважнија друштвена вредност – људски живот, и која је била присутна у свим историјским периодима човечанства и увек изазивала снажну реакцију друштва. Распрострањеност ове појаве указује на значај сагледавања њеног феноменолошког и етиолошког аспекта, а све у циљу креирања ефикасних мера превенције, односно адекватне националне стратегије за превенцију самоубиства. У том контексту неопходно је издвојити и анализирати факторе ризика, а посебну пажњу усмерити на лица која представљају ризичну категорију, како би на основу тога формирано превентивно деловање значајније допринело сузбијању самоубиства као једног од заступљенијих узрока смрти.

Кључне речи: самоубиство, фактори ризика, мере превенције

Увод

Самоубиство представља појаву која је присутна у свим историјским периодима човечанства и која је увек изазивала снажну реакцију друштва. Друштвена реакција зависила је од мноштва фактора као што је степен цивилизацијског развоја, култура, религија, традиција, обичаји и др. У том смислу разликовала су се и схватања, односно начини дефинисања самоубиства, а посебна пажња увек је била усмерена ка утврђивању узрока који доводе до ове социјалнопатолошке појаве.

Историја нам показује да је однос друштва према појави самоубиства углавном био пун празноверја и нетрпељивости, а самоубице су посматране као најнижи злочинци. Почевши од невероватних прописа којима је на смрт осуђиван човек „који је сам себе осудио на смрт” (Енглеска у XVII веку), до апсолутно бизарних начина сахрањивања у виду сакаћења тела и сл. Према одређеним подацима, Луј XIV је увео санкције за самоубице које су се огледале у конфискацији њихове имовине, а у Енглеској је била предвиђена казна

* maja.subotin@pravni-fakultet.info

затвора за лице које покуша самоубиство, све до 1961. године. Друштвени однос према самоубиству, а самим тим и законски третман самоубиства се временом мењао, заједно са приступом суштини ове социјалнопатолошке појаве, па је коначни закључак довео до проглашавања оваквог чина душевном болешћу.¹ Међутим, различите религије су много пре појаве законског инкриминисања самоубиства, сврстале ову појаву међу смртне грехове и предвиђале посебан третман сахрањивања лица која су извршила самоубиство, а који се огледао у изостанку религијског обреда или у сахрањивању на посебном, издвојеном месту. Поједине религије се и данас на овај начин односе према самоубиству.

Ипак, у многим земљама самоубиство никада није било криминализовано, нити га је пратила друштвена осуда, а у неким културама се чак сматрало патриотском алтернативом нечасности. У Јапану, самурајски ратници би извршили Сепуку (врсту ритуалног самоубиства) у случају да се наредба господара коси са њиховим моралним начелима или како не би пали у непријатељске руке. Сматра се да су у древној Атини градске судије имале на располагању отров за свакога ко жели да умре.² У историји су, такође, забележена бројна самоубиства значајних личности попут истакнутих војсковођа, уметника, научника, политичара и др., а поједина самоубиства су била и глорификована кроз уметничка дела појединих аутора. У средњем веку самоубиства су повезивана и са вампирским веровањима. Осим тога, познат је и велики број ритуалних самоубиства која су често одраз деловања секти, а у неким случајевима масовна самоубиства вршена су због веровања у бољи живот „на оном свету”.

Дакле, различити односи према самоубиству произилазили су првенствено из неразумевања ове социјалнопатолошке појаве и покушаја да се проникне њена суштина, стање свести лица које је извршило самоубиство и узроци, односно фактори који до самоубиства доводе.

Феноменолошки и кривичноправни аспекти самоубиства

Постоје различити покушаји дефинисања самоубиства, али још увек не постоји јединствени став у погледу објашњења и одређивања овог феномена. Овоме је допринело и његово дефинисање од стране различитих наука којима представља предмет интересовања, као што је психологија, право, психијатрија, филозофија, етика, теологија и др.

Према једној од дефиниција се „самоубиство најчешће одређује као активни или пасивни аутодеструктивни чин у којем човек свесно и намерно одузима себи живот. Самоубиства показују да деструктивност има два лица: оно се окреће ка споља, али и ка унутра. Аутодеструктивност и јесте део шире схваћеног друштвеног насиља. Када се самоубиство посматра као акт поједин-

¹ Милан Бешлин, *Епидемиолошке карактеристике извршених и покушаних самоубиства у болничким и ванболничким условима*, Универзитет у Новом Саду, Медицински факултет, Нови Сад, 1991, стр. 7.

² When suicide was illegal, BBC News - <https://www.bbc.com/news/magazine-14374296/21/12/2018>

ца, онда се може рећи да оно има свој специфичан процес (ток), психо-социјалне карактеристике, факторе ризика и индивидуалне поведе”.³

Дакле, различити су начини и облици дефинисања самоубиства као појаве, али се у суштини све дефиниције могу свести на истицање аутодеструктивног деловања које за последицу има свесно одузимање сопственог живота.

Када се говори о самоубиству посебно питање представља покушај самоубиства. Поједини аутори истичу да сам покушај самоубиства готово да није могућ јер лице које је донело одлуку да изврши самоубиство то ће учинити на начин који не оставља простора да у својој одлуци на успе. Покушај самоубиства постојаће само у оним случајевима када је лице тај чин покушало извршити на овакав начин, али због сплета околности или условно речено фактора среће, ипак се његов поступак не заврши смртним исходом (нпр. пресече вене на неком изолованом месту, али га неким случајем одређено лице пронађе на време да му се пружи медицинска помоћ и да особа преживи). У супротном, у теорији се истиче, да чин који би назвали покушајем самоубиства у суштини то није, него представља само врло драстичан, снажан позив за помоћ и указивање на одређени проблем које то лице има. Међутим, и овакав покушај самоубиства представља у том смислу девијантно понашање па се заједно са појавом самоубиства може сматрати социјалнопатолошком појавом.

Самоубиство треба посматрати и у безбедносном контексту јер представља претњу коју човек усмерава ка себи самом и самим тим спада у безбедносне претње личној безбедности, која је у основи подкатегија људске безбедности.⁴ Дакле, самоубиством се суштински угрожава најважнија друштвена вредност – људски живот.

У кривичном законодавству Републике Србије покушај самоубиства (уколико при томе неко друго лице није узело учешћа у смислу навођења на самоубиство или помагања у самоубиству), није инкриминисан. Кривично дело које постоји у актуелном кривичном законодавству Србије, а које је повезано са материјом самоубиства јесте кривично дело навођења на самоубиство и помагање у самоубиству.⁵ Чејовић и Кулић наводе да се самоубиство, за раз-

³ Татјана Драгишић, *Самоубиство у различитим облицима друштвених криза*, докторска дисертација, Факултет медицинских наука Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац, 2017, стр. 13-14.

⁴ Подкатегије људске безбедности су: економска безбедност, безбедност у погледу хране, здравствена безбедност, еколошка безбедност, лична безбедност, безбедност заједнице, политичка безбедност. Жељко Бјелајац, „Људска безбедност сагледана кроз призму људских права и савремених претњи”, *Култура полиса*, вол. 14, бр. 33, Култура – Полис, Нови Сад, Институт за европске студије, Београд, 2017, стр. 139-154.

⁵ Ко наведе другог на самоубиство или му помогне у извршењу самоубиства, па ово буде извршено или покушано, казниће се затвором од шест месеци до пет година. Ко другом помогне у извршењу самоубиства под условима из члана 117 (лишење живота из самилости), па ово буде извршено или покушано, казниће се затвором од три месеца до три године. Ко ово дело учини према малолетнику или према лицу које се налази у стању битно смањене урачунљивости, казниће се затвором од две до десет година. Ако је дело учињено према детету или према неурачунљивом лицу, учинилац ће се казнити затвором најмање десет година или затвором од тридесет до четрдесет година. Ко сурово или нечовечно поступа са лицем које се према њему

лику од ранијих периода, у савременом кривичном праву не сматра кажњивом радњом јер би кажњавање лица које је покушало да изврши самоубиство само довело до тога да такво лице стварно изврши самоубиство.⁶ Међутим, другачија је ситуација са навођењем на самоубиство и помагањем у самоубиству, имајући у виду суштину и велику друштвену опасност ових радњи.

Инкриминација подстрекавања или подстицања самоубиства отвара питање и дилему да ли кроз њу друштво, односно социјална средина, жели да смањи колективну одговорност пребацивајући је на уже окружење, или је циљ да се одврате од оваквих поступака потенцијални тлачитељи појединаца. Свакако да превага јесте на страни одвраћања од потенцијалног извршења радњи предвиђених овим кривичним делом, међутим не сме се занемарити чињеница да се узроци извршења самоубиства претежно налазе у социјалном окружењу, односно у различитим социјалним, економским и политичким околностима.⁷

Етиолошки аспект самоубиства

Посебан проблем у погледу утврђивања узрока самоубиства представља питање свести. Док поједини аутори истичу да самоубиство представља искључиво рационални чин, други сматрају да је то несвесни акт или да може имати и једну и другу основу. Ова дилема произилази из недостатка емпиријске грађе за истраживање непосредних узрока самоубиства имајући у виду да узроке и мотиве није могуће истраживати и на непосредним учесницима. Дакле, методолошке могућности истраживања ове појаве су крајње ограничене и свде се на анализу и утврђивање услова у којима је лице које је извршило самоубиство живело, односно његових животних околности, проблема, потешкоћа, поступака и сл.⁸

У теорији се такође указује на то да „у бити самоубиства су самоубилачка предиспозиција и самоубилачки мотив. Самоубилачка предиспозиција је кохерентан скуп како наслеђених тако и стечених психофизичких особина којима је умањен животни нагон. Самоубилачки мотив покреће механизам извршења самоубиства. Мотиви су спољашњи и унутрашњи. Спољашњи су резултат афективних ситуација (као несређена породична ситуација), а могу бити и економски мотивисани или моралног порекла. Унутрашњи мотиви потичу из саме особе, обично због тешких, неизлечивих обољења или код пси-

налази у односу какве подређености или зависности, па оно услед таквог поступања изврши или покуша самоубиство које се може приписати нехату учиниоца, казниће се затвором од шест месеци до пет година. Кривични законик („Сл. гласник РС”, бр. 85/2005, 88/2005 – испр., 107/2005 – испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 и 94/2016), чл. 119.

⁶ Бора Чејовић, Мирко Кулић, *Кривично право*, Универзитет Привредна академија, Правни факултет за привреду и правосудје, Нови Сад, 2014, стр. 394.

⁷ Златко Николић, „Самоубиства и покушаји самоубиства у Србији – услови, узроци и последице”, *Наука, безбедност, полиција - Журнал за криминалистику и право*, број 2, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2007, стр. 27-40.

⁸ Milo Bošković, *Socijalne devijacije – fenomenološko etiološki problemi*, „Slavija - Press”, Novi Sad, 1993, str. 173.

хичких обољења у чијем склопу, развоју болести постоји жеља да се изврши самоубиство.”⁹

Дакле, када је реч о спољашњим факторима, примарно место заузима породични миље, односно присуство неких од социјалнопатолошких појава код чланова породице као што је алкохолизам, наркоманија, проституција, криминалитет, а посебно насиље у породици или хостилност, индиферентност родитеља и др. Поред тога, значајну улогу имају друштвене, односно социјалне и економске околности у којима појединац одраста, међутим ни један од ових фактора се не може издвојити као самостални узрок за извршење самоубиства. У том смислу, неретко се ради о садејству унутрашњих и спољашњих узрока, односно различитих фактора и мотива који заједно доприносе да се особа одлучи на извршење самоубиства. Дакле, узроци самоубиства су многобројни и сложени, а сама чињеница да постоји једна или више околности које су препознате као узроци самоубиства не значи да ће особа нужно и извршити самоубиство.

Суицидални ризик је већи уколико постоји одређени ментални поремећај (депресија, шизофренија, поремећај личности или анксиозност), болест зависности (алкохолизам, наркоманија, коцкање, интернет зависност), хронична или неизлечива болест (посебно уколико је праћена израженим боловима), психичка криза (повезана са губитком блиске особе, прекидом емотивне везе, губитком посла, породичним проблемима), претрпљена траума или злостављање, ранији покушај самоубиства или самоубиство члана породице или пријатеља.¹⁰ Религија или култоролошке специфичности и друштвена реакција на чин самоубиства у одређеној средини, такође могу да буду фактори који доприносе утврђивању одлуке за извршење или неизвршење самоубиства код одређене особе.

Последице самоубиства одражавају се пре свега на ближе окружење појединца који је извршио самоубиство, а најчешће су психолошке, емоционалне, социјалне и економске. У том смислу, психолошке и емоционалне последице које чин самоубиства оставља на чланове породице и ближе пријатеље могу утицати на појаву алкохолизма, наркоманије, криминалитета или неке друге социјалнопатолошке појаве код ових лица или довести до друштвене изолованости и асоцијалности. Поред тога, уколико се ради о самоубиству члана породице који је економски доприносио њеној егзистенцији, јасно је да ће се последице овог чина осећати и у економском смислу, а облик и интензитет реакције друштва може утицати на израженост социјалних последица.

Распрострањеност самоубиства

Ментални поремећаји се јављају у свим регионима и државама, а најизраженији су депресија и анксиозност за које се процењује да погађају скоро

⁹ Предраг Михајловић, Љубиша Божић, *Судска медицина*, Виша школа унутрашњих послова, Београд, 2001, стр. 33-34.

¹⁰ Зоран Стевановић, *Социјалне девијације и друштвена реакција*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, 2013, стр. 141-142.

676 милиона људи на свету. У најгорем случају, депресија може довести до самоубиства. Према одређеним проценама, годишње се изврши око 800.000 самоубиства на глобалном нивоу. Међу младима узраста од 15 до 29 година самоубиство чини 8,5% свих смртних случајева и представља други водећи узрок смрти, док први представљају саобраћајне несреће. Прецизни подаци о узроцима и разлозима за самоубиства тешко су доступни јер мали број земаља има ефикасне и функционалне системе за евидентирање ових података и уопште података о основним индикаторима менталног здравља, ипак, познато је да је депресија свакако преовлађујући узрок.¹¹

Следи приказ броја самоубиства у одређеним земљама у Европи, на 100.000 становника, годишње.

Табела 1. Број самоубиства у Европи по државама на 100.000 становника, годишње

Држава:	2016.	2015.	2000. ¹²
Грчка	5,0	4,3	3,5
Албанија	6,3	4,3	1,8
Македонија	7,9	8,0	7,4
Италија	8,2	7,9	5,4
Шпанија	8,7	8,5	8,4
Босна и Херцеговина	8,8	6,0	13,4
Црна Гора	10,3	11,0	17,1
Румунија	10,4	11,7	12,6
Бугарска	11,5	15,9	16,9
Немачка	13,6	13,4	13,5
Србија	15,6	17,0	20,1
Хрватска	16,5	17,5	21,1
Словенија	18,6	21,4	29,5
Мађарска	19,1	21,6	32,0
Русија	31,0	20,1	39,4

Извор: Светска здравствена организација¹³

Како Југовић истиче, у Србији је од 1953. до 2008. године самоубиство извршило 66.700 особа, или просечно годишње 1.200 извршених самоубиства, а највећи број самоубиства у Србији је извршен 1992. године.¹⁴ Најизраженији број самоубиства током 1992. године се може повезати са ратним околностима које су у то време биле актуелне у региону.

¹¹ World Health Organization, World health statistics 2016: monitoring health for the SDGs, sustainable development goals - http://www.who.int/gho/publications/world_health_statistics/2016/en/ /13/12/2018

¹² Подаци за 2000. годину преузети из: Горан Пенев, Биљана Становић, „Самоубиства у Србији почетком 21. века и кретања у протеклих педесет година”, *Становништво*, вол. 45, бр. 2, Центар за демографска истраживања Института друштвених наука, Друштво демографа Србије, Београд, 2007, стр. 25-62

¹³ World Health Organization, World health statistics - http://www.who.int/gho/publications/world_health_statistics/en/13/12/2018/

¹⁴ Александар Југовић, „Социјално-демографска и етиолошка обележја суицида у савременом друштву”, *Специјална едукација и рехабилитација*, вол. 10, бр. 3, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, Универзитет у Београду, Београд, 2011, стр. 529-546.

Аутор даље наводи да Војводина има 2-3 пута већу стопу од централне Србије и да се у одређеним периодима на овом подручју догађало и 30 самоубистава на 100.000 становника. Најнижа стопа самоубистава у Србији карактеристична је за јужне делове Србије где је стопа самоубистава у просеку испод 10 на 100.000 становника. Такође, просечна старост особе која изврши самоубиство је 52 године, а најчешће се самоубиство изврши вешањем, мада се као последица рата и велике распрострањености оружја деведесетих година значајно повећао број самоубистава извршених ватреним оружјем. Поред тога значајан је податак да од укупног броја извршених самоубистава у Србији око 70% чине мушкарци, а жене око 30%.¹⁵ С обзиром на то да постоје бројни начини за извршење самоубистава, готово је немогуће превентивно деловати у смислу ограничавања доступности средстава погодних за извршење самоубистава, међутим, то се не односи на ватрено оружје на чију се распрострањеност и доступност може деловати оштријим механизмима контроле.

Имајући у виду да Србија има висок број самоубистава на годишњем нивоу, јасно је да постоји потреба за посвећивањем веће пажње анализи узрока који доводе до самоубистава како би се креирале ефикасне мере превенције, односно адекватна национална стратегија за превенцију самоубистава.

Мере превенције

Када је реч о превенцији самоубистава, ради се о специфичном, широком, мултисекторском приступу који подразумева примарну улогу здравственог сектора, али и ангажовање различитих друштвених структура и професија, као и веома значајно учешће непрофесионалаца, односно волонтера. Као основна конкретна мера у погледу превенције самоубистава истиче се едуковање особља примарне здравствене заштите за рано идентификовање и адекватан приступ менталним поремећајима који су уско повезани са појавом самоубистава. Неопходно је да овакав облик едукације обухвати не само особље примарне здравствене заштите, већ и запослене у школама, полицији и јавности уопште како би приметили и адекватно реаговали на понашање које указује да особа размишља о самоубиству. Поред тога, важну улогу у погледу превенције има предузимање корака у правцу контроле приступа средствима којима се суицид може извршити, попут контроле поседовања ватреног оружја, продаје седатива и сл. Свакако да једну од најзначајнијих превентивних мера представља оснивање центара за интервенцију у кризи који су лако доступни корисницима и остварују свој рад кроз СОС телефонске службе, психолошка саветовалишта и др., а посебну пажњу потребно је посветити раду са ризичним групама као што су чланови породице лица која су извршила самоубиство, адолесценти и затвореници. До недавно је неоправдано био запостављен сегмент одговорног извештавања медија о самоубиству, па се последњих година значајно ради на упутствима како би медији требали о овоме да извештавају, а са циљем превенције ове социјалнопатолошке појаве. У том смислу, важно је

¹⁵ *Ibid.*

да се избегава сензационалистичко извештавање, објављивање фотографија особа које су извршиле самоубиство и навођење детаља у вези са методом и начином извршења.¹⁶

Поред тога, на основу података из различитих истраживања самоубиства може се утврдити које су то групе лица које на основу својих социоекономских и других услова представљају ризичну категорију с обзиром на то да су управо код њих више присутна извршења самоубиства, а тај податак би требао да представља основу за формирање одређених општих мера превенције које ће бити усмерене управо на ове категорије и подразумевати појачани мониторинг у овом контексту.

У том смислу, веома је значајно посебну пажњу усмерити ка превенцији самоубиства код младих узраста између 15 и 30 година, али и старијим лицима између 65 и 70 година.¹⁷

У покушају да се превентивно делује и идентификује, односно утврди ментално стање друштва, различита истраживања су рађена кроз сачињавање упитника који су намењени анкетању друштва уопште или одређених ризичних категорија друштва. Овакви упитници садрже питања као што су питања везана за присуство анксиозности код особа, депресије, за осећање инфериорности у односу са другима, проблеме са несаницом, али у одређеним случајевима садрже и конкретно питање да ли испитаник размишља о самоубиству.¹⁸ На овај начин добија се јаснија слика о менталном стању испитаника, а самим тим и јаснија слика о потреби интензивирања мера превенције, односно о томе које мере би било најадекватније применити. Међутим, не сме се занемарити ни улога ближег окружења и породице у контексту превенције.

Научно-технолошки, цивилизацијски, односно друштвени развој најжалост није довео до тога да се оствари тежња ка људским вредностима, идеалима и емпатији из које произилази хуманост, већ се човечанство нашло у стању безнађа и отуђености човека од човека.¹⁹ Управо ова отуђеност, усамљеност и несхваћеност може бити један од узрока различитих социјалнопатолошких појава као што је и самоубиство, али са друге стране посвећивање пажње и препознавање симптома и знакова склоности ка самоубиству код одређеног лица представља први и можда најважнији корак превентивног деловања, што говори у прилог томе колико је значајно да се ова међуљудска отуђеност премошти.

¹⁶ Центар „Срце”, пружање емотивне подршке особама у кризи и превенција самоубиства - <http://www.centarsrce.org/index.php/10/01/2019>

¹⁷ Приметно је да је код особа у овом добу изражена склоност ка самоубиству, посебно код особа мушког пола, а која се повезује са престанком радног односа, променом здравственог стања која неретко ствара потребу за пружањем помоћи од стране блиских лица и сл. Zvonimir Šeparović, *Kriminologija i socijalna patologija*, Pravni fakultet u Zagrebu, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, Zagreb, 1981, str. 251.

¹⁸ Chia-Yi Wu, Jia-In Lee, Ming-Been Lee, Shih-Cheng Liao, Chia-Ming Chang, Hsi-Chung Chen, For-Wey Lung, „Predictive validity of a five-item symptom checklist to screen psychiatric morbidity and suicide ideation in general population and psychiatric settings”, *Journal of the Formosan Medical Association*, Volume 115, Issue 6, Formosan Medical Association, Taipei, 2016, pp. 395-403.

¹⁹ Жељко Бјелајац, „Алијенација човека у ери научнотехнолошког развоја и глобализације као узрок пораста и разноликости организованог криминала”, *Култура полиса*, вол. 11, бр. 25, Култура – Полис, Нови Сад, Институт за европске студије, Београд, 2014, стр. 385-396.

Закључак

Самоубиство представља појаву која се огледа у свесном одузимању сопственог живота, а имајући у виду природни, урођени нагон сваког човека за животом, јасно је због чега су ову појаву увек пратила празноверја, неразумеваше и посебна друштвена заинтересованост у погледу узрока који су до овог чина довели. Покушаји разумевања, различити начини дефинисања и цивилизацијски развој допринели су да се друштвена реакција на самоубиство промени и да се осуђивање и инкриминација превазиђу тако да се данас пажња усмерава на превенцију и пружање психолошке и сваке друге помоћи лицима која су покушала самоубиство или породицама у којима је један од чланова извршио самоубиство. У том смислу је препознат и значај инкриминације подстрекавања или подстицања на самоубиство, као и утицај социјалног окружења на распрострањеност ове појаве.

Иако изузетно важну улогу има окружење појединца у препознавању симптома и знакова склоности ка самоубиству, самоубиство треба схватати, пре свега, као проблем социјалне средине, а не као проблем појединца и његовог окружења. Дакле, од круцијалног је значаја да превентивно деловање у својој основи буде усмерено на спољашње факторе који су препознати као фактори ризика. У том смислу, поред наведених конкретних превентивних мера, не сме се занемарити чињеница да унапређење социјално-економских околности у друштву представља предуслов за сузбијање свих социјалнопатолошких појава.

Код истраживања и анализе узрока и фактора ризика у погледу самоубиства, отежавајућу околност представљају ограничене методолошке могућности истраживања, као и непостојање ефикасних и функционалних система за евидентирање релевантних података о извршеним самоубиствима и уопште података о основним индикаторима менталног здравља који представљају основну претпоставку превентивног деловања.

Значај утврђивања узрока и фактора ризика произилази из изузетно велике распрострањености ове социјалнопатолошке појаве и самим тим неопходности креирања адекватнијих и ефикаснијих мера превенције. Због тога је од круцијалног значаја посвећивање веће пажње стручне јавности овој социјалнопатолошкој појави, а посебно њеном етиолошком аспекту, како би се на основу тога формиране мере превенције имплементирале у суштински потребну националну стратегију која ће значајно допринети сузбијању ове појаве.

Литература:

1. Bešlin, Milan (1991): *Epidemiološke karakteristike izvršenih i pokušanih samoubistava u bolničkim i vanbolničkim uslovima*, Univerzitet u Novom Sadu, Medicinski fakultet, Novi Sad

2. Bjelajac, Željko (2014): „Alijenacija čoveka u eri naučnotehnološkog razvoja i globalizacije kao uzrok porasta i raznolikosti organizovanog kriminala”, *Kultura polisa*, vol. 11, br. 25, Kultura – Polis, Novi Sad, Institut za evropske studije, Beograd, str. 385-396.
3. Bošković, Milo (1993): *Socijalne devijacije – fenomenološko etiološki problemi*, „Slavija - Press”, Novi Sad
4. Dragišić, Tatjana (2017): *Samoubistvo u različitim oblicima društvenih kriza*, doktorska disertacija, Fakultet medicinskih nauka Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac
5. Jugović, Aleksandar (2011): „Socijalno-demografska i etiološka obeležja suicida u savremenom društvu”, *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, vol. 10, br. 3, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu, Beograd, str. 529-546.
6. Krivični zakonik („Sl. glasnik RS”, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016)
7. Mihajlović, Predrag; Božić, Ljubiša (2001): *Sudska medicina*, Viša škola unutrašnjih poslova, Beograd
8. Nikolić, Zlatko (2007): „Samoubistva i pokušaji samoubistva u Srbiji – uslovi, uzroci i posledice”, *Nauka, bezbednost, policija - Žurnal za kriminalistiku i pravo*, broj 2, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, str. 27-40
9. Penev, Goran; Stanović, Biljana (2007): „Samoubistva u Srbiji početkom 21. veka i kretanja u proteklih pedeset godina”, *Stanovništvo*, vol. 45, br. 2, Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Društvo demografa Srbije, Beograd, str. 25-62
10. Stevanović, Zoran (2013): *Socijalne devijacije i društvena reakcija*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
11. Čejović, Bora; Kulić, Mirko (2014): *Krivično pravo*, Univerzitet Privredna akademija, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad
12. Šeparović, Zvonimir (1981): *Kriminologija i socijalna patologija*, Pravni fakultet u Zagrebu, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, Zagreb
13. Wu, Chia-Yi; Lee, Jia-In; Lee, Ming-Been; Liao, Shih-Cheng; Chang, Chia-Ming; Chen, Hsi-Chung; Lung, For-Wey (2016): „Predictive validity of a five-item symptom checklist to screen psychiatric morbidity and suicide ideation in general population and psychiatric settings”, *Journal of the Formosan Medical Association*, Volume 115, Issue 6, Formosan Medical Association, Taipei, pp. 395-403.

Интернет извори:

1. Centar „Srce”, pružanje emotivne podrške osobama u krizi i prevencija samoubistva - <http://www.centarsrce.org/index.php/10/01/2019>
2. World Health Organization, World health statistics - http://www.who.int/gho/publications/world_health_statistics/en/13/12/2018/
3. When suicide was illegal, BBC News - <https://www.bbc.com/news/magazine-14374296/21/12/2018>
4. World Health Organization, World health statistics 2016: monitoring health for the SDGs, sustainable development goals - http://www.who.int/gho/publications/world_health_statistics/2016/en/13/12/2018

PHENOMENOLOGICAL AND AETIOLOGICAL ASPECTS OF SUICIDE

Summary: Suicide is an extremely complex sociopathological phenomenon which endangers the most important social value - human life, which has been present in all periods of human history and has always provoked a strong reaction of society. The prevalence of its occurrence points to the importance of reviewing its phenomenological and aetiological aspect, all for the purpose of creating efficient prevention measures, or adequate national strategies for prevention of suicide. In this context, it is important to distinguish and analyse risk factors, while special attention should be paid to persons belonging to risk categories, to serve as the basis for formation of preventive actions aimed at more effective prevention of suicide, one of the leading causes of death.

Key words: suicide, risk factors, prevention measures

КРИВИЧНО ДЕЛО ПРЕВАРЕ У ОСИГУРАЊУ

Сажетак: Све учесталија појава превара у области осигурања и њихове велике материјалне и друге последице условиле су потребу реакције друштва на њих. Тако је инкриминација преварног понашања у области осигурања постала саставни део кривичног законодавства великог броја земаља. У наше кривично право је кривично дело преваре у осигурању уведено Законом о изменама и допунама КЗ-а из 2009-те године. Међутим, то законско решење није било адекватно, па је Законом о изменама и допунама КЗ-а из 2016-те године у потпуности промењена законска формулација овог кривичног дела. Превара у осигурању је сврстана у кривична дела против привреде и обухвата сва преварна понашања која имају за циљ наплату осигуране суме од осигуравача. Специфичност тих понашања оправдава увођење ове инкриминације, јер би се тешко могле подвести под већ постојеће кривично дело преваре. Аутор ће у раду указати на специфичности и основна обележја овог кривичног дела, а након тога направити осврт на најучесталије појавне облике превара у осигурању.

Кључне речи: Кривични законик, осигурање, превара, превара у осигурању

Увод

Осигурање представља једну од најзначајнијих грана привреде како због положаја друштава за осигурање на финансијском тржишту тако и због великог капитала са којим располаже. Из тог разлога се упоредо са развојем осигурања развијају и преваре у осигурању. На почетку им није посвећена велика пажња, међутим, њихова учесталост као и штета коју наносе привреди и друштву намећу потребу њиховог сагледавања и са кривичноправног аспекта. У том циљу у многим правним системима се преваре у осигурању уводе у кривична законодавства као посебан облик кривичног дела преваре или, због многобројних специфичности, као посебно кривично дело под називом превара у осигурању, осигураничка превара или злоупотреба осигурања.

Кривично дело превара у осигурању је у наш Кривични законик као посебно кривично дело уведено Законом о изменама и допунама Кривичног за-

* jdragojlovic@pravni-fakultet.info

коника из 2009-те године¹ у групу кривичних дела против имовине. Међутим, формулација коју је садржало то решење, била је сувишна, јер је новоуведено кривично дело у потпуности већ било обухваћено кривичним делом преваре. Кривично дело преваре у осигурању би требало да представља инкриминацију којом се санкционише противправно поступање у односу на ствар која је осигурана са намером да се наплати осигурана сума. То, свакако, таквом законском формулацијом није постигнуто.

Законом о изменама и допунама Кривичног законика² из 2016-те године је таква „неадекватна“ инкриминација обрисана и уведена нова по узору на решења из окружења, али и решење из Кривичног законика Краљевине Југославије³ из 1929-те године, које је ово противправно поступање прописивао као осигураничку превару. Нова формулација овог кривичног дела садржана је у члану 223а Кривичног законика⁴ (у даљем тексту КЗ) и сврстана је у кривична дела против привреде. Она се у потпуности односи на превару коју осигураник извршава према осигуравачу који је у највећем броју случајева друштво за осигурање.

Преваре у осигурању су данас све учесталије. Оне више не представљају само националне већ глобални проблем у чије је решавање неопходно укључивање стратешких, организационих, техничко-технолошких, процесних и других компоненти. Њихово успешно сузбијање у првом реду зависи од превенције, а онда и од реакције друштва на њих, где је свакако кривичноправна једна од значајнијих.

Појам преваре и преваре у осигурању

Иако осигурање у данашњем смислу не постоји одувек свест о потреби да се обезбеди заштита од ризика на принципу солидарности јесте одувек постојала. Још у стром Риму постојала су удружења из чијих су се фондова исплаћивале накнаде у случајевима оштећења ствари, повреде теле или здравља као и смрти чланова тих удружења. Први прописи о осигурању су настали тек у XIV веку. Први прописи који су се односили на забрану злоупотреба у осигурању потичу са територије италијанских градова.⁵ Кроз историју осигурање је пратило развој индустрије. У XIX веку се бележи настанак имовинских осигурања и осигурања живота, а упоредо са тим у многим државама се оснивају субјекти чија је делатност осигурање. Тада се доносе и посебни закони који регулишу ову област привредног живота. Данас је осигурање једна од најзначајнијих грана привреде која располаже великим капиталом, а осигуравајућа друштва веома значајан чинилац на финансијском тржишту.

¹ Кривични законик, *Сл. гласник РС*, бр. 85/05, 88/05 - испр., 107/05 - испр., 72/09, 111/09.

² Закон о изменама и допунама кривичног законика, *Сл. гласник РС*, бр. 94/16.

³ Кривични законик Краљевине Југославије, *Сл. новине*, бр. 33- XVI.

⁴ Кривични законик, *Сл. гласник РС*, бр. 85/05, 88/05 - испр., 107/05 - испр., 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14 и 94/16.

⁵ Пак, Ј., (2011). Право осигурања, Универзитет Сингидунум, Београд, стр. 6.

Настанак осигурања и осигуравајућих друштава прати настанак преваре. У правном смислу превара представља акт изазивања заблуде или одржања у заблуди неког лица са циљем да се оно наведе на чињење или нечињење неке радње, којом ће оштетити своју или туђу имовину. Радња којом се изазива заблуда јесте лажно навођење чињеница које битно утичу на вољу друге уговорне стране у смислу да она због тих навода пристаје да закључи уговор.⁶ Циљ преваре је прибављање имовинске користи. За разлику од силе, претње и принуде превару не карактерише никакав физички или психички притисак на неко лице са циљем да се наведе на чињење или нечињење. Код ње је заблуда кључни елемент. Заблуда представља погрешну представу о некој чињеници или околностима. Она утиче на процес одлучивања, јер усмерава у погрешном правцу на основу убеђености у тачност погрешне представе о некој чињеници.⁷

Дакле, за постојање преваре кључно је да се неко лице од стране учиниоца преваре доведе или одржава у заблуди да би се навело да нешто учини или не учини и на тај начин оштети своју или туђу имовину.⁸ Навођење представља утицање на вољу другог лица на начин да се код њега створи одлука на извесно чињење или нечињење. У случају преваре навођење се врши довођењем у заблуду или одржавањем у заблуди пасивног субјекта.

У правној литератури се превара, као инситут облигационог права, назива још и квалификованом заблудом. Наиме, ако у облигационом односу једна уговорна страна са намером закључења уговора доведе или одржава другу страну у заблуди, може се говорити о превари као кривичном делу. У том смислу се може рећи да превара у себи садржи два нормативна елемента.⁹ Један од њих је намера једног уговарача да код другог изазове или одржава заблуду, а други је формирање погрешне представе о некој чињеници код друге уговорне стране. Намера је значајан елемент преваре. Она представља свест код учиниоца да својим понашањем код другог лица проузрокује или одржава заблуду. Она се може вршити активним радњама: уверавање да одређена ствар поседује квалитете које не поседује, прикривање чињеница које би утицале на доношење одлуке о закључењу уговора и слично.¹⁰ Пасивне радње којима се врши превара јесу не чињење никаквих поступака у циљу отклањања заблуде код друге уговорне стране ни након уочавања да заблуда постоји. Овде спадају све радње којима се одржава заблуда.

У правним системима појединих земаља превара се не разликује од обмане. Обмана је у њима намера преварног понашања. Она представља намерно погрешно представљање чињеница другој страни са циљем изазивања или

⁶ Тошић, И., (2017). Превара у осигурању и њене врсте, у Привредна кривична дела, уредници: Ивана Стевановић и Владимир Чоловић, Институт за криминолошка и социолошка истраживања и Институт за упоредно право, Београд, стр. 270.

⁷ Чејовић, Б., Кулић, М., (2014). Кривично право, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, стр. 201.

⁸ Тошић, И., *op. cit.* стр. 270.

⁹ Јашаревић, О., (2010). Кривичноправна и саобраћајно-криминолошки аспекти превара у осигурању, *Универзитетска хроника*, вол. 3, бр. 3, Универзитет у Травнику, стр. 78.

¹⁰ *Ibid.*

одржавања заблуде. Превара у овим правним системима постоји само ако је једна уговорна страна имала намеру да код друге изазове или одржи заблуду. За постојање намере преварног понашања довољно је постојање *Dolus eventualis*, што значи да се преваром може сматрати изјава о чињеницама за које уговорна страна не зна да ли су тачне или нису тачне.¹¹ Савремено право инсистира на постојању два услова која морају бити испуњена кумулативно да би се неко понашање схватило као преварно. Први услов је објективне природе и односи се на радњу којом се изазива или одржава заблуда код неког лица, а други услов је субјективан и односи се на намеру једног лица да се код другог изазове или одржи заблуда.¹² У различитим правним системима превара у осигурању (осигураничка превара, злоупотреба осигурања) се различито дефинише. У неким је она дефинисана као посебно кривично дело, а у неким је ово кривично дело обухваћено кривичним делом преваре. Међутим, због знатне разлике од кривичног дела преваре, ово кривично дело се у многи законодавствима уноси као посебно.

Превара у осигурању је много ужи појам од преваре јер се односи само на осигурану ствар која се, у намери да се наплати осигурана сума, намерно уништава, оштећује или сакрива. За њено постојање није неопходно да се осигуравајуће друштво доведе у заблуду, или да се оштети своја или туђа имовина. У том смислу би се под преваром у осигурању могао подразумевати чин противправног захтевања исплате од осигураваача на основу лажне потврде о полиси осигурања.¹³

Да би се лакше разумеле преваре у осигурању неопходна је њихова класификација. Најопштија класификација је на такозване тврде и меке.¹⁴ Тврде преваре се базирају на унапред смишљеним плановима сачињених, најчешће, од стране лица склоних криминалу. Оне се заснивају на измишљеним и фабрикованим чињеницама. Са друге стране, меке преваре се не врше умишљајно већ осигураници користећи указану прилику преувеличавају своја потраживања. Иако немају обележја тешке преваре и оне се могу сматрати озбиљним, јер представљају криминално дело. У литератури се веома често могу наћи и друге поделе превара у осигурању. Једна од њих је подела на интерне и екстерне. Интерне преваре чине запослени у осигуравајућим друштвима односно њихови представници у виду продаје полиса осигурања без лиценце, проневера премија осигураника, закључења полисе након осигураног ризика и слично.¹⁵ Екстерне преваре чине осигураници често у договору са запосленима у осигу-

¹¹ Дожић, Н., (2014). Појам преваре у осигурању, у: Осигурање накнада штете и парнични поступак, XVII Међународни научни скуп, уредници Здравко Петровић, Наташа Мрвић-Петровић, Удружење за одштетно право, Институт за упоредно право и Правосудна академија, Intermex, Београд, стр. 62.

¹² Ibid. стр. 63.

¹³ Петровић, С., Стојановић, М., (2012). Преваре у осигурању, *Токови осигурања*, вол. 1, број 1, Београд, стр. 61.

¹⁴ Ibid. стр. 65.

¹⁵ Ћоровић, Е., (2013). Превара у осигурању у КЗ Србије са предлогом *De lege ferenda*, у Нова решења у казненом законодавству Србије и њихова практична примена, Српско удружење за кривичноправну теорију и праксу, Intermex, Златибор, стр. 453.

равајућем друштву. Ове преваре се односе на намерно изазивање штете, пријављивање штете која не постоји и слично.¹⁶

Преваре у осигурању се могу вршити активним и пасивним радњама. Активним радњама се утиче на вољу неког лица тако што се наводи да пристаје на закључење уговора. Овим радњама се друга уговорна страна доводи или одржава у заблуди. Довођење у заблуду представља стварање погрешне представе о неким чињеницама њиховим лажним приказивањем или прикривањем. Одржавање у заблуди постоји кад пасивни субјекат већ има погрешну представу о некој чињеници, а извршилац га својим понашањем одржава у заблуди спречавањем и отежавањем да се заблуда отклони.¹⁷ Одржавање у заблуди се може вршити и пасивним радњама у случају када се прећуткују околности које би имале утицај на вољу друге уговорне стране да закључи уговор. Иако за постојање кривичног дела преваре у осигурању није неопходно довођење или одржавање у заблуди, у случају доказивања, преварена страна би у случају довођења у заблуду требала доказати да је њена заблуда настала као последица лажно приказаних чињеница, а у случају одржавања у заблуду, да је прва уговорна страна у моменту закључења уговора знала за њену заблуду.¹⁸

За преварно понашање Закон о облигационим односима¹⁹ традиционално прописује санкцију рушивости, међутим, у случају када је осигурани случај већ наступио или је извесно да он неће наступити прећуткивање може повући и санкцију ништавости.²⁰

Кривично дело превара у осигурању

Имајући у виду специфичност превара у осигурању у односу на кривично дело преваре, изменама и допунама КЗ-а из 2009-те, у наше законодавство је, у групу кривичних дела против имовине, уведено ново кривично дело које је требало да заштити ову, до тада, незаштићену област. Међутим, од увођења ново кривично дело је изазвало многобројне полемике, јер није било сасвим јасно шта се његовим увођењем желело постићи. Осим што је у законском опису тог кривичног дела назначено да се ради о преварама у вези са осигурањем, као и проширења броја радњи извршења, кривично дело из члана 208а је у потпуности било обухваћено већ постојећим кривичним делом преваре из члана 208.²¹ На овај начин, преваре у осигурању или прецизније осигураничке преваре, које у пракси нису ретка појава, новим кривичним делом нису биле обухваћене.

Недостаци су отклоњени последњим „интервенцијама“ у кривичном законодавству. Закон о изменама и допунама КЗ-а из 2016-те²² прописује бриса-

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Стојановић, З., (2012). Коментар Кривичног законика, Службени гласник, Београд, стр. 623.

¹⁸ Тошић, И., ор. cit. стр. 277.

¹⁹ Закон о облигационим односима, *Сл. лист СФРЈ*, бр. 29/78, 39/85, 45/89 - одлука УСЈ и 57/89, *Сл. лист СРЈ*, бр. 31/93 и *Сл. лист СЦГ*, бр. 1/03 - Уставна повеља.

²⁰ Дожић, Н., ор. cit. стр. 64-69.

²¹ Стојановић, З., ор. cit. стр. 625.

²² Закон о изменама и допунама Кривичног законика, *Сл. гласник РС*, бр. 94/16.

ње члана 208а КЗ-а, а инкриминација са истим називом, али другим законским описом је уведена у групу кривичних дела против привреде²³. Према томе, кривично дело преваре у осигурању, прописано је у члану 223а КЗ-а и дело из става 1 чини онај ко у намери да од друштва за осигурање наплати уговорену суму, уништи, оштети или сакрије осигурану ствар, па затим пријави штету. Прописана казна за први основни облик овог кривичног дела је затвор од три месеца до три године.²⁴:

У ставу 2 прописан је други основни облик и чини га лице које у намери да од друштва за осигурање наплати уговорену суму за случај телесног оштећења, телесне повреде или нарушења здравља, проузрокује себи такво оштећење, повреду или нарушење здравља, па затим поднесе захтев осигуравајућем друштву. И за овај други основни облик прописана је казна затвора од три месеца до три године.

У ставу 3 прописан је први тежи облик овог кривичног дела и оно постоји ако је делом из ст. 1 и 2 овог члана прибављења имовинска корист или је нанета штета која прелази износ од четристопедесет хиљада динара. За први тежи облик прописана је казна затвора од једне до осам година.

У ставу 4 прописан је други тежи облик овог кривичног дела и оно постоји ако је делом из ст. 1. и 2. овог члана прибављена имовинска корист или је нанета штета која прелази износ од милион и петсто хиљада динара. За други тежи облик учинилац ће се казнити казном затвора од две до дванаест година.

Дакле, радња овог кривичног дела има два облика. Први облик представља сакривање, оштећење или уништење осигуране ствари. Други облик се састоји у наношењу повреда, телесног оштећења или нарушавања здравља самом себи.

Радња првог облика је постављена алтернативно у виду сакривања, оштећења или уништења осигуране ствари. Оштећење ствари постоји када су његова својства делимично промењена у негативном смислу, тј. када се мења њен изглед, умањује употребна вредност и слично. Уништење значи промену својства одређене ствари у смислу да она више не постоји или више не може послужити сврси којој је намењена.²⁵ Све радње извршења првог основног облика овог кривичног дела се састоје из два акта. Први акт је сакривање, оштећење или уништење осигуране ствари а други је пријављивање штете. Иако у законском опису није прецизирано коме се пријављује штета узима се да је то осигуравајуће друштво код кога је ствар осигурана.

Радња другог облика извршења се састоји у наношењу повреда, телесном оштећењу или нарушавању здравља самом себи. Телесна повреда представља нарушавање телесног интегритета. Лака телесна повреда постоји када ни на који начин није доведен у питање живот повређеног односно када је по-

²³ Више у: Драгојловић, Ј., Исидора М., (2018). Кривична дела давања и примања мита у обављању привредне делатности, *Култура полиса*, вол. 15, бр. 35, Култура Полис и Институт за европске студије, стр. 383-392.

²⁴ Кривични законик, *Сл. гласник РС*, бр. 85/05, 88/05 - испр., 107/05 - испр., 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14 и 94/16.

²⁵ Стојановић, З., *op. cit.* стр. 634.

вређен или ослабљен орган или део тела који онемогућава нормално функционисање организма. Нарушавање здравља представља нарушавање стања потпуног физичког, менталног и социјалног благостања.²⁶ И ова радња има два акта. Први акт је наношење повреда, нарушавање здравља и телесног оштећења самом себи, а други акт је пријављивање и подношење захтева осигуравајућем друштву за наплату штете.

Извршилац овог кривичног дела може бити било које лице које има полису осигурања над објектом радње. Објекат радње извршења може бити било која покретна или непокретна ствар, али може бити и сам извршилац кривичног дела.

Пасивни субјекат кривичног дела превара у осигурању је осигуравајуће друштво или било које друго лице које обавља послове из области осигурања код кога је осигурана ствар која је објекат радње извршења. Ово кривично дело спада у делатносна (формална) кривична дела јер нема последицу. За његово постојање је довољно само извршење радње односно само предузимање радњи које су законом прописане без потребе за наступањем последице. Другим речима, да би се кривично дело превара у осигурању сматрало свршеним довољно је да учинилац изврши једну од радњи које су алтернативно наведене у законском опису оба основна облика кривичног дела и да након тога насталу штету пријави осигуравајућем друштву са захтевом за исплату осигураних своте.

У колико учинилац није довршио радњу извршења постојаће несвршени покушај овог кривичног дела. За радње извршења основног облика кривичног дела, покушај није кажњив (јер је законом запређена казна за овај облик испод пет година затвора). Свршени покушај није могућ јер довршењем радње кривичног дела довршава се и кривично дело.²⁷ Иако се у КЗ-у не прави разлика између свршеног и несвршеног покушаја њихово разликовање је значајно за одмеравање казне јер се, по правилу, несвршени покушај блаже кажњава од свршеног.²⁸

У погледу кривице за извршење кривичног дела превара у осигурању неопходан је умишљај односно да код учиниоца постоји свест и хтење кривичног дела. Међутим, код овог кривичног дела осим ових елемената умишљаја мора постојати и намера која се, иако није садржана у законском опису, може претпоставити. Наиме да би кривично дело било свршено, осим предузимања радњи извршења неопходно је и предузимање другог акта, а то је пријава настале штете чији је циљ наплата осигураних своте од осигуравајућег друштва.

Ко што смо и напоменули, законодавац је прописао још два тежа облика овог кривичног дела. Њихова градација је извршена у односу на висину прибављена имовинске користи или нанете штете извршењем кривичног дела. У првом, тежем облику тај износ треба да пређе 450.000 динара, а у другом 1.500.000 динара.

²⁶ Закон о јавном здрављу, *Сл. гласник РС*, бр. 15/16.

²⁷ Стојановић, З., и други, (2017). Приручник за сузбијање привредног криминалитета и корупције, Канцеларија за међународну помоћ, усавршавање и професионалну обуку у правосудју, Београд, стр. 45.

²⁸ Чејовић, Б., Кулић, М., *op. cit.* стр. 215.

У ранијем законском опису овог кривичног дела била је прописана и новчана казна која је у новом решењу изостављена иако је кривично дело систематизовано у глави 22 које обухвата кривична дела против привреде.²⁹

Наиме, ново одређење овог кривичног дела је традиционално јер има елементе који су слични елементима истог кривичног дела које је постојало у КЗ Краљевине Југославије из 1929-те године под називом осигураничка превара. Наиме, члан 340 овог КЗ је прописао да кривично дело преваре у осигурању чини лице које у намери да добије осигурану своту сакрије, оштети, или уништи осигурану ствар, потопи или разбије брод, или било које саобраћајно средство које је осигурано.³⁰

Иако је назив остао исти, нови законски опис кривичног дела превара у осигурању указује да ова инкриминација обухвата сасвим другачију криминалну зону. Наиме, према новом решењу, да би се ово кривично дело сматрало свршеним није неопходно да лице које га врши својим радњама доведе у заблуду осигуравајуће друштво како би од њега наплатило осигурану своту. Такође, није неопходно ни оштећење своје или туђе имовине са циљем наплате те имовине.

Законом о осигурању³¹ су прописана још два кривична дела која могу бити у вези са овим кривичним делом. Та кривична дела се могу извршити давањем лажног мишљења, састављањем лажног извештаја, или сачињавањем лажне процене при утврђивању процене ризика, а могу их извршити ревизори, акутари, одговорно лице у друштву за осигурање или друштво за посредовање у осигурању, друштво за заступање у осигурању као и заступник у осигурању. Радње извршења ових кривичних дела се разликују од радњи извршења кривичног дела превара у осигурању па се ова кривична дела лако могу разграничити.³²

Најучесталији појавни облици превара у осигурању

Упоредо са настанком осигурања и друштва за осигурање настају и преваре у осигурању, а са развојем технологије напредује и *modus operandi* превара у осигурању. Проблеми превара у осигурању се јављају свакодневно. На почетку њиховог јављања није им посвећена велика пажња. Међутим, данас су оне постала глобална појава која наноси огромну штету на само осигуравачима већ друштву у целини.

Превару у осигурању може извршити свако лице почевши од одних којима се стицајем околности указала таква прилика, па све до професионалаца који се њима баве као уносним послом. Преваре у осигурању се врше тако што

²⁹ Тошић, И., ор. cit. стр. 275.

³⁰ Коларић, Д., (2017). Поглед на Закона о изменама и допунама кривичног законика, у Привредна кривична дела, уредници: Ивана Стевановић и Владимир Чоловић, Институт за криминолошка и социолошка истраживања и Институт за упоредно право, Београд, стр. 41.

³¹ Закон о осигурању, *Сл. гласник РС*, бр. 15/16, чл. 257 и 258.

³² Стојановић, З., и други, ор. cit. стр. 46.

осигураник пријављује осигуравајућем друштву штетни догађај који се није догодио или се догодио али са много мањим последицама од пријављених.³³

Појавни облици превара у осигурању су различити, али оно што је свима заједничко је уговорена полиса осигурања. Осигуравајућа друштва су усвојила систематику животних и неживотних осигурања.³⁴ Животно осигурање је вид осигурања код кога се осигурава живот или здравље. Преваре које се у овом сегменту осигурања догађају односе се на случајеве смрти, несрећног случаја, повреда и слично. Неживотна осигурања су сва она осигурања која нису животна. У оквиру овог облика најчешће преваре су могуће у случајевима осигурања од последица незгоде, путног осигурања, осигурања моторних возила, осигурања имовине и слично.

Најбројније преваре у осигурању односе се на преваре у осигурању моторних возила. Осигурање од аутоодговорности штити осигураника од финансијских губитака за случај крађе аутомобила или саобраћајне незгоде (оштећења аутомобила). Преваре из ове области се деле на преваре које се догађају приликом преузимања возила у осигурање и преваре до којих долази приликом ликвидације и наплате штете³⁵

Преваре које се догађају приликом преузимања возила у осигурање се односе не преваре приликом обавезног осигурања од аутоодговорности и приликом преузимања возила у „каска“ осигурање. Преваре се врше уписивањем у полисе података за возила ниже категорије, осигурање возила која су већ претрпела саобраћајну незгоду, осигурање возила које припада другом лицу, антидатирање полиса и слично.

Приликом ликвидације возила и наплате штете преваре се врше инсценирањем саобраћајних незгода, договарањем саобраћајне незгоде, спровођењем незгоде, пријављивањем фиктивних незгода и слично. Код договорених саобраћајних незгода учесници се договарају око места догађаја, оштећења која су настала, начина на који је незгода настала... Инсценаре саобраћајне незгоде се дешавају када учесници договорено инсценирају незгоду при чему је макар једно возило оштећено.³⁶

Један од најбезобзирнијих видова преваре ове врсте је пријављивање фиктивне саобраћајне незгоде. Код ње се лажира документација, подносе фалсификовани рачуни и лажна медицинска документација и слично.

Преваре у осигурању се веома често врше и у области осигурања живота и непокретне имовине. Оне се најчешће врше у време закључења уговора уписивањем нетачних података који представљају релевантне елементе за закључивање уговора, а односе се како на податке о уговорним странама тако и

³³ Божић, В., (2017). Казненоправни аспекти пријевара и злоупотреба у осигурању као облик незнатног и организираног криминалитета, *Зборник Правног факултета у Подгорици*, вол. 43, број 43,, стр. 301.

³⁴ Ibid. стр. 302-303.

³⁵ Петровић, З., (2003). Преваре у осигурању моторних возила, Преваре у осигурању, Глосаријум, Београд, стр. 247-248.

³⁶ Јашаревић, О., op. cit. стр. 79-80.

на податке о почетку осигурања, трајање осигурања, осигураној своти, премији осигурања, начину плаћања премије и њеној висини.³⁷

У нашој земљи преваре у осигурању су најизраженије у домену осигурања од аутоодговорности.³⁸ Најчешће преваре су: лажно приказивање оштећење возила у саобраћајној незгоди која се није догодила, намерно изазивање незгоде да би се наплатила штета, пријављивање крађе возила које је продато, покушај наплате штете за преминула лица, повећање реално настале штете, преваре које се односе на повреде тела и претрпљен страх, подметање пожара у пословним просторима и објектима који се не могу легализовати.

Закључак

С обзиром да се преварама у осигурању наноси огромна штета не само осигуравајућим друштвима већ и привреди и друштву у целини неизоставна је правовремена и одговарајућа реакција на њих. Реакција треба да обухвати, поред мера које се предузимају када су се оне већ десиле и мере које превенирају њихову појаву. За спровођење тих мера неопходна је сарадња осигуравајућих друштава и државних органа на националном и глобалном нивоу.

Превенција превара у осигурању, као веома значајан облик њеног сузбијања, је активност којој се у последње време посвећује велика пажња. Она се односи на подизање свести о опасностима од превара у осигурању, како код запослених у друштвима за осигурање тако и код грађана. Ово је нарочито важно из разлога што се овај облик криминалитета у јавности не перципира као значајан, а штета коју он наноси схвата се као штета којом се умањује профит осигуравајућих друштава. Подизање свести је могуће на различите начине: медијским кампањама, организовањем стручних скупова на којима би се размењивала искуства из ове области, објављивањем научних истраживања и слично.

Велику улогу у борби за сузбијање превара у осигурању има и њихова правовремена детекција. У том смислу неопходна је обука свих експерата ангажованих у борби против ових деликата (полицијских службеника, судија, адвоката, вештака).

У савременим условима преваре у осигурању немају само одлике багателног криминалитета. Све је већи број лица који се овим активностима баве у оквиру криминалних организација што повећава њихову друштвену опасност. Веома је честа и повезаност овог кривичног дела са коруптивним кривичним делима, јер су за њихово вршење најчешће неопходна лажна лекарска уверење, лажно мишљење вештака, лажни рачуни о поправкама возила, лажни извештаји о саобраћајној незгоди, итд. Све ове лажне исправе се могу прибавити вршењем других кривичних дела као што су примање мита, давање мита, злоупотреба службеног положаја, фалсификовањем исправе и слично...

³⁷ Радовић, З., Петровић, Т., (2003). Преваре и осигурање живота, Преваре у осигурања, Глосариум, Београд, стр. 117.

³⁸ Центар, осигурање, преузето са: www.centarzaosiguranje.com/dobro-je-znati-prevare-u-osiguranju (22.12.2018).

Литература:

1. Božić, V., (2017). Kaznenopravni aspekti prijevара и злоупотреба u osiguranju kao облик незнатног и организованог криминалитета, *Zbornik Pravnog fakulteta u Podgorica*, vol. 43, број 43, стр. 300-320.
2. Dožić, N., (2014). Појам преваре u osiguranju, u: *Osiguranje naknada štete i парнични поступак*, XVII Међународни научни skup, уредници Здравко Petrović, Наташа Mrvić-Petrović, Удружење за одштетно право, Институт за упоредно право и Правосудна академија, Intermex, Београд, стр. 60-76.
3. Dragojlović, J., Isidora M., (2018). Krivična дела давања и приманја мита u обављању привредне делатности, *Kultura polisa*, vol. 15, br. 35, Kultura Polis и Институт за европске студије, стр. 383-392.
4. Закон о изменама и допунама кривичног законика, *Sl. glasnik RS*, br. 94/16.
5. Закон о јавном здрављу, *Sl. glasnik RS*, br. 15/16.
6. Закон о облигационим односима, *Sl. list SFRJ*, br. 29/78, 39/85, 45/89 - одлука УСЈ и 57/89, *Sl. list SRJ*, br. 31/93 и *Sl. list SCG*, br. 1/03 - Уставна пovelја.
7. Закон о осигурању, *Sl. glasnik RS*, br. 15/16.
8. Jašarević, O., (2010). Krivičnopravna и саобраћајно-криминалошки аспекти превара u осигурању, *Univerzitetska hronika*, vol. 3, br. 3, Универзитет у Травнику, стр. 77-82.
9. Kolarić, D., (2017). Pogled na Закон о изменама и допунама кривичног законика, u *Privredna krivična дела*, уредници: Ivana Stevanović и Vladimir Čolović, Институт за криминалошка и социолошка истраживања и Институт за упоредно право, Београд, стр. 35-46.
10. Krivični законик Краљевине Југославије, *Sl. novine*, br. 33- XVI.
11. Krivični законик, *Sl. glasnik RS*, br. 85/05, 88/05 - испр., 107/05 - испр., 72/09, 111/09.
12. Krivični законик, *Sl. glasnik RS*, br. 85/05, 88/05 - испр., 107/05 - испр., 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14 и 94/16.
13. Pak, J., (2011). Право осигурања, Универзитет Сингидунум, Београд.
14. Petrović, Z., (2003). Преваре u осигурању моторних возила, Преваре u осигурању, Глосаријум, Београд.
15. Petrović, S., Stojanović, M., (2012). Преваре u осигурању, *Tokovi osiguranja*, vol. 1, број 1, Београд, стр. 50-74.
16. Radović, Z., Petrović, T., (2003). Преваре и осигурање живота, Преваре u осигурања, Глосаријум, Београд.
17. Stojanović, Z., (2012). Коментар Кривичног законика, Службени гласник, Београд.
18. Stojanović, Z., и други, (2017). Приручник за сузбијање привредног криминалитета и корупције, Канцеларија за међународну помоћ, усавршавање и професионалну обуку u правосудју, Београд.
19. Tošić, I., (2017). Превара u осигурању и њене врсте, u *Privredna krivična дела*, уредници: Ivana Stevanović и Vladimir Čolović, Институт за криминалошка и социолошка истраживања и Институт за упоредно право, Београд, стр. 269-282.
20. Čorović, E., (2013). Превара u осигурању u КЗ Србије са предлогом *De lege ferenda*, u *Nova rešenja u kaznenom zakonodavstvu Srbije и njihova praktična primena*, Српско удружење за кривичноправну теорију и праксу, Intermex, Златибор, стр. 449-469.
21. Centar, осигурање, преузето са: www.centarzaosiguranje.com/dobro-je-znati-prevare-u-osiguranju (22.12.2018).
22. Čejović, B., Kulić, M., (2014). Кривично право, Правни факултет за привреду и правосудје, Нови Сад.

THE CRIMINAL ACT OF FRAUD IN INSURANCE

Summary: The more frequent occurrence of fraud in the field of insurance and their great material and other consequences have caused the need for society's reaction to them. Thus, the incrimination of fraud behavior in the insurance sector has become an integral part of the criminal legislation of a large number of countries. In our criminal law, the criminal act of insurance fraud was introduced by the Law on Changes and Amendments of the Criminal Code from 2009. However, this legal solution was not adequate, and the Law on Changes and Amendments of the Criminal Code from 2016 completely changed the legal formulation of this criminal offense. Insurance fraud is classified into criminal offenses against the economy and includes all fraudulent behavior aimed at collecting insured sums from an insurer. The specificity of these behaviors justifies the imposition of this incrimination, because it would be difficult to fall under the "classical" criminal offense of fraud. The author will point out the specifics and basic features of the crime of insolvency insurance, and then make a review of the most common forms of insurance fraud.

Key words: Criminal Code, insurance, fraud, insurance fraud

НАДЕЖДА П. ЛУБОЈЕВ*

Технички факултет „Михајло Пупин“

Зрењанин

МАРИЈАНА ДУКИЋ-МИЈАТОВИЋ**

Економски факултет

Суботица

УДК 347.78:316.774

Прегледни рад

Примљен: 01.02.2019

Одобрен: 26.02.2019

Страна: 683-694

ОВЛАШЋЕЊЕ АУТОРА НА ИНТЕРАКТИВНО ЧИЊЕЊЕ ДЕЛА ДОСТУПНИМ ЈАВНОСТИ

Сажетак: Искључиво је аутор овлашћен да другоме забрани или дозволи јавно саопштавање дела, укључујући чињење дела доступним јавности жичним или бежичним путем, на начин који омогућује појединцу индивидуални приступ делу са места и у време које он одабере. Ово је једно од искључивих овлашћења аутора новијег датума. Наиме, захваљујући техничком напретку, данас су појединци у ситуацији да сами врше избор садржаја који желе да користе посредством својих техничких уређаја и то на месту и у време које сами одаберу. Ови системи комуникације су интерактивни медији. Захваљујући овим медијима лице које поседује компјутер и који је повезан са интернетом у могућности је да има приступ разним садржајима који су постављени на другим компјутерима. Закон о ауторским и сродним правима регулише да аутор има искључиво право да дозволи било какво саопштавање јавности својих дела, путем жице, или бежичним путем, укључујући и такво саопштавање јавности које се врши на начин који свако може њима имати приступ са места и у време које индивидуално одабере. Суштински, ово овлашћење обухвата две врсте комуникацијског процеса на интернету. Једно је јавно саопштавање ауторског дела путем електронске поште, док се друго односи на стављање ауторског дела на сервер, одакле је оно доступно сваком, у било које време и са било којег места.

Кључне речи: ауторско право, имовинска овлашћења аутора, интерактивни медији

Увод

Савремене информационо комуникационе технологије претвориле су свет у „глобално село“ у коме људи могу да комуницирају једни са другима где год се налазили као да живе у суседству.¹ (McLuhan, 1964) Због тога се информационо комуникационе технологије често проучавају у контексту њи-

* nadezdaaljubojev@gmail.com

** marijana.dukic.mijatovic@gmail.com

¹ Marshall McLuhan (1964): *Understanding Media*.

ховог утицаја на друштво. Ауторка Елизабет Георгијаду сматра да је „интернет то „глобално село” о коме је Мек Луан расправљао.” (Georgiadou, 1995)²

Директни след слика на даљину отвара простор богатог и изненађујућег уживања ’који наша цивилизација тражи као најдрагоценију вредност’.³ (Есо, 1968: 72) А свет је постао препознатљив по блискости које се претвара у истовременост преживљавања драме без обзира на место у планетарном простору где се одиграва догађај.“⁴ (Љубојев, П, 272) “Бити нов припада свету који је постао слика.“⁵ (Heidegger, 1963)

Међутим, последњих деценија, развој дигиталне технологије омогућио је да се развију системи јавне комуникације сликом, звуком и текстом, код којих се њихов прималац претвара у активног субјекта избора и обликовања садржаја који жели да користи посредством својих техничких уређаја. На овај начин функционише систем комуникације *интерактивним медијима*.

Квалитет звука, односно слике у дигиталном формату, комфор у одабиру времена и места када ће се одређеном садржају приступити, слобода избора садржаја и бројни други чиниоци, допринели су алокацији креативног садржаја из традиционалних оквира у савремено интернет окружење.⁶

Аутор дело може искоришћавати на различите начине, зависно од врсте дела. Искоришћавање се може вршити: објављивањем, прерађивањем, умножавањем, снимањем и на други начин, зависно од карактера дела. То су само неки од видова искоришћавања ауторског дела.

Појава и развој нових техничких форми искоришћавања проширила је појам и садржину искоришћавања ауторског дела. Томе нарочито доприноси појава интернета. Појава интернета означила је прекретницу не само у привредном него и у друштвеном животу свих земаља. Интернет је глобална компјутерска мрежа којој свакодневно приступају милиони корисника широм света.

Садржина субјективног ауторског права

Садржину субјективног ауторског права чини велики број овлашћења која се међусобно разликују по својим правним особинама.⁷ У ауторскоправној

² Georgiadou Elisabeth (1995): Marshall McLuhan’s ‘global village’ and the Internet, Master Thesis (Master of Arts in Image Studies), University of Kent at Canterbury, Faculty of Humanities. https://www.researchgate.net/publication/274383916_Marshall_McLuhan%27s_%27global_village%27_and_the_Internet.

³ Eco Umberto (1968): La struttura assente, Introduzione alla recera semiologica, Milano.

⁴ Љубојев Петар. *Ауторска телевизија*, Нови Сад, стр. 272 (необјављено дело).

⁵ Heidegger Martin (1963): *Holzwege*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main.

⁶ *Видео на захтев* представља сервис који кориснику омогућава да одређене мултимедијалне садржаје (музика, филм, телевизијске емисије) конзумира, не у реалном времену, када се они емитују, већ у напредном, слободном изабраном тренутку. Kevin, Z. (2001): Internet-based Distribution of Digital Videos, The Economic Impacts of Digitization on the Motion Picture Industry, *Electronic Markets*, 11 (4), p. 274. Према: Радовновић Сања, (2017): Ауторскоправни аспекти прекограничне преносивости интернетских (онлајн) садржаја. У *Интелектуална својина и Интернет*, (ур) Поповић Душан, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, стр. 134.

⁷ Марковић Слободан, Поповић Душан, (2013): *Право интелектуалне својине*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд.

теорији и законодавству, сва овлашћења која су садржина у субјективном ауторском праву могу се поделити по два основа:

- Искључива (*апсолутна*) и неискључива (*релативна*) овлашћења.⁸ (Марковић, 1990: 169)
- Личноправна (морална) и имовинскоправна овлашћења.⁹

Срж садржине субјективног ауторског права чине личноправна и имовинскоправна овлашћења која су искључиве, апсолутне природе, типична су за ауторско право, па се означавају као *субјективно ауторско право у ужем смислу*. Међу тим овлашћењима, поједина су личноправне, а поједина имовинскоправне природе.¹⁰

Поред њих постоје и личноправна и имовинскоправна овлашћења која су неискључиве, релативне природе, а у садржину ауторског права ушла су како би се извршиле одређене корекције и појачања заштите аутора за његово дело. (Марковић, Поповић, 2013: 56) У систематизацији која следи, ова овлашћења чине остала права, која се могу подвести под *субјективно ауторско право у ширем смислу*. У Закону о ауторским и сродним правима (у даљем тексту: ЗАСП) ова овлашћења се означавају као *права аутора према власнику примерка дела*.¹¹

У нашој ауторскоправној теорији се износи да „иако у правној теорији и законодавству данас преовлађује монистички концепт правне природе субјективног ауторског права, према којој се субјективно ауторско право састоји од две основне групе *овлашћења*, у ЗАСП, у делу о садржини субјективног ауторског права уместо о *овлашћењима*, говори се о *правима*.“¹² Зато се сматра сле-

⁸ У научној ауторскоправној теорији све више се заступа становиште да је подела на искључива (апсолутна) и неискључива (релативна) овлашћења примарна, а да је подела на личноправна и имовинскоправна секундарна. Марковић Слободан, (1999): *Ауторско право и сродна права*, стр. 169.

⁹ Bentley, Sherman, 2004; Миладиновић Зоран, (2009): *Право интелектуалне својине*, Крагујевац, стр. 207. Марковић Слободан, Поповић Душан. (2013): исто дело, стр. 55.

¹⁰ Bainbridge, David, (2007): *Intellectual Property*, Harlow.

¹¹ Закон о ауторским и сродним правима (Службени гласник Републике Србије, бр. 104/2009, 99/2011 и 119/2012). Закон о ауторском и сродним правима (Сл. гласник РС, бр. 104/2009, 99/2011, 119/2012 и 29/2016 - одлука УС). Иначе, измене и допуне ЗАСП имале су за циљ успостављање ефикаснијег система правне заштите ауторског и сродних права. Измене везане за продужење трајања заштите проузроковане су потребом усклађивања са Директивом 2011/77 ЕУ Европског парламента и Савета од 27. септембра 2011. године, којом се мења и допуњава Директива 2006/116/ЕУ о трајању заштите ауторског и одређених сродних права (Directive 2006/116/EC of the European Parliament and of the Council of 12 December 2006 on the term of protection of copyright and certain related rights (codified version), (Official Journal of the European Union L 372/12, 27.12.2006). Измене и допуне које се односе на грађанско-правну заштиту произашле су из обавезе усклађивања са Директивом 2004/48/ ЕУ Европског парламента и Савета од 29.4.2004. године, о спровођењу права интелектуалне својине (у даљем тексту: Директива 2004/48/ЕУ). Corrigendum to Directive 2004/48/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the enforcement of intellectual property rights (Official Journal of the European Union L 157 of 30 April 2004) Directive 2004/48/EC should read as follows: Directive 2004/48/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the enforcement of intellectual property rights, Official Journal of the European Union, L 195/16.

¹² Према монистичкој теорији о правној природи субјективног ауторског права, као и решења садржаних у већини прописа о ауторском праву, под субјективним ауторским правом подразуме-

деће: „На тај начин ствара се утисак да је реч о два посебна права, што је схватање дуалистичке теорије, а не о јединственом праву са више овлашћења.“¹³ (Миладиновић, 2009 : 208). С обзиром на то да је у питању *јединствено право са више овлашћења*, определићемо се, такође, да, уместо личних и имовинских права, користимо термин *овлашћења*.

Субјективно ауторско право у ужем смислу

Ауторским правом штите се лични и имовински интереси аутора у вези са његовим одређеним ауторским делом. Општеприхваћено је да је ауторско дело људска творевина која има духовни садржај, која има одређену форму и која је оригинална.

Личноправна овлашћења

Личноправним овлашћењима штите се *лични, неимовински* интереси аутора дела. (Радојковић, 1966:7)¹⁴ Она трају и после смрти аутора.¹⁵ Суштина личноправних овлашћења јесте да су везана за личност свог изворног носиоца (ствараоца интелектуалне творевине) и не могу бити предмет промета.¹⁶ Њима се називају и морална овлашћења, односно морална права. Бернска конвенција (БК) предвиђа да су државе чланице дужне да признају морална права и да ова права остају аутору чак и после уступања имовинских права.¹⁷ Особине личноправних овлашћења су: већина њих је апсолутног дејства, по правилу су ненаследива и непреносива, неограниченог су трајања, а о њима се после смрти аутора, односно после истека рока трајања имовинскоправних овлашћења, старају наследници и институције културе, а заштиту може остварити свако лице подношењем тужбе *actio popularis*, не могу бити предмет принудног извршења и непроцењива су у новцу. (Крнета, 1984:104)¹⁸

ва се јединствено, *sui generis* право, састављено од личноправних и имовинскоправних овлашћења аутора, које штити аутора поводом његовог ауторског дела (Спаић Војислав, (1983): *Теорија ауторског права и ауторско право у СФРЈ*, Загреб, Београд, Чаковец, стр. 23). Монистичка концепција прихваћена је у правним порецима већине земаља континенталног права којем хрватски и српски приватноправни поредак припада. (Глиха, И. (2017): Преглед хрватског ауторскоправног поретка, у: Барбић, Ј. (ур.), *Заштита интелектуалног власништва*, Хрватска академија знаности и умјетности, Загреб, стр. 19 – 51).

¹³ Миладиновић Зоран. (2009): исто дело, стр. 208.

¹⁴ Радојковић, Живан, (1996): *Личноправни (морални) елементи ауторског права*, Београд, стр. 7.

¹⁵ Опште је прихваћено правило да субјективно ауторско право траје за живота аутора и 70 година после његове смрти (*post mortem auctoris*).

¹⁶ Личноправна овлашћења аутора су: овлашћење на признање ауторства, овлашћење на назначење имена аутора, овлашћење на објављивање дела, овлашћење на заштиту интегритета дела и овлашћење на супростављање недостојном коришћењу дела.

¹⁷ Универзална конвенција о личноправним овлашћењима ауторима говори у одредби (упор. члан 5 став 7).

¹⁸ Крнета, Славица, (1984): *О вјечном трајању моралних ауторских права у Југословенском ауторском праву*, Годишњак Правног факултета у Сарајеву, Сарајево, стр. 104.

Имовинскоправна овлашћења аутора

Искључивим имовинскоправним овлашћењима из субјективног ауторског права штите се економски интереси које аутор има у вези са својим делом као привредним добром.¹⁹ (Марковић, Поповић, 2013: 59). Земље англосаксонског правног система дају превагу управо овој компоненти субјективног ауторског права, а то је преовлађујући став и Универзалне конвенције о ауторском праву.²⁰

Амерички блогер Перез Хилтон (Perez Hilton) тужен је у Сједињеним Америчким Државама због повреде ауторског права. Због неовлашћеног преузимања фотографија са његовог сајта тужио га је фотограф Њујорк Тајмса (*New York Times*) Робер Кејплин (Robert Caplin).²¹

Ова овлашћења сачињава овлашћење аутора да сам искоришћава ауторско дело и да располаже тим овлашћењем. Са становишта ауторског права, економско искоришћавање постоји увек када одређено лице саопштава дело јавности, без обзира да ли у конкретном случају таква радња кориснику доноси економску добит или се предузима из непрофитних разлога.²²

Садржину имовинскоправних овлашћења аутора чини по једна одређена радња коришћења дела.²³ Радње коришћења дела одређене су постојећим техничким могућностима за саопштавање дела јавности. Дефинишући садржину имовинскоправних овлашћења аутора, ЗАСП најпре у виду начелне одредбе прописује да аутор има право на економско искоришћавање ауторског дела, као и дела које је настало прерадом изворног дела, али наводи и конкретна имовинскоправна овлашћења аутора.²⁴ (Миладиновић, 2009: 215) Неки аутори сматрају да „од свих имовинских права која припадају аутору свакако је нај-

¹⁹ Марковић Слободан, Поповић Душан, (2013): исто дело: стр.59.

²⁰ У Женеви 1952. године донета је Универзална конвенција о ауторском праву (УК) и основана Светска унија о ауторском праву. Систем ауторскоправне заштите установљен УК паралелан је и комплементаран систему БК тако да је данас знатан број земаља члан обеју конвенција. Бивша Југославија је УК ратификовала 1966. године. Она је ревидирана у Паризу 1971. године и бивша Југославија је ратификовала париски текст УК.

²¹ Перез Хилтон је морао да плати 2.1 милиона долара одштете Роберту Каплину (Robert Caplin) зато што је објавио 14 фотографија без дозволе. Према судским документима, Каплин тврди да је Хилтон, чије је право име Марио Лавандеира Јуниор (Mario Lavandeira Jr.), употребио 14 фотографија са заштићеним ауторским правима глумца Дарена Криса (Darren Criss) без питања, након што је Каплин објавио 32 фотографије на online галерији (фотографије су првобитно објављене у Њу Јорк Тајмсовој (*New York Times*) причи о премијерном Крисовом наступу на Бродвеју (*Broadway*)). Фотограф тужи блогера за повреду ауторских права и кршење Закона о дигиталним миленијумским правима (*Digital Millennium Copyright Act (DMCA)*) јер је одбио да уклони спорни садржај. Каплин тражи 150 000 долара за сваку фотографију што је укупно 2.1 милион долара.

<https://petapixel.com/2013/06/29/nytimes-photographer-sues-perez-hilton-for-2-1-million-for-copyright-infringement/>.

²² Одлука Савезног суда Немачке GRUR 2/55 (492). Према: Миладиновић Зоран. (2009): исто дело, стр. 215.

²³ Goldstein, Paul, Hugenholtz, Bernt, (2010): *International Copyright*, Oxford University Press. Bainbridge David, (2007): *Intellectual Property*, Harlow.

²⁴ Миладиновић Зоран. (2009): исто дело, стр. 215.

комплексније и можда најзначајније право искоришћавања компјутерског програма.“²⁵ (Дракулић, 1996, стр. 292)

Преко имовинских овлашћења аутор дела присваја економске вредности, али и стиче искључиво право да одлучује, да одобри или забрани другим лицима искоришћавање свог дела и одреди начин искоришћавања.²⁶

Имовинскоправна овлашћења су у највећем броју апсолутног дејства, преносива су и наследива, временски су ограниченог трајања и подлежу ограничењима.²⁷

Изворни субјект искључивих имовинскоправних овлашћења је аутор. Међутим, аутор не предузима увек сам све радње којима се може искоришћавати одређено дело. Зато искоришћавање ауторских дела могу да врше субјекти за то специјализовани, као на пример, издавачке куће, емисиона предузећа, и сл.

У зависности од тога да ли имовинскоправна овлашћења делују *erga omnes* или *inter partes*, прави се разлика између имовинскоправних овлашћења искључивог и неискључивог (релативног) дејства. Највећи број имовинскоправних овлашћења је искључивог карактера.

Имовинскоправна овлашћења аутора могу се поделити на овлашћења на коришћење дела у телесном облику²⁸ и овлашћења на коришћење дела у бестелесном облику. Уколико је за коришћење дела неопходан примерак дела (без обзира да ли је реч о оригиналном или неоригиналном примерку), реч је о коришћењу дела у телесном облику.

Овлашћења на коришћење ауторског дела у бестелесном облику

Уколико за коришћење ауторског дела није нужно неопходно постојање примерка ауторског дела, реч је о коришћењу дела у бестелесном облику. Међутим, правилно се у теорији запажа да “с обзиром на нове техничке облике бележења и саопштавања дела (на пример, дигитални запис дела, комуникација преко интернета), који су у међународном и упоредном ауторском праву довели до ширења појма „умножавања дела“, тако да он сада обухвата како телесне тако и (привидно) бестелесне записе ауторског дела у меморији компјутера”, у новије време, ова подела се релативизује.²⁹ (Марковић, Поповић. 2013: 69)

²⁵ Дракулић Мирјана (1996): *Основи компјутерског права*, Београд, стр.292.

²⁶ Милић Димитрије, (1996): Коментар Закона о ауторским и сродним правима, са судском праксом и међународним конвенцијама и уговорима, Београд, стр. 60.

²⁷ Када је реч о имовинскоправним овлашћењима, која су садржана у појединим субјективним правима интелектуалне својине, као саставни део имовине свог носиоца, неопходно је нагласити да су подобна за промет, како за живота субјекта права (*inter vivos*) тако и у случају његове смрти (*mortis causae*).

²⁸ Имовинскоправна овлашћења аутора на коришћење дела у телесном облику су: овлашћење на умножавање дела, овлашћење на стављање примерка дела у промет, овлашћење на давање примерка дела у закуп.

²⁹ Видети: Марковић Слободан, Поповић Душан. (2013): исто дело: стр. 69 .

Имовинскоправна овлашћења на коришћење ауторског дела у *бестелесном облику* су следећа: овлашћење на извођење дела, овлашћење на представљање дела, овлашћење на преношење извођења или представљања, овлашћење на емитовање дела, овлашћење на јавно саопштавање дела које се емитује, овлашћење на јавно саопштавање дела са носача звука и или слике, овлашћење на прераду дела и овлашћење на интерактивно чињење дела доступним јавности.³⁰

Овлашћење на интерактивно чињење дела доступним јавности

Аутор је овлашћен да другоме забрани или дозволи јавно саопштавање дела, укључујући чињење дела доступним јавности жичним или бежичним путем, на начин који омогућује појединцу индивидуалан приступ делу са места и у време које он одабере.

У ауторскоправној теорији сматра се релевантном подела емитовања према основним техничким облицима преноса сигнала на даљину: на бежично емитовање (тзв. радио-дифузија), жично емитовање (тзв. кабловска дифузија).³¹ (Вуковић, 1998: 972) Самим тим, савремена техничка достигнућа омогућавају различите облике емитовања дела, а то неминовно захтева и адекватно законско уређење овлашћења аутора на емитовање свог дела.³² (Милетић, 1995)

Као што је већ речено, у зависности од тога да ли имовинскоправна овлашћења делују *erga omnes* или *inter partes*, прави се разлика између имовинскоправних овлашћења искључивог и неискључивог (релативног) дејства. Овлашћење аутора на интерактивно чињење доступним јавности је искључиво овлашћење аутора, које делује *erga omnes*.

Ово овлашћење је новијег датума. Наиме, овај облик искоришћавања ауторских дела није био обухваћен законским решењима (пре свега овлашћењем на емитовање дела) до 1996. године, када је усвојен Уговор о ауторском праву Светске организације за интелектуалну својину (*World Intellectual Property Organizations (WIPO)*), којим је ово питање регулисано.

Одредбом члана 8. Уговора о ауторском праву WIPO, предвиђено је да независно од одредби Бернске конвенције³³ аутори имају искључиво право „да

³⁰ Подела према: Марковић Слободан, Поповић Душан. (2013): исто дело: стр. 64 и даље.

³¹ Поред те поделе, истиче се и подела на *терестријално* (земаљско) емитовање, *сателитско* емитовање и *интерактивно* емитовање. Самим тим, савремена техничка достигнућа омогућавају различите облике емитовања дела, а то неминовно захтева и адекватно законско уређење овлашћења аутора на емитовање свог дела. (Вуковић Верица, (1998): Квалификација емитовања, *Правни живот*, бр. 11)

³² Милетић, М., (1995): Ауторскоправни и суседноправни проблеми у систему сателитског емитовања, *Правни живот* бр. 11.

³³ Бернска конвенција о заштити књижевних и уметничких дела – Бернска конвенција (БК), (*Berne Convention on the Protection of Literary and Artistic Works*) закључена је 9. септембра 1886. године у Берну, измењена је и допуњена више пута, а последња измена је била у Паризу 1971. године. Наша земља је приступила овој конвенцији. Њом је образована унија држава чланица конвенције – Бернска унија (БУ), са сталним бироом који је данас у Женеви. http://www.zis.gov.rs/upload/documents/pdf_sr/pdf_ap/bern.pdf.

дозволе било какво саопштавање јавности својих дела, путем жице, или бежичним путем, укључујући и такво саопштавање јавности које се врши на начин да свако може њима имати приступ са места и у време које индивидуално одабере.“ То решење предвиђа Закон о ауторским и сродним правима из 2004. године.³⁴ Такође, ово предвиђа ЗАСП.³⁵

Дигитална телевизија омогућава да се путем једног телевизијског канала истовремено емитује више телевизијских програма.³⁶ Такође, развој у области дигиталне технологије емитовања данас омогућава појаву и ширење радија и телевизије на којима публика има могућност индивидуалног избора програма и интернета као глобалне компјутерске мреже.³⁷

У теорији се истиче да “класично” емитовање подразумева радњу “једносмерног упућивања сигнала од емисионе станице ка примаоцу.”³⁸ (Марковић, Поповић, 2013, 65) С обзиром да је развој информационо комуникационих технологија омогућио да се развију системи јавне комуникације сликом, звуком и текстом, код којих се прималац претвара у активног субјекта избора и обликовања садржаја који жели да прими посредством својих техничких уређаја, данас су све чешћи системи комуникације који се називају *интерактивним медијима*. Примера ради, лице које је свој персонални компјутер прикључило на интернет, може уз помоћ свог компјутера имати индивидуални приступ разним садржајима по избору који се налазе на другим компјутерима широм света.

Ипак, интерактивност, као нова могућност у процесу јавног саопштавања ауторских дела и других садржаја уз помоћ информационе и дигиталне технологије, прво је наметнула питање да ли је такав облик јавног саопштавања обухваћен ауторским правом или не.³⁹

С обзиром на растући значај овог облика коришћења дела, у међународном и упоредном ауторском праву, и у праву Србије, формулисано

³⁴ Закон о ауторским и сродним правима из 2004. године (Службени гласник Републике Србије, бр. 61/2004).

³⁵ Члан 30. ЗАСП предвиђа: *Право на јавно саопштавање, укључујући интерактивно чињење дела доступним јавности*: «Аутор има искључиво право да другоме забрани или дозволи јавно саопштавање дела, укључујући чињење дела доступним јавности жичним или бежичним путем на начин који омогућује појединцу индивидуални приступ делу са места и у време које он одабере“.

³⁶ То се постиже компримовањем (сажимањем) дигиталних података о телевизијској слици и тону, чиме се у одређеном телевизијском каналу ослобађа простор за додатне садржаје (нпр. телетекст, електронски телевизијски водич). На основу компримовања, неки од телевизијски програма који користе исти телевизијски канал могу бити емитовани у стандардној (СД) резолуцији, а неки у високој (ХД) резолуцији. Такође, исти програм могуће је емитовати на више језика, а гледалац може бирати језик или превод који му одговара. Поповић Душан. (2015): Телевизијски формати као (не) заштићена интелектуална добра, *Анали Правног факултета у Београду*, Београд, стр. 85.

³⁷ Под емитовањем сматра се и јавно саопштавање дела жичаним и бежичним путем, на начин који појединцу омогућава индивидуални приступ делу са места и у време које он одабере – интернет, *video on demand, pay television*. Бесаровић Весна. (2001): *Интелектуална својина*, Београд.

³⁸ Марковић Слободан, Поповић Душан. (2013): исто дело: стр. 65.

³⁹ Terence Prime, “European Intellectual Property Law”, Ashgate, New York, 2000.

је као широко овлашћење на јавно саопштавање дела „путем жице или бежичним средствима“, које обухвата овлашћење аутора, на „класично“ и на „интерактивно“ емитовање његовог дела.⁴⁰ (Миладиновић, 2009: 225; Марковић, Поповић. 2013: 69)

Неки аутори сматрају да „теоријски, има основа да се интерактивно чињење ауторског дела доступним јавности сматра врстом емитовања, али значај који овај облик комуникације (пре свега захваљујући интернету) данас поприма, даје основа да се он третира као посебно имовинскоправно овлашћење.“⁴¹ Према томе, садржај овог овлашћења је јавно саопштавање дела жичним или бежичним путем, на начин који омогућава појединцу индивидуалан приступ делу са места и у време које он изабере. Дакле, аутор је овлашћен да другоме забрани или дозволи да његово дело учини путем интернета доступним јавности.

Данас не само да захваљујући овим медијима лице које поседује компјутер повезан са интернетом је у могућности да има индивидуални приступ разним садржајима по избору који се налазе на другим компјутерима широм света, него и лице које је прикључено на кабловску телевизијску или радио-мрежу може индивидуално бирати садржаје које жели да види или чује, обликујући на тај начин сопствени телевизијски или радио програм.

Овлашћење аутора на интерактивно чињење дела доступним јавности обухвата две врсте комуникацијског процеса на интернету:

- Прво је јавно саопштавање ауторског дела путем електронске поште.
- Друго се односи на „стављање“ ауторског дела на сервер, одакле је оно доступно сваком, у било које време и са било ког места.

Уколико, на пример, желимо једно дело да учинимо доступним јавности преко интернета, технички постоје два начина за то:

1) Први начин је да поставимо то дело на неки удаљени сервер - *upload*, одакле ће оно бити доступно посетиоцима одређеног сајта.

Овај начин је већ обухваћен ауторскоправним овлашћењем на умножавање дела. Аутор је овлашћен да другоме забрани или дозволи умножавање свога дела. Под умножавањем дела подразумева се свако бележење дела на телесни носач, које је подобно да на непосредан или посредан начин учини дело доступним чулима људи.⁴² Данас није битна трајност записа дела, што посебно долази до изражаја у контексту дигиталне технологије бележења и саопштавања ауторских дела. Према томе, свако лице на чијем је компјутеру (чак и аутоматски) дошло до пролазног и краткотрајног записивања ауторског дела извршило је радњу умножавања. Међутим, запис који настаје не настаје само у компјутеру лица које активно комуницира преко интернета, већ настаје

⁴⁰ Миладиновић Зоран. (2009): исто дело, стр. 225 . Марковић Слободан, Поповић Душан. (2013): исто дело: стр.69 .

⁴¹ *Ibidem*, стр. 70.

⁴² Љубојев Надежда, Варга Сениша (2014): *Заштита компјутерског програм са основама Ауторског и Патентног права*, Универзитет у Новом Саду, Технички факултет „Михајло Пупин“, Зрењанин.

аутоматски и на удаљеним компјутерима који су неопходни део овера чунарске мреже (серверима).⁴³

2) Други начин је да се, користећи посебан софтвер, повежемо преко интернета са мрежом других компјутера у свету, и садржај нашег компјутера, и (укључујући то дело), учинимо доступним за преглед и снимање (*download*) осталима који су на мрежи.

Он је обухваћен ауторскоправним овлашћењем *на јавно саопштавање дела жичним или бежичним путем, на начин који омогућава појединцу индивидуалан приступ делу са места и у време које он одабере.*

Како је област интелектуалне својине врло динамичан аспект људског друштва, посебно у ери дигитализације, постојеће стање ауторскоправног уређења ће се и даље мењати.⁴⁴

Закључак

Субјективно ауторско право је искључиво право које овлашћује свог носиоца да другоме забрани или дозволи да користи одређено ауторско дело.

Развој информационо комуникационих технологија омогућио је да се развију системи јавне комуникације сликом, звуком и текстом, код којих се прималац претвара у активног субјекта избора и обликовања садржаја који жели да прими посредством својих техничких уређаја. С обзиром на ту своју особину, данас су све чешћи системи комуникација интерактивним медијима.

Интерактивност, као нова могућност у процесу јавног саопштавања ауторских дела и других садржаја уз помоћ информационе и дигиталне технологије, у међународном и упоредном ауторском праву, и у праву Србије, формулисана је као посебно имовинскоправно овлашћење аутора.

Садржај овог овлашћења је јавно саопштавање дела жичним или бежичним путем, на начин који омогућава појединцу индивидуалан приступ делу са места и у време које он изабере. Дакле, аутор је овлашћен да другоме забрани или дозволи да његово дело учини путем интернета доступним јавности.

⁴³ Cohen, J. E. Loren, L. P. (2010): "Copyright in a Global Information Economy", Aspen Publishers.

⁴⁴ Усаглашавање нашег законодавства са правом ЕУ врши се изменама и допунама ЗАСП. Измене и допуне ЗАСП предвиђају да ће ЗАСП бити у потпуности усклађен са Директивом 93/83/ЕЕЗ о усклађивању одређених правила о ауторском и сродним правима која се примењују на сателитско емитовање и кабловско реемитовање. (Council Directive 93/83/EEC of 27 September 1993 on the coordination of certain rules concerning copyright and rights related to copyright applicable to satellite broadcasting and cable retransmission, *Official Journal L* 248, 6.10.1993, p. 15–2.)

Литература:

1. Bainbridge, David, (2007): *Intellectual Property*, Harlow.
2. Besarović, Vesna (2001): *Intelektualna svojina*, Beograd.
3. Bentley, L., Sherman, B. (2004): „Intellectual Property Law”, Oxford.
4. Cohen, J. E. Loren, L. P. (2010): „Copyright in a Global Informacion Economy”, Aspen Publishers.
5. Georgiadou, Elisabeth, Marshall McLuhan’s ‘global village’ and the Internet, Master Thesis (Master of Arts in Image Studies), University of Kent at Canterbury, Faculty of Humanities, 1995.
https://www.researchgate.net/publication/274383916_Marshall_McLuhan%27s_%27global_village%27_and_the_Internet.
6. Goldstein, Paul, (2010): Holzwege, Bernt, *International Copyright*, Oxford University Press.
7. Gliha, Igor (2017): Pregled hrvatskog autorskopravnog poretka, u: Barbić, J. (ur.), *Zaštita intelektualnog vlasništva*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
8. Drakulić, Mirjana (2000): *Osnovi kompjuterskog prava*, Beograd.
9. Eco, Umberto (1968): *La struttura assente*, Introduzione alla recera semiologica, Milano.
10. Heidegger, Martin (1963): *Holzwege*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main.
11. Kevin, Z. (2001): Internet-based Distribution of Digital Videos, The Economic Impacts of Digitization on the Motion Pictute Industry, *Electronic Markets*, 11 (4).
12. Krneta, Slavica, (1984): *O vječnom trajanju moralnih autorskih prava u Jugoslovenskom autorskom pravu*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo.
13. Ljubojević, Petar. *Autorska televizija*, Novi Sad, (neobjavljeno).
14. Ljubojević, Nadežda, Varga, Siniša (2014): *Zaštita kompjuterskog program sa osnovama Autorskog i Patentnog prava*, Univerzitet u Novom Sadu, Tehnički fakultet „Mihajlo Pupin“, Zrenjanin.
15. Marshall, McLuhan, (1964): *Understanding Media*.
16. Marković, Slobodan, Popović, Dušan, (2013): *Pravo intelektualne svojine*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
17. Marković Slobodan, (1999): *Autorsko pravo i srodna prava*, Beograd.
18. Miladinović, Zoran (2009): *Pravo intelektualne svojine*, Kragujevac.
19. Milić, Dimitrije, (1996): Komentar Zakona o autorskim i srodnim pravima, sa sudskom praksom i međunarodnim konvencijama i ugovorima, Beograd.
20. Miletić, M.,(1995): Autorskopравни i susednopravni problemi u sistemu satelitskog emitovanja, Pravni život br. 11.
21. Ploman W., Hamilton E., Clark, L., (1980): *Copyright: Intellectual Property in the Information Age*, London.
22. Popović Dušan, (2015): Televizijski formati kao (ne) zaštićena intelektualna dobra, *Analiza Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd.
23. Radovnović, Sanja, (2017): Autorskopравни aspekti prekogranične prenosivosti internet-skih (onlajn) sadržaja. U *Intelektualna svojina i Internet*, (ur)
24. Radojković, Živan, *Ličnopravni (moralni) elementi autorskog prava*, Beograd 1966.
25. Spaić, Vojislav. (1983): *Teorija autorskog prava i autorsko pravo u SFRJ*, Zagreb, Beograd, Čakovec.
26. Terence Prime, (2000): *European Intellectual Property Law*, Ashgate, New York.
27. Vuković, Verica, (1998): Kvalifikacija emitovanja, *Pravni život* 11.
28. Zakon o autorskom i srodnim pravima (Sl. glasnik RS, br. 104/2009, 99/2011, 119/2012 i 29/2016 - odluka US).

THE RIGHT OF INTERACTIVE COMMUNICATION OF THE WORK TO THE PUBLIC

Summary: The author shall have the exclusive right to give permission or prohibit communication of his or her work to the public by wire or wireless means including the making available in such a way that member of the public may individually access the work from a place and at a time he or she chooses. This is one of the exclusive author's rights of a recent date. Namely, due to technical im-provement, individuals can nowadays make their own choice when it comes to the content they want to use over their technical devices anywhere and anytime they choose. These communication systems are interactive media. By means of these media, individual that uses a computer connected to the Internet has the possibility to access various contents stored in other computers. It is regulated by the Law on Copyright and Related Rights that author has exclusive right to allow any public communication of work by wire or wireless means including such communication to the public set that anyone can have access from a place and at a time they individually choose. Essentially, this right includes two types of communication processes on the Internet. One is public communication of a work of authorship by e-mail, while the other is related to uploading the copyright on the server where it is accessible to everyone anywhere and at any time.

Key words: Copyright, author's economic rights, interactive media

ЈЕЛЕНА МАТИЈАШЕВИЋ-ОБРАДОВИЋ*

Правни факултет за привреду и
правосуђе
Нови Сад
САРА ЗАРУБИЦА
Правни факултет
Београд

УДК 343.95

Прегледни рад
Примљен: 01.02.2019
Одобрен: 26.02.2019
Страна: 695-706

ЗНАЧАЈ МЕДИЦИНСКОГ ВЕШТАЧЕЊА УРАЧУНЉИВОСТИ У КРИВИЧНОМ И ПАРНИЧНОМ ПОСТУПКУ

Сажетак: Вештачење као доказно средство легислативно је слично уређено и у кривичном и у парничном поступку. Медицинско, односно психијатријско вештачење (не)урачунљивости, те момента одговорности учиниоца кривичног дела у ситуацији када сам себе доведе у стање неурачунљивости, значајно је доказно средство како у кривичном, тако и у парничном поступку. Актуелни процесни законски текстови, нарочито у области кривичнопроцесног законодавства, систематски предвиђају и нормирају сва релевантна питања и основна правила у области вештачења. На тај начин вештачење, као доказно средство, заузима значајно месту у савременом процесном законодавству у Србији. У раду се аутори најпре баве основним правилима вештачења као доказног средства у кривичном и парничном поступку, затим анализирају институте урачунљивости, неурачунљивости, битно смањене урачунљивости, као и скривљење неурачунљивости, а потом, имајући у виду све претходно појашњено, дају своју оцену о значају психијатријског вештачења (не)урачунљивости.

Кључне речи: психијатријско вештачење, медицина, право, урачунљивост, кривични поступак, парнични поступак

Увод

Према одредбама актуелног кривичнопроцесног законодавства у Србији, вештачење спада у групу редовних доказних средстава и уређено је члановима 113-132 Законика о кривичном поступку¹. За разлику од званичног нормативног одређења, многи представници савремене правне теорије заступају становиште да је вештачење заправо процесна радња, „која у себи садржи најпре делатност вештака, а затим и активност органа кривичног поступка и странака, која је нужна и последица је делатности вештака“².

* jelena@pravni-fakultet.info

¹ Законик о кривичном поступку, *Сл. гласник РС*, бр. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 и 55/2014.

² Ђурђић, В., (2014). *Кривично процесно право - општи део*, Центар за публикације Правног факултета Универзитета у Нишу, Ниш, стр. 300.

Вештачење представља утврђивање спорних релевантних чињеница у поступку, које чине садржину кривичне ствари, а које при томе нису правног карактера, као и давање налаза и мишљења од стране лица које располаже потребним стручним знањем и вештинама (експерт из одговарајуће стручне области), које је начелно процесно незаинтересовано.³ Вештачење дакле по правилу обухвата две операције: откривање чињеница важних за кривични поступак посебним стручним знањима или нарочитом техничком вештином (налаз вештака) и давање стручног мишљења о откривеним чињеницама, такође на основу посебних стручних знања или нарочите техничке вештине (мишљење вештака).⁴

Одредбама процесног законодавства је прописано да је неопходно одредити психијатријско вештачење странке у поступку (у кривичном поступку је то свакако окривљени), уколико се појави сумња да је искључена или смањена његова урачунљивост, или пак да је на принципу института *actiones liberae in causa* заснована његова одговорност за чињење кривичног дела, те да је због душевних сметњи странка неспособна да учествује у поступку. Психијатријско вештачење се може одредити и у односу на сведока у поступку, уколико се појави сумња у његову способност да пренесе своја сазнања или опажања у вези са предметом сведочења (чл. 131 Законика о кривичном поступку).

Веома је велики значај медицинског, односно психијатријског вештачења постојања или одсуства (потпуног или делимичног) урачунљивости странке у поступку, нарочито окривљеног лица у кривичном поступку. Иако по начелу слободне оцене доказа суд цени сваки појединачно изведени доказ на основу свог слободног судијског уверења, те по слову закона није лимитиран ни једним доказним средством и доказима који су применом процесних радњи прикупљени, чињеница је да налаз вештака, нарочито поводом (не) урачунљивости, представља значајан путоказ правосудним органима у предузимању низа процесних радњи, те у доношењу одлука кључних за предметно поступање у поступку. Речју, уколико би се утврдило да је у тренутку вршења кривичног дела учинилац истог био неурачунљив, сматраће се да у конкретном предмету за дело које је учињено, не постоји кривична одговорност учуниоца (члан 23 Кривичног законика). Неопходно је притом појаснити да је за постојање одговорности лица за учињено кривично дело потребна његова урачунљивост, као и кривица, односно „психичко саглашавање учуниоца са радњом кривичног дела, као и одређени психички однос учуниоца према последици кривичног дела“.^{5,6} С тим у вези у наставку рада биће предочена нека основна правила о вештачењу као доказном средству у кривичном и пар-

³ Шкулић, М., (2013). *Кривично процесно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, стр. 251.

⁴ Види: Бејатовић, С., (2014). *Кривично процесно право*, Јавно предузеће „Службени гласник“, Београд, стр. 317-326.

⁵ Кривични законик, *Сл. гласник РС*, бр. 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 и 94/2016.

⁶ Чејовић, Б, Кулић, М., (2014). *Кривично право*, Универзитет Привредна академија, Нови Сад, стр. 173.

ничном поступку, затим ће се детаљније појаснити институт урачунљивости, као и неурачунљивости, битно смањене урачунљивости, те скривљење неурачунљивости, а потом ће, имајући у виду све претходно појашњено, више речи бити о значају медицинског (психијатријског) вештачења урачунљивости, као посебно значајне врсте вештачења у поступку.

Одлике и основна правила вештачења у кривичном и парничном поступку

Према одредби члана 259 Закона о парничном поступку, суд ће извести доказ вештачењем ако је ради утврђивања или разјашњења неке чињенице потребно стручно знање којим суд не располаже.⁷ Одредбом пак члана 113, став 2 Законика о кривичном поступку одређено је да се вештачење не може одредити ради утврђивања или оцене правних питања о којима се одлучује у поступку. Суд по службеној дужности или на предлог странке и браниоца одређује вештачење писаном наредбом уколико је у питању кривични поступак (члан 117 Законика о кривичном поступку), или у случају парнице, посебним решењем (чланови 260, 261 и 269 Закона о парничном поступку), а ако постоји опасност од одлагања вештачење се, уз обавезу састављања службене белешке, може и усмено одредити (члан 117 став 1 Законика о кривичном поступку).

Вештачење, по правилу, врши један вештак. Вештак је особа која пред судом даје исказ заснован на професионалном знању и искуству, у коме износи своја запажања у виду налаза и мишљење о чињеницама које могу бити релевантне за предметни поступак.⁸ Дакле, стечена техничка знања вештака, вештине којима влада или пак његова властита оријентација, те познавање и примена правила научне области из које се ангажује да испита објекте вештачења, запази чињенице важне за поступак и након тога да свој стручни налаз и мишљење, компоненте су кредибилитета учешћа вештака у поступку.⁹ Судско-медицински вештаци могу бити и лекари опште праксе, али по правилу су то специјалисти различитих грана медицине, како клиничке тако и превентивне и институтске и лекари специјалисти судске медицине.¹⁰

Суд може да одреди два или више вештака ако оцени да је вештачење сложено (члан 264 ст. 1 Закона о парничном поступку и 114 ст. 1 Законика о кривичном поступку). Ако је одређено више вештака, они могу да поднесу заједнички налаз и мишљење ако се у налазу и мишљењу слажу (273 ст. 1 Закона о парничном поступку).

Пре почетка вештачења орган поступка упозориће вештака да давање лажног налаза и мишљења представља кривично дело и позвати га да предмет

⁷ Закон о парничном поступку, *Сл. гласник РС*, бр. 72/2011, 49/2013, 74/2013 и 55/2014.

⁸ Trgovčević Prokić, M., (2002). Expertise in non-contentious procedure in: *Expertise problems in criminal, civil and non-contentious proceedings*, ed. Nebojša Šarkiћ, Glosariјum, Belgrade, стр. 17.

⁹ Васиљевић Т, Грубач М., (2003). *Коментар Законика о кривичном поступку*, Службени гласник, Београд, стр. 217.

¹⁰ Јовановић, М, Медаревић, А., (2016). Третман судско-медицинског вештачења у суду, *Acta Ophthalmologica*, вол. 42, бр. 2, Удружење офталмолога Србије, Београд, стр. 21.

вештачења брижљиво размотри и да своје мишљење изнесе непристрасно и у складу са правилима науке или вештине (члан 120 ст. 1 Законика о кривичном поступку и члан 269 ст. 4 Закона о парничном поступку).

Према одредби члана 124 Законика о кривичном поступку, орган поступка ће по службеној дужности или на предлог странака наредити да се вештачење понови: ако је налаз нејасан, непотпун, погрешан, у противречности сам са собом или са околностима о којима је вештачено или се појави сумња у његову истинитост, или пак ако је мишљење нејасно или противречно. Ако се поменути недостаци не могу отклонити поновним испитивањем вештака или допунским вештачењем, орган поступка ће одредити другог вештака који ће обавити ново вештачење. У парничном поступку предвиђена су слична решења. Наиме, ако странка има примедбе на налаз и мишљење судског вештака, може ангажовати стручњака или другог вештака уписаног у регистар судских вештака, који ће да сачини примедбе на достављени налаз и мишљење или нов налаз и мишљење у писаном облику. На рочишту за главну расправу суд може да их прочита и да дозволи том лицу да учествује у расправи. Уколико се пак на рочишту не усагласе налаз и стручна мишљења вештака, односно ако суд сматра да битне чињенице нису довољно расправљене, суд ће да одреди ново вештачење које ће да повери другом вештаку (члан 271 Закона о парничном поступку). Чланом 272 Закона о парничном поступку је прописано да се други вештак може одредити и у ситуацији уколико првобитно одређени вештак не поднесе налаз и мишљење у одређеном року.

Након појашњења основних процесних одлика тока вештачења, потребно је учинити и напомене о самој доказној вредности вештачења у предметном поступку, а имајући дакле у виду, да се за разлику од других доказних средстава, вештачење одређује када суд, у току поступка, не располаже специјализованим знањима из одређене области.¹¹ Наиме, након завршетка вештачења, суд приступа оцени доказне вредности извршеног вештачења. Основно правило оцене било ког доказног средства јесте да се у поступку сваки доказ цени појединачно а потом у односу на друге доказе. Међутим, према мишљењу већине правних теоретичара, ситуација оцене доказне вредности вештачења је донекле компликованија јер је реч о налазу и мишљењу лица чије стручно знање превазилази компетенције поступајућег суда.

У смислу оцене доказне вредности вештачења, поједини аутори истичу да „истраживања судске праксе показују да се налаз и мишљење вештака врло често неосновано прецењују, да се сви остали докази упоређују и цене у односу на овај доказ, као и то да је критичност странака према исказу вештака симболична“.¹² Насупрот бројним опречним ставовима, у овом домену преовладао је становиште водећих аутора савремене правне теорије, а по ком „мишљење вештака не веже суд, те суд не мора да прихвати мишљење вештака и у

¹¹ Počuca M, Šarkiћ N, Mrvić-Petrović N., (2013). Medical error as a basis for legal responsibility of physicians and health facilities, *Vojnosanitetski pregled*, vol. 70, br. 2, Vojnomedicinska akademija, Beograd, стр. 207.

¹² Соковић С., (1997). *Вештачење као доказ у кривичном поступку*, Институт за правне и друштвене науке, Крагујевац, стр. 244.

складу са тим може да га одбије и да пресуди потпуно супротно вештаковом мишљењу. Овакав став у оцени доказне вредности вештачења у потпуности је у складу са начелом оцене доказа по слободном уверењу“.¹³

Поред претходно реченог, потребно је нагласити и да је у кривичном поступку, у току вештачења, могуће у односу на окривљеног применити меру смештања у здравствену установу у циљу вештачења, ако је то неопходно за сврху медицинског вештачења. Ова мера може трајати најдуже до 15 дана, а изузетно на образложени предлог вештака и по прибављеном мишљењу руководиоца здравствене установе, може се продужити најдуже за још 15 дана (члан 122 Законика о кривичном поступку). Како се у теорији поводом постојања ове легислативне мере наглашава, „у питању је посебан облик лишења слободе, који је функционалног карактера и чија је једина сврха омогућавање да се током боравка у одговарајућој здравственој установи, спроведе конкретно медицинско, превасходно психијатријско вештачење“.¹⁴

Институт урачунљивости и његов значај

Као правни појам, појам урачунљивости се у кривичном законодавству Републике Србије одређује негативно. Тако, према члану 23 Кривичног законика: „Није кривично дело оно дело које је учињено у стању неурачунљивости. Неурачунљив је онај учинилац који није могао да схвати значај свог дела или није могао да управља својим поступцима услед душевне болести, привремене душевне поремећености, заосталог душевног развоја или друге теже душевне поремећености“. Анализом поменутих одредби долази се до закључка да је урачунљивост заправо способност лица да схвати значај свог дела и да управља својим поступцима. При томе, „могућност схватања значаја дела обухвата могућност схватања стварног (природног) и могућност схватања друштвеног значаја дела“.¹⁵ Такође, предвиђајући и неку другу тежу душевну поремећеност као могући биолошки основ неурачунљивости, „законодавац је изашао у сусрет савременој психијатрији која понекад тешке психопатије и неурозе може класификовати под овим видом поремећености“.¹⁶ Овако одређена, урачунљивост се уз кривицу сматра елементом кривичне одговорности.

Такође, анализом члана 23 Кривичног законика увиђа се да се неурачунљивим сматра онај учинилац кривичног дела код ког су одсутне интелектуалне (когнитивне) и/или волунтаристичке (вољне) способности у тренутку вршења кривичног дела, а услед душевне болести (психозе), привремене ду-

¹³ Бејатовић, С., *op. cit.*, стр. 319.

¹⁴ Шкулић, М, Илић, Г., (2013). *Водич за примену Законика о кривичном поступку – са текстом Законика*, Paragraf Co d.o.o. и Paragraf Lex d.o.o., Београд, стр. 56.

¹⁵ Дицков Петканић А., (2014). Појам и значај урачунљивости у: *Приручник за судску психијатрију* ур. Д. Петровић, Библиотека „др Вићентије Ракић“, Крагујевац, стр. 10.

¹⁶ Мрвић-Петровић, Н., (2007). Кривичноправни положај лица са менталним поремећајима, *Темид*, вол. 10, бр. 3, Виктомолошко друштво Србије, Београд, стр. 40.

шевне поремећености, заосталог душевног развоја или друге теже душевне поремећености. Основно полазиште у кривичноправној теорији и пракси јесте да се урачунљивост окривљеног претпоставља. Доказује се тек у случају сумње да у моменту вршења конкретног кривичног дела учинилац није био урачунљив. Битно је нагласити да се кривична одговорност учиниоца искључује само уколико је у тренутку вршења кривичног дела учинилац био неурачунљив. Практика бележи не мали број случајева у којима је неурачунљивост наступила тек касније, у току поступка. У ситуацији када је лице било урачунљиво и могло правилно да расуђује, те управља својим поступцима у тренутку вршења кривичног дела, а у току поступка наступи неурачунљивост, или пак битно смањена наеурачунљивост, његова одговорност за извршено кривично дело се не искључује.

Под душевном поремећеношћу се пак, у кривичноправној теорији, подразумева „стање у коме је нарушена нормална психичка делатност једног лица, услед чега они није у могућности да правилно расуђује и одлучује“.¹⁷

Поред урачунљивости и неурачунљивости у кривичноправној теорији препознат је институт битно смањене урачунљивости, као прелазне категорије. Према члану 23, став 3 Кривичног законика: „Учиниоцу кривичног дела чија је способност да схвати значај свог дела или способност да управља својим поступцима била битно смањена услед душевне болести, привремене душевне поремећености, заосталог душевног развоја или друге теже душевне поремећености (битно смањена урачунљивост) може се ублажити казна“.

Дакле, битно смањена урачунљивост настаје услед истих стања који могу довести до неурачунљивости лица. Разлика је у томе што у случају битно смањене урачунљивости учинилац ипак јесте кривично одговоран за учињено дело које има сва обележја кривичног дела, само му се услед делимичног смањења способности расуђивања и/или одлучивања, казна може ублажити. Према начелним схватањима у правној теорији, „суштинска разлика огледа се у томе, што је код неурачунљивости поремећај елиминисао психичку могућност учиниоца да се понаша у складу са истом, док је оваква могућност постојала код битно смањено урачунљивог лица“.¹⁸

У кривичноправној теорији, често се помиње и смањена урачунљивост која пак не спада у категорију битно смањене урачунљивости. То је ситуација у којој је на страни учиниоца кривичног дела постојао душевни поремећај, који у тренутку чињења дела није проузроковао одсуство когнитивне и/или вољне способности учиниоца, нити било које друге његове способности. У овом случају, законом није предвиђена могућност ублажавања казне, те за кривичноправни третман учиниоца кривичног дела ова ситуација нема никакав значај.

¹⁷ Радовановић, М., (1975). *Кривично право - општи део*, Савремена администрација, Београд, стр. 213.

¹⁸ Дракић, Д. Лукић, Т., (2011). *Кривично право и способност човековог самоодређења, Crimen*, вол. 2, бр. 1, Правни факултет Универзитета у Београду и Институт за упоредно право, Београд, стр. 94.

Временом су се у теорији кривичног права појавила и бројна становишта која су се бавиле основном урачунљивости. Одбацујући ставове теорије индетерминизма и теорије детерминизма, које су основ урачунљивости везивале за слободу воље учиниоца кривичног дела, Социолошке школе које су своја схватања изражавале кроз индиферентистичку теорију, основ урачунљивости учиниоца кривичног дела појашњавале су на три начина: 1.) теоријом нормалности (по којој урачунљивост обухвата понашање лица по прихваћеним друштвеним нормама), 2.) теоријом личног идентитета (по којој је урачунљиво оно лице које је способно да вршењем кривичног дела изрази своју личност, односно свој его); 3.) теоријом застрашења (по којој урачунљивост обухвата способност лица да осети ефекат одмазде у прописаној казни).¹⁹

У погледу метода утврђивања неурачунљивости, или пак битно смањене урачунљивости, наше савремено кривично право прихвата мешовити (биолошко-психолошки) метод, који се односи на то да се прво, путем биолошког метода утврђује душевни поремећај, а потом се путем психолошког метода утврђују и психичке сметње настале услед тог душевног поремећаја. У теорији се често помиње став да „решење које је законодавац усвојио захтева да, осим постојања неког абнормалног душевног стања, наступе и одређене психичке сметње проузроковане тим стањем. Између биолошких стања и психолошких деловања постоји наине нужна веза. Без биолошких промена не може бити ни психолошких, јер су психолошке промене одраз биолошких“.²⁰

Од правила да лице није одговорно за извршено кривично дело, уколико у тренутку вршења кривичног дела није било урачунљиво, постоји један изузетак, под називом *Actiones liberae in causa* (скривљена неурачунљивост). *Actiones liberae in causa* постоји уколико одлуку да ће извршити кривично дело лице донесе у време када располаже интелектуалним и волунтаристичким способностима, а извршењу дела приступи тек када се доведе у стање неурачунљивости. У случају скривљене неурачунљивости, учинилац је кривично одговоран за радње кривичног дела које је предузео, а одговорност му се утврђује према времену које претходи довођењу у неурачунљиво стање (члан 24 Кривичног законика).

Значај медицинског вештачења (не)урачунљивости у кривичном и парничном поступку

Чланом 131 Законика о кривичном поступку, одређено је да ће у случају сумње да је искључена или смањена урачунљивост окривљеног, да је окривљени услед зависности од употребе алкохола или опојних дрога учинио кривично дело или да је због душевних сметњи неспособан да учествује у поступку, орган поступка одредити психијатријско вештачење окривљеног.

¹⁹ Чејовић, Б, Кулић, М., *op. cit.*, стр. 240-241.

²⁰ Богојевић, А., (2017). Изрицање мера безбедности медицинског карактера неурачунљивим лицима, *Iustitia*, вол. 3, бр. 2, Удружење судијских и тужилачких помоћника Србије, Београд, стр. 43.

Како је већ претходно наглашено, посматрање окривљеног ради утврђивања душевног стања окривљеног спроводи се у одговарајућој здравственој установи (члан 122 Законика о кривичном поступку). Поред стационарног психијатријског вештачења, могуће је и амбулантно психијатријско вештачење, које је у највећем броју случајева сасвим довољно спровести у оквиру парничног поступка, мада се примењује и у кривичном поступку. По завршетку психијатријског вештачења, вештак ће дати свој налаз и/или мишљење.

Законом је прописано, да ће вештак, у случају да је вештачење одређено ради оцене урачунљивости окривљеног, установити да ли је у време извршења кривичног дела код окривљеног постојала душевна болест, привремена душевна поремећеност, заостали душевни развој или друга тежа душевна поремећеност, те ће у складу са одлуком одредити природу, врсту, степен и трајност поремећености и дати мишљење о утицају таквог душевног стања на способност окривљеног да схвати значај свога дела или управља својим поступцима (члан 132 ст. 1 Законика о кривичном поступку). Психијатријско вештачење ће се одредити и у ситуацији када је потребно оценити способност окривљеног да учествује у поступку, као и у ситуацији када је потребно оценити способност сведока да пренесе своја сазнања или опажања у вези са предметом сведочења (члан 132 ст. 2 и 3 Законика о кривичном поступку).

Психијатријски преглед обухвата разговор са испитаником (психијатријски интервју) и тзв. посматрање испитаника (опсервацију), а са циљем сагледавања психичких функција „у форми обичне конверзације, које не сме у себи да садржи ништа што би било трауматско или понижавајуће за испитаника“.²¹ Дакле, „вештак се изјашњава да ли је у време извршења кривичног дела код окривљеног постојала каква тежа душевна поремећеност и какав је утицај такво душевно стање имало на способност окривљеног да схвати значај свог дела и да управља својим поступцима. Вештак се не изјашњава о урачунљивости окривљеног јер је то правно питање које на основу одговора вештака на претходна медицинска питања решава суд“.²²

Велика је важност психијатријског вештачења у кривичном поступку и код процене стања у ком је учинилац кривичног дела био у току предузимања радње дела. Наиме, учинилац може услед посебног афективног стања у које је доспео услед повећане емотивне раздражености или препасти изазване нападом или вербалном провокацијом, извршити кривично дело на мах (у ком случају постоји привилеговани облик конкретног кривичног дела), или пак прекорачити границе нужне одбране или крајње нужде (што се пак сматра основима искључења противправности у конкретном случају).

У оквиру пак грађанскоправне области, уопште посматрано, психијатријска вештачења могу бити следећа: вештачења пословне (не)способности, вештачења способности код састављања тестамената и уговора о доживотном

²¹ Радојковић, В., (2014). Нека питања судскопсихијатријског вештачења у: *Приручник за судску психијатрију* ур. Д. Петровић, Библиотека „др Вићентије Ракић“, Крагујевац, стр. 157.

²² Грубач, М., (2015). Вештачење у кривичним стварима према новом Законику о кривичном поступку, *Гласник Адвокатске коморе Војводине*, вол. 86, бр. 2, Адвокатска комора Војводине, Нови Сад, стр. 90.

издржавању, вештачење процесне способности, вештачења у поступцима везаним за радни однос, вештачења у поступцима развода брака и повере деце, вештачења у поступцима надокнаде неимовинске штете.²³

У парничном поступку, медицинска вештачења углавном се односе на вештачења нематеријалних штета услед нанетих телесних повреда при чему вештачење нематеријалне штете обухвата вештачење бола (физичког и душевног) и вештачење страха²⁴ као вида душевног поремећаја (поремећаја психичке равнотеже изазваног штетним догађајем)²⁵. Предмет вештачења су најчешће „постојање, интензитет и трајање последица које је оштећени трпео због настале повреде или болести“, што у основи опредељује да лекар утврђује „узрочну везу између повреде и штетних последица које су правно релевантне“²⁶. При свему реченом, урачунљивост странака у парничном поступку се претпоставља, што је у складу са принципом који важи и у кривичном поступку. Имајући у виду да у нематеријалне штете спадају и психичка обољења и поремећаји узроковани повредама или болешћу лица, утврђивању неурачунљивости или битно смањене урачунљивости и њихових узрока, приступиће се у случају сумње на умањеност или пак одсуство интелектуалне или волунтаристичке способности странке у поступку.

Последице душевних поремећаја, нарочито психотичних поремећаја протежу се и на домен остваривања одређених грађанских права. Наиме, „особе са овим поремећајима могу склапати правно ваљане послове када су они изван подручја њихових психопатолошких садржаја, али њихова способност за реализовање одређених правних послова који су повезани са психопатолошком мотивацијом може бити умањена“.²⁷

У оквиру парничног поступка, а у домену утврђивања (не)урачунљивости лица, значајно је напоменути вештачење тестаментарне способности оставиоца у наследним споровима. Према ставу судске праксе, „ово вештачење које се обавља на основу медицинске документације и других расположивих података има за циљ да се накнадно утврди да ли је у моменту изјављивања последње воље тестатор био способан за расуђивање“²⁸. Поред реченог, и пре састављања тестаamenta, оставилац располаже са једним правом, а који се тиче управо вештачења његове способности правилног расуђивања. Наиме, особа чије је здравље озбиљно нарушено, а која жели да састави тестамент, или уговор о доживотном издржавању, може затражити од суда или јавног бележника,

²³ Игњатовић Ристић, Д., (2014). Судско психијатријска вештачења у грађанско-правној области у: *Приручник за судску психијатрију* ур. Д. Петровић, Библиотека „др Вићентије Ракић“, Крагујевац, стр. 150.

²⁴ Види: Симић, М., (2007). Судскомедицинско вештачење у: *Судска медицина* ур. М. Тасић, Змај, Нови Сад, стр. 13-34.

²⁵ Јовановић, А., (2014). Вештачење неимовинске штете у: *Приручник за судску психијатрију* ур. Д. Петровић, Библиотека „др Вићентије Ракић“, Крагујевац, стр. 29.

²⁶ Mrvić-Petrović, N, Ćirić, J, Počuča, M., (2015). Medical expertise in criminal and civil proceedings, *Vojnosanitetski pregled*, vol. 72, br. 8, Vojnomedicinska akademija, Beograd, str. 733.

²⁷ Николић Поповић, Ј., (2014). Форензички аспекти психоза, у: *Приручник за судску психијатрију* ур. Д. Петровић, Библиотека „др Вићентије Ракић“, Крагујевац, стр. 49.

²⁸ Mrvić-Petrović, N, Ćirić, J, Počuča, M., *op. cit.*, str. 733.

да се изведе доказ психијатријским вештачењем у ванпарничном поступку, о њеној урачунљивости, нарочито у погледу способности њеног расуђивања. Овај доказ може бити одлучујући у случају спорења воље оставиоца, те евентуалних могућих каснијих спекулација о здравственом стању оставиоца у тренутку састављања тестаментa.²⁹

На овом месту, потребно је такође поменути значај вештачења у ванпарничном поступку. Наиме, према одредбама Закона о ванпарничном поступку које нормативно уређују појединачне ванпарничне поступке, уважава се исказ вештака, као доказ који може суду омогућити правилно формирање чињеничне основе у судској пресуди, а у ситуацијама када суд не располаже специјализованим знањима из одређене области. Такође се као доказ предлаже и медицинско вештачење, нарочито ако се има у виду предмет појединих ванпарничних поступака (што је у основи веома изражено код поступака за уређење личних стања).³⁰

Закључак

Законски услови који уређују вештачење као доказно средство, услове учешћа у поступку и третман вештака, на сличан начин су уређени и у кривичном и у парничном поступку. Урачунљивост окривљеног лица у кривичном поступку и странке у парничном поступку, претпоставља се. Ипак, бројни су примери из судске праксе, нарочито кривичноправне, у којима је лекар психијатар, на позив суда, и у складу са актуелним процесним правилима, ценио урачунљивост лица у поступку.

Закоником о кривичном поступку је прописано да ће орган поступка одредити психијатријско вештачење окривљеног у случају сумње да је искључена или смањена урачунљивост окривљеног, да је окривљени услед зависности од употребе алкохола или опојних дрога учинио кривично дело или да је због душевних сметњи неспособан да учествује у поступку. У парничном поступку, у домену вештачења нематеријалне штете, вештачење неурачунљивости или пак битно смањене урачунљивости, настале услед повреде или болести лица, одредиће се у случају сумње на умањеност или пак одсуство интелектуалне или волунтаристичке способности странке у поступку. Такође, у оквиру парничног поступка, оцена урачунљивости лица налази своју примену у области вештачења тестаментарне способности оставиоца у наследним споровима.

Речју, медицинско, односно психијатријско вештачење (не)урачунљивости или битно смањене урачунљивости, или пак скривљене неурачунљивости, односно утврђивање са аспекта медицинске струке потпуног или делимичног

²⁹ Види: Trgovčević-Prokić M., (2012). *Authorization of public notary and organization of notaries*, Official Gazette, Belgrade, p. 147–188.

³⁰ Закон о ванпарничном поступку, *Сл. гласник СРС*, бр. 25/82 и 48/88 и *Сл. гласник РС*, бр. 46/95 - др. закон, 18/2005 - др. закон, 85/2012, 45/2013 - др. закон, 55/2014, 6/2015 и 106/2015 - др. закон.

одсуства моћи расуђивања и/или управљања поступцима, те момента одговорности учиниоца кривичног дела у ситуацији када сам себе доведе у стање неурачунљивости, значајно је доказно средство како у кривичном, тако и у парничном поступку. Актуелни процесни законски текстови, нарочито у области кривичнопроцесног законодавства, систематски предвиђају и нормирају сва релевантна питања и основна правила у области вештачења. На тај начин вештачење, као доказно средство, заузима значајно месту у савременом процесном законодавству у Србији.

Литература:

1. Bejatović, S., (2014). *Krivično procesno pravo*, Javno preduzeće „Službeni glasnik“, Beograd.
2. Bogojević, A., (2017). Izricanje mera bezbednosti medicinskog karaktera neuračunljivim licima, *Iustitia*, vol. 3, br. 2, Udruženje sudijskih i tužilačkih pomoćnika Srbije, Beograd, 42-46.
3. Vasiljević T, Grubač M., (2003). *Komentar Zakonika o krivičnom postupku*, Službeni glasnik, Beograd.
4. Grubač, M., (2015). Veštačenje u krivičnim stvarima prema novom Zakoniku o krivičnom postupku, *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, vol. 86, br. 2, Advokatska komora Vojvodine, Novi Sad, 75-91.
5. Dickov Petkanić A., (2014). Pojam i značaj uračunljivosti u: *Priručnik za sudsku psihijatriju* ur. D. Petrović, Biblioteka „dr Vićentije Rakić“, Kragujevac, 7-29.
6. Drakić, D, Lukić, T., (2011). Krivično pravo i sposobnost čovekovog samoodređenja, *Crimen*, vol. 2, br. 1, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i Institut za uporedno pravo, Beograd, 88-98.
7. Đurđić, V., (2014). *Krivično procesno pravo - opšti deo*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu, Niš.
8. Zakonik o krivičnom postupku, *Sl. glasnik RS*, br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014.
9. Zakon o parničnom postupku, *Sl. glasnik RS*, br. 72/2011, 49/2013, 74/2013 i 55/2014.
10. Zakon o vanparničnom postupku, *Sl. glasnik SRS*, br. 25/82 i 48/88 i *Sl. glasnik RS*, br. 46/95 - dr. zakon, 18/2005 - dr. zakon, 85/2012, 45/2013 - dr. zakon, 55/2014, 6/2015 i 106/2015 - dr. zakon.
11. Ignjatović Ristić, D., (2014). Sudsko psihijatrijska veštačenja u građansko-pravnoj oblasti u: *Priručnik za sudsku psihijatriju* ur. D. Petrović, Biblioteka „dr Vićentije Rakić“, Kragujevac, 149-155.
12. Jovanović, M, Medarević, A., (2016). Tretman sudskomedicinskog veštačenja u sudu, *Acta Ophthalmologica*, vol. 42, br. 2, Udruženje oftamologa Srbije, Beograd, 20-24.
13. Jovanović, A., (2014). Veštačenje neimovinske štete u: *Priručnik za sudsku psihijatriju* ur. D. Petrović, Biblioteka „dr Vićentije Rakić“, Kragujevac, 29-37.
14. Krivični zakonik, *Sl. glasnik RS*, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016.
15. Mrvić-Petrović, N., (2007). Krivičnopravni položaj lica sa mentalnim poremećajima, *Temida*, vol. 10, br. 3, Viktomološko društvo Srbije, Beograd, 39-47.

16. Mrvić-Petrović, N, Ćirić, J, Počuča, M., (2015). Medical expertise in criminal and civil proceedings, *Vojnosanitetski pregled*, vol. 72, br. 8, Vojnomedicinska akademija, Beograd, 729-734.
17. Nikolić Popović, J., (2014). Forenzički aspekti psihoza, u: *Priručnik za sudsku psihijatriju* ur. D. Petrović, Biblioteka „dr Vićentije Rakić“, Kragujevac, 37-51.
18. Počuča M, Šarkiћ N, Mrvić-Petrović N., (2013). Medical error as a basis for legal responsibility of physicians and health facilities, *Vojnosanitetski pregled*, vol. 70, br. 2, Vojnomedicinska akademija, Beograd, 207-214.
19. Radovanović, M., (1975). *Krivično pravo - opšti deo*, Savremena administracija, Beograd.
20. Radojković, V., (2014). Neka pitanja sudskopsihijatrijskog veštačenja u: *Priručnik za sudsku psihijatriju* ur. D. Petrović, Biblioteka „dr Vićentije Rakić“, Kragujevac, 155-165.
21. Simić, M., (2007). Sudskomedicinsko veštačenje u: *Sudska medicina* ur. M. Tasić, Zmaj, Novi Sad, str. 13-34.
22. Soković S., (1997). *Veštačenje kao dokaz u krivičnom postupku*, Institut za pravne i društvene nauke, Kragujevac.
23. Trgovčević Prokić, M., (2002). Expertise in non-contentious procedure in: *Expertise problems in criminal, civil and non-contentious proceedings*, ed. Nebojša Šarkiћ, Glosarijum, Belgrade, 17-27.
24. Trgovčević-Prokić M., (2012). *Authorization of public notary and organization of notaries*, Official Gazette, Belgrade, p. 147-188.
25. Čejović, B, Kulić, M., (2014). *Krivično pravo*, Univerzitet Privredna akademija, Novi Sad.
26. Škulić, M., (2013). *Krivično procesno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
27. Škulić, M, Ilić, G., (2013). *Vodič za primenu Zakonika o krivičnom postupku – sa tekstom Zakonika*, Paragraf Co d.o.o. i Paragraf Lex d.o.o., Beograd.

THE IMPORTANCE OF MEDICAL EXPERTISE OF INSANITY IN CRIMINAL AND CIVIL PROCEEDINGS

Summary: Expertise as legal evidence in legal terms is similarly regulated in both criminal and civil proceedings. The medical, or psychiatric expertise of (non) accountability, and the moment of the responsibility of the perpetrator of a criminal offense in a situation when he brings himself to the insanity, is a significant evidence in both criminal and civil proceedings. The current procedural legal texts, especially in the field of criminal procedural legislation, systematically anticipate and standardize all relevant issues and basic rules in the field of expertise. In this way, expertise, as evidence, takes a significant place in modern procedural legislation in Serbia. In this paper, the authors first deal with the basic rules of expertise as evidence in criminal and civil proceedings, then analyze institutions of accountability, insanity, significantly reduced accountability, as well as the caused insanity, and then, bearing in mind all previously explained, give their opinion of the importance of psychiatric expertise of (non)accountability.

Key words: psychiatric expertise, medicine, law, accountability, criminal proceedings, litigation procedure

АНА ОПАЧИЋ*

Висока школа за пословну економију и
предузетништво
Београд

ВЛАДИМИР КОЗАР**

Правни факултет за привреду и
правосуђе
Нови Сад

УДК 343.95:331.105

Прегледни рад
Примљен: 01.02.2019
Одобрен: 26.02.2019
Страна: 707-718

МОБИНГ И ОТКАЗ

Сажетак: Злостављање на раду (мобинг) представља свако активно или пасивно понашање према запосленом или групи запослених код послодавца, које може бити вршено како од стране послодавца тако и од стране других запослених, које за последицу има нарушавање достојанства појединца, кроз усмерени психолошки терор који има основни циљ да појединца удаљи из колектива, односно да га примора да „добро-вољно” напусти радну организацију. Аутори у раду теже да институт мобинга сагледају у ширем друштвено-економском контексту те кроз преглед позитивноправне регулативе дају критички осврт и предлоге за будуће поступање законодавца, истичући јасну потребу активације појединаца у вршењу и заштити својих уставом и законом загарантованих права по основу рада.

Кључне речи: мобинг; изнуђени отказ; психолошки терор; злостављање на раду; судска заштита; посредовање

Увод

Злостављање на раду (мобинг) представља свако активно или пасивно понашање према запосленом или групи запослених код послодавца, које може бити вршено како од стране послодавца тако и од стране других запослених. Да би се злостављање на раду могло дефинисати као мобинг неопходно је да само злостављање има квалификатив континуираности вршења радње извршиоца према жртви, која за последицу има повреду достојанства, части, угледа, интегритета, здравља, положаја запосленог и које изазива страх или ствара непријатељско, понижавајуће или увредљиво окружење. Мобинг настаје као последица нерешеног конфликта, који временом ескалира у умишљајни психолошки терор над појединцем како би се у истом побудила иницијатива раскида уговора о раду. Усмерени психолошки терор се чини са основним циљем удаљења непожељног члана колектива. За сам појам злостављања на раду

* ana.galjak@gmail.com, 0642558314

** kozarv@yahoo.com. 0652170419

често се користи термин „мобинг”. Сама реч у нашем језику нема значење, иако у нашем праву постоји палета израза за облике злостављања у вези са радом, служи за јасну диференцијацију сплета квалификованих радњи усмерених против појединца, запосленог. Реч мобинг потиче од енглеске речи „*mob*”, што у преводу значи агресивна група, руља и „*mobbish*” - простачки, грубо, вулгарно. Упоредно се срећу термини који нису последица имплементирања туђице, већ потребе да се један нови појавни облик психофизичког терора над појединцем, а у вези са феноменом рада, дефинише и санкционише. Злостављање на раду се у различитим језицима означава различитим терминима, на пример, у земљама енглеског говорног подручја (Сједињене Америчке Државе, Велика Британија) користи се термин „*workplace bullying*”, затим се наилази на термин „*employee abuse*” – злостављање запосленог, „*workplace terrorism*” – терорисање на раду, „*victimization at work*” – виктимизација на раду, и слично.

Термин мобинг се у многим земљама прихвата без превођења (нпр. у шведској, немачкој и италијанској стручној литератури). У нашем језику још увек нема општеприхваћеног израза али би се мобинг могао превести као „*злостављање на раду, морално злостављање, психолошко малтретирање, шиканирање*”. Стога, треба узети да се најчешће користи термин мобинг који је постао универзално прихваћен у свету (Вуковић, 2012:20). Мобинг као појам се први пут среће код Хајнца Лејмана (*Heinz Leymann*), који је као мобинг описао специфично понашање на радном месту. Лејман је овај израз преузео из етологије Конрада Лоренца (*Konrad Lorenz*), који као мобинг приказује понашање животиња које одаберу једног свог члана, етикетирају га као непожељног и почињу да га прогањају све док га не истерају из чопора, што често у животињском свету представља смрт.

Прво препознавање ове појаве је забележено 1976. године, када је амерички психијатар Керол Бродски (*Carroll Brodsky*) пријавила неколико случајева психичких злостављања на радном месту и сврстала их у категорију професионалних болести. Хајнц Лејман, немачки психолог који је живео у Шведској, је први употребио назив „*mobbing*” за девијантна понашања на радном месту. Дефинисао је мобинг, указао на последице мобинга и основао је клинику за помоћ жртвама мобинга. Прву званичну дефиницију мобинга је дао управо Хајнц Лејман 1984. године. По његовом схватању „Мобинг или психолошки терор на радном месту односи се на непријатељску и неетичку комуникацију која је усмерена од стране једног или више појединаца према, углавном, једном појединцу, који је због мобинга гурнут у позицију у којој је беспомоћан и у немогућности је да се одбрани и задржава се у тој позицији помоћу сталних мобилизирајућих активности. Те активности се одвијају са високом учесталости и у дужем временском раздобљу. Због високе учесталости и дугог трајања непријатељског понашања то малтретирање доводи до значајне менталне, психосоматске и социјалне патње” (*Leymann, 1988*).

Терминолошко и појмовно одређење мобинга

Код нас као и у другим државама овај термин је постао прихваћен и најчешће коришћен када је у питању злостављање на раду. Спроведено је низ научних истраживања која су посветила пажњу углавном дефинисању самог термина, детерминацији основних особина, фазама и последица мобинга. Може се рећи да мобинг представља јединствен израз за понижавање, малтретирање, стрес, страх као и дуги низ других негативних појава које се могу дешавати запосленом на радном месту. Термин мобинг се у пракси често поистовећује и са термином булинг (*bullying*) који води порекло од енглеске речи *bull*, што значи злостављати, кињити. Међутим, треба напоменути да булинг подразумева злостављање у школи како психичко тако и физичко малтретирање од стране групе ученика, па га не треба мешати са девијантном појавом у вези рада која је предмет овог рада.

Међутим, без обзира на то како се ова појава назива, она значи психичко злостављање, психичко малтретирање, морално понижавање на послу. Мобинг је психолошки терор у пословном животу и односи се на непријатељску и неетичку комуникацију која испољава елементе малтретирања која су на систематичан начин усмерена од стране једног или више појединаца, према једном појединцу. Због таквог понашања, особа према којој је мобинг усмерен је стављена у позицију беспомоћне јединке, јер није у могућности да се одбрани. Психичко злостављање се ради са високом учесталашћу и у дужем временском периоду и на тај начин се проузрокују значајне менталне, психосоматске и социјалне патње жртви. Мобинг као специфични облик понашања који настаје на радном месту, иако усмерен на појединца оставља далекосежне последице на социјално окружење, друге чланове колектива, као и на породицу злостављаног запосленог. Запослени као жртва агресије која усмерено траје дужи временски период, и немогућности појединца да спозна да се над њим врши мобинг, трпи највећи удар на емоционални статус, социјални интегритет, што по правилу доводи до психосоматских обољена и аутоимуних болести. Данас је Хашимото као аутоимуна болест ендокриног система добио епитет „менаџерска болест” како би се релативизовао погубни учинак исте на организам јединке, те оправдао енормни ниво стреса којем су запослени свакодневно изложени. Готово као да је постао „must have” аксесоар за пословну сезону. Поставља се питање зашто се чини мобинг, да ли је то унутрашња побуда једног човека или оркестрирани напад на јединку са циљем удаљења из пословне заједнице. Искуство је показало да се мобинг јавља у срединама где менаџмент није у довољној мери овладао комуникационим вештинама, где је ниво пословне културе низак, где менаџмент није способан да квалитетно одговори захтевима који су постављени пред њих, те у складу са субординацијом своју неспособност преваљују на запослене којима руководе. У жељи прикривања сопствене неспособности, а неретко и мањка стручности, одлучују се на континуирано злостављање запосленог. Мобинг почиње од угрожавања унутрашњег система вредности појединца, односно врсте емоционалног угрожавања које

започиње тако што појединац постаје субјекат непоштовања и увредљивог понашања. Наговештаји, гласине и јавно дискриминисање стварају непријатељско окружење у којем појединац организује остале да својевољно или несвесно учествују у континуирано, непримереним радњама са циљем да се жртва наведе да напусти радно место.

Пионир у истраживању феномена мобинга, шведски психолог немачког порекла, Хајнц Лејман (Heinz Leymann) идентификовао је 45 видова мобинга које је класификовао у 5 група – напади на квалитет живота и радно окружење, напади на социјалне контакте, напади на углед, напади на могућност изражавања и напади на здравље. Према томе, није чудно што је Шведска прва европска земља која је давне 1993. усвојила посебан закон којим се забрањује узнемиравање или виктимизација на раду (Ordinance AFS 1993.). Не постоји јединствена дефиниција мобинга, али постоје покушаји дефинисања (Leymann, 1996: 165, 183). То је један од разлога зашто ниједна европска земља није систематски уредила питање мобинга. Мобинг може бити дефинисан на следећи начин: Узнемиравање на раду је свако понашање физичке, менталне или сексуалне природе које има за циљ или стварно нарушава достојанство запослених и изазива непријатељско, понижавајуће или увредљиво окружење. Узнемиравање на раду може бити појединачан или вишеструк третман, између колега и надређених, између надређених и подређених или од стране трећих лица са којима запослени долазе у контакт при обављању својих дужности (Василијевић, 2014).

Шведски национални одбор за безбедност и здравље на раду дефинише злостављање на радном месту (употребом термина „виктимизација“) као континуиране, нарочито увредљиве и негативне радње које су усмерене против појединих запослених, које могу довести до изопштења запослених из радне средине (Ordinance AFS 1993: 17). За Међународну организацију рада (МОР), злостављање на радном месту се састоји од „увредљивог понашања путем осветољубивих, окрутних, злонамерних или понижавајућих покушаја да се поткопа појединац или група запослених [...]. То укључује „ganging up on“ или „mobbing“ циљаног запосленог. Мобинг укључује сталне негативне примедбе или критике, изоловање особе од друштвених контаката, оговарање или ширење лажних информација (ILO, 1998:2). Злостављање на радном месту се такође описује као процес подмуклог уништења појединца тако што се стално подрива његово достојанство током дужег временског периода (Hirigoien, 1998: 7). Јединствене дефиниције нема, но свака садржи минималне услове који су потребни да бисмо једно понашање могли да окарактеришемо као мобинг. Оно мора бити пре свега континуирано, вишеструко, искључиво психичко злостављање са понижавајућим учинком на злостављану особу (Directorate-General for Parliamentary Research Services, 2017).

Феномен мобинга је толико сложен да се његови узроци, али ни последице не могу још до краја сагледати. Неспорно ја међутим, да појави различитих облика злостављања на раду погодује економска ситуација у транзиционој земљи као што је Србија, низак ниво пословне културе, тенденција закључивања уговора о раду на одређено време, злоупотреба радне регулативе

кроз бесомучно радно ангажовање запослених на три или шест месеци, што креира погодну атмосферу свеопште егзистенцијалне несигурности. Данас, чини се да су злоупотребе запослених у вези рада достигле свој врхунац, те неретко се поставља питање разлога, да ли је то одсуство савесног рада инспекције рада, тромост правосуђа или је проблем треће врсте. Управо запослени као појединци који су дужни да врше своје права, постављајући тиме јасну границу другоме у одбрани од угрожавања или повреде права, апатично констатују разнобојну палету психосоматских обољења које уписују у свој здравствени картон. Данас је забрињавајући ниво помирљивости запосленог у присуству очигледног противправног понашања послодаваца. Под мантром „шта ако останем без посла” дозвољавају грубо задирање у суштину њихових права, загарантованих како уставом тако и матичним законом о раду, гомилајући менталну тескобу која од преиспитивања личне неспособности до спознаје да се над њим врши мобинг неретко кулминира тешким обољењем и раскидом радног односа на иницијативу запосленог. У тој ситуацији одељење људских ресурса наступа милосрдно нудећи споразумни раскид радног односа. Запослени апсолутно несвестан да се овде ради о продуженом мобингу, јер у овом споразуму нема добровољности, већ понуде коју запослени бира као мање зло, мислећи да ће тиме имати бољу позицију на тржишту рада и код потенцијалних послодаваца. Није немогуће да је на делу поновна кратка фаза преиспитивања личне неспособности, умишљајем да послодавац чини уступак у циљу добробити запосленог. Послодавац овим гестом заправо само минимизује могућност вођења судског спора са сада већ бившим запосленим.

Из свега до сад реченог више него јасна је потреба усвајања мера и прописа усмерених на борбу против злостављања на раду, као приоритет у области физичког и психичког здравља запослених. Ефективно спречавање мобинга је двосмерна улица, иако послодавци нерадо прихватају усложњавање папирологије којој су изложени, не сагледавају шири контекст директне користи од спречавања мобинга. Последице претрпљеног злостављања на раду се директно одражавају на креирање патолошког, нездравог радног окружења, смањену продуктивност и учестала боловања запослених.

Изазови правног регулисања мобинга у Србији

До ступања на снагу Закона о спречавању злостављања на раду септембра 2010. године, заштиту здравља и личног интегритета запослених била је регулисана пре свега Уставом, јер се гарантује достојанство личности запосленог на раду као неотуђиво право, док је Закон о раду прописивао забрану сваког облика дискриминације запосленог и лица које тражи запослење (Закон о раду, 2017), као и узнемиравања и сексуалног узнемиравања уз дефинисање самих појмова који су очигледно послужили као узор приликом формулисања појма злостављања на раду и у Закону о забрани злостављања на раду. У члану 21. Закона о раду је прописано да је узнемиравање свако нежељено понашање базирано на неком дискриминаторном основу које се врши са циљем повреде

достојанства лица које тражи запослење, као и запосленог, а праћено је страхом или креирањем непријатељског, понижавајућег или увредљивог окружења. Треба напоменути и Закон о забрани дискриминације из 2009. године (Закон о забрани дискриминације, 2009), који прописује да је забрањена дискриминација у области рада, односно нарушавање једнаких могућности за заснивање радног односа или уживање под једнаким условима свих права у области рада, као што су право на рад, на слободан избор запослења, на напредовање у служби, на стручно усавршавање и професионалну рехабилитацију, на једнаку накнаду за рад једнаке вредности, на правичне и задовољавајуће услове рада, на одмор, на образовање и ступање у синдикат, као и на заштиту од незапослености (Закон о забрани дискриминације, 2009). Иако је законом о раду предвиђено да запослени има право на безбедност и заштиту живота и здравља на раду, забрањује сексуално узнемиравање, предвиђа и обавезу послодавца да запосленом накнади штету коју претрпи на раду и у вези са радом, постојећа решења Закона о раду не пружају свеобухватну заштиту у случајевима злостављања на раду. Акценат у Закону о раду су они облици злостављања који се врше дискриминаторски према личном својству запосленог, те као последица оваквог дефинисања произилази да, запосленог који је претрпео неки облик злостављања на раду, а који није директно везан дискриминацијом, закон не штити. Запослени је, до ступања на снагу Закона о спречавању злостављања на раду, могао само у судском поступку захтевати надокнаду нематеријалне штете, дакле према општем режиму садржаном у Закону о облигационим односима или покретати кривичне поступке у вези са кривичним делом злостављања и мучења из члана 137 КЗ Србије. Први примери одлука за мобинг су управо донете на темељу одредби кривичног законодавства. Веће Општинског суда у Јагодини је 2008. изрекло затворску казну од четири месеца и две године условне главном извршном директору недељних новина „Нови пут” из Јагодине Зорану Миловановићу за мобинг. Миловановић је осуђен за злочин злостављања и мучења према члану 137. Кривичног законика Србије на основу тужбе коју је против њега поднео новинар Иван Делић–Јанковић, запослен у ”Новом путу”. Ово је први пут да је неко у Поморавском округу и Србији уопште проглашен кривим и осуђен за мобинг. Такође, исте године је начелница Јужнобачког управног округа, Дарија Шајин осуђена на 14 месеци затвора и 4 године условне за злостављање радника када је била начелник општинске управе Бач, на основу члана 137. Кривичног законика Србије. Међутим, осуђена је наставила да злоставља запослене без последица. Како би се спречио даљи мобинг начелнице Јужнобачког управног округа, Дарије Шајин над запосленима, председница Независног синдиката запослених у управи, правосуђу и друштвеним организацијама Војводине, Чипак Милена, послала је у новембру 2009. писмо председнику Тадићу, премијеру Цветковићу и министру државне управе и локалне самоуправе Милану Марковићу. У овом писму, Чипак је истакла да, упркос бројним кривичним пријавама и првој пресуди за случај мобинга у Војводини услед узнемиравања представника синдиката и запослених, Дарија Шајин је била чак и унапређена у међувремену. Зато је Унија инсистирала да Шајин буде уклоњена са управљачке позиције јер „где год да се она

појави, запослени су изложени најстравичнијем мобингу.” Унија је добила званични одговор са све три адресе. Из канцеларије премијера Цветковића, чланови Уније су обавештени да је њихово писмо прослеђено релевантном министарству, док је из Генералног секретаријата председника стигла званична изјава да он није овлашћен да утиче на рад надлежних органа из ове области, али су додали да ће ипак блиско надгледати даље развоје и мере које предузимају надлежни органи.” Др. Миомир Петковић, директор Здравственог центра у Неготину осуђен је првостепеном одлуком неготинског Окружног суда на затворску казну од четири месеца и условно на годину дана због злостављања у служби и продуженог кривичног дела повреде права из социјалног осигурања. Др. Петковић осуђен је у складу са чланом 137. и 163. Кривичног законика Србије (Василијевић, 2014:60-61).

Према Закону о спречавању злостављања на раду (ЗСЗР), „Злостављање у смислу овог закона, јесте свако активно или пасивно понашање према запосленим или групи запослених код послодавца, од стране послодавца, неког од запослених или групе запослених, које се понавља, а има за циљ или стварно представља повреду достојанства, части, угледа, интегритета, здравља, положаја запосленог и које изазива страх или ствара непријатељско, понижавајуће или увредљиво окружење или доводи до тога да се запослени изолује или наведе да на сопствену иницијативу откаже уговор о раду или раскине радни однос.”(Закон о спречавању злостављања на раду, 2010). Злостављање чини и лице које на било који начин саучествује у вршењу злостављања, друге подстиче или наводи на вршење злостављања (ЗСЗР, 2010). Злостављач може да буде послодавац са својством физичког лица или одговорно лице код послодавца са својством правног лица, запослени или група запослених код послодавца. Мобинг је и подстицање или навођење других на злостављање. Законом су предвиђена права, обавезе и одговорности послодавца па је тако послодавац је дужан да запосленог, пре ступања на рад, писаним путем обавести о забрани вршења злостављања и правима, обавезама и одговорностима запосленог и послодавца у вези са забраном злостављања, у складу са овим законом. У циљу препознавања, превенције и спречавања злостављања, послодавац је дужан да спроводи мере обавештавања и оспособљавања запослених и њихових представника да препознају узроке, облике и последице вршења злостављања. Послодавац одговара за штету коју одговорно лице или запослени вршећи злостављање проузрокује другом запосленим код истог послодавца, у складу са законом, међутим, након спроведеног поступка послодавац има право регреса од лица које је одговорно за штету. Са друге стране, запослени има право да писменим путем буде упознат са забраном вршења злостављања и правима, обавезама и одговорностима запосленог и послодавца у вези са забраном злостављања, као и да код послодавца оствари заштиту од понашања које представља злостављање. Запослени је дужан да се уздржи од понашања које представља злостављање као и да на било који начин злоупотребљава своја права. Злоупотребу права чини запослени који је свестан или је морао бити свестан да не постоје основани разлози за покретање поступка за заштиту од злостављања, а покрене или иницира покретање тог поступка са циљем да за себе или другог

прибави материјалну или нематеријалну корист или да нанесе штету другом лицу. Запослени који сазна за понашање за које оправдано верује да представља злостављање има право да иницира покретање поступка за заштиту од злостављања обавештавањем лица овлашћеног за подношење захтева за покретање тог поступка, у складу са овим законом (ЗСЗР, 2010:7-13). Након ступања на снагу ЗСЗР усвојен је и правилник Министарства рада и социјалне политике (Правилник, 2010) у којем су најпре утврђена права, обавезе и одговорности послодаваца и запосленог у вези са злостављањем на раду.

Правилником је су прецизирана понашања којих се треба уздржавати како не би дошло до мобинга, па тако то су: понашања која се односе на немогућност одговарајућег комуницирања, понашања која могу да доведу до нарушавања добрих међуљудских односа, понашања која могу да доведу до нарушавања личног угледа запосленог, понашања која могу да доведу до нарушавања професионалног интегритета запосленог, понашања која могу да доведу до нарушавања здравља запосленог, као и понашања која би се могла сматрати сексуалним узнемиравањем (Правилник, 2010:12).

Такође, Правилником су предвиђене и активности које се не сматрају злостављањем као што су: појединачни акти послодавца којим је решавано о правима, обавезама и одговорностима из радног односа, против којих запослени има право на заштиту у поступку прописаном законом, ускраћивање и онемогућавање права утврђених законом, општим актом и уговором о раду, чија се заштита остварује у поступку код послодавца и пред надлежним судом, радна дисциплина која је у функцији боље организације посла, предузете активности које су оправдане за остваривање безбедности и здравља на раду, свако неоправдано прављење разлике или неједнако поступање према запосленом по било ком основу дискриминације, које је забрањено у вези с којим се заштита обезбеђује у складу са посебним законом, повремене разлике у мишљењима, проблемима и конфликтима у вези са обављањем послова и радних задатака, осим ако исти немају за циљ да повреду или намерно увреду запосленог (Правилник, 2010:13).

Када је реч о начинима заштите од злостављања с обзиром на последице и деликатност у поступку, прописано је више различитих правних путева за остваривање заштите од злостављања на раду, која се може остварити код послодавца и у судском поступку (Врховшек, Козар, 2018:313).

Заштита од злостављања врло је детаљно уређена у ЗСЗР. Пре свега, запослени који сматра да је изложен злостављању, пре подношења тужбе суду, обавезно треба да покуша да оствари заштиту од злостављања у поступку код послодавца (Билбија, 2014: 540), и то тако што ће непосредно послодавцу поднети захтев за заштиту од злостављања, ако се за злостављање не терети предузетник као физичко лице, односно директор као одговорно лице код послодавца. (чл. 13, ст. 1). Захтев за покретање поступка подноси лице које сматра да је изложено злостављању, а уз његову писану сагласност, захтев може поднети и представник синдиката, лице надлежно за послове безбедности и здравља на раду, представник запослених за безбедност и здравље на раду или од-

бор за безбедност и здравље на раду (чл. 13, ст. 2). Међутим, запослени који сматра да је изложен злостављању од стране предузетника („послодавца са својством физичког лица”) или директора правног лица, има две могућности за покретање поступка за заштиту од злостављања, и то да предузетнику, односно директору поднесе захтев за покретање поступка посредовања код тог послодавца или да поднесе тужбу суду против послодавца без претходног покретања поступка за заштиту од злостављања код послодавца (чл. 14, ст. 2). Било да се примарна заштита врши код послодавца или су испуњени услови за директну судску заштиту мора се пазити на преклузивни рок од шест месеци који тече од извршене последње радње злостављања. У том року запослени може иницирати поступак заштите код послодавца или поднети тужбу пред месно надлежним вишим судом (Врховшек, Козар, 2018: 320), односно ако је код послодавца био започет поступак посредовања, по окончању, обустави или одустајању од истог, почиње тећи рок од 15 дана у коме се може захтевати судска заштита по основу злостављања, уколико запослени није задовољан одлуком арбитра, односно посредника, или је поступак обустављен без постизања компромиса. Закон предвиђа да лице у поступку пред вишим судом може захтевати пре свега утврђење да је претрпело злостављање, затим забрану вршења понашања које представља злостављање, забрану вршења даљег злостављања, односно понављања злостављања; извршење радње ради уклањања последица злостављања; накнаду материјалне и нематеријалне штете, као и објављивање пресуде (ЗСЗР, 2010:30). Врло значајно олакшање процесне позиције доноси Закон у члану 31, где терет доказивања непостојања злостављања пребацује на послодавца (Козар, Опачић, 2018: 351). Запослени је дужан само да учини вероватним да је до злостављања и дошло. Закон наглашава хитност поступка због природе повреде права, утврђујући кратке рокове за поступање суда, а све у циљу промптог отклањања опасности по психофизички супстрат запосленог.

Закључак

Радним законодавством се обезбеђује целовит систем заштите од злостављања на раду и у вези са радом, који обезбеђује. Његова доследна примена треба да обезбеди рад у здравој радној околини, услове рада у којима се поштује достојанство личности, већу мотивацију и ефикасност рада, тимски рад и бољу пословну сарадњу, а као круну свега, успешност послодавца. Највећи утицај на управљање људским ресурсима врши се посредством радног законодавства (Кулић, Милошевић, 2012: 224). Ради ефикаснијег спречавања злостављања на раду, дискриминације и заштите узбуњивача, потребно је обезбедити правне инструменте за лакше доказивање, а тиме и предупредивање и санкционисање наведених појава, као и едукацију и организовање медијских кампања и бесплатне помоћи (Врховшек, Козар, 2018: 326). Последњих година стрес на радном месту постаје све већи проблем на глобалном нивоу. Стрес на радном месту је стање повезано са физичким, психичким или социјалним осећајем

слабости или дисфункције која произлази из субјективног осећаја да се не може испунити све што се од особе као запосленог очекује. Промена друштвеног и економског уређења која је наступила након 2000 те године, симуловане или неуспеле приватизације, борба за стране инвеститоре и јефтину радну снагу, креирање нових механизма радног ангажовања „на лизинг”, транзициона привреда праћена ниском пословном културом условиле су погодно тло за бројна кршења права радника, док се мобинг наставио као основно „мотивишуће” средство за подизање продуктивности радника. Данас нема сфере пословања у којој се не постављају унапред нереални циљеви, таргети, које запослени морају на месечном нивоу да остварују, праћени недоличним понашањем претпостављених, креирањем једне атмосфере страха за егзистенцију. Свакодневне су ситуације у којима се релативизује радни учинак сексистичким коментарима који остају ван зоне санкционисања. Законодавни оквир даје један системски начин заштите од злостављања на раду, но забрињавајућа је помирљивост запослених приликом континуираног задирања у њихова права. Послодавци, односно претпостављени код послодаваца некад по налогу, а често и самоиницијативно уз непоседовање елементарне пословне културе, своје злостављачко понашање објашњавају потребом за подизањем продуктивности запослених, те да уколико их они не „мотивишу” изостаје радни учинак. Механизми мотивисања запослених се никако не смеју поистовећивати са грубим кршењем права по основу рада, но није реално за очекивати да ће инспекција рада по службеној дужности пазити на понашање послодаваца. Данас путем друштвених мрежа сазнајемо за екстремне примере у којима послодавци запосленима забрањују одлазак у тоалет, захтевају посебну медицинску документацију да би им одобрили вршење основних физиолошких потреба. Поставља се питање како смо успели да еволуирамо до ових размера. Одговорност лежи у појединцу који се мора успротивити и указати на угрожавање или повреду свога права из радног односа, док држава мора обезбедити ефикасне механизме за заштиту истих. Законодавац је прописао хитност поступка, правосуђе мора доказати своју ефикасност у пракси. Паралелно се мора подизати свест о правима и обавезама из радног односа, као и о природи недозвољених радњи над запосленима, направити јасна диференцијација између мотивације и злостављања, те подизати ниво пословне културе и опхођења према запосленима. Послодавци који условљавају запослене да по исплати минималне зараде, део врате послодавцу као вишак зараде, забрањују коришћење годишњег одмора, или пак условљавају да део зараде утроше у њиховим трговинским ланцима показују са једне стране или велико непознавање материје радног права или пак забрињавајући степен намерног кршења одредби радног законодавства које су делом и уставног карактера. Локални моћници, снабдевени неретко и политичком подршком, сеју страх од отказа, креирајући нову сферу радноправних односа базираних на неравноправном односу уговорних страна и у свему подсећају на нека давна робовласничка времена. Држава мора унапредити рад инспекцијских органа и сузбити корупцију посебно када се ради о инспекторату рада и инспекторима који делују на локалном нивоу. Видљив је помак у коме се инспектори ротирају упућивањем у удаљена места, од места запослења

како би вршили инспекцијски надзор. Тиме се очекује да ће се отежати корупцијска намера те онемогућити недозвољен утицај од стране злостављача. Да мобинг није само проблем наше земље говори и реалност да се земље Европске уније боре са црном статистиком коју носи мобинг, претпоставља се да је свако десето самоубиство последица мобинга у Шведској (Јокић-Бегић, Н., et al, 2003: 27), земљи која је прва законом регулисала ово девијантно понашање. У европском истраживању које је спроведено 2010. године (European Foundation, 2010) на узорку од 48 316 запослених из 34 земље укључујући земље чланице ЕУ и Турску, Хрватску, Норвешку, Македонију, Црну Гору и Албанију, испитаници су питани да ли су у последњих годину дана били изложени неком виду злостављања на раду. У просеку 4.1% испитаника из земаља чланица ЕУ је било изложено неком виду злостављања на раду. Оно је било најзаступљеније у Француској (9.5%), у Белгији (8.6%), у Холандији (7.7%), Луксембургу (7.2%), Финској (6.2%), док је незнатно било заступљено у Бугарској свега (0.6%) испитаника, у Пољској (0.7%), Италији (0.9%), Турска (1.3%). Када је реч о полној структури истраживање показује да су жене (4.4%) више изложене злостављању од мушкараца (3.9%) посматрано у целини, док се тај проценат умногоме разликује од посматране државе па тако су у Грчкој и Француској мушкарци чешће изложени злостављању на раду од жена, док у Немачкој злостављање не прави разлику према полу па је проценат уједначен.

Човек, као друштвено биће има сталну потребу за другим људима јер своје индивидуално „ја” најбоље остварује у друштву са другим људима и сталном међусобном комуникацијом. Човек је јединствено и недељиво биолошко, психолошко и социјално биће. Чиниоци спољашње и унутрашње средине, биолошке, психолошке и социјалне природе, делују непрекидно на човека и доводе до ремећења његове хармоничне унутрашње равнотеже (Каличанин, П., и Петровић, Д., 2001: 14). Како поступити када нарушење унутрашње равнотеже ескалира до тешких психичких стања, која могу резултирати и смртним исходом, да ли је довољна материјална сатисфакцију у погледу накнаде штете или би пак процесуирање злостављача кроз репресивни вид дало најбољу превенцију будућих поступања послодаваца.

Литература:

1. Directorate-General for Parliamentary Research Services (European Parliament), (2017) Bullying at work, available at: <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/42f54c79-c845-11e7-9b01-01aa75ed71a1> (10.2.2019.)
2. Fifth European Working Conditions Survey 2010 by the European Foundation, available on: <http://www.eurofound.europa.eu/surveys/smt/ewcs/results.htm>
3. Gilles, A. (1998): Le harcèlement moral : la violence perverse au quotidien de Marie-France Hirigoyen, Syros, Paris. available at: <http://journals.openedition.org/communicationorganisation/2302> ; DOI : 10.4000/communicationorganisation.2302
4. International Labour Organization (ILO), (1998): When working becomes hazardous, (<http://www.ilo.org/public/english/bureau/inf/magazine/26/violence.htm>)

5. Leymann, H. (1996): The content and development of mobbing at work, *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 5:2, 165-184, DOI: 10.1080/13594329608414853
6. Leymann, H. (1988): The mobbing Encyclopedia, доступно на : <http://www.leymann.se> (15.11.2018.).
7. Ordinance of the Swedish National Board of Occupational Safety and Health containing Provisions on measures against Victimization at Work, Ordinance AFS 1993, доступно на: https://www.kth.se/polopoly_fs/1.527926.1418202469!/Provisions%20on%20measures%20against%20Victima.pdf (11.2.2019.)
8. Bilbija, B. (2014): Postupak zaštite od zlostavljanja na radu kod poslodavca, *Pravni život* br. 11/2014, 535-549..
9. Vasiljević, S. (2014): Uppednopravna analiza zakonodavstva u oblasti borbe protiv mobinga, *Studija zemalja*, доступно на: <http://sindikalizam.org/wp-content/uploads/2014/09/Vasiljević-Snježana-prir.-Uppedno-pravna-analiza-zakonodavstva-u-oblasti-borbe-protiv-mobinga.pdf> (11.2.2019.)
10. Vrhovšek, V. i Kozar, V. (2018): Zaštita od zlostavljanja – mobinga na radu, *Pravni život* br. 11/2018, tom III, str. 313 – 329.
11. Vuković, A. (2012): *Zlostavljanje na radu – Mobing*, Grafomark, Laktaši.
12. Zakon o zabrani diskriminacije, *Službeni glasnik RS*, br. 22/09
13. Zakon o radu, *Službeni glasnik RS*, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 - odluka US i 113/2017
14. Zakon o sprečavanju zlostavljanja na radu „Sl. glasnik RS”, br. 36/2010.
15. Jokić-Begić, N., Kostelić-Martić, A. i Nemčić-Moro, I. (2003): „Mobing” – moralna zlostavljanja na radnom mjestu, *Socijalna psihijatrija*, br. 1. Vol. 31: str. 25-31.
16. Kaličanin, P. i Petrović, D. (2001): *Priručnik o stresu*. Beograd, Institut za mentalno zdravlje.
17. Kozar, V. i Opačić, A. (2018): Sudska zaštita prava iz radnog odnosa, *Kultura polisa* br. 37/2018, god. XV, str. 339-354..
18. Kulić, Ž., Milošević, G. (2012): Faktori upravljanja ljudskim potencijalima, *Kultura polisa* br.17/2012, god. IX, str. 217-236.
19. Pravilnik o pravilima ponašanja poslodavaca i zaposlenih u vezi sa prevencijom i zaštitom od zlostavljanja na radu, *Službeni glasnik RS*, br. 62/2010.

MOBBING AND TERMINATION OF EMPLOYMENT

Summary: Harassment at work (mobbing) is any active or passive behaviour towards an employee or group of employees, which can be carried out both by employers and by other employees, which results in impairment of the dignity of the individual, through targeted psychological terror that has the primary goal that the individual be removed from work environment, or to „voluntarily” leave work organization. Authors tend to perceive institute of mobbing in the wider socioeconomic context and by review of legal regulations to provide a critical review and proposals for future actions of legislator, stressing the need for a clear activation of individuals in the exercise and protection of their constitutionally and legally guaranteed labour rights.

Key words: mobbing; extorted fired; psychological terror; harassment at work; judicial protection; mediation

VI

ЕКОНОМИЈА И ДРУШТВО

ДАНИЈЕЛА ДАШИЋ*

Економски факултет

Нови Сад

СВЕТЛАНА МИХИЋ**

Универзитет Едуконс

Нови Сад

УДК 336.71:339-138

Прегледни рад

Примљен: 28.01.2019

Одобрен: 27.02.2019

Страна: 721-735

УПРАВЉАЊЕ ОДНОСИМА СА КЛИЈЕНТИМА КРОЗ ПЕРСОНАЛИЗОВАНУ УСЛУГУ И КВАЛИТЕТ УСЛУГЕ У БАНКАМА СРБИЈЕ

Сажетак: Претходних година у Србији је дошло је до великих промена које утичу на однос банака са клијентима. Банке су предходних година пословале на релативно стабилном тржишту међутим у веома нестабилној економској ситуацији у Србији и великом утицају економске кризе на пословање банкарског сектора у Србији ситуација се променула. Банке морају више рачуна да воде о својим клијентима тј корисницима својих услуга. Велики утицај на ову промену произилази из чињенице да се конкуренција из године у годину повећава а тржиште постаје све непредвидљивије, клијенти захтевнији и финансијски едукованији него ранијих година. Међутим пошто банке не могу да послују без својих клијента и они су им од кључне важности велику улогу у унапређењу свог пословања и услуга доноси имплементација ЦРМ-а у банкарском сектору, који доноси персонализоване услуге за сваког клијента понаособ и ставља клијента у центар свог пословања тако што са њиме изграђују дугорочне и квалитетне односе засноване на потребама клијента а не банкарског сектора. ЦРМ-у великој мери у банкама Србије утиче на квалитет услуге као и на одлуку клијента у вези одабира банке и искуства клијента са банком.

Кључне речи: ЦРМ; однос са клијентима; задовољство клијента; банкарство; банкарске услуге; маркетинг; лојалност

Увод

Значајан проблем у Републици Србији у банкарском сектору представља и даље велика конкуренција од чак 27 банака (<https://www.nbs.rs>, 2019). Из године у годину уочавају се и промене у потребама клијената и њихова ценовна осетљивост, стога су склонији напуштању тренутне пословне банке. Уколико банке не задовоље потребе клијената или пак не превазиђу њихова очекивања имаће проблема са профитабилношћу и опстанком на тржишту. У

* danijela.dasic@gmail.com 064/048-25-85

** svetlanamihic@gmail.com 063/3-444-38

овом тренутку значај добија ЦРМ (Customer Relationship Management) како би се спречио одлив клијената. ЦРМ представља нову област менаџмента са оријентацијом на стратегију развоја дугорочних односа са потрошачима (<https://sr.wikipedia.org>, 2019). ЦРМ представља савремен концепт, који у тржишној привреди, паралелно са развојем информационих технологија, означава двосмерну комуникацију банака и клијената као приоритет пословних активности (Marinković, 2015). ЦРМ представља неизоставан део пословних активности свих финансијских институција у које спада банкарски сектор Србије.

Истиче се интерактивност ЦРМ-а, према којој је ЦРМ процес који представља оптималну равнотежу између инвестиција компаније и задовољења потреба потрошача, а који садржи (Shaw & Reed, 1999):

- мерење свих улазних и излазних компоненти : од трошкова маркетинга, продаје и сервиса до профита и вредности капитала;
- прибављање и константно ажурирање информација о потребама купаца-клијената, њиховом понашању и мотивацији током целокупног трајања „односа“ банка (компанија)-клијент(корисник);
- учење кроз позитивна и негативна искуства са корисницима- клијентима;
- интегрисање функција маркетинга, продаје и сервиса, како би се остварио заједнички циљ;
- имплементацију одговарајућих система за прибављање и заједничко коришћење информација о купцима-клијентима, као и мерење ефикасности ЦРМ подршке;
- стално прилагођавање баланса између функција маркетинга, продаје и сервиса, у односу на промене потреба потрошача тј клијанта у банкама, са циљем да се максимизира профит.

Управљање односима с купцима даје очекиване резултате само ако је потпуно интегрисано у пословање банке и подржано dobrim информационим системом, и једино ако је прихваћено од стране запослених и адекватно промовисано од стране менаџмента банке, јер представља велику промену у начину рада у банкарском сектору. Коришћењем ЦРМ-а мора да се помери свест како запослених тако и клијената – о начину комуникације и долажења до потребних информација о клијенту како би услуга била што квалитетнија и усмерена на потребе клијената.

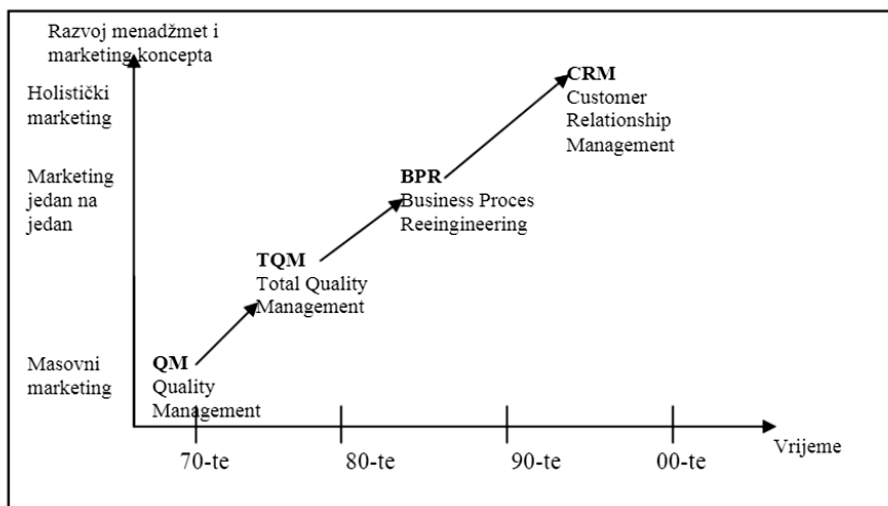
ЦРМ у банкарском сектору

Иако се појам ЦРМ-а може учинити као сасвим нова прича, она се заправо одвија већ дуго и постала је свакодневни фокус запослених у банкама захваљујући, пре свега, модерним и доступним технологијама. Данашњи клијенти су софистицирани, информисани и имају огромну могућност избора. Уколико банка жели да буде део тог избора, мора се позабавити потребама данашњих клијената и одговорити на њих. Стога је неопходно мењати приступ клијенту. У складу са овим морамо закључити да: “Неће клијенти доћи банци да бисмо им продали производ који је овог тренутка у фокусу, већ банка мора

ићи ка клијенту чије жеље и потребе већ зна како би им понудила производе који задовољавају њихове потребе“ (<https://www.adacta.rs>, 2019).

Развој и примена концепта ЦРМ-а у банкама је новијег датума. Преглед литературе из области менаџмента која третира проблематику побољшања конкурентности на тржишту можемо закључити да су се првобитна решења у 70-тим годинама огледала у примени Quality Management-a (QM), у 80-тим се даље развијала у Total Quality Management (TQM), а почетком 90-тих година се развија Business Process Reengineering (BPR). Орјентација ка клијентима, унапређење процеса пословања, те изградња лојалност клијената, довела је до развоја Customer Relationship Management-a (CRM) крајем 90-тих година. Паралелно се концепт маркетинга развијао од масовног маркетинга, преко маркетинга један на један, до холистичког маркетинга. Упоредни развој концепта маркетинг менаџмента и концепта унапређења квалитета приказан је на слици 1.

Слика 1. Упоредни развој концепта маркетинг менаџмента и концепта унапређења квалитета

Извор: Kotler i Keller *Marketing menagment*, ISBN: 978-0-85724-897-8
eISBN: 978-0-85724-898-5; 2011.

ЦРМ је усмерен на потребе и жеље клијената, а не на услугу „per se” (Smajlović & Umihanić, 2007). Из наведеног разлога је за реализацију ове стратегије потребно реорганизовати садашњи начин пословања. Поред наведеног успех ЦРМ-а у банкарском сектору захтева примену одговарајућих информационих технологија и софтверских решења, прилагођених специфичностима банкарског процеса услуживања клијената. Значај примене маркетинга односа у банкарском маркетингу огледа се у специфичности услужног програма банака, где је поверење клијената од изузетног значаја за доношење одлуке о пословању са одређеном банком. Примена маркетинг односа у банкама захтева утврђивање јасног профила појединачног клијента и његових потреба, те креи-

рање таквог банкарског маркетинг програма, који ће у потпуности одговарати његовим жељама и потребама.

Што се тиче ЦРМ-а и његових компоненти као и процес успостављања ЦРМ-а у банкарском сектору ова фаза захтева прецизно утврђивање аспеката пословања, дефинисање пословних стратегија и пословних циљева, тржишне циљеве, информације које треба приказати потрошачима, карактеристике и вредности потрошача, предвиђене ефекте ЦРМ-а и спремност запослених да га користе. ЦРМ састоји се из три компоненте, које су међусобно повезане, на допуњују се. Говоримо о оперативном, аналитичком колаборативном ЦРМ-у.

Оперативни ЦРМ прикупља податке, складишти их и сортира преко програма за праћење клијената. Можемо то објаснити на примеру отварања и вођења текућих рачуна клијената у бакама, где се код идентификације власника рачуна појаве сви подаци повезани са власником рачуна, валутом и износом средстава, све финансијске промене у претходном периоду, по износу, времену и месту промене. Ту су и подаци о коришћењу осталих услуга банке као што су дозвољени лимит, кредитне картице, кредити, електронске услуге и остали производи.

Колаборативни ЦРМ успоставља интеракције са клијентима путем расположиве медијске мреже за економску пропаганду. Упознавање клијената са понудом финансијске институције врши се маркетиншким приступом користећи све погодности напредне технологије. Користе се и лични контакти, телефон, е-маил, интернет, пошта и специјализоване институције за пропаганду. Колаборативни ЦРМ је у функцији комуникације према клијенту, док се њихова реаговања и одговори региструју путем оперативног ЦРМ-а.

Аналитички ЦРМ представља базу података прикупљених из интерних и екстерних извора. На основу експертних анализа тих база података креирају се ставови о клијентима, о сваком појединачно, његовим потребама, а све у циљу развоја интеракцијских односа на квалитетним основама. Аналитички ЦРМ је најкомплекснији, најсложенији и најодговорнији део система ЦРМ-а. Развој успешних односа са потрошачима, а тиме и успех концепта ЦРМ-а захтева да се сви елементи институције укомпонују у једну целину. Основне елементе представљају: прилагођавање и усмеравање понуде дефинисаним тржишним сегментима; разумевање тржишта и потрошача; освајање и задржавање потрошача (www.en.wikipedia.org, 2019).

Квалитет услуге у банкарском сектору

Квалитет услуге је категорија која је од великог значаја за пословне резултате у финансијским институцијама (Reza & Bita, 2019). Такође то је један од најважнијих фактора у банкарском сектору. Пружање висококвалитетних услуга банци омогућава остварење основних пословних циљева, као што су сатисфакција клијента, раст тржишног учешћа, привлачење нових клијената, профитабилност. Квалитет услуге је често посматран као покретач промене у

услужним организацијама (Carlander, Gamble, Garling, Johansson, Hauff, & Holmen, 2018). У све конкурентнијем пословном окружењу изградња блиских односа са клијентима је од суштинског значаја за развој и успешност пословања. Услужно профитни ланац истиче да је раст у пословању банка подстакнут првенствено оданошћу корисника њихових услуга (Haskett, Jones, Loveman, Sasser, & Schlesinger, 1994). Способност да се пружи услуга високог квалитета која ће задовољити или надмашити потребе и очекивања клијента у банкарству је основ за изградњу конкурентске предности (Enew & Waite, 2007). Резултати бројних истраживања чија је тема квалитет услуга у банкарству, упућују на то да је потребно доста напора и знања за пружање квалитетне услуге у изразито променљивом окружењу у коме послују банке у Србији. Квалитет услуге не треба само да задовољи већ и да премаши очекивања корисника, као и да се улажу стални напори да се процес пружања услуге побољша (Rashi, 2017). Када су банкарске услуге у питању, посебну пажњу треба обратити на квалитативне и квантитативне видове користи, које се могу остварити унапређењем квалитета. Што се тиче квалитативних користи откивено је да квалитет услуга доприноси задовољству корисника и обрнуто (Dašić, Mihić, & Supić, 2014). Поред тога задовољство корисника услуга у великој мери утиче на резултате пословања банке, имица као и добијање нових корисника кроз препоруку (Zairi, 2000). Што се тиче квантитативне предности услуга у банкама оне доприносе повећању добити. Поред тога, задовољни корисници банкарских услуга своје искуство деле у просеку са шест до осам других особа, док незадовољни клијенти могу информисати још преко десет других особа. Познато је да сваку банку више кошта привлачење нових клијената него задржавање постојећих корисника услуга (Zairi, 2000). Такође, задржавање постојећих клијената кошта око пет пута мање новца, времена и средстава у поређењу са привлачењем нових клијената (Dawes & Swailes, 1999). У банкарству је много теже одредити мерила на којима треба да почива квалитет услуге, у односу на неке друге услужне делатности, јер сваки сусрет са клијентом може да се разликује од оног предходног у зависности од потреба корисника банкарских услуга. А поред наведеног, сам квалитет услуге може бити различит у зависности који банкарски службеник пружа услугу. Ако се процес пружања услуга у банкарству посматра са становишта корисника услуге, морају се разматрати две димензије квалитета услуге. Једна димензија односи се на то шта услуга доноси кориснику, а друга говори о томе како се услуга испоручује кориснику. Резултат услуге се вреднује након коришћења услуге, који се код неких аутора назива квалитетом услужног резултата, а код других се назива физичко-технички квалитет услуга (Parasuraman, Berry, & Zeithaml, A conceptual model of service quality and its implikation for future reseearch, 1985). Корисници услуга се не интересују само за оно шта им услуга пружа, него и за начин на који им је пружена, што у великој мери зависи од банкарских службеника који пружају услугу у датом тренутку. У циљу остваривања што веће добити, занемарујући основне законитости, хумана попуација вековима уназад својим активностима утиче на сложену структуру система (Mihić, Andrejević, & Mihajlović, 2012). Другим речима према ауторима (Bakić, Ljubojević, & Živković, 1998): „Персонал банке

који долази у контакт са клијентима представља глумце који имају своје улоге, а које су подржане од стране оперативног тима. Глумци треба да су оспособљени да сами извршавају улогу, а не да се њима управља”. На квалитет услуге највише утиче природа односа који настају између запослених у финансијској институцији и корисника услуге, из тог разлога је тајна куповина један од најбољих начина за проверу квалитета услуге у банкама.

Мерење квалитета услуга

Један од најчешће коришћених мерних инструмената којим се мере услуге и њихов квалитет је Servqual модел, па је стога он један од главних инструмената мерења квалитета услуга и у банкарству (Hoffman & Bateson, 2011). Servqual модел је скала од 44 елемента којом се мере очекивања и перцепције корисника у погледу пет димензија квалитета услуга. Димензије на којима се овај модел базира су: опипљивост, поузданост, сигурност, одговорност и емпатија. Према ауторима (Parasuraman, Berry, & Zeithaml, A conceptual model of service quality and its implikation for future reseearch, 1985), ово је дијагностички алат који открива снаге и слабости предузећа у области квалитета услуга. Према другим ауторима (Cronin, J.; Taylor, S., 1994), servqual скалу треба заменити Servpref скалом, која треба да уклони недостатке предходне скале. Према наведеним ауторима мери се учинак услуге а не однос између опажања и очекивања корисника услуге. Обе скале су биле намењене свим услужним делатностима али је и даље недостајао стандардизован инструмент за оцењивање квалитета услуга у финансијском сектору. А то је увело стварање нове скале за мерење квалитета услуга а то је Bankserv скала (Avkiran, 1994), која је представљала покушај прилагођавања скала за мерење квалитета услуга у банкарском сектору. Основне одреднице Bankserv скале су: понашање особља, веродостојност, комуникација и доступност. Међутим и овој скали се може упутити примедба која важи и за servqual скалу, а она се односи на то да се занемарује учинак у процесу услуживања. И као резултат ове примедбе формирана је Bankpref скала. Bankpref скала се разликује у два основна елемента од Bankserv скале. У овој скали се предност даје учинку у процесу услуживања, у односу на очекивања и утисак о услузи. Ако се упореде све наведене скале можемо приметити у њима квалитет услуга у највећој мери зависи од банкарског особља који су у непосредном контату са клијентима. У складу са тиме развили су се још неки инструменти мерења квалитета услуга у услужним делатностима а самим тим и банкарству. Веће задовољство квалитетом услуге у банкама и примена концепта ЦРМ-а доводи до веће лојалности клијената (Mangunyi, Khabala, & Govender, 2017). Неке од метода истраживања квалитета услуга су: пост-трансакциона истраживања, анкетање нових и постојећих клијената, фокус групе као и истраживање задовољства клијената финансијским услугама путем ЦРМ-а и тајна куповина, као и многа остала телефонска истраживања задовољства и испуњености очекивања клијената у банкама (Lovelock & Wright, 1999).

Истраживање квалитета услуге у банкама Србије које користе концепт ЦРМ-а

Спровели смо истраживање у три банке које послују на територији Републике Србије, број испитаника по банци износио је 200, сто је укупно 600 испитаника, у истраживању је учествовао и мушки и женски пол као и поплација различитих старости, образовања, висине примања. Емпиријско истраживање је спроведено техником анкетирања. Користили смо упитник затвореног типа за формирање ставова о квалитету персонализованих банкарских услуга у банкама које користе концепт ЦРМ-а, а све то према ставовим клијената у банкама Србије. Упитник је структуриран према узорку на SERVQUAL модел (Parasuraman, Zeithaml, & Berry, A Multiple- Item Scale for Measuring Consumer Perceptions of Service Quality, 1988). Оригинална верзија SERVQUAL модела садржи 22 тврдње за утврђивање очекивања и перцепције испитаника, док је за потребе овог истраживања избрисана тврдња која се тиче професионалне одевености, јер у банкама више нема униформе Сва питања и тврдње из упитника обрадили смо помоћу статистичког софтвера ИБМ СПСС 21 како би утврдили колико су коисници банкарских услуга задовољни квалитетом услуга које им банке пружају и да ли банке које у већој или мањој мери користе концепт ЦРМ-а имају задовољније клијенте, као и због чега је важно да банке почну у значајној мери да користе концепт ЦРМ-а.

Socio-demografske karakteristike klijenata banka u Srbiji

У наредним табелама приказане су карактеристике испитаника (клијената) у три банке у Србији. Као што смо напоменули укупан број испитаника је био 600, у свакој од три испитане банке по 200 испитаника приказаних у табели 1.

		банка 1	банка 2	банка 3	укупно
Србија	Учесталост	200	200	200	600
	структура (%)	33,3%	33,3%	33,3%	100,0%

Табела 1: приказ према броју испитаника по банкама; Извор: калкулација аутора

Што се тиче пола испитаника табела 2- у испитаним банкама у Србији потрудили смо се да буде потпуно исти број мушког и женског пола како би ставови били уједначенији током истраживања.

		мушки	женски	укупно
Србија	учесталост	300	300	600
	структура (%)	50,0%	50,0%	100,0%

Табела 2: приказ према полу испитаника по банкама; Извор: калкулација аутора

Када је реч о старости испитаника следи табеларни приказ аутора- табела 3, где је навећи проценат испитаника у старосној граници од 31-40 година који износи 50,5 % испитаника а најмањи број преко 60 који је износи 4 %

испитаника. Разлог оваквог резултата је јер је истраживање вршено у данима када нису пензије у Републици Србији да би испитивање било што релевантније. Јер знамо да је број пензионера у Србији изузетно велик и да је то популација која воли да посећује банке, а слабије користи банкомате и модерну технологију, као што је електронско банкарство.

	старост	до 20	21-30	31-40	41-50	51-60	п60	
Србија	учесталост	51	75	303	99	48	24	600
	структура (%)	8,5%	12,5%	50,5%	16,5%	8,0%	4,0%	100,0%

Табела 3: приказ према старости испитаника по банкама; Извор: калкулација аутора

Према занимању испитаника табела 4 говори у прилог томе да највише испитаника има који су запослени чак 67% испитаника, а најмањи проценат су пензионери од 0,5% испитаника.

		ученик	студент	запос- лен	незапос- лен	пензио- нер	с.бизнис	
Србија	учесталост	33	18	402	57	3	87	600
	структура (%)	5,5%	3,0%	67,0%	9,5%	0,5%	14,5%	100,0%

Табела 4: приказ према занимању испитаника по банкама; Извор: калкулација аутора

Када посматрамо образовну структуру испитаника табела 5 можемо закључити да је највећи проценат испитаника са средњом стручном спремом чак 44,5 % а да доктори наука представљају најмањи проценат испитаника од само 1,5% укупног броја испитаника. Разлози овоме могу бити различити, али дубљом анализом података дошли смо до закључка да магистри и доктори наука не посећују банке већ послују искључиво електронским путем јер не воле гужве и чекања у реду.

		основна	средња	ви- ша/висока	Мр/Мрц	Др	
Србија	учесталост	30	267	234	60	9	600
	структура (%)	5,0%	44,5%	39,0%	10,0%	1,5%	100,0%

Табела 5: приказ према образовној структури испитаника по банкама;

Извор: калкулација аутора

Приликом анализе месечних прихода испитаника табела 6 долазимо до следећих закључака највећи проценат испитаника у све три банке су клијенти који остварују месечна примања од 400-600 еура од чак 45,5 % што представља износ месечних примања који је изнад просека у Србији. А најмањи проценат је оних који остварују месечна примања преко 2000 еура од само 1 % испитаника.

		до 200	201-400	401-600	601-1000	1001-2000	п 2000	
Србија	учесталост	39	153	273	93	36	6	600
	структура (%)	6,5%	25,5%	45,5%	15,5%	6,0%	1,0%	100,0%

Табела 6: приказ према висини примања испитаника по банкама у еурима;

Извор: калкулација аутора

SERVQUAL модела утврђивања очекивања и перцепције клијанта

Очекивања и перцепције испитаника-клијената банке мерене су употребом 5-ступене Ликертове скале где већи скорови указују на већа очекивања или веће перцепције квалитета персонализоване банкарске услуге у банкама које користе концепт ЦРМ-а. Резултат јаза представља разлику између перцепције и очекивања, са опсегом од -4 до +4, а показује измерен квалитет персонализоване банкарске услуге у банкама које користе концепт ЦРМ-а и отуда, задовољство потрошача. Приказ у табели 7 где О- представља очекивања а П- перцепцију.

Димензије	тврдње	Србија		
		О	Р	Jaz
оципљивост	1	3,55	4,03	0.48
	2	3,30	3,96	0.66
	3	3,26	3,83	0.57
	4	3,10	3,56	0.46
поузданост	5	3,45	3,44	-0.01
	6	3,35	3,29	-0.06
	7	3,42	3,55	0.13
	8	3,71	3,71	0
	11	3,82	4,09	0.27
одговорност	12	3,51	3,80	0.29
	13	3,88	4,13	0.25
	14	3,42	3,62	0.2
	15	3,37	3,47	0.1
сигурност	16	3,49	3,77	0.28
	17	3,39	3,78	0.39
	18	3,85	4,10	0.25
	19	3,92	4,28	0.36
емпатија	9	3,20	3,47	0.27
	10	2,95	3,17	0.22
	20	3,40	3,80	0.4
	21	3,45	3,47	0.02

Табела 7: Просечна очекивања, перцепције клијената и резултати јаза;
Извор: калкулација аутора

Тврдње са највишим очекивањима су: запослени поседују знања неопходна да одговоре на питања клијената (3,92), запослени пружају брзу услугу, спретни су у извршавању трансакција (3,88), запослени су увек учтиви према клијентима и љубазни (3,85), банка инсистира на услузи без грешке (3,82). Иако су ово тврдње са највишим очекивањима, скорови осталих тврдњи се не разликују превише, што упућује на закључак да клијенти банке имају висока очекивања у вези квалитета персонализоване банкарске услуге у банкама које користе концепт ЦРМ-а.

Тврдње са највишом перцепцијом у вези испорученог квалитета персонализоване банкарске услуге применом ЦРМ-а су: запослени поседују знања неопходна да одговоре на питања клијената (4,28), запослени пружају брзу услугу, спретни су у извршавању трансакција (4,13), запослени су увек учтиви према клијентима и љубазни (4,10), банка инсистира на услузи без грешке (4,09). Остале тврдње у вези перцепције квалитета персонализоване банкарске услуге у банкама које користе концепт ЦРМ-а, такође, имају високе скорове.

Највећи квалитет персонализоване банкарске услуге у банкама које користе концепт ЦРМ-а има димензија опипљивости (највећа позитивна разлика перцепције и очекивања) са следећим тврдњама: видљиви елементи у банци: компјутери, ознаке, шалтери, изглед зграде, просторија за рад са клијентима, ентеријер, боје ... су визуелно привлачни (0,66), запослени у банци су пословно обучени, уредни у складу са политиком и имиџом банке (0,57), банка има савремену опрему (0,49), материјали у вези са услугом у банци су визуелно привлачни (флајери, визит карте, фасцикле...) (0,46).

Просечан резултат јаза по димензијама

Просечан резултат јаз димензије опипљивост износи 0,539, док је стандардно одступање од средње вредности 0,444. Распон просечног резултата јаз опипљивости креће се од -1,25 до 1,75 (теоријски распон од -4 до +4). Негативне вредности асиметрије (-0,035) показују да је већина добијених резултата десно од средње вредности, међу вишим резултатима. То, истовремено, значи да су клијенти оцењивали опипљивост, као димензију квалитета персонализоване банкарске услуге у банкама које користе концепт ЦРМ-а, са вишим оценама (1 – уопште се не слажем до 5 – у потпуности се слажем). Позитивна вредност спљоштености (0,103) показује да је расподела шиљатија од нормалне (има више резултата нагомиланих око центра расподеле).

Просечан резултат јаз димензије поузданост износи 0,069, док је стандардно одступање од средње вредности 0,386. Распон просечног резултата јаз поузданости креће се од -1,40 до 1,20 (теоријски распон од -4 до +4). Негативне вредности асиметрије (-0,050) показују да је већина добијених резултата десно од средње вредности, међу вишим резултатима. То, истовремено, значи да су клијенти оцењивали поузданост, као димензију квалитета персонализоване банкарске услуге у банкама које користе концепт ЦРМ-а, са вишим оценама (1 – уопште се не слажем до 5 – у потпуности се слажем). Позитивна вредност спљоштености (0,495) показује да је расподела шиљатија од нормалне (има више резултата нагомиланих око центра расподеле).

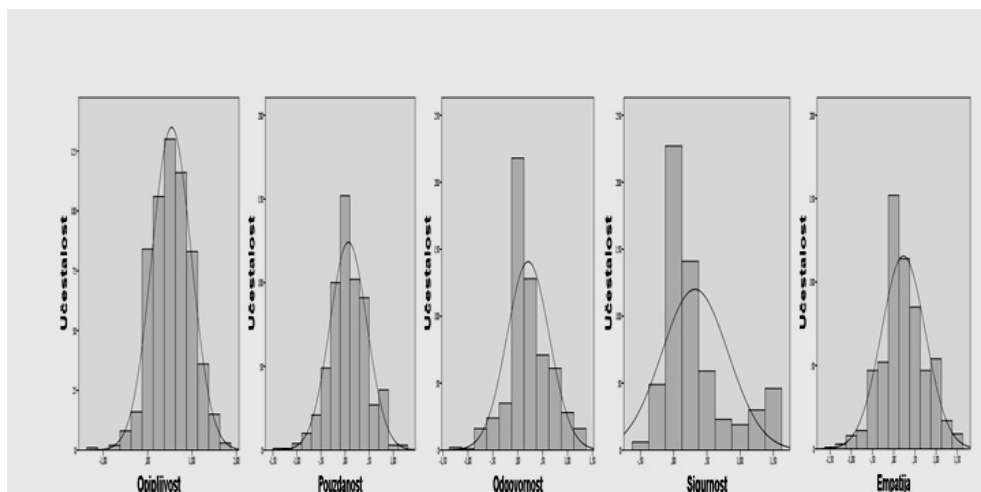
Просечан резултат јаз димензије одговорност износи 0,208, док је стандардно одступање од средње вредности 0,425. Распон просечног резултата јаз одговорности креће се од -1,25 до 1,25 (теоријски распон од -4 до +4). Позитивне вредности асиметрије (0,164) показују да је већина добијених резултата лево од средње вредности, међу нижим резултатима. То, истовремено, значи да су клијенти оцењивали одговорност, као димензију квалитета персонализо-

ване банкарске услуге у банкама које користе концепт ЦРМ-а, са нижим оценама (1 – уопште се не слажем до 5 – у потпуности се слажем). Позитивна вредност спљоштености (0,505) показује да је расподела шиљатија од нормалне (има више резултата нагомиланих око центра расподеле).

Просечан резултат јазу димензије сигурност износи 0,320 док је стандардно одступање од средње вредности 0,498. Распон просечног резултата јазу сигурности креће се од -0,50 до 1,50 (теоријски распон од -4 до +4). Позитивне вредности асиметрије (1,187) показују да је већина добијених резултата лево од средње вредности, међу нижим резултатима. То, истовремено, значи да су клијенти оцењивали сигурност, као димензију квалитета персонализоване банкарске услуге у банкама које користе концепт ЦРМ-а, са нижим оценама (1 – уопште се не слажем до 5 – у потпуности се слажем). Позитивна вредност спљоштености (0,444) показује да је расподела шиљатија од нормалне (има више резултата нагомиланих око центра расподеле).

Просечан резултат јазу димензије емпатија износи 0,228, док је стандардно одступање од средње вредности 0,518. Распон просечног резултата јазу сигурности креће се од -1,50 до 1,50 (теоријски распон од -4 до +4). Позитивне вредности асиметрије (0,051) показују да је већина добијених резултата лево од средње вредности, међу нижим резултатима. То, истовремено, значи да су клијенти оцењивали емпатију, као димензију квалитета персонализоване банкарске услуге у банкама које користе концепт ЦРМ-а, са нижим оценама (1 – уопште се не слажем до 5 – у потпуности се слажем). Позитивна вредност спљоштености (0,111) показује да је расподела шиљатија од нормалне (има више резултата нагомиланих око центра расподеле).

Стварни облик расподеле просечних резултата јазу по димензијама може се приказати помоћу хистограма (графикон 1). Подаци свих варијабли на бази хистограма немају облик нормалног распореда, тј. Гаусове или звонолике криве. Вредности нису нормално расподељене, тј. просечни резултати јазу по димензијама су расподељени асиметрично.

Графикон1: Хистограм: Просечни резултати јазу по димензијама;

Извор: калкулација аутора

Закључна разматрања

Даљи економски раст банака у Србији у великој мери ће зависити од динамике промена досадашњег начина пословања у смеру ка што успешнијем испуњавању очекивања клијената. Без обзира на разлике у регионалним и глобалним приликама, суштинска усмереност банка на захтеве клијената биће пресудна за раст њихових прихода, као и предуслов њихове одрживости и самог опстанка на тржишту. Потребне клијената су заправо суштина која дефинише сваку привредну грану, нарочито оне које су у директном контакту са својим клијентима као што је то случај у банкарском сектору. Уколико банке не буду ставиле акценат на потребе клијента и не буду ослушкивали потребе самих клијената може се десити да ће клијенти осећати незадовољство услугама као и то да ће имати осећај да им се производи и услуге продају који им заправо нису потребни и не решавају њихове потребе са истим, самим тим резултат наведеног може бити не испуњавање очекивања клијента што доводи до нелојалности па чак и до напуштања банке. Како би пословне банке наведене неповољне ситуације предухитрили важно је да активно користе концепт ЦРМ у свом пословању и да се имплементацији истог најозбиљније приступи од врха ка дну банкарске организационе структуре (Jamali, Mehrabadi, & Pouri, 2017). Веома је значајно да на свим нивоима организације банака запослени схвате важност управљања односима са клијентима и прихвате софтверско решење и имплементацију коришћења истог. Наиме ЦРМ скупља детаљне податке за сада на пар начина а то је у односу на досадашње понашање клијента, куповину производа и коришћење услуга као и на основу основних информација достављених у пословну банку као што су висина прихода, радно место, статус запослења, стручна спрема, брачно стање и слично. Када би пословне банке направиле још један корак напред те информације о клијентима морају бити личније и пресонализоване и на тај начин је потребно интегрисати нове елементе ЦРМ-а у банкарски сектор који ће на тај начин поред досадашњих информација и комбиновања података и нуђења персонализоване услуге отићи корак напред и та услуга и производ би били тачно кројени за одређеног клијента понаособ по јединственом матичном броју и низа информација о датом клијенту. На овај начин би клијентима очекивања добијене услуге биле далеко изнад очекивања перципиране услуге и клијент би био високо задовољан квалитетом пружене услуге од стране одабране банке. Наравно ово захтева велике промене у самој информационој технологији која за пословне банке треба да представља инвестицију за бољу будућност веће приходе и веће задовољство клијента, повећање базе клијента и ширење тржишног удела а не да представља трошак, даље ово носи са собом и обуке запослених и промену свести рада са клијентима као и већу транспарентност и отвореност ка клијентима, а такође и поверење клијента према банкама због давања веома личних информација у банци које би се складиштиле у одређену базу података и посебним алгоритмима укрштале податке и креирале пресонализоване производе и услуге клијентима са персонализованим каматама, накнадама, роковима и наравно све то по потреби клијента у време када је то клијентима најпотребније.

Литература:

1. Avkiran, N. (1994). Developing an instrument to measure customer service quality in branch banking. *International Journal of Bank Marketing*, 10-18.
2. Bakić, O., Ljubojević, Č., & Živković, A. (1998). *Menadžment usluga u savremenoj ekonomiji*. Beograd: Ekonomski fakultet u Beogradu.
3. Carlander, Gamble, Garling, Johansson, Hauff, & Holmen. (2018). The role of perceived quality of personal service in influencing trust and satisfaction with banks. *Financial Services Review*, pp83-98.
4. Cronin, J.; Taylor, S. (1994). Servperf vs Servqualreconsiling performance based and perception minus expectations measurmen of servise qualiyy. *Journal of Marketing*, 125-131.
5. Dašić, D., Mihić, S., & Supić, D. (2014). QUALITY OF SERVICE IN BANKS BY APPLYING THE MYSTERY SHOPPING TECHNIQUE. *Bankarstvo Magazine*, pp120-145.
6. Dawes, J., & Swailes, S. (1999). Retention sans frontiers: issues for financial service retailers. *International Journal of Bank Marketing*, 36-43.
7. Enew, & Waite. (2007). *Financial service marketing: an international guide to principles and practice*. Oxford: Butterworth-HHeinemann Elsevier Ltd.
8. Haskett, J., Jones, T., Loveman, G., Sasser, W., & Schlesinger, L. (1994). Putting the servise-profit chain to work. *Business Review*, 164-174.
9. Hoffman, K., & Bateson, J. (2011). *Marketing usluga*. Beograd: DataStatus.
10. <https://sr.wikipedia.org>. (2019, januar 01). <https://sr.wikipedia.org>. Preuzeto januar 01, 2019 sa wikipedia: <https://sr.wikipedia.org>
11. <https://www.adacta.rs>. (2019, januar 01). <https://www.adacta.rs>. Preuzeto januar 01, 2019 sa <https://www.adacta.rs>: <https://www.adacta.rs>
12. <https://www.nbs.rs>. (2019, januar 01). *Spisak banaka*. Preuzeto januar 01, 2019 sa <https://www.nbs.rs>
13. Jamali, Mehrabadi, & Pouri. (2017). The Effect of the Implementation of E-CRM Elec-tronic Satisfaction and Loyalty, Electronic Consumers of Bank's. *Revista Administração em Diálogo*, Pp 117-135.
14. Lovelock, C., & Wright, L. (1999). *Principles of service marketing and managment*. Horlow: Prentice Hall.
15. Mangunyi, Khabala, & Govender. (2017). The relationship between e-CRM and custo-mer loyalty: a Kenyan Commercial Bank case study. *Banks and Bank Systems*, Pp 106-115.
16. Marinković, M. V. (2015). Značaj primene CRM-a u bankarskom sktoru. *Bankarstvo*, str.88.
17. Mihić, S., Andrejević, A., & Mihajlović, M. (2012). Marketing odnosa-uloga i značaj u malim i srednjim preuzećima . *Poslovna ekonomija*, 1-2012, str. 91-103.
18. Parasuraman, A., Berry, L., & Zeithaml, V. (1985). A conceptual model of service quality and its implikation for future reseearch. *Journal of Marketing*, 41-50.
19. Parasuraman, A., Zeithaml, V., & Berry, L. (1988). A Multiple- Item Scale for Measuring Consumer Perceptions of Service Quality. *Journal of Retailing*, pp 12-40.
20. Rashi, G. (2017). Service Quality Management in Retail Banking with Reference to Sati-sfaction and Switching Intentions of the Customers. *IUP Journal of Marketing Mana-gement*, pp7-19.
21. Reza, S., & Bitu, Y. (2019). Bank service quality. *TQM Journal*, p28-51.

22. Shaw, R., & Reed, D. (1999). *Measuring and valuing customer relationships: How to develop the measures that drive profitable CRM strategies*. London: Business Intelligence Ltd.
23. Smajlović, E., & Umihanić, B. (2007). CRM APPLICATION IN FUNCTION TO ADVANCE THE QUALITY OF BANKS SERVICES. 5. *Naučno-stručni skup sa međunarodnim učešćem KVALITET* (str. 43-48). Neum: Neum BIH.
24. www.en.wikipedia.org. (2019, januar 01). www.en.wikipedia.org. Preuzeto januar 01, 2019 sa www.en.wikipedia.org: www.en.wikipedia.org.
25. Zairi, M. (2000). Managing customer satisfaction: a best practice perspective. *The TQM Magazine*, 389-394.

COSTUMER RELATIONSHIP MENAGMENT WITH CLIENTS THROUGH PERSONALIZED SERVICE AND QUALITY OF SERVICES IN BANKS OF SERBIA

Summary: Further economic growth of banks in Serbia will largely depend on the dynamics of changes in the current way of doing business in the direction of fulfilling the expectations of clients. Regardless of the differences in regional and global circumstances, the bank's core orientation to customer requirements will be crucial for the growth of their income, as well as a precondition for their sustainability and survival on the market. Client needs are essentially the essence that defines every business branch, especially those that are in direct contact with their clients, as is the case in the banking sector. If banks do not focus on customer needs and do not listen to clients' needs, clients may feel that they will feel discontented with services, and that they will have the feeling that their products and services are sold to them that they actually do not need and do not address their needs with The same, the result of the above can be not the fulfillment of the client's expectations, which leads to disloyalty and even to the abandonment of the bank. In order for commercial banks to preempt such an unfavorable situation, it is important to actively use CRM in their operations and to implement the most serious approach from the top to the bottom of the banking organizational structure. It is very important that employees understand the importance of customer relationship management at all levels of bank organization and accept the software solution and the impetus to use it. Namely, CRM is collecting detailed information for now in a couple of ways, which is in relation to customer behavior, purchase of products and the use of services, as well as on the basis of basic information delivered to a commercial bank such as income level, workplace, employment status, state of emergency and the like. If business banks take another step forward, this information about clients must be more personalized and more educated, and in this way it is necessary to integrate new CRM elements into the banking sector, which will, in addition to the past information and data combination and the offering of the personalized street, forward and this service and product would be tailor-made for a particular client, individually with a unique registration number and a set of information about the given customer. In this way, the expectations of the services received would be far beyond the expectations of the perceived service and the client would be highly satisfied with the quality of the services provided by the selected bank. Of course, this requires major changes in the information technology itself, which for commercial banks should represent an investment for a better future, higher income and greater customer satisfaction, an increase in the client base and the expansion of market share, rather than a cost, it also carries with it employee training and change customer service awareness as well as greater transparency and openness towards clients, as well as the trust

of the client towards banks for the provision of very personal information in a bank that would be stored in a particular database and with special algorithms, will capture the data and create the preformed products and services to clients with presenalized interest rates , benefits, deadlines and, of course, all that, as needed, of the client at the time when it is most needed to clients.

Key words: CRM; relationship with clients; customer satisfaction; banking; banking services; marketing; loyalty

НЕДЕЉКО ПРДИЋ*

ЈКП Тржница

Нови Сад

ЈОВАНА ДЕШИЋ

Економист доо

Нови Сад

УДК 338.43:338.53

Прегледни рад

Примљен: 22.01.2019

Одобрен: 26.02.2019

Страна: 737-747

ЕФЕКТИ ЦЕНА НА ТРАЖЊУ АГРОИНДУСТРИЈСКИХ ПРОИЗВОДА

Сажетак: Основни постулат трговине почива на односу понуде и тражње за одређеном врстом, квалитетом и прихватљивом ценом производа на тржишту. Тржиште је кључни фактор успостављања релативно стабилних привредних и трговинских механизма када су у питању слични нивои развијености привреде. Након успостављања таквих трговинских, финансијских, банкарских и других механизма трговине потребно је проценити однос између нивоа тражње и нивоа цена на продају производа предузећа са рефлексијама на пословни статус предузећа на тржишту. Основни постулат истраживања заснива се на успостављању таквог узајамног односа и значаја производа, цене и продаје у функцији побољшања тржишног положаја предузећа чија ће позиција зависити од интереса и потреба потрошача.

Кључне речи: тражња, агроиндустријски производ, цена, предузеће

Увод

Тражња за једним производом не зависи искључиво од његове цене него и од други фактора а посебно од цене производа који га може заменити на тржишту. Посебно треба нагласити да променом једног производа долази и до промене тражње другог производа. Ова специфичност посебно се односи на пољопривредно прехрамбене производе. Земље с претежно агро-индустријским производима морају на основу планских и прилагодљивих циљева покушати да формулишу своју националну стратегију за повећање ефикасности инвестиција појединачних производа и стратешки их позиционирати на циљно одабрана и фокусирана тржишта производа.

Однос понуде и тражње представља интересно и психолошко стање трговаца непосредном робом који зависи од вештине трговања и сналажења када је у виду директна трговина. Директна трговина је и специфичан облик комуникације који доприноси заједничким интересима произвођача, трговаца и

* ekonomistdoo@sbb.rs

Недељко Прдић / Јована Дешић, Ефекти цена на тражњу агроиндустријских производа корисника производа. Специфични облици трговине агро индустријским производима су „такозване“ специјализоване тржишне институције у трговини као што су сајмови (продајне и комуникацијске институције), велетржнице (трговина на велико), тржнице – пијаце, (трговина на мало) и представљају један од најстаријих видова продаје робе и почетак трговине уопште.

Сајмови и тржнице (пијаце) су најнепосреднији вид трговине у робном промету. (Прдић, 2014).

Познати су примери на светском нивоу, такозваног „бренда“ производа који чак и на приредбама забавног и спортског карактера пред великим аудиторијумом и познатом јавношћу доприносе промоцији производа земље. Велики спортски догађаји одлична су прилика да се значајно утврди постигнути идентитет и стање одређеног производа агро-гране или целокупне привреде.

Намера овог рада је да укаже на битност успостављања узајамног односа повезаних тржишних фактора који ће омогућити предузећу произвођачу вина сазнање о његовој тржишној позицији и неопходним корацима које треба предузети да би се тржишна позиција одржала или побољшала.

Предмет и циљ истраживања

Основни циљ рада је да прикаже садашње стање на тржишту агро индустријских производа, да анализира постојећа теоријска и практична сазнања, те да детерминише одређене претпоставке за побољшање тржишне позиције предузећа која се баве трговином у аграрној индустрији, с посебним нагласком на произвођаче вина. Намера је двострука, теоретска и практична. Када су у питању теоретска разматрања циљ је систематизовати постојећа сазнања и на основу сопственог истраживања и практичних искустава предузећа донети адекватне закључке. Циљ истраживања је показати везу између примене концепта интегрисаних маркетинг комуникација са аспекта предузећа и њиховог утицаја на процес куповине производа. Прикупљени подаци код произвођача вина коришћени су дописном комуникацијом путем анкетног упитника као и сопствено искуство када је у питању сајамска индустрија и област пољопривреде и агроиндустрије. Радом се жели указати значај агроиндустрије са аспекта основног животног стандарда а практично истраживање код произвођача вина има за циљ да покаже који су најефикаснији инструменти комуникације за успостављање контакта с купцима и потрошачима, као и ставови и перцепције потрошача у односу на квалитет, прихватљиву цену и имиџ предузећа произвођача вина.

Методе истраживања

Истраживања се базирају на примени посебних метода сазнања и метода маркетинг истраживања које су прилагођене потребама предметног проблема. Посебне методе сазнања су анализе и синтезе, апстракције и конкретизације,

као и методе статистичке обраде података. Од метода маркетинг истраживања користи се компаративни метод комбинацијом историјског метода и метода испитивања. Подаци за теоријска истраживања прикупљени су на основу сопствених сазнања и секундарних извора информација. Квалитативни подаци прикупљени су методом испитивања путем анкетног упитника код произвођача вина на домаћем тржишту са аспекта комуникације предузећа произвођача вина у односу на циљну групу потрошача.

Ниво тражње и потреба за производом

Тражња за одређеним или специфичним производом произилази из задовољавања потреба које произилазе из корисности или употребне вредности за потрошача. Познато је да је основни економски закон понуде и тражње тај који одређује и ниво тражње и понуде за производом. Када су производи агроиндустрије у питању, потребно је нагласити да они чине специфичну групу производа, код којих постоје одређене различитости у нивоу тражње.

Продавац је појединац који ради за компанију обављајући једну или више следећих активности: тражње, потенцијалних купаца, комуницирање, услуге и прикупљање информација. (Котлер и сар. 2007.)

Тржиште чине сви односи понуде и тражње који се успостављају ради размене роба и услуга у одређено време и на одређеном месту. (Влаховић, 2013.)

Тржиште чини низ споразума о размени добара и услуга између купаца и продаваца. Тражња представља количину неког добра коју купци желе да купе при било којој могућој цени. Понуда представља количину неког добра коју продавци желе да продају при било којој могућој цени (Бег и сар, 2010.)

Тражња за агроиндустријским производима је до средњег нивоа корисности или употребне вредности јер служи задовољавању егзистенцијалних или виших потреба човека па самим тим не може спадати у категорију производа вишег или високог нивоа потреба из којих произилази виши или висок ниво цена. Наравно, то не подразумева да у овој области привреде не постоје потребе за високим квалитетом и одговарајућом ценом већ напротив, подразумева истраживање и анализу специфичних интереса из чије заинтересованости треба организовати процес производње и продаје производа. Тражња и потреба када су у питању агроиндустријски производи доста су међусобно повезане јер производи агроиндустрије представљају основне, више и мањим делом високе нивое животних потреба када су у питању цене за тражени производ.

Доходак потрошача представља један од најзначајнијих чинилаца који има директног утицаја на тражњу и потрошњу пољопривредно-прехрамбених производа. Висина доходака мери се преко куповне моћи потрошача. (Влаховић, 2013.)

Доходак уствари представља ниво стандарда потрошача који су они спремни да одвоје ради куповине производа. Пољопривредно-прехрамбени

производи представљају основне животне потребе и због тога је доходак веома битан чинилац који утиче на цене и тражњу ових производа.

Поред релативно високог удела трошкова зарада веома занимљиве резултате је могуће извести из анализе фиксних и варијабилних трошкова. При томе се материјални трошкови, трошкови енергије, трошкови одржавања и производних услуга посматрају као варијабилни и чине преко 78% укупних трошкова. Релативно низак удео фиксних трошкова у трошковима производње ствара прихватљив ризик пословања. Наведена околност узрокује да се при расту обима производње остварује умерен раст добити. Са друге стране у случају пада обима производње има мању вероватноћу да послује са губитком. (Зекић и сарадници, 2014)

У тржишним привредама закони понуде и тражње и реални конкурентски односи, који представљају оштру тржишну утакмицу, постављају пред руководства агробизнис компаније високе захтеве. Због тога оне усавршавају технике менаџмента и редовно врше маркетиншка истраживања. (Илић и сарадници, 2012)

Потребно је напоменути да су предмет истраживања производи од вина домаћих произвођача и да они не чине основну групу егзистенцијалних производа агро индустрије. На основу спроведених теоретских и емпиријских истраживања код домаћих произвођача вина, као и ставова познатих аутора, циљ је створити неопходне претпоставке на основу којих менаџмент предузећа може ускладити понуду предузећа са нивоом тражње за његовим производима. Истраживање ставова и перцепција потрошача омогућује спознају и преференције, мотиве за куповину производа, ради успостављања таквог узајамног односа који ће омогућити предузећу да на основу захтева циљног тржишта прилагоди цену производа захтевима својих купаца и потрошача уз остварење ефеката пословања.

Задовољавајући ниво тражње за производом предузећа које продаје вино омогућава стварање конкурентске предности у виду продаје квалитетног производа уз одговарајућу цену а сатисфакцију својих крајњих корисника.

Квалитет и цена производа као фактор успешности продаје

Необјективно би било констатовати да је једноставно и лако измерити одређени квалитет производа или услуге. Поготово је тешко објективно сагледати квантитативне и квалитативне карактеристике које репрезентују производ и утичу на његову цену. Мерење успешности се остварује квалитетом, структуром и употребном вредношћу производа, као и ценом која представља одраз уложених средстава за добијени производ. Продаја је најважнији сегмент у целокупном производно – техничком и маркетиншком смислу са циљем сатисфакције потрошача или купца за добијену употребну вредност.

Потенцијални аутпут зависи од нивоа технологије, количина расположивих инпута (фактора производње), (рад, капитал, земљиште, енергија) у дугорочној равнотежи и ефикасности употребе ресурса и технологије. На дуги рок,

инвестирање у физички и људски капитал повећава инпуте (количине фактора) рада и капитала, технички напредак побољшава технологију, а политике на страни понуде смањују дисторзије и повећавају ефикасност. У кратком року, потенцијални аутпут узимамо као дат. (Бег и сар. 2010.)

Ефикасност је мера постизања циља различитим средствима у смислу спровођења планске стратегије на маркетинг заснованим принципима ради реализације постављених пословних циљева на тржишту. Нови тржишни услови представљају изузетно тешку „утакмицу“ у којој константно долази до различитих и променљивих пословних ситуација. Добити задовољавајући ниво употребљивих производа за уложене ресурсе и низак ниво цена даје реалну шансу за већу продају.

Паритети, тј. Односи цена значајни су показатељи не само економског положаја појединих линија производње, већ и нивоа дохотка, примарних пољопривредних произвођача уопште. Паритас подразумева уједначеност, једнакост, равноправност, односно еквивалент, утврђен однос између вредности појединих производа. (Влаховић, 2013.)

Како би опстала у условима велике светске понуде пољопривредних производа, Србија мора да води активну политику подстицаја домаће пољопривредне производње. (Кузман и сар., 2013).

Брига о односу цена и развоја пољопривредне производње како се констатује у ставовима аутора уствари представља усвајање националне стратегије развоја пољопривреде на домаћем тржишту и њеног положај у односу на светску пољопривреду.

Ниво задовољавајућег квалитета чине многи фактори који су утицали да финални производ има такву употребну вредност чија цена не представља већи проблем приликом куповине. Под куповином можемо сматрати спремност потрошача да за одређени ниво квалитета и структурирану цену плати новчана средства која ће задовољити његове потребе за производом. Потребан ниво квалитета јесте онај за који је потрошач спреман да издвоји расположива средства у зависности од нивоа потреба. Виши ниво потреба захтева издвајање додатних средстава чија је сврха задовољавање посебних циљева појединца или групе проистекла из одређеног друштвеног статуса или специфичне позиције у којој се тај појединац или група људи налази. Дакле, квалитет је својство производа који служи специфичној употребној вредности због којег је појединац, група људи, организација, компанија или државних организација спремна да плати одређену цену у сврху постизања циљева за које је производ намењен.

Ценовна конкурентност производа и њен ефекат на тржишну позиционираниост и инвестициону активност

Ниво цена представља тржишну понуду на основу које се може измерити и квантификирати њен ефекат на продају и укупан пословни резултат. Ценовна конкурентност чини релевантном пословну стратегију „ниским цена“

као битан фактор тржишне предности. Ако су ниске цене озбиљна конкурентска предност у смислу веће количине продатих производа, онда уз „сигурне купце“ доприносе позитивним пословним ефектима.

Главно место у стратешком размишљању данас заузима идеја да остваривање изузетних резултата од компаније захтева да стекне и задржи предност у односу на конкуренте. Компаније које теже да остваре предност приморане су да (уз најмање могуће трошкове) развију карактеристичне компетенције или да захваљујући врхунској вредности постигну диференцијацију. Уколико се то постигне, остварује се и доминантно тржишно учешће и натпросечна профитабилност. (Акер и сар. 2008.)

Цене хране традиционално утичу на инфлацију у читавом свету. Промене у овим ценама углавном долазе због промена у понуди, а мање због промена у тражњи. (Шошкић, 2015)

Међутим, потпуна конкуренција у пракси је неостварљива, то је футуролошка илузија и идеал. Претпоставља, наиме, испуњење следећих услова: атомичност тржишта, хомогеност предмета трговања, отвореност тржишта, покретљивост тржишних субјеката. Потребне су једнаке способности за одлучивање: потпуно информисање, материјална, физичка способност за одлучивање и воља. То све заједно немогуће је испунити. (Пејановић, 2014)

Анализирајући ставове претходних аутора, стабилне инвестиције су дугорочна пословна стратегија због којих предузеће има реалне шансе за успех и опстанак на тржишту. Када су инвестиције у повећаном обиму на тржишту од стране предузећа „евидентне“ оне показују да је предузеће осигурало основни удео на тржишту и има реалне шансе чак и за проширење производне делатности. Однос конкуренције и слобода трговања су пракси су доста супростављени и умногоме могу утицати на цене и тражњу агроиндустријских производа.

Стратешка позиција „ниске цене“ уз све одговарајуће елементе уз пословне и маркетинг стратегије „сигурно“ доноси основну реалну зараду предузећу. Таква позицију предузећа на тржишту осигурава и реалну зараду радницима предузећа али и убирање пореза и доприноса држави. Међутим треба нагласити да „ниске цене“ немају увек одлучујући значај у зависности од структуре, власништва и циљева постојања компаније на тржишту.

Промоција продаје у функцији примене концепта интегрисаних маркетинг комуникација

Производи од вина су веома значајни са више аспеката који датирају од давних времена где су ови производи имали велики значај. Иако је потрошња вина занимљива са више аспеката ови производи не представљају производе за задовољење свакодневних животних потреба. Наиме, позната је чињеница да је наша земља у смислу географских и природних карактеристика веома погодна за развој аграрног сектора, а поготово производа од вина који могу имати веома позитивне претпоставке када је у питању извоз. (Прдић, 2018)

Када су у питању различити инструменти маркетинг комуницирања произвођача вина, истраживања показују да је непосредни контакт који се остварује у виду личне продаје 38% најважнији инструмент, затим директни маркетинг (разни видови личне и дописне комуникације) 26%, док су сајмови и интернет (18) на трећем месту са 18% улоге у продаји и промоцији производа, штампани публицитет у различитим часописима, билтенима и разним видовима односа с јавношћу 8%, док свега 2% остаје на друге видове маркетинг комуницирања.

Лична продаја производа од вина 38%
Директни маркетинг-разни облици личне и писане комуникације 26%
Сајмови као инструмент унапређења продаје 18%
Интернет као електронска комуникација 18%
Публицитет и односи с јавношћу 8%
Остали видови комуникације заинтересованих субјеката 2%

Табела 1. *Најефикаснији инструмент маркетинг комуницирања произвођача вина*

Наведени резултати о примени различитих инструмената маркетинг комуницирања када су у питању предузећа произвођачи вина на домаћем тржишту, показују значај директног комуницирања на релацији предузеће заинтересовани купац-потрошач. Резултати истраживања када су у питању интегрисане маркетинг комуникације у функцији ефикасније продаје производа примењује 30% анкетираних предузећа произвођача вина а 70% не користи стратегију интегрисаности у моделу наступа предузећа на тржишту с становишта продаје и маркетинга.

Резултати истраживања треба да покажу, који су најефикаснији инструменти маркетинг комуницирања када је у питању коришћење различитих инструмената маркетинг комуницирања у сврху промоције производа предузећа. Дакле, овим истраживањем потребно је решити проблем међусобне комуникације између предузећа и његових купаца и потрошача као и осталом заинтересованом јавношћу.

Промотивне продајне услуге представљају активност предузећа на промоцији основних и „бренд“ промотивних активности које уз одговарајући ниво квалитета производа или услуге доприноси ефекту корисности за сигурног купца. Основна корист за потрошача јесте вредност производа и његов ефекат на стандард. Наравно, треба одвојити улогу основних егзистенцијалних производа од оних који имају капиталан значај за стандард како појединца, компаније, организације или друштвеног стандарда. Задовољство купца је једна од најважнијих конкурентских предности на слободном тржишту агроиндустријских производа. Потребно је нагласити да конкурентска предност „сигурног купца“ може бити основни предуслов заузимања дела или већег сегмента тржишта. Наиме, потребно је истаћи да значај „сигурног купца“ чини основну предност када је у питању одржавање текуће ликвидности у променљивим тржишним условима и рефлексима на цене. Наредна табела показује ниво заинтересованости и евентуалне куповине а квалитет оцене иде од ниже ка вишом. Број 8 представља производе од вина који се продају и адекватно су видљиви у смислу количине, цене, амбалаже, дизајна паковања и услова куповине.

Заинтересован	Препорука- план за куповину
8-1 ()	8-1 () назив производа
8-2 ()	8-2 () назив производа
8-3 ()	8-3 () назив производа
8-4 ()	8-4 () назив производа
8-5 ()	8-5 () назив производа

Табела 2. Анкетни упитник о заинтересованости потрошача за производе од вина

Анкетни упитник за потрошаче приказан је у претходној табели о ставовима посетилаца Пољопривредног сајма у Новом Саду, показује заинтересованост потрошача за производе од вина, када је у питању врста, марка, план куповине и други захтеви потрошача. Анкетни упитник је структуриран тако да потрошач сам одабере производ и оцени његов квалитет непосредним избором производа тако што ће оценити степен заинтересованости и назив производа. Систематском анализом добијених података потребно је донети одређене закључке који представљају основу за избор адекватне стратегије и прилагођавање понуде захтевима конкретних и на истраживању заснованих тржишних сегмената.

Бренд производ као конкурентска предност

Различит ниво тржишне развијености доприноси честим вештачки изазваним променама цена, лошим производима и нелојалној конкуренцији. Познатост „бренда“ у маркетиншком смислу чини препознатљивост предузећа на одређеним и више познатим тржиштима. Стратегија бренда омогућава продор на нова тржишта и ширење утицаја предузећа на купце и потрошаче као и на друге организације и појединце које могу допринети угледу предузећа на тржишту. Статус предузећа на тржишту стиче се добро познатим методама, критеријумима и мерилима од којих главну корист имају купци или потрошачи њених производа.

За процену вредности бренда предложена су бар четири општа приступа. Један је заснован на ценовној премији која захваљујући имену може да се оствари на тржишту. Други разматра висину трошкова који би били потребни за замену постојећег бренда новим. Трећи се заснива на цени акција. Четврти се односи на приносну снагу бренда (Акер и сар. 2008.)

Ефикасност промотивне поруке постиже се интегрисаним приступом различитих инструмената маркетинг комуницирања који чине једну коегзистентну и једноставну поруку ка циљаној и другој јавности. Продаја је нека врста „игре“ која се коначно рефлектује на пословни резултат предузећа на тржишту производа и услуга. Познати су ставови многих угледних стручњака економије да су финансије основни постулат функционисања економског па и политичког система привреде једне земље. Наравно да су ове констатације а и

научно доказани елементи система тачни, но међутим треба подсетити на чињеницу да без продаје производа није могуће говорити о завршеном процесу имплементације пословне или инвестиционе активности привреде. Доказано успешна пословна активност предузећа једино је мерљива након завршетка комплетног процеса а у виду корисности за потрошача или сигурног потрошача производа предузећа. Намера је повезати све факторе који утичу да би финансијски резултат предузећа на тржишту био позитиван и продаја била на планираном нивоу.

Економски ефекти тражње на пословни резултат предузећа

Ниво тражње зависи од квалитета и цене понуђених производа. Потребно је напоменути да ниске цене не подразумевају цене које ће утицати на позитиван резултат предузећа. Функција ниских цена јесте поспешивање продаје производа који у количинском збиру доносе профит предузећа на тржишту. Ниске цене су основни фактор повећања тражње за производима. Тражња је основни показатељ да постоји квалитетан производ који предузећу даје реалну шансу за опстанак на тржишту и прилагођавање визије и стратегије тренутним приликама тржишта.

Економски резултат предузећа на тржишту мери се оствареним пословним резултатима према плану инвестиција и подразумева мере, активности и текуће пословне обавезе које га чине ликвидним и интересантним како пословним тако и другим заинтересованим субјектима. Ефикасан пословни систем је уствари скуп мера, активности и процеса на основу којих ће предузеће бити рационалан привредни субјект и функционисати у реалним планским оквирима. Тражња је фактор економске стабилности предузећа као тржишног субјекта јер му омогућава несметан економски опстанак на тржишту и ствара реалне шансе да поспеши и прошири своју производњу. Повећањем тражње за производом ствара се и додатни маркетиншки ефекат у виду посебне занимљивости потенцијалних купаца који су у мањем обиму били заинтересовани за предузеће и његове основне или нове производе на тржишту. Економски ефекат је уствари скуп различитих мера и активности које стварају и омогућавају предузећу позитивно пословање и тржишно функционисање.

Када кажемо позитиван пословни резултат превасходно мислимо на остваривање планираних циљева и профита предузећа као и постизање задовољавајућег нивоа друштвене одговорности у пословању и поштовању основних правила и начела истинитости и морала када је у питању однос према сталним (лојалним) или потенцијалним купцима или потрошачима. Економски ефекти су позитивна рефлексија тражње за производима предузећа и чине његов основни постулат постојања.

Закључак

Ефикасност је кључни чинилац који одређује стратешку предност предузећа на тржишту, већу продају производа у односу на конкурентска предузећа

као и његове позиције опстанка на тржишту агроиндустријских производа. Ефикасни и ефективни смо ако постижемо своје циљеве у виду одржања стабилног нивоа цена и одговарајућег квалитета производа а све у циљу задовољења потреба потрошача. Цене и квалитет производа на дужи рок представљају стратешку и маркетиншку предност у виду тражње, засновану на већем обиму продаје производа али доприносе и контроли граничних трошкова пословања на основу којих предузеће планира краткорочне обавезе у пословању. Може се закључити и нагласи да је значај цена и квалитета веома битан за обим продаје, повећање тражње и позиције предузећа на тржишту. Није потребно наглашавати да квалитетан производ с повољном тржишном ценом продамо садашњим и потенцијалним купцима на комуникацијски прихватљив начин и на обострану корист.

Тражња за производом представља основни тржишни систем који омогућава предузећу постизање позитивних ефеката у пословању али и дугорочну стабилну позицију када су у питању финансијске, банкарске и друге државне и владине институције а све у циљу одржања стабилне пословне позиције, идентитета и пословног имиџа.

Средишњи допринос овог рада у теоретском смислу јесте да докаже однос између тражње и нивоа цена у смислу концептуалног модела узајамности тражње за производом. Основни елементи овог модела су производ, цене и услови продаје који утичу на куповину. Дефинисан је и концепт и значај појма брэнда производа и интегрисаних маркетинг комуникација, као и њихове предности и значај у комуникацији предузећа са тржиштем.

Литература:

1. Aker, D., Kumar V., Dej, Dž., (2008.) *Marketinško istraživanje*, deveto izdanje, Beograd
2. Beg, D., Fišer S., Dornubuš R., (2010) *Ekonomija*, osmo izdanje, Data status, Beograd
3. Kotler, F., Vong V., Sonders Dž., Armstrong G. (2007) *Marketing principi*, Mate, Beograd
4. Ilić, V., Stevanović, S., (2012) *Agrobiznis šansa Srbije*, Naučno društvo agrarnih ekonomista balkana, Beograd
5. Kuzman, B., Tešić A., Đelić A.T., (2013)., *Mogući pravci približavanja (agroindustrijskog kompleksa) Srbije prema EU i STO*, Ekonomika poljoprivrede vol. 60. Br.3, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd
6. Prdić, N., (2014)., *Istraživanje stavova potrošača o kupovini na pijacama*, vol.43. Br. 63-64, Agroekonomika, Novi Sad
7. Prdić, N., (2018)., *Sajmovi, komunikacija prodaja*, Prometej, Novi Sad
8. Pejanović, R., (2014)., *O (Ne)uspešnosti naših tranzicionih reformi*, vol. 43. Br. 63-64, Agroekonomika, Novi Sad
9. Vlahović, B.,(2013)., *Tržište agroindustrijskih proizvoda*, Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad
10. Blahović, B., Samardžija, P., (2012)., *Marketing vina Vojvodine, Pokrajinski sekretarijat za poljoprivredu, vodoprivredu i šumarstvo*, Novi Sad

11. Šoškić, D.; (2015)., *Uticaj cena hrane na inflaciju: Slučaj Srbije*, Ekonomika poljoprivrede, vol 62.br.1, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd
12. Zekić, V., Džinić, N., Tica, N., Tomović, V., Milić, D., (2014)., *Ekonomska obeležja postrojenja za preradu mesa*, vol. 43. Br.63-64, Agroekonomika, Novi Sad

EFFECTS PRICE AT THE DEMAND OF AGROINDUSTRIAL PRODUCTS

Summary: The basic postulate of trade is based on the relationship between supply and demand for a particular kind, quality and reasonable price of products on the market. The market is a key factor in establishing a relatively stable economic and trade mechanisms with regard to similar levels of development of the economy. After the establishment of such trade, financial, banking and other mechanisms of trade, it is necessary to estimate the relationship between the demand and the price level on the sale of products of companies with reflections on the business status of the company in the market. The basic postulate of the research is based on the establishment of such mutual relations and the importance of products, prices and sales in order to improve the market position of the company whose positions depend on the interests and needs of consumers.

Key words: Demand, agro-industrial product, price, company

ФУНДАМЕНТАЛНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ И ЕФЕКТИ ПОРЕСКИХ ОБЛИКА

Сажетак: Порези заузимају значајно место у економској политици сваке земље и њихова релевантност не сме бити занемарена. Присуство пореза има одређене импликације на понашање економских субјеката и доношење одлука са становишта потрошње, штедње и инвестиција. Циљ рада је приказати теоријски оквир пореских облика са аспекта њихових карактеристика и ефеката, као и расподелу пореског терета. Сходно томе, идентификовање позиције и утицаја пореза у економији представља значајно питање у управљању јавним финансијама, као и макроекономским оквиром једне земље.

Кључне речи: порези, карактеристике, ефекти, расподела, порески терет

Увод

У историји јавних финансија, присутан је тренд упоредног развоја пореских система и промене циљева опорезивања. Првобитни циљ који се огледао у потреби прикупљања средстава ради покривања јавних расхода и задовољења јавних потреба је допуњен циљевима који су снажно корелисани са економском, социјалном и демографском политиком државе. Тако поред фискалног циља, значајност пореза добија ширу димензију у макроекономском оквиру државе. Посматрајући пореске системе у развијеним економијама може се уочити велика сличност међу њима са становишта врсте и структуре пореских облика што се доводи у везу са друштвеном, политичком, економском и културолошком категоријом развоја државе. У прошлости су постојали порески системи који су обухватили један порески облик, што је омогућило једноставнији и ефикаснији систем, али не и правичнији.

Поред недовољне издашности, као и угрожавања принципа правичности и равномерности са становишта расподеле пореског терета, развијени су плурални порески системи. Појава пореских система са више пореских облика је

* branimir.kalas@ef.uns.ac.rs, +38121485-2932

имала за циљ да уклони постојеће недостатке претходног пореског система, али и побољша његово функционисање. Тако се изнедила дефиниција пореских система који подразумева скуп свих пореских облика који су заступљени у једној земљи, при чему свака промена пореза има одређене импликације на економске компоненте као што су доходак, запосленост, ниво цена, потрошња и инвестиције на агрегатном нивоу.

Значај, улога и карактеристике пореза

Порези имају значајну и специфичну улогу у економији. Наиме, значајност пореза се манифестује кроз њихово присуство и промене које носе са собом. С друге стране, специфичност пореза је у томе што већина пореских облика има различите ефекте на економске категорије једне државе. Порези представљају један од главних инструмената економске политике, где се кроз порески систем земаља врши редистрибуција националног дохотка (Karolak, 2011: 54). Порези имају кључну улогу у мобилизацији домаћих ресурса (Pfister, 2009: 6) и имају важно место у економској политици сваке земље (Kalaš, Mirović & Andrašić, 2017: 482). Порези су усмерени ка прикупљању јавних прихода за финансирање јавних потреба, регулисању понуде и тражње на агрегатном нивоу у периоду инфлације, стимулисању развоја индустрија путем релаксираног пореског режима и заштити друштва од штетних производа и индустрија кроз оштрији приступ опорезивања. Поред тога, порези имају улогу решавања екстерналија у виду одређених пореских облика као што су еколошки порези, порези на алкохол и дуван (Prammer, 2011: 2). Исто тако, присуство пореза мора обезбедити већи ниво једнакости у расподели дохотка и богатства и на тај начин омогућити опште користи самом друштву (Uganda Revenue Authority, 2011: 11). На основу детерминисања улоге пореза у економији, могу се сагледати следеће карактеристике (Ђуровић Тодоровић & Ђорђевић, 2010: 188):

1. Порези омогућавају финансирање јавних расхода на начин да држава путем опорезивања доприноси адекватној расподели економских ресурса са аспекта оптималности, правичности и ефикасности. У случају непостојања пореских облика и елемента опорезивања, свако би подмиривао потребе сходно сопственим могућностима и тиме би вероватно била угрожена основна начела као што су једнакост и правичност.
2. Порези представљају принудни начин плаћања од стране пореског обвезника. У савременим државама са уређеним правним и законодавним оквиром, принудни карактер се манифестује кроз немогућност неизвршења пореске обавезе, јер се у супротном примењују прописане санкције. Плаћање пореза не треба посматрати као обавезу, већ као чин давања који има општи карактер и које доприноси адекватном функционисању државе са становишта обезбеђивања јавних потреба и њиховог покривања.
3. Порези не укључују компоненту директне противнакнаде, што не значи да не доприносе задовољењу потреба људи. Наиме, на основу претходних карактеристика дефинисана је теза одсуства непосредне противнакнаде код пореза и оства-

ривања друштвеног интереса. Може се констатовати да порези имају одређени вид противнакнаде који се посредно испољава на један свеобухватан начин.

4. Порези представљају инструмент прерасподеле националног дохотка, јер држава опорезује део новостворене вредности на годишњем нивоу. Важно је истаћи њихов деривативни карактер који се везује за економску снагу пореског обвезника.

Како би обезбедила средства за финансирање јавних потреба, држава опорезује грађане и привреду и тиме утиче на економску снагу на директан или посредан начин.

Ефекти опорезивања

У савременим пореским системима опорезивање се врши применом великог броја пореских облика. Примарни циљ опорезивања се огледа у генерисању прихода за финансирање трошкова државе на свим нивоима власти (Chigbu & Njoku, 2015: 111). Након утврђивања фундаменталних карактеристика, потребно је одредити карактер пореских облика који зависи од тога да ли се порески облици заснивају на доходу или његовој потрошњи. Карактеристике директних пореза огледају се у релативној стабилности, праведности, нееластичности, релативно високим трошковима убирања. Директни порези представљају издашан извор јавних прихода, при чему се уважавају лична обележја пореског обвезника што омогућава праведан третман између пореских обвезника. Они се обрачунавају на основу пореске основице која може бити у виду имовине, профита или прихода појединца (Schenk & Oldman, 2006: 6). Нееластичност и релативно високи трошкови убирања се огледају кроз високе трошкове њиховог администраирања, као и мању еластичност у односу на економска кретања. Насупрот директним порезима, индиректни порези су условљеним потрошњом дохотка. Значајност посредних пореза се огледа у издашности и редистрибуцији прихода (Saez, 2004: 503). Према ауторима (Atkinson & Stiglitz, 1976: 74) у случају да редистрибуција није у првом плану, тада је директно опорезивање прихватљивије. Могућност преваљивања је велика што значи да су неодговарајући за разне економске, социјалне и друге сврхе у односу на непосредне порезе. Међутим, они су ефикасни у погледу немогућности избегавања плаћања пореза, што се нарочито односи на порез на додатну вредност (Grinberg, 2009: 309).

Питање ефеката пореза на економску активност представља једно од најважнијих у области јавних финансија (Kalaš & Milenković, 2017: 70). У теоријским расправама и практичним студијама је потврђено да су ефекти посредних пореза рестриктивнији у односу на директне порезе у инфлаторним условима. У структури националног дохотка са аспекта потрошње:

$$Y_0 = C + i + G \quad (1)$$

порез на потрошњу утиче на паралелни раст функције потрошње:

$$C(1+tc) - a(1+tc) + cY_0 \quad (2)$$

супституцијом C из дате једначине у једначини Y_0 добија се:

$$tcC = \frac{cY_0(Y_0 - I - G)}{Y - a - I - G} + I + G - Y_0 \leq > 0 \quad (3)$$

значајно виши ниво пореског прихода. Компаративним поређењем математичких израза долази се до следећег:

$$\frac{cY_0(Y_0 - I - G)}{Y - a - I - G} + I + G - Y_0 - \frac{a + cY_0 + I + G - Y_0}{c} \leq > 0 \quad (4)$$

при чему се дата једнакост може одредити као:

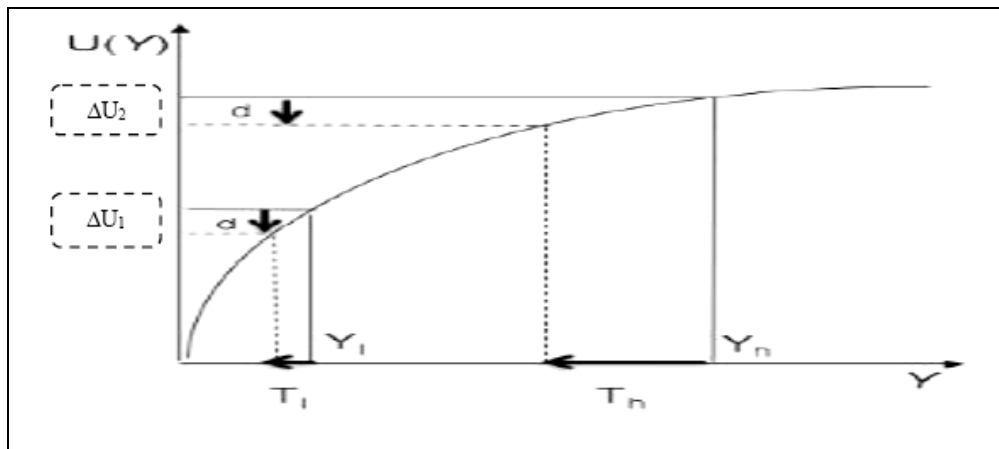
$$(1-c) \times (1+G-Y_0) + a \leq > 0 \quad (5)$$

На тај начин остварује се вишак потребног прихода по основу индиректног пореза у односу на приход по основу непосредног пореза. Наиме, он је директно завистан од варијација I , G и a , и обрнуто са c . Рестриктивност ефеката посредних пореза је потврђена у моделу аутора Musgrave (1959), при чему њихово смањење или повећање утиче на раст или пад националног дохотка. Индиректни порези утичу на формирање конјунктуре и однос понуде и тражње преко ценовног ефекта, што се одражава и на остале економске компоненте као што су доходак, потрошња, животни стандард, конкурентност, извоз и увоз. Они представљају кључни фактор који утиче на ефикасност једне економије, што у комбинацији са фискалном политиком омогућава стварање адекватног окружења за интензиван економски раст (Pora & Codrenau, 2010: 2). Сходно томе, пореске политике су значајне из разлога што мењају економске сигнале, из чега произилазе потенцијални утицаји на функционисање економије (Adkisson & Mohammed, 2014: 87). Плаћање пореза се често схвата као жртва коју свако треба поднети у складу са друштвеним и економским способностима. Жртвовање људи се огледа у смањењу нивоа њиховог дохотка као (ин)директна последица опорезивања.

Према теорији жртве свако треба да поднесе једнак терет за опште добро. Овај теоријски концепт полази од три аксиома:

- корисност представља значајну функцију дохотка као једине варијабле $U = U(Y)$;
- својства функције корисности се могу приказати као $U'(Y) > 0$, $U''(Y) < 0$;
- сви економски субјект имају идентичну функцију корисности.

Теорија жртве обухвата концепт једнаке апсолутне, једнаке релативне и једнаке граничне жртве. Наредна слика приказује сва три концепта који су у функцији остваривања вертикалне једнакости у опорезивању.

Илустрација 1: Теоријски концепти жртве (Brummerhoff, 2000: 246)

На основу илустрације 1 може се приметити једнаки губитак корисности $\Delta U_1 = \Delta U_2$ при диферентним нивоима дохотка. Пореска стопа се мења која је неопходна да би се остварило једнако апсолутно смањење корисности уз различите нивое дохотка.

Једнака апсолутна жртва се може одредити као:

$$U(Y) - U(Y-T) = \text{cons.} \quad (6)$$

Код концепта једнаке апсолутне жртве истиче једнаки третман на хоризонталном нивоу. То подразумева да појединци са истим нивоом корисности пре опорезивања, морају задржати исти ниво корисности и након плаћања пореза. Једнака релативна жртва се може одредити као:

$$\frac{U(Y) - U(Y-T)}{U(Y)} = \text{cons.} \quad (7)$$

Релативно једнаки губици корисности $\Delta U_1/U_1 = \Delta U_2/U_2$ захтевају пореске стопе, при чему су оне условљене обликом функције корисности. Анализирајући ова два приступа, приметан је недостатак вертикалне једнакости код једнаке апсолутне жртве, док то није случај код концепта једнаке релативне жртве. Након тога, следи концепт једнаке граничне жртве, који се може изразити као:

$$U'(Y-T) = \text{cons.} \quad (8)$$

Гранична корисност дохотка биће једнака за све опорезоване појединце након плаћања пореза, без обзира на ниво дохотка пре опорезивања. Трећи

концепт истиче оптимално опорезивање дохотка на начин да се сви дохоци већи од одређеног лимита опорезују по граничној стопи $t'=100$. Такође, наглашава се минимална жртва која се остварује када нижи дохоци порасту до границе опорезивања. Тиме се остварује уједначавање свих доходака $Y-T$ на нижој основи, док се опорезују дохоци на вишем нивоу.

Порези треба да буду предодређени за реализовање одређених ефеката на макро и микро нивоу. Наиме, ти ефекти се рефлектују кроз макроекономске учинке стабилизације или дохотка и учинке ликвидности, као и микроекономске учинке у виду алокације и редистрибуције. Прво, ефекти стабилизације се остварују деловањем пореских облика на финалну потрошњу и тражњу. Наплатом пореза апсорбује се одређени део куповне снаге економских субјеката и смањује расположиви доходак становништва и предузећа. У условима инфлације, раст пореских стопа има рестриктивни ефекат на тражњу, док у случају општег пада нивоа цена, смањење пореских стопа подстиче тражњу на агрегатном нивоу. Друго, Ануанви (1993) наводи значај и ефекат ликвидности који се реализује наплатом, пореза, при чему се смањује ниво расположивих новчаних средстава пореских обвезника. Истовремено, то се одражава на финансијску позицију економских субјеката, а сходно томе и на ликвидност националне привреде.

С друге стране, ефекти алокације и редистрибуције чине микроекономске учинке пореза. У оквиру ефеката алокације, присутни су ефекти супституције и ефекти стимулације којима се утиче на промену привредне структуре. Наиме, деловање пореза има одређене импликације на цене производних фактора. Уколико се оштрије опорезују пословна средства привреде, долази до стварања повољнијих услова за развој радно-интензивних делатности. Такође, уколико се оштрије опорезује потрошња, утолико су веће могућности за раст акумулације.

Када је реч о ефектима стимулације, они се рефлектују кроз диференциране пореске стопе које се неретко користе у политици подстицања привредног развоја (Ристић & Ристић, 2014: 263). Дејство опорезивања на услове привређивања са становишта подстицања привредног развоја подразумевају да ниво и структура пореза изазову одређене ефекте у правцу бржег реализовања економских мера одређене земље. Одређивање висине пореских стопа мора бити усклађена са карактером и врстом сектора. Уколико су одређене привредне гране означене као пропульзивне, потребно је дефинисати пореске стопе на нижем нивоу како би се олакшало функционисање привредних субјеката и убрзао њихов раст и развој. То подразумева да већи део оствареног профита могу усмерити на побољшање производног процеса, као и модернизацију технолошког нивоа производње. Аутори Ђуровић-Тодоровић & Ђорђевић (2010) објашњавају метод секторске диференцијације пореског терета и фискалних бенефита на селективним основама који подразумева подршку развоја оних привредних области и грана које су означене као приоритетне за економски развој одређене земље. Поред наведеног, постоје мере као што су убрзана амортизација, као и пореска ремиза или порески одбитак које омогућавају одређене пореске привилегије које ће олакшати и стимулисати убрзани развој

пословања привредних субјеката. На основу наведеног, може се констатовати да је суштина ових мера постицање бржег привредног развоја одређених привредних субјеката путем повољног, односно различитог пореског третмана.

Поред дејства опорезивања са становишта подстицања интензивнијег привредног развоја, присутно је деловање пореза са аспекта друштвене коректуре у стицању дохотка. Наиме, оно се састоји у друштвеном захватању путем опорезивања екстра профита. Међутим, шта представља екстра део, односно како квантификовати који део профита је додатног карактера? Сходно томе, неопходно је утврдити просечан ниво профита, односно просечну профитну стопу. У економској теорији, остваривање екстра профита је условљено екстерним факторима као што су повољне прилике на тржишту и државна интервенција која се огледа кроз различите пореске, царинске и девизне повластице. С тим у вези, поставља се питање како опорезовати екстра профит који је настао као последица друштвене коректуре у економским односима привредних субјеката. По *ex ante* приступу, опорезивање се врши пре утврђивања пословног резултата привредних субјеката, што подразумева да би се опорезовала само пословна средства, укључујући и некретнине. По *ex post* приступу, потребно је применити прогресивну пореску стопу пореза на добит предузећа након утврђивања пословног резултата. Исто тако, постоји опција да се пореска основица подели на два дела, при чему би први сегмент представљао просечан профит који би се опорезовао по пропорционалној стопи. С друге стране, други део пореске основице би представљао разлику између просечног профита и финансијског резултата привредних субјеката. На тај начин, та разлика у облику екстра профита би се опорезовала по прогресивној пореској стопи.

Тиме би се омогућило уједначавање услова привређивања, односно ублажавање привредне неједнакости са аспекта полазних позиција привредних субјеката и на тај начин остварили жељени ефекти друштвене коректуре у односима привредних субјеката.

Расподела пореског терета - порез на доходак

У теоријским и емпиријским оквирима егзистира дилема како порези утичу на расподелу дохотка. С обзиром на растући тренд фискалне пресије и пореског терета, порези су постали значајан инструмент у спровођењу политике расподеле националног дохотка. Посматрајући са социјалног становишта, опорезивање одређених субјеката с једне стране, као и пружање социјалних и трансферних давања другим субјектима с друге стране, утиче на прерасподелу националног дохотка. У већини случајева свако повећање пореза има негативне импликације на доходак и економски раст, што се одражава и на запосленост и потрошњу. С друге стране, смањење пореза ствара додатни простор за потрошњу и веће стопе раста. Пружање одређених олакшица може стимулативно деловати на потрошњу и инвестиције. Исти је случај и код оствареног профита предузећа, где пореска релаксација на део профита који се усмерава у инвестиције може имати позитивне импликације на виши ниво улагања преду-

зећа. У оквиру расподеле пореског терета присутне су законска и економска расподела, где прва показује ко је законом одговоран, односно у обавези да плати порез. С друге стране, економска алокација пореског терета подразумева промену у расподели реалног дохотка као последица пореза. Истовремено, расподела дохотка се може посматрати између група појединаца на основу њихове улоге у процесу производње и на тај начин расподела поприма функционални карактер. Такође, расподела дохотка по величини омогућава сагледавање начина како порези утичу на расподелу између људи. С друге стране, потребно је нагласити да укупна расподела пореског терета зависи од утицаја пореза на изворе дохотка, али и употребе дохотке.

Имајући у виду да опорезивање одређеног производа може утицати на промену релативне цене, потребно је одредити ценовно кретање путем модела опште и парцијалне равнотеже. Модел опште равнотеже узима у обзир међусобну повезаност различитих тржишта и ефекте преливања услед промене цена. С друге стране, модел парцијалне равнотеже подразумева истраживање једног тржишта без разматрања потенцијалних ефеката преливања на друга тржишта. Иако је примена модела парцијалне равнотеже једноставнија, често не даје комплетну слику о расподели пореског терета. Зато је модел опште равнотеже адекватнији приликом мерења утицаја пореза на расподелу дохотка.

Rosen & Gayer (2011) истичу модел који обухвата капитал и радну снагу и девет пореских облика:

- t_{KF} - порез на капитал који се користи у производњи производа X ,
- t_{KM} - порез на капитал који се користи у производњи производа Y ,
- t_{LF} - порез на радну снагу која се користи у производњи производа X ,
- t_{LM} - порез на радну снагу која се користи у производњи производа Y ,
- t_F - порез на потрошњу производа X ,
- t_M - порез на потрошњу производа Y ,
- t_K - порез на капитал у оба сектора,
- t_L - порез на радну снагу у оба сектора,
- t - општи порез на доходак.

Табела 1: *Пореска еквивалентност*

t_{KF}	t_{LF}	t_F
t_{KM}	t_{LM}	t_M
t_K	t_L	T

(Rosen & Gayer, 2011)

Опорезивање одређеног фактора производње поприма селективни карактер, при чему се наглашава еквивалентност пореза. То имплицира да су порези на производе еквивалентни по истој стопи општем порезу на доходак. Било која два скупа пореза који доводе до истих промена релативних цена имају једнаке ефекте на расподелу пореског терета, што се може видети у табели 1.

Расподела пореског терета - порез на профит и порез на капитал предузећа

Порез на добит предузећа представља релевантан инструмент пореске политике помоћу кога се утиче на економско понашање привредних субјеката са аспекта улагања њиховог капитала. Код дефинисања расподеле пореског терета код предузећа као правних лица, неопходно је указати на модел опорезивања добити путем пореза на индивидуални профит и пореза на добит предузећа. Наиме, порез на добит корпорација укључује добит привредних субјеката који су организовани у корпоративној форми, форми друштва на бази акционарског капитала, као и форми јавних предузећа. Код опорезивања профита предузећа може се појавити проблем двоструког опорезивања. Предузеће може задржати остварену добит или исплатити дивиденде акционарима, при чему плаћене дивиденде не могу бити одбијене од остварене добити. То значи да исплаћене дивиденде подлежу опорезивању и јавља се феномен двоструког економског опорезивања. Оно подразумева да се остварена добит опорезује на нивоу предузећа, као и на нивоу акционара у моменту расподеле добити акционарима.

С друге стране, третман камата је диферентан у односу на дивиденде и постоји могућност одбијања приликом задуживања предузећа. При проценивању нивоа трошкова финансирања неопходно је указати на значај опорезивања пословног, односно финансијског резултата предузећа. Будући да трошкови позајмљеног капитала представљају одбитну ставку од пореске основице, предузећа су изложена мањем пореском износу. Финансијски резултат после опорезивања се повећава за наведени износ и може се утврдити на следећи начин:

$$N = B(1-g) - T(1-g) \quad (9)$$

$$N = (B-T) (1-g) \quad (10)$$

при чему N представља финансијски резултат после опорезивања, B финансијски резултат пре опорезивања умањен за износ трошкова финансирања, T пореска основица, g пореска стопа. Релативна величина трошкова финансирања после опорезивања се може детерминисати као:

$$t' = T(1-g) \quad (11)$$

где је t релативна величина трошкова финансирања пре опорезивања, док t' релативна величина трошкова финансирања после опорезивања. Предност финансирања туђим изворима средстава се огледа кроз трошкове финансирања који представљају одбитну ставку и тиме утичу на смањење пореске основице.

Присутна је теза да порез на добит предузећа представља порез на економски профит, при чему се пореска основица детерминише одузимањем трошкова производње од бруто прихода предузећа. Према томе, економски профит или екстра профит се може одредити као принос власника предузећа који је већи од опортунитетних трошкова фактора производње. Неретко се израчунава тако што се испитује стопа приноса коју предузеће остварује по основу употребе капитала. Тачније, производња одређеног предузећа је условљена пресеком кривих граничних трошкова и граничних прихода, где није присутан пропорционални порез на економски профит. Истовремено, може се констатовати да је порез на добит предузећа једнак порезу на економски профит све док постоји одбитак камата који се исплаћује кредиторима. Присуство пореза на добит предузећа не утиче у великој мери на одлуку у погледу инвестирања. Наиме, предузеће улази у пројекте где је нето садашња вредност позитивна, као и профит после опорезивања. То имплицира да ће предузеће тежити инвестиционим активностима које резултирају позитивним ефектима без обзира на висину пореског оптерећења. Порез на добит предузећа утиче на смањење профита, али није одлучујући фактор који опредељује инвестиционе одлуке предузећа.

Закључак

У раду је представљено теоријско разматрање пореских облика са аспекта њихових карактеристика и ефеката на расподелу дохотка. Ефекти пореских облика се манифестују кроз макроекономске учинке стабилизације и ликвидности, као и микроекономске учинке у форми алокације иредистрибуције. Такође, ефекти алокације обухватају ефекте супституције и стимулације којима се утиче на промену привредне структуре. На крају, приказана је расподела пореског терета у контексту пореза на доходак, пореза на добит и капитал предузећа. Код анализирања расподеле пореског терета, потребно је истаћи економску и законску алокацију, као и моделе опште и парцијалне равнотеже. Веома је важно детерминисати ко заиста треба да плаћа порез уз уважавање економске снаге пореског обвезника. Плаћање пореза се неретко схвата као жртва коју свако треба да поднесе у складу са друштвеним и економским способностима. У складу са тим, анализирани су теоријски концепти као што су теорија једнаке апсолутне, једнаке релативне и једнаке граничне жртве. Поред утицаја на раст, потрошњу и запосленост, ефекти пореза су присутни и код ценовног кретања производа. Путем модела опште равнотеже указује се на значај међусобне повезаности тржишта и ефекта преливања, док код модела парцијалне равнотеже није укључена потенцијална зависност различитих тржишта. У оквиру пореза на добит предузећа, анализирани су дивиденда и камата и њихов диферентан положај приликом утврђивања пореске основице и могућност њиховог одбијања.

Литература:

1. Adkisson, R., & Mohammed, M. (2014). Tax structure and state economic growth during the Great Recession, *The Social Science Journal*, 51(1), 79-89.
2. Anyanwu, J. C. (1993). *Monetary Economics: Theory, Policy and Institutions*. Hybrid Publishers, Onitsha, Nigeria.
3. Atkinson, A., & Stiglitz, J. (1976). The Design of Tax Structure: Direct versus Indirect Taxation. *Journal of Public Economics*, 6, 55-75.
4. Brummerhoff (2000). *Javne financije*. Mate Zagreb.
5. Chigbu, E.E., & Njoku, C.O. (2015). Taxation and the Nigerian Economy: (1994-2012). *Management Studies and Economic Systems*, 2(2), 111-128.
6. Đurović Todorović, J., & Đorđević, M. (2010). *Javne finansije*. Ekonomski fakultet u Nišu.
7. Grinberg, I. (2009). *Where Credit is Due: Advantages of the Credit-Invoice Method for a Partial Replacement VAT*. Washington D.C.: American Tax Policy Institute Conference.
8. Kalaš, B., & Milenković, N. (2017). The role of value added tax in the economy of Serbia. *Ekonomika*, 63(2), 69-78.
9. Kalaš, B., Mirović, V., & Andrašić, J. (2017). Estimating the impact of taxes on the economic growth in the United States. *Economic Themes*, 55(4), 481-499.
10. Karolak, A. (2011). Adaption Process of a Polish Tax Law to European Union Norms - Harmonization of a Value Added Tax. *Economics and Sociology*, 4(1), 54-63.
11. Pfister, M. (2009). *Taxation for investment and development: An overview of policy challenges in Africa*. Background paper for the Ministerial Meeting and Expert Roundtable of the NEPAD-OECD Africa Investment Initiative, Johannesburg, 11-12 November.
12. Ristić, Ž., Komazec, S., & Ristić, K. (2012). *Monetarne i javne finansije*. EtnoStil, Beograd.
13. Ristić, K., & Ristić, Ž. (2014). *Fiskalna ekonomija i menadžment javnog sektora*. EtnoStil, Beograd.
14. Rosen, H., & Gayer, T. (2011). *Javne finansije, Deveto izdanje*. Centar za izdavačku delatnost. Ekonomski fakultet u Beogradu.
15. Popa, I., & Codreanu, D. (2010). Fiscal Policy and its role in ensuring economic stability. *Munich Personal RePEc Archive MPRA Paper* 20820.
16. Prammer, D. (2011). Quality of taxation and the crisis: Tax shifts from a growth perspective. *European Commission, Taxation Papers* 29.
17. Saez, E. (2004). Direct or indirect tax instruments for redistribution: short-run versus long-run. *Journal of Public Economics*, 88, 503-518.
18. Schenk, A., & Oldman, O. (2006). *Value Added Tax – A Comparative Approach*, Cambridge, MIT Press.
19. Uganda Revenue Authority. (2011). *Taxation Handbook: A Guide to Taxation in Uganda*. Kampala: Fountain Publishers.

FUNDAMENTALN CHARACTERISTICS AND EFFECTS OF TAX FORMS

Summary: Taxes take a significant place in the economic policy of each country and their relevance must not be ignored. The tax presence has certain implications on the behavior of economic entities and decision making from the aspect of consumption, savings and investment. The aim of the paper is to present the theoretical framework of tax forms in terms of their characteristics and effects, as well the tax burden distribution. Consequently, identifying the position and impact of taxes in the economy is a significant issue in the management of public finance, as well as the macroeconomic framework of a country.

Key words: taxes, characteristics, effects, distribution, tax burden

МЕНИЦА КАО СРЕДСТВО ОБЕЗБЕЂЕЊА УГОВОРА У ПРИВРЕДИ

Сажетак: Иако је настала као средство размене, кроз дугу историју свог постојања меница је допуњавала своје функције постајући једно од најефикаснијих и најчешће коришћених средстава обезбеђења потраживања. Као средство обезбеђења потраживања меница се користи у дужничко-поверилачким односима као гаранција да ће дуг заиста бити плаћен. Њена основна предност је брзина наплате. Наиме, код менице није видљив основ по којем дуг потиче и он се, у случају тужбе, не мора доказивати. Поседовање менице представља доказ да је менични дужник преузео обавезу и да је дужан да своју обавезу испуни. Међутим, и поред велике флексибилности меница је строго формална хартија од вредности. Она мора бити сачињена у тачно предвиђеној писаној форми и садржати све елементе који су законом прописани. Менична строгост је једнака према меничном дужнику и повериоцу јер неблаговременим предузимањем меничних радњи настају озбиљне правне последице по оба учесника меничног односа.

Кључне речи: меница, обезбеђење, потраживање, дуг

Увод

Веома важан сегмент привредног пословања представља закључивање уговора. Уговори у привреди, због својих многобројних специфичности који се тичу како уговорних страна тако и њихових међусобних односа које треба уредити, представљају посебну врсту уговора на које се примењују и посебна правила.

Закључивањем уговора уговорне стране регулишу своја права и обавезе али се њиме предвиђају и санкције у случају неиспуњења преузетих обавеза.

У савременим условима у којима ликвидност правног субјекта у највећој мери зависи од наплате потраживања, повериоци настоје да своје пословање заштите предузимањем низа мера чији је циљ заштита сопствених интереса

* stamenkovic223@gmail.com

јачањем уговорне дисциплине. Један од најефикаснијих начина за то је обезбеђење извршења уговора. Средства којима повериоци могу обезбедити своја потраживања су многобројна и разноврсна. У теорији је извршена њихова класификација на стварноправна и персонална. Међутим, у савременом пословању као инструмент обезбеђења плаћања највише се користи меница.

Настанак менице везује се за развој робне размене у средњем веку када се она појављује као средство размене одакле и њен назив (CAMBIARE-мењати). Функцију платежног средства меница добија у касном средњем веку када је метални новац замењен хартијама од вредности. Од тог времена па до данас, меница је мењала и допуњавала своју функцију у привредном животу постајући средство плаћања, средство обезбеђења и средство кредитирања. Функцијом средства обезбеђења плаћања меница омогућава да продата роба сигурно буде наплаћена што обезбеђује боље функционисање привредног система због боље ликвидности привредних субјеката.

Предности менице су вишеструке. Њеним подношењем поверилац се ослобађа доказивања основа за наплату јер потписана меница од стране дужника значи да је преузео обавезу и да је дужан да је испуни. Подношењем менице на исплату, односно активирањем права из менице банка је у обавези да принудним путем, са свих рачуна издаваоца менице пренесе средства на рачун ремитента.

Међутим мана менице као средства обезбеђења јесте њена неефикасност у случају када је менични дужник инсолвентан или када себе намерно доведе у стање инсолвентности са намером да оштети повериоца што, разумљиво, повлачи његову кривичну одговорност.

Обезбеђење извршења уговора у привреди

Обезбеђење извршења уговора јесте право а не обавеза повериоца. Међутим, у савременом правном промету ова могућност се, може се рећи, подразумева јер поверилац очекује одговарајуће обезбеђење а дужник се стара да изађе у сусрет тим очекивањима. Обезбеђење извршења уговора је инструмент који је користан како за дужнике и повериоце тако и за друштво у целини. Њиме се приближавају интереси дужника и повериоца. Спремност дужника да понуди одговарајуће обезбеђење поверилац тумачи као његову сигурност у своје пословање, што свакако утиче на повериочеву сигурност у повољан исход посла.¹ Са друге стране, недостатак обезбеђења директно утиче како на услове кредитирања од стране повериоца тако и на цену кредита. Опадање цене кредита омогућава повећану економску активност што се одражава на економску моћ друштва. У том смислу се може говорити о обезбеђењу извршења уговора као институту значајном за цело друштво. Уговори у привреди су двострани уговори. Њиховим закључењем дужник се обавезује да ће испу-

¹ Тешић, Н., (2015) Обезбеђење над покретним стварима и потраживањима (Република Србија), права обезбеђења над покретним стварима, Форум за грађанско право, књига 2. стр. 218.

нити своју обавезу онако како она у уговору гласи, а поверилац се овлашћује да од дужника захтева испуњење обавезе из уговора. Међутим, у пракси се дешава да дужник повреди уговор задоцњењем у извршењу обавезе или неизвршењем обавезе. Заштиту својих права поверилац може тражити у судском поступку. Међутим много ефикаснији начин извршења уговора је обезбеђење извршења.

Уговори у привреди се могу обезбедити средствима којима се обезбеђују и остали уговори. Сва средства се могу поделити на стварна (реална) и лична средства обезбеђења извршења уговора. Стварна средства обезбеђења овлашћују повериоца да стекне стварно право на ствари дужника уколико не изврши обавезу из уговора у предвиђеном року.² У ова права спадају хипотека, залога, кауција, капара и аванс. Лична средства обезбеђења извршења као што су јемство, уговорна казна, пенали, одустајница овлашћују повериоца да у случају неиспуњења уговора захтева од дужника или трећег лица исплату одређеног новчаног износа.³ Испуњење уговора се може обезбедити и проширењем одговорности дужника или одрицањем права на побијање уговора због прекомерног оштећења. Обезбеђење се може постићи уношењем одредби о обезбеђењу у основни уговор или се може закључити други уговор који је акцесоран јер је зависан од обавезе на коју се односи.⁴ У савременом пословању у Републици Србији најчешће употребљавана средства обезбеђења плаћања су меница и банкарска гаранција.

Функција менице као средства обезбеђења потраживања

Меница као средство плаћања настала је у касном средњем веку. Иако не дају дефиницију менице, на основу одредаба Закона о меници⁵, Закона о облигационом односима⁶, као и Закона о тржишту хартија од вредности и других финансијских инструмената⁷, може се извести дефиниција менице. Меница би, у том случају била, писмена исправа издата у прописаној форми, којом једно лице даје налог другом лицу да у одређено време и на одређеном месту исплати одређену суму новца лицу које је у тој исправи наведено или по његовој наредби, обавезујући се и само да је исплати ако то не учини лице којем је упућен налог.⁸

² Велимировић, М., (2000) Пословно право, Универзитет Црне Горе, Правни факултет Подгорица, стр. 231.

³ Ibid.

⁴ Ibid.

⁵ Закон о меници, Сл. лист ФНРЈ, бр. 104/46, "Сл. лист СФРЈ", бр. 16/65, 54/70 и 57/89, "Сл. лист СРЈ", бр. 46/96 и "Сл. лист СЦГ", бр. 1/2003 - Уставна повеља.

⁶ Закон о облигационом односима, "Сл. лист СФРЈ", бр. 29/78, 39/85, 45/89 - одлука УСЈ и 57/89, "Сл. лист СРЈ", бр. 31/93 и "Сл. лист СЦГ", бр. 1/2003 - Уставна повеља.

⁷ Закона о тржишту хартија од вредности и других финансијских инструмената, Сл. гласник РС, бр. 46/06.

⁸ Вељковић, Д., (2017). Како се користи меница као хартија од вредности и како се врши плаћање по меници, *Зборник радова правног факултета у Нишу*, Вол. 56, бр. 77, стр. 135.

Менице се могу класификовати по различитим критеријумима. С обзиром на број лица која се појављују у меничном односу меница може бити трасирана (вучена) и сопствена.⁹ Код трасиране менице у меничном односу се појављују три лица: трасант (лице које издаје налог), трасат (лице које треба да исплати меничну своту) и ремитент (лице коме треба да буде исплаћена менична свота).¹⁰ Ова врста менице у меничном слогу садржи реч „платите“. Назива се још и редовна трасирана меница. Када трасант даје налог трасату да њему или трећем лицу по његовом налогу о року доспелости исплати меничну своту ради се о трасираној меници по сопственој наредби. У овом односу се појављују два лица трасант и трасат. Ове менице садрже клаузулу „платите по наредби мојој сопственој“. Код сопствене менице њен издавалац (трасант) се обавезује да ће сам исплатити одређену суму ремитенту, а ако трасант себе означи као трасата онда се ради о сопственој трасираној меници која се, иако се може сматрати сопственом, по правној конструкцији је ипак трасирана, те се на њу не могу применити правила сопствене менице. Између сопствене и трасиране менице постоје значајне разлике.¹¹ Код сопствене менице се у меничном односу појављују два лица јер су трасант и трасат једно лице, односно трасант се код ње обавезује да ће сам извршити меничну обавезу. Она се не може издати у више примерака и није дозвољено њено акцептирање. Ако се као критеријум за поделу узме менично доспеће менице се могу поделити на менице *A dato* (датумска меница), меница на одређено време од издавања, меница на одређено време по виђењу и меница по виђењу. Код датумске менице је тачно одређено доспеће. Оно је назначено на меници уписивањем датума доспећа.¹² Пре тог датума не може се захтевати њено испуњење. Код меница на одређено време од издавања доспеће меничног потраживања је назначено у виду временског периода чијим истеком доспева менична обавеза. Временски период почиње од дана издавања менице. Код менице на одређено време по виђењу доспеће је назначено као код менице на одређено време по издавању с тим што се време доспећа рачуна не од времена издавања менице већ од дана акцептирања или дана протеста те менице. Меница по виђењу је врста менице код које је начин доспећа меничне обавезе означен речима „по виђењу“ што значи да је меница наплатива чим се поднесе на наплату у року од годину дана од издавања менице ако издавалац менице овај рок није другачије одредио.¹³

У зависности од елемената које садржи меница може бити потпуна и бланко. Потпуна меница у тренутку издавања садржи све састојке због којих она вреди као меница. Бланко меница не садржи све елементе у тренутку предаје меничном повериоцу већ само ознаку да се ради о меници и потпис издаваоца, трасанта или акцептанта менице. Остале састојке попуњава поверилац до тренутка подношења менице на исплату.¹⁴

⁹ Унковић, М., Стакић, Б., (2009). Спољнотрговинско и девизно пословање, Универзитет Сингидунум, Београд, стр. 253.

¹⁰ Бејатовић, М., (2009). Привредно право, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, стр. 277.

¹¹ Бејатовић, М., *op.cit.* стр. 278.

¹² Унковић, М., Стакић, Б., *op. cit.* стр. 254.

¹³ Бејатовић, М., *op.cit.* стр. 296.

¹⁴ *Ibid.*

Закон о меници¹⁵ је прописао битне елементе трасиране менице. Они су: означање да је меница на језику на коме је састављена, безусловни упут да се исплати одређена менична свота, име лица који плаћа меничну своту, доспелост, место плаћања, име лица коме треба платити, место и датум издавања менице и потпис издаваоца менице.¹⁶ Сопствена меница треба да садржи све елементе осим имена лица које треба да плати меничну своту.

У правној теорији сви менични елементи су сврстани у четири групе: општи, персонални, календарски и географски састојци.¹⁷

У опште меничне састојке спадају означање да је меница и безусловни налог да се исплати одређена свота новца. Означање да је меница је веома значајан елемент који утиче на правну сигурност јер сваки ималац треба да зна да је реч о меници као писменој исправи чијим се потписивањем преузима менична обавеза. Из тог разлога назначење да је меница треба бити на језику на ком је меница састављена. Безусловни упут за исплату означене своте новца изражава се изразима „платићу“ код сопствене или „платите“ код трасиране менице. Налог за исплату мора бити безуслован, у одређеном новчаном износу и мора се платити одједном. Износ се уноси бројевима и словима, а камата је урачуната у менични износ.¹⁸

Персоналне меничне састојке представљају име трасата и ремитента и потис трасанта. Трасат је лице коме је упућена менична наредба. У највећем броју случајева је то банка али могу бити и правна и физичка лица. Као трасати може бити кумулативно означено више лица (сатрасати). Међутим, они се не могу означити алтернативно због неодређености код плаћања меничне своте. Означање ремитента је значајно јер ово лице може индосаментом меницу пренети на друго лице. У нашем праву је допуштено постојање више ремитената и алтернативно и кумулативно. Ако су ремитенти означени кумулативно права из менице остварују заједно у колико су ремитенти означени алтернативно менични дужник се ослобађа обавезе према осталим ремитентима ако обавезу испуни према доносиоцу који презентира меницу.

Својим потписом у десном доњем углу меничног формулара трасант постаје пуноважан члан меничног односа јер се на тај начин обавезује на испуњење обавезе из менице. Трасант или његов пуномоћник мора својеручно потписати меницу. Међутим, по правилима женевског меничног права меница може бити пуноважна и без потписа трасанта у колико садржи аутентичну изјаву воље лица које је требало да потпише меницу. Више лице могу кумулативно али не и алтернативно потписати меницу. Неписмена лица на место потписа стављају рукознак пошто му од стране суда буде проверен идентитет и прочита текст који изражава његову вољу да се менично обавезује. Таква меница се у суду оверава¹⁹

¹⁵ Закон о меници, Сл. лист ФНРЈ, бр. 104/46, "Сл. лист СФРЈ", бр. 16/65, 54/70 и 57/89, "Сл. лист СРЈ", бр. 46/96 и "Сл. лист СЦГ", бр. 1/2003 - Уставна повеља.

¹⁶ Закон о меници, Сл. лист ФНРЈ, бр. 104/46, "Сл. лист СФРЈ", бр. 16/65, 54/70 и 57/89, "Сл. лист СРЈ", бр. 46/96 и "Сл. лист СЦГ", бр. 1/2003 - Уставна повеља, члан 1.

¹⁷ Бејатовић, М., *op. cit.* стр. 285.

¹⁸ Царић, С., Витез, М., Веселиновић, Ј., (2006). Привредно право, Привредна академија, Нови Сад, стр. 426.

¹⁹ Бејатовић, М., *op. cit.* стр. 288.

Географски менични елементи се односе на место издавања и место плаћања меничне своте. Место издавања менице је значајно због одређивања меродавног права код утврђивања да ли је издата меница пуноважна. Уколико није назначено место издавања претпоставља се да је то место које је назначено код трасатовог потписа. У колико је на меници назначено више места издавања она је ништава, али ако у свим тим местима важи исти закон, па то не производи никакве последице по меничне односе може се признати пуноважност.

Место плаћања меничне своте је значајно за имаоца менице јер је то место презентације о року доспелости. Више места плаћања се не може назначити ни алтернативно ни кумулативно.

Календарски менични елементи се односе на датуме издавања и означења доспелости. Датум издавања менице мора бити прецизно назначен. Веома је значајан јер се код неких меница на основу њега одређује рок доспећа, обрачунава се камата, утврђује менична способност и слично. Међутим, пуноважне су и антидатиране и постдатиране менице. Означење доспелости менице је значајно јер се на основу њега стиче право повериоца да од дужника захтева исплату меничне своте.²⁰ У колико не постоји означење доспелости онда се она претпоставља на основу закона када се претпоставља да се ради о меници по виђењу.²¹

Менице које доспевају на одређено време по виђењу најпре се подносе трасату да би се изјаснио да ли прихвата исплату меничне своте. У колико је трасат акцептира доспелост почиње да тече од датума акцептирања, а у колико је не акцептира рок за доспелост почиње да тече од подношења протеста. Менице које доспевају на одређени дан од дана издавања се могу поднети на исплату у означеном року од дана издавања. Менице које доспевају на одређени дан се морају презентовати на дан који је означен на њима. Доспелост, место издавања и место плаћања менице су битни менични елементи који ако нису на меници назначени могу се претпоставити. Ако доспелост није назначена код трасиране менице претпоставља се да се ради о меници по виђењу. У колико код ове менице није означено место издавања претпоставља се да је то место које је уписано поред потписа трасанта. Ако није означено место плаћања претпоставља се да је то место које је означено поред трасатовог имена. У колико нису наведена ова места меница није пуноважна јер не садржи битне елементе.²²

Код сопствене менице која нема означену доспелост сматра се да се ради о меници по виђењу. Ако није одређено место плаћања тим место се сматра место издавања, а ако није назначено место издавања онда се сматра да је то место назначено поред потписа издаваоца менице.

Осим битних елемената меница може да садржи и такозване небитне елементе који не утичу на њену пуноважност. Ови елементи се уносе у ме-

²⁰ Ibid.

²¹ Миладиновић, С., (2007). Пословно право, Правни факултет у Подгорици, Подгорица, стр. 32.

²² Бејатовић, М., *op. cit.* стр. 290.

нични формулар при издавању или касније приликом њене циркулације с тим што накнадне клаузуле обавезују само лица чији су потписи уследили након њиховог уношења. Небитни менични елементи који су унети у меницу постају њен саставни део и производи одређене правне последице и примену одговарајућег меничног права.²³ Сви небитни менични елементи се односе на небитна менична лица и небитне меничне клаузуле. Небитна менична лица су сва она лица која се појављују на меници и у вези су са небитним меничним клаузулама (индосант, индосатар, авалиста, акцептант и слично).

Небитне меничне клаузуле су веома честе. Оне прецизније регулишу конкретни менични однос. У пословној пракси најчешће меничне клаузуле су презентациона, касаторна, „по наредби“, о покрићу, о извештају, ректа клаузула, клаузула о меничном пуномоћству, клаузула о броју меничних примерака, клаузула „без обавеза“, клаузула „без трошкова“...²⁴

Презентациона клаузула се односи на трасирану меницу. Овом клаузулом се ималац менице обавезује да меницу презентује трасату на акцепт. Њен смисао је повећање степена правне сигурности. Ова клаузула је битна за трасата јер је њоме он обавештава о року доспелости менице. У случају када трасант још нема покриће за меницу код трасата презентационом клаузулом се може забранити презентација на акцепт. Њоме се, такође, може забранити и презентација на исплату. Најчешће формулације ове клаузуле су: „презентација обавезна“, „презентација забрањена у року од...“, „забрањена презентација на акцепт“ и сл. Уноси је трасант или индосант након индосирања, ремитент је не може уносити.

Касаторна клаузула искључује могућност наплате других примерака једне менице јер она одређује да се њоме може наплатити само први примерак. Њена формулација најчешће гласи: „једино платите ову прву“.

Клаузула „по наредби“ се користи за претварање обичне менице у ректа меницу уношењем речи „не“ пре клаузуле „по наредби“. Клаузулом о покрићу трсат се обавештава о покрићу за исплату конкретне менице. Ова клаузула се често користи у пракси јер се њоме одређује лице за чији је рачун издата меница. Ректа клаузулаом се забрањује преношење менице индосаментом. Може је унети трасант и било који индосант. Њен циљ је ограничавање циркулације менице. Клаузула „без обавеза“ и клаузула „без регреса“ омогућавају индосанту да искључи своју одговорност ако меница не буде исплаћена или акцептирана. Она делује само према индосанту који је унео у меницу. Против њега ималац менице може поднети регресну тужбу.²⁵ Клаузулом о меничном пуномоћству менични дужници и менични повериоци овлашћују друга лица да предузму одређене меничне радње. Најчешће се даје код индосирања. Клаузула „без трошкова“ у пракси се назива „без протеста“ јер се њоме ималац менице одриче права на протест у случају неакцептирања или неисплате менице. Ову клаузулу може унети било који дужник али њене правне последице зависе

²³ Царић, С., Витез, М., Веселиновић, Ј., *op. cit.* стр. 324.

²⁴ *Ibid.* стр. 325.

²⁵ Меница, преузето са: <https://dokumen.tips/documents/nebitni-menicni-elementi.html> (22.12.2018.)

који је дужник унео у меницу. Ако је унео трасант она има дејство према свим меничним дужницима. Меница која садржи ову клаузулу не може се сматрати инструментом обезбеђења плаћања и из тог разлога се ретко среће у пословној пракси.

Изјавама које су дате, писане или потписане на меници или њеном алонжу врше се меничне радње. Свака радња заснива нов менично правни однос у коме потписник нове изјаве стиче својство дужника према имаоцу менице.²⁶

Меничне радње подразумевају издавање, умножавање и препис, пренос, акцептирање, авалирање, плаћање, интервенцију, нотификацију, регрес, протест. Издавање менице представља меничну радњу којом се преузима менична обавеза према сваком законитом имаоцу менице. Правни положај издаваоца менице зависи од врсте менице која се издаје. Код сопствене менице издавалац је главни менични дужник код трасиране менице издавалац је регресни менични дужник, а главни је акцептант.

Умножавање подразумева издавање више примерака исте менице који морају бити нумерисани и идентични са првом меницом. Број примерака се уноси у меничну клаузулу. У супротном се сматрају различитим меницама.²⁷ Ако је један примерак акцептиран на осталим примерцима се мора наћи име лица код кога се тај примерак налази. Сопствена меница се не може умножити.

Препис менице може сачинити сваки ималац менице.²⁸ Препис мора садржати све одредбе које се налазе на изворној меници. Препис се може индосирати и авалирати. Препис мора садржати име лица код кога се налази изворна меница у супротном препис нема меничноправне вредности. Меница се може пренети индосаментом.²⁹ Индосамент се ставља на полеђини менице или на алонжу. Индосирање се врши пре доспелости. Изузетно се ова радња може вршити и после доспелости, али пре подношења меничног протеста због неисплате или пре истека рока за подношење таквог протеста. Индосирање пре протеста или пре истека рока за подношење протеста производи правно дејство обичног уступања. На индосатара се могу пренети само права која су наведена у меници.

Менично потраживање се може пренети и цесијом. Менице стечене бланко индосаментом и индосаментом на доносиоца даље се преносе простом предајом из руке у руку. Акцептирање менице³⁰ представља меничну радњу којом трасат прихвата налог трасанта да исплати меничну своту чиме он пос-

²⁶ Славнић, Ј., (1997). Привредно право – послови робног промета, Научна књига, Београд, стр. 257.

²⁷ Закон о меници, Сл. лист ФНРЈ", бр. 104/46, "Сл. лист СФРЈ", бр. 16/65, 54/70 и 57/89, "Сл. лист СРЈ", бр. 46/96 и "Сл. лист СЦГ", бр. 1/2003 - Уставна повеља, чл. 63.

²⁸ Закон о меници, Сл. лист ФНРЈ", бр. 104/46, "Сл. лист СФРЈ", бр. 16/65, 54/70 и 57/89, "Сл. лист СРЈ", бр. 46/96 и "Сл. лист СЦГ", бр. 1/2003 - Уставна повеља, чл. 66.

²⁹ Закон о меници, Сл. лист ФНРЈ", бр. 104/46, "Сл. лист СФРЈ", бр. 16/65, 54/70 и 57/89, "Сл. лист СРЈ", бр. 46/96 и "Сл. лист СЦГ", бр. 1/2003 - Уставна повеља чл. 10-19.

³⁰ Закон о меници, Сл. лист ФНРЈ", бр. 104/46, "Сл. лист СФРЈ", бр. 16/65, 54/70 и 57/89, "Сл. лист СРЈ", бр. 46/96 и "Сл. лист СЦГ", бр. 1/2003 - Уставна повеља, чл. 20-28.

таје менични дужник. Меница се може акцептирати безусловно. Ако акцептант постави било који услов ималац менице може подићи менични протест а затим се може обратити осталим меничним дужницима да исплате меничну своту. Акцепт се изражава речима „прихватам“, „признајем“, „примам“. Акцептирати се може само трасирана меница. Клаузула о акцепту не мора садржати датум када је прихваћен налог за акцептирање. Међутим, менице које доспевајуна одређено време по виђењу или менице које се морају поднети на акцепт у одређеном року морају садржати датум када су акцептиране. Изјава о акцепту се може избрисати или преправити све до момента предаје њеном законитом имаоцу.

Авал³¹ представља менично јемство. Авалирањем менице лице које даје авал јемчи за уредно испуњење меничне обавезе. Авалиста може бити и лице из менице али само према лицима према којима није дужник, јер и без авала је одговорно за исплату менице. Авал се изражава речима „као гарант“, „као јемац“, „као порук“. Обавезе авалисте су идентичне обавезама хоноранта (лица за које се јемчи). Када исплати меницу авалиста стиче права из менице против лица за које је јемчио и против свих менично одговорних лица.

Било која меница се мора поднети на исплату на дан доспелости а најкасније два радна дана од дана доспелости. Меница по виђењу је платива одмах ако је прошао рок од јрдне године од издавања. Пре подношења на исплату³² меница се мора презентирати главном меничном дужнику. У супротном ималац губи право да захтева исплату од регресних дужника али задржава право на захтев од главног дужника.

Исплатом меничне своте у целости гаси се менични однос. Делимично испуњење меничног дуга се бележи на меници. Право делимичног испуњења има само главни дужник. Регресни дужници имају обавезу да меничну своту исплате у целости и тек тада наступа престанак меничног односа. При исплати менични дужник је обавезан да води рачуна о формалној легитимацији имаоца менице. Ако је при исплати поступио са грубом непажњом (морао је знати да није реч о законитом имаоцу менице) неће бити ослобођен меничне обавезе према законитом имоцу менице. Законити ималац менице је дужан да приликом исплате меницу преда дужнику.

Интервенција³³ је менична радња којом једно лице уместо трасата акцептира вучену меницу, или уместо издаваоца односно акцептанта плаћа меничну своту. Циљ ове радње је избегавање регресног поступка. Интервенијенти могу бити и лица изван менице. Менични дужници се не могу појавити као интервенијенти према лицима према којима се већ појављују као менични дужници.³⁴ Када се на меници назначи име лица коме се менични поверилац може

³¹ Закон о меници, Сл. лист ФНРЈ, бр. 104/46, "Сл. лист СФРЈ", бр. 16/65, 54/70 и 57/89, "Сл. лист СРЈ", бр. 46/96 и "Сл. лист СЦГ", бр. 1/2003 - Уставна повеља, чл. 29-31.

³² Закон о меници, Сл. лист ФНРЈ, бр. 104/46, "Сл. лист СФРЈ", бр. 16/65, 54/70 и 57/89, "Сл. лист СРЈ", бр. 46/96 и "Сл. лист СЦГ", бр. 1/2003 - Уставна повеља, чл. 37-41.

³³ Закон о меници, Сл. лист ФНРЈ, бр. 104/46, "Сл. лист СФРЈ", бр. 16/65, 54/70 и 57/89, "Сл. лист СРЈ", бр. 46/96 и "Сл. лист СЦГ", бр. 1/2003 - Уставна повеља, чл. 54-62.

³⁴ Бејатовић, М., *op. cit.* стр. 306.

обратити у случају да трасат одбије акцептирање менице ради се о позивној интервенцији. Када на меници није назначено име интервенијента а неко лице изрази намеру да интервенише ради се о спонтаној интервенцији.

Протест код менице је менична радња коју предузима менични поверилац у случају када трасат одбије акцептирање менице или главни менични дужник не испуни меничну обавезу. Иако ово није обавезна менична радња она је услов за очување меничног права у односу на регресне меничне дужнике. У случају када је у менични формулар унета клаузула „без протеста“ менични поверилац је ослобођен од обавезе протеста. Протест се подиже пред надлежним судом тако што лице које подиже протест подноси меницу суду са захтевом да се изврши одређена менична радња.

Нотификација је менична радња којом ималац менице обавештава свог индосанта ако је меница индосирана или трасата да је подигао протест.. нотификација нема прописану форму. То је факултативна менична радња чији је циљ обавештавање регресних дужника да су испуњени услови за регрес.

Регресом³⁵ ималац менице захтева њену исплату од претходника уколико није успео да је акцептира или добије исплату од трасата или главног меничног дужника. Ова менична радња чини меницу сигурним средством плаћања и средством обезбеђења плаћања. Редослед обраћања меничним дужницима менични поверилац саставља по сопственој жељи. Иако се регрес по правилу врши после доспелости менице могућ је и регрес пре доспелости у случају када је трасат одбио да акцептира меницу или кад је над имовином трасата отворен стечајни поступак.

Уколико меничну своту не плате ни главни ни регресни менични дужници менични поверилац може да подигне тужбу против главног меничног дужника или против регресних меничних дужника. Поступак по меничној тужби је једноставан и брз. На основу меничне тужбе председник већа, без одржавања рочишта, издаје платни налог. Уколико менични дужник на налог уложи приговор отвара се менични спор који се одвија по правилима парничног поступка.

Иако је првобитна функција менице била средство плаћања у савременом пословању се она најчешће користи као средство обезбеђења плаћања. У дужничко-поверилачким односима између два правна лица меница представља гаранцију да ће дужник заиста извршити своју обавезу.

У пракси се најчешће дешава да дужник издаје повериоцу бланко меницу која остаје код њега архивирана све до исплате дуга. Уколико дужник не измири обавезу из уговора поверилац је у могућности да меницу пусти на наплату без обавезе да доказује основ по којем од дужника захтева исплату. Чињеница да поседује меницу са безусловним упутом за наплату одређене меничне своте ослобађа имаоца менице терета доказивања основа за плаћање. Постојање попуњеног и потписаног меничног формулара доказ је да је дужник преузео обавезу из менице и да је дужан да ту обавезу испуни без потребе да суд утврђује основ по којем је дуг настао.

³⁵ Закон о меници, Сл. лист ФНРЈ, бр. 104/46, "Сл. лист СФРЈ", бр. 16/65, 54/70 и 57/89, "Сл. лист СРЈ", бр. 46/96 и "Сл. лист СЦГ", бр. 1/2003 - Уставна повеља, чл. 42-53.

Када менични дужник не испуни о року доспелости своју обавезу менични поверилац има право да захтева принудну наплату. Наплата се врши са свих рачуна дужника на којима има средстава на тај начин што менични поверилац о року доспелости подноси меницу на наплату код банке која је на меници назначена као извршилц налога. Уколико средства са рачуна нису довољна за извршење обавезе у целости банка електронском поруком доставља податке НБС ради блокаде свих дужникових рачуна.

Право потраживања по меници не престаје ни када је рачун издаваоца менице у блокади. Меница спада у трећи ред проритета одмах после пореских обавеза и судских одлука. Права из менице се могу преносити на друга лица. То значи да примљеном меницом поверилац може извешити обавезу према свом повериоцу што значи да се једном меницом све до њеног доспећа може измирити више обавеза.

Закључак

У савременом пословању одржавање ликвидности пословног субјекта постаје питање његовог опстанка. Из тог разлога обезбеђење потраживања постаје уобичајена пословна пракса. Средства обезбеђења потраживања могу бити различита. Међутим, меница се због многобројних предности издвојила и постала један од најчешће коришћених и најефикаснијих средстава обезбеђења пораживања.

Наиме, уколико менични дужник не измири своју обавезу у потпуности у року који је одређен уговором менични поверилац је овлашћен да по скраћеном поступку наплати своје потраживање из менице. У том поступку је он ослобођен доказивања основа свог потраживања јер је меница одвојена од правног основа по којем он захтева наплату.

Меница представља један од најфлексибилнијих инструмената плаћања и обезбеђења плаћања. Она се, предузимањем одеђених меничних радњи, може пренети на друго лице, а могуће је и њено есконтовање. То значи да ималац менице може и пре доспелости да располаже правима из ње тако што ће то право уступити свом повериоцу, њеним поновним стављањем у промет обезбедити своје дуговање или у случају потребе за готовим новцем износ на који она гласи (умањен за камату од дана исплате до рока доспећа) одмах наплатити.

Међутим, и поред многобројних предности, пословање са меницом укључује и одређене ризике. Они се, пре свега, односе на ефикасност менице у случају инсолвентности дужника али и недовољног познавања правила меничног пословања. Свођење ризика на најмању могућу меру подразумева предузимање превентивних мера везаних како за упознавање субјекта са којим се успоставља пословни однос тако и упознавање са свим аспектима савременог пословања, а нарочито оних који се тичу одржавања сопствене ликвидности као услова опстанка.

Литература:

1. Menica, preuzeto sa: <https://dokumen.tips/documents/nebitni-menicni-elementi.html> (22.12.2018.)
2. Bejatović, M., (2009) Privredno pravo, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad,
3. Velimirović, M., (2000) Poslovno pravo, Univerzitet Crne Gore, Pravni fakultet Podgorica,
4. Veljković, D., (2017) Kako se koristi menica kao hartija od vrednosti i kako se vrši plaćanje po menici, Zbornik radova pravnog fakulteta Niš, broj 77,
5. Zakon o menici (Sl. list FNRJ", br. 104/46, "Sl. list SFRJ", br. 16/65, 54/70 i 57/89, "Sl. list SRJ", br. 46/96 i "Sl. list SCG", br. 1/2003 - Ustavna povelja).
6. Zakon o obligacionim odnosima, "Sl. list SFRJ", br. 29/78, 39/85, 45/89 - odluka USJ i 57/89, "Sl. list SRJ", br. 31/93 i "Sl. list SCG", br. 1/2003 - Ustavna povelja
7. Zakona o tržištu hartija od vrednosti i drugih finansijskih instrumenata, Sl. glasnik RS, br. 46/06.
8. Miladinović, S., (2007) poslovno pravo, Pravni fakultet Podgorica,
9. Slavnić, J., (1997) Privredno pravo – poslovi robnog prometa, Naučna knjiga, Beograd,
10. Tešić, N., (2015) Obezbeđenje nad pokretnim stvarima i potraživanjima (Republika Srbija), prava obezbeđenja nad pokretnim stvarima, forum za građansko pravo, knjiga 2.
11. Umković, M., Stakić, B., (2009) Spoljnotrgovinski i devizno poslovanje, Univerzitet Singidunum, Beograd,
12. Carić, S., Vitez, M., Veselinović, J., (2006) privredno pravo, Privredna akademija, Novi Sad.

BILL OF EXCHANGE AS A SECURITY INSTRUMENT FOR CONTRACTS IN THE ECONOMY

Summary: Even though it was created as a means of exchange, the bill of exchange has over its history expanded its functions in order to become one of the most efficient and most frequently used security instruments for payables. The bill of exchange is used as a security instrument in debtor-creditor relations as a guarantee that the debt will actually be paid. Its fundamental advantage is the speed of collection. Namely, the grounds for the origin of the debt are not visible, and they do not need to be proven in case of a lawsuit. Possession of the bill of exchange presents proof that the drawee of the bill of exchange has assumed the liability and is obliged to fulfill his obligation. However, besides its great flexibility, the bill of exchange is strictly a formal security. It must be drafted in precisely defined form and must contain all of the elements prescribed by Law. The strictness of the bill of exchange regards both the drawee and the trustee as untimely performance of either actions concerning the bill of exchange can cause serious legal repercussions for both parties in the bill of exchange relationship.

Key words: bill of exchange, security, claim, debt

ДОКУМЕНТАРНИ АКРЕДИТИВ

Сажетак: У раду се говори о документарном акредитиву и његовој улози у међународној трговини. Појавом међународне трговине и све већој удаљености налогодавца (купца или увозника) и корисника акредитива (продавца или извозника), долази се до потребе заштите како једне, тако и друге стране у пословању. Најчешће учеснике чине три основна члана, купац, продавац и акредитивна банка, а по потреби и четврти члан, а то је коресподентна банка. Правни односи у акредитиву су регулисани Законом о Облигационим односима. Иновативни инструменти у међународном пословању доводе до употребе електронског документарног акредитива.

Кључне речи: банкарско пословање, акредитив, међународна трговина, иновативни инструменти међународног плаћања

Увод

Банкарски послови припадају групи послова правног промета и због тога се и на банкарске послове примењују општа начела и принципи, која су заједничка за све послове правног промета. Банкарски послови се деле на активне (где је банка у улози повериоца), пасивне (банка је у улози дужника) и неутралне (банка пружа одређене услуге). Банкарски послови су основни правни облици регулисања новчане циркулације у јединственом новчаном систему, као и у оквирима јединствено кредитно-монетарне политике наше земље.¹

Сви банкарски послови имају одређене специфичности, а то је да се састављају по унапред припремљеним и састављеним типским и стандардним уговорима или по општим правилима пословања банкарске организације, то значи закључивање послова адхезионим путем. Једна од уговорних страна је увек банкарска организација и уговори су валидни само ако су састављени у писменом облику. Банкарски пословни су правни пословни који се закључују између банкарски организација у вези са правним прометом новца и обављањем привредних услуга са новцем.

* jovana_mastilovic@yahoo.com

¹ Царић, С., et. al., (2011). Привредно право, Нови Сад, Привредна академија, стр. 261.

Акредитив припада групи неутралних банкарских послова, што значи да је банка само посредних у обављању послова између њених клијената како би им исти олакшала, а она за обављање свог посла има право на провизију. Документарни акредитив представља најзначајнији облик у међународном пословању, али добија и све већи значај у домаћем платном промету. У домаћем платном промету је уређен Законом о Облигационим односима, док на међународном плану примењују се Једнообразна правила и обичаји за документарне акредитиве које је утврдила Међународна трговинска комора у Паризу, први пут 1933.године.² Увођењем све веће употребе интернета и нових технологија у међународно пословање долази и до употребе електронског документарног акредитива. Његовом употребом скраћује се време реализације посла, смањују се трошкови и повећава се промет у међународном пословању.

Појам документарног акредитива

Од постојања међународног пословања и трговине, постоје ризици које сноси и купац и продавац. Најсигурнији систем трговине је био “лицем у лице” када је постојала истовремена размена новца и робе. Међутим како долази до ширења трговине на тржишта различитих држава, па и континената долази до све већег ризика у пословању. Како би међународна трговина протекла успешно на задовољство обе стране неопходно је да постоје одређена средства обезбеђења.

Средства обезбеђења представљају правна средства помоћу којих се обезбеђује испуњење одређених обавеза. Документарни акредитив представља како инструмент плаћања тако и обезбеђење потраживања и спаде у неутралне банкарске послове.

Банкарски послови су основни правни облици регулисања новчане циркулације у јединственом новчаном систему, као и у оквирима јединствене кредитно-монетарне политике Републике Србије.³ Значајно за ово пословање у којима је увек један субјект банка, да су сви послови у писменој форми и да сви послови имају везе са правним прометом новца и обављањем привредних услуга са новцем.

Термин акредитив потиче од латинске речи „*accreditivum*” и означава пуномоћје, што значи да у акредитивном послу банка врши плаћање за рачун налогодавца.⁴ Први пут је употребљен под називом „путничко кредитно писмо” које су издавале банке у западном свету са циљем да својим клијентима омогуће подизање новчаних средстава код иностраних банака.⁵ Оно буквално ствара обавезу акредитивној банци да исплати уговорену суму новца која при-

² Бејатовић, М. (2008). Банкарско право и хартије од вредности, Нови Сад, Привредна академија, стр. 122.

³ Царић С., *op. cit.* стр. 261.

⁴ Јанковец, И., (1999). Привредно право, Београд, стр. 592.

⁵ Делимеђац, М., (2014). Документарни акредитив и електронско банкарство, Економски изазови (5), година 3, стр. 66-78.

пада кориснику акредитива. Најчешћа употреба је када су купац и продавац у различитим земљама или на већим удаљеностима те је неопходно да постоји гаранција за извршење тог посла.

Дефиниција акредитива према члану 1072. Закона о облигационим односима, који говори о обавези акредитивне банке и форми акредитива, она каже да прихватањем захтева налогодавца за отварање акредитива, акредитивна банка се обавезује да ће кориснику акредитива исплатити одређену новчану суму, ако до одређеног времена буду испуњени услови наведени у налогу за отварање акредитива.⁶

Документарни акредитив је уговор, којим се банка, издавалац акредитива, обавезује да кориснику акредитива исплати износ из акредитива, да преузме обавезу за одложено плаћање и плати на дан доспећа, уколико корисник у уговорено време изврши презентацију уредних акредитивних докумената.⁷

У правној теорији акредитив се дефинише као скуп правних односа у којима банка по налогу свог комитента и у складу са његовим инструкцијама, врши плаћање кориснику, без икаквих услова или ако корисник испуни одређене услове.⁸

Иако акредитиву предходи постојање купопродајног уговора и издавање налога за његово отварање од стране баничног клијента, који је уствари купац у предходном уговору, треба нагласити да је акредитив потпуно самосталан и независан правни посао.⁹

Субјекти и правни односи код акредитива

Основне карактеристике документарног акредитива су самосталност и независност, из таквог става произилази да су сви учесници у документарном акредитиву правно независни и самостални. Учесници у документарном акредитиву су налогодавац, акредитивна банка која отвара акредитив, корисник акредитива, а у неким случајевима уколико је потребно ту је и четврти учесник коресподентна банка која се налази у месту корисника акредитива. Правне односе делимо на унутрашње и спољашње у односу на то који од субјеката учествују у том односу.

Први однос је између налогодавца и корисника акредитива. Овај правни однос настаје из пружања услуга или продаје робе и представља основни правни посао. У пракси се најчешће говори о уговору у међународној трговини и он је разлог за отварање документарног акредитива. У правном односу између

⁶ Козар, В., Алексић, Н., (2015). Акредитив као услужни банкарски посао и обезбеђење потраживања, Мићовић, М., Услуге и заштита корисника - Зборник радова, Крагујевац, Правни факултет универзитета у Крагујевцу, стр. 267-296.

⁷ Дукић Мијатовић, М., (2016). Привредне функције документарног акредитива, (уредник) Мићовић, М., Услуге и услужна правила - Зборник радова, Крагујевац, Правни факултет универзитета у Крагујевцу, стр. 256-268.

⁸ Мићовић, М., (2010). Привредно право, Крагујевац, стр. 512.

⁹ Царић С., *op. cit.* стр. 277.

налогодавца и корисника акредитива се једна страна обавезује да ће извршити плаћање за послату робу и отворити акредитив у корист друге стране.

Други правни однос је између налогодавца и акредитивне банке. Овај правни однос спада у прву групу унутрашњих правних послова. Лица која учествују у овом правном односу јесу налогодавац или купац који је по основу предходног уговора склопио посао са продавцем или извозником. По основу уговора, он има обавезу плаћања за робу или услуге према кориснику акредитива. Подноси захтев за отварање акредитива код банке, са свом неопходном документацијом и попуњавањем налога који добија од стране банке. Друго лице је увек банка, осим у посебним случајевима који су ретки из разлога што је Законом о облигационим односима јасно одређено да акредитиве могу да отварају само банке. Лице које отвара акредитив, било да је правно или физичко лице на тај начин постаје клијент банке и неопходно је да обезбеди покриће, било из личних средстава или узимањем кредита код банке, за испуњење посла које је предвиђено акредитивом.

Трећи правни однос је између банака, са једне стране акредитивна, а са друге стране коресподентна банка. Након отварања акредитива, банка има обавезу да корисника акредитива обавести о отварању истог и да му исплати уговорни износ. Најчешће то ради посредством друге банке која се налази у држави корисника акредитива, уколико је реч о међународном документарном акредитиву. Банке закључују посебне споразуме са одређеним банкама у земљама у којима треба да изврше налоге. Споразумом о међусобној сарадњи у извршењу налога за плаћање успоставља се између банака пословни коресподентски однос, а таква банка добију улогу коресподентне банке.¹⁰ Уколико у уговором између налогодавца и корисника акредитива није дефинисано која банка ће имати улогу коресподентне банке, акредитивна банка може у договору са корисником акредитива или сама да донесе одлуку преко које банке ће се реализовати акредитивни посао.

Четврти правни однос је између банке и корисника акредитива. Ово је уједно и завршни корак у акредитивном пословању, где једна страна односно банка има обавезу да исплати корисника акредитива, а он има право потраживања новчаних средстава из уговора. Корак који предходи исплате новчаних средстава јесте предаја документације од стране корисника акредитива којом се доказује да су уговорне обавезе са његове стране испуњене. Након извршеног посла и исплате акредитивног износа од стране банке према кориснику акредитива, банка је дужна да свом налогодавцу врати документацију коју је примила.

Банка се ослобађа обавезе плаћања акредитивног износа ако је због више силе (санкција Савета безбедности OUN) дошло до прекида њеног пословања и ликвидности. Рок застарелости за остваривање потраживања корисника акредитива према акредитивној банци износи три године.¹¹

¹⁰ Лаушевић, Љ., (2015). Спољнотрговинско пословање и инструменти плаћања, Ваљево, стр. 74.

¹¹ Бејатовић, М. *op. cit.* стр. 127.

Начела међународног документарног акредитива

Акредитив је самостални правни посао, као такав он је само обезбеђење потраживања за успешно обављање одређеног посла. Како би се направио уговор о акредитиву мора да постоји посао који предходи њему. Основни посао је купопродајни уговор који се склапа између налогодавца (купца или увозника) и корисника акредитива (продавца или извозника) и акредитив нема утицај на обављање тог посла, исто као што је отварање акредитива засебан уговорни посао који је сачињен између корисника акредитива и акредитивне банке.

Анализом Једнообразних правила јасно се може утврдити неколико основних начела на којима се заснивају односи између субјеката у послу међународног документарног акредитива: Начело самосталности (независности) документарног акредитива у односу на основни посао, Начело самосталности и независности односа између учесника у документарном акредитиву, Начело пословања документима, а не робом.¹²

Начело самосталности (независности) документарног акредитива у односу на основни посао. Ово начело значи да је акредитив засебан и самосталан уговорни посао у односу на посао који му предходи и због којег је он отворен, о чему говори и Члан 1074 Закона о облигационим односима. Уговор који је сачињен између налогодавца и корисника акредитива, не обавезује банку за испуњење обавеза које стоје у уговору о акредитиву. Сматра се да између уговора о акредитиву и уговора о купопродаји или пружању услуга, постоји само узрочна веза, уколико у основном уговору постоји посебна одредба која ће предвидети плаћање путем акредитива.

Начело самосталности и независности односа између учесника. Како је акредитив сложен правни посао, сваки члан акредитива је самосталан учесник и нема утицаја на остале учеснике у акредитиву. Према Члану 6. Једнообразних правила је утврђено да корисник не може ни у ком случају користити за себе уговорне односе који постоје између банака или између налогодавца и акредитивне банке.¹³ Сваки однос између учесника је засебан и комплексан правни однос, без утицаја на њега.

Начело пословања документима, а не робом. Банка своје дужности обавља искључиво кроз документацију, а не испитивањем робе која је предмет купопродајног уговора између продавца и купца. Банка захтева да се сва потребна документација достави у прописаном року како би могла детаљно да изврши анализу и контролу исте, и само на основу тога врши даље пословање. Сви детаљи у вези робе као што је квалитет, квантитет, врста робе или услуга, банка није у обавези да проверава.

Врсте документарног акредитива

У банкарској теорији и пракси појављује се више различитих подела акредитива. Подела акредитива се с временом, од његовог настанка, мењала

¹² Лаушевић, Љ., *op. cit.* стр. 110.

¹³ *Ibid.*

под утицајем употребе акредитива, промена у привредним односима, промена у банкарским односима, као и у Закону о облигационим односима. Неки од врста акредитива имају различита значења у односу на неке раније периоде. Различите су поделе према којима се врши подела акредитива, а неке од најважнијих врста су: ностро и лоро, опозиви и неопозиви, потврђени (конфирмирани) и непотврђени, акредитиви домицилирани у земљи и иностранству, обични и револвинг, покривени и непокривени, акредитиви плативи по виђењу и термински, специјалне врсте акредитива...¹⁴

Ностро и лоро акредитиви. Ова подела акредитива настаје према томе где се налази седиште купца, односно налогодавца. Ностро у они акредитиви који су отворени у корист иностраног извозника и њих отварају домаћи увозници. Лоро су они акредитиви који су отворени у корист домаћег извозника и отварају ин инострани увозници. Ова подела има већи економски, него правни значај, јер се већ при склапању основног купопродајног уговора зна да је налогодавац инострано правно или физичко лице што банкама отежава сигурност и проверу бонитета приликом отварања акредитива.

Потврђени (конфирмирани) и непотврђени. Ризк наплате акредитивног износа сведен је на минимум у овој подели акредитива, јер постоји учествовање две банке. Правно уређење ове поделе акредитива у међународном пословању налази се у Једнообразним правилима и обичајима за документарне акредитиве, а у домаћем пословању Законом о облигационим односима. Потврђени акредитив је онај где конфирмирајућа банка, поред акредитивне банке, преузима додатну обавезу да ће извршити плаћање кориснику акредитива. Овај акредитив има дупло обезбеђење, јер је обезбеђење дато од стране две различите банке. Често је друга банка, домаћа банка за корисника акредитива, па је он сигурнији, јер познаје бонитет те банке. Код непотврђених акредитива, акредитивна банка је једини дужник према кориснику акредитива и он се налази се у правном односу само са акредитивном банком. У овом случају кореспондентна банка (уколико постоји) не преузима никакве обавезе око исплате акредитива према кориснику.

Преносив и непреносив. Акредитиви су увек непреносиви уколико другачије није назначено. Уколико је акредитив преносив, значи да први корисник акредитива има могућност да акредитив пренесе делимично или у потпуности на једног или више других корисника. Преносиви акредитиви су регулисани Једнообразним правилима у међународном пословању и Законом о облигационим односима у домаћем пословању. За ову поделу акредитива неопходно је познавати и економску сврху акредитива. Главну улогу у овом пословању има први корисник акредитива, који је у предходном купопродајном уговору посредник у пословању између продавца, извозника и крајњег корисника неког производа. Преко посредника се врши пословање када се продавац и крајњи корисник не познају и када продавац сматра ризичним да улази у нови пословни однос са неким кога непознаје или када не жели да продаје мале количине производа које су потребне крајњем кориснику. Правни односи који се успос-

¹⁴ Лаушевић, Љ., *op. cit.* стр. 112.

тављају код преносивог акредитива су између налогодавца и акредитивне банке, акредитивне банке и првог корисника и акредитивне банке и другог корисника.

Покривени и непокривени. Подела на покривене и непокривене акредитиве зависи од тога да ли постоји покриће од стране налогодавца у тренутку отварања акредитива или је то учињено након извесног временског периода. Покривени акредитив према критеријуму односа банке и налогодавца значи да је пре отварања акредитива, налогодавац положио средства као меру обезбеђења. Уколико налогодавац пре или за време отварања акредитива не уплати средства обезбеђења, како би банка била сигурна, она може и да раскине уговор о отварању акредитива. Непокривени акредитив је врста акредитива која се уговорно склапа углавном код оних налогодаваца који већ имају отворене рачуне код акредитивне банке, где банка упозната са бонитетом налогодавца и са њим има већ успешну пословну сарадњу. У овом случају налогодавац није обавезан да пре или у моменту отвара акредитива уплати одређени новчани износ, него то може урадити касније у неком уговореном временском року, који је дала акредитивна банка. Један од начина на који може да се обезбеди банка јесте да налогодавац пристане на неки други инструмент обезбеђења наплате, као што је хипотека, залога покретним стварима или нека хартија од вредности. Код отварања непокривеног акредитива банка има право на већу провизију због постојања већег ризика у односу на покривени акредитив.

Standby акредитиви. Значење речи *Standby* са енглеског језика се преводи као, бити у приправности. Из овог произилази да би буквално значење ове врсте акредитива било акредитив који ће бити употребљен само ако буде било потребно. *Standby* акредитив вуче корене из пракси банака САД-а, након економске кризе из 1929.године па све до 1999.године нису имале овлашћење ни права да издају банкарске гаранције. Амерички закон је забрањивао банкама да издају гаранције плативе “на позив”. Из тог разлога америчке банке су биле неконкурентне и клијенти су били у неповољном положају, тада банке у међународним банкарским пословима почињу да отварају посебну врсту акредитива, чија је примарна функција била обезбеђење плаћања, а само плаћање је била секундарна функција.¹⁵ Ова врста акредитива представља посебан инструмент обезбеђења плаћања, и њиме се банка обавезује да ће извршити плаћање у корист корисника акредитива уколико то дужник из основног купопродајног уговора, не учини. Банка је дужна да изврши обавезу према кориснику акредитива, али је неопходно да он донесе документацију у којој се доказује да његова потраживања нису измирена. Банка неће активирати акредитив уколико корисник акредитива наплати своја потраживања од стране налогодавца.

Увођење електронског акредитива

Убрзани развој технологије којим је обележен крај прошлог века и постављен основ уласка у нови, условио је огромне промене у начину пословања у

¹⁵ Анђелковић, Ц., Вуковић, Д., (2004). Инструменти обезбеђења и инструменти плаћања у међународном промету-спољна трговина и банке, Београд, Институт за пословна истраживања МБА, стр. 141.

свим областима привреде, па су се промене вођења пословних активности одразиле и на сферу трговине. Експанзију технолошких иновација пратиле су и поставке нових стратегија пословања како би се оно прилагодило новом времену и другачијим начинима продаје производа и услуга.

Нови концепти пословања донели су и сложенију и обимнију комуникацију на релацији продавца и купца у којој постоји већи проток свих релевантних информација значајних како за једну, тако и за другу страну. Трговинска делатност, захваћена технолошким и друштвеним прогресом, постаје све сложенија уз мноштво активности, те је неопходно заштитити као једну тако и другу страну.

Електронско пословање подразумева тржиште без икаквих физичких и временских ограничења. Применом технологија електронског пословања омогућава се превазилажење географских, временских, културолошких као и националних баријера док су технички стандарди Интернета, на којима се заснива ова врста пословања, универзални стандарди, заједнички за све нације и све државне заједнице на планети.

Основ електронског пословања представља електронска размена података. Захваљујући савременим системима електронског комуницирања омогућено је коришћење свих погодности брзог кретања података и информација. EDI технологија је настала као покушај решавања проблема папирне документације у трговинској делатности што је посебно изражено у спољнотрговинској делатности где су у процес трговине укључени добављачи, извозници, увозници, транспортна предузећа, шпедитери, царина, банке, осигуравајућа друштва као и други учесници пословног процеса. EDI технологија смањује време потребно за слање информација, остварује значајне уштеде у трошковима пословања и омогућава учесницима у међународном пословању да буду конкурентнији на тржишту.

Развој електронизације прате и иновативни инструменти у међународним токовима плаћања, па тако није био ни изостављен међународни документарни акредитив. С тим да је документарни акредитив начин плаћања на основу приказаних докумената у клаузули спољнотрговинског уговора, развојем електронских технологија иницирано је Међународној трговинској комори, са седиштем у Паризу, да прилагоди постојећа Једнообразна правила и обичаје новој технологији комуницирања.¹⁶ Као одговор на захтев омогућавања подношења документације електронским путем, МТК је основала Радну групу која се стастојала од стручњака за UCP, електронску трговину, правне послове и са њима повезане индустријске гране како би припремили одговарајућа правила.¹⁷ Електронски акредитив се дефинише као посао који се у потпуности извршава помоћу електронске технологије, у складу са правилима за електронску презентацију (eUCP) и неопходно је да су сви учесници у електронском акредитиву повезани на исту и сигурну онлајн платформу.

Употреба електронског документарног акредитива има низ предности у односу класични документарни акредитив, утиче повољније и ефикасније на

¹⁶ Лаушевић, Љ., *op. cit.* стр. 178.

¹⁷ *Ibid*, стр. 179.

међународни ток пословања. Електронски документарни акредитив убрзава ток пословања у међународној трговини. Раније се чекао на дужи временски период да се сакупи сва потребна документација након испоруке робе и да стигне до акредитивне или конфирмирајуће банке посебно када је документацију било потребно слати поморским или авионским саобраћајем, сада се употребом интернета и електронским пословањем то решава у знатно брже. Употреба мултимодалног саобраћаја је услед непредвиђених грешака подразумевала знатне трошкове како за извозника тако и за увозника. Електронска документација знатно смањује трошкове, смањује број грешака и употребу папирологије, не постоји могућност да се неки документ загуби или у најгорем случају да дође до фалсификовања документације. Смањен број грешака приликом употребе електронске документације знатно утиче на смањење нивоа ризика. Према истраживањима Међународне трговинске коморе, код прве презентације 70% папирних докумената не буде прихваћено.¹⁸

Услед увођења електронских система у пословање, долази до радикалних промена како у сектору банкарства и финансија, тако и у осталим секторима привреде. Електронско пословање, као нови вид пословања, има све значајнију улогу у пословању организација, будући да у условима масовног коришћења савремених технологија, представља основ остваривања конкурентске предности и бољег позиционирања на тржишту.

Најпознатије предузеће у области електронске презентације докумената јесте Болеро из Енглеске које нуди могућности стандардизовања докумената које захтева акредитив у облику електронског записа.¹⁹ Болеро систем је настао пројектом велике студије 1997.године коју је финансирао TT Club (Through Transport Mutual Insurance Association Ltd) из Лондона и SWIFT S.C. (Society for World-Wide Interbank Financial Transfer) из Белгије. Ова студија је завршена 1998.године и доводи до оснивања „Bolero International LTD“ као регистроване компаније у Лондону за шта су заслужне ове две компаније.²⁰ Употреба Болеро система доводи до уштеде времена, смањених трошкова, повећања ефикасности пословања, повећава сигурност.

Електронски додаток још увек није у потпуности почео да се користи у пракси, јер одредбе UCP, као и сва остала документација није прилагођена електронском пословању. Електронско пословање захтева прилагођавање иновацијама и праћење трендова, као и стварање законских основа из тог сегмента. Доношењем Закона о електронском потпису Србија је започела процес стварања правног оквира неопходног за успешно функционисање, развој и праћење електронске технологије.

Завршна разматрања

На основу предходног излагања износи се закључак да акредитив има значајну улогу међународном пословању. Захваљујући његовој употреби

¹⁸ Лаушевић, Ј., *op. cit.*, стр. 179.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ Делимеђац, М., *op. cit.* стр.66-78.

учесници у међународном пословању обављају своје послове уз већу сигурност на задовољство обе стране, јер он представља значајан инструмент плаћања, а тако и обезбеђење потраживања.

У међународном пословању је уређен Једнообразним правилима и обичајима који су први пут уређен од стране Међународне трговинске коморе у Паризу, 1933.године. Док је у Србији уређен Законом о облигационим односима.

Акредитив спада у групу неутралних банкарских послова, на основу којих банка узима провизију од својих клијената за обављање истих. Представља сложен правни посао, који је уређен одређеним начелима. Сваки правни однос између субјеката је засебни и независни правни посао.

Захваљујући савременим системима електронског комуницирања омогућено је коришћење свих погодности брзог кретања података и информација. Употребом нових технологија решили су се проблеми папирне документације. Смањили су се трошкови преласком на електронски формат документације и елиминисале просторна и временска удаљеност пословних партнера. Употребом иновативних инструмената међународног плаћања посао акредитива је знатно убрзан, са смањеним бројем грешака.

Литература:

1. Anđelković, C., Vuković, D., (2004). Instrumenti obezbeđenja i instrumenti plaćanja u međunarodnom prometu-spoljna trgovina i banke, Beograd, Institut za poslovna istraživanja MBA
2. Bejatović, M. (2008). Bankarsko pravo i hartije od vrednosti, Novi Sad, Privredna akademija
3. Carić, S., et al., (2011). Privredno pravo, Novi Sad, Privredna akademija
4. Delimedac, M., (2014). Dokumentarni akreditiv i elektronsko bankarstvo, Ekonomski izazovi (5), godina 3, str.66-78
5. Đukić Mijatović, M., (2016). Privredne funkcije dokumentarnog akreditiva, (urednik) Mićović, M., Usluge i uslužna pravila - Zbornik radova, Kragujevac, Pravni fakultet univerziteta u Kragujevcu, str.256-268
6. Jankovec, I., (1999). Privredno pravo, Beograd
7. Kozar, V., Aleksić, N., (2015). Akreditiv kao uslužni bankarski posao i obezbeđenje potraživanja, Mićović, M., Usluge i zaštita korisnika - Zbornik radova, Kragujevac, Pravi fakultet univerziteta u Kragujevcu, str.267-296
8. Laušević, Lj., (2015). Spoljnotrgovinsko poslovanje i instrumenti plaćanja, Valjevo
9. Mićović, M., (2010). Privredno pravo, Kragujevac

DOCUMENTARY LETTER OF CREDIT

Summary: This paper discusses documentary credentials and its role in international trade. The emergence of international trade and the increasing distance of the principal (buyer or importer) and the creditor's beneficiary (seller or exporter) leads to the need to protect both one and the other parties in the business. The most common participants are

three basic members, a buyer, a seller and an accredited bank, and if necessary a fourth member, which is a correspondent bank. Legal relations in letters of credit are regulated by the Law on Obligatory Relations. Innovative instruments in international business lead to the use of electronic documentary credentials.

Key words: banking, letters of credit, international trade, innovative instruments of international payment

ГУБИТАК ПРИХОДА КАО ОСИГУРАНИ РИЗИК У ОСИГУРАЊУ УСЕВА И ПЛОВОА У СРБИЈИ

Сажетак: Пољопривредна производња је привредна делатност која је највише изложена временским ризицима јер представља фабрику на отвореном. Заштита такве имовине је примарни интерес и за пољопривредног произвођача и за друштво.

У овом раду предмет истраживања је значај осигурања усева од ризика губитка прихода који могу имати пољопривредни произвођачи. Традиционални начин осигурања усева и плодова предвиђа осигурање појединачног ризика који може имати утицај на смањење приноса осигураног усева. Циљ овог рада је да се објасни значај осигурања од ризика губитка прихода који може имати и друштво и пољопривредни произвођач. Осигурање од наведеног ризика, за разлику од традиционалног осигурања усева, покрива све ризике који могу довести до смањења приноса као и ризик промене цене усева који може довести до губитка укупног прихода на засејаном усеву. У разумевању потребе за овом врстом осигурања значајан допринос треба да пружи и држава, посредно и непосредно преко својих органа и институција.

Кључне речи: осигурање усева, губитак прихода као осигурани ризик, индексно осигурање

Увод

Осигурање као метод управљања ризиком у пољопривредној производњи уз своју основну улогу, заштите имовине и лица, има и изузетно важну и развојну улогу (Војиновић, 2017: 389). Спречавање могућих губитака у пољопривредној производњи доводи до сигурнијег пословања самих пољопривредника а тиме и смањења трошкова државе.

Досадашња осигурања усева и плодова су се односила на покриће губитка насталог умањењем приноса одговарајућег усева од појединачно осигураног ризика. Осигурање од ризика губитка прихода предвиђа покриће не само за случај смањења приноса насталим као последица осигураних ризика, већ и покриће за промену цене осигураног усева од тренутка закључења осигурања па до скидања усева, односно жетве или бербе.

* milovan.jovanovic@mkgroup.rs

Европска унија кроз Европски пољопривредни фонд за рурални развој (ЕПФРР)¹ такође, говори о подршци управљању ризицима. Управљање ризицима подразумева пружање подршке кроз три сегмента управљања ризицима. Подршка укључује финансијске доприносе у премијама за осигурање усева и плодова од материјалних губитака пољопривредника узрокованих неповољним климатским приликама, болестима биљака, најездом паразита или околним инцидентом. Подршка обухвата и финансијске доприносе узајамним фондовима у сврху исплате финансијских накнада пољопривредницима за материјалне губитке проузроковане неповољним климатским приликама или настанком болести биљака или најездом паразита. Такође, подршка укључује и средства за стабилизацију прихода, у облику финансијских доприноса узајамним фондовима, које осигурава накнаду пољопривредницима за значајан пад у њиховим приходима.²

Подршка ЕПФРР за стабилизацију прихода додељује се у случају пада прихода од преко 30% просечног годишњег прихода појединог пољопривредника у предходном трогодишњем периоду или трогодишњих прихода на основу предходног петогодишњег периода уз искључење најмање и највише вредности. Државе чланице ЕУ одређују правила за успостављање и управљање узајамним фондовима, посебно правила за исплату накнада пољопривредницима у случају кризе.

Варијабилност приноса и цене су дуго били особени знак у производњи усева и плодова. Од тридесетих година прошлог века у САД су мерама државне политике покушали да помогну фармерима у управљању тим ризицима. До 1996. године помоћ државе односила се на пружање подршке ценама. Од наведене године, фокус политике подршке пољопривредницима се померио ка већем нагласку на управљање ризицима. Осигурање усева и плодова се реализује у неколико програма које бирају сами пољопривредници сходно својим потребама и обим заштите коју желе. Програми осигурања се заснивају на једначини: гарантовани принос, умањен за, стварни принос, помножен са гарантованом ценом.

Потпунија осигуравајућа заштита усева и плодова осигурањем од ризика губитка прихода обезбеђује, са једне стране, сигурност пословања за пољопривредног произвођача који пре почетка производње зна са коликим укупним приходом може рачунати на крају производње. Тај свој приход произвођач ће остварити продајом својих производа уколико не буде штетних догађаја. Уколико се деси штетни догађај, планирани приход произвођач ће остварити накнадом од осигурања. Оваква могућност осигурања гарантује произвођачу да у наредном производном циклусу може започети нови производни процес. Са друге стране, држава добија обезбеђеног произвођача за кога не треба да издваја средства помоћи кроз директна давања или различита фискална ослобађања.

¹ The European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD)

² Уредба (ЕУ) бр. 1305/2013 Европског парламента и Већа од 17.12.2013., члан 36.

Управљање ризиком прихода у пољопривреди и осигурање

Пољопривредна производња сходно свом карактеру и особеностима суочава се са низом ризика који утичу на приходе пољопривредних произвођача. Ризик се односи на неизвесност у вези прихода, посебно губици у висини прихода који настају као резултат варирања производње и цена.

Постоје две врсте ризика, они који су заједнички за сва предузећа и произвођаче и они који су специфични за пољопривредну производњу. Специфични ризици су производни ризици везани за временске услове, штеточине, биљне болести и технолошке промене као и еколошки ризици који су резултат загађења, климатских промена или се односе на управљање природним ресурсима као што је вода. Ови природни ризици се могу сматрати као обични или ванредни у зависности од њихове учесталости и степена губитка. Тржишни ризици зависе од производње и варијабилности улазних цена. Такође веома важни су и институционални ризици због интервенције државе у пољопривреди (Moreddu, 2000: 17).

Према спроведеном истраживању из 2011. године перцепција пољопривредних произвођача о изложености ризицима у Немачкој, Мађарској, Холандији и Шпанији показује да су на првом месту временски и природни ризици а одмах затим ризици променљивости и осцилација цена (Janowicz-Lomott, 2015: 441).

Процес управљања ризиком губитка прихода у пољопривредној производњи подразумева неколико корака. Најпре је потребно идентификовати ризик и утврдити његову природу. Следећи корак је анализа могућег ризика који подразумева процену могућности његовог настанка и процену могућих последица. Процена ризика представља доношења одлуке да ли је потребно предузети неке активности док управљање ризиком подразумева одабир стратегије за смањење утицаја ризика на приход.

Када ризик губитка прихода буде идентификован и процењен, могу се користити разне стратегије за смањење ризика губитка прихода пољопривредног газдинства. То може бити, прихватање ризика, ширење активности, преношење ризика на друге или управљање губицима. Пољопривредна газдинства која се суочавају са променљивим приходима морају бити у могућности да мобилишу ликвидна средства како би одржали ниво потребне производње у наредном периоду.

О значају ризика прихода говори и програм рада ОЕЦД-а за период 1999-2000. година³ који укључује управу ОЕЦД-а у активности на управљању ризиком прихода која треба да испита нови приступ политика која ће се бавити управљањем ризиком прихода на нивоу пољопривредних газдинстава, ограничењима тржишних механизма и јавних политика као и минимизирању поремећаја у производњи и трговини који су повезани са мерама државних институција.

³ Item 4. „Policy Approaches and Instruments to address Multifunctionality and to Facilitate Structural Adjustment“

Једно од веома важних алата за управљање ризиком губитка прихода је осигурање. Принцип осигурања јесте да се премија која се прикупља од великог броја осигураника удружује а затим користи за накнаду губитака када се појаве. У свету постоје примери потпуног приватног осигурања прихода као и различитих облика сарадње приватних осигуравача и државе па до потпуног учешћа државе у осигуравајућој заштити пољопривредника. Приватни осигуравачи потенцијалне велике и катастрофалне ризике покривају сарадњом са великим међународним реосигуравачима а држава је сама по себи велики и сигурни гарант.

Постојећи услови осигурања усева и плодова од ризика губитка прихода у Србији

Осигурање усева и плодова од ризика губитка прихода у Србији постоји од 2014. године и експериментално га спроводи само један осигуравач.⁴ Предмет осигурања могу бити само усеви меркантилне пшенице и меркантилног кукуруза. Осигурани опасности од ризика губитка прихода могу бити град, пожар и удар грома, олуја, суша и пад цена усева.

Под падом цена се подразумева случај када је „реализована осигурана цена“⁵ нижа од „очекиване цене“.⁶ Свака осигурана опасност која може довести до пада цене усева, мора бити посебно наведена на полиси.

Осигурни случај је догађај за који се уговара осигурање и мора бити будући, неизвестан и независан од воље уговарача осигурања, осигураника или лица које има имовински интерес над осигураним усевам. Осигурани случај од ризика губитка прихода је умањење уговореног осигураног прихода због настанка било које од осигураних опасности наведених на полиси. Осигурани случај постоји настанком осигураних опасности града, пожара или удара грома или ако је уговорено настанком осигураних опасности олује и настанком осигу-

⁴ Посебни услови за осигурање усева и плодова од ризика губитка прихода Генерали осигурања од 1.04.2014. године.

⁵ Реализована осигурана цена је просечна цена по јединици масе предмета осигурања остварена током референтног временског периода на тржишту у Србији, односно продуктној берзи у Новом Саду. Просечна вредност дневних цена добија се као просечна вредност не узимајући у обзир три максималне и три минималне вредности. Уговарач осигурања и осигуравач могу уговорити просечну цену у референтном временском периоду и неке друге иностране берзе, базирани на фјучерс или свот моделима. Наведени износ може бити исказан и у еврима под условом да је и очекивана цена, очекивани приход, уговорени осигурани приход и премија осигурања исказана у еврима. Референтни временски период је временски период који је меродаван за одређивање очекиваних или реализованих цена. Референтни временски период за пшеницу је јул и август а за кукуруз октобар и новембар године у којој је закључено осигурање.

⁶ Очекивана цена је очекивана цена по јединици масе предмета осигурања у референтном временском периоду. Очекивана цена се уговара приликом закључења уговора о осигурању и представља споразумно утврђен износ између уговарача осигурања и осигуравача који се може очекивати у референтном временском периоду, а на нивоу историјског кретања цена дефинисаног усева на тржишту Србије, на основу прогноза цена на берзама пољопривредних производа у Србији или иностранству.

ране опасности суше као и настанком осигуране опасности пада цена осигураног усева.

Осигурањем усева и плодова од ризика губитка прихода нису покривене штете и умањења приноса настале из било ког разлога који није осигурани случај, као што су дејства болести, штеточина или лошег ницања, непридржавања утврђених стандарда производње, дејства високих температура, неуједначеног распореда падавина, недостатка дубинске влаге, неодговарајуће влажности ваздуха и других атмосферских утицаја који по условима за дато осигурање нису осигурани случај.

Уговорени ниво покрића је проценат покрића уговорен на полиси и може износити 90%, 85% или 80%. Уговорени ниво покрића значи да у насталој штети делом учествује и осигураник у мери у којој се он изјасни, минимални самопридржај је предвиђен од 10% а максимални 20%.

Основица за обрачун премије по јединици површине осигураног усева је „очекивани приход“⁷ по јединици површине за сваки предмет осигурања појединачно.

Након настанка осигураног случаја, осигураник доставља пријаву осигуравачу који приступа утврђивању и процени штете, што у основи ово осигурање чини штетовним осигурањем (Мркшић, 2018: 482). Утврђивање и процену штете обавља проценитељ осигуравача, који је пољопривредни стручњак, уз присуство осигураника или његовог представника. Процењом штете утврђује се „процењени осигурани реализовани принос“⁸ непосредно пре или у време жетве осигураног усева, „стварно реализовани осигурани принос“⁹, реализована осигурана цена и „реализовани осигурани приход“¹⁰ који се утврђује након реализоване осигуране цене.

Накнада из осигурања по јединици површине утврђује се, у случају када нема утицаја неосигураних опасности, тако што се уговорени осигурани приход умањује за реализовани осигурани приход. Када је реализовани осигурани приход већи или једнак уговореном осигураном приходу, не постоји обавеза осигуравача за исплату накнаде из осигурања.

Накнада осигурања по јединици површине утврђује се, у случају када постоји утицај неосигураних опасности, тако што се од производа процењеног

⁷ Очекивани приход је очекивани новчани износ по јединици површине који се очекује да се може остварити продајом осигураних усева на тржишту у Србији или иностранству током референтног временског периода. Очекивани приход се уговара приликом закључења уговора о осигурању и представља споразумно утврђени износ између уговарача осигурања и осигуравача. Наведени износ се уговара у утврђеној валути по јединици површине и представља производ очекиваног приноса и очекиване цене по једној јединици површине.

⁸ Процењени осигурани реализовани принос представља процењени принос осигураног усева по јединици површине који би био реализован без утицаја осигураних опасности, али са утицајем неосигураних опасности или других фактора који утичу на принос осигураног усева по јединици површине.

⁹ Стварно реализовани осигурани принос је процењени осигурани реализовани принос умањен за утицај осигураних опасности.

¹⁰ Реализовани осигурани приход је производ стварно реализованог осигураног приноса и реализоване осигуране цене изражене у уговореној валути по јединици површине.

реализованог осигураног приноса, очекиване цене и уговореног нивоа покрића одузме реализовани осигурани приход.

Укупна надокнада из осигурања је једнака производу накнаде из осигурања по јединици површине и величине осигуране површине. Максимална обавеза осигуравача је лимит покрића који представља уговорени осигурани приход за осигурани усеv по јединици површине помножен са величином осигуране површине на којој је засејан осигурани усеv.

Могући модел осигурања усева и плодова од ризика губитка прихода у Србији

У циљу изналажења решења за управљање ризицима у сектору пољопривредне производње размотрићемо могући модел осигурања усева од ризика губитка прихода који се заснива на индексу приноса у региону или округу где се налази засејани усеви.

Пољопривредни произвођач треба да у агротехничким роковима пре почетка сетве достави податке о сетвеном плану за предстојећу сетвену сезону. Важно је да се осигурање уговори пре сетве у утврђеним агротехничким роковима. Свако одступање сетве од утврђених агротехничких рокова може да утиче на принос датог усева, стога кашњење у сетви може да представља почетак остваривања осигураног случаја.

Осигурање усева од ризика губитка приноса представља обезбеђивање финансијске сигурности произвођача од пољопривредне делатности стога осигураник осигурава све усеве, не само исте врсте, већ све усеве које сеје у једној сезони. Овако проширени обим предмета осигурања омогућује осигуранику потпуну финансијску стабилност а осигуравачу дисперзију ризика и избегавање негативне селекције усева за које се закључује осигурање.

Уговарач осигурања за осигурање усева и плодова од ризика губитка прихода може бити осигураник, односно пољопривредни произвођач али и свако друго лице које има економски интерес да уговори ово осигурање. Поред осигураника као произвођача, осигурање од ризика губитка прихода, могу уговорити и друга лица која су у производном ланцу са произвођачем као што су, превозници, складиштари, прерађивачи па и трговци. Сва ова лица могу имати губитак свога прихода услед смањења прихода непосредног произвођача.

Осигурање усева је посао са великом изложеношћу ризицима поготово када се ради о ризику смањења прихода као и високим вредностима осигураних усева. Осигуравачу, сходно томе, могући ризик настанка штете преносе даље у реосигурање. Имајући у виду да се ради о реосигурању тај вид осигурања је уско повезан са међународним правилима и стандардима који важе у овој области.

Уговор о осигурању од ризика губитка прихода поред назива уговарача и осигуравача треба да поседује и податке о покрићу, податке о осигураним

усевима, територији односно подручју на коме се осигурани усеви налазе, укупним засејаним површинама, валути у којој је осигурани приход изражен, очекиваној осигураној производњи израженој у номиналном износу у наведеној валути, уговорени самопридржај осигураника изражен у номиналном износу и проценту, удео осигуравача до лимита нанакнаде, датум почетка и датум истека осигурања, подаци о провајдеру (пружаоцу) података, подаци о арбитражи и примена важећих закона и на крају износ премије за наведено осигурање и осталих трошкова.

Осигуравајуће покриће представља сагласност осигуравача да осигураника, на основу достављених информација, обештети и исплати губитке због мањка у производњи осигураних усева изазваним осигураним опасностима за које је осигураник поднео пријаву. Осигуране опасности обухватају губитак умањења осигураних усева изазваног директно или индиректно неповољним условима током осигураног периода укључујући, али не ограничавајући се, неповољне климатске услове, земљотрес, пожар, штете изазване од стране животиња, птица, инсеката, биљних болести и других опасности које могу утицати на количину осигураних усева. Неповољни климатски услови укључују, без ограничења, сушу, влагу, јаку кишу, снег, поплаву, ветар, град, мраз, удар грома, високу температуру, олују, који могу да имају негативни утицај на количину осигураних усева произведених на осигураниковом подручју.

Актуелни принос за подручје, округ или општину, представља тренутни просечни принос у тонама по хектару по осигураном усеу на датој територији, који се добија од провајдера, пружаоца података.¹¹ Петогодишњи принос по округу представља просечни принос у тонама по хектару на територији за коју је добијен податак од провајдера. Осигурана очекивана производња представља укупну очекивану производњу осигураника усева, као збир очекиване производње осигураних усева на свакој територији у тонама.

Основ за исплату штете представља стварни принос који чини укупну производњу осигураних усева као збир производње осигураних усева за свако подручје. Основ за исплату штете се утврђује на основу стварног приноса за дато подручје, петогодишњег просечног приноса за исто подручје и осигуране очекиване производње изражене у тонама и вредности осигураног усева у договореној валути.

Недостатак или губитак у производњи настаје ако по истеку периода осигурања стварна производња изражена у номиналном износу у договореној валути износи мање од очекиване производње изражене номинално у истој валути. Износ исплате штете на основу таквог производног мањка је разлика између очекиване производње осигураника у утврђеној валути и разлике стварне производње за дати период у односу на петогодишњи просек исказане

¹¹ Провајдер или пружалац података је овлашћено независно треће лице које поседује потребне податке о приносима усева по подручјима, односно окрузима. У Србији то може бити Републички завод за статистику, Министарство пољопривреде, задружни савез или друго струковно удружење итд.

у истој валути, али не више од лимита накнаде осигуравача. Лимит накнаде осигуравача утврђује осигураник прихватањем доњег и/или горњег самопридржаја.¹²

Након добијања релевантних статистичких података од провајдера, осигураник доставља осигуравачу уредно попуњен и потписан захтев за надокнаду штете. Захтев за надокнаду штете мора бити достављен у писаној форми. На захтев осигуравача, осигураник ставља на располагање све информације које се односе на пословање осигураника за осигуране усева. Осигуравач ће извршити исплату надокнаде из осигурања у случају губитка у производњи усева, у уговореном року, од дана пријема уредно попуњеног и потписаног захтева.

До прекида осигурања долази ако је осигураник поднео захтев који је резултат преваре или постоји лажна документ због намере или грубе непажње осигураника или неког другог који је деловао у његово име са циљем добијања неке корист из овог осигурања. Такође уговор престаје и ако је смањење приноса, губитак настао добровољном радњом или одобравањем од стране осигураника. До прекида осигурања долази и у случају да осигураник не плати премију у предвиђеном року и након опомене осигуравача.

Приликом спровођења осигурања усева од ризика губитка прихода овај процес се одвија у три фазе. Прва фаза чини достављање података пре почетка сетве усева. Друга фаза су подаци који се достављају након завршетка жетве и трећа фаза је поступак обрачуна накнаде из осигурања.

За обрачун премије веома су битни подаци о просечном приносу усева на одређеној територије или региону. Републички завод за статистику у Србији целу територију Србије поделио је на два дела, Србију север и Србију југ а сваки овај део на по два региона. Србију север чини Београдски регион и Регион Војводине а Србију југ чини Регион Шумадије и Западне Србије и Регион Јужне и Источне Србије.

Велика територија као основа за утврђивање просечног приноса није добра јер многе локалне карактеристике неког локалног подручја се неутралишу стављањем у просек са великом другом територијом. Таква је ситуација, не само у Војводини, већ и у осталим деловима Србије коју покривају два статистичка региона.

За осигурање усева од ризика губитка прихода важна компонента осигурања је адекватно одређивање вредности усева, односно калкулација цене усева. Калкулација цене усева треба да обухвати учешће свих инпута који учествују у процесу производње усева.¹³ Сврха израде калкулација је да послужи пољопривредницима као помоћни алат у процесу израде плана пословања. Добро и успешно планирање зависи од претпостављених података који се

¹² Осигураник може прихватити франшизу, односно учешће у штети, на пример, до 10% износа штете али и преко 40% укупне штете сматрајући да је губитак до 10% прихватљив за њега и верујући да је губитак преко 40% није остварљив.

¹³ Економски факултет из Суботице и Секретаријат за пољопривреду покрајинске Владе је израдио модел калкулације цена усева за пољопривредне произвођаче.

уносе у калкулацију, то су пре свега што реалнији подаци о очекиваним приносима, количинама импута, ценама пољопривредних производа и ценама импута.

За осигурање усева од ризика губитка прихода цену осигураног усева одређује сам осигураник. Он је у одређивању цене слободан али се руководи како својом калкулацијом цена тако и кретањем цена на тржишту. Пољопривредни производи све више постају берзанска роба тако да њихову цену углавном одређују берзе. Одређивање цене производа треба да буде оптимално и реално. Опимално трошковима производње и реално тржишном очекивању. Нереална цена може имати две негативне појаве. Уколико је цена нереално висока онда осигураник плаћа непотребно већу премију са могућношћу да не добије никакву накнаду из осигурања. Нереална ниска цена има за последицу да у случају умањења приноса осигураник неће добити адекватну надокнаду и имаће губитак у приходима од усева. Осигуравач прихвата овакав принцип одређивања цене производа зато што на надокнаду из осигурања не утиче непосредно осигураникова активност веч индекс просечног приноса остварен на подручју на којем је осигурани усев.

Перспектива осигурања усева и плодова од ризика губитка прихода у Србији

Значај коју пољопривреда има у Србији упућује на потребу да се ова делатност континуирано унапређује сходно сопственим потребама али и искуствима земаља са развијеном и тржишно напредном пољопривредом. За унапређење пољопривреде као и стварање сигурне и профитабилне производње како за произвођаче тако и за државу, осигурање усева може имати значајну улогу. Влада Србије је усвајањем Стратегије пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период од 2014. до 2024. године у приоритетна подручја стратешких промена је на првом месту ставила стабилизацију дохотка пољопривредних произвођача а на другом месту финансирање пољопривреде и управљање ризицима.

Питање стабилизације прихода пољопривредних произвођача је кључ пољопривредне политике.¹⁴ Велика нестабилност производње и цена изазвана утицајем природних услова и глобалних економских трендова захтевају комплекснији систем подршке доходовној стабилности него што га спонтани тржишни механизми и стандардни пакети мера за раст производње могу обезбедити. За остваривање ових циљева Влада Србије је предвидела два механизма који ће се примењивати кроз различите облике директне и индиректне подршке доходу пољопривредних произвођача и кроз тржишне интервенције.

У оквиру стратешког циља финансирања пољопривреде и управљања ризицима предвиђено је даље унапређење система осигурања и управљања

¹⁴ Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период 2014-2024. године, Сл гласник РС бр. 85/2014., стр. 64.

ризицима прилагођеног решењима допуштеним међународним споразумима. Стратегијом пољопривредног и руралног развоја предвиђено је повећање броја корисника регреса за премију осигурања са 12.000 колико их је било у 2013. години на 28.000 до 2023. године.

Анализом степена обухваћености осигуравајућом заштитом пољопривредних површина, вредности осигуране производње, висине премије, оштећене површине, настале штете и техничког резултата у временски период од 2006. до 2011. године дошло се до закључка да је осигуравајућа заштита биљне производње у Србији на врло ниском нивоу (Žarković, 2015: 30).

Постојећи начин осигурања усева и плодова не пружа адекватну заштиту пољопривредним произвођачима јер се заснима на традиционалном осигурању од уговорених ризика. Када пољопривредни произвођач уговори осигурање основног покрића које обухвата ризик града, пожара и удара грома, а деси се неки други ризик који се посебно уговара или који није ни могуће уговорити, онда он постаје незадовољан самим институтом осигурања као мере заштите његовог усева. Обим покрића од потребних ризика којима су изложени осигурани усеви је најбитнији аргумент за прихватање осигурања од стране пољопривредних произвођача. Понудити осигуранику производ који му треба а не производ који одговара осигуравачу.

Перспектива даљег развоја осигурања усева треба да иде у смеру проширења обима осигуравајућег покрића до нивоа осигурања „од свих ризика“. Тим осигурањем би биле обухваћене све штете до којих дође на осигураном усеву а за које није одговоран осигураник. За пољопривредника то би било најприхватљивије решење јер би се добила сигурност у покрићу без могућности да се деси осигурани случај од ризика који није уговорен.

Осигурање усева и плодова засновано на моделу индекса прихода на одређеној територији управо пружа најшире могуће покриће. Код овог осигурања не утврђује се ризик који је допринео умањењу приноса већ само степен умањења приноса без обзира на ризик, изузев самог доприноса осигуранику том умањењу.

Индексно осигурање по моделу који смо навели решава и сва спорна питања у вези и са проценом оштећења осигураних усева. Код осигурања са применом индекса процена штете се не спроводи. За обим умањења приноса узима се објективни критеријум који доводи до умањења приноса на свим засејаним површинама на осигураном подручју. Ова околност је значајна и за осигураника и за осигуравача јер се елиминише субјективни фактор у утврђивању штете. Осигураник унапред зна када стиче право на надокнаду из осигурања. Податак о висини приноса остварених на одређеној територији је објективан и доставља га провајдер као независна страна из уговорног односа осигураника и осигуравача.

Да би осигурање усева од ризика губитка прихода у Србији заживело потребно је да се створи пре свега неколико институционалних претпоставки. Као што смо видели за спровођење осигурања усева и плодова од ризика губитка прихода основно је постојање независног провајдера који уговорним стра-

нама може пружити поуздане, тачне и благовремене податке о просечним приносима на одређеној територији. У Земљама у којима постоји ова врста осигурања провајдер је државни завод за статистику. То може бити и у Србији имајући у виду да Републички завод за статистику већ поседује историју приноса усева на целој територије Републике. Потребно је само да ти подаци буду структурирани према мањим територијалним целинама, оптимално по општинама.

Субвенције за премију осигурања усева и плодова су важна мера државе у подстицању осигурања у пољопривреди и обезбеђивања сигурности у пословању пољопривредних произвођача. У Србији Министарство пољопривреде преко управе за аграрна плаћања даје подстицаје пољопривредним произвођачима за премију осигурања усева и плодова у висини 40% односно 45% за усева у мање развијеним крајевима. Ова мера подстицаја установљена је Законом о подстицајима у пољопривреди и руралном развоју. Међутим поред Закона ово питање уређује се и уредбама Владе и правилницима Министарства пољопривреде тако да се услови коришћења субвенција за премију осигурања мењају сваке године.

Мере подстицаја за премију осигурања усева и плодова првим Законом из 2013.¹⁵ године предвиђале су доделу субвенција свим пољопривредним газдинствима која су осигурале усева у висини од 40% за максимално 100 хектара осигураних усева. Касније неконзистентна аграрна политика Владе и Министарства пољопривреде кретала се од одустајања надокнаде субвенција по хектару и увођење принципа расподеле субвенција по оствареном приносу. На притисак незадовољних пољопривредника, држава се вратила старом принципу субвенционирања по хектару засејане површине с тим да је у међувремену смањена површина за које се дају субвенције на 20 хектара. Последње измене Правилника о условима, начину и обрасцу захтева за остваривање права на подстицаје за премију осигурања усева, плодова, вишегодишњих засада, расадника и животиња¹⁶ поред ограничења у засејаној површини уведена су ограничења и у номиналном износу исплаћеног регреса. За ратарске културе максимални износ регреса за премију осигурања усева је 100.000 динара, за повртарске културе је 500.000 динара и за воће, винову лозу и хмељ је 1.000.000 динара али и лимитирање максималне надокнаде по основу регреса за премију осигурања за свако пољопривредно газдинство која не може бити већа од 2.500.000 динара.

Ограничења у условима остваривања права на регрес премије осигурања пре свега са стране државе претварају ову меру подстицаја за развој пољопривреде у социјалну категорију јер се субвенционишу мали пољопривредни произвођачи до 20 хектара.

У Стратегији пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период од 2014 до 2024. године је предвиђено увећање броја корисника регреса за премију осигурања са 12.000 на 28.000 корисника што представља увећање

¹⁵ Закон о подстицајима у пољопривреди и руралном развоју, *Службени гласник РС* бр. 10/13

¹⁶ Службени гласник РС бр. 61/17 од 26.06.2017.

за више од 140%. Међутим мере које предузима Министарство пољопривреде показује да је у 2018. години опредељено за регрес премије осигурања укупно 150 милиона динара што је три пута, односно 300% мање него у 2017. а два ипо пута мање него у 2013. години када је буџет за те намене износио 400 милиона динара.

Смањења броја корисника на 20 хектара и лимитирање висине регреса по врсти усева и укупно за пољопривредно газдинство није у функцији развоја пољопривреде. Развоју пољопривреде као привредне гране могу допринети само робни произвођачи, велики и мали. У Пољској минимални праг за остваривање права на субвенције је седам хектара (Janowicz-Lomott, 2015: 443). Пољопривредници који обрађују мање од седам хектара немају право на регрес премије за осигурање усева и плодова.

Допринос државе развоју осигурања усева од ризика губитка приходе не огледа се само кроз регрес премије осигурања. Држава пре свега мора да пружи логистичку и инфраструктурну основу за спровођење овог осигурања.

Улога државе у пружању подршке осигурању усева и плодова од ризика губитка прихода треба да се огледа у престанку финансирања штета на усевама и плодовима насталим временским и другим непогодама. Ова мера има двоструку улогу, с једне стране мотивише осигуранике да морају сами бринути о својој имовини и тиме уговорати осигурање својих усева и на тај начин обезбедити себи сигурност у пословању, а са друге стране не дестимулише постојеће осигуранике који су уговорили осигурање усева. Држава треба само да помаже пољопривреднике који су претрпели штету од ризика за које није могуће уговорити осигурање.

Стварањем институционалне инфраструктуре као базе за даљи развој осигурања усева као што је осигурање усева од ризика губитка прихода је нужност у коју држава треба што пре да се укључи. Институционална инфраструктура подразумева постојање државних и јавних институција које својим активностима пружају потребну услугу физичким и правним лицима.

Полиса осигурања усева од ризика губитка прихода има значај не само за обезбеђење сигурности пословања већ и као средство кредитирања, користећи као колатерал за кредитно задужење код банака.

Неки аутори, пољопривредни стручњаци па и осигуравачи заговарају увођење обавезног осигурања за усеве и плодове или пак за само поједине категорије усева као што су усеви и плодови за кориснике подстицајних средстава за развој пољопривреде која се исплаћују из републичког, покрајинског или локалног буџета, за кориснике кредита који се одобравају уз субвенционисану камату средствима из државног буџета и за закупце државног пољопривредног земљишта (Радовић, 2017: 20).

Осигурање усева и плодова од ризика губитка прихода у Србији, мишљења смо, треба да буде добровољно и да једини мотив за уговарање овог осигурања буде економски интерес самих пољопривредних произвођача. Осигуравачи треба да понуде пољопривредним произвођачима програм осигурања који ће задовољити њихове потребе. Наведено осигурање треба да спроводе

професионални осигуравачи, постојећа осигуравајућа друштва на принципима економске одрживости уз сарадњу са реосигуравачима. Модел тржишта осигурања пољопривреде треба да буде заснован на чистом тржишту. Улога државе треба да буде усмерена ка осигураницима директним плаћањима кроз субвенције.

Закључак

Традиционални начин осигурања усева и плодова представља осигурање појединачних ризика са проценом штете која је настала остваривањем тако осигураног ризика. Осигурање од ризика губитка прихода предвиђа покриће не само за случај смањења приноса насталим као последица осигураних ризика, већ и покриће за промену цене осигураног усева од тренутка закључења осигурања па до скидања усева. Питањем заштите прихода баве се све развијене земље. Европска унија то ради преко Европског пољопривредног фонда за рурални развој док у САД заштита од губитка прихода има најдужу традицију.

Поред општих ризика који ма су изложени сви, пољопривреда је додатно изложена специфичним ризицима који се односе на временске услове, штеточине, биљне болести, технолошке промена као и еколошке ризике. Показало се да у већини земаља после временских ризика највећа опасност постоји од ризика променљивости и осцилација цена. Један од веома важних алата у управљању ризиком губитка прихода је осигурање.

Осигурање усева и плодова од ризика губитка прихода у Србији постоји у експерименталној фази и уговара га само један осигуравач. Ово осигурање покрива само осигуране опасности од града, пожара, удара грома, олује, суше и пада цена. Ово осигурање представља комбинацију традиционалног и индексног осигурања али је у основи штетовно осигурање јер осигураник, након настанка осигураног случаја, доставља пријаву осигуравачу који приступа утврђивању и процени штете.

За потпунију заштиту пољопривредних произвођача презентовани модел осигурања усева и плодова од ризика губитка прихода даје могућност осигурања усева где осигуравач гарантује остваривање осигураног прихода. Осигурање покрива све осигуране ризике који могу довести до умањења приноса као и утврђену цену осигураног усева. Ово осигурање се заснива на утврђеном индексу приноса на одређеном подручју уз гарантовану цену. Индекс приноса утврђује се на основу просечног петогодишњег приноса оствареног на датом подручју и очекиване цене.

Перспектива даљег развоја осигурања усева треба да иде у смеру проширења обима осигуравајућег покрића до нивоа осигурања „од свих ризика“. Тим осигурањем би биле обухваћене све штете до којих дође на осигураном усеву а за које није одговоран осигураник. За пољопривредника то би било најприхватљивије решење јер би се добила сигурност у покрићу без могућности да се деси осигурани случај од ризика који није уговорен. У развоју овог

осигурања значајан допринос треба да да држава својим активним односом према осигурању. Тај однос треба да се огледа кроз адекватно субвенционисање премије за осигурање усева и плодова, логистичком подршком кроз функционалну активност државних органа и институција као и рестриктивним односом према директним интервенцијама у исплатама штета на усевима које су последица ризика који се могу осигурати.

Осигурање усева од ризика губитка прихода представља извесно неминовност у пољопривредној производњи код нас. Општи глобални трендови у пољопривреди указују на ту нужност, поготово што је ова врста осигурања већ постала стандард у пољопривредно развијеним државама а развијају се и нова осигурања која треба да олакшају положај пољопривредника као што је осигурање дохотка пољопривредних газдинстава.

Литература:

1. Janowicz-Lomott M., Lyskaw K., Rozumek P., *Farm income insurance as an alternative for traditional crop insurance*, Procedia Economics and Finance 33, Warsaw, 2015.
2. Moreddu C., Overview of farm household strategies and government intervention, *Income risk management in agriculture*, OECD, Paris 2000.
3. Mrkšić D., Popović Lj., Novaković T., Indeksno osiguranje u funkciji zaštite poljoprivrede, Zbornik radova XXI međunarodnog naučnog skupa odgovornost za štetu, naknada štete i osiguranje, Institut za uporedno pravo, Udruženje za odštetno pravo, Pravosudna akademija, Beograd-Valjevo, 2018.
4. Posebni uslovi za osiguranje useva i plodova od rizika gubitka prihoda, Generali osiguranja, Beograd, 2014.
5. Pravilnika o uslovima, načinu i obrascu zahteva za ostvarivanje prava na podsticaje za premiju osiguranja useva, plodova, višegodišnjih zasada, rasadnika i životinja, *Sl. glasnik RS* br. 61/17.
6. Radović G., Osiguranje poljoprivrede kao moguće obavezno osiguranje u Srbiji, *Tokovi osiguranja* br. 1, Beograd, 2017.
7. Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014-2024. godine, *Sl. glasnik RS* br. 85/2014.
8. Uredba (EU) br. 1305/2013 Evropskog parlamenta i Veća od 17.12.2013.
9. Vojinović Ž., Značaj institucije osiguranja na domaćem i međunarodnom tržištu, *Kultura polisa*, br 4, 2017.
10. Zakon o podsticajima u poljoprivredi i ruralnom razvoju, *Službeni glasnik RS* br. 10/13
11. Žarković N., Toskano B., Mrkšić D., Key features of crop insurance in Serbia, *Bulgarian Journal of Agricultural Science*, 20 (N_o 1), 2014, Sofija, 2014.

LOSS OF INCOME AS INSURED RISK IN CROP AND FRUIT INSURANCE IN SERBIA

Summary: Agricultural production is an economic activity that is most exposed to weather risks. Protection of such property is of primary concern both for agricultural producer and for society. Insurance as a method of managing risk in agricultural production,

with its basic role in protection of property and persons, has an extremely important and developmental role. The insurance of crop and fruits so far was related to coverage of loss caused by reducing the yield of certain crop from individually insured risk. Insurance against the risk of loss of income provides cover not only in case of a decrease in yield resulting from the insured risks, but also coverage for changing the price of the insured crop from the moment the insurance is concluded until the harvest.

Insurance of crops and fruits from the risk of loss of income exists in Serbia since 2014 and is experimentally carried out by only one insurer. Only crops of mercantile wheat and mercantile maize can be covered by the insurance. Hail, fire and thunderstorm, storm, drought and falling crop prices can be considered a secured risk of losing the revenue. The mentioned insurance is a combination of traditional and index insurance. A possible model of insurance of crops and fruits in Serbia is insurance based on an index of loss of income generated in one region or area and covers every loss on all crops that is less than the average yield in the same area in the last five years.

The role of the state, through the direct and indirect measures it brings, is significant for the future development of insurance of crops from the risk of loss of income. These are measures for regressing part of the premium and measures contributing to the creation of the necessary conditions for the implementation of this insurance.

Key words: insurance of crops, loss of income as insured risk, index insurance

VII

ПРИКАЗИ И ОГЛЕДИ

СРПСКИ ЈЕЗИК И ЋИРИЛИЦА

„САЧУВАЈМО СРПСКИ ЈЕЗИК”

„ПОЛИТИКА”, најстарији и највреднији српски дневни лист, од оснивања до данас, доследно се залагала за потврђивање и неговање традиционалних вредности Срба и државе Србије. Назив државе се повремено мењао, али не и поверење према „Политици”. Кад су српски језик и ћирилица постали видно угрожени, „Политика” је (2015. године) свесрдно отворила стубац (рубрику) не би ли се указало на узроке угрожености и начине превазилажења ове невоље.

Текстове су писали лингвисти, али и обични родољуби. Млађим ауторима се пружила прилика да покажу шта знају и остваре још једну библиографску јединицу. Неки су се јављали и четири пута. – али нису баш ништа рекли, ни предложили решења, осим што су стално понављали: Саву Мркаља, Вука Стефановића Караџића, а понеко и Доситеја Обрадовића. И док су проф. др Милош Ковачевић, проф. др Вељко Брборић, проф. др Михаило Шћепановић ... и још неколицина професора одговорно указивали на узроке угрожености нашег језика и писма ћирилице, а понеки родољуби објавили о овој теми и неколико књига (Драгољуб Збиљић, Дарко Ивановић...) наши млађи „научници” изневерили су очекивања.

Мада се међусобни утицаји језика не могу избећи (разијенији језици утичу на мање развијене, а понекад и обрнуто) – утицаји се, с осећањем за меру и укус, могу уредити (регулисати) и сачувати неопходна ЧИСТОТА ЈЕЗИКА. (Како и колико – видети у мојој студији). „Млађи научници” не воле да читају књиге, лепу књижевност (белетристику) никако, у основној и средњој школи некако и разумљиво, али научне књиге се морају читати да се не би понављало већ познато. Ти „млађи” у својим текстовима безобзирно понављају познато, краду туђе, скидају са интернета, и претераном употребом страних речи и израза, а нарочито англицизмима, оповргавају себе:

„компаративна перспектива, имигранти, регион, варира, перформанса групе, сентименталног, стандард, креирање, хомогенизована национална држава, дискурс, комуникације, институције, компетитивне, адекватне

услуге, корпорације, легитимизовало, покренуо иницијативу, синхронизованог предавања, хибридне учионице, колеџи, глобалне компетитивности; прототипски, липосукција...; вулгарна елоквенција, језик контаминиран вулгарностима, пароксизми, суптилан, вербални сукоб, алузије и фигуративни говор, магнетска резонанца, вербална експресија, опсцене синтагме, лимбички систем, примати...; аспекти, домени, деценија, комплетна илирска лексикографија, индексне ријечи ...; еквивалент, идеално, фактор, вертикала, алтернација, сибиларизација, палатализација...; афирмација, концепција, симпатија, реформа, балканске повести, институције, етничке области, миграција, етникум, парадоксално, атеистички...; аргументација, профилисање, лингвоними, парадигма, корпус, рецидиви, србистика, период, селективно, диктати, стереотипи, фонетски систем, алфавет, лингвистички критерији, Карацић се планирао позабавити и реформом латинице, аргументи... ” Неукусно је даље наводити. А онима којима је ово мало нека погледају примере у мојој студији.

Обично се сматра да лекари без разлога употребљавају речи из латинског и грчког језика. Светли пример је разумљиво изражавање проф. др Николе Милинића „Колоноскопија – преглед који не треба избегавати” („Политика”, 2018) :

„Колоноскопија је најбољи начин да се дебело црево адекватно прегледа. На врху апарата колоноскопа налази се камера помоћу које лекар на екрану види слику црева изнутра, а поред ње се налази мала сијалица, која омогућава да та слика буде јасна, јер је у цреву иначе веома „мрачно”. На врху уређаја је и отвор канала кроз који се убацује вода, или удубљава ваздух у црево, да би се оно проширило, јер само тако може да буде добро прегледано. У близини се налази и канал којим ваздух и вода могу да се „усисају”. Постоји и отвор кроз који се могу стављати разни додаци...”

„Колоноскопија може да буде урађена са или без краткотрајне опште анестезије. Преглед може да буде непријатан, ретко и болан. Највећу сметњу представља упумпавање ваздуха у црево, што може да изазове нагон за пражњење црева, или грчеве. Преглед започиње тако што се пацијент поставља у положај у коме лежи на левом боку. Лекар пажљиво уводи инструмент у дебело црево, кроз анус. ..”

Дакле, научно, јасно и прецизно изражавање за сваког. Требало би ово да буде узор за све наше лекаре. Предавања проф. др Н. Милинића, како тврде његови студенти, с разлгом су прихватана с одушевљењем. И лекари могу да допринесу лепоти и чистоти српског језика. Мишљења, налазе и упутства за пацијенте др Милинић пише **ћирилицом**, а за колеге лекаре стручно. (О лошим примерима општења, о језику на радију, ТВ и штампи може се прочитати одељак „Комуникација и здравље” у мојој студији, стр. 79).

У студији **„Небрига о језику и политичко општење”** (Јасен, Београд, 2013), а и у многим претходним радовима, с разлогом сам критички анализирао ко квари српски језик, ко игнорише ћирилицу и шта нам ваља чинити. Пет

објављених приказа ове књиге није било довољно да је прочитају и „млађи”. Млађе није привукла ни чињеница да су рецензенти студије ред. проф. др Милош Ковачевић и ред. проф. др Радоје Симић, тренутно наши најбољи лингвисти.

НЕБРИГЕ о српском језику и писму су следеће:

1. Неодговорно нормативно понашање о заштити, очувању и развијању српског књижевног језика и писма ћирилице. У „УСТАВУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ” од 2006. године у члану 10 **Језик и писмо** дословно се гарантује „У Републици Србији у службеној употреби су српски језик и ћирилично писмо”, а у ставу два „Службена употреба других језика и писама уређује се законом, на основу Устава”. Општа одредба у првом ставу није спорна, али је било неопходно одмах донети закон о њеној примени у свим областима друштва (школство, судство, управа, војска, здравство, полиција, жандармерија, спорт, средства информисања, издавачка делатност, тј. све што је службена употреба, али и материјално и технички обезбедити остваривање; узалуд је дати право, али не и могућности остваривања:

Правописом српскохрватског, односно хрваткосрпског језика од 1960. године ово начело је добро о равноправности ћирилице и латинице, али је у Србији у то време све било на латиници, а писаће машине на ћирилици нису се могле купити.

Пошто ни став два овог члана о службеној употреби других језика и писама није нормативно уређен – настао је хаос, побунили су се националисти и шовинисти, аутономаши... изврћући значење става првог. Тако већ више од 10 година!? (Посланици у Скупштини РС редовно примају високе плате, нередовно долазе на седнице, шеткају се по ходницима док Скупштина заседа са нешто више од 126 од укупно 250 посланика! Посланици се препиру, вређају лажима, не држе се дневног реда, нарочито опозициони посланици, па је можда и то разлог зашто још закон није донет.

2. У прошлости су српски језик и ћирилица били светиња Србије као државе и српског националног бића. У српском језику и ћирилици садрже се : историја, наслеђе, култура, уметност, традиционалне вредности, нарави и обичаји...Зато треба заштитити, чувати и развијати српски књижевни језик, његову чистоту, правилност и лепоту.

Језички империјализам , а нарочито англицизми, данас је највећи непријатељ српског језика и писма ћирилице. Језички империјализам (наметање страног језика) увек је претходио поробљавању, а нарочито у време колонијализма, одељак „Геополитика, глобализам и језик”). Србима је довољно једно писмо **ЋИРИЛИЦА**, као и код других нација, а неку би хтели да натуре још и латиницу (латиница је била привремено, из доба заједништва, до распада СФРЈ 1995. године). Срби не могу бити изузетак. Друго писмо је увек узрок раздора. Енглези и Французи су, на пример, и због тога

водили стогодишњи рат. (Ћирилица је била и хрватско писмо све до краја 16. века, а не обрнуто). Напомена за острашћене националисте.

Ове кратке напомене су за оне којима не одговара истина. А то да националне мањине имају приватно право на своја писма нико не оспорава.

Да је дошло време да се нормативно уреди службена употреба српског књижевног језика и писма ћирилице сведочи и интервју научног саветника Срета Танасића (ПОЛИТИКА, 16.8. 2018, стр. 1. и 13) „Латиница није српско писмо” и званична порука „У службеној употреби је неће бити и не треба да је буде” Опет захвалност листу „ПОЛИТИКА”.

3. Недостатак „Правописа српског језика” такође је узрок небрига. Уместо да се благовремено, с нестанком „заједништва” и примене „Правописа српскохрватског, односно хрватскосрпског језика” (од 1. јануара 1960) одмах уради нови „Правопис српског језика” – једноставно се ћутало. Деловање (функционисање) сваког књижевног језика условљено је постојањем правописа. За оне одговорне ипак се примењивао постојећи (стари) ПРАВОПИС МС, Нови Сад. До половине 2018. године било је 12 правописа, али ни један није званично прихваћен. (ПОЛИТИКА, „Међу нама”).

М.Пешикан, Ј. Јерковић и М. Пижурица пожурили су и објавили ПРАВОПИС СРПСКОГА ЈЕЗИКА (Матица српска – Завод за уџбенике и наставна средства, Нови Сад – Београд, 1993, а затим и школско издање 1995) , који је с правом оцењен као „...НАЈНОВИЈИ СКАНДАЛ БЕОГРАДСКОГ „ЗАВОДА ЗА УЏБЕНИКЕ...”. Правопис је „привремено препоручен за примену”, а препорука није званично, стално одобрење званичног органа. И тако све до данас.

Правопис је огледало природе и духа сваког језика. Правописи разних језика својствени су тим језицима. Не постоји универзални правопис. Правопис треба да пишу најбољи лингвисти (као што су били проф. др Михаило Стевановић и проф. др Александар Белић, академици САНУ), а не приучени, којима то није матерњи језик и којима се једноставно „ћефнуло” да буду „правописци”. И зашто су рецензенти др Павле Ивић и др Драго Ћупић самозваној групи аутора то одобрили?! За другога се зна зашто. И колико је тиража продато, по школама и библиотекама, и коме су отишле толике паре...Моја анализа **„Критички о новом правопису „(Српски језик, број 1-2, стр. 505-512, Београд, 1997) објављена је и у студији „НЕБРИГА О ЈЕЗИКУ И ПОЛИТИЧКО ОПШТЕЊЕ”** без измене и једног слова . Штета је ако бар стручњаци то не прочитају. Границе незнања, умишљености, глупости и нелогичности су безмерне. Понекад се можемо учити и на злонамерним примерима. А још веће је чудо да се појавило и треће издање у тврдом повезу **„ПРАВОПИС СРПСКОГА ЈЕЗИКА”истих аутора (Матица српска, Нови Сад, 2015)** са допуњеном Редакцијом (Милорад Дешић, Бранислав Остојић и Живојин Станојчић) . И знају ли аутори и чланови Редакције шта су приручници, а шта званични уџбеници? На сва бројна критичка мишљења Редакција је остала глува држећи се оне народне изреке „пси лају, а караван пролази”. И ко је платио штампање овог издања? И у чије су џепове отишли новци од продатих књига? Имају ли ту учешће органи Покрајине и Новог Сада?

4. Лоше говорно и писано изражавање узроковано је такође небригом. У основним и средњим школама мало се поклања пажња лепом и правилном изражавању. Број часова наставе је скроман у односу на стране језике. А међу страним језицима предност има енглески. На такмичењу за најбољу песму Евровизије све три песме из Србије извођене су на енглеском језику. Као да не постојимо као нација?!

Језички империјализам већ дуго влада у нашим средствима обавештавања. Само енглески, као да не постоје руски, француски, шпански, кинески, украјински... Титлови страних филмова на ТВ само су на латиници. Многи стари називи улица само су на латиници, а новији називи ћирилични у друштву су са латиницом. Ко ме се ми улизујемо? Називи улица у Русији, Украјини, Француској, Бугарској, Кини... само су на националном писму. Књиге на међународним сајмовима су 90% на латиници, дневна штампа је у још лошијем положају, у мојој студији су из пијетета наведени листови и часописи на ћирилици. Књиге се штампају 90% на латиници. Шта је са издавачима?!

Лепоти говора, чистоти и правилности не поклања се достојна пажња. Конференције за штампу су предуге, заморне, тираде... а томе кумују и неписмени новинари који не постављају само једно питање, што је врховни принцип у новинарству, већ букет питања који још садржи и коментаре? Правилну дикцију српског језика упражњавају само глумци. Честитка им за труд! (У мојој студији су све тврдње поткрепљене бројним примерима и могу се читати као занимљиви одломци у роману).

Писано изражавање је забрињавајуће. У говору реч одлети, заборави се, а у писању остаје трајна брука. Језик устава, изузимајући од 1963. и 2006. године, непрецизан је, двосмислен намерно да би се могло позивати на тумачење, па испада да је „тумачење” јаче од Устава. Опширност, понављање начела, увијање истине у обланде стална је бољка Кардељевих устава, али и наших закона. Типичан пример непотребне опширности је „Закон о заштити потрошача”, велики формат, 32 стране, 155 чланова, а колико тек ставова...? Обавезно треба навести и Закон о становању (1992), Закон о одржавању стамбених зграда (2011) и Закон о становању и одржавању зграда (2016); (У Кошћуничиним Уставу лепо пише: „Свако ЛИЦЕ има правну способност”, чл.37, а у другом Закону, чл. 11, пише „Стамбена ЗГРАДА има својство правног лица...”, а сви нормални људи знају да зграда није живо, није лице, али је судија наредила да се мења печат и да гласи „председник ЗГРАДЕ...”. И до данас тужба није разматрана!!!

О језику и стилу наших устава објавио сам неколико чланака, јавно, у листовима и часописима, али је у овој студији заступљено само оно што је скандалозно. Зар је могуће да законописци буду оволико неписмени?!

Лоше говорно изражавање показују правници (не полажу на факултети-ма стилистику и реторику, а требало би), нарочито уображене судије, а врло ретко и неки неписмен адвокат (примере лошег изражавања видети у мојој студији), затим партијски лидери који би да скрију истину, књижевни критичари фразери и улизице жирија који им ипак додељује награду, а награда је у нашој Србији превише незаслужених.

И неки новинари више кваре српски језик од појединих политичара. У студији су детаљно анализирани говори политичара, именом и презименом, с подацима о времену и месту, па су ти текстови посланица за критизере.

5. Културу изражавања на српском језику негују учитељи, наставници у школама, професори на факултетима, истраживачи у научним институцијама, научници, наши академици. За ђака је учитељ светиња, али не зна коме да верује – учитељу или оном што чује или прочита у средствима обавештавања. Наша штампа често руши ауторитет учитеља.

Културу говорног и писаног изражавања, осим поменутих глумаца, достојанствено негују књижевници, дипломате нарочито јер часно представљају своју нацију, научници и истински родољуби. И. Андрић је обогатио изражајне могућности српског књижевног језика, богатство лексике Б. Станковић, П. Кочић, С. Матавуљ, Д. Михаиловић, Љ. Симовић... Томе су заслужни и песници: Б. Миљковић, В. Попа, Д. Радовић, Д. Лукић, М. Антић... Драмски писац и академик Душан Ковачевић, понос наше нације, надвисио је све српске савремене комедиографе и сатиричаре користећи изражајност нашег савременог српског језика. А колико је још непоменутих...?

6. Унутрашњи „паметњаковићи” одговорни су за кварење српског књижевног језика, па и за англицизме и кроатизме, јер нема јединственог мишљења наших лингвиста. Ранко Бугарски, на пример, надлежан за енглески језик, у полемици с проф. др Милошем Ковачевићем показује да не зна за слагање у роду, броју и падежу у српском језику. Др Иван Клајн, академик, надлежан за италијански језик, нашим преводиоцима грдно се замерио незнањем. Он преводиоцима намеће „силецијски речник” и дели им лекције како треба да наставе са „западном варијантом”. За њега постоји: **домовина, зна-тижељан, гласовит, након, кунити, зарез, точка, Ђулијета, Шлеска, Литва, Марсељ, Хавр... уместо: отаџбина, љубопитљив, радознао, чувен, славан, после, зечеви, запета, тачка, Јулија, Шлезеја, Литванија, Марсеј, Авр...** Да ли због незнања или из зле намере да уноси пометње – овакво понашање самозваног стручног рецензента за српски језик и правопис заиста је разарајуће (деструктивно).

Неки наши новинари („универзалне незналице”) у свим медијима некритички су преузели: **ћао, феноменално, факс, хулигани, корисне малверзације, у принципу, позитивна нула, помак, супер, присутан** мањак електричне енергије, присутни облаци, ветар... па чак је и „киша све присутнија” – што није у духу и природи нашег језика.

Силецијско наметање топонима (називи места) и промена назива улица такође је крајње некултурна појава у обрачуну са увозом „европске демократије”. У Русији су имена неких градова: Санкт Петербург, Петроград, Лењинград (Петербург), Стаљинград..., а будући да је Ј.Б. Тито тамо стицао политичко искуство, после Другог светског рата и у Југославији називи градова добијају његово име. Ако се за време рата борио у тим местима – то је још и разумљиво: Титово Ужице, (Титова Кореница има назив од 5. октобра 1945), али зашто и: Титоград, Титов Велес, Титова Митровица...? Улизице, удворице

рачунале су да ће се њихов град брже развијати, добијати више средстава ако носи име председника државе.

Нова власт хтела је да уништи све што је постојало у прошлости, да избрише називе градова, националну прошлост, па покрштавала и улице у градовима, школе, фабрике...И то све у име „култа личности“! Титова харизма изграђивана је, између осталог, и лукавством у изражавању (Р.Ж. „ИЗРАЖАВАЊЕ НОВИНАРА“, Београд, 2001, стр. 201). У Србији су после 6. Октобра сви називи Титових улица нестали, али и неких братских руских генерала који су гинули да би нас ослободили од Немаца. А затим су данас праведно враћени: Толбухинова итд. Силеције треба да знају да се историја не може избрисати гумицом, као и да иста гумица може избрисати и њих.

Зашто су називи неких улица само на латиници? И да ли је праведно и људски да баш ниједна улица у Србији не носи Титово име? Како се можемо бранити од „Милосрдног анђела“, од медијских лажи оних који су нас бомбардовали, од новинских уредника који превише воле стране речи чак и у насловима („Девастирање наслеђа“, БОРБА).

7. Ко квари српски књижевни језик? На то смо већ делимично одговорили. Правилном говорном и писаном изражавању доприносе учитељи, наставници, професори у средњим школама и на факултетима, истраживачи у научним заводима, наши академици, књижевници, глумци, дипломате, сви родољуби... Лепоту и чистоту нашег језика кваре: лоши правници, подмитљиве судије, неписмени адвокати (а већина је узорно писмена и талентована), политичари демагози, неписмени законописци (устава и закона)...За радознале упутно је да прочитају „Небригу о језику...“, стр. 98 – 158.

Из мноштва примера ево тек неких „бисера“: радни људи и грађани; народи и народности; судску власт врше судови који су самостални и независни; држалац стана (власник, закупца, корисник стана...); Деца су дужна да се старају о својим родитељима којима је потребна помоћ; делатност и радња; у појединим срединама; у једној од република; У овом периоду остварени су значајни резултати у извршавању задатака. ЗНАТАН број задатака је потпуно извршен док је код ЈЕДНОГ БРОЈА задатака реализација у току. У току реализације акционог програма у ЈЕДНОМ БРОЈУ органа и организација...; проблем недостатка сировина; на плану економске стабилизације; јако важно..., јако добро..., мало много..., здраво болестан..., пуно хвала..., јако слабо..., јако квалитетно..., јако напорно..., Како зајебан дан..., Копиле, мулца, кад је родила... Тужиоцу се враћа тужба и налаже му се да исту уреди тако што ће у ПЕТИ-ТУМУ тужбе јасно навести шта тражи тужбеним захтевом које изнесе и по ком основу...; супституција увоза виталних и профитабилних програма, редистрибуција цена, организовање цена млека, континуитет предузимања мера економске политике у области аграра...; како и на који начин...; Када сам сабрао све те киловате за сваку просторију онда сам те киловате помножио са динарима и тако сам добио средњу вредност...; Овај одговор на наведену тужбу ради потраживања закупнине, улаже, благовремено...као помоћник...и предлаже да се наведена тужба одбије као неоснована, јер наводи тужбе и су не-

тачни, а оно што је чињенично приближно, погрешно је интерпретирано и замењене су тезе, тако да тужилац као станодавац изгледа као жртва и његова имовина, а не тужена...која је избачена на улицу захедно са петоро деце, и то у другом стању кад је носећа с близанцима...

8. Ко су градитељи језика, а ко фолиранти?

Сваки књижевни језик има своје утемељиваче, реформаторе језика и правописа. Родоначелник српског књижевног језика је Вук Стефановић Караџић, али без подршке Ј. Копитара и Ђ. Даничића тешко да би успео. Само што је створио најсавршеније писмо на свету – ћирилицу – вечно ће бити помињан. А затим су обогаћивању и усавршавању језика доприносили књижевници: Б. Радичевић, П.П. Његош, Л. Лазаревић, М. Глишић, Игњатовић, Сремац, Станковић...све до Ива Андрића и данашњих уметника писане речи. Са захвалношћу треба поменути и научнике: Љ. Стојановић, А. Белић, М. Стевановић, Милош Ковачевић, Радоје Симић...па бројни новинари (М. Гојковић, В. Поповић, М. Радојчић, М. Орловић, М. Здравковић...). Научни допринос др Бранивоја Ђорђевића и др Радослава Јосимовића с пијететом треба поменути.

А ко су савремени фолиранти? Одговор можете наћи у мојој студији, стр. 153, (они се сваког дана умножавају).

На крају ове краће расправе ипак се може донети општи закључак: **СРПСКИ КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК И НАШЕ ПИСМО ЋИРИЛИЦА УГРОЖЕНИ СУ ЗАТО ШТО ИХ МАЛО ИМА У СВИМ ОБЛАСТИМА ДЕЛОВАЊА И СТВАРАЊА, а страних језика и латинице – што их много има, а неважни су за наш национални идентитет.**

Књижевних дела на латиници не треба се одрицати. То је данак нашег заједништва од скоро пола века. И нашег схватања демократије и равноправности. Латиница и страни језици значе богатство за српски језик и нашу културу, само их треба употребљавати с осећањем за меру и укус. Тако и Шекспир рече : „Свако претеривање обично промаши свој циљ!”.

ИГОР ПЕЈИЋ*

Факултет политичких наука
Београд

УДК 341.7/.8(497.11)

Приказ
Страна: 811-814

ОДБРАМБЕНА ДИПЛОМАТИЈА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ ПОД ЛУПОМ НАУКЕ

**Вељко Благојевић: „Србија и изазови одбрамбене
дипломатије“, Медија центар Одбрана, Београд, 2017**

На недавно одржаном Сајму књига 2018 на штанду Медија центра Одбрана промовисана је монографска студија аутора др Вељка Благојевића, под насловом *Србија и изазови одбрамбене дипломатије*. Аутор је научни сарадник у Институту за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије.

Реч је о значајној монографској студији, која се бави питањима одбрамбене дипломатије, која су се ретко изучавала у српској научној заједници. Претходно дело које се бавило наведеном проблематиком било је **Војна дипломатија** аутора Милана Зечевића, а објављено је далеке 1990. године, такође у издању Војноиздавачког и новинског центра.

Аутор је умешно обухватио целину система одбране у спољној политици, са посебним освртом на одбрамбену дипломатију Републике Србије. Значај и интердисциплинарност истраживања изискивали су веома сложену методологију рада, у којој је централни проблем представљао недостатак метода, техника и инструмената за мерење утицаја организацијско-функционалних решења одбрамбене дипломатије на степен реализације виталних спољнополитичких интереса Републике Србије. Истраживачки поступак обухвата анализу историјског развоја дипломатије и војне дипломатије, као њеног специфичног сегмента, правне и политичке функције одбрамбене дипломатије и њена организацијска решења у Републици Србији и појединим европским државама.

У уводу, аутор указује на чињеницу да догађаји из наше ближе националне историје упозоравају на неопходност константног теоријског и практичног преиспитивања и доградње система одбране и проналажење бољих

* amon.sum@gmail.com

решења у избору спољнополитичких инструмената који би адекватније допринели реализацији националних интереса. Као централни проблем у оквиру тога, констатује се да је војна моћ један од кључних чинилаца моћи сваке државе. Она је основ кредибилности унутрашње и спољне политике. Аутор констатује да је Србија, упркос многим тешкоћама које је преживела последњих година, и даље остала респектабилна сила у региону.

Прво поглавље (Теоријско одређење дипломатије и одбрамбене дипломатије као спољнополитичке функције државе), веома детаљно разрађује тематику места и улоге војне дипломатије у оквиру опште дипломатије и њен допринос реализацији спољнополитичке функције државе. Користећи се резултатима бројних респективних аутора у овој области, у поглављу је дат целовит историјски преглед развоја војне дипломатије и вредна теоријска грађа која може послужити као солидна едукативна база за све који се занимају за ову проблематику.

У другом поглављу (Одбрамбена дипломатија у националном и међународном јавном праву), како и сам наслов указује, разрађен је правни аспект одбрамбено дипломатске функције државе. Овај угао посматрања сасвим је оправдан јер је реч о веома важним али и осетљивим пословима чије неадекватно нормативно решавање може имати далекосежне негативне последице по државу. У овом поглављу урађена је квалитетна анализа стања нормативног решавања одбрамбене дипломатије Републике Србије у контексту релевантних међународних решења, пре свега Бечке конвенције о дипломатским односима.

Организација савремене дипломатско-конзуларне службе и одбрамбене дипломатије, наслов је трећег поглавља монографије. У њему је, после кратког историјског увода, дат комплетан приказ актуелне организације дипломатско-конзуларне и одбрамбене дипломатије Републике Србије. При томе, поред успешне дескрипције, аутор нуди и квалитетна решења у областима које нису адекватно регулисане позитивним прописима, упоређујући их са праксом других држава у референтним европским земљама.

Четврто поглавље (Концептуални модел организације одбрамбене дипломатије Републике Србије) на неки начин представља резултанту теоријских достигнућа претходна три. Сублимирајући напред изложене главне поруке, кроз анализу концептуалних решења организације одбрамбене дипломатије Србије, аутор успешно операционализује ову сложену проблематику кроз практична питања функционисања целокупног система. И у овом поглављу аутор не остаје у равни дескрипције, већ критички разматра постојећа решења, нарочито упозоравајући на пропусте у области нормативног регулисања представничке мреже система одбране у иностранству.

У дугим али садржајним закључним разматрањима, аутор даје квалитетну рекапитулацију целе монографије уз бројне критичке опаске на актуелна решења и могућу негативну праксу која из њих проистиче. Нарочито је, у том смислу истакнут проблем двојности утицаја на систем одбране, па тако и одбрамбену дипломатију, због чињенице да функције најзначајнијих институција

политичког система: председника државе и премијера могу, услед неадекватних нормативних решења, да доведу до сукоба надлежности. У оквиру овог дела рада, приказани су и различити модели управљања представништвима система одбране у иностранству што може да буде значајан практични допринос ове монографије конкретним решењима.

Монографија представља целовиту студију која је писана особеним стилем, а чија је карактеристика језгровитост и лакоћа излагања уз, истовремено, чување високог научно-теоријског нивоа. Тематика је веома актуелна и значајна, како са теоријског, тако и са практичног аспекта, а сам рад поседује несумњиву научну и логичко-методолошку вредност, неопходну стручној али и широј читалачкој популацији.

Посебан значај овог дела представља ауторов, чини се успешан, напор да понуди свеобухватну дефиницију одбрамбене дипломатије. Развој савремених међународних односа довео је до промене садржаја појма војна дипломатија, који је попримио квалитативно и квантитативно нове садржаје и појавне облике и форме. Аутор монографије је, по први пут у српској литератури, понудио свеобухватну дефиницију одбрамбене дипломатије која представља значајан одговор на промењене међународне околности и организације и функционисања система одбране савремених држава. У том смислу монографија представља значајан допринос политиколошкој и правној науци јер се наведени појмови везани за политику одбране, одбрамбене интересе, изасланства одбране и слично, користе у званичним документима често без научно заснованих дефиниција.

Аутор методолошки исправно износи одређене мањкавости садашње организације одбрамбене дипломатије Републике Србије, анализирајући њено функционисање кроз начела функционисања датих у Стратегији одбране Републике Србије, и развија два модела чијом се применом у систему одбране може поставити организацијска структура представништва система одбране у иностранству, у складу са страним искуствима и дугорочним спољнополитичким опредељењима. Издвојени модели су условно названи „класични“ и „модерни“ модел управљања одбрамбеном дипломатијом. Први модел представља традиционални модел управљања одбрамбеном дипломатијом у коме је Војнообавештајна агенција централни управљачки орган, а други подразумева централизацију управљачке функције организацијској јединици задуженој за међународну војну сарадњу.

Компаративна анализа организацијско-функционалних решења одбрамбене дипломатије појединих европских држава резултирала је идентификацијом појединих у пракси потврђених решења која би се могла применити на организациона решења у систему одбране Републике Србије. Полазећи од компаративне анализе начина организовања националних система одбрамбене дипломатије у страним државама, њихове позиције у међународној политици и спољнополитичких приоритета, аутор је доказао да у овим државама постоји јасно изражено тежиште у организационом и функционалном смислу, али да су сви модели организовања централизовани и у функцији реализације приоритета спољне политике.

Предложен је нови концептуални модел организовања одбрамбене дипломатије. Аутор је предложени концептуални модел осмислио на такав начин да организацијски и функционално задовољи специфичности функције одбрамбене дипломатије, као сегмента општег дипломатског наступа, уз истовремено обезбеђење начела функционисања система одбране у складу са Стратегијом одбране Републике Србије и Стратегијом националне безбедности. Тако формиран концептуални модел обезбеђује отклањање недостатака класичног и модерног модела управљања представништвима система одбране, посебно ограничења везана за конспиративност деловања Војнообавештајне агенције, с једне стране и недостатака традиције и колективног искуства организационе јединице Министарства одбране задужене за међународну војну сарадњу, с друге стране. Предложени концептуални модел је довољно флексибилан да обезбеђује реализацију спољне политике у области одбране, у складу са променама у међународним односима. Управо је то и његов највећи квалитет, јер се предложеним моделом обезбеђује политичком руководству државе да мења тежиште ангажовања представника система одбране у иностранству са сарадње на информативно деловање и то без видљивих индикатора које заинтересоване стране могу да уоче.

Коришћена је разноврсна и многобројна литература, укупно 321 библиотечких извора, углавном правне, историјске и политиколошке провиниенције. Окосницу коришћене литература чине референтна дела из наведених наука, односно конкретне области научног истраживања, која је зналачки и са мером уклопљена са савременим насловима који указују на развој науке у областима које разматра монографска студија.

Монографија је добро технички опремљена, садржи шеснаест шематских приказа или слика, резиме на енглеском и руском језику, као и регистар личних имена и предметни регистар. Посебно треба издвојити чињеницу да монографија садржи 613 фуснота којима је аутор настојао да олакша читаоцима разумевање сложене материје којом се бави, али и да избегне скретање пажње од кључних проблема које студија разматра. Издавач монографије је Медија центар Одбрана Министарства одбране Републике Србије из Београда и штампана је у тиражу од 300 примерака.

На крају, неопходно је истаћи да књига представља важан допринос научном изучавању одбрамбене дипломатије Републике Србије, која заузима посебно место у развоју међународних односа и спољне политике. Као изузетан познавалац теме аутор је овом студијом обухватио целину система одбране у спољној политици, уз један савремен поглед на моделе и концепте одбрамбене дипломатије. Нема сумње да ће студија "Србија и изазови одбрамбене дипломатије" бити значајан извор у академским и стручним радовима, уз искрену препоруку ове књиге и свим оним читаоцима чија интересовања обухватају области спољне политике, дипломатије и одбране.

Упутство сарадницима о прилозима:

Текст послати на е-маил адресу ljubisa@kpolisa.com (или преко контакт форме на адреси www.kpolisa.com). Текст треба бити припремљен у формату B5 (17,6x25,0cm), у фонту Times New Roman, величина фонта Size: 11, тастатура Serbian (Cyrillic), једноструког прореда Line spacing: Single. Максимални обим оригиналних научних и прегледних радова је један ауторски табак (или 36300 карактера са размацима). На првој страни, изнад наслова рада, у левом горњем делу треба написати име, презиме (у фусноти доставити контакт са аутором: е-маил, тел.), установу, место а испод наслова рада сажетак (до 150 речи) и кључне речи (највише седам) на српском и једном од светских језика.

Страна имена писати транскрибована, а код првог навођења иза имена у загради ставити име у оригиналу.

Пример: Бродел (Braudel).

Код цитирања или позивања на извор иза цитата навести у загради презиме аутора, годину издања и страницу, писмом којим је штампан извор на који се позива.

Пример:

(Вебер, 1976: 341); (Weber, 1989: 59).

Исто правило важи и код навођења литературе у списку литературе на крају списка.

Пример:

1. Le Gof, Žak (1997): *Vreme, rad i kultura srednjovekovnog Zapada*, Svetovi, Novi Sad,
2. Robins, Kevin (2001): *Kiberprostor i svijet u kojemu živimo, Kiberprostor, kibertijela i cyberpank: kulture tehnološke tjelesnosti*, uredili Mike Featherstone i Rober Burrows, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb,

Фусноте користити само за пропратне коментаре.

Напомене: Радове објављене у часопису, није дозвољено прештамповати ни у деловима ни у целини без сагласности издавача. Оцене изнесене у радовима ставови су аутора истих, и не изражавају мишљење уредништва часописа.

Рукописи се рецензирају, и не враћају ауторима. Објављени радови се хонораришу у складу са финансијским могућностима издавача.

Издажење часописа финансијски подржао:

Покрајински секретаријат за културу, јавно информисање и односе с верским заједницама

<http://www.kultura.vojvodina.gov.rs/>

Штампање часописа финансијски подржала:

Економист доо, Нови Сад

САДРЖАЈ:

- I. ДРУШТВО И ПОЛИТИКА
- II. ДРУШТВО И ПРАВО
- III. ЕКОНОМИЈА И ДРУШТВО
- IV. КУЛТУРА И ИСТОРИЈА
- V. ПРИКАЗИ

THE CONTENT:

- VI. SOCIETY AND POLICY
- VII. SOCIETY AND LAW
- VIII. ECONOMY AND SOCIETY
- IX. CULTURE AND HISTORY
- X. REVIEWS

ISSN 1820-4589

9 771820 458005